

ST. ANDREW THE FIRST-CALLED
GEORGIAN UNIVERSITY OF THE
PATRIARCHATE OF GEORGIA

**The Kartvelology Centre of the School of
Humanity and Law**

Mikheil Labadze

**THE ISSUE OF DISTINCTION
BETWEEN LANGUAGE AND DIALECT
IN LINGUISTIC KARTVELOLOGY
Taking into Account International
Experience**

Publishing House **“UNIVERSAL”**

Tbilisi 2025

საქართველოს საპატრიარქოს
წმ. ანდრია პირველწოდებულის
სახელობის
ქართული უნივერსიტეტი

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და სამართლის სკოლა
ქართველოლოგიის ცენტრი

მიხეილ ლაბაძე

ენისა და კილოს გამიჯვნის საკითხი
ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში
საერთაშორისო გამოცდილების
გათვალისწინებით

გამომცემლობა „უნივერსალი“
თბილისი 2025

რედაქტორები:

პროფ. **ტარიელ ფუტკარაძე** + საქართველოს საპატრიარქოს
წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული
უნივერსიტეტი;

პროფ. **მანანა ტაბიძე**, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია
პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი;

რეცენზენტები:

პროფ. **მერაბ ბერიძე**, სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი;

პროფ. **ეკა დადიანი**, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი;

ფილ. დოქტ. **სოფიო კეკუა**, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა
ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი;

ფილ. დოქტ. **კესო გეგუა**, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა
ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი;

ინგლისური რეზიუმეს მთარგმნელი:

პროფ. **მაია გვითიძე**, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია
პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი;
კავკასიის უნივერსიტეტი;

წინამდებარე ნაშრომის ციფრული იდენტიფიკატორი
(DOI) მინიჭებულია პროფ. **ტარიელ ფუტკარაძის**
სახელობის ქართველოლოგიის საერთაშორისო
საზოგადოების „მეცნიერთა მხარდაჭერის“ ფარგლებში

*DOI for the presented monograph is provided by Tariel
Putkaradze International Society of Kartvelology (TPISK) within
the framework of TPISK project – "Supporting Scholars".*

„თანამედროვე თეორიულ ენათმეცნიერებას არსებითი საკითხების გაგებაში დიდი სიჭრელე ახასიათებს. ყველა თავისი სამრეკლოდან რეკავს, მასთან ისე, რომ მეტწილად ცხადი არ არის, რასაც რეკავს და რისთვისაც რეკავს. გაურკვევლობას ამ საკითხებში არამცირედი ზიანი მიუყენებია წარსულში იბერიულ-კავკასიური ენების მეცნიერული შესწავლის საქმისთვის“

არნოლდ ჩიქობავა

სარჩევი

ავტორისაგან	8
შესავალი: ენისა და კილოს გამიჯვნის პრობლემა.....	11
01. პრობლემის არსი	11
02. ენისა და კილოს გამიჯვნის პრობლემა ზოგად ენათმეცნიერებაში	48
ნაწილი პირველი: ენისა და კილოს გამმიჯნავი კრი- ტერიუმები	79
1.1. სისტემურ-სტრუქტურული კრიტერიუმი	79
1.1.1. ენობრივი სისტემა და მისი სახესხვაობანი	79
1.1.2. ენობრივი სისტემა თუ ქვესისტემა?	84
1.1.3. ბგერათშესატყვისობა, როგორც ერთ-ერთი სისტემური ნიშანი	91
1.2. გაგებინება.....	97
1.2.1. გაგებინების რაობა. სემიკომუნიკაცია	97
1.2.2. გაგებინების ცვლილების ძირითადი მიზეზები.....	100
1.2.3. არის თუ არა გაგებინება ენა-კილოს გამმიჯნავი კრიტერიუმი?	110
1.3. დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი.....	118
1.3.1. ჰაინც კლოსის თეორია. „აუსბაუ-პარადიგმის“ რაობა.....	118
1.3.2. დაქვემდებარება, როგორც ენობრივი მოვლენა	127
1.3.3. „აუსბაუ-პარადიგმა“ და დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი სხვა ენათმეცნიერთა თვალთახედვით.....	138
1.3.4. რატომ არ შეიძლება იყოს დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი უნივერსალური?	146

1.4. რეესტრული კრიტერიუმი	151
1.4.1. ენათა რეესტრის რაობა	151
1.4.2. გლოტოტომია და ენათა რეესტრი	164
1.4.3. რეესტრული ვარიანტები და ინტერფერენცია	179
1.4.4. რამდენად უნივერსალურია რეესტრული კრიტერიუმი? ..	193
1.5. ეთნოკულტურული კრიტერიუმი	203
1.5.1. ეთნოკულტურული მოცემულობის რაობა და მნიშვნელობა	203
1.5.2. მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტა, როგორც ახალ ეთნოსთა (და ენათა) ჩამოყალიბების უმთავრესი ფაქტორი	231
1.5.3. ეთნოკულტურული კრიტერიუმის ძირითადი დებულებანი	285
1.5.4. ეთნოკულტურული კრიტერიუმი და არჩეული თვითაღქმა	344
ნაწილი მეორე: ქართული (ქართველური) ენობრივი სის- ტემის შედგენილობა: „ქართველური ენები“ თუ ქართუ- ლი (ქართველური) კილოები? სუბსტრატისა და სუბერ- სტრატის საკითხი ცალკეულ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში.	373
2.1. მეგრულისა და ლაზურის ადგილი ქართულ (ქართვე- ლურ) ენობრივ სისტემაში	373
2.1.1. ზოგადი ცნობები	373
2.1.2. ძირითად თავისებურებათა მიმოხილვა	386
2.1.3. მეგრული და ლაზური მეტყველებები სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით	484
2.2. სვანური კილოები და მათი ადგილი ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა შორის	499

2.2.1. ზოგადი ცნობები	499
2.2.2. სვანურ კილოთა ძირითადი თავისებურებანი	512
2.2.3. სვანური მეტყველება სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით	630
2.3. წოვათუშური მეტყველება ქართულ (ქართველურ) და სხვა ენობრივ სისტემებთან მიმართებით. სუბსტრატისა და სუპერსტრატის საკითხი ცალკეულ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში	635
2.3.1. წოვათუშური მეტყველების უმთავრესი მახასიათებლები.....	635
2.3.2. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ტოპონიმის თავისებურებათა შესახებ	645
2.3.3. სუბსტრატისა და სუპერსტრატის საკითხი ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში.....	655
დასკვნითი დებულებები	658
დამოწმებული ლიტერატურა და ბიბლიოგრაფია	665
რეზიუმე ინგლისურ ენაზე.....	707

ავტორისაგან

ამ წიგნის წინასიტყვაობა პროფესორ **ტარიელ ფუტკარაძეს** უნდა დაეწერა...

უნდა დაეწერა, როგორც რედაქტორს და, დაწერდა კიდეც, იმ ავადსახსენებელ პანდემიას რომ არ შესწირვოდა, ყველასათვის მოულოდნელად და სამწუხაროდ. აკი, ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში ენისა და კილოს გამიჯვნის საკითხის და, ზოგადად, მსოფლიო ენათმეცნიერებაში ენა-კილოს გასამიჯნი ძირითადი კრიტერიუმების შესახებ მონოგრაფიის შექმნა სწორედ მან შთაგვაგონა: ჯერ კიდევ მაშინ, როცა მისი ხელმძღვანელობით, სადოქტორო დისერტაციაზე ვმუშაობდით, გაუჩნდა იდეა, დაწერილიყო ნაშრომი, რომელშიც საერთაშორისო გამოცდილებაზე დაყრდნობით, დეტალურად იქნებოდა განხილული და შეფასებული თანამედროვე ენათმეცნიერების ერთ-ერთი ყველაზე აქტუალური და სადავო საკითხი: რა შემთხვევაში უნდა მივიჩნიოთ ესა თუ ის ენობრივი ერთეული ენად და რა შემთხვევაში — კილოდ.

„ამგვარი მონოგრაფია აუცილებლად უნდა დაიწეროს“, — გვითხრა მან დისერტაციის დაცვის შემდეგ, — „უდავოდ საჭიროა და ამას ყველაზე უკეთ შენ შეძლებ. ერთი სიტყვით, უახლოეს მომავალში შენგან კიდევ ერთ ნაშრომს ველოდები... დროს ნულარ დაკარგავ, ახლავე შეუდევქი მუშაობას, დანარჩენი საკვლევი თემები ცოტას მოიცდის!..“; მანვე გვირჩია ისიც, რომ ნაშრომში ძირძველი ქართული ტერმინი „კილო“ გამოგვეყენებინა უცხოური „დიალექტის“ ნაცვლად — ამით, სიმბოლურად, აკადემიკოს არნოლდ ჩიქობავას მიერ გაკვალული გზა უნდა გაგვეგრძელებინა ქართულ ენათმეცნიერებაში. რასაკვირველია, ბატონი ტარიელის რჩევა გავითვალისწინეთ და შევუდევქით მუშაობას.

მაშინ 2014 წელი იდგა. მონოგრაფიისათვის მასალების მოძიებამდე, საკითხში სიღრმისეულად გავერკვიეთ: შევისწავლეთ, გავიაზრეთ და კრიტიკულად გავაანალიზეთ წინამორბედი თუ ჩვენი თანამედროვე ენათმეცნიერების შეხედულებანი. ბატონი ტარიელი, ჩვეულებისამებრ, მუდამ მხურვალედ გვგულმემატკივრობ-

და, გვამხნევებდა, გვახალისებდა და, როგორც ნაშრომის მომავალი რედაქტორი, კვლევის საწყისი ეტაპიდანვე, პირველი ეცნობოდა და აფასებდა მიღებულ შედეგებს. ჩვენ ვხედავდით, რომ მას გულწრფელად სჯეროდა და ეიმედებოდა ჩვენი — დარწმუნებული იყო, რომ ყველაფერს კარგად გავართმევდით თავს. ჩვენი მხრივ, მისი ამგვარი დამოკიდებულება და მხარში დგომა უდიდეს სტიმულს გვაძლევდა. მიუხედავად ამისა, მუშაობის პროცესი ნელ-ნელა მიიწევდა წინ: ვცდილობდით, არ გამოგვრჩენოდა არც ერთი საყურადღებო პუბლიკაცია საკვლევ თემაზე, ვმონაწილეობდით საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციებში და ა.შ. სხვათა შორის, ჩვენი მონოგრაფიის პირველი ნაწილის ცალკეული თავები სამეცნიერო სტატიათა სახითაც დავამუშავეთ და გამოვაქვეყნეთ 2015-2019 წლებში, როგორც საქართველოში, ისე — საზღვარგარეთაც.

2020 წლის ბოლოსთვის, უკვე მზად გვქონდა მონოგრაფიის პირველი ნაწილი, რომელიც უშუალოდ ენისა და კილოს გამმიჯნავ კრიტერიუმებს შეეხება. ბატონმა ტარიელმა მოასწრო მისი წაკითხვა და რედაქტირება. მეორე ნაწილზე მუშაობა ახალი დაწყებული გვქონდა, როცა გარდაიცვალა. ამ სამუშაო მოვლენამ საკმაოდ ხნით დაგვიკარგა კვლევის ხალისი, თუმცა მაინც მოვიკრიბეთ ძალა საიმისოდ, რომ საქმე ბოლომდე მიგვეყვანა: 2024 წლისთვის, მთელი მონოგრაფია უკვე თითქმის მთლიანად მზად იყო და, საჭიროებისდა მიხედვით, თანდათან ივსებოდა ახალ-ახალი მასალებით. ბატონი ტარიელის ნაცვლად, მისი რედაქტორობა ვთხოვეთ პროფესორ **მანანა ტაბიძეს**, რომელიც უმაღლეს დანერგულ მკვლევარს, სწორედ მას მოუწია ერთიანი, დასრულებული ნაშრომის გაცნობამ და შეფასებამ, რაც ჩვეულებრივ უზადლო პროფესიონალიზმითა და რუდუნებით აღასრულა. ჩვენ დიდად მადლობელი ვართ მისი და უაღრესი კმაყოფილებით ვითვალისწინებთ მის ყველა რჩევასა თუ შენიშვნას.

აქვე, გვსურს ვისარგებლოთ შემთხვევით და მადლიერების გრძნობა გამოვხატოთ ყველა იმ ადამიანის მიმართაც, ვინც მონოგრაფიაზე მუშაობისას რაიმე, თუნდაც სუბტილური დახმარება

რება გაგვიწია ან/და მხარში ამოგვიდგა მისი გამოცემის საქმეში. პირველ ყოვლისა, უნდა მოვიხსენიოთ საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტის სამეცნიერო საზოგადოება, რექტორი — პროფესორი **ირაკლი ბრაჭული**, ადმინისტრაციის მეთაური — კანცლერი **თამაზ ვაჩაძე**, რომელიც იმთავითვე განსაკუთრებით გვგულშემატკივრობდა და პრაქტიკულად, ყოველ საჭირო დროს, დაუზარებლად მხარში გვედგა; ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და სამართლის სკოლის დეკანატი, დეკანი — პროფესორი **პაპუნა გურული**; ერთგული მეგობრები და კოლეგები ქართველოლოგიის ცენტრიდან — ფილოლოგიის დოქტორი **სოფიო კეკუა** და ფილოლოგიის დოქტორი **კესო გეჯუა**; საზოგადოებასთან და საერთაშორისო ურთიერთობების სამსახურის ხელმძღვანელი **დავით გორგიაშვილი**; რეზიუმეს ინგლისურად მთარგმნელი — პროფესორი **მაია გვითიძე**; ასევე: პროფესორი **მერაბ ბერიძე**, სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტიდან; პროფესორი **ეკა დადიანი**, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტიდან და სხვანი, რომელთა მხარდაჭერით და თანადგომით შევძელით კვლევა-ძიების ნაყოფიერად წარმართვა და ჩვენი ნაშრომის მკითხველთათვის წარდგენა ზუსტად იმგვარი სახით, როგორც თავიდანვე გვქონდა ჩაფიქრებული.

განსაკუთრებულ მადლობას ვუხდით ასევე **ტარიელ ფუტკარაძის სახელობის ქართველოლოგიის საერთაშორისო საზოგადოებას**, ნაშრომის საერთაშორისო მხარდაჭერისათვის.

მიხეილ ლაბაძე

თბილისი, 04.04.2025.

შესავალი

ენისა და კილოს გამიჯვნის პრობლემა

0.1. პრობლემის არსი. თანამედროვე ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში უკვე კარგა ხანია, დომინირებს ყოვლად მცდარი შეხედულება, თითქოსდა ქართველთა მეტყველება იყოფოდეს რამდენიმე ახლომონათესავე ენად: **ქართულად, ზანურად (მეგრულ-ჭანურად || მეგრულ-ლაზურად)** და **სვანურად**, ან კიდევ — **ქართულად, მეგრულად, ლაზურად** და **სვანურად**. ამასთან, ზოგი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ეს სამი ან ოთხი „ქართველური ენა“ ქმნის ენათა დამოუკიდებელ ოჯახს (ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990:5); ბოლო ოცწლეულში კი, აქა-იქ უკვე მოუტირებლად გაისმის ისიც, რომ აჯობებს, „ქართველურ ენათა ოჯახს“ ეწოდოს „სამხრეთ კავკასიურ ენათა ოჯახი“, რადგანაც — „ჭკუის დამრიგებელთა“ აზრით, — ეთნონიმი **ქართველი**, საიდანაც მომდინარეობს ტერმინი „ქართველური“, თურმე არ შეიძლება მიემართებოდეს მეგრელებს, ლაზებსა და სვანებს (უფრო ვრცლად ამის თაობაზე იხ.: ბოედერი, 2005:5-89). მართალია, ქართველ ენათმეცნიერთა უმეტესობა ასეთ შეურაცხყოფელ მოსაზრებებს არ იზიარებს, მაგრამ **ძირძველი ქართველების — მეგრელების, ლაზების და სვანების** საშინაო-სამეტყველო ენობრივ ერთეულებს მაინც დამოუკიდებელ ენებად მიიჩნევს, უპირისპირებს რა თი-თოეულ მათგანს **ქართულს** „წმინდა ენათმეცნიერული თვალსაზრისით“ (მსჯელობისთვის იხ.: ბოლქვაძე, 2007:223-224; გაბუნია, ეზუგბაია, ქირია, 2010:93-94).

ჩვენი აზრით, ენობრივ-ეთნიკურ და ისტორიულ-კულტურულ რეალობას ცხადად ასახავს მხოლოდ ასეთი თვალსაზრისი: **ქართველებს აქვთ ერთი დედაენა — ქართული (რომელიც ისტორიულადაც და ამჟამადაც მათი ეროვნული, საეკლესიო, სახელმწიფო, სამწიგნობრო ენაა) და ოცზე მეტი საშინაო-სამეტყველო კილო.** ყველა ეს ენობრივი ერთეული მთლიანობაში ქმნის ქართულ ანუ ქართველურ ენობრივ სისტემას, რომლის

ორიენტირიცაა სამწიგნობრო ქართული ენა, საშინაო-სამეტყველო კილოები კი ქვესისტემებია. ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა ერთიანი და განუყოფელია (მსჯელობისთვის იხ.: ფუტკარაძე, დადიანი, 2007:341-368; ფუტკარაძე, 2014:122-150; ფუტკარაძე, დადიანი, 2017:41-104). აქედან გამომდინარეობს შემდეგი დასკვნა: **ყოველი ინდივიდი, რომლისთვისაც ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა მშობლიურია, ეთნიკურად ქართველია** (ფუტკარაძე და სხვები, 2022:24). ამასთან, დავძენთ იმასაც, რომ ეს მიდგომა ერთადერთი და საყოველთაოდ გაზიარებული თვალსაზრისი იყო რუსთა ექსპანსიამდე (1801 წ.) — მაგალითად, **ივერიელთა ერთობის ტრაქტატში**, რომელიც **1790 წელს** დაიდო იმჟამინდელ ქართულ სამეფო-სამთავროთა შორის, პირდაპირაა ნათქვამი: „ვინაიდან ყოველთავე ივერიელთა მსახლობელთა სამეფოსა შინა ქართლისა, კახეთისა, იმერისა, ოდიშისა და გურიისათა აქვსთ ერთი მორწმუნეობა, არიან შვილნი ერთისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ენისა მქონებელნი (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.), აქვსთ მავასხელობითიცა სიყვარული, ვითარცა სისხლით ნათესავთა და მოყვარობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის“.¹

¹ შდრ.: XVIII საუკუნის ბოლოს, სამწიგნობრო იტალიურს (დანტე ალიგიერის ენას) მშობლიურ ენად მიიჩნევდა იტალიელთა 2,5% (მსჯელობისათვის იხ.: ორიანი, 2000:183; დე მაურო 2008: 60-61). გარდა ამისა, ივერიელთა ერთობის ტრაქტატის დადებამდე 20 წლით ადრე — 1770-1772 წლებში, საქართველოში იმოგზაურა რუსეთის იმპერიის სამსახურში მყოფმა გერმანელმა ბუნებისმეტყველმა **იოჰან-ანტონ გიულდენშტედტმა** (1741-1781), რომლის მოგზაურობის ჩანაწერებიც 1787 და 1791 წლებში ორ ტომად გამოიცა სანქტ-პეტერბურგში, აკად. პ. პალასის რედაქტორობით. II ტომის 496-504 გვერდებზე მოცემულია **ქართულ კილოთა („Georgianische Mundarten“)** ანუ სამწიგნობრო ქართულის, მეგრულის და სვანურის პარალელური სიტყვარი (290 ლექსიკური ერთეულის ოდენობით): „საქართველოს კუთხეებში: კახეთში, ზემო, შუა და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში, — წერს გიულდენშტედტი, — ერთი მეტყველებაა მცირე დიალექტური სხვაობით; სამეგრელოსა და სვანეთში ძალიან განსხვავებული დიალექტებია (Mundarten) — მეგრული

მართებულია განსხვავებით, ზემოთ ხსენებული უმართებულო შეხედულება, რომელიც ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში, როგორც უკვე ითქვა, დღემდე რატომღაც დომინირებს, საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ დაამკვიდრეს რუსეთის იმპერიის მესვეურთაგან მართულმა მეცნიერულმა წრეებმა XIX საუკუნის II ნახევრიდან, როდესაც ეთნიკურ ქართველთა საცხოვრისის უმეტესი ნაწილი რუსებმა დაიპყრეს და ანექსია უყვეს. იმ დროიდან მოყოლებული, რუსეთის იმპერიის არსებობის მთელ მანძილზე, **ქართველები** (რუს. **Грузины**) ოფიციალურად მხოლოდ ქართლელთა ლოკალური ჯგუფის დასახელებად (თემონიმად) მიიჩნეოდა (და არა — ერთიანი ეთნოსის/ერის სახელწოდებად [ეთნონიმად], როგორც რეალურადაა უკანასკნელი 15-20 საუკუნის განმავლობაში უწყვეტად); ზოგადად, ქართველთა უკლებლივ ყველა ლოკალური ჯგუფი (მიკროსოციუმი) ითვლებოდა **მცირერიცხოვან ტომად** (**Народность**).

ამდენად, **რუსეთის იმპერიის მესვეურთა თვალთახედვით, საქართველოს მკვიდრი მოსახლეობა შეადგენდა არა ერთიან ეთნოსს/ერს, არამედ — ენობრივად ახლომონათესავე, მაგრამ ეთნიკურად, ისტორიულად და კულტურულად განსხვავებულ ტომთა ერთგვარ კონგლომერატს**. რალა თქმა უნდა, ასეთი თვალთახედვა რეალობას სრულებით არ შეესაბამებოდა, თუმცა **რუსთათვის უადრესად მნიშვნელოვანი იყო საქართველოსა და ქართველი ერის ეფემერული გაერთიანების სახით წარმოდგენა — ეს მიაჩნდათ ქართველთა აუცილებელი დეეთნიზაციის საწყის ეტაპად**. ამიტომაც, XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან (სწორედ ეს პერიოდი ითვლება ლინგვისტური ქართველოლოგიის ჩამოყალიბების დასაწყისად), როგორც ითქვა, იმპერიის მესვეურთაგან მართული მეცნიერული წრეები შეეცადნენ, ხსენებული იდეოლოგიისათვის რამდენადმე არგუმენტირებული საფუძველი შეექმნ-

ნაკლებ, სვანური — მეტად, მაგრამ ისე კი, რომ ფუძენა არ შეიძლება არ ცნოთ (die Grundsprache nicht verkennen kann)“ (ჩიქობავა, 1965:112).

ათ;¹ მომდევნო ნაბიჯი კი იყო 1881 წელს, ქართული ენის არასავალდებულო საგნად გამოცხადება (ფაქტობრივად — აკრძალვა) სასწავლო დაწესებულებებში. 1883 წელს ცნობილი გახდა ისიც, რომ სამეგრელოსა და სვანეთში სწავლება უნდა წარმართულიყო ძირითადად რუსულად, დამხმარე „ენებად“ კი ცხადდებოდა ადგილობრივი მეტყველებანი — მეგრული და სვანური.

რუსეთის იმპერიის ამ მზაკვრობას დაპყრობილი და უფლებებწართმეული ქართველი ერი იმთავითვე მედგრად შეეწინააღ-

¹ ერთობ საყურადღებოა ისიც, რომ XIX საუკუნის 60-იანი წლების შუახანებში რუსებმა, პრაქტიკულად, დაასრულეს ჩრდილო კავკასიის დაპყრობა-ათვისება. აღნიშნულ პერიოდამდე, მათთვის ძალიან მნიშვნელოვანი იყო ქართველების მოკავშირეობა ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა წინააღმდეგ ბრძოლაში; ამიტომაც, მართალია, ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიაც ქართლ-კახეთსა და იმერეთში თავიდანვე გაანადგურეს, საქართველოს ეკლესიასაც უკანონოდ წაართვეს ავტოკეფალია, მაგრამ კარგა ხანს შეუწარმუნეს ფორმალური ავტონომია სამთავროებს — გურიას (გააუქმეს 1829 წელს), სვანეთს (გააუქმეს 1858 წელს), აფხაზეთს (გააუქმეს 1864 წელს), სამეგრელოს ანუ ოდიშს (გააუქმეს 1867 წელს). **ჩრდილო კავკასიის მთლიანად დაპყრობისა და ათვისების შემდგომ, საქართველოს ტერიტორიაზე ქართული სახელმწიფოებრიობის თუნდაც ფორმალურმა არსებობამაც კი, რუსთათვის ყოველგვარი აზრი დაკარგა; მათ უკვე პირდაპირ დაიწყეს აქტიური მრავალმხრივი ქმედებები ქართველი ეთნოსის/ერის სრული დეინიშნადიისათვის: ჯერ სამთავროებისა და მერე — კავკასიის სამეფოსნაცვლოს გაუქმებაც, ქართველთა ცალკეულ „ტომებად“ დაყოფაც, ქართული ენის აკრძალვაც და ფსევდომეცნიერული იდეოლოგიების შემუშავება-დამკვიდრებაც უპირატესად ამ მიზანს ემსახურებოდა. საქართველოს ათვისებასა და ქართველი ერის სრულ გადაგვარებას დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ენიჭებოდა (და ამჟამადაც ენიჭება!) რუსეთის სამომავლო გეოპოლიტიკური გეგმების განსახორციელებლად. სხვათა შორის, ანალოგიურ ენობრივ-ეთნიკურ მანიპულაციებს იმპერიის მესვეურები ფართოდ ეწეოდნენ თავიანთ დანარჩენ სამფლობელოებშიაც: ბალტიისპირეთში, ფინეთში, პოლონეთში, უკრაინაში... მაგალითად, იმავე XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოყოლებული, დამოუკიდებელ ენად აცხადებდნენ ლიეტუვურის ყემაიტურ (ყმუდურ) კილოს, ფინურის ინგერმანლანდიურ კილოს, თათრულის მიშარულ კილოს და ა.შ.**

მდევა. ვიმოწმებთ იმ დროის ცნობილ ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა შეფასებებს:

გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი გრიგოლი (დადიანი), 1895 წელი: „კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი ერთმანეთისაგან განარჩევს მეგრელებსა და ქართველებს და ამბობს, რომ მათ ენებს დაახლოებით ისეთივე მიმართება აქვთ ერთმანეთისადმი, როგორც, ერთი მხრივ, პოლონურსა და ჩეხურს, მეორე მხრივ კი, რუსულს აქვს, მაგრამ იგი უყურადღებოდ ტოვებს იმას, რომ ერთი წინაპარი სლავური ენის შთამომავალი პოლონური, ჩეხური და რუსული ენები საუკუნეთა მანძილზე მოდიოდნენ და ვითარდებოდნენ ერთმანეთისაგან სრულებით დამოუკიდებლად, ამჟამად კი ეს სამი მონათესავე ენა წარმოგვიდგენს თავიანთ გარეგნულ და სულიერ თავისებურებებს, რომლებიც მკვეთრად არის გამოხატული ეროვნული თვითშეგნების მძლევ ბერკეტში — სიტყვაში, ლიტერატურაში. იმავეს არ წარმოადგენს მეგრული ენა ქართულ ენასთან მიმართებით. მეგრული ენა ქართული ენის კილოა... უხსოვარი დროიდან თანადაქვემდებარებულია ქართულ ენასთან. ამიტომ არასწორია ამ ორი ენის ურთიერთმიმართების შედარება რუსულის, პოლონურის და ჩეხურის ურთიერთმიმართებასთან. აქ ჩვენ გვაქვს მკვეთრად გამოხატული თანადაქვემდებარება, სლავურ ენათა ოჯახში კი — სრულიად დამოუკიდებელი პარალელურობა“;¹

¹ ციტატა მოგვყავს პუბლიკაციდან: გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსის, უწმინდესი გრიგოლის განკარგულების საფუძველზე შექმნილი კომისიის დადგენილება მეგრულ კილოზე ლოცვათა თარგმანის მიზანშეწონილობის შესახებ (1895), რომელიც წარმოადგენს სათანადო რუსულენოვანი დოკუმენტის ქართულ თარგმანს (მთარგმნელები: თ. გვანცელაძე და მ. ტაბიძე). რუსულ ენაზე დადგენილების ტექსტი გამოქვეყნდა 1895 წელსვე იმჟამინდელი საქართველოს საეგზარქოსოს ოფიციალურ ორგანოში „Духовный вестник Грузинского Экзархата“, ხოლო მისი ქართული თარგმანი — 115 წლის შემდეგ, ჟურნალ „ქართველური მემკვიდრეობის“ XIV ტომში (ქუთაისი, 2010; გვ. 204-235). ციტატაში ხაზგასმია ჩემია; იქვე მოხსენიებული კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი იყო კირილ იანოვსკი (1822-1902).

იაკობ გოგებაშვილი, მეცნიერული პედაგოგიკის ფუძემდებელი საქართველოში, 1903 წელი: „სამეგრელოს მიტროპოლიტთა, ეპისკოპოსთა და თვით მფლობელ მთავართა მიერ გაცემული სიგელები ქართულ ენაზე იწერებოდა და მთელი საქმის წარმოება როგორც ადმინისტრაციულ დარგში, ისე სასამართლოებში იმავე ენაზე მიმდინარეობდა. თვით საშინაო აქტები, კერძო მიწერ-მოწერა და საგაჭრო წიგნები არასოდეს არ იცნობდა და არ იცნობს სხვა ენასა და სხვა ანბანს, გარდა ქართულისა. ერთი სიტყვით, მეგრელთა ტომი ქართულ ენას ყოველთვის თვლიდა თავის ძირითად მშობლიურ ენად (დედა-ენად), ხოლო თავის ადგილობრივ დიალექტს უცქეროდა, როგორც მშობლიურ კილოს. ამის შემდეგ მეგრელებისათვის იმის თქმა, რომ ისინი ქართველები არ არიან, რომ მათ არა აქვთ არც ანბანი, არც დამწერლობა, არც ლიტერატურა, რომ ყველაფერი ეს ამიერიდან უნდა შეიქმნასო, განა ეს იმას არ ნიშნავს, რომ წავართვათ მათ მთელი მათი სახელოვანი წარსული, მთელი ისტორიული მონაპოვარი, გამოვაცხადოთ ისინი გონებრივ დატაკებად და გვერდით ამოვუყენოთ ისეთ ბარბაროსულ ტომებს, რომელთაც არავითარი ისტორია არ გააჩნიათ?“¹

დეკანოზი იოანე მარგიანი, 1904 წელი: „[სვანების] ენა ნამდვილი ქართულია, მხოლოდ აქა-აქ შეცვლილი. მაგრამ მაინც ზოგიერთები ვერ შეჰრიგებიან ამ აზრს და გაიძახიან, სვანები სულ სხვა ხალხიაო! სამწუხარო და საკვირველი ის არის, ამას ჰღალატებენ ისინი, ვინც თითქმის არც-კი იცნობენ სვანებსა და მათს ენასა!.. ვისთვისა ან რისთვისაა საჭირო ეს დაუინება და სვანების განსხვავებობა? ნეტავი რითიმე მაინც გვიმტკიცებდნენ თავიანთ აზრსა, მაგრამ რის აზრი, რის დამტკიცება!

¹ იაკობ გოგებაშვილის წერილი „მეგრული დაწყებითი სკოლის საკითხისათვის“ დაიწერა 1903 წელს. მისი რუსულენოვანი ვერსია (ავტოგრაფი, 10 ფურც.) ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში (აღწერილობა, 2012:11), ხოლო ქართული ვერსია (საიდანაც მოგვყავს ციტატა) გამოქვეყნებულია ვებ-გვერდზე: <https://scroll.ge/13386/iakob-gogebashvili-megru/> (დამოწმებულია 03.10.2024); ხაზგასმა აქაც ჩემია.

აქ მხოლოდ სხვა რამ იმალება რომელსაც მკითხველი ადვილად მიხვდება... სვანებსა ჰყავდათ საკუთარი (მათი სოფლისავე) მღვდლები (ბაბ, პაბ), ჰქონდათ ძვირფას ხატებით სავსე ეკლესიები ქართულსავე ზედ წარწერებით და სხვ. წირვა-ლოცვაც ქართულს ენაზედ იყო და მღვდლებიც ეტრატზედ დაწერილ ქართულ ხელნაწერებსა ხმარობდნენ, რომლებითაც ეხლაც სავსეა ეკლესიები და კერძო კაცთა სახლები... რა საჭირო იყო ან ქართული წიგნები, ან ქართული მხატვრობა, ან ქართულად წირვა-ლოცვა, თუ სვანები სხვა ტომის ხალხია და მათი ენაც სხვაა! რამ შეინახა სვანეთში აქამომდე შეუბღალავად ქრისტეს სარწმუნოება, თუ არა მათს ენაზედ ღვთის დიდებამ? რომელ მათთვის უცხო ენას შეეძლო ქრისტიანობის დაცვა ამ მივარდნილს ქვეყანაში, თუ არა ისევ ქართულსა, რომელიც სვანებს დედა-ენად მიაჩნიათ!? რითი აიხსნება ის გარემოება, რომ სვანეთში თითქმის ყველა ლაპარაკობს წმინდა ქართულს?!“¹

როგორც ვხედავთ, XIX-XX სს. მიჯნაზე, ქართულ საზოგადოებრიობაში დომინირებდა მხოლოდ და მხოლოდ მართებული, ენობრივ-ეთნიკურ და ისტორიულ-კულტურულ რეალობათა ადეკვატურად ამსახველი თვალსაზრისი, რომელიც საქართველოში ძველთაგანვე გასაგები და მისაღები იყო ყველასათვის — წარჩინებულთათვისაც და მდაბალთათვისაც. **იმ უმართებულო შეხედულებას, რომლის დამკვიდრებასაც აქტიურად ცდილობდა დამპყრობელი ძალა — რუსეთის იმპერია, ქართველი ერი სრულიად სამართლიანად თვლიდა ფსევდომეცნიერულ იდეოლო-**

¹ დეკანოზი **იოანე მარგიანი** (1872-1933) დაიბადა ზემო სვანეთში, მულახის თემში. განათლება მიიღო ქუთაისის გიმნაზიაში, ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელსა და თბილისის სემინარიაში; მღვდლად კურთხევის შემდეგ ქვემო სვანეთსა და ლეჩხუმში (ცაგერში) მოღვაწეობდა. აქვეყნებდა წერილებს იმჟამინდელ ქართულ პრესაში. აქ მოყვანილი ციტატა წარმოადგენს ამონარიდს მისი წერილიდან „რა ენაზე ადიდებენ და ადიდებდნენ სვანები ღმერთს?“, რომელიც პირველად გამოქვეყნდა გაზეთ „ივერიაში“, №28, 1904 წლის 4 თებერვალი, გვ. 2; ციტატაში ხაზგასმები ჩემია.

გემად, დეტონაციისა და ასიმილაციისათვის გამიზნულ მანიპულაციად და, რაღა თქმა უნდა, ეწინააღმდეგებოდა კიდევც.

ამგვარ ფონზე, ბუნებრივია, დაისმის კითხვა: რა და როგორ მოხდა, რომ ამჟამად — უკვე დამოუკიდებელ საქართველოში, ლინგვისტური ქართველოლოგია ვერ განთავისუფლებულა თავს მოხვეული უმართებულო, ფსევდომეცნიერულ იდეოლოგემაზე დამყარებული შეხედულებისაგან? მით უმეტეს, როდესაც ქართველ ენათმეცნიერ-ქართველოლოგთა ან/და კავკასიოლოგთა აბსოლუტური უმრავლესობა კარგად იცნობს და იზიარებს თანამედროვე ენათმეცნიერების ძირითად პრინციპს: ნებისმიერი ენობრივი მოცემულობის კვლევა უნდა წარმოებდეს აკადემიური მეთოდოლოგიით, რეალური სოციალური გარემოს თავისებურებათა ობიექტურად გათვალისწინებით. ფსევდომეცნიერულ იდეოლოგიებზე დამყარებულ შეხედულებებს თანამედროვე ენათმეცნიერი არათუ უნდა იზიარებდეს, არამედ — კატეგორიულად უნდა უარყოფდეს და აქარწყლებდეს მყარი არგუმენტების მოშველიებით.

თავის მხრივ, სწორედ ქართველ ენათმეცნიერთა ერთ ნაწილზე დაყრდნობით, თანამედროვე მსოფლიოს წამყვანი სამეცნიერო წრეები და გამოცემები, საქართველოს ენობრივ-ეთნიკური სიტუაციის აღწერისას, მეტწილად, უმცდარეს შეფასებას იძლევიან: დამოუკიდებელ ეთნოსებად მიიჩნევენ მეგრელებს, ლაზებს და სვანებს; შესაბამისად, მათ საშინაო-სამეტყველო ენობრივ ერთეულებსაც დამოუკიდებელ უმწიგნობრო ენებად აცხადებენ. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში გაბატონებულ ყოვლად მცდარ შეხედულებას უცხოეთში უკრიტიკოდ იზიარებენ, რადგან როგორც წინამორბედი, ისე — თანამედროვე ქართველი ენათმეცნიერების განსწავლულობასა და კომპეტენციებში ეჭვიც არ ეპარებათ. ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ მართლაც ძალიან ძნელია, მსოფლიოს რომელიმე ქვეყანაში მოიძებნოს ლინგვისტური ქართველოლოგიისა და კავკასიოლოგიის მეორე ისეთი ავტორიტეტი, როგორადაც დღემდე, სრულიად სამართლიანად, ითვლება აკად. არნოლდ ჩიქობავა (1899-1985).

მის ნაშრომებს გვერდს ვერ აუვლის ვერცერთი მკვლევარი, რომელიც დაინტერესებულია ქართული (ქართველური) ან/და მთის იბერიულ-კავკასიური ენობრივი ერთეულებით.

ტერმინი „ქართველური ენები“ ენათმეცნიერებაში სწორედ არნ. ჩიქობავას მიერაა დამკვიდრებული. 1952 წელს გამოიცა მისი „ენათმეცნიერების შესავალი“, სადაც 363-ე გვერდზე ვკითხულობთ: „ქართველური ენებია: ქართული, ზანური და სვანური. ამათგან ქართული ენა სალიტერატუროც არის და დიალექტების სახითაც არის წარმოდგენილი. ზანური და სვანური უმწერლო ენებია“; იქვე, ერთობ საყურადღებოა მომდევნო აბზაცი, რომელიც მოგვყავს მთლიანად: „ქართული სალიტერატურო ენა ყველა ქართველი ტომის მწიგნობრობის ენა იყო და არის ამჟამადაც. ქართლელი და აჭარელი, კახელი და იმერელი, თუში და მეგრელი, ხევსური და აფხაზი, ფშაველი და სვანი, ინგილო და ლაზი... ამ ენაზე სწავლობს სკოლაში, ამ ენას იყენებს კულტურული წინსვლის იარაღად. ასეა ეს საბჭოთა ხელისუფლების დროს; ასე იყო ეს მრავალი საუკუნის მანძილზე: **არც აფხაზებს, არც სვანებს, არც მეგრელებსა და არც ჭანებს (ლაზებს), სხვა სამწერლო ენა არა ჰქონიათ. მეფის მთავრობის ცდა (მეცხრამეტე საუკუნის მეოთხეოცე წლებში) მეგრულად შემოეღო სწავლა სამეგრელოს სკოლებში და მით ქართული ენა სამეგრელოს სკოლიდან განედევნა, მარცხით დამთავრდა: თუ დედაენას ასწავლიდნენ ქართველ ბავშვს სკოლაში, ეს ენა ქართული იყო ყველა ქართველი ტომისათვის**“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

არნ. ჩიქობავას ამ ნააზრევიდან ნათლად ჩანს, რომ იგი სავესებითაც არ უარყოფს ჭეშმარიტებას: **სამწიგნობრო ქართული დასაბამიდანვე ყოველთა ქართველთა დედაენაა, ანუ ერთიანი ეთნიკური თვითაღქმის საფუძველია.** იმავდროულად, არაა მართებული მისი მსჯელობის ის ნაწილი, რომელშიც **ზანურსა და სვანურს** — უმწიგნობრო ენებად, ხოლო ქართველთა ლოკალურ ჯგუფებს — „ტომებად“ მოიხსენიებს: **ეთნოსი, რომელსაც აქვს საკუთარი სახელმწიფო და მინიმუმ 15 საუკუნის განმავლობაში უწყვეტი სამწიგნობრო ტრადიციის მქონე დედაენა, წარმოადგენს**

ერთიან ერს და აღარ შეიძლება განიხილებოდეს ცალკეულ ან-
ლომონათესავე ტომთა კონგლომერატად. შესაბამისად, ამგვარი
ეთნოსის (ეთნოსოციუმის) ნაწილის — ლოკალური ჯგუფის
(მიკროსოციუმის) საშინაო მეტყველებაც ვერ მიიჩნევა უმწიგ-
ნობრო ენად, რადგან ის უპირობოდ წარმოადგენს კილოს ანუ
განუყოფელ ნაწილს იმ ენობრივი ერთობისა, რომლის ორიენ-
ტირიცაა ეთნოსის დედაენა. სხვაგვარად თუ ვიტყვით, ეთნოსის
შემადგენელ ლოკალურ ჯგუფთა საშინაო სამეტყველო კოდები
მუდამ ვითარდება დედაენასთან მჭიდრო ურთიერთკავშირში
(დედაენის საფარქვეშ); ამიტომ, არაა მართებული მათი გან-
ხილვა ცალკე, დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემებად — დედაე-
ნასთან მიმართებით, თითოეული მათგანი უპირობოდ ქვესისტე-
მას (კილოს) წარმოადგენს.

თანამედროვე სოციოლინგვისტიკის ეს საყრდენი დებულება
ეკუთვნის ცნობილ ამერიკელ ენათმეცნიერს **ლენარდ ბლუმ-
ფილდს** (1887-1949). მისი კაპიტალური ნაშრომი „ენა“ („The Lan-
guage“) 1933 წელს გამოიცა ნიუ-იორკში. იმხანად, საბჭოთა ენათმეც-
ნიერებაში გაბატონებული იყო **მარიზმი** — ქართულ-მოტლანდიუ-
რი წარმოშობის რუსი ენათმეცნიერის **ნიკოლაი (ნიკო) მარის**
(1865-1934) მოძღვრება. ზოგადად, ნ. მარი ნიჭიერი მკვლევარი
იყო, მაგრამ ყოველთვის ისეთ შეხედულებებსა თუ მოსაზრებებს გა-
მოთქვამდა, რაც ჯერ რუსეთის იმპერიის, შემდგომ კი — საბჭოთა
კავშირის ოფიციალურ ენობრივ-ეთნიკურ პოლიტიკას შეესაბამე-
ბოდა; აქედან გამომდინარე, მის მოძღვრებას ჭეშმარიტ, ობიექტურ
ენათმეცნიერებასთან საერთო თითქმის არაფერი ჰქონდა. საბჭოთა
კავშირის ენათმეცნიერებს უცხოელ კოლეგათა ნაშრომებზე ხელი
არ მიუწვდებოდათ: უცხოური ენათმეცნიერება გამოცხადებული
იყო „ბურჟუაზიულ მოვლენად“, ხოლო მარის მოძღვრება (რომელ-
საც 1923 წლიდან, ოფიციალურად ეწოდა „**ახალი მოძღვრება
ენის შესახებ**“ [რუს.: „Новое учение о языке“]) — „მარქსიზმად
ენათმეცნიერებაში“ (ჩიქობავა, 1985:8-9; ბერნშტეინი, 2011:50-
51).

საყურადღებოა ისიც, რომ ჯერ კიდევ რუსეთის იმპერიის არსებობის ბოლო წლებიდან მოყოლებული, ვიდრე II მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდამდე, მარიზმს აქტიურად უჭერდა მხარს თავად იოსებ სტალინიც: ის შეხედულებანი, რომლებიც წარმოდგენილია 1913 წელს ჟენევაში, რუსულ ენაზე გამოცემულ მის წიგნში „მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი“ („Марксизм и национальный вопрос“), თითქმის მთლიანად ნ. მარის ფსევდონიმით-ერულ და აშკარად პოლიტიკურ მოსაზრებებს ეყრდნობა: **მეგრელები, აჭარლები და სვანები** ი. სტალინის დასახელებული ჰყავს, როგორც „პრიმიტიული კულტურის მქონე ხალხები... რომლებიც სხვადასხვა ენაზე ლაპარაკობენ, მაგრამ თავიანთი ლიტერატურა კი არა აქვთ“.¹ სტალინის ამ წიგნის გამოსვლამდე ერთი წლით ადრე, რუსეთის იმპერიის მეცნიერებათა აკადემიის ორდინალურ წევრად არჩეულმა ნ. მარმა ქართველ მკვლევართ ბრალად დასდო მეგრული, ლაზური და სვანური „ენების“ უგულვებელყოფა, ხელაღებით დაადანაშაულა რა ისინი ნაციონალისტურ განწყობაში. ქართულ-მოტლანდიური წარმომავლობის მეცნიერის ეს ნაბიჯი საქართველოში სამართლიანად აღიქვეს, როგორც იმპერიის ენობრივი პოლიტიკისადმი მხარდაჭერა.²

¹ ციტატას ვიმოწმებთ წიგნის ქართული თარგმანის მიხედვით, რომელიც 1951 წელს გამოიცა თბილისში; იხ. გვ. 138-139.

² სწორედ ამის გამო შენიშნა ივ. ჯავახიშვილმაც (1992:53-54): „როდესაც თავისი თეორიის ძირითადი დებულებანი პირველად გამოაქვეყნა, ნ. მარისთვის მეგრული, ჰანური და სვანური ქართული ენის „ძმურად დაკავშირებული ცოცხალი კილოკავები“, დიალექტები იყო მხოლოდ... ნ. მარის ზემომოყვანილი დებულების შემდგომ, მკითხველი სამართლიანად გაცეხული იქნება, როდესაც მისსავე 1912 წ. საჯაროდ წარმოთქმულსა და დაბეჭდილ სიტყვაში „კავკასია და სულიერი კულტურის ძეგლები“ იმავე ავტორის ამგვარ მსჯელობას შეჰხედება: „ქართველთმცოდნენი, ქართულ ნაციონალურ შეხედულებაზე დამყნობილნი, უგულვებელს ჰყოფდნენ მთელ რიგს ქართულის, თუმცა მონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელ ენებს, როგორც მაგ. სვანურს, მეგრულს, ჰანურს და მათ ქართულის „დამახინჯებულ“ თქმად ანუ დიალექტად სთვლიდნენ“-ო... ავტორს დავიწყებია, რომ ამგვარივე „ნაციონალისტუ-

ი. სტალინის შეხედულებათა შესაბამისად, 1923 წლის 1-2 ივლისს გაიმართა საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მეორე სესია, რომელმაც მიიღო „დეკლარაციის შესახებ“. 3 ივლისს, დეკლარაციის სრული ტექსტი გაზეთ „კომუნისტი“ გამოქვეყნდა: „ჩვენი ურყევი პრინციპია, რომ ყველაფერი, როგორც მართვა-გამგეობა, ისე სწავლება და სხვა, ხდებოდეს ხალხისათვის გასაგებ და მშობლიურ ენაზე“ — ერთი შეხედვით, ამ გადაწყვეტილებაში მიუღებელი თითქმის არაფერი უნდა ყოფილიყო, თუმცა დეკლარაცია შეიცავდა ამგვარ საყურადღებო პასაჟსაც: **„ამიერკავკასიის ცოცხალი სალაპარაკო ენები უნდა გადაიქცნენ მათი კულტურული განვითარების და მათ მიერ მუშურ-გლეხური რევოლუციის მონაპოვართა შეთვისების მძლავრ იარაღად“** (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); თუ რომელი ენობრივი ერთეულები იგულისხმებოდა აქ, საბოლოოდ ცხადი გახდა სამი წლის შემდეგ: 1926 წელს, საბჭოთა კავშირის პირველი საყოველთაო აღწერის დროს, დამოუკიდებელ ეთნოსებად (Народность) აღრიცხეს **მეგრელები, ლაზები, სვანები და წოვათუშები (ბაცების სახელწოდებით)**, რადგანაც მათი საშინაო-სამეტყველო კოდები, ჯერ კიდევ რუსეთის იმპერიის დროიდან, დამოუკიდებელ უმწერლობო ენებად მიიჩნეოდა; აგრეთვე — **აჭარლებიც**, რაკილა იმხანად მათი უმრავლესობა რწმენით მუსლიმანი იყო.¹

მაშასადამე, საბჭოთა ხელისუფლებამ საქართველოში ფაქტობრივად, განაგრძო იგივე ენობრივეთნიკური მანიპულაციები, რაც დაიწყო რუსეთის იმპერიამ XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან. განსხვავებული იყო მხოლოდ იდეოლოგია — **ენობრივად, ეთნიკურად, ისტორიულად და კულტურულად ერთიან ქართველ ერს**

როი“ შეხედულება მასაც ჰქონდა, 1905 და 1908 წლებში **მეგრული, ჭანური და სვანური მასაც ქართულის ცოცხალ კილოკავებად მიაჩნდა**“ (ხაზგასმები ჩემია — მ.ლ.). ამავე საკითხის თაობაზე მსჯელობისათვის იხ. ფუტყარაძე, ვაშაქიძე 2011:17-32.

¹ 1926 წლის საყოველთაო აღწერისას საბჭოთა კავშირში ოფიციალურად აღრიცხული 189 ეთნოსის სია იხ. ვებ-გვერდზე: <https://www.demoscope.ru/weekly/2006/0267/arxiv05.php> (დამოწმებულია 22.09.2024).

(ეთნოსს) წვრილ-წვრილ ერთეულებად აქუცმაცებდნენ „მუ-შურ-გლეხური რევოლუციის მონაპოვართა უკეთ შეთვისები-სა“ თუ „ჩაგრულთა კლასის კულტურული გან-ვითარების“ მიზ-ნით: „მეგრული წერით ჩვენ ვეხმარებით სკოლის გარეთ დარჩენილ ახალგაზრდებს, ქართულის არმცოდნე გლეხ ახალგაზრდებს. ჩვენ-მა ორგანიზაციებმა წუთითაც არ უნდა შეასუსტონ ყურადღება ქართულის და სხვა ენების მიმართ, მათი შესწავლის მიმართ“¹ — ასე-თი გახლდათ, მაგალითად, 1932 წელს მეგრულ კილოზე გამომავალ „ყაზაყიში გაზეთის“ (მეგრ. „გლეხის გაზეთი“) მესვეურების ოფი-ციალური პოზიცია, რომელსაც იმხანად პირდაპირ ან ირიბად მხარს უჭერდა და ახალისებდა საბჭოთა ხელისუფლების ორგანო-თა წარმომადგენლების უმეტესობაც. მოყვანილი ციტატიდან ჩანს, რომ სამწიგნობრო ქართულს ისინი უთანაბრებდნენ სხვა ენებს და მეგრულ გლეხთა დედაენად არ მიიჩნევდნენ.²

¹ ამ ციტატას (რომელიც წარმოადგენს სამწიგნობრო ენაზე გადმოღე-ბულ ამონარიდს „ყაზაყიში გაზეთის“ 1932 წლის 2 მარტის ნომერში მეგრულ კილოზე გამოქვეყნებული ერთ-ერთი სტატიიდან) ვიმოწმებთ ვახტანგ გვარამიასა და გიორგი ციციშვილის წიგნიდან „მეგრულისაკით-ხი“ (თბილისი, 2009; გვ. 264). დავძენთ აგრეთვე იმასაც, რომ მეგრულ კი-ლოზე ხსენებული გაზეთის გამოცემა დაიწყო 1930 წლის 1 მარტიდან, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1929 წლის 21 დეკემბრის დადგენილებით, რომელიც 1930 წლის 12 იანვარს დაამტკიცა ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტმა.

² ამავე დაჯგუფების მიერ, მეგრულ კილოზე შედგენილ და 1931 წელს თბილისში გამოცემულ წიგნში „ჭითა ჩხორია“ („წითელი სხივი“) მოთავე-სებულია წერილი „25 ფრევალი საქორთუოში გასაბჭოებაში დღა რე“ („25 თებერვალი საქართველოს გასაბჭოების დღეა“; გვ. 64-65), რომელ-შიც პირდაპირაა ნათქვამი: „მეძობელი ერეფც მენშევიკეფქ რღვინჯება ქდღუჟყყყყ. აწუხენდეს საქორთუოში მიშახორელი ქორთუ ვარდენ ფერეფც. ჭუნდეს დო ჯალაგანდეს ოსეთიში, სააფხაზოში დო სამარგა-ლოში მოხანდე ყაზაყობას“ („მეზობელ ერებს მენშევიკებმა გალიზიანე-ბა დაუწყეს. აწუხებდნენ საქართველოში მცხოვრებ არაქართველებს. წვავდნენ და ანადგურებდნენ ოსეთის, აფხაზეთის და სამეგრელოს მშრომელ გლეხებს“. გვ. 65; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). ანუ, მათი შეხედუ-ლებით, საქართველოს სსრ-ში მეგრელებიც ისეთივე არაქართველ ეთნო-სად უნდა ჩათვლილიყვნენ, როგორებადაც აფხაზები ან ოსები. აქვე დავ-

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ამგვარად მოაზროვნეთა დაჯგუფებები გამოხატავდნენ არა ხალხის, არამედ — უცხო, დამპყრობელი ძალის ინტერესებს: **ერთიანი ქართველი ერის (ეთნოსის) დაქუცმაცება და მის შედეგად, საქართველოს ამა თუ იმ კუთხეში სამწიგნობრო ქართულის (საქართველოს სახელმწიფო ენის) ბოზიციათა შესუსტება სურდა მხოლოდ კრემლს, რათა შეუძლებელი გამხდარიყო ქართველთა ერთიანად დარაზმვა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღსადგენად, საბჭოთა რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში.**¹ ამასთანავე, ხელისუფლება ვითარებას ისე წარმოაჩენდა, თითქოსდა „ნაციონალური საკითხისადმი“ მისი

ძენთ იმასაც, რომ პარტიული ფუნქციონერი **ისაკ ჟვანია** (1891-1946), რომელიც მეგრულ კილოზე გამომავალ „ყაზაყიში გაზეთს“ რედაქტორობდა, 1921 წელს იყო სოხუმის რევკომის ერთ-ერთი შემქმნელი და თავმჯდომარე; საქართველოს საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ მუშაობდა აფხაზეთის ასსრ მიწათმოქმედების სახკომად, საქართველოს სსრ მიწათმოქმედების სახკომის მოადგილედ, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ზუგდიდის სამაზრო და სამხრეთ ოსეთის საოლქო კომიტეტის მდივნად და აჭარის ასსრ სახალხო კომისართა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილედაც... მაშასადამე, იყო მაღალი ჩინის კოლაბორაციონისტი და მოქმედებდა ყოველთვის საქართველოს და ქართველი ერის ინტერესების საწინააღმდეგოდ. სწორედ ამიტომაც, მისი წარმოჩენა ერთ უბრალო მეკუთხევე კომუნისტად (შდრ. გვარამია, ციციშვილი, 2009:260-265) ისტორიული და სოციალური რეალობის საგანგებოდ დამახინჯების ყოვლად უგვანი მცდელობაა.

¹ რასაკვირველია, ამავე მიზანს ემსახურებოდა ისეთი პოლიტიკური მანიპულაციებიც, როგორიც იყო აფხაზეთის გამოცხადება საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკად (1921 წლის 4 მარტს); აჭარის სახელდება „აჭარისტანად“ და რელიგიურ ავტონომიურ ერთეულად ჩამოყალიბება (1921 წლის 16 ივნისს; არადა, ბოლშევიკები ათეისტები იყვნენ და ყველა რელიგიას ებრძოდნენ); შიდა ქართლის ტერიტორიაზე „სამხრეთ ოსეთის“ ავტონომიური ოლქის შექმნა (1922 წლის 20 აპრილს. ცნობისათვის: ჩრდილო კავკასიაში — ოსების სამკვიდრო მიწებზე, ოსური ავტონომიური ერთეული შეიქმნა 1924 წლის 7 ივლისს; იქამდე კი ოსეთი უბრალო ოკრუგის სახით შედიოდა 1921 წლის 20 იანვარს შექმნილ მთიულთა ასსრ-ში). ზოგადად, საბჭოთა ხელისუფლებას, როგორც სისტემას, თავისი არსებობის 70 წლის განმავლობაში არასოდეს უმოქმედია ქართველი ერის ინტერესების სასარგებლოდ.

მიდგომა კარდინალურად განსხვავდებოდა რუსეთის იმპერიის დამოკიდებულებისაგან; ამიტომაც, რენეგატი აქტივისტებიც გადაჭრით გამოდნენ და ემიგრებოდნენ წინამორბედი „ცარიზმის ემისრების“ შეხედულებებსა თუ საქმიანობას. არადა, იმ დროს მათი უმრავლესობაც აშკარად ანდა ფარულად იზიარებდა იმპერიის ოფიციალური ენობრივ-ეთნიკური პოლიტიკის ძირითად პრინციპებს — ზუსტად ისევე, როგორც ენათმეცნიერებაში ნ. მარი.

მარიზმის ძირითად დებულებათა თანახმად, ყველა ენა „კლასობრივ მოვლენას“ წარმოადგენდა და წარმოქმნილი გახლდათ მაღალი და დაბალი კლასების მეტყველებათა ელემენტების „შეჯვარებით“ (მარი, 1933:67-78). ამდენად, ენათა წარმოქმნის კლასიკურ თეორიასა და, მაშასადამე, ნათესაობასაც მარისტები სავსებით უგულვებელყოფდნენ. არნ. ჩიქობავა თავიდანვე იმ მცირერიცხოვან ენათმეცნიერთა შორის იყო, რომლებიც მარიზმს ეწინააღმდეგებოდნენ. თავისი შეხედულებებით, ის ახლოს იდგა იმავე ლ. ბლუმფილდთან, კარგად იცნობდა ენათმეცნიერების სხვა იმჟამინდელი კორიფეების ნაშრომებსაც (რაზეც კი ხელი მიუწვდებოდა) და გამოირჩეოდა პროგრესული აზროვნებით; დავძნით იმასაც, რომ 1932-1933 წლებში სწორედ მისი დიდი ძალისხმევით მოხერხდა სამეგრელოსა და აფხაზეთის სკოლებში პირველადწყებითი სწავლების ენად სამწიგნობრო ქართულის შენარჩუნება, რითაც ჩაიშალა საქართველოსა და ქართველი ერის ერთიანობის წინააღმდეგ მიმართული მორიგი მზაკვრული გეგმა (ფუტკარაძე, 2019:283-285).

რუსეთისგან განსხვავებით, საქართველოს სამეცნიერო წრეებში ნ. მარი ურყევი ავტორიტეტით ნაკლებად სარგებლობდა. შესაბამისად, მიმდევრებიც არ ჰყავდა ბევრი, თუმცა საბჭოთა რეჟიმის პირობებიდან გამომდინარე, გაბედულად, როგორც უკვე ითქვა, მხოლოდ ერთეულები ეწინააღმდეგებოდნენ. სხვები აკრიტიკებდნენ ანტიქართულ გამოხდომათა გამო,¹ მის ფსევდომეცნიე-

¹ ნ. მარი იმთავითვე ერთობ კატეგორიულად ეწინააღმდეგებოდა თბილისში ქართული (ქართულენოვანი) უნივერსიტეტის დაარსებას, რასაც XX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, რუსეთის იმპერიის მესვე-

რულ დებულებებს კი თითქმის უკრიტიკოდ იზიარებდნენ და ავითარებდნენ. ასეთი პოზიცია ეკავა, მაგალითად, **აკაკი შანიძეს** (1887-1987), რომელიც ქართული (ქართველური) ენობრივი ფაქტების კვალიფიკაციის საკითხში იმთავითვე მწვავედ დაუპირისპირდა **სილოვან ხუნდაძეს** (1860-1928) — ცნობილ ენათმეცნიერსა და პედაგოგს, საზოგადო მოღვაწეს. ნ. მარის ყოფილი მოწაფე ა. შანიძე უმართებულოდ მიიჩნევდა ქართული (ქართველური) ენობრივი სამყაროს ერთიანობისა და განუყოფლობის ამსახველ ობიექტურ თვალსაზრისს, რაც საქართველოში, როგორც უკვე ითქვა, დომინირებდა ოდითგან ვიდრე რუსთა ექსპანსიამდე; ს.

ურთავან ამოდ ითხოვდა სრულიად ქართული საზოგადოებრიობა. ნ. მარი მიიჩნევდა, რომ თბილისი საერთოდ არ იყო ქართული ქალაქი; ამიტომაც, აქ შეიძლებოდა დაარსებულიყო მხოლოდ და მხოლოდ რუსულენოვანი უნივერსიტეტი, რომელიც მოემსახურებოდა მთელ კავკასიას. ეს ნააზრევი დომინირებს მის მოხსენებაში „თბილისის კავკასიური უნივერსიტეტის შესახებ“ („О Кавказском Университете в Тифлисе“, მოხსენდა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას და გამოქვეყნდა მისსავე ოფიციალურ ორგანოში 1918 წლის 15 ოქტომბერს), რომელშიაც ქართული საზოგადოებრიობის მამულიშვილური მისწრაფება შეფასებულია, როგორც „შოვინიზმის გამოვლინება“. ნ. მარის აზრით, „საქმე ის კი არაა, რომ კავკასიის ეროვნული უნივერსიტეტები, რომლებიც ხელმისაწვდომი იქნება მხოლოდ ქართულ ანდა სომხურ ენებზე მეტყველთათვის, არსებითად, სხვა[ენოვან] მოსახლეობას, რაკი ისინი სახელმწიფოს მხარდაჭერით უმაღლეს განათლებას ვეღარ მიიღებენ, მეორე ანდა მესამე რანგის მოქალაქეებად აქცევს, არამედ — ისაა, რომ ასეთი ეროვნული უნივერსიტეტები თვით მათ მფლობელთაც კი ვერ მისცემენ ჭეშმარიტ უმაღლეს განათლებას; პირიქით — დასწევენ განათლების დონეს, მოშხამავენ ვითარებას, გაართულებენ ურთიერთგაგებას და დათესავენ მტრობას“ („Дело по существу вовсе не в том, что национальные университеты на Кавказе, доступные лишь говорящим или по-грузински, или по-армянски, оставят остальное население обойденным в заботах государства о высшем образовании, поставят его в положение граждан второго и даже третьего ранга. А дело в том, что они никому, и обладателям таких национальных университетов не обеспечивают действительно высшего университетского образования, наоборот, обеспечивают понижение его уровня и вообще сгущение атмосферы ядоносным чадом взаимного непонимания и взаимной вражды“ [მარი, 1918:1507]; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ხუნდაძეც მას იცავდა, ავითარებდა და ახალ-ახალი არგუმენტებით ამყარებდა (მისეული მსჯელობისათვის იხ.: ხუნდაძე, 1921:166-176). ა.შანიძისა და ს. ხუნდაძის პოლემიკა მიმდინარეობდა ათწლეულზე მეტი ხნის განმავლობაში — გასული საუკუნის 10-იანი წლების ბოლოდან 20-იანი წლების ბოლომდე (ურუშაძე, 2014:42-43; დადიანი, ფუტყარაძე, 2016:85-92). მაშასადამე, **მარიზმს და მის განშტოებებს საქართველოში, პრაქტიკულად, არასოდეს ჰქონია მყარი დასაყრდენი.**

ნ. მარის სიკვდილის (1934 წ.) შემდგომ, მარიზმის მესვეურებად მოგვევლინნენ მისი მოწაფეები და მიმდევრები: **ივან მეშჩანინოვი** (1883-1967), **გიორგი სერდიუჩენკო** (1904-1965), **ფედოტ ფილინი** (1908-1982) და სხვები. მათ განუხრელად კი განაგრძეს თავიანთი მასწავლებლის გაკვალული გზა, მაგრამ სტალინის კეთილგანწყობა ვერაფრით მოიპოვეს. ეს უკანასკნელი ფაქტორი თავიდან არც ისე შესამჩნევი იყო — მან თანდათან იჩინა თავი და აშკარა გახდა მას შემდეგ, რაც II მსოფლიო ომი დასრულდა: ომში გამარჯვებულ, ზესახელმწიფოდ ქცეულ საბჭოთა კავშირში უკვე აღარ სჭირდებოდათ ფსევდომეცნიერება, რომელიც მხოლოდ პოლიტიკურ-იდეოლოგიური მანიპულაციებისათვის გამოდგებოდა; მეცნიერების ყველა დარგი იმ დონემდე უნდა განვითარებულიყო, რომ ქვეყანას ამ მხრივაც ერთ-ერთი წამყვანი პოზიცია დაეკავებინა მთელი მსოფლიოს მასშტაბით.

ამგვარ ფონზე, **სწორედ არნ. ჩიქობავა აღმოჩნდა ის, ვინც საბჭოთა კავშირში ენათმეცნიერების საფუძვლიან რეფორმირებას შეუწყო ხელი: მის სახელს უკავშირდება ისეთი დარგების აღორძინება, როგორებიცაა ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება (კომპარატივისტიკა), აღწერითი გრამატიკა, აგრეთვე — იმ დროისთვის ახალი დარგების (სტრუქტურული და გამოყენებითი ენათმეცნიერება, არეალური ენათმეცნიერება, ენობრივი უნივერსალიების საკითხი...) დანერგვა და განვითარება, პროგრესულად მოაზროვნე უცხოელ ენათმეცნიერთა (გ. პაულის, მ. ბენვენისტის, ა. მარტინეს, ლ. ბლუმფილდის, ფ. სოსიურის, ე. კოშერიუს, ნ. ზომსკის, ვ. პიზანის...) ნაშრომების**

თარგმნა და, რაღა თქმა უნდა, თბილისში მაღალკომპეტენციური საენათმეცნიერო სკოლის ჩამოყალიბება; თუმცა, ამ ყველაფრის განხორციელების საშუალება არნ. ჩიქობავას მიეცა მხოლოდ და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ი. სტალინმა საბოლოოდ აქცია ზურგი მარისტებს: 1950 წლის მაის-ივნისში, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მთავარი ბეჭდვითი ორგანოს — გაზეთ „პრავდის“ ფურცლებზე გაიმართა მწვავე დისკუსია ნ. მარის „ახალი მოძღვრების“ მომხრე და პროგრესულად მოაზროვნე ენათმეცნიერთა შორის,¹ რომელსაც საბოლოო წერტილი დაუსვა იქვე გამოქვეყნებულმა ი. სტალინის ნაშრომმა „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ („Марксизм и вопросы языкознания“): კრემლის უმაღლესი მესვეურის ვერდიქტით, ნ. მარის მოძღვრების საფუძვლები აღარ უნდა მიეჩნიათ მეცნიერულად სარწმუნოდ. მიუხედავად ამისა, ხსენებულ ნაშრომშივე აღნიშნული იყო: „ნ.ი. მარს აქვს ცალკეული, კარგი, ნიჭიერად დაწერილი ნაწარმოებები, სადაც იგი, ივიწყებს რა თავის თეორიულ პრეტენზიებს, კეთილსინდისიერად და, უნდა ითქვას, უნარიან-

¹ ძალზე საყურადღებოა ამ პროცესის არნ. ჩიქობავასეული შეფასება: „დიდი ხარვეზი ენის განვითარების თეორიის დამუშავებაში დღემდე არაა შევსებული. და არა თუ შევსებული არაა იგი, თვით ისტორიზმის პრინციპიც კი ბოლო ხანებში კითხვის ქვეშ დადგა, ისტორიზმის პრინციპს გადაუდგნენ: ესაა ყველაზე დამახასიათებელი მოვლენა თანამედროვე ენათმეცნიერებაში. ასაბუთებენ და გამოხატავენ მას სხვადასხვაგვარად, მაგრამ არსი ამ პროცესისა ყველგან ერთი და იგივეა: ისტორიზმის როლის შეუფასებლობა ანდა ისტორიზმის უარყოფა“ (ჩიქობავა, 1952:92); იხ. მისივე შეხედულება ნ. მარის „ახალი მოძღვრების“ შესახებ: „ამგვარ თეორიას ზედაც არავინ შეხედავდა, ერთი გარემოება რომ არა. მისმა ავტორმა ნ. მარმა სომხურ-ქართული ფილოლოგიის შექმნით გაითქვა სახელი ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში, შემდეგ კიდევ, იაფეტური ენების — ქართულის, ჭანურის, აფხაზურის... კვლევით. ნ. მარის, გამოჩენილი ფილოლოგისა და კავკასიოლოგის ავტორიტეტი გზას უკაფავდა ოთხელემენტოვან ფანტასტიკას“ (ჩიქობავა, 1985:8). ჩვენი მხრივ დავძენთ იმასაც, რომ 1950 წლის საენათმეცნიერო დისკუსიის დროს პროგრესულად მოაზროვნე საბჭოთა ენათმეცნიერთა მესვეური სწორედ არნ. ჩიქობავა გახლდათ.

ნად იკვლევს ცალკეულ ენებს. ასეთ ნაწარმოებებში შეიძლება საკმაოდ ბევრი რამ ფასეული და საგულისხმო ვიპოვოთ. **გასაგებია, რომ ეს ფასეული და საგულისხმო, რაც ნ.ი. მარსაქვს, უნდა ავიღოთ და გამოვიყენოთ**“ (სტალინი, 1951:39; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). მაშასადამე, **ი. სტალინი სულაც არ აპირებდა, უარეუო თავისი ის შეხედულებები, რომლებიც, როგორც ზემოთ ითქვა, თითქმის მთლიანად ნ. მარის მოსაზრებებს ემყარებოდა.**

ზოგადად, მთელი საბჭოთა პერიოდისთვის ნიშანდობლივმა პოლიტიკურ-იდეოლოგიურმა წნეხმა (და, აქედან გამომდინარე, ერთგვარმა შეზღუდულობამ) დიდად დააზარალა ქართული ენათმეცნიერება: **მართალია, ნ. მარის მოძღვრების თუნდაც ნომინალურად უარყოფა და სტრუქტურალიზმის აღიარება წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო, მაგრამ ქართველ ენათმეცნიერთათვის მაინც კვლავინდებურად უცნობი დარჩა ის ტენდენციები, რამაც მსოფლიო ენათმეცნიერებაში სწორედ 50-იანი წლებიდან იჩინა თავი; ამიტომაც, ჩვენში მაშინ ვერ განვითარდა სოციოლინგვისტიკა — ენათმეცნიერების ერთ-ერთი დარგი, რომელიც შეისწავლის ენობრივ ერთეულს/მეტყველებას, როგორც სოციალურ ფენომენს და ამის გათვალისწინებით განსაზღვრავს მის სტატუსს. სტალინის სიკვდილის (1953) შემდეგაც, საბჭოთა კავშირში ნებისმიერი ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრა პოლიტიკურ საკითხად მიიჩნეოდა და არა ენათმეცნიერულად; შესაბამისად, სრულფასოვანი სოციოლინგვისტური კვლევა-ძიების საშუალება ენათმეცნიერებს (განსაკუთრებით კი — აზარუსებს) არ ეძლეოდათ — მათ უნდა ეთქვათ და დაეწერათ მხოლოდ ის, რაც ოფიციალურად იყო მიღებული.**

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მაშინდელი სოციალისტური ბანაკის ქვეყნებშიც, საბჭოთა კავშირის მსგავსად, ენათმეცნიერების განვითარება მთლიანად პოლიტიკას უკავშირდებოდა — მაგალითად, იუგოსლავიაში მაკედონური მეტყველების სტანდარტიზება გამიზნული იყო საიმისოდ, რომ შესუსტებულიყო კავშირი ვარდარის მაკედონიასა და ბულგარეთს შორის: მა-

კედონიელი სლავები იმთავითვე ბულგარელთა ერთ-ერთ ლოკალურ ჯგუფს წარმოადგენდნენ, თუმცა XIX საუკუნის ბოლო ოცწლეულში (როცა ბულგარეთმა დამოუკიდებლობა აღიდგინა) კვლავაც ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში მოუწიათ დარჩენამ. 1913 წელს, მათი საცხოვრისის დიდი ნაწილი სერბიის სამეფომ დაიპყრო. ბულგარეთმა მხოლოდ II მსოფლიო ომის პერიოდში — 1941 წლის აპრილში მოახერხა ამ ტერიტორიის დაკავება, 1944 წლის ნოემბერში კი იძულებული გახდა, ხელახლა დაეთმო ის უკვე სოციალისტური იუგოსლავიისათვის. მანამდე — 1944 წლის 2 აგვისტოს, იუგოსლავიელმა მემარცხენეებმა, რომლებიც ვარდარის მაკედონიაში ბულგარულ ხელისუფლებას უპირისპირდებოდნენ, მიიღეს საგანგებო დადგენილება, რომლის თანახმადაც მაკედონიური მეტყველება მაკედონიის სახელმწიფოს ოფიციალურ ენად ცხადდებოდა. საყურადღებოა, რომ ამ მეტყველებას იმხანად საერთოდ არ გააჩნდა მკაცრად ნორმირებული სამწიგნობრო (სტანდარტული) ფორმა, არსებობდა და ვითარდებოდა მხოლოდ კილოური ფორმით, როგორც ბულგარული ენის განუყოფელი ნაწილი (ვეზენკოვი, 2014:154).

რამდენადაც ვარდარის მაკედონიაში ბულგარულ ინტერესებს ყველაზე მწვავედ და შეურიგებლად სერბული ინტერესები უპირისპირდებოდა, ახლად სტანდარტიზებული მაკედონიური ენის განვითარებაც, ერთმნიშვნელოვნად, სერბული ენის გავლენით დაიწყო: დამწერლობას საფუძვლად დაედო სერბული კირილიცა (ანუ, ე.წ. „ვუკოვიცა“), ორთოეპიაში, მორფოლოგიაში, სინტაქსსა და ლექსიკაშიც, უპირატესობა მიენიჭა იმგვარ ვარიანტებს, რომლებიც სერბულთან უფრო ახლოს იდგა, ვიდრე ბულგარულთან; ან კიდევ, პირველისგანაც სხვაობდა და მეორისგანაც. ამ გზით მიღებული ახალი სამწიგნობრო „ენა“ (რომლის ხელოვნურობაც აშკარა იყო) მაკედონიის სახალხო (1963 წლიდან — სოციალისტური) რესპუბლიკის (იუგოსლავიის შემადგენლობაში შედიოდა 1946-1991 წლებში) მთავრობის მესვეურებმა დაუპირისპირეს ბულგარულ სამწიგნობრო ენას, რომელიც იქამდე მაკედონიის მთელ ტერიტორიაზე გავრცელებული ქვესისტემების (კი-

ლოების, კილოკავების, თქმების...) მთავარი ორიენტირი (და, შესაბამისად — მაკედონიელთა ერთადერთი დედაენაც) გახლდათ.

მაშასადამე, II მსოფლიო ომის შემდგომ, მაკედონიური სამწიგნობრო ენის ჩამოყალიბება უშუალოდ მაკედონიელთა ინტერესებით სულაც არ ყოფილა განპირობებული; ეს იყო, უპირველეს ყოვლისა, სერბების (და, ცხადია — სოციალისტური იუგოსლავიის ფედერალური ხელისუფლების) ამოცანა. სწორედ **ხელისუფლების დირექტივით, ჯერ სერბულ, მოგვიანებით კი — იუგოსლავიურ ენათმეცნიერებაში დოგმად იქცა მაკედონიური მეტყველების გამიჯვნა ბულგარული ენობრივი სისტემისაგან. საყურადღებოა: თუკი სერბიის (და იუგოსლავიის) სამეფოში ვარდარის მაკედონიას ოფიციალურად „სამხრეთი სერბია“ (Јужна Србија) ეწოდებოდა და იქაური მეტყველებაც არა ბულგარულ, არამედ — სერბულ ქვესისტემად განიხილებოდა, იუგოსლავიის სოციალისტურ ფედერაციულ რესპუბლიკაში იგივე ტერიტორია გამოცხადდა მოკავშირე რესპუბლიკად, მისი მეტყველება კი — დამოუკიდებელ სამხრეთსლავურ ენად (რომელიც, თავის მხრივ, მჭიდროდ დაუკავშირდა სერბულს). არც პირველი, არც მეორე მოცემულობა სავსებით არ შეესაბამებოდა სინამდვილეს, მაგრამ სათანადო პერიოდებში, ენათმეცნიერთათვის სავალდებულო იყო მათი გათვალისწინება, მხოლოდ და მხოლოდ პოლიტიკური კონიუნქტურის გამო.**

იმავდროულად, ვარდარის მაკედონიაში მკაცრ რეპრესიებს ექვემდებარებოდა ყველა, ვინც კი ბულგარულ თვითაღქმას ინარჩუნებდა (და დედაენადაც, ცხადია, სამწიგნობრო ბულგარულს მიიჩნევდა). მოგვიანებით, მაკედონიის სოციალისტურ რესპუბლიკაში, სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა ნებისმიერ იმ მოქალაქეს, რომელსაც 1941-1944 წლებში გაცემულ ბულგარულ დოკუმენტებს აღმოუჩენდნენ (სტოიანოვი, 2018:67-68) და ა.შ. საბოლოოდ, ამგვარმა პოლიტიკამ გამოიღო ის შედეგი, რაც დღემდე ნარჩუნდება ჩრდილო მაკედონიის რესპუბლიკაში (აწ უკვე დამოუკიდებელ სახელმწიფოში): **გასული საუკუნის 40-იან წლებში ხელოვნურად**

შექმნილი სამწიგნობრო ნორმა ბულგარულისაგან განსხვავებული ეროვნული თვითაღქმის საყრდენია, რაკი მთელი 80 წლის განმავლობაში, პრაქტიკულად, შეუზღუდავად ფუნქციონირებს და ვითარდება, როგორც სრულფასოვანი სახელმწიფო ენა; თუმცადა, იმავე ჩრდილო მაკედონიის მკვიდრთა ერთ ნაწილს მაინც აქვს შემორჩენილი ბულგარული თვითაღქმა. ამ უკანასკნელთა უფლებები იქ ამჟამადაც ირღვევა, რის გამოც ჩრდილო მაკედონიასა და ბულგარეთს შორის ურთიერთობა არცთუ კეთილმეზობლურია.

მაკედონიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში — პირინის მაკედონიაში, რომელიც ბულგარეთის შემადგენლობაში 1912 წლიდან შევიდა, ადგილობრივი მეტყველება II მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდადღე ბუნებრივად, ბულგარული სამწიგნობრო ენის საფარქვეშ ვითარდებოდა. ის მხოლოდ რამდენიმე არაარსებითი ნიშნით განსხვავდებოდა ვარდარის მაკედონიის მეტყველებისაგან და, რაღა საკვირველია, საერთოდ არ განიცდიდა სერბული ენის გავლენას. პირინის მაკედონიის მკვიდრნი, რომელთა ბულგარულ თვითაღქმას ბულგარეთთან შეერთების შემდეგ საფრთხე აღარ შექმნია, იმთავითვე კარგად ინტეგრირდნენ იმჟამინდელი ბულგარეთის სამეფოს ფართო საზოგადოებაში. მათი უმრავლესობა „მაკედონიზმს“ (მაკედონიელების ენობრივ-ეთნიკურ გამოყოფას დაწარჩენ ბულგარელთაგან, რაც ვარდარის მაკედონიაში სერბული ხელისუფლების ოფიციალური იდეოლოგია იყო) მკაცრად განსჯიდა და ეწინააღმდეგებოდა, როგორც დრომოჭმულ, ანტიბულგარულ მოვლენას (დეტრეზი, 2009:2-5).

მიუხედავად ამისა, 1946 წლიდან, როცა საბჭოთა კავშირის ზეწოლით, ბულგარეთშიაც მემარცხენე რეჟიმი დამყარდა, პირინის მაკედონიის მოსახლეობა ოფიციალურად იქნა მიჩნეული დამოუკიდებელ ეთნოსად. აღწერისას, ისინი ცალკე გამოჰყვეს და პასპორტებშიც ეროვნებად ჩაუწერეს „მაკედონიელი“. ბულგარეთის ახალმა ხელისუფლებამ ეს ნაბიჯი (რამაც ხალხში სერიოზული მღელვარება გამოიწვია) ახსნა უპირატესად იმით, რომ 1934 წელს, საერთაშორისო კომუნისტურმა ინტერნაციონალმა (კო-

მინტერნმა) მოსკოვში მიიღო რეზოლუცია „მაკედონიის საკითხის შესახებ“, რომლის თანახმადაც, მაკედონიელები გამოცხადდნენ ცალკე ეთნოსად, ხოლო მათი მეტყველება — ბულგარულისაგან დამოუკიდებელ სამხრეთსლავურ ენად; კომინტერნის ამგვარ გადაწყვეტილებას მსოფლიოს მემარცხენეთათვის უზენაესი კანონის ძალა ჰქონდა (პალეშუტსკი, 1983:196).

სინამდვილეში, კომინტერნის 1934 წლის რეზოლუცია იყო საბჭოთა კავშირის ერთგვარი დემარში სლავური სამყაროს მონარქისტული ქვეყნების — იუგოსლავიის და ბულგარეთის მიმართ,¹ ხოლო 1946 წელს ბულგარელ მემარცხენეთა ენობრივ-ეთნიკური პოლიტიკა პირდაპირ უკავშირდებოდა ე.წ. „ბალკანეთის ფედერაციის“ იდეას, რომლის მთავარ სულისჩამდგმელადაც მაშინ სოციალისტური იუგოსლავიის ქარიზმატული ლიდერი **იოსიპ ბროზ ტიტო** (1892-1980) მოიაზრებოდა. მისი ჩანაფიქრით, დასაწყისისათვის უნდა გაერთიანებულიყვნენ იუგოსლავია, ალბანეთი და ბულგარეთი, შემდგომ კი ამ სამეულს შეუერთდებოდა რუმინეთი და საბერძნეთი; საბოლოოდ, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე შეიქმნებოდა სოციალისტური, ფედერაციული სახელმწიფო, რომელიც საბჭოთა კავშირის მსგავსად, მოკავშირე რესპუბლიკების ერთობა იქნებოდა. ფედერაციაში ერთ-ერთ მოკავშირე რესპუბლიკად უნდა შესულიყო იუგოსლავიის ვარდარისა და ბულგარეთის პირინის მხარეთა გაერთიანებით შექმნილი მაკედონია, რომელსაც მერე, ალბათ, შეუერთდებოდა საბერძნეთის პროვინცია ეგეოსის მაკედონიაც (იქ მოსახლეობის უმრავლესობა ეთნიკურად ბერძენი იყო, მაგრამ სლავებიც საკმაოდ სახლობდნენ და სახლობენ ამჟამადაც; მათი ნაწილი დღემდე ინარჩუნებს ბულგარულ/მაკედონიურ თვითაღქმას).²

¹ აღსანიშნავია, რომ იმხანად იუგოსლავიასაც და ბულგარეთსაც ბევრი რუსი თეთრგვარდიელი ემიგრანტი აფარებდა თავს; ამიტომ, ეს ქვეყნები საბჭოთა კავშირში კომუნიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთ მთავარ პლაცდარმად აღიქმებოდა.

² მეტად საყურადღებოა მაშინდელი იუგოსლავიის ენობრივ-ეთნიკური პოლიტიკის ეს შეფასება, რომელიც ეკუთვნის ბულგარელ ისტორიკოსს,

ბალკანეთის გაერთიანების ეფემერულ პროექტს საბჭოთა კავშირი თავდაპირველად თითქოსდა მხარს უჭერდა, თუმცა 1948 წელს მასა და იუგოსლავიას შორის ურთიერთობა გამწვავდა — ი. სტალინმა ი. ბროზ ტიტო კომუნისტური იდეალების უარყოფასა და დასავლეთთან დაახლოებაში დაადანაშაულა. ამასთან, დახმარება შეუწყვიტა მის მოკავშირე ბერძენ მემარცხენეებს, რომლებიც იარაღით ხელში იბრძოდნენ ხელისუფლებაში მოსასვლელად. სამაგიეროდ, მეტად გააღრმავა კავშირი ალბანეთის, ბულგარეთის და რუმინეთის მესვეურებთან. აქედან გამომდინარე, ბულგარეთში შეწყდა პირინის მაკედონიის მკვიდრთა დამოუკიდებელ სამხრეთსლავურ ეთნოსად შერაცხვის პროცესი, რასაც არ ურიგდებოდა ხალხი და ხელისუფლებაშიც, თანდათანობით, საკმაოდ ბევრი მოწინააღმდეგე გამოუჩნდა. პროცესის შეწყვეტის მიუხედავად, ბულგარეთის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტი კარგა ხანს მაინც ორჭოფობდა და, საბოლოოდ, მხოლოდ 1963 წელსღა დაგმო „მაკედონიზაცია“, როგორც რეალობასთან შეუსაბამო პოლიტიკა (ტოსევა, 2018:3-4).

ბულგარულ ენათმეცნიერებას რაც შეეხება: პროსაბჭოური რეჟიმი არაერთხელ შეეცადა აკადემიურ ველში კონიუნქტურული იდეოლოგიების ჩანერგვას, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწია. პრაქტიკულად, არც ერთ ბულგარულ ენათმეცნიერს არ გაუზიარებია „მაკედონისტური“ თვალთახედვა — არც უთქვამს და არც დაუწერია, რომ მაკედონიური მეტყველება არ

მილენ მიხოვს (2022:24): „კომუნისტური იუგოსლავია გაჰყვა საბჭოთა ფედერაციის სახელმწიფოებრივ მოდელს და ერთა ხელოვნურად შექმნის ბოლშევიკური მაგალითები მოგვცა. ეროვნული თვითაღქმა იქ მოდელირდა ომის შემდეგ, კომუნისტური დიქტატურის პირობებში, რაც პირწმინდად სტალინურად მიმდინარეობდა“ („комунистическа Югославия следва държавния модел на Съветската федерация и възпроизвежда болшевишките примери на изкуствено създадени нации. Моделирането на национално съзнание се осъществява в условията на комунистическа диктатура, която след войната следва неотклонно сталинския модел на управление“).

იყო ბულგარული ენობრივი სისტემის განუყოფელი ნაწილი.¹ აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ „მაკედონიზაციის“ დროს, პირინის მაკედონიაში სწავლებისა და საქმეთწარმოების ენად იქცა სახელდობრ სოციალისტურ იუგოსლავიაში (მაკედონიის მოკავშირე რესპუბლიკაში) შექმნილი სამწიგნობრო ნორმა — **უშუალოდ პირინის მხარეში გავრცელებული კილოური მეტყველების სტანდარტიზაცია ბულგარეთში არ განუხორციელებიათ;** ამიტომ, „მაკედონიზაციის“ პოლიტიკას ბულგარულ ენათმეცნიერებაზე რაიმე არსებითი გავლენა არ მოუხდენია.²

¹ ასე გასინჯეთ, თვით **კრსტე მისირკოვი** (1874-1926) — ადრეული „მაკედონიზმის“ აპოლოგეტი და ავტორი საგანგებოდ მაკედონიურად დაწერილი წიგნისა „მაკედონიურ საქმეთა შესახებ“ („*За македонските работи*“, გამოიცა ბულგარეთის დედაქალაქ სოფიაში 1903 წელს; იმხანად, მაკედონია მთლიანად ოსმალეთის იმპერიაში შედიოდა) — არ უარყოფდა მაკედონიური მეტყველების ბულგარულობას. იგი წერდა: „მაკედონიური და ბულგარული მეტყველებები ქმნის ერთ ენობრივ ტერიტორიას, ერთ საზოგადო ჯგუფს, რომელიც განსხვავდება არამარტო სერბული, არამედ ყველა დანარჩენი სლავური ენისგანაც. ამ ჯგუფს ეწოდება **ბულგარული ენა**“ („*македонските и бугарските наречја образувајат една јазична територија, една општа група, одлична не само от српскио, но и от свите друзи словенски јазици. Та група беше крстена – **бугарски јазик***“ [მისირკოვი, 1905:15] — ციტატა მოგვყავს ავტორისეული ორთოგრაფიით). ჩრდილო მაკედონიაში კრსტე მისირკოვს მაკედონიელი ერის მამად თვლიან, ბულგარეთში — რენეგატად (კონესკი, 1966:4-8; ნიკოლოვი, 1999:86-87).

² მაგალითად, ცნობილი ბულგარელი ენათმეცნიერის, ბულგარული კილოთმცოდნეობის აღიარებული ფუძემდებლის — **სტოიკო სტოიკოვის** (1912-1969) ავტორობით, სოფიაში 1962 წელს გამოიცა მონოგრაფია „ბულგარული კილოთმცოდნეობა“ („*Българска диалектология*“), რომელშიც იმხანად იუგოსლავიის შემადგენლობაში შემავალი მაკედონიის სოციალისტური რესპუბლიკის მოსახლეთა მეტყველება მართებულად კლასიფიცირებულია, როგორც ბულგარული ენის განუყოფელი ნაწილი: „ბულგარული ენის საზღვრებში შემოდის მაკედონიური კილოებიც, რომლებიც იზიარებენ ბულგარული ენობრივი სისტემისთვის დამახასიათებელ ყველა ნიშანს. [საკუთრივ] ბულგარული და მაკედონიური კილოები ერთიანდება გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური ფონდის

გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან, როდესაც იუგოსლავიის ყოფილი მოკავშირე რესპუბლიკა მაკედონია დამოუკიდებელი სახელმწიფო გახდა, მასა და ბულგარეთს შორის თავი იჩინა „ენობრივმა უთანხმოებამ“ — **მიუხედავად იმისა, რომ მაკედონიის დამოუკიდებლობა მსოფლიოს ქვეყნებიდან პირველმაცნო, ბულგარეთმა იმთავითვე კატეგორიულად უარყო მაკედონიური ენის არსებობის ფაქტი: გააპროტესტა მაკედონიის კონსტიტუციის პირველი თავის მეშვიდე მუხლი, რომლის თანახმადაც, ქვეყნის ოფიციალურ ენას ეწოდება „მაკედონიური“ და განაცხადა, რომ დამოუკიდებლობის ცნობა არამც და არამც არ ნიშნავდა „მაკედონიზმის“ პრინციპების აღიარებას.** ამგვარი პოზიცია ბულგარეთში დაასაბუთეს ენობრივ-ეთნიკურ და ისტორიულ-კულტურულ რეალობათა ობიექტურად ამსახველი წყაროებისა და მყარი არგუმენტების მოხმობით (კოჩევა და სხვები, 2020:7-8).

ამრიგად, „ენობრივი უთანხმოება“ ბულგარეთსა და ჩრდილო მაკედონიას შორის დღემდე არ აღმოფხვრილა: ბულგარეთში კვლავინდებურად ამტკიცებენ, რომ მაკედონიური კილოები ბულგარული ენობრივი სისტემის განუყოფელი ნაწილია და ის სამწიგნობრო ნორმაც, რომელსაც ჩრდილო მაკედონიაში ოფიციალური ენის სტატუსი აქვს, **ბულგარული ენის** ერთ-ერთი ვარიან-

ძირითად თავისებურებათა მიხედვით. ისინი ქმნიან ენობრივ ერთობას, რომელიც განსხვავდება სერბულ-ხორვატული ენობრივი სისტემისაგან. ბულგარულ და მაკედონურ კილოთა სიახლოვე შემთხვევითი არაა: ესაა შედეგი მათი საერთო წარმოშობისა და განვითარებისა XII საუკუნიდან მოყოლებული, ერთიანი ბულგარელი ეთნოსისა და ერის ფარგლებში“ („в границите на българския език влизат и македонските говори, които споделят всички характерни черти на българската езикова система. Българските и македонските говори са еднакви по главните особености на граматичния си строеж и на основния си речников фонд. Те образуват една езикова цялост, която съществено се отличава от сърбохърватската езикова система. Близостта на българските и македонските говори не е случайна. Тя е последица от общия им произход и от еднаквия им развой в продължение на повече от 12 века на Балканския полуостров в рамките на българската народност и българската нация“, გვ.49).

ტია; ჩრდილო მაკედონიაში კი თვლიან, რომ მაკედონიური და ბულგარული დამოუკიდებელი, მაგრამ ახლომონათესავე სამხრეთსლავური ენებია.

რაოდენ გასაოცარიც უნდა იყოს, „ენობრივი უთანხმოება“ ყველაზე ნაკლებ პრობლემას პოლიტიკურ-დიპლომატიურ სივრცეში ქმნის, ვინაიდან ნებისმიერ შემთხვევაში, მხარეები ვალდებული არიან, პატივი სცენ ერთიმეორის სუვერენიტეტს და სადავო საკითხების განხილვისას ორ-მხრივ მისაღები ფორმულირებები მოიშველიონ: მაგალითად, 1999 წლის 22 თებერვალს, სოფიაში ბულგარეთის პრემიერ-მინისტრმა ივან კოსტოვმა და მისმა მაკედონიელმა კოლეგამ ლიუბჩო გეორგიევსკიმ ხელი მოაწერეს პრემიერ-მინისტრთა ერთობლივ დეკლარაციას, რომელშიც დაფიქსირდა, რომ ტექსტი შედგა პარალელურად და თანასწორუფლებიანად „ორი სახელმწიფოს ოფიციალურ ენაზე — ბულგარულ ენაზე, თანახმად ბულგარეთის კონსტიტუციისა და მაკედონიურად, თანახმად მაკედონიის რესპუბლიკის კონსტიტუციისა“¹ (მიხოვი, 2022:31; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

სამაგიეროდ, ბულგარეთთან „ენობრივი უთანხმოების“ გამო, ჩრდილო მაკედონიაში არსებობს გადაუჭრელი სოციალურ-კულტურული პრობლემა: რას წარმოადგენს „მაკედონიელობა“? საიდან უნდა დაიწყოს თანამედროვე მაკედონიის ისტორია? — ამ ორივე კითხვაზე პასუხის გაცემა ძალზე ადვილი იქნებოდა, მაკედონიელებს რომ ელიარებიანთ თავიანთი ბულგარული წარმომავლობა, თუმცაღა ერთობ ძნელდება, რადგან განსხვავებული წარმომავლობის დასაბუთებას ფსევდომეცნიერულ იდეოლოგიებზე დაყრდნობით ცდილობენ. კარგა ხანია, დამტკიცებულია და უდავოა, რომ ანტიკური მაკედონიის მოსახლეობა სლავური არ ყოფილა; ე.ი. თანამედროვე მაკედონიელებს (რომელთა წინაპრებიც ამ ტერიტორიაზე VII საუკუნიდან დამკვიდრდნენ) მათთან საერთო არაფერი აქვთ. აღრეული შუა საუ-

¹ „на официалните езици на двете държави - на български език, съгласно българската конституция и на македонски, съгласно конституцията на Република Македония“.

კუნეებიდან მოყოლებული, ვიდრე XIX საუკუნის II ნახევრამდე, მაკედონიის რეგიონის სლავურ მოსახლეობას ბულგარული თვითაღქმა ჰქონდა. მხოლოდ 1878 წლიდან, როდესაც ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებით, მაკედონია ოსმალეთის იმპერიის საზღვრებში დარჩა, უცხო სახელმწიფოების (უპირატესად — სერბიისა და საბერძნეთის) ინტერესებიდან გამომდინარე, ჩაისახა „მაკედონიზმი“. ამ იდეოლოგიამ თანამედროვე ჩრდილო მაკედონიის ტერიტორიაზე ფეხი XX საუკუნის პირველ ოცწლეულში მოიკიდა, საბოლოოდ კი II მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდში გაბატონდა.

მაშასადამე, **ენობრივ-ეთნიკური თავისთავადობის დასამტკიცებლად, ჩრდილო მაკედონიაში უწევთ უარყოფა ანდა უმართებულო, სუბიექტური ინტერპრეტაციით წარმოდგენა იმ ყველაფრისა, რაც იყო „მაკედონიზმის“ მომქალაქებამდე და რაც თანამედროვე ბულგარელებთან საერთო აქვთ.** ამგვარი ტენდენცია, არაიშვიათად, ფრიად კომიკურად გამოიყურება: მაგალითად, ჩრდილო მაკედონიაშიცა და ბულგარეთშიც საყოველთაოდ დაფასებულ მამულიშვილად მიიჩნევა ქ. კუკუშში (დღეს — კილკისი, ცენტრალური მაკედონია, საბერძნეთი) დაბადებული **გოცე დელჩევი (1872-1903)** — მაკედონია-ოდრინის ბულგარული რევოლუციური კომიტეტების (Българските Македоно-Одрински Революционни Комитети, БМОРК) სახელგანთქმული მეთაური 1900-1903 წლებში, ოსმალეთის იმპერიის წინააღმდეგ მებრძოლი. ჩვეულებისამებრ, მას ბულგარული თვითაღქმა ჰქონდა და ბულგარეთშიაც სავსებით მართებულად მიაგებენ პატივს, როგორც ბულგარელ მამულიშვილს. იმავდროულად, ჩრდილო მაკედონიაში თვლიან, რომ გ. დელჩევი იყო ეთნიკური მაკედონელი, ოღონდ სამწიგნობრო ენად ბულგარულს იყენებდა (მაკედონია-ოდრინის ბულგარული რევოლუციური კომიტეტების წესდება მის მიერაა შედგენილი ბულგარულად) იმიტომ, რომ მაშინ მაკედონიური სამწიგნობრო ენა ჯერ კიდევ არ არ-

სებობდა (დიმესკი, 1982:7; გიორგიევი, 2003:14-15).¹ ზოგიერთი მაკედონიელი მკვლევარი ირწმუნება, რომ რაკი გოცე დელჩევი **ბულგარეთის საეგზარქოსოს**² მრევლის წევრი იყო, თავსაც იმიტომ მიჩნევდა ბულგარელად³ და ა.შ. **ზოგადად, ოსმალური პერიოდის მაკედონიელ მოღვაწეთაგან და მამულიშვილთაგან თითზე ჩამოსათვლელნი არიან ისეთნი, ვისაც ბულგარულისგან განსხვავებული მაკედონიური ეთნიკური თვითაღქმა ჰქონდა.**

თანამედროვე მაკედონიურ ენათმეცნიერებაშიც ასევე, თავს იჩენს **სუბიექტური ინტერპრეტაციის პრობლემა**: მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ **ძველი (საეკლესიო) სლავური**, რომელიც მარ-

¹ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ 2019 წელს, ჩრდილო მაკედონიის იმჟამინდელმა პრეზიდენტმა **სტევო პენდაროვსკიმ** აღიარა, რომ გოცე დელჩევს ბულგარულისაგან განსხვავებული მაკედონიური თვითაღქმა არასდროს ჰქონია; პრეზიდენტის განცხადებით, „უდავო ისტორიული ფაქტია, რომ იგი თავს ბულგარელად მიიჩნევდა, თუმცა ფაქტია ისიც, რომ იბრძოდა არა ბულგარეთისათვის, არამედ — მაკედონიის დამოუკიდებლობისათვის“ (ვიდეო იხ. ბმულზე: <https://youtu.be/O1pLvILw-eM?si=YT3fvLnZu938Hyk9>; დამოწმებულია 22.11.2024). პენდაროვსკის ამ განცხადებას, რომელიც უმალ გაავრცელეს ბულგარულმა საინფორმაციო სააგენტოებმა, ჩრდილო მაკედონიაში რადიკალური ძალების პროტესტი მოჰყვა.

² არსებობდა 1870-1953 წლებში, ექვემდებარებოდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს. 1953 წლის 10 მაისიდან აღიდგინა ავტოკეფალია და ეწოდა **ბულგარეთის მართლმადიდებელი ეკლესია — ბულგარეთის საპატრიარქო (Българската православна църква – Българска патриаршия)**. 1870-1944 წლებში, მის იურისდიქციაში შედიოდა თანამედროვე ჩრდილო მაკედონიის ტერიტორია.

³ იხ. მაკედონიის ეროვნული ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომლის, პროფ. კატერინა ტოდოროსკას თვალსაზრისი საინფორმაციო ვებ-პორტალ „ფოკუსზე“ გამოქვეყნებულ სტატიაში „როგორ გამოიყენებოდა ტერმინი „ბულგარელი“ გოცე დელჩევის დროს?“ (მაკედ.: „Како се користел терминот „Бугарин“ во времето на Гоце Делчев?“, <https://fokus.mk/kako-se-koristel-terminot-bugarin-vo-vremeto-na-gotse-delchev/>; დამოწმებულია 23.11.2024).

თლმადიდებლობის აღმსარებელი სლავი ერებისათვის დღემდე ლიტურგიის ენაა, ამჟამინდელ მაკედონიელთა წინაპრებისათვის მშობლიური მეტყველება იყო, ბულგარელთა წინაპრებისათვის კი — ოდენ გაქრისტიანების შემდეგ შეთვისებული ოფიციალური ენა, რომელიც მოგვიანებით გაიმშობლიურეს. უშუალოდ მაკედონიური კილოური განგრძობითობა (ანუ ის მეტყველება, რომლის საფუძველზეც XX საუკუნის დასაწყისში მაკედონიური სამწიგნობრო ნორმა შემუშავდა) კი ჩამოყალიბდა X საუკუნიდან და დამოუკიდებელ ენად გამოიყო XIII საუკუნიდან (კონესკი, 1986:12-18). ამგვარი შეხედულება კრიტიკას ვერ უძლებს, რადგან აღნიშნულ პერიოდში მაკედონია წარმოადგენდა ბულგარული მწიგნობრობის უმთავრეს კერას და ყველა იქაური წერილობითი ძეგლის ენა წმინდა ბულგარულია; ასევე: ის კილოური განგრძობითობა, რომელსაც თანამედროვე მაკედონიური სამწიგნობრო ნორმა ეფუძნება, არსებითად, ბულგარული ენობრივი სისტემის განუყოფელი ნაწილია (დასავლურ-ბულგარული კილოების ჯგუფი), ხოლო **მაკედონიურ და ბულგარულ სამწიგნობრო ნორმათა შორის სხვაობა გამოწვეულია მხოლოდღა იმით, რომ თავის დროზე, მაკედონიური საგანგებოდ დაუახლოვეს სერბულს** (მსჯელობისათვის იხ.: დენფორთი, 1995:9-14; სტოიანოვი, 2008:34-37; კოსტოვი, 2010:41-42). იუგოსლავიის დაშლამდე, მაკედონიის სოციალისტურ რესპუბლიკაში სერბული პრესტიჟული ენა იყო.

საყურადღებოა ისიც, რომ **თანამედროვე მაკედონიური სამწიგნობრო ნორმა საგრძნობლად განსხვავდება არათუ ბულგარეთისა თუ საბერძნეთის მომიჯნავე ტერიტორიებზე, არამედ — თვით ჩრდილო მაკედონიაში გავრცელებული კილოებისგანაც. ზოგადად, ყველა მაკედონიური კილო ბულგარულ (ბულგარეთში გავრცელებულ) კილოთა ჰომოგენურია,¹ თუმ-**

¹ განსაკუთრებით ეს ითქმის ეგეოსის მაკედონიის (1913 წლიდან შედის საბერძნეთის შემადგენლობაში) ტერიტორიაზე გავრცელებულ კილოებზე, რომლებიც უახლოვდება უფრო ბულგარულ სამწიგნობრო ნორმას, ვიდრე მაკედონიურს (მილეტიჩი, 1932:51-72; კოროლოვი,

ცა მაკედონიელი ენათმეცნიერები არ აღიარებენ ამ ფაქტს — მათთვის ამოსავალ მოცემულობას წარმოადგენს იდეოლოგემა მაკედონიურ და ბულგარულ ენობრივ სისტემათა (და არა — სახელდობრ სამწიგნობრო ნორმათა) ერთიმეორისგან აბსოლუტურად დამოუკიდებლად არსებობისა და განვითარების შესახებ. იდეოლოგემაზე დამყარებული შეხედულების დომინირება *a priori* გამორიცხავს ობიექტური რეალობის მართებული აღქმა-წარმოჩენას, რაც უაღრესად მნიშვნელოვანია თანამედროვე ენათმეცნიერებაში. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მიუხედავად იმისა, რომ მაკედონიური სამწიგნობრო ნორმა (ენა) ოფიციალურად კარგა ხანია, არსებობს და შეუზღუდავად ცვითარდება, მაკედონიური კილოები ჯერ კიდევ ინარჩუნებენ თვისობრივ მიმართებას (გარკვეულ კუმულაციურ ერთობას) ბულგარულ ენობრივ სისტემასთან. ამის გათვალისწინებით, თანამედროვე ბულგარულ ენათმეცნიერთა თვალთახედვა ამგვარია: **ბულგარულ ენობრივ სისტემას აქვს სამი ორიენტირი (სამწიგნობრო ნორმა): ბულგარეთის ბულგარული, მაკედონიური და ბანატის ბულგარული;**¹ **ამათგან, პირველი და მეორე ეროვნული ვარიანტებია, მესამე — რეგიონული.** შესაბამისად, ბულგარელები და [ჩრდილო]მაკედონიელები დამოუკიდებელი, მაგრამ ბულგარულენოვანი ერებია თავ-თავიანთ სახელმწიფოებში.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, დღეს ბულგარეთში მაკედონიურ კილოებზე მეტყველი მოსახლეობა, რომელსაც ტრადიციულად და უპირატესად, ბულგარული ეთნიკური თვითაღქმა აქვს, რასაკვირველია, აღარ გამოიყოფა დამოუკიდე-

2020:145-148). მათზე მეტყველნი საბერძნეთში ცნობილნი არიან „მაკედონიელი სლავების“ (Σλαβομακεδόνες) სახელით. უმეტესობას, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, დღემდე შემორჩენილი აქვს ბულგარული/მაკედონიური ეთნიკური თვითაღქმა.

¹ ბანატის ბულგარული რუმინეთის ბანატის ოლქში მოსახლე კათოლიკე ბულგარელების სამწიგნობრო ენაა. ჩამოყალიბდა XIX საუკუნის 60-იან წლებში (ე.ი. მაშინ, როდესაც ბულგარეთი ოსმალეთის იმპერიის სამფლობელო იყო). დამწერლობა ეფუძნება არა კირილიცას, არამედ — ჩეხური, სლოვაკური და ხორვატული ყაიდის ლათინურ ანბანს.

ბელ ეთნოსად. ძალზე მცირეა ისეთთა რაოდენობა, ვისაც თავი გააზრებულად მიაჩნია **ეთნიკურ მაკედონიელად**, დედაენად კი მეზობელ სახელმწიფოში სტანდარტიზებულ ენობრივ ნორმას თვლის; თუმცაღა, თანამედროვე მსოფლიოს წამყვან სამეცნიერო წრეებსა და გამოცემებში, ბულგარეთის ენობრივ-ეთნიკური სიტუაციის აღწერისას, არაიშვიათად, მაკედონიელებს მაინც მოიხსენიებენ, როგორც **ენობრივ-ეთნიკურ უმცირესობას**. ამას ორი ძირითადი მიზეზი აქვს: 1) გასული საუკუნის 40-იანი წლების შუახანებიდან მოყოლებული, ვიდრე თითქმის 50-იანი წლების დასაწყისამდე, ბულგარეთის ხელისუფლება პირინის მაკედონიის მოსახლეობას თვითონვე აღრიცხავდა¹ დამოუკიდებელ ეთნოსად. შესაბამისად, მაკედონიურსაც ენად ცნობდა; 2) ბულგარეთის მოსაზღვრედ მდებარეობს გაეროს წევრი სახელმწიფო **ჩრდილო მაკედონია**, სადაც **მაკედონიელები** ერია, **მაკედონიური** — ამ უკანასკნელთა დედაენა და ქვეყნის ერთ-ერთი ოფიციალური ენა (ალბანურთან ერთად); თავის მხრივ, ჩრდილო მაკედონიას ცნობს ბულგარეთიც.

ამდენად, თანამედროვე სლავისტიკაში უაღრესად პრობლემატურია მაკედონიური მეტყველების სტატუსის საკითხი: **თითქოსდა ცხადია, რომ რაკი არსებობს სახელმწიფო, რომელსაც ეწოდება „[ჩრდილო] მაკედონია“ და არსებობს ერი, რომე-**

¹ შდრ.: ძირძველი ქართული ლოკალური ჯგუფები (მეგრელები, ლაზები, სვანები, აჭარლები თუ სხვანი) დამოუკიდებელ საქართველოში, ბუნებრივია, არც ერთ ხელისუფლებას არ გამოუცხადებია არაქართველებად. როგორც ზემოთაც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, თვით იმ პერიოდებშიაც კი, როდესაც საქართველო პოლიტიკურად დაყოფილი იყო, ქართული ეთნოსი ურყევად ინარჩუნებდა ენობრივ-ეთნიკურ და კულტურულ ერთობას. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც საქართველომ ხანგრძლივი დროით (ჯერ 1800-1917 წლებში, მერე კი — 1921-1990 წლებში) დაკარგა დამოუკიდებლობა, უშუალოდ დამპყრობელი ძალის (რუსეთის იმპერიისა და საბჭოთა კავშირის) ინიციატივით, თავი იჩინა ერთიანი ქართული ეთნოსის ენობრივ-ეთნიკურად დაქუცმაცების მცდელობამ, რაც ჰიბრიდული ომის ნაწილი იყო და არის დღემდე.

ლიც საკუთარ თავს „მაკედონიელებს“ უწოდებს, ხოლო მშობლიურ ენას — „მაკედონურს“, პრობლემის გადაჭრა რთული არ უნდა იყოს, თუმცადა როგორც ზემოთ დავინახეთ, დღევანდელი რეალია წარმოქმნილია უპირატესად პოლიტიკური მანიპულაციებისა და ფსევდოშეცნიერული იდეოლოგიების საფუძველზე; ამიტომაცაა ის საკამათოც და მიუღებელიც იმ მხარისათვის, რომლის დასაზიანებლადაც იყო გამიზნული თავის დროზე სხენებული პოლიტიკური მანიპულაციები თუ იდეოლოგიები.

მეორე მხრივ, ბულგარეთისა და ჩრდილო მაკედონიის „ენობრივი უთანხმოება“ ნათლად წარმოაჩენს იმას, თუ რა შედეგი შეიძლება გამოიღოს ფსევდოშეცნიერულ იდეოლოგიებათა შეუზღუდავობამ. უდავოა, რომ მეცნიერებაში იდეოლოგიები აბსოლუტურად უადგილოა: ყოველგვარი შეხედულება უნდა გამყარდეს სრულფასოვანი არგუმენტებით და არა კონიუნქტურული მოცემულობებით. ნებისმიერი იდეოლოგიეა წმინდა წყლის კონიუნქტურული მოცემულობაა, რადგანაც ასახავს არა რეალურ ვითარებას, არამედ — ფსევდორეალიას. რეალური ვითარება ამგვარია: თანამედროვე ბულგარელები და მაკედონიელები ისეთსავე დამოკიდებულებაში არიან ერთმანეთთან, როგორც მაგალითად, გერმანელები და ავსტრიელები, ნიდერლანდელები და ფლამანდელები, პორტუგალიელები და გალისიელები... ამიტომ, ფსევდორეალიაა ბულგარულისა და მაკედონიურის მიჩნევა დამოუკიდებელ ახლომონათესავე ენობრივ სისტემებად — ობიექტური, მეცნიერული მსჯელობა შეიძლება მხოლოდ ერთი ენობრივი სისტემის ორ ორიენტირზე (სამწიგნობრო-ეროვნულ ნორმაზე). როგორც ცნობილია, გერმანელებსა და ავსტრიელებსაც, ნიდერლანდელებსა და ფლამანდელებსაც, პორტუგალიელებსა და გალისიელებსაც... ენები საერთო აქვთ, სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმები — სხვადასხვა.

სწორედ რეალური ვითარების გათვალისწინებით, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა უნდა განიხილებოდეს, როგორც ერთი მთლიანი და განუყოფელი სტრუქტურა,

რამდენადაც საქართველოს არც ერთ კუთხეში ადგილობრივი მეტყველება არ განვითარებულა და არც დღეს ვითარდება დასაბამიდანვე ერთიანი სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმისაგან დამოუკიდებლად; ეს ნიშნავს, რომ არ გვქონია ე.წ. რეგიონული სამწიგნობრო ნორმები (როგორც მაგალითად, იტალიაში, საფრანგეთში ან გერმანიაში ჰქონდათ, ამ ქვეყნების გაერთიანებამდე). არც ქართულ (ქართველურ) დიასპორაში შეუმუშავებიათ როდისმე ისეთი სამწიგნობრო ნორმა, რომელიც თხუთმეტსაუკუნოვანი უწყვეტი ტრადიციის მქონე სამწიგნობრო-ეროვნულ ნორმას ჩაენაცვლებოდა ანდა დაუპირისპირდებოდა. სხვაგვარად თუ ვიტყვით, ქართული (ქართველური) სამწიგნობრო-ეროვნული ენა უკლებლივ ყველა ქართული (ქართველური) ქვესისტემისათვის (კუთხური მეტყველებისათვის) დასაბამიდანვე წარმოადგენდა და დღესაც წარმოადგენს ერთადერთ ორიენტირს; თავის მხრივ კი, ის ემყარება უშუალოდ იმ მეტყველებას, რომლის თანდათანობითი დიფერენცირების შედეგადაცაა წარმოქმნილი ხსენებული ქვესისტემები. მაშასადამე, რეალური ვითარება ნათლად წარმოაჩენს ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ურღვევობას, დასაბამისეულ ერთობას.

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ დღესდღეობით ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში პრობლემატურია არა რომელიმე ენობრივი ერთეულის სტატუსი (როგორც მაგალითად, თანამედროვე სლავისტიკაშია, მაკედონიურთან მიმართებით), არამედ — ზოგადად, ენისა და კილოს გამიჯვნა: მკვლევრები, რომლებიც მეგრულ-ლაზურს (ან — მეგრულსა და ლაზურს) და სვანურს დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემებად გამოყოფენ, აცხადებენ, რომ ხელმძღვანელობენ მხოლოდ და მხოლოდ „წმინდა ენათმეცნიერული კრიტერიუმებით“; იმავდროულად კი, ერთხმად აღიარებენ, რომ სოციალური და ეთნიკურ-კულტურული თვალსაზრისით, ხსენებული მეტყველებები არაფრით სხვაობს დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემებისაგან (მსჯელობისთვის იხ.: ჩიქობავა, 1953:363; ჯორბენაძე, 1989:35-36; ქურდიანი, 2007:6; თანდაშვილი, 2010:2). ისინი ცდენ

ბიან, როცა ცდილობენ ენობრივი ერთეულის რაობისა და ფუნქციის გამიჯვნას: ზოგადად, სწორედ მეტყველების ფუნქცია განსაზღვრავს მის რაობას — ენად უნდა ჩაითვალოს თუ კილოდ; ფუნქცია კი განპირობებულია იმ სოციალური და ეთნიკურ-კულტურული ფაქტორებით, რაც თავის მხრივ, წარმოიქმნება და ნარჩუნდება რეალურ ვითარებაში.

ამიტომაც, ყოვლად უმართებულოა საუბარი ენისა და კილოს განსამიჯნ რაიმე ისეთ კრიტერიუმზე, რომელიც შეიძლება იყოს „წმინდა ენათმეცნიერული“: ჯერ ერთი, ყოველგვარი სახის მეტყველება სოციალური ფენომენია და მისი არსებობისთვის, სოციუმთან ერთად, უდავოდ აუცილებელია სათანადო სოციალური გარემოც; მეორეც: ნებისმიერი ენობრივი სისტემა (ენა) შედგება ქვესისტემებისაგან (კილოებისაგან, კილოკავებისაგან, თქმებისაგან...). თითოეული ქვესისტემის დამოუკიდებლად განვითარება შესაძლებელი ხდება მხოლოდ მაშინ, როცა ძირეულად იცვლება სოციალური გარემო. ბუნებაში არ არსებობს და ვერც იარსებებს პრეცედენტი იმისა, რომ ენობრივი სისტემა სოციალური გარემოს ძირეული ცვლილების გარეშე დაშლილიყოს. ამაზე სწორად მიუთითა თინათინ შარაძენიძემ (1958:31): „ენათა დიფერენციაცია განხორციელდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მანამდის ერთიანი და ერთი ენის მქონე საზოგადოება იყოფა რამდენიმე ნაწილად და თითოეული ნაწილი, მოწყდება რა ერთმანეთს, იწყებს დამოუკიდებელ ცხოვრებას. ამგვარად გამოყოფილ ნაწილებში სხვადასხვაგვარი პირობები იქმნება ენის განვითარებისათვის და ამიტომ ბუნებ-რივია, რომ დროთა განმავლობაში ხანგრძლივი და თანდათანობითი განვითარების შედეგად საწყისში ერთი და იგივე ენა სხვადასხვა სახეს მიიღებს, სხვადასხვაენად იქცევა“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

აქედან გამომდინარე, ნიშანდობლივია ერთი რამ: არაიშვიათად, სოციუმის დაშლის შედეგად დაშლილი ენობრივი სისტემის შემადგენელი ქვესისტემები ისე შეიძლება ჩამოყალიბდნენ ცალკე ენობრივ სისტემებად, რომ სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, ერთიმეორეს დიდად ვერც კი დაშორ-

დნენ; ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ სოციუმი არ დაიშალა, ქვე-სისტემები, რამდენად დაშორებულნიც უნდა იყონ ერთიმეო-რისაგან, ვერასგზით ჩამოყალიბდებიან ცალკე ენობრივ სი-სტემებად. რაკილა ასეა, ბუნებრივია, რომ ენად შეიძლება ჩაით-ვალოს მხოლოდ და მხოლოდ ისეთი მეტყველება, რომელსაც ეფუძნება სოციუმის ეთნიკური თვითაღქმა.

ასევე: გარკვეულ სოციალურ გარემოში, სოციუმი შესაძ-ლოა, კი არ დაიშალოს, არამედ — გაითიშოს (გაიყოს პოლიტიკუ-რი საზღვრებით) ანდა განიცრცოს (მისი წევრების ერთი ნაწილი კომპაქტურად გადასახლდეს სადმე მოშორებით). შესაბამისად, არც ენობრივი სისტემა დაიშლება: გათიშვის შემთხვევაში, მას გაუჩნდება თანაორიენტირი (პარალელური სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმა), განვრცობის შემთხვევაში კი ჩამოყალიბ-დება თანასისტემა (პარალელური სისტემა საკუთარი ორიე-ნტირით) ანუ ორივე შემთხვევაში მივიღებთ პლურიცენტრულ ენობრივ სისტემას. დავძენთ იმასაც, რომ გათიშვისას ან/და გან-ვრცობისას, თავდაპირველად ერთიანი სოციუმის ნაწილები რამდენადმე ინარჩუნებენ კავშირს, საბოლოოდ და სავსებით არ წყდებიან ერთმანეთს; სწორედ ამიტომაც არ იშლება ენობრივი სისტემა.

მაშასადამე, ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში მკვლევართა ერთ ნაწილს აქამდე სადავოდ მიაჩნია ის ფაქტი, რომ ზოგადად, ენობრივი სისტემის ნებისმიერი შემადგენელი ნაწილი — ორი-ენტირი/თანაორიენტირი (ანუ სამწიგნობრო ნორმა) თუ ქვე-სისტემები (კილოები, კილოკავები, თქმები, ქცევები...) — წარმოადგენს ენის გამოვლენის ერთ-ერთ სახეს. სხვაგვარად თუ ვიტყვით, ერთი და იგივე ენა სხვადასხვა სოციალურ ვითარება-სა თუ გარემოში სხვადასხვაგვარი სახით შეიძლება გამოვლინ-დეს და ეს აბსოლუტურად ბუნებრივი მოცემულობაა: ენაა რო-გორც სამწიგნობრო ნორმა, ისე — ყოველგვარი კილო, კილოკავი, თქმა ან/და ქცევა. სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, მათ შორის სხვაობა არ დასტურდება: მაგალითად, სამწიგნობრო ნორმაზე შედგენილი ნებისმიერი ტექსტი თავისუფლად შეგვიძ-

ლია გადმოვიღოთ ნებისმიერ კილოზე, კილოკავზე, თქმაზე, ქცევაზე ზუსტად იმავე პრინციპებით, რომლებითაც ერთი სამწიგნობრო ნორმიდან (ენიდან) მეორე სამწიგნობრო ნორმაზე (ენაზე) გადათარგმნის დროს ვხელმძღვანელობთ ხოლმე.

ამგვარ შემთხვევაში, რასაკვირველია, ერთობ საგულისხმოა ერთი რამ: სამწიგნობრო ნორმიდან კილოზე, კილოკავზე, თქმაზე ან ქცევაზე გადაღებულ ტექსტს საყოველთაოდ ვერ ექნება იმ დონის სოციალური ღირებულება, რა დონისაც ერთი დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ნორმიდან მეორე დამოუკიდებელ სამწიგნობრო ნორმაზე შესრულებულ თარგმანს შეიძლება ჰქონდეს. სწორედ ამით მტკიცდება, რომ მნიშვნელოვანია არა რაობა, არამედ — ფუნქცია ენობრივი ერთეულისა; აქედანვე გამომდინარეობს ის ზოგადი დებულებაც, რომელსაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ეფუძნება თანამედროვე ენათმეცნიერება (კერძოდ — სოციოლინგვისტიკა): ენა აქვს ეთნოსს/ერს, კილო (ან/და კილოკავი, თქმა, ქცევა...) — ეთნოსის/ერის განუყოფელ ნაწილს. სხვათა შორის, მძავე დებულების თანახმად, რომელიმე ეთნოსის/ერის გათიშვის ან/და განვრცობის შედეგად წარმოქმნილი ეთნოსების/ერების მეტყველება ან/და სამწიგნობრო ნორმა უპირატესად კვალიფიცირდება, როგორც ეროვნული ვარიანტი (და არა — კილო). ამრიგად, ვიღებთ შემდეგ აქსიომას: რადგანაც კილოდ ვერ ჩაითვლება იმგვარი ენობრივი ერთეული, რომელსაც ეროვნული ფუნქცია აქვს, ვერც ხსენებული ფუნქციის არმქონე ენობრივ ერთეულს მივიჩნევთ დამოუკიდებელ ენად.

გარდა ამისა, უმართებულოა ენათმეცნიერებისგან სოციოლინგვისტიკის გამოყოფა: ზემოთ უკვე დასაბუთდა, რომ ენობრივი ერთეული ვერ არსებობს სათანადო სოციალური გარემოს გარეშე; ამიტომაც, ყველა ის კრიტერიუმი, რაც სოციოლინგვისტიკაში გამოიყენება ენისა და კილოს განსამიჯნად, *a priori* წარმოადგენს „წმინდა ენათმეცნიერულ“ მოცემულობას. შესაბამისად, ობიექტური მეცნიერებისგან ძალზე შორსაა იმგვარი შეხედულება, რომელიც ამა თუ იმ ენობრივ ერთეულს სოციო-

ლინგვისტურად კილოდ აცხადებს ხოლო „წმინდა ენათმეცნიერულად“ კი — ენად. თანამედროვე ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში პრობლემას ქმნის სოციოლინგვისტიკის, როგორც ცნების მცდარი აღქმა; ეს, თავის მხრივ, საბჭოთა კავშირის დროინდელი კონიუნქტურის მავნე გადმონათობა.

0.2. ენისა და კილოს გამიჯვნის პრობლემა ზოგად ენათმეცნიერებაში. ენათმეცნიერება ენას ჩვეულებრივ განმარტავს, როგორც ისტორიულად ჩამოყალიბებულ და მოწესრიგებულ ნიშანთა სისტემას ან ფონოლოგიურ-ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ, სინტაქსურ და ლექსიკურ-სემანტიკურ თავისებურებათა სტრუქტურულ ერთობლიობას (ჰუმბოლდტი 1883:308; ბოდუენ დე კურტენე 1901:76-77; სოსიური 1933:38; მეიე, 1938:52; გარდინერი, 1964:16; გამყრელიძე, 2003:23-24), რაც არსებითად, ერთი და იგივეა.

აღსანიშნავია, რომ **კილო** ამა თუ იმ ენის **კუთხურ ნაირსახეობად** პირველად განმარტა გერმანელმა პოეტმა ფილიპ ფონ ცეზენმა (1619-1689; იხ. ჰარბრეხტი, 1912:12); ამგვარი განმარტება სპეციალურ ლიტერატურაშიც არაიშვიათია: „ენის განკერძოებული ფორმა, წარმოქმნილი გარკვეულ ტერიტორიაზე“ (მარუზო 1943:12);¹ „ნიშანთა სისტემა, გამოყოფილი რომელიმე ცოცხალი ან მკვდარი საერთო ენისგან და ჩვეულებრივ, არსებული განსაზღვრულ გეოგრაფიულ საზღვრებში, ოდონდ ნაკლებად განსხვავებული სხვა, საერთო წარმოშობის სისტემათაგან“ (ალვარი, 1961:54);² „ამა თუ იმ ენის მეტყველებრივი ნაირსახეობა, გავრცელებული გარკვეულ ტერიტორიაზე, ან ეთნიკურ, სოციალურ, პროფესიულ, ასაკობრივ ჯგუფში“ (ჯორბენაძე, 1989:8); „ტერიტორიული ან სოციალური ნაირსახეობა ენისა“ (ოჟეგოვი, შვედოვა, 1992:234);³ „ნიშანთა სისტემა, რომელიც [გარკვეულწილად]

¹ „Forme particulière prise par une langue dans un domaine donné“;

² „un sistema de signos desgajado de una lengua común, viva o desaparecida; normalmente, con una concreta limitación geográfica, pero sin una fuerte diferenciación frente a otros de origen común“;

³ „Местная или социальная разновидность языка“;

შორდება საერთო ენას; როგორც წესი, მას უკავია კარგად განსაზღვრული გეოგრაფიული სივრცე და თვისებრივად არცთუ ძალზე სხვაობს იმავე წარმომავლობის სხვა კილოთაგან“ (ბარუში, 2006:9)¹ და ა.შ.

თანამედროვე ენათმეცნიერებაში უფრო და უფრო მკვიდრდება შეხედულება, რომ **კილოს ხსენებული განმარტება უნივერსალურად ველარ ჩაითვლება**: დღესდღეობით, მსოფლიოს ბევრ ქვეყანაში საერთო-ეროვნული ენის პარალელურად არსებობს მრავალი სამეტყველო ერთეული, რომელიც უპირატესად, ისტორიულ-პოლიტიკური მიზეზების გამოა მიჩნეული კილოდ, მიუხედავად იმისა, რომ შესაძლოა, საერთო-ეროვნულ ენაზე ძველი სამწიგნობრო ტრადიციებიც კი გააჩნდეს — მაგალითად, იტალიაში კილოებად მიჩნეული მეტყველებებიც (რომანიული, სიცილიური, ვენეტური, ნეაპოლური, ლუკანური...) და სამწიგნობრო ენაც (რომელიც ტოსკანური ჯგუფის ფლორენციულ კილოს ეფუძნება) ისტორიულად **თანაბარი დონის** ენობრივი ერთეულებია:² თითოეული მათგანი ხალხური ლათინურის (*Sermō Vulgaris*) დიფერენციაციის შედეგად წარმოიშვა და განვითარება დაიწყო, როგორც ამა თუ იმ კუთხის სამწიგნობრო ნორმამ, თუმცა ალორძინების ეპოქის თვალსაჩინო წარმომადგენლების: დანტე ალიგიერის (1265-1321), ფრანჩესკო პეტრარკას (1304-1374), ჯოვანი ბოკაჩოს (1313-1375)... შემოქმედების პოპულარობამ მხოლოდ ფლორენციული სამწიგნობრო ნორმა აქცია საერთო-ეროვნულ ენად. დანარჩენ კილოთა საფუძველზე შემუშავებული სამწიგნობრო

¹ „Um sistema de sinais que se afasta de uma lingua comum; regra geral, confinado a um espaço geográfico bem delimitado, sem se distinguir profundamente de outros dialectos da mesma origem“;

² შდრ.: „საერთოქართველურის ბაზაზე შექმნილ არქაულ სამწიგნობრო ენასთან მიმართებით, დღეს არსებული ყველა ზეპირი ქართველური მეტყველება მეორეული მოვლენაა (ეს კარგად ჩანს ხმოვანთკომპლექსთა ტრანსფორმაციებითაც)“ (ფუტკარაძე, 2008:63, სქოლიო (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.) მსჯელობისთვის იხ.: იქვე, გვ. 90-92; ასევე: ფუტკარაძე 2014:122-126).

ნორმები XIX საუკუნის II ნახევრიდან თანდათანობით დაკნინდა და ზოგ კუთხეში საერთოდაც გაქრა.

ასე რომ, ამჟამინდელი იტალიური კილოები სამწიგნობრო იტალიურის კუთხურ მეტყველებრივ ნაირსახეობებს (ანუ განშტოებებს) არ წარმოადგენენ, მაგრამ მათ სტატუსს **მეტყველთა თვითაღქმა** განსაზღვრავს: **დღეს, ყველა კუთხის იტალიელს თავი მიაჩნია ერთი ეთნოსის/ერის შვილად, ერთ-იანი კულტურის მემკვიდრე-შემოქმედად და თვლის, რომ ერთი დედაენა და სამშობლო აქვს.** ანუ, იტალიელთათვის ყოველი კუთხური თემის საშინაო სამეტყველო ერთეული უპირობოდ **კილოა**.¹

ზუსტად ასეთივე ვითარებაა გერმანიაში, პოლონეთში, უნგრეთში, ხორვატიაში, საბერძნეთში, ჩინეთში, იაპონიაში, მონღოლეთში... ნაწილობრივ — საფრანგეთსა და ესპანეთშიც: **კილოებად ითვლება იმგვარი სამეტყველო ერთეულებიც, რომლებიც ისტორიულად არ წარმოადგენს საერთო-ეროვნული ენის განშტოებებს, თუმცა იმავდროულად, არც უმცირესობათა ენებია.** ამასთან, ენათმეცნიერებს მათი სტატუსი სადავოდ თითქმის არასოდეს მიუჩნევიათ (მსჯელობისთვის იხ.: მათაიერი, 1980:3; ბაუზინგერი, 1984:5; ჯარიცო 1989:2; სტედიე, 2001:5; დე მაურო, 2008:7; რომანელო 2010:2; ფეიტორ პინტუ, 2012:325-342).

¹ ამიტომაც, იტალიელი ენათმეცნიერები „კილოს“ სხვაგვარად განმარტავენ — იხ., მაგალითად, მიკელე ლოპოროკარო (2009:3; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.): **„ტერმინი „კილო“ გამოიყენება ისეთი არასტანდარტული ენობრივი ვარიანტის აღსანიშნავად, რომელზეც გარკვეული კუთხური თემი მეტყველებს და რომელიც ოფიციალური ურთიერთობების დროს (სკოლაში, ადმინისტრაციაში...) არ იხმარება“** (Il termine dialetto è utilizzato per designare una varietà linguistica non standardizzata, tendenzialmente ristretta all'uso orale entro una comunità locale ed esclusa dagli impieghi formali ed istituzionali [scuola, amministrazione ecc.]) — როგორც ვხედავთ, აქ ნახსენები არაა პირობა, რომ კილო აუცილებლად ეროვნული ენის ისტორიულ-გეოგრაფიულ განშტოებას უნდა წარმოადგენდეს, თუმცა იხსენიება **კუთხური თემი**, რომელიც, ჩვეულებისამებრ, **ერთიანი ეთნოსის/ერის** ნაწილს შეადგენს.

მეორე მხრივ, ღირსსაცნობია ისიც, რომ იმგვარი სამეტყველო ერთეულები, როგორებიცაა მაგალითად: აფრიკაანსი, მალტური, სამწიგნობრო ნორვეგიული (ბუკმოლი), ინდონეზიური, ჰაიტური ან კაბო-ვერდეს კრეოლური, წარმოადგენს შესაბამისად ნიდერლანდურის, არაბულის, დანიურის, მალაიურის, ფრანგულის და პორტუგალიურის განკერძოებულ ფორმებს, წარმოქმნილს გარკვეულ ტერიტორიაზე, გარკვეულ ეთნოსოციალურ ჯგუფებში (იხ.: ბოი, 1995:2; ბორგი, აცობარდი, 1997:4-5; ბერიტი, სტრანსკოგენი 1998:3; სნედონი 2003:70; დე გრაფი, 2005:534; ლანგი, 2012:12); მაგრამ მათ არც ერთი ენათმეცნიერი არ მიიჩნევს კილოებად — თითოეული **დამოუკიდებელ ენად** განიხილება იქიდან გამომდინარე, რომ აფრიკანერებიც, მალტელებიც, ნორვეგიელებიც, ინდონეზიელებიც, ჰაიტელებიც და კაბოვერდელებიც ამჟამად **დამოუკიდებელი ეთნოსებია/ერებია**. აქვე, ანგარიში ეწევა ერთ, უაღრესად მნიშვნელოვან გარემოებასაც: **აფრიკაანსი, მალტური, სამწიგნობრო ნორვეგიული (ბუკმოლი), ინდონეზიური, ჰაიტური და კაბო-ვერდეს კრეოლური, ჩამოყალიბებისა და განვითარების თავისებურებათა გამო, სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, მნიშვნელოვნად სხვაობენ ნიდერლანდურისაგან, არაბულისაგან, დანიურისაგან, მალაიურისაგან, ფრანგულისაგან და პორტუგალიურისაგან. სწორედ ამიტომ, თუკი, ვთქვათ, ფლამანდიური ნიდერლანდურის ეროვნული ვარიანტია, აფრიკაანსი (რომელსაც საფუძვლად ნიდერლანდურისავე სამხრეთული, ე.ი. ფლამანდიურის ტიპის კილოები დაედო [რობერტი, 2002:12]) — დამოუკიდებელი ენაა. შესაბამისად, თანამედროვე ნიდერლანდელებთან ფლამანდიელები გაცილებით უფრო ახლოს დგანან, ვიდრე აფრიკანერები (მიუხედავად იმისა, რომ აფრიკანერთა 90% ნიდერლანდური წარმომავლობისაა).**

ზოგადად, აფრიკაანსის, როგორც ენის (და აფრიკანერების — როგორც ეთნოსის) ჩამოყალიბება დაიწყო XVIII საუკუნის II ნახევრიდან, თუმცა XIX საუკუნის 70-იან წლებამდე ის, ტრადიციულად, ნიდერლანდურის აფრიკულ სახესხვაობად განიხი-

ლებოდა. **აფრიკულ ენებთან ინტერფერენციის და კრეოლიზაციის** შედეგად, აფრიკაანსის წინამორბედმა მეტყველებამ განიცადა გარდამტეხი სისტემურ-სტრუქტურული ცვლილება: დაკარგა გრამატიკული სქესისა და ზმნის პირიანობის კატეგორიები (განზოგადდა, შესაბამისად, მამრ. სქესისა და მხ. რ. III პირის ფორმები), ინფინიტივი, ზოგიერთი პარტიციპიალური ზმნური ფორმა (დემერტი, 2004:20; ნისლერი, ლაუვი, რუ, 2005:459-474) და ა.შ. საამისო პირობები კი შეიქმნა მაშინ, როცა სამხრეთ აფრიკაში მოსახლე ნიდერლანდელმა კოლონისტებმა ხელი მიჰყვეს მომთაბარე მესაქონლეობას,¹ რაც მათი წინაპრებისთვის აბსოლუტურად უჩვეულო იყო. დავძენთ იმასაც, რომ **ახალ სოციალურ გარემოში აღმოჩენილმა კოლონისტებმა ვეღარ განივითარეს სამწიგნობრო ტრადიცია ნიდერლანდურ ენაზე; ამიტომ, თანდათან, მათთვის მშობლიურ ენად იქცა ის ნარევი მეტყველება, რომელსაც შემდგომში Afrikaanse taal ანუ „აფრიკული ენა“ უწოდეს.** მაშასადამე, ხსენებულ ეთნოსოციუმში აფრიკაანსმა ერთგვარად ჩააბნაცვლა ნიდერლანდური.

ფრიად საყურადღებოა, ასევე, ამგვარი ვითარება: კაბო-ვერდეში ოფიციალური ენაა პორტუგალიური. ორთოეპიით, ლექსიკით, ფონეტიკითა და რამდენადმე — მორფოლოგიითაც, იგი შესამჩნევად განსხვავდება პორტუგალიურის იმ ვარიანტებისაგან, რომლებიც არსებობს და მიღებულია პორტუგალიაში, ბრაზილიასა თუ დანარჩენ პორტუგალიურენოვან ქვეყნებში. მაშასადამე, **კაბო-ვერდეს პორტუგალიური (O português do Cabo Verde)** წარმოადგენს ცალკე ეროვნულ ვარიანტს, რომელიც ქვეყანაში იმთავითვე თანაარსებობს **კაბო-ვერდეს კრეოლურ ენასთან** (პორტუგ.: **O crioulo do Cabo Verde**, კრეოლ.: **Kriol**) და, რასაკვირველია, აქვს ამ უკანასკნელზე მაღალი პრესტიჟი. ამავდროულად, **მიუხედავად იმისა, რომ კაბო-ვერდეს კრეოლური ენა წარმოიშვა პორტუგალიური ენისაგან და დღემდე ფაქტობრივად, მის საფარქვეშაა გავრცელებული (კაბოვერდელთა უმეტესობამ,**

¹ ამ საკითხის შესახებ უფრო გრძელად იხ. აქვე, გვ. 150-151.

მშობლიური — კაბო-ვერდეს კრეოლური ენის გარდა, მეტ-ნაკლებად კარგად იცის პორტუგალიური ენაც და იყენებს მას ოფიციალური კომუნიკაციების დროს), აბსოლუტურად უმართებულოა დასკვნა, თითქოს კაბო-ვერდეს კრეოლური ან ამჟამად წარმოადგენს, ანდა — განვითარების რომელიმე ეტაპზე წარმოადგენდა კაბო-ვერდეს პორტუგალიურის კილოს. ამის უმთავრესი მიზეზია უპირატესად ის, რომ ამჟამინდელ კაბოვერდელოთა წინაპრები არასოდეს შეადგენდნენ პორტუგალიური ეთნოსოციუმის ნაწილს — თავიდანვე დამოუკიდებელ ეთნოსოციუმად ჩამოყალიბდნენ და ასევე განაგრძეს განვითარება; პორტუგალიური ენის ცოდნა მათთვის კოლონიური პერიოდის მემკვიდრეობაა (და არა — ძირეული ეთნოკულტურული მოცემულობა).

ამგვარი მაგალითების განხილვა გვარწმუნებს, რომ ენისა და კილოს ის განმარტებანი, რომლებიც ზემოთ მოვიყვანეთ, ენათმეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე, გარკვეულწილად, დაზუსტებასა და შევსებას მოითხოვს. უპირველეს ყოვლისა, ყურადღება უნდა გავამახვილოთ იმაზე, რომ ორივე ტერმინი გამოიყენება **ზოგადი** და **მეცნიერული** მნიშვნელობით: მაგალითად, **ზოგადი** მნიშვნელობით, **ენა** იგივეა, რაც **მეტყველება**, ხოლო **კილო** იგივეა, რაც **მეტყველების მანერა**, **სახესხვაობა**; მეცნიერული მნიშვნელობებიც, თავის მხრივ, **ზოგადი** მნიშვნელობებიდან გამომდინარეობს: **ენაა ის მეტყველება, რომელიც წარმოადგენს სოციუმის ეთნიკური თვითაღქმის ძირითად საყრდენს, არსებობს და ვითარდება მისთვის დამახასიათებელ სოციალურ გარემოში და შესაძლოა, გამოვლინდეს სხვადასხვაგვარი ფორმით. ამდენად, კილო არის ენის გამოვლენის ერთ-ერთი ფორმა.**

ამ განმარტების თანახმად, **რომელიმე ენის გამოვლენის ნებისმიერი ფორმა შეიძლება იქცეს დამოუკიდებელ ენად, თუკი მას დაეფუძნება დამოუკიდებელი ეთნიკური თვითაღქმა**; მართლაც, დღესდღეობით, აფრიკანერული ეთნიკური თვითაღქმა აბსოლუტურად დამოუკიდებელია ნიდერლანდურისაგან,

მალტური — არაბულისაგან, ნორვეგიული — დანიურისაგან, ინდონეზიური — მალაიზიურისაგან, ჰაიტური — ფრანგულისაგან, კაბოვერდულ-კრეოლური — პორტუგალიურისაგან... შდრ.: თანამედროვე ამერიკული ეთნიკური თვითაღქმის საფუძველი ინგლისურია, ბრაზილიურისა — პორტუგალიური, ფლამანდიურისა — ნიდერლანდური... ამიტომაც, არსებობს ინგლისური ენის ამერიკული ვარიანტი, პორტუგალიური ენის ბრაზილიური ვარიანტი, ნიდერლანდურის ენის ფლამანდიური ვარიანტი და არა: „ამერიკული ენა“, „ბრაზილიური ენა“, „ფლამანდიური ენა“¹...

რამდენადაც კილო ენის გამოვლენის ერთ-ერთი ფორმაა, ენის განმარტება მასაც თავისთავად და სავსებით შეესაბამება: კილოც, რასაკვირველია, ისტორიულად ჩამოყალიბებულ, მოწესრიგებულ ნიშანთა სისტემას ან ფონოლოგიურ-ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ, სინტაქსურ და ლექსიკურ-სემანტიკურ თავისებურებათა სტრუქტურულ ერთობლიობას წარმოადგენს. რაკი კილო ქვესისტემაა (ენის ანუ სისტემის შემადგენელი ნაწილია), მისი თავისებური ნიშნებიც ქვესისტემურად იწოდება; თითოეული მათგანი ან დიაქრონიულად ცვლილი სისტემური ნიშანია, ანდა კილოური ინოვაციის შედეგადაა წარმოქმნილი. ღირსსაცნობია ისიც, რომ სისტემურ და ქვესისტემურ ნიშანთა შორის სხვაობა შეიძლება იყოს მხოლოდ სოციალური: პირველი მიღებულია მთელი სოციაუმის მიერ, მეო-

¹ აქ, რა თქმა უნდა, ვგულისხმობთ მეცნიერულ შეხედულებებსა და ტერმინოლოგიას, თორემ არამეცნიერულ ვითარებაში თავისუფლად შეიძლება, ხსენებულ ენობრივ ერთეულებზე მეტყველთაგან გავიგონოთ „American Language“, „Lingua brasileira“ და „Vlaamse taal“ — ამ შემთხვევაში, ცხადია, „ენის“ აღმნიშვნელი სიტყვა ზოგადი ლექსიკური ერთეულია და არა მეცნიერული ტერმინი. სწორედ ამიტომ, მისი გამოყენება არ მიუთითებს იმაზე, რომ თითქოს ამერიკელები, ბრაზილიელები ან/და ფლამანდიელები თავიანთ მეტყველებებს ინგლისურისაგან, პორტუგალიურისაგან და ნიდერლანდურისაგან დამოუკიდებელ ენებად მიიჩნევენ — ისინი უფრო ეთნიკურ-ეროვნულ განცალკევებას უსვამენ ამით ხაზს: აღნიშნავენ, რომ ინგლისელები, პორტუგალიელები ან/და ნიდერლანდელები არ არიან.

რე — სოციალისტური უმადგენელი ერთი ან რამდენიმე მიკროსოციალისტური მიერ.

ზოგადად, ქვესისტემური ნიშანი ადვილად იქცევა სისტემურად (ან პირიქით: სისტემური — ქვესისტემურად), თუმცა ეს *a priori* სისტემის გაყოფას არ იწვევს: მაგალითად, **-ებ-** სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმები არქაულ სამწიგნობრო ქართულ ენაში მეტისმეტად იშვიათი იყო, კილოურ მეტყველებაში კი — გაბატონებული; ამჟამად სამწიგნობრო ქართულ ენაში უწინდელის საპირისპირო ვითარებაა: **-ებ-** სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმები გაბატონებულია, ნართანიათ მრავლობითი კი იშვიათია; ე.ი. **-ებ-** სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმათა გაბატონება უკვე სისტემური ნიშანია. ასევე: სამწიგნობრო ქართული ენის ზმნას უწინ ახასიათებდა ხოლმეობითის ორგანული წარმოება, რომელიც თანამედროვე ეტაპზე გამქრალა. სამაგიეროდ, შემორჩენილია ისეთ კილოებში, როგორებიცაა: ხევსურული, თუშური, მოხეური... ანუ, დღესდღეობით, ხოლმეობითის ორგანული წარმოება უკვე ქვესისტემური ნიშანია. ამკარაა ისიც, რომ ნიშნების სტატუსის შეცვლას სისტემასა და ქვესისტემებში კარდინალური/შეუქცევადი ცვლილებები არ გამოუწვევია.

ახლომონათესავე ენებში არცთუ იშვიათად დასტურდება ხოლმე ამგვარი ფაქტი: ერთი და იგივე ნიშანი ერთგან შეიძლება სისტემური იყოს, მეორეგან — ქვესისტემური. მაგალითად, ესპანურ ენაში ძლიერი ვიბრანტი **rr** წარმოითქმის, როგორც გაორმაგებული სადა **rr**, პორტუგალიურ ენაში კი — როგორც ნაქისმიერი (გრასირებული ანუ ფრანგული ყაიდის) **rr**, რაც აკუსტიკურად ქართული **დ**-ს შთაბეჭდილებას ტოვებს. პორტუგალიურ ენაშივე, **rr** ძლიერი ვიბრანტის გაორმაგებული სადა **rr**-ის სახით წარმოთქმა ამჟამად დამახასიათებელია მხოლოდ და მხოლოდ ცალკეულ კილოთათვის, ე.ი. კილოური ნორმაა და არა სამწიგნობრო. თავის მხრივ, ესპანური ენის კუბური და პუერტორიკოული ეროვნული ვარიანტების (თანასისტემების) უმადგენელ ზოგიერთ კილოში (ქვესისტემაში) ნორმაა იმავე ძლიერი ვიბრანტის ნაქისმიერი (გრასირებული) წარმოთქმა.

აღნიშნული ვითარება, რაღა საკვირველია, გვაქვს სწორედ იმიტომ, რომ ესპანურიც და პორტუგალიურიც ჩამოყალიბდა ერთი და იმავე ენობრივი ერთეულის — პირენეის ნახევარკუნძულის ხალხური ლათინურის საფუძველზე. ხალხური ლათინურის ეს სახესვაობა წარმოადგენდა კილოურ განვრცობითობას, რომელიც VI-VII საუკუნეებამდე კლასიკური ლათინურის საფარქვეშ ვითარდებოდა. იმ ენობრივი თავისებურებების უმეტესობა, რაც წარმოდგენილია პირენეის ნახევარკუნძულის ცოცხალ თუ მკვდარ ენებში (ესპანურში, პორტუგალიურში, მოსარაბულში... — მათ დღეს რომანულ ენათა იბერიულ-რომანულ ქვეჯგუფში აერთიანებენ), მთლიანად ხალხური ლათინურისთვის ან მისი რომელიმე კილოსთვის იყო დამახასიათებელი. IX-X საუკუნეებიდან მოყოლებული (როცა პირენეის ნახევარკუნძულზე გაძლიერდა ადგილობრივ მკვიდრ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა დამპყრობელი არაბების წინააღმდეგ), ხალხური ლათინურის კილოები თანდათანობით იქცნენ ახლომონათესავე დამოუკიდებელ ენებად. ამასთან, სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, ისინი არცთუ დიდად დაშორებიან ერთმანეთს — **იმ სახის სხვაობა, რაც თანამედროვე ესპანურ და პორტუგალიურ სამწიგნობრო ენათა შორის დასტურდება, ბევრ სხვა ენაში კილოურ დონეზე იჩენს თავს.**

ამ საკითხის თაობაზე, გასული საუკუნის 80-იანი წლების შუახანებში საყურადღებო მოსაზრება გამოთქვა ცნობილმა რუმინელმა ენათმეცნიერმა ელჟენ კოშერიუმ (1986:38-39): „როგორ ვმიჯნავთ ხოლმე ენებსა და კილოებს? **იშვიათად, ეს ენობრივი კრიტერიუმებით ხდება:** ასე მაგალითად, პორტუგალიურად (და არა ესპანურად) მივიჩნევთ [იმგვარ] სამეტყველო ერთეულებს, რომლებშიაც ლათინურის თავკიდური **f** უცვლელად ნარჩუნდება მუდამ (Feito, Falar, Fogo... შდრ. [ესპ.]: Hecho, Hablar, Fuego); ლათინურისავე **ct** კომპლექსი კი წარმოდგენილია, როგორც **it** და არა როგორც **h** (Oito, Direito... შდრ. [ესპ.]: Ocho, Derecho); ლათინურის **pl, cl** კომპლექსები მოგვცემს **შ**-ს — იწერება **ch** — და არა [პალატალიზებულ] **ლ**-ს — დაიწერება **ll** (Chave, Chover... შდრ. [ესპ.]: Llave,

Llover); ხოლო ცხვირისმიერთანხმოვნის კომპლექსები კი შესაბამისად, მოგვცემს ცხვირისმიერ ხმოვან ფონემებს (Irmão, Manhã...შდრ. [ესპ.]: Hermano, Mañana); ლათინურის **li** კომპლექსი მოგვცემს [პალატალიზებულ] **ლ**-ს — დაიწერება **lh** — და არა **ხ**-ს — დაიწერება **j** (Filho, შდრ. [ესპ.]: Hijo) და ა.შ. ...თუმცა, **ზოგჯერ, ამგვარი კრიტერიუმები გადამწყვეტი არაა ხოლმე** — მაგალითად, ქ. ტრიესტიდან შავ ზღვამდე გავრცელებული სამხრეთსლავური [ენების] კილოები ენათმეცნიერული კრიტერიუმებით მკვეთრად ვერ იმიჯნება: შესაძლოა, სლოვენურისა და ბულგარულის კილოები დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს, როგორც დაშორებულნი, მაგრამ ურთიერთმოსაზღვრე [ენათა] კილოებს შორის ზღვარი, ფაქტობრივად, არ არსებობს — ისინი თანდათანობით გადადიან ერთიმეორეში. **ასეთ შემთხვევებში, ენათმეცნიერს აუცილებლად მოუწევს არაენობრივ — მაგალითად, პოლიტიკურ ან კულტურულ — მონაცემთა გათვალისწინება** (ხაზგასმები ჩემია — მ.ლ.)“.¹

ე. კოშერიუ არ შემცდარა, როცა სისტემურ-სტრუქტურული კრიტერიუმი (რომლის მიხედვით, ენისა და კილოს გამიჯვნა შესაძლებელია სისტემურ-სტრუქტურული სახის მსგავსება-გან-

¹ „Pero ¿cómo establecemos los límites de un sistema de dialectos? A menudo son suficientes los criterios lingüísticos. Así, por ejemplo, consideramos como portuguesas, y no españolas, las hablas en que la f inicial del latín se conserva siempre (Feito, falar, fogo, frente a hecho, hablar, fuego), lat. ct se presenta comúnmente como it y no como ċ (escrito ch: oito, direito, frente a ocho, derecho); pl, cl latinos se presentan como š -escrito ch- y no como l' -escrito ll- (chave, chover, frente a llave, llover), en que los grupos que contienen consonantes nasales presentan una nasalización vocálica (irmão, manhã, frente a hermano, mañana), en que lat. li se presenta como l' -escrito lh- y no como kh -escrito j- (filho frente a hijo), etc... Pero a veces estos criterios no son suficientes. Así, por ejemplo, no hay ningún límite lingüístico neto entre los dialectos eslavos meridionales, desde Trieste hasta el Mar Negro. Se pueden oponer los dialectos eslovenos a dialectos lejanos, como los búlgaros, pero entre los dialectos cercanos la delimitación es prácticamente imposible, ya que se pasa gradualmente de uno a otro. En casos como éste, el lingüista tiene que aceptar criterios extralingüísticos, por ejemplo, criterios políticos o culturales“.

სხვაეგებების გათვალისწინებით) უნივერსალურად არ ჩათვალია; მისი შეცდომა ისაა, რომ მხოლოდ და მხოლოდ სისტემურ-სტრუქტურული მონაცემები მიიჩნია „წმინდა ენათმეცნიერულად“, ეთნოკულტურული მონაცემები კი პირდაპირ გაუთანაბრა პოლიტიკურ მოცემულობებს, რომლებზე დაყრდნობაც ენათმეცნიერისთვის მართლაც არ ეგების, რადგანაც **არცთუ იშვიათად, პოლიტიკას მეცნიერებასთან კავშირი არ აქვს და მეტიც: პოლიტიკური მოცემულობები საერთოდ უგულვებელჰყოფენ/ეწინააღმდეგებიან მეცნიერულ დებულებებს.**

დღევანდელი გადასახედიდან უკვე ცხადზე ცხადია, რომ ერთი მხრივ — ესპანური, მეორე მხრივ კი — პორტუგალიური ენები და მათი კილოები სწორედ ეთნოკულტურული კრიტერიუმითაა გამიჯნული: ე. კოშერიუს მიერ მოყვანილი სისტემური ნიშნების დიდი ნაწილი ახასიათებს ესტრემადურულ მეტყველებასაც (კილოთა ჯგუფს), რომელიც, მართალია, ესაზღვრება პორტუგალიურ ენას (კერძოდ — მის ალენტიჟურ კილოს), მაგრამ იმთავითვე ესპანური ენის შემადგენელი ნაწილი იყო და არის ამჟამადაც (ვიუდას კამარასა, 1976:123-131; ვიუდას კამარასა, 1980:X-XI). გარდა ამისა, თითო-ოროლა ნიშანი ესპანურისავე არგენტინულ და ურუგვაიულ ეროვნულ ვარიანტებშიც დასტურდება (ვოლფი, ხიმენესი, 1979:120-121). მაშასადამე, **ე. კოშერიუს მიერ მოყვანილი ნიშნები სისტემური კი არა, დიასისტემურია: თავს იჩენს ზოგადად იბერიულ-რომანული დიასისტემის (ენათა ქვეჯგუფის) შემადგენელ სისტემებსა/თანასისტემებსა (ენებსა/ვარიანტებსა) და ქვესისტემებში (კილოებში, კილოკავებსა თუ თქმებში).** აქვე უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, ერთი რამ: **ამა თუ იმ ენობრივ ერთეულში რაიმე დიასისტემური ნიშნის გააქტიურება ან გაპასიურება ლოგიკური შედეგია მოვლენისა, რომელსაც მეტყველებრივი პრეფერენცია უნდა ეწოდოს; ეს მოვლენა, თავის მხრივ, უშუალოდ უკავშირდება სოციალურ-ენათმეცნიერის (ანდა მიკროსოციალურ-ენათმეცნიერის) დამახასიათებელ ეთნოკულტურულ რეალიებს.** მაგალითად, ესპანეთის ესტრემადურაცა და პორტუგალიის ალენტიჟუც ისტორიულად პირენეულ-არაბული სახელ-

მწიფოს — **ბატალაუსის თაიფის** (1009-1151) შემადგენლობაში შედიოდა. თაიფის მმართველი კორდოვის ხალიფის ვასალი იყო, მოსახლეობა კი (განსაკუთრებით — ქრისტიანები) ენობრივ-კულტურულად მეზობელი, ქრისტიანული **ლეონის სამეფოს** (910-1230; მისი შემადგენელი ნაწილი 1143 წლამდე იყო თანამედროვე პორტუგალიის ჩრდილო მხარეებიც) მოსახლეობას უახლოვდებოდა. 1151 წლიდან, ბატალაუსის თაიფი აღმოჰადთა სახალიფოს შემადგენლობაში შევიდა. ამავდროულად, მისი ტერიტორიის გასათავისუფლებლად ბრძოლა გააჩაღეს პორტუგალიისა და ლეონის სამეფოებმა. XIII საუკუნის 30-იან წლებში, პორტუგალიას ერგო თაიფის დასავლეთი ნაწილი, აღმოსავლეთი ნაწილი კი შეიერთა იმხანად ახლად შექმნილმა ლეონ-კასტილიის სამეფომ, სადაც ოფიციალური ენა იყო კასტილიური (ესპანური); ამიტომაც, მოსახლეობამ განიცადა კასტილიანიზაცია.¹ აქვე აღუნიშნავთ, რომ პორტუგალიური და ესპანური სოციალური საბოლოოდ XIV საუკუნის დასაწყისიდან გაიმიჯნა: პორტუგალიელებმა დედაენად აღიარეს **პორტუგალიური**, ესპანელებმა — **კასტილიური (ესპანური)**.

ე. კომერიუს ზემოთ მოყვანილი მოსაზრება მართებულია, რომ ყოფილიყო, გამოვიდოდა, რომ თანამედროვე ესტრემადურ-

¹ თაიფის ადმინისტრაციული ცენტრის არაბული სახელწოდება იყო **ბატალაუს** (**بطليوس**), რომლისთვისაც ამოსავალია პორტუგალიურში დღემდე დაცული ფორმა **Badalhouce**. ესტრემადურულ კილოზე გვევსახელოდება ამჟამად ჟღერს, როგორც **Badahó**, თუმცაღა უწინ ითქმოდა ასევე **Badayó** (ვიუდას კამარასა, 1980:123). XIII საუკუნიდან მოყოლებული, ქალაქისა და პროვინციის ოფიციალური დასახელებაა **Badajoz** „ბადაჯოსი“, კასტილიური კილოს საწარმოთქმო ნორმის თანახმად. ესტრემადურულ კილოში დადასტურებული სახელწოდებებიდან, ახალი ფორმა კასტილიანიზებულია, ძველში კი შემორჩენილია ლეონური მეტყველებისთვის დამახასიათებელი ნიშანი **ɞ < ʎ** (ე.წ. **Yeísmo histórico**), რომელიც თავს იჩენს პორტუგალიური ენის ალენტეჟურ კილოშიაც — იქ ბადაჯოსის სახელწოდება ამჟამადაც ჟღერს, როგორც **Badaiôce**.

რული მეტყველება არა ესპანური, არამედ — პორტუგალიური ენის ნაწილია; რეალურად კი, ესტრემადურელებს პორტუგალიური თვითაღქმა არასოდეს ჰქონიათ: მას შემდეგ, რაც არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლდნენ, ყოველთვის ესპანელები იყვნენ და არიან დღესაც; სწორედ აქედან გამომდინარე, მათი მეტყველებრივი პრეფერენცია იმთავითვე ესპანურია. ასევე, პირიქითაც — თავისუფლად შეგვეძლებოდა აღენტიყური მეტყველების ესპანური ენის ნაწილად მიჩნევაც, მიუხედავად იმისა, რომ აღენტიყუელები იმთავითვე პორტუგალიელები იყვნენ და არიან (შესაბამისად, მეტყველებრივი პრეფერენცია მხოლოდ და მხოლოდ პორტუგალიური ჰქონდათ და აქვთ). სავსებით შესაძლებელი იქნებოდა ისიც, რომ ესტრემადურული და აღენტიყური მეტყველებები გაგვეერთიანებინა და მიგვეჩნია როგორც ესპანურისგან, ისე — პორტუგალიურისგანაც დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულად. ამ შემთხვევაში, წინა ორ შემთხვევაზე უფრო მწვავედ დადგებოდა ერთიანი სოციალური გარემოს არარსებობის საკითხი: **ესტრემადურულად და აღენტიყურად მეტყველი მიკროსოციუმები ორი ახლომონათესავე, მაგრამ სხვადასხვა ეთნოსოციუმის შემადგენელი ნაწილებია; მათ არ აქვთ (და არც უწინ ჰქონიათ) ერთიანი ეთნიკური თვითაღქმა. ეს ნიშნავს იმას, რომ ხსენებული მეტყველებები არსებობს და ვითარდება სხვადასხვაგვარ სოციალურ გარემოში. ამგვარ ფონზე, რა თქმა უნდა, ერთმნიშვნელოვნად უმართებულო იქნებოდა მტკიცება, თითქოს ესტრემადურულ-აღენტიყური ენის არსებობა უდავო ფაქტობრივ მოცემულობას წარმოადგენდეს.**

მაშასადამე, ენისა და კილოს გამიჯვნისას, ეთნოკულტურული რეალიების გათვალისწინება ენათმეცნიერს ევალება არა ზოგჯერ, არამედ — ყოველთვის. თუ ეთნოკულტურულ რეალიებს არ გაითვალისწინებს, მისი კვლევის შედეგი უეჭველად ჰიპოთეტური იქნება. გასული საუკუნის 80-იან წლებში ე. კოშერიუ (ისევე, როგორც იმ პერიოდის ბევრი სხვა ენათმეცნიერიც) ამგვარ დასკვნამდე ვერ მივიდა იმიტომ, რომ ენას, როგორც სოციალურ მოვლენას, არ მიიჩნევდა ეთნოკულტურულ რეალი-

ად. ამისი მიზეზი, ჩვენი აზრით, შეიძლება ყოფილიყო ის, რომ მსოფლიოში ყველაზე გავრცელებული ისეთი ენები, როგორებიცაა ინგლისური, ესპანური, ფრანგული, არაბული, პორტუგალიური... დღემდე აღიქმება ზეენიკურ მოცემულობებად. არადა, მათი პლურიცენტრულობა, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, უშუალოდ გამომდინარეობს ეთნოკულტურული თავისებურებებიდან. ამის თაობაზე ჯერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში, მართებულად მიუთითა ცნობილმა ამერიკელმა პუბლიცისტმა, ჰენრი ლუის მენკენმა (1919:78); თუმცა, იმხანად ენათმეცნიერებმა მისეული თვალსაზრისი არ გაიზიარეს. მხოლოდ 100 წლის შემდეგღა დამტკიცდა, რომ მენკენი სრულებითაც არ ცდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ XXI საუკუნის დასაწყისამდეც კი, ინგლისურენოვან სამყაროში საყოველთაოდ დომინირებდა ამგვარი შეხედულება: „ცალკეული ენის კილოები ანუ ენობრივი სახესხვაობანი მჭიდროდ უკავშირდებიან ერთმანეთს და, განსხვავებათა მიუხედავად, ინარჩუნებენ ყოველმხრივ გაგებინებას — განსაკუთრებით მაშინ, როცა გეოგრაფიულად ესაზღვრებიან ერთიმეორეს — და ქმნიან კილოურ განგრძობითობას“¹ — ასეა განმარტებული ტერმინი **კილო (Dialect)** „ინგლისური ენის ოქსფორდის ლექსიკონის“ („Oxford English Dictionary“) 1998 წლის გამოცემაში. ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ხსენებული შეხედულება ასახავს სახელდობრ იმ ვითარებას, რომელიც დღემდე ფაქტობრივად უცვლელად ნარჩუნდება ინგლისშიც და ისეთ ქვეყნებშიც, როგორებიცაა აშშ, კანადა ან/და ავსტრალია: ყველგან, გეოგრაფიულად მოსაზღვრე კილოთა შორის არსებობს გაგებინება, რომელიც თანდათანობით შეიძლება გართულდეს A წერტილიდან Z წერტილამდე; აქედან გამომდინარე, გეოგრაფიულად საკმარისად დაშორებულ კილოთა შორის გაგებინება რომც ვერ ხერხდებოდეს, მაინც მოიძებნება სხვა ისეთი კილოები, რომლებიც, გაგებინების მხრივ, ერთთანაც

¹ „The dialects or varieties of a particular language are closely related and, despite their differences, are most often largely mutually intelligible, especially if geographically close to one another in a dialect continuum“.

ახლოს იქნება და მეორესთანაც. კილოზურ ერთეულთა ამგვარ ურთიერთდამოკიდებულებას უწოდებენ „შინაგან ერთობას“ (ინგლ. Internal Unity).

ამრიგად, ინგლისურენოვან ქვეყნებში ენათმეცნიერებს მიაჩნდათ, რომ თუკი გარკვეულ ჰომოგენურ მეტყველებებს შორის ზემოთ აღწერილი ტიპის ურთიერთდამოკიდებულება არ დასტურდებოდა (ე.ი. გეოგრაფიულად მოსაზღვრე ენობრივ ერთეულთა შორის გაგებინება ფაქტობრივად გართულებული ან შეუძლებელი იყო), მაშინ საქმე გვქონდა ახლომონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელ ენებთან. ეს თვალსაზრისი გაიზიარა დეივიდ კრისტალმაც (2010:25), თუმცა იქვე მიუთითა ისიც, რომ „შინაგანი ერთობის“ იდენტური ურთიერთდამოკიდებულებები დასტურდება ბევრ ახლომონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელ ენათა შორისაც: „რასაკვირველია, მოცემულობები მიღებულია სხვაგვარ ნიადაგზე. როგორც კი ვინმე გადაკვეთს დადგენილ ეროვნულ საზღვარს, ენობრივი სახესხვაობაც უმაღლესი შეიცვლის სახელწოდებას: „ნიდერლანდური“ გახდება „გერმანული“, „ესპანური“ გახდება „პორტუგალიური“, „შვედური“ გახდება „ნორვეგიული“. **მნიშვნელოვანია გავითვალისწინოთ, რომ ამისი საფუძველია არა ენათმეცნიერული, არამედ — პოლიტიკური და ისტორიული შეხედულებანი**¹ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). ანუ, ვითარება ისე წარმოაჩინა, თითქოსდა გაგებინების არსებობა-არარსებობა ყოფილიყოს „წმინდა ენათმეცნიერული“ კრიტერიუმში ენისა და კილოს განსამიჯნად, ეთნოკულტურული მოცემულობები კი ხელაღებით დაუკავშირა მხოლოდ პოლიტიკასა და ისტორიას.

რეალურად, **ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულებს შორის გაგებინების არსებობა-არარსებობას ენათმეცნიერულ კრიტერიუმად ვერასგზით ჩავთვლით: ენათმეცნიერება ენას განიხი-**

¹ „But decisions are made on other grounds. As one crosses a well-established national boundary, the variety of speech will change its name: ‘Dutch’ will become ‘German’, ‘Spanish’ will become ‘Portuguese’, ‘Swedish’ will become ‘Norwegian’. It is important to appreciate that the reasons are political and historical, not linguistic“

ლავს, რო-გორც ქვესისტემებისგან შემდგარ ერთიან სისტემას. აქედან გამომდინარე, თუ სისტემას მოეპოვება ორიენტირი (ერთი ან რამდენიმე), მაშინ, რამდენად დაშორებულნიც უნდა იყონ ქვესისტემები (კილოები) სინქრონიულ დონეზე, გაგები-ნების პრობლემა არ იარსებებს, რადგან მათზე მეტყველთა-თვის მიკროსოციუმთაშორისი კომუნიკაციების დროს სისტე-მის ორიენტირის (დედაენის) გამოყენებაა მეტყველებრივი პრეფერენცია. თუ სისტემა მყიფეა (არ აქვს ორიენტირი), მაშ-ინ ფაქტია, რომ მის შემადგენელ ქვესისტემებზე მეტყველ მიკ-როსოციუმებს არცთუ მჭიდრო ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთ-თან; ამიტომაც, გაგებინების პრობლემა არც ასეთ შემთხვევებ-ში იჩენს ხოლმე თავს ეგზომ მწვავედ. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ერთი ენობრივი სისტემის შემადგენელ ნაწილთა შორის გაგე-ბინების გართულება ან არარსებობა, როგორც წესი, მუდამ სინქრონიული მოვლენაა და არა დიაქრონიული. შესაბამისად, ის თავისებურება, რასაც ინგლისურენოვან ქვეყნებში „შინა-გან ერთობად“ მიიჩნევენ, ერთი ენობრივი სისტემის შემადგე-ნელ ნაწილთა შორის სინქრონიულ დონეზე შესაძლოა, არც კი დასტურდებოდეს; სამაგიეროდ, უეჭველად დადასტურდება დიაქრონიულ დონეზე. არც ერთ იმ მკვლევარს, რომელიც „შინა-გან ერთობას“ გადამწყვეტ მახასიათებლად თვლის, სინქრონიასა და დიაქრონიასზე ყურადღება არ გაუმახვილებია.

მეორე მხრივ, აბსოლუტურად უმართებულოა მოსაზრება, თითქოსდა ეთნოკულტურულ მოცემულობებს მხოლოდ და მხოლოდ პოლიტიკა და ისტორია აყალიბებდეს; დღეს უკვე დამტკიცებულია, რომ სინამდვილეში პირიქითაა: ნებისმიერი ტიპის სოციუმის დამოკიდებულებას პოლიტიკისა და ისტო-რიისადმი უპირატესად ეთნოკულტურული მოცემულობები განსაზღვრავს (ფუტკარაძე, 2012:11-12). ამრიგად, ახლომონათე-სავე, მაგრამ დამოუკიდებელი ენები (რომელთა შორის გაგებინება მეტ-ნაკლებად ნარჩუნდება) რომ მხოლოდ პოლიტიკური ან/და ისტორიული ფაქტორებით იმიჯნებოდეს, სრულებით არ იარსე-ბებდა იმგვარი ტიპის პრობლემა, როგორიცაა ოლიგენსას საკი-

თხი პორტუგალიასა და ესპანეთს შორის. პრობლემის არსი ისაა, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში, ე.წ. „ნარინჯების ომის“ (ესპ. *Guerra de las naranjas*, პორტუგ.: *Guerra das Laranjas*, მიმდინარეობდა 1801 წლის 20 მაისიდან 6 ივნისამდე) შედეგად, ესპანეთმა დაიპყრო პორტუგალიური დასახლება ოლივენსა (პორტუგ. *Olivença*, ესპ. *Olivenza*), რომელიც 1805 წელს შეიერთა. 1815 წლის ვენის კონგრესის გადაწყვეტილებით, დასახლება ესპანეთის საზღვრებში დარჩა (ამჟამად ქალაქის სტატუსი აქვს და შედის ესტრემადურის ავტონომიური საზოგადოების ბადახოსის პროვინციის შემადგენლობაში), თუმცა ანექსიის ფაქტი პორტუგალიას დღესაც არ უცვნია — ლისაბონში მიაჩნიათ, რომ **ოლივენსას საკრებულო (Conselho de Olivença)** რომელიც 1801 წლის მდგომარეობით, ხუთ სამრევლოს მოიცავდა, დეიურე კვლავინდებურად პორტუგალიის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს. მართალია, ჩვენს დროში პორტუგალია და ესპანეთი ევროკავშირის წევრი სახელმწიფოებია და მათ შორის საზღვარი მთელ პერიმეტრზე ღიაა 1986 წლიდან, მაგრამ ოლივენსას საკითხი აქტუალობასა და სიმწვავეს წამითაც არ კარგავს (გრცლად იხ.: ვისენტი, 1971:45-47; ფერნანდეს ლიესა, 2004:12-13).

რასაკვირველია, ქ. ოლივენსასა და მისი საკრებულოს ტერიტორიაზე პორტუგალიის პრეტენზიის უმთავრესი არგუმენტი ისაა, რომ დღემდე იქ ეთნიკური პორტუგალიელები სახლობენ, რომლებიც უკვე 200 წელზე მეტია, ინარჩუნებენ მშობლიურ მეტყველებას — **პორტუგალიური ენის ალენტეჟური კილოს ოლივენტინურ კილოკავს** (ვალინია რეგერა, 2013:13-17). მიუხედავად იმისა, რომ კარგა ხანია, ხსენებული მეტყველება ესპანური ენის (განსაკუთრებით — ესტრემადურული კილოების) წამლეკავ გავლენას განიცდის, ოლივენსას მცხოვრებნი არ კარგავენ პორტუგალიურ ეთნიკურ თვითაღქმას, რის გამოც ევროსაბჭოს მესვეურებმა 2010-2020 წლებში რამდენჯერმე მოუწოდეს ესპანეთის ხელისუფლებას, ქალაქისა და მისდამი დაქვემდებარებული დასახლებების სასწავლო დაწესებულებებში სწავლების პროცესი სამწიგნობრო პორტუგალიურ ენაზე წარემართა. ესპანეთში მოწო-

დებები არ გაუთვალისწინებიათ: ევროსაბჭოს განუმარტეს, რომ ქ. ოლივენსას სასწავლო დაწესებულებებში, გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან მოყოლებული, სამწიგნობრო პორტუგალიური ენა ისედაც ისწავლება, როგორც ერთ-ერთი სავალდებულო საგანი.

ამდენად, ვიმეორებთ: დ. კრისტალის ზემოთ მოყვანილი დებულება რომ მართებული იყოს, ოლივენტინური კილოკავი ესპანური ენის ქვესისტემად ჩაითვლებოდა და არა პორტუგალიურისა, რაკილა ქ. ოლივენსა ორ საუკუნეზე მეტი ხანია, ესპანეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედის. ესპანეთში არასოდეს უარუყვიათ, რომ ქალაქის მკვიდრთა დედაენა იმთავითვე პორტუგალიური იყო და არის ამჟამადაც (სანჩეს ფერნანდესი, 1997:110; კარასკო გონსალესი, 2006:625). მაშასადამე, **პოლიტიკურ-ისტორიულ-მა ცვლილებებმა ოლივენსელები აქცია პორტუგალიურ ირედენტულ მიკროსოციუმად (და არა — ესპანური ეთნოსოციუმის შემადგენელ ნაწილად ან დამოუკიდებელ ეთნოსოციუმად).** სამწიგნობრო პორტუგალიური და ესპანური ენები რომ მხოლოდ პოლიტიკურ-ისტორიული მოცემულობები ყოფილიყო, ოლივენსელთა 1815 წლის შემდგომი თაობები დედაენად სამწიგნობრო ესპანურს ჩათვლიდნენ (როგორც ესპანეთის ქვეშევრდომები); ასე კი არ მომხდარა იმიტომ, რომ იმთავითვე სამწიგნობრო პორტუგალიური ენა განსაზღვრავდა (და ამყარებდა) მათ ეთნიკურ თვითაღქმას. უდავოა, რომ დედაენა, რომელიც სოციუმის ეთნიკური თვითაღქმის უმთავრესი საყრდენი და განმსაზღვრელია, არა პოლიტიკურ, არამედ — უმნიშვნელოვანეს ეთნოკულტურულ მოცემულობას წარმოადგენს. სწორედ ესაა გასათვალისწინებელი ენისა და კილოს გამიჯვნის დროს.

ევროპის ისეთ ქვეყნებში, როგორებიცაა საფრანგეთი, იტალია ან/და გერმანია, ტერმინი „კილო“ (ფრანგ. Patois ან Dialecte; იტალ. Dialecto; გერმ. Mundart ან Dialekt) აღრევე რამდენადმე განსხვავებული მნიშვნელობით გამოიყენებოდა და გამოიყენება დღესაც. ამის მიზეზი ისაა, რომ სამივე ქვეყანაში, როგორც უკვე ზემოთაც აღინიშნა, ოდითგან არსებობს მეტყველებები, რომლებიც ის-

ტორიულად სამწიგნობრო-ეროვნულ ენათა თანაბარი ენობრივი ერთეულებია, თუმცა აკლიათ პრესტიჟი და ვითარდებიან სამწიგნობრო-ეროვნულ ენათა საფარქვეშ. ამ ტიპის დამოკიდებულებას ეწოდება **დაქვემდებარება** ანუ **სუბორდინაცია**. საყურადღებოა, რომ დაქვემდებარებულ მეტყველებას შესაძლოა გააჩნდეს მწიგნობრობის ტრადიცია.

სწორედ აქედან გამომდინარე, ფრანგი, იტალიელი და გერმანელი ენათმეცნიერებისათვის ენისა და კილოს გამიჯვნისას მთავარი იყო ამგვარი დებულება: **მეტყველება, რომელსაც ძალუძს დაიქვემდებაროს თავისივე ჰომოგენური მეტყველებები, ენაა; კილოდ კი იწოდება ის მეტყველება, რომელიც არსებობს და ვითარდება დაქვემდებარებული სახით**. ნიშანდობლივია, რომ აქ ნახსენებიც არაა სისტემურ-სტრუქტურული მონაცემები ან/და გაგებინების არსებობა-არარსებობა. დადგენთ იმასაც, რომ აბსოლუტურად მართებულად აღნიშნა ფრანგმა ენათმეცნიერმა ანრი-ეტ ვალტერმა (1988:11): „საჭიროა, კარგად შევიმეცნოთ, რომ კილო კი არაა დამახინჯებული ფრანგული, არამედ **ფრანგულია ისეთი კილო, რომელსაც გაუმართლა**“.¹ ბუნებრივია, „გამართლებაში“ (réussir) მან იგულისხმა ის ვითარება, რაშიც გალიის ხალხური ლათინურის საფუძველზე წარმოქმნილი მეტყველების — ე.წ. „ლანგ-დ'ოილის“ (Le langue d'oïle) ილ-დე-ფრანსის კილო აღმოჩნდა. დანარჩენ კილოებს (მაგალითად, პიკარდიულს, ნორმანდიულს და მისთ.) სულ სხვაგვარ ვითარებაში მოუწიათ არსებობამ და განვითარებამ; ამიტომაც, ილ-დე-ფრანსის კილო სამწიგნობრო-ეროვნულ ენად იქცა, დანარჩენი კილოები კი მას დაექვემდებარა.

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ იმავე ა. ვალტერმა დაქვემდებარების უმთავრეს მიზეზად მხოლოდ და მხოლოდ პოლიტიკური, ეკონომიკური და ადმინისტრაციული ფაქ-

¹ „Il faut donc bien comprendre que non seulement les patois ne sont pas du français déformé, mais que **le français n'est qu'un patois qui a réussi**.“ — ზაზგასმა ავტორისაა.

ტორები მიიჩნია: მისი თქმით, ილ-დე-ფრანსის კილოურ მეტყველებას, რომელიც ხალხური ლათინურის სახესხვაობას წარმოადგენდა, დანარჩენ ჰომოგენურ კილოურ მეტყველებათა დაქვემდებარების შესაძლებლობა მისცა უპირატესად იმან, რომ საფრანგეთის კუთხეებს შორის, ილ-დე-ფრანსი სწრაფად დაწინაურდა პოლიტიკურად და ეკონომიკურად; იქცა რა ფრანგული სახელმწიფოებრიობის ცენტრად, თანდათან შემოიერთა სხვა კუთხეები. შემდგომშიც, როდესაც საფრანგეთის ერთიანი სამეფო ჩამოყალიბდა, ილ-დე-ფრანსმა შეინარჩუნა თავდაპირველი პრივილეგიები, რამდენადაც მისი მთავარი დასახლება — პარიზი — გახდა საფრანგეთის დედაქალაქი (ვალტერი, 1988:12-13).

ა. ვალტერის მიერ დასახელებული არგუმენტები მართებულია, თუმცა არასრული — საქმე ისაა, რომ **ფრანგული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბება უდავოდ განაპირობა ფრანგთა დამოუკიდებელ ეთნოსად ფორმირებამ (და არა — პირიქით); ეს პროცესი დაიწყო ჯერ ჩრდილო საფრანგეთის ტერიტორიაზე (ანუ „ლანგ-დ'ოილის“ გავრცელების არეალში), მერე კი მოიცვა სამხრეთ საფრანგეთი („ლანგ-დ'ოკის“ გავრცელების არეალი). ბუნებრივია, ფრანგები რომ დამოუკიდებელ ეთნოსად არ ფორმირებულიყვნენ, ფრანგული სახელმწიფოებრიობის არსებობის საჭიროებაც არ წარმოიშობოდა. სწორედ აქედან გამომდინარე, ვგონებთ, ნათელია, რომ ილ-დე-ფრანსის კილოური მეტყველების პრესტიჟულობას, უპირველეს ყოვლისა, ეთნოკულტურული მიზეზი აქვს: რადგანაც ხსენებული კუთხე ფრანგი ეთნოსის ფორმირების ცენტრად იქცა, მისმა მეტყველებამ მოიპოვა ფრანგული ეთნიკური თვითაღქმის უმთავრესი საყრდენის ფუნქცია. სხვა კუთხეებში მკვიდრი მიკროსოციუმები ეთნოსის ფორმირების პროცესში იმთავითვე ჩაერთვნენ, ოღონდ მიკროსოციუმებადვე დარჩნენ; ამიტომ, მათი სამეტყველო კილოების ფუნქციებიც აღარ შეცვლილა. მაშასადამე, დაქვემდებარება, როგორც მოვლენა, უპირველეს ყოვლისა, უკავშირდება ეთნოგენეზს.**

საფრანგეთის მსგავსად, იტალიაშიც ყველა კუთხეს ხალხუ-

რი ლათინურის საკუთარი სახესხვაობა გააჩნდა. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ XIV საუკუნეში ამ სახესხვაობათაგან დაწინაურდა ტოსკანურ კილოთაგან ერთ-ერთი — ფლორენციული, რომლის საფუძველზეც შემდგომში იტალიური სამწიგნობრო-ეროვნული ენა ჩამოყალიბდა. საყურადღებოა, რომ იტალია ამ მოვლენიდან 400 წლის შემდეგა გაერთიანდა; მაშასადამე, XV საუკუნიდან მოყოლებული, ვიდრე XIX საუკუნის 70-იან წლებამდე იტალიური სამწიგნობრო-ეროვნული ენა ტოსკანის ფარგლებს გარეთ, ფაქტობრივად, მხოლოდ წერილობითი ფორმით არსებობდა, თუმცაღა მაინც იყო ერთიანი იტალიური ეთნიკური თვითაღქმის მთავარი საყრდენი აპენინის მთელ ნახევარკუნძულსა და მიმდებარე კუნძულებზე¹ (ავოლიო, 1882:2-3).

იმავდროულად, იტალიის ცალკეულ კუთხეებში (რომლებიც XIX საუკუნის ბოლო ოცწლეულამდე დამოუკიდებელ სახელმწიფოებს წარმოადგენდნენ), ადგილობრივ კილოებს სამწიგნობრო ტრადიციებიც ჰქონდათ. კილოებზე შექმნილი ლიტერატურა (იტალ. *La letteratura campanilista*) იმთავითვე ძალიან ახლოს იდგა ხალხურ ფოლკლორთან; ამიტომაც ის მხოლოდღა ვიწრო-კუთხური, ადგილობრივი მნიშვნელობისა იყო. უფრო მაღალი — ოფიციალური სტატუსით სარგებლობდა კლასიკური ლათინური, რომელსაც XVII საუკუნის II ნახევრიდან უკვე საბოლოოდ ჩაენაცვლა იტალიური სამწიგნობრო-ეროვნული ენა (ლოპორკარო, 2009:11-12).

სამწიგნობრო იტალიური ენისა და კუთხური კილოების ამჟამინდელ ურთიერთდამოკიდებულების აღსანიშნად იტალიელმა

¹ მათ შორის კ. კორსიკაზეც, რომელიც დღეს საფრანგეთს ეკუთვნის, XVIII საუკუნის 50-იან წლებამდე კი **გენუის უნეტარეს რესპუბლიკას** (იტალ. **Serenissima Repubblica di Genova**, არსებობდა 1099-1798 წლებში) ემორჩილებოდა. 1755 წელს — კუნძულიდან გენუელთა განდევნის შემდეგ — მთავრობის მეთაურმა **პასკუალე პაოლიმ** (1725-1807) დამოუკიდებელი კორსიკის კონსტიტუცია სამწიგნობრო იტალიურ ენაზე შეადგინა. 1769 წელს, კორსიკას საფრანგეთი დაეუფლა, მაგრამ იტალიურს ოფიციალური ენის სტატუსი იქ 1859 წლამდე ჰქონდა.

მკვლევარმა მასიმო ჩერუტიმ გამოიყენა ტერმინი სუბკონტინუმი, რითაც იგულისხმა, რომ აპენინის ნახევარკუნძულის ხალხური ლათინურის ენობრივ სისტემაში ორიენტირად იქცა ერთ-ერთი ქვესისტემა, ე.ი. უწინდელი განგრძობითობისაგან (კონტინუმი-საგან) მივიღეთ ერთგვარი მეორეული განგრძობითობა — სამწიგნობრო იტალიურისა და იტალიის კუთხური კილოების ერთობა. მკვლევრის მტკიცებით, „კილოთა იტალიანიზაცია შედეგია უპირატესად იმ სოციალური და კულტურული ზეწოლისა, რასაც მათზე სამწიგნობრო იტალიური ახდენს. გასათვალისწინებელია, რომ დამქვემდებარებელი ენის გავლენამ დაქვემდებარებულ ენას შეიძლება [ორმაგი] საფრთხე შეუქმნას: დაემუქროს არამართო მის სოციოლინგვისტურ სიცოცხლისუნარიანობას (რაც გამოიხატება საზოგადოებრივ გამოყენებასა და თაობიდან თაობისადმი გადაცემაში), არამედ — ენათმეცნიერულ თავისთავადობასაც, ანუ დააზიანოს სტრუქტურული თუ სემანტიკურ-ლექსიკური მახასიათებლები და სიტყვათწარმოებითი წესები“¹ (ჩერუტი, 2016:66).

ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულებთან — სამწიგნობრო იტალიურ ენასა და კუთხურ კილოებთან მიმართებით, მ. ჩერუტის ეს შეხედულება თავიდან ბოლომდე უმართებულოა: არამართო იმიტომ, რომ მასში აღრეულია მეცნიერული ტერმინები „ენა“ და „კილო“, ან/და სოციოლინგვისტიკა დაპირისპირებულია ენათმეცნიერებასთან, არამედ — იმიტომაც, რომ მკვლევარი, ფაქტობრივად, სავსებით უგულვებელჰყოფს სისტემის ორიენტირის იმ თვისებებს, რომლებიც ენას უმნიშვნელოვანეს ეთნოკულტურულ მოცემულობად აქცევს. მასასადამე, **ნებისმიერ ენობრივ სისტემაში —**

¹ „L'italianizzazione dei dialetti è frutto in primo luogo della pressione sociale e culturale che l'italiano esercita su di essi. Occorre infatti ricordare che la pressione sociale e culturale di una lingua sovraordinata può minacciare una lingua subordinata, pregiudicandone non soltanto la vitalità sociolinguistica, che si fonda sugli usi di quella lingua nella società e particolarmente sulla continuità della sua trasmissione da una generazione all'altra, ma anche la vitalità linguistica; ovvero, può comprometterne il mantenimento delle caratteristiche strutturali e semantico-lessicali e la produttività delle regole“.

გინდ თავდაპირველში და გინდაც მეორეულში — ორიენტირსა და ქვესისტემებს შორის ინტერფერენციისა და კონვერგენციის პროცესი უწყვეტია. ამას განაპირობებს ენობრივ სისტემაზე მეტყველი სოციუმის ეთნოკულტურული ერთობა ანუ ურთიერთმავასხელობითი კავშირი. გარდა ამისა, შიდასისტემური ინტერფერენცია და კონვერგენცია ქვესისტემათა სიცოცხლისუნარიანობას განაპირობებს (და არა პირიქით), რამდენადაც ისინი ვითარდებიან ჩვეულ, გარეშე გავლენათაგან თავისუფალ გარემოში, ორიენტირი კი მათთვის არის ერთგვარი დამცავი ჩარჩო. ამრიგად, **სწორედ სამწიგნობრო იტალიურისადმი დაქვემდებარების შედეგია ის, რომ კუთხური კილოები იტალიაში დღემდე არსებობს და ვითარდება, როგორც სიცოცხლისუნარიანი სამეტყველო კოდეზი.**¹

მეორე მხრივ, თუკი გვაქვს შემთხვევა, როცა ერთი დამოუკიდებელი ეთნოსის დედაენას იქვემდებარებს მეორე დამოუკიდებელი ეთნოსის დედაენა, მ. ჩერუტის შეხედულება სავსებით მართებული და გასაზიარებელი იქნება: მაგალითად, XVII საუკუნიდან მოყოლებული, ვიდრე XX საუკუნის პირველი ოცწლეულის ბოლომდე, უკრაინულ ენას იქვემდებარებდა რუსული ენა; ამან მართლაც დიდი საფრთხე შეუქმნა უკრაინულის სიცოცხლისუნარიანობასაც და სისტემურ-სტრუქტურულ თავისთავადობასაც, რადგანაც **უკრაინულის რუსულისადმი დაქვემდებარება თავიდან ბოლომდე ძალადობრივი პროცესი იყო: ახლო ნათესაობის მიუხედავად, უკრაინელებიც და რუსებიც XVII საუკუნეში უკვე**

¹ შდრ.: ისტრიული მეტყველება (იტალ. Dialecto istrioto, ხორვ. Istriotski jezik), რომელიც გავრცელებულია ისტრიის ნახევარკუნძულზე (1945 წლამდე ეკუთვნოდა იტალიას, დღეს ეკუთვნის ხორვატიას), ტრადიციულად ექვემდებარებოდა სამწიგნობრო იტალიურ ენას. ეს დაქვემდებარება მოიშალა II მსოფლიო ომის შემდგომ, როდესაც ნახევარკუნძული მიეკუთვნა იუგოსლავიას. უსაფარო მდგომარეობაში, ისტრიული მეტყველება ვეღარ განვითარდა — დღეს მას ფლობს მხოლოდ 1000-მდე კაცი (რომელთაგან თითქმის ყველა მხცოვანია) ქ. როვინსა (ხორვ. Rovinj, იტალ. Rovigno) და ვოდნიანში (ხორვ. Vodnjan, იტალ. Dignano). გრცლად იხ.: ურსინი, 1987:23-27.

სავსებით დამოუკიდებელ ეთნოსებს წარმოადგენდნენ, მათი ეროვნული ინტერესები, მიზნები და ამოცანები კარდინალურად განსხვავდებოდა ერთიმეორისგან. სწორედ ამიტომ, უკრაინელებს რუსული არასოდეს ჩაუთვლიათ დედაენად.

თანამედროვე გერმანელ ენათმეცნიერებს რაც შეეხება: II მსოფლიო ომის შემდგომი პერიოდიდან მოყოლებული, ვიდრე დღემდე ბევრი მათგანი მიიჩნევს, რომ სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, არსებობს მხოლოდ ერთი ენობრივი სისტემა — დასავლურ-გერმანიკული კონტინენტური კილოური განგრძობითობა (*Das Kontinentalwestgermanisches Dialektkontinuum*), რომელიც მოიცავს ზემოგერმანულ, შუაგერმანულ, ქვემოგერმანულ, დასავლურ-ფრიზულ და ქვემოფრანკულ ქვესისტემებს. ხსენებულ ენობრივ სისტემას აქვს ოთხი ორიენტირი (ე.წ. „საფარი ენა“ — *Dachsprache*): სამწიგნობრო გერმანული, სამწიგნობრო ნიდერლანდური, სამწიგნობრო დასავლურფრიზული და სამწიგნობრო ლუქსემბურგული. ოთხივე ორიენტირი, თავის მხრივ, ენებად მიიჩნევა იმიტომ, რომ იქვემდებარებს ზემოთ ჩამოთვლილ ქვესისტემებს, პოლიტიკური და სოციალური მიზეზებიდან გამომდინარე (გოოსენსი, 1977: 48; ჰოპენბრაუვერსი, ჰოპენბრაუვერსი, 2001:56-60; კიონიგი, 2019:230).

მაშასადამე, ამ შემთხვევაშიაც, დაქვემდებარებას უკავშირებენ მხოლოდ პოლიტიკურ ან/და სოციალურ მიზეზებს და არა — ეთნოკულტურულ ვითარებას. რეალურად, **XVI საუკუნეში, შუაგერმანულ კილოთა საფუძველზე ჩამოყალიბებული სამწიგნობრო გერმანული ნორმა (ენა) ვერასგზით დაიქვემდებარება ვერცერთ ქვემოგერმანულ, ზემოგერმანულ და ქვემოფრანკულ კილოს, მათზე მეტყველნი ეთნიკურადაც და კულტურულადაც გერმანელები რომ არ ყოფილიყვნენ.** მაგალითად, ნიდერლანდელები (და ფლამანდელები), დასავლელი ფრიზები და ლუქსემბურგელები, ენობრივი და კულტურული სიახლოვის მიუხედავად, გერმანელებად თავს არ აღიქვამდნენ; ამიტომაც, სამწიგნობრო გერმანული დედაენად არ უქცევიათ — მათ დამოუკიდებლად ჩამოაყალიბეს და განივითარეს თავიანთი დედაენები (სამ-

წიგნობრო-ეროვნული ენები). ამრიგად, დასავლურ-გერმანიკული კონტინენტური კილოური განგრძობითობაც უნდა ჩაითვალოს არა სისტემად, არამედ — დიასისტემად, რომელიც შეიცავს შემდეგ სისტემებს: გერმანულს, ნიდერლანდურ-ფლამანდურს, აფრიკაანსს,¹ დასავლურ-ფრიზულსა და ლუქსემბურგულს. ამ სისტემათაგან ყველაზე ახალია აფრიკაანსი (ენის სტატუსი მიეცა 1925 წელს) და ლუქსემბურგული (ენის სტატუსი მიეცა 1948 წელს).

საბოლოოდ, დაქვემდებარების, როგორც პროცესის და ენაკილოთა გასამიჯნი დაქვემდებარებითი კრიტერიუმის შესახებ, აუცილებლად უნდა ვთქვათ ერთი რამ: შესაძლოა, რომელიმე ენობრივმა ერთეულმა დაიქვემდებაროს ერთი ან რამდენიმე ისეთი ენობრივი ერთეული, რომელიც დამოუკიდებელი ეთნოსოციუმის დედაენას წარმოადგენს; ასეთ შემთხვევაში, დამქვემდებარებელსა და დაქვემდებარებულს შორის სისტემური ერთობა ვერ შედგება. დაქვემდებარების პროცესის შედეგად ენობრივი სისტემა წარმოიქმნება მხოლოდ მაშინ, როდესაც დამქვემდებარებელ და დაქვემდებარებულ ენობრივ ერთეულებზე მეტყველთ აერთიანებს ეთნოკულტურული მოცემულობები. აი, სწორედ ამის გამო, დაქვემდებარება არ შეიძლება მივიჩნიოთ ენა-კილოს გასამიჯნი რაიმე კრიტერიუმის ერთადერთ საფუძვლად.

კიდევ ერთი კრიტერიუმი, რომელიც ამჟამინდელ ენათმეცნიერებაში ენისა და კილოს განსამიჯნად არცთუ ისე იშვიათად გამოიყენება ზოლმე, უკავშირდება ენობრივ ერთეულთა რეესტრირებას. ამ ტერმინის მიღმა იგულისხმება თავიდან ბოლომდე პოლიტიკური პროცესი — ამა თუ იმ ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრა (დადგენა, ენად უნდა ჩაითვალოს თუ კილოდ) უშუალოდ სახელმწიფოს სტრუქტურათა მიერ. რეესტრული

¹ ღირსსაცნობია, რომ მკვლევრები, რომლებიც იზიარებენ შეხედულებას დასავლურ-გერმანიკული კონტინენტური კილოური განგრძობითობის, როგორც სისტემის არსებობის შესახებ, აფრიკაანსს საერთოდ არც ახსენებენ.

კრიტერიუმის დებულებათა თანახმად, საკმარისია, ენობრივი ერთეულის სტატუსი კანონმდებლობით განისაზღვროს (მაგალითად, ენად ჩაითვალოს ის, რაც რეალურად კილოა ანდა პირიქით — კილოდ ჩაითვალოს ის, რაც რეალურად ენაა), რომ ენათმეცნიერები ვალდებული ხდებიან, კვლევისას გაიზიარონ ხსენებული მოცემულობა. **ბუნებრივია, საკითხის ამგვარად დაყენება დიდად აზიანებს მეცნიერებას — ქმნის იმის წინაპირობას, რომ პოლიტიკური გადაწყვეტილება ფსევდომეცნიერული იდეოლოგიების საფუძვლად იქცეს.** მიუხედავად ამისა, რეესტრულ კრიტერიუმს ენათმეცნიერთა შორის მაინც საკმაოდ ჰყავს აპოლოგეტები.

დღევანდელ მსოფლიოში არცთუ იშვიათია ისეთი შემთხვევები, როცა ერთი და იგივე ენობრივი ერთეული ერთ სახელმწიფოში რეესტრიზებულია, როგორც კილო (ან ეროვნული ვარიანტი), მეორეში — როგორც დამოუკიდებელი ენა. ზემოთ უკვე განვიხილეთ **ბულგარულ-მაკედონური ენობრივი უთანხმოება**; ამჯერად მიმოვიხილოთ კიდევ ერთი მაგალითი: **დარი** ავღანეთში იმთავითვე რეესტრიზებულია, როგორც სპარსული ენის ადგილობრივი ეროვნული ვარიანტი, ხოლო ტაჯიკეთში **ტაჯიკური** რეესტრიზებულია, როგორც ირანული ჯგუფის დამოუკიდებელი ენა. რეალურად, დარის და ტაჯიკურს შორის განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ პირველი, ტრადიციულად, სპარსულ-არაბულ გრაფიკას იყენებს (და არ განუცდია რუსული ენის გავლენა), მეორე კი — მოდიფიცირებულ კირილიცას (1939 წლიდან; თან, განიცდის რუსული ენის გავლენასაც). ავღანეთის მკვიდრი ფარსივანები და ტაჯიკეთის მკვიდრი ტაჯიკები, ფაქტობრივად, ერთ ეთნოსს ქმნიან; მათი კილოური მეტყველება უწყვეტ განგრძობითობას წარმოადგენს. ზოგადად, XX საუკუნის 20-იან წლებამდე, ამჟამინდელი ტაჯიკეთის მკვიდრთათვისაც სამწიგნობრო ნორმა იყო იგივე **დარი**. ტერმინი **ტაჯიკური ენა (Забони Тоҷикӣ)** საბჭოთა კავშირში ოფიციალურად მიიღეს 1924 წელს, როდესაც დარი გადაიყვანეს ლათინურ გრაფიკაზე და იმხანად უზბეკეთის სსრ-ის შემადგენლობაში მყოფი ტაჯიკეთის ასსრ-ის სახელმწიფო ენად გამოაცხა-

დეს. 1929 წლიდან, ტაჯიკეთი საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა გახდა, ათი წლის შემდეგ კი ტაჯიკური ენაც გადაიყვანეს კირილიცის გრაფიკაზე. ამრიგად, **დარის ის სახესხვაობა, რომელზეც შუა აზიაში მოსახლე ტაჯიკები მეტყველებდნენ და წერდნენ, რეესტრიზაციის გზით, ხელოვნურად განცალკევდა მეზობელ ავღანეთში გავრცელებული სახესხვაობისაგან** (პერი, 1996:279-305).

რეესტრული კრიტერიუმის თანახმად, ვითარება თითქოს გარკვეულია: რაკი არსებობს სახელმწიფო **ტაჯიკეთი**, რომლის ოფიციალური/ეროვნული ენაც იწოდება **ტაჯიკურად** და სადაც ცხოვრობენ **ტაჯიკები**, მაშასადამე, აღარ შეიძლება, ტაჯიკური მივიჩნიოთ სპარსული ენის (II დარის) სახესხვაობად ან ქვესისტემად (კილოთა ჯგუფად) — ის უკვე დამოუკიდებელი ენაა: ვითარდება სპარსულისაგან (II დარისაგან) დამოუკიდებლად, იყენებს სულ სხვა გრაფიკას და მისი სტატუსიც მყარადაა განსაზღვრული ტაჯიკეთის კანონმდებლობით.

ერთი შეხედვით, ამგვარი არგუმენტები მართებული ჩანს, მაგრამ თუ ჩავთვლით, რომ ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრად მხოლოდ რეესტრიზებაა უმთავრესი, ვეღარ გავცემთ პასუხებს შემდეგ კითხვებზე: რატომაა, რომ ტაჯიკეთის ტაჯიკები ავღანეთის ფარსივანებსაც ტაჯიკებად მიიჩნევენ, ხოლო ავღანეთის ფარსივანები თვლიან, რომ ტაჯიკეთის ტაჯიკებიც ფარსივანები არიან? რატომაა, რომ მდინარე ფანჯის შუაწელში — ტაჯიკეთ-ავღანეთის საზღვრის ორივე მხარეს, დღემდე ერთსა და იმავე კილოურ ერთეულზე მეტყველებენ? რატომაა, რომ სპარსულ ენაზე შექმნილი ლიტერატურაცა და კულტურაც თანამედროვე სპარსელებისათვის (ირანელებისათვის), ავღანელებისათვის და ტაჯიკებისათვის ტრადიციულად საერთოა? ცხადია, რეესტრული კრიტერიუმის დებულებებზე დაყრდნობა აქ უკვე აღარ გამოგვადგება.

რეალური ეთნოკულტურული და ისტორიული ვითარება ამგვარია: **არსებობს ერთი ენობრივი სისტემა — სპარსული ენა, რომლის შემადგენელი ქვესისტემები (კილოები ან/და კილოთა**

ჯგუფები) იყოფა დასავლურ (ირანულ) და აღმოსავლურ (ავღანურ-ტაჯიკურ) შტოებად. სპარსული ენა ისტორიულად გათიშული სისტემაა: XX საუკუნის პირველ ოცწლეულამდე ჰქონდა ორი ორიენტირი (სამწიგნობრო ნორმა) — დასავლური (ირანში) და აღმოსავლური (ავღანეთსა და შუა აზიაში).¹ XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან დაემატა მესამე ორიენტირიც — ტაჯიკური (საბჭოთა ტაჯიკეთში; 1992 წლიდან დღემდე — ტაჯიკეთის რესპუბლიკაში). მაშასადამე, ამ შემთხვევაში დაახლოებით ისეთი მოცემულობა გვაქვს, როგორიც თანამედროვე ევროპის (და ამერიკის) ერებს შორის დასტურდება: სპარსელებს, ავღანელ ფარსივანებს და ტაჯიკებს ენა (როგორც სისტემა) საერთო აქვთ, სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმები — სხვადასხვა. სწორედ ამიტომაცაა, რომ XX საუკუნის 90-იანი წლების ბოლოდან მოყოლებული, ტაჯიკეთში უფრო და უფრო იკიდებს ფეხს მართებული ტერმინი **ტაჯიკური სპარსული** (Фарси Тоҷикӣ). ინგლისურენოვან ენათმეცნიერებაშიაც უკვე ტერმინებადაა ქცეული ანალოგიურად შედგენილი შესიტყვებანი: *Irani Persian* „ირანული სპარსული“, *Afghan Persian* „ავღანური სპარსული“ ანდა *Tajik Persian* „ტაჯიკური სპარსული“, რომელთათვის საყრდენი ლექსემა არის *Persian* „სპარსული“ (პერი, 1996:280-281).

ასევე: რუსეთში დამოუკიდებელ ენად რეესტრიზებულია **კარელიური**, რადგანაც ფედერაციის სუბიექტია კარელიის რესპუბლიკა, რომლის სატიტულო ერად მიჩნეულნი არიან კარელები. მეზობელ ფინეთში კარელიური მეტყველება (ფინ. *Karjalasmurteet* „კარელიური კილოები“), ტრადიციულად, ფინური ენის ქვესისტემად (კილოთა ჯგუფად) განიხილება, რაკი კარელები ლოკალურ-კონფესიური ჯგუფია ფინელი ეთნოსის შემადგენლობაში — დანარჩენ ფინელთაგან (რომლებიც ლუთერანები არიან) მათ მხოლოდ მართლმადიდებლობა განასხვავებს (მარიანა,

¹ აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ერთიანი ენობრივი სისტემის ორად გათიშვას, პოლიტიკურთან ერთად, კონფესიური მიზეზიც ჰქონდა: როგორც ცნობილია, ირანელები შიიტურ ისლამს აღიარებენ, ავღანელები და ტაჯიკები კი — სუნიტურს.

2007:14). რუსეთში, კარელიურის დამოუკიდებელ ენად მიჩნევის იმთავითვე პოლიტიკური მიზნები ჰქონდა და აქვს დღესაც: კარელია მუდამ იყო (და არის) ერთგვარი პლაცდარმი ფინეთის დასამორჩილებლად.¹ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ამჟამინდელი რუსეთის შემადგენლობაში მოქცეული მიწებიდან ფინურია არამარტო კარელია, არამედ — ლენინგრადის მთელი ოლქიც, ქ. სანქტ-პეტერბურგივით, რომელსაც რუსეთის სახელმწიფოს მესვეურები, ტრადიციულად დიდ სტრატეგიულ მნიშვნელობას ანიჭებენ. სწორედ აქედან გამომდინარე, ადგილობრივი ფინური მოსახლეობის² სრული დეეთნიზაცია მათთვის ოდითგან უმთავრესი ამოცანაა; ფინურის კილოთა დამოუკიდებელ ენებად რეესტრიზებაც, ცხადია, ამითაა განპირობებული.

ის არარუსი ენათმეცნიერები, რომლებიც კარელიურს ფინურისგან დამოუკიდებელ, მაგრამ ახლომონათესავე ენად მიჩნე-

¹ ეს ყველაზე ნათლად და კარგად გამოჩნდა სსრკ-ფინეთის ომის (1939-1940) შემდგომ: მაშინ ფინეთისგან წართმეული ტერიტორიების დიდი ნაწილი შეუერთეს იმხანად რსფსრ-ის შემადგენლობაში მყოფ კარელიის ასსრ-ს, რომელიც 1940 წლის 31 მარტს სსრკ-ის მეთექვსმეტე მოკავშირე რესპუბლიკად გამოცხადდა და ოფიციალურად ეწოდა **კარელია-ფინეთის სსრ** (რუს.: **Карело-финская ССР**). მას ჰქონდა სამი ოფიციალური ენა: **კარელიური, ფინური და რუსული**. კარელია-ფინეთის სსრ არსებობდა 1956 წლის 16 ივლისამდე (ანუ, საბჭოთა კავშირსა და ფინეთს შორის ურთიერთობის დათბობამდე), მერე კი კვლავინდებურად კარელიის ასსრ ეწოდა და რსფსრ შემადგენლობაში დაბრუნდა. კარელიის ასსრ-შიც და დღევანდელ კარელიის რესპუბლიკაშიც, კარელები უმცირესობას წარმოადგენდნენ და წარმოადგენენ; ნახევარზე მეტი ენობრივად უკვე მთლად გარუსებულია. ამასთან, კარელიაში კარელიურს სახელმწიფო/ოფიციალური ენის სტატუსი არ აქვს.

² ხსენებულ ტერიტორიაზე, რომელსაც ფინურად ჰქვია Inkerinmaa, დღემდე სახლობენ ფინელთა სხვა, კარელებზე გაცილებით მცირერიცხოვანი ლოკალურ-კონფესიური ჯგუფები: ვეფსები და იჟორები, რომლებიც ენობრივად უკვე მთლიანად გარუსებულები არიან. მათი მეტყველებებიც — **ვეფსური და იჟორული**, რომლებიც ფინურის კილოები იყო, რუსულ ენათმეცნიერებაში თავიდანვე დამოუკიდებელ ენებადაა რეესტრიზებული.

ვენ, უპირატესად რეესტრული კრიტერიუმით ხელმძღვანელობენ. ამიტომაც აღარ აქცევენ ჯეროვან ყურადღებას იმას, რომ თავის დროზე, კარელიური ენად რეესტრიზებული იქნა მხოლოდ რუსეთში, ფინეთში კი დღემდე განაგრძობს არსებობას და განვითარებას, როგორც ფინური ენის ერთ-ერთი ქვესისტემა. ზოგადად, **კარელიური მეტყველება გაცილებით უფრო სიცოცხლისუნარიანია ფინეთში, ვიდრე რუსეთში, სადაც XX საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოყოლებული, ხელოვნურად აქვს შეცვლილი ფუნქცია და გაწყვეტილი აქვს კავშირი სამწიგნობრო ფინურ ენასთან** (მარიანა, 2007:35-40). ფრიად საყურადღებოა ერთი ფაქტიც: ფინეთში კარელიურს დამოუკიდებელ ენად მიიჩნევდნენ და მიიჩნევენ მხოლოდ პრორუსი (რუსოფილი) ინდივიდები, რომელთაც დამამტკიცებელ არგუმენტებად იმთავითვე რუსული წარმომავლობის ფსევდომეცნიერული იდეოლოგიებიდან მოჰყავდათ და მოჰყავთ (ანტიკოსკი, 1998:89-90). ამგვარად, რეალური ეთნოკულტურული და ისტორიული მოცემულობების გათვალისწინებით, ნებისმიერი ობიექტური ენათმეცნიერი დაასკვნის, რომ კარელიური ფინური ქვესისტემა და არ ძალუძს, იკისროს ეროვნული ენის ფუნქცია, რადგან საამისო გარემო ბუნებრივად არ არსებობს.

საბოლოოდ, ამ (და სხვა მრავალი მსგავსი) მაგალითების განხილვის შედეგად, ვგონებთ, ნათელი ხდება, რომ **ენობრივი ერთეულის სტატუსის დასადგენად გამოსადეგია მხოლოდ და მხოლოდ ეთნოკულტურული კრიტერიუმი, რომლის უმთავრესი დებულება, როგორც უკვე ზემოთაც აღინიშნა, შემდეგია: ენა აქვს ეთნოსს/ერს, კილო — ეთნოსის/ერის განუყოფელ ნაწილს. ყველა დანარჩენი კრიტერიუმი, რაც კი არსებობს, გამოუსადეგარია, რადგანაც არც ერთი არ ითვალისწინებს იმ ეთნოკულტურულ რეალიებს, რომლებიც აუცილებელია ნებისმიერი ენობრივი ერთეულის (ენა იქნება, კილო, კილოკავი, თქმა, ქცევა თუ სულაც ჟარგონი) არსებობისა და განვითარებისათვის. იმავდროულად, თანამედროვე ენათმეცნიერებაში ენისა და კილოს გამიჯვნის პრობლემას სწორედ ის იწვევს, რომ გამმიჯ-**

ნავი კრიტიერიუმების მრავალგვარობა ხშირად ერთი და იმავე ენობრივ ერთეულთან მიმართებითაც კი, კარდინალურად განსხვავებულ დასკვნათა გამოტანის საშუალებას იძლევა. არადა, ფაქტია: ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრა არასოდეს, არსად არ აღქმულა და არც აღიქმება უმნიშვნელო მოვლენად; ამისი მიზეზი კი, უპირველეს ყოვლისა, ისაა, რომ ენა, ზოგადად, ყველაზე მნიშვნელოვან ეთნოკულტურულ რეალიას წარმოადგენს.

ნაწილი პირველი

ენისა და კილოს გამმიჯნავი კრიტერიუმები

1.1. სისტემურ-სტრუქტურული კრიტერიუმი

1.1.1. ენობრივი სისტემა და მისი სახესხვაობანი. თანამედროვე ენათმეცნიერებაში მიღებული განმარტების თანახმად, **ენა ისტორიულად ჩამოყალიბებული სისტემაა**, რომელიც საერთო წარმოშობისა და მეტ-ნაკლებად ერთგვაროვანი სტრუქტურის მეზოსისტემებს (კილოთა ჯგუფებს) აერთიანებს. თავის მხრივ, თითოეული მეზოსისტემა შედგება მიკროსისტემებისაგან (კილოებისგან), მიკროსისტემები კი მიოსისტემებისაგან (კილოკავებისაგან); ანალოგიურად, მიოსისტემებიც შეიცავენ მიკრომიოსისტემებს (თქმებს). სხვაგვარად რომ ვთქვათ, **ისტორიულად ჩამოყალიბებული სისტემის (ენის) ყოველი კომპონენტი (კილოთა ჯგუფი, კილო, კილოკავი...) სტრუქტურით მისსავე მიკრომოდელს წარმოადგენს.**

თავის მხრივ, ყოველი ისტორიულად ჩამოყალიბებული სისტემა წარმოადგენს **დიასისტემის** (ენათა ქვეჯგუფის) ნაწილს. დიასისტემები ერთიანდება **მაკროსისტემაში** (ენათა ჯგუფში), ხოლო მაკროსისტემები კი, შესაბამისად, **მეგასისტემას** (ენათა ოჯახს) შეადგენს. შეიძლება ითქვას ისიც, რომ **მეგასისტემის ყოველი კომპონენტიც** (მათ შორის, ცხადია, სისტემაც) **სტრუქტურით მისივე მიკრომოდელს წარმოადგენს.**

ენობრივი სისტემის უმნიშვნელოვანეს მახასიათებელს წარმოადგენს **ორიენტირი** ანუ **კილოთზედა/სტანდარტული ფორმა** (რაც უმეტეს შემთხვევაში იგივეა, რაც **სამწიგნობრო ნორმა**) და როგორც წესი, სისტემის **შემადგენელი ყოველი ქვესისტემა თვისობრივად უნდა მიემართებოდეს მას.**

ზოგადად, **ენობრივი სისტემა სიმეტრიულია მაშინ, როცა ქვესისტემებს აქვს იმგვარი საერთო ორიენტირი, რომელსაც**

თითოეული მათგანი თვისობრივად ერთგვარად მიემართება; თუ საერთო ორიენტირისადმი ქვესისტემების თვისობრივი მიმართება არაერთგვაროვანია, სისტემა ასიმეტრიულია; მაგალითად, სიმეტრიულ ენობრივ სისტემას წარმოადგენს არაბული ან/და ქართული (ქართველური); კერძოდ:

თითოეული არაბული კილო (ეგვიპტური, მაღრიბული, სირიული, ლიბანური, პალესტინური, ერაყული...) თვისობრივად ერთგვარად მიემართება **სამწიგნობრო არაბულს** (ე.წ. **ჟუჰჰჰა**) და მასთან შედარებით მეორეულია (მსჯელობისთვის იხ.: აბდ ელ-ჯავადი, 1992:269-270);

თითოეული ქართველური კილოც (მეგრული, ლაზური, სვანური, გურული, აჭარული, იმერული, ხევსურული, თუშური...) თვისობრივად ერთგვარად მიემართება **სამწიგნობრო ქართულს (ქართველურს)** და, მასთან შედარებით, მეორეულია (გრცლად იხ.: ჩიქობავა, 1936: 205-206; ფუტკარაძე, 2005:15).

კლასიკურ ასიმეტრიულ ენობრივ სისტემას კი წარმოადგენს, მაგალითად, **იტალიური**, რომელშიც სამწიგნობრო ნორმა და ისეთი ქვესისტემები, როგორიცაა სიცილიური, ნეაპოლური, რომაული, ვენეტური და სხვ. წარმოშობით **თანაბარი დონის** ენობრივი ერთეულებია (გრცლად იხ. გრასსი, 1993:279-310). აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ თანამედროვე მსოფლიოში სიმეტრიულ ენობრივ სისტემებს ჭარბობს ასიმეტრიული ენობრივი სისტემები.

ყველა ენობრივი სისტემა, რომელსაც ერთი ორიენტირი აქვს, **მონოცენტრულად** იწოდება. ამას გარდა, არსებობს **პოლიცენტრული ენობრივი სისტემებიც**, რომლებიც მოიცავს ორ ან მეტ **თანასისტემას**, თავ-თავისი **თანაორიენტირებით**; ამგვარი სისტემების კლასიკურ მაგალითს წარმოადგენს **ინგლისური და ესპანური** — ორივეს რამდენიმე ეროვნული ვარიანტი (**თანასისტემა**) და შესაბამისი სამწიგნობრო ნორმა (**თანაორიენტირი**) აქვს, თუმცა ყოველი მათგანი ერთიან სისტემათა შემადგენელი ნაწილია. დავძენთ იმასაც, რომ **თანასისტემა არავითარ შემთხვევაში არ უდრის მეზოსისტემას** — ამ უკანასკნელისაგან მას გა-

ნასხვავებს თანაორიენტირის არსებობა: ამერიკელების სამეტყველო კილოები, ზოგადად, **ინგლისურის ქვესისტემებია**, მაგრამ შეადგენს **ამერიკულ თანასისტემას** და არა **ბრიტანულს**; ასევე: მექსიკელთა სამეტყველო კილოები **ესპანურის ქვესისტემებია**, მაგრამ შეადგენს **მექსიკურ თანასისტემას** და არა **პირენეულს**; ეს ასეა, რამდენადაც ამერიკელისთვის და მექსიკელისთვის სტანდარტულ (სამწიგნობრო) და მშობლიურ ენას წარმოადგენს ინგლისურის და ესპანურის **ამერიკული** და **მექსიკური** ვარიანტები (ვრცლად იხ.: თომპსონი, 1992: 45-70; კრისტალი, 2003: 234; მეთიუზი, 2007: 289). შდრ.: ყოველი არაბისათვის **დედაენაა** სტანდარტული არაბული — **ერთიანი სამწიგნობრო არაბული ენა**.

ზოგიერთი პოლიცენტრული ენის ამა თუ იმ ეროვნულ ვარიანტს ეტყობა ხოლმე რომელიმე კილოს გავლენა — მაგალითად, გერმანულის შვეიცარიული ვარიანტი შვაბურ კილოთა გავლენას განიცდის, ავსტრიულ ვარიანტში კი ბავარიული კილოების გავლენაა მეტად შესამჩნევი (ამონი, 1995: 14-17); ასევე: ნიდერლანდურის (ჰოლანდიურის) ბელგიურ ვარიანტში საგრძნობია ადგილობრივ ფლამანდურ კილოთა გავლენა (დონალდსონი, 1996: VIII). ცხადია, **გერმანულისა და ნიდერლანდურის ტიპის პოლიცენტრული სისტემები განსხვავდება ინგლისურის ან ესპანურის ტიპის პოლიცენტრული სისტემებისაგან — თუკი ეს უკანასკნელნი უწინდელი მონოცენტრული სისტემების ტრანსპლანტაციის შემდგომი გავრცობის შედეგად არიან წარმოქმნილნი, გერმანული და ნიდერლანდური პოლიცენტრულ სისტემებად ცალკეულ კუთხეთა პოლიტიკური საზღვრებით გათიშვის შედეგად ჩამოყალიბდა**.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, პოლიცენტრული სისტემები ორი სახისაა — **გავრცობილი** და **გათიშული**. დავეძნოთ იმასაც, რომ არაიშვიათად, ზოგი პოლიცენტრულ-გათიშული სისტემის შემადგენელ თანასისტემათა სტატუსი შესაძლოა, შეიცვალოს:

XX საუკუნის 90-იან წლებამდე არსებობდა ერთიანი პოლიცენტრულ-გათიშული სისტემა — **სერბულ-ხორვატული**, აღმოსავლური (ეკავური) და დასავლური (იეკავური) ვარიანტებით.

XXI საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, აღმოსავლურ ვარ-
ანტს ოფიციალურად ეწოდება **სერბული ენა**, დასავლურ ვარი-
ანტს კი ხორვატიაში — **ხორვატული ენა**, ბოსნიასა და ჰერცეგო-
ვინაში — **ბოსნიური ენა**, ჩერნოგორიაში — **ჩერნოგორიული ენა**
(ოკუა 2008:7-11). **ამგვარი პრეცედენტები განაპირობებს**
ოდინდელი ერთიანი სისტემის საბოლოო დაშლას; მით უმეტეს
მაშინ, როცა აწ „ენებად“ წოდებულ, ყოფილ ვარიანტებზე
მეტყველი საზოგადოებები ერთმანეთს პოლიტიკურად ან რე-
ლიგიურად უპირისპირდებიან: იმგვარი სისტემები, როგორები-
ცაა, მაგალითად, **ჰინდი და ურდუ, ბენგალური და ასამური, ანდა**
გალისიური და პორტუგალიური, წარსულში ერთიან, პოლი-
ცენტრულ-გათიშულ სისტემათა თანასისტემებს წარმოადგენ-
დნენ.

არაიშვიათად, ენობრივ სისტემას შესაძლოა, საერთოდ არ
გააჩნდეს ორიენტირი — ასეთ შემთხვევაში გვექნება **კლასტერი**
(ინგლ. cluster „კონა“) ანუ **მყიფე სისტემა**. როგორც წესი, მყიფე
სისტემებს წარმოადგენენ უმწერლობო ტომობრივი ენები, რომ-
ლებზე მეტყველთა ცერთიანი ეროვნული თვითშეგნება არ გააჩნი-
ათ: მაგალითად, დაღესტნის რესპუბლიკის (რუსეთის ფედერა-
ცია) წუშადის რაიონის ექვს სოფელში (კვანადა, თლონდოდა,
ხუშტადა, ჰემერსო, თლისსი, თლიბიშო) გავრცელებულ უმწერ-
ლობო ენობრივ ერთეულს **ბაგვალურ ენას**, მასზე მეტყველთ კი
— **ბაგვალებს** უწოდებენ¹; თუმცაღა „თვითონ ბაგვალეში „ბაგ-
ვალების“ აღსანიშნავად ზოგადი ტერმინი არ ჩანს (წარმომავ-
ლობას ასახელებენ ფუძე აულის მიხედვით)“ (გუდავა, 1970:3;
ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); შესაბამისად, ყოველ „ბაგვალს“ მშობლიუ-
რი სოფლის მეტყველება, არაიშვიათად, დამოუკიდებელ ენად მი-
აჩნია. ასეთივე ვითარება დასტურდება აშშ-ის ავტოქთონ მოსახ-
ლეთა შორისაც: სიუს ინდიელები მეტყველებენ **დაკოტას, ნაკო-**

¹ **ბაგვალეები** ანუ **ბაგვალალები** სამწიგნობრო ენის ფუნქციით ახლომო-
ნათესავე **ხუნძურს** იყენებენ, ეროვნებითაც **ხუნძებად** აღირიცხებიან
(ქსე, ტომი II, გვ. 125).

ტას და ლაკოტას კილოებზე, ამიტომაც „ისინი თავიანთ თავს უწოდებენ **დაკოტას, ნაკოტას ან ლაკოტას** კილოების მიხედვით. აგრეთვე, იყენებენ სხვა ტომობრივ დასახელებებსაც. სახელწოდებები „სიუ“ და „ასინიბოინი“ მომდინარეობს იმ დასახელებებისაგან, რომლებითაც მათ აღმოსავლელი მეზობლები — ალგონკინები იხსენიებდნენ“¹ (ინგჰემი, 2003:1; ხაზგასმა აქაც ჩემია — მ.ლ.).

ბუნებრივია, „ბავგალური“ და „სიუ“ არსებობს მხოლოდ კილოების სახით, **კილოთზედა ფორმა მათ არ გააჩნიათ, რადგანაც მათზე მეტყველთ არ აქვთ ერთიანი თვითშეგნება**. ამის გამო, კილოები „ენებად“ ერთიანდება მხოლოდ სისტემურ-სტრუქტურულ მონაცემთა მიხედვით და ორივე ენობრივი ერთეულის დასახელება გარკვეულწილად, **პირობითია** — ეგზოთერონიმებს ეფუძნება. კოდიფიცირების შემთხვევაში, მათგან შესაძლებელია მივიღოთ ან **მონოცენტრულ-ასიმეტრიული სისტემა** (თუკი სტანდარტული სამწიგნობრო ფორმა ერთ რომელიმე კილოზე დაყრდნობით დამუშავდება), ან **პოლიცენტრულ-გათიშული სისტემა** (თუკი თითოეული კილოს საფუძველზე სტანდარტული სამწიგნობრო ფორმა ცალ-ცალკე დამუშავდება), ანდა **დამოუკიდებელი სისტემები** (თუკი თითოეული კილოს საფუძველზე სტანდარტული სამწიგნობრო ფორმა ცალ-ცალკე დამუშავდება და მათზე მეტყველნი ერთმანეთს დაუპირისპირდებიან).² ამდენად,

¹ „They refer to themselves as either Dak’ota, Nak’ota or Lak’ota depending on their dialect, although also using other tribal group names. The names Sioux and Assiniboiné are derived from names used for them by their Algonquian neighbours to the east“. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგ მკვლევარს ხსენებული კილოები დამოუკიდებელ ენებადაც მიაჩნია (იხ. ულრიჰი, 2011:2-8).

² მაგალითად, კავკასიაში ოდინდელი **მყიფე სისტემისგან** მიღებულ **მონოცენტრულ-ასიმეტრიულ სისტემას** წარმოადგენს **დარგუული ენა** (სამწიგნობრო ნორმა დამუშავებულია აჭუშური კილოს საფუძველზე; მის გარდა, არსებობს 37 სხვა კილოც); **პოლიცენტრულ-გათიშულ** სისტემას წარმოადგენს **ოსური** (აქვს ორი სამწიგნობრო ნორმა ორი ძირითადი კილოს [ირონულისა და დიგორულის] საფუძველზე), ხოლო **და-**

ინგლისურიდან მომდინარე „კლასტერის“ ან/და „დიალექტური კონტინუუმის“ ნაცვლად, უორიენტირო ენობრივი სისტემის აღსანიშნავად გაცილებით მარჯვე ჩანს ტერმინი „**მყიფე სისტემა**“.

მაშასადამე, გამოიყოფა ენობრივი სისტემის სამი სახესხვაობა: **მონოცენტრული, პოლიცენტრული და მყიფე.**

1.1.2. ენობრივი სისტემა თუ ქვესისტემა? ამა თუ იმ სა-მეტყველო ერთეულის გამოკვლევისას, უპირველეს ყოვლისა, ითვალისწინებენ მის სისტემურ-სტრუქტურულ მონაცემებს, რათა დაადგინონ, რომელ ენობრივ ოჯახს (მეგასისტემას) განეკუთვნება. ამავდროულად, ენობრივ ერთეულთა სტატუსის განსაზღვრა — დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემაა (ენა) თუ ქვესისტემაა (კილა) — ხშირად ჭირს. ამ მიზნით სისტემურ-სტრუქტურული კრიტერიუმი პირველად გამოიყენა იტალიური ლიტერატურის ფუძემდებელმა, ალორძინების ხანის თვალსაჩინო წარმომადგენელმა, პოეტმა **დანტე ალიგიერიმ** — ლათინურად დაწერილ ცნობილ ტრაქტატში „მდაბიური მჭევრმეტყველებისათვის“ („*De Vulgari Eloquentia*“, 1302-1305 წწ.) მან საგანგებოდ მიმოიხილა იმდროინდელი იტალიის ენობრივი ვითარება, რომელიც იქ ხალხური ლათინურის (*Sermō Vulgaris*) კილოებად დაქუცმაცების შედეგად წარმოიქმნა და არსებითად, მართებული ანალიზი გააკეთა: „აქ მოსახლეთა ენა თანამიმდევრულად იცვლება როგორც ერთი, ისე მეორე მხრიდანაც: სიცილიელთა ენა უკავშირდება აპულიელებისას, აპულიელებისა — რომაელებისას, რომაელებისა — სპოლეტოელებისას, რომლებიც თავის მხრივ, [ენობრივად] ტოსკანელებს უახლოვდებიან, ხოლო ტოსკანელთა [ენა] უახლოვდება გენუელებისას, გენუელებისა — სარდინიელებისას; კალაბრიელთა [ენა] უახლოვდება ანკონელებისას, ამ უკანასკნელებისა — რომანიელებისას. რომანიელები [ენობრივად] ახლოს დგანან ლომბარდიელებთან, ლომბარდიელები — ტრევიზოელებსა და ვენეციე-

მოუკიდებელ სისტემებს წარმოადგენს ჩეჩნური და ინგუშური (ნახური მყიფე სისტემის ამ ქვესისტემებზე ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად დამუშავდა სამწიგნობრო ნორმები [იხ. ასევე ჩიქობავა, 1965:8-9]).

ლებთან; თავის მხრივ, ეს უკანასკნელები აკვილიელებს უახლოვდებიან, აკვილიელები კი ისტრიელებს. ასე რომ, არცერთი ჩვენთაგანი [ენობრივად] ძველ ლათინებს აღარ შეესაბამება“.¹

ამდენად, მთავარი პრინციპი, რასაც ეყრდნობა სისტემურ-სტრუქტურული კრიტერიუმი, უკვე XIV საუკუნიდან იყო ცნობილი, მაგრამ მეცნიერებაში ის დაამკვიდრა გერმანული კილოთმცოდნეობის ფუძემდებელმა, **იოჰან ანდრეას შმელერმა** (1821:4): **სახელები და ფორმები** იმთავითვე დადგენილი წესებითა და მუდმივად მხოლოდ **სამწიგნობრო ენაში** უკავშირდება ერთმანეთს. ცხოვრებაში ეს დამოკიდებულია კლიმატურ თუ ათასგვარ სხვა ფიზიკურ გავლენაზე. გარდა ამისა, [სასაუბრო ენაში] არსებობს ისეთი სახელები თუ ფორმები, რომელთა წარმოქმნა რაიმე პირდაპირ თუ ირიბ გავლენას ვერ უკავშირდება. ასე რომ, ყოველი ენა — [გაერცელების არეალის] კლიმატურ-გეოგრაფიული თავისებურებებიდან გამომდინარე — იყოფა რამდენიმე მსხვილ **კილოდ** ანუ **დიალექტად**“.²

ამ შეხედულების თანახმად, სისტემის ორიენტირსა და ქვე-სისტემათა შორის უნდა არსებობდეს **გრამატიკულ მოვლენათა**

¹ „In utroque quidem duorum laterum, et hiis que secuntur ad ea, lingue hominum variantur: ut lingua Siculorum cum Apulis, Apulorum cum Romanis, Romanorum cum Spoletanis, horum cum Tuscis, Tuscorum cum Ianuensibus, Ianuensium cum Sardis; nec non Calabrorum cum Anconitanis, horum cum Romandiolis, Romandiolorum cum Lombardis, Lombardorum cum Trivisianis et Venetis, horum cum Aquilegiensibus, et istorum cum Ystrianis. De quo Latinorum neminem nobiscum dissentire putamus.“ ვიოწმებთ 1948 წლის ფლორენციული გამოცემის მიხედვით, გვ. 15.

² „da ferner die einmal entstandenen **namen und formen** fortwährend nur durch die **Mustersprache** ins leben treten können, nur diese ihrerseits von klimatischen und tausend ander körperlichen Einflüssen abhängig ist, so sind auch jene **namen und formen** von der mittelbaren Wirkung solcher Einflüsse nicht sicher. nur diese Grunde spaltet sich jede sprache die sich über einen etwas grössern, nach Tage und Klima verschiedenen erd raum verbreitet nothwendig in **Mundarten** oder **Dialecte**.“ — ხაზგასმა ავტორისაა.

სისტემურობა: ქვესისტემები თავისუფალია იმგვარი ხელოვნური შეზღუდვებისაგან, რაც ორიენტირს (სამწიგნობრო ნორმას) ახასიათებს, ამიტომაც სისტემურ მონაცემთა არქაული სახით დაცვას ან პირიქით — ინოვაციურ განვითარებას იქ უფრო მეტი გასაქანი აქვს. შესაბამისად, **ქვესისტემათა ერთმანეთისადმი მიმართება ეფუძნება უპირატესად დიაქრონიულ ერთობას, რაც თავის მხრივ, განაპირობებს სინქრონიულად დაშორებულ ქვესისტემებში საერთო-სისტემური გრამატიკული მოვლენების არსებობას.** აღსანიშნავია ისიც, რომ შემეღერმა ქვესისტემათა სინქრონიული სიახლოვე-სიშორე მეზოსისტემათა გამოყოფის საფუძვლად მიიჩნია: „სარწმუნოა, რომ სამხრეთ, ანუ ზემო გერმანიაში შესამჩნევია სამი ძირითადი ტიპი [ენობრივი] ვარიანტებისა, რომელთაგან პირველს შეიძლება ზემო-რაინული მეტყველება ეწოდოს, მეორეს — აღმოსავლურ-ლექსური, ხოლო მესამეს — დასავლურ-ლექსური. ეს ვარიანტები, თავის მხრივ, გარკვეულწილად უპირისპირდება გერმანიის შუა, ანუ უფრო ჩრდილო [მხარეთა ვარიანტებს], მიუხედავად იმისა, რომ თითოეული მათგანი, შესაძლებელია, სხვადასხვაგვარად უკავშირდებოდეს კიდევაც ქვემოგერმანულ ერთობას“ (შმელერი, 1821:6; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).¹

შმელერის შეხედულება გაიზიარა ასევე, მისმა მოსწავლემ — ენათმეცნიერმა და ისტორიკოსმა **კარლ ვაინჰოლდმა:** მისი აზრით, **ქვესისტემა (ანუ ენობრივ ელემენტთა ურთიერთკავშირის ნებისმიერი ქვედა დონე) დიაქრონიულად შესაძლოა შეიცვალოს, მაგრამ თუკი მისი შიდასისტემური მახასიათებლები სისტემურ ფარგლებს არ გასცდა, დამოუკიდებელ სისტემად**

¹ „So viel ist gewiß daß sich in Süd- oder Oberdeutschland ziemlich deutlich drei Hauptabstufungen bemerken lassen, welche, die eine als oberrheinischer, die andere als westleichen, die dritte als ostleichen Dialekt bezeichnet werden mögen. Diese Abstufungen setzen sich gegen das mehr nördliche oder mittlere Deutschland einigermaßen sort, ohne daß man jedoch behaupten durfte, daß jede für sich auf eine andere Art mit dem Niederdeutschen zusammenhänge“.

ვერ იქცევა: „როცა აღმოსავლეთ-ფრიზიელი და შვეიცარიელი, ლუქსემბურგელი და შტირიელი ერთმანეთს [თავ-თავის] კილოზე გაესაუბრებიან, აღაფრთოვანებთ ერთიმეორის **გერმანული ხმია-ნობა**, მაგრამ იმასაც მიხვდებიან, რომ მათსა და მათ წინაპრებს შორის, რომელთა მეტყველებაც დაყოფილი არ ყოფილა, ისეთივე მანძილია, როგორც დიუნებსა და ალპების მწვერვალებს შორის“ (ვაინჰოლდი, 1853:2).¹

რასაკვირველია, ვაინჰოლდი „გერმანულ ხმიანობაში“ (*Der deutscher Klang*) გულისხმობს როგორც საერთო-სისტემურ ნიშნებს, ისე შიდასისტემურ მახასიათებლებსაც, რომლებიც **გერმანული ენობრივი სისტემის (გერმანული ენის) ფარგლებში** ერთიმეორისგან ასხვავებს **ქვესისტემებს (კილოთაჯგუფებს, კილოებს...)**. გერმანული კილოები ერთიანი სისტემის ძლიერ ცვლილი ქვესისტემებია, რამდენადაც მათში საერთო-გერმანულ სისტემურ ნიშნებთან ერთად მოიპოვება ისეთი **შიდასისტემური ნიშნებიც**, რომლებიც გერმანული ენობრივი სისტემის ფარგლებს არ სცდება.

ნიშანდობლივია, რომ შმელერ-ვაინჰოლდის დებულებები მართებული იქნებოდა, დამატებით ისიც რომ დაედგინათ, არსებობს თუ არა ზღვარი, რომლის შემდეგაც **რაოდენობრივი** განსხვავებანი **თვისობრივში** გადადის: 1984 წელს ლუქსემბურგის დიდ საჰერცოგოში ოფიციალური ენის (გერმანულთან და ფრანგულთან ერთად) სტატუსი მიენიჭა **ლუქსემბურგულს** (*Das Lëtzebuersch*), რომელსაც კარლ ვაინჰოლდი გერმანულ კილოდ განიხილავდა: გერმანელი მკვლევრის მიერ XIX საუკუნის 50-იან წლებში მოპოვებული და თანამედროვე მონაცემები ერთმანეთს რომ შევედაროთ, აშკარად დავინახავთ, რომ რაიმე მნიშვნელოვანი სისტემურ-სტრუქტურული ცვლილებები არ მომხდარა, მაგ-

¹ „Wenn der Ostfriesen und der Schweizer, der Luxemburger und der Steirer mit einander in der Mundart reden, so fühlen sie wohl den gemeinsamen *deutschen Klang* heraus, aber sie ahnen daß zwischen ihnen und den Urvätern, welche eine Zunge führten, mehr Jahre liegen als Stunden zwischen den Dünen und den Alpenhörnern“ — ხაზგასმა ავტორისაა.

რამ ლუქსემბურგული ლუქსემბურგის დიდ საჰერცოგოში დღეს-დღეობით სრულფასოვან ენას წარმოადგენს — მიუხედავად იმისა, რომ თვისობრივად მასთან მეტად ახლომდგომი ქვესისტემები მომიჯნავე გერმანიაში კვლავინდებურად გერმანულ კილოებად მიიჩნევა (ვრცლად იხ.: კლოსი, 1978:23; გიოცინგერი, 2000:12).

ინდოარიულ ენათა აღიარებულმა მკვლევარმა, ბრიტანელმა ენათმეცნიერმა სერ **ჯორჯ აბრაჰამ გირისონმა** ენისა და კილოს გამიჯვნისას საყრდენ მონაცემად **სტრუქტურული სხვაობა** დაასახელა: „პირველი და უმთავრესი, რაც მე უკვე განვიხილე, — გახლავთ გრამატიკული სტრუქტურა. [მაგალითად, ჩრდილო ინდოეთში] გორაქპურელ გლეხს შეიძლება ესმოდეს ან არც ესმოდეს ჯჰანსის ჯუნგლების მცხოვრებისა, მაგრამ მისი ენა უმალეს დონეზე სინთეზურია: ზმნის უღვლილება გაცილებით მოქნილია, ვიდრე ლათინურში; მაშინ, როცა ჯჰანსელის ენას არც კი შეიძლება ვუწოდოთ სინთეზური — იქ ზმნას აქვს ერთი რეალური დრო და ორგვარი მიმღეობა; ყველა სხვა დროული მიმართება გამოხატულია ამ მიმღეობებითა და დამხმარე სიტყვებით. **შესაძლებელია, ორ ენობრივ ერთეულს მსგავსი ლექსიკაც კი ჰქონდეს, მაგრამ ზოგადად, გრამატიკული სტრუქტურის რადიკალური სხვაობა არ მოგვცემს საშუალებას, რომ მეცნიერული თვალთახედვით, ისინი ერთი ენის კილოებად მივიჩნიოთ**“¹ (გირისონი, 1927:23-24; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.), თუმცაღა თავადვე აღიარა, რომ ყველა შემთხვევაში ასეთი მიდგომა მიუღებელი იყო: „საყოველთაოდ

¹ „First of foremost, there is I already referred to, - grammatical structure. Our peasant of Gorakhpur may or may not be intelligible to the jungleman of Jhansi, but that does not do away with the fact that his language is highly synthetic, with a verb the conjugation of which is more complicated than that of latin. The Jhansi jungleman, on the contrary, uses a tongue with hardly any synthetic grammar at all. His verb has but one real tense, and two participles. All the other relations of time are indicated of these participles with help-words. The vocabulary of the two forms of speech may be very similar, but the whole grammatical structure of the one is radically different from that of the other. It is impossible, from the point of the science, to group them together as dialects of common language.“

ცნობილია, რომ მავან ინგლისელ გლეხს სულ არ გაუჭირდება, გააგებინოს ჰოლანდიელებს თავისი ნაუბარი, ან გაიგოს მათი, მაგრამ არავის შეუძლია უარყოს, რომ ჰოლანდიური და ინგლისური დამოუკიდებელი ენებია; ამასთან, ეს ფაქტორი განსაკუთრებით თვალშისაცემი ხდება მაშინ, როდესაც თითოეული ერი დამოუკიდებლად ქმნის მწიგნობრობას. ამისი ბრწყინვალე მაგალითია ასამური — ეს მეტყველება დღეს ცალკე ენად მიიჩნევა. მიუხედავად ამისა, სანამ მისი გრამატიკულ-ლექსიკური თავისებურებანი საბოლოოდ არ ჩამოყალიბდება, ვერ უარვყოფთ, რომ [ასამური] ბენგალურის კილოა — ხსენებული მაჩვენებლების მიხედვით, ის ამ უკანასკნელი ენის სტანდარტულ ფორმას უახლოვდება ისევე, როგორც ქ. ჩიტაგონგის კილო; [მეორე მხრივ], უდავოა ისიც, რომ [ასამური] დამოუკიდებელი ერის მეტყველებაა, აქვს საკუთარი ისტორია და შესანიშნავი მწიგნობრობა, რომელიც განსხვავდება ბენგალურისგან როგორც სტანდარტით, ისე თვისობრივადაც. ესაა მაგალითი, როცა მომიჯნავე ენები სხვაობს არა ორმხრივი გაგებინების არარსებობის, არამედ ეროვნული თვითშეგნებისა და მწიგნობრობის მიხედვით¹ (იქვე, გვ. 24).

ამდენად, როგორც მართებულად მიუთითა პროფ. ტარი-

¹ „it is said that some English peasants would in Holland little difficulty in making themselves understood, or in understanding what people say. Yet no one would deny that Dutch and English are distinct languages; and this factor is all the stronger when each nationality has developed an independent literature. There is an excellent illustration of this in Assamese. This form of speech is now admitted to be an independent language, - yet if merely its grammatical form and its vocabulary are considered, it would not be denied that it is a dialect of Bengali. It is certainly as closely related in these respects to the standard form of that language as is the dialect of Bengali spoken in Chittagong. Yet its claim to be considered as an independent language is incontestable. Not only is the speech of an independent nation, with a history of its own, but it has a fine literature, differing from that of Bengal both in its standard of speech, and its nature and content. Here, therefore, we have an example of a language differentiated from its neighbours not by mutual unintelligibility but by nationality and literature.“

ელ ფუტარაძემ (2014:142), „დაკვირვება ცხადყოფს, რომ სხვადასხვა ენად სახელდებულ სისტემებს შორის არსებულ ლინგვისტურ სხვაობათა პროცენტული მაჩვენებელი შეუზღუდავად მერყეობს; შესაბამისად, მონათესავე უმწერლობო ენისა თუ კილოს სტატუსი ვერ დგინდება ე.წ. საკუთრივ ლინგვისტური მონაცემებით. დღეს მსოფლიოში არსებული ენების სტატუსი, როგორც წესი, განსაზღვრულია ეთნოკულტურული და პოლიტიკურ-რელიგიური ნიშნის მიხედვით“. ამის ნათელი მაგალითია ბოშური ენა, რომლის კილოთა შორის მნიშვნელოვანი სისტემურ-სტრუქტურული სხვაობა დასტურდება: თითოეული კილო ფონეტიკაში, მორფოლოგიაში, სინტაქსსა და ლექსიკაში განიცდის იმ უცხო ენის შესამჩნევ გავლენას, რომელზე მეტყველთა შორისაც უწევთ ცხოვრება ბოშათა შესაბამისი ლოკალური ჯგუფის წარმომადგენლებს — მაგალითად, კელდერარულ კილოში რუმინული ენის გავლენა შეინიშნება, მაჩვანურში — სერბულისა, ჩრდილო რუსეთის ბოშათა კილოში — რუსულისა, ლოვარულში — უნგრულისა, სერვულში — უკრაინულისა, სინტის კილოში — ფრანგულისა და გერმანულისა და ა.შ. ჩამოთვლილ კილოთა ერთობა მხოლოდ დიაქრონიულ დონეზე დასტურდება, სინქრონიულად კი თითოეული მათგანი, როგორც უკვე აღინიშნა, ისეთივე დონის სხვაობას გვიჩვენებს, როგორც რუმინული და ფრანგული, რუსული და გერმანული... **მიუხედავად ამისა, მკვლევრები უპირობოდ თანხმდებიან იმაზე, რომ რამდენადაც კელდერარულ, მაჩვანურ, ლოვარულ, სერვულ... კილოებზე მეტყველნი ეთნოკულტურული თვალსაზრისით ბოშები არიან, მათი მეტყველებაც ბოშურია** (მატრასი, 2002:19, ლი 2005:12).

ამავდროულად, ახლო აღმოსავლეთში (სირია, ერაყი, ისრაელი, იორდანია, აღმ. თურქეთი...), მცხოვრებ ბოშათა მეტყველება — **დომარი** დამოუკიდებელ ენადაა მიჩნეული, რამდენადაც მასზე მეტყველთა წინაპრები ევროპელ ბოშათა წინაპრებს ჩვ. წ. აღ. IV-V საუკუნეებში — ინდოეთიდან ირანში გადასვლის შემდეგ გამოეყვნენ. ახლოაღმოსავლელი ბოშები სოციალური თვალ-

საზრისით მეტად ახლოს არიან ევროპელ ბოშებთან, მსოფლმხედ-ველობაც მსგავსი აქვთ (მაგალითად, ცნებები: „ბოშა“ ევრ. ბოშებთან **რრომ**, ახლო აღმ. ბოშებთან — **დომ**; „არაბოშა“ ევრ. ბოშებთან **გაჯო** || > **გაჟო**, ახლო აღმ. ბოშებთან — **ქაჯა** და ა.შ.), მაგრამ ასწლეულების მანძილზე ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად განვითარების გამო, ეთნოკულტურულად დამოუკიდებელ სოციუმებს წარმოადგენენ, ხოლო **დომნარი** და ბოშური ორი ახლომონათესავე ენაა, მიუხედავად იმისა, რომ **სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით ისინი იმაზე მეტად არ განსხვავდებიან, ვიდრე ბოშურის კელდერარული და სინტის კილოები** (პერინი, 2011:45).

მასასადამე, სისტემურ-სტრუქტურულ მონაცემებზე დაყრდნობით, შესაძლოა, დადგინდეს მხოლოდ ენობრივ ერთეულთა ერთმანეთთან მიმართების დონე (დიაქრონიულად და სინქრონიულად) და არა — სტატუსი.

1.1.3. ბგერათშესატყვისობა, როგორც ერთ-ერთი სისტემური ნიშანი. ზოგიერთი მკვლევარი ერთ-ერთ სისტემურ ნიშნად (რომელზე დაყრდნობაც, მათი აზრით, აუცილებელია როგორც ენათა ნათესაობის დადგენისას, ისე ენისა და კილოს გამიჯვნისას) გამოყოფს ბგერათშესატყვისობას: „ენათა ნათესაობის დადგენისათვის ერთადერთი და გადამწყვეტი კრიტერიუმი მათ შორის კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა პოვნეობა. მორფოლოგიასა და ლექსიკურ იზოგლოსებს ენათა ნათესაობის დადგენის ან ამ ნათესაობის ხარისხის განსაზღვრისათვის არანაირი მტკიცებულებითი ძალა არ გააჩნიათ“ (ქურდიანი, 2007:126-127); „ლინგვისტური თვალსაზრისით, ქართველურ ენა-კილოებს შორის საზღვრებს ადგენს ამ ენობრივი ჯგუფის წევრებს შორის გამოვლენილი რეგულარული, კანონზომიერი და სისტემური ბგერათშესატყვისობების არსებობა. ქართველურ სინამდვილეში ამოსავალი (საერთოქართველური) ფონოლოგიური სისტემის გარდაქმნა სამ ქვესისტემად ნიშნავს სამი ენობრივი ერთეულის (თავიდან დიალექტის, შემდგომ ენის) წარმოქმნას და წარმომშობი ენის (პროტოქართველურის) თავდაპირველ ქარ-

თველურ დიალექტებში რეალიზება/კვდომას. უსაფუძვლოა ამ შემთხვევაში ქართველური ენობრივი პარამეტრების უარყოფა სხვა ენის (ხუნძურის) მონაცემთა საფუძველზე. **უკვე დროა ლინგვისტურ ფაქტოლოგიას მიეცეს ლინგვისტური კვალიფიკაცია: ქართველურ ენა-კილოებს შორის ენა/დიალექტის სტატუსის განმსაზღვრელი უტყუარი კლასიფიკატორი არის ბგერათშესატყვისობათა ჩვენება, სწორედ ის ადგენს საზღვრებს ქართულსა, ზანურსა და სვანურს შორის, ვინაიდან ამ სამწევროვანი სისტემის ნებისმიერ წევრს საერთოქართველური ფუძე-ენის დაშლის მომდევნო საფეხურზე უკვე გააჩნდა საკუთარი ლინგვისტური ფიზიონომია (ფონოლოგია-მორფოლოგიის დონეზე)**“ (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, 2015:4; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ხაზგასმული ციტატის ავტორებს ვეთანხმებით იმაში, რომ მართლაც დროა, ლინგვისტურ ფაქტოლოგიას მიეცეს ლინგვისტური კლასიფიკაცია, მაგრამ საქმე ისაა, რომ ლინგვისტური ფაქტოლოგია განსხვავებული დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა: **ენა/კილოს სტატუსის განმსაზღვრელი უტყუარი კლასიფიკატორი ბგერათშესატყვისობათა ჩვენება ვერასგზით იქნება, რამდენადაც როგორც ზემოთა და ვერაშენდით, ე.წ. „საკუთრივ ენათმეცნიერული“ მონაცემებით ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრა შეუძლებელია.**

აქვე აღვნიშნავთ იმას, რომ ბგერათშესატყვისობანი, როგორც წესი, თანაბარი სიხშირით შეიძლება დასტურდებოდეს როგორც ახლომონათესავე ენათა, ისე — კილოებსა და კილოკავთა შორისაც; მაგალითად, ზემოთ მოყვანილ შეხედულებათა ავტორთათვის ცნობილია ხუნძური ენის ანწუხური კილოს ტოხურ და ჭადაქოლოურ კილოკავთა შორის არსებულ ბგერათშესატყვისობათა ჩვენება, რომლის შესახებ საგანგებოდ აღვნიშნავენ: „საერთოდ დაღესტნურ და ნახურ სისტემებში ენისა და დიალექტის განსაზღვრისას ფონემური მიმართებები ანგარიშგასაწევია, მაგრამ ძირითად (გადამწყვეტ) როლს იქ მაინც მორფოლოგია

(სტრუქტურა) თამაშობს“ (ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, 2015:5).

აღნიშნული განცხადება ვერანაირ კრიტიკას ვერ უძლებს: ჯერ ერთი, მსოფლიოს არც ერთ ენობრივ სისტემაში და მითუმეტეს — ნახურ და დაღესტნურ სისტემებში, ენა-კილოს გამიჯვნისას არაა გადამწყვეტი მორფოლოგია (სტრუქტურა): ჩეჩნური და ინგუშური, ასევე ანდიური წრის ენები, დიდოური წრის ენები, წახური და რუთულური... დამოუკიდებელ ენებად მიიჩნევა არა სტრუქტურულ სხვაობათა გამო, არამედ უპირატესად პოლიტიკური კონიუნქტურის, ეთნოკულტურული მონაცემების ანდა სულაც, დამკვიდრებული ტრადიციის გამო; მაგალითად, იხ. **ტ. გუდავა** (1953: 328): „მნიშვნელოვანი ფაქტია ისიც, რომ ანდიურ ქვეჯგუფში შემაჯავლი ენები არა მარტო ძალიან ახლოს დგანან ერთმანეთთან, არამედ ხშირად თითქმის შეუმჩნევლად ერთმანეთში გადადიან კიდევ... საფიქრებელია, რომ რომ როცა ანდიურ ენათა ყველა დიალექტი და კილოკავი იქნება შესწავლილი, ასეთი სურათი უფრო რელიეფურად წარმოგვიდგება. **ეს გვავარაუდებინებს, რომ საჭირო გახდება ანდიურ ენათა იმგვარი კლასიფიკაციის დადგენა, რომელიც დაემყარება ენათა ძირითადი ტიპების გამოყოფას. ამ ძირითადი ენების გარშემო თავს მოიყრიან დიალექტები და არა ერთი დღემდე დამოუკიდებელ ენებად მიჩნეული ერთეულებიც (მაგ., მოსალოდნელია, რომ ტინდიური, ჭამალური და ბაგულალური, როგორც ერთი ტიპის ერთეულები, ერთად მოხვდებიან, ბოთლიხური, ლოდობერიული და სხვ. ერთად და ა.შ.)“** (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). ამავე საკითხის შესახებ, მანვე მოგვიანებით ასეთი მოსაზრება გამოთქვა: „ბაგვალური ენა ძალიან ახლოს დგას მეზობელ ენებთან — ჭამალურთან და განსაკუთრებით ტინდიურთან. ეს სამი ენა ანდიურ ენათა ქვეჯგუფში ქმნის გარკვეულ წრეს, რომელიც ლოდობერიულის მეშვეობით ბოთლიხურსა და ანდიურს უკავშირდება. **არ არის გამო-რიცხული შესაძლებლობა, რომ ტინდიური და ბაგვალური ერთმანეთის მიმართ მივიჩნიოთ დიალექტებად, რომლებიც ერთმანეთისაგან უფრო შორს, რა თქმა უნდა, არ არიან, ვიდრე,**

მაგალითად, ხუნძური ენის ხუნძახური და ანწუხური დიალექტები. მაინც აღწერის თვალსაზ-რისით უფრო მარჯვე ჩანს მათი ცალ-ცალკე შესწავლა“ (გუდავა, 1971:4; ხაზგასმამა — მ.ლ.). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ამჟამად თითქმის ყველა მკვლევარი, უკვე დამკვიდრებული ტრადიციის გამო, ბაგვალურსა და ტინდიურს ცალ-ცალკე ენებად განიხილავს — მიუხედავად იმისა, რომ „ადგილობრივად (წუმადის რაიონში, მეზობელ ხუნძურ მოსახლეობაში) ტერმინს „ბაგვალური“ უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს: ასე აღნიშნავენ საკუთრივ ბაგვალეებსაცა და ტინდიელებსაც ერთად აღებული, ე.ი. მდ. ანდიის ყოისუს მარჯვენა ნაპირის მცხოვრებლებს საერთოდ“ (გუდავა, 1971:4).

მეორე და არანაკლებ უმთავრესი ფაქტორი კი ისაა, რომ თუ ბგერათშესატყვისობათა ჩვენებას ქართველურ სამყაროში ჯიუტად მაინც გადამწყვეტ როლს დავაკისრებთ, მაშინ ისიც უნდა ვაღიაროთ, რომ ამოსავალი (ან: ამოსავალთან ყველაზე ახლომდგომი) ფორმები დაცულია სწორედ სამწიგნობრო ენაში. ამით მტკიცდება, რომ „საერთოქართველურის ბაზაზე შექმნილ არქაულ სამწიგნობრო ენასთან მიმართებით, დღეს არსებული ყველა ზეპირი ქართველური მეტყველება მეორეული მოვლენაა (ეს კარგად ჩანს ხმოვანთკომპლექსთა ტრანსფორმაციებითაც)“ (ფუტკარაძე, 2008:63, სქოლიო). ჩვენ ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას, რომელიც ზემოთ ჩამოთვლილ ავტორებს დამკვიდრებული მცდარი შეხედულების გამო არც კი გაუთვალისწინებიათ. აქედან გამომდინარე, საფუძველშივე მცდარია ის თვალსაზრისიც, თითქოს ქართველური ენობრივი სამყარო „სამწევროვანი“ ან „ოთხწევროვანია“ — **სამწიგნობრო ქართული ენა ყველა ქართველურ ქვესისტემას თვისობრივად ერთგვარად მიემართება**, ვინაიდან მისი „ფონემატური, მორფოლოგიურ-სინტაქსური და ლექსიკურ-სემანტიკური სტრუქტურები საერთოქართველური თეორიული მოდელის სტრუქტურულიადეკვატია“ (ფუტკარაძე, 2005:15).

აქვე დავძენთ იმასაც, რომ შესაძლოა, ზოგიერთი მკვლევარი მართლაც დაიბნეს და ზერელედ მოკვლევის შედეგად დაადგინოს, რომ ერთი მხრივ, სამწიგნობრო ენასა და მეორე მხრივ კი

მეგრულ-ლაზურსა და სვანურს შორის არსებული ბგერათშესატყვისობა სისტემურია — ის თვით მორფემებშიც კი იჩენს თავს. რეალურად არსებული ვითარება სხვაგვარია: მეგრულ-ლაზურ და სვანურ ცოცხალ მეტყველებაში დასტურდება როგორც ფონეტიკურად ცვლილი, ისე სამწიგნობრო ენასთან (ან სხვა ქართველურ ქვესისტემებთან) იდენტური ფორმებიც, მაგალითად: **კულანიში ბაბაში ოხორი || კულანის ბაბაში ოხორი** (ლაზ. [ხოფ.]) „გოგოს მამის სახლი“, **ცვაჲჳარა < *ცვას ჳარა** (მეგრ.) „ბედი („შუბლის წერა“)“, **მუიშვაჯუ** (ლაზ.), **მისვანჯუ** (მეგრ.) „მოისვენა“... როგორც ვხედავთ, ამ მაგალითებში ირღვევა ბგერათშესატყვისობა, რაც აუცილებლად გათვალისწინებული უნდა იქნას. ამავე დროს, **მორფემებში დადასტურებული ბგერათშესატყვისობა გავლენას ვერ ახდენს სისტემასა და სემანტიკაზე**, ამიტომ სვან.[ბზმ.] **დედეშ** და სამწიგნობრო ენის **დედის** ფორმებში ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ორი ალომორფია წარმოდგენილი (და არა — ორი სისტემურად სხვადასხვა ანალოგი, როგორც მკვლევართა ერთი ნაწილი მიიჩნევს).

ჩვენი აზრით, მეგრულის, ლაზურისა და სვანურის სამწიგნობრო ენასთან (ანუ ორიენტირთან) მიმართება ის უმნიშვნელოვანესი მონაცემია, რომელიც მათი სტატუსის განსაზღვრისას გადამწყვეტია; მით უმეტეს, რომ ქართული (ქართველური) სისტემა, როგორც უკვე აღინიშნა, სიმეტრიულია და, მისი ორიენტირი — საერთო-ქართული სამწიგნობრო ენა ყოველი ქართველისათვის **დედაენაა**. შდრ. ანალოგიური მოსაზრება კლასიკურ ასიმეტრიულ სისტემასთან მიმართებითაც: „იტალიაში არავის დაუყენებია ეჭვქვეშ ის, რომ **ენის** სტატუსი აქვს ფლორენციულს (ანდა, შემდგომში — ფლორენციულის ბაზაზე შემუშავებულ იტალიურს), რომელიც ჯერ (უმეტეს წილად) წერილობით იყო გავრცელებული ინტელექტუალურ წრეებში, მერე კი მაღალი (ოფიციალური, ფორმალური, სამწიგნობრო) მიზნებით გამოიყენებოდა და ბოლოს — XX საუკუნის II ნახევრიდან, გაფართოვდა, მოიცვა რა ყველა სოციალური ჯგუფი და იქცა ყოველდღიურ სამეტყველო ერთეულად. [ფლორენციულის] ასეთმა ცვლილებამ სპეცი-

ფიკური [ენობრივი] ვარიანტიდან ეროვნული ენის რანგამდე — რასაც თან სდევდა მუშაობა [ფლორენციულის] ნორმალიზაციისა და სტანდარტიზებისთვის — ავტომატურად ყველა სხვა მეტყველებანი მუნიციპალურ **კილოებად** განსაზღვრა“¹ (ლოპორკა-რო, 2009:3).

როგორც ცნობილია, საქართველოსაგან განსხვავებით, იტალიაში „მუნიციპალურ კილოდ“ მიჩნეულ ენობრივ ერთეულს შესაძლოა, სამწიგნობრო ტრადიციაც ჰქონდეს და არაიშვიათად — უფრო ძველი, ვიდრე თანამედროვე სამწიგნობრო იტალიურს; მიუხედავად ამისა, ის მაინც **კილოა**, რადგან იტალიელი ერი ერთიანია და მისი **დედაენაა** სამწიგნობრო იტალიური ენა. ამგვარი შეხედულება, როგორც ზემოთ მოყვანილი ციტატაც მოწმობს, იტალიაში საბოლოოდ დამკვიდრდა XIX საუკუნის II ნახევრიდან — ქვეყნის გაერთიანების შემდგომ.

საქართველოში, რომელსაც ერთიანი სახელმწიფოებრიობის უფრო ძველი და ხანგრძლივი ტრადიცია აქვს, ვიდრე თანამედროვე იტალიას, ოდითგანვე არსებობდა მხოლოდ ერთი სამწიგნობრო ენა, რომელიც თანაბრად მშობლიური იყო ყველა ქართველისთვის, თანაბრად ვითარდებოდა ყველა კუთხეში, როგორც საერთო-ეროვნული ენა. ამგვარი ვითარება ნაჩვენებობდა სახელმწიფოებრივი დაქუცმაცებულობის დროსაც.

ამდენად, ვერანაირი სისტემურ-სტრუქტურული მონაცემი ვერ გადაწონის იმანენტურ, ეთნოკულტურულ მოცემულობას: **ენა აქვს ეთნოსს/ერს, ხოლო ეთნოსის/ერის ნაწილს — კილო.**

¹ “Nessuno in Italia ha dubitato dello status di *lingua* del fiorentino (o, da allora in poi, italiano su base fiorentina), divenuto dapprima strumento di espressione (prevalentemente) scritta dei soli ceti intellettuali e per i soli usi alti (ufficiali, formali, letterari) ed infine estesosi, in fase postunitaria nel secondo Novecento, a tutte le fasce sociali come varietà dell’uso (anche orale) quotidiano. Questa ascesa di una specifica varietà al rango di lingua nazionale - ascesa accongnata da un’opera di normalizzazione e standardizzazione - ha relegato automaticamente al rango di *dialetti* municipali tutte le altre parlate” — ხაზგასმა ავტორისაა.

1.2. გაგებინება

1.2.1. გაგებინების რაობა. სემიკომუნიკაცია. ჰომოგენური ენობრივი ერთეულები (ერთი ენის კილოები ან/და ახლომონათესავე დამოუკიდებელი ენები) შესაძლოა, იმდენად ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან, რომ მათზე მეტყველთ, ვერბალური ურთიერთობისას თარჯიმნის ანდა რომელიმე სხვა ენობრივი ვარიაციის მოშველიება არც კი დასჭირდეთ. ასეთ შემთხვევებში, როგორც წესი, აღნიშნავენ, რომ მოცემულ ენობრივ ერთეულებს შორის შენარჩუნებულია **ორმხრივი გაგებინება** (ინგლ. Mutual Intelligibility). შესაბამისად, ვერბალური კომუნიკაციის იმგვარი სახეობა, როცა თითოეული მოსაუბრე იყენებს თავის ენას/კილოს, სპეციალურ ლიტერატურაში **სემიკომუნიკაციად** (Semicommunication), ანუ არასრულფასოვან კომუნიკაციად იწოდება — მკვლევრების უმეტესობა მიიჩნევს, რომ ვერბალური კომუნიკაცია სრულფასოვნად შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ მაშინ, თუკი მისი მონაწილენი ერთ კონკრეტულ ენობრივ ვარიაციას (ნორმას) იყენებენ (ვრცლად იხ.: ჰაუგენი, 1966; ბიორესტამი, 1987; ბრაუნმიულერი, ზეევარტი, 2001; ხოოსკენსი, 2007 და სხვ.).

აღსანიშნავია, რომ ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულთა შორის, გაგებინების არსებობას ან არარსებობას განაპირობებს რიგი სპეციფიკური ფაქტორები, რომელთაგან — ნიდერლანდელი ენათმეცნიერის, **შარლოტ ხოოსკენსის** (2007:446) თვალსაზრისით, — უნდა გამოიყოს სამი უმთავრესი:

1. მოსაუბრეთა დამოკიდებულება ერთმანეთის ენობრივი ერთეულებისადმი;
2. მოსაუბრეთა კონტაქტი ერთმანეთის ენობრივ ერთეულებთან და ზოგადად, მათი ენობრივი გამოცდილება;
3. მოსაუბრეთა ენობრივი ერთეულების დაშორების დონე.

ამდენად, გაგებინების ხარისხი ყოველთვის ინდივიდუალურად განისაზღვრება — სოციუმის თითოეული წევრი სხვადასხვაგვარად აღიქვამს მშობლიური მეტყველების მსგავს სხვა მეტყველებას (ენას ან კილოს); თუმცა ზოგადად, ურთიერთმოსაზღვრე ჰო-

მოგენურ ენობრივ ერთეულებზე მეტყველთ, რომელთა შორის სემიკომუნიკაციური სიტუაციები, როგორც წესი, უფრო ხშირია, უკეთესად ესმით ერთიმეორისა. თუკი ჰომოგენური ენობრივი ერთეულები ერთმანეთს არ ესაზღვრება, მათზე მეტყველნი შედარებით ძნელად გაუგებენ ერთიმეორეს. აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ არაიშვიათად, ურთიერთმოსაზღვრე ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულთა შორისაც გაგებინება შეიძლება გართულდეს ან საერთოდ მოიშალოს კიდევ; ასევე: ხანგრძლივმა სემიკომუნიკაციამ, შესაძლოა, სამეტყველო კოდების შერევა (Code-mixing) გამოიწვიოს და არსებითად, ახალი ენობრივი ერთეული ჩამოყალიბდეს (მაგალითად, რუსულ და უკრაინულ სამეტყველო კოდთა შერევიანაა წარმოქმნილი ყუბანელ კაზაკთა მეტყველება — ე.წ. „ბალაჩკა“ [შაბალინი, 1959:302-312]).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულთა შორის გაგებინების არსებობა ან არარსებობა არაა უდავო და, რაც მთავარია, არც მათ სტატუსზეა დამოკიდებული: როგორც ცნობილია, „ენად წოდებულ ბევრ მეტყველებას შორის არის გაგებინება და პირიქით: მსოფლიოს ბევრ ენას აქვს ისეთი დიალექტები, რომელთა შორის გაგებინება რთულია ან შეუძლებელია“ (ფუტკარაძე, 2017:455). მაგალითისათვის მოვიყვანთ ესპანურსა და პორტუგალიურს, რომლებიც მსოფლიოში ყველაზე გავრცელებულ ენათა ათეულში შედის და საკმაოდ ხანგრძლივი სამწიგნობრო ტრადიციებიც გააჩნია. როგორც მკვლევრები აღნიშნავენ, ხსენებულ ორ ენას შორის სხვაობა თავს იჩენს ძირითადად, ფონეტიკაში, ხოლო მორფოლოგიაში, სინტაქსსა და ლექსიკაში მსგავსებათა მაჩვენებელი 95%-მდე აღწევს (აკერლინდი, ჯოუნზ-კელოგი, 2011:12) მცირედ სხვაობს ორთოგრაფიაც, მაგრამ პორტუგალიურად დაწერილი ტექსტის გაგება ესპანელებს არ უძნელდებათ და პირიქით. ამას გარდა, პორტუგალიურ ტელეარხებზე ესპანურად მოსაუბრე რესპონდენტებთან ინტერვიუებს, ხოლო ესპანურ ტელეარხებზე კი პორტუგალიურად მოსაუბრე რესპონდენტებთან ინტერვიუებს მხოლოდ ტიტრები ედება ხოლ-

მე, მაგრამ არა ყოველთვის.¹ ესპანეთ-პორტუგალიის სასაზღვრო ზონაში, საერთოდ, მეტად ძნელია იმის დადგენა, სად მთავრდება ესპანური ენა და იწყება პორტუგალიური (ან პირიქით) — საზღვრის როგორც ერთ, ისე მეორე მხარეს მცხოვრები მოსახლეობა ორივე ენას თანაბრად ფლობს და იყენებს. ზუსტად ასეთივე სიტუაციაა ბრაზილიისა და ლათინური ამერიკის ესპანურენოვანი ქვეყნების სასაზღვრო ზონებშიც (დაწვრილებით იხ.: მარკოს მარინი, 2001 და ფერნანდეს გარსია, 2006).

მეორე მხრივ, გერმანიასა და ავსტრიაში გავრცელებული ბავარიული კილოები სამწიგნობრო გერმანულისგან უფრო მეტად განსხვავდება, ვიდრე ესპანური ენა — პორტუგალიურისგან; საკმაოდ დიდი სხვაობა დასტურდება როგორც ფონეტიკასა და მორფოლოგიაში, ისე სინტაქსსა და განსაკუთრებით — ლექსიკაში: მკვლევარები ერთხმად თანხმდებიან იმაზე, რომ სამწიგნობრო გერმანული და ბავარიული კილოები ისეთსავე დონეზე უახლოვდებიან ერთიმეორეს, როგორც ფრანგული და ესპანური ენები (ჰალმტაინი, 2006:5-6; ვიზინგერი, 1990:438-519; კელერი, 1961:200-247); რაც, ცხადია, იმას ნიშნავს, რომ ერთი მხრივ, მხოლოდ სამწიგნობრო გერმანულზე მეტყველ და მეორე მხრივ კი — მხოლოდ ბავარიულ კილოებზე მეტყველს შორის სემიკომუნიკაცია გამოირიცხულია. მიუხედავად ამისა, ბავარიული მეტყველება მაინც გერმანული ენის ნაწილია (გრცლად იხ.: ცეცენერი, 1985:66-89).

ასე რომ, **ჰომოგენური ენობრივი ერთეულები, რომელთა შორის შეიძლება არსებობდეს ან არ არსებობდეს გაგებინება, ერთმანეთის მიმართ შესაძლოა იყონ დამოუკიდებელი ენები ანდა ერთი ენის კილოები.**

¹ მაგალითად, იხ. ესპანეთის პრემიერ-მინისტრის მარიანო რახოსის ინტერვიუ პორტუგალიურ ტელეარხზე TVI: <https://www.youtube.com/watch?v=D5xhZyhVjJs> და პორტუგალიურ-ესპანური საუბარი თოქ-შოუში ტელეარხზე Unitel: <https://www.youtube.com/watch?v=8vCHBbCv8uQ> (დამოწმებულია 02.03.2017).

1.2.2. გაგებინების ცვლილების ძირითადი მიზეზები. ზე-

მოთ უკვე აღინიშნა, რომ ურთიერთმოსაზღვრე ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულთა შორის არსებული გაგებინება შესაძლოა გართულდეს ან საერთოდაც მოიშალოს. ამისი უმთავრესი მიზეზია ახლომონათესავე სოციუმთა შორის კავშირის შესუსტება/გაწყვეტა და ენობრივი ნორმების დამოუკიდებლად შემუშავება: მაგალითად, თანამედროვე დანიური და ე.წ. „ახალი ნორვეგიული“ (ნიუნოშკი) ჩამოყალიბდა XIX საუკუნის I ნახევარში, ძველი დანიურის საფუძველზე — იმხანად, ნორვეგია დანიასთან პირადი უნიით იყო დაკავშირებული და მისი ოფიციალური ენაც ძველი დანიური გახლდათ. საკუთრივ ნორვეგიელთა მეტყველება, რომელიც არსებითად, დანიურთან მეტად ახლო მდგომ **მყიფე სისტემას** წარმოადგენდა, ერთ-ერთ დანიურ ქვესისტემად (კილოთა ჯგუფად) განიხილებოდა. XIX საუკუნის 40-იან წლებში, ნორვეგიელთა ეროვნული თვითშეგნების ზრდის ფონზე, პროგრესულად მოაზროვნე საზოგადო მოღვაწეთა ჯგუფმა, ენათმეცნიერისა და პოეტის **იგორ ანდრეას ოსენის** (1813-1896) თაოსნობით, დანიელთაგან არამარტო პოლიტიკური, არამედ ენობრივი გამოყოფაც დაიწახა მიზნად. საამისოდ, მათ შეიმუშავეს ორთოგრაფიის ახალი წესები, ორთოეპია ძლიერ დაუახლოვეს ნორვეგიულ კილოურ ნორმებს, ლექსიკაშიც უპირატესობა მიანიჭეს კილოურ ან ძველი ნორვეგიულიდან (რომელიც შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული, მკვდარი ენა იყო) აღებულ სიტყვა-ფორმებს, მორფოლოგია და სინტაქსი კი არსებითად უცვლელად დატოვეს. მიღებულ ახალ ნორმას, რომელიც მცირედლა სხვაობდა დანიურისაგან, უწოდეს „ლანსმოლი“ (Landsmaal) ანუ „ეროვნული მეტყველება“ და 1853 წელს ის, ძველ დანიურთან ერთად, ნორვეგიის ოფიციალურ ენად გამოაცხადეს. ამჟამად, ხსენებულ ორ ენობრივ ერთეულს, შესაბამისად, „ნიუნოშკისა“ (Nynorsk „ახალი ნორვეგიული“) და „ბუკმოლის“ (Bokmål „სამწიგნობრო ენა“) სახელწოდებებით იხსენიებენ (ანონი, 2013:7-8).

მიუხედავად იმისა, რომ ახალი ნორვეგიული, რეალურად, ძველი დანიურის საფუძველზე ჩამოყალიბდა, დღესდღეობით მასა და

თანამედროვე დანიურს შორის გაგებინება გართულებულია: ამაზე საგანგებოდ მიუთითებს შარლოტ ზოოსკენსი (2007:449-450), რომელმაც ნორვეგიასა და დანიაში გამოჰკითხა სხვადასხვა ასაკის 448 რესპონდენტი. მათ შორის, სემიკომუნიკაციის შედეგად, გაგებინების ხარისხი **საშუალო** აღმოჩნდა: ნორვეგიელებმა დანიელთა ნალაპარაკებიდან მხოლოდ 40%-ის აღქმა შეძლეს, დანიელებმა — 30%-ისა; ამის საპირისპიროდ, „ბუკმოლზე“ მეტყველ ნორვეგიელებსა და იგივე დანიელებს შორის სემიკომუნიკაციისას, გაგებინების მაჩვენებელი ორივე მხრიდან **მაღალი** იყო — 90% და მეტი.

ერთი სოციუმის/სისტემის ფარგლებში გაგებინების ცვალებადობას იწვევს უპირველეს ყოვლისა, იმგვარი მიზეზები, როგორებიცაა ირედენტულობა (ეთნოსისაგან ცალკეულ ლოკალურ თემთა გამოთიშვა პოლიტიკური საზღვრით), ეროვნული საცხოვრისის გეოგრაფიული თავისებურებანი, ასევე — ეროვნული საცხოვრისის რომელიმე ნაწილში დემოგრაფიული ვითარების შეცვლა, ინფრასტრუქტურის განვითარება/მოშლა და ა.შ. **თუმცაღა, ცხადია, ასეთ შემთხვევებში გაგებინების ცვლილება სისტემურ ცვლილებებს არ იწვევს.**

ამაზე ერთ-ერთმა პირველმა, მართებულად მიუთითა ცნობილმა ესპანელმა ენათმეცნიერმა **რამონ მენენდეს პიდალმა** (1906:132-133): „შესანიშნავმა ფილოლოგმა ჟოზე ლეიტი დი ვამკუნსელუმმა შეისწავლა და პორტუგალიურ კილოებს შორის განიხილა მირანდას კილოც; მაგრამ, როგორც დავინახავთ, ის დასავლურ-ლეონური მეტყველების მრავალ ნაშთთაგან ერთ-ერთია... რასაკვირველია, ძნელი დასაჯერებელია, რომ პორტუგალიის ერთ-ერთ კუთხეში ლეონური კილო განვითარებულიყო, მაგრამ ეს ადვილად აიხსნება, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმას, რომ მდ. დუეროს ჩრდილოეთით კილოთა ჩამოყალიბება აშკარად ადრეული მოვლენაა, ვიდრე პორტუგალიის სამეფოს საზღვრების დადგენა XII საუკუნეში. **მირანდული მეტყველების ლეონურობა კი გამოწვეულია გაცილებით უფრო ძველი ისტორიული მიზეზებით, რადგანაც მირანდას მიწა რომანულ ესპანეთში შედიოდა**

არა ბრავას, არამედ ასტორგას სამრევლოს იურისდიქციაში“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).¹

მაშასადამე, ესპანელი ენათმეცნიერის სწორი შეხედულებით, თანამედროვე პორტუგალიის მირანდა-დუ-დოურუს მუნიციპალიტეტში (ტრაზ-უჟ-მონტიშის ოლქი) გავრცელებული **მირანდული მეტყველება** წარმოადგენს **ლეონის სამეფოს** (910-1230) ტერიტორიაზე გავრცელებული ხალხური ლათინურის ერთ-ერთი კილოს — **ასტურლეონურის** ვარიაციას; თუმცა, ჩვენს დროში, ხსენებულ ორ ენობრივ ერთეულს შორის გაგებინება შესამჩნევად გართულებულია: ასწლეულების განმავლობაში მირანდულმა მეტყველებამ სამწიგნობრო პორტუგალიურის ძლიერი გავლენა განიცადა და ესპანეთის სამეფოს საზღვრებში მოქცეულ ასტურლეონურს დაშორდა. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, XIII საუკუნიდან მოყოლებული, **სამწიგნობრო კასტილიურის** (წარმოშობით — პირენეის ხალხური ლათინურის ერთ-ერთი კილოს) გავლენის ქვეშ მოექცა, დაემცრო და სამწიგნობრო ტრადიციები ველარ განივითარა: XVI-XVII საუკუნეებიდან, არსებობა განაგრძობდა კასტილიანიზებულ კილოთა (ასტურიული, ლეონური, ჩრდილო-ესტრემადურული) სახით (ფრიას კონდე, 1999:2).

ეროვნული საცხოვრისის გეოგრაფიულ თავისებურებებს რაც შეეხება: მეცნიერთა შორის პირველად ამაზე მიუთითა ამერიკელმა **ლენარდ ბლუმფილდმა** (1956:47): „ენობრივ სამყაროში გამოიყოფა **ადგილობრივი** — ანუ გეოგრაფიულ თავისებურე-

¹ „El eminente filólogo José Leite de Vasconcelos estudió y consideró el dialecto de Miranda dentro del cuadro de los dialectos portugueses; pero, según veremos, no es más que uno de tantos restos del leonés occidental... Es, sin duda, chocante que en un rincón de Portugal se desarrollase un dialecto leonés, pero esto se explica sin dificultad, atendiendo a que la constitución de los dialectos del Norte del Duero es evidentemente anterior a la delimitación del Reino Portugués en el siglo XII. El leonesismo del mirandés obedece á razones históricas mucho más antiguas, pues la tierra de Miranda en España Romana pertenecía, no al convento jurídico Bracarense, sino al Asturicense“ — ციტატა მოგვაქვს თანამედროვე ორთოგრაფიით.

ბებზე დამოკიდებული — და არაადგილობრივი, ანუ როგორც ჩვენ ჩვეულებრივ ვუწოდებთ — სოციალური ხასიათის შიდა სამეტყველო სხვაობანი. იმგვარ ქვეყნებში, სადაც ერთენოვანი საზოგადოება შედარებით გვიან განსახლდა და ჩამოყალიბდა, გეოგრაფიულ თავისებურებებზე დამოკიდებული შიდა სამეტყველო სხვაობა შედარებით მცირეა — როგორც მაგალითად, შეერთებულ შტატებსა (განსაკუთრებით, მის დასავლეთ ნაწილში) და რუსეთში; იმ ქვეყნებში კი, სადაც ერთენოვანი საზოგადოება დიდი ხნის განსახლებული და ჩამოყალიბებულია, ადგილობრივი შიდა სამეტყველო სხვაობა გაცილებით უფრო დიდია — როგორც, ვთქვათ, ინგლისში, სადაც ინგლისურად 1500 წელზე მეტია, საუბრობენ ანდა საფრანგეთში, სადაც [ხალხური] ლათინური (რომელსაც დღეს ფრანგული ეწოდება) ორი ათას წელზე მეტია, გავრცელებულია“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).¹ ბლუმფილდის ეს თვალსაზრისი ეფუძნება ობიექტურ ენათმეცნიერულ და ისტორიულ მონაცემებს.

მართლაც, ქართველური ენობრივი სამყაროს (ქართული ენის გავრცელების არეალის) ფართობი 100 ათას კმ²-ს არ აღემატება, მაგრამ ამ მცირე ტერიტორიაზე, წარმოდგენილია დაახლოებით 25 ქართველური კილო, რომელთაგან ბევრი (მაგ., სვანური კილოები, ზანური [მეგრულ-ლაზური] კილოები, ჰერული კილოები, თუშური კილო...) მნიშვნელოვნად შორდება ყველა ქართველისათვის საერთო სამწიგნობრო ქართულ ენას. აღსანიშნავია ისიც, რომ პროფ. ტარიელ ფუტყარაძის კლასიფიკაციის თანახმად, საქართველოსა და ისტორიულ ქართულ მიწებზე გავრცელე-

¹ „the differences of speech within a speech-community are local - due to mere geographic separation - and non-local, or as we usually say, social. In countries over which a speech-community has recently spread and settled, the local differences are relatively small, as, say, in the United States (especially the western part) or Russia; in countries that have been long settled by the same speech-community the local differences are much greater, as, say, in England, where English has been spoken for some 1500 years, or in France where Latin (now called French) has been spoken for two-thousand years.“

ბული ქართველური კილოები ერთიანდება ორ დიდ — ცენტრალურ და განაპირა კილოთა ჯგუფებში; თავის მხრივ, განაპირა კილოთა ჯგუფში გამოიყოფა ექვსი ქვეჯგუფი, რომლებშიც შედის ფხოვური, მესხური, ჰერული, რაჭული, ზანური (მეგრულ-ლაზური) და სვანური კილოები (ფუტკარაძე, 2014:272-287).¹

შდრ.: მექსიკაში, რომლის ფართობია 1964 375 კმ² და სადაც ესპანური ენა XVI საუკუნიდან გაბატონდა, ამჟამად კი მასზე 120 მილიონიანი მოსახლეობის 80%-ზე მეტი მეტყველებს, ენობრივი სხვაობა შტატებს შორის უმეტესად სუბსტრატულია და თავს იჩენს უმეტესად, ფონეტიკაში; მორფოლოგიურ-ლექსიკური განსხვავებანი მინიმალურია: „ამგვარად, პირველ ყოვლისა, მექსიკური ზონა [ენობრივი თვალსაზრისით] უნდა დაიყოს არანაკლებ ექვს რეგიონად: შეერთებული შტატების ესპანურენოვანი ტერიტორია, სადაც ენამ საინტერესო ფონეტიკური ცვლილებები განიცადა; მექსიკის რესპუბლიკის ჩრდილო ნაწილი; ცენტრალური მაღლობი, სადაც მდებარეობს ქალაქი მეხიკო — რეგიონი, რომელიც ესპანეთის კასტილიის მსგავსად, განსაზღვრავს ენობრივი ერთეულის ძირითად თავისებურებებს, რაც ნაწილობრივ **ნაუატლიდან** ანუ აცტეკთა ენიდან მომდინარეობს; აღმოსავლეთი სანაპიროს **ცხელი მიწები** — სახელდობრ, ვერაკრუსისა და ტაბასკოს შტატები; იუკატანის ნახევარკუნძული, სადაც ძლიერია **მაიას** ენის გავლენა და ცენტრალური ამერიკა, რომელიც მექსიკის შტატ ჩიაპასიდან იწყება — ის უწინ გვატემალის ნაწილი იყო“²

¹ ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის სქემა იხ. აქვე, გვ. 110.

² „Así, en la primera, la zona mexicana habría que distinguir, cuando menos, en seis regiones: el territorio hispánico de los Estados Unidos, donde la lengua ha sufrido curiosas transformaciones fonéticas; el norte de la República mexicana; la altiplanicie del centro, donde se halla la Ciudad de México, región que, como Castilla en España, da al conjunto su carácter fundamental, derivado en parte de la influencia del *Náhuatl*, el idioma de los Aztecas; las *tierras calientes* de la costa, en particular Veracruz y Tabasco; la península de Yucatán, donde ejerce influencia el *Maya*; y la

(ენრიკეს ურენია, 1993:43); ანუ, მექსიკის მთელ ტერიტორიაზე (და აშშ-ის იმ შტატებში, რომლებიც ადრე ამ ქვეყანას ეკუთვნოდა) წარმოდგენილია სულ ექვსი ესპანური კილო, რომელთა შორის გაგებინება არაა გართულებული.

ასევე: სამხრეთ აფრიკაში XVII-XVIII საუკუნეებში დასახლებულ ჰოლანდიელ კოლონისტთა შთამომავლების — აფრიკანერების ანუ ბურების (რომელთა რაოდენობა 3 მილიონს აღემატება) მშობლიურ ენაში — აფრიკაანსში კილოები არ გამოიყოფა (დონალდსონი, 2000: VIII-IX), მიუხედავად იმისა, რომ ეს ხალხი სამხრეთ აფრიკის მთელ ტერიტორიაზე (ფართობი — 1 221 037 კმ²) გაბნეულად, ხუტორებად სახლობს; დღესაც და ისტორიულადაც, ყოველდღიური ურთიერთობა მათ უწევთ (და ყოველთვის უწევდათ) არა იმდენად ერთმანეთთან, რამდენადაც აფრიკული წარმოშობის მომსახურე პერსონალთან, რომელთა მშობლიური ენები კოისანურ და ბანტუ ენათა ოჯახებს განეკუთვნება.

მაშასადამე, ბლუმფილდის თვალსაზრისი აბსოლუტურად მართებულია: **ეროვნული საცხოვრისის გეოგრაფიულ თავისებურებათა გავლენა ენაზე უშუალოდ დამოკიდებულია ერად ჩამოყალიბების ხანგრძლივობაზე (ძირძველობაზე) — მსოფლიოს ყოველი ძირძველი ერი იყოფა ლოკალურ თემებად, რომელთა არსებობა ენის კილოებად დაყოფასაც განაპირობებს** და, ამგვარ შემთხვევებში, „ლანდშაფტის გამო მსოფლიოს ბევრი ენის დიალექტებს შორის გაგებინება არ არსებობს; მაგ., ქვემოიმერულსა და მეგრულს შორის ცხენისწყლის ზონაში არსებული გარდამავალი მეტყველება შემაერთებელ ხიდს წარმოადგენს მეგრულსა და იმერულს შორის, მაგრამ სვანური კილოები იზოლირებულია სხვა ქართველური მეტყველებებისაგან და გარდამავალი ზონა არ არსებობს, მაგ., სვანურსა და მეგრულს, სვანურსა და ლეჩხუმურს შორის... სხვა ენების მომიჯნავე დიალექტებს შორისაც პრობლემურია გაგებინება მთავორიანი ლანდშაფტისა და კუნძუ-

América Central, comenzando en el estado mexicano de Chiapas, que antiguamente formó parte de Guatemala“ — ხაზგასმები ავტორისაა;

ლის იზოლირების გამო: ბუნებრივი ბარიერები ხელს უშლის ინტენსიურ კომუნიკაციას“ (ფუტკარაძე, 2017:7).

შდრ.: „[პირენეის] ნახევარკუნძულზე, ესპანურის ჩრდილოური და სამხრეთული განშტოებები გეოგრაფიულად მკვეთრად გაიყვანილი და საფიქრებელია, რომ ეს გეოგრაფიული განდასება მეტწილად ნარჩუნდება ისე, როგორც XVI საუკუნეში ჩამოყალიბდა. სამაგიეროდ, ამერიკაში, როგორც ერთი, ისე მეორე განშტოების თავისებურებები [აღრეულად] წარმოდგენილია ყოველ რეგიონსა და ვარიანტში: მართალია, კარიბის ზღვის ქვეყნების ესპანური მეტყველება უფრო ანდალუზიურს (სამხრეთულს — მ.ლ.) ეკედლება, ქალაქ მეხიკოსი კი — უმეტესად ჩრდილოურს, მაგრამ ზოგადად, ორივე ვარიანტში უხვად დასტურდება ესპანური ენის ორი კილოური განშტოების თავისებურებანი“¹ (სანჩეს მენდესი, 2017:550). ამერიკის მკვიდრი მოსახლეობის ესპანურ მეტყველებას რაც შეეხება: აქ საქმე გვაქვს არა განსხვავებულ კილოებთან, არამედ უპირველეს ყოვლისა — ნარევ ენობრივ ერთეულებთან (პიჯინებთან), რომლებიც ესპანურისა და ინდიელთა ენების ხანგრძლივი ურთიერთქმედების შედეგად, XVI-XVII საუკუნეებში წარმოიქმნა. ერთ-ერთი ამგვარი პიჯინი მოკლედ განიხილა პერუელმა ენათმეცნიერმა **როდოლფო სერარონ-პალომინომ** (2003:33-54). ამდენად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ახალი ერების მეტყველება შედარებით ნაკლებადაა დიფერენცირებული.²

¹ „En la Península las variedades septentrionales y meridionales del español están bien delimitadas geográficamente y, muy probablemente, esta división geográfica ya estaba consumada, o en trance de hacerlo, en el siglo XVI. En América, en cambio, los rasgos de una y otra variedad están presentes en todas las regiones y variedades hispanoamericanas. Es cierto que el habla caribeña se parece más a la andaluza y que el habla de México ciudad presenta muchos rasgos septentrionales, pero ambas modalidades dialectales del español están presentes en una y otra.“

² ასევე, ლოკალურ თემთა ნაცვლად, ახალ ერებში გამოიყოფა რასობრივ-სოციალური ჯგუფები (მაგ., ამერიკელებში — ანგლოსაქსი პროტესტანტები [იანკები და დიქსიები] და ზანგები; არგენტინელებში — ესპანური წარმოშობის „გალიეგები“, იტალიური წარმოშობის „ტანოები“ და

ეროვნული საცხოვრისის რომელიმე ნაწილში დემოგრაფიული ვითარების შეცვლა (რაც უთუოდ ზემოქმედებს ენობრივ ვითარებაზე) შესაბამისად, იწვევს გაგებინების ცვლილებას: ამისი ნათელი მაგალითია თანამედროვე პოლონეთის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის — სილეზიის მეტყველება, რომელიც გასული საუკუნის 40-იანი წწ. ბოლომდე (სანამ სილეზია გერმანიის შემადგენლობაში შედიოდა), დიდად დაშორებული იყო სამწიგნობრო პოლონურს და ხშირად, არაპოლონელი ენათმეცნიერები მას დამოუკიდებელ სლავურ ენად განიხილავდნენ; II მსოფლიო ომის შემდეგ კი, როცა სილეზია საბოლოოდ დაუბრუნდა პოლონეთს და იქ პოლონურს ეროვნული და სახელმწიფო ენის ფუნქციები აღუდგა, ასევე — გაიზარდა პოლონელთა ზვედრითი წილი (დასავლეთ უკრაინიდან და ბელორუსიიდან გადმოსახლებულთა ხარჯზე) მოსახლეობაში, სილეზიური კილოებიც მეტად დაუახლოვდა სამწიგნობრო ენას, რადგან „ამ მიწებზე ყველგან გაბატონდა სამწიგნობრო ენა, რომელმაც [ზეპირ მეტყველებაში] შეითვისა ადგილობრივ კილოთა თავისებურებებიც. მოსახლეობა, რომელსაც საკუთარი ეთნიკური და ენობრივი წარსული დაეწყებულიც ჰქონდა, შემდგომ თაობებში სწრაფად გათავისუფლდა მრავალრიცხოვანი გერმანიზმებისგან... [რომლებიც] სილეზიურ კილოზე გერმანულის გავლენის შედეგი იყო: **ამჟამად, სილეზიელს შეუძლია აირჩიოს ამა თუ იმ სიტყვის მშობლიური ან გერმანულიდან ნასესხები ვარიანტი. ასე რომ, [სილეზიის] ზოგ რაიონში უპირატესობა ენიჭება მშობლიურ ფორმას (რაც ხშირად, ემთხვევა სამწიგნობრო პოლონურს), ზოგში კი — გერმანულიდან მომდინარეს**“¹ (კრინიცი, 1997:7-8; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ნარევი წარმოშობის „გაუჩოები“; პერუელებში — თეთრკანიანი კრეოლები და ესპანურენოვანი ინდიელები ან მეტისები [„ჩოლო“] და ა.შ.).

¹ „W rezultacie na terenach tych występuje obecnie właściwie tylko język literacki z naleciałościami regionalnymi, o charakterystyce zależnej od pierwotnej gwary. Ludność ta pozbawiona swych etnicznych i językowych korzeni w kolejnych pokoleniach najszybciej wyzbyła się z licznych germanizmów... świadczących o napływowości na dialekt śląski ze strony

მეორე მხრივ — დღეს თურქული ენის გარემოცვაში, ენობრივ კუნძულაკად შემორჩენილი „ტაოური ქართული საგ-
რძნობლად განსხვავდება სხვა მესხური კილოებისაგან; ტა-
ოური კილოს გაგება რთულია საგანგებო შესწავლის გარე-
შე“ (ფუტკარაძე, 2014:280; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); მაშინ, რო-
 ცა თურქეთშივე გავრცელებული სხვა მესხური კილოები —
 ლივანური, მაჭახლური ანდა იმერხეული დიდად არ შორდება
 არც ერთიმეორეს, არც სამწიგნობრო ქართულ ენას: რამდენა-
 დაც ქართველთა ენობრივი ასიმილაცია და დეეთნიზაცია ის-
 ტორიული ტაოს ტერიტორიაზე იმთავითვე უფრო ხანგრძლი-
 ვად და ძლიერი ტემპით მიმდინარეობდა, ვიდრე ლივანაში
 (კლარჯეთში), მაჭახელსა ან იმერხევში, ტაოური კილო შენარ-
 ჩუნდა ძნელად მისადგომ სოფლებში (რომლებიც ქართველთა-
 გან არ დაიცალა) და თითქმის სრული იზოლაციის პირობებში
 განვითარდა.

გარდა ამისა, იშვიათი არაა ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც
 გაგებინების ცვლილება გამოწვეულია განზრახ — უმეტესად, ძი-
 რეულ (ან საგანგებოდ ნასესხებ) ლექსიკურ ერთეულთა სემანტი-
 კის შევიწროება/გაფართოებით, მარცვლების გადაადგილებით ან
 ჩამატებით; მხედველობაში გვაქვს სოციალური ჟარგონები და ე.წ.
 „საიდუმლო ენები“, რომელთა გამოყენების სფერო, როგორც წე-
 სი, შეზღუდულია ხოლმე: მაგალითად, არგენტინის დედაქალაქ
 ბუენოს-აირესში, „ლუნფარდოს“ სახელით ცნობილი ქუჩური
 ჟარგონი ჩამოყალიბდა XIX საუკუნის II ნახევარში. მისი ლექსი-
 კის 55%-ს სემანტიკურად ცვლილი ესპანური სიტყვები შეადგენს,
 25%-ს — იტალიური (ანდა იტალიის კილოებიდან შესული) ნა-
 სესხობები, 20%-ს — მარცვალთა გადაადგილებით ან გაორმაგე-
 ბით შექმნილი სიტყვები (ესპ. Concha — ლუნფ. Chacón „ნიჟარა“;

języka niemieckiego: Teraz w wielu wypadkach Ślązak ma do wyboru
 wyraz rodzimy bądź niemiecki, lub też w jednych regionach dane pojęcie
 opisywane jest wyrazem rodzimym (niekoniecznie zgodnym z j. polskim),
 w innym – wyrazem pochodzenia niemieckiego.“

ესპ. *Hablar* — ლუნფ. *Blablar* „ლაპარაკი“; იტალ. *Cazzo* — ლუნფ. *Zuca „Penis“* და ა.შ.); იმავდროულად, ფონეტიკა, მორფოლოგია და სინტაქსი ესპანურია, თუმცა საგანგებო შესწავლის გარეშე ესპანურენოვანისთვისაც კი, ლუნფარდოს გაგება/აღქმა რთულია; შდრ.:

ლუნფ.: **Un pibe abacanado se abisagró con una batata acelerada**

ესპ.: **Un chico muy rico se casó con una chica virgen y muy coqueta**

„ერთი ძალიან მდიდარი ბიჭი დაქორწინდა ერთ პრანჭიკელა ქალწულზე“

ამ წინადადებაში, რომელიც მოჰყავს ოსკარ კონდეს (2006:XII), ლექსიკური ერთეული **pibe** ნასესხებია გენუური კილოდან; **abacanado** სამწიგნობრო ესპანურად ნიშნავს „არეულ-დარეულს“, მაგრამ ლუნფარდოში აქვს „ძალიან მდიდრის“ მნიშვნელობა (შდრ. ქართ. ჟარგ.: *ჩაქცეული* = „მეტისმეტად მდიდარი“); აგრეთვე — ზმნა **abisagrarse** მომდინარეობს სიტყვისგან **bisagra** „ლილკილო“ (შდრ. ქართ. ჟარგ.: *ჩაფსკვნა* = მოეხვია; აეკიდა); **batata** სამწიგნობრო ესპანურად „ტკბილ კარტოფილს“ ნიშნავს, ლუნფარდოში — „ქალწულ გოგოს“; **acelerada** სამწიგნობრო ესპანურად ნიშნავს „მომართულს, დაქოქილს“, მაგრამ ლუნფარდოში გამოიყენება „პრანჭიკელას“ მნიშვნელობით.

აღსანიშნავია, რომ არგენტინის ურბანულ სუბკულტურაში ლუნფარდოს მეტად მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს — მასზე დღესაც იქმნება როგორც ფოლკლორული, ისე ლიტერატურული ნაწარმოებები. XX საუკუნის დასაწყისში, ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევდა, რომ დროთა განმავლობაში ეს ჟარგონი ენადაც კი შეიძლებოდა ქცეულიყო: „არგენტინელები აცნობიერებენ და მხარსაც უჭერენ ქვეყანაში გადანერგილი ესპანური ენის ევოლუციას, რაც დაგვირგვინდება მათი საკუთარი, ეროვნული ანუ **არგენტი-**

ნული ენის შექმნით“¹ (აბეი, 1900:9), თუმცა ეს ვარაუდი არ გამართლდა, რადგანაც „მართალია, ლუნფარდო ჩამოყალიბდა ესპანურის და იმიგრანტთა მშობლიური ენების ლექსიკის შერევით, მაგრამ მეორე მხრივ, მისი გამოყენების სფერო იმთავითვე შეზღუდული იყო და ასევე დარჩა“² (დელ ვალიე, 2000:12). შესაბამისად, ლუნფარდო ამჟამად არც ენად მიიჩნევა და არც კილოდ — მიუხედავად იმისა, რომ მკვლევართა აზრით, საკმაოდ აქვს როგორც ერთის, ისე მეორის თვისებებიც (დაწვრილებით იხ.: კონდე, 2011; კონდე, 2006; გობელიო 1990).

1.2.3. არის თუ არა გაგებინება ენა-კილოს გამმიჯნავი კრიტერიუმი? ენა-კილოს გამმიჯნავ კრიტერიუმად გაგებინებას ამჟამად ვერც ერთი სერიოზული ენათმეცნიერი ვერ მიიჩნევს — გაგებინების ცვლილება (ანდა თავისთავად — არსებობა/არარსებობა) არ ნიშნავს ავტომატურად დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემის ჩამოყალიბებას (ანდა ორი დამოუკიდებელი სისტემის იგივეობას/ქვესისტემათა სხვადასხვაობას), რამდენადაც გაგებინება შეიძლება შეიცვალოს როგორც გარემო პირობების ზემოქმედებით, ისე — განზრახვაც.

ამის შესახებ მართებული აზრი ერთ-ერთმა პირველმა გამოთქვა ცნობილმა ბრიტანელმა ენათმეცნიერმა **ჯორჯ აბრაჰამ გირსონმა** (1927:24): „საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მავან ინგლისელ გლეხს სულ არ გაუჭირდება, გააგებინოს ჰოლანდიელებს თავისი ნაუბარი, ან გაიგოს მათიც, მაგრამ არავის შეუძლია უარყოს, რომ ჰოლანდიური და ინგლისური დამოუკიდებელი ენებია; ამასთან, ეს ფაქტორი განსაკუთრებით თვალშისაცემი ხდება მაშინ, როდესაც თითოეული ერი დამოუკიდებლად ქმნის მწიგნობრობას... ესაა მაგალითი, როცა მეზობელი ენები

¹ „los argentinos aceptan y favorecen la evolución del idioma español transplantado en este país, evolución que concluirá por la constitución de una lengua propia, nacional, ó sea el *idioma argentino*“.

² „En efecto, el lunfardo se conformó en su origen con la mezcla del vocabulario del español y las lenguas maternas de los inmigrantes, pero en modo alguno, siempre era un lenguaje más cerrado y así se surgió“.

სხვაობს არა ორმხრივი გაგებინების არარსებობის, არამედ ეროვნული თვითშეგნების და მწიგნობრობის მიხედვით¹ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ცნობილი რუმინელი ენათმეცნიერი **ეუჟენ კოშერიუ** თავის ერთ-ერთ ნაშრომში „ენათმეცნიერების შესავალი“ (მადრიდი, 1951; ესპ. ენაზე) გაგებინებას „გამოყენებით კრიტერიუმს“ (*El criterio usual*) უწოდებდა და აღნიშნავდა: „ეს კრიტერიუმი გამოდგება, მაგალითად, რომანულ ენათა შემთხვევაში (მაგრამ არა მათ ყველა კილოსთან მიმართებით) — ზოგადად, ესპანელს არ ესმის ფრანგისა, იტალიელისა ან რუმინელისა; თუმცა, ყოველთვის გამოუსადეგარია სლავურ ან გერმანიკულ ენათა შემთხვევაში (სლოვენელი აგებინებს ხორვატს, ხოლო დანიელი კი — შვედს, როცა თითოეული თავ-თავის ენაზე საუბრობს); ასევე, ნაკლებად გამოსადეგია სემიტურ ენათა შემთხვევაშიც — ისინიც შესამჩნევად ჰგვანან ერთმანეთს. ზოგჯერ, ეს კრიტერიუმი თვით ისტორიულად ერთიან ენობრივ სამყაროშიც გამოუსადეგარია: ასე მაგალითად, იტალიური ენობრივი სისტემის ფარგლებში ცალკეულ კილოთა შორის გაგებინება შეზღუდულია — ისევე, როგორც გერმანულ სისტემაშიც“ (გვ. 35).² შემდგომში

¹ „it is said that some English peasants would in Holland little difficulty in making themselves understood, or in understanding what people say. Yet no one would deny that Dutch and English are distinct languages; and this factor is all the stronger when each nationality has developed an independent literature... Here, therefore, we have an example of a language differentiated from its neighbours not by mutual unintelligibility but by nationality and literature.“

² „Este criterio vale, por ejemplo, en el caso de las lenguas románicas (aunque no de todos sus dialectos), pues, comúnmente un español no comprende a un francés, a un italiano o a un rumano; mas no vale siempre en el caso de las lenguas eslavas o germánicas (un esloveno entiende a un croata y un danés a un sueco, hablando cada uno su propio idioma), y menos aún en el caso de las lenguas semíticas, que presentan una notable homogeneidad. Y a veces, este criterio no vale ni siquiera en el ámbito de la misma lengua histórica: así, por ejemplo, en el sistema italiano hay límite de

კოშერიუმ საკუთარი თვალსაზრისი ამგვარად ჩამოაყალიბა: „ეს კრიტერიუმი არც ისე მარტივია, რადგან მოიცავს სხვადასხვა დონეს — გაგებინების შეუზღუდველობიდან თითქმის სრულ არარსებობამდე. გაგებინების დონეები პირდაპირ დამოკიდებულია იმ უმთავრეს სტრუქტურულ და ლექსიკურ იზოგლოსათა რაოდენობაზე, რომლებიც ამა თუ იმ კილოს ერთმანეთისგან გამოჰყოფს; თუმცა, აუცილებელი არაა, ეს დამოკიდებულება ერთგვაროვანი იყოს“¹ (კოშერიუ, 1971:23).

ამავე შეხედულებას იზიარებენ ბრიტანელი ენათმეცნიერები **ჯეკ ჩემპერსი და პიტერ თრაჯილი** (2004:3-4): „უპირველეს ყოვლისა, ავიღოთ სკანდინავიური ენები — ნორვეგიული, შვედური და დანიური, რომლებიც ცხადია, დამოუკიდებელი ენებია — მიუხედავად იმისა, რომ გაგებინება მათ შორის შენარჩუნებულია: სამივე ენაზე მეტყველთ ყოველგვარი მომზადების გარეშე ძალუძთ, ერთიმეორეს გაუგონ და ეურთიერთონ. მეორე მხრივ, ჩვენ გერმანულს, როგორც წესი, ერთიან ენად ვთვლით, არადა, არსებობს ზოგი ისეთი გერმანული კილო, რომელიც სხვა კილოებზე მეტყველთათვის გაუგებარია. შესაბამისად, [თუ კრიტერიუმად გაგებინებას მივიჩნევთ,] გამოგვივა, რომ დანიური ნაკლებად აა ენა, გერმანული კი ენაზე მეტია“.²

comprensión entre ciertos dialectos, como lo hay también en el sistema alemán“ — ციტატას ვიმოწმებთ ნაშრომის ელექტრონული ვერსიიდან.

¹ „Este criterio no es tan simple pues admite diversos grados: desde casi la ilimitada comprensión a la casi total incomprensión. Los grados de intercomprensión es correlativo con el número de isoglosas mayores estructurales y léxicas que dividen a un dialecto de otro, pero esta correlación no es preciso que sea uniforme.“

² „first, the Scandinavian languages, we observe that Norwegian, Swedish and Danish are usually considered to be different languages. Unfortunately for our definition, though, they are mutually intelligible. Speakers of these three languages can readily understand and communicate with one another. Secondly, while we would normally consider German to be a single language, there are some types of German which are not intelligible to

ეგვე ენათმეცნიერები მართებულად მიიჩნევენ ასევე, რომ „გაგებინების კრიტერიუმად მიჩნევა ძნელია იმიტომაც, რომ ის სხვადასხვაგვარ დონეს მოიცავს: მაგალითად, ბევრ შვედს ყოველგვარი მომზადების გარეშე ძალუძს, გაუგოს ნორვეგიელებს, მაგრამ ისიც ნათელია, რომ ამ უკანასკნელთ ხშირად უჭირთ, გაუგონ შვედებს იმ დონეზე, როგორც ისინი უგებენ მათ. ამდენად, სკანდინავიურ ენათა შორის გაგებინება შესაძლოა, [ერთდროულად] კიდევ გართულდეს და კიდევ გაადვილდეს: გააჩნია, როგორ ესაუბრებიან ერთმანეთს მათზე მეტყველნი — სწრაფად თუ ნელა, ან იყენებენ თუ არა ისეთ სიტყვებსა თუ გამოთქმებს, რომელიც გაგებინებას აძნელებს“¹ (იქვე, გვ.4).

მიუხედავად ამისა, გარკვეულწილად, სწორედ გაგებინებას ემყარება ე.წ. „კილოური განგრძობითობის“ (ინგლ. The Dialect Continuum) ცნება: „თუ ჩვენ გარკვეული მიმართულებით გადავალთ სოფლიდან სოფელში, შევამჩნევთ მათ შორის არსებულ ენობრივ სხვაობას, რომელიც ხან დიდი იქნება, ხან — მცირე, მაგრამ **კუმულაციური**. რაც უფრო დავშორდებით საწყისად აღებული წერტილს, მით უფრო გაიზრდება სხვაობა... A სოფლის მკვიდრნი მშვენივრად გაუგებენ B სოფლის მკვიდრთ, ხოლო ამ უკანასკნელთ სულაც არ გაუჭირდებათ გაუგონ F სოფლის მკვიდრებს, რომლებსაც, თავის მხრივ, M სოფლის მკვიდრთა გაგება შესაძლებლად გაუძნელდებათ; ეს უკანასკნელნი კი Z სოფლის მკვიდრთ საერთოდ ვერაფერს გაუგებენ. მეორე მხრივ — M სოფ-

speakers of other types. Our definition, therefore, would have it that Danish is less than a language, while German is more than a language.“

¹ „There are also other difficulties with the criterion of mutual intelligibility. The main problem is that it is a criterion which admits of degrees of more or less. While it is true, for example, that many Swedes can very readily understand many Norwegians, it is also clear that they often do not understand them so well as they do other Swedes. For this reason, inter-Scandinavian mutual intelligibility can be less than perfect, and allowances do have to be made: speakers may speak more slowly, and omit certain words and pronunciations that they suspect may cause difficulties.“

ლის მკვიდრნი, დიდი ალბათობით, F სოფლის მკვიდრთა ნაუბარს საკმაოდ კარგად გაიგებენ, A და Z სოფლების მკვიდრთა ნაუბარს კი — გაჭირვებით. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, გეოგრაფიული სივრცის განაპირა მხარეების კილოთა შორის ორმხრივი გაგებინება შეიძლება არ არსებობდეს, მაგრამ ისინი დაკავშირებულნი იქნებიან ორმხრივი გაგებინების ჯაჭვით¹ (ჩემბერსი, თრაჯილი 2004:5).

მაშასადამე, ერთი ენობრივი სისტემის ქვესისტემები, გაგებინების თანდათანობითი გართულების მიხედვით, რეესტრულად უნდა დალაგდეს — ცენტრიდან განაპირა მხარემდე. შესაბამისად, ორი ჰომოგენური ენობრივი ერთეული, რომელთაც ორმხრივი გაგებინების ჯაჭვი არ აკავშირებთ, დამოუკიდებელი, ახლომონათესავე ენებია და არა ერთი ენის კილოები, რამდენადაც მათ შორის დასტურდება ე.წ. „გარეგანი სხვაობა“ (ინგლ. External Diversity), ანუ ორმხრივი გაგებინების გართულების მაღალი (40%-ზე მეტი) მაჩვენებელი: მაგალითად, ფრიზული ენა სამწიგნობრო ნიდერლანდურისგან 43,5%-ით სხვაობს, ხოლო თავის მხრივ, სამწიგნობრო ნიდერლანდურ და სამწიგნობრო გერმანულ ენათა შორის სხვაობა 43,4%-ს შეადგენს. მაშინ, როცა სამწიგნობრო ნიდერლანდურსა და ფლანდრიულ კილოებს შორის იგივე მაჩვენებელი 38%-ს ოდნავლა აღემატება (ჰინრიქსი, ზერდემანი, ნერბონი, 2004:7). ეს უკანასკნელი ვითარება — როდესაც ორმხრივი გაგები-

¹ „If we travel from village to village, in a particular direction, we notice linguistic differences which distinguish one village from another. Sometimes these differences will be larger, sometimes smaller, but they will be CUMULATIVE. The further we get from our starting point, the larger the differences will become... speakers from village A understand people from village B very well and those from village F quite well, they may understand village M speech only with considerable difficulty, and that of village Z not at all. Villagers from M, on the other hand, will probably understand village F speech quite well, and villagers from A and Z only with difficulty. In other words, dialects on the outer edges of the geographical area may not be mutually intelligible, but they will be linked by a chain of mutual intelligibility.“ — ხაზგასმა ავტორებისა.

ნების გართულების მაჩვენებელი 40%-ზე ნაკლებია, — აღინიშნება ტერმინით „შინაგანი ერთობა“ (ინგლ. Internal Unity).

აღსანიშნავია, რომ ბევრი მკვლევარი ორმხრივი გაგებინების გართულების კრიტერიუმს „წმინდა ენათმეცნიერულად“ მიიჩნევს, რაც არაა მართებული — **გაგებინება, როგორც ასეთი, ლოგიკური მოვლენაა და ენათმეცნიერებასთან საერთო არაფერი აქვს**, მაგრამ „იშვიათ შემთხვევაში გაგებინების ფაქტორს მნიშვნელობა შეიძლება მიენიჭოს **არაკონსოლიდირებული ტომების მეტყველების სტატუსის განსაზღვრისას**: თუ მონათესავე საზოგადოებებს არ გააჩნიათ წინაპრებისგან შექმნილი საერთო მწიგნობრობა და არც კოინე, ასეთ შემთხვევაში არ არსებობს ეროვნული მეობის ჩამომძეგრწავი, გამაერთიანებელი ენობრივ-კულტურული სისტემა და ტომებს აქვთ მკაფიოდ ჩამოყალიბებული ტომობრივი იდენტობა, მათი **უმწერლობო კონტინუუმები დამოუკიდებელ ენებად შეიძლება იქნენ მიჩნეულნი**“ (ფუტკარაძე, 2017:123).

როგორც ცნობილია, ევროპაში თანამედროვე ერები ჩამოყალიბდა ძირითადად XIV-XV სს.-ში — უმწერლობო კონტინუუმებზე მეტყველი ახლომონათესავე საზოგადოებების პოლიტიკური კონსოლიდაციის შედეგად. ამასთან, ეროვნული მეობის ჩამომძეგრწავი, გამაერთიანებელი ენობრივ-კულტურული სისტემები სწორედ კონსოლიდაციის კერათა შესაბამისად შედგა: მაგალითად, ქვემოფრანკული უმწერლობო კონტინუუმის A წერტილის გარშემო თავი მოიყარეს იმ ფრანკულმა ტომებმა, რომლებმაც შემდგომში ნიდერლანდელ და ფლანდრიელ ერთა ეთნიკური ბირთვი შეადგინეს, ხოლო Z წერტილის გარშემო თავმოყრილი ტომები გერმანელი ერის შემადგენლობაში შევიდნენ. ამდენად, **A წერტილის მეტყველების საფუძველზე შექმნილი სამწიგნობრო ენა Z წერტილში თავმოყრილ ტომთათვის უცხო აღმოჩნდა (მიუხედავად იმისა, რომ კარგად ესმოდათ), რადგანაც მათ სამწიგნობრო ენად ირჩიეს იმ პოლიტიკური ცენტრის მეტყველება, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ**.

თანამედროვე მეკლენგები, რომლებიც ორმხრივი გაგებინების გართულების კრიტერიუმს „წმინდა ენათმეცნიერულად“ თვლიან, ზემოთ მოყვანილი მაგალითის გაანალიზებისას, ძირითადად ასეთ, ურთიერთმოწინააღმდეგე დასკვნებს აკეთებენ:

1. ქვემოფრანკული უმწერლობო კონტინუუმის შინაგანი ერთობა დაირღვა: ამჟამად შესაძლოა, ვისაუბროთ მხოლოდ ნიდერლანდურ-გერმანულ ინტერფერენციაზე, რომელიც ორი ქვეყნის სასაზღვრო ზონაში გავრცელებულ კილოებში იჩენს თავს (ვრცლად იხ.: კორნელისენი, 1995, ვილემენისი, 2003;)
2. არ არსებობს სახელდობრ „ნიდერლანდური“ და სახელდობრ „გერმანული“ სისტემები — არსებობს ერთი, დასავლურ-გერმანიკული დიასისტემა, რომელიც შედგება რამდენიმე კილოური კონტინუუმისაგან. ამ კონტინუუმებზე მეტყველნი ეროვნულ ენებად მიიჩნევენ სამწიგნობრო გერმანულს ან სამწიგნობრო ნიდერლანდურს (ვრცლად იხ.: შტოკლი, სვენსტრუპი, 2006; ხოსკენსი, კიურშნერი, ბეზოიენი, 2011).

რასაკვირველია, ორივე დასკვნა მცდარია: პირველ შემთხვევაში ფაქტია, რომ ნიდერლანდური ენა სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, წარმოადგენს ისეთივე ქვემოგერმანული ტიპის მეტყველებას, როგორც მაგალითად, მეკლენბურგულ-პომერანული (ჩრდილო-აღმოსავლეთ გერმანიაში), რომელსაც ნიდერლანდურ ენასა და კილოებთან გეოგრაფიული შეხების წერტილები საერთოდ არა აქვს, მაგრამ ფონეტიკაში, მორფოლოგიაში, სინტაქსსა და ლექსიკაში მსგავსებათა მაჩვენებელი მასა და სამწიგნობრო ნიდერლანდურს შორის 90%-მდე აღწევს (ლაში, 1914:22); გაგებინების გართულების მაჩვენებელიც ძალიან დაბალია — 30,5% (გერნენცი, 1980:31); ამდენად, მეკლენბურგულ-პომერანული უდავოდ ნიდერლანდურ კილოდ ჩაითვლებოდა, მასზე მეტყველნი კულტურულად, ისტორიულად და ეთნოფსიქოლოგიურად **გერმანელები** რომ არ იყვნენ.

მეორე შემთხვევას რაც შეეხება: როგორც ცნობილია, ნიდერლანდებისა და გერმანიის სასაზღვრო ზონაში მცხოვრებთა ეროვნული თვითშეგნება არაიშვიათად, თავს იჩენს მათ მეტყველებაში — სემანტიკური სტრუქტურა და მოტივაციური მოდელები, ასევე ე.წ. „საკულტო ლექსიკაც“ თანხდდება ერთი მხრივ სამწიგნობრო ნიდერლანდურს (ნიდერლანდების ტერიტორიაზე), მეორე მხრივ კი — სამწიგნობრო გერმანულს ან ქვემოგერმანულ კილოურ კოინეს (გერმანიის ტერიტორიაზე); შესაბამისად, ნიდერლანდელთა მეტყველებას მკაფიოდ გამოხატული ნიდერლანდური ელფერი აქვს, ხოლო გერმანელებისას — გერმანული (შტელმახერი, 1990:205; მიმი, 2000:87; სპიკერმანი, 2004:107); მიუხედავად იმისა, რომ ხსენებული ნიუანსი გაგებინებას ოდნავაც კი არ ართულებს, ნიდერლანდურ და გერმანულ მეტყველებათა განსამიჯნად გადამწყვეტი მნიშვნელობა სწორედ მას ენიჭება (კიონიგი, პაული, 2001:24).

ამგვარ შემთხვევებთან დაკავშირებით, მართებულად მიუთითა პროფ. **ტარიელ ფუტკარაძემ** (1996:251): „სხვადასხვა ენა განსხვავებული სემანტიკური სტრუქტურითა და მოტივაციური მოდელებით ხასიათდება; შესაბამისად, სახელდებაც სხვადასხვა ნიშნით ხდება. ეს განსხვავებულობა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შეპირისპირებულია სამყაროს განსხვავებული ხედვა-აღქმით (რომელიც მშობლიური ენითაცაა შეპირობებული და მშობლიურ ენაშიცაა ასახული)“. ამდენად, ნიდერლანდურ და გერმანულ სამწიგნობრო ენათა შორის არსებულ სხვაობათა ძირითად საფუძველს, უპირველეს ყოვლისა, ქმნის მათზე მეტყველ საზოგადოებათა (სოციუმთა) კულტურულ-ენობრივი ჩვევები, რომლებიც რასაკვირველია, ყოფითი (კილოური) კომუნიკაციის დროსაც იჩენს თავს; ამიტომაც ყველა ის ქვესისტემა, რომელზეც მეტყველებენ ეთნიკური ნიდერლანდელები, ცხადია, ნიდერლანდური სისტემის ნაწილია, ხოლო გერმანელთა სამეტყველო ქვესისტემათა ერთობლიობა კი გერმანულ სისტემას შეადგენს. თავის მხრივ, ეს ორივე სისტემა დასავლურ-გერმანიკულ დიასისტემაში შედის — ფრიზულ და აფრიკანერულ სისტემებთან ერთად.

მაშასადამე, ერთი მხრივ — ის ფაქტი, რომ ნიდერლანდური და გერმანული დამოუკიდებელი ენებია, არ გამოირიცხავს იმას, რომ მათ შორის ქვესისტემები, გაგებინების თანდათანობითი გართულების მიხედვით, რეესტრულად შეიძლება დალაგდეს და, მეორე მხრივ — ნიდერლანდურ-გერმანული კონტინუუმის არსებობა არ ნიშნავს იმას, რომ შეუძლებელია, ცალ-ცალკე გამოიყოს ნიდერლანდური და გერმანული ენობრივი სისტემები დასავლურ-გერმანიკულ დიასისტემაში. **ასე რომ, გაგებინების გართულების მაჩვენებლის სიდიდე ან სიმცირეც არ შეიძლება მივიჩნიოთ ენა-კილოთა გამმიჯნავ უნივერსალურ კრიტერიუმად.**

1.3. დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი

1.3.1. ჰაინც კლოსის თეორია. აუსბაუ-პარადიგმის რაობა. ტერმინი „აუსბაუ-პარადიგმა“ (გერმ. Der Ausbauparadigme) ენათმეცნიერებაში დაამკვიდრა ცნობილმა გერმანელმა სოციოლინგვისტმა და უმცირესობათა ენების აღიარებულმა სპეციალისტმა **ჰაინც კლოსმა** (1904-1987), გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან. კლოსის თეორიის თანახმად, ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრა დამოკიდებულია უპირატესად მის ფუნქციაზე, პრესტიჟსა და რომელიმე ახლომონათესავე ენობრივი ერთეულისადმი დაქვემდებარების ხარისხზე. ამ მაჩვენებელთა მიხედვით, გერმანელმა მეცნიერმა გამოჰყო ენობრივ ერთეულთა ორგვარი ტიპი:

- 1. აბშტანდ-ენები (Abstandssprachen „განკერძოებული ენები“)** — სტრუქტურული თვალსაზრისით დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემის საფუძველზე ჩამოყალიბებული მეტყველებანი, რომელთაც ან აქვთ პრესტიჟი, ან — არა. მსოფლიოს ენათა უმეტესობა აბშტანდია; მაგალითად, ევროპაში ასეთებია: ბასკური, ბრეტონული, ალბანური, უნგრული, ფინური...
- 2. აუსბაუ-ენები (Ausbausprachen „განზოგადებული ენები“)** — რომელიმე ისტორიული მყიდვე სისტემის (კილოური

განგრძობითობის) შემადგენელ, ოღონდაც ერთმანეთისგან მეტ-ნაკლებად დაშორებულ კილოთა საფუძველზე ჩამოყალიბებული ნორმები, რომლებიც სტრუქტურულად ახლოს დგანან ერთიმეორესთან, მაგრამ დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულებად მიიჩნევიან, რადგანაც აქვთ პრესტიჟი; ევროპის სამწიგნობრო-ეროვნულ ენათა უმრავლესობა, როგორებიცაა სლოვაკური, ჩეხური, პორტუგალიური, გალისიური, იტალიური, ფრანგული... სწორედ აუსბაუ-ენებია (კლოსი, 1952:10).

ამა თუ იმ ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრისას, ჰაინც კლოსი გადაწყვეტად მიიჩნევს **დაქვემდებარებას**: „რას ვგულისხმობთ, როცა დღეს ზოგიერთ ენობრივ ერთეულს — ვთქვათ, ანდალუსიურსა და ასტურიულს — „კილოებად“ ვთვლით? [როგორც წესი,] ჩვენ პორტუგალიურსა და კატალანურს განვიხილავთ განსაზღვრულ რანგში. უდავოდ, ეს რანგია ის, რაც, — ნათლად და ზაზგასმით გვინდა აღვნიშნოთ, — ჩვენთვის საკმარისია საიმისოდ, რომ ისინი მსოფლიოს ენათა, ან რომანულ ენათა ჩამონათვალში აუცილებლად დამოუკიდებლად მოვიხსენიოთ. მათგან განსხვავებით, ანდალუსიური და ასტურიული ექვემდებარება ესპანურ ენას, რომელიც რამდენადმე მაღალი რანგისაა და ძალუძს, თითოეული ენობრივი ერთეულის შემადგენელ ქვესისტემათათვის ერთგვარი საფარის დანიშნულება ჰქონდეს. ასე რომ, ამ წიგნში „ენას“ ვუწოდებთ ისეთ ენობრივ ერთეულს ანუ „კომუნიკალექტს“, რომელიც ამა თუ იმ ენობრივ ერთეულთა ჩამონათვალში დამოუკიდებლად შეგვიძლია მოვიხსენიოთ, რომელიც განსაზღვრულ ენათაოჯახს ან შტოს ეკუთვნის და სტრუქტურულად სხვა ენობრივი ერთეულის ფარგლებში არ ექცევა“¹ (კლოსი, 1978:23).

¹ „Was meinen wir denn damit, wenn wir heute gewisse Idiome — sagen wir Andalusisch und Asturisch — als “Mundarten” bezeichnen? Wir erkennen Portugiesisch und Katalanisch einen gewissen Rang zu, und zwar bedeutet dieser Rang, um es ganz schlicht und unverwickelt auszudrücken, dass wir sie für selbständig genug halten, um sie in einer Aufzählung aller

აბშტანდ-ენები შესაძლებელია, ექვემდებარებოდნენ ან არ ექვემდებარებოდნენ აუსბაუ-ენებს: პირველ შემთხვევაში, გვექნება „ოდნავ განკერძოებული ენები“ (Nur-Abstandssprachen), მეორე შემთხვევაში კი — „მეტად განკერძოებული ენები“ (Auch-Abstandssprachen); ამავე პრინციპით, იმ აუსბაუ-ენებს, რომლებსაც ძალუძთ აბშტანდ-ენათა დაქვემდებარება, კლოსი უწოდებს „მეტად განზოგადებულ ენებს“ (Auch-Ausbausprachen), ხოლო რომლებსაც არ ძალუძთ — „ოდნავ განზოგადებულ ენებს“ (Nur-Ausbausprachen), ავითარებს რა ასეთ მოსაზრებას: „[მსოფლიოს] დღევანდელ ენათაუმეტესობა შესაძლოა, [ერთდროულად] მიჩნეულიყნას როგორც აბშტანდ-, ისე აუსბაუ-ენადაც; ამგვარი ენები შეგვიძლია ჩავთვალოთ „მეტად განკერძოებულ ენებად“ და „მეტად განზოგადებულ ენებად“; ამ მხრივ, ისინი რამდენადმე განსხვავდებიან „ოდნავ განკერძოებულ“ და „ოდნავ განზოგადებულ ენათაგან“¹ (კლოსი, 1978:25).

ამდენად, „აუსბაუ-პარადიგმა“ ემყარება ახლომონათესავე

Sprachen der Welt oder aller romanischen Sprachen gesondert aufführen zu können oder sogar zu müssen; anstelle von Andalusisch und Asturisch hingegen würde die spanische Sprache genannt werden als diejenige Hochsprache, die in einem solchen Zusammenhang stellvertretend für die von ihr überdachten Mundarten genannt zu werden pflegt. Also: Sprache im Sinne dieses Buches ist ein Idiom oder „communalect“, das gesondert mitaufgeführt werden müsste in einer Liste derjenigen Idiome, die zu einer bestimmten Sprachenfamilie oder zu einem bestimmten Raum gehören, da es strukturell nicht so eng in die Sphäre eines anderen Idioms eingegliedert ist, dass dieses an seiner Stelle in der Aufzählung genannt werden könnte“ — ჰაინც კლოსის ეს მოსაზრება დაედო საფუძვლად „ენის“ ძირითად განსაზღვრებას, რაც თანამედროვე სოციოლინგვისტიკაშია მიღებული.

¹ „Von der großen Mehrzahl aller heutigen Einzelsprachen kann man sagen, daß sie sowohl Abstand- wie Ausbausprachen sind; die zu dieser Mehrheit gehörenden Sprachen könnten gleichzeitig als „Auch-Abstandssprachen“ und als „Auch-Ausbausprachen“ bezeichnet werden, und als solche unterschieden werden von den „Nur-Abstandssprachen“ und „Nur-Ausbausprachen“.“

(ჰომოგენურ) ენობრივ ერთეულთა ურთიერთმიმართებას: „მეტად განზოგადებული ენები“ არსებითად, წარმოადგენს იმგვარ დიასისტემებს, რომლებშიაც რომელიმე ერთი სისტემის ორიენტირია განზოგადებული — ის ექვემდებარება, უპირველეს ყოვლისა, დანარჩენ სისტემათა ორიენტირებს. მაგალითად, სიცილიური ან ნეაპოლური აბშტანდები ექვემდებარება საერთო აუსბაუ-ენას — სამწიგნობრო იტალიურს, მიუხედავად იმისა, რომ წარსულში ისინი დამოუკიდებელ სისტემებს წარმოადგენდნენ და ჰქონდათ ცალკე სამწიგნობრო ტრადიციებიც. ამ შემთხვევაში, სიცილიურიცა და ნეაპოლურიც სამწიგნობრო იტალიურთან მიმართებით „ოდნავ განკერძოებული ენებია“ და კილოებს უტოლდება: სინქრონიულად, ორივე მათგანი სამწიგნობრო იტალიურთან ერთად ერთ სისტემად (აუსბაუ-პარადიგმად) მოიაზრება.

მეორე მხრივ — „ოდნავ განზოგადებული ენები“ წარმოადგენს ისტორიული მეფე სისტემის ნაწილებს, რომელთა საფუძველზე ცალ-ცალკე დამუშავდა სამწიგნობრო ნორმა. ამის შედეგად, წარმოიქმნა ორი ახლომონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელი „ენა“, რომელთა შორის ნარჩუნდება გაგებინება, რადგან „კილოური განგრძობითობით“ უკავშირდებიან ერთიმეორეს. მაგალითად, ამგვარი აუსბაუ-ენებია ჩეხური და სლოვაკური: სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, ისინი მეტად ახლოა ერთმანეთთან, მათზე მეტყველთ უთარჯიმნოდ ესმით ერთიმეორისა, თუმცაღა ჩეხური არ ექვემდებარება სლოვაკურს და პირიქით — ორივე აბსოლუტურად დამოუკიდებელი ენაა, დამოუკიდებელ აუსბაუ-პარადიგმას ქმნის და მათ ერთობაზე შეგვიძლია, მხოლოდ და მხოლოდ დიაქრონიულ ჭრილში ვისაუბროთ.

მაშასადამე, ისტორიულად დამოუკიდებელი მეტყველება, რომელსაც აქვს სტანდარტული ნორმა, მაგრამ ამასთანავე, ექვემდებარება სხვა ახლომონათესავე (ჰომოგენურ) ენობრივ ერთეულს, ვერ ჩაითვლება სრულფასოვან „ენად“, ხოლო ისტორიული კილო, რომლის საფუძველზე დამუშავებული

სტანდარტული ნორმა დამოუკიდებლად ფუნქციონირებს, უკვე სრულფასოვანი „ენა“.

მრავალი ენობრივი სისტემა შეიძლება შეიცავდეს ქვესისტემას, რომელზე მეტყველი თემიც ძირითადი სოციალურად გაიჯნულია პოლიტიკურად, რელიგიურად ან სოციალურად; ამგვარ ქვესისტემებს ჰაინც კლოსი იხსენიებს ტერმინით „უსაფარო გარე კილო“ (*Die dachlose Aussermundart*). მათ შესახებ იგი საინტერესო მოსაზრებას ავითარებს: „ფაქტი, რომ კილო „უსაფაროა“, თავისთავად არაფერს გვეუბნება იმის შესახებ, თუ რა მიზეზით დარჩა ის საკმარისი ენობრივი საფარის გარეშე. ამგვარი ვითარება შეიძლება იყოს შედეგი სახელმწიფო [ენობრივი] პოლიტიკისა, რომელმაც სკოლებში აკრძალა სამწიგნობრო ენა. არაიშვიათად, ეს სურს თვით თემს, რომელიც „უცხო“ სამწიგნობრო ენას, ასევე — სახელმწიფო ენას საკუთარ სამწიგნობრო ენაზე წინ აყენებს; ზოგჯერ ეს შესაძლოა იყოს შედეგი იმისა, რომ განსაზღვრული დროის განმავლობაში, სანამ საკუთარი კილოს ენათმეცნიერულად ფარდი სამწიგნობრო ენა არ არსებობდა, თემი [რომელიმე] „უცხო“ სამწიგნობრო ენას იყენებდა, ან კიდევ ცალკეულ თემს არასოდეს ჰქონია მისწრაფება [ზოგადად სამწიგნობრო ენის] გამოყენებისადმი (როგორც მაგალითად, ჩრდილო იტალიაში — გლიცენში/ჯაცაში მოსახლე ციმბრების შემთხვევაში)“¹ (კლოსი, 1978:61).

¹ „Die Tatsache, dass eine Mundart “dachlos” ist, sagt uns nichts über die Ursachen, die zu dem Fehlen des hochsprachlichen Schutzdaches geführt haben. Es kann sich um das Ergebnis staatlicher Zwangsmassnahmen handeln, die die Hochsprache aus den Schulstuben verbannt haben. Häufiger noch haben wir es mit einer Bevölkerung zu tun, welche die “fremde” Hochsprache, also die Staatssprache, der eigenen Hochsprache bewusst vorzieht. In manchen Fällen kann die Bevorzugung der “fremden” Hochsprache zu einer Zeit eingesetzt haben, wo die linguistisch zur eigenen Mundart gehörigen Hochsprache noch gar nicht existierte — oder sie bestand zwar schon, hat aber niemals Eingang bei den betreffenden Gruppen gefunden, so dass sie gar nicht erst verdrängt zu werden brauchte (Fall der Zimbern in Glietzen/Giazza, Oberitalien).“

კლოსი იმასაც აღნიშნავს, რომ საკმაოდ ხშირად (მაგრამ არა ყოველთვის) „უსაფარო გარე კილოებზე“ მეტყველ თემებში ჩნდება მისწრაფება, რომ სტანდარტული ნორმა შეიმუშავონ ენათმეცნიერულად ფარდი სამწიგნობრო ენისგან დამოუკიდებლად, თავიანთი კილოს საფუძველზე. თვალსაჩინოებისათვის, მას მოჰყავს სამწიგნობრო ენებისა და მათივე შესატყვის „უსაფარო გარე კილოთა“ ტაბულა (იქვე, გვ. 61-62), რომელსაც ჩვენც აქვე წარმოვადგენთ:

სამწიგნობრო ენა	„უსაფარო გარე კილო“	ღონისძიებები კილოური სტანდარტული ნორმის შესამუშავებლად
პოლონური	მაზოვიური, აღმ. პრუსიაში (უსაფარო 1945 წლამდე)	გერმანულიდან ითარგმნა ვილჰელმ I-ისა და მარტინ ლუთერის ბიოგრაფიები, 70-წლიანი ომის ისტორია, გამოიცა მცირეტირაჟიანი ჟურნალ-გაზეთები, მწერალ მარტინ გერსის (1808-1895) ნაწარმოებები და ა.შ.
სლოვაკური	პრეკმურიული, ჩრდ. უნგრეთში (უსაფარო 1918 წლამდე)	გამოიცა „ახალი აღთქმა“, თარგმნილი უნგრულიდან სტეფან კუზმიჩის მიერ 1771 წ., რელიგიური ხასიათის ლიტ-რა, ჟურნალ-გაზეთები...
უკრაინული	იმიერკარპატული ანუ რუსინული, უკრაინის იმიერკარპატეთსა და აღმ. სლოვაკიაში	1914 წლიდან II მსოფ. ომამდე და ომის პერიოდშიც უნგრეთის ხელისუფლება იღებდა ზომებს ამ კილოს სკოლებსა და საქმისწარმოებაში დასაწერად. 20 000-მდე იმიერკარპატელი უკრაინელი, რომელიც ცხოვრობს

		იუგოსლავიაში (სოფ. რუსკი კერესტურში¹), ამ კილოს იყენებს რეგიონულ ენად სკოლებსა და საქმისწარმოებაში. ასევე, აშშ-ის იმიგრკარბატული დიასპორაც გამოსცემს ამ კილოზე ჟურნალ-გაზეთებსა და წიგნებს.
იტალიური	კორსიკული, საფრანგეთის კუნძულ კორსიკაზე	გამოიცემა ჟურნალი „U muntese“ („ზენა ქარი“) მუშავდება ლექსიკონის პროექტი, აქტივისტები იბრძვიან იმისთვის, რომ საფრანგეთის ხელისუფლებამ კორსიკული ენად ცნოს. ²
რუმინული	არომუნული, საბერძნეთსა და ალბანეთში	XIX საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული, ბალკანეთის ომამდე (1913) ისწავლებოდა სკოლებში, იქმნებოდა სამწიგნობრო ნორმა, მაგრამ II მსოფლიო ომის შემდეგ საამისოდ მუშაობა შეწყდა.
ხორვატული	ბურგენლანდის ხორვატული, ავსტრიაში	1967 წლიდან (როცა პირველად გამოიცა დაწყებითი საკითხავი წიგნი) ისწავლება სკოლებში.
ფრანგული	ვალონური, ბელგიაში	1918 წლამდე სამწიგნობრო ნორმის შემუშავებას ინტენსიურად ცდილობდნენ, თუმცა დღეს მხოლოდ კილოთა სახით არსებობს.

¹ ეს სოფელი ამჟამად შედის სერბიის რესპუბლიკის ვოივოდინას ავტონომიურ მხარეში.

² ამჟამად კორსიკული საფრანგეთის ერთ-ერთი რეგიონული ენაა — ისწავლება სკოლებში, გამოიყენება მასმედიაში, მაგრამ არ აქვს ოფიციალური ენის სტატუსი.

გერმანელი მეცნიერის თვალსაზრისით, ნებისმიერი „უსაფარო გარე კილო“, რომელზე დაყრდნობითაც შეიქმნება სტანდარტული ნორმა, ჯერ იქცევა „**კულტურულ კილოდ**“ (der Kulturdialekt) ანუ „**განზოგადებულ კილოდ**“ (der Ausbaudialekt), მერე კი — თუ თანდათან სამწიგნობრო ენის ყველა ფუნქციას იტვირთავს — დაქვემდებარებულ ან დამოუკიდებელ **აბშტანდ-ენად**: „აბშტანდ-ენათა შორის მნიშვნელოვანია სწორედ ისეთი სხვაობა, როგორიც არსებობს დახვეწილ და დაუხვეწავ მწერლობათა შორის. [გამოიყოფა] „ოდნავ განცალკევებული ენები“ და გაფართოებული „მეტად განცალკევებული ენები“ — ისინი, რომელთაც შესაძლოა, კილოური ელფერი [ძალუმად] ჰქონდეთ და ისინი, რომელთაც ამგვარი ელფერი არა აქვთ. ანუ, მოკლედ რომ ვთქვათ: რომლებიც კილოებს ეფარდება და რომლებიც კილოებსარ ეფარდება“¹ (კლოსი, 1978:67). ანუ, როგორც ზემოთაც უკვე აღინიშნა, **სტანდარტული ნორმის დამუშავება კილოს პრესტიჟს უმატებს, მაგრამ თუ ნორმას დამოუკიდებლად ფუნქციონირების საშუალება აღარ მიეცა, კილო სრულფასოვან „ენად“ ვერ იქცევა.**

იმავედროულად, „შესაძლებელია, კილოსთან გათანაბრებულ აბშტანდ-ენაზე მეტყველნი [კომპაქტურად] გადასახლდნენ ისეთ ქვეყნებში, სადაც მათი ტრადიციული სამწიგნობრო ენა სკოლებში არაა დაშვებული და, შესაბამისად, მათ შვილებსა თუ შვილიშვილებსაც მოუწევთ, სამწიგნობრო ენის ფუნქციით გამოიყენონ ხოლმე მხოლოდ იმ ქვეყნის ეროვნული ენა (მათთვის არცთუ ჩვეული), თუმცაღა ყოველდღიურად ისინი მაინც იმეტყველებენ წინაპართა ენობრივ ერთეულზე, რაც [მათ სამშობლოში] უბრალო კილოდ მიიჩნევა. ეს შეეხება, მაგალითად, ქვემოსაქსონურად მეტყველ პომერანელთა შთამომავლებს ბრაზილიაში, აგრეთ-

¹ „Bei den Abstandsprachen ist wichtiger noch als die Unterscheidung zwischen schrifttumslosen oder schrifttums-armen “Nur-Abstandsprachen” und ausgebauten “Auch-Abstandsprachen” die Unterscheidung zwischen solchen, die scheinbar dialektisiert werden können und solchen, bei denen dies nicht der Fall ist, oder kürzer ausgedrückt: denen, die scheidindialektisierbar sind, und denen, die es nicht sind.“

ვე — ქვემოგერმანულად მეტყველ მენონიტებს კანადაში. ასეთ ენობრივ ერთეულთა მდგომარეობა მეტწილად ემსგავსება უსაფარო გარე კილოებისას — ახალ სამშობლოში იქმნება ახალი გარემოება საიმისოდ, რომ კილოურმა მეტყველებამ იკისროს ის ფუნქციები, რაც ნორმალურ გარემოში მისთვის ზედმეტია¹ (კლოსი, 1978:70).

მაშასადამე, ჰაინც კლოსი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ეთნოკულტურულ და პოლიტიკურ მონაცემებს: აუსბაუ-პარადიგმა შესაძლოა, დაირღვეს, თუ სტანდარტულ-სამწიგნობრო ნორმასა და კილოსთან გათანაბრებულ აბშტანდ-ენას შორის ეთნოკულტურულ-პოლიტიკური კავშირი შესუსტდება, მაგრამ იმავდროულად, აუსბაუ-პარადიგმის ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილ აბშტანდ-ენას სხვა სისტემა ველარ დაიქვემდებარებს: ბრაზილიაში ქვემოსაქსონური და კანადაში — ქვემოგერმანული, ცხადია, აღარ ქცეულან პორტუგალიურ ან ინგლისურ სამწიგნობრო ენებს დაქვემდებარებულ აბშტანდებად, მიუხედავად იმისა, რომ მათზე მეტყველნი დაბადებით უკვე ბრაზილიელები და კანადელები არიან და არა გერმანელები.

ამდენად, დებულებათა მიხედვით, დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი ერთგვარად, შუალედურ ადგილს იკავებს სისტემურ-სტრუქტურულ და ეთნოკულტურულ კრიტერიუმთა შორის.

¹ „Die Sprecher einer scheindialektisierten Abstandsprache können in ein Land auswandern, in welchem ihre traditionelle Hochsprache nicht in den Schulen zugelassen ist und wo ihre Kinder und Enkel in manchen Fällen als Hochsprache nur noch die (mit der eigenen nicht nahverwandte) Landessprache gebrauchen, im mündlichen Umgang aber auch immer die — in der Regel weiterhin als bloße Mundart empfundene — dialektisierte Ahnensprache verwenden. Das ist eingetreten z.B. bei manchen niedersächsisch redenden Pommernnachkommen in Brasilien und ebenso bei manchen Plautdietsch sprechenden Mennoniten in Kanada. Die Lage einer solchen Sprache ist dann in mehr als einer Hinsicht zum Verwechseln ähnlich der einer dachlosen Außenmundart. Wie diese wird sie unter der neuen Konstellation leichter als in der alten Heimat für Aufgaben gebraucht, die über die eines Normaldialektes hinausgehen.“

1.3.2. დაქვემდებარება, როგორც ენობრივი მოვლენა. ჰა-

ინც კლოსის ფუნდამენტური ნაშრომი „ახალგერმანიკულ კულტურულ ენათა განვითარება 1800 წლიდან 1950 წლამდე“ („Die Entwicklung Neuer Germanischer Kultursprachen Seit 1800 Bis 1950“)¹ პირველად 1952 წელს გამოქვეყნდა და მაშინვე მსოფლიოს ენათმეცნიერთა დიდი ყურადღება მიიპყრო. კლოსისეული ტერმინები — **აუსბაუ** და **აბშტანდი** ფართოდ დამკვიდრდა საერთაშორისო ენათმეცნიერულ სიტყვათმარებაში.

დაქვემდებარების, როგორც ენობრივი მოვლენის ცალკეული მაგალითები მკვლევართათვის ადრევე ცნობილი იყო, თუმცა — ჰაინც კლოსის ნაშრომების გამოქვეყნებამდე, გამოწვლილვით მისი შესწავლით თითქმის არავინ დაინტერესებულა. აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ მართალია, გერმანელმა ენათმეცნიერმა საკუთარი თეორია დაქვემდებარებით კრიტერიუმზე ააგო, მაგრამ უშუალოდ დაქვემდებარების რაობა არც მას განუხილავს. არადა, ხსენებული მოვლენა მეტად მნიშვნელოვანია როგორც **სოციო-ლინგვისტური**, ისე **ეთნოლინგვისტური**, **ფსიქოლინგვისტური** და **ენობრივი სისტემატიკის** თვალსაზრისით: ის უკავშირდება, ერთი მხრივ, ენობრივ და ეთნიკურ თვითაღქმას, ხოლო მეორე მხრივ კი — ნიველირებასა და ენობრივ კოდთა შერევას/აღრევას.

მსოფლიოს თანამედროვე ერებისა და ენების ისტორიაში მოიპოვება უამრავი მაგალითი იმისა, რომ საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ენის ჩამოყალიბებას და საყოველთაოდ გავრცელებას წინ უსწრებდა მწიგნობრობის განვითარება ცალკეულ კუთხურ ენობრივ ერთეულებზე: მაგალითად, საფრანგეთში, სადაც ადგილობრივი ვულგარული ლათინურის დიფერენციაციის საფუძველზე ჩამოყალიბდა ორი მსხვილი **მეიფე სისტემა**: „ლანგ დ'ოილ“ (Langue d'oïl, ჩრდილოეთში) და „ლანგ დ'ოკ“ (Langue d'oc

¹ მეორედ გამოქვეყნდა 1978 წელს, ოდნავ შეცვლილი სათაურით: „ახალგერმანიკულ კულტურულ ენათა განვითარება 1800 წლიდან“ („Die Entwicklung Neuer Germanischer Kultursprachen Seit 1800“);

— სამხრეთში),¹ მწიგნობრობა განვითარდა IX საუკუნიდან — როგორც ერთი, ისე მეორე სისტემის შემადგენელ **ცალკეულ ქვესისტემებზე (კილოებზე)**, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად.

XIV საუკუნიდან მოყოლებული, რიგი ისტორიული მიზეზების გამო, შესამჩნევად დაწინაურდა „ლანგ დ’ოილის“ ილ-დე-ფრანსის კილოს საფუძველზე შემუშავებული სამწიგნობრო ნორმა, რომელიც თანდათან იქცა საერთო-ეროვნულ ენად საფრანგეთის სამეფოს ყოველი ქვეშევრდომისთვის და შესაბამისად, ეწოდა „ფრანგული ენა“ (*La langue Française*). იმავდროულად, „ლანგ დ’ოილის“ სხვა ქვესისტემათა (პიკარდიულის, ნორმანდიულის...) საფუძველზე შემუშავებული სამწიგნობრო ნორმები დაემცრო — თითოეული მათგანი ტრანსფორმირდა **კუთხურ კოინედ** ანუ იმგვარ ენობრივ ვარიაციად, რომელზეც როგორც წესი, იქმნება ხოლმე ხალხური შემოქმედება. მათი სტანდარტიზება შემდგომში აღარ გაგრძელებულა — ამაზე მართებულად მიუთითა ნორმანდიული მე-

¹ აღნიშნული სახელწოდებები მომდინარეობს დადასტურებითი ნაწილაკებიდან *oil* (< ლათ. *hoc ille* „აგე ეგ“) და *oc* (< ლათ. *hoc* „აგე“). ამაზე დანტე ალიგიერი თავის ცნობილ ტრაქტატში „მდაბიური მჭევრმეტყველებისათვის“ („*De Vulgari Eloquentia*“, თავი VIII, მე-7 ქვეთავი) საგანგებოდ ამახვილებს ყურადღებას: „ისინი, რომლებიც [თანხმობისას] ამბობენ **ოკ**, ცხოვრობენ ევროპის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, გენუელთა საზღვრებიდან მოყოლებული. ისინი, რომლებიც იმავე შემთხვევაში ამბობენ **სი**, ცხოვრობენ უფრო აღმოსავლეთით — იტალიაში, ვიდრე ადრიატიკის ზღვამდე და სიცილიაზე, ხოლო მათგან ჩრდილოეთით კი ცხოვრობენ ისინი, რომლებიც ამბობენ **ოილ**; აღმოსავლეთით მათ ესაზღვრებიან გერმანელები, დასავლეთით და ჩრდილოეთით — ინგლისის ზღვა, სამხრეთით კი — არაგონის მთები“ („*Istorum vero proferentes oc meridionalis Europe tenent partem occidentalem, a Ianuensium finibus incipientes. Qui autem si dicunt a predictis finibus orientalem tenent, videlicet usque ad promuntorium illud Ytalie qua sinus Adriatici maris incipit, et Siciliam. Sed loquentes oil quodam modo septentrionales sunt respectu istorum: nam ab oriente Alamannos habent et ab occidente et settentrione anglico mari vallati sunt et montibus Aragonie terminati*“). ვი-მოწმებთ 1948 წლის ფლორენციული გამოცემიდან, გვ. 10.

ტყველების ერთ-ერთმა პირველმა მკვლევარმა **ლუი-ფრანსუა ვანეიმ** (1862:3-4): „ესაა XII, XIII და XIV საუკუნეთა ენობრივი ფორმები, რომლებიც ჩვენმა გლეხებმა ტრადიციულად შეინარჩუნეს: ისინი საუბრობენ ისე, როგორც იმ დროს წერდნენ. თუკი [სხვაგან] შემდგომში ყველაფერი შეიცვალა, თუკი სადმე რაიმე ასო ჩაემატა, რათა ენა უფრო კეთილხმოვანი, ადვილი და დახვეწილი გამხდარიყო, თუკი გრამატიკოსებმარამდენიმე ახალი წესი დაამკვიდრეს და აკადემიკოსებმაც თავიანთი დადგენილი ნორმები შემოგვთავაზეს, რომ ფრანგული ენა საბოლოოდ ჩამოყალიბებულიყო — აქვე დავძენ, რომ მისი დახვეწა, ისევე როგორც სხვა ენებისა, უნდა გაგრძელდეს, — სოფლელი ხალხი, რომლისთვისაც უცხო იყო ეს ცვლილებები, პრიმიტიული ენის ერთგული დარჩა.“¹

აღსანიშნავია, რომ დღეს საფრანგეთში კილოები „წმინდა სახით“ შემოინახა მხოლოდ 50 წელზე მეტი ხნის თაობამ. უმცროსი თაობის მეტყველება, რაზეც ტრადიციულად, დიდ გავლენას ახდენს სამწიგნობრო ფრანგული და, განსაკუთრებით — პარიზული ჟარგონი, უკვე ნიველირებულია: „პარიზული სასაუბრო ენა და კილოთზედა ფორმები პარიზიდან სხვა მხარეებშიც გავრცელდა და იქამდე ჩაენაცვლა ადგილობრივ მეტყველებებს, ვიდრე იმათ საფუძველზე ქალაქური სასაუბრო ვარიანტები ჩამოყალიბდებოდა. **კუთხური ენები იმთავითვე სტიგმატიზებულ იქნა — განათლებულმა, ძალზე ურბანიზებულმა ფრანგმა მოქალაქეებმა ეროვნული ენა ირჩიეს.** შესაბამისად, [საფრანგეთის კუთხეებში] 60-იანი წლების შემდგომ დაბადებულთა მეტყველებაში ოდნავდა

¹ „ce sont les formes du langage des 12e, 13e et 14e siècles dont nos paysans ont conservé la tradition - ils parlent comme on écrivait alors. Si tout a été modifié depuis, si certaines lettres ont été supprimées pour rendre la langue plus douce, plus facile et plus correcte, si de nouvelles règles ont été établies par les grammairiens, et des entraves imposées par les académiciens pour fixer définitivement la langue française, - en supposant qu'il puisse y avoir quelque chose de définitif sur ce point comme sur beaucoup d'autres, - les gens de campagne, qui demeuraient étrangers à ces changements, sont restés fidèles au langage primitif.“

შეინიშნება კუთხური თავისებურებანი ფონოლოგიაში. მიუხედავად იმისა, რომ საფრანგეთი შესამჩნევად უახლოვდება საყოველთაოენობრივერთფეროვნებას, ზოგი მკვლევრის აზრით, ჯერ კიდევ **არსებობს „კუთხური ფრანგული“ — ერთობლიობა სამწიგნობრო ენასთან ახლომდგომი იმ სასაუბრო ფორმებისა, რომელთაც ძალზე ეტყობა კუთხური გავლენა**¹ (ვანდეკერკჰოვე, ბრიტენი, 2009:4; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

იტალიაშიც, საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ენის ჩამოყალიბებამდე, მწიგნობრობა ცალკეულ კუთხურ ენობრივ ერთეულებზე ჩაისახა: XIV საუკუნეში **დანტე ალიგიერი** ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ მთელი ქვეყნის მასშტაბით, ყველაზე სრულყოფილი პოეზია ვულგარული ლათინურის **სიცილიურ** სახესხვაობაზე იქმნებოდა: „უპირველეს ყოვლისა, სიცილიური შემოქმედება განვიხილოთ: იქაურმა ხალხურმა მეტყველებამ, როგორც ცნობილია, სახელი სხვებზე მეტად გაითქვა იმით, რომ რაც კი იტალიაში წყობილი სიტყვა ითქმის, ყველა „სიცილიურად“ იწოდება და, როგორც გამოვარკვიეთ, არც ადგილობრივი განათლებულნი იწუნებენ მათ სასიმღეროდ“² — იტალიური საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ენის აღიარებული ფუძემდებელი ამით ამტკიცებდა,

¹ „Parisian vernacular and supralocal forms were successfully diffused from Paris and replaced local ones before distinct urban varieties could develop elsewhere in France. Regional languages became stigmatized at an early stage and better educated and increasingly urbanized French citizens opted for the national tongue. As a consequence, the colloquial speech of people born from the 1960s onwards barely contains regional elements in its phonology. And yet, just when France seemed to be heading for near total linguistic homogeneity, recent research reveals the emergence of “regional French”, which covers varieties that are quite close to standard French but increasingly show some distinct regional coloring.“

² „Et primo de siciliano examinemus ingenium: nam videtur sicilianum vulgare sibi famam pre aliis asciscere eo quod quicquid poetantur Ytali sicilianum vocatur, et eo quod perplures doctores indigenas invenimus graviter cecinisse“ — XII თავი, მე-2 ქვეთავი; ვიმოწმებთ 1948 წლის ფლორენციული გამოცემიდან, გვ. 14;

რომ ხალხურ მეტყველებას თავისუფლად შეეძლო, მწერლობაში იმხანად უკვე მკვდარი **კლასიკური ლათინურის** ადგილი დაეკავებინა. თვითონ, როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, ლექსებს წერდა ვულგარული ლათინურის **ტოსკანურ** სახესხვაობაზე (კერძოდ — ქ. ფლორენციის კილოზე) რომელიც მისთვის მშობლიური იყო.

აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ საფრანგეთისგან განსხვავებით, იტალია მხოლოდ XIX საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში გაერთიანდა, თუმცაღა უკვე XVII-XVIII საუკუნეებიდან მოყოლებული, ტოსკანური (ფლორენციული) საერთო-იტალიურ ეროვნულ ენად აღიქმებოდა როგორც თავად იტალიელთა, ისე უცხოელთა მიერაც — ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა ცნობა, რომელსაც გვაწვდის სიცილიური მეტყველების ერთ-ერთი პირველი მკვლევარი **კორადო ავოლიო** (1882:2): „ვიდრე სიცილიას მართავდნენ არაგონელი მეფეები და მეფისნაცვლები, [სიცილიური] კილო ზედმიწევნით ინარჩუნებდა დამწერლობის თავისთავადობას: კანონები და ყოველგვარი აქტები სწორედ კილოზე იწერებოდა. მას შემდეგ კი, რაც კუნძული კასტილიის სამეფოს სამფლობელოდ იქცა [1735 წლიდან — მ.ლ.], კარლოს V-ისა და მისი მემკვიდრეების მიერ ის მიჩნეულ იქნა იტალიის პროვინციად, როგორც მაგალითად, მიიჩნეოდა ნეაპოლი და მილანი. [ამიტომ,] სიცილიური უკვე აღარ იყო ოფიციალური ენა: ესპანეთის მეფეთა მოხელეები, რომელთა შორის ზოგი, საბედნიეროდ, [ეროვნებით] იტალიელიც იყო, ტოსკანური ენით სარგებლობდნენ“.¹

ასე რომ, როგორც აღვნიშნეთ (იხ. **შესავალი**), დანტე ალიგიერის და მისი თანამედროვე სხვა ფლორენციელი პოეტებისა

¹ „Finchè in Sicilia governarono i re e i vicerè aragonesi, il dialetto conservò gelosamente la sua autonomia di scrittura: le leggi e gli atti d'ogni sorta si scrivevano in dialetto. In seguito, passata l'isola alla corona di Castiglia, essa venne riguardata da Carlo V e dai suoi discendenti come provincia italiana, nello stesso modo che venivano riguardate Napoli e Milano. La lingua ufficiale non fu più la siciliana: i vicarj dei re di Spagna, tra' quali fortunatamente italiani, si servivano della lingua toscana“ — ციტატა მოგყავს ავტორისეული ორთოგრაფიის დაცვით.

თუ პროზაიკოსების (ფრანჩესკო პეტრარკა, ჯოვანი ბოკაჩო...) შემოქმედების პოპულარობამ, ასევე — ფლორენციის კულტურულმა დაწინაურებამ, ტოსკანური მეტყველების საფუძველზე შემუშავებული სამწიგნობრო ნორმა **საერთო-ეროვნულ ენად** აქცია ჯერ კიდევ იმ დროს, როდესაც იტალია პოლიტიკურად დაქუცმაცებული იყო და მისი გაერთიანებაც ძნელად თუ წარმოედგინა ვინმეს. ტოსკანის საპერცოგოს ფარგლებს გარეთ ამ პროცესმა კანონზომიერად გამოიწვია მეორე პროცესი — **სხვა კუთხურ მეტყველებათა სამწიგნობრო ნორმების დაქვემდებარება ტოსკანურისადმი**, რასაც იტალიელი მკვლევრები „ტოსკანიზაციას“ (Toscanizzazione) უწოდებენ: იტალიის სხვადასხვა კუთხეში ბევრი მწერალი, რომელიც ადგილობრივ კილოზე წერდა, ფართოდ იყენებდა ნასესხობებსა და კალკებს ტოსკანურიდან, რამდენადაც სურდა, რომ საკუთარი ნაწარმოებები დანტეს „ღვთაებრივ კომედიასთან“ ანდა ჯოვანი ბოკაჩოს „დეკამერონთან“ გაეთანაბრებინა. ასევე: კუთხურ კილოებში ტოსკანურისთვის დამახასიათებელ თავისებურებათა გადმოღება-დამკვიდრებას ხელს უწყობდა **ერთიანი იტალიური თვითშეგნების** გაძლიერება და ეროვნული მოძრაობის აღმავლობაც (გრცლად იხ. ბრუნი, 1992:34).

იტალიის გაერთიანების შემდგომ, კუთხურ სამწიგნობრო ენებს იქაც ისეთივე ბედი ეწიათ, როგორიც საფრანგეთში — მათი სტანდარტიზება აღარ გაგრძელებულა და თითოეული მათგანი ტრანსფორმირდა **კუთხურ კოინედ**. მოგვიანებით, ამ კუთხურმა კოინეებმა დიდი გავლენა მოახდინეს სამწიგნობრო იტალიურის ზეპირ ნაირსახეობებზე, რომლებიც ამჟამად ცნობილია **კუთხური იტალიურის (Italiano regionale)** საერთო სახელით: „მნიშვნელოვანია, რომ განვასხვავოთ კილოებზე მეტყველთა კუთხური იტალიური და [სამწიგნობრო] იტალიურად მეტყველთა კუთხური იტალიური: პირველნი მას მხოლოდ ოფიციალური კონტექსტით იყენებენ და [ამგვარ შემთხვევებში,] განათლებულ თანამოსაუბრეთათვის მეტად შესაძინევია კილოური ინტერფერენცია, ხოლო მეორენი, შესაძლოა, საერთოდაც არ ფლობდნენ კილოს და შესაბამისად,

[ამ უკანასკნელთა მეტყველებაში შემჩნეულ] ადგილობრივ თავისებურებებს პირდაპირი კილოური ინტერფერენციით ვერ ავხსნით“¹ (ამენტა, 2011:2). აგრეთვე უნდა ითქვას ისიც, რომ საფრანგეთისგან განსხვავებით, იტალიაში კილოები დღესაც ყველა თაობაში ცოცხალია, მაგრამ ისინი უმეტესად აღრეული ფორმით გვხვდება; მაგალითად, „**სიცილიური მეტყველების წმინდა სახით მოსმენა დღეს შეუძლებელია**: სიცილიურის და [სამწიგნობრო] იტალიურის ელემენტთა პროცენტული შეფარდება სხვაობს ზონათა მიხედვით — მაგალითად, მესინას მკვიდრთა მეტყველებაში [სამწიგნობრო] იტალიურის ელემენტები უფრო მეტია, [შიდა] პროვინციათა მეტყველებაში კი — ნაკლები“² (დესიატოვა, 2008:130).

ამდენად, ყოველივე ზემოთ თქმული ცხადჰყოფს, რომ დღესდღეობით „ლანგ დ'ოილის“ კილოები **სრულად ექვემდებარება** სამწიგნობრო ფრანგულს, ხოლო აპენინების ვულგარული ლათინურის კილოები — სამწიგნობრო იტალიურს; არადა, როგორც ერთი, ისე მეორე სამწიგნობრო ნორმაც წარმოშობით მათივე თანაბარ და ჰომოგენურ კილოს წარმოადგენს: ფრანგულს — „ლანგ დ'ოილის“ კილოთაგან, იტალიურს კი — აპენინების ვულგარული ლათინურის კილოთაგან განასხვავებს მხოლოდ სამი ძირითადი ნიშანი: **პრესტიჟულობა, სტანდარტულობა და მწიგნობრობის ტრადიციის უწყვეტობა**, სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზ-

¹ „è importante distinguere l'italiano regionale parlato da chi ha per madrelingua il dialetto da quello di chi per madrelingua ha l'italiano. In genere, i primi usano l'italiano regionale soltanto in contesti formali e con interferenze dialettali più marcate per i parlanti istruiti; i secondi possono anche non conoscere il dialetto, e in questo caso i tratti locali non sono dovuti a un'interferenza diretta.“

² „Услышать сицилийскую речь в чистом виде сейчас невозможно. Речь идет лишь о процентном соотношении сицилийских и итальянских элементов в речи, который варьируется в зависимости от зоны: так, например, в речи мессинцев процент итальянского выше, в провинции — ниже.“ — ხაზგასმა ავტორისაა.

რისით კი ხსენებული სამწიგნობრო ნორმებიც ზუსტად ისევე მიემართება ვულგარულ ლათინურს (*Sermō vulgaris*), როგორც ნორმანდიული და პიკარდიული, ან სიცილიური და ნეაპოლური.

აქვე აღსანიშნავია, რომ დაქვემდებარება შესაძლოა იყოს **უსრულიც**: მაგალითად, შვეიცარიაში ადგილობრივი გერმანული კილოები (ალემანური, შვაბური...) მიემართება არა სამწიგნობრო გერმანულს, არამედ მის ახლომონათესავე ენობრივ ერთეულს — „შვეიცარიულ გერმანულს“ (*Das Schwiizertüütsch*), რომელიც შვეიცარიელ გერმანელთა მშობლიური მეტყველებაა, თუმცადა ენის სტატუსი არ გააჩნია: „შვეიცარიული გერმანული არ არის ენა... ის გულისხმობს ყველა გერმანულ კილოს, რომელზეც შვეიცარიაში მეტყველებენ. **საყოველთაო, კილოთზედა ენაა სამწიგნობრო გერმანული (შვეიცარიული ვარიანტი), მაგრამ მას უკვე ბევრი უცხო ენადაც კი აღიქვამს.** გერმანელიც ყოყმანით ასკვნის ზოლმე: «[ეგ] თქვენი შვეიცარიელი მართლაც გერმანულად ლაპარაკობს, მაგრამ მე ერთი სიტყვაც კი არ მესმის». ზოგადად, ჩვენ — შვეიცარიელები, ხშირად ვიწვევთ ღიმილს, როცა სამწიგნობრო გერმანულად საუბარს ვცდილობთ და, თან ვინარჩუნებთ დამახასიათებელ ალემანურ აქცენტს“¹ (იმპოფი, 2008:9-10; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). მართლაც, შვეიცარიული გერმანული იმდენად განსხვავდება სამწიგნობრო (სტანდარტული) გერმანულისგან, რომ ამ უკანასკნელის შესწავლა შვეიცარიელ გერმანელებს პრაქტიკულად, ნულოვანი დონიდან უწევთ; შემდეგაც, სამწიგნობრო გერმანულად საუბრის დროს, ისინი თავს ვერ აღწევენ კილოურ გავლე-

¹ „Schweizerdeutsch ist keine sprache... Gemeint ist damit die Gesamtheit aller deutschsprachigen Dialekte, die in der Schweiz gesprochen werden. Die einzige überregionale sprache ist das (Schweizer) Hochdeutsch, das von vielen aber bereits als fremdsprache empfunden wird. Es kommt immer wieder vor, dass Deutsche kopfschüttelnd feststellen “Ihr Schweizer sprecht zwar Deutsch, aber ich verstehe kein wort”. Tatsächlich erzeugen wir Schweizer häufig ein Schmuzeln selbst wenn wir uns bemühen, Hochdeutsch zu sprechen, denn wir behalten unsere typisch alemannische Satzmelodie bei.“

ნას. დავძენთ იმასაც, რომ სწორედ „შვეიცარიული გერმანული-დან“ (= ალემანური და შვაბური კილოებიდან) მომდინარეობს მრავალი თავისებურება, რაც დღეისთვის დამკვიდრებულია სამ-წიგნობრო გერმანულის შვეიცარიულ ვარიანტში — ამაზე მართე-ბულად მიუთითებს ცნობილი მკვლევარი **ულრიხ ამონი** (1995:45).

მაშასადამე, თუკი საფრანგეთსა და იტალიაში ადგილობრი-ვი კილოური მეტყველების „წმინდა სახით“ მოსმენა ამჟამად შეუძ-ლებელია, შვეიცარიაში პირიქით — ადგილობრივი კილოური მეტყველება ავიწროებს სამწიგნობრო (სტანდარტულ) ენას. ასე რომ, ამ უკანასკნელის აღმატებული სტატუსი იქ მხოლოდ ინერ-ციით, დამკვიდრებული ტრადიციის გამო ნარჩუნდება. შესაბამი-სად, „შვეიცარიული გერმანულის“ დაბალი სტატუსი (იხ., მაგ., ზე-მოთ მოყვანილი ციტატა: „შვეიცარიული გერმანული არ არის ენა...“) ფორმალურია: ეს ენობრივი ერთეული მხოლოდ და მხო-ლოდ იმიტომაა „გერმანული“, რომ მასზე მეტყველნი ტრადიციუ-ლად, **გერმანულენოვანი სამყაროს** (და არა — **გერმანელი ერის**) ნაწილად თვლიან თავს. აქედან გამომდინარე, **„შვეიცარიული გერმანულის“ სტანდარტული გერმანულისადმი დაქვემდებარება ცუსრულია.**

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ **ენობრივ ერთეულთა სრულ და უსრულ დაქვემდებარებას უმეტესად განსაზღვრავს არა რომელიმე ენათმეცნიერული (ლინგვისტუ-რი), არამედ — არაენათმეცნიერული (ექსტრალინგვისტური) ფაქტორი:** საფრანგეთში „ლანგ დ'ოილის“ მეტყველებები — სამ-წიგნობრო ფრანგულს (= ილ-დე-ფრანსულს), იტალიაში კი აპე-ნინების ხალხური ლათინურის სახესხვაობები (კილოები) — სამ-წიგნობრო იტალიურს (= ტოსკანურს) სრულად ექვემდებარება იმიტომ, რომ მათზე მეტყველთ საერთო-ფრანგული და საერთო-იტალიური ეთნიკური თვითშეგნება აქვთ, რაც დიდწილად სწო-რედ ფრანგულ და იტალიურ სამწიგნობრო-ეროვნულ ენებს ემ-ყარება. შესაბამისად, „შვეიცარიული გერმანულის“ (ანდა „ავ-სტრიული გერმანულის“) სამწიგნობრო გერმანულისადმი დაქ-

ვემდებარება, ლოგიკურად, უსრულია — იმიტომ, რომ შვეიცარია-შიც და ავსტრიაშიც ეს უკანასკნელი ოდენ სამწიგნობრო-ოფიციალური ენის ფუნქციას ასრულებს, ხოლო შვეიცარიელ ანდა ავსტრიელ გერმანელთა ეთნიკური თვითშეგნება რამდენადმე განსხვავდება საკუთრივ გერმანელების თვითშეგნებისაგან სწორედ იმიტომ, რომ ის არასაერთო-გერმანულ სამწიგნობრო ენას, არამედ ადგილობრივ მეტყველებებს — „შვეიცარიულ გერმანულს“ და „ავსტრიულ გერმანულს“ ემყარება.

აქედან გამომდინარე, **ენის სტატუსი შესაძლოა, ჰქონდეს მხოლოდ იმ მეტყველებას, რომელსაც გარეშე ფაქტორთა წყალობით, არათუ თვითმყოფადობის შენარჩუნება, არამედ ასევე — სხვა ახლომონათესავე ენობრივი ერთეულების დაქვემდებარებაც ძალუძს.** სწორედ ეს იგულისხმა ცნობილმა ებრაელმა ენათმეცნიერმა **მაქს ვაინრაიხმა** (1898-1969), როდესაც გასული საუკუნის 20-იან წლებში, ქ. ვილნოში (ამჟამად — ვილნიუსი), თავის ერთ-ერთ ლექციაზე წარმოთქვა ფრაზა: „ენა — ეს არის კილო ჯარითა და ფლოტით“.¹ მართალია, ამ გამონათქვამს ბევრი ენათმეცნიერი სერიოზულად არ ეკიდება (ვრცლად ამის თაობაზე იხ. მერი, 2001:24; მილარი, 2005:12), მაგრამ არსებითად, სწორედ ის ასახავს ზუსტად **ევროპის ენობრივი ვითარების ისტორიულ დინამიკას.**

რამდენადაც სრული ანდა უსრული დაქვემდებარება დამოკიდებულია რიგ არაენათმეცნიერულ ფაქტორებზე, ბუნებრივია, რომ ამ უკანასკნელთა ცვლილებამ ხსენებული მოვლენის მოშლაც გამოიწვიოს: მაგალითად, სამწიგნობრო ფრანგულისადმი ოქსიტანურის სრული დაქვემდებარება მოიშალა XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან, როცა ცნობილმა პოეტმა, ლექსიკოგრაფმა და საზოგადო მოღვაწემ — **ფრედერიკ მისტრალმა** (1830-1914) ააღორძინა გვიან შუა საუკუნეებში დამცრობილი ოქსიტანური მწიგნობრობა პროვანსულ კილოზე. მან გასწია კოლოსალური

¹ „טאַלף און אַרמיי אן טײַם טקעלדײַז אַ זאַפּש אַ“ [„შფრანს იზ ა დიალექტ მით ან არმეა უნ ტლოთ“].

შრომა — 1878-1886 წლებში, გამოსცა ფრანგულ-პროვანსული ლექსიკონი ორ ტომად, რომელიც საგანგებოდ გათვალისწინებული იყო მწერალთათვის. მისტრალს მრავალი მიმდევარი გამოუჩინდა, ხოლო 1904 წლიდან, როცა მან ლიტერატურის დარგში ნობელის პრემია მიიღო, ოქსიტანური ენა ცნობილ იქნა სამხრეთ საფრანგეთის არამატერიალური კულტურის ძეგლად და მისმა აღდგენილმა სამწიგნობრო ნორმამ, რომელიც უწინდებურადვე პროვანსულ კილოს ეფუძნებოდა, **ხელახლა დაიქვემდებარა სამხრეთ საფრანგეთში გავრცელებული „ლანგ დ'ოკის“ კილოთა მეტინაწილი.**

ასევე: 1984 წელს, ლუქსემბურგის დიდ საჰერცოგოში უწინდელ (და ტრადიციულ) სახელმწიფო ენებს — გერმანულსა და ფრანგულს — სტატუსით გაუთანაბრდა **ლუქსემბურგული** (Das Lëtzebuersch); აღსანიშნავია, რომ სამთავრობო დონეზე საამისოდ მუშაობა დაიწყო II მსოფლიო ომის დასრულების შემდგომ, როდესაც ლუქსემბურგულ საზოგადოებრიობაში მომწიფდა აზრი, რომ მათი სამშობლო უკვე აღარ უნდა ჩათვლილიყო გერმანულენოვანი სამყაროს ნაწილად: კანონპროექტი, რომელიც ლუქსემბურგულ ორთოეპიასა და ორთოგრაფიას არეგულირებდა, 1946 წლის 7 სექტემბერს, უშუალოდ ლუქსემბურგულად გამოქვეყნდა ფრანგული პრეამბულით — გერმანულის უგულვებელყოფა, რასაკვირველია, საზოგადოებრივი აზრისადმი ანგარიშის გაწევით აიხსნებოდა; თუმცა, ლუქსემბურგში ლუქსემბურგულის დამოუკიდებელ, სამწიგნობრო ენად ფორმირებას 38 წელი დასჭირდა: **ამ ხნის განმავლობაში, მან დაიქვემდებარა ქვეყანაში გავრცელებული ყველა ის ჰომოგენური კილო, რომელიც იქამდე გერმანული ენის ნაწილად მიიჩნეოდა.**

მაშასადამე, როგორც განხილული მაგალითებიდან ჩანს, ოქსიტანურიც და ლუქსემბურგულიც ენებად ჩაითვალა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მათ სამწიგნობრო ნორმებზე შესაბამისმა სოციუმებმა საკუთარი თვითშეგნება დააფუძნეს: ოქსიტანურად მეტყველთათვის ოქსიტანური სამწიგნობრო ენის აღორძინება ნიშნავდა წინაპართა ენობრივ-კულტურულ მემკვიდრეობასთან უშუ-

აღო კავშირის აღდგენას, ხოლო ლუქსემბურგელთათვის კი ლუქსემბურგული სამწიგნობრო ენის შემუშავება გაიგივდა გარკვეულ ეროვნულ თავისთავადობასთან. **სწორედ ამ მიზეზთა გამო, ორივე სამწიგნობრო ნორმამ, როგორც ითქვა, დაიქვემდებარა ჰომოგენური კილოები.**

ამასთან, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ კილოთა დაქვემდებარება განხორციელდა მხოლოდ იმ არეალებში, რომლებიც შესაბამის სოციალურ ტრადიციულ საცხოვრის წარმოადგენს — სამწიგნობრო ოქსიტანურმა დაიქვემდებარა სამხრეთ საფრანგეთში გავრცელებული გასკონური და ლიმუზენური კილოები, მაგრამ არ დაუქვემდებარებია **არანული კილო**, რომელიც გავრცელებულია ვალ-დ'არანის ხეობაში (1104 წლიდან შედის ჯერ არაგონის, მერე კი — გაერთიანებული ესპანეთის სამეფოს შემადგენლობაში; დღეს ადმინისტრაციულად ექვემდებარება კატალონიის ავტონომიას); ასევე: სამწიგნობრო ლუქსემბურგულმა ვერ დაიქვემდებარა **შუა მოზელის, ტირისა და ზიბენბურგის** კილოები, რომლებიც გერმანიაშია გავრცელებული.

1.3.3. „აუსბაუ-პარადიგმა“ და დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი სხვა ენათმეცნიერთა თვალთახედვით. როგორც უკვე აღინიშნა, ჰაინც კლოსის „აუსბაუ-პარადიგმის“ თეორიამ ენათმეცნიერთა დიდი დაინტერესება გამოიწვია: მის თაობაზე გასული საუკუნის 50-იან წლებში დაწყებული დისკუსია 80-იანი წლების შუახანებამდე გაგრძელდა. გერმანელ მკვლევარს საკმაოდ გამოუჩნდა მომხრეებიცა და მოწინააღმდეგეებიც, რომელთა მიერ გამოთქმულმა მოსაზრებებმა შემდგომში დიდად შეუწყო ხელი **სოციოლინგვისტიკის**, როგორც **ენათმეცნიერების დარგის** განვითარებას.

ერთ-ერთი პირველთაგანი, ვინც ჰაინც კლოსის „აუსბაუ-პარადიგმა“ სიღრმისეულად განიხილა, გახლდათ ცნობილი ხორვატი ენათმეცნიერი, რომანისტი **ჟარკო მულიაჩიჩი** (1922-2009). ამ მხრივ, განსაკუთრებით გამოირჩევა მისი სტატია „**ტერმინი «მცირედ განკერძოებული კილოური ენები» და მისი მიმართება რომანული სოციოლინგვისტიკისადმი**“ (*“Il termine lingue distan-*

ziate apparentemente dialettizzati e la sua rilevanza per la sociolinguistica romanza”), რომელიც 1981 წელს გამოქვეყნდა იტალიურ ენაზე.

ქარკო მულიაჩიჩი მართებულად შენიშნავს, რომ დაქვემდებარება, როგორც ენობრივი მოვლენა, გამოწვეულია ევროპის კონტინენტისთვის მეტად სპეციფიკური, ისტორიული თავისებურებით: „როგორც ითქვა, [კლოსი] რომანულ ენობრივ ერთეულთა შორის უფრო ხშირად იმოწმებს კატალანურს, ოქსიტანურს და სარდინიულს (გალისიურის ვითარება ოდნავ განსხვავებულია, რამდენადაც ის ნორმა, რაც გამართულად ნაწერ თავისთავად ტექსტებში იჩენს ხოლმე თავს, ენათმეცნიერულად პორტუგალიურს არ უპირისპირდება ისე, რომ განსხვავებულ აბშტანდად მივიჩნიოთ). არათუ ეს სამივე ენა, არამედ ზოგი სხვაც კი, მთლიანად ან ნაწილობრივ მსხვერპლად შეიწირა მრავალსაუკუნოვანმა ნებაყოფლობითმა ან/და უნებურმა **გლოტოფაგიამ**, რაც [თავის მხრივ,] გამოიწვია აღმატებული სახელმწიფო ენის (ან ენების, რაკილა [დაქვემდებარებულ ენობრივ ერთეულებზე] მეტყველნი ერთზე მეტ სახელმწიფოში ცხოვრობენ) გაბატონებამ“¹ (მულიაჩიჩი, 1981:88; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ბერძნულიდან მომდინარე ტერმინით **გლოტოფაგია** (Glottophagia „ენა“ და -phagia „ჭამა“) ხორვატი ენათმეცნიერი აღნიშნავს შემდეგ პროცესს: „თუკი [გვაქვს] ორი ენა, რომელიც ერთსა და იმავე ენობრივ ქვეჯგუფს განეკუთვნება, მაშინ უფრო სუსტ ენაზე მეტყველთა უმრავლესობა არაიშვიათად გულწრფელად თვლის, რომ უფრო ძლიერი ენის კილოზე მეტყველებს. ეს საფრთხე განსაკუთრებით ემუქრება ე.წ. „ოდნავ განცალკევებულ ენებს“ ანუ იმგვარ

¹ „I casi più noti nella Romania sono, occorre dirlo, il catalano, l'occitanico e il sardo (il caso del gallego è un po' diverso, visto che tale idioma, che può sfoggiare anche dei testi di alto livello, concernanti scienze naturali, non si sarebbe staccato linguisticamente dal portoghese in modo di diventare una nuova ABS). Tutte queste lingue però e alcune altre ancora sono state (e in parte lo sono ancora) vittime di glottofagia consciente e/o inconsciente plurisecolare dovuta alla rispettiva lingua di stato (o a più lingue di stato, nel caso che i loro parlanti vivano in più di uno stato).“

ერთეულებს, რომლებიც ენათმეცნიერულად ენებია, მაგრამ არ აქვთ (ან — უკვე აღარ აქვთ) საკუთარი აუსბაუ-პარადიგმა. საფრთხილოა ისეთი სიტუაციაც, როცა აბშტანდ-ენას აქვს ერთზე მეტი ახლადჩამოყალიბებული აუსბაუ-პარადიგმა (მაგალითად, როგორც თანამედროვე ოქსიტანურს)“¹ (იქვე, გვ. 89-90).

ჟარკო მულიაჩიჩის ეს უკანასკნელი თვალსაზრისი აუცილებლად საჭიროებს განმარტებას: რასაკვირველია, აქ საუბარია იმგვარ ენობრივ ერთეულებზე, რომლებიც წარსულში სრულფასოვან, ეროვნულ ენებად მიიჩნეოდა. მათ, უმეტეს შემთხვევაში, შეეძლოთ სხვა, ახლომონათესავე ენობრივ ერთეულთა დაქვემდებარებაც, მაგრამ გარკვეული ისტორიული მიზეზების გამო, თავადვე აღმოჩნდნენ უფრო ძლიერ ახლომონათესავე ენობრივ ერთეულებს დაქვემდებარებულნი: მაგალითად, რომანულ ევროპაში ამგვარი ენა იყო **პროვანსული**, რომელსაც ექვსი საუკუნის განმავლობაში (X-XV სს.) ჰქონდა უწყვეტი სამწიგნობრო ტრადიცია და იქვემდებარებდა „ლანგ დ'ოკის“ სხვა კილოებსაც (ჰქმნიდა საკუთარ აუსბაუ-პარადიგმას), თუმცა XV-XVI საუკუნეებიდან თავადვე დაექვემდებარა ფრანგულს, იქცა რა „ონანგ განცალკევებულ ენად“ (ფრანგ. Patois). შესაბამისად, „ლანგ დ'ოკის“ (იგივე ოქსიტანური) სისტემის საფუძველზე **ეროვნული ენა** ვერ ჩამოყალიბდა. ამ მხრივ, შედეგი ვერც ფრედერიკ მისტრალის მოღვაწეობამ გამოიღო — მიუხედავად იმისა, რომ აღდგენილმა პროვანსულმა სამწიგნობრო ნორმამ ნელ-ნელა ხელახლა დაიქვემდებარა „ლანგ დ'ოკის“ კილოთა უმრავლესობა (გარდა ესპანეთის ტერიტორიაზე მოქცეული **არანული**სა, რომელიც იქცა „განზოგადე-

¹ „Se le due lingue invece appartengono alla stessa famiglia di primo grado, non è raro il caso che molti, alle volte le stragrande maggioranza dei parlanti della lingua meno forte, credono sinceramente di parlare un dialetto della lingua più forte. Questo Pericolo è molto forte e frequente nel caso delle “Nur-ABS”, ossia di quelle lingue “Linguistiche” che non hanno una propria AUS (o che non hanno più una propria AUS). Precaria è la situazione di ABS che dispongono di più di una AUS incipiente (per es., l'occitanico moderno).“

ბულ კილოდ“), ოქსიტანური კვლავ ნაკლებპრესტიჟულ მეტყველებად დარჩა, რადგანაც მასზე მეტყველთა განწყობა (attitude) სათანადოდ მაღალი არ აღმოჩნდა (მულიაჩიჩი, 1981:89).

მეორე მხრივ, პოსტ-ფრანკისტულ ესპანეთში ხელისუფლებამ ენის სტატუსი მიაწიჭა ადგილობრივ ვალენსიურ მეტყველებას, რომელიც კატალანური ენის განუყოფელი ნაწილია. მიუხედავად იმისა, რომ ვალენსიურს განსავითარებლად ყველა უფლება მიეცა, მასზე მეტყველთა უმეტესობამ, ვინც თავს ტრადიციულად, კატალონელად თვლიდა, არ გაიზიარა ხელისუფლების პოზიცია: მათ მართებულად მიიჩნიეს, რომ ვალენსიურის ენად გამოცხადება კატალანური ენის უფლებათათვის ბრძოლის („კატალანიზმის“) საწინააღმდეგო ჭეშმარიტ იყო; აქედან გამომდინარე, ვალენსიასა და კატალონიაში ენობრივი სეპარატიზმის მხარდაჭერა ჩაითვა „თვითმოძულეობად“ (Autoodi): „კატალანურად ამგვარი ტერმინი შექმნეს კატალანისტებმა ყოფილი ვალენსიის სამეფოდან, სადაც გააფთრებული ბრძოლა მიმდინარეობს კატალანისტებსა და ვალენსიანისტებს შორის“¹ — აღნიშნავს მულიაჩიჩი (1981:90) და იმოწმებს თანამედროვე კატალანური (და ესპანური) სოციოლინგვისტიკის აღიარებულ წარმომადგენელს, ვალენსიის მკვიდრს, **რაფაელ ლუის ნინიოლეს-ი-მონლიორს** (დაბ. 1943). ვალენსიის ავტონომიაში ამგვარი ვითარება ნარჩუნდება ამჟამადაც.

მაშასადამე, ჟარკო მულიაჩიჩის მართებული თვალსაზრისით, მეტყველების სრულფასოვან ენად ქცევა, უპირველეს ყოვლისა, დამოკიდებულია მასზე მეტყველი სოციუმის **განწყობაზე**, რომელიც ცხადია, სხვადასხვაგვარ ისტორიულ-კულტურულ პირობებში ყალიბდება; შდრ.: ოქსიტანურზე მეტყველი სოციუმისუწინ მკვეთრად გამოხატული ეროვნული თვითმყოფადობა რეგიონულად იქცა უნიტარულ საფრანგეთში, ხოლო დეცენტრალიზებულ ესპანეთში კი კატალანურად მეტყველმა სოციუმმა ეროვნული

¹ „Tale termine fu usato in catalano da un catalanista oriundo dall'ex-regno di Valencia dove è in corso una fiera lotta fra i catalanisti e valencianisti.“

თვითმყოფადობის შენარჩუნება შეძლო; სწორედ ამიტომ, შედეგი არ გამოიღო არც ცალკეული ოქსიტანელი აქტივისტებისა და არც ესპანეთის ხელისუფლების საქმიანობამ.

იგივე თემას ეხება ცნობილი ბრიტანელი სოციოლინგვისტი **პიტერ თრაჯილი** (1998:12): „აქვე საინტერესოა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ადრეულ პერიოდებში საბერძნეთის ხელისუფალთ დიდად უჭირდათ მაკედონურის და ბულგარულის გაყოფა. [მიუხედავად იმისა, რომ] 1928 წლის აღწერის დროს, ცალ-ცალკე იყო მოცემული გრაფები სლავურ-მაკედონურად და ბულგარულად მეტყველთათვის, ხოლო 1925 წელს სლავური პირველდაწყებითი ანბანის სახელმძღვანელო... დაწერილი იყო ბულგარულისგან საკმაოდ განსხვავებულ სამხრეთ-სლავურ კილოზე (რომელიც თავის მხრივ, უახლოვდებოდა დღევანდელ [სამწიგნობრო] მაკედონურ ენას) და თანაც — ლათინური გრაფიკით; უეჭველია, რომ ეს ორივე ნაბიჯი გადაიდგა იმიტომ, რომ შეესუსტებინათ კავშირი ბულგარეთსა და საბერძნეთის სლავურენოვან მოსახლეობას შორის“.¹

მოგვიანებით, მაკედონურის, როგორც დამოუკიდებელი ენის გამოყოფა საბერძნეთში მცხოვრებმა სლავებმა თავადვე ითხოვეს — 90-იან წლებში, როცა იუგოსლავია დაიშალა და დამოუკიდებელი გახდა მისი ყოფილი მოკავშირე რესპუბლიკა **მაკედონია**. იმ დროისათვის სამწიგნობრო მაკედონური, რომელიც XX საუკუნის 40-იანი წწ. II ნახევარში, დასავლურ-ბულგარულ კილოთა საფუძველზე შემუშავდა, უკვე სრულუფლებიანი ენა იყო;

¹ „It is therefore interesting to note that, at earlier periods, different Greek governments have been at pains to distinguish between Macedonian and Bulgarian. The 1928 census gave figures for speakers of Bulgarian and Macedonian-Slav separately. And the 1925 Slavic primer... was written in a variety of South Slavic quite distinct from Bulgarian – that is, it more closely resembled the modern standard Slavo-Macedonian language – and was, interestingly, written in the Latin alphabet, both steps obviously taken in an attempt to stress the lack of connection between Bulgaria and the Slavic population of Greece.“

ამიტომ საბერძნეთში მცხოვრებმა სლავურენოვნებმა თავიანთი ეროვნული თვითშეგნება მას დაუკავშირეს და არა ბულგარულს, როგორც უწინ; პასუხად საბერძნეთმა განაცხადა, რომ ტერმინი „მაკედონია“ ან „მაკედონური“ არ შეიძლებოდა ყოფილიყო გამოყენებული არაბერძნული ეთნიკურ-ენობრივი უმცირესობის აღსანიშნავად და სლავურენოვან მოსახლეთა მეტყველებას ოფიციალურად უწოდა „სლავიკა“ ანუ სლავური.

პიტერ თრაჯილის მართებული შენიშვნით, „იუგოსლავიის მთავრობამ, 1944 წლის 2 აგვისტოს ფორმალურად შექმნა ახალი აუსბაუ-ენა — მაკედონური, გამოაცხადა რა ის იუგოსლავიის მაკედონიის ოფიციალურ ენად. ნაწილობრივ, ეს იყო პასუხი მეზობელი სახელმწიფოს — ბულგარეთის ტერიტორიულ პრეტენზიებზე მაკედონიის მიმართ, თუმცა უნდა ითქვას ისიც, რომ ენა მთლად არაფრისგანაც არ შეუქმნიათ: ცნობილია, რომ [მაკედონიაში,] არა უადრეს XIX საუკუნისა, არსებობდა წერილობითი ტრადიცია სამხრეთ-სლავური კილოური განგრძობითობის ადგილობრივ ნორმირებულ ვარიანტზე. საბერძნეთშიც იგივე მოხდა, ოღონდ შედარებით არაოფიციალურად. სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით, ამჟამად იქ არსებობს საინტერესო აუსბაუ-პრობლემა: არის თუ არა „სლავიკა“ მაკედონურის კილო? ეს ენათმეცნიერული პრობლემა ემთხვევა ეთნიკურს: არიან თუ არა [საბერძნეთის] სლავები „ნამდვილი“ მაკედონელები? აღსანიშნავია ასევე, რომ ზოგი მკვლევარი მათ აღწერს, როგორც „ბულგარულ ეროვნულ უმცირესობას“. მართლაც, XX საუკუნის I ნახევარში, ბულგარეთის ხელისუფლებამ იმ ადგილებში, რომლებიც ამჟამად საბერძნეთს ეკუთვნის, ბულგარული სკოლები დააარსა და ამტკიცებდა, რომ იქაურ სლავთა სამეტყველო ერთეულები ბულგარული კილოები იყო“¹ (თრაჯილი, 2002:14).

¹ „the government of Yugoslavia, on August 2, 1944, formally created Macedonian as a new Ausbau language by declaring it the official language of Yugoslavian Macedonia, partly in response to territorial claims to Yugoslavian Macedonia by the neighbouring nation-state, Bulgaria. It has to be said, though, that they did not create this language entirely out of the

მაშასადამე, თრაჯილი სავსებით იზიარებს ჰაინც კლოსის მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ ვერც ერთი „უსაფარო გარე კი-ლო“, ნორმირების შემთხვევაშიც კი, ვერ იქცევა სრულფასოვან ენად, თუ სათანადო პირობები/უფლებები არ მიეცა ფუნქციონირებისთვის. ბრიტანელი მკვლევრის შეხედულებით, სწორედ ეს უკანასკნელი პროცესი განაპირობებს „აუსბაუ-პარადიგმის“ ჩამოყალიბებას, რაც თავის მხრივ, მეტყველებას სრულფასოვან ენად აქცევს. ამის დასამტკიცებლად, მას მოჰყავს თანამედროვე მაკედონურის მაგალითი და ამ შემთხვევაში არც ცდება, თუმცა მასზე უფრო ადრე ჟარკო მულიაჩიჩმა ოქსიტანურის და ვალენსიურის მაგალითზე ცხადპყო, რომ არაიშვიათად, „აუსბაუ-პარადიგმის“ ჩამოყალიბებაც კი ვერ აქცევს ენობრივ ერთეულს ენად, თუ მასზე მეტყველთა განწყობაც შესაბამისი არ იქნა. მაკედონიაშიც, ადგილობრივ მკვიდრთა განწყობის შესაცვლელად იუგოსლავიის ფედერალურ ხელისუფლებას დიდი ძალისხმევა დასჭირდა: 1948 წლიდან 1990 წლამდე, ბელგრადის მესვეურებმა ფიზიკურად გაანადგურეს ადგილობრივი ინტელიგენციის ათასობით წარმომადგენელი, ვინც არ იზიარებდა მათ შეხედულებებს და ბულგარული თვითშეგნება ჰქონდა (ვრცლად იხ.: რისტესკი, 1995; ანგელოვი 2003 და გოცევი, 2010). მაკედონიელ მკვლევართა და საზოგადო მოღვაწეთა ერთ ნაწილს ამჟამადაც მიაჩნია, რომ მაკედონური ბულგარულის ერთ-ერთი სამწიგნობრო ნორმაა.

blue, given that there was, as early as the 19th century, a tradition of writing in a normalised version of the dialects from this part of the South Slavic dialect continuum. Similar though less official policies have been followed in Greece. From a sociolinguistic point of view, now there is the interesting Ausbau problem of whether slavika is a dialect of macedonian or not. This linguistic problem naturally has parallels with the ethnic question of whether Slavs are “really” macedonians or not: It has to be said, that some scholars have described Slavs as a “minority with Bulgarian ethnic identity”. Certainly, earlier in 20th century, the Bulgarian government established Bulgarian-medium schools in some areas of what is now Greece, and argued that the macedonian dialects spoken by the Slavs were indeed dialects of Bulgarian.“

ჰაინც კლოსის თანამემამულე — ფრაიბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი, რომანისტი **იოჰანეს კაბატეკი** „აუსბაუ-პარადიგმის“ თეორიას მხოლოდ ნაწილობრივ იზიარებს. იგი მართებულად მიუთითებს, რომ „რასაკვირველია, რომელიმე ენობრივ საზოგადოებაში შესაძლოა არსებობდეს მრავალი ქვენორმა და სამწერლო ტრადიცია — როგორც წესი, დამახასიათებელი ელემენტების გამოვლენის საკუთარი სიხშირით, — რაც შეუძლებელს ხდის ენათა ნამდვილ შედარებას. მეორე მხრივ, თუ გადავხედავთ ისეთ ენებს, როგორებიცაა გერმანული და ნიდერლანდური, რომლებიც [სრულფასოვანი] ენებია მაშინ, როდესაც გერმანულენოვან შვეიცარიაში გავრცელებული ენობრივი ერთეულები გერმანულ კილოებად მიიჩნევა, ანდა რიგი იტალიური კილოები კილოებად ითვლება მაშინ, როდესაც ჩეხური და სლოვაკური, ასევე სერბული და ხორვატული ენებია, დავინახავთ, რომ განცალკევებულობის კრიტერიუმში უბრალოდ, არ შეიძლება იყოს ვარგისი“¹ (კაბატეკი, 2003:39).

ამავდროულად, კაბატეკი — ბევრი სხვა ევროპელი მკვლევრის მსგავსად, — მიიჩნევს, რომ სწორედ ჰაინც კლოსის თეორია დაედო საფუძვლად თანამედროვე ევროპის ენობრივ პოლიტიკას, რომლის სამართლებრივი პრინციპები მოცემულია „ევროპულ ქარტიაში უმცირესობათა ან რეგიონალური ენების შესახებ“: „დღესდღეისობით, [ევროპის] სხვადასხვა რეგიონში ასწლეულთა განმავლობაში გაბატონებული ენობრივი მონოლითიზმის შემდეგ, „აუსბაუ-პარადიგმის“ განვითარების უფლება [თანამედრო-

¹ „Incluso dentro dunha comunidade lingüística pode haber moitas sobnormes e numerosas tradicións textuais coas súas respectivas frecuencias de aparición dos elementos, o cal fai imposible comparación do uso real das linguas. Por outro lado, se consideramos que por exemplo linguas coma o alemán e o neerlandés se consideran linguas, mentres que as variedades faladas na Suíza xermanófono son considerados dialectos alemáns, ou que certos dialectos do italiano son considerados dialectos mentres checo e eslovaco e incluso serbio e croata se consideran linguas, vemos que o criterio da distancia simplemente non pode ser válido.“

ვე] ევროპული კულტურის ერთ-ერთი საფუძველია... **ამჟამინდელ ვითარებაში, ევროპის სულ უფრო და უფრო მეტი ენა სარგებლობს განვითარების უფლებით, თუმცაღა იმავდროულად, მრავალი მათგანი მაინც კარგავს მეტყველთ**¹ (იქვე, გვ. 49; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

მაშასადამე, გერმანელი მკვლევარი უგულვებელჰყოფს **აბ-შტანდს**, როგორც ენობრივი ერთეულის ვარიაციას, მაგრამ იზიარებს ჰაინც კლოსის მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ მეტყველებას სრულფასოვან ენად აქცევს მხოლოდ საკუთარი „აუსბაუ-პარადიგმის“ ჩამოყალიბება. ამასთან, მულიაჩიჩის მსგავსად, მართებულად მიიჩნია, რომ ენობრივი დაქვემდებარება, როგორც მოვლენა, საუკუნეთა მანძილზე ევროპაში წარმოებული ენობრივი პოლიტიკის შედეგია, თუმცა ვერაფრით აუხსნია, რატომ არ შველის დაქვემდებარებულ ენებს საკუთარი „აუსბაუ-პარადიგმის“ განვითარება. ამიტომაც, აკეთებს ამგვარ დასკვნას: „მხარდაჭერა ენებს არამართო ინსტიტუციათა, არამედ მეტწილად, უშუალოდ მეტყველთა მხრიდანაც უნდა გაეწიოს“.² კაბატეკი არ ითვალისწინებს იმას, რომ ენობრივმა პოლიტიკამ ევროპაში ენები მასზე მეტყველ სოციუმთა განწყობის შეცვლის გზით დაამცრო; დღეს, ასწლეულების მანძილზე ჩამოყალიბებული განწყობის შეცვლა შეუძლებელი არაა, მაგრამ სახიფათოა, რამდენადაც პასუხად სოციუმი არაიშვიათად, არცთუ სახარბიელოდ რეაგირებს ხოლმე (იხ., მაგალითად, მულიაჩიჩის მიერ გაანალიზებული მაგალითები).

1.3.4. რატომ არ შეიძლება იყოს დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი უნივერსალური? ჰაინც კლოსის თეორიის მიმდევ-

¹ „Hoxe en día, despois de séculos de repetidas fases de monolitismo lingüístico nas diversas rexións, o dereito do ausbau é un dos fundamentos da cultura europea... na situación actual europea, hai cada vez máis linguas en vía de elaboración, pero ó mesmo tempo, moitas desas linguas seguen perdendo falantes.“

² „O apoio ás linguas veña dado non só polas institucións, senón tamén e sobre todo, polos propios falantes.“

რებიცა და მოწინააღმდეგეებიც თანხმდებიან იმაზე, რომ ის მხოლოდ ევროპულ სპეციფიკას ასახავს: დაქვემდებარება, როგორც ენობრივი მოვლენა, რეალურად მხოლოდ დასავლეთ ევროპაში ფიქსირდება და მართლაც, ცენტრალიზებული ენობრივი პოლიტიკის უდავო შედეგი გახლავთ. დაქვემდებარებითი კრიტერიუმის უმთავრესი დებულება, რომლის მიხედვითაც **ენის სტატუსი შენაძლოა, ჰქონდეს მხოლოდ იმ მეტყველებას, რომელსაც გარეშე ფაქტორთა წყალობით, არათუ თვითმყოფადობის შენარჩუნება, არამედ ასევე — სხვა ახლომონათესავე ენობრივი ერთეულების დაქვემდებარებაც ძალუძს**, დასავლეთ ევროპის ფარგლებს გარეთ, პრაქტიკულად, ვერ მუშაობს: აზიაში, აფრიკაში, ჩრდილო და სამხრეთ ამერიკაში, ავსტრალიასა და ოკეანიაში უამრავი ენაა ისეთი, რომელიც მხოლოდ კილოური განგრძობითობის სახით არსებობს (ანუ, წარმოადგენს **მეფე სისტემას**), არ აქვს დამწერლობა/მწიგნობრობა და სათანადო პრესტიჟი, — შესაბამისად, არც ახლომონათესავე ენობრივ ერთეულთა დაქვემდებარება ძალუძს, — თუმცადა, მისი სტატუსი სადავო არაა.

ამავდროულად, რომელიმე ენობრივი ერთეული შეიძლება იქვემდებარებდეს არათუ ახლომონათესავე, არამედ ასევე — სრულიად სხვა წარმომავლობის ენობრივ ერთეულს: მაგალითად, ინდოეთში დრავიდული წარმომავლობის ტომთა მეტყველებანი არაიშვიათად ექვემდებარება ინდოარიულ ენებს. ამის შესახებ საგანგებოდ მიუთითებს ცნობილი ბრიტანელი ინდოლოგი **ჯორჯ აბრაჰამ გირისონი (1927:28-29)**: „არსად არაა ისეთი ძლიერი წინააღმდეგობა ეთნოლოგიურ და ენათმეცნიერულ ფაქტებს შორის, როგორიც ინდოეთში... ამის ნათელი მაგალითია ნაჰალეების ტომი ცენტრალურ პროვინციებში: ისინი, როგორც ჩანს, თავდაპირველად მუნდა ოჯახის ენაზე მეტყველებდნენ, რომელიც ახლოს იყო კურუქის ენასთან. როცა ტომმა დრავიდების გავლენა განიცადა, მათი ენაც იქცა ნახევრად მუნდა, ნახევრად კი დრავიდულ შერეულ მეტყველებად. **ეს [ახალი ენა], თავის მხრივ, არიულ ენათა გავლენის ქვეშ მოექცა და ამჟამად ნელ-ნელა იქცევა**

არიულ ენად¹ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). მართლაც, თანამედროვე მონაცემებით, **ნაჰალ** ანუ **კალტო** ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთში მოსახლე **ბჰილების** ერთ-ერთი ლოკალური ჯგუფის მეტყველება — კლასიფიცირდება, როგორც ინდოარიული ჯგუფის ახალ-დამწერლობიანი **ბჰილი** ენის კილო (ბოდჰანკარი, 2002:12).

როგორც ვხედავთ, ინდოეთში ენობრივი დაქვემდებარების შედეგად ნარევი მუნდა-დრავიდული ენობრივი ერთეული სულ რაღაც 80 წელიწადში იქცა ინდოარიულ კილოდ. ეს ფაქტი მიუთითებს იმაზე, რომ ჰაინც კლოსი შეცდა, როცა „აუსბაუ-პარადიგმა“ დიასისტემურ მოვლენად ჩათვალა: აშკარაა, რომ ამა თუ იმ სისტემისადმი მონათესავე თუ არამონათესავე სისტემის დაქვემდებარება აბსოლუტურად ერთგვარ შედეგს გვაძლევს: **ენობრივ კოდთა შერევის შედეგად ყალიბდება მეორეული ასიმეტრიული სისტემა**. ევროპულ რეალობაში, ამგვარ სისტემათა შემადგენელი ქვესისტემები არაიშვიათად, ინერციულად ინარჩუნებენ ლოკალური მნიშვნელობის სამწიგნობრო ტრადიციებს, მაგრამ მეტყველთა განწყობის გამო, ან აღარ ძალუძთ იმ ფუნქციების შესრულება, რაც ისტორიის განსაზღვრულ პერიოდში ეკისრებოდათ, ან არ იძენენ ფუნქციებს, რაც სისტემის ორიენტირს (სამწიგნობრო ენას) აკისრია.

მაშასადამე, **ენობრივი დაქვემდებარება**, როგორც ასეთი, **ენობრივ კოდთა შერევის** ერთ-ერთი ეტაპია. ის არ შეიძლება იყოს ენა-კილოს გამმიჯნავი უნივერსალური კრიტერიუმი, რამდენადაც მისი შედეგი — რას მივიღებთ დაქვემდებარებული ენობრივი ერთეულისაგან: კილოს თუ ენას, — დამოკიდებულია პოლიტიკურ და ეთნოკულტურულ ფაქტორებზე.

¹ „Nowhere are there presented stronger warnings against basing ethnological theories on linguistic facts than in India... A striking example is afforded by the tribe of Nahāls in the Central Provinces. These people appear to have originally spoken a Muṇḍā language akin to Kūrkū. It came under Dravidian influence, and has become a mixed form of speech, half Muṇḍā and half Dravidian. This, in its turn, has fallen under the spell of Aryan tongues, and is now in a fair way to becoming an Aryan Language“.

მიუხედავად ამისა, ხსენებული კრიტერიუმი შეიძლება გამოდგეს ნებისმიერი ასიმეტრიული სისტემის შემთხვევაში: დაქვემდებარებული მეტყველება უპირობოდ ქვესისტემა (კილო) იქნება, ხოლო დამქვემდებარებელი — ორიენტირი (სამწიგნობრო-ეროვნული ენა); როგორც აღინიშნა, დღესდღეობით სწორედ ამგვარ სისტემებს წარმოადგენს იტალიური, ესპანური, ფრანგული, ჩინური... ენები. აქ დავძენთ იმას, რომ მნიშვნელობა არ აქვს, დაქვემდებარება **სრულია** თუ **უსრული** — მთავარია, ის არ მოიშალოს. **როცა ენობრივი დაქვემდებარება ნარჩუნდება (არ იშლება), ასიმეტრიული სისტემის ჩამოყალიბება უკვე დასრულებულია.**

XIX საუკუნის II ნახევარში, ბოშურ-სომხური წარმომავლობის რუსმა მეცნიერმა, არმენოლოგმა **ქეროფე პატკანოვმა** (1833-1889) წამოაყენა ე.წ. „ქართიზაციის თეორია“, რომლის თანახმადაც, თანამედროვე **ქართული ენა** სწორედ **ენობრივი დაქვემდებარების** შედეგად წარმოქმნილ **ასიმეტრიულ სისტემა**დ იქნა მიჩნეული. პატკანოვს საკუთარი მოსაზრების დამამტკიცებელი უტყუარი არგუმენტები არ წარმოუდგენია, მაგრამ სწორედ მისეულ თეორიაზე დაყრდნობით, ქართველოლოგიაში დამკვიდრდა მცდარი თვალსაზრისი, თითქოს სამწიგნობრო ქართულ ენას საფუძვლად დაედო აღმოსავლური (**ქართლური** და **კახური**) კილოები.

საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ — 2000 წელს, „ქართიზაციის თეორიის“ უსაფუძვლობა პირველად დაასაბუთა პროფ. **ტარიელ ფუტკარაძემ** (2017:116): **„ქართველთა სამწიგნობრო ენა დაეფუძნა არა რომელიმე ჩვენთვის ცნობილ დიალექტს, არამედ საერთოქართველურ ენას; თანამედროვე ქართული სალიტერატურო (ნორმირებული) ენა კი ინარჩუნებს საერთოქართველური ენის სტრუქტურას.** თანამედროვე ქართველური დიალექტები მეტნაკლებად განსხვავდებიან საერთოქართველურისაგან, რამდენადაც საშინაო სამეტყველო კოდები უფრო თავისუფლად ვითარდებიან (მით უმეტეს, ის განაპირა კილოები, რომლებზეც ძლიერია სხვა ენების გავლენა).

სულ მცირე 30 საუკუნეა, ქართველური ენობრივი სამყარო მოიცავს ერთადერთ ენასა და ათეულობით დიალექტს. **ეს ერთადერთი ენაა საერთოქართველური ენა**, რომლის უშუალო გაგრძელებაა ქართველთა სამწიგნობრო ენა. ქართველთა სამწიგნობრო ენა ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის შუა პერიოდში ეფუძნება საერთოქართველურ ენას და დღემდე არსებობს, როგორც ქართველი ერის მაკონსოლიდირებელი ფენომენი.“ (ხაზგასმები ავტორისაა — მ.ლ.).

ცოტა მოგვიანებით, თითქმის იმავე დასკვნამდე მივიდა ასევე, პროფ. **მერაბ ჩუხუაძე** (2003:8): „**საერთოქართველური (იბერიული) სამწერლო ენა შეიქმნა წინარექართველური (იბერიული), დიალექტურად ჯერ კიდევ გაუდიფერენცირებული, ენის ბაზაზე, როცა სამწერლო ენა და ცოცხალი მეტყველება მეტ-ნაკლებად ერთმანეთის იდენტურ-იგივეობრივი იყო.** მხოლოდ მომდევნო ეტაპზე სამეტყველო ენის ბაზაზე იკიდებს ფეხს ქართულ-ზანურ-სვანური დიალექტური სხვაობა ანუ კილოურად დიფერენცირებული საერო (ხალხური) ზეპირმეტყველება. სწორედ ხალხური იბერიული მეტყველებისაგან იღებს სათავეს თანამედროვე ქართველური დიალექტები. მაგრამ, იმავდროულად, განსხვავებულად მომეტყველე კილოურ ჯგუფებს ყოველთვის აერთიანებდა სამწერლო იბერიული (საერთოქართველური) ენა, როგორც კულტურის, განათლების, რელიგიისა და, საერთოდ, სახელმწიფო ენა. ამგვარი მიმართება გრძელდებოდა ქართველთა ცხოვრების ისტორიულ პერიოდშიც. ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან მოყოლებული, ძველი ქართული სამწერლო ენა უშუალოდ აგრძელებდა საერთოქართველური (იბერიული) სამწერლო ენის უწყვეტ ტრადიციას ტრანსფორმაციის უმნიშვნელოდ ნელი ტემპით“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

მართებულია, აგრეთვე ეს დასკვნაც: „სამწიგნობრო ქართულის V-X საუკუნეების ხანმეტობა-ჰაემეტობა-სანნარეგობა, სვანურ-თუშურ-ხევსურული ხანმეტობა, ზანური ***ჟუჩაში** > **უჩაში** და ***ჰო** > **ო** პროცესები დროის ერთ მონაკვეთში იღებს სათავეს. რამდენადაც, სვანურ-ფხოურმა კილოებმა პირის ნიშნად შემოი-

ნახა **ხ-ლ-**, ლოგიკურია დავუშვათ, რომ **ზანურ-სვანური დიალექტური წრე ფორმირდება ჰაემეტობა/ხანმეტობის პერიოდში**; ეს დრო კი ემთხვევა ზანურ-სვანური დიალექტური წრის გამომიჯვნის ჩვენ მიერ ზემოთ ნაგარაუდევ პერიოდს — **ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისის** (აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ სწორედ ამ დროიდან ჩნდება წყაროებში ტერმინი **სოანას/შოანას “სვანი”**) (ფუტკარაძე, 2005:321; ხაზგასმები ავტორისაა — მ.ლ.).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, აშკარაა, რომ სამწიგნობრო ქართული ენის საფუძველი ვერანაირად იქნება რომელიმე ქართველური კილო, რამდენადაც თავად ქართველური კილოები (მეგრული, ლაზური, სვანური, ხევსურული, თუშური, ლივანური, ტაოური...) წარმოქმნილია იმ ენის ტერიტორიული დიფერენციაციის შედეგად, რომლის სამწიგნობრო ფორმა დღესაც ცოცხალია და კვლავინდებურად ყოველი ქართველის დედაენას წარმოადგენს. მაშასადამე, **ქართული (ქართველური) ენა წარმოადგენს სიმეტრიულ ენობრივ სისტემას, რომლის ორიენტირსაც ყოველი ქვესისტემა ერთგვარად მიემართება**. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ამგვარივე სიმეტრიულ სისტემებს წარმოადგენს თანამედროვე არაბული ენა, რომელსაც ქართულის მსგავსად, საუკუნეთა მანძილზე უწყვეტი სამწიგნობრო ტრადიცია აქვს. ზოგადად კი, მსოფლიოში სიმეტრიულ ენობრივ სისტემებს მაინც ჭარბობს ასიმეტრიული სისტემები.

1.4. რეესტრული კრიტერიუმი

1.4.1. ენათა რეესტრის რაობა. მრავალეროვან სახელმწიფოში (როგორც წესი, ასეთად ითვლება მხოლოდ ისეთი ენტიტეტი, სადაც სახელმწიფოებრიობის ჩამომყალიბებელი და მისი დაცვის გარანტორი ორზე მეტი ეთნოსია) ოფიციალურ ორგანოებს, სხვა მოვალეობებთან ერთად, ენობრივ ერთეულთა სტატუსის განსაზღვრაც ევალებათ. სწორედ ამ მიზნით დგება **ენათა რეესტრი**, რომელშიც ენობრივი ერთეულები ინომრება მათზე მეტყველთა რიცხვის მიხედვით: პირველი ნომერი, ჩვეულებრივ, ენი-

ჰება ყველაზე გავრცელებულ ენობრივ ერთეულს, მეორე — მასზე ოდნავ ნაკლებად გავრცელებულს, მესამე — ამ უკანასკნელზე უფრო ნაკლებად გავრცელებულს და ა.შ. მაშასადამე, ენათა რეესტრი არის სახელმწიფოს მიერ ოფიციალურად აღიარებულ ენობრივ ერთეულთა ჩამონათვალი; შესაბამისად, **სხვაობას ენობრივ ერთეულებს შორის განსაზღვრავს სახელმწიფო; ეს სხვაობა კი შესაძლოა იყოს ეთნოკულტურული, ტერიტორიული ან ნორმატიული (სტილისტური).**

ეთნოკულტურული სხვაობა, როგორც წესი, გულისხმობს იმას, რომ სრულფასოვან ენად სახელმწიფო აღიარებს მხოლოდ იმგვარ ენობრივ ერთეულს, რომელზე მეტყველნიც დამოუკიდებელ ეთნოსს შეადგენენ. ასეთები არიან, მაგალითად, **ჯუანები, ტიბეტელები ან უიღურები** — ჩინეთში, **ზულუსები, კოსა ან აფრიკანერები** — სამხრეთ აფრიკაში, **თათრები, ჩუვაშები ან უდმურტები** — რუსეთში და სხვ. ჩამოთვლილი ეთნოსები ენობრივად, ისტორიულად და კულტურულად დამოუკიდებელ ეროვნებებს წარმოადგენენ; შესაბამისად, მათი ენები ჩინეთის, სამხრეთ აფრიკისა და რუსეთის მესვეურთა მიერ ოფიციალურადაა აღიარებული.

ტერიტორიული სხვაობა გვაქვს მაშინ, როდესაც ენათა რეესტრში ერთმანეთისგან დამოუკიდებლადაა შეტანილი ერთი ეთნოსის ენის ორი (ან მეტი) ვარიანტი: მაგალითად, რუსეთში მორღველთა ორი კილო (**ერზია და მოქშა**), კომი ერის სამი კილო (**ზირიანული, პერმული და იაჟვინური**), მექსიკაში — მიშტეკების ორი კილო (**ბარისა და მთის**), პოპოლუკების სამი კილო (**ტეშის-ტეპეკის, სოტეპანის და ოლუტასი**) რეესტრში ცალ-ცალკეა შეტანილი, რაც ცხადია, ნიშნავს იმას, რომ სახელმწიფო მათ დამოუკიდებელ და სრულფასოვან ენობრივ ერთეულებად აღიარებს. ასეთივე სხვაობა გვექნება აგრეთვე მაშინაც, თუ ერთი ენობრივი ერთეულის კილოები გამიჯნულია პოლიტიკური საზღვრებით და თითოეული სახელმწიფო დამოუკიდებელ ენად აღიარებს უშუალოდ მის ტერიტორიაზე გავრცელებულ ვარიანტს: მაგალითად, რუსეთის ფედერაციაში დამოუკიდებელ ენებადაა

აღიარებული **კარელიური, ვეფსური და იჟორული**, რომელსაც მეზობელ ფინეთში ტრადიციულად, ფინურ კილოებად მიიჩნევენ (ვრცლად ამის თაობაზე იხ. სარგი, 1994:37; ანტიკოსკი, 1998:23); ასევე: პარაგვაიში ერთ-ერთ სახელმწიფო ენად (ესპანურთან ერთად) აღიარებულია გუარანის საკუთრივ **პარაგვაიული** კილო (ე.წ. „მისიონერთა გუარანი“), მეზობელ ბრაზილიაში კი ენათა რეესტრში ცალ-ცალკეა შეტანილი იგივე გუარანის კილოები: **მბია და ჩირიპა**; არგენტინაშიაც, ცალ-ცალკე განიხილება **ჩირიპა და კორინტესის კილო** — მიუხედავად იმისა, რომ მათზე მეტყველნი გუარანის მრავალრიცხოვან ერს ეკუთვნიან.

ნორმატიული (სტილისტიკური) სხვაობა გვექნება იმ შემთხვევაში, თუ ენათა რეესტრში ცალ-ცალკეა შეტანილი ერთი და იმავე ენობრივი ერთეულის ორგვარი ნორმა: მაგალითად, ინდოეთის ენათა რეესტრში ცალ-ცალკე განიხილება პენჯაბური ენა **გურმუქის გრაფიკით და არაბული (ე.წ. შაჰმუქის) გრაფიკით**, რამდენადაც პირველი ნორმით სარგებლობენ **სიქჰები**, ხოლო მეორე ნორმით — **მუსლიმანები**; ასევე: ჩინეთის ენათა რეესტრში ოფიციალურად აღიარებულია ყაზახური ენა, მაგრამ მხოლოდ **არაბული გრაფიკით**; მონღოლური — მხოლოდ **მონღოლური გრაფიკით**, რამდენადაც იგივე ენები სლავურ-კირილური გრაფიკით ასოცირდება მეზობელ სახელმწიფოებთან: **ყაზახეთთან და მონღოლეთთან**. ამ შემთხვევაში, რასაკვირველია, განსხვავებულია თვით ენობრივი ნორმებიც — ხსენებული ქვეყნებისგან განსხვავებით, ჩინეთის ყაზახები და მონღოლები ადგილობრივ კილოებზე დამყარებული სამწიგნობრო ენებით სარგებლობენ, რომელიც სამწიგნობრო ჩინურის გავლენასაც განიცდის (ბრაუნი, ოჯილვი, 2010: 589-591; სეჩენბათარი, 2003:22).

მაშასადამე, ენობრივი ერთეულის რეესტრისეზების შედეგად მიიღება დამოუკიდებელი ენა (რაც გულისხმობს იმას, რომ მასზე მეტყველნი დამოუკიდებელ ეთნოსად მიიჩნევიან) ან განსხვავებული ნორმა (სტანდარტი), რომლებიც შემდეგ ასოცირდება შესაბამის სახელმწიფოსთან. ასე მაგალითად, როგორც ითქვა, რუსეთში **კარელიური და ვეფსური** ოფიციალუ-

რად დამოუკიდებელი ენებია, ხოლო **კარელები** და **ვეფსები** — დამოუკიდებელი ეთნოსები; მეზობელ ფინეთში კი ხსენებულ ენობრივ ერთეულებს ფინური ენის კილოებად განიხილავენ და შესაბამისად, მათზე მეტყველნიც ფინურ ლოკალურ ჯგუფებად მიიჩნევიან. აქედან გამომდინარე, **კარელიური და ვეფსური სამწიგნობრო ენები უპირობოდ რუსეთთან ასოცირდება** (ვრცლად იხ.: სარჰიმაა, 1998:24-30). ასევე: დღესდღეობით, ყაზახური ენა არაბული გრაფიკით, მონღოლური კი — მონღოლური გრაფიკით ყაზახეთსა და მონღოლეთში უპირობოდ **ჩინეთთან** ასოცირდება და სწორედ ეს გახლავთ ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი, რაც სხვა — არანაკლებ მნიშვნელოვან ფაქტორებთან ერთად, ჩინეთის ყაზახური ანდა მონღოლური წარმომავლობის მოქალაქეთა პეკინისადმი ლოიალობას უზრუნველყოფს.

ევროკავშირში ენათა რეესტრიზების წესები განსხვავებულია — იქ დღეისთვის 24 ოფიციალური ენაა: ბულგარული, ბერძნული, გერმანული, ესპანური, ესტონური, დანიური, ინგლისური, ირლანდიური, იტალიური, ლატვიური, ლიტვური, მალტური, ნიდერლანდური, პოლონური, პორტუგალიური, რუმინული, სლოვაკური, სლოვენური, ფინური, ფრანგული, უნგრული, შვედური, ჩეხური, ხორვატული.¹ ბუნებრივია, ამ ენების ტერიტორიულ-ნორმატიული რეესტრიზება აღარ ხდება — მაგალითად, საფრანგეთში (ელზას-ლორენში) მცხოვრები გერმანელებიცა და იტალიაში (სამხრეთ ტიროლში) მცხოვრები ავსტრიელებიც იმავე **სამწიგნობრო გერმანული ენით** სარგებლობენ, რაც გერმანიასა და ავსტრიაშია მიღებული; ამასთან, საფრანგეთში **კორსიკული** (რომელიც ისტორიულად იტალიური კილოა), იტალიაში კი — **მოლიზეს ხორვატული** (XVI-XVII სს.-ში გადასახლებულ ხორვატთა მეტყველება) ისწავლება სასწავლო დაწესებულებებში, გამოიყენება მასმედიაშიც, მაგრამ არც ერთს და არც მეორეს ოფიცია-

¹ დაწვრილებით იხ. ვებ-გვერდი: https://europa.eu/european-union/about-europa/language-policy_en (დამოწმებულია 16.01.2018).

ალური სტატუსი არ აქვს: **კორსიკელები** ამ ფუნქციით **ფრანგულს** იყენებენ, ხოლო **მოლიზელი ხორვატები** — **იტალიურს**.

მეორე მხრივ, XV-XVI სს.-ში სამხრეთ იტალიასა და კ. სიცილიაზე დასახლებული ალბანელების (**არბერეშების**) მეტყველება სწორედ ტერიტორიული ნიშნითაა რეესტრიზებული და თანამედროვე ალბანურისგან ოდნავ განსხვავებულ სამწიგნობრო ნორმას წარმოადგენს. ამის მიზეზია არამარტო ის, რომ ალბანური ევროკავშირის ოფიციალური ენა არ არის, არამედ ისიც, რომ **ისტორიულად, არბერეშებისთვის უცხოა თანამედროვე ალბანური სამწიგნობრო ენა, რომელიც XIX-XX სს. მიჯნაზე ჩამოყალიბდა ალბანეთში. არბერეშები არ იცნობენ ასევე, ალბანელთა დღევანდელ თვითსახელწოდებას „Shqiptarët“, მიუხედავად იმისა, რომ ალბანური ეთნიკური თვითშეგნება აქვთ.**

ასევე: პორტუგალიაში 1999 წლიდან, რეგიონული ენის სტატუსი აქვს **მირანდულ მეტყველებას**, რომელიც ისტორიულად პირენეის ხალხური ლათინურის **ასტურლეონური კილოს** კილოკავია. **კასტილიური** (ესპანური) და **პორტუგალიური** კილოებისგან განსხვავებით, ასტურლეონური კილოს საფუძველზე სამწიგნობრო-ეროვნული ენა აღარ განვითარებულა — ასტურიელების და ლეონელების უმრავლესობა XIII-XIV სს.-დან კასტილიის სამეფოს დაექვემდებარა. ერთი საუკუნით ადრე კი, პორტუგალიის საგრაფოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა ასტურლეონურად მეტყველი **მირანდა** (პორტუგალიურად: *Miranda do Douro*, მირანდულად: *Miranda de l Douro*); შესაბამისად, მისმა მკვიდრებმა შეითვისეს პორტუგალიური თვითაღქმა, თუმცაღა შეინარჩუნეს მშობლიური მეტყველება. ამდენად, **მირანდულის რეესტრიზაცია განხორციელდა ეთნოკულტურულ-ტერიტორიული ნიშნით, რადგან მასზე მეტყველნი ადრევე გამოეყვნენ ასტურლეონურად მეტყველ სოციაუმს და, პორტუგალიურ სამყაროში მოხვედრილნი, არსებითად დამოუკიდებელ სუბეთნოსად ჩამოყალიბდნენ.**

აქედან გამომდინარე, უკვე ცხადია, რომ თუკი **ელზას-ლორენელი გერმანელები, სამხრეთტიროლელი ავსტრიელები და**

კორსიკელები შესაბამისად **გერმანულ, ავსტრიულ, იტალიურ** ირედენტულ ლოკალურ თემებს წარმოადგენენ, ხოლო **მოლიზელი ხორვატები** — ისტორიულ დიასპორას, **არბერეშები** და **მირანდელელები** ევროპის **ისტორიულ ეთნოსთა** ნაშთები არიან და მათ მეტყველებებს სწორედ ამიტომ აქვს „რეგიონულ ენათა“ სტატუსი. ამასთან დაკავშირებით, დავძენთ იმასაც, რომ მაგალითად, ესპანურ კანონმდებლობაში საყოველთაოდაა მიღებული ტერმინი „**ისტორიული ეროვნება**“ („Nacionalidad Histórica“), რომლის განმარტებისას, როგორც წესი, მოჰყავთ ესპანეთის კონსტიტუციის მე-8 კარის მე-3 თავის 143-ე ქვეთავის I მუხლი; მასში, თავის მხრივ, განსაზღვრულია, რომ ავტონომია შეიძლება მიენიჭოს მხოლოდ „განაპირა პროვინციებს, რომელთაც ახასიათებთ ზოგადი ისტორიული, კულტურული და ეკონომიკური თავისებურებანი, კუნძულოვანი ტერიტორიებს და **ისტორიულად თვითმყოფად რეგიონულ თემთა პროვინციებს**“¹ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). შესაბამისად, „ისტორიულ ეროვნებებად“ მიიჩნევა ისტორიულად და ეთნიკურად თვითმყოფადი სოციუმები: **ბასკები, გალისიელები და კატალონიელები**.

არსებითად იმავეს გულისხმობს ტერმინი „**ისტორიული ენობრივი უმცირესობა**“ („La minoranza linguistica storica“) იტალიურ კანონმდებლობაში — 1999 წლის 15 დეკემბერს მიღებულ კანონში „ისტორიულ ენობრივ უმცირესობათა დაცვის ნორმები“ („Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche“, მუხლი 2)² მოხსენიებულია სულ 12 უმცირესობა: ალბანელები, კატალო-

¹ „las provincias limítrofes con características históricas, culturales y económicas comunes, los territorios insulares y las provincias con entidad regional histórica“; ესპანეთის სახელმწიფოს კონსტიტუციის სრული ტექსტი იხ. ვებ-გვერდზე <http://www.derechoshumanos.net/constitucion/1992-2011.htm> (დამოწმებულია 20.01.2018);

² კანონის სრული ტექსტი იხ. ვებ-გვერდზე: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/994821.htm> (დამოწმებულია 20.01.2018); ეგვე კანონი გა-

ნიელები, გერმანელები, ბერძნები, სლოვენები და ხორვატები, ასევე — ფრანგულად, ფრანკო-პროვანსულად, ფრიულურად, ლადინურად, ოქსიტანურად და სარდინიულად მეტყველნი. აქვე დავძენთ, რომ ხსენებული კანონის საფუძველზე, სარდინიის ავტონომიის მესვეურთა მიერ 2012 წლის 26 ივნისს მიღებულ განკარგულებაში „დამატებითი ღირეპქტივები სარდინიის რეგიონის გერბისა და გერბზე სარდინიულენოვანი წარწერის გამოყენების თაობაზე“ („Direttive applicative sull'utilizzo dello stemma della Regione e uso della lingua sarda nello stemma ufficiale“)¹ სარდინიული განისაზღვრება, როგორც „**კუნძულის ისტორიული თვითობის ენა**“ („La lingua di identità storica dell'isola“) — ამით ხაზი ესმება იმას, რომ სარდინიელები ისტორიულად თვითმყოფად ეთნიკურ სოციუმს წარმოადგენენ.

ამდენად, ესპანურ და იტალიურ კანონმდებლობაში არ არსებობს ცნება „ეროვნული უმცირესობა“, რაკილა თანამედროვე ევროპული თვალთახედვით, „ერი“ ანუ „ნაცია“ (ესპ. Nación, იტალ. Nazione, ინგლ. Nation) აღნიშნავს სახელმწიფოს მოქალაქეების ერთობლიობას ეთნიკური წარმომავლობის მიუხედავად. ამავედროულად, თანამედროვე ევროპულ ქვეყნებში საყოველთაოდ აღიარებულია ადამიანთა თანასწორობის პრინციპიც და სწორედ აქედან გამომდინარე, ტერმინი „ეროვნული უმცირესობა“ სამართლიანად მიიჩნევა დისკრიმინაციულად. მეორე მხრივ, ისტორიული წარსულის გამოისობით, დღევანდელ ევროპელ ერთა შემადგენლობაში შედიან ისეთი ჯგუფებიც, რომლებიც XV-XVI სს.-ში, როცა ძველ სამყაროში ერების ფორმირების ხანა იდგა, ეთნიკურად და ენობრივად დამოუკიდებელ სოციუმებს წარმოადგენდნენ, შემდეგ კი დაემცრნენ და რეგიონულ უმცირესობებად იქცნენ. ბუნებრივია, დღეს მათ სრული უფლება აქვთ, შეინარჩუნონ

მოქვეყნდა იტალიურ „გაძეტა უფიჩიალეს“ 1999 წ. 20 დეკემბრის ნომერშიც.

¹ ტექსტი იხ. ვებ-გვერდზე: http://www.regione.sardegna.it/documenti/1_73_20120703172407.pdf (დამოწმებულია 20.01.2018);

და განივითარონ უშუალოდ თავიანთი, ისტორიული ენობრივი მემკვიდრეობა. ასე რომ, ამგვარი ჯგუფების აღსანიშნავად, მართლაც მართებულია ტერმინები: „ისტორიული ეროვნება“, „ისტორიული ენობრივი უმცირესობა“ ან „რეგიონული უმცირესობა“.

შესაბამისად, ევროპის ის ენობრივი ერთეულები, რომლებიც წარსულში დამოუკიდებლად ვითარდებოდნენ და მხოლოდ შემდგომში დაემცრნენ, ამჟამად ოფიციალურად რეესტრიზებული არიან ისტორიული ენობრივი მემკვიდრეობის შენარჩუნება-განვითარების მიზნით. სწორედ ამ პრინციპს ემყარება „ევროპის რეგიონული ან უმცირესობათა ენების ქარტიაც“, რომელშიც ნათქვამია: „«რეგიონული ან უმცირესობათა ენები» ნიშნავს ენებს, რომლებიც: I. ტრადიციულად გამოიყენებიან სახელმწიფოს შესაბამის ტერიტორიაზე ამ სახელმწიფოს მოქალაქეების მიერ, რომლებიც რიცხობრივად უფრო პატარა ჯგუფს ქმნიან, ვიდრე ამ სახელმწიფოს დანარჩენი მოსახლეობა; და II. განსხვავდებიან ამ სახელმწიფოს ოფიციალური ენისაგან (ენებისაგან); იგი არ მოიცავს არც სახელმწიფოს ოფიციალური ენის (ენების) დიალექტებს და არც მიგრანტების ენებს“¹ (პირველი ნაწილი, მუხლი I; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). ამიტომაცაა, რომ „ევროპის რეგიონული ან უმცირესობათა ენების ქარტიის“ დებულებები არ ვრცელდება, მაგალითად, ანდალუზიურ (ესპანეთი), ბავარიულ (გერმანია და ავსტრია), ჩაკავურ (ხორვატია) და სხვა იმ მეტყველებებზე, რომლებიც ევროკავშირის ოფიციალურ ენათა

¹ „ქარტიის“ სრული ქართული თარგმანი იხ. ვებ-გვერდზე <https://rm.coe.int/1680301f0f> (დამოწმებულია 20.01. 2018); მის სტილს უცვლელად ვტოვებთ და აქვე მოგვყავს ციტატის ინგლისური დედანი: „"regional or minority languages" means languages that are: I. traditionally used within a given territory of a State by nationals of that State who form a group numerically smaller than the rest of the State's population; and II. different from the official language(s) of that State; it does not include either dialects of the official language(s) of the State or the languages of migrants“ (იხ. იქვე: <https://rm.coe.int/168007bf4b>).

კილოებად განიხილება (ფონეტიკურ-მორფოლოგიური სხვაობისა თუ სამწიგნობრო ტრადიციის ქონა-არქონის მიუხედავად); ასევე — არც თურქულ, არაბულ ანდა სხვა იმ ენებზე, რომლებზე მეტყველნიც ევროპაში გვიანდელ ჩასულებს (ან მათ შთამომავლებს) წარმოადგენენ.

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ევროსტრუქტურების წევრ სახელმწიფოთაგან ზოგიერთი, რომლის კონსტიტუციაც არ ცნობს სხვა წყობას, გარდა უნიტარულისა, მართალია, აღიარებს ევროპის ენათა რეესტრს, მაგრამ იმავდროულად, საკუთარ ტერიტორიაზე გავრცელებულ რეგიონულ ან უმცირესობათა ენებს **ეროვნულ მემკვიდრეობად** აცხადებს — მაგალითად, საფრანგეთის კონსტიტუციაში 2008 წლის 23 ივლისს შეიტანეს შესწორება, რომლის შედეგადაც 75-ე მუხლის პირველი ქვემუხლი ამგვარად ჩამოყალიბდა: „რეგიონული ენები წარმოადგენს საფრანგეთის მემკვიდრეობას“.¹ ქვეყანაში რეგიონულად მიიჩნევა სულ 10 ენობრივი ერთეული: ელზას-ლორენის გერმანული, დასავლურ-ფლამანდიური, კორსიკული, ტაიტური, ახალკალედონიური, ბრეტონული, გალო, ბასკური, ფრანკო-პროვანსული, ოქსიტანური და კატალანური. ამათგან პირველ სამს არავითარი ოფიციალური სტატუსი არ აქვს; ტაიტური ზღვისიქითა დეპარტამენტის (**საფრანგეთის პოლინეზიის**) ერთ-ერთი ოფიციალური ენაა (ფრანგულთან ერთად) 2004 წლიდან; ახალკალედონიურიც ასევეა 1992 წლიდან. ბრეტონული და გალო 2004 წლიდან ბრეტანის ისტორიული რეგიონის ენებად მიიჩნევა; ბასკური 1951 წლიდან ატლანტიკის პირენეების დეპარტამენტის ერთ-ერთი ოფიციალური ენაა (ფრანგულთან ერთად); ფრანკო-პროვანსული და ოქსიტანური ოვერნი-რონას რეგიონის ენებია.

საფრანგეთის სკოლებში ყველა ამ რეგიონული ენობრივი ერთეულის შესწავლა შესაძლებელია ფაკულტატიური საგნის სა-

¹ „Les langues régionales appartiennent au patrimoine de la France“; კონსტიტუციის სრული ტექსტი იხ. ვებ-გვერდზე <https://www.legi-france.gouv.fr> (დამოწმებულია 20.01.2018);

ხით, თუმცადა სწავლება (დაწყებით კლასებში) ნებადართულია მხოლოდ ტაიტურად და ახალკალედონიურად — ე.ი. ევროპის ფარგლებს გარეთ, საფრანგეთის წყნაროკეანურ სამფლობელოებში. ევროპულ დეპარტამენტებში ამ მხრივ ასეთი მდგომარეობაა: ატლანტიკის პირენეების დეპარტამენტში ოფიციალურად არსებობს **კერძო** ბასკურენოვანი დაწყებითი და საშუალო სკოლების („Ikastolak“) ქსელი, ხოლო უმაღლეს სასწავლებლებში კი ბასკური ისწავლება, როგორც საგანი (დენდალეჩი, 2005:114). ბას-რენის, ო-რენის და მოზელის დეპარტამენტებში, სადაც ელზასელი და ლორენელი გერმანელები სახლობენ, დაწყებითი, საშუალო და უმაღლესი განათლების მიღება თანაბრად შესაძლებელია **სამწიგნობრო ფრანგულ** და **სამწიგნობრო გერმანულ** ენებზე (აბალენი, 2007: 23); კუნძულ კორსიკაზეც, 1959 წლამდე შესაძლებელი იყო დაწყებითი, საშუალო და უმაღლესი განათლების მიღება **სამწიგნობრო ფრანგულ** და **სამწიგნობრო იტალიურ** ენებზე, დღეს კი დარჩენილია მხოლოდ ფრანგული (გაჯოლი, 2010:12); აღმოსავლეთ პირენეების დეპარტამენტში, რომელიც კატალონიელებითაა დასახლებული, ყველა დონის განათლების მიღება მხოლოდ ფრანგულადაა შესაძლებელი (კარდენასი, 2014:23).

ამდენად, მიუხედავად იმისა, რომ საფრანგეთის ხელისუფლება გარკვეულ ენობრივ ერთეულებს რეგიონულად აღიარებს, ოფიციალურად აღმატებულ უფლებებს ანიჭებს მხოლოდ ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ეთნოსთა ენებს და ისიც — იმ შემთხვევაში, თუკი მათზე მეტყველნი ქვეყნის ტერიტორიაზე მკვიდრ მოსახლეობას შეადგენენ. ასეთია **საფრანგეთის ენობრივი პოლიტიკის მთავარი პრინციპი, რის გამოც ქვეყნის პარლამენტს „ევროპის რეგიონული ან უმცირესობათა ენების ქარტიის“ რატიფიკაცია არ მოუხდენია.**

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, აშკარაა, რომ თუ სხვა მრავალეროვან ქვეყნებში ენათა რეესტრი დგება **ფედერალური ინტერესების** გათვალისწინებით, თანამედროვე ევროპაში (რომელიც არსებითად, კონფედერაციას წარმოადგენს), ამ მხრივ

ანგარიში უფრო მეტად **სუბიექტურ ინტერესებს** ეწევა. შედეგი კიორივე შემთხვევაში ერთი და იგივეა: **ენობრივი ერთეულის რეესტრიზება, როგორც ითქვა, გულისხმობს მისი სტატუსის ავტომატურად აწევას**. შესაბამისად, რეესტრული კრიტერიუმის უმთავრესი დებულება ამგვარია: **დამოუკიდებელ ენად ითვლება მხოლოდ ისეთი ენობრივი ერთეული, რომელსაც აქვს ერთი ან რამდენიმე მაღალი რეესტრული ვარიანტი (რეესტრული ნორმა) ერთი და იგივე დასახელებით, ან ისტორიულად/იურიდიულად იდენტური დასახელებებით**; მაგალითად, ესპანურს აქვს რამდენიმე მაღალი რეესტრული ვარიანტი, რომელთაგან ზოგიერთს ოფიციალურად ეწოდება „ესპანური“ (Español — მექსიკაში, აშშ-ში, გვატემალაში, ნიკარაგუაში, კოლუმბიაში...), ზოგიერთს — „კასტილიური“ (Castellano — არგენტინაში, პარაგვაიში, ვენესუელაში...); თვით ესპანეთში, ორივე დასახელება ისტორიულად/იურიდიულად იდენტური და თანაბარუფლებიანია (ლათროპი, 1996:20-27). ამიტომ, ესპანური ენის მაღალი რეესტრული ვარიანტები დამოუკიდებელ ენებად არ ითვლება.

მეორე მხრივ, ყოფილი **სერბულ-ხორვატული ენის** (არსებობდა 1954-1993 წწ.) საფუძველზე წარმოქმნილი მაღალი რეესტრული ვარიანტები: **ხორვატული, სერბული, ბოსნიური და ჩერნოგორიული** დღეს სრულფასოვან დამოუკიდებელ ენებად მიიჩნევა, რადგანაც მათი სახელწოდებანი ისტორიულად და იურიდიულად იდენტური არ არის: ისტორიულად, სამხრეთელ სლავ ხალხებს — **სერბებს, ხორვატებს, ბოსნიელებს და ჩერნოგორიელებს** ერთიანი ეროვნული თვითშეგნება არასოდეს ჰქონიათ; კულტურულ-პოლიტიკური თვალსაზრისით, ერთიმეორესთან გარკვეულწილად ახლოს იდგნენ, ერთი მხრივ, **სერბები და ჩერნოგორიელები**, მეორე მხრივ — **ხორვატები და ბოსნიელები** (იხ.: ჯინო, 2010:23-25; ჟივკოვიჩი, 2012:34-35).¹

უშუალოდ სერბებსა და ხორვატებს შორის ენობრივი დაახლოება XIX საუკუნის 50-იანი წლებიდან დაიწყო (1850 წლის 28

¹ **ბოსნიელთა** შორის, როგორც წესი, იგულისხმებიან ჰერცეგოვინელებიც.

მაის დაიდო „ვენის სამწიგნობრო შეთანხმება“ [Bečki književni dogovor] სერბ და ხორვატ მოღვაწეთა შორის); ამ მხრივ სრული ერთიანობის მიღწევა ვერ მოხერხდა: ხორვატებმა შეინარჩუნეს იეკავური წარმოთქმა-დაწერილობა და ლათინური ანბანი, სერბებმა — ეკავური წარმოთქმა-დაწერილობა¹ და კირილიცა მაშინ, როცა სამწიგნობრო ნორმა ხორვატიაშიც და სერბიაშიც დაეფუძნა ახალმტოკავურ კილოს. 104 წლის შემდეგ — 1954 წლის 10 დეკემბერს, ქ. ნოვი-სადში (სერბია) დაიდო ახალი ხელშეკრულება, რომლის თანახმადაც სერბების, ხორვატების, ბოსნიელებისა და ჩერნოგორიელების მეტყველებანი ერთიანდებოდა. ამ გაერთიანებულ ენას უნდა ჰქონოდა ორი ვარიანტი — „იეკავური“ და „ეკავური“, ორი ანბანი (კირილიცა და ლათინური) და ერთი სახელწოდება, თუმცა სწორედ ეს უკანასკნელი იქცა ხელისმომწერთა შორის უთანხმოების მთავარ მიზეზად. საბოლოოდ, მხარეები ასეთ კომპრომისზე წავიდნენ: გაერთიანებულ ენას სერბიის სოციალისტურ რესპუბლიკაში ეწოდა „სერბულ-ხორვატული ენა“ (Српско-хрватски језик), ხორვატიის სოციალისტურ რესპუბლიკაში — „ხორვატულ-სერბული ენა“ (Hrvatskosrpski jezik), ხოლო ბოსნია-ჰერცეგოვინის და ჩერნოგორიის სოციალისტურ რესპუბლიკებში კი — „სერბულ-ხორვატული ენა იეკავური წარმოთქმით“ (Srpsko-hrvatski jezik ijekavskog izgovora); ამდენად, სრულ ერთობას მაინც ვერ მიაღწიეს (ვრცლად იხ.: ბაბიჩი, 2001; ბაბიჩი 2004; კორდიჩი, 2010).

აქედან გამომდინარე, იუგოსლავიის დაშლისთანავე, სერბულ-ხორვატული ენის ჩამოთვლილი ვარიანტები ავტომატურად დამოუკიდებელ ენებად ჩაითვალა და — რაც მთავარია, — **მათი სტატუსი კონსტიტუციურადაც გამყარდა**. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მაგალითად, ბოსნია-ჰერცეგოვინაში ოფიცია-

¹ დასახელებები „იეკავური წარმოთქმა“ და „ეკავური წარმოთქმა“ გულისხმობს ძველი სლავური **ѣ** ბგერის ორგვარ რეფლექსს — ხორვატულში ესაა **је** დიფთონგი, სერბულში კი **е** ხმოვანი. იეკავური წარმოთქმა ნორმად მიიჩნევა ასევე, ბოსნიურსა და ჩერნოგორიულშიც.

ლურ ენებად გამოცხადდა **ბოსნიური, ხორვატული და სერბული**, ჩერნოგორიაში კი — **ჩერნოგორიული, ხორვატული და სერბული...** ანუ, **რეესტრული ნორმები დე იურე განცალკევებულ ენობრივ ერთეულებად დაფიქსირდა**. ამით აღდგა ის ისტორიული ვითარება, რაც დასავლეთ ბალკანეთში „ვენის სამწიგნობრო შეთანხმებამდე“ არსებობდა.

ესპანურისა და ყოფილი სერბულ-ხორვატულის მაგალითების გათვალისწინებით, შესაძლოა, ვიფიქროთ, რომ რეესტრული კრიტერიუმის დებულებები უმეტესწილად მაინც ისტორიულ რეალიებს ეფუძნება, მაგრამ ეს ყოველთვის ასე არ არის: მაგალითად, ტერიტორიული ნიშნის მიხედვით განცალკევებით რეესტრიზებული **ერზია-მორღვეული და მოქშა-მორღვეული** — რუსეთის ფედერაციაში, **მთის მიშტეკური და ბარის მიშტეკური** — მექსიკაში, ისტორიულად ერთიან ენობრივ ერთეულებს წარმოადგენდნენ; მათზე მეტყველთ ერთიანობის განცდა დღემდე აქვთ შემორჩენილი (მოქშინი, 1977:232-480; მინდელი, 2003:27-45), მაგრამ ენობრივ რეესტრში ამას ანგარიში არ ეწევა.

მაშასადამე, იშვიათი არაა ისეთი შემთხვევებიც, როცა ისტორიულად ერთიანი ენობრივი ერთეულის შემადგენელი ნაწილები (კილოები) რეესტრული კრიტერიუმის თანახმად, დამოუკიდებელ ენებად მიიჩნევა. **ამგვარი მიჩნევის საფუძველს, ცხადია, სახელმწიფოებრივი ინტერესები წარმოადგენს: ენობრივი განცალკევება მნიშვნელოვნად აფერხებს ეროვნულ კონსოლიდაციას, არაკონსოლიდირებულ ეთნიკურ ჯგუფთა შორის კი ფედერალური ხელისუფლებისადმი ლოიალობის შენარჩუნება გაცილებით იოლია.**

შესაბამისად, რეესტრული კრიტერიუმის დებულებები, უპირველეს ყოვლისა, გამომდინარეობს სახელმწიფოს მესვეურთა სუბიექტური ხედვიდან, რაც თავის მხრივ, შესაძლოა ითვალისწინებდეს ობიექტურ ისტორიულ-ენობრივ რეალიებს და შესაძლოა — არა. სხვაგვარად თუ ვიტყვით, რეესტრული კრიტერიუმით ხდება არამარტო ენობრივი ერთეულებისადმი

სტატუსის მინიჭება, არამედ ასევე — ენობრივი პოლიტიკის შედეგების საბოლოო ლეგიტიმაციაც.

1.4.2. გლოტოტომია და ენათა რეესტრი. ბერძნულიდან

მომდინარე ტერმინი **გლოტოტომია** (glotto- „ენა“ და -tomia „დაყოფა“) პირველად გამოიყენეს ბულგარელმა ენათმეცნიერებმა მეზობელ სახელმწიფოთა (საბერძნეთი, თურქეთი, ყოფილი იუგოსლავია) ენობრივი პოლიტიკის აღსანიშნავად, რაც ბულგარეთის ტერიტორიული პრეტენზიების საპირწონედ, სადავო მიწებზე გავრცელებულ ცალკეულ ბულგარულ ქვესისტემათა (მაკედონური, პომაკური...) საფუძველზე დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ნორმების შემუშავებასა და ამ გზით, მათზე მეტყველთა ბულგარული თვითშეგნების მოსპობას ისახავდა მიზნად; რასაკვირველია, „არც ერთ შემთხვევაში არ ყოფილა გათვალისწინებული ხალხის ნება, [ბოლომდე] არც ის გამორკვეულა, რა ამოძრავებდათ ამის მხარდამჭერებს: პირადი, სახელმწიფოებრივი თუ პოლიტიკური ინტერესები. საოცარია, რომ ამ სახელმწიფოებთან (საბჭოთა კავშირი და იუგოსლავია) ერთად, გაქრა ის მოსაზრებაც, რომ ენობრივი დაყოფა უკავშირდებოდა ცენტრალიზებულ პოლიტიკას, რაც თავის მხრივ, ზოგს აერთიანებდა, ზოგსაც — ჰყოფდა... ენობრივად არ განუცალკევებიათ იუგოსლავიელი ალბანელები და თურქები: მათ, უბრალოდ, ჩამოართვეს ყველა შესაძლო უფლება და ხალხადაც არ ჩათვალეს — „ეროვნული უმცირესობა“ უწოდეს, ამ სიტყვის ყველაზე ცუდი მნიშვნელობით, მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეულ ოლქებში დომინირებდნენ კიდეც“¹ (კოჩევი, ალექსანდროვი, კრონშტაინერი, 1993:32-33).

¹ „В нито един от тези случаи не беше потърсена народната воля, не става ясно какъв смисъл са виждали главните актьори: за себе си, държавата си и своята политика. Учудващо е, че заедно с държавите (Съветския съюз и Югославия) се загубва и смисълът на тези езикови деления при положение, че той е свързан с централистичната държавна политика. А тя, от една страна, обединяваше, а от друга разделяше... подобен опит за аналогична езикова делитба по отношение на югославските албанци и турци не беше направен — на

ასე რომ, **გლოტოტომია — ესაა ენობრივი პოლიტიკა, რომელიც მიმართულია ამა თუ იმ ეთნოსის ენობრივი ერთობის წინააღმდეგ**. გაირჩევა მისი ორგვარი ტიპი: **პირდაპირი გლოტოტომია** გვაქვს მაშინ, როცა თვითშეგნებით ერთიანი ეთნოსის ხელოვნური ენობრივი დაყოფა ხორციელდება „ახალიენის“ შექმნის გზით, ხოლო **ირიბი გლოტოტომია** კი გვაქვს, როცა თვითშეგნებით ერთიანი ეთნოსის ხელოვნური ენობრივი დაყოფა გულისხმობს „ახალი სამწიგნობრო ვარიანტის“ შექმნას — მაგალითად, საბჭოთა კავშირში პირდაპირი გლოტოტომიის ერთ-ერთი შემთხვევა გახლდათ რუმინული ენის ბესარაბიული კილოების საფუძველზე დამოუკიდებელი „მოლდავური ენის“ შემუშავება, ხოლო ირიბ გლოტოტომიად შეიძლება განვიხილოთ ასურული ენისათვის ახალი დამწერლობის (და აქედან გამომდინარე — ახალი ნორმების) შექმნა. „მოლდავურმა ენამ“ გასული საუკუნის 90-იან წლებამდე იარსება,¹ ხოლო კირილიცის საფუძველზე შექმნილმა „საბჭოთა ასურულმა“ ანბანმა „ფართო გავრცელება ვერ ჰპოვა. იგი არ მიიღეს საბჭოთა კავშირის გარეთ მცხოვრებმა ასურელებმა და ჩვენშიც მალე ხმარებიდან გავიდა“ (წერეთელი, 1968:27).

რამდენადაც გლოტოტომიის უმთავრესი დანიშნულება გახლავთ ერთიანი ეთნიკური თვითშეგნების მოშლა, ყველაზე ხშირია სწორედ პირდაპირი გლოტოტომიის შემთხვევები: ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ სწორედ ასეთი გზით ჩამოყალიბდა თანამედროვე **მაკედონური ენა და მაკედონიელი ერი** გასული საუკუნის 40-იანი წლების შუახანებიდან, სოციალისტურ იუგოსლავიაში. ეს კონკრეტული მოვლენა ინტერესს იწვევს, უპირველეს ყოვლისა, იმი-

тях просто им бяха отнети всички възможни права, те не бяха считани изобщо за народ, а за "малцинство" в най-лошия смисъл на думата, независимо че в определени области доминираха.“

¹ აღნიშნული ნორმა, როგორც ერთ-ერთი ოფიციალური ენა (რუსულთან და უკრაინულთან ერთად), დღესაც ცოცხალია ე.წ. „დნესტრისპირეთის რესპუბლიკაში“, რომელიც პრორუსმა კოლაბორაციონისტებმა მოლდოვის ოკუპირებულ მიწებზე მოსკოვის მესვეურთა წაქეზებით შექმნეს 1991 წელს.

ტომ, რომ მისი ცალკეული დეტალების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს, დავინახოთ, თუ რა პირობებშია ეფექტური გლოტოტომია, როგორც **გააზრებული პროცესი**. კერძოდ, შეგვიძლია გამოვყოთ ოთხი უმნიშვნელოვანესი წინაპირობა, რაც ხელს უწყობს გლოტოტომიის ეფექტურად წარმართვასა და დასრულებას:

- 1. ერთიანი ეროვნულ-ეთნიკური თვითშეგნების სისუსტე:** მაკედონიელ ბულგარელთა შორის შედარებით სუსტი იყო ერთიანი ბულგარული თვითშეგნება, რამდენადაც მათი საცხოვრისი 1878 წელს (როცა ბულგარული მიწების დიდი ნაწილი გათავისუფლდა და იქ შეიქმნა ბულგარეთის ავტონომიური სათავადო) ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში დარჩა კიდევ 40 წლის განმავლობაში — 1918 წლამდე, შემდეგ კი აღმოჩნდა სერბიის და საბერძნეთის საზღვრებში (ბულგარეთს ზედა მხოლოდ მცირე ნაწილი — ე.წ. პირინის მაკედონია [დღევანდელი ბლაგოვეგრადის ოლქი]).
- 2. ინტერესთა სხვადასხვაობა:** მაკედონიაში, სადაც ბულგარელთა გარდა, მრავლად იყვნენ სერბები, თურქები, ბერძნები და ვლახები, თურქულ-ოსმალურ ეროვნულ ინტერესებს ადრევე უპირისპირდებოდა არამარტო ბულგარული (როგორც ბულგარეთის სხვა კუთხეებში), არამედ ასევე — სერბული და ბერძნული ინტერესებიც. ოსმალეთის მოწინააღმდეგეთა შორის ინტერესთა სხვადასხვაობა აფერხებდა მაკედონიასა და ბულგარეთის სხვა კუთხეებს შორის კავშირის განმტკიცებას.
- 3. რელიგიური (ეკლესიური) დაპირისპირება:** სერბულ-ბერძნულ ინტერესთა სიმძლავრის გამო, 1870 წელს, როცა ბულგარეთის ეკლესიამ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან ავტონომია მოიპოვა და საეგზარქოსოდ ჩამოყალიბდა, მაკედონიის უმეტესი ნაწილი მისი იურისდიქციის გარეთ დარჩა. აქედან

გამომდინარე, ბულგარულენოვანი მრევლი გაიყო „ბულგარელ-ეგზარქისტებად“ და „ბულგარელ-პატრიარქისტებად“. მაკედონიის ტერიტორიაზე მეტნაღმოჩნდნენ „პატრიარქისტები“.

4. **კუთხურ სამწიგნობრო ნორმათა არსებობა:** 1831 წელს, მაკედონიელმა ბერმა კირილ პეიჩინოვიჩმა „სკოპიეს და ტეტოვოს მდაბიო ბულგარულ ენაზე“ („на простий язык бол-гарски долния Мисии Скопский и Тетовский“) დაწერა რელიგიური შინაარსის თხზულება „ცოდვილთა ნუგეშისცემა“ („Утешения грешним“). ეს იყო ბულგარულის მაკედონურ კილოზე შექმნილი პირველი წერილობითი ძეგლი, რომელიც გამოიცა ქ. სალონიკში 1840 წელს. შემდეგ — 1873 და 1875 წლებში, მაკედონიელმა განმანათლებელმა გიორგი პულევსკიმ ბელგრადში (სერბია) გამოსცა ოთხენოვანი და სამენოვანი ლექსიკონები, რომლებშიც მაკედონური ბულგარულისგან დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულად იყო განხილული. ბოლოს — 1903 წელს, პუბლიცისტმა კრსტე მისირკოვმა სოფიაში (ბულგარეთი) გამოსცა წიგნი „მაკედონურ საქმეთა შესახებ“ („За Македонските работи“) რომელიც მაკედონური კილოს პრილებიტოლის კილოკავზე იყო დაწერილი.

სწორედ ამ წინაპირობათა არსებობის გამო, II მსოფლიო ომის შემდგომ, სოციალისტურ იუგოსლავიაში შემუშავებული სამწიგნობრო ნორმა, რომელსაც პოლიტიკური კონიუნქტურის გათვალისწინებით, **მაკედონური ენა** (Македонски јазик) ეწოდა, **საოცრად სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა** — ის დღეს ისეთივე სრულუფლებიანი ენაა, როგორიც მაგალითად, **ბულგარული ან ბერძნული**: გარდა იმისა, რომ აქვს კონსტიტუციით გამოყარებული ოფიციალური სტატუსი და სრულად ფუნქციონირებს ცხოვრების ყველა სფეროში, წარმოადგენს თანამედროვე **მაკედონური**

თვითაღქმის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საყრდენსაც — არა მხოლოდ **მაკედონიაში**, არამედ ასევე, მის ფარგლებს გარეთ (განსაკუთრებით, **ალბანეთსა და სერბიაში**, ნაწილობრივ — **საბერძნეთში**). მიუხედავად ამისა, ბულგარეთში როგორც მაკედონური კილოები, ისე — სამწიგნობრო მაკედონური ენაც, ტრადიციულად, **ბულგარულის** ვარიაციებად განიხილება.¹ ბულგარეთის შემადგენლობაში შემავალი **პირინის მაკედონიის** მკვიდრთ იმთავითვე **ბულგარული თვითშეგნება** აქვთ, მიუხედავად იმისა, რომ მათი სამეცხველო კილოები **სამწიგნობრო მაკედონურთან** უფრო ახლოსაა, ვიდრე **სამწიგნობრო ბულგარულთან**. ამისი მიზეზი უბრალოა — როგორც უკვე ითქვა, პირინის მაკედონია 1918 წელს შეუერთდა ბულგარეთს და შესაბამისად, **გლოტოტომიის ხელშემწყობ წინაპირობათა განეიტრალება იქ უფრო გახდა შესაძლებელი**, ვიდრე **ვარდარის მაკედონიაში**, რომელსაც **სერბები დაეუფლნენ**.²

აქვეაუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ როგორც წესი, **გლოტოტომიის ხელშემწყობი წინაპირობების ხელოვნურად შექმნა, ფაქტობრივად, შეუძლებელია** — ამისი ნათელი მაგალითი საქართველოს/ქართველი ერის ისტორიაშიც მოიპოვება: ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოყოლებული, **რუსეთის იმპერიის** მესვეურები შეეცადნენ, მეგრულ-ლაზურ და სვანურ კილოთა საფუძველზე ქართულისგან დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ენები შეემუშავებინათ. მიუხედავად იმისა, რომ იმ დროს საქართველოს დაკარგული ჰქონდა სახელმწიფოებრიობა,

¹ იხ. ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ 1978 წელს გამოცემული ოფიციალური ბიულეტენი, რომელშიც განხილული და დასაბუთებულია მათი პოზიცია: <http://www.promacedonia.org/bugarash/ed/index.html> (დამოწმებულია 18.02.18)

² იგივეა, რაც იუგოსლავიის ყოფილი რესპუბლიკა მაკედონია. 2019 წლის იანვრიდან ოფიციალურად ეწოდება **ჩრდილო მაკედონიის რესპუბლიკა** (მაკედ. Република Северна Македонија, ინგლ. Republic of North Macedonia).

მის ეკლესიას კი — ავტოკეფალია და ქართული ლოკალური თემებიც იმპერიაში ოფიციალურად დამოუკიდებელ „ეროვნებებად“ („Народности“) განიხილებოდა, ჩანაფიქრი მაინც ვერ განხორციელდა, ვინაიდან **საქართველოში არ არსებობდა გლოტოტომიის ხელშემწყობი არც ერთი წინაპირობა**: ერთიანი ქართული ეროვნულ-ეთნიკური თვითშეგნება ძლიერი იყო არათუ რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომ, არამედ ასევე — მის ფარგლებს გარეთ მცხოვრებ ქართველებშიც; საქართველოს ტერიტორიაზე დომინირებდა ქართული ეროვნული ინტერესები და ეთნიკურად არაქართველი მოსახლეობაც (ბორჩალოელი თურქები, სომხები, აფხაზები, ქისტები) ქართულ საზოგადოებაში ინტეგრირებას ცდილობდა; არ არსებობდა ნიადაგი რელიგიური დაპირისპირებისათვის და, რაც მთავარია — **სამწიგნობრო ქართული ენა სრულად ფუნქციონირებდა საქართველოს ყველა კუთხეში და ყოველი ქართველისათვის წარმოადგენდა დედაენას, ხოლო ეთნიკურად არაქართველთათვის — საკონტაქტო ენას**. ამგვარი ვითარება იყო არა მარტო რუსეთის იმპერიის, არამედ — ოსმალეთის საზღვრებში მოქცეულ ქართულ მიწებზეც.

შესაბამისად, რუსეთის იმპერიის მესვეურთა მიერ განხორციელებული ღონისძიებები, რაც მიზნად ისახავდა **მეგრულისა და სვანურის** რეესტრიზებას (წმინდა წერილის ამონარიდების გადმოღება მეგრულად 1860 წელს, სვანური საანბანო წიგნისა და ბატონყმობის გაუქმების მანიფესტის გამოცემა მეგრულად 1864 წელს, მეგრული საანბანო წიგნის გამოცემა 1899 წელს...), უპირველეს ყოვლისა, თავად **სამეგრელოსა და სვანეთის** მკვიდრმა ქართველობამ შეაფასა, როგორც ეროვნული ერთიანობის წინააღმდეგ მიმართული, პროვოკაციული ქმედება. მიუხედავად ამისა, **იმპერიის ენათა რეესტრში მაინც დაფიქსირდა გლოტოტომია**: მეგრული და სვანური ჩაითვალა ქართულისგან დამოუკიდებელ ენებად. პირველი ქართველი ენათმეცნიერი, რომელმაც ცარიზმის მცდარ პოზიციას ნებით თუ უნებბლიედ მხარი დაუჭირა, იყო **ალექსანდრე ცაგარელი** (1844-1929), თუმცაღა შემდგომში მან,

გაიაზრა რა საკუთარი შეცდომა, საერთოდ უარი თქვა ენათმეცნიერულ კვლევა-ძიებაზე.

ასევე წარუმატებლად დასრულდა ხსენებულ მეტყველებათა რეესტრიზების მეორე მცდელობა, რომლის ინიციატორიც გახლდათ 1919 წელს ფოთში ცარისტული ხელისუფლების ყოფილი საჯარო მოხელის, პედაგოგ **სტეფანე გაგუას** (1860-1926) მიერ შექმნილი ორგანიზაცია „მაფალუ“. აღსანიშნავია, რომ **მეგრულის რეესტრიზების მოსურნეთა გააქტიურება საეჭვოდ დაემთხვა სამცხე-ჯავახეთში მიმდინარე სერვერ-ბეგ ათაბაგის ავანტიურას** (1919 წლის იანვარი-აპრილი), რაც მხედველობიდან არ გამოორჩენია ფართო საზოგადოებრიობას — იმდროინდელ ქართულ პრესაში მრავლად გამოქვეყნებული სტატიები თუ კორესპონდენციები¹ მკაფიოდ წარმოაჩენს ამ საკითხისადმი როგორც სრულიად საქართველოს, ისე — უმუშალოდ **სამეგრელოს** მკვიდრთა დამოკიდებულებას: „მაფალუელთა“ ინიციატივამ ეს უკანასკნელნი იმდენად გააღიზიანა, რომ სტეფანე გაგუა და მისი მხარდამჭერები იძულებული გახდნენ, ყველა მოთხოვნა უკან წაეღოთ და თავიცი კი ემართლებინათ.² იმდროინდელ ქართულ სამეცნიერო წრეებს რაც შეეხება: ამ მხრივ, განსაკუთრებით საინტერესო და საგულისხმოა **სილოვან ხუნდაძისა** (1860-1928) და **აკაკი შანიძის** (1887-1987) პოლემიკა (ვრცლად ამის შესახებ იხ. თედორაძე, 2018:23-24).

მეგრულ-ლაზურ და სვანურ კილოთა რეესტრიზების მესამე მცდელობა საქართველოს გასაბჭოებასა და სტალინისეულ „აგრა-

¹ მაგალითად, იხ. „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ფოთის განყოფილების წევრის, **შალვა ჩოჩიას** სტატია „**სამეგრელოს ავტონომისტები**“ (გაზეთი „ერთობა“, 1919 წლის 28 ივნისი [№141]); აღნიშნულ საკითხზე მასალა უზეადაა ასევე, 1919 წლის სხვა გამოცემებშიც: „საქართველო“, №134, 188, 193; „სახალხო საქმე“, №540; „სალი კლდე“, №54, 55; „პიტალო კლდე“, №1 და ა.შ.

² პრესაში მისდამი წამოყენებული ბრალდებების საპასუხოდ, ფოთის გიმნაზიის დირექტორმა **სტეფანე გაგუამ** 1919 წლის 3 მარტს, სამედიატორო სასამართლოს მიმართა სარჩელით **შალვა ჩოჩიას** წინააღმდეგ. სასამართლოს მოკვლევის მასალები და განაჩენი ინახება ეროვნულ არქივში (ფონდი 1935/ანაწერი 2/საქმე 205).

რულ პოლიტიკას“ (1929) უკავშირდება: მაშინ საბჭოთა ხელისუფლება შეეცადა, ეს ანტიქართული გადაწყვეტილება **გლენთა შორის წერა-კითხვის უცოდინარობის აღმოფხვრის სურვილით** გაემართლებინა, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ **იოსებ სტალინი** იმთავითვე იზიარებდა ცარიზმის მესვეურთა პოზიციას და **პირდაპირი გლოტოტომიის** მომხრე გახლდათ.¹ ამჯერად, მისი თვალსაზრისის გამხმოვანებლად მოგვევლინა პარტიული ინსტრუქტორი **კონსტანტინე თევდორეს ძე ფშენიკინი** (1892-1937), რომელიც საქართველოში 1928 წელს ჩამოვიდა და 25-28 სექტემბერს მიმდინარე სკპ (ბ) პლენუმზე სიტყვით გამოსვლისას მეგრულის რეესტრიზების აუცილებლობაზე ისაუბრა. 1929 წლის მარტში კი, „ცკ-ს მდივანი კახიანი წაახალისა პშენიკინის მხრით გამხმევებამ და გამოიტანა ახალი დადგენილება... მეგრული ენის პრივილეგიების აღსადგენად სკოლაში, სასამართლოში საქმის წარმოებისას, გაზეთის გამოცემის საქმეში, **ამ დადგენილებაში მეგრულს უკვე ენა ეწოდა**“ (გამსახურდია, 1989:3; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). მეგრულთან ერთად, განხორციელდა ასევე, ლაზურ და სვანურ კილოთა რეესტრიზებაც.

კომუნისტური რეჟიმის მხრიდან რეპრესიების საშიშროების მიუხედავად, ქართულმა საზოგადოებრიობამ (განსაკუთრებით — უშუალოდ **სამეგრელოს, ლაზეთისა და სვანეთის** მკვიდრმა მამულიშვილებმა) ამჯერადაც მეტად მწვავედ გამოხატა პრო-

¹ 1913 წელს, მომავალმა დიდმა დიქტატორმა ჟენევაში, რუსულ ენაზე გამოსცა ნაშრომი „მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი“, რომელშიც ასე მსჯელობდა: „კავკასიაში არიან მთელი რიგი ხალხები, რომელთაც **პრიმიტიული კულტურა, განსაკუთრებული ენა** აქვთ, მაგრამ მშობლიურ ლიტერატურას მოკლებულნი არიან... რა გუყოთ ასეთ ხალხებს: **მეგრელებს, აფხაზებს, აჭარლებს, სვანებს, ლეკებს** და სხვ., რომლებიც **სხვადასხვა ენაზე** ლაპარაკობენ, მაგრამ თავიანთი ლიტერატურა კი არა აქვთ?“ (ხაზგასმა ყველგან ჩემია — მ.ლ.; ვიმოწმებთ 1951 წელს გამოცემული ქართული თარგმანის მიხედვით, გვ. 138-139); სტალინისვე მითითებით, 1926 წლის საკავშირო აღწერისას საქართველოს სსრ-ში ქართველთაგან გამოჰყვეს **მეგრელები, ლაზები, სვანები და ბაცბები** (წოვათუშები).

ტესტი გლოტოტომიური პოლიტიკის წინააღმდეგ. ხალხის მხარდმა უკმაყოფილებამ¹ ხელისუფლება აიძულა, სასწრაფოდ მიეღო ზომები: განათლების სახალხო კომისარიატმა 1932 წელს სამეგრელოში მიაღწინა პროფესორი **არნოლდ ჩიქობავა**. იგი გაეცნო არსებულ ვითარებას, დაწვრილებით გამოარკვია ყველაფერი და კომისარიატს მალევე წარუდგინა სათანადო დასკვნა, რომელშიც დაასაბუთა, რომ მეგრულის რეესტრიზების საჭიროება არ არსებობდა; მეტიც — ამ მხრივ მცირე ძალდატანებაც კი ვითარებას ძალზე გაამწვავებდა.

ჩიქობავას დასკვნამ მეტად აღაშფოთა ის პარტიული ფუნქციონერები, რომლებიც მხარს უჭერდნენ „კულტურულ ავტონომიას“ — ამგვარი ტერმინით ნიღბავდნენ მაშინ გლოტოტომიურ პოლიტიკას, — და პასუხმაც არ დააყოვნა: 1933 წელს, სკპ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტს საპროტესტო წერილით მიმართა ზუგდიდელ პარტიულ მუშაკთა ჯგუფმა ყოფილი „მაფალუელის“ — **ტარასი შენგელიას** მეთაურობით. მათ მოითხოვეს, რომ სამეგრელოში მეგრულს ყველა შესაძლო პრივილეგია მიანიჭებოდა და პროტესტი გამოთქვეს განათლების სახალხო კომისარიატის მიერ ზუგდიდის რაიონის სკოლებში „მეგრელი ვაი მეცნიერის პროფესორი ჩი-

¹ იმას, რომ სამეგრელოში ხელისუფლების გლოტოტომიურ პოლიტიკას ადგილობრივი მოსახლეობა არათუ არ იზიარებდა, არამედ დიდ წინააღმდეგობასაც უწევდა, მკაფიოდ წარმოაჩენს **ისაკი ჟვანიას** რედაქტორობით ზუგდიდში 1930-1935 წწ. მეგრულ კილოზე გამომავალ „ყაზაყიში გაზეთში“ გამოქვეყნებული არაერთი პუბლიკაცია, რომელთა შორისაც გამოირჩევა ფელეტონი „ნამთინე მაყალფეში ოთოჟუჯეთ“ (სამწიგნობრო ენაზე: „ზოგიერთი ამხანაგის საყურადღებოდ“, 1930 წლის 21 სექტემბერი, № 39[11]) და მისი გაგრძელება: „მუჰო ახორციელენა თავრობაში დანადგინას ნამთინე სოფელეფი“ (სამწიგნობრო ენაზე: „როგორ ახორციელებს მთავრობის დადგენილებას ზოგი სოფელი“, 1930 წლის 26 სექტემბერი, № 40[12]). ანალოგიური ვითარება სუფევდა ლაზეთშიც, კერძოდ კი — საქართველოს სსრ-ის ფარგლებში დარჩენილ სოფელ **გამოღმა სარფში**: აქაური მოსახლეობაც მედგრად შეეწინააღმდეგა გლოტოტომიურ პოლიტიკას (იხ. სტუდენტ **ახმედ თანთოღლის** წერილი „ნაციონალური პოლიტიკის დამახინჯება“, გაზეთი „კომუნისტი“, 1937 წლის 28 ივლისი, № 171).

ქობავას“ მოვლინების გამო.¹ 1933 წლის 25 მაისს, არნოლდ ჩიქობავამ განათლების სახალხო კომისარიატში უკვე დაწვრილებითი ანგარიში წარადგინა, რომელშიც რიგი დამატებითი არგუმენტები მოიყვანა საკუთარი დასკვნის გასამყარებლად. ამით დიდმა ქართველმა მეცნიერმა დეეთნიზაციისგან იხსნა საქართველოს ძირძველ კუთხეთა მკვიდრი ქართველობა.

მიუხედავად იმისა, რომ ხელისუფლებამ გაიზიარა არნოლდ ჩიქობავას მართებული პოზიცია და მისეულ დასკვნათა საფუძველზე, 1934 წლიდან საერთოდ შეაჩერა მეგრულ-ლაზურ-სვანურის რეესტრიზების ცდები, **გლოტოტომიური პოლიტიკა** არ შეწყვეტილა: საბჭოთა კავშირის ენათა რეესტრში მეგრული, ლაზური და სვანური ქართულისგან დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულებად აღიარაცხებოდა — ზუსტად ისევე, როგორც უწინ **რუსეთის იმპერიაში**, თუმცა მათზე მეტყველნი ცალკე ერებად აღარ მიიჩნეოდნენ.² ამდენად, **საბჭოთა ხელისუფლებამ საქართველოში პირდაპირი**

¹ იხ. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივის საქართველოს უახლესი ისტორიის არქივი, ფ. 284, აღ. 3, ფურც. 4-11; ასევე: საქართველოს სახელმწიფო პოლიტიკური სამმართველოს საქმე № 2983 — შ.ვ. სართანიას, ვ.პ. კვარაცხელიას, მარო ჯალაღონიას, ი.ლ. ნაჭყებიათ, შ.პ. თორდიას ბრალდებისა გამო, ფ. 1-282, გვ. 229.

² ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენდნენ მხოლოდ აფხაზეთის ასსრ-ში მცხოვრები **ლაზები**, რომელთა უმეტესობა სსრკ-ის მოქალაქე არც იყო. ამ მიზეზით, 1949 წელს ისინი ციმბირსა და ყაზახეთში გაასახლეს. **იოსებ სტალინის** სიკვდილის შემდგომ, როცა მოხდა სპეცდასახლებულთა რეაბილიტაცია და რეპატრიაცია, აფხაზეთის ლაზებს დაუბრუნეს საბჭოთა პასპორტები, სადაც ეროვნებად მითითებული იყო „**ლაზი**“. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გადასახლებამდე, ეს ხალხი აფხაზეთში წარმატებით ეწინააღმდეგებოდა ანტიქართულად განწყობილ აფხაზობასა და „აფსუიზაციის“ პოლიტიკას. ამიტომ, 50-იანი წლების შუახანებში საბჭოთა ხელისუფლებამ გადასახლების ადგილებიდან უკან მხოლოდ ისინი დააბრუნა, ვისაც უკვე საგრძნობლად შერყეული ჰქონდა ეროვნული თვითაღქმა (ვრცლად იხ. ფუტკარაძე, თანდილავა, ლაბაძე, 2013: 215-218). ზოგადად კი, საბჭოთა ხელისუფლება **ლაზებსაც** ისევე, როგორც **მეგრელებს, აჭარლებს, სვანებსა და წოვათუშებს** ქართველი ერის განუყოფელ ნაწილად აღიარებდა.

გლოტოტომიის დაკანონება ვერ შეძლო, ხოლო ირიბი გლოტოტომია (ერთი ერი — რამდენიმე „ენა“) **მხოლოდ მეცნიერებაში დაამკვიდრა:** ქართველი ერის ყოფაში მეგრულმა, ლაზურმა და სვანურმა კილოებმა **უცვლელად** შეინარჩუნეს ის სტატუსი, რაც ოდითგანვე ჰქონდათ და აქვთ დღესაც — სამივე ძირძველ ქართულ ლოკალურ თემთა საშინაო მეტყველებას წარმოადგენს.¹

ამგვარი ვითარება ნარჩუნდება საქართველოში ამჟამადაც — მიუხედავად იმისა, რომ ოკუპირებულ ტერიტორიაზე (გალის რ-ში) რუსები კარგა ხანია, მეგრული კილოს რეესტრიზებას ცდილობენ და მათი ფართული თუ აშკარა მხარდაჭერით,² არაოკუპირებულ ტერიტორიებზე დროდადრო აქტიურდებიან ხოლმე ცალკეული დივერსიული ჯგუფები, რომლებიც მეგრულ-ლაზურისა და სვანურისათვის „რეგიონული ენის“ სტატუსის მინიჭებას

¹ ეს ყველაფერი, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ აკად. **არნოლდ ჩიქობავას** დამსახურებაა, რაზეც მართებულად მიუთითებს ტ. ფუტყარაძეც (2017:362): „აკად. არნ. ჩიქობავამ შეუძლებელი შეძლო: სტალინის პოზიციის საპირისპიროდ, მეგრული და ლაზური მეტყველებების **ზანთური ენის** დიალექტებად გამოცხადებით მან ხელი შეუშალა მეგრული და ლაზური კილოების ქცევას ხელოვნურ სალიტერატურო ენებად; თუმცა ხელი ვერ შეუშალა ტერმინის „ქართველური ენები“ დამკვიდრებას; თავის თეორიულ ნაშრომებში არნ. ჩიქობავა შეეცადა, ამ მიმართულებითაც შეერბილებინა ქართველთა დამანაწევრებელი ეს რუსული „ლინგვისტური“ იდეოლოგემა: **არნ. ჩიქობავამ ერთმანეთისაგან განასხვავა ე.წ. ტომობრივი ენა და ეროვნული ენა; ტომობრივი ენა, როგორც უმწერლობო ენა, დიალექტს გაუთანაბრა**“ (ხაზგასმა ავტორისაა — მ.ლ.). სამეტყველო ერთეულთა არნ. ჩიქობავასეული იერარქია მოცემულია მისივე ნაშრომში „ენათმეცნიერების შესავალი“ (თბილისი, 1952; გვ. 100-101).

² რუსეთში, რიგი ქართული ლოკალური თემები (მეგრელები, ლაზები, სვანები, ხევსურები...) 2002 და 2010 წლების საყოველთაო აღწერის დოკუმენტებში ცალკეულ ეროვნებად ფიქსირდებიან (ვრცლად ამის თაობაზე იხ.: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=11>; ასევე: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/perepis_itogi1612.htm [დამოწმებულია: 08.03.2018]). იგივე შეხედულება დომინირებს აგრეთვე, ბოლო დროის რუსულ სამეცნიერო გამოცემებშიც.

ითხოვენ. ასევე: საბჭოთა დროიდან გამოყოფილი ინერციით, ქართველ ენათმეცნიერთა ერთი ნაწილი ხსენებულ კილოებს კვლავ „ქართველურ ენებად“ მიიჩნევს. ამავე აზრისანი არიან უცხოელი ქართველოლოგებიც.

საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოქცეულ ლაზურ მეტყველებას რაც შეეხება: **მისი რეესტრიზების ცდები თურქეთში გახშირდა 1993 წლიდან, როცა საქართველოში საომარი ვითარება იყო — რუსეთმა მოახდინა აფხაზეთის ოკუპაცია, შემდგომ კი ე.შევარდნაძის ხელისუფლებასთან გარიგებით, ჯარის ნაწილები შეიყვანა ასევე, სამეგრელოშიაც.** სწორედ ამ დროს, სტამბოლში, ადვოკატ **მეჰმეთ ალი ბარიშ ბეშლის** (წარმოშობით ართაშენის თემის სოფ. ფუტრადანაა) რედაქტორობით გამოიცა ჟურნალი „**ოგნი სქანი ნენა**“ („გაიგონე შენი ენა“), რომელშიც სტატიები იბეჭდებოდა თურქულ ენაზეც და ლაზთა კილოებზეც (ხოფური, ვიწურ-არქაბული, ათინურ-ართაშენული). ამასთან, ამ უკანასკნელთათვის გამოიყენებოდა **ლათინური გრაფიკა** (თურქული ანბანი) დამატებითი დიაკრიტიკული ნიშნების მოშველიებით. საყურადღებოა ორი რამ: ჟურნალის პათოსი გამოკვეთილად ანტიქართული გახლდათ და ჩანდა ისიც, რომ მასში გამოქვეყნებული მასალების ავტორებს (რომელთა უმრავლესობაც ფსევდონიმებს იყენებდა) აშკარად ხელი მიუწვდებოდათ საბჭოთა სპეცსამსახურთა საიდუმლო არქივებზე. დავძენთ იმასაც, რომ თითქმის ყოველი ავტორი მემარცხენე ორიენტაციისა იყო.

1994 წელს, თურქეთის ხელისუფლების ზეწოლით, ხსენებული ჟურნალის გამოცემა ჯერ შეიზღუდა, მერე კი სრულებითაც შეწყდა. მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეული ლაზი აქტივისტები დღემდე ცდილობენ ლაზურ კილოთა საფუძველზე **ახალი სამწიგნობრო ენის** შემუშავებას და სტამბოლში შექმნილი აქვთ არასამთავრობო ორგანიზაციებიც (ე.წ. „ლაზური ინსტიტუტი“ [თურქ. Laz Enstitüsü], „ლაზური კულტურის საზოგადოება“ [Laz Kültür Derneği] და ა.შ.), უშუალოდ ისტორიული ლაზეთის ტერიტორიაზე (ართვინის ილის ხოფის, არჰავის ილჩეები, ნაწილობრივ — ბორჩხის ილჩეც; ასევე: რიზეს ილის ფინდიკლის, არდეშენისა და

ფაზარის ილჩეები) მოსახლე ლაზები ძლიერ ასიმილაციას განიცდიან: მათ მნიშვნელოვან ნაწილს უკვე თურქული თვითაღქმა აქვს და საკუთარ წარსულს ცუდად, ან საერთოდ არ იცნობს; ახალგაზრდა თაობა ძალზე სუსტად, ან საერთოდ ვეღარ მეტყველებს ლაზურ კილოებზე. **ზემოთ ხსენებულ ორგანიზაციათა ანტიქართული მიმართულება კი ლაზთა ასიმილირების პროცესს უფრო აჩქარებს, რადგან საკუთარი წარსულის სუსტად მცოდნე საზოგადოებაში, ლოგიკურად, ლაზური სამწიგნობრო ენის შექმნისა და სრულყოფისათვის აუცილებელი განწყობაც ვეღარ იქმნება.** დაძვინთ იმასაც, რომ ამ მხრივ, სრულიად საპირისპირო ვითარებაა საქართველოს საზღვრებში დარჩენილ ლაზთა სოფლებში — **სარფსა და კვარიათში**, რომელთა მკვიდრთაც იმთავითვე, ტრადიციულად ქართული თვითაღქმა აქვთ და აქედან გამომდინარე, **კილოური მეტყველებაც (ხოფური კილოს სარფული კილოკავი) იქ ყველა თაობაში ცოცხალია.**

ასე რომ, პირდაპირი გლოტოტომია ვერ ხორციელდება ვერც იმ ქართულ თემში, რომლის სამკვიდროს დიდი ნაწილიც უკვე კარგა ხანია, ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში აღარ შემოდის და შესაბამისად, იქ ქართული სამწიგნობრო ენაც აღარ ფუნქციონირებს. ცნობილია, რომ ოსმალებმა ლაზეთი XVI საუკუნის 40-იან წლებში დაიპყრეს, ხოლო 100 წელზე ოდნავ მეტი ხნის შემდეგ კი გაანადგურეს საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიის ადგილობრივი ეპარქია — ეპისკოპოსი გერმანე იძულებული გახადეს, გურიაში გაქცეულიყო და კათედრაც იქ გადაეტანა (ინგოროყვა, 1954: 227-228). **სამწიგნობრო ქართული ენის სრულყოფილი ფუნქციონირება ლაზეთში სწორედ მაშინ შეწყდა, მაგრამ ადგილობრივი კილოური მეტყველებამას არ ჩაენაცვლა.** აქედან გამომდინარე, ლაზებს აღარ განუვითარდათ ე.წ. „რეგიონული თვითაღქმა“ და პირდაპირ დაიწყო მათი დეენიზაციის პროცესი, რაც დღემდე არ დასრულებულა. შდრ.: მაკედონიაში „რეგიონული თვითაღქმის“ ჩამოყალიბება განაპირობა იმან, რომ „ბულგარული აღორძინების ხანიდან“ (XVIII-XIX სს.) მოყოლებული, საერო მწერლობაში ძველ ბულგარულს (იგივე საეკ-

ლესიო სლავურ ენას) ადგილობრივი კილოები (ჯერ ტეტოვოსი, შემდეგ კი — პრილეპ-ბიტოლისა) ჩაენაცვლა. თანამედროვე ბულგარეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზეც ასევე მოხდა: საერო მწერლობიდან ძველი ბულგარული აღმოსავლურ-ბულგარული კილოების საფუძველზე შემუშავებულმა **ახალმა სამწიგნობრო ენამ** განდევნა (სტოიკოვი, 1942:281-416; მასლოვი, 2005:69-102). შესაბამისად, **სწორედ ამ მოვლენებმა ჩაუყარა საფუძველი მაკედონიელთა და ბულგარელთა შემდგომ განცალკევებას**:¹ სამწიგნობრო ენებს, როგორც წესი, დაეფუძნა თვითშეგნება.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ცხადია, რომ **გლოტოტომიური პოლიტიკის უმთავრესი მიზანი მაკედონიაში ადგილობრივ კილოთა საფუძველზე შემუშავებული სამწიგნობრო ნორმის რეესტრიზება იყო, ხოლო საქართველოში — ახალ სამწიგნობრო ნორმათა შემუშავება**. ეს გახლავთ მიზეზი იმისა, რომ მაკედონიური მეტყველების სტატუსი ამჟამად უწინდელზე უფრო აღმატებულია, ხოლო მეგრულ-ლაზური ანდა სვანური მეტყველებები კი პრაქტიკულად, უცვლელად ინარჩუნებს იმ სტატუსს, რაც ჩამოყალიბებიდან მოყოლებული, საუკუნეების განმავლობაში ჰქონდა ერთიანი ქართული ენობრივი სისტემის (ქართული ენის) ფარგლებში.

ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იქცევს ასევე, **მოლდავური ენის** სახელწოდებით ცნობილი სამწიგნობრო ნორმის ჩამოყალიბება-ფუნქციონირების საკითხიც: ის ჩამოყალიბდა XX საუკუნის 40-იანი წწ. შუახანებში, საბჭოთა კავშირის მიერ ოკუპირებულ და ანექსირებულ **ბესარაბიაში** გავრცელებულ **რუმინულ კილოთა** საფუძველზე, მაგრამ ფუნქციონირებდა 90-იან წლებამდე, როგორც სრულფასოვანი ენა, შესაბამისი სტატუსით (კინგი,

¹ აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მაკედონიაში „რეგიონული თვითაღქმის“ გაძლიერების მიუხედავად, კარგა ხანს მაინც ნარჩუნდებოდა ბულგარული ერთობის განცდა (ვრცლად იხ.: რისტესკი, 1995; ანგელოვი 2003 და გოცევი, 2010); დღესაც, მაკედონიის რესპუბლიკის მოქალაქეთა მცირე ნაწილი თავს კვლავაც ეთნიკურ ბულგარელებად, ხოლო მაკედონურ სამწიგნობრო ენას — ბულგარული ენის ერთ-ერთ ვარიანტად მიიჩნევს.

2000:107-108). 90-იანი წლების შემდეგ კი, დამოუკიდებელ მოლდოვაში მას თანდათან ჩაენაცვლა სამწიგნობრო რუმინული (გადაწყვეტილება ამ უკანასკნელის სახელმწიფო სტატუსის შესახებ მოლდოვის საკონსტიტუციო სასამართლომ მიიღო 2013 წლის 5 დეკემბერს); იმავედროულად, **მოლდავური ენა** დღემდე ფუნქციონირებს, როგორც ერთ-ერთი სახელმწიფო ენა (რუსულთან და უკრაინულთან ერთად) **დნესტრისპირეთში**, რომლის პრორუსული ხელისუფლება მოლდოვის მესვეურებს არ ემორჩილება.

ამდენად, დღევანდელი მოლდოვის ტერიტორიაზე გლოტოტომია ნარჩუნდება მხოლოდ იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც კვლავ პრორუსული ხელისუფლება აკონტროლებს და, შესაბამისად, იქ ჯერჯერობით ვერ ხერხდება კონსტიტუციური წესრიგის აღდგენა. საქართველოსგან განსხვავებით, მოლდოვაში საბჭოთა ხელისუფლებამ მიზანს **სრულად** მიაღწია — გლოტოტომიური პოლიტიკის შედეგად, შექმნა ახალი სამწიგნობრო ენა, რომელიც შესაბამის პირობებში დღესაც აგრძელებს ფუნქციონირებას, თუმცა ოფიციალური **კიშინიოვი** მას ანტიკონსტიტუციურად განიხილავს ისევე, როგორც **ბუქარესტიც**, სადაც აბსოლუტურად მართებულად მიიჩნევენ, რომ „მოლდავური ენა“ ხელოვნური წარმონაქმნია: „პოლიტიკური ტერმინი „მოლდავური ენა“ არ უნდა აგვერიოს ენათმეცნიერულ ტერმინში „მოლდავური კილო“, რომელიც აღნიშნავს რუმინული ენის [ერთ-ერთ] ტრადიციულ ხალხურ ფორმას, გავრცელებულს მოლდოვის ყოფილი სამთავროს ტერიტორიაზე — რუმინეთში (დასავლეთ მოლდოვაში), მოლდოვის რესპუბლიკასა და უკრაინაში. რუმინული ენა მშობლიურია მოლდოვის რესპუბლიკის 2,6 მილიონამდე მცხოვრებისთვის (ქვეყნის მოსახლეობის 76,5%)“¹ (ბიულეტენი, 2004).

¹ „Denumirea politică de „limbă moldovenească” nu trebuie confundată cu denumirea lingvistică „graiul moldovenesc” care desemnează forma tradițională a limbii române populare vorbită pe teritoriile fostului Principat al Moldovei în România (Moldova occidentală), Republica Moldova și Ucraina; limba română este limbă maternă pentru aproximativ 2,5 milioane de locuitori ai Republicii Moldova (76,5% din populația țării)“

მაშასადამე, რუმინეთსა და მოლდოვაში ეჭვქვეშ დგას არა მოლდოვური მეტყველების არსებობის, არამედ — მისი სტატუსის და დასახელების საკითხი: რუმინული ენის ის ვარიანტი, რომელიც 1858 წლამდე (რუმინულ სამთავროთა გაერთიანებამდე) **მოლდოვის სამთავროში** იყო გავრცელებული და არაიშვიათად, მწერლობაშიაც გამოიყენებოდა (კერძოდ, მასზე წერდნენ: მემატინანე **მირონ კოსტინი** [1633-1691], პოეტი **კონსტანტინ ნეგრუცი** [1808-1868] და სხვები), წარმოადგენს არა დამოუკიდებელ ენას, არამედ — კილოს, რომელმაც მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა თანამედროვე სამწიგნობრო რუმინული ენის ჩამოყალიბებაზე: **რუმინული ლიტერატურის კლასიკოსთა უმრავლესობა წარმომავლობით სწორედ მოლდოვიდან იყო** (მანოლესკუ, 2008:67).

1.4.3. რეესტრული ვარიანტები და ინტერფერენცია. რეესტრული კრიტერიუმის დებულებათა თანახმად, არსებობს ენობრივ ერთეულთა **მაღალი რეესტრული ვარიანტი** (ინგლ. High Register Variation, შემოკლებით High Register) და **დაბალი რეესტრული ვარიანტი** (ინგლ. Low Register Variation ანუ Low Register). პირველი ტერმინის მიღმა იგულისხმება ამა თუ იმ სახელმწიფოს ოფიციალური ენა (ან — რომელიმე ეთნოსის საერთო-ეროვნული ენა), ხოლო მეორე ტერმინის მიღმა — ოფიციალური/ეროვნული ენის სახესხვაობა (კილო, კილოკავი...), რომელიც გამონაკლისის გარეშე, მხოლოდ ყოფითი კომუნიკაციის დროს გამოიყენება (გრეგორი, 1967:23); აქედან გამომდინარე, ნებისმიერი ენობრივი ერთეულის დაბალი რეესტრული ვარიანტი მოიცავს რამდენიმე ქვესახეობას — „ენობრივ თავისებურებათა ერთობას, რომელიც როგორც წესი, ასოცირდება არეალზე, საშუალებასა და მიმართულებაზე დამოკიდებულ, გარკვეულ კონფიგურაციულ თუ სიტუაციურ მოცემულობებთან“¹ (პოლიდეი, ჰასანი, 1978:12). მაღალი რეესტრული ვარიანტი იგივეა, რაც **რეესტრული ნორმა**

¹ „the linguistic features which are typically associated with a configuration of situational features – with particular values of the field, mode and tenor“.

(Register Norm), ხოლო დაბალი რეესტრული ვარიანტი — **სუბრეესტრული ნორმა** (Subregister Norm).

რეესტრულ ვარიანტთა კლასიფიკაცია პირველად მოახდინა ამერიკელმა ენათმეცნიერმა **უილიამ სტიუარტმა** 1965 წელს: მაღალი რეესტრული ვარიანტის აღსანიშნავად მან შემოიღო ტერმინი **აკროლექტი** (Acrolect), ხოლო დაბალი რეესტრული ვარიანტის აღსანიშნავად — **ბაზილექტი** (Basilect); სტიუარტის შეხედულებით, აკროლექტი არის ენის პრაგმატულად მოტივირებული („pragmatically motivated“) ფორმა, რომლის გამოყენებაც დამოკიდებულია სიტუაციის ფორმალობაზე, ხოლო ბაზილექტი კი პირიქით — ენის იმგვარ ფორმას წარმოადგენს, რომელიც არც პრაგმატულად მოტივირებულია და შესაბამისად, არც ფორმალურ სიტუაციაში გამოიყენება. მაგალითად, ინგლისური ენის ამერიკული ვარიანტი აკროლექტია, ხოლო ამერიკელ ზანგთა მეტყველება — „აფრიკულ-ამერიკული სასაუბრო ინგლისური“ (African American Vernacular English) — ბაზილექტი (სტიუარტი, 1965:10-12).

მაშასადამე, სტიუარტის თანახმად, ერთ ენას, შესაძლოა, რამდენიმე აკროლექტი გააჩნდეს, ხოლო ერთი ბაზილექტი კი მოიცავდეს რამდენიმე კილოს. ამასთან, **აკროლექტი ყოველთვის არ უდრის სამწიგნობრო ენას** — მაგალითად, იამაიკაზე სამწიგნობრო-ოფიციალური ენის ფუნქციით ბრიტანულ ინგლისურს იყენებენ, მაგრამ ზოგადად, ფორმალური ტიპის ზეპირი კომუნიკაციების დროს, იქ ინგლისურისავე ადგილობრივი აკროლექტი გამოიყენება მაშინ, როცა იამაიკელთათვის მშობლიურ მეტყველებას **ბაზილექტი** — ე.წ. „იამაიკური პატუა“ (Jamaican Patois) წარმოადგენს. ინგლისურის იამაიკური აკროლექტი ბრიტანულისგან მხოლოდ ფონეტიკურად განსხვავდება, ხოლო „იამაიკური პატუას“ შემთხვევაში უკვე სისტემურ-სტრუქტურული სხვაობაც იჩენს თავს (სტიუარტი, 1965:14).

1970 წელს, ამერიკელმა ენათმეცნიერმა **დერეკ ბიკერტონმა**, განავითარა რა უილიამ სტიუარტის თეორია, შემოიღო ტერმინები: **მეზოლექტი** (Mesolect) და **მეზოლექტიზაცია** (Mesolecti-

sation). მანვე, პირველად გამოთქვა მოსაზრება, რომ თანამედროვე პირობებში, არც ერთი ბაზილექტი არ შეიძლება ფიქსირდებოდეს ე.წ. „წმინდა“ სახით — მეტყველის თვითაღქმის, განათლების თუ კომუნიკაბელურობის დონიდან გამომდინარე, მასში მეტ-ნაკლებად აუცილებლად იქნება აკროლექტის ელემენტები. შესაბამისად, იმგვარ ერთეულს, რომელიც ძალუმად განიცდის აკროლექტის გავლენას, ეწოდება მეზოლექტი, ხოლო აკროლექტისა და ბაზილექტის აღრევის პროცესს — მეზოლექტიზაცია. ასე რომ, სტიუარტის მიერ აკროლექტად მიჩნეული იამაიკური ინგლისურიც, რომელიც ფორმალური ტიპის **ზეპირი** კომუნიკაციის დროს გამოიყენება, ბიკერტონის კლასიფიკაციის თანახმად, მეზოლექტი გამოდის, რაკი გვაქვს ამგვარი მიმართება: **ბრიტანული ინგლისური** (აკროლექტი) — **იამაიკური ინგლისური** (მეზოლექტი) — **იამაიკური პატუა** (ბაზილექტი). საინტერესოა ასევე, ბიკერტონის შემდეგი დასკვნა: „[მეზოლექტიზაციის პირობებში] „შერევას“ აღიქვამს არა [მეზოლექტზე] მეტყველი, არამედ დამკვირვებელი, რომელიც მეტყველებს სტანდარტულად და ავტომატურად ჰყოფს მონაცემებს: „რაც ჰგავს ინგლისურს“ და „რაც არ ჰგავს“ (ბიკერტონი, 1975:4).¹

ამგვარად, სტიუარტ-ბიკერტონის სქემა (**აკროლექტი—მეზოლექტი—ბაზილექტი**) წარმოგვიდგენს მალალი და დაბალი რეესტრული ვარიანტების კლასიკურ მიმართებას. ის გარკვეულწილად, წააგავს კილოურ განგრძობიანობას, სადაც ენობრივი ერთეულები A წერტილიდან Z წერტილამდე გაგებინების ცვალებადობის მიხედვით ლაგდება. ცხადია, გაგებინება აკროლექტიდან ბაზილექტამდე იცვლება, მაგრამ ამ შემთხვევაში უმთავრეს მარკერს წარმოადგენს არა მისი, არამედ — უშუალოდ **აკროლექტურ ელემენტთა ცვლილება**. ეს ნათლად ჩანს ბრიტანელი ენათმეცნიერის **როჯერ თ. ბელის** მიერ შედგენილი რეესტრული

¹ „the 'mixture' is not in the perception of the speaker - rather in that of the standard-speaking observer, who automatically dichotomises the data into 'what is like English' and 'what is not'“

მიმართების ტაბულიდანაც, რომელშიც მოცემულია სტანდარტული ინგლისური ფრაზის **I gave him one** „მე მივეცი მას ერთი“ ელემენტთა ცვლა **გაიანის** მკვიდრთა მეტყველებაში. სტიუარტ-ბიკერტონის სქემაზე დაყრდნობით, ბრიტანელ ენათმეცნიერს მოჰყავს ფრაზის შემდეგი ვარიანტები:

აკროლექტი: I gave him one [aɪ geɪv hɪm wʌn]

მეზოლექტი: 1. [aɪ geɪv hɪm wʌn]

2. [aɪ geɪv ɪm wʌn]

3. [a geɪv i: wʌn]

4. [a gɪv hɪm wʌn]

5. [a gɪv ɪm wʌn]

6. [a gɪv i: wʌn]

7. [a dɪd gɪv i: wʌn]

8. [a dɪ gɪ i: wʌn]

9. [a dɪd gɪ i: wʌn]

10. [a dɪ gɪ i: wʌn]

11. [a dɪ gɪ hi: wʌn]

12. [mɪ dɪ gɪ hi: wʌn]

13. [mɪ dɪ gɪ i: wʌn]

14. [mɪ bɪn gɪ i: wʌn]

15. [mɪ bɪn gɪ i: wʌn]

16. [mɪ bɪn gɪ: æm wʌn]

ბაზილექტი: [mɪ gɪ: æm wʌn]

როგორც ვხედავთ, აკროლექტის — სტანდარტული ინგლისურის — ფრაზა [aɪ geɪv hɪm wʌn] ბაზილექტში — გაიანურ-კრეოლურში — ჟღერს, როგორც [mɪ gɪ: æm wʌn], ანუ ბაზილექტური ვარიანტი წარმოგვიდგენს **აკროლექტური ელემენტების** ცვალებადობის ბოლო დონეს, ხოლო უშუალოდ **აკროლექტური ვარიანტის** ცვლის მრავალდონოვანი პროცესი წარმოდგენილია მეზოლექტში (ბელი, 1976:23). როჯერ თ. ბელის რეესტრული მიმართების ტაბულაზე საანალიზო ფრაზის 16 მეზოლექტური ვარიან-

ტი აღებულია არა 16 სხვადასხვა კილოდან, არამედ — სხვადასხვა კომუნიკაციური გარემოდან: სოციუმის მაღალ ფენათა მეტყველებაში, ბუნებრივია, აკროლექტური ელემენტებია მეტი, დაბალ ფენათა მეტყველებაში კი პირიქით — ჭარბობს ბაზილექტური ელემენტები.

ზემოთ აღინიშნა, რომ ნებისმიერი ენობრივი ერთეულის დაბალი რეესტრული ვარიანტი მოიცავს რამდენიმე ქვესახეობას. ბაზილექტის შემთხვევაში ესაა, როგორც წესი, კილო, კილოკავი, თქმა ან ქცევა, ხოლო მეზოლექტის შემთხვევაში — **მეზოლექტური დიატიპები** (ინგლ. Mesolectical diatypes): **როჯერ თ. ბელის რეესტრული მიმართების ტაბულაზე მოყვანილია ამ უკანასკნელთა მაქსიმალური რაოდენობა, რამდენადაც სტანდარტული ინგლისური როგორც ფონეტიკით, ისე მორფოლოგიით და სინტაქსით, მნიშვნელოვნად სხვაობს მისსავე საფუძველზე წარმოქმნილი გაიანურ-კრეოლურისგან.** ერთმანეთთან უფრო ახლომდგომ ენობრივ ერთეულებს შორის (მაგალითად, როგორიცაა ქართული სამწიგნობრო ენა და ქართველური კილოები), რასაკვირველია, მეზოლექტური დიატიპების რაოდენობა შედარებით ნაკლები იქნება — შდრ. სამწიგნობრო ენა და მეგრული კილო:

- აკროლექტი:** მეცხვარემ ძაღლებს დაუძახა
- მეზოლექტი:**
1. მეცხვარემ ძაღლ~ეფს დაუძახა
 2. მეცხვარემ ძაღლ~ეფც დაუძახა
 3. მეცხვარემ ძაღლ~ეფც დუძახა
 4. მეცხვარემ ძაღლ~ეფც დუძახგ
 5. მეცხვარექ ჯოღორეფს დაუძახა
 6. მეცხვარექ ჯოღორეფც დუძახგ
- ბაზილექტი:** მეშხურექ ჯოღორეფც დუძახგ

მაშასადამე, სამწიგნობრო ენასა და მეგრულ კილოს შორის **მეზოლექტური თვალსაზრისითაც** უფრო მეტი სიახლოვე დასტურდება, ვიდრე სტანდარტულ ინგლისურსა და გაიანურ-კრეოლურს შორის. ამის მიზეზი უდავოდ ისაა, რომ მეგრული წარ-

მოქმნილია **საერთოქართველური ენის** (რომლის უშუალო გაგრძელებასაც **სამწიგნობრო ქართული წარმოადგენს**) კილოური დიფერენციაციის შედეგად (მსჯელობისათვის იხ.: ჩუხუა, 2003:8-9; ფუტყარაძე, 2017:115-116), ხოლო გაიანურ-კრეოლური კი — **სასაუბრო ინგლისურთან აფრიკული და ინდიელთა ენების** შერევით (მსჯელობისათვის იხ.: ედვარდსი, 1989: 225-232; ესქიური, 1999:165-202). მიუხედავად ამისა, ერთიც დაბალი რეესტრული ვარიანტია და მეორეც.

დაბალი რეესტრული ვარიანტი ისეთი **ენობრივი ერთეულია, რომელიც მოქცეულია მისივე ჰომოგენური, ოღონდ განსაზღვრული სტატუსის/პრესტიჟის მქონე ენობრივი ერთეულის საფარქვეშ და ამ უკანასკნელისაგან განუყოფლად ვითარდება** — ესაა კლასიკური განმარტება ამ ცნებისა; როგორც წესი, ამ შემთხვევაში არავითარი მნიშვნელობა არ აქვს იმას, დასტურდება თუ არა მაღალსა და დაბალ რეესტრულ ვარიანტებს შორის სისტემურ-სტრუქტურული ერთობა, ან რა დონეზეა გართულებული გაგებინება, რადგან მთავარია, ისინი **ჰომოგენურნი იყვნენ** და იმავდროულად, **ერთიმეორისგან განუყოფლად ვითარდებოდნენ**. ამ მხრივ, რეესტრული კრიტერიუმში გარკვეულწილად ახლოს დგას დაქვემდებარებით კრიტერიუმთან.

მეორე მხრივ, თუ დაქვემდებარებითი კრიტერიუმის დებულებათა თანახმად, შესაძლოა, ენობრივერთეულს გააჩნდეს სტანდარტული ნორმა, მაგრამ სხვა რომელიმე ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულს მაინც ექვემდებარებოდეს (კლოსი, 1978:67; ლაბაძე, 2017:191), რეესტრული კრიტერიუმის უმთავრესი დებულებით, **სტანდარტული ნორმის შემუშავება/ჩამოყალიბება (ცალკე დასახელებით) ავტომატურად ნიშნავს ენობრივი ერთეულის რეესტრიზებას** — „სრულფასოვან ენად“ ქცევას, რადგანაც ასეთ შემთხვევაში **მისი დამოუკიდებლად განვითარება იწყება**.

ასევე, შესაძლოა, ერთ ენობრივ ერთეულს **რამდენიმე მაღალი რეესტრული ვარიანტი** გააჩნდეს: მაგალითად, დიდი ბრიტანეთის ენათა რეესტრში ცალ-ცალკე ფიქსირდება **ინგლისის ინგლისური**, ანუ ე.წ. **ანგლო-ინგლისური (Anglo-English)**, **შოტ-**

ლანდიური სტანდარტის ინგლისური (Scottish Standard English), უელსის ინგლისური (Welsh English) და ირლანდიის ინგლისური (Hiberno-English). ოთხივე მაღალი რეესტრული ვარიანტი მნიშვნელობით უტოლდება **ეთნოსთა ენებს**: მაგალითად, შოტლანდიაში ადგილობრივი ხელისუფლების, მასმედიის, სასწავლო დაწესებულებებისა თუ ინტელიგენციის საკომუნიკაციო საშუალებას **შოტლანდიური სტანდარტის ინგლისური** წარმოადგენს, რომელიც მართალია, მცირედ (ძირითადად — ფონეტიკით და ორთოეპიით, შედარებით ნაკლებად — მორფოლოგია-სინტაქსით) სხვაობს დანარჩენ ვარიანტთაგან, მაგრამ ზოგადად აღიქმება, როგორც **შოტლანდიის ოფიციალური და სახელმწიფო ენა**. ამასთან, როგორც მისი დასახელებიდანაც ჩანს, ის არაა ინგლისურისგან დამოუკიდებელი ენობრივი ერთეული.

აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ **ბაზილექტის** ადგილს შოტლანდიაში იკავებს მეტყველება, რომელიც X საუკუნის II ნახევრიდან, ჩრდილო ანგლოსაქსურის საფუძველზე წარმოიქმნა და XVIII საუკუნემდე, ვიდრე შოტლანდია დიდი ბრიტანეთის შემადგენელი ნაწილი გახდებოდა, დამოუკიდებელ ენად მიიჩნეოდა **შოტლანდიურის** (Scots) სახელით; ამჟამად კი ცნობილია, როგორც „**დაბლობის შოტლანდიური**“ (The Braid Scots). **მიუხედავად იმისა, რომ დაბლობის შოტლანდიურს აქვს მწიგნობრობის ისეთივე ტრადიცია, როგორც ინგლისურს, დღეს ის მაინც დაბალ რეესტრულ ვარიანტად ითვლება, რადგან XVIII საუკუნიდან მოყოლებული, შოტლანდიური სტანდარტის ინგლისურისაგან განუყოფლად ვითარდება** (რობინსონი, 1999: XII-XIII).¹

¹ იმავდროულად, **შოტლანდიურ-გელური** (The Scottish Gaelic) მეტყველება, რომელიც კელტურ ენათა ჯგუფში შედის და ისტორიულად, თანამედროვე **ირლანდიურის** (ანუ **ირლანდიურ-გელურის** — The Irish Gaelic) განაყოფს წარმოადგენს, ბრიტანეთის ენათა რეესტრში ცალკე ენობრივ ერთეულად განიხილება, რაკილა XV საუკუნიდან მოყოლებული, დამოუკიდებლად ვითარდება — ის **შოტლანდიელ მთიელთა** დედაენაა (უიზერსი, 1984: 27-30).

ანალოგიური დამოკიდებულებაა აგრეთვე, თანამედროვე **ფრანგული ენის ბელგიურ ვარიანტსა და ვალონურ** მეტყველებას შორის — ეს უკანასკნელი დაბალ რეესტრულ ვარიანტად განიხილება, რადგან 1796 წლიდან მოყოლებული (როდესაც ნაპოლეონის არმიამ ვალონიის ოკუპაცია მოახდინა), ფრანგულისგან განუყოფლად ვითარდება. აღსანიშნავია, რომ ამ უკანასკნელის მსგავსად, წარმოშობით **ვალონურიც** „ლანგ დ'ოილის“ (Langue d'oïl) ერთ-ერთი ისტორიული კილოა და მწიგნობრობის ტრადიციებიც აქვს XVI საუკუნიდან (პირონი, 1978:11-12). აღსანიშნავია ისიც, რომ ის დღესაც დიდ გავლენას ახდენს ბელგიურ ფრანგულზე.

საყურადღებოა, რომ ერთი მხრივ — **დაბლობის შოტლანდიური**, მეორე მხრივ კი — **ვალონური** დღეს იმდენადაა შერეული (შოტლანდიურ) ინგლისურთან და (ბელგიურ) ფრანგულთან, რომ თავად მათზე მეტყველთაც კი უჭირთ განასხვავონ, რომელი ფორმებია „წმინდა შოტლანდიური“ ან „წმინდა ვალონური“ და რომელი — ინგლისური ან ფრანგული. არსებითად, ამ მხრივ შოტლანდიაშიცა და ვალონიაშიც დასტურდება დაახლოებით ისეთივე ვითარება, როგორიც გასული საუკუნის შუა ხანებში აბაზური ენის **ტაპანთური** და **აშხარული** კილოების მაგალითზე აღწერა პროფ. **ქეთევან ლომთათიძე** (1976:4): „როცა აშხარელებში აბაზური სალიტერატურო ენა ფართოდ გავრცელდა სკოლის, რადიოს, პრესისა და სხვ. საშუალებით, ბუნებრივია, აშხარულმაც იცვალა სახე (ტაპანთური დიალექტის დამახასიათებელი ბგერების გამოთქმაც და ტაპანთურის ენობრივი ფორმებიც შეიჭრა აშხარელთა ენაში). თავის მხრივ, აბაზური სალიტერატურო ენაც თავისებურად გამოიყურება, რამდენადაც აშხარელთაგან გამოსულმა ლიტერატურულმა მუშაკებმა მათთვის დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენები ტაპანთური „გაფორმებით“, ე.ი. გამწიგნობრებული სახით წარმოგვიდგინეს (ამ რიგის ფაქტები უკვე აღარც ერთ დიალექტს ადარ განეკუთვნება: ამოსავალი აშხარულია — ტაპანთურისთვის უცხო, გაფორმება ტაპანთურია — აშხარულისთვის უცხო)“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ანალოგიურად, დღეს შოტლანდიის და ვალონიის მკვიდრთა მეტყველებაში დადასტურებული ენობრივი ფორმების ამოსავალი შოტლანდიური ან ვალონურია, გაფორმება — ინგლისური ან ფრანგული. ერთი შეხედვით, აქ გვაქვს ისეთივე ვითარება, როგორიც **უსრული დაქვემდებარების** შემთხვევაში (მსჯელობისთვის იხ. ლაბაძე, 2017:196-197), მაგრამ საქმე ისაა, რომ **შოტლანდიელთა და ვალონთა ეთნიკური თვითშეგნება ეფუძნება, შესაბამისად, შოტლანდიური სტანდარტის ინგლისურსა და ბელგიურ ფრანგულს, ხოლო სახელდობრ „დაბლობის შოტლანდიურს“ და ვალონურს კი, მათი უმრავლესობა უბრალო კილოურ მეტყველებად თვლის.**

მეორე მხრივ, აქ არც **სრული დაქვემდებარება** (როგორიც მაგალითად, სამწიგნობრო იტალიურსა და სიცილიურს შორის დასტურდება) გვქვია: **შოტლანდიელები და ვალონები დამოუკიდებელი ეთნოსებია და რასაკვირველია, ისინი თავს არ თვლიან ინგლისელებად ან ფრანგებად** (მიუხედავად იმისა, რომ შოტლანდიელებს, XVIII საუკუნიდან მოყოლებული, დამოუკიდებელი სახელმწიფოც აღარ აქვთ და დიდი ბრიტანეთის შემადგენლობაში შედიან).

ამდენად, უდავოა, რომ შოტლანდიასა და ვალონიაში მიმდინარეობს **მაღალი და დაბალი რეესტრული ვარიანტების ინტერფერენცია**, ანუ **შვეული რეესტრული ინტერფერენცია** (ინგლ. Vertical Register Interference); ეს მოვლენა კი, ზოგადად, გაცილებით უფრო ხშირია, ვიდრე **მაღალი რეესტრული ვარიანტების ინტერფერენცია** (იგივე **თანაბარი რეესტრული ინტერფერენცია** — Equal Register Interference), რომელიც პირველად 1919 წელს აღწერა ამერიკელმა პუბლიცისტმა **ჰენრი ლუის მენკენმა** თავისი ესსეების კრებულში „ამერიკული ენა“ („The American Language“).¹

¹ წიგნის მეოთხე, შესწორებული და შევსებული ვარიანტი, რომელიც 1963 წლამდე კიდევ ხუთჯერ გამოსცეს, გამოვიდა 1936 წელს ნიუ-იორკში. ჩვენ გამოყენებული გვაქვს როგორც პირველი — 1919 წლის გამოცემა, ისე 1936 წლის ვარიანტის ბოლო — 1963 წლის გამოცემა.

მენკენმა — მიუხედავად იმისა, რომ ენათმეცნიერი არ ყოფილა — მართებულად შენიშნა, რომ **ამერიკული ინგლისურისთვის ამოსავალია არა რომელიმე ცალკეული ქვესისტემა, არამედ სახელდობრ XVII საუკუნის სამწიგნობრო-ზეპირი ნორმა, რომელიც კოლონიის დაარსებისას საყოველთაოდ იყო მიღებული:** „1620 წელს, პილიგრიმებმა თან ჩამოიტანეს ჯეიმს I-ის ხანის ინგლისური და ბიბლიის თარგმანიც. [ენა] მათმა შთამომავლებმა ძირითადად, უცვლელადვე შეინარჩუნეს — მას მცირედლა შეეხო ის აკადემიური გაშალაშინება, რაც [მეტროპოლიის] ენამ XVIII საუკუნეში განიცადა: [კოლონიელებს] მასზე არაფერი სმენოდათ, ან დიდ მნიშვნელობას არ ანიჭებდნენ. ზოგადად, თუ [სიტყვის] ახალი მნიშვნელობა ბიბლიაში დადასტურებულს არ ემთხვეოდა, არც იღებდნენ — არამარტო ამ უკანასკნელის მაღალი ავტორიტეტიდან გამომდინარე, არამედ იმიტომაც, რომ უცვლელად უნდა დაცულიყო მისი თვითმყოფადობა“¹ (მენკენი, 1919:55-56). მართებულია ასევე დასკვნაც, რომ **ახალ მიწაზე, ჯეიმს I-ის ხანის ნორმა არამარტო ორიენტირის სახით შენარჩუნდა, არამედ პარალელურად, დაბალ რეესტრულ ვარიანტებსაც (ახალ კილოებსაც) დაედო საფუძვლად:** „1790 წელს, რომელიმე ფილადელფიელსა თუ ბოსტონელს ჩამოსულ ინგლისელთან არც იმდენად უჭირდა სიტყვიერი ურთიერთობა, თუმცადა რომელიმე ოპაიოელი მენავე 1810 წელს, ანდა პრერიების მცხოვრები 1815 წელს უკვე მეტყველებდა ისეთ კილოზე, რომელიც ინგლისელს ყურს სჭრიდა თავისი სიუხეშით და გაუგებრობით; დროთა განმავლობაში,

¹ „The Pilgrims of 1620 brought over with them the English of James I and the Revized Version, and their descendants of a century later, inheriting it, allowed its fundamentals to be but little changed by the academic overhauling that the mother-tongue was put to during the early part of the eighteenth century. In part they were ignorant of this overhauling, and in part they were indifferent to it. Whenever the new usage differed from that of the Bible they were inclined to remain faithful to the Bible, not only because of its pious authority but also because of the superior pull of its imminent and constant presence.“

ეს იქცა გამოსარჩევ ნიშნად და აისახა [ინგლისურისგან] განსხვავებულ, ეროვნულ მწერლობაში“¹ (იქვე, გვ. 66-67).

ამგვარი წანამძღვრების ფონზე, XIX-XX სს. მიჯნაზე, როდესაც ინგლისური ენის ბრიტანული და ამერიკული მაღალი რეესტრული ვარიანტები უკვე **თანაბარუფლებიან ეროვნულ ენობრივ ერთეულებს** წარმოადგენდნენ, მათი ინტერფერენციაც დაიწყო. ამ ფრიად საინტერესო პროცესის უმთავრეს მიზეზად, ჰენრი ლუის მენკენმა ინგლისურის ვარიანტებზე მეტყველ ერთა **მჭიდრო ურთიერთობები** დაასახელა: „ჩვენ, თანამედროვე ამერიკელები, უფრო გათვითცნობიერებულნი ვართ ინგლისის ყოფაცხოვრებაში, ვიდრე უწინდელნი, რადგან მრავლად ვკითხულობთ ინგლისურ წიგნებს, ვცნობით ინგლისურ [ვარიანტს] ჩვენივე გაზეთებიდან, ხშირად ვხვდებით ინგლისელებს ან მივემგზავრებით ინგლისში. იდეათა და შეხედულებათა უწყვეტი გაცვლა-გამოცვლის საერთო შედეგები, რომლებიც მრავალმხრივ და თვალნათელ გავლენას ახდენს არამარტო პოლიტიკაზე, ეთიკაზე ან ესთეტიკაზე, არამედ ზოგადად, ყოფით ურთიერთობებზეც, თავს იჩენს ენაშიც“² (მენკენი, 1919:78).

მისი თანამედროვე ენათმეცნიერებისაგან განსხვავებით, პუბლიცისტი ჰენრი ლუის მენკენი იმთავითვე სწორად მიხვდა, რომ ინგლისურის ამერიკული მაღალი რეესტრული ვარიანტი ჩამოყა-

¹ „The average Philadelphian or Bostonian of 1790 had not the slightest difficulty in making himself understood by a visiting Englishman. But the average Ohio boatman of 1810 or plainsman of 1815 was already speaking a dialect that the Englishman would have shrunk from as barbarous and unintelligible, and before long it began to leave its mark upon and to get direction and support from a distinctively national literature.“

² „We latter-day Americans know a great deal more about the everyday affairs of England than the early Americans, for we read more English books, and have more about the English in our newspapers, and meet more Englishmen, and go to England much oftener. The effects of this ceaseless traffic in ideas and impressions, so plainly visible in politics, in ethics and aesthetics, and even in the minutiae of social intercourse, are also to be seen in the language.“

ლიბდაენის ახალ პირობებში ტრანსპლანტაციის, კონსერვაციის და განსაკუთრებით — სოციუმის განსხვავებული თვითაღქმის წარმოქმნის შედეგად — ეს უკანასკნელი მოცემულობა რომ არა, დამოუკიდებელ მაღალ რეესტრულ ვარიანტს ან საერთოდ ვერ მივიღებდით, ანდა ის, ინტერფერენციის დაწყებისთანავე, უმეტესად დაემთხვეოდა იმავე ბრიტანულ მაღალ რეესტრულ ვარიანტს. მართებულია მენკენის ის დასკვნაც, რომ **ერთ ენაზე მეტყველ ერთა შორის მჭიდრო ურთიერთობების შედეგები თავს იჩენს მათ ენობრივ ვარიანტებში ინტერფერენციულ მოვლენათა სახით, მაგრამ თანაბარ ინტერფერენციას აღარ ძალუძს უკვე ჩამოყალიბებული ვარიანტის ცვლილება** (მენკენი, 1919:80).

შდრ.: ცნობილმა ესპანელმა ენათმეცნიერმა **რამონ მენენდეს პიდალმა**, 1920 წელს, ესპანური ენის ლათინურ-ამერიკული ვარიანტების ამოსავლად ჩათვალა ის **დაბალი რეესტრული ვარიანტი**, რომელიც ანდალუსიაშია გავრცელებული; თანაც დაასკვნა, რომ XX საუკუნის ბოლოსთვის თითქმის ყველა ვარიანტული სხვაობა გაქრებოდა: „ამჟამად მხოლოდ იმის თქმასღა ვიკმარებთ, რომ ამერიკის ესპანური მეტყველებები კასტილიურისაგან ექსტრაორდინალურად განცალკევებულნი არ არიან... ესპანური ამერიკის განათლებული მკვიდრნი — განსაკუთრებით შესამჩნევ თავისებურებათა მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ, — მეტყველებენ სამწიგნობრო ენის ანდალუსიურ სახესხვაობაზე, რომელიც გადასხვაფერებულია ვულგარიზმებით... **გაცხოველებული კომუნიკაციები და იდეოლოგიური მიდრეკილებები ქმნის კარგ ნიადაგს საიმისოდ, რომ ენაში რეგიონული სხვაობა, გაღრმავების ნაცვლად თანდათანობით გაქრეს**“¹ (მენენდეს პიდალი, 1920: 28-29; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

¹ „Ahora nos basta el hecho para comprender que las hablas populares hispano-americanas no representan una desviación extraordinaria respecto de la castellana... La conversación de las personas educadas de la América española es, mirada en sus más salientes rasgos, el habla culta de Andalucía, teñida de algún vulgarismo... El acrecimiento de las comunicaciones y las

ესპანელი ენათმეცნიერის ეს დასკვნა მცდარი აღმოჩნდა — „გაცხოველებული კომუნიკაციების“ მიუხედავად, ესპანურის არც ერთი ლათინურ-ამერიკული ვარიანტი დღემდე არ დამთხვევია კასტილიურს. მართებული არც ის თვალსაზრისია, თითქმის ლათინურ-ამერიკული რეესტრული ვარიანტები ერთმნიშვნელოვნად ანდალუსიური კილოს საფუძველზე ჩამოყალიბებულიყოს: ბოლოდროინდელ კვლევათა საფუძველზე მტკიცდება, რომ ლათინურ ამერიკაში ტრანსპლანტაციის შედეგად განზოგადდა ესპანურის (კასტილიურის) ის მაღალი რეესტრული ვარიანტი, რომელიც თავად ესპანეთში საყოველთაოდ XVI-XVII სს.-ში — ამერიკის ათვისების დროს — იყო მიღებული. მართალია, ალაგ-ალაგ (განსაკუთრებით — კუბაზე, სამხრ.-აღმ. მექსიკაში, ჩრდ. ვენესუელაში...) საგრძნობია ანდალუსიურის გავლენაც, მაგრამ მხოლოდ ფონეტიკაში, მორფოლოგია კი ყველგან კასტილიურია. მთავარი ორთოეპიული მოცემულობა — „Seseo“ ანუ ყრუ სისინა კბილთა-შორისი ნაპრალოვნის სისტემური გადასვლა ყრუ სისინა წინანუნისმიერ ნაპრალოვანში, რაც მენენდეს პიდალს ანდალუსიზმად მიაჩნდა, ლათინურ-ამერიკულ ვარიანტებში წარმოშობილია ინდიელთა ენებთან ურთიერთობის შედეგად (იხ. ამაღო ალონსო, 1951:117-118; ნარბონა ზიმენესი, კანო აგილარი, ველარდე-პერესი, 2011:73-85). ასე რომ, კილოური მეტყველება აქ არაფერ შუაშია.

უნდა ითქვას ისიც, რომ **ენის ახალ პირობებში ტრანსპლანტაციის შემდეგ, მხოლოდ ენობრივ ნორმათა კონსერვაცია/რეფორმირება დიასპორის სამწიგნობრო სტანდარტს წარმოქმნის** — ასეთი რამ ახასიათებს მაგალითად, **სომხურს** (მრავალრიცხოვანი სომხური დიასპორის სამწიგნობრო სტანდარტი **დასავლურ-სომხურია**, თვით სომხეთისა — **აღმოსავლურ-სომხური**), **ბელარუსულს** (დიასპორის სამწიგნობრო სტანდარტს ეწოდება **ტა-**

tendencias ideológicas se aunan para contribuir a que las diferencias regionales del idioma disminuyan en vez de ahondarse.“

რაშკევიცა, თვით ბელარუსში მიღებულს კი — **ნარკამაჟკა**¹); ასევე, 1991 წლამდე ახასიათებდა **უკრაინულსაც** (დიასპორაში მიღებული იყო **დასავლურ-უკრაინული**, თვით უკრაინაში — **აღმოსავლურ-უკრაინული** სტანდარტი), — მაგრამ როგორც წესი, ეთნოსის ძირითად ნაწილსა და დიასპორას შორის ურთიერთობის გაღრმავების შემთხვევაში, ამ უკანასკნელის სამწიგნობრო სტანდარტი საერთო-ეროვნულ სტანდარტს (ანუ **მაღალ რეესტრულ ვარიანტს**) კონკურენციას ვეღარ უწევს და უმეტესად, რეესტრს გარეთ რჩება ხოლმე.

ამდენად, **რამონ მენენდეს პიდალიც** მიიჩნევდა, რომ ესპანურის ლათინურამერიკულ ვარიანტთა ჩამოყალიბება უპირველესად, მხოლოდ ენის ახალ პირობებში ტრანსპლანტაციის შედეგი იყო და არა — სოციუმთა განსხვავებული თვითაღქმის წარმოქმნისა. ამიტომაც ჩათვალა, რომ ისინი კონკურენციას ვეღარ გაუწევდნენ კლასიკურ ესპანურ სამწიგნობრო ენას, რომელსაც ტრადიციულად, **კასტილიური** (*El castellano*) ეწოდება. სხვათა შორის, ესპანეთის სამეფო აკადემია (*La Real Academia Española*) დღემდე მიიჩნევს, რომ ეს უკანასკნელი მთელი ესპანურენოვანი სამყაროსთვის ერთია (გრცლად ამის თაობაზე იხ. სანჩეს ლობატო, 1994:553-557), მაგრამ ლათინური ამერიკის ესპანურენოვან ქვეყნებში ამ თვალსაზრისს კატეგორიულად უარყოფენ მყარი არგუმენტის მოშველიებით: **მიუხედავად იმისა, რომ პირენეის ნახევარკუნძულზე და ლათინურ ამერიკაში გავრცელებული ესპანური მეტწილად ინარჩუნებს სისტემურ-სტრუქტურულ და ორთოგრაფიულ ერთობას, მასზე მეტყველთ ერთმანეთისაგან კარდინალურად განსხვავებული თვითაღქმა აქვთ, რაც ესპანუ-**

¹ სახელწოდებები: **ტარაშკევიცა** (*Тарашкевица*) და **ნარკამაჟკა** (*Наркамайка*) წარმოსდგება, შესაბამისად, ცნობილი ბელარუსი ენათმეცნიერის, პოლიტიკოსისა და საზოგადო მოღვაწის — **ბრანისლავ ტარაშკევიჩის** (*Браніслаў Тарашкевіч*, 1892-1938) გვარისა და „განათლების სახალხო კომისარიატის“ (*Народны Камісаріат Асветы*) დასახელებისაგან.

რის ეროვნულ ვარიანტებს ეფუძნება და არა „კლასიკურ კასტილიურს“ (ვრცლად იხ. მორენო დე ალბა, 2003:17-18).

მართლაც, თუ სომხური, ბელარუსული ანდა უკრაინული დიასპორის წარმომადგენლები (რომლებიც განსხვავებული ნორმებით წერენ და მეტყველებენ) ზოგადად სომხურ, ბელარუსულ და უკრაინულ ენობრივ მემკვიდრეობას მშობლიურად თვლიან, არგენტინელისა და მექსიკელისთვის მშობლიურია მხოლოდ ის ენობრივი მემკვიდრეობა, რომელიც ესპანურის **სახელდობრ არგენტინულ და სახელდობრ მექსიკურ** მაღალ რეესტრულ ვარიანტებზეა შექმნილი. გარდა ამისა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ (ლაბაძე, 2016:141-142), ამ ქვეყნების ტერიტორიაზე გავრცელებული ესპანური კილოებიც ხსენებულ ვარიანტებს მიემართება და არა პირენეულ ესპანურს.

მაშასადამე, **თანაბარი რეესტრული ინტერფერენცია შესაძლებელია მხოლოდ თანაბარუფლებიან ეროვნულ ვარიანტებს შორის — ყველა სხვა შემთხვევაში, გვექნება შვეული რეესტრული ინტერფერენცია.** ორივე სახის ინტერფერენცია თანამედროვე ვითარებაში ერთმნიშვნელოვნად გარდაუვალი პროცესია. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თანაბარი რეესტრული ინტერფერენციის დროს ნებისმიერ მაღალ რეესტრულ ვარიანტს ძირეულ ცვლილებათაგან იცავს არა პოლიტიკური სტატუსი (როგორც მიაჩნია მრავალ მკვლევარს — მაგალითად, ვრცლად ამის თაობაზე იხ. გრეგორი, 1967:177-197; ბოტიჩი, 2012:257-268 და ა.შ.), არამედ — უპირველეს ყოვლისა, — მასზე დაფუძნებული ეროვნული თვითაღქმა, რაც თავის მხრივ, სოციალურ შესაბამის **განწყობასაც** განაპირობებს. იგივე მიზეზით, შვეული რეესტრული ინტერფერენციის დროს, დაბალ რეესტრულ ვარიანტში იჭრება და მკვიდრდება შესაბამისი მაღალი რეესტრული ვარიანტის ელემენტები. ენობრივ ერთეულზე დაფუძნებული ეროვნული თვითაღქმა რომ არა, ორივე სახის ინტერფერენცია სულ სხვაგვარ შედეგებს მოგვცემდა.

1.4.4. რამდენად უნივერსალურია რეესტრული კრიტერიუმი? თანამედროვე მსოფლიოში მიიჩნევა, რომ ენობრივი ერ-

თეულის დაცვისა და განვითარებისათვის აუცილებელია როგორც თავად მისი, ისე — ე.წ. „ინდივიდუალური ენობრივი ავტონომიის“ (Individual Linguistic Autonomy, ILA) საყოველთაოდ აღიარება: „ენა საყოველთაოდ აღიარებას მოიპოვებს მაშინ, როცა შესაძლებელი ხდება ხოლმე მასზე საჯარო მომსახურება ან/და საჯარო საქმეთა წარმოება. მაგალითად, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ [ამერიკის შეერთებულ შტატებში] ესპანური ენა ზოგი [შტატის] იურისდიქციის მიერ საყოველთაოდ აღიარებულია... **ხოლო ინდივიდი კი ენობრივ ავტონომიას მოიპოვებს მაშინ, როცა მას სახელმწიფოსაგან ექნება უფლება, თავისუფლად აირჩიოს, რომელ ენას გამოიყენებს სხვადასხვა არასაჯარო სივრცეში და რომელ საყოველთაოდ აღიარებულ ენას — საჯარო სივრცეში**“¹ (პატენი, 2001:692; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ **ინდივიდუალური ენობრივი ავტონომიის მოპოვება, რასაკვირველია, გულისხმობს მხოლოდ ქვეყნის მკვიდრი სოციუმის წევრის უფლებას — გამოიყენოს მშობლიური ენა საჯარო თუ არასაჯარო სივრცეებში სახელმწიფო ენის თანაბრად**: მაგალითად, აშშ-ის სამხრეთ-დასავლეთ შტატებში (არიზონა, ნიუ-მექსიკო, ტეხასი, ნაწილობრივ — კალიფორნია...), რომლებიც XIX საუკუნის 50-იან წლებამდე მექსიკას ეკუთვნოდა, მკვიდრ მექსიკელებს და ინდიელებს გააჩნიათ ინდივიდუალური ენობრივი ავტონომია² — შეუძლიათ,

¹ „a language enjoys public recognition when it is possible to access public services and/or conduct public business in that language. For example, we can say that the Spanish language is recognized in some jurisdiction... An individual enjoys linguistic autonomy, I will say, to the extent that he is free from state interference to select which language he will use in various nonpublic domains and which of the publicly recognized languages he will use in various public domains.“

² აღსანიშნავია, რომ ეს უფლება მექსიკელებს მიენიჭათ ამერიკა-მექსიკის 1846-1848 წწ. ომის შემდეგ — 1848 წლის 2 თებერვალს დადებული **გუადალუპე-იდალგოს ხელშეკრულების** მე-8 და მე-9 მუხლების თანახმად, ინდიელებს კი 1968 წ. 2 იანვარს მიღებული „ორენოვანი განათლების აქტის“ (Bilingual Education Act) ძალით.

როგორც არასაჯარო, ისე საჯარო სივრცეშიც ინგლისურის თანაბრად გამოიყენონ მშობლიური ენები: ესპანური, ნავაჰო, პაპაგო და ა.შ.; მეორე მხრივ — ჩრდილო-აღმოსავლეთის შტატებში, სადაც მკვიდრი ინდიური მოსახლეობა XVIII საუკუნეში გაწყდა (ან საბოლოოდ ასიმილირდა), ხოლო ესპანურენოვნები კი XX საუკუნის იმიგრანტები არიან, საჯარო სივრცეში მხოლოდ ინგლისური ენის გამოყენებაა ნებადართული.

რალა თქმა უნდა, ინდივიდუალური ენობრივი ავტონომიის მოსაპოვებლად აუცილებელია, შესაბამისი ენობრივი ერთეული რეესტრიზებული იყოს. ამიტომ, მკვლევართა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ ენა-კილოს გასამიჯნად რეესტრული კრიტერიუმში შესაძლოა, უნივერსალურად ჩაითვალოს: **თუ ენობრივი ერთეულის რეესტრიზება უკვე მომხდარია (ან, ინდივიდუალური ენობრივი ავტონომიის მოპოვების უფლებიდან გამომდინარე, აუცილებელი ხდება), ე.ი. საქმე გვაქვს დამოუკიდებელ ენასთან, თუკი ენობრივი ერთეულის რეესტრიზების საჭიროება არაა — კილოსთან.** ამგვარად მსჯელობს, მაგალითად, ცნობილი გერმანელი ენათმეცნიერი **ბეტერ რეედერი** (1995:363): „სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ დონეზე წყდება, არის თუ არა 'იდიომი' დამოუკიდებელი, სტანდარტული ენა. თუკი სახელმწიფოებრივად ან პოლიტიკურად ასეთი გადაწყვეტილება მიღებული არ იქნება, მაშინ „სტანდარტულ ენაზე“, როგორც ასეთზე, საუბარი შეუძლებელია“.¹

იმავე თვალსაზრისს იზიარებს მეორე გერმანელი ენათმეცნიერი **ბერნჰარდ გრეშელიც** (2001: 179-181): განიხილავს რა საფრანგეთის კ. **კორსიკაზე** გასული საუკუნის 90-იან წლებში, ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ **კორსიკული მეტყველების** (რომელიც ენათმეცნიერებაში ტრადიციულად, ერთ-ერთ იტალიურ კილოდ მიიჩნეოდა) დამოუკიდებელ ენად აღიარების ფაქტს, რო-

¹ „Auf der staatlich-politischen Ebene entscheidet sich, ob ein 'Idiom' eine eigenständige Standardsprache ist bzw. wird; ist diese Entscheidung staatlich bzw. politisch nicht durchsetzbar, so kann von einer Standardsprache im Sinne dieses Modells nicht gesprochen werden.“

გორც კორსიკელთაგან ინდივიდუალური ენობრივი ავტონომიის მოპოვებას, იგი აცხადებს: „ამგვარადვე, სისტემურ-ენათმეცნიერულ სლავისტიკაშიც უკვე აღარ არსებობს მყარი საფუძველი საიმისოდ, რომ დამოუკიდებელი ენები — სერბული, ხორვატული და ბოსნიური უწინდებურადვე ერთი ენის ვარიანტებად ჩაითვალოს“.¹

საყურადღებოა ასევე, ცნობილი იტალიელი ენათმეცნიერის, **მიქელე ლობორკაროს** განმარტებაც: „ტერმინი კილო გამოიყენება ისეთი ენობრივი ერთეულის აღსანიშნავად, რომელიც **არაა სტანდარტიზებული**, უმთავრესად წარმოადგენს მხოლოდ [რომელიმე] ლოკალური თემის ზეპირ მეტყველებას და **იდევნება ოფიციალური თუ ინსტიტუციური დაწესებულებებიდან (სკოლა, ადმინისტრაცია და ა.შ.)**“² (ლობორკარო, 2009:3; ხაზგასმები ჩემია — მ.ლ.).

მაშასადამე, მკვლევრები, რომლებიც **რეესტრულ კრიტერიუმს** უნივერსალურად თვლიან, მიიჩნევენ, რომ სახელმწიფოს მიერ ენობრივი ერთეულის **ენად** აღიარება ანუ **რეესტრიზება** ენათმეცნიერებისთვისაც საკმარისი არგუმენტი უნდა იყოს, რადგანაც ამ დროს გათვალისწინებულია ხოლმე ის რეალური ფაქტები, რაც შესაბამის სოციუმში ენობრივი ერთეულის **პრესტიჟულობა-არაპრესტიჟულობას** განაპირობებს. აღსანიშნავია, რომ მათ ამის განცხადების მთავარ საფუძველს აძლევს თანამედროვე დასავლეთში არსებული ვითარება: **ფაქტობრივად, ევროპაში, კანადაში, აშშ-სა და მეტწილად — მექსიკაშიც, არც არსებობს რომელიმე ისეთი ენობრივი ერთეული, რომელიც რეესტრს გარეთ იყოს დარჩენილი და არ ჰქონდეს მაღალი ან დაბალი რეეს-**

¹ „In vergleichbarer Weise gibt es für die Slavistik als systemlinguistische Disziplin keinen Anlass, Serb., Kroat. und Bosniak. als eigenständige Sprachen statt wie bisher als Varianten einer Sprache aufzufassen.“

² „Il termine dialetto è utilizzato per designare una varietà linguistica non standartizzata tendenzialmente ristretta all'uso orale entro una comunità locale ed esclusa dagli impieghi formali ed istituzionali (scuola, amministrazione ecc.)“

ტრული ვარიანტის სტატუსი — მაგალითად, ევროპის ქვეყნებში ცალ-ცალკე მაღალ რეესტრულ ვარიანტებად მიიჩნევა **ბოშური ენის** გეოგრაფიულად ან/და პოლიტიკურად იზოლირებული კილოები: **კაალე, კელდერარული, ლოვარული, ვლახური** და ა.შ., თუმცადა ისეთი სახელწოდებებით, რომ ხაზი გაესვას მათ წარმომავლობით ერთობას — **Kaale-romani, Kalderash-romani, Lovara-romanyi, Vlax-romani...** (ჰენკოკი, 1995:14-15 და მატრასი, 2002:22); ანალოგიური პრინციპითვე, მექსიკაშიც ცალ-ცალკე მაღალ რეესტრულ ვარიანტებად განიხილავენ ინდიელთა **სოკე ენის** კილოებს: **ტეხისტეპეკურსა (Zoque de Texistepec)** და **სოტეაპანურს (Zoque de Soteapan)**, რომლებიც გეოგრაფიულად იზოლირებულია ერთიმეორისგან (ფოსტერი, 1943:12). როგორც ვხედავთ, ორივე შემთხვევაში, რეესტრიზებისას გათვალისწინებულია **რეალური ფაქტები**: ენობრივ ერთეულთა **ურთიერთმიმართება** და მათზე მეტყველთა შორის **კავშირის სისუსტე** სხვადასხვა მიზეზთა გამო.

მეორე მხრივ, ევროპაში (კერძოდ — ხორვატიასა და იტალიაში) **ხორვატულის** დაბალ რეესტრულ ვარიანტებად სამართლიანად მიიჩნევა **ჩაკავური** და **კაიკავური** კილოები ან **შტოკავურ-იკავური** კილოკავი, რომლებზე მეტყველნიც ისტორიულად, კულტურულად და სახელმწიფოებრივად მჭიდროდ უკავშირდებიან ერთმანეთს (ბროზოვიჩი, 1988:34); ასევე: მექსიკაშიც **ნაუატლის (აცტეკურის)** დაბალ რეესტრულ ვარიანტებად განიხილება **ტლაშკალტეკური, ჰუასტეკური, ტეტელცინგო** და სხვა კილოები — მათზე მეტყველნიც ისტორიულად და კულტურულად მჭიდროდ უკავშირდებიან ერთიმეორეს (ხაურეგი, მაგრინია, 2002:27-30). შესაბამისად, ამ ორივე შემთხვევაშიც, რეესტრიზებისას გათვალისწინებულია **რეალური ფაქტები**: ენობრივ ერთეულთა **ურთიერთმიმართება** და მათზე მეტყველთა შორის **მჭიდრო კავშირი**.

აქედან გამომდინარე, რეესტრული კრიტერიუმის უნივერსალურობის მომხრეთა თვალთახედვით, **საჭიროა, მსოფლიოს ენობრივ ერთეულთა რეესტრიზება ზემოთ მოყვანილი პრინ-**

ციბებით — რეალური ფაქტების აუცილებლად გათვალისწინებით განხორციელდეს, რათა საბოლოოდ გადაიჭრას ენა-კილოს გამიჯვნის საკითხი ენათმეცნიერებაში. სხვათა შორის, სწორედ ამ თვალსაზრისს ეფუძნება „ევროპის რეგიონული ან უმცირესობათა ენების ქარტიის“ ძირითადი დებულებები. აქვე უნდა ითქვას, რომ ზოგადად, მასში მიუღებელიც არაფერია: **ცხადია, ენობრივი ერთეულის სტატუსი მხოლოდ რეალური ვითარების გათვალისწინებით უნდა დადგინდეს**, მაგრამ აქ დასაზუსტებელია ერთი, მეტად მნიშვნელოვანი რამ: **რეალურ ვითარებას ქმნის მყარი ეთნოკულტურული და არა — ოდენ პოლიტიკური ფაქტორები, რადგანაც ნებისმიერი პოლიტიკური მოცემულობა, რომელიც ობიექტურ ეთნოკულტურულ საფუძვლებს არ ემყარება, როგორც წესი, ხელოვნურია.**

ამდენად, **ბოშური და სოკე ენები გათიშულ პოლიცენტრულ ენობრივ სისტემებს** წარმოადგენენ არა იმიტომ, რომ მათ კილოებს (ქვესისტემებს) **პოლიტიკურად** თანაბარი, მაღალ რეესტრულ ვარიანტთა სტატუსი აქვს, არამედ — უპირველეს ყოვლისა იმიტომ, რომ მათზე მეტყველთ სრული ეთნოკულტურული ერთიანობის შეგნება გაცილებით სუსტად აქვთ განვითარებული, ვიდრე **ხორვატულად ან ნაუატლზე (აცტეკურად)** მეტყველთ. ეს ორი უკანასკნელი ენობრივი ერთეულიც იგივე ფაქტორის გამო უნდა მივიჩნიოთ, შესაბამისად, **მონოცენტრულ-ასიმეტრიულ და მონოცენტრულ-სიმეტრიულ ენობრივ სისტემებად**. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, **კელდერარული** წარმოადგენს **ბოშური ენის** კილოს იმიტომ, რომ მასზე მეტყველნი ენობრივთან ერთად, ეთნოკულტურული თვალსაზრისითაც **ბოშები** არიან,¹ თუმცა რეეს-

¹ მათი საკუთარი სახელწოდებაა **ლე რრომ კალდარადა** (რუმინეთში, მოლდოვაში, უკრაინაში, რუსეთში...) ან **ლე რრომ კალდერაშა** (უნგრეთში, სერბიაში, დას. ევროპაში, ჩრდ. და სამხრ. ამერიკაში...) — ორივე დასახელება სიტყვასიტყვით ითარგმნება, როგორც „მეჭვბუკი“ (= მკალავი) ბოშები“ (ჩერენკოვი, დემეტერი, 1989:7; ოსლონი, 2016:9). კელდერარები/კალდერაშები ბოშათა დამოუკიდებელ ლოკალურ ჯგუფად ჩამოყალიბ-

ტრიზებულია იმიტომ, რომ **ეროვნული (საერთო ეთნოკულტურული) ერთობის ჩამოშორებასა და სამწიგნობრო ენაბოშებს** არ გააჩნიათ და არც რომელიმე მათ კილოს ძალუძს, თემთაშორისი **კოინეს** როლი იკისროს.¹ ასევე: **ჩაკავური** სწორედ იმიტომაც **ხორვატულის** კილო, რომ მასზე მეტყველნი ენობრივი და ეთნოკულტურული თვალსაზრისით **ხორვატები** არიან და **სხვა ხორვატულ თემთა მსგავსად**, მათი ეროვნული თვითშეგნებაც **სამწიგნობრო ხორვატულ ენას** ეფუძნება; ამიტომ, ჩაკავურს დაბალი რეესტრული სტატუსიც მართებულად აქვს.

იმავდროულად, თანამედროვე ესპანეთში **ვალენსიური** (El valencià) იმთავითვე რეესტრიზებულია **კატალანურისგან** (El català) განცალკევებით — მიუხედავად იმისა, რომ ეთნოკულტურულად და ისტორიულად, ვალენსიელები კატალონიელი ეთნოსის ერთ-ერთი ლოკალური თემია, მათ დედაენას წარმოადგენს სამწიგნობრო კატალანური, ხოლო ის კილოები კი, რომელთა საფუძველზე გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ნორმა („ენა“) შემუშავდა, ძველთაგანვე საშინაოდ სამეტყველოენობრივი ერთეულები იყო — ამაზე პირველად მიუთითა არაგონის სამეფოს მემკვიდრე **რამონ მუნტანერმა** (1265-1336): „რასაკვირველია, ყველა ის, ვინც მურსიის ხსენებულ ქალაქში [ვა-

დნენ 1918 წლამდე ავსტრია-უნგრეთის შემადგენლობაში შემავალ **ბანატის** რეგიონში, რუმინულ და უნგრულ ენობრივ გარემოცვაში. დღესდღეობით გაფანტულნი არიან ევროპისა და ამერიკის ქვეყნებში.

¹ აღსანიშნავია, რომ გასული საუკუნის 30-იან წლებში საბჭოთა კავშირში სცადეს, ბოშათა ყველა ლოკალური ჯგუფისთვის საერთო სალიტერატურო ენად ექციათ სახელდობრ ჩრდილო რუსეთის ბოშათა (**რუსკა რომა**) კილოზე დაფუძნებული ნორმა, თუმცა ერთი მხრივ, ბოშებმა ის არ მიიღეს, მეორე მხრივ კი სახელმწიფოში შეიცვალა ეთნიკური უმცირესობებისადმი დამოკიდებულება და 30-იანი წლების ბოლოდან საერთო-ბოშური სამწიგნობრო ენის შესაქმნელად დაწყებული მუშაობა საერთოდ შეწყდა; გაუქმდა ბოშური სკოლები და ჟურნალ-გაზეთებიც. დღეს რუსეთშიც ისევე, როგორც ევროპის ქვეყნებში, ბოშურის ცალკეული კილოები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად რეესტრიზებული (ვრცლად იხ.: სმირნოვა-სესლავინსკაია, ცვეტკოვი, 2018:7-11).

ლენსიაში — მ.ლ.] და მის მიმდებარე ადგილებში სახლობს, ნამდვილი კატალონიელია და მეტყველებს მსოფლიოში საუკეთესო კატალანურ ენაზე“. ¹ თანამედროვე კატალონიელ მკვლევართა უმეტესობა დღემდე ამ თვალსაზრისს იცავს — ისინი მიიჩნევენ, რომ **ვალენსიური მეტყველების დამოუკიდებელ ენად გამოცხადება განხორციელდა მხოლოდ და მხოლოდ იმ მიზნით, რომ შეფერხებულიყო კატალანური ენის აღორძინება „კატალანურ ქვეყნებში“.** ² ამ მხრივ, განსაკუთრებით გამოირჩევა ვალენსიის უნივერსიტეტის პროფესორი, **რაფაელ ლუის ნინიოლეს-ი-მონლიორი** (1969:21): „ვალენსიელთა ქვეყანაში ორი ენის გამოყენება აშკარად მიგვიჩვენებს კონფლიქტზე, რომლის გამოვლენა და მოგვარება შესაძლებელია მხოლოდ მისივე შემადგენელი სოციალური, ეკონომიკური და პოლიტიკური პრობლემების გადაჭრის შემდეგ. ამ მიმართულებით ნებისმიერმა კვლევამ უნდა წარმოაჩინოს ის როლი, რომელიც შეასრულეს მმართველმა წრეებმა ამ კონფლიქტში და ზოგადად, ის ზეწოლა — სულ ერთია, ინსტიტუციონალური თუ სხვაგვარი, — რომლის ფონზეც კატალანური ენის განვითარება განსაკუთრებით სათუო გახდა. უეჭველია, რომ ამ

¹ „sí que siats certs que tots aquells qui en la dita ciutat de Múrcia e en los davant dits llocs són, són vers catalans e parlen de bell catalanesc del món“ — იხ. მისი Crònica, თავი XVII (ელექტრონული ვერსია განთავსებულია ბმულზე: <http://www.lluisvives.com/servlet/SirveObras/jlv/913480640987-93506388868/ima0060.htm>; დამოწმებულია: 02.02.2019). „მუნტანერის ქრონიკა“ XIV საუკუნის კატალანური წერილობითი ძეგლია.

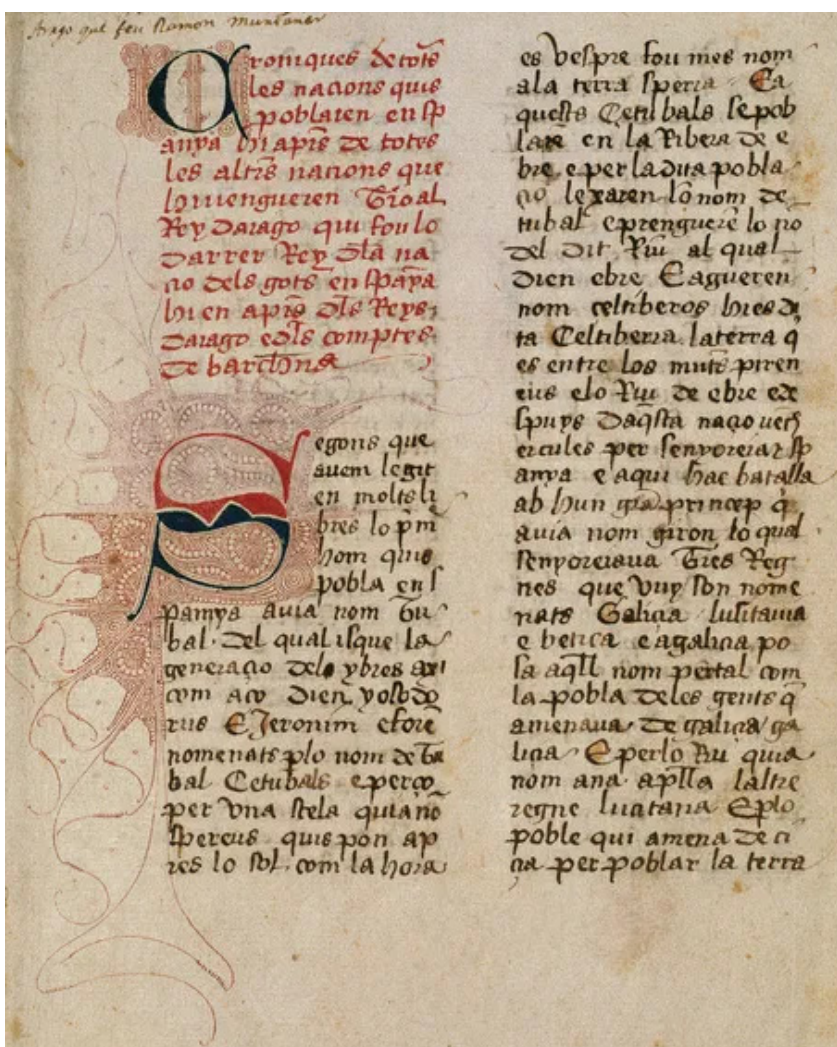
² „კატალანური ქვეყნები“ (კატ.: Els Països Catalans, ესპ.: Los países catalanos) მოიცავს **ესპანეთის სახელმწიფოს** სამ ავტონომიურ რეგიონს: **კატალონიას** (Catalunya, Cataluña), **ვალენსიელთა ქვეყანას** (El país Valencià, El País Valenciano) და **ბალეარის კუნძულებს** (Les Illes Balears, Las Islas Baleares), ასევე — **ანდორის სათავადოს** (El Principat d'Andorra, El Principado de Andorra), რომელიც ესპანეთ-საფრანგეთის ერთობლივი პროტექტორატის ქვეშაა. ყველა ამ რეგიონში, ადგილობრივ მოსახლეთა მშობლიური ენაა **კატალანური**. აღსანიშნავია ისიც, რომ **კატალონიის** გარდა, ყველა დანარჩენ რეგიონში მეტობს არამკვიდრი ესპანურენოვანი მოსახლეობა.

მექანიზმის გამოაშკარავება და დაშლა აუცილებელია ვითარების კულტურულად ნორმალიზებისთვის“.¹

ნინიოლეს-ი-მონლიორს ეთანხმება ასევე, მეორე ცნობილი კატალონიელი ენათმეცნიერი — „კატალანური ენის სოციოლინგვისტთა ასოციაციის“ („L'Associació de Sociolingüistes de Llengua Catalana“) ერთ-ერთი დამფუძნებელი, პროფესორი **ვისენტ პიტარკ-ი-ალმელა** (1978:46) „[ვალენსიაში] კატალანური ენის აღორძინების საყოველთაო მოთხოვნილება რომ შეასუსტონ, ესპანეთის მეფის მომხრეები ქმნიან თვითმყოფად „ვალენსიურ ენას“ და ფარულად ახალისებენ ანტიკატალანიზმს. ეს კი, სხვა არაფერია, თუ არა მათივე არასრულფასოვნების კომპლექსი და კასტილიანისტობა [=პროესპანური განწყობა — მ.ლ.]. მართალია, ასეთი რამ ჩვენს დროში არ დაწყებულა, მაგრამ აშკარა სიახლედ უნდა ვცნოთ ორი გარემოება: [ერთი მხრივ,] „ვალენსიური ენის“ შექმნა აპირობებს მრავალი ისეთი ცრურწმენის გაჩენას, რომელიც შემდეგ ვითარების ნორმალიზების საწინააღმდეგოდ გამოიყენება ხოლმე; მეორე მხრივ კი, ეს მითი იწვევს აქამდე გაუგონარ სიძულვილსა და დაპირისპირებას“.²

¹ „L'ús de dues llengües al País Valencià delata ben clarament un conflicte que només pot ésser enunciat i resolt acarant els problemes socials, econòmics i polítics en la seua estructura. Qualsevol estudi es aquest sentit haurà d'explicar el paper que les classes superiors han jugat en el conflicte i, més generalment, la sèrie de pressions –institucionals o no-, sota les quals el desenvolupament normal del català ha esdevingut particularment precari. Descobrir i desarticlar aquest mecanisme és, sens dubte, la condició prèvia a tot intent de normalització cultural“.

² „Per tal d'afeblir l'exigència popular de recuperar la dignitat del català, els botiflers esgrimeixen una llengua valenciana autònoma, alhora que fomenten l'anticatalanisme visceral, el qual no és sinó una mostra del seu complex d'inferioritat i sobretot de les seves conviccions castellanistes. En rigor, el tal invent no és una innovació dels nostres dies. Cal, tanmateix, atorgar-li el caracter de novetat per dues raons: la proposta d'una llengua valenciana aglutina avui el conjunt dels prejudicis que sustenten l'estratègia de l'antinormalització; d'altra banda, aquest mite és postulat ara amb tons d'insidia i de bel·ligerància insospitats en qualsevol altra època.“

რამონ მუნტანერის ქრონიკის ერთ-ერთი გვერდი

მაშასადამე, ვალენსიის ავტონომიურ რეგიონში მკვიდრი მოსახლეობის მეტუველება რეესტრიზებულია არა რეალური ეთნოკულტურული ფაქტის, არამედ — პოლიტიკური კონიუნქტურის გათვალისწინებით: ხელისუფლება შიშობს, რომ ვალენსიაში სამწიგნობრო კატალანური ენის აღმატება ხელს შეუწყობს ადგილობრივ მოსახლეთა შორის სეპარატისტული განწყობილების გაძლიერებას. ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ამგვარი მიდგომა ძალზე მოგვაგონებს რუსულ გლოტოტომიურ პოლიტიკას, რომელიც XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან მოყოლებული, დღემდე მეტ-ნაკლები ინტენსივობით ხორციელდება ქართველი და სხვა კავკასიელი (ან, ზოგადად — არარუსი) ერების მიმართ. ჩვენშიც, ცალკეულ ქართველურ ქვესისტემათა (კილოთა) დამოუკიდებელ ენებად გამოცხადებას და მათ საფუძველზე სამწიგნობრო ნორმათა შექმნის მცდელობას ენათმეცნიერებასთან საერთო არაფერი აქვს — ესაა აშკარა პოლიტიკური კონიუნქტურა და a priori ანტიქართული ქმედება.

შესაბამისად, თუ რეესტრულ კრიტერიუმს უპირობოდ უნივერსალურად ჩავთვლით, აუცილებლად იჩენს თავს პრობლემა: მოგვიწევს, „ენად“ ვაღიაროთ ის, რაც სინამდვილეში კილოა, ან პირუკუ, რადგან პოლიტიკური მოცემულობები, რომელსაც ეფუძნება რეესტრული კრიტერიუმის ძირითადი დებულებანი, არაიშვიათად, სულაც არ ასახავს არსებულ ეთნოკულტურულ რეალიებს. იმ შემთხვევებში კი, როცა ენობრივი ერთეულის რეესტრიზება ხორციელდება მართებულად — ეთნოკულტურული რეალიების გათვალისწინებით — რასაკვირველია, მოქმედებს არა რეესტრული, არამედ — ეთნოკულტურული კრიტერიუმი. ამგვარად, ვასკვნით, რომ რეესტრული კრიტერიუმის უნივერსალურობაზე საუბარიც კი ზედმეტია.

1.5. ეთნოკულტურული კრიტერიუმი

1.5.1. ეთნოკულტურული მოცემულობის რაობა და მნიშვნელობა. ეთნოკულტურულ მოცემულობად იწოდება ყველა ის რეალია, რაც ჩამოყალიბებიდან მოყოლებული, არსებობის მთელ

მანძილზე ახასიათებს **ეთნოსს**, როგორც ადამიანთა (ინდივიდთა) დამოუკიდებელ, სოციალურ ერთობას და რასაც, თავის მხრივ, ეფუძნება ეთნოსის წევრთა **ერთიანი თვითაღქმა**. „ოქსფორდის ენციკლოპედიური ლექსიკონის“ თანახმად, ეს რეალიებია, უპირველეს ყოვლისა: **საერთო მემკვიდრეობა, ენა, ისტორია, საზოგადოებრიობა, კულტურა** და მეტწილად — **სახელმწიფოებრიობაც**.¹

ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულება, როგორც წესი, ქმნის ეთნიკურობას (ინგლ. **Ethnicity**); კერძოდ: **საერთო მემკვიდრეობა** განაპირობებს საერთო ენასა და ისტორიას; ეს ორი, თავის მხრივ, განაპირობებს საერთო **საზოგადოებრიობასა და კულტურას**, რომლებიც, ცხადია, საერთო **სახელმწიფოებრიობის** წარმოქმნის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წინაპირობაა. არაიშვიათად, რომელიმე ეთნოსს შეიძლება საერთოდ არც კი ჰქონდეს სახელმწიფოებრიობა, მაგრამ მის ეთნიკურობაში დანარჩენი ეთნოკულტურული მოცემულობები აუცილებლად იქნება წარმოდგენილი. ამიტომ, **ძირითადია** ექვსიდან ხუთი ეთნოკულტურული მოცემულობა: **საერთო მემკვიდრეობა, ენა, ისტორია, საზოგადოებრიობა, კულტურა**, რომელთა არსებობა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად გამორიცხულია.

როგორც წესი, **საერთო მემკვიდრეობა** (ინგლ. **Common Ancestry**) გულისხმობს მუდმივ ფსიქოსომატურ კავშირს წინაპრებთან, რაც ვლინდება, უპირველეს ყოვლისა, მათ მიმართ **მავასხებლობითი გრძნობის** არსებობით: ყოველი ადამიანი პატივს სცემს წინაპართა ხსოვნას, როცა თავისად მიიჩნევს მათგან წილხვედრ თვითაღქმას, ენას, გვარს, საცხოვრისს, მატერიალურ თუ სულიერ კულტურას და თავსაც მოვალედ თვლის, ეს ყველაფერი მემკვიდრეობით გადასცეს მომდევნო თაობას, რომლისგანაც ქვეცნობიერად, ანალოგიურ პატივისცემას (დაფასებას) მოეწივს. ამგვარად იქმნება ე.წ. **მემკვიდრეობითი ჯაჭვი** (ინგლ. **Ancestral Chain**) თაობებს შორის: ყოველი ახალი თაობა

¹ იხ.: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ethnicity> (დამოწმებულია 29.01.2019).

იცნობს მშობლების თაობას, ახსოვს ბებია-ბაბუების თაობა და გადმოცემით იცის (სმენია) უფრო შორეული წინაპრების შესახებ. ამგვარად, ყოველი ეთნოსი შეკრულ-შედუღებულთაა მემკვიდრეობითი ჯაჭვებით, რაც მნიშვნელოვანწილად განაპირობებს მის ურღვევობას.

საერთო მემკვიდრეობის შემეცნება, გათავისება და მომავალი თაობისათვის გადაცემა შეუძლებელია **საერთო ენის** (ინგლ. **Common Language**) გარეშე. თავისთავად, ენა **მემკვიდრეობის** უმნიშვნელოვანესი კომპონენტია: ჩვეულებრივ, ყოველი ადამიანი მას დაბადებიდანვე ითვისებს ზუსტად იმგვარი ფორმით, როგორითაც მის ოჯახში მეტყველებენ. მშობლიური ენის მეშვეობით — უფროს, თანატოლ თუ უმცროს თაობებთან ინტენსიური კომუნიკაციის პირობებში — ყალიბდება და ვითარდება ადამიანის მსოფლმხედველობაც; ამავე დროს, კომუნიკაციის დიაპაზონის გაფართოება (და განათლების მიღება) პირდაპირპროპორციულად იწვევს ცვლილებებს მეტყველებაში — დაბადებიდან შეთვისებულ ფორმათა გვერდით, თავს იჩენს გარეშეთაგან გაგონილი (წიგნში ამოკითხული) ფორმები ანდა მათი შერევით წარმოქმნილი ინოვაციები. ამდენად, **ყოველ მომდევნო თაობას ენა გადაეცემა წინათაობაზე მორგებული ფორმით, ხოლო თაობათა შორის ურღვევი კავშირი, თავის მხრივ, განაპირობებს მის სრულფასოვნად ფუნქციონირებასა და განვითარებას.**

სწორედ აქედან გამომდინარე, **საერთო მემკვიდრეობით და ენით** შეკავშირებულ ეთნოსს აუცილებლად ექნება **საერთო ისტორია** (ინგლ. **Common History**) — ზეპირი ან/და წერილობითი გადმოცემები საერთო წარსულისა და წინაპრების შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ამგვარ გადმოცემებში ცალკეული მოვლენები თუ პიროვნებები შეფასებულია, როგორც წესი, **სუბიექტურად** — ეთნოსის წარმომადგენელთა **მავასხებლობითი გრძნობიდან** გამომდინარე და ამგვარადვე გადაეცემა მომდევნო თაობას.¹ აღსანიშნა-

¹ მაგალითად, ქართველთათვის **დიდგორის ბრძოლა, 1659 წლის კახეთის აჯანყება, 1790 წელს „ივერიელთა ტრაქტატის“ დადება, 1801-**

ვია აგრეთვე ისიც, რომ ამ შემთხვევაში, სწორედ სუბიექტური შეფასება გამოკვეთს იმ ფასეულობებს და ინტერესებს, რომელთაც ეფუძნება საზოგადოებრიობა (ინგლ. Community).

ზოგადად, ტერმინი საზოგადოებრიობა განიმარტება, როგორც „მდგომარეობა საერთო დამოკიდებულებისა და ინტერესების გაზიარებისა თუ ქონისათვის“;¹ ეთნოკულტურული თვალსაზრისით კი, ესაა საერთო ფასეულობებსა და ინტერესებზე დამყარებულ ურთიერთობათა სისტემა, რომელიც ეთნოსის ცალკეულ შემადგენელ ნაწილებს (საერთო მემკვიდრეობით, ენითა და ისტორიით ერთმანეთთან დაკავშირებულ თემებს)

1865 წლებში ქართულ სამეფო-სამთავროთა თანდათანობითი ანექსიარუსეთის მიერ, 1811 წელს საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებლური ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება და მისთანანი საერთო-ეროვნული მნიშვნელობის მქონე მოვლენებია, ხოლო თამარ მეფე, ცოტნე დადიანი, ილია ჭავჭავაძე ანდა მეუფე ამბროსი (ხელაია) — ერის წინაშე დიდ დამსახურებათა გამო, წმინდანებად არიან შერაცხულნი. ამ მოვლენათა თუ პიროვნებათა ამგვარ შეფასებას ყოველი საღად მოაზროვნე ქართველი იზიარებს, მაგრამ მათდამი არაქართველთა დამოკიდებულება, რასაკვირველია, სრულიად სხვაგვარია: დიდგორის ბრძოლა და 1659 წლის კახეთის აჯანყება თურქულ და ირანულ ისტორიოგრაფიაში უარყოფითად ფასდება (იხ. თაჭერი, 1954:377-384; სევიმი, 1988:56-65; ათეში, 2016:74-76), ხოლო რუსულ ისტორიოგრაფიაში 1800-1865 წლებში ქართულ სამეფო-სამთავროთა თანდათანობითი ანექსიაც და 1811 წელს საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებლური ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებაც დადებით მოვლენადაა გასაღებული (ანაკიძე, მილოვიდოვა, 2009:2-10; მელნიკოვა, 2009:398-404). ასევე: დიდოურ ფოლკლორში ცნობილია ამგვარი წყევლა: თამარ დედფალეს ეჭაენ წოხლო დებერ! „თამარ დედოფლის ლოდმა დაგიტანოს შენ!“ (არდოტელი, 2014:30) — ე.ი. თამარს ისინი არ მიიჩნევენ მოწყალე ხელისუფლად; რუსულმა ეკლესიამ 2000 წელს წმინდანად შერაცხა წმ. ამბროსი აღმსარებლის (ხელაიას) იდეური მოწინააღმდეგე — ცნობილი ქართველთმომღელე ივან ვოსტოროგოვი (ვრცლად იხ.: ფუტკარაძე, 2012:11-12) და ა.შ.

¹ „the condition of sharing or having certain attitudes and interests in common“ — იხ. ოქსფორდის ლექსიკონის ვებ-გვერდი: <https://en.oxforddictionaries.com/thesaurus/community> (დამოწმებულია 29.01.2019).

ერთ სოციუმად აყალიბებს. შესაბამისად, საზოგადოებრიობა განაპირობებს ერთიანი ენის, თვითაღქმისა და ცნობიერების ჩამოქრწვა-განვითარებას.

ეთნოსისათვის საერთო ფასეულობები და ინტერესები იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მათი გაზიარება-გათავისების გზით, ნებისმიერ უცხოელს შეუძლია, სოციუმის სრულუფლებიანი წევრი გახდეს; საერთო ფასეულობათა შორის კი ყველაზე მნიშვნელოვანი სწორედ ერთიანი, ანუ ეროვნული ენაა, რომელიც თავის მხრივ, მყარი საფუძველია ერთიანი, ანუ ეროვნული თვითაღქმისა. ასევე, ძალზე მნიშვნელოვანი ფასეულობაა რელიგია (რწმენა) — მეტადრე მაშინ, თუ მას ეროვნული ენა ემსახურება.¹ აღსანიშნავია ისიც, რომ საზოგადოებრიობის თითქმის ყველა ნიუანსი ეროვნულ ენაშიცა და ცალკეულ თემთა კილოებშიც აისახება უპირატესად სემანტიკურ სტრუქტურასა და მოტივაციურ მოდელებში: არაიშვიათად, სწორედ ამ მოცემულობების მიხედვით, ახლომონათესავე ენები, რომლებიც მეტად ახლოს დგანან ერთიმეორესთან (და ორმხრივ გაგებინებასაც კი ინარჩუნებენ), სხვაობენ, ხოლო განსხვავებული კილოები, რომ-

¹ ამასთან დაკავშირებით ღირსსაცნობია, რომ ევროპაში ეროვნული ენების (და მათ საფუძველზე — ერების) ჩამოყალიბება დასრულდა რეფორმაციის ეპოქაში (XVI-XVII სს.), როცა, ერთი მხრივ, არარომანული ქვეყნების (გერმანია, ინგლისი, ნიდერლანდები, ჩეხეთი...) რეფორმირებულ ეკლესიებში ლათინურის ნაცვლად დამკვიდრდა ადგილობრივი ენები, მეორე მხრივ კი, კათოლიკური ეკლესიის გავლენის შესუსტებამ რომანულ ქვეყნებში (საფრანგეთი, ესპანეთი, იტალია, პორტუგალია) ხალხური ლათინურის ადგილობრივი კილოების სტატუსის ამაღლება (ეროვნულ ენებად გადაქცევა) განაპირობა (თუმცა, რადგანაც ეს კილოები მაინც ძალზე ახლოს იდგა სამწიგნობრო ლათინურთან, კათოლიკობა კვლავაც დარჩა სახელმწიფო რელიგიად). ამავე კონტექსტში, ქართველ ერს და ქართულ ენას რაც შეეხება: „ქართველთა ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე, საერთო ენასთან ერთად, მონათესავე თემთა მაკონსოლიდირებელი იყო საერთო ღვთაება: ჩანს, ჯერ ქართუ/ხალდი, შემდეგ, მცირე ხანს, არმაზის კულტი, ბოლოს — ქრისტიანობა“ (ფუტყარაძე, 2005:181).

ლებზე მეტყველთაც **ერთიანი ეროვნულ-სამწიგნობრო ენა** და **თვითაღქმა** აქვთ, პირიქით — უახლოვდებიან ერთმანეთსაც და ერთიან ეროვნულ-სამწიგნობრო ენასაც.¹

ენის გარდა, ეთნოსის საზოგადოებრიობის ნიუანსები განსაკუთრებით მკვეთრად გამოიხატება საერთო კულტურაში (ინგლ. **Common Culture**). ამ ცნების ზოგადი, საყოველთაოდ მიღებული განმარტება ამგვარია: „საერთო კულტურა შედგება რწმენა-წარმოდგენების, ქცევების, ობიექტებისა თუ სხვა მახასიათებლებისგან, რომლებიც გარკვეული ჯგუფის ან საზოგადოების წევრებს აერთიანებს. კულტურის მეშვეობით, საერთო საზოგადოებრივ ფასეულობათა საფუძველზე, [ცალკეული] ადამიანები და ჯგუფები ახდენენ თვითშეფასებას და შეაქვთ წვლილი საზოგადოების განვითარებაში. ამდენად, საერთო კულტურა მოიცავს მრავალ საზოგადოებრივ ასპექტს: ენას, ჩვეულებებს, ფასეულობებს, ნორმებს, წესებს, მართვის სადავეებს, ტექნოლოგიებს, პროდუქტებს, ორგანიზაციებსა და ინსტიტუტებს. ეს უკანასკნელი ტერმინი — „ინსტიტუცია“ — მიემართება წესთა და კულტურულ

¹ ამის ნათელი მაგალითია ორი ახლომონათესავე ინდოარიული ენა — **ურდუ** და **ჰინდი**, რომლებიც ფონეტიკით, მორფოლოგიითა და სინტაქსით ერთიმეორის იდენტურია და გაგებინებაც, რასაკვირველია, მათ შორის შენარჩუნებულია. განსხვავებები თავს იჩენს სწორედ სემანტიკურ სტრუქტურასა და მოტივაციურ მოდელებში: **ურდუ**, როგორც **მუსლიმანთა** მეტყველება, ამ მხრივ **სპარსულსა** და **არაბულს** უახლოვდება, ხოლო **ჰინდი**, როგორც **ინდუისტთა** მეტყველება — **სანსკრიტს** (ვრცლად იხ.: კაჩრუ, 2006:2-3; აზარი, იაკობსონი, 2013: 125-126). დამწერლობაც შესაბამისია: **ურდუ** სარგებლობს სპარსულ-არაბული ანბანით (**შაჰმუქი**), **ჰინდი** — ტრადიციული ინდურით (**დევანაგარი**). მეორე მხრივ — თავად **ჰინდის** აღმოსავლური კილოები (**ავადჰი**, **ბაგჰელ**, **ჩჰატისგარი**...), რომლებიც მეტად მნიშვნელოვან სხვაობას გვიჩვენებენ ფონეტიკაშიც, მორფოლოგიაშიცა და სინტაქსშიც, ერთმანეთსაც და სამწიგნობრო ჰინდისაც უპირატესად სემანტიკური სტრუქტურითა და მოტივაციური მოდელებით უახლოვდებიან (ვრცლად იხ.: შაპირო, 2003:250-285).

მცნებათა იმ ერთობლიობას, რომლებიც სპეციფიკურ სოციალურ ქმედებებს უკავშირდება¹ (რეკმანი, 2014:56).

მაშასადამე, „საერთო კულტურად“ იწოდება ყველაფერი ის, რაც შექმნილია, იქმნება, ნარჩუნდება და ზიარდება საერთო საზოგადოებრივ ასპექტებზე, ფასეულობებსა თუ ინტერესებზე დაყრდნობით. სწორედ აქედან გამომდინარე, საერთო კულტურის შემქმნელები, შემნარჩუნებლები და გამზიარებლები უდავოდ შეადგენენ ერთ ეთნოსს.

საერთო სახელმწიფოებრიობას (ინგლ. Common Nationhood) რაც შეეხება: ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ ეთნიკურობისთვის ის ძირითადი მოცემულობა არ გახლავთ. მიუხედავად ამისა, მისი არსებობა თავისთავად, ძალზე მნიშვნელოვანია: **საერთო სახელმწიფოებრიობის მქონე ნებისმიერი ეთნოსი წარმოადგენს ერს ანუ ნაციას** (ინგლ. Nation). სხვაგვარად თუ გიტყვით, საერთო სახელმწიფოებრიობა ეთნოსის სიცოცხლისუნარიანობასა და ურღვევობას განაპირობებს, რადგან **სახელმწიფო საკუთარი ოფიციალური სტრუქტურების მეშვეობით, საერთო საზოგადოებრივ ასპექტებზე, ფასეულობებსა თუ ინტერესებზე დამყარებულ ურთიერთობათა სისტემას იცავს და ავითარებს**. ბუნებრივია, რომ იმ ეთნოსს, რომელსაც **საერთო ენა, საზოგადოებრიობა და კულტურა** დაცული აქვს ხელწიფებით,² მდგრადი განვითარე-

¹ „Common culture consists of the beliefs, behaviors, objects, and other characteristics common to the members of a particular group or society. Through culture, people and groups define themselves, conform to society's shared values, and contribute to society. Thus, common culture includes many societal aspects: language, customs, values, norms, rules, tools, technologies, products, organizations, and institutions. This latter term institution refers to clusters of rules and cultural meanings associated with specific social activities.“

² **ხელწიფება** (ძვ. **ბელწიფება**) ტრადიციული ქართული იურიდიული ტერმინია, რომელიც აღნიშნავს ოფიციალურ ძალაუფლებას, ლეგიტიმურობას, შეძლებას.

ბის უფრო მეტი შანსი ეძლევა, ვიდრე სახელმწიფოებრიობის არმქონე ეთნოსებს.

აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ თანამედროვე მსოფლიოში **ერო** ანუ **ნაცია**, როგორც ცნობილია, **ერთი სახელმწიფოს მოქალაქეთა ერთობასაც** აღნიშნავს — მაგალითად, **„ბლექის იურიდიული ლექსიკონი“** (Black's Law Dictionary) ამ ტერმინს ორგვარად განმარტავს: „**1.** ადამიანთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რომელსაც აქვს საერთო წარმომავლობა, ენა, ტრადიცია და მეტწილად — შესაბამისი სახელმწიფო ერთეული. ისეთ შემთხვევაში, როცა ერი სახელმწიფოს შეესაბამება, ხშირად გამოიყენება ტერმინი **„ერი-სახელმწიფო“**; **2.** ადამიანთა ერთობა, რომელიც ბინადრობს გარკვეულ ტერიტორიაზე და დამოუკიდებელი მთავრობის მიერ, პოლიტიკურად ორგანიზებულია სუვერენულ სახელმწიფოდ“¹.

რასაკვირველია, მეორე განმარტება გულისხმობს სწორედ იმას, რომ ერთი სახელმწიფოს მოქალაქეთა ერთობა, შესაძლოა, სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ინდივიდებისგან შედგებოდეს. ამ პრინციპიდან გამომდინარე, ზოგიერთი მკვლევარი თვლის, რომ **ერი** ანუ **ნაცია** წარმოადგენს, გარკვეულწილად, **წარმოსახვით ერთობას**. ამგვარი მოსაზრება პირველად გამოთქვა ბრიტანელმა სოციოლოგმა და პოლიტოლოგმა **ბენედიქტ ანდერსონმა** (1983:6-7): „[ერი] წარმოსახვითია იმიტომ, რომ თუნდაც ყველაზე მცირერიცხოვანი ერის წევრებიც კი უმეტესად არც იცნობენ და არასოდეს შეხვედრიან ერთმანეთს, არც კი სმენიათ ერთმანეთის შესახებ. მიუხედავად ამისა, თითოეული მათგანის გო-

¹ „**nation, n.** **1.** A large group of people having a common origin, language, and tradition and usu. constituting a political entity. When a nation is coincident with a state, the term *nation-state* is often used. **2.** A community of people inhabiting a defined territory and organized under an independent government; a sovereign political state“ — ვიმოწმებთ მეთე (2014 წ., რედ. **ბრაიან ენდრიუ გარნერი**) გამოცემიდან, გვ. 1183;

ნებაში მაინც არსებობს მათი თანაზიარობის წარმოსახვა“.¹ ეგვევ ვგაღვიწიოთ განავითარო აგრეთვე, თანამედროვე ავსტრალიელმა სოციოლოგმა **პოლ ჯეიმსმა** (1996:34): „ერი ერთდროულად წარმოადგენს როგორც უცნობ ინდივიდთა აბსტრაქტულ სოციუმს, რომელიც ჩვეულებისამებრ, საერთო სახელმწიფოს მეშვეობითაა ობიექტურად შეკავშირებული, ისე — სუბიექტურად ხორცშესხმულ საზოგადოებასაც, რომლის წევრები თანამემამულეთა ინტეგრირებულ ჯგუფად მიიჩნევენ თავიანთ თავს“.²

ანდერსონ-ჯეიმსის თეორიის მომხრე სოციოლოგები ერთხმად ამტკიცებენ, თითქოს ერისთვის ანუ ნაციისთვის **საერთო ენა** დამახასიათებელი არც იყოს და მისი ერთობა ოდენ **საერთო საზოგადოებრიობას** ემყარებოდეს. ასეთ მოსაზრებას ავითარებს, მაგალითად, პოლონელი **რომან შული** (2009: 562): „ირლანდიური ეროვნული თვითშეგნების საფუძველი იყო რელიგია (კათოლიკობა) და სოციალურ-ეკონომიკური სტატუსი. ირლანდიელ ხალხს ჰქონდა ორი ენა: ინგლისური, რომელიც უმრავლესობისათვის [ერთადერთ] საურთიერთობო ენას წარმოადგენდა და ირლანდიურ-გელური, რომელიც ირლანდიელი ერის სიმბოლურ ენად კი მიიჩნეოდა, მაგრამ სასაუბროდ ირლანდიელთა ძალზე მცირე ნაწილი ფლობდა. ირლანდიელ ნაციონალისტთა მკდელობამ — გადაექციათ ირლანდიურ-გელური არამარტო სიმბოლურ, არამედ ერთადერთ და საყოველთაოდ გავრცელებულ ეროვნულ ენად, — მარცხი განიცადა“.³

¹ „[A nation] is imagined because the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their communion“.

² „A nation is at once an objectively abstract society of strangers, usually connected by a state, and a subjectively embodied community whose members experience themselves as an integrated group of compatriots“.

³ „The fundament of Irish national identity was religion (catholic) and socio-economic status. The Irish people had two languages: English as the language of communication of most people, and Irish Gealic as a symbolic language of the Irish nation and as spoken language of a minority of the

გაცილებით კატეგორიულია ხორვატი **სნიეჟანა კორდიჩი** (2010:189): „შეცდომაა იმის მტკიცება, თითქოს ერი ეფუძნება საერთო ენას, ან საერთო ტერიტორიას (რომელიც ქმნის ბუნებრივ მთლიანობას), ან კიდევ — საერთო რელიგიას“.¹

კიდევ უფრო შორს მიდის ესპანელი **ინიაკი მარტინეს დე ლუნა** (2017:108-109): „გასული საუკუნის ევროპულ კულტურაში გაბატონებული იყო ერთენოვნების პარადიგმა... ამგვარად, მიიჩნეოდა, რომ ერთსა და იმავე საზოგადოებაში, ერთზე მეტი ენის არსებობა საზიანო იყო როგორც ცალკეულ პირთათვის, ისე ერებისთვისაც და [საყოველთაოდ] გავრცელებული იყო მოსაზრება, რომ მოქალაქეთა კეთილდღეობას გაცილებით უზრუნველყოფდა ოდენ ერთი ენა. ამჟამად, ასეთი იდეოლოგია დიდი კითხვის ნიშნის ქვეშაა, მაგრამ [საზოგადოებრიობის] ზოგიერთ სექტორზე მაინც ინარჩუნებს გავლენას. მისი აჩრდილი კი აფერხებს **მზარდი მრავალენოვნების კონცეფციის** [საბოლოოდ] ჩამოყალიბებას“² (ხაზგასმა ჩემია — მ. ლ.).

ანდერსონ-ჯეიმსის თეორია მცდარია, უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ ზოგადად, ერის ანუ ნაციის წევრთა შორის „თანაზიარობის წარმოსახვის“ (ინგლ. Image of Communion) არსებობას განაპირობებს საერთო ეთნოკულტურული მოცემულობები, რო-

Irish. Attempts of Irish nationalists and of independent Ireland to make Irish not only a symbolic but also a widely used national and official language failed.“

¹ „Pogrešno je tvrditi da se nacija zasniva na zajedničkom jeziku, na zajedničkom teritoriju koji čini prirodnu cjelinu ili na zajedničkoj religiji.“

² „El paradigma lingüístico predominante en la cultura europea durante el siglo pasado ha sido el monolingüe... Así, la existencia de más de una lengua en una misma comunidad se suponía perjudicial tanto para las personas como para las naciones, y se difundía la idea de que para garantizar el bienestar de la ciudadanía era necesaria una única lengua. Actualmente, tal ideología está siendo fuertemente cuestionada, pero aún conserva gran predicamento en ciertos sectores y su sombra dificulta la consolidación de la creciente concepción multilingüe.“

მელთა შორის უმთავრესი **საერთო ენა** გახლავთ. ბუნებრივია, ნე-ბისმიერი ერი ანუ ნაცია შეიცავს უცხო ეთნიკურ ელემენტებსაც, მაგრამ საქმეც ისაა, რომ ეს უკანასკნელნიც იზიარებენ სახელმწიფოს ჩამომყალიბებელი ეთნოსისათვის დამახასიათებელ საერთო ეთნოკულტურულ მოცემულობებს (და მათ შორის, განსაკუთრებით — საერთო ენას), პარალელურად კი ყოფაში, არაიშვიათად, ინარჩუნებენ საკუთარ მშობლიურ ენასა და ეთნოკულტურულ მახასიათებლებსაც — **შედარებით უფრო დაბალპრესტიჟულ დონეზე**. აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ **რაკილა სახელმწიფოს ჩამომყალიბებელი ეთნოსისთვის დამახასიათებელი საერთო ეთნოკულტურული მოცემულობები ერის ანუ ნაციის ყოველი წევრისთვის (ეთნიკური წარმომავლობის ან აღმსარებლობის მიუხედავად) მნიშვნელოვან, მაღალპრესტიჟულ რეალიებს წარმოადგენს, მათზე დამყარებული თანაზიარობა რეალურია და არა წარმოსახვითი**. გარდა ამისა, ინდივიდთა ამა თუ იმ ეთნოსისადმი ან ერისადმი (ნაციისადმი) კუთვნილებაც პირწმინდად სუბიექტური თვითაღქმის შედეგია; ამიტომაც, ვერც ეთნოსს და ვერც ერს (ნაციას) ვერ ვუწოდებთ „უცნობ ინდივიდთა აბსტრაქტულ სოციუმს“ — მათი ყოველი წევრი იცნობა იმით, რომ აქვს იდენტური სუბიექტური თვითაღქმა.

ბუნებრივია, მცდარია ანდერსონ-ჯეიმსის თეორიის მომხრე სხვა მკვლევართა ნააზრევიც: მაგალითად, **რომან შული** ცდებდა, როცა თვლის, რომ თანამედროვე ირლანდიელ ერს აღარ გააჩნია საერთო ენა და მისი ერთიანობის საფუძველს ოდენ რელიგია და საზოგადოებრიობა ქმნის. საქმე ისაა, რომ როგორც ცნობილია, ირლანდია XII საუკუნის ბოლოდან ვიდრე XX საუკუნის 20-იან წლებამდე, დიდი ბრიტანეთის კოლონიურ სამფლობელოს წარმოადგენდა და, ამ ხნის განმავლობაში, ირლანდიელთა უმრავლესობა იძულებული გახდა, შეეთვისებინა **ინგლისური ენა**. მათი მშობლიური ირლანდიურ-გელური (Gaeilge) დედაენად შენარჩუნდა მხოლოდ ძნელად მისადგომ ადგილებში მცხოვრებ ლოკალურ

თემებში, თუმცაღა იმავდროულად, მთელი კუნძულის მასშტაბით, დიდი გავლენა მოახდინა გაბატონებულ ინგლისურზე.

ამდენად, უკვე XVIII საუკუნიდან, ირლანდიაში ჩამოყალიბდა ინგლისურის ერთ-ერთი ეროვნული ვარიანტი — ე.წ. ჰიბერნიული¹ მეტყველება (ინგლ. **Hiberno-English**, ირლ. **Béarla**²), რომელიც თანდათან იქცა ირლანდიელთა ყოველდღიურ სამეტყველო და სამწიგნობრო ენად: XIX საუკუნის შუახანებში, მას მთელ კუნძულზე, მკვიდრი მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა ფლობდა, მშობლიურად კი 98% მიიჩნევდა (ჰიკი, 2007). ანუ, ირლანდიაში განხორციელდა ფართომასშტაბიანი ენობრივი ცვლა (ინგლ. **Language Shifting**), რის შედეგადაც, იქამდე კელტურენოვანი ირლანდიელი ერი იქცა ინგლისურენოვანად. ამასთან, ირლანდიელებს ეროვნული თვითაღქმა არ დაუკარგავთ: არა იმიტომ, რომ აღმსარებლობით კათოლიკეები იყვნენ, არამედ უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ ჰიბერნიული მეტყველების სუბსტრატი იყო მათი დედაენა — ირლანდიურ-გელური.

როგორც წესი, ამა თუ იმ ენის ეროვნული ვარიანტი მნიშვნელობით უთანაბრდება ეროვნულ ენას. აქედან გამომდინარე, რომან შულის შეცდომის არსი მდგომარეობს შემდეგში: ირლანდიელებმა უბრალოდ კი არ შეითვისეს ინგლისური, არამედ გარდაქმნეს კიდევ, თავიანთი დედაენის გავლენით და, ეს გარდაქმნილი ვარიანტი, გარკვეულწილად, ერთ-ერთ ეთნოკულტურულ მოცემულობად მიიჩნიეს, როგორც კოლონიური პერიოდის მემკვიდრეობა. მართალია, ჰიბერნიული მეტყველება ინგლისური ენის სახესხვაობას წარმოადგენს, მაგრამ ნებისმიერი ინგლისელისათვის ის უცხოა. სამაგიეროდ, თვით გელურად მეტყველი ირლანდიელებიც კი, ჰიბერნიულს პრესტიჟულ ენობრივ ერთეულად მიიჩნევენ.

¹ **Hibernia** კუნძულ ირლანდიის კლასიკური ლათინური სახელწოდებაა.

² **Béarla** ირლანდიურ-გელურად სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ლეგალურ მეტყველებას“ (იხ. ო'დონელი, 1992:99).

სნიეჟანა კორდიჩის მოსაზრებას რაც შეეხება: უდავოა, რომ მსოფლიოში, ყოველ ერს (ნაციას) აქვს საერთო ენაც და საერთო ტერიტორიაც; არაიშვიათად, ასევე — **ტრადიციული** რელიგიაც. მაგალითად, თუ რომელიმე კათოლიკე ხორვატი აშშ-ში გადასახლდება, ყოველგვარ კავშირს გაწყვეტს სამშობლოსთან, შეითვისებს ინგლისურ ენას და გაპროტესტანტდება, თვითონაც და მისი შთამომავლობაც იოლად ჩაითვლება **ამერიკელად**; თუკი იგი ამერიკაში გადასახლების შემდეგაც შეინარჩუნებს მშობლიურ ენას და გადასცემს მას შთამომავლებს, არ გაწყვეტს კავშირს სამშობლოსთან — აღმსარებლობაც რომ შეიცვალოს, ეთნიკურად მაინც **ხორვატად** დარჩება, ოღონდ გაიზრდება მისი შთამომავლობის სრული ასიმილირების საფრთხე; თუ შეინარჩუნებს მშობლიურ ენას და გადასცემს მას შთამომავლებს, არ გაწყვეტს კავშირს სამშობლოსთან და არც აღმსარებლობას შეიცვლის, არამარტო თავად დარჩება **ხორვატად**, არამედ მისი შთამომავლობაც კი ძნელად ასიმილირდება.

ასე რომ, **სნიეჟანა კორდიჩის** მიერ ჩამოთვლილი **სამი მოცემულობიდან — საერთო ენა, საერთო ტერიტორია და საერთო (ტრადიციული) რელიგია — მნიშვნელოვანია სამივე, თუმცა-და ყველაზე დიდხანს მდგრადია და უკვალოდაც არასოდეს ქრება სახელდობრ საერთო ენა**. ამის ნათელ მაგალითად გამოდგება კარგად ცნობილი მოვლენა **ებრაელი ეთნოსის** ისტორიიდან: ისინი ერთიან, **ებრაულენოვან** **ერად** ჩამოყალიბდნენ **ქანანის** ტერიტორიაზე ძვ. წ. II ათასწლეულში, მაგრამ უკვე ჩვ. წ. 70 წლიდან, იძულებული გახდნენ, მიეტოვებინათ მშობლიური მიწა და უცხო ქვეყნებში გადახვეწილიყვნენ. ამავე დროიდან მოყოლებული, **ებრაულმაც** თანდათან დაჰკარგა ყოველდღიური სასაუბრო ენის ფუნქცია: აღრეულ შუა საუკუნეებში, **სეფარდებმა** — ესპანეთში დასახლებულმა ებრაელებმა და **აშკენაზებმა** — გერმანიაში დასახლებულმა ებრაელებმა, შეითვისეს და **მშობლიური ებრაული ენის გავლენით გარდაქმნეს** არქაული **ესპანური (კასტილიური)** და **გერმანული (ზემოგერმანული)** ენები. XIX-XX სს. მიჯნაზე, მათი მეტყველებები — ცნობილნი, როგორც **ჯუდეო-ეს-**

ბანჲოლი (ესპ. Judeo-español „იუდეურ-ესპანური“) და **იდიშ** **თაიჩი** (ზემოგერმ. Jidisch Teitsch „იუდეურ-გერმანული“) — დამოუკიდებელ, „ებრაულ“ ენებად გაფორმდა **ლადინოს/ჰაკეტის**¹ და **იდიშის** სახელწოდებებით.

რასაკვირველია, ესპანელ და გერმანელ ებრაელთა მიერ შეთვისებულ-გარდაქმნილი მეტყველებანი თანამედროვე ესპანურისგან და გერმანულისგან დამოუკიდებელ ენებად არამარტო იმიტომ მიიჩნევა, რომ მათზე **ებრაელები** მეტყველებენ, არამედ იმიტომაც, რომ მათი სუბსტრატია **ებრაული ენა** და, აქედან გამომდინარე, **სინტაქსით, სემანტიკური სტრუქტურითა და მოტივაციური მოდელებით ლადინო (||ჰაკეტია) და იდიში მნიშვნელოვნად შორდება ესპანურსა და გერმანულს — ამ მხრივ მათ გაცილებით მეტი აქვთ საერთო ერთიმეორესთან და ებრაულთან; იმავდროულად, ფონეტიკითა და მორფოლოგიით ორივე დღემდე იგივეობს XV-XVI სს. კასტილიურ და ზემოგერმანულ მეტყველებებთან** (მსჯელობისათვის იხ.: ვაინრაიხი, 1999 და ბუნიისი, 1999). აქვე, აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ **ლადინო (||ჰაკეტია) და იდიში დამოუკიდებელ ენებად ჩაითვალა მას შემდეგ, რაც ებრაელებმა დატოვეს ესპანეთი (XV ს. ბოლოს) და ზემო გერმანია (XVIII-XIX სს. მიჯნაზე). ესპანურ და გერმანულ ენათა გავრცელების არეალში რომ დარჩენილიყ-**

¹ სახელწოდება **ლადინო** მომდინარეობს არქაული ესპანური (კასტილიური) სიტყვა-ფორმისაგან **Ladino**, რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ლათინურ ენას“ — არაბობის პერიოდში (VIII-XV სს.) ასე ეწოდებოდა პირენეის ნახევარკუნძულზე გავრცელებული ხალხური ლათინურის იმ სახეობას, რომელზეც ქრისტიანები და იუდეველები მეტყველებდნენ. დღეს ასე ჰქვია ესპანეთიდან განდევნილ ებრაელთა იმ მეტყველებას, რომელიც ძირითადად, ბალკანეთსა და ახლო აღმოსავლეთშია გავრცელებული; მაროკოსა და ალჟირში დასახლებული ესპანელი ებრაელების შთამომავალთა მეტყველებას კი ჰქვია **ჰაკეტია** (הקטית), რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ჟარგონს“. ლადინოსგან განსხვავებით, ის დღესდღეობით მეტისმეტად არაბიზებულია, თუმცაღა მაინც ინარჩუნებს XIV-XV სს. ესპანურისთვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებსაც და ებრაულ სუბსტრატსაც.

ვნენ, მათი მეტყველებებიც უეჭველად ესპანურისა და გერმანულის ეროვნულ სახეობებად გაფორმდებოდა.¹

ზემოთ მოყვანილი მაგალითი ცხადყოფს, რომ **ერად ჩამოყალიბებული ეთნოსი, თვით ენობრივი ცვლის ზემოქმედებითაც კი, პრაქტიკულად, აღარ განიცდის ასიმილაციას, თუმცა საერთო ტერიტორიის (და ხშირად ასევე — ტრადიციული რელიგიის) შეცვლის შედეგად, მის შემადგენლობაში ახალი ლოკალური ჯგუფები ყალიბდება.** სხვაგვარად რომ ვთქვათ, **ერად ჩამოყალიბებული ეთნოსის თითოეული წარმომადგენლისთვის გარე სამყაროს შეცნობის, მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებისა და ეროვნული თვითაღქმის გამოხატვის საშუალებად მუდამ რჩება დედაენა — იმგვარ შემთხვევებშიც კი, როცა ყოფილი კომუნიკაციისას აღარ გამოიყენება: მისი თავისებურებები, სუბსტრატის სახით, თავს იჩენს ახალ სასაუბრო ენაში და რამდენადმე ცვლის ამ უკანასკნელს. დედაენის ზემდგრადობიდან გამომდინარე, გარე სამყაროს (ტერიტორიის) და მსოფლმხედველობის (რელიგიის) ცვლილება მხოლოდ სათანადო მახასიათებლებს აჩენს ყოფასა თუ მეტყველებაში, ეროვნული თვითაღქმის შეცვლას კი ვეღარ ახერხებს.** მაშასადამე, **სნიეჟანა კორდიჩის** მცდარი მოსაზრების საპირისპიროდ ვასკენით, რომ **ერო, უპირველეს ყოვლისა, ეფუძნება საერთო დედაენას, რომელიც ზემდგრადია.**

ინიაკი მარტინეს დე ლუნას მოსაზრებას რაც შეეხება: დასავლეთ ევროპის, ასევე — ჩრდილო და სამხრეთი ამერიკის, აფრიკის ქვეყნებში, **ერო (ანუ ნაცია), უპირველეს ყოვლისა, ერთი სახელმწიფოს მოქალაქეთა ერთობის აღმნიშვნელი ტერმინია.** მოქალაქის ეთნიკურ წარმომავლობას ამ შემთხვევაში ყურადღება არ ექცევა. გამოიყოფა პოლიტიკური პრინციპით განსაზღვრული

¹ ებრაელთა სამეტყველო ეროვნული სახეობები აქვს მსოფლიოს მრავალ ენას; მათ შორის: **ქართულს, ბერძნულს, არაბულს, სპარსულს, მაღაიალამს** და ა.შ. მკვლევრები ამ ეროვნულ სახეობებს უწოდებენ **ეთნიკურ კილოებს** ანუ **ეთნოლექტებს** (მსჯელობისთვის იხ. კივიტი, 2014: 25-27).

ერების ორი ჯგუფი — **ძირძველი** და **მეორეული ფორმაციის პოლიტიკური ერები**. სოციუმი პირველი ჯგუფის ერებში შეიძლება იყოს **კლასიკური მრავალენიკური ან ეთნოცენტრული**, მეორე ჯგუფის ერებში კი — ძირითადად, **ეთნოცენტრული**.

კლასიკური მრავალენიკური სოციუმი არსებობს, მაგალითად, ესპანეთის სახელმწიფოში — იქ ოფიციალურად **ესპანელად (Español)** იწოდება ნებისმიერი ინდივიდი, ვისაც აქვს **ესპანური მოქალაქეობა (La nacionalidad española)**. ამდენად, ბასკი **მიგელ დე უნამუნო (Miguel de Unamuno, 1864-1936)**, გალისიელი **რამონ დელ ვალიე-ინკლანი (Ramón del Valle-Inclán, 1866-1936)** ან კატალონიელი (ვალენსიელი) **ვისენტე ბლასკო იბანიესი (Vicente Blasco Ibáñez, 1867-1928)** **ესპანელ მწერლებად** მხოლოდ იმიტომ კი არ მიიჩნევიან, რომ **ესპანურად წერდნენ**, არამედ — იმიტომ, რომ **ესპანური მოქალაქეობა ჰქონდათ**.

აქვე აღსანიშნავია, რომ ესპანეთის სახელმწიფოს მკვიდრ, ისტორიულად დამოუკიდებელ ეთნოსებს (უპირატესად — **კატალონიელებს, გალისიელებსა და ბასკებს**), რომლებიც ავტონომიით სარგებლობენ, ესპანეთის კონსტიტუციის მე-8 კარის მე-3 თავის 143-ე ქვეთავის I მუხლის თანახმად, „**ისტორიულ ეროვნებათა**“ („**Las Nacionalidades Históricas**“) სტატუსი აქვთ. მიუხედავად ამისა, ნებისმიერი კატალანურენოვანი, გალისიურენოვანი, ბასკურენოვანი მწერალი თუ საზოგადო მოღვაწეც უპირობოდ **ესპანელად** იწოდება — მაგალითად, ნობელის პრემიის ლაურეატი, დრამატურგი და პოეტი **ანჟელ გიმერა (Ángel Guimerà, 1845-1924)** „დიდ ესპანურ ენციკლოპედიაში“ (*Gran Enciclopedia Hispánica*) ამგვარადაა დახასიათებული: „**XIX საუკუნის დასასრულის ესპანელი მწერალი, პოეტი და დრამატურგი, კატალანური ლიტერატურის აღორძინების ხანის ერთ-ერთი უთვალსაჩინოესი წარმომადგენელი**“¹ (ტომი V, გვ. 674; ხაზგასმები ჩემია — მ.ლ.).

¹ „un escritor, poeta y dramaturgo español, uno de los máximos exponentes de la Renaixença o «resurgimiento» de las letras catalanas a finales del siglo XIX.“

მაშასადამე, ესპანეთის სახელმწიფო აღიარებს თავის ტერიტორიაზე ცალკეულ მკვიდრ ეთნოსთა ისტორიულ თვითმყოფადობას, თუმცა იმავდროულად, მიიჩნევს, რომ პოლიტიკური თვალსაზრისით, ისინიც ესპანელი ერის განუყოფელ ნაწილებს წარმოადგენენ.

ანალოგიური ვითარებაა **საფრანგეთშიც**: ყოველი იქაური მოქალაქე, ეთნიკური წარმომავლობის მიუხედავად, იწოდება **ფრანგად (Français)**. კონსტიტუციის თანახმად, ქვეყანაში ავტონომიური მხარეები არ არსებობს, თუმცა გარკვეული კულტურული ავტონომიით სარგებლობენ კუნძულოვანი ტერიტორიებისა და ე.წ. „ზღვისიქითა დეპარტამენტების“ მცხოვრებნი (ევროპაში — კორსიკელები, ევროპის გარეთ — გვიანელები, პოლინეზიელები, კალედონიელები და ა.შ.). მიუხედავად ამისა, ყოველი კორსიკულენოვანი, პოლინეზიურენოვანი, კალედონიურენოვანი... მწერალი თუ საზოგადო მოღვაწე, ოფიციალურად, უპირობოდ **ფრანგად** იხსენიება; მაგალითად, ცნობილი კორსიკელი მწერალი **რინატუ კოტი (Rinatu Cotti)** (დაბ. 1944) „ფრანგულ ლიტერატურულ ენციკლოპედიაში“ (Encyclopédie Littéraire Française) მოხსენიებული გახლავთ, როგორც „**კორსიკულენოვანი ფრანგი** მწერალი, პოეტი და დრამატურგი“¹ (ტომი II, გვ.241, ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). მაშასადამე, **საფრანგეთშიც** **ერი ანუ ნაცია უპირატესად, პოლიტიკური პრინციპითაა განსაზღვრული; ოდონდ, ესპანეთისგან განსხვავებით, სოციალური უფრო ეთნოცენტრულია, ვიდრე მრავალეთნიკური.**

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, **ინიაკი მარტინეს დე ლუნა ცდება, როცა სპეციფიკურ მოვლენას საყოველთაოდ აზოგადებს** — ერის ანუ ნაციის უპირატესად პოლიტიკური პრინციპების მიხედვით განსაზღვრა დღესდღეობით დამახასიათებელია იმ სახელმწიფოებისთვის, რომლებიც ყოფილ მსოფლიო იმპერიათა მემკვიდრეობას იზიარებენ. ევროპაში ამგვარი სახელ-

¹ „*RINATU COTTI* est écrivain, poète et auteur dramatique français d'expression corse“.

მწიფობია ესპანეთი, საფრანგეთი და დიდი ბრიტანეთი; აზიაში — თურქეთი, ირანი, ინდოეთი, პაკისტანი, ჩინეთი, ინდონეზია, მაღალიზია... ერი ანუ ნაცია პოლიტიკური პრინციპით განისაზღვრება ასევე, დასავლეთ ნახევარსფეროს (ჩრდ. და სამხრ. ამერიკის), აფრიკის, ავსტრალიისა და ოკეანეთის თითქმის ყველა სახელმწიფოშიც.

სამაგიეროდ, ევროპის ისეთ ქვეყნებში, როგორებიცაა მაგალითად: იტალია, გერმანია, ავსტრია, ჩეხეთი, სლოვაკეთი, პოლონეთი, უნგრეთი, რუმინეთი, სერბეთი, ხორვატია, უკრაინა, ბელარუსი, საბერძნეთი, საქართველო... აზიაში: იაპონია, ისრაელი, ნეპალი, უზბეკეთი, ყაზახეთი, ტაჯიკეთი, თურქმენეთი, ყირგიზეთი, ბჰუტანი, ლაოსი, ვიეტნამი, ტაილანდი, კამპუჩია... აფრიკაში: ბოტსვანა, ესვატინი, ლესოთო... ერი ანუ ნაცია განისაზღვრება როგორც პოლიტიკური, ისე — ეთნოკულტურული პრინციპით.

რასაკვირველია, ერის ანუ ნაციის განსაზღვრა როგორც პოლიტიკური, ისე — ეთნოკულტურული პრინციპით სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ მის წევრებად მხოლოდ გარკვეული ეთნოსის წარმომადგენლები უნდა მიიჩნეოდნენ. უბრალოდ, **ამ შემთხვევაში ზოგადდება სახელმწიფოს შემქმნელი ეთნოსის ეთნოკულტურული მოცემულობები და ერის ანუ ნაციის წევრად (ეთნიკური წარმომავლობის მიუხედავად) მიიჩნევა ის, ვინც მათ იზიარებს.** პოლიტიკური პრინციპი იმითღა სხვაობს, რომ **განზოგადებულია იმპერიული წარსულის შედეგად ჩამოყალიბებული პოლიტიკურ-კულტურული მოცემულობები და ერის ანუ ნაციის წევრებად გვევლინებიან სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ინდივიდები, რომლებიც მათ იზიარებენ.** მაგალითად, შდრ.: პოლონეთი პოლონელთა ეროვნული სახელმწიფოა. ცხადია, სახელმწიფო და ეროვნული ენა იქ პოლონურია. ამასთან, **პოლონელად მიიჩნევა არა მხოლოდ ის ინდივიდი, რომელიც ეთნიკურადაა პოლონელი, არამედ — ისიც, ვინც ეთნიკურად პოლონელი შეიძლება, არც არის, მაგრამ ნებაყოფლობით იზიარებს პოლონურ ეთნოკულტურულ მოცემულობებს ეთნიკუ-**

რად პოლონელის მსგავსად.¹ მექსიკა ესპანეთის კოლონიური იმპერიის ყოფილი სამფლობელოს — **ახალი ესპანეთის (Nueva España)** მემკვიდრე, დამოუკიდებელი სახელმწიფოა. საყოველთაო ენა იქ **ესპანურია** იმიტომ, რომ შენარჩუნებულია ესპანური კოლონიური წარსულის შედეგად ჩამოყალიბებული პოლიტიკურ-კულტურული მოცემულობები. აქედან გამომდინარე, **მექსიკელად მიიჩნევა ყოფილი ახალი ესპანეთის ტერიტორიაზე დაბადებული ნებისმიერი ინდივიდი (რასობრივი კუთვნილებისა და ეთნიკური წარმომავლობის მიუხედავად), რომელიც ესპანური კოლონიური წარსულის შედეგად დამკვიდრებულ პოლიტიკურ-კულტურულ მოცემულობებს ნებაყოფლობით იზიარებს.** ესპანური ენის პარალელურად, მექსიკელთა 7,5% ინარჩუნებს **მემკვიდრეობით დედაენებსაც:** აცტეკურს, მაია-იუკატეკურს, მიშტეკურს და ა.შ. (მორენო დე ალბა, 2003: 43-44).

ანალოგიურად, **საერთო ისტორიული წარსულის შედეგად დამკვიდრებული პოლიტიკურ-კულტურული მოცემულობების ნებაყოფლობითი გაზიარების გამო მიიჩნევენ თანამედროვე ესპანეთშიც ბასკებს, გალისიელებსა და კატალონიელებს „ისტორიულ ეროვნებებად“, აწინდელი ერთიანი ესპანელი ერის (ნაციის) განუყოფელ ნაწილებად:** დამოუკიდებელ ეთნოსებად ისინი ჩამოყალიბდნენ უშუალოდ ესპანური სამყაროს ფარგლებში მოქცევის შემდეგ; ამიტომ, **სახელმწიფოებრიობის გარდა, ეთნოკულტურულ მოცემულობათაგან ესპანელებთან საერთოაქვთ ისტორია და საზოგადოებრიობა, თუმცა ინარჩუნე-**

¹ ერთი შეხედვით, ისე ჩანს, თითქოს ამგვარ შემთხვევებშიც, საფრანგეთის მსგავსად, პოლიტიკურ ეთნოცენტრულობასთან გვექონდეს საქმე, მაგრამ მთავარი განმასხვავებელი ნიშანი ისაა, რომ **დღევანდელი პოლონეთის ტიპის ეროვნულ სახელმწიფოთა შემადგენლობაში არ შედის ისტორიულად სხვა ეთნოსთა საცხოვრისი არეალები. შესაბამისად, სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ინდივიდთა ჯგუფების გაჩენა იქ, ძირითადად, გვიანდელ ემიგრაციულ პროცესებს ან სხვა ქვეყნის ექსპანსიას უკავშირდება.**

ბენ დედაენებს, როგორც თავიანთ წინაპართა მემკვიდრეობას (მსჯელობისთვის იხ. მორენო ფერნანდესი, 2005:10-12).

ამდენად, **ინიაკი მარტინეს დე ლუნა ცდება იმაშიც, რომ თანამედროვე ევროპის „პოლიტიკურ ერთა“ ჩამოყალიბება-განვითარების პროცესს „ერთენოვნების პარადიგმას“ უკავშირებს:** როგორც დავინახეთ, მრავალეთნიკურ სოციალურში, თუ მისი წევრები პოლიტიკურად ერთ ერად მიიჩნევენ თავს, **მთავარ ენად** მკვიდრდება ის ენობრივი ერთეული, რომელზე მეტყველთაც წამყვანი პოზიციები უკავიათ. დანარჩენი ენობრივი ერთეულები **ემცრობიან:** ზოგი მთავარ ენას ექვემდებარება, ზოგიც — ცალკეული მხარის (პროვინციის) მცხოვრებთა მემკვიდრეობით დედაენად იქცევა. სანამ მრავალეთნიკური სოციალურის წევრები **ნებაყოფლობით** იზიარებენ **საერთო ისტორიული წარსულის შედეგად ჩამოყალიბებულ პოლიტიკურ-კულტურულ მოცემულობებს** (ანუ, ერთიან ერად/ნაციად მიიჩნევენ თავს), დამცრობილი ენობრივი ერთეულები, უფლებათა აღმატების შემთხვევაშიც კი, ვერ შეასრულებენ იმ ფუნქციებს, რაც მთავარ ენას აკისრია და დარჩებიან მემკვიდრეობით დედაენებად.¹ მაშასადამე, **ერად/ნაციად განსაზღვრული მრავალეთნიკური სოციალური ფეჟუნება საერთო ისტორიული წარსულის შედეგად ჩამოყალიბებულ პოლიტიკურ-კულტურულ მოცემულობებს, რომელთაგან ძირითადია საერთო სახელმწიფოებრიობა და მთავარი ენა.**

¹ ამ მოსაზრების დასამტკიცებლად მოვიყვანთ ასეთ მაგალითს: თითქმის ყველა იმ მრავალეთნიკურ სახელმწიფოში, სადაც ერი ანუ ნაცია უპირატესად, პოლიტიკური პრინციპითაა განსაზღვრული, არსებობს საგანგებო კანონები რეგიონულ თუ მკვიდრ მოსახლეთა ენების მხარდაჭერისა და განვითარების შესახებ, თუმცა ამ ენებზე მეტყველთა რიცხვი მაინც სწრაფად იკლებს. ამაზე მიუთითებს არაერთი მკვლევარიც (იხ.: კაბატეკი 2003:49; ურიბე-იონგბლადი, 2007:66-67; შენგუპტა, 2009:18-19; როჯერსი, კემპბელი, 2011:4-8): მათი დაკვირვებით, პოლიტიკური ერების (ნაციების) წარმომადგენლები რეგიონულ ენებს (ანუ, თავიანთ მემკვიდრეობით დედაენებს) არაიშვიათად აღიქვამენ, როგორც კილოებს — განსაკუთრებით მაშინ, როცა ისინი ენათესავენ იან **მთავარ ენას**.

იმავდროულად, **ნებისმიერ მრავალეთნიკურ სოციალურ** ერთი ენის **არანებაყოფლობითი გაბატონება ერთობ აღრმავებს იმ წინააღმდეგობებს, რომლებიც ეთნოსთა სხვადასხვაგვარი ცნობიერებიდან გამომდინარეობს.** ყველა ტიპის **ასიმილაციურ პოლიტიკას, რომლის მიზანიც „პოლიტიკური ერისაგან/ნაციისაგან“ ერთიანი ეთნოსის** ჩამოყალიბებაა, საფუძვლად სწორედ „ერთენოვნების პარადიგმა“ უდევს და მისი წარუმატებლობის მიზეზიც ესაა: მაგალითად, იუგოსლავიის მესვეურთა ლამის ოთხმოცდაათწლიანი (1918-2006) ძალისხმევის მიუხედავად, ვერ ჩამოყალიბდა ერთიანი **იუგოსლავურენოვანი** ეთნოსი (ჯოკიჩი, 2003:18); ვერც ფილიპინებზე ხერხდება **ფილიპინურენოვანი** ეთნოსის ჩამოყალიბება (ატიენსა, 1994:82-87), ვერც ინდოეთში — **ინდურენოვანისა** (რამასვამი, 1997:12-13) და ვერც ინდონეზიაში — **ინდონეზიურენოვანისა** (ზეინი, 2020:21-22).

„იუგოსლავიის ენობრივ პოლიტიკას ახასიათებდა ცენტრალიზმი, პურიზმი და შიდა ექსპანსიონიზმი. ცენტრალიზმი გამოიხატებოდა ფედერაციულ სახელმწიფოში ერთიანი „სერბულ-ხორვატული ენის“ ჩამოყალიბების მცდელობით. პურიზმი გამოიხატებოდა იმით, რომ არსებობდა მისწრაფება იუგოსლავიის სხვადასხვა ეთნიკურ-ენობრივ-რელიგიურ ჯგუფთათვის შექმნილიყო ერთი, იდეალური სამწიგნობრო ენა მხოლოდ შტოკავური კილოს საფუძველზე — კაიკავურ, ჩაკავურ თუ სხვა ხორვატულ კილოთა თავისებურებების გაუთვალისწინებლად. ექსპანსიონიზმი გამოიხატებოდა იმით, რომ [მთავრობის მესვეურებს] სურდათ, ნორმირებისთანავე, საბოლოოდ დაეკანონებინათ საზოგადო „სერბულ-ხორვატული ენა“ (Lingua Communis) და მიეცათ მისთვის „სახელმწიფო ენის“ სტატუსი ხორვატების, ბოსნიელების, ჩერნოგორიელებისა და სერბების, ნაწილობრივ ასევე — მაკედონიელებისა და სლოვენების [მშობლიურ] ენათა საპირწონედ... **როგორც პირველ, ისე მეორე იუგოსლავიაშიც, ენობრივი პოლიტიკა მიმართული იყო თვითმყოფად საზოგადოებაში სახელმწიფო ხელისუფლების გავლენის გაძლიერებისკენ. ამას ჯერ პოლიტიკურ-იდეოლოგიურ-ეკონომიკური ინტეგრაცია, ცხოვრების ყველა**

სფეროში ენობრივ-ეთნიკურ სხვაობათა შესუსტება, მომავალში კი — სრული უნიფიცირება და ეთნიკურად კონსოლიდირებული ერის ჩამოყალიბება უნდა მოჰყოლოდა. იმჟამინდელი პოლიტიკა, ცენტრალიზმითა თუ მონოცენტრიზმით, ახალისებდა ერთიანი („სახელმწიფო“), პრივილეგირებული ეთნოსის შექმნას¹ (ბაღდასაროვი, 2018:26-27; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ჩვენი მხრივ, დავძენთ, რომ იუგოსლავიის მრავალეთნიკურ სოციუმს (რომლის წევრებიც ახლომონათესავე ეთნოსთა წარმომადგენლები იყვნენ) საერთო ისტორიული წარსული არ ჰქონია: სლოვენები და ხორვატები ერებად ავსტრია-უნგრეთის იმპერიაში ჩამოყალიბდნენ, ბოსნიელი მუსლიმანები — ოსმალეთის იმპერიაში; სერბებსა და ჩერნოგორიელებსაც 1918 წლამდე, სხვადასხვა სახელმწიფოებში უწევდათ ცხოვრება, ხოლო მაკედონიელები საერთოდ, ბულგარელთა ლოკალურ ჯგუფს წარმოადგენდნენ. ენებს რაც შეეხება: მიუხედავად იმისა, რომ ხორვატთა, ბოსნიელ მუსლიმანთა, სერბთა და ჩერნოგორიელთა სამეტყველო ენობრი-

¹ „Za jugoslavensku jezičnu politiku svojstven je centralizam, purizam i unutarnji ekspanzionizam. Centralizam se izražavao u težnji da se formira u sklopu federativne države jedan “srpskohrvatski” jezik. Purizam se izražavao u težnji da se stvori i unificira jedan idealno pravilan oblik književnoštokavskoga govora kao osnova za književni (standardni) jezik mimo ponajprije čakavskoga i kajkavskoga narječja i drugih osebnosti hrvatskoga jezika i da ga se nametne različitim etnolingvokulturnim zajednicama u Jugoslaviji. Ekspanzionizam se izražavao u težnji da se normira, a na kraju ozakoni (kodificira) jedan zajednički “srpskohrvatski” jezik (lingua communis) i da mu se prida sveopća narav, “državnoga jezika” ponajprije na područje jezika Hrvata, Bošnjaka, Crnogoraca i Srba, a također djelomice Makedonaca i Slovenaca... U samovladarskom društvu centralizirana jezična politika prve, a zatim i druge Jugoslavije bila je usmjerena na pojačanje državne vlasti u svim područjima društvenoga života, na oslabljenje, a u budućoj perspektivi i na izjednačivanje etnojezičnih razlika pod krinkom društvenopolitičke, ideološke i gospodarske integracije i konsolidacije višetničkih naroda. Onodobnoj jezičnoj politici svojstvena je težnja prema centralizaciji i monocentrizmu, pružanje povlastica jednoj (“državnoj”) etnojezičnoj zajednici.“

ვი ერთეულები არსებითად, ერთ **მყიფე სისტემას** ქმნიდა, მათ საფუძველზე **სამწიგნობრო-ეროვნული ენები** იმთავითვე ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად ჩამოყალიბდა: ხორვატიაში — XIV საუკუნიდან, სერბიასა და ჩერნოგორიაში — XIX საუკუნის I ნახევრიდან, ხოლო ბოსნია-ჰერცეგოვინაში კი — XIX-XX სს. მიჯნაზე (მოგუში, 1995: 23-25; კარიჩი, დემიროვიჩი, 2002: 14-15); სლოვენთა და მაკედონიელთა მწიგნობრობის ტრადიციები უფრო ძველია — X საუკუნიდან ვითარდება. აქ ნიშანდობლივია ისიც, რომ ხორვატებსა და სერბებს შორის ენობრივი საკითხის თაობაზე უთანხმოებამ იუგოსლავიის შექმნამდე კარგა ხნით ადრე — XIX საუკუნის 50-იანი წწ. ბოლოდან იჩინა თავი: „ვენის სამწიგნობრო შეთანხმების“ (Bečki književni dogovor, დაიდო 1850 წლის 28 მაისს) მიუხედავად, ხორვატებმა არ მიიღეს კირილიცა, სერბებმა — ლათინური ანბანი („გაიევიცა“¹) და იეკავური წარმოთქმა-დაწერილობა.

ამდენად, 1918 წელს შექმნილი **სერბების, ხორვატებისა და სლოვენების სამეფო** (რომელსაც 11 წლის შემდეგ **იუგოსლავია** ეწოდა) რეალურად წარმოადგენდა **ახლომონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელ ერთა** ხელოვნურ გაერთიანებას სერბი მონარქის სკიპტრის ქვეშ. ფაქტობრივად, სახელმწიფოებრიობა იქ მხოლოდ „ერთენოვნების პარადიგმას“ ეფუძნებოდა² და არა — სატი-

¹ ხორვატულ-ლათინურ ანბანს „გაიევიცა“ (Gajevica) არაოფიციალურად ეწოდა შემქმნელის — ცნობილი ხორვატი ენათმეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის, **ლიუდევიტ გაის (Ljudevit Gaj, 1809-1872)** გვარის მიხედვით. ამჟამად, „გაიევიცას“ იყენებენ როგორც ხორვატები და ბოსნიელები, ისე — სერბებიცა და ჩერნოგორიელებიც (ეს უკანასკნელნი — ტრადიციულ კირილიცასთან ერთად).

² სწორედ ამით აიხსნება ისიც, რომ 1929 წლამდე, სამეფოს სატიტულო ერებად მხოლოდ **სერბები, ხორვატები და სლოვენები** მიიჩნეოდნენ: **ბოსნიელი მუსლიმანები**, რომელთა მეტყველებაც ხორვატულს უახლოვდება, ოფიციალურად ხორვატთა ლოკალურ ჯგუფად ითვლებოდნენ, ხოლო **ჩერნოგორიელები** კი, რომლებიც რწმენითაც მართლმადიდებელი ქრისტიანები არიან და ენობრივადც სერბებთან უფრო ახლოს დგანან, შესაბამისად — სერბთა ლოკალურ ჯგუფად. **მაკედონიელებიც**, მიუხედავად მათი ბულგარული წარმომავლობისა, ოფიციალურად „სამ-

ტულო ერების ეროვნულ-პოლიტიკურ ინტერესებს. შდრ.: ესპანეთი, როგორც ერთიანი მრავალეთნიკური სახელმწიფო, ჩამოყალიბდა XIII-XIV სს.-ში ე.წ. „რეკონკისტას“ (არაბთაგან დაპყრობილი მიწების განთავისუფლების) შედეგად. იმხანად არსებული ვითარების შესაფასებლად „ბრწყინვალე XIII საუკუნის მწიგნობართა — უპირველეს ყოვლისა, მემატიანეთა [შეხედულებების] შესწავლაც იკმარებდა: **ავითარებდნენ რა უძველეს იდეებს, ისინი ესპანეთს წარმოაჩენდნენ, როგორც ქმედითუნარიან გაერთიანებას, რომელსაც ძალუძდა [პირენეის ნახევარკუნძულის] ყველა სამეფოსთვის საერთო ისტორიული მისიის აღსრულება**“¹ (მენენდეს პიდალი, 1931:3; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); ნიშანდობლივია ისიც, რომ ერთიანი ესპანეთის იდეის ყველაზე გულმხურვალე მხარდამჭერი იყო არაგონის მეფე — ეთნიკურად კატალონიელი ჯაუმე (ხაიმე) I დამპყრობელი (კატ.: Jaume el Conqueridor, ესპ.: Jaime el Conquistador, 1213-1276 წწ.). მისი მეფობის ქრონიკა — „მეფე ჯაუმეს საქმეთა წიგნი“ („Llibre dels feits del rei en Jaume“), რომელიც XIII საუკუნეში, კატალანურ ენაზე დაიწერა და მხოლოდ მოგვიანებით ითარგმნა ესპანურად, გადმოგვცემს: „მეფე

ხრეთელ სერბებად“ იწოდებოდნენ (ვრცლად იხ.: მატკოვიჩი, 1998:22-23; პავლიჩევიჩი, 2007:48-50); 1929 წლიდან, როცა მეფე ალექსანდრე I კარაჯორჯევიჩმა პირადი დიქტატურა დაამყარა, შესამჩნევად გაძლიერდა ასიმილატორული პოლიტიკა, რომლის მიზანიც ერთიანი იუგოსლავიის ჩამოყალიბება იყო. ასეთი ვითარება შენარჩუნდა 1945 წლამდე — იუგოსლავიის სათავეში იოსიპ ბროზ ტიტოს (1892-1980) მოსვლამდე. მერე, სერბთა, ხორვატთა და სლოვენთა მსგავსად, ბოსნიელი მუსლიმანები, ჩერნოგორიელები და მაკედონიელებიც დამოუკიდებელ ეთნოსებად/ერებად იქნენ ცნობილნი, თუმცაღა სახელმწიფოებრიობის საფუძვლად „ერთენოვნების პარადიგმა“ მაინც დარჩა. სხვათა შორის, სწორედ ეს იქცა იუგოსლავიის დაშლის (1991-2008) ერთ-ერთ მიზეზად.

¹ „Bastaría estudiar el maravilloso siglo XIII y sus literatos, sobre todo sus cronistas que, desarrollando viejísimas ideas, expresan a España como unidad operante, realizadora de una misión histórica, común a todos sus reinos“

მოვალეა, აღადგინოს ერთობა და დაიცვას ამ სიავისაგან (ე.ი. არაბთაგან — მ.ლ.), რომელიც ველარ უნდა მოვიდეს **ესპანეთში**“.¹ აქედან გამომდინარე, **ერთიანი ესპანეთი შეიქმნა პირენეის ნახევარკუნძულის მაშინდელ ეთნოსთა თანაბარი ძალისხმევით** (მხოლოდ **პორტუგალიელებმა** არ დათმეს XII საუკუნეში მოპოვებული დამოუკიდებლობა) **და განვითარებაც იწყო მათივე ერთობლივი ინტერესების შესაბამისად**. სწორედ ამით აიხსნება ესპანური სოციუმის ტრადიციული მრავალეთნიკურობაც.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ესპანეთის გაერთიანების ხანაში, ამაჟამინდელი **ეთნიკური ესპანელების** წინაპრები ჯერ კიდევ ვერ ქმნიდნენ ერთიან ეთნოსს — ასტურიელები, ლეონელები, არაგონელები, კანტაბრიელები თუ კასტილიელები ახლომონათესავე, მაგრამ **დამოუკიდებელ** ტომებს წარმოადგენდნენ. ასეთივე, ერთიმეორისგან დამოუკიდებელი ტომები იყვნენ დღევანდელი **ბასკების, გალისიელებისა და კატალონიელების** წინაპრებიც. მათი ეთნოსებად ჩამოყალიბება, როგორც უკვე ითქვა, დასრულდა **ერთიანი ესპანეთის სამეფოს** შემადგენლობაში — XVI საუკუნის II ნახევრისთვის. ეს პროცესი ხასიათდებოდა **უწყვეტი ენობრივ-კულტურული ურთიერთგავლენით**: სამწიგნობრო ესპანურმა (კასტილიურმა) ენამ, რომელიც XIV საუკუნიდან მოყოლებული, თითქმის მთელ ნახევარკუნძულზე გავრცელდა, თანდათანობით სრულებით დაიქვემდებარა ასტურლეონური და ნავარულ-არაგონული, უსრულად — გალისიური და კატალანური, თუმცაღა იმავდროულად, განიცადა მათ საფუძველზე წარმოქმნილ სამწიგნობრო ნორმათა გავლენაც (ლაპესა, 1984:32-33). აქვე დავძენთ იმასაც, რომ მრავალი წერილობითი ძეგლი, რომელიც ასტურლეონურ, ნავარულ-არაგონულ, გალისიურ... ენებზე იყო შექმნილი, კასტილიურად ითარგმნა და დღემდე სწორედ ამ თარგმანთა სახით მოაღწია.

¹ „Un rei ho ha tot a restaurar unitat e a defendre aquest mal que no venga en **Espanya**“ — ხაზგასმა მემატანისაა. იხ. Llibre dels feits del rei en Jaume, in folio, გვ. 161

1533 წელს, ცნობილი ესპანელი ჰუმანისტი **ხუან დე ვალდესი** ტრაქტატში „დიალოგი ენის შესახებ“ („Diálogo de la lengua“) უკვე საგანგებოდ აღნიშნავდა: „კასტილიურ ენაზე მეტყველებენ არამარტო მთელ კასტილიაში, არამედ — არაგონის სამეფოშიც, მურსიის სამეფოშიც, მთელ ანდალუზიაშიც, გალისიაშიც, ასტურიაშიც და ნავარაშიც, თანაც — სახელდობრ მდაბიონი; წარჩინებულთა შორის ესპანეთის დანარჩენ კუთხეებშიაც ფართოდაა გავრცელებული; ყოველ კუთხეს საკუთარი სიტყვათა მარაგი და წარმოთქმის მანერა აქვს: ასე მაგალითად, არაგონულის სიტყვათა მარაგი და წარმოთქმის მანერა სხვაა, ანდალუზიურის — სხვა, ნავარულის — სხვა“.¹ ე.ი. XVI საუკუნეში, სამწიგნობრო ესპანური (კასტილიური) **მთავარ ენად** აღიქმებოდა, დანარჩენი ენობრივი ერთეულები (რომელთაგან უმეტესობას, ესპანეთის გაერთიანებამდე, მწიგნობრობის ტრადიციებიც კი გააჩნდა) — **მემკვიდრეობით დედანებად ან კუთხურ კოინებად**. არსებითად, **ამგვარი ვითარება ნარჩუნდება ესპანეთში ამჟამადაც**.

აქვე, ბუნებრივია, ისმის კითხვა: რატომ არ დაჰკარგეს **ერთიან ესპანეთში**, სამწიგნობრო ესპანური (კასტილიური) ენის ფართოდ გავრცელებისა და ფაქტობრივი ჰეგემონიის პირობებში, **ბასკებმა, გალისიელებმა და კატალონიელებმა** ეთნიკური თავის-

¹ „La lengua castellana se habla no solamente por toda Castilla, pero en el reino de Aragón, en el de Murcia con toda el Andalucía y en Galicia, Asturias y Navarra; y esto aun hasta entre gente vulgar, porque entre la gente noble tanto bien se habla en todo el resto de España, cada provincia tiene sus vocablos propios y sus maneras de dezir, y es así que el aragonés tiene unos vocablos propios y unas propias maneras de dezir, y el andaluz tiene otros y otras, y el navarro otros y otras“ — ციტატა მოგვყავს ავტორისეული ორთოგრაფიის და სტილის დაცვით. ვიმოწმებთ 1984 წლის გამოცემის (Juan de Valdés, *Diálogo de la lengua*, ed. Antonio Quilis Morales, Plaza y Janés, Barcelona) მიხედვით, გვ. 12; აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ „ესპანეთის დანარჩენ კუთხეებად“ ხუან დე ვალდესი იმჟამინდელ ზღვისიქითა სამფლობელოებს (ლათინურ ამერიკას, ფილიპინებს...) მოიხსენიებს, სადაც ადგილობრივი, არაესპანური (არარომანული) მოსახლეობა მეტობდა.

თავადობა მაშინ, როცა **ასტურიელები, ლეონელები, ნავარელები, არაგონელები, მურსიელები** თუ **ანდალუზიელები** (რომელთა სამეცხველო ერთეულებიც XIII-XIV სს.-ში სამწიგნობრო ენები იყო) ეთნიკურ ესპანელთა **ლოკალურ ჯგუფებად** ჩამოყალიბდნენ? პასუხი ცალსახაა: **ბასკების, გალისიელებისა და კატალონიელების წინაპარ ტომთა ჯგუფები ეთნოკულტურული მოცემულობებით შესამჩნევად განსხვავდებოდნენ როგორც ერთმანეთისგან, ისე — იმ ტომთა ჯგუფისგანაც, რომლის საფუძველზეც შემდგომში ესპანური ეთნოსი შეიქმნა.** შესაბამისად, ერთიანი ესპანეთის შემადგენლობაში ბასკეთის, გალისიის და კატალონიის თვითმმართველობა იმთავითვე, უპირატესად ეთნოკულტურული თავისებურებებით იყო განპირობებული და არა — ოდენ პოლიტიკურ-ეკონომიკურით, როგორც სხვა კუთხეთა/სამფლობელოთა შემთხვევებში (მსჯელობისთვის იხ.: ლიორენსი, ორტეგა, როჩი, 1993:47-48; ლოპეს კარეირა, 1998:22-24; გუტიერეს აროსა, 2007:15-16). ამჟამადაც, ესპანეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემავალი ავტონომიები ერთმანეთისგან სწორედ ამ ძირითადი ნიშნით განსხვავდებიან.

მაშასადამე, **იუგოსლავიისაგან** განსხვავებით, **ესპანეთში** „ერთენოვნების პარადიგმა“ ფაქტობრივად, არასოდეს ყოფილა მიღებული — **ამ ქვეყნის მრავალეთნიკური სოციუმის წარმომადგენლები, საერთო ისტორიული წარსულის შედეგად დამკვიდრებული პოლიტიკურ-კულტურული მოცემულობების ნებაყოფლობითი გაზიარების პარალელურად, ყოველთვის ინარჩუნებდნენ მემკვიდრეობით დედაენებსა თუ სხვა ეთნოკულტურულ თავისებურებებს, რომელთაც, თავის მხრივ, ემყარებოდა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა.** აქედან გამომდინარე, უდავოა, რომ **ესპანელი ერი/ნაცია** უპირველეს ყოვლისა, პოლიტიკურ-კულტურული ცნებაა და არა ეთნიკური — ის არ უდრის ცნებას **ესპანელი ეთნოსი**, რომელსაც უფრო ვიწრო მნიშვნელობა აქვს. დავძენთ იმასაც, რომ **ერთიან ესპანეთში ესპანელი ეთნოსი შედარებით უფრო გვიან ჩამოყალიბდა, ვიდრე ბასკი, კატალონიელი ან გალისიელი.** ამისი მიზეზი ის იყო, რომ

„ესპანეთის სამეფოს შექმნამდე, პირენეის ნახევარკუნძულზე თვითალქმის აშკარა განმსაზღვრელი იყო **რელიგია**, რაზეც მიუთითებდა ცნება «ძველი ქრისტიანი». შემდგომ — XVI საუკუნის დასასრულს, ესპანეთის გაერთიანებული სახელმწიფოს პოლიტიკური სისტემის განმტკიცებამ ორი სხვადასხვაგვარი შედეგი გამოიღო: ერთი მხრივ, დამყარდა კასტილიური ენის ეროვნულ-კულტურული ჰეგემონია, მეორე მხრივ კი — გამოიკვეთა **ვიწრო, ეთნიკურ-ენობრივი თვითალქმის ფაქტორებიც** ბასკურ, კატალანურ და გალისიურ ენათა გარშემო“¹ (ალვარეს კასტრო, 1998:27). ანუ, **სამწიგნობრო ესპანური (კასტილიური), როგორც სახელმწიფო ენა, იმთავითვე აღქმული იქნა, როგორც ერთგვარი ზეეთნიკური მოცემულობა; ამიტომ, მან კარგა ხანს ვერ იტვირთა ერთიანი ეთნიკური თვითალქმის ჩამომქერწავი ფაქტორის ფუნქცია უშუალოდ ესპანურ ლოკალურ ჯგუფებში:** თუ ბასკები, კატალონიელები და გალისიელები, როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ეთნოსებად ჩამოყალიბდნენ XVI საუკუნის II ნახევრისთვის, საკუთრივ ესპანელები თვით XVIII საუკუნის შუახანებამდე ვერ მოიაზრებდნენ თავს ერთიან ეთნოსად — მათთვის ცნება **ეთნიკურ-ენობრივი თვითალქმა** ერთმნიშვნელოვნად **კუთხურ (რეგიონულ) თვითალქმასთან** ასოცირდებოდა (რუისი, 2001:23-26; ვულფი, 2003:47-48).

ესპანეთის კოლონიურ სამფლობელოებშიაც, რასაკვირველია, ასეთივე ვითარება იყო — სამწიგნობრო ესპანური (კასტილიური) ენა ზეეთნიკურ მოცემულობად აღიქმებოდა, მის პარალელურად კი, ფართოდ გამოიყენებოდა ადგილობრივი ენობრივი ერ-

¹ „Antes de formación del reino de España, en la Península Ibérica el factor de identidad más clara fue el **religioso**, expresado en la condición de "cristiano viejo". Después, al final del siglo XVI, el reforzamiento del sistema político del estado unido español terminó dando dos resultados distintos: por un lado, se estableció la hegemonía nacional y cultural del castellano y por otro - se fue acentuado los factores de **identificación estrechamente etnolingüística** en torno al vasco, al catalán y al gallego“ — ხაზგასმები ავტორისაა.

თეულები: მაგალითად, მეფე ფილიპე II ბრძანებით, 1570 წელს, **ახალი ესპანეთის ვიცე-სამეფოში** (ამჟამად — მექსიკა) ესპანურ-თან ერთად, სახელმწიფო ენად გამოცხადდა აგრეთვე ნაუატლი ანუ აცტეკური (სუარესი, 1983:165-166); 1593 წლიდან **ფილიპინების საგენერალ-კაპიტნოში** (1584-1821 წწ. შედიოდა ახალი ესპანეთის ვიცე-სამეფოში, 1821-1898 წწ. იყო ცალკე ადმ. ერთეული; ამჟამად — ფილიპინები) — ტაგალური (სიგნი, 2010:56) და ა.შ. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ადგილობრივ ენათათვის მხოლოდ ლათინური ანბანის გამოყენება იყო ნებადართული; ამასთან, პრესტიჟისა და ფუნქციურობის მხრივ, ვერც ერთი მათგანი ვერ უტოლდებოდა ოფიციალურ ენას — ესპანურს (კასტილიურს).

1.5.2. მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტა, როგორც ახალ ეთნოსთა (და ენათა) ჩამოყალიბების უმთავრესი ფაქტორი. ზოგიერთი მკვლევრის შეხედულებით, სწორედ სახელმწიფოებრიობის ესპანურმა მოდელმა განაპირობა ლათინურ ამერიკაში **მეორეული ფორმაციის ესპანურენოვან ერთა** ჩამოყალიბება (უიმერი, 2002:115-116; ნავარეტე, 2005:47-48); ჩვენი აზრით, ეს პროცესი დაიწყო, უპირატესად, ესპანური ეთნოკულტურული მოცემულობების ტრანსპლანტაციის შედეგად — კოლონიური მმართველობისას, **ლათინური ამერიკის ქვეყნებში ესპანეთიდან ჩასულთა და მათ შთამომავალთა (კრეოლთა), ასევე — ესპანურ-ინდიური წარმოშობის მეტისთა რაოდენობამ მალევე გადააჭარბა ადგილობრივ მოსახლეთა (ინდიელთა) რაოდენობას.** ახალ პირობებში, ესპანეთისთვის დამახასიათებელი მრავალეთნიკური სოციუმი ტრანსფორმირდა **ესპანურენოვან ეთნიკურ ერთობად იმიტომ, რომ გაწყდა მემკვიდრეობითი ჯაჭვი** მასა და ევროპაში დარჩენილ წინა თაობებს შორის. შესაბამისად, უკლებლივ ყველა ეთნოკულტურული მოცემულობა მოერგო დამხედურ გარემოს: პირველ რიგში, გაქრა ესპანეთიდან ჩამოყალიბებული მემკვიდრეობითი დედაენები — მათ ჩაენაცვლა ესპანური (კასტილიური) ენა, რომელმაც განიცადა ადგილობრივი ინდიელების ენათა გავლენა. ინდიელებთან საზიაროდ იქცა ასევე, საზოგადოებრიობა და კულტურა; ამან, თავის მხრივ, განა-

პირობა ახალი მემკვიდრეობითი ჯაჭვის და ისტორიის წარმოქმნა. საბოლოოდ, ლათინურ ამერიკაში, კოლონისტებისა და ადგილობრივი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის შერევის შედეგად, ჩამოყალიბდა ოცდაათამდე **მეორეული ფორმაციის ესპანურენოვანი ეთნოსი.** XIX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, ისინი დამოუკიდებელ **ერებს** წარმოადგენენ.

აქვე, შდრ.: სახელმწიფოებრიობის ესპანური მოდელი **ფილიპინებზეც** ოთხი საუკუნის განმავლობაში (1584-1898 წწ.) არსებობდა, მაგრამ ადგილობრივთა ეთნოგენეზზე მნიშვნელოვანი გავლენა არ მოუხდენია.¹ ამ ქვეყანაში ესპანეთიდან ჩასულთა (და მათ შთამომავალთა) რაოდენობა არასოდეს აღმატებია 100 ათას კაცს, რაც ძალიან ცოტა იყო. ესპანურ-ფილიპინური წარმომავლობის მეტისებს რაც შეეხება: ესპანურად (კასტილიურად) მეტყველებდა მხოლოდ მათი პირველი თაობა, მეორე და მომდევნო თაობათათვის კი მშობლიურ ენად იქცა **ჩაბაკანო** (ესპ. Chabacano „მდაბიური, სოფლური“) — ფილიპინურ და ესპანურ ენათა შერევით წარმოქმნილი კრეოლური მეტყველება, რომელიც ამჟამადაც შემორჩენილია კ. მინდანაოზე (უინომი, 1956:14-15; ჩემბერსი, სალვადორი, 2003:III-V).

ანალოგიურად, **პარაგვაიშიც** სახელმწიფოებრიობის ესპანურმა მოდელმა ადგილობრივთა ეთნიკურ-ენობრივი თვითაღქმა ვერ შეცვალა: მეზობელი მხარეებისაგან განსხვავებით, იქ ესპანურს (კასტილიურს) მხოლოდ ოფიციალური ენის ფუნქცია ჰქონდა, საერთო-სახალხო და საურთიერთობო ენა კი იყო ადგილობრივი **გუარანი**, რომელსაც თეთრკანიანებიცა და მეტისებიც

¹ მიუხედავად იმისა, რომ **ესპანური** ამ ქვეყანაში 1898 წლიდან (როცა პირველად გამოცხადდა დამოუკიდებლობა) 1987 წლამდე ოფიციალური ენა იყო (ტაგალურთან და ინგლისურთან ერთად). ის დღემდე მეტნაკლებად ინარჩუნებს **მთავარი უცხო ენის** ფუნქციას ფილიპინურ სოციუმში (ვრცლად იხ. აგონსილიო, 1990:6-7). ამჟამინდელი მონაცემებით, ფილიპინებზე ესპანური დედაენას წარმოადგენს 500 ათასამდე კაცისათვის, რაც ქვეყნის მთელი მოსახლეობის 0,5%-ს შეადგენს (ჯონსონი, 2008:12-13).

ფლობდნენ. ამ ქვეყანაში დღესაც მყარად ნაჩუნდება ამგვარი ვითარება. შესაბამისად, **პარაგვაიელი ერის** (რომელიც შედგება სამი რასობრივი ჯგუფისაგან: მეტისებისაგან [70%], თეთრკანიანებისაგან [20%] და ინდიელებისაგან [10%]) **დედაენას წარმოადგენს გუარანი, ესპანური კი კოლონიური წარსულისა და გეოპოლიტიკური მდებარეობის გათვალისწინებით, რჩება მათი სახელმწიფოს ოფიციალურ ენად** (გრცლად იხ. ბოლკე, ტერნერი, 1993:139-147). ამ მხრივ, პარაგვაიელები მკვეთრად განსხვავდებიან ლათინური ამერიკის (და, საერთოდ — ახალი სამყაროს) სხვა მეორეული ფორმაციის ეთნოსთაგან.

ყოველივე ზემოთ თქმული ცხადჰყოფს, რომ ერთი მხრივ, **მრავალეთნიკური სოციალუმი, რომელიც ყალიბდება და ვითარდება ენდემურ პირობებში, მხოლოდ გარეგნულად იძენს ერთიანი ეთნოსისთვის დამახასიათებელ ნიშნებს — საერთო ისტორიას, საზოგადოებრიობას, მთავარ ენას; იმავდროულად, მისი წევრები ინარჩუნებენ მთავარი ენისაგან განსხვავებულ დედაენებს, როგორც მემკვიდრეობას. მეორე მხრივ კი, მრავალეთნიკური სოციაუმის საფუძველზე მეორეული ფორმაციის ეთნოსი შეიძლება ჩამოყალიბდეს მხოლოდ არაენდემურ პირობებში ტრანსპლანტაციის შედეგად, თუკი მთავარი ენისადმი და მემკვიდრეობითი დედაენებისადმი დამოკიდებულება შეიცვლება თაობათა შორის მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტის გამო.**

აქვე დავძენთ იმასაც, რომ **მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტა ერთეთნიკური სოციაუმის საფუძველზეც განაპირობებს მეორეული ფორმაციის ეთნოსის ჩამოყალიბებას**: მაგალითად, **ბრაზილიელთა** წინაპრები იყვნენ **პორტუგალიელები**, რომლებიც ლათინური ამერიკის აღმოსავლეთი სანაპიროების კოლონიზაციას 1500 წლიდან შეუდგნენ. პორტუგალია მაშინაც ისეთივე ერთეოვან სახელმწიფოს წარმოადგენდა, როგორიც ამჟამადაა,¹ ახალ

¹ ეთნიკური პორტუგალიელები პორტუგალიის მთელი მოსახლეობის 90%-ს შეადგენენ (მანდრეიკი, 2010: 692-694). აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ პირენეის ნახევარკუნძულზე, ესპანეთ-პორტუგალიის სახელმწიფო საზღვარიც, ბოლო 220 წლის განმავლობაში, საერთოდ არ შეცვლილა.

მიწებზე კი სახლობდნენ ინდიელთა სხვადასხვა ტომები, რომელთა შორისაც ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო **ტუპინამბა**; სწორედ მათი მეტყველება გამოცხადდა კოლონიის მთავარ ენად (პორტ. *Língua geral*). საგანგებოდ შეიქმნა ტუპინამბას დამწერლობაც, ლათინური გრაფიკის საფუძველზე. „XVI-XVIII საუკუნეებში, ეს ენა განსაკუთრებით გავრცელდა ბრაზილიაში — [იმდენად, რომ] ძალიან ხშირად, კოლონიის პორტუგალიელ მესვეურებსა და ხალხს შორის თარჯიმანიც კი იყო საჭირო. XVIII საუკუნის II ნახევრიდან, პორტუგალიის სამეფო კარმა, მარკიზ დი პომბალის ძალისხმევით, აკრძალა მისი გამოყენება და მკაცრი სასჯელით დამუქრა მათ, ვინც [მაინც] გამოიყენებდა. იმ დროიდან მოყოლებული, ბრაზილიაში დამკვიდრდა პორტუგალიური ენა“ (ნავარუ, 2013:536-537).¹ გარდა ამისა, კოლონიაში, პორტუგალიურენოვანი მოსახლეობის ხვედრითი წილის გაზრდის მიზნით, პორტუგალიის მცირემიწიანი მხარეებიდან 100 ათასამდე კაციც ჩაასახლეს (ფაუსტუ, 2015:45).

1807 წელს, პორტუგალიის მეფე **ჟუან VI** პირენეის ნახევარკუნძულზე შემოჭრილ ნაპოლეონის არმიას სწორედ ბრაზილიაში გაექცა. მას თან გაჰყვა მთელი სამეფო კარი და არისტოკრატთა უმეტესობაც. შესაბამისად, პორტუგალიის სამეფოს დედაქალაქად იქცა ქალაქი **რიო დე ჟანეირო**, რომელიც 1763 წლიდან კოლონიის ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა. სხვა დასახლებებთან შედარებით, იქ შესამჩნევად ჭარბობდა თეთრკანიანი, პორტუგალიურენოვანი მოსახლეობა. მალევე, მათსა და პორტუგალიიდან ჩამოსულებს შორის, თავი იჩინა უთანხმოებამ — პორტუგალიელ არისტოკრატებს მიაჩნდათ, რომ თავად მეტი უფლებები უნდა ჰქონოდათ, ვიდრე კოლონიაში დაბადებულ თეთრკანი-

¹ „Nos séculos XVI-XVIII, tornou-se a língua mais falada no Brasil, em muitos casos sendo necessário um intérprete entre a autoridade colonial portuguesa e o povo. No II metade do século XVIII, a coroa portuguesa, sob a gestão do marquês de Pombal, proibiu o seu uso, punindo severamente quem a utilizasse, impondo-se, a partir de então, o idioma português no Brasil.“

ანებს. ეს უკანასკნელნი, თავის მხრივ, თვლიდნენ, რომ რაკი სამეფო რეზიდენცია რიო დე ჟანეიროში იყო, პრივილეგიებითაც უმეტესად, კოლონიის მკვიდრთ უნდა ესარგებლათ (ფაუსტუ, 2015:49).

ამდენად, უკვე XIX საუკუნის დასაწყისისათვის, ბრაზილიაში ჩასახლებულ პორტუგალიელთა შთამომავლები, მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტის გამო, თავს პორტუგალიელებად აღარ მიიჩნევდნენ — მიუხედავად იმისა, რომ კვლავ პორტუგალიურად მეტყველებდნენ; არსებითად, მეორეული ფორმაციის პორტუგალიურენოვანი ეთნოსის ფორმირება უკვე დაწყებული იყო. ცხადია, სწორედ ამითაიხსნებოდა ის მრავალმხრივი ანტაგონიზმიც, რასაც პორტუგალიელი ჩინოვნიკები სულ უფრო და უფრო ხშირად აწყდებოდნენ კოლონიაში. საბოლოოდ, მეფე ჟუან VI ბრაზილიას ავტონომია მიანიჭა — 1815 წელს გამოაცხადა **პორტუგალიის, ბრაზილიის და ალგარვის გაერთიანებული სამეფოს** (O Reino unido de Portugal, Brasil e Algarves) შექმნა, თუმცა ბრაზილიელთა დამოუკიდებლობისკენ სწრაფვის ჩახშობა მაინც ვერ შეძლო.

მეფე ჟუან VI მემკვიდრემ — პედრუ IV შექმნილ ვითარებას მალევე აუღო ალღო და 1822 წლის 7 სექტემბერს, ბრაზილია პორტუგალიისგან დამოუკიდებელ იმპერიად გამოაცხადა. შესაბამისად, თვითონ გახდა იმპერატორი **პედრუ I**, „განმათავისუფლებლად“ (O libertador) წოდებული. ამით მან, ერთი მხრივ, თეთრკანიან ბრაზილიელთაგული მოიგო, მეორე მხრივ კი უზრუნველყო მთელ ქვეყანაში პორტუგალიური ენისა და კოლონიური რეჟიმის დროს ჩამოყალიბებული, მეორეული ფორმაციის ეთნოკულტურული მოცემულობების გავრცელება-ფეხმოკიდება. ამრიგად, პორტუგალიის ყოფილ კოლონიაში შენარჩუნდა პორტუგალიური მონარქიული წყობა, პორტუგალიურენოვან კოლონისტთა შთამომავლების ხელისუფლება, თუმცა მოისპო უკვე დრომოჭმული კოლონიური მმართველობა; უწინ საყოველთაოდ გავრცელებული **ტუპინამბას** ენა კი იქცა არაპრესტიჟულ, რეგიონულ მეტყველებად.

მაშასადამე, **არაენდემურ პირობებში ტრანსპლანტაციის შედეგად, ერთენიკურ სოციუმში (ეთნოსში) მემკვიდრეობი-**

თი ჯაჭვი ზუსტად ისევე შეიძლება გაწყდეს, როგორც მრავალეთნიკურ სოციუმში (რომელიც, როგორც ითქვა, მხოლოდ გარეგნულად იძენს ეთნოსისთვის დამახასიათებელ ნიშნებს); ამგვარ შემთხვევებში, მემკვიდრეობითი ჯაჭვის ურღვევობას სახელმწიფოებრიობის შენარჩუნებაც კი ვეღარ უზრუნველყოფს, რადგან სახელმწიფოებრიობა ეთნოსის განვითარების უმაღლესი საფეხურია, ეთნოსის სრულფასოვანი განვითარება კი მხოლოდ ენდემურ პირობებშია შესაძლებელი: მეორეული ფორმაციის ეთნოსები/ერები ჩამოყალიბდნენ მაშინ, როცა ევროპის ქვეყნებიდან გადასახლებულთა შთამომავლებისთვის დამხვდური გარემო მშობლიურად იქცა. შდრ.: ფერეიდანში (ირანი) ქართველები XVII საუკუნის I ნახევარში გადასახლეს და რწმენის შეცვლაც აიძულეს, თუმცა მათმა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა მშობლიური ენაც შეინარჩუნა და ეთნიკური თვითადქმაც; რასაკვირველია, ამისი უმთავრესი მიზეზი ისაა, რომ საქართველოში დარჩენილ და ირანში გადასახლებულ ქართველთა შორის მემკვიდრეობითი ჯაჭვი არ გამწყდარა; არც დამხვდური გარემო გაუმშობლიურებიათ გადასახლებულებს — ფერეიდნელი ქართველობა მსოფლიოში უძველეს ქართულ დიასპორას წარმოადგენს.

აქედან გამომდინარე, აშკარაა, რომ საერთო სახელმწიფოებრიობა, როგორც ეთნოკულტურული მოცემულობა, ნებისმიერი ეთნოსისთვის უმნიშვნელოვანესია, მაგრამ ეთნიკურობის საფუძვლად მას, ცხადია, ვერ მივიჩნევთ: მიუხედავად იმისა, რომ როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეთნოსის სიცოცხლისუნარიანობასა და ურღვევობას განაპირობებს, მრავალეთნიკური სოციუმის ერთიან ეთნოსად გარდაქმნა მაინც არ ძალუძს, თანაც დიდადაა დამოკიდებული ენდემურ პირობებზე. ამრიგად, ეთნიკურობის საფუძველია მხოლოდ საერთო მემკვიდრეობა, ენა, ისტორია, საზოგადოებრიობა და კულტურა, რომელთა ურთიერთდამოკიდებულების მოშლა (რაც, უპირველეს ყოვლისა, მემკვიდრეობითი ჯაჭვის გაწყვეტით იწყება) ახალი ეთნოსის ჩამოყალიბებას იწვევს. რასაკვირველია, ამ ხუთი უმთავრესი ეთნოკულტუ-

რული მოცემულობის ურთიერთდამოკიდებულებასაც ენდემური პირობები განსაზღვრავს, მაგრამ არა იმდენად, რამდენადაც საერთო სახელმწიფოებრიობას. დავძენთ იმასაც, რომ ნებისმიერი ეთნოსი, რომელიც სხვა ეთნოსის არაენდემურ პირობებში აღმოჩენილი ნაწილის საფუძველზე ყალიბდება, უპირობოდ **მეორეული ფორმაციისაა**, რადგანაც მისი ჩამოყალიბება, რაღა თქმა უნდა, არ ნიშნავს ენდემურ პირობებში დარჩენილი თავდაპირველი ეთნოსის სრულ გაქრობას. ამდენად, **ბრაზილიელები და აფრიკანერები**, რომელთა წინაპრებიც ძირითადად XVII-XVIII სს.-ში ევროპიდან გადასახლებული პორტუგალიელები და ჰოლანდიელები იყვნენ, მეორეული ფორმაციის ეთნოსებია, ხოლო **ოსები** კი, რომლებიც X-XIII სს.-ში, კავკასიაში მოსული ალანებისა და ადგილობრივი მთიელების შერევის საფუძველზე ჩამოყალიბდნენ — ოდენ **ნარევი ფორმაციის** ეთნოსი, რაკი ალანები დღეს აღარ არსებობენ.

ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულების მოშლა, როგორც წესი, დასაწყისიდანვე თავს იჩენს ენაში — **მეორეული ფორმაციის სოციუმი, რომელიც ეთნოსად ჩამოყალიბების ტენდენციას ამჟღავნებს, თავადვე ადგენს და ამკვიდრებს საკუთარ, განსხვავებულ ენობრივ ნორმებს, რომელთა განუხრელ დაცვასაც, შემდგომში, ეროვნული თვითშეგნების შენარჩუნების უმთავრეს გარანტიად მიიჩნევს**. ამაზე პირველად მიუთითა ამერიკელმა პუბლიცისტმა **ჰენრი ლუის მენკენმა** (1919:66): „[როცა] ამერიკაში დაიწყო ახალი, მსოფლიოში ჯერარნახული ფასეულობების ჩამოყალიბება — სახელმწიფოებრიობაში, სამართალში, საზოგადო და პირად მორალურ შეხედულებებში, ზნე-ჩვეულებებში, აზროვნებასა თუ სოციალურ ურთიერთობებში, ამერიკულმა მეტყველებამაც მყისვე თავისი დამახასიათებელი შეფერილობა შეიძინა; ამგვარად, თანდათანობით, მასა და ინგლისის მეტყველებას შორის უეჭველმა სხვაობამ იჩინა თავი“.¹

¹ „America began to stand for something quite new in the world - in government, in law, in public and private morals, in customs and habits of mind, in the minutiae of social intercourse. And simultaneously the voice of

ამასთან, ერთი და იმავე ენობრივი სისტემის სხვადასხვა ქვესისტემებზე (კილოებზე) მეტყველ ლოკალურ ჯგუფთა დაპირისპირებაც ხელს უწყობს ამ ქვესისტემათათვის დამახასიათებელ სტრუქტურულ მიდრეკილებათა შეუზღუდავ და, რაც მთავარია — აბსოლუტურად დამოუკიდებელ განვითარებას. ეს, რასაკვირველია, სისტემური სხვაობის გაჩენის (ანუ ახალი ენის ჩამოყალიბების) საფუძველია: მაგალითად, თანამედროვე ნიდერლანდურის წინაპარმა კილომ, რომელიც ქვემოგერმანულ კილოთა ქვემოფრანკულ ქვეჯგუფს მიეკუთვნებოდა, დამოუკიდებლად განვითარება დაიწყო XV-XVI სს.-დან, როცა დღევანდელი ნიდერლანდების და ბელგიის ტერიტორია საბოლოოდ გამოეყო გერმანულ სამყაროს და ესპანეთის სამფლობელოდ იქცა. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ნიდერლანდურის წინაპარ კილოს მწიგნობრობის ტრადიცია V საუკუნიდან ჰქონდა, მაგრამ XVI საუკუნის დასაწყისამდე მას ეწოდებოდა „**Dietsc//Duutsc**“, მიიჩნეოდა რა ისეთივე გერმანულ (**Deutsch**) მეტყველებად, როგორიცაა, ვთქვათ, **ბავარიული კილო**.

ზოგადად, თანამედროვე ნიდერლანდურს ანალიზური სტრუქტურა ახასიათებს, მაშინ როდესაც გერმანულ სამწიგნობრო ენასა და კილოებში დასტურდება შერეული — ანალიზურ-სინთეზური სტრუქტურა. ამგვარ ფონზე, ქვემოგერმანულ კილოთათვის დამახასიათებელია მეტი ანალიზურობა, ხოლო შუა- და ზემოგერმანულ კილოთათვის, პირიქით — მეტი სინთეზურობა (ფილიჩევა, 1983:85; ბაუზინგერი, 1984:34). შესაბამისად, თანამედროვე ნიდერლანდური ენის ანალიზური სტრუქტურა ქვემოგერმანული თავისებურების დამოუკიდებელი, შეუზღუდავი განვითარების ლოგიკური შედეგია: ნიდერლანდურის წინაპარი ქვემოგერმანული (ქვემოფრანკული) მეტყველება, როგორც V-XIII სს.-ის წერილობითი ძეგლებიდან ჩანს, სწორედ შერეული, ანა-

America began to take on its characteristic tonecolors, and the speech of America began to differentiate itself unmistakably from the speech of England.“

ლიზურ-სინთეზური სტრუქტურით ხასიათდებოდა; XIV-XV სს.-ში სინთეზურობას უკვე ჭარბობდა ანალიზურობა, ხოლო XVI საუკუნიდან კი, როცა დამოუკიდებელ ენად ჩაითვალა — ანალიზური სტრუქტურა საბოლოოდ იქნა მიჩნეული ნორმატიულად. მიუხედავად ამისა, სინთეზურობის გარკვეული ელემენტები (ირიბ ბრუნვათა არქაული, აწ გაქვავებული ფორმები) ნიდერლანდურში დღემდეც შემორჩა აქა-იქ (მირონოვი, 1954: 1020). დავძენთ იმასაც, რომ „**Dietsc//Duutsc**“-ისეული შერეული სტრუქტურა ამჟამად მეტ-ნაკლებად უცვლელი სახით დაცულია იმ ქვემოფრანკულ კილოებში, რომლებზე მეტყველნიც თავს დასაბამიდანვე **გერმანელებად** თვლიან (კორნელისენი, 2007: 11-12).

მაშასადამე, XVI საუკუნეში, ერთ-ერთ ქვემოფრანკულ კილოზე მეტყველი ლოკალური ჯგუფის წარმომადგენლებს რომ თავი გერმანელებისგან დამოუკიდებელ ეთნოსად არ ჩაეთვალოთ, მათი კილო **გერმანული სამწიგნობრო ენის საფარქვეშ** განვითარდებოდა და შეინარჩუნებდა შერეულ — ანალიზურ-სინთეზურ სტრუქტურას, სხვა ქვემოფრანკულ კილოთა მსგავსად. მხოლოდ ეთნოკულტურული მოცემულობების ურთიერთდამოკიდებულების მოშლამ შექმნა იმის საფუძველი, რომ ნიდერლანდური ენის წინაპარი კილო დამოუკიდებლად განვითარებულიყო — ე.ი. ეტვირთა ეროვნული თვითაღქმის ჩამომძერწავი **საერთო ენის** ფუნქცია. აქ აღსანიშნავია ისიც, რომ ქვემოფრანკულ კილოებზე მეტყველ გერმანელებს ნიდერლანდური ენა ამჟამადაც კი თარჯიმნის გარეშე ესმით, თანაც — უკეთესად, ვიდრე სამწიგნობრო გერმანული, თუმცა **დედაენად** მაინც ამ უკანასკნელს მიიჩნევენ, რადგანაც ეთნიკურად **გერმანელები** არიან (გრცლად იხ.: ლაბაძე, 2016: 161-162).

ორიოდე საუკუნის შემდგომ — XVIII-XIX სს. მიჯნაზე, საკუთრივ **ნიდერლანდურ** თავისებურებათა დამოუკიდებელი და შეუზღუდავი განვითარების შედეგად, ჩამოყალიბდა **აფრიკანსი** — მსოფლიოს ყველაზე ახალგაზრდა გერმანიკული ენა, რომელსაც საფუძვლად დაედო ერთ-ერთი **სამხრეთნიდერლანდური** კილო. თითქმის ყველა ის მიდრეკილება, რაც ახასიათებს სამხრეთი

ნიდერლანდების ხალხურ მეტყველებას, აფრიკაანსში უკვე **ნორ-მადაა** ქცეული: სახელებში სრულიად გამქრალია სქესის კატეგორია (სამხრეთნიდერლანდურში — გაქრობის გზაზე); ზმნა პირის და რიცხვის მიხედვით არ იცვლება (სამხრეთნიდერლანდურში — იცვლება მხოლოდ რიცხვის მიხედვით), დრო-კილოთა ფორმებიც ერთობ გამარტივებულია (სამხრეთნიდერლანდურში — გამარტივების გზაზე) და ა.შ. სტრუქტურას რაც შეეხება: **კლასიკურ ანალიზურობასთან** ერთად, აფრიკაანსის უმთავრესი დამახასიათებელი ნიშანია ის, რომ მეტყველების ნაწილთა შორის ზღვარი მეტწილად, მოშლილია.¹

ღირსსაცნობია, რომ ნიდერლანდების სამხრეთაფრიკულ სამფლობელოებში აფრიკაანსის წარმოქმნა განაპირობა **უცხო ენებთან ინტერფერენციამ**, რომლის გამომწვევი მიზეზი, თავის მხრივ, იყო სამხრეთ აფრიკაში დასახლებულ ნიდერლანდელ კოლონისტთა ყოფის თავისებურება — მისდევდნენ რამესაქონლეობას, ისინი იკავებდნენ ვრცელ საძოვრებს და ერთიმეორისგან მოშორებით, ხუტორებად სახლდებოდნენ. თითქმის ყველა ხუტორში, თეთრკანიანებს დიდად სჭარბობდნენ ფერადკანიანი (მაღალე-ლი და ჰოტენტოტი) მოწეები და მოჯამაგირეები, რომელთა პირველი თაობისთვის ნიდერლანდური მშობლიური ენა არ იყო, მაგრამ მის გარდა, ნებისმიერი სხვა ენის გამოყენება მკაცრად ეკრძალებოდათ ერთმანეთთან ურთიერთობის დროსაც კი. ამან, ცხადია, ნიდერლანდურის **კრეოლიზაცია** გამოიწვია. ამრიგად, XIX საუკუნის დასაწყისისათვის, როცა ნიდერლანდების სამხრეთაფრიკულ სამფლობელოებს დიდი ბრიტანეთი დაეუფლა, კოლონისტთა

¹ მაგალითად, შდრ.: **Van** 1. -დან, -გან წინდებული: *Ek kom van die Transvaal af* „მე ტრანსვაალიდან ვარ“; 2. გვარი: *My van is Du Plessis* „ჩემი გვარია დიუ პლესი“; **Magtig** 1. ძლიერი, შემძლე: *Die Suid Afrika is 'n magtig land* „სამხრეთი აფრიკა ძლიერი ქვეყანაა“; 2. გაძლიერება (აძლიერებს): *Ons moedertaal magtig ons vaderlandsliefde* „ჩვენი მშობლიური ენა ჩვენს მამულიშვილობას აძლიერებს“... აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მეტყველების ნაწილთა შორის ზღვარის მოშლა ნიდერლანდურს არ ახასიათებს, თუმცა დასტურდება მისივე მონათესავე ინგლისურ ენაში.

შთამომავლების მეტყველება უკვე საგრძნობლად იყო შეცვლილი, თუმცა სამწიგნობრო ენის ფუნქციით ისინი კვლავ ნიდერლანდურს იყენებდნენ და კალვინისტური მიმართულების **ნიდერლანდების რეფორმატული ეკლესიის** (ნიდერ. *Nederlandse Hervormde Kerk*) მრევლს შეადგენდნენ.

სამხრეთ აფრიკის ნიდერლანდურ სოციალურ ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულების მოშლა გამოიწვია ბრიტანული მმართველობის მიერ მონობის გაუქმებამ (1830), რასაც მხარი დაუჭირა ნიდერლანდების რეფორმატულმა ეკლესიამაც. ამით უკმაყოფილო კოლონისტთა დიდი ნაწილი გამოეყო ამ უკანასკნელს, ბრიტანეთის სამფლობელოთა საზღვრებს მიღმა გადავიდა, ე.წ. „თავისუფალ მიწებზე“ დაფუძნდა და დააარსა დამოუკიდებელი რესპუბლიკები: **ნატალია** (1834), **ორანიის თავისუფალი სახელმწიფო** (1854) და **ტრანსვაალი** ანუ **სამხრეთი აფრიკა** (1858). ამასთან, ჯერ კიდევ რესპუბლიკის გამოცხადებამდე — 1853 წელს, ტრანსვაალში მათვე ჩამოაყალიბეს **აფრიკის რეფორმატული ეკლესიაც** (ნიდერ. *De Hervormde Kerk van Afrika*), რომელსაც შემდგომ შეუერთდნენ ნატალიის და ორანიის კონგრეგაციებიც. სწორედ ამ ეკლესიის მრევლის წევრებს ეწოდა „**აფრიკანერები**“ (*die Afrikaners*) ანუ **აფრიკელები** — კოლონისტთა შთამომავლებმა ამით ხაზი გაუსვეს იმას, რომ უკვე აფრიკის მკვიდრნი იყვნენ და, დაკავებულ მიწებზეც დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა დაარსების უფლება ჰქონდათ. აფრიკის რეფორმატულმა ეკლესიამ, რომლის ოფიციალური ენაც, როგორც წესი, **ნიდერლანდური** იყო, პასტორებს ნება დართო, ხალხისათვის უკეთ გასაგებენაზე, ანუ „აფრიკაანსზე“ (*die afrikaanse taal* სიტყვასიტყვით ნიშნავს „აფრიკულენას“) ექადაგათ და განემართათ ბიბლია. შესაბამისად, ხსენებული ეკლესიის წიაღში ჩამოყალიბდა ზნეობრივი კოდექსი „**აფრიკანერობა**“ (აფრიკ. *Afrikanerdom*), რაც შემდგომში, თვითაღქმის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კომპონენტად იქცა, რეფორმატულ (კალვინისტურ) რწმენასა და **აფრიკა-**

ანსის ენასთან ერთად (დობოშოვა, 2009:310). ის დღემდე ინარჩუნებს უწინდელ პრესტიჟსა და მნიშვნელობას.

აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ნიდერლანდების ყოფილი სამფლობელოს ტერიტორიაზე (თანამედროვე სამხრეთ აფრიკის რესპუბლიკის დასავლეთ კაპის პროვინცია) დარჩა რასობრივად ნარევი მოსახლეობა, რომელიც აფრიკანერების მსგავსად, კრეოლიზებულ ნიდერლანდურ ენაზე მეტყველებდა, მაგრამ თავს უწინდებურად „კაპელ ჰოლანდიელებს“ (ნიდერ. Kaaps-Hollandse, ინგლ. Cape Dutch) უწოდებდა და ნიდერლანდების რეფორმატული ეკლესიის მრევლი იყო. ბრიტანული ხელისუფლებისადმი ისინი გაცილებით უფრო ლოიალურად იყვნენ განწყობილი, ვიდრე აფრიკანერები. XX საუკუნის 20-იანი წლების შუახანებამდე (სანამ აფრიკაანსი მაშინდელი სამხრეთ აფრიკის კავშირის მეორე ოფიციალური ენა გახდებოდა), ეს ხალხი ჯიუტად „ჰოლანდიელებად“ მიიჩნევდა თავს, მერე კი აფრიკანერთა შემადგენლობაში შევიდა. შესაბამისად, მისი მეტყველებაც, რომელიც 1925 წლამდე ნიდერლანდური ენის კილოდ ითვლებოდა, შემდგომში აფრიკაანსის ერთ-ერთ სახეობად გაფორმდა¹ (როსი, 1999:23).

ზემოთ განხილული მაგალითებიდან ნათლად ჩანს, რომ ნებისმიერი ენობრივი ერთეული შეიძლება იქცეს ეროვნული თვითაღქმის ჩამომქერწავ საერთო ენად, თუ მასზე მეტყველ სოციუმში ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულება უწინდელისგან განსხვავებულად ჩამოყალიბდება, თუმცა სტატუსი — დამოუკიდებელ ეროვნულ ენად ჩაითვლება თუ წინამორბედი ენის ეროვნულ ვარიანტად — დამოკიდებულია უშუალოდ სოციუმის საერთო განწყობასა და ნებაზე: როგორც დავინახეთ, ლათინურ ამერიკაში დასახლებული ესპანელი

¹ „კაპელი ჰოლანდიელები“ დღეს უფრო ცნობილი არიან „ბიორხერების“ (აფრიკ. Die Burgers „მოქალაქეები“) სახელით, ხოლო იმათ, ვინც პირველებმა უწოდეს თავიანთ თავს აფრიკანერები, ძველთაგანვე „ბურებს“ (აფრიკ. Die Boers „გლეხები“) ეძახდნენ. ხსენებული ორი ლოკალური ჯგუფი ქმნის თანამედროვე აფრიკანერულ ეთნოსს (გრცლად იხ.: კერი, 2009:322-342).

და პორტუგალიელი კოლონისტების შთამომავალთა სამეტყველო ენობრივი ერთეულები ესპანურის და პორტუგალიურის ეროვნულ ვარიანტებად გაფორმდა, ხოლო სამხრეთ აფრიკაში დასახლებულ ნიდერლანდელ კოლონისტთა შთამომავლების სამეტყველო ენობრივი ერთეული — დამოუკიდებელ ენად (მიუხედავად იმისა, რომ ეთნოგენეზურად თანამედროვე ლათინური ამერიკის რომანულენოვანი ხალხებიცა და გერმანიკულენოვანი აფრიკანერებიც **მეორეული ფორმაციის ეთნოსებია**). დავძენთ იმასაც, რომ რაკი ნიდერლანდელთა და გერმანელთა განვითარების გზა XVI საუკუნიდან — ევროპაში ეთნოსთა/ერთა ჩამოყალიბების ხანაში — გაიყო, მათი სამეტყველო ენობრივი ერთეულებიც *a priori* მიჩნეული იქნა **დამოუკიდებელ ეროვნულ ენებად**. შესაბამისად, თუკი აფრიკაანსსა და ნიდერლანდურ ენას, ან — ესპანური ენის პირენეულსა და ლათინურამერიკულ ვარიანტებს შორის დასტურდება დამოკიდებულება *mutatis mutandis*, თანამედროვე ნიდერლანდურსა და გერმანულ ენებს შორის ამგვარი დამოკიდებულება აღარ გვაქვს, ვინაიდან ნიდერლანდელები და გერმანელები ევროპის **ადრეული ფორმაციის ეთნოსებს** წარმოადგენენ.¹

მეორე მხრივ, ღირსსაცნობია ისიც, რომ როგორც ადრეული, ისე — მეორეული ფორმაციის ეთნოსთა შემადგენლობაში, შეიძლება, შედიოდეს ისეთი ლოკალური ჯგუფი, რომლის საშინაო-სამეტყველო ენობრივი ერთეულიც დიდად სხვაობს საერთო-ეროვნული ენისგან; აქ, უპირველეს ყოვლისა, მხედველობაში გვაქვს ზემოთ უკვე განხილული მაგალითი: ქვემოფრანკულ კილოებზე მეტყველ გერმანელებს ნიდერლანდური ენა ამჟამადაც თარჯიმნის გარეშე ესმით, თანაც — უკეთესად, ვიდრე სამწიგნობრო გერმანული, თუმცა **დედაენად** მაინც ამ უკანასკნელს მიიჩნევენ, რადგანაც

¹ მიუხედავად ამისა, **ფუნქციურად ნებისმიერი ენის ეროვნული ვარიანტი უტოლდება ეროვნულ ენას**. ანუ მაგალითად, პორტუგალიური ენის ბრაზილიურ ეროვნულ ვარიანტს ბრაზილიელი ეთნოსისთვის/ერისთვის ზუსტად ისეთივე მნიშვნელობა და დანიშნულება აქვს, როგორიც ნიდერლანდურ ენას — ნიდერლანდელი ეთნოსისთვის/ერისთვის.

ეთნიკურად **გერმანელები** არიან. ანალოგიურად, ბრაზილიელი ეთნოსის შემადგენლობაში შემავალი ლოკალურ-რასობრივი, **შავკანიან ბაიელთა** (პორტ. Os pretos bahianos) სახელით ცნობილი ჯგუფის საშინაო-სამეტყველო ენობრივი ერთეული სტრუქტურულად პორტუგალიური ენის ბრაზილიური ეროვნული ვარიანტისაგან ისევე განსხვავდება, როგორც მაგალითად, აფრიკაანსი — ნიდერლანდურისაგან (ე.ი. წარმოადგენს რამდენადმე **კრეოლიზებული** მეტყველებას); მიუხედავად ამისა, შავკანიანი ბაიელები დედაენად, სხვა ბრაზილიელთა მსგავსად, პორტუგალიური ენის ბრაზილიურ ეროვნულ ვარიანტს მიიჩნევენ, რაკილა ეთნიკურად განცალკევებულნი არ არიან. ასევე: დღეს **აფრიკანერთა** შემადგენლობაში შემავალი „კაპელი ჰოლანდიელების“ მეტყველება, გარკვეულწილად, ინარჩუნებს ნიდერლანდურ ენასთან საზიარო მორფოლოგიურ-სინტაქსურ ფორმებს, მაგრამ ხსენებული ლოკალური ჯგუფის წარმომადგენლებისათვის დედაენა უკვე **აფრიკაანსია** (მსჯელობისთვის იხ.: მიმი, 1992:88-122; ჟოზუე, 2003:4-10; ჰისკენსი, აუერი, კერსვილი, 2005:24-32).

ზოგადად, სოციუმის განწყობა იგივეა, რაც **საზოგადოებრიობა**, ანუ მდგომარეობა საერთო დამოკიდებულებისა და ინტერესების გაზიარებისა თუ ქონისათვის (ვრცლად იხ. ზემოთ). ამდენად, **დედაენადაც**, როგორც წესი, სოციუმის წევრები მიიჩნევენ არა იმ ენობრივ ერთეულს, რომელზეც სახლში მეტყველებენ, არამედ — სახელდობრ იმ ერთეულს, რომელიც მათ მიერვე დადგენილია საერთო დამოკიდებულებისა და ინტერესების გაზიარების საშუალებად, **საერთო ენად**. რაღა თქმა უნდა, აქ მხედველობაში გვაქვს უპირატესად **ერთენიკური სოციუმი** ანუ **ეთნოსი**, რომელიც თავისთავად, გარკვეული რაოდენობის **მიკროსოციუმებისგან** (ლოკალური ჯგუფებისგან) შედგება. **საერთო საზოგადოებრიობიდან გამომდინარე, ყოველი მიკროსოციუმის სამეტყველო ერთეული, რომელიც ლოკალური დამოკიდებულებისა და ინტერესების გაზიარების საშუალებაა, უპირობოდ კილოდ მიიჩნევა, წარმომავლობისა თუ გრამატიკული სტრუქტურის მიუხედავად.** ბუნებრივია, ნებისმიერი მიკროსოციუმი ვითარდება

სოციუმის ფარგლებში, საერთო საზოგადოებრივ ინტერესთა შესაბამისად. ანალოგიურად, **მიკროსოციუმის მეტყველებაც ვითარდება სოციუმის საერთო ენის სისტემის ფარგლებში, სამწიგნობრო ნორმის საფარქვეშ.**

სამწიგნობრო ნორმის საფარქვეშ განვითარება, როგორც წესი, გულისხმობს იმას, რომ **კილოური თავისებურებანი არ ითვლება და, შესაბამისად, — არც იქცევა სისტემურ სხვაობად, რადგანაც ზოგადად, კილოთა ორიენტირი (ან თანაორიენტირი) ერთია.** სწორედ ამიტომაც, რომ საკმაოდ მრავალ ენას მოეპოვება სამწიგნობრო ნორმისგან ძლიერ განსხვავებული კილოები, რომელთა დამოუკიდებელ ენებად ფორმირება ოდენ ლინგვისტური მიზეზით (ანუ, ე.წ. „შინაგანი ევოლუციის გზით“) გამოირიცხებულია. საქმე ისაა, რომ ზოგადად, ენაში (ენობრივ სისტემაში) „განწყობა აყალიბებს ხედვა-აღქმის კონკრეტულ მოდელს; არა მხოლოდ ამა თუ იმ საგნის ხედვა-აღქმის ხასიათს, არამედ მთლიანად, საგანზე შთაბეჭდილებას სამყაროსთან მიმართებაში“ (ფუტკარაძე, 1997:248). სწორედ ეს „ხედვა-აღქმის კონკრეტული მოდელი“ ნებისმიერი ენის უკლებლივ ყველა კილოში იჩენს თავს **საერთო სამწიგნობრო ნორმის (ორიენტირის ან თანაორიენტირის)** არსებობიდან გამომდინარე. შესაბამისად, ვიდრე ამა თუ იმ მიკროსოციუმში მყარია სხვა მოძმე მიკროსოციუმებთან საერთო საზოგადოებრიობა, ხედვა-აღქმის კონკრეტული მოდელიც, კილოურ სხვაობათა მიუხედავად, მდგრადია; მისი მდგრადობა კი განაპირობებს მემკვიდრეობითი ჯაჭვისა და, ზოგადად — ეთნოკულტურული მოცემულობების ურთიერთდამოკიდებულების ურღვევობას.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ **ერი, უპირველეს ყოვლისა, ეფუძნება საერთო დედაენას, რომელიც ზემდგრადია.** ეს ზემდგრადობაც, უპირველეს ყოვლისა, ხედვა-აღქმის კონკრეტულ მოდელს უკავშირდება: თვით **ენობრივი ცვლის შემთხვევაშიც კი, თუ ხედვა-აღქმის კონკრეტული მოდელი ნარჩუნდება, სრული ეთნიკური ასიმილაცია გამოირიცხულია** — ამაში გვარწმუნებს ირლანდიელების, აშკენაზი და სეფარდიებრელებისა თუ სხვათა მაგალითები, რომლებიც ასევე განვიხილეთ; მეორე მხრივ, **თუ ხედვა-აღქმის კონ-**

კრეტული მოდელი ვერ შენარჩუნდა, ენობრივი ერთობის დაცვის შემთხვევაშიც კი, ეთნიკური ერთობა იშლება — ეს ნათლად ჩანს ლათინური ამერიკის მეორეული ფორმაციის ერთა/ეთნოსთა (განსაკუთრებით — ბრაზილიელთა) მაგალითებიდან; ამდენად, თუ ხედვა-აღქმის კონკრეტული მოდელის ცვლილების დონე მაღალია, მეორეული ფორმაციის ეთნოსს უყალიბდება განსხვავებული საზოგადოებრიობა და მისი მეტყველებაც დამოუკიდებელ ენად მიიჩნევა; თუ ცვლილების დონე შედარებით დაბალია, შესაბამისად, მეორეული ფორმაციის ეთნოსის საზოგადოებრიობაც ნაკლებად სხვაობს და მისი მეტყველებაც წინამორბედი ენის ცალკეულ ეროვნულ ვარიანტად ფორმდება.

ფაქტი, რომ ხედვა-აღქმის კონკრეტული მოდელის მხრივ, დღევანდელი პორტუგალიელები და ბრაზილიელები უფრო ახლოს დგანან ერთიმეორესთან, ვიდრე დღევანდელი ჰოლანდიელები (ნიდერლანდელები) და აფრიკანერები, ხსნის მიზეზს, თუ რატომარ არსებობს „ბრაზილიური ენა“, მაგრამ არსებობს ბრაზილიელი ერი; ანდა, რატომაა აფრიკანერთა მეტყველება (რომელსაც საფუძვლად ნიდერლანდური ენა დაედო) დამოუკიდებელი ენა. თავის მხრივ, ბრაზილიელი ერის არსებობა განაპირობებს იმას, რომ მისი მეტყველება პორტუგალიური ენის ერთ-ერთ **ეროვნულ ვარიანტად** მიიჩნევა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ იმ ენათმეცნიერებს, რომლებიც ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრისას ე.წ. „წმინდა ენათმეცნიერული მონაცემებით“ ხელმძღვანელობენ, პრინციპი **ენა აქვს ეთნოსს, კილო — ეთნოსის ნაწილს** არაიშვიათად, პოლიტიკური კონიუნქტურით წარმოქმნილი ჰგონიათ. მაგალითად, განვიხილოთ, რას წერდა ამის თაობაზე გერმანელი ქართველოლოგი ვინფრიდ ბოედერი (2005:234): „აღბათ მართალია, რომ ენისა თუ დიალექტის ერთიანობა ამაგრებს „ერისა“ თუ „თემის“ ერთობას, მაგრამ აქედან არ გამოდის „ლოგიკური წესი“, რომ „ერს“ მხოლოდ ერთი ენა აქვს... ქართველებს ერთი სალიტერატურო ენა აქვთ, მაგრამ აქედან არ გამომდინარეობს ის, რომ მათ რამდენიმე ენა არა აქვთ. თუმცა სწორია ის, რომ ქართული ქარ-

თველთა სალიტერატურო ენაა, რამდენადაც მათ სხვა სამწიგნობრო ენა არა აქვთ, და ის, რომ მაგ., მეგრული და წოვა-თუშური სოციალურად ქართული დიალექტების მსგავსად მოქმედებენ, იმავე დროს, ძალიან დამაბნეველია და ჩვეულებრივი მეტყველებისგან შორს დგას განცხადება, თითქოს მეგრული და წოვა-თუშური ქართული დიალექტები იყოს“.¹

ციტატიდან ნათლად ჩანს, რომ ვინფრიდ ბოედერმა ქართველები განგვიხილა ერთგვარ მრავალენოვან სოციალურ (პოლიტიკურ-კულტურულ ენად) და არა **ერთიან ენოსად**. აქედან გამომდინარე, მიიჩნევს, რომ ჩვენი ლოკალური ჯგუფების საშინაო-სამეტყველო კოდები — მეგრული, წოვათუშური... ქართულისაგან დამოუკიდებელი, უმწიგნობრო ენებია, თუმცა მათზე მეტყველთათვისაც სამწიგნობრო ენა ქართულია. ამდენად, მისი თვალთახედვით, ქართველთა ერთი ნაწილისთვის ქართული დედაენა არაა და მეგრულისა თუ წოვათუშურის კილოებად მიჩნევა ჩვეულებრივი პოლიტიკური კონიუნქტურაა. **ცხადია ისიც, რომ გერმანელი ენათმეცნიერი მეგრელებს, სვანებსა და წოვათუშებს თვლიდა უმწერლობო ენებზე მეტყველ, უკულტურო ტომებად, რომელთათვისაც ქართული ენა და კულტურა პრესტიჟულია, მაგრამ მშობლიური არაა.**²

¹ ბოედერის სტატია „ენა და კილო ქართველოლოგიაში“, რომლიდანაც ხსენებული ციტატები მოგვყავს, ქართულ ენაზე გამოქვეყნდა ჟურნალში „ენათმეცნიერების საკითხები“ (2005, № 1-2; გვ. 196-240). მთარგმნელი — რეზო კიკნაძე; თარგმანი რამდენადმე გაუმართავია, თუმცაღა სტატიის ავტორი პირველსავე სქოლიოში საგანგებოდ მიუთითებს: „შეცდომები ჩემია!“-ო (გვ. 196).

² ამასთან დაკავშირებით, ვგონებთ, ღირსსაცნობია ბოედერის ეს კომენტარიც: „ჩემთვის გაუგებარია, რა კავშირი აქვს ქართულად მწერალი ლაზების, მეგრელებისა და სვანების ქართულ ლიტერატურაში თანამონაწილეობას საკითხთან, ერთგვარი ქართულია თუ არა ლაზური ენა და ა.შ. **იმ ფაქტიდან, რომ პოლონელმა ჯოზეფ კონრადმა დიდი წვლილი შეიტანა ინგლისურ ლიტერატურაში, არ გამომდინარეობს, რომ პოლონური ინგლისურის დიალექტია**“ (ბოედერი, 2005:231, სქოლიო; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). ამგვარი არარელევანტური მსჯელობა ცხადჰყოფს

ამგვარი ნააზრევის კომენტირებისას, უპირველეს ყოვლისა, უნდა ითქვას, რომ ის თავად წარმოადგენს პოლიტიკური კონიუნქტურის კლასიკურ ნიმუშს: ბოედერი თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს ქართველთათვის კარგად ცნობილი რუსი შოვინისტების — **კირილ იანოვსკისა (1822-1902) და ივან ვოსტოროვოს (1864-1918)** მიერ გამოთქმულ იმ შეხედულებებს, რომლებიც იმთავითვე სათანადოდ შეაფასეს ქართველმა საზოგადო და სასულიერო მოღვაწეებმა, მეცნიერებმა... მაგალითად, იხ. **თედო სახოკიას** ვრცელი შეფასება: „**მეგრული ენის საკითხი რუსების შემოსვლამდე არ არსებობდა. ეს საკითხი გაჩნდა მას აქეთ, რაც რუსებმა საქართველოში ფეხი მოიკიდეს.** როცა საქართველოს სხვადასხვა სამთავროები გაუქმდა და ჩვენი სამშობლოს სხვადასხვა ნაწილები გაერთიანდა, რუსის მთავრობამ იგრძნო ამ გაერთიანების საშიშროება და გადაწყდა ხელოვნურად შეექმნა დაქუცმაცება ჩვენი ქვეყნისა. 1870-იან წლებში იერიში მიტანილ იქნა სამეგრელოს სკოლებზე. **აქ სამინისტრო სკოლებიდან ქართული ენა გამოდევნილ იყო, როგორც არადედაენა და პირდაპირ რუსულის საშუალებით ასწავლიდნენ საგნებს...** ასე მიდიოდა სამეგრელოს გარუსების საქმე 1890 წლამდე. ამ ხნიდან იწყება უფრო „დასაბუთებით“ უარყოფა ქართული ენისა, როგორც სამშობლო ენისა... ამ ხნიდან სცენაზე გამოდის კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი იანოვსკი (ტომით პოლონელი) და მისი მარჯვენა ხელი ლევიცი (ისიც პოლონელი)... ლევიციმ ხონის სემინარიის მასწავლებელ პეტროვს მეგრელთათვის ცალკე ანბანიც შეადგენინა, რა თქმა უნდა, რუსული ასოებით და იმავე სემინარიის მუშაკის და შემდეგში „ცნობილი“ თადა აშორდიას საშუალებით მეგრული ხალხური ზღაპრები თუ ლექსებიც ჩააწერინა; ეს სახელმძღვანელო უნდა გამხდარიყო სამეგრელოს სკოლებში. თ. აშორდიას კარგი ადგილი მისცეს, მატერიალურად უზრუნველყვეს, თან დაავალეს, ზუგდიდის მაზრაში ქართული ენა, თუკი სადმე არსებობდა ასეთი,

მხოლოდ იმას, რომ გერმანელ ენათმეცნიერს არათუ ქართველოლოგიაში არაფერი გაეგებოდა, არამედ ზოგადი ენათმეცნიერების ელემენტარული დებულებების აღქმაც საკმაოდ უჭირდა.

სკოლებიდან გამოედევნა და ხელი შეეწყო რუსული ენის განმტკიცებისათვის. **აშორდიას თავის მხრივ აგენტებიც გაუჩნდნენ და გააჩაღა საქმე; სამეგრელოს სკოლა გადაიქცა ბავშვების დაჩაღუნებისა და გადაგვარების ერთგვარ ქარხნად. ერთი თოფის დაცლით მთავრობამ ორი კურდღლის მოკვლა მოახერხა: სამეგრელოს სამინისტრო სკოლებიდან ქართული გამოედევნა და გარუსების გზაზე შეაყენა სამეგრელოს მკვიდრნი...** განსაკუთრებით სამეგრელოსათვის შეიქმნა მძიმე დეკანოზ ვოსტორგოვის ფარფაში. იგი თამამად იძახდა: მეგრელები სხვა-ნი არიან, ქართველებთან საერთო არაფერი აქვთ და ამიტომ ქართული ენა მათს სკოლებში არ უნდა ისწავლებოდეს, მის მაგივრად რუსული, სახელმწიფო ენა, ასწავლეთო...” (ხაზგასმები ჩემია — მ.ლ.).¹

მეორე მხრივ, აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სამწიგნობრო ქართულისა და ქართულ ლოკალურ თემთა მეტყველებების (სახელდობრ — მეგრულის) ერთობა „პოლიტიკურკონიუნქტურად“ პირველად მიიჩნია ქართულ-მოტლანდიური წარმოშობის რუსმა ენათმეცნიერმა **ნიკო მარმა** (1865-1934) — 1905 წელს, გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ (16 და 17 მარტის ნომრებში) გამოქვეყნდამისი ფელეტონი „მეგრული ენა“, სადაც ნათქვამია: „მეგრული ენა ლინგვისტიკურად თავისებური ენა არის, ქართულის ძმა ენა... მაგრამ **ადგილობრივი კულტურული ისტორიის გათვალისწინებით, იგი გახლავს დიალექტი, ან, უკეთ, როგორც ფრანგები იტყვიან, „პატუა“ (Patois)**“ (იხ. „ცნობის ფურცელი“, № 2773, 1905 წლის 17 მარტი, გვ. 2; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). დღევანდელი გადმოსახედიდან აშკარაა, რომ ეს პუბლიკაცია მიზნად ისახავდა რუსი შოვინისტების ეთნოლინგვისტური მანიპულაციებით უკიდურესად გაღიზიანებუ-

¹ თედო სახოკიას მიერ 1927 წელს დაწერილი წერილი „თქვენ რაღას მისდევთ?! (სამეგრელოს „ავტონომისტებს“)“ გამოქვეყნებულია ინტერნეტში მისამართზე: <https://iberiana.wordpress.com/iberiana/vedreba/#7> (დამოწმებულია 08.01.21). პირველად ის დაიბეჭდა ზობის რაიონულ გაზეთში (1933, № 6-7) „მცოდნეს“ ფსევდონიმით, ხოლო მეორედ — გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკის“ № 176-177-ში, 1992 წლის 12 სექტემბერს (გრძლად ამის თაობაზე იხ. გვანცელაძე, 2006: 128-129).

ლი ქართული საზოგადოებრიობის დამშვიდებას და არა ობიექტური რეალობის წარმოჩენას. ამიტომაცაა, რომ ავტორი, მთავრობის მესვეურთა კრიტიკის პარალელურად, მეგრულს თავადვე უწოდებს „ენას“, მსჯელობს თავისი მასწავლებლის — **ქეროფე პატკანოვის** (1833-1889) იდეოლოგიებზე დაყრდნობით და ეწევა **ალექსანდრე ცაგარელის** (1844-1929) აპოლოგიას.¹

მაშასადამე, **ნიკო მარის** დასკვნით, **მეგრული მეტყველება წარმოადგენს სამწიგნობრო ქართულისაგან დამოუკიდებელ, უმწერლობო და არაპრესტიჟულ ენას, რომელიც მხოლოდ ყოფითი კომუნიკაციის დროს გამოიყენება, კილოთა მსგავსად.** რა თქმა უნდა, ამგვარი შეხედულება უმართებულოა, რამდენადაც **მეგრული ყოველთვის იყო (და არის) ლოკალური დამოკიდებულების და ინტერესების გაზიარების საშუალება, ისტორიის მთელ მანძილზე ვითარდებოდა (და ვითარდება) რა საერთო-ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ფარგლებში, საერთო-ქართული სამწიგნობრო ნორმის საფარქვეშ** (ამავე საკითხზე ვრცლად იხ. გეჯუა, 2020:18-35).

შდრ.: ფრანგული წარმოშობის ცნობილმა პოლონელმა ენათმეცნიერმა, **იან ნეჩისლავ ბოდუენ დე კურტენემ** (1849-1929) 1897 წელს, რუსულ ენაზე გამოქვეყნებულ ნაშრომში: „კა-

¹ ალექსანდრე ცაგარელის ცნობილი ნაშრომი „მეგრული ეტიუდები“ (1880, პეტერბურგი, რუს. ენაზე) რუსეთის იმპერიის მესვეურებმა მორიგი ანტიქართული დივერსიისთვის გამოიყენეს — მასზე დაყრდნობით, 1885 წლის 11 იანვარს გამოსცეს საგანგებო ცირკულარი, რომლის თანახმადაც სამეგრელოს სკოლებში სწავლება სამწიგნობრო ქართულის ნაცვლად, მეგრულ კილოზე უნდა წარმართულიყო. ამან ალაშფოთა მთელი საქართველო (უპირველეს ყოვლისა — სამეგრელოს მკვიდრნი); საერთო-ეროვნული რეაქცია იმდენად უარყოფითი და ყოვლისმომცველი აღმოჩნდა, რომ ხელისუფლებამ ჩანაფიქრის აღსრულება ვერ გაბედა. 1885 წლის 6 მარტს, გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნდა კრიტიკული წერილი ალ. ცაგარელის ხსენებული ნაშრომის შესახებ. მოვლენა მეტად კრიტიკულად შეაფასეს სხვა ქართულმა ჟურნალ-გაზეთებმაც. საბოლოოდ, ალ. ცაგარელი მიხვდა თავის შეცდომას და საერთოდ, უარი თქვა ენათმეცნიერულ კვლევა-ძიებაზე. შემდგომში იგი იკვლევდა ხელნაწერებს და სხვა სიძველეებს.

შუბური «ენა», კაშუბი ხალხი და «კაშუბური საკითხი»¹ («*Kašubский "язык", кашубский народ и "кашубский вопрос"*») პოლონელების ახლომონათესავე ეთნიკური ჯგუფის — კაშუბების მეტყველება ამგვარად დაახასიათა: „**მთელი კაშუბური ენობრივი არეალი, ყოველგვარი კილოური მრავალფეროვნებით განხილული უნდა იქნას, როგორც ერთი მთლიანი და უნდა დაუპირისპირდეს მთელ პოლონურ ენობრივ არეალს**“¹ (ბოდუენ დე კურტენე, 1897:122); სტატუსის განსაზღვრისას კი საგანგებოდ მიუთითა: „პოლიტიკურ ცხოვრებაში, კაშუბები პოლონელებთან ხელჩაჭიდებულნი მიდიან, პოლონელებად აღიქვამენ თავს და სურთ, იყონ პოლონელები... ამჟამად, კაშუბური კილოებიც უკვე ერთგვარად დაექვემდებარნენ გამაერთიანებელ სამწიგნობრო პოლონურენას“² (იქვე, გვ.124-125).

ბოდუენ დე კურტენეს ორივე შეხედულება მართებულია: კაშუბურს XVI საუკუნიდან აქვს სამწიგნობრო ტრადიცია (პირველი კაშუბური წიგნი 1586 წელს გამოსცა ლუთერანმა პასტორმა **შიმუნ კროფეიმ** გდანსკში, თუმცა ცალკეული კაშუბური წარწერები თუ გლოსები უფრო ადრეული პერიოდებიდანაცაა ცნობილი), **კაშუბების მნიშვნელოვანი ნაწილი რწმენით პროტესტანტი-ლუთერანია; XIX საუკუნის II ნახევრამდე, მათთვის პოლონური სამწიგნობრო ენაც, პოლონური კათოლიკური ყოფაც და სტერეოტიპებიც თითქმის უცხო იყო.** ზოგადად, II მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდამდე, კაშუბთა საცხოვრისი არა **პოლონეთის, არამედ გერმანიის** შემადგენლობაში შედიოდა და

¹ „*Вся кашубская языковая область во всем свойственном ей диалектическом разнообразии должна быть рассматриваема как одно целое и противопоставляема всей польской языковой области*“ — ზაზგასმა ავტორისა; აქაც და შემდეგაც, ციტატები მოგვყავს თანამედროვე ორთოგრაფიით.

² „*В политической жизни кашубы идут рука об руку с поляками, чувствуют себя поляками и хотят быть поляками... А ведь и кашубские говоры стали теперь уже в такое подчиненное отношение к объединяющему литературному польскому языку*“.

პრესტიჟული ენა იქ გახლდათ **გერმანული**, რომლის ზეწოლითაც თითქმის გაქრა კაშუბურის სამწიგნობრო ტრადიცია; მასობრივად გაგერმანელებას რომ გადარჩენოდნენ, XIX საუკუნის II ნახევრიდან, კაშუბები პოლონელ განმანათლებლებსა და ეროვნული მოძრაობის წარმომადგენლებს დაუახლოვდნენ. ამ უკანასკნელთა მეშვეობით, კაშუბურ მიწებზე ფართოდ გავრცელდა სამწიგნობრო პოლონური ენა და კათოლიკობა (ტრედერი, 2007:124). იმ დროისათვის, როცა იან ნეჩისლავ ბოდუენ დე კურტენე ზემოთ ციტირებულ სტრიქონებს წერდა, კაშუბთა შორის **სამწიგნობრო პოლონური** უკვე ერთობ დიდი პრესტიჟით სარგებლობდა და წარმატებითაც ეწინააღმდეგებოდა გერმანულს. ამგვარმა ვითარებამ, დროთა განმავლობაში, ლოგიკური შედეგი გამოიღო: **დღესდღეობით, კაშუბური პოლონურ ენობრივ სისტემაში ასოცირებულ დიასისტემად განიხილება. ცალკე ენად (და აქედან გამომდინარე — პოლონელთაგან დამოუკიდებელი ეთნიკური თვითაღქმის საყრდენად) მას თვლის ძირითადად ის, ვინც ინარჩუნებს პროტესტანტულ-ლუთერანულ რწმენას** (სტანკევიჩი, 2016:14).

ფრანგული ტერმინი „პატუა“ (Patois) აღნიშნავს სწორედ ისეთი ტიპის მეტყველებას, როგორიცაა თანამედროვე კაშუბური; ამიტომ მისი გათანაბრება კილოსთან (დიალექტთან) და მით უმეტეს — მეგრულთან მიმართებით გამოყენება, რბილად რომ ვთქვათ, მართებული არაა. გარდა ამისა, **უცველი ენობრივი ერთეული თავისებურ სოციოლინგვისტურ პირობებში ვითარდება და სწორედ ეს უნდა იქნას გათვალისწინებული მისი სტატუსის განსაზღვრის დროს**: კაშუბურის შემთხვევაში, სტატუსი უპირატესად პოლიტიკურ კონიუნქტურაზე იმიტომაა დამოკიდებული, რომ პოლონეთის საზღვრებში მოქცევამდე, ის პოლონურისაგან დამოუკიდებელი ეთნიკური თვითაღქმის საყრდენს წარმოადგენდა და ჰქონდა საკუთარი სამწიგნობრო ტრადიცია.

ნიკო მარი, როგორც რუსეთის იმპერიის მესვეურთაგან მართული ენათმეცნიერი, შეეცადა, ქართული საზოგადოებრიობა დაერწმუნებინა იმაში, რომ ევროპაში გავრცელებული რიგი დამცრობილი მეტყველებების მსგავსად, მეგრულიც ოდეს-

დაც იყო საერთო-ქართულისგან დამოუკიდებელი თვითაღქმის საყრდენი და მხოლოდ ერთიანი საქართველოს შექმნის შემდეგ დაექვემდებარა სამწიგნობრო ქართულს. მისი ამგვარი თვალსაზრისი წარმოადგენს არა ობიექტურ ჭეშმარიტებას (როგორც მაგალითად, ბოდუენ დე კურტენეს მიერ კაშუბურის თაობაზე გამოთქმული შეხედულება), არამედ — **წმინდა წყლის ეთნოლინგვისტურ მანიპულაციას, რომელიც ეფუძნება ანტიკური ხანიდან კარგად ცნობილ პრინციპს: „დაჰყავი და იბატონე“; ანუ, ზუსტად ისეთივე პოლიტიკური დატვირთვა აქვს, როგორიც კირილ იანოვსკისა თუ ივანე გოსტოროვს აშკარად შოვინისტურ გამონათქვამებს.** ამ უკანასკნელთაგან განსხვავებით, მარი უდავოდ ნიჭიერი ენათმეცნიერი იყო და ეთნოლინგვისტურ მანიპულაციებს ოსტატურად ნიღბავდა სწორედ **არარსებული „წმინდა ენათმეცნიერული მონაცემების“ მოშველიებით.**

ზუსტად ამგვარად მოიქცა ჩვენს დროში **ვინფრიდ ბოდერიც:** ერთი მხრივ, ეცადა, დაემტკიცებინა, რომ „ვინც... ცნება „ენას“ ცნება „ერს“ არ მოაბამს, მას აზრადაც არ მოუვა, ქართველები, მეგრელები და სვანები სამ ერად მოეჩვენოს მხოლოდ იმიტომ, რომ სხვადასხვა ენაზე ლაპარაკობენ... დასკვნას იმის თაობაზე, თუ რა არის ერი, ენათმეცნიერი სიამოვნებით დაუთმობს სხვებს“ (ბოდერი, 2005: 235), მეორე მხრივ კი ჭკუაც დაგვარიგა: „ვერანაირ ახალ შემეცნებას ვერ მივალწევთ იმის დიალექტთა ჯგუფად წარმოდგენით, რასაც ვახუშტი და თითქმის ყველა სხვა „ენას“ უწოდებს, გარდა იმისა, რომ ქართველი ერი ქაღალდზე უფრო ერთიანად წარმოგვიდგება: „ერი — ენა“ არის გატოლება, რომელიც კარგად ესადაგება იმ მრავალნაირობისადმი მტრულად განწყობილ ლოზუნგებს, ევროპის ახალმა დროებამ რომ წარმოშვა“ (იქვე; ხაზგასმია ჩემია — მ.ლ.).

მაშასადამე, ბოდერის აზრით, შესაძლოა, ერთიერი რამდენიმე ენაზე საუბრობდეს, თუმცა ქართველები სულაც არ წარმოვადგენთ ერთიან ერს და, თუ ერთობისკენ მისწრაფებას მაინც გამოვიჩენთ, ამით „მრავალნაირობას“ შევეწინააღმდეგებით. ამ თვალსაზრისს, როგორც უკვე ზემოთაც აღინიშნა, აშკარად პოლიტი-

კურ-იდეოლოგიური დატვირთვა აქვს, რამდენადაც მიზნად ისახავს კრემლში შემუშავებული ანტიქართული იდეოლოგიემების დასავლურ ენათმეცნიერებაში დანერგვას. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ვინფრიდ ბოდერი ნიკო მარივით ნიჭიერი ენათმეცნიერი ვერ იყო და საკუთარი განძრახვის შენიღბვა საერთოდ ვერ მოახერხა.

სამწუხაროდ, დასავლურ მეცნიერებაში საქართველოს/ქართველური სამყაროს შესახებ მართებული, ობიექტური ინფორმაციის უაღრესი სიმცირე დღემდე შეინიშნება. ეს ქართველთათვის განსაკუთრებით თვალშისაცემი გახდა გასული საუკუნის ბოლოდან, როცა ჩვენი ქვეყანა დამოუკიდებლად წარდგა საერთაშორისო ასპარეზზე. მაშინ გამოირკვა, რომ საკმაოდ ბევრი კვალიფიციური უცხოელი მეცნიერის და ექსპერტის ხედვა საქართველოსთან ან ქართველებთან/ქართულ ენასთან მიმართებით, არათუ სინამდვილეს არ შეესაბამებოდა, არამედ მტრის წისქვილზეც ასხამდა წყალს. ბუნებრივია, ამგვარმა ვითარებამ დიდად დააზარალა ქართველი ერის სასიცოცხლო ინტერესები.

იმხანად, დასავლელი მეცნიერები „საქართველოს „ხალხების“, ეთნოსების, ეთნიკური ჯგუფების რაოდენობასა და ხასიათს განსაზღვრავდნენ „ენების“ მიხედვით, ხოლო „ქართველური ენების“ შესახებ მასალას იმოწმებდნენ **ქართველ მეცნიერთა** ნაშრომებიდან“ (ფუტყარაძე, 2008:52-53; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). ამგვარი ტენდენცია დღემდე შეინიშნება, თუმცა 90-იან წლებში მას გაცილებით უფრო მასიური ხასიათი ჰქონდა, რადგანაც თითქმის ყველა ის სამეცნიერო გამოცემა (მათ შორის, უპირველესად — საბჭოთა პერიოდის ქართველ მეცნიერთა ნაშრომები), რომლებზეც უცხოელებს მიუწვდებოდათ ხელი, უზვად შეიცავდა ფსევდომეცნიერულ თეორიებსა თუ იდეოლოგიებს და, უკეთეს შემთხვევაში, მხოლოდ სანახევროდ ასახავდა სიმართლეს.

ამის უმთავრესი მიზეზი, ცხადია, ის იყო, რომ XIX საუკუნის II ნახევრიდან დაწყებული ეთნოლინგვისტური მანიპულაციები რუსეთის იმპერიის დაშლის შემდეგ, საბჭოთა კავშირშიც გაგრძელდა. იქ არათუ საბჭოთა ლინგვისტური ქართველოლოგიის, არამედ — ზოგადად, ენათმეცნიერების მამამთავრადაც სწორედ

ნიკომარი მოგვევლინა; ახალი სახელმწიფო პოლიტიკა მთლიანად მის იდეოლოგიებს დაეფუძნა: 1926 წელს, საკავშირო აღწერის დროს, საქართველოში დამოუკიდებელ ეროვნებებად აღრიცხეს **ქართველები, მეგრელები, სვანები, ლაზები, ბაცბები** (წოვათუ-შები) და **აჭარლები**; 1929 წლიდან სოხუმში, ლათინური გრაფიკის საფუძველზე შექმნილი „ლაზური ანბანით“ დაიწყო გაზეთ **„მჭითა მურტუცხის“** („წითელი ვარსკვლავი“; რედაქტორი — **ის-ქენდერ ციტაში**¹) გამოცემა ვიწურ-არქაბულ კილოზე; 1930 წლი-

¹ ამ პიროვნების ვინაობის შესახებ ცნობები ერთობ მრავალსმეტყველია: ინტერნეტში, ვებგვერდ „აფსნიტეკაზე“ გამოქვეყნებულ მოკლე ბიოგრაფიაში ნათქვამია, რომ **ისქანდერ თეიმურაზის ძე ციტაში** დაიბადა 1904 წელს, თურქეთის (ოსმალეთის იმპერიის) ქ. **ფინდიქლიში** (ლაზ. **ვიწე**) და გარდაიცვალა 1938 წლის 22 ივნისს თბილისში; იქვე მიუთითებენ, რომ პირველდაწყებითი განათლება მან მიიღო რუსეთში, ბიძის გავლენით გახდა ბოლშევიკი, შემდეგ — წითელარმიელიც. მოგვიანებით, მოსკოვის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტში იყო **ნ. მარის** ასპირანტი და თანამშრომელი (იხ.: http://apsnyteka.org/3204-Chitashi_I_Alboni_1935_laz.html). ამავე ცნობებს იმეორებს თურქულენოვანი „ვიკიპედია“, სადაც დაზუსტებულია, რომ ციტაშს დაწყებითი განათლება მშობლიურ ქალაქშივე მიუღია და მერე გადმოსულა რუსეთის იმპერიაში (ანუ დღევანდელ საქართველოში) სადაც უცხოვრია და უსწავლია **ბათუმში, ქუთაისში**; ბოლოს კი **ვორონეჟში** დამკვიდრებულა. რუსეთიდან 1921 წელს, როგორც წითელარმიელი, მამისონის უღელტეხილის გავლით შემოსულა საქართველოში. 1922 წელს, მოსკოვში გაუგზავნიათ, 1924 წელს კი იქიდან ე.წ. „სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში“ მიუვლენიათ, პიონერთა ორგანიზაციის ჩამოსაყალიბებლად. 1928 წელს, მოსკოვში, **აღმოსავლეთის ხალხთა და ეროვნულ უმცირესობათა კომუნისტურ უნივერსიტეტში** ჯერ **ნ. მარის** ასპირანტი გამხდარა, მერე კი — მეცნიერი-თანამშრომელი (იხ.: [https://tr.wikipedia.org/wiki/İskender_Chitaşı](https://tr.wikipedia.org/wiki/İskender_Chitaşı;)); 30-იანი წლებიდან უკვე ბაქოში, **კავკასიის მცოდნეობის ინსტიტუტის** მეცნიერი-თანამშრომელი იყო. იქვე დაუპატიმრებიათ 1937 წლის დამდეგს (ჩიქობავა, 1937:145, სქოლიო); ინტერნეტში, ვებგვერდ „ღია სიაზე“ გამოქვეყნებული ცნობის თანახმად, მას ბრალად ედებოდა აგენტურული საქმიანობა თურქეთის დაზვერვის სასარგებლოდ და 1938 წლის 21 ივნისს, საგანგებო სამეულს მისთვის დახვრეტამიუსჯია. იმავე ვებგვერდზე მოყვანილ დახვრეტილთა სიაში, მისი მამის სახელი მოცემულია, როგორც **„Теймурович“** (იხ.: [255](https://ru.open-</p></div><div data-bbox=)

დან, ზუგდიდშიც გამოჩნდა მეგრულ კილოზე გამომავალი „**ყაზა-ყიში გაზეთი**“ („გლეხის გაზეთი“; რედაქტორი — **ისაკ ჟვანია**). ამასთან, **ხორცი შეესხა რუს შოვინისტთა დიდი ხნის ოცნებას: სამეგრელოში გააქტიურდნენ „ავტონომიისა“ და „საქართველოდან გამოყოფის“ მომხრეები**. აქ უნდა ითქვას ისიც, რომ ეს ხალხი გამოხატავდა არა თავისი კუთხის, არამედ — უშუალოდ კრემლის უმაღლეს მესვეურთა პოზიციასა და ინტერესებს (ვრცლად ამის თაობაზე იხ. ფუტყარაძე, 2019:34-69).

ამგვარმა, არსით უკიდურესად ანტიქართულმა დივერსიებმა ქართულ საზოგადოებრიობაში ძალიან მწვევა რეაქცია გამოიწვია. რამდენადაც მაშინ საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლება ისედაც ვერ სარგებლობდა ფართო მხარდაჭერით, შეიქმნა საფრთხე, რომ მასობრივი უკმაყოფილება საერთო-ეროვნული აჯანყების საბაზად ქცეულიყო. გარდა ამისა, ადგილობრივი ხელისუფლების მაღალჩინოსნები ერთობ შეაფიქრიანა ქვეყნის მორიგი ავტონომიზაციის შემთხვევაში, უფლებამოსილებათა შეზღუდვის გარდაუვალობამაც. სწორედ აქედან გამომდინარე, **ლავრენტი ბერია** (1899-1953), რომელიც 1931 წლის 14 ნოემბერს, საქართველოს სსრ კომუნისტური პარტიის (ბოლშევიკების) ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივნად აირჩიეს, საზოგადოებრიობის მოთხოვნას მხარი დაუჭირა და კრემლი დაარწმუნა, საქართველოს დაქუცმა-

list.wiki/Циташи_Искандер_Теймурович (1904); აქაც და ზემოთაც, მისამართები დამოწმებულია 31.01. 2021). საინტერესოა ისიც, რომ 1929 წელს გამოცემულ „**ჭანურ ტექსტებში**“ აკად. **არნოლდ ჩიქობავა** ისქენდერ ციტაშს „**ისქანდერ ციტაიშვილის**“ სახელით იხსენიებს (გვ. 4); 2005 წელს, ჩვენთან საუბარში, სოფ. **სარფის** საჯარო სკოლის დირექტორმა, აწ გარდაცვლილმა **ზურაბ (ჩემალ) ვანლიშმა** განაცხადა, რომ „ისქენდერ ციტაშის“ ფსევდონიმით ცნობილი იყო ბაქოელი პარტიული ფუნქციონერი **ალექსანდრ ცვეტკოვი**, ეროვნებით **რუსი**; ხოლო გაზეთ „**მჭითა მურუცხის**“ ფაქტობრივი რედაქტორი კი გახლდათ მამამისი — ასევე პარტიული ფუნქციონერი **მუჰამედ ვანლიში** (1909-1992). **ყოველ შემთხვევაში, დღევანდელი გადასახედიდან აშკარაა, რომ ლაზთა „კულტურული ავტონომია“ ჩვეულებრივი საბჭოური მანიპულაცია იყო** (დაწვრილებით ამის თაობაზე იხ. გვანცელაძე და სხვები, 2024:11-34).

ცების მცდელობაზე ხელი აეღო (ვრცლად ამის თაობაზე იხ.: ლაბაძე, 2013:52-55; ლაბაძე 2013a:47-49; თედორაძე, 2018:64-72; ფუტყარაძე, 2019:69-94). მანვე, ავტონომიზაციის მოსურნეთა უმეტესობა, მოგვიანებით, რეპრესიებში მოაყოლა.¹

შემდგომში, როცა საბჭოთა კავშირი II მსოფლიო ომიდან გამარჯვებული გამოვიდა და მეტად ანგარიშგასაწევ ძალად ჩამოყალიბდა, **იოსებ სტალინმა** (1878-1953) გადაწყვიტა, რომ საბჭოთა იდეოლოგია ახალ გამოწვევათა შესაბამისად გადაეხალისებინა: 1950 წლიდან, ნიკო მარის მოძღვრება (ე.წ. „ახალი სწავლება ენის შესახებ“, რუს. „Новое учение о языке“; სხვაგვარად — **იაფეტი-დოლოგია**) „დრომოჭმულად“ გამოცხადდა. იმავე წლის გაზაფხულის მიწურულს, გაზეთ „პრავდის“ ფურცლებზე გაჩაღდა საენათმეცნიერო დისკუსია, რომელშიც პირადად სტალინიც ჩაერთო.² მისი აზრით, „სრულიად უმართებულო იქნებოდა გვეფიქრა, თითქოსდა ორი ენის შეჯვარების შედეგად მიიღება ახალი, მესამე ენა, რომელიც არც ერთ შეჯვარებულ ენას არ ჰგავს და თვისობრივად განსხვავდება როგორც ერთისგან, ისე — მეორისაგან. სინამდვილეში, შეჯვარებისას, ერთ-ერთი ენა, როგორც წესი, გამარჯვებული გამოდის და ინარჩუნებს თავის გრამატიკულ წყობას, ძირითად ლექსიკურ მარაგს და განაგრძობს განვითარებას შინაგან კანონ-

¹ დღეს მრავალი პოლიტიკურად ანგაჟირებული, ანტიქართულად განწყობილი ან სულაც — საკითხში ზერელედ გარკვეული მკვლევარი ცდილობს, იმჟამინდელი ვითარება ისე წარმოაჩინოს, თითქოს ლავრენტი ბერია „ქართველი ნაციონალისტი“ იყო და რეპრესიებით აწმობდა „არაქართველთა“ მისწრაფებებს კულტურულ-პოლიტიკური ავტონომიისკენ. ამგვარი მსჯელობა *a priori* უმართებულო და არარელევანტურია.

² ი. სტალინის წერილები, რომლებიც 1950 წლის 4 ივლისიდან 2 აგვისტომდე გაზეთ „პრავდაში“ ქვეყნდებოდა, 1953 წელს, ცალკე ბროშურად დაიბეჭდა, სათაური: „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ (რუს. „Марксизм и вопросы языкознания“). ეს გამოცემა არ უნდა აგვერიოს სტალინისავე სხვა ნაშრომში — „მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი“ (რუს. „Марксизм и национальный вопрос“), რომელიც პირველად 1913 წელს დაიბეჭდა **ჟენევაში** რუსულ ენაზე, ქართულად თარგმნილი კი 1951 წელს გამოიცა.

ზომიერებათა მიხედვით; მეორე ენა კი თანდათანობით კარგავს საკუთარ თვისებებს და კვდება“¹ (სტალინი, 1953:29-30).

ეს ნიშნავდა, რომ საბჭოთა ხელისუფლება ამიერიდან, საბოლოოდ ამბობდა უარს ე.წ. „კორენიზაციის“ პოლიტიკაზე (რაც, როგორც ცნობილია, ოფიციალურად არარუსი მოსახლეობის უფლებების გაზრდას ითვალისწინებდა, მაგრამ სინამდვილეში, მოკავშირე რესპუბლიკების დამორჩილების მიზნით, მათ ფარგლებში წვრილ-წვრილ ავტონომიურ ერთეულთა შექმნას გულისხმობდა), ასევე — „ენათა შევჯარების“ გზით ახალი, ე.წ. „საბჭოთა ენის“ შემუშავებაზე² და ამკარად გეგმავდა ისევ **რუსული ენის** საყოველთაოდ გაბატონებას. აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ იცვლებოდა მხოლოდ მიდგომა, ძირითადი პრინციპი კი (რომელიც სტალინმა ჯერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში ჩამოაყალიბა³) ფაქტობრივად, უცვლელი რჩებოდა. სწორედ ამიტომ,

¹ „Совершенно неправильно было бы думать, что в результате скрещивания, скажем, двух языков получается новый, не похожий ни на один из скрещённых языков и качественно отличающийся от каждого из них. На самом деле, при скрещивании один из языков обычно выходит победителем, сохраняет свой грамматический строй, сохраняет свой основной словарный фонд и продолжает развиваться по внутренним законам своего развития, а другой язык теряет постепенно своё качество и постепенно отмирает“

² „ენათა შევჯარება“ (რუს. **скрещивание языков**) ნიკო მარის „ახალი სწავლების“ ერთ-ერთ ძირითად დებულებას წარმოადგენდა. მისი არსი იყო ის, რომ ყველა ენა „კლასობრივ მოვლენას“ წარმოადგენდა და წარმოქმნილი გახლდათ მაღალი და დაბალი კლასების მეტყველებათა ელემენტების „შეჯარებით“ (მარი, 1933:67-78); „ახალი სწავლების“ თანახმად, სსრკ-ის ყველა ენა (მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა — რუსული) ჯერ უნდა განწმენდილიყო „ბურჟუაზიული“ ელემენტებისაგან, მერე კი ერთმანეთს „შეჯარებოდა“ (ვრცლად ამის თაობაზე იხ. ალპატოვი, 1993:271-288). დავძენთ იმასაც, რომ „კორენიზაცია“ და უმწერლობა ენებსა თუ კილოებზე დამწერლობის შექმნაცკმ (ბ) აქტივისტების მიერ აღიქმებოდა, როგორც „ჩაგრულობა კლასის განთავისუფლება ბურჟუაზიის მარწუხებისაგან“.

³ ზემოთ უკვე აღინიშნა (იხ. აქვე, გვ. 45, სქოლიო), რომ 1913 წელს, ი. სტალინი ჟენევაში, რუსულ ენაზე გამოცემულ ნაშრომში „მარქსიზმი და

ერთი მხრივ, კრემლიდან თბილისისათვის მეგრული, ლაზური, სვანური ან „ბაცბური“ სკოლების გახსნა აღარ უბრძანებიათ, მეორე მხრივ კი, **ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში** ქართველ ენათმეცნიერებს მყარად შეანარჩუნებინეს რამდენიმე „ქართველური ენის“ არსებობის რუსული იდეოლოგემა, რომლის ერთგვარად „შემსუბუქებასაც“ შეეცადა **იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების** აღიარებული ფუძემდებელი, აკადემიკოსი **არნოლდ ჩიქობავა** (1898-1985): მისი **კომპრომისული** თვალსაზრისის თანახმად, მეგრელები, ლაზები და სვანები, დანარჩენ ქართველებთან ერთად, **ერთიანი სამწიგნობრო კულტურის** პატრონები არიან (და არა — უმწერლობო ენებზე მეტყველნი); მათი **ეროვნული ენაა** ქართული, ხოლო საკუთრივ მეგრულ-ლაზური (ანუ ზანური) და სვანური წარსულში ერთიანი **ქართველური ენის** კილოთაგან მიღებული **ტომობრივი ენებია** (ვრცლად ამის თაობაზე იხ.: ჩიქობავა, 1965:5-6; ფუტყარაძე, 2019:89-94).

რეალურად, **მაშინდელი პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, აკადემიკოსი არნოლდ ჩიქობავა იძულებული გახდა, კომპრომისზე წასულიყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მას პირადად სტალინთან მოუწევდა დაპირისპირება, რაც არათუ სამეცნიერო კვლევა-ძიებისა და წინსვლის, არამედ — ზოგადად, სიცოცხლის პერსპექტივასაც მოუსპობდა.**¹ სწორედ ამით აიხ-

ნაციონალური საკითხი“ ძირძველ ქართულ ლოკალურ ჯგუფებს — **მეგრელ-ლაზებს, სვანებს, აჭარლებს...** პრიმიტიული კულტურისა და განსაკუთრებული ენის მქონე ხალხებად განიხილავდა. ხსენებულ ნაშრომშივე, იგი წერდა: „**ნაციონალური საკითხი კავკასიაში შეიძლება გადაიჭრას მხოლოდ იმ მიმართულებით, რომ დაგვიანებული ერები და ხალხები** (ანუ, მისი შეხედულების თანახმად, იგივე მეგრელ-ლაზები, სვანები, აჭარლები და სხვები — მ.ლ.) **უმაღლესი კულტურის საერთო კალაპოტში მოვაქციოთ**“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.; ციტატა დამოწმებულია 1951 წელს გამოცემული ქართული თარგმანის მიხედვით, გვ. 142); როგორც ცნობილია, სტალინისთვის „უმაღლესი კულტურა“ იყო მხოლოდ **რუსული**.

¹ შდრ.: „**სილოვან ხუნდაძე და ალექსანდრე გეგეჭკორი უკომპრომისოდ დაუპირისპირდნენ ი. სტალინის მიდგომას, რაც, საბოლოო ჯამში, მათი სრული იგნორირებით დასრულდა** (შემთხვევითი დამთხვევა: ორი-

სნება ის ფაქტი, რომ მისი ზემოთ მოყვანილი თვალსაზრისი, არსებითად, წინააღმდეგობრივია: **გამორიცხულია, არსებობდეს ისტორიულად და კულტურულად ერთიანი ეთნოსი, რომელსაც ერთდროულად ექნება ერთიანი, 15 საუკუნოვანი სამწიგნობრო ტრადიციის მქონე ეროვნული ენაც და კიდევ ორი-სამი „ტომობრივი ენაც“.**¹ მიუხედავად ამისა, კომპრომისი გონივრული გამოდგა: „სავარაუდოდ, ლ. ბერიას შუამავლობით, არნ. ჩიქობავამ ი. სტალინის პოზიცია შეაცვლევინა სხვა მიმართულებითაც — ი. სტალინმა გადააფასა ნიკო მარის მარქსისტული ენათმეცნიერული თეორია“ (ფუტყარაძე, 2019:284; სქოლიო). იმხანად, მთავარი ამოცანა სწორედ ეს იყო — **დიქტატორის უმართებულო თვალსაზრისის (რომელიც, რასაკვირველია, რუსეთის იმპერიის მესვეურებისა და მათი რუპორის — ნიკო მარის იდეოლოგიებიდან გამომდინარეობდა) საბჭოთა საქართველოს ენობრივ პოლიტიკაზე გავლენა ვეღარ უნდა მოეხდინა.** მეგრულის, ლაზურის, სვანურის და წოვათუშურის გამოცხადება „ტომობრივ ენებად“ ქმნიდა იმის გარანტიას, რომ ოფიციალურად მათი რეესტრიზება აღარ მოხდებოდა და ძირძველი ქართული ლოკალური ჯგუფებიც აღარ მოწყდებოდნენ ერთიან ქართულ სამყაროს. ამ ყველაფრის გათვალისწინებით, აკადემიკოს **არნოლდ ჩიქობავას** ქმედება უთუოდ უნდა შეფასდეს, როგორც **სამოქალაქო გმირობა**² (იხ. ასევე: ფუტყარაძე, 2019:283-284).

ვე გარდაიცვალა 1928 წელს)“ (ფუტყარაძე, 2019:89; ამის შესახებ იხ. ასევე: ფუტყარაძე, დადიანი, 2016:85-92).

¹ თვით ტერმინი „ტომობრივი ენა“ აზრობრივად სრული ნონსენსია — როცა სოციუმი (მრავალრიცხოვანი იქნება თუ მცირერიცხოვანი, სულ ერთია) ენობრივად, ეთნიკურად და ისტორიულ-კულტურულად სრულიად დამოუკიდებელ ერთობად აღიქვამს თავს, საქმე გვაქვს უპირობოდ **ეთნოსთან**; ეთნოსის მშობლიური მეტყველება კი წარმოადგენს **ენას**. თუმცაღა, აკად. **არნოლდ ჩიქობავა** „ტომობრივ ენას“ უთანაბრებდა **კილოს** (იხ. მისი „ენათმეცნიერების შესავალი“, თბილისი, 1952; გვ. 100-101; მსჯელობისთვის იხ. ასევე ფუტყარაძე, 2019:).

² აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ **საგაზეთო პუბლიკაციებში** (განსაკუთრებით — ი. სტალინის სიკვდილის შემდეგ) არნოლდ ჩიქობავა მუდამ

ამასთანავე, აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ დღეს-დღეობით, როცა საქართველო დამოუკიდებელი, სუვერენული სახელმწიფოა და ქართველ ენათმეცნიერებსაც უცხოელ კოლეგათა კვლევა-ძიების შედეგებზე თავისუფლად მიგვიწვდება ხელი, არნოდდ ჩიქობავას კომპრომისული თვალსაზრისი (რომელიც, როგორც დავინახეთ, მხოლოდ სანახევროდ ასახავს ობიექტურ რეალობას) უკვე ისტორიის კუთვნილებად უნდა ჩავთვალოთ: „თანამედროვე პირობებში ქართველოლოგიამ უნდა შეძლოს, გათავისუფლდეს თავსმოხვეული იდეოლოგიზებული საბჭოური სქემებისგან და საქართველოს შესახებ ეთნოლინგვისტური კვალიფიკაციები უნდა ჩამოყალიბდეს, ერთი მხრივ, რეალური ფაქტებისა და ნამდვილი ისტორიის, მეორე მხრივ კი, საერთაშორისო მეთოდოლოგიისა და ტერმინოლოგიის საფუძველზე“ (ფუტყარაძე, 2012:25-26).

ქართველურ ეთნიკურ-ენობრივ სამყაროში რეალური ფაქტია ის, რომ მიკროსოციალურ შორის მემკვიდრეობითი ჯაჭვი არასოდეს გაწყვეტილა და, შესაბამისად, ეთნოკულტურულ

მართებულ შეხედულებას გამოთქვამდა ხოლმე. მაგალითად, წერილში „ჩვენი დედაქალაქი და ჩვენი დედაენა“ („კომუნისტი“, 1958, №238) იგი წერდა: „ქართული სალიტერატურო ენა აერთიანებდა ქართველობას მაშინაც, როცა საქართველო დაქუცმაცებული იყო, და ეკონომიკაც ამის გამო ერთიანობას ხელს ვერ შეუწყობდა. ქართული სალიტერატურო ენა შექმნილია მთელი ქართველი ხალხის მიერ, იგი კუთვნილებდა მთელი ქართველობისა, – იქნება ეს ქართველი – ხევსური თუ სვანი, კახელი თუ მეგრელი, ქართლელი თუ აჭარელი... თვით დაქუცმაცებულ ფეოდალურ საქართველოშიც კი სხვა სამწერლო ენა არა ჰქონიათ არც მეგრელებსა და არც სვანებს. ქართული სალიტერატურო ენა ერთადერთი ეროვნული ენაა მთელი ქართველობისათვის; ასე იყო წარსულში და მით უფრო ასეა ახლა“ (ხაზგასმა ჩემია — მ. ლ.); ან იხ. მისივე „არ დავივიწყოთ დედაენა“ („სამშობლო“, 1969, №2[2]): „კუთხური კილოკავების მთელი წყება გვაქვს, სალიტერატურო ქართული ენა კი ერთია ყველა კილოკავზე მოუბართათვის, ერთობლივ ყველა კუთხის ქართველთათვის. ქართლელი იქნება იგი, აჭარელი, ფშაველი თუ სვანი, ხევსური თუ მეგრელი... ენა არის ხალხის მეობის არსებითი ნიშანი“ (ხაზგასმა აქაც ჩემია — მ. ლ.).

მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულებაც არ მოშლილა. ყველა მიკროსოციუმის საშინაო მეტყველება იმთავითვე ვითარდებოდა და ვითარდება ერთიანი ქართველური ენობრივი სისტემის (ქართული ენის) ფარგლებში, საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ნორმის საფარქვეშ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ყოველთა ქართველთა სამწიგნობრო ენა პირდაპირი გაგარძელებაა იმ მეტყველებისა, რომლის დიფერენციაციის შედეგადაც წარმოიქმნა ზემოთ ხსენებულ მიკროსოციუმთა საშინაო სამეტყველო კოდები — ქართული (ქართველური) კილოები ანუ ქვესისტემები. ამას ადასტურებს როგორც ქართველი ერისა და საქართველოს ისტორია, ისე — ენათმეცნიერული ანალიზებიც: „ქართველური სამწიგნობრო ენისა და კილოების მონაცემთა შეპირისპირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში რეკონსტრუირებული საერთოქართველური ლექსიკის მორფოლოგიური და სემანტიკური სტრუქტურები ძირითადად ემთხვევა არქაული სამწიგნობრო ქართულის მონაცემებს“ (ფუტყარაძე, 2014:128).

საერთაშორისო მეთოდოლოგიის მიხედვით, **მიკროსოციუმის საშინაო მეტყველებას, რომელიც ერთიანი ენობრივი სისტემის (სოციუმის დედაენის) ფარგლებში, საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ნორმის საფარქვეშ ვითარდება, უპირობოდ კილოს სტატუსი ენიჭება**. ამასთან, მნიშვნელობა არ აქვს, როგორი ტიპის ენობრივი სისტემის ნაწილია ის — სიმეტრიულისა თუ ასიმეტრიულისა: როგორც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, არაბული ენის მრავალრიცხოვანი ვარიაციებიც (სირიული, პალესტინური, ლიბანური, ეგვიპტური, ლიბიური, მაღრიბული...) და გერმანელთა საშინაო სამეტყველო კოდებიც (ბავარიული, შვაბური, ქვემო-საქსონური, ქვემოფრანკული...) კილოებია, მიუხედავად იმისა, რომ შესაბამისი სამწიგნობრო ენისადმი მათი მიმართება სხვადასხვაგვარია — ყველა არაბული კილო სამწიგნობრო არაბულთან (ფუსჰჰ) მიმართებით მეორეულია, თანამედროვე გერმანული სამწიგნობრო ენა (Hochdeutsch) კი არსებითად, თავადვე წარმოადგენს ერთ-ერთ შუაგერმანულ კილოს, რომელიც მწერლობაში **მარტინ ლუთერმა** (1483-1545) დაამკვიდრა; ამიტომ, ბუნებრი-

ვია, რომ გერმანულ კილოთაგან ზოგი მისი თანაბარი (თუმცა, ცხადია — არაპრესტიჟული) ენობრივი ერთეულია, ზოგიც — მეორეული (მსჯელობისთვის იხ.: აბდ ელ-ჯავადი, 1992:269-270; ამონი, 1994:12-22).

მიუხედავად იმისა, რომ არაბული და გერმანული კილოები ფონეტიკურადაც, მორფოლოგიურადაც, სინტაქსურადაც, ლექსიკურადაც საგრძნობლად სხვაობენ როგორც სამწიგნობრო არაბულისა და გერმანულისგან, ისე — ერთმანეთისგანაც, თითოეული მათგანი მაინც არაბული ან გერმანული ენობრივი სისტემის ფარგლებში, ერთიანი სამწიგნობრო ენის საფარქვეშ ვითარდება; სტატუსის განსაზღვრის დროსაც სწორედ ამას ეწევა ანგარიში. ასევე: როგორც არაბულ, ისე — გერმანულ სამყაროში, ზოგიერთ კილოს **მწიგნობრობის ტრადიციაც** აქვს, მაგრამ რასაკვირველია, არც ერთ კვალიფიციურ არაბისტსა თუ გერმანისტს აზრად არ მოუვა, ამტკიცოს, თითქოს არაბებს ანდა გერმანელებს ერთზე მეტი ენა ჰქონდეთ.¹

ბუნებრივია, ამგვარივე ვითარებაა სხვა ქვეყნებშიც: მაგალითად, **ლიეტუვაში** თანამედროვე სამწიგნობრო ენა ეფუძნება **აუქშტაიტურ (ზემოურ) მეტყველებას**, რომელიც გავრცელებუ-

¹ გერმანიის ისტორიაში იყო პერიოდი (XIII-XVI სს.), როცა ქვეყნის ჩრდილო ნაწილში მდებარე **ჰანზის გერმანულ კავშირში** (გერმ. **Deutsche Hanse** ან **Düdesche Hanse**) სამწიგნობრო ენად გამოიყენებოდა ადგილობრივი **ქვემოგერმანული მეტყველების** ერთ-ერთი ვარიაცია — ქალაქ **ლიუბეკის** კილო. XVI საუკუნის შუა წლებიდან მოყოლებული, მას თანდათან ჩაენაცვლა მარტინ ლუთერის მიერ შემუშავებული **საერთო-გერმანული სამწიგნობრო ენა (Hochdeutsch)**. აქედან გამომდინარე, როდესაც გერმანისტები იხსენიებენ **ქვემოგერმანულ ენას** (გერმ. **Niederdeutsche Sprache**), უპირატესად, მხედველობაში აქვთ სწორედ **ჰანზის კავშირის** სამწიგნობრო ენა, რომელიც XIII-XVI საუკუნეებში არსებობდა, მერე კი დაემცრო; ხოლო, როდესაც იხსენიებენ **ქვემოგერმანულ მეტყველებას** (გერმ. **Niederdeutsche Mundart**), მხედველობაში აქვთ ერთობლიობა იმ კილოებისა, რომლებზეც იმთავითვე ჩრდილო გერმანიის მკვიდრნი მეტყველებენ (ლესლე, 2001:429-449; არენდტი, 2010: 23-43);

ლია ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილში და, როგორც წესი, რამდენიმე კილოს მოიცავს. დასავლეთი ლიეტუვის საშინაო მეტყველება ცნობილია **ჟემაიტურის** (ქვემოურის) სახელწოდებით და ისიც რამდენიმე კილოს მოიცავს. აუქშტაიტური და ჟემაიტური იმდენად სხვაობენ ერთიმეორისგან, რომ უწინ დამოუკიდებელ ახლომონათესავე ენებადაც თვლიდნენ ხოლმე. XVI საუკუნიდან, ლიეტუვის ტერიტორიაზე ერთდროულად შემუშავდა სამი სამწიგნობრო ნორმა („ენა“): ერთი — ჟემაიტურის, ორი კი — აუქშტაიტურის საფუძველზე. XIX საუკუნის II ნახევარში, ამ ნორმათაგან უპირატესობა მოიპოვა **დასავლურ-აუქშტაიტურმა**, რომლისგანაც შემდგომში თანამედროვე ლიეტუვური სამწიგნობრო ენა განვითარდა (იაშინსკიენე, 2005:55-56).

ლიეტუვაში იმთავითვე მიიჩნევდნენ და, დღესაც, რასაკვირველია, მიიჩნევენ, რომ ჟემაიტურიცა და აუქშტაიტურიც (ისევე, როგორც მათ საფუძველზე ისტორიულად ჩამოყალიბებული **სამწიგნობრო ნორმები**) ერთიანი **ლიეტუვური ენის** განუყოფელი ნაწილებია. ამგვარი შეხედულება იქ არსებობს არა პოლიტიკური კონიუნქტურის, არამედ — უპირატესად, ეთნოკულტურული რეალიების გათვალისწინებით: **აუქშტაიტებიცა და ჟემაიტებიც ეთნიკურად ლიეტუველები არიან; მათი საშინაო მეტყველებები ლიეტუვური ენობრივი სისტემის ფარგლებში, საერთო-ლიეტუვური სამწიგნობრო ენის საფარქვეშ ვითარდება**. ასე რომ, ლიეტუველებს მრავალი კილო და ერთი დედაენა აქვთ.

ღირსსაცნობია, რომ უმეტესობა იმ მკვლევარებისა, რომლებიც **აუქშტაიტურსა და ჟემაიტურს** დამოუკიდებელ ახლომონათესავე ენებად მიიჩნევდნენ, იზიარებდა უცხოურ (რუსულ, პოლონურ თუ გერმანულ) პოლიტიკურ ინტერესებს და, მათ ფონზე, უგულვებელჰყოფდა (ან მცდარად აანალიზებდა) ლიეტუვურ ეთნოკულტურულ რეალიებს. დღესდღეობით, როცა ძველი პოლიტიკური კონიუნქტურა ისტორიის კუთვნილებაა და ლიეტუველთა ეთნიკური ერთიანობა ფაქტია, ხსენებული მეტყველებათა სტატუსიც აღარავისთვისაა სადავო (ვრცლად იხ.: ზინკიავიჩიუსი, 1994:20-30; ბაცევიჩიუტე, ივანაუსკიენე და სხვ., 2004:12-20).

ანალოგიურად, **ხორვატიაშიც** თანამედროვე სამწიგნობრო ენა ეფუძნება **ახალშტოკავურ** კილოებს, რომლებიც ძირითადად, გავრცელებულია ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილში. დასავლეთში (მათ შორის — დედაქალაქ **ზაგრებსა** და მის გარეუბნებშიც) გავრცელებულია **კაიკავური** კილოები, რომლებიც მეზობელ **სლოვენურ ენას** უფრო უახლოვდება, ვიდრე **სამწიგნობრო ხორვატულს**; ხორვატიის ზღვისპირეთში (**დალმაციაში**) და მიმდებარე კუნძულებზე კი მეტყველებენ **ჩაკავურ** კილოებზე,¹ რომელთაც გარკვეულწილად, გარდამავალი ადგილი უჭირავთ **ახალშტოკავურ** და **კაიკავურ** კილოთა შორის. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ **ახალშტოკავურ** კილოებზე, ეთნიკურ ხორვატთა გარდა, **სერბთა** და **ბოსნიელთა** მნიშვნელოვანი ნაწილიც მეტყველებს. თავის მხრივ, ამავე კილოებს ეფუძნება თანამედროვე **სერბული** და **ბოსნიური** სამწიგნობრო ენებიც (ბიჩანიჩი, ფრანჩიჩი და სხვ., 2013:3-7).

ახალშტოკავური, კაიკავური და ჩაკავური კილოები მნიშვნელოვნად სხვაობენ ერთმანეთისგანაც და **სამწიგნობრო ხორვატულისგანაც**; მიუხედავად ამისა, ხორვატიაში მათი სტატუსი სადავო არასოდეს გამხდარა. აღსანიშნავია, რომ პირველი წერილობითი ძეგლი, რომელიც შესაძლოა, ჩაითვალოს ხორვატულად, შექმნილია ერთ-ერთ ჩაკავურ კილოზე — ეს გახლავთ ე.წ. „ბაშჩას ფირფიტის“ (*Bašćanska ploča*) წარწერა, დათარიღებული 1100 წლით. ის შესრულებულია არქაული სლავური ანბანით — **გლაგოლიცით**, რომელიც ხორვატიაში XIX საუკუნის I ნახევრამდე გამოიყენებოდა (ჯაგარი, 1997:17). ჩაკავური კილოს გარდა, ხორვატული მწიგნობრობა კაიკავურ კილოზედაც ვითარდებოდა.

XVI საუკუნიდან, დალმაციის ტერიტორიაზე მდებარე **დუბროვნიკის რესპუბლიკაში** ოფიციალური ენის — ლათინურის პარალელურად, სამწიგნობრო ნორმად იქცა ადგილობრივი კოინე, რომელიც ერთგვარად, გარდამავალი მეტყველებაა ჩაკა-

¹ ამ კილოთა ჯგუფების დასახელებებს საფუძვლად უდევს „რა?“ კითხვითი ნაცვალსახელის დამახასიათებელი ფორმები — *što, kaj* და *ča*.

ვურ და შტოკავურ კილოებს შორის (პოპოვა, 1986: 10). ანბანს რაც შეეხება: ხორვატათვის უფრო ჩვეული გლაგოლიცის ნაცვლად, დუბროვნიკში ლათინური გრაფიკის (იტალიური მოდიფიკაციით) გამოყენება დაიწყო. სხვათა შორის, სწორედ დუბროვნიკულ კოინეზე წერდნენ **მარინ დრჟიჩი** (1508-1567), **დომენიკო (დინკო) ზლატარიჩი** (1558-1613), **ივან გუნდულიჩი** (1589-1638) და სხვები, რომლებიც ხორვატული ლიტერატურის კლასიკოსებად მიიჩნევიან.

დუბროვნიკელთა მაგალითისამებრ, XVII საუკუნეში, ცნობილი ხორვატი იეზუიტი ენათმეცნიერი **ბარტოლ კაშიჩი** (1575-1650) შეეცადა, ჩაკავურ და ახალშტოკავურ კილოებზე დაყრდნობით ერთიანი სამწიგნობრო ნორმა შეექმნა — 1604 წელს, მან რომში გამოსცა ხორვატული ენის პირველი გრამატიკა, სათაურით: „*Institutionum linguae illyricae*“ („**ილირიული ენის შედგენილობა**“); კაშიჩმავე უარყო სლავური გლაგოლიცა და უპირატესობა ლათინურ ანბანს მიანიჭა. ბიბლიაც თარგმნა, თუმცა მაშინ მიმდევარი არავინ გამოუჩნდა.¹ საბოლოოდ, ახალშტოკავური სამწიგნობრო ნორმა (მოდერნიზებული ლათინური ანბანით)² XIX საუკუნეშიღა დაამკვიდრეს **ლიუდვიტ გაიმ** (1809-

¹ ბარტოლ კაშიჩის გრამატიკა განკუთვნილი იყო იეზუიტ მისიონერთათვის, რომელთაც უნდა ექადაგათ იმხანად ოსმალთაგან დაპყრობილ აღმოსავლეთ ხორვატიაში (სლავონიაში), სადაც კათოლიკობა ნაკლებად იდევნებოდა. იეზუიტებს ასევე სურდათ, კათოლიკურ რწმენაზე მოექციათ ოსმალეთისვე უღელქვეშ მყოფი მართლმადიდებელი სერბები და ამ გზით ეხსნათ ისინი გათურქებისაგან. სწორედ ამიტომაც გამოიყენა კაშიჩმა გამაერთიანებელი სახელწოდება „illyrica“ („ილირიული“) და არა ეროვნული „Croatica“ („ხორვატული“). ამითვე აიხსნებოდა გლაგოლიცის უარყოფაც და ჩაკავურთან ერთად, სერბთათვის უკეთ გასაგები ახალშტოკავური კილოს მონაცემების გათვალისწინებაც (დაწვრილებით იხ. ჰორვატი, 1993).

² ხორვატული სამწიგნობრო ენის საფუძვლად **ახალშტოკავურის** არჩევა განპირობებული იყო, ძირითადად, ორი მნიშვნელოვანი მიზეზის გამო: 1. ამ კილოებზე მეტყველებდა უფრო მეტი კაცი, ვიდრე ჩაკავურსა და კაიკავურზე და 2. „ილირისტები“ ცდილობდნენ, შეექმნათ სამხრეთელ

1872), **ივან ბროზმა** (1853-1892), **ტომისლავ მარეტიჩმა** (1854-1938) და სხვა განმანათლებლებმა, რომლებიც ცნობილი იყვნენ „ილირიტა“ სახელით. მათვე დაადგინეს ძირითადი საყრდენი პრინციპი — **ენობრივი პურიზმი** ანუ ნასესხები სიტყვების ნაცვლად, ახალ ლექსიკურ ერთეულთა შექმნა წმინდა ხორვატული (სლავური) ძირების მეშვეობით. ეს პრინციპი სამწიგნობრო ხორვატულში ამჟამადაც მოქმედია — განსხვავებით **სერბულისა** და **ბოსნიურისაგან**, სადაც ნასესხები ლექსიკა არ იზღუდება.

„ილირიტების“ უშუალო ძალისხმევით, 1850 წლის 28 მაისს დაიდო **ვენის სამწიგნობრო შეთანხმება** (*Bečki književni dogovor*) ხორვატ და სერბ მოღვაწეთა შორის. შეთანხმება მიზნად ისახავდა ერთიანი სამხრეთ-სლავური („ილირიული“) სამწიგნობრო ნორმის შემუშავებას, თუმცა იმჟამად ეს ვერ მოხერხდა. მოგვიანებით — 1918 წელს, როდესაც **სერბთა, ხორვატთა და სლოვენთა სამეფო** შეიქმნა, **ხორვატული** ოფიციალურად ჩაითვალა ე.წ. „სერბულ-ხორვატულ-სლოვენური“ ენის ერთ-ერთ ვარიანტად. **იმ დროიდან მოყოლებული, ბალკანეთის ფარგლებს გარეთ გავრცელდა ერთობ მცდარი შეხედულება, თითქოს სერბებიც, ხორვატებიც, სლოვენებიც ენობრივ-ეთნიკურად ერთნი იყვნენ.**¹ დავძენთ იმასაც, რომ ხსენებული იდეოლოგიის საყოველთაოდ დამკვიდრებას „ველიკოსერბი“ **შოვინისტები** უწყობდნენ

სლავთა ერთიანი სახელმწიფო ავსტრია-უნგრეთის და ოსმალეთის საპირწონედ. ამისთვის კი, საწყის ეტაპზე, მათ საჭიროდ მიაჩნდათ, ენობრივად უფრო დაახლოებოდნენ შტოკავურადვე მეტყველ სერბებს და ჩერნოგორიელებს — იმხანად (XIX ს. I ნახევარში), სამხრეთელ სლავთაგან მხოლოდ ამ ორ ხალხს ჰქონდა ეროვნული სახელმწიფოები.

¹ როგორც უკვე აღინიშნა (იხ. აქვე, გვ. 63, სქოლიო), II მსოფლიო ომის დასრულებამდე, იუგოსლავიაში **ბოსნიელი მუსლიმანები**, რომელთა მეტყველებაც ხორვატულს უახლოვდება, ოფიციალურად ხორვატთა ლოკალურ ჯგუფად ითვლებოდნენ, ხოლო **ჩერნოგორიელები** კი, რომლებიც რწმენითაც მართლმადიდებელი ქრისტიანები არიან და ენობრივადაც სერბებთან უფრო ახლოს დგანან — სერბთა ლოკალურ ჯგუფად (ისევე, როგორც **მაკედონიელები**, მიუხედავად მათი ბულგარული წარმომავლობისა).

ხელს. ამ უკანასკნელთა მონდომებით, სერბთა, ხორვატთა და სლო-ვენთა სამეფოს 1929 წელს **იუგოსლავია** ეწოდა.

აღსანიშნავია, რომ II მსოფლიო ომის დაწყებამდე, იუგოს-ლავიაში გაბატონებული „ველიკოსერბული“ იდეოლოგიის თანახ-მად, **ხორვატებად** ითვლებოდნენ მხოლოდ **ჩაკავურ** და **კაიკავურ** კილოებზე მეტყველნი; **ახალშტოკავურად** მეტყველთ კი, რო-გორც წესი, „კათოლიკე სერბებს“ („Srbi-katolici“) ანდა „გახორვა-ტებულებს“ („Pohrvaceni“) უწოდებდნენ (დუჩიჩი, 1942:50-60; შტამბუკი, 2019:23). ამგვარი ტენდენციები ხორვატების სამარ-თლიან გაღიზიანებას იწვევდა, მაგრამ ხელისუფლება უფრო მე-ტად „ველიკოსერბთა“ ინტერესებს ითვალისწინებდა.

1941 წელს, ნაცისტური გერმანიის მხარდაჭერით, ხორვატ-მა ულტრანაციონალისტებმა დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს და **ხორვატულს** სახელმწიფო ენის სტატუსი მიანიჭეს. ნაცისტებთან თანამშრომლობის გამო, დამოუკიდებელმა ხორვატიამ საერთა-შორისო აღიარება ვერ მოიპოვა და 1945 წლის მაისის დასაწყისში დაემხო. რამდენიმე თვის შემდეგ, კვლავ აღდგა **იუგოსლავია** — ამ-ჯერად, როგორც სოციალისტური, ფედერაციული სახელმწიფო. მის შემადგენლობაში **ხორვატები** — ცალკე ეთნოსად, **ხორვატია** კი — მოკავშირე რესპუბლიკად იქნა ცნობილი; ენას რაც შეეხება: 1954 წლის 10 დეკემბერს, ქ. **ნოვი-სადში** (სერბია) დაიდო ახალი „სამწიგნობრო შეთანხმება“, რომლის თანახმადაც გამოცხადდა ერთიანი სახელმწიფო ენის — **სერბულ-ხორვატულის** შექმნა.

ნოვი-სადის სამწიგნობრო შეთანხმებით დაკანონებულმა ვი-თარებამ ხორვატთა უკმაყოფილება უფრო გაამწვავა — საქმე ის იყო, რომ **სერბულ-ხორვატული ენის** ახალ ნორმათა შესაბამი-სად, დაუშვებლად მიიჩნეოდა არაშტოკავურ კილოთა (ე.ი. **ჩაკავუ-რისა** და **კაიკავურის**) ლექსიკური ერთეულების შემოტანა სამწიგ-ნობრო ენაში; ეს ნიშნავდა იმას, რომ არამართო ხორვატიაში, არა-მედ — თითქმის მთელს იუგოსლავიაში, ფაქტობრივად, ბატონდე-ბოდა საკუთრივ **სერბული ენა**, რამდენადმე შეცვლილი სახელწო-დებით და ორგვარი დამწერლობით (კირილიცითა და ლათინუ-რით). 60-იანი წლების მიწურულს, ხორვატია მოიცვა მასობრივმა

საპროტესტო მოძრაობამ, რომელსაც შემდგომში „**ხორვატული გაზაფხული**“ (Hrvatsko proljeće) ეწოდა. ხალხის უკმაყოფილება იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ იუგოსლავიის ხელისუფლება იძულებული გახდა, დათმობაზე წასულიყო — 1974 წელს, მიღებულ იქნა ახალი ფედერალური კონსტიტუცია, რომელიც მოკავშირე რესპუბლიკებს მეტ თვითმმართველობას ანიჭებდა. იმავდროულადვე, თანაბარუფლებიანად გამოცხადდა სახელმწიფო სერბულ-ხორვატული ენის ორგვარი სამწიგნობრო ნორმა: **აღმოსავლური** (სახელწოდებით Српскохрватски // Srpskohrvatski — სერბიაში, ბოსნია-ჰერცეგოვინასა და ჩერნოგორიაში;¹ იყენებდა კირილიცისა და ლათინურ ანბანებს) და **დასავლური** (სახელწოდებით Hrvatski ili Srpski — ხორვატიაში; იყენებდა მხოლოდ ლათინურ ანბანს). ამდენად, ხორვატებმა მიაღწიეს იმას, რომ „ილირისტთა“ მიერ შექმნილ სამწიგნობრო ნორმას ხორვატიის ტერიტორიაზე **ოფიციალური ენის** სტატუსი დაუკანონდა (ბატოვიჩი, 2017:27-40).

მიუხედავად ამისა, XX საუკუნის 90-იან წლებამდე (ვიდრე ხორვატიამ კვლავ დამოუკიდებლობა არ გამოაცხადა), ბევრი არა-ხორვატი სლავისტი ხორვატული ენის არსებობას სულაც უარყოფდა, ხოლო ჩაკავურ და კაიკავურ კილოებს დამოუკიდებელ ენებად მიიჩნევდა; ეს, თავის მხრივ, ნოყიერ ნიადაგს ქმნიდა ენობრივი მანიპულაციებისთვის (ტიპკო, 2006:2-6). 90-იანი წლებიდან — უკვე დამოუკიდებელ ხორვატიაში, საბოლოოდ შემუშავდა და მყარად დამკვიდრდა პრინციპი, რომლის თანახმადაც „**ხორვატული ენაა ჩაკავური, კაიკავური და შტოკავური კილოები მთელი თავიანთი თავისებურებებით და იმ ურთიერთდამოკიდებულებით, რამაც ხორვატულ ენობრივ სამყაროში ისტორიულად ჩამოაყალიბა სამწიგნობრო ენის განსაკუთრებული საფუძველი — საერთო-სასაუბრო ფორმა**. ხორვატული ენა მთელი თავისი არსით მხოლოდ მაშინ წარმოგვიდგება, როცა ჩაკავურის

¹ აღმოსავლურ ნორმას ჰქონდა ორი საწარმოთქმო ქვენორმა — **ეკავური** (Ekavski) და **იეკავური** (Ijekavski). დღეს პირველი ქვენორმა მოქმედებს სერბულში, მეორე კი — ჩერნოგორიულში.

კილოურ შეფერილობას შეერწყმება კაიკავურიც და შტოკავურიც“¹ (კატიჩიჩი, 2018:234; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

დღესდღეობით, კვალიფიციური სლავისტები არც **ხორვატული ენის** არსებობას უარყოფენ და არც იმას, რომ **ჩაკავური, კაიკავური და ახალშტოკავური** კილოები მის განუყოფელ ნაწილებს წარმოადგენს. მართებულია ასევე, ის შეხედულებაც, რომ ხორვატულის ახლომონათესავე **ბოსნიური ენა** მოიცავს **ძველ-შტოკავურ, შტოკავურ-იკავურ** და ნაწილობრივ — **დასავლურ-შტოკავურ** კილოებს, ხოლო **შტოკავურ-ეკავური, ზოგი დასავლურ-შტოკავური და პრიზრენულ-ტიმოკური** კილოები კი მეორე ახლომონათესავე ენის — **სერბულის** ქვესისტემებია (შიპკა, 2019:11-23).

ხორვატიისაგან რამდენადმე განსხვავებული ენობრივი ვითარება იყო და არის **ჩერნოგორიაში**, რომელიც იუგოსლავიის დაშლის შემდეგ (1992 წ.), კიდევ 14 წლის განმავლობაში დარჩა სერბიასთან კონფედერაციულ კავშირში, 2006 წლის 3 ივნისიდან კი დამოუკიდებელი სახელმწიფოა. დამოუკიდებლობის გამოცხადების დროს, მისი მკვიდრი მოსახლეობის — **ჩერნოგორიელების (Црногорци)** ხვედრითი წილი ოდნავ აღემატებოდა 40%-ს. უმრავლესობას შეადგენდნენ **სერბები, ხორვატები, ბოსნიელები, ალბანელები და ბოშები** (ერთად აღებული). იუგოსლავიის შემადგენლობაში ყოფნისას, ქვეყნის ოფიციალური ენა იყო **სერბულ-ხორვატული იეკავური წარმოთქმით (Српскохрватски ијекавског изговора)**, ხოლო 1992 წლიდან — **სერბული იეკავური წარმოთქმით, ხორვატული და ბოსნიური (Српски ијекавског изговора, Хрватски и Босански)**. ანბანს რაც შეეხება: მაშინაც და

¹ „Hrvatski jezik, to je čakavski, kajkavski i štokavski sa svim obilježjima svakoga od tih narječja u njihovu suodnosu povijesno izraslu u općem razgovornom jeziku hrvatske jezične zajednice i osobito u svoj povijesnoj protezi hrvatskoga književnog jezika. Tek kada se čakavskoj dijalektalnoj boji pridruže i kajkavska i štokavska, imamo pred sobom hrvatski jezik u svoj njegovoj potpunosti.“

დღესაც თანასწორუფლებიანი იყო და არის როგორც **კირილიცა**, ისე — **ლათინური** (მილერი, 2005:529-581; ნიჭივეიჩი, 2006:12-14).

აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ **ჩერნოგორიე-ლები** ეთნიკურ-ენობრივად ძნელად განირჩევიან **სერბებისგან**. რწმენითაც ორივე ეთნოსი, ტრადიციულად, მართლმადიდებელი და **სერბიის ავტოკეფალური მართლმადიდებლური ეკლესიის** სამწყსოა. სხვაობას მხოლოდ **სახელმწიფოებრიობა** ქმნის — **ჩერნოგორია** 1366 წლიდან 1918 წლამდე, ფაქტობრივად, უწყვეტად ინარჩუნებდა დამოუკიდებლობას, წარმოადგენდა რა **თეოკრატიულ სახელმწიფოს** სერბიის ეკლესიას დაქვემდებარებული იერარქით (რომელიც **ჩერნოგორიისა და ზღვისპირეთის მიტროპოლიტად** [სერბ. Митрополит Црногорско-Приморски] იწოდებოდა) სათავეში; **სერბიამ** კი დამოუკიდებლობა XV საუკუნის I ნახევარში დაჰკარგა და 1878 წლამდე ემორჩილებოდა **ოსმალეთის სულთანს**. სწორედ ამ უკანასკნელის ზეწოლით, 1459 წელს გაუქმდა **სერბიის საპატრიარქო** — სერბი სამღვდელოებაცა და მრევლიც უშუალოდ **კონსტანტინოპოლის პატრიარქს** დაექვემდებარა. დამოუკიდებელი დარჩა მხოლოდ **ჩერნოგორიისა და ზღვისპირეთის მიტროპოლიტი**, რომელმაც საკუთარი თავი **სერბიის პატრიარქის მემკვიდრედ** გამოაცხადა.

ამდენად, **სერბობა (Српство)**, როგორც ეთნიკურ სერბთათვის დამახასიათებელ გენეტიკურ, ენობრივ, კულტურულ, ზნეობრივ-ეთიკურ, ესთეტიკურ თუ რელიგიურ თავისებურებათა ერთობლიობა, არსებითად უცვლელი სახით შენარჩუნდა დამოუკიდებელ ჩერნოგორიაში, ხოლო **ოსმალეთის უღელქვეშ მოქცეულ სერბიაში შესამჩნევად შეიცვალა ოსმალურ-ბერძნული გავლენის შედეგად**. შემდგომში, სწორედ ამან განაპირობა ჩერნოგორიელ და სერბიელ სერბთა შორის **მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტა**, რის შედეგადაც თემონიმი **Црногорац** „ჩერნოგორიელი“ თანდათანობით დაუპირისპირდა ოდინდელ საერთო ეთნონიმს **Србин** „სერბი“.

დავძენთ იმასაც, რომ ჩერნოგორიის სახელმწიფო და სამ-
წიგნობრო ენა იყო **საეკლესიო სლავურის სერბიული სახესხვა-
ობა** (ისევე, როგორც სერბიაში 1847 წლამდე),¹ თუმცა ჩერნოგო-
რიელები **შტოკავურ-იეკავურ** და **შჩაკავურ** კილოებზე მეტყვე-
ლებდნენ; ეს კილოები იმთავითვე საგრძნობლად განსხვავდებოდა
სერბიაში გავრცელებულ **შტოკავურ-იეკავურ** და **პრიზრენულ-
ტიმოკურ** კილოთაგან. თვითაღქმას რაც შეეხება: როგორც უკვე
ითქვა, ჩერნოგორიელები მიიჩნევდნენ, რომ თავად სერბიულ სერბ-
ებზე უკეთესი სერბები იყვნენ. შესაბამისად, თავიანთ მშობლიურ
ენას (**შტოკავურ-იეკავურ** და **შჩაკავურ** კილოებს) ისინი **ჩვენს
სერბულს (Наш Српски)** ან უბრალოდ, **ჩვენებურს (Нашки)**
უწოდებდნენ.²

XIX საუკუნის 10-იანი წლების შუახანებიდან, ცნობილმა
სერბმა ენათმეცნიერმა, პედაგოგმა და საზოგადო მოღვაწემ — **ვუკ
სტეფანოვიჩ-კარაჯიჩმა** (1787-1864) მიზნად დაისახა სერბული
სამწიგნობრო ენისა და ანბანის რეფორმირება. იმხანად, სერბიაში
სამწიგნობრო ენის ფუნქციით, როგორც აღინიშნა, **საეკლესიო
სლავურის სერბიული სახესხვაობა** გამოიყენებოდა. სტეფანო-
ვიჩ-კარაჯიჩმა, რომელიც წარმოშობით ჰერცეგოვინელი გახ-
ლდათ, ახალი, ეროვნული სამწიგნობრო ენის საფუძვლად მშობ-
ლიური, **შტოკავურ-იეკავური** კილო აქცია, ანბანის მოხაზულო-

¹ სწორედ ამის გამო, ქვეყნის სახელწოდებას ქართულად ვწერთ, რო-
გორც **ჩერნოგორიას** — ეს ფორმა მომდინარეობს საეკლესიო სლავური
დასახელებისგან: **Чърно Гори** სიტყვასიტყვასიტყვით ნიშნავს „შავ მთია-
ნეთს“. ამ დასახელების არაზუსტი თარგმანია ვენეციური **Montenegro**
„შავი მთა“, რაც ქვეყნის საერთაშორისო სახელწოდებადაც იქცა და,
მოგვიანებით, თვით **სერბულ, ხორვატულ, ბოსნიურ და ჩერნოგორი-
ულ** ენებზეც ითარგმნა, როგორც **Црна Гора // Crna Gora**. ვენეციური სა-
ხელწოდებიდანვე მომდინარეობს ალბანური — **Mal i Zi** და თურქული —
Karadağ დასახელებებიც. ნიშანდობლივია, რომ XIX საუკუნის ქართულ
პრესაში, ჩერნოგორიას უწოდებდნენ **მთაშავეთს**.

² ეს ლინგვონიმები ჩერნოგორიაში დღემდეა შემორჩენილი (ქ. კოტორის
მკვიდრი **ანა მილაკოვიჩის** ცნობით).

ბა კი რუსულ „სამოქალაქო შრიფტს“ დაუახლოვა. სპეციფიკური სერბული ბგერების აღსანიშნავად რამდენიმე ახალი ასო-ნიშანი შექმნა, ზედმეტი ასო-ნიშნები ამოიღო. ორთოეპია შემდეგი ფონეტიკური პრინციპით გააწყო: „წერე, როგორც საუბრობ და იკითხე, როგორც წერია“ (სერბ. «пиши као што говориш, а читај као што је написано»). 1814 წელს, ქ. ვენაში გამოიცა მისი „**სერბული ენის გრამატიკა, დაწერილი უბრალო ხალხის მეტყველების მიხედვით**“ («Писменица сербскога језика по говору простога народа написана»), ხოლო 1818 წელს — „**სერბული ლექსიკონი**“ («Српски рјечник»).

ვუკ სტეფანოვიჩ-კარაჯიჩის ამ წამოწყებას ერთობ უცნაური ბედი ხვდა წილად — XIX საუკუნის 40-იანი წლების ბოლოს, **სერბიაში** მიიღეს მხოლოდ ანბანი და ორთოეპიის წესი, **შტოკავურ-იეკავური** ნორმა კი ქვეყნისთვის ჩვეული **შტოკავურ-იეკავური**თ შეცვალეს. **ხორვატიაში** პირიქით — **შტოკავურ-იეკავური** ნორმა და ორთოეპიის წესი მიიღეს, ხოლო ანბანი უკუაგდეს. **ჩერნოგორიაში** მხოლოდ **შტოკავურ-იეკავური** ნორმა მიიღეს, ანბანი და ორთოეპიის წესი უკუაგდეს. ენათმეცნიერის მშობლიურ **ბოსნია-ჰერცეგოვინაში** კი არც ენობრივი ნორმა მიუღიათ, არც ანბანი და არც ორთოეპიის წესი (კეცმანოვიჩი, 1956:22-23; აცოვიჩი, 2012:45).

1847 წელს, ქ. ვენაში გამოიცა ჩერნოგორიის მთავრის — მეფე **პეტრე II პეტროვიჩ-ნიეგოშის** (ერისკაცობაში **რადოიე თომას ძე პეტროვიჩი**, 1813-1851) ჰეროიკული პოემა „მთის გვირგვინი“. ის დაწერილი იყო **შტოკავურ-იეკავური** ნორმით, ოღონდ — ჩერნოგორიისთვის ტრადიციული **საეკლესიო სლავური ანბანით** (შდრ. სათაურის დაწერილობა: **Горскій виенац** მოსალოდნელი **Горски вијенац** ფორმის ნაცვლად). ზოგადად, **საეკლესიო სლავური ენის სამწიგნობრო ტრადიცია** ჩერნოგორიაში ძალზე ძლიერი იყო. ამიტომ, ახალი ენობრივი ნორმის დამკვიდრება იქ ვერ მოხერხდა XX საუკუნის დასაწყისამდე. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ სტეფანოვიჩ-კარაჯიჩისეულმა რეფორმირე-

ბულმა ანბანმა და **შტოკავურ-ეკავურმა** სამწიგნობრო ნორმამ **სერბიაში** შედარებით უფრო ადრე — XIX საუკუნის II ნახევარში მოიკიდა ფეხი.

ამდენად, **ჩერნოგორიაში** საეკლესიო სლავური ენის სამწიგნობრო ტრადიციის შენარჩუნებამ, სერბიაში კი — უკუგდებამ ჩერნოგორიელები და სერბები მეტად დააშორა ერთიმეორეს. ამას დაემატა ისიც, რომ 1879 წელს, ბელგრადის მიტროპოლიას კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ ავტოკეფალია მიანიჭა. ბუნებრივია, ჩერნოგორიის მიტროპოლიტი (რომელიც დე ფაქტო დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა) ახალი ეკლესიის იურისდიქციაში არ შესულა, ვინაიდან საკუთარ ეპარქიას, როგორც ზემოთ აღინიშნა, 1459 წელს უკანონოდ გაუქმებული სერბიის საპატრიარქოს სამართალმემკვიდრედ მიიჩნევდა. აღნიშნულმა ფაქტმა ჩერნოგორიელები სერბებთან ეკლესიურადაც დააპირისპირა (ვახტელი, 2004:45; ჩირკოვიჩი, 2004:56). 1905 წლიდან, ჩერნოგორიის სამთავრო კონსტიტუციურ მონარქიად გამოცხადდა, ხოლო 1910 წელს მთავარმა მეფის ტიტული მიიღო. ამ პერიოდიდან, სერბები და ჩერნოგორიელები საბოლოოდ განკერძოვდნენ.

1918 წლის ნოემბერში, ჩერნოგორიის პროსერბულმა ძალებმა, რომელთაც ყოფილი პრემიერ-მინისტრი **ანდრია რადოვიჩი** (1872-1947) ხელმძღვანელობდა, მოახდინეს სახელმწიფო გადატრიალება: მეფე **ნიკოლა I პეტროვიჩ-ნიეგოში** (1841-1921; მთავრობდა 1861-10 წლებში, მეფობდა 1910-1918 წლებში. 1916 წლიდან, ოჯახითურთ იმყოფებოდა საფრანგეთში) ტახტიდან გადააყენეს, ქვეყანა კი **სერბიას** შეუერთეს. 1918 წლის დეკემბერში შეიქმნა **სერბების, ხორვატებისა და სლოვენების სამეფო**, რომელსაც სათავეში სერბი მონარქი — **პეტრე I კარაჯორჯევიჩი** (1844-1921; სერბიის ტახტზე ავიდა 1903 წელს) ჩაუდგა.

1919 წლის 7 იანვარს, ჩერნოგორიაში იფეთქა ანტისერბულმა **საშობაო აჯანყებამ** (**Божична побуна**), რომელსაც ბრიგადის გენერალი **კრისტო პოპოვიჩი** (1881-1947) ხელმძღვანელობდა. აჯანყებულებს თავდაპირველად გარკვეული უპირატესობა

ჰქონდათ, მაგრამ მალევე, სერბიის არმიამ ჯერ შეავიწროვა ისინი, მერე კი სასტიკადაც დაამარცხა ქვეყნის დედაქალაქ **ცეტინიეს-თან**. კრსტო პოპოვიჩი იტალიაში გაიქცა, ჩერნოგორიაში დარჩენილმა მისმა თანამებრძოლებმა კი ბრძოლა პარტიზანულად განაგრძეს. იმავდროულად, ბელგრადის მესვეურები შეეცადნენ, რომ ჩერნოგორიელთა წინააღმდეგობა მსოფლიოს თვალში სამოქალაქო დაპირისპირებად წარმოეჩინათ.

ამგვარ ფონზე, 1919 წლის 26 მაისს, სერბების, ხორვატებისა და სლოვენების სამეფოს სერბ მართლმადიდებელ ეპისკოპოსთა ყრილობამ **ჩერნოგორიისა და ზღვისპირეთის მიტროპოლია** სერბიის მართლმადიდებლურ ეკლესიას შეუერთა. შეერთების კანონიერება **კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ** 1920 წლის 19 მარტს დაადასტურა. ასე რომ, ჩერნოგორიამ **ეკლესიური თვითმმართველობაც** დაჰკარგა. სერბების თვითნებობის საპასუხოდ, ქვეყანაში პარტიზანული მოძრაობა ხელახალი ძალით გაიშალა.

ჩერნოგორიის სამეფო ოჯახმა და **პეტროვიჩ-ნიეგოშთა** დინასტიის იმ წარმომადგენლებმა, რომელთაც გადატრიალება არ უცნიათ, სასწრაფოდ შექმნეს **მთავრობა დევნილობაში**: მეფედ აკურთხეს უფლისწული **მიხაილო პეტროვიჩ-ნიეგოში** (1908-1986), პრემიერ-მინისტრი და რეგენტი კი გახდა გენერალი **ანტო გვოზდენოვიჩი** (1854-1934). სწორედ ეს უკანასკნელი ჩაუდგა სათავეში მორიგ ანტისერბულ გამოსვლას; თუმცა, იქიდან გამომდინარე, რომ **პეტროვიჩ-ნიეგოშებს** საერთაშორისო მხარდაჭერა აღარ ჰქონდათ (მათი უპირველესი მფარველები — **რომანოვები** — რუსეთში უკვე განადგურებულნი იყვნენ), ჩერნოგორიელები ისევ დამარცხდნენ — 1925 წლისათვის, ქვეყანაში პარტიზანული მოძრაობა მთლიანად შეწყდა, ანტო გვოზდენოვიჩი სერბებს დანებდა. ოთხი წლის შემდეგ, მეფე მიხაილო პეტროვიჩ-ნიეგოშმაც (იგი იმხანად 21 წლის იყო) ტახტზე უარი თქვა. ჩერნოგორიის ტერიტორია შევიდა **ზეტას საგამგებლოს** (სერბ. **Зетска бановина**) შემადგენლობაში და იქ საყოველთაოდ გაბატონდა **სერბიაში მიღებული სამწიგნობრო-ეროვნული ენა**.

დამოუკიდებლობის აღდგენა ჩერნოგორიელებმაც ისევე, როგორც ხორვატებმა, II მსოფლიო ომის დროს შეძლეს: 1941 წლის 6 აპრილს, **იუგოსლავიის სამეფოში** შეიჭრნენ **გერმანიისა და იტალიის** ჯარები. სწორედ იტალიელთა მხარდაჭერით, 16 აპრილს, ჩერნოგორიელი ნაციონალისტების ლიდერმა **სეკულე დრლევიჩმა** (1884-1945) შექმნა **ჩერნოგორიის დროებითი ადმინისტრაციული კომიტეტი** (**Црногорски Привремени Административни Комитет, ЦПАК**), რომელმაც ჩერნოგორია კვლავაც **სამეფოდ** გამოაცხადა.

მიუხედავად იმისა, რომ ქვეყანაში პეტროვიჩ-ნიეგოშთა დინასტიას ძველი უფლებები აღუდგინეს, **მიხაილო პეტროვიჩ-ნიეგოშმა** ხელახლა გამეფებაზე უარი თქვა. მაშინ, ნაციონალისტებმა ტახტზე ასვლა შესთავაზეს **რომანოვებს** (მამა-შვილს — **რომან პეტრეს ძეს** და **ნიკოლოზ რომანის ძეს**), მაგრამ მათგანაც უარი მიიღეს. ჩერნოგორიის ფაქტობრივ მმართველად იქცა იტალიელი გუბერნატორი **სერაფინო მაცოლინი** (1890-1945). ამგვარ პირობებში, ბუნებრივია, ველარ მოხერხდა ვერც **ჩერნოგორიის ავტოკეფალური მართლმადებლური ეკლესიის** შექმნა და ვერც **ჩერნოგორიული სამწიგნობრო-ეროვნული ენის** შემუშავება, რისი დიდი სურვილიც ჰქონდათ როგორც **სეკულე დრლევიჩის** მომხრე ნაციონალისტებს, ისე — ზოგადად, ეროვნულ მოღვაწეებსაც (გლუშიცა, 2019:167-181).

1944 წლის დეკემბრის დასაწყისში, ჩერნოგორიის მარიონეტულმა სამეფომ არსებობა შეწყვიტა. ქვეყანა კვლავაც იუგოსლავიის შემადგენლობაში დაბრუნდა, მაგრამ არა როგორც რიგითი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული, არამედ — როგორც ერთ-ერთი **მოკავშირე რესპუბლიკა**. შესაბამისად, ჩერნოგორიელები **დამოუკიდებელ ეთნოსად** იქნენ ცნობილნი. რესპუბლიკის ოფიციალურ ენად, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, გამოცხადდა **სერბულ-ხორვატული იეკავური წარმოთქმით** (**Српскохрватски ијекавског изговора**) — ასე ეწოდა საკუთრივ **ჩერნოგორიულ** სამწიგნობრო ნორმას, რომლის ნიმუშად **პეტრე**

II პეტროვიჩი-ნიეგოშის პოემის — „მთის გვირგვინის“ ენა იქნა მიჩნეული (სტოიანოვიჩი, 2011:60). თანაოფიციალური სტატუსი მიენიჭა ასევე, **სერბულ-ხორვატულს ეკავური წარმოთქმით (Srpskohrvatski ijekavskog izgovora)**, რომელიც **სერბიელი სერბების** ტრადიციული სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმა გახლდათ.

აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სახელწოდებით „**Srpskohrvatski ijekavskog izgovora**“ ოფიციალურად ცნობილი იყო ასევე **ბოსნია-ჰერცეგოვინაში** მიღებული სამწიგნობრო ნორმაც. მას ადგილობრივი **მუსლიმანები** იყენებდნენ და ჩერნოგორიაში მიღებული ნორმისგან ძირითადად, დამწერლობის სისტემა (**ლათინური ანბანი** ხორვატული მოდიფიკაციით) განასხვავებდა. თავის მხრივ, **ხორვატიაში** მიღებული სამწიგნობრო ნორმისგან (რომელსაც, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ეწოდებოდა **ხორვატული ანუ სერბული [Hrvatski ili Srpski]** და **იეკავური** წარმოთქმა ედო საფუძვლად) ბოსნიელი მუსლიმანების სამწიგნობრო ნორმა, უპირატესად, ლექსიკით სხვაობდა (გრეშელი, 2001:158-160).

ზემოთ (იხ. აქვე, გვ. 64) უკვე ითქვა, რომ ჯერ **სერბთა, ხორვატთა და სლოვენთა სამეფოში**, მერე — **იუგოსლავიაშიც** სახელმწიფოებრიობა, ფაქტობრივად, მხოლოდ „ერთენოვნების პარადიგმას“ ეფუძნებოდა: არსებობდა მრავალი **ახლომონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელი ეთნოსი**, რომელთა სამეტყველო ენობრივ ერთეულთა საფუძველზე სახელმწიფოს მესვეურები **საერთო ენის** შექმნას ცდილობდნენ. ეს მცდელობა არც მას შემდეგ შეწყვეტილა, რაც ქვეყანა ფედერაციად იქცა და შესაბამისად, ეთნოსები **ფედერაციის სუბიექტებად** ჩამოყალიბდნენ. **წინამორბედთა მსგავსად, ფედერაციული იუგოსლავიის ხელისუფლები „ერთენოვნების პარადიგმის“ დებულებათა განხორციელებას აშკარად ხელოვნური გზით — რეალური ფაქტებისა და ნამდვილი ისტორიის გაუთვალისწინებლად განაგრძობდნენ**. სწორედ ამგვარმა პოლიტიკამ (სხვა, არანაკლებ მნიშვნელოვან მიზეზებთან ერთად) განაპირობა **შეიარაღებული დაპირისპირება** და ქვეყ-

ნის დაშლა გასული საუკუნის ბოლო ათწლეულში (აუბურგერი, 2009:231-234).

1992 წელს, როცა იუგოსლავიის სოციალისტურმა ფედერაციულმა რესპუბლიკამ არსებობა შეწყვიტა, ჩერნოგორიამ და სერბიამ გამოაცხადეს ე.წ. მოკავშირეთა იუგოსლავიის რესპუბლიკის (Савезна Република Југославија, არაოფიციალურად აგრეთვე ცნობილი იყო, როგორც „მცირე იუგოსლავია“ — Мала Југославија) შექმნა. მაშინ ჩერნოგორიაში ანტისერბული განწყობა არც ისე გამოკვეთილი იყო, თუმცაღა ძლიერდებოდა ერთი მხრივ — ჩერნოგორიული სამწიგნობრო-ეროვნული ენის შემუშავების, მეორე მხრივ კი — ჩერნოგორიის მართლმადებლური ეკლესიის ავტოკეფალიის მომხრეთა მოძრაობა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ სრული დამოუკიდებლობის მოთხოვნამდე იმაზე ცოტა დრო რჩებოდა, ვიდრე ბელგრადში ვარაუდობდნენ.

აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ ზოგიერთი პროსერბულად განწყობილი მკვლევარი იმჟამინდელ ვითარებას დღემდე ისე წარმოაჩენს, თითქოსდა ჩერნოგორიაში დამოუკიდებლობისაკენ სწრაფვა გააძლიერა კოსოვოს ომის (1996-1999 წწ.) თანადროულმა მოვლენებმა: მოკავშირეთა იუგოსლავიის რესპუბლიკის ხელისუფლებმა მაშინ უარყვეს გაეროს მოთხოვნა — შეეწყვიტათ საომარი მოქმედებები კოსოვოელ ალბანელთა წინააღმდეგ და დაეწყოთ მოლაპარაკება. უარმა მკვეთრად გააუარესა იუგოსლავიის და დასავლეთის ქვეყნების ურთიერთობა. იმავედროულად, საერთაშორისო საზოგადოების მხრიდან გაიზარდა ზეწოლა უშუალოდ ჩერნოგორიის მესვეურებზეც, რათა მათ დამოუკიდებლობა გამოეცხადებინათ (ლოგოსი, 2019:274-279).

ბუნებრივია, ჩერნოგორიას და სერბიას შორის კავშირის საბოლოოდ გაწყვეტა ამ გეოპოლიტიკურმა ფაქტორმაც განაპირობა, თუმცაღა ნამდვილად არაა მართებული იმის თქმა, რომ სხვა მიზეზები შედარებით ნაკლებ მნიშვნელოვანი იყო — უპირველეს ყოვლისა, თავად ჩერნოგორიელებს აღარ სურდათ სერბების დიქტატის ქვეშ ყოფნა: XXI საუკუნის დასაწყისისთვის, ხალხში უკვე მომწიფებული იყო აზრი, რომ ჩერნოგორიას უნდა

აღედგინა დამოუკიდებლობა, ჰქონოდა საკუთარი სამწიგნობრო ენა და ავტოკეფალური მართლმადიდებლური ეკლესია. **ჩერნოგორიის დამოუკიდებლობის მომხრეები სრულებით არ უარყოფდნენ სერბებთან ახლო ნათესაობასა და ისტორიულ ერთობას, მაგრამ ხაზს უსვამდნენ იმას, რომ ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულების მოშლის შედეგად, ჩერნოგორიელები უკვე დამოუკიდებელ ეთნოსად იყვნენ ჩამოყალიბებულნი** (პავლოვიჩი, 2008:5-6) არგუმენტებად ისინი იშველიებდნენ რეალურ ფაქტებსა და ნამდვილი ისტორიის მონაცემებს (რომლებიც ჩვენც, საგანგებოდ, ზემოთ ვრცლად განვიხილეთ). ამდენად, მათი პოზიცია აბსოლუტურად მართებული გახლდათ.

2000 წლიდან, დამოუკიდებლობაზე ჩერნოგორიის ხელი-სუფლების მესვეურებიც ალაპარაკდნენ. მათ დასაშოშმინებლად, **მოკავშირეთა იუგოსლავიის რესპუბლიკას 2003 წელს ეწოდა სერბიისა და ჩერნოგორიის სახელმწიფოთა კავშირი (Државна заједница Србија и Црна Гора)**, თუმცა ყველასთვის ცხადი გახდა, რომ ჩერნოგორიელები სრულ დამოუკიდებლობასაც მალევე მი-აღწევდნენ. ამგვარ ფონზე, 2004 წელს, **ჩერნოგორიელ სოციალისტთა დემოკრატიულმა პარტიამ (Демократска партија социјалиста Црне Горе)** წამოაყენა წინადადება, რომ ქვეყნის მთავარი სახელმწიფო ენა (რომელსაც 1992 წლიდან ოფიციალურად ეწოდებოდა **სერბული იეკავური წარმოთქმით [Српски ијекавског изговора]**) ახალ კონსტიტუციაში მოეხსენიებინათ პირდაპირ **ჩერნოგორიულის** სახელწოდებით (კორდიჩი, 2008:44-45).

ჩერნოგორიელი სოციალისტების ამ ინიციატივამ ქვეყანა-შიც და მის გარეთაც მძაფრი დებატები გამოიწვია: უპირველეს ყოვლისა, პროტესტი გამოთქვეს **სერბებმა** (მათი ზვედრიითი წილი ჩერნოგორიაში იმხანად 30%-ზე მეტს შეადგენდა), თუმცა ჩერნოგორიელებს მხარი დაუჭირეს **ხორვატებმა** (10%) და **ბოსნიელებმა** (2%). აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ სერბი უმცირესობა სრული დამოუკიდებლობის გამოცხადებასა და ჩერნოგორიის მართლმა-

დიდებლური ეკლესიის ავტოკეფალიასაც ეწინააღმდეგებოდა (ანდრიაშვილი, 2019:12-13).

საბოლოოდ, ჩერნოგორიის სრული დამოუკიდებლობა 2006 წლის 3 ივნისს გამოცხადდა, ხოლო 2007 წლის 19 ოქტომბერს მიღებული იქნა კონსტიტუცია, რომელიც დღესაც მოქმედია; მის მე-13 თავში ნათქვამია: „**ჩერნოგორიაში სახელმწიფო ენაა ჩერნოგორიული. კირილიცა და ლათინური დამწერლობა თანასწორუფლებიანია. სახელმწიფო ენის ფუნქციით გამოიყენება სერბული, ბოსნიური, ალბანური და ხორვატული ენებიც**“¹ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). 2009 წელს შეიმუშავეს ჩერნოგორიული მართლწერის ნორმები, 2010 წელს კი გამოიცა სტანდარტული გრამატიკა. 2017 წლის 21 დეკემბერს, საერთაშორისო სტანდარტიზების ორგანიზაციამ ჩერნოგორიულ ენას საგანგებო შიფრი და კოდიც მიანიჭა.

მიუხედავად ამისა, ჩერნოგორიაში დღემდე უაღრესად საგულისხმო ენობრივი ვითარებაა: მოსახლეობის 42,6% მშობლიურ ენას უწოდებს **სერბულს**, ხოლო 37,9% კი — **ჩერნოგორიულს** მაშინ, როდესაც **ეთნიკურ ჩერნოგორიელთა** ხვედრითი წილი ქვეყანაში, როგორც უკვე ითქვა, 40%-ს აღემატება, ხოლო **სერბებისა** — 30%-ს აღწევს. ეს ცხადყოფს იმას, რომ ჩერნოგორიელთა ერთ ნაწილს მშობლიური მეტყველება კვლავაც **სერბული ენის** ვარიაციად მიაჩნია (ბუნჩიჩი, 2008:93-94). უნდა ითქვას ისიც, რომ ყოფითი კომუნიკაციების დროს, ყველა ჩერნოგორიელი — ისიც, ვინც მშობლიურ ენას სერბულს უწოდებს და ისიც, ვინც ჩერნოგორიულს უწოდებს, — იყენებს ადგილობრივ კილოებს, რომლებიც შესამჩნევად განსხვავდება ერთი მხრივ — სერბული სამწიგნობრო ნორმისგან და მეორე მხრივ — ახლად შემუშავებული ჩერნოგორიული სამწიგნობრო ნორმისგანაც. ზოგადად, სერბულ და ჩერნოგორიულ სამწიგნობრო ნორმათა შორის უფრო მეტი სიახლოვე

¹ „Službeni jezik u Crnoj Gori je crnogorski jezik. Ćirilичno i latinичno pismo su ravnopravni. U službenoj upotrebi su i srpski, bosanski, albanski i hrvatski jezik“ (სრული ტექსტი იხ.: <https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/ustav-crne-gore.html>; დამოწმებულია 26.05.2021).

დასტურდება, ვიდრე თითოეულ მათგანსა და ჩერნოგორიაში გავრცელებულ კილოებს შორის (დი სავოია, 2008:40).

ლიეტუვის, ხორვატიისა და, მეტადრე — ჩერნოგორიის რეალური ენობრივ-ეთნიკურ-კულტურული და ისტორიული ფაქტების მიმოხილვით ვრწმუნდებით, რომ ყოველი ენობრივი ერთეული ვითარდება უნიკალურ სოციალურ გარემოში. შესაბამისად, მის სტატუსს — ენაა თუ კილოა — განსაზღვრავს სწორედ ამ სოციალური გარემოსთვის დამახასიათებელ თავისებურებათა გააზრებული აღქმა სოციუმის მიერ. ამასთან, სოციალური გარემოს უნიკალურობიდან გამომდინარე, ამა თუ იმ ენობრივი ერთეულის სტატუსის განსაზღვრისას, ანალოგია ყოველთვის მართებული ვერ იქნება;¹ რაც ყველაზე მთავარია — სოციალურ გარემოში მომხდარი ძირეული ცვლილებები ერთიან სოციუმში მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტას იწვევს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა მიკროსოციუმთა შორის, სხვადასხვაგვარი მიზეზით, თავისთავად იკვეთება ურთიერთსაწინააღმდეგო საზოგადოებრივი ორიენტირები. პირველად ამაზე მიუთითა ცნობილმა უკრაინელმა ენათმეცნიერმა პავლო ჟიტეცკიმ (1836-1911): „XII საუკუნის დასასრულს, კიევის ანუ სამხრეთი რუსეთი და ვლადიმირ-სუზდალის, ანუ ჩრდილოეთი რუსეთი ერთმანეთს დაუპირისპირდა რუსულ მიწებზე პირველობის მოსაპოვებლად ბრძოლაში. ეჭვგარეშეა, რომ ეს პოლიტიკური მომენტი ორ მთავარ რუსულ მიწას შორის ყოფითი სხვაობების შედეგს წარმოადგენდა — იმ სხვაობებისა, რომლებიც დროთა განმავლობაში,

¹ მაგალითად, უმართებულოა დასკვნა, თითქოსდა მეგრული საქართველოში იმგვარსავე რეგიონალურ ენას წარმოადგენდეს, როგორცაა ოქსიტანური საფრანგეთში და მირანდული — პორტუგალიაში: რეალური ენობრივ-ეთნიკურ-კულტურული და ისტორიული ფაქტები ამას არ დასტურებს; მეორე მხრივ, ვერც იმას ვიტყვით, რომ მეგრული ან სვანური ზუსტად ისევე მიემართება სამწიგნობრო ქართულს, როგორც ჩაკავური ან კაიკავური — სამწიგნობრო ხორვატულს: საქმე ისაა, რომ ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა სიმეტრიულია, ხორვატული კი — ასიმეტრიული.

უფრო და უფრო ღრმავდებოდა. ჩვენი აზრით, თუ მართლაც ვთვლით, რომ ენაში აისახება ხალხური სულიერი და ყოფითი განწყობა, ხალხური შეგნება, რწმენა-წარმოდგენები და იდეალები, მაშინ რუსული მეტყველების ისტორიაში აღნიშნული ფაქტის იგნორირება არ შეიძლება. ხოლო ჩრდილოეთი და სამხრეთი რუსეთის იდეალები რომ იმ დროს ერთგვარი არ იყო, მოწმობს არამარტო პოლიტიკური ისტორია, არამედ ისეთი მნიშვნელოვანი წერილობითი ძეგლები, როგორიცაა „ამბავი იგორის ლაშქრობისა“ და ზოგადად, ყველა სამხრეთული მატთანე, რომლებიც სამხრეთრუსული მსოფლმხედველობით და ენობრივ თავისებურებათა სიუხვით გამოირჩევა“¹ (ქიტეცკი, 1876:288; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ თუ მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტიდან არც ისე დიდი დროა გასული, განაყოფ სოციუმთა შორის, არაიშვიათად, გადმონაშთის სახით, ნარჩუნდება ოდინდელი ერთობის განცდა. სწორედ ამით აიხსნება ზემოთ მოყვანილი მაგალითიც: თანამედროვე ჩერნოგორიელთა ნაწილი მშობლიურ ენას კვლავინდებურად სერბულს (Српски) უწოდებს მაშინ, როცა თავს თვლის ეთნიკურ ჩერნოგო-

¹ „В конце XII в. Русь южная, киевская, и Русь северная, владимиросуздальская, встретились между собою в борьбе за преобладание в русской земле, и этот политический момент, без сомнения, был плодом бытовых различий между двумя главными половинами русской земли, различий, постепенно нараставших в предшествующее время. Нам кажется, нельзя игнорировать этого факта для истории русского языка, если толко вполне убеждены мы, что в жизни языка отражаются бытовые настроения народного духа, народных понятий, верований и идеалов. А что идеалы южной и северной Руси в то время, о котором мы говорим, были не одинаковы, об этом свидетельствует не только политическая история, но и такие крупные литературные произведения, как «Слово о полку Игореве» и все вообще южные летописи, отличающие южнорусским складом миросозерцания и речи.“ — ციტატა მოგვყავს თანამედროვე რუსული ორთოგრაფიით.

რიელად (Црногорац) და შინ მეტყველებს ჩერნოგორიაში გავრცელებულ რომელიმე კილოზე. შდრ.: ხორვატების აბსოლუტური უმრავლესობა მშობლიურ ენას უწოდებს მხოლოდ **ხორვატულს (Hrvatski)**; მათთვის, იუგოსლავიის არსებობის დროსაც კი, კატეგორიულად მიუღებელი იყო ოფიციალური ტერმინი **ხორვატული ანუ სერბული (Hrvatski ili Srpski)**. ეს ფაქტები აშკარად ცხადჰყოფს, რომ სერბები ეთნიკურად ჩერნოგორიელებთან უფრო ახლოს დგანან, ვიდრე ხორვატებთან — **ეთნიკური სიახლოვე, უპირველეს ყოვლისა, ოდინდელი ერთობის განცდის თუნდაც გადმონაშთის სახით შენარჩუნებით გამოიხატება.**

გარკვეულწილად მსგავსი ვითარება დასტურდება ასევე კავკასიაშიც: **აფხაზების** ახლომონათესავე **აბაზთა** (სახლობენ **ყარაჩაი-ჩერქეზეთის რესპუბლიკის** [რუსეთის ფედერაცია] აბაზეთის რაიონში [რუს. Абазинский район]) ერთ-ერთი ლოკალური ჯგუფი — **აშხარელები** (< აბაზ. **აშვარაჟაქა**, აფხ. **აშხარგუა** „მთიელები“) საკუთარი თავის აღსანიშნავად იყენებს როგორც საერთო-აბაზურ **აბაზა** ავტოეთნონიმს, ისე — **აფსაჟა** ეთნონიმსაც, რომელიც აბაზთა მეორე ლოკალური ჯგუფისთვის — **ტაპანთელებისთვის** (< აბაზ. **ტაპანთაქა** „ტაფობელები“) უცხოა; სამაგიეროდ, წარმოადგენს ახლომონათესავე აფხაზების ავტოეთნონიმს (ფონეტიკურად ოდნავ ცვლილი სახით: **აფსგჟა || აფს/გჟა**; იხ.: ლომთათიძე, 1944:5-6; ლომთათიძე, 1954:340; ჯანაშია, 1968:87; თაბულოვა, 1976:5).

ცხადია, „ეს ენობრივი ფაქტები იმას ნიშნავს, რომ ტერმინები აფსუა < **აფსაჟა**, და აბაზა არც ისე დიდი ხნის წინ აბსოლუტურად სრული სინონიმები ყოფილა და აფსუა და აბაზა ერთ ეთნოსად იყო გაგებული. შესაბამისად, აფსუურ-აბაზურ ენასაც უეჭველად სინონიმური ტერმინები: **აფსუა ბგზშვა** „აფსუური ენა“ და **აბაზა ბგზშვა** „აბაზური ენა“ ერქმეოდა. XVI საუკუნიდან დღემდე თურქულ ენაზე ამჟამინდელ აფსუებს და აბაზებს, ასევე მათ წინაპრებს ერქვათ და ჰქვიათ აბაზა სახელი (მრავლ. რ. აბაზალარ). ეს იმას ნიშნავს, რომ, შესაძლოა, XVI საუკუნემდეც აფსუათა წინაპ-

რებს მხოლოდ აბაზა სახელით იცნობდნენ სხვა ეთნოსები (ჩერქეზები, უბიხები, ყარაჩაელ-ბალყარელები, ყირიმელი თათრები...)“ (გვანცელაძე, ჭაავა, 2021:13).

მაშასადამე, თანამედროვე **აფხაზთა** და **აბაზათა** მიჩნევა ორ ახლომონათესავე, დამოუკიდებელ ეთნოსად ერთობ ახალი მოვლენაა. ის პირდაპირ უკავშირდება ერთი მხრივ, აფსუა-აბაზების ნაწილის საქართველოში (აფხაზეთში) ჩამოსახლებას და ქართულ ეთნოკულტურულ გარემოში მოქცევას, მეორე მხრივ კი — რუსულ ექსპანსიონისტურ პოლიტიკას. თანამედროვე კავკასიელ აფხაზთა და აბაზათა შორის, რელიგიური სხვაობის მიუხედავად (აფხაზების მნიშვნელოვანი ნაწილი მართლმადიდებელი ქრისტიანი ან წარმართია, აბაზები კი სუნიტი მუსლიმანები არიან), არ იკვეთება ისეთი ურთიერთსაწინააღმდეგო საზოგადოებრივი ორიენტაციები, როგორიც თანამედროვე სერბებსა და ჩერნოგორიელებს შორის დასტურდება. ამის მიზეზი, რასაკვირველია, ისაა, რომ აფხაზთა და აბაზათა ოდინდელი ერთობის განცდა არამარტო გადმონაშთის სახით ნარჩუნდება, არამედ — გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან მოყოლებული, ხელახლაც მტკიცდება, უპირატესად, რუსული ინტერესებიდან გამომდინარე. მუჰაჯირ აფხაზ-აბაზებში (რომელთა აბსოლუტური უმრავლესობა სუნიტი მუსლიმანია) შემორჩენილია იმგვარი ვითარება, როგორიც კავკასიაში იყო რუსთა მოსვლამდე: ოდინდელი ერთობის განცდა უფრო შესამჩნევია; თუმცაღა, პარალელურად, აბაზები გაცილებით ახლოს არიან ჩერქეზებთან, ვიდრე აფხაზები.

ყოველივე ზემოთ თქმული ცხადჰყოფს იმას, რომ **მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტის მიზეზები, ძირითადად, ექსტრალინგვისტურია; ამიტომაც, თავდაპირველად ყოველთვის იყოფა ეთნოსი და მერე — მისი ენა. შეუძლებელია, პირიქით მოხდეს, რადგანაც ენის გაყოფა თავისთავადვე ნიშნავს ეთნოსის გაყოფას. რა თქმა უნდა, დასტურდება უამრავი შემთხვევა, როცა მემკვიდრეობითი ჯაჭვის წყვეტის შედეგად ეთნოსი იყოფა, ენა კი ერთიანი რჩება; ასეთ დროს, ეს ერთიანობა ყოველთვის რამდენადმე ხელოვნური გზით ნარჩუნდება ხოლმე.**

1.5.3. ეთნოკულტურული კრიტერიუმის ძირითადი დებულებები. ამა თუ იმ ენობრივი ერთეულის სტატუსი — ენაა, კი-ლოა, თქმაა თუ ქცევაა, — ყველაზე უკეთ დგინდება სათანადო ეთნოკულტურულ მოცემულობებზე დაყრდნობით ანუ **ეთნოკულტურული კრიტერიუმით**. ამ კრიტერიუმის უმთავრესი დებულებაა: **ენა (სისტემა) აქვს ეთნოსს, კილო (ქვესისტემა) — ეთნოსის ნაწილს**. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მეორეული ფორმაციის ეთნოსებთან მიმართებით, როგორც უკვე ზემოთაც ითქვა, ენას, როგორც სისტემას, ეფარდება ენის ეროვნული ვარიანტი, რომელიც არსებითად, წარმოადგენს პარალელურ სისტემას — საკუთარი ორიენტირითა და ქვესისტემებით.

ზოგადად, ენობრივი სისტემის შემადგენელ ნაწილებს — ორიენტირს (ეთნიკური იდენტობის ჩამომდერწავ ნორმას) და ქვესისტემებს (კილოებს/თქმებს/ქცევებს, ჟარგონებს...) ერთიმეორისგან განასხვავებს, უპირველეს ყოვლისა, ფუნქცია. სხვა სახის სხვაობა მათ შორის არ დასტურდება, რამდენადაც სისტემის ყოველი ნაწილი სტრუქტურულად სისტემისავე მიკრომოდელს წარმოადგენს — ესაა ეთნოკულტურული კრიტერიუმის კიდევ ერთი მთავარი დებულება.

სწორედ ამიტომაც, გინდ სიმეტრიულ ენობრივ სისტემასთან გვქონდეს საქმე, გინდაც — ასიმეტრიულთან, ორიენტირისა და ქვესისტემების ურთიერთდამოკიდებულება ყოველთვის ერთგვარია ხოლმე. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, როგორი მიმართებაც უნდა იყოს ორიენტირსა და ქვესისტემებს შორის, მათ ურთიერთდამოკიდებულებას მუდამჟამს განსაზღვრავს ფუნქცია — ორიენტირს, როგორც ერთიანი ეთნიკური იდენტობის ჩამომდერწავ ნორმას, უფრო მეტი და მნიშვნელოვანი ფუნქცია ენიჭება, ვიდრე რომელიმე ქვესისტემას. აქედან გამომდინარე, რეალურად, ნებისმიერი ქვესისტემა დამოუკიდებელ სისტემად შეიძლება ჩამოყალიბდეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ორიენტირის უმთავრესი — ეთნიკური იდენტობის ჩამომდერწავის ფუნქცია მიენიჭება.

ამასთან, თუკი ენობრივი სისტემა მყიდვეა — ე.ი. არ გააჩნია

ორიენტირი, ბუნებრივია, მის შემადგენელ ნაწილთა შორის ფუნქციური სხვაობა არ გვექნება. ეს ნიშნავს იმას, რომ ამ ენობრივ ერთეულზე მოსაუბრე მიკროსოციუმებს ექნებათ მხოლოდ **ეთნიკური სიახლოვის** (და არა — **სრული ეთნიკური ერთობის**) განცდა. აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს მყიფე ენობრივი სისტემის ნაწილებს შორის გაგებინების არსებობა-არარსებობას — მთავარია ორიენტირი, როგორც ფუნქციური სხვაობის განმაპირობებელი მოცემულობა. მაშასადამე, მყიფე ენობრივი სისტემა შეიძლება ასევე განვიხილოთ ერთგვარ კილოურ განგრძობითობად, რომლის საფუძველზეც, ჩვეულებისამებრ, ყალიბდება ხოლმე ერთი ან რამდენიმე ენობრივი ერთეული/ნორმა.

თანამედროვე მსოფლიოში ასიმეტრიული ენობრივი სისტემები უფრო მეტია, ვიდრე სიმეტრიული; მყიფე სისტემებიც საკმაოდაა წარმოდგენილი. მაგალითად, **იტალიური ენა** ასიმეტრიული სისტემაა: მისი სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმა ეფუძნება ტოსკანურ კილოებს (კერძოდ — ფლორენციულს), რომლებიც, თავის მხრივ, აპენინის ნახევარკუნძულზე ძველთაგანვე გავრცელებული **ხალხური ლათინურიდან** (*Sermō Vulgaris*) მომდინარეობს. ღირსსაცნობია ისიც, რომ არც ერთი ტოსკანური კილო არ იგივეობს სამწიგნობრო იტალიურთან — მათ ახასიათებს უამრავი იმგვარი თავისებურება, რაც სამწიგნობრო იტალიურისათვის იმთავითვე უცხოა; მკვლევრებიც სავსებით მართებულად მიიჩნევენ, რომ ტოსკანურ კილოთა სპეციფიკური თავისებურებები იტალიური სამწიგნობრო ნორმათა ჩამოყალიბების დროს განძრახ არ გაითვალისწინეს, რათა სამწიგნობრო ენას ზედმეტად კუთხური იერი არ ჰქონოდა (ჯაკომელი, 1975:179-191; ბერტონი, 1986:37-38).

იტალიის დანარჩენი კუთხეების მეტყველებები (მათ შორის — დედაქალაქსა და მის შემოგარენში გავრცელებული **რომაული** [*Romanesco*]), როგორც უკვე ითქვა (იხ. აქვე, გვ. 57), სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, ისევე მომდინარეობს ხალხური ლათინურიდან, როგორც ტოსკანური კილოები. ბევრ მათგანს

აქვს სამწიგნობრო ტრადიცია, თუმცა არც ერთს არ ჰქონია და არ აქვს ის ფუნქცია, რაც ტოსკანურ კილოთა საფუძველზე XII-XIII საუკუნეებიდან ჩამოყალიბებულ სამწიგნობრო ნორმას მიენიჭა: იტალიის გაერთიანებამდე კარგა ხნით ადრე — გვიანი შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული — აპენინის ნახევარკუნძულზე მდებარე ყველა სახელმწიფოში (და დამოკიდებულ ტერიტორიებზეც) ოფიციალურ ენად იქცა იტალიური (Italiano), რომელიც XIX საუკუნის 60-იანი წლების შუახანებამდე, ტოსკანის საჰერცოგოს საზღვრებს გარეთ მხოლოდ წერილობითი სახით არსებობდა და მასზე ხელი მიუწვდებოდა უპირატესად განათლებულ მოსახლეობას.

ტოსკანურ კილოთა საფუძველზე ახალი საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ენის წარმოქმნა და დამკვიდრება, რასაკვირველია, მიგვითითებს იმაზე, რომ ლათინურ ენაზე მეტყველ რომაელებსა და მათ შთამომავლებს შორის მემკვიდრეობითი ჯაჭვი XII საუკუნეში უკვე გაწყვეტილი იყო; შესაბამისად, ხალხური ლათინური წარმოდგენდა მყიფე ენობრივ სისტემას (კილოურ განგრძობილობას), თუმცა მასზე მეტყველ მიკროსოციუმებს ინერციით შერჩენილი ჰქონდათ ოდინდელი ერთობის განცდა. რენესანსის ეპოქაში, ამჟამინდელი იტალიის კუთხეებს შორის პოლიტიკურად და კულტურულად დაწინაურდა ტოსკანა; ამიტომაც, სწორედ იქაური სამწიგნობრო ნორმა ჩაენაცვლა ძველ ორიენტირს — კლასიკურ ლათინურ ენას და, როგორც საერთო-ეროვნულმა ენამ, მიიღო სახელწოდება Italiano (რომის იმპერიაში აპენინის ნახევარკუნძულს Italia ერქვა). მისი წყალობით, აპენინელ (ასევე — მიმდებარე კუნძულებზე მკვიდრ) რომაელთა მიკროსოციუმებში სრული ეთნიკური ერთობის განცდა იქამდე აღორძინდა და გამყარდა, სანამ იტალია გაერთიანდებოდა. მაშასადამე, სამწიგნობრო იტალიური ადრევე იქცა ორიენტირად იმ ენობრივი სისტემისა, რომელიც ხალხური ლათინურის აპენინურ ვარიაციებს აერთიანებდა და უწინ, როგორც წესი, კლასიკური ლათინური ენის საფარქვეშ ვითარდებოდა.

ამგვარადვე ჩამოყალიბდა X-XV საუკუნეებში **ესპანური ენაც**, პირენეის ნახევარკუნძულზე რეკონკისტის შედეგად პოლიტიკურ-კულტურულად დაწინაურებული კუთხის — კასტილიის მეტყველების საფუძველზე (იხ. აქვე, ზემოთ გვ. 11-14); ოლონდ, მან ვერ მოიცვა მთელი ნახევარკუნძული: დასავლეთით — **პორტუგალიაში** (დამოუკიდებელ საგრაფოდ გამოცხადდა 1143 წელს), აღმოსავლეთით — **კატალონიაში** და ჩრდილოეთით — **ბასკეთში**, ადგილობრივ მეტყველებებს იმხანად უკვე ჰქონდათ საერთო-ეროვნულ ან/და ეთნიკურ ენათა სტატუსი, ვინაიდან მათზე მეტყველი სოციუმები ეთნოკულტურულად უფრო თავისთავადნი იყვნენ. **ლეონში**, **გალისიაში**, **ასტურიაში**, **ნავარასა** და **არაგონში** კი, ადგილობრივ კილოთა საფუძველზე შემუშავებულ სამწიგნობრო ნორმებს კასტილიური საბოლოოდ XIII საუკუნის II ნახევრიდან ჩაენაცვლა. ამავე პერიოდიდან, კასტილიურმა ნელ-ნელა დაიქვემდებარა არაბთა უღელქვეშ მყოფ სამხრეთ ესპანეთში გავრცელებული **მოსარაბული კილოები**, რომლებიც ყველაზე ახლოს იყო კლასიკურ ლათინურთან (პენიაროხა ტორეხონი, 2008:615-635) და რომელთა საფუძველზე შემუშავებული სამწიგნობრო ნორმაც არაბული (აჯამური) დამწერლობით სარგებლობდა. ამ დაქვემდებარების შედეგად წარმოიქმნა თანამედროვე ესპანური ენის სამხრეთული კილოები (უპირველეს ყოვლისა, **ანდალუსიური** და **მურსიული**).

იტალიისაგან განსხვავებით, ესპანეთი ყოველთვის ერთიან, მაგრამ მრავალეთნიკურ სახელმწიფოს (იმპერიას) წარმოადგენდა. ამიტომაც, ესპანური (რომელიც დღემდე ორი სახელითაა ცნობილი — **Español** და **Castellano**), როგორც სახელმწიფო ენა, მალევე ფართოდ გავრცელდა ყველგან — მეტროპოლიაშიცა და სამფლობელოებშიც (მდრ.: იტალიის ყველა კუთხეში იტალიურის, როგორც საერთო-ეროვნული ენის გავრცელებას დასჭირდა 80 წელზე მეტი ხანი — 1870 წლიდან 1955 წლამდე), ხოლო XIX საუკუნის II ნახევრიდან კი **გავრცობილ (პლურიცენტრულ) სისტემადაც** იქცა და, აქედან გამომდინარე, ერთგვარად, **ზეეთნიკურ მოცემულობად** იქნა აღქმული.

ღირსსაცნობია, რომ დღესდღეობით, **იტალიურისებრ ასიმეტრიულ სისტემას წარმოადგენს ესპანური ენის პირენეული ვარიანტი. დანარჩენი ვარიანტები სიმეტრიული სისტემებია, რადგან თითოეულს საფუძვლად შუა საუკუნეების ესპანური (კასტილიური) სამწიგნობრო ენა (Castellano medieval) უდევს;** სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ესპანეთის გარდა, ყველა დანარჩენ ესპანურენოვან ქვეყანაში გავრცელებული კილოები მომდინარეობს შუა საუკუნეების ესპანური (კასტილიური) ენიდან. აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ ოდესღაც დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემათა მემკვიდრე მეტყველებები, რომელთაც შუა საუკუნეებში (სამწიგნობრო ესპანური ენის ჩამოყალიბებამდე) მწიგნობრობის ტრადიციებიც ჰქონდათ, XX საუკუნის ბოლო ოცწლეულამდე ესპანეთში აღინიშნებოდა ტერმინით **Dialecto** „კილო“, შემდგომ კი ირჩიეს რამდენადმე ნეიტრალური ტერმინი **Idioma** „მეტყველება“, ¹ ვინაიდან ესპანეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შესაბამისმა კუთხეებმა ფართო ავტონომია მიიღეს და მათ მკვიდრთა ალუდგათ უწინდელი ენობრივ-კულტურული თვითაღქმა.²

ესპანურის მსგავსად, ასიმეტრიულ და სიმეტრიულ სისტემებს შეიცავს ისეთი პლურიცენტრული ენებიც, როგორებიცაა, მაგალითად, **ინგლისური და პორტუგალიური**: ინგლისური ენის ბრიტანული ვარიანტი ასიმეტრიული ენობრივი სისტემაა, ყველა

¹ მაგალითად, ცნობილი ესპანელი ენათმეცნიერის — რამონ მენენდეს-პიდალის ნაშრომის სათაურია „ლეონური დიალექტი“ (*Dialecto Leonés*, 1906); ამჟამად **ლეონის სამეფოს** (910-1230) ყოფილი სამწიგნობრო ენის მემკვიდრე მეტყველება ოფიციალურად აღინიშნება ტერმინით **Idioma Leonés** ან **Idioma Asturleonés**.

² აღსანიშნავია, რომ ხსენებული თვითაღქმა ოდითგანვე ემყარებოდა პირენეის ნახევარკუნძულზე გავრცელებული ხალხური ლათინურის ამა თუ იმ კილოს საფუძველზე წარმოქმნილ სამწიგნობრო ენას, რომელსაც ესპანეთის გაერთიანების (XIII-XV სს.) შემდეგ ესპანური (კასტილიური) ჩაენაცვლა. დღეს, ამგვარ თვითაღქმას ესპანეთის ხელისუფლება მხოლოდ მემკვიდრეობის სახით ცნობს — ბასკურ, გალისიურ და კატალანურ თვითაღქმათაგან განსხვავებით, პოლიტიკურ უფლებებს არ უკავშირებს (იხ. ასტურიის სტატუტი, მუხლი მე-8).

დანარჩენი ვარიანტი (ამერიკული, კანადური, ავსტრალიური, ჰაიბერნიული [ირლანდიური]...) კი — სიმეტრიული, რადგანაც მათ საფუძვლად სხვადასხვა საუკუნის სამწიგნობრო ნორმა უდევს. პორტუგალიური ენის პირენეული ვარიანტიც, ანალოგიურად, ასიმეტრიულ სისტემას წარმოადგენს, დანარჩენი ვარიანტები (ბრაზილიური, ანგოლური, მოზამბიკური...) — სიმეტრიული სისტემებია, რადგანაც თითოეულს საფუძვლად უდევს XVI საუკუნის პორტუგალიური სამწიგნობრო ნორმა.

აქვე დაისმის კითხვა: **რატომ არ შეიძლება, ენობრივი ვარიანტები გავუთანაბროთ კილოებს/ ქვესისტემებს ან/და კილოთა/ქვესისტემათა ჯგუფებს, რომელთაც ჩვეულებისამებრ, შეიცავს სისტემა?** უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ ყოველ ენობრივ ვარიანტს აქვს ისეთივე ფუნქცია, როგორიც საერთო-ეროვნულ ენას; ამასთან, ის თავადაც შეიცავს კილოებს/ქვესისტემებს. აქედან გამომდინარე, ენობრივი ვარიანტი არის თანასისტემა, ვინაიდან ინერციით ინარჩუნებს ერთობას იმ სისტემასთან, რომლისგანაც თავის დროზე წარმოიქმნა ან რომელსაც გამოეყო.

რასაკვირველია, ენობრივ ვარიანტებს შორის ერთობა მუდმივი სულაც არის — მაგალითად, ჯერ კიდევ XIV საუკუნის შუახანებიდან, ძველ ინგლისურ ენას გამოეყო ის ენობრივი ვარიანტი, რომელიც შოტლანდიის ბარში (ლოთიანში) იყო გავრცელებული და ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ სამწიგნობრო-ეროვნულ ენად (სახელწოდებით Scots „შოტლანდიური“). XX საუკუნის დასაწყისში ნიდერლანდურს გამოეყო აფრიკაანსი, XX საუკუნის 40-იანი წლების ბოლოდან გერმანულს გამოეყო ლუქსემბურგული და ა.შ. **ყველა ამ შემთხვევაში, გამოყოფის შედეგად შეიცვალა არამარტოლინგვონიმი, არამედ — სოციუმთა დამოკიდებულებაც წარსულისა და მემკვიდრეობისადმი.**

ასევე, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ერთი მეტად მნიშვნელოვანი რამ: არაიშვიათად, ენობრივ ერთეულს შეიძლება ენის სტატუსი ჰქონდეს, მაგრამ რეალურად ენობრივ ვარიანტს წარმოადგენდეს; ამგვარი ვითარება უპირატესად დასტურდება იმ შემ-

თხვევაში, როცა ესა თუ ის მიკროსოციუმი (ლოკალური ჯგუფი) სოციუმისაგან (ეთნოსისაგან) პოლიტიკური საზღვრებითაა გამოიჯნული ანუ წარმოადგენს **ირედენტულ ერთობას**. მაგალითად, ესპანეთის ჩრდილო-დასავლეთში — გალისიის რეგიონში (ესპ. *Galicia*, გალ. [და პორტ.] *Galiza*) გავრცელებულ ენობრივ ერთეულს ამჟამად ოფიციალურად ეწოდება „გალისიური ენა“ (ესპ. *Lengua gallega*, გალ. *Lingua galega*), თუმცადა არსებითად, ის პორტუგალიური ენის ვარიაციაა: VIII საუკუნის II ნახევრიდან XIV საუკუნის შუახანებამდე, პირენეის ნახევარკუნძულის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში გავრცელებული იყო ერთიანი სამწიგნობრო-ეროვნული ენა — გალისიურ-პორტუგალიური (*Galaico-português*). 1143 წელს, სწორედ ის იქცა ლეონის სამეფოსაგან გამოყოფილი **პორტუგალიის (პორტუგალეს) საგრაფოს** სახელმწიფო ენად. პირენეის ნახევარკუნძულზევე მდებარე სხვა სახელმწიფოებრივი გაერთიანებებისგან განსხვავებით, რეკონკისტის მიმდინარეობისას, პორტუგალიამ აღარ დათმო საკუთარი დამოუკიდებლობა, გაძლიერდა და ჯერ სამეფოდ, მერე კი — კოლონიურ იმპერიად ჩამოყალიბდა.

გალისია, რომელმაც სრული დამოუკიდებლობა ვერ მოიპოვა, XV-XVI საუკუნეთა მიჯნაზე, ერთიანი ესპანეთის შემადგენლობაში შევიდა. ამის შემდეგ, იქ სახელმწიფო ენის ფუნქციით გავრცელდა ესპანური (კასტილიური); გალისიურ-პორტუგალიური კი, რომელიც ადგილობრივ მკვიდრთა მშობლიურ და სამწიგნობრო-ეროვნულ ენას წარმოადგენდა, თანდათან დაემცრო — სამწიგნობრო ტრადიცია დაჰკარგა და უორიენტირო, მყიფე სისტემად ტრანსფორმირდა. იმავდროულად, განიცადა ესპანური (კასტილიური) სამწიგნობრო ენის გავლენაც; ამ გზით ჩამოყალიბდა გალისიურ-პორტუგალიური ენის უკიდურეს ჩრდილოურ კილოთა განგრძობითობა.

ამ მოვლენებამდე ასი წლით ადრე — XIV საუკუნის 80-იანი წლების შუახანებიდან მოყოლებული, პორტუგალიის სამეფომ მოახერხა, არაბები სრულებით განედევნა სამხრეთის იმ ტერიტორიებიდან, რომელთაც თავისად მიიჩნევდა. სამეფოს დედაქალაქი

გახდა სამხრეთში მდებარე **ლისაბონი** და ამან, სხვა ყველაფერთან ერთად, ხელი შეუწყო გალისიურ-პორტუგალიურ სამწიგნობრო ენაში (რომელიც იქამდე ძალიან ახლოს იყო ესპანეთის შემადგენლობაში დარჩენილი გალისიის მკვიდრთა მეტყველებასთან) სამხრეთულ კილოთა თავისებურებების უხვად დამკვიდრებას. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ეს უკანასკნელი კილოები ადრე არა გალისიურ-პორტუგალიური, არამედ — **მოსარაბული სამწიგნობრო ენის** საფარქვეშ იყო მოქცეული: მათზე მეტყველებდნენ არაბებს დამორჩილებული ქრისტიანები და იუდეველები. როგორც უკვე ზემოთაც ითქვა, **მოსარაბული ენა** ხალხური ლათინურის პირენეულ სახეობათა შორის, ყველაზე ახლოს იყო კლასიკურ ლათინურთან, მაგრამ არაბულ და ებრაულ ნასესხობათა სიუხვის გამო, პირენეულ თავისუფალ ქრისტიანებს ის არ მიაჩნდათ სრულფასოვან რომანულ ენად¹ (რაითი, 1982:37-38).

ასე რომ, უწინ ერთიან გალისიურ-პორტუგალიურ ენას XV საუკუნიდან გაუჩნდა ორი განშტოება: **პორტუგალიური**, რომელმაც არსებითად, განაგრძო ძველი სამწიგნობრო ტრადიცია და **გალისიური**, რომელიც ერთობ კასტილიანიზებულ კილოურ განგრძობითობად გადაიქცა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, **გალისიურ-პორტუგალიური მწიგნობრობისა და კულტურის ცენტრმა გადაინაცვლა წინანდელზე უფრო სამხრეთით — ლისაბონში, უკიდურეს ჩრდილოეთში კი ესპანური (კასტილიური) მწიგნობრობა და კულტურა გავრცელდა და გალისიურ-პორტუგალიური მხოლოდ საშინაო-სამეტყველო (კილოური) ფორმით გადარჩა**; XVI საუკუნიდან, პორტუგალიელთა და გალისიელთა განვითარების გზა პორტუგალიისა და ესპანეთის სახელმწიფოებ-

¹ სწორედ ამიტომაც უწოდებდნენ ამ ენას „მოსარაბულს“ (ესპ. *Lengua mozárabe*, პორტ. *Língua moçárabe*; < არაბ. *مستعرب* [მუსთაყრიბ] „გაარაბებული“); არაბულ ესპანეთში კი მისი დასახელება იყო *Ladino* „ლათინური“ ან კიდევ — *Aljamia* „ალჟამია“ (< არაბ. *العجمية* [ალ-აჯამიჯიათ] „აჯამური; არაარაბული“). მოსარაბული მეტყველებიდანვე განვითარდა პირენეელი ებრაელების (სეფარდების) საშინაო ენა — **ლადინო** ანუ **ჰაკეტია**.

რივ ინტერესთა სხვადასხვაობის გამო გაიყარა, თუმცა არა საბოლოოდ.

XIX საუკუნის შუახანებში, გალისიაში დაიწყო „აღორძინების ხანა“ (*Rexurdimento*) — ადგილობრივი საზოგადო მოღვაწეები და კალმოსნები თანდათან დაინტერესდნენ მშობლიური მეტყველებით, მისი ოდინდელი სამწიგნობრო ტრადიციით. 1853 წელს მწერალმა და ლექსიკოგრაფმა **შოან მანუელ პინტოს ბილიარმა** (1811-1876) გამოაქვეყნა გალისიურად დაწერილ ნაწარმოებთა კრებული „გალისიური გუდასტვირი“ (*A gaita galega*); მან მიზნად დაისახა, გალისიურ კილოთა საფუძველზე ახალი სამწიგნობრო ნორმა შეემუშაებინა (ერმიდა, 1975:9-27). 1863 წლის 17 მაისს,¹ ქ. ვიგოში გამოაქვეყნდა პოეტ **როსალია დე კასტროს** (1837-1885) კრებული „გალისიური სიმღერები“ (ესპ. *Cantares gallegos*). მასმედიც ისევე, როგორც პინტოს ბილიარის წიგნში, გალისიურისთვის გამოყენებული იყო ესპანური (კასტილიური) ორთოგრაფია: **ზოგადად, იმდროინდელი ავტორები ძირითადად, ესპანურად უფრო წერდნენ; უბრალო ხალხმაც, რაღა თქმა უნდა, ესპანური წერა-კითხვა იცოდა. აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ ხელისუფლება გალისიურად წიგნის გამოცემის ნებას მხოლოდ იმ შემთხვევაში იძლეოდა, თუკი ორთოგრაფია ოფიციალური — ესპანური იქნებოდა.**

იმავედროულად, პორტუგალიაში გალისიურ კილოებს არ მიიჩნევდნენ დამოუკიდებელ სისტემად: 1897 წელს, ენათმეცნიერმა **ჟუზე ლეიტი დი ვაშკუნსელუშმა** (1858-1941) ქ. პარიზში, პორტუგალიურ ენაზე გამოაქვეყნა ნაშრომი „პორტუგალიური სამყაროს დიალექტოლოგიური რუკა“ (*Mapa dialectológico do continente português*) და უშუალოდ პორტუგალიაში გავრცელებული კილოების გარდა, განიხილა გალისიურიც: „ესაა ისეთი მეტყველება, რომელიც, უპირველეს ყოვლისა, თავისი **გრამატიკული მახასიათებლების** მიხედვით, უახლოვდება უფრო მეტად პორტუგა-

¹ ეს თარიღი 1963 წლიდან აღინიშნება, როგორც „გალისიური მწიგნობრობის დღე“ (*Día das letras gallegas*).

ლიურს, ვიდრე სხვა რომელიმე რომანულ ენას და ნაწილობრივ, უკავშირდება კიდევ მას, — მხედველობაში გვაქვს [პორტუგალიური] სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმა, — **იმავე სპეციალური [ენობრივი] კანონებით, ოღონდაც უფრო ნაკლებად**, ვიდრე ბეირასა თუ ალგარვის მეტყველებები“¹ (ვაშკუნსელუში, 1897:15; ხაზგასმა ყველგან ჩემია — მ.ლ.).

აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ პირველად სწორედ ჟუზე ლეიტი დი ვაშკუნსელუშმა წარმოადგინა **გალისიურ-პორტუგალიური ენობრივი სისტემის ზოგადი, ოთხსაფეხურიანი სქემა**:

1. „**თანა-კილოები**“ (Co-dialectos) ანუ თანასისტემები,
2. **კილოები** (Dialectos) ანუ მიკროსისტემები,
3. **კილოკავები** (Subdialectos) ანუ მიოსისტემები,
4. **თქმები** (Variedades) ანუ მიკრომიოსისტემები.

უპირატესად **არქაულ ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ თავისებურებათა** შემონახვა-დაკარგვის გათვალისწინებით, მკვლევარმა თანასისტემებად მიიჩნია პორტუგალიური და გალისიური; ამასთან, პორტუგალიური თანასისტემის შემადგენლობაში გამოჰყო ჩრდილოური, ტრაჟმონტანური, ბეირული და სამხრეთული მიკროსისტემები. მანვე, მართებულად მიუთითა, რომ ჩრდილოური (ზემომინიური) მიკროსისტემა და გალისიური თანასისტემა მხოლოდ პოლიტიკური საზღვრით იმიჯნება — ენობრივი თვალსაზრისით, მათი გამიჯვნა თითქმის შეუძლებელიცაა (იხ. იქვე, გვ.20).

დღევანდელი გადასახედიდან, გალისიურთან მიმართებით ლეიტი დი ვაშკუნსელუშის ეს მოსაზრება, შესაძლოა, მოძველებულადაც მოგვეჩვენოს, მაგრამ რეალურად, მეცნიერი ერთმნიშვნელოვნად არ შემცდარა — მართალია, ამჟამად ესპანეთში გალისი-

¹ „isto é o idioma que, conquanto, pelos seus caracteres gramaticais se avizinha do português mais que outras quaisquer línguas românicas e lhe seja em parte ligado na obediência às mesmas leis especiais, não está contudo numa relação tão íntima com ele, considerado língua literária e nacional, como por exemplo os falares da Beira ou do Algarve“;

ური ოფიციალურად დამოუკიდებელ ენად მიიჩნევა, მაგრამ მასზე მეტყველთა საგრძნობ ნაწილში მაინც დიდი პოპულარობით სარგებლობს ე.წ. „რეინტეგრაციონიზმი“ (*Reintegracionismo*) ანუ „ლუზიზმი“ (*Lusismo*) — მოძრაობა, რომელიც პორტუგალიელთა და გალისიელთა ხელახალ ენობრივ-კულტურულ გაერთიანებას ისახავს მიზნად. მიუხედავად იმისა, რომ მადრიდში რეინტეგრაციონისტულ იდეოლოგიას არ იზიარებენ, გალისიის ავტონომიურ რეგიონში არსებობს რეინტეგრაციონისტთა ხუთი მსხვილი ორგანიზაცია, რომელთა წევრების აქტიურობით, 2008 წლის 20 სექტემბერს, ქ. სანტიაგო დე კომპოსტელაში დაარსდა „პორტუგალიური ენის გალისიური აკადემია“ (*Academia Galega da Língua Portuguesa* — აერთიანებს 30 მეცნიერს გალისიიდანაცა და პორტუგალიიდანაც), გამოცემულია აგრეთვე, გალისიურის „რეინტეგრაციონისტული“ გრამატიკა და ლექსიკონები.¹

ვინაიდან გალისიელებს **პორტუგალიური სახელმწიფოებრივი თვითაღქმა** არ აქვთ, რეინტეგრაციონისტი მკვლევრები თანამედროვე სამწიგნობრო გალისიურს მიიჩნევენ პორტუგალიური ენის ერთ-ერთ **ეროვნულ-რეგიონალურ ვარიანტად**, ხოლო გალისიურ კილოებს — **პორტუგალიურ თანასისტემად**; შესაბამისად, გალისიელებიც — რეინტეგრაციონისტთა თვალსაზრისით, — **პორტუგალიური წარმომავლობის ეთნოსია**. შდრ.: ესპანეთის მეცნიერულ წრეებში ოფიციალურად მიღებული შეხედულებების თანახმად, გალისიურიც **დამოუკიდებელი ენაა** და გალისიელებიც **დამოუკიდებელ რომანულ ეთნოსს** წარმოადგენენ: თანაბრად განსხვავდებიან როგორც ესპანელებისგან, ისე — პორტუგალიელებისგანაც; უშუალოდ გალისიის ავტონომიურ რეგიონში ამ შეხედულებას იზიარებს „გალისიის ენის ინსტიტუტი“ (*Instituto Galego da Lingua*, დაარსდა 1983 წელს), რომლის

¹ დაწვრილებით ამის თაობაზე იხ. აკადემიის ოფიც. ვებ-გვერდი (<http://www.academiagalega.org>, დამოწმებულია 14.08.2015), ასევე: დი-აშ პარლუ 2007 და ბიზუიქი, 2007;

წევრებსაც რეინტეგრაციონისტები „იზოლაციონისტებად“ ნათლავენ.

რასაკვირველია, ხსენებულ „იზოლაციონისტურ“ შეხედულებას წმინდა წყლის **პოლიტიკური** საფუძველი აქვს — ოფიციალურმა მადრიდმა გალისიური **დამოუკიდებელ რეგიონალურ ენად** ცნო XX საუკუნის 80-იან წლებში მხოლოდღა იმიტომ, რომ უბრალო გალისიელთა გული მოეგო და ამით შეესუსტებინა რეინტეგრაციონისტები, რომლებიც იმთავითვე საგრძნობი გავლენით სარგებლობდნენ მთელ მხარეში. ამავე მიზნით, გალისიურისთვის ოფიციალურად დამტკიცდა ესპანური (კასტილიური) და არა ტრადიციული — გალისიურ-პორტუგალიური ორთოგრაფია (ბიზუიქი, 2007:27), რომელსაც დღემდე იყენებს პორტუგალიური სამწიგნობრო ენა.

ამდენად, როცა ჟუზე ლეიტი დი ვაშკუნსელუმის ზემოთ ხსენებული ნაშრომი დაიწერა და გამოქვეყნდა, გალისიურს არავითარი პოლიტიკური სტატუსი არ გააჩნდა და მეტყველთა მიერ სწორედაც რომ **პორტუგალიურ ირედენტულ თანასისტემა**დ აღიქმებოდა; მიუხედავად იმისა, რომ თავად მათ **პორტუგალიური სახელმწიფოებრივი თვითაღქმა** არც ჰქონდათ: საყოველთაო „კასტილიანიზაციის“ (გაეპანელების) პირობებში, გალისიელთათვის მხოლოდ მშობლიური მეტყველება რჩებოდა პორტუგალიელებთან 700-წლოვანი (VIII-XIV სს.) ერთობის ერთადერთ მტკიცებულებად. ასეთი ვითარება საუკეთესო ნიადაგს წარმოადგენდა რეინტეგრაციონიზმისთვის, რასაც მადრიდი იმთავითვე დიდ საფრთხედ მიიჩნევდა (პირიუ გონსალვიში, 2014:27).

გალისიური თანასისტემა პოლიტიკური სტატუსის მინიჭებამ **უფლებრივად** დამოუკიდებელ ენებს გაუთანაბრა. ასევე, დადგინდა **საკუთრივ გალისიური ორიენტირიც**, რაც უწინ (XV საუკუნიდან — XX საუკუნის 80-იან წლებამდე) საერთოდაც არ არსებობდა, მაგრამ ეს საკმარისი არ აღმოჩნდა: **რეალურად, ვითარება არ შეცვლილა — გალისიურ და პორტუგალიურ ქვესისტემათა თვისობრივად საერთო ნიშნებს ტრანსფორმაცია არ განუცდიათ და არც გალისიელთა და პორტუგალიელთა ენობრივ-**

კულტურულ ურთიერთდამოკიდებულებაში მომხდარა მნიშვნელოვანი ძვრები: საყოფაცხოვრებო დონეზე, გალისიაში ნარჩუნდება ისეთივე ვითარება, როგორიც ლეიტი დი ვაშკუნსელუმის დროს იყო: „გალისიურად მეტყველი (მით უფრო — ხნიერი) შეიძლება, ზოგჯერ ჩრდილოპორტუგალიელშიაც კი აგვერიოს... რასაკვირველია, ცალკეული ბგერები, რომლებსაც ზოგი გალისიური კილო შეიცავს, ტრადიციულად, ესპანურთან ასოცირდება (მაგალითად, ძლიერ თლიფინა ს), მაგრამ მათი პოვნირება მეტად დამოკიდებულია გალისიის შიდა [კილოურ] არეალზე, მეტყველის განათლებაზე, ოჯახურ პირობებსა თუ ესპანურის გავლენის დონეზე“¹ (პარედიში, 2006:1-2; ზაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ბუნებრივია, გალისიურის დამოუკიდებელ ენად მიჩნევა იმთავითვე ესპანეთის სახელმწიფო ინტერესებით იყო ნაკარნახევი;²

¹ „Um falante nativo (sobretudo um mais idoso) poderia chegar a ser confundido com um português do norte nalguns aspectos... É certo que determinados sons existentes nalgumas falas galegas são tradicionalmente associados ao espanhol (como a pronúncia de um “ç” forte), mas isto varia muito dependendo da zona dentro da Galiza, nível de educação do falante, entorno familiar ou nível de influência do espanhol no indivíduo.“

² ზუსტად ისევე, როგორც პორტუგალიაში 1999 წელს **მირანდულის** თანაოფიციალურ (რეგიონალურ) ენად გამოცხადება (მირანდა-დუ-დო-ურუს მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, პორტუგალიურთან ერთად) განაპირობა ამ ქვეყნის სახელმწიფო ინტერესებმა; ენობრივ-ეთნოკულტურული თვალსაზრისით კი, მირანდული (მირ. La lhéngua mirandesa, პორტ. A língua mirandesa), რომელზეც 15 ათასამდე კაცი მეტყველებს, ისტორიული **ლეონის სამეფოს** (910-1230) სამწიგნობრო ენის — ასტურ-ლეონურის ერთ-ერთ, ძალზე პორტუგალიზებულ ვარიაციას წარმოადგენს. ასტურ-ლეონურისავე ვარიაციებია ესპანეთში გავრცელებული **ასტურიული, ლეონური** და **ესტრემადურული**; დღეისთვის, სამივე კასტილიანიზებულია. ასტურიული გამოცხადებულია ავტონომიური ენტიტეტის — **ასტურიის სამთავროს** (ესპ. Principado de Asturias, ასტურ. Principáu d’Asturies) რეგიონალურ ენად (იხ. ასტურიის სტატუტი, მუხლი 4.5). „ასტურიის მთავრის“ ტიტულს ატარებს ესპანეთის უფლისწული.

ამიტომ, **ენობრივ-ეთნოკულტურულ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს ის მოცემულობა, რაც ობიექტურად არსებობს: გალისიური პორტუგალიური ენის ერთ-ერთი ეროვნულ-რეგიონალური ვარიანტია, გალისიელები კი პორტუგალიური წარმომავლობის ეთნოსია.** აქ დაგვხვთ იმასაც, რომ ევროპაში ამგვარადვე მიემართება ერთიმეორეს **ნიდერლანდური და ფლამანდური, ბულგარული და მაკედონიური, ფინური და კარელიური, რუმინული და მოლდოვური...**¹ შესაბამისად, ამ ენობრივ ერთეულებზე მეტყველთ მხოლოდღა პოლიტიკური საზღვრები მიჯნავს (და არა — ეთნოკულტურული მოცემულობები).² თავის მხრივ, **პოლიტიკური საზღვრებით გამიჯვნა ნიშნავს იმას, რომ თაობათა ცვლის პროცესში შეიძლება რამდენადმე შეიცვალოს საზოგადოებრიობა, რაც განაპირობებს ირედენტულ განკერძოებას:** მაგალითად, დღეს მაკედონიელები — ბულგარელებისაგან ან მოლდოველები — რუმინელებისაგან მხოლოდ ირედენტული განკერძოებით განსხვავდებიან, ხოლო გერმანელებსა და ავსტრიელებს, ირედენტული განკერძოების გარდა, რწმენაც განასხვავებს: გერმანელთა უმრავლესობა პროტესტანტია, ავსტრიელები — კათოლიკეები არიან.

სწორედ აქედან გამომდინარე, ეთნოკულტურული კრიტიერიუმის მორიგი დებულება შემდეგია: **როგორც ტრანსპლანტაცია, ისე — ირედენტიზმიც უგამონაკლისოდ იწვევს შიდასისტემურ დიფერენციაციას, რაც გამოიხატება, უპირველეს ყოვ-**

¹ ამჟამად „მოლდოვური ენის“ (Лимба Молдовеняскэ) სახელით ცნობილი ენობრივი ერთეული, **რუსულთან და უკრაინულთან** ერთად, მოლდოვის სეპარატისტული რეგიონის — **დნესტრისპირეთის** სახელმწიფო ენაა.

² ამიტომაც ვასკვნით, რომ გავრცობილი (პლურიცენტრული) ენობრივი სისტემის შემადგენელი თანასისტემები (ენობრივი ვარიანტები) ზოგადად შეიძლება იყოს ორგვარი: **ტრანსპლანტაციური და ირედენტული.** მაგალითად, ფრანგული ენის კანადური ვარიანტი ტრანსპლანტაციურია, შევიცარიული და ბელგიური ვარიანტები კი — ირედენტული. გერმანული ენის ვარიანტთაგან უმეტესობა ირედენტულია, ხოლო ესპანური ენის ვარიანტთაგან — უმეტესობა ტრანსპლანტაციური.

ლისა, ტრანსპლანტირებულ/გამიჯნულ ენობრივ სახესხვაობაში რამდენადმე განსხვავებული სემანტიკურ-მოტივაციური მოდელების წარმოქმნა-დამკვიდრებით, არქაიზმების შემონახვითა თუ ინოვაციების შეუზღუდავობით; შიდასისტემური დიფერენციაციის რაგვარობა დამოკიდებულია ტრანსპლანტაციის/ირედენტის შიდა შედეგად ჩამოყალიბებულ ახალ მოცემულობებსა თუ რეალიებზე, თუმცა ტრანსპლანტირებული/ირედენტული ენობრივი სახესხვაობის სტატუსი (დამოუკიდებელი ენაა, განაყოფი ენის ეროვნულ-რეგიონალური ვარიანტია, კილოა, კილოკავია, თქმაა თუ ქცევაა) განისაზღვრება მას შემდეგ, რაც გამოიკვეთება მისი ფუნქციური თავისებურებები; ასევე — მიმართება მეტყველთა თვითაღქმისადმი.

ღირსსაცნობია, რომ სიმეტრიულ ენობრივ სისტემათა შორის თითქმის არ გვხვდება ინგლისურის, ესპანურის ან პორტუგალიურის მსგავსი გავრცობილი (პლურიცენტრული) სისტემები; მაგალითად, კლასიკურ სიმეტრიულ ენობრივ სისტემას წარმოადგენს **არაბული ენა** და, მიუხედავად არაბულ სახელმწიფოთა სიმრავლისა, მისი სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმა ერთადერთია. განსხვავება თავს იჩენს მხოლოდ კილოურ მეტყველებაში: პრაქტიკულად, ყოველ არაბულ სახელმწიფოს თავისი კილოური განგრძობითობა აქვს, რომელიც თვალსაჩინოდ სხვაობს სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმისაგან. არაბულ კილოურ განგრძობითობებს ორ მსხვილ ჯგუფად ყოფენ: **მაშრიყულად** (აღმოსავლურად) და **მადრიბულად** (დასავლურად); გამოყოფენ ასევე, მესამე — ე.წ. **პერიფერიულ** ჯგუფსაც. უფრო დეტალური დაყოფა კი, ტრადიციულად, ამგვარია:

1. არაბეთის ნახევარკუნძულის კილოური განგრძობითობანი:

1.1. ნეჯდური (نجد [ნაჯდ]): საუდიის არაბეთის ცენტრალურ ნაწილში;

1.2. ხალიჯური (خليج [ხალიჯი]): სპარსეთის ყურის სანაპიროებსა და კუნძულებზე;

1.3. ბაჰრეინის შიიტური (بحريني [ბაჰრეინი]): ბაჰრეინში, საუდის არაბეთში, ომანში...

1.4. ჰიჯაზური (حجازي [ჰიჯაზი]) საუდის არაბეთის დასავლეთ ნაწილში;

1.5. იემენური (يمني [იემანი]): იემენში, საუდის არაბეთში;

1.6. ომანური (عماني [უმანი]): ომანში;

1.7. შიჰჰი (شحي [შიჰჰი]): ომანში, არაბთა გაერთიანებულ საამიროებში;

1.8. ბარაკული (لهجة بارقية [ლაჰჯა ბარაკიდა]): საუდის არაბეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში;

1.9. ბედუინური (البدوية [ბადუი]): უდაბნო რუბ-ელ-ხალის ოაზისებში;

1.10. დოფარული (اللهجة الظفارية [დოფარი]): ომანის სამხრეთ ნაწილში.

2. ლევანტური კილოური განგრძობითობანი:

2.1. კილიკიური (لهجة القيليقية [ლაჰჯათ-ულ-კილიკიდა]): თურქეთის სამხრეთ ნაწილში;

2.2. სირიული (السورية [აშ-შამიდა]): სირიაში;

2.3. ლიბანური (اللبنانية [ალ-ლუბნანიდა]): ლიბანში;

2.4. პალესტინური (الفلسطينية [ალ-ფილასტინიდა]): პალესტინაში;

2.5. იორდანიული (الأردنية [ალ-ყურდუნიდა]): იორდანიაში.

3. შუამდინარული კილოური განგრძობითობანი:

3.1. ჩრდილო შუამდინარული (موصلية [მუსსულიდა]): ერაყის და სირიის ჩრდილოეთ ნაწილში;

3.2. სამხრეთ შუამდინარული (اللهجة العراقية [ალ-ლაჰჯათ-ულ-ყირაკიდა]): ერაყში;

3.3. ანატოლიური (لهجات عربية أناضولية [ლაჰჯათ-ულ-ყარაბიდა ანადულიდა]): თურქეთში;

3.4. კვიპროსის მარონიტული (العربية القبرصية [ალ-ყარაბიდა ალ-კუბრუსიდა]): კვიპროსზე;

3.5. ხუზესთანური (لهجة أهوازية [ლაჰჯათ-ულ-აჰოჰაზიჰიდა]): ირანის სამხრეთ ნაწილში.

4. ეგვიპტური კილოური განგრძობითობანი:

4.1. ჩრდილო ეგვიპტური (مصرى [მასრე]): ეგვიპტის ჩრდილოეთ ნაწილში;

4.2. სამხრეთ ეგვიპტური (صعيدى [საეიდე]): ეგვიპტის სამხრეთ ნაწილში; სუდანში.

5. სუდანური კილოური განგრძობითობანი:

5.1. სუდანური (سودانى [სუდანე]): სუდანში;

5.2. ჯუბა (عربية جوبا [ცარაბიჰა ჯუბა]): სამხრეთ სუდანში;

5.3. ჩადური (لهجة تشادية [ლაჰჯა ჩადიჰა]): ჩადში; სუდანში; ნიგერიაში.

6. მაღრიბული კილოური განგრძობითობანი:

6.1. მაროკოული (مغربية/الدارجة [მაღრიბიჰა/დარჰა]): მაროკოში;

6.2. ალჟირული (جزيرية/الدارجة [ჯაზირიჰა/დარჰა]): ალჟირში;

6.3. ტუნისური (تونسى/الدارجة [ტუნსე/დერჰა]): ტუნისში;

6.4. ლიბიური (الدارجة/ليبي [დარჰა/ლიბე]): ლიბიაში;

6.5. ჰასანია (حسانية [ჰასანსანიჰა]): მავრიტანიაში, საჰარის არაბთა დემოკრ. რესპუბლიკაში;

6.6. სიცილიური (صقلي [სიკელლე]): გავრცელებული იყო კ. სიცილიაზე XIII საუკუნემდე;

6.7. ანდალუსიური (أندلسى [ანდალუსე]): გავრცელებული იყო ესპანეთში XIV საუკუნემდე.

7. პერიფერიული/დიასპორული კილოური განგრძობითობანი:

7.1. შუთაზიური (العربية الآسيوية الوسطى [ალ-ცარაბიჰა ალ-ასიჰიჰა-ლ-უსთა]): უზბეკეთში;

7.2. ხორასანული (خراساني [ხურასანი]): ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში.

როგორც უკვე ზემოთაც არაერთხელ აღინიშნა, ყოველი არაბული კილოური განგრძობითობა წარმოადგენს ჰომოგენურ კილოთა იმგვარ ჯგუფს, რომელიც წარმოქმნილია კლასიკური სამწიგნობრო არაბული ენისაგან; ამ უკანასკნელის ამჟამინდელი ფორმაა, თავის მხრივ, თანამედროვე სამწიგნობრო (სტანდარტული) არაბული (არაბ. العربية الفصحى [ალ-ჟარაბიჰა ალ-ფუსჰაჰ]). ის ნებისმიერი არაბული ქვეყნისთვის ერთადერთ პრესტიჟულ სამწიგნობრო-ეროვნულ ნორმადაა მიჩნეული, ე.ი. ვარიანტები არ აქვს. ცხადია, თანამედროვე სამწიგნობრო (სტანდარტული) არაბულის მონოცენტრულობას, უპირველეს ყოვლისა, დიდად განაპირობებს ის ფაქტი, რომ არაბთა უმრავლესობა, ტრადიციულად, ისლამის აღმსარებელია; ამ რელიგიის ერთადერთი საკულტო ენა კი, როგორც საყოველთაოდაა ცნობილი, სწორედაც კლასიკური სამწიგნობრო არაბული გახლავთ. მუსლიმანი არაბები მასა და თანამედროვე სამწიგნობრო (სტანდარტულ) არაბულს ერთიმეორისგან არ გამოყოფენ. იმავდროულად, ყოველი მათგანი, რომელ ქვეყანაშიაც უნდა ცხოვრობდეს, მშობლიურ ენად მიიჩნევს ერთიან სამწიგნობრო არაბულს და არა რომელიმე არაბულ კილოს. ამგვარი ვითარება ბუნებრივია მთელ არაბულ სამყაროში. ამიტომაცაა, რომ ადრე შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული, დღემდე სამწიგნობრო არაბული ორიენტირია პრაქტიკულად ყოველი არაბული კილოური განგრძობითობისათვის. აქვე უნდა ითქვას ერთი, მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტის შესახებაც: თითქმის ყველა არაბულ ქვეყანაში, ჩვენს დროშიაც კი, სამწიგნობრო არაბულზე ხელი მიუწვდება მოსახლეობის განათლებულ ფენას; გაუნათლებელთათვის ის მიუწვდომელი რჩება. საერთო-სახალხო, ყოველდღიურ მეტყველებას წარმოადგენს მხოლოდ კილო, რომელსაც ფლობს და იყენებს მოსახლეობის უკლებლივ ყველა ფენა, მეტ-ნაკლები ინტენსივობით (ვან მოლი, 2003:17-18; ჰოულზი, 2004:20). ამდენად, როგორც სამწიგნობრო არაბული ენა, ისე — ნებისმიერი არა-

ბული კილო უწინაც არსებობდა და ამჟამადაც არსებობს კლასიკური დიგლოსიის პირობებში.

საყურადღებოა, რომ ქრისტიან არაბებს ოდითგანვე სხვაგვარი დამოკიდებულება ჰქონდათ და აქვთ სამწიგნობრო ენისა და კილოებისადმი — VIII საუკუნით თარიღდება ქრისტიანული წერილობითი ძეგლები, რომლებიც დაწერილია სირიულ და პალესტინურ კილოებზე (ვერსტეგი, 2014:162-163), როგორც არაბული, ისე — არამეული ანბანით. XI-XII საუკუნეებში კ. მალტაზე გავრცელებული ერთ-ერთი მაღრიბული კილოს საფუძველზე ჩამოყალიბდა თანამედროვე **მალტური ენა**; არაბული წარმომავლობის მიუხედავად, ის იმთავითვე ლათინური ანბანით სარგებლობს, რადგანაც მალტელები რწმენით კათოლიკე-ქრისტიანები არიან (ზამიტი, 2000:4-5). XX საუკუნის შუახანებში კი ლიბანშიაც, პოეტ საიდ აკლის მესვეურობით, პოპულარობა მოიპოვა არაბული ენისგან ლიბანური კილოს გამოყოფისა და მის საფუძველზე დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ნორმის შექმნის იდეამ, რასაც **ფინიკიზმი** ეწოდა. იმხანად, ლიბანში უმრავლესობას შეადგენდნენ მარონიტი-ქრისტიანები; მათ თავი მიიჩნდათ არა არაბებად, არამედ — ფინიკიელთა გაარაბებულ შთამომავლებად. პოეტი საიდ აკლი ფიქრობდა, რომ ლიბანური სამწიგნობრო ნორმის ანბანის საფუძველი ლათინური გრაფიკა უნდა ყოფილიყო. 60-იან წლებში ის ლიბანურ კილოზე (მის მიერვე შემუშავებული ლათინური ანბანით) გამოცემდა გაზეთსაც, თუმცა დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ნორმის ჩამოყალიბება, ცხადია, ვერ შეძლო (ჰაჯარი, 1985:89).

ქრისტიანთა მსგავსად, არაბულენოვან ებრაელებსაც არაიშვიათად, სამწიგნობრო არაბულისაგან დამოუკიდებელ ენებად მიაჩნდათ და მიაჩნიათ თავიანთი სამეტყველო არაბული კილოები. ებრაელ მწიგნობართა მიერ ებრაულ-არაბულ კილოებზე დაწერილი პირველი წერილობითი ძეგლები თარიღდება IX საუკუნით, ამჟამად კი არსებობს არაბულის მაროკოულ, ალჟირულ, ტუნისურ, ლიბიურ, ეგვიპტურ, ერაყულ... კილოთა ებრაული ვარიანტები (რომელთა მეტი ნაწილი დღესდღეობით გავრცელებულია ისრაელში, უფროსი თაობის რეპატრიანტთა შორის). მათში აშკარად

შეინიშნება არამეულ და ებრაულ ენათა სუბსტრატი. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ **ებრაულ-არაბულ კილოთა წერილობითი ფიქსაციისათვის იმთავითვე მხოლოდ ებრაული ანბანი გამოიყენებოდა და გამოიყენება.**

მუსლიმან არაბთა შორის, კილოებისადმი ამგვარი დამოკიდებულება მეტისმეტად იშვიათია — თავიანთი ეთნიკური და რელიგიური თვითაღქმის უმნიშვნელოვანეს კომპონენტად მათ მუდამ სამწიგნობრო არაბული ენა მიაჩნდათ და მიაჩნიათ (მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ქვეყანაში ენას კილოზე იდგამენ და განათლების მიღებისას სამწიგნობრო არაბულის შეთვისება, რეალურად, უცხო ენასავით უწევთ); გასული საუკუნის 20-იანი წლებიდან, ეგვიპტეში დაფიქსირდა ადგილობრივი კილოს ლიტერატურაში შეღწევის ფაქტი: დრამატურგმა მუჰამედ თეიმურმა და მისმა ძმამ — პროზაიკოსმა მაჰმუდ თეიმურმა კილოზე ჯერ ნაწარმოებთა პერსონაჟები აამეტყველეს, მერე კი შეეცადნენ, საერთოდ უკუეგდოთ სამწიგნობრო არაბული (დაგერი, 1955:217; ალი-ზადე, 1969:10-20). 50-იან წლებში ამგვარი ექსპერიმენტები შეწყდა: თანამედროვე ეგვიპტურ ლიტერატურაში კილოს პერსონაჟთა მეტყველებისთვისღა იყენებენ და მაშინაც, როგორც წესი, რამდენადმე შეზღუდულად. ეგვიპტეშიც და დანარჩენ არაბულ ქვეყნებშიც, კილო ფართოდ გამოიყენება მხატვრულ ფილმებსა თუ სერიალებში (რაც, სხვათა შორის, ხელს უწყობს ნაირგვარი წარმომავლობის კილოურ ფორმათა შეღწევა-დამკვიდრებას თანამედროვე სამწიგნობრო არაბულ ენაში); თუმცაღა, ღირსსაცნობია ისიც, რომ უცხოური (არაარაბული) მხატვრული ფილმები და სერიალები, როგორც წესი, მხოლოდ სამწიგნობრო ენაზე ითარგმნება ხოლმე. ზოგადად, **თანამედროვე სამწიგნობრო (სტანდარტული) არაბული არაბული ქვეყნებისათვის წარმოადგენს არამართო ეთნიკური ან/და რელიგიური თვითაღქმის ჩამოძერწავ უმთავრეს კომპონენტს, არამედ ასევე — ერთგვარ კოინეს (ან საერთაშორისო ენას), რომლის მეშვეობითაც ძველთაგანვე ურთიერთობენ სხვადასხვა კილოზე მეტყველი ან/და სხვადასხვა ქვეყნის მკვიდრი არაბები. სწორედ ამ უკანასკნელი**

ფუნქციის გამო თანამედროვე სამწიგნობრო (სტანდარტული) არაბული ენის ერთიანობა (მონოცენტრულობა) არაბულ სამყაროში დღემდე ურღვევია.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ვგონებთ, აშკარაა, რომ არაბული ენობრივი სისტემა განუყოფელია უპირატესად მისთვის, ვინც სრულად იზიარებს არაბულ ეთნოკულტურულ მოცემულობებს. ვინც ეთნიკური, სოციალური ან/და რელიგიური განსხვავებულობის გამო, საერთო-არაბული ეთნოკულტურული მაკროსოციუმის წევრად თავს ვერ მიიჩნევს, მაგრამ არაბულენოვანია, მისთვის, ბუნებრივია, ცალკეული არაბული კილო უფრო მეტადაა განსხვავებული თვითაღქმის გამომხატველი — მაგალითად, მავრიტანიაში, საჰარის არაბთა დემოკრატიულ რესპუბლიკაში, მალიში, ნიგერში, სენეგალსა და ალჟირში დამოუკიდებელი ენის სტატუსით სარგებლობს ადგილობრივ არაბულ კილოთა განგრძობითობის — **ჰასანიას** შემადგენელი ზოგი ისეთი კილო, რომელზეც მეტყველებს ესა თუ ის ბერბერული ტომი. მიუხედავად იმისა, რომ რწმენით მუსლიმანები არიან, ბერბერები არაბთაგან მკვეთრად განირჩევიან როგორც ეთნოკულტურულად, ისე — სოციალურად. ჰასანიას ერთ-ერთი ვარიაცია (ე.წ. „შავ ბერბერთა“ კილოკავი) სენეგალში, 2005 წლის 21 ოქტომბრის 2005-980 დეკრეტის¹ თანახმად, ლათინური გრაფიკის საფუძველზე შემუშავებულ ანბანს იყენებს. შდრ.: იმავე ჰასანიაზე მეტყველი ეთნიკური არაბები დედაენად მიიჩნევენ სამწიგნობრო არაბულს, თავიანთ კილოებს კი მოიხსენიებენ სახელწოდებით **ქლამ ალ-ბიḏ'ან** „თეთრების მეტყველება“ (ტენ-შეიხი, 2007:240).

მკვეთრ ეთნოკულტურულ და სოციალურ სხვაობათა გამო, ჰასანიაზე მეტყველ არაბთა და ბერბერთა შორის არასოდეს უარსებია მემკვიდრეობით ჯაჭვს: ბერბერებმა ჰასანია შეითვისეს მონობისას — ძალდატანებითი ასიმილაციის შედეგად, არაბებს კი მონათა მეტყველება არ მიუჩნევიათ თავიანთი კილოს ნაწილად.

¹ ელვერსია იხ. ბმულზე: <http://www.jo.gouv.sn/spip.php?article4790> (დამოწმებულია 17.03.2024);

ამგვარი მაგალითები გვარწმუნებს, რომ მიკროსოციალურ შორის, ენის საერთოობას განაპირობებს ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულების სისრულე: თუ საერთო მემკვიდრეობა, საერთო ისტორია, საერთო საზოგადოებრიობა და საერთო კულტურა სუსტია ან სულაც არაა წარმოდგენილი, ენაც ვერ იქცევა საერთოდ და სოციალური ვერ შედგება. ცხადია, ბერბერებს რომ არაბული ეთნოკულტურული მოცემულობები მთელი სისრულით გაეზიარებინათ, დედაენად სამწიგნობრო არაბულს ჩათვლიდნენ (და არა — ჰასანიას განგრძობითობის შემადგენელ ცალკეულ კილოებს); ამდენად, ისევე გაარაბდებოდნენ, როგორც ეგვიპტელთა, ლიბიელთა, ალჟირელთა, მაროკოელების, სირიელების და სხვათა წინაპრები გაარაბდნენ.

ქართული (ქართველური) ენა, როგორც სიმეტრიული ენობრივი სისტემა, არაბულისაგან იმით განსხვავდება, რომ მის შემადგენელ ქვესისტემათაგან (კილო-კილოკავ-თქმათაგან) არც ერთი ექსპანსიის შედეგად არ წარმოქმნილა: ორი კილოს — ფერეიდნულისა და აწ გამქრალი ყიზლარ-მოზდოკურის — წარმოქმნის მიზეზია ძალდატანებითი ტრანსპლანტაცია, დანარჩენები კი, უკლებლივ, ქართ-ველთა საცხოვრის არეალშია წარმოქმნილი და ამჟამადაც, მეტწილად, იქვეა გავრცელებული.¹ ყოველი ქართული (ქართველური) ქვესისტემის საფუძველს წარმოადგენს სწორედ ის ენობრივი ერთეული, რომლის თანამედროვე სახე (სხვაგვარად თუ ვიტყვი — უშუალო გაგრძელება) ქართული სამწიგნობრო-ეროვნული ენაა (მსჯელობისთვის იხ.: ჩუხუა, 2003:8; ფუტკარაძე, 2017:116). მაშასადამე, არაბულის მსგავსად, ქართულიც (ქართველურიც) წარმოადგენს იმგვარ ენობრივ სისტემას, რომლის ორიენტირსაც (ქართულ სამწიგნობრო-ეროვნულ ენას) ყოველი ქვესისტემა ერთგვარად მიემართება როგორც

¹ ამ მხრივ, გამონაკლისია ქართველურენოვან მუჰაჯირთა აჭარული, ნიგალური და ლაზური (სარფულ-ჩხალური) მეტყველებანი, რომლებიც XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან დღემდე გავრცელებულია თურქეთში (ჩრდილო-დასავლეთისა და შუა შავიზღვისპირეთის რეგიონებში). ისინი ცალკე კილოები არაა.

სინქრონიულად, ისე — დიაქრონიულადაც. ამასთან, ქართული (ქართველური) კილოები ამგვარად უნდა დაჯგუფდეს:

1. ცენტრალური კილოები:

- 1.1. კახური;
- 1.2. ქართლური;
- 1.3. იმერული;
- 1.4. ლეჩხუმური;
- 1.5. გურული.

2. განაპირა კილოები:

2.1. მესხურ კილოთა ქვეჯგუფი:

- 2.1.1. აჭარული;
- 2.1.2. ლივანური (ნიგალური);
- 2.1.3. მაჭახლური;
- 2.1.4. იმერხეული (შავშური);
- 2.1.5. ტაოური;
- 2.1.6. სამცხური (საკუთრივ მესხური);
- 2.1.7. ჯავახური.

2.2. ჰერულ (ინგილოურ) კილოთა ქვეჯგუფი:

- 2.2.1. კაკური;
- 2.2.2. ალიაბადური.

2.3. ფხოურ კილოთა ქვეჯგუფი:

- 2.3.1. თუშური;
- 2.3.2. ფშაური;
- 2.3.3. ხევსურული;
- 2.3.4. მოხური;
- 2.3.5. მთიულურ-გუდამაყრული.

2.4. რაჭულ კილოთა ქვეჯგუფი:

- 2.4.1. ბარის რაჭული;
- 2.4.2. მთარაჭული.

2.5. სვანურ კილოთა ქვეჯგუფი:

- 2.5.1. ლაშხური;
- 2.5.2. ლენტეხური;

- 2.5.3. ჩოლოურული;
- 2.5.4. ბალსზემოური;
- 2.5.5. ბალსქვემოური;
- 2.5.6. კოდორული.

2.6. ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოთა ქვეჯგუფი:

- 2.6.1. მეგრული (ოდიშურ-სამურზაყანული);
- 2.6.2. ხოფური;
- 2.6.3. ვიწურ-არქაბული;
- 2.6.4. ათინურ-ართაშენული.

3. ისტორიული საქართველოს ფარგლებს გარეთ გავრცელებული კილოები:

- 3.1. ფერეიდნული (ირანში);
- 3.2. ყიზლარ-მოზდოკური (გავრცელებული იყო ჩრდ. კავკასიაში XX საუკუნის II ნახევრამდე).

ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა ასეთი დაყოფა, ჩვენი აზრით, ყველაზე უკეთ ასახავს არსებულ ვითარებას. პირველად ის წარმოადგინა ტარიელ ფუტკარაძემ (2005:75-76); ამჟერად კი, ჩვენ მხოლოდ მცირედ დავაზუსტეთ.¹ დავძენთ იმასაც, რომ ჩამონათვალში ცალკე არ შეგვაქვს წოვათუშური, რომელშიც ქართველურის გვერდიგვერდ, დასტურდება აგრეთვე, ნახურ (ჩეჩნურ და ინგუშურ) ენებთან საერთო ენობრივი თავისებურებები. დღესდღეობით, წოვათუშთა უმრავლესობის მეტყველება ოდენ ზოგიერთი არსებითი ნიშნით განსხვავდება კახური კილოსგან. ზოგადად კი, ის ენობრივი ერთეული, რომელსაც „წოვათუშურის“ ანუ „ბაცბურის“ სახელწოდებით ვიცნობთ, ისტორიულად წარმოადგენს ერთ-ერთ ქართულ (ქართველურ) კილოს (ფხო-

¹ კერძოდ, დავამატეთ დასახელებათა ვარიანტები (ფრჩხილებში); ასევე: ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) ქვეჯგუფში, სადაც ტ. ფუტკარაძემ მეგრულთან ერთად გააერთიანა ლაზური (მიიჩნია რა ხოფური, ვიწურ-არქაბული, ათინურ-ართაშენული კილოკავებად), ჩვენ ცალ-ცალკე შეგვაქვს ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული, რომელთა შორისაც სხვაობა აშკარად კილოკაურზე მეტია.

ური ქვეჯგუფიდან); ნახურ ენებთან საერთო თავისებურებათა პოვნიერება მასში სხვადასხვაგვარად შეიძლება აიხსნას.¹

ქართულ (ქართველურ) კილოთა ზემოთ მოყვანილ ჩამონათვალში არ შეგვიტანია ასევე, ქართველ ებრაელთა მეტყველება, რომელიც ზოგადად ცნობილია **ყივრულის** სახელით და, არსებითად, იმგვარ სუპერსტრატულ ეთნოლექტს წარმოადგენს, როგორსაც არაბულის, არამეულის, მალაიალამურის, ტაჯიკურისა თუ სხვა ენების ებრაული ვარიაციები. „უაღრესად რთულია საკითხი, არის თუ არა ქართველ ებრაელთა სალაპარაკო ენა ერთ-ერთი „ებრაელთა ენა“, თუ იგი ქართული ენის ერთ-ერთი დიალექტია, ან სულაც ქართულის სხვადასხვა დიალექტების/თქმების წყება. ამ პრობლემის შესახებ განსხვავებული შეხედულებანი არსებობს... მოკლედ აღვნიშნავთ მხოლოდ რამდენიმე ძირითად მომენტს: ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ დასმულ კითხვაზე ცალსახა პასუხი არა გვაქვს, ის სამწუხარო გარემოებაა, რომ ქართველ ებრაელთა მეტყველება სათანადოდ შესწავლილი არ არის (საეჭვოა, მოხერხდება თუ არა ამის მომავალში გაკეთებაც, რადგანაც ქართველ ებრაელთა უმეტესობა აღარ სახლობს საქართველოში და თანდათან კარგავს ამ მეტყველებისთვის დამახასიათებელ თავისებურებებს, რიგ შემთხვევაში, საერთოდ, ქართულ ენას)... თითქმის ყველა ის თავისებურება, რომლებიც დამახასიათებელია, მ. ბარ-ამერის თეორიული მოძღვრების მიხედვით, ებრაელთა ენებისათვის, ქართველ ებრაელთა მეტყველებისთვისაც არის ნიშანდობლივი. ფაქტიურად ერთადერთი (მაგრამ ფრიად საგულისხმო) განსხვავება ის არის, რომ ეს უკანასკნელნი, სხვა ებრაულ თემთა უმეტესობისაგან განსხვავებით, **წმინდა წიგნებისა და ლოცვების თარგმანებისათვის არ იყენებდნენ ებრაულ ასოებს, უფრო მეტიც, საერთოდ არ წერდნენ ამ თარგმანებს და ზეპირად გადასცემდნენ თაობიდან თაობას. პროფ. ლერნერი მიუთითებს, რომ, როგორც ჩანს, არსებობდა საუკუნეების წინანდელი გადაწყვეტილება ქართველ ებრაელთა რაბინებისა ამის**

¹ ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. აქვე

თაობაზე. და მაინც ესოდენ მნიშვნელოვანი საკითხების გადაწყვეტისას სიფრთხილეა საჭირო. უნდა გაგრძელდეს ქართველ ებრაელთა მეტყველების შესწავლა (თუკი ეს მოხერხდება) და მხოლოდ შემდეგ იქნება შესაძლებელი პასუხის გაცემა კითხვაზე, უნდა ჩაითვალოს თუ არა ქართველ ებრაელთა მეტყველება ერთ-ერთ ებრაელთა ენად“ (ენოხი, 2012:77; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ჩვენი მხრივ აღვნიშნავთ, რომ **ქართველ ებრაელთა ეთნოკულტურული სხვაობა ყოველთვის აშკარა იყო და არის — ისინი ებრაელი ეთნოსის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენენ (ისევე, როგორც სეფარდები, აშკენაზები, მთის ებრაელები და ა.შ.). ქართული ენა ამ ხალხმა შეითვისა ენობრივი ცვლის შედეგად, საქართველოში გადმოსახლების შემდგომ, თუმცა ის არ უქცევია იმგვარ ენობრივ ერთეულად, როგორიცაა თანამედროვე იდიში ან ლადინო (ჰაკეტია):** ე.ი. წმინდა წიგნებისა და ლოცვების თარგმანებისთვის, როგორც მართებულად მიუთითა რ. ენოხმაც, მათ არ ჩამოუყალიბებიათ საგანგებო — „ებრაული“ სამწიგნობრო ნორმა (ვარიანტი). დღესდღეობით, იქიდან გამომდინარე, რომ ქართველ ებრაელთა უმრავლესობა საქართველოში აღარ ცხოვრობს, ყივრული თითქმის გამქრალია. ის შეიძლება დაკვალიფიცირდეს, როგორც სუბერსტრატული ეთნოლექტი — იმგვარი ენობრივი ერთეული, რომელიც წარმოქმნილია სოციალურ გარემოში გადმოსახლებული ეთნიკური წარმომავლობის მიკროსოციალურ უსრული ინტეგრირების შედეგად, სამეტყველო კოდთა აღრევისა და შერევის საფუძველზე (მსჯელობისთვის იხ. კივიტი, 2014: 25-27).

ქართულ (ქართველურ) კილოთა ტ. ფუტკარაძისეული დაყოფა ეფუძნება სწორედ ეთნოკულტურულ კრიტერიუმს — უკეთ რომ ვთქვათ, მის შემდეგ დებულებას: **სიმეტრიული ენობრივი სისტემის ორიენტირი წარმოადგენს არამართო ერთიანი ეთნიკური იდენტობის ჩამომძერწავ ნორმას, არამედ ასევე — ქვესისტემათა ურღვევი სტრუქტურული ერთობის საფუძველსაც. ამის გამო, ნებისმიერ სიმეტრიულ ენობრივ სისტემაზე მეტყველ სოციალურში, ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთი-**

ერთდამოკიდებულება სრულია სინქრონიულადაც და დიაქრონიულადაც. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ არაერთი ისტორიული ცნობითაც დასტურდება **ქართველთა უწყვეტი ეთნოკულტურული ერთობა:** „ქუჯ-ფარნავაზის დროს საქართველოს/ქართლის სახელმწიფოს აღორძინება, **ხანგრძლივი ნებაყოფლობითი გაერთიანება ვერ მოხდებოდა, ქართველურ თემებს შორის არსებითი ენობრივი და კულტურული სხვაობა რომ ყოფილიყო;** შდრ.: „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, არაბების შემოსვლამდე ეგრისი მუდამ ქართლის შემადგენლობაშია, მეტიც, ტრადიციის მიხედვით, შიდა ეგრისი ქართლის/საქართველოს მეფის კუთვნილი მიწა-წყალია“ (ფუტკარაძე, დადიანი, 2018:42).

აბსოლუტურად მართებულია ასევე, ეს მსჯელობაც: „ქართველთა სამწიგნობრო ენა არ ეფუძნება ჩვენთვის ცნობილ რომელიმე ქართველურ კილოს, მათ შორის არც ქართლ-კახურს. ქართველთა სამწიგნობრო ენა დაეფუძნა ზოგადქართულ, საერთო-ქართველურ ენას; ის ყველა ქართველური თემის შემოქმედება და საკუთრებაა; შესაბამისად, არც ერთ ქართველურ ტომსა თუ თემს თავისი კუთხური ენა თუ კულტურა არ გაუვრცელებია სხვა ქართველურ ტომებსა თუ თემებზე. ფაქტია ისიც, რომ საუკუნეების მანძილზე ეგრის-სვანეთშიცა და მესხეთშიც, კახეთ-ჰერეთშიცა და საქართველოს მთიანეთშიც **წარმართული შელოცვები, ქრისტიანული მწერლობის ნიმუშები თუ მხატვრული ხასიათის ნაწარმოებები** იქმნებოდა საერთოქართველურიდან მომდინარე ქართულ სამწიგნობრო ენაზე; თუნდაც სვანეთში არქაული სამწიგნობრო ენა სვანთა ისტორიული დედაენა და წარმართობისდროინდელი ენა არ ყოფილიყო, ამ ენაზე ვერ შეიქმნებოდა ქრისტიანობამდელი წარმართული შელოცვები“ (ფუტკარაძე, დადიანი, 2018:67).¹

¹ შდრ.: იტალიაში, ესპანეთში, გერმანიასა თუ სხვა ქვეყნებში, როგორც ზემოთაც არაერთხელ აღვნიშნეთ, ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე არსებობდა რეგიონალური სამწიგნობრო ნორმები, რომლებიც ამა თუ იმ კუთხეში გავრცელებულ კილოებს ემყარებოდა; შემდგომში კი, საერთო-

ჩვენი მხრივ დაეძენთ იმას, რომ ქართულ (ქართველურ) კილოთა მნიშვნელოვანი ნაწილი დღესდღეობით გავრცელებულია ქართული სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთ — ისტორიულ ქართულ მიწებზე (ხოფური, ვიწურ-არქაბული, ათინურ-ართაშენული, ლივანური, ტაოური, მაჭახლური, იმერხეული... — თურქეთში; კაკური, ალიაბადური — აზერბაიჯანში და ა.შ.), მაგრამ ის **საერთო ორიენტირი**, რომელსაც თითოეული მათგანი, ყველა დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოთა მსგავსად, **თვისობრივად ერთგვარად** მიემართება, — ქართული სამწიგნობრო ენა — უწყვეტად არსებობს და ვითარდება 15 საუკუნის განმავლობაში. მაშასადამე, თუ, მაგალითად, გალისიური არის **პორტუგალიურის ირედენტული თანასისტემა** (რამდენადაც თანამედროვე პორტუგალიურთან თვისობრივად საერთო ნიშნები არ დაუკარგავს) და არა **ქვესისტემა** (რამდენადაც თანამედროვე პორტუგალიური სამწიგნობრო ენის [ლისაბონური კოინეს] თანაბარი ენობრივი ერთეულია), ხოფური, ვიწურ-არქაბული ან/და ათინურ-ართაშენული (ლაზთა კილოები) ერთმნიშვნელოვნად **ქართული (ქართველური) ენის ირედენტული ქვესისტემებია**, რამდენადაც ქართულ სამწიგნობრო ენასთან მიმართებით თვისობრივად ისეთსავე მეორეულ ენობრივ ერთეულებს წარმოადგენენ, როგორსაც დანარჩენი (ირედენტული თუ არაირედენტული) ქართული (ქართველური) კილოები. სწორედ აქედან გამომდინარე, **თუ**

ეროვნულ ენად იქცა პოლიტიკურ-კულტურულად დაწინაურებული კუთხის სამწიგნობრო ნორმა, დანარჩენი კუთხური ნორმები კი თანდათანობით დაეძვრნენ და მწიგნობრობის ტრადიციები დაჰკარგეს. აქედან გამომდინარე, დღესდღეობით, ჩამოთვლილ ქვეყნებში ცალკეულ კუთხეთა მკვიდრთ შესაძლოა, ჰქონდეთ საკუთარი, რეგიონალური ენობრივ-კულტურული მემკვიდრეობა და მასთან დაკავშირებული ტრადიციები. **საქართველოში (ქართველურ სამყაროში) კი — ისევე, როგორც მეტნაკლებად, არაბულ სამყაროშიც, — ენობრივ-კულტურული მემკვიდრეობა და სამწიგნობრო ტრადიციები ისტორიის უკლებლივ ყველა ეტაპზე ერთიანი და საერთო-ეროვნულია.** „ქართველურ ენათა“ თეორიის გამზიარებელი ენათმეცნიერები ამ ფაქტს მეტისმეტად იშვიათად უწევენ ხოლმე ანგარიშს.

გალისიურად მეტყველი გალისიელები პორტუგალიური წარმომავლობის ეთნოსად კვალიფიცირდებიან, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებზე მეტყველი ლაზები ერთიანი ქართული (ქართველური) ეთნოსის განუყოფელ ნაწილად — ერთ-ერთ ქართულ (ქართველურ) ლოკალურ-ირედენტულ ჯგუფად უნდა დაკვალიფიცირდნენ (ლივანურ კილოზე მეტყველი ლივანელების, მაჭანლურ კილოზე მეტყველი მაჭანკელების, კაკურ და ალიაბადურ კილოებზე მეტყველი ჰერებისა [ინგილოებისა] თუ სხვათა მსგავსად).

ზოგადად, ქართულ (ქართველურ) სამყაროში არასოდეს დაფიქსირებულა იმგვარი პრეცედენტი, როგორიც დასტურდება, ვთქვათ, არაბულ სამყაროში: **არამართლმადიდებელ ან/და არაქრისტიან ქართველებს თავიანთი სამწიგნობრო ნორმები არ შეუქმნიათ; შესაბამისად, არც რომელიმე უცხო (მაგალითად, არაბული, ლათინური, კირილიცის და მისთ.) ანბანი არ გამოუყენებიათ მეტყველების წერილობით გადმოსაცემად.**¹ ამგვარ-

¹ ზოგიერთი შეიძლება შემოგვედავოს: თურქეთის მოქალაქე ლაზებმა, რომელთა მნიშვნელოვან ნაწილსაც საერთო-ქართული (ქართველური) ეთნიკური იდენტობა აღარ აქვს და რწმენითაც მუსლიმანი-სუნიტი ან/და ათეისტია, XX საუკუნის 90-იან წლებში თავიანთი საშინაო-სამეტყველო კილოების საფუძველზე ქართულისაგან დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ენის შექმნა სცადეს, თურქულ-ლათინურ გრაფიკაზე დაყრდნობით. ეს ფაქტი და XX საუკუნის შუახანებში, ლიბანელ ქრისტიან-მარონიტთა შორის გაპოპულარულებული „ფინიკიზმი“ (ან კიდევ — არაბული ენობრივი სისტემის ერთ-ერთი მალრიბული ქვესისტემის საფუძველზე დამოუკიდებელი მალტური ენის ჩამოყალიბება, ლათინურ გრაფიკაზე დაყრდნობით) არსობრივად სულ სხვადასხვაგვარი მოვლენებია: თურქეთის მოქალაქე ის ლაზები, რომლებიც ქართულისაგან დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ენის შექმნას დღემდე ცდილობენ, გამოხატავენ არა იმდენად ლაზების, არამედ, უპირატესად — სხვადასხვა წარმომავლობის ანტიქართული ძალების ინტერესებს, რადგან ხელახლა ააქტიურებენ (და მთლიანად ეყრდნობიან) იმ იდეოლოგიას, რაც თავის დროზე სტამბოლში, სანქტ-პეტერბურგსა თუ მოსკოვში შემუშავდა ქართველთა დეეთნიზაციის მიზნით. მათგან განსხვავებით, ლიბანელი „ფინიკისტები“ (ან მალტელი კათოლიკე განმანათლებლები), კარგად იცნობდნენ და აანალიზებდნენ რა თავიანთ ისტორიულ წარსულს, მუდამ

რად, სამწიგნობრო ქართული ენა არ ასოცირდება რაიმე ცალკეულ კონფესიასთან/რელიგიასთან (მიუხედავად იმისა, რომ როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, ქართული [ქართველური] კულტურა არსით იმთავითვე ქრისტიანულ-მართლმადიდებლურია), არამედ წარმოადგენს ქართული (ქართველური) ეთნიკური იდენტობის მყარ და უცვლელ ორიენტირს.

მაშასადამე, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა გაცილებით მეტი სიმყარითა და მონოცენტრულობით გამოირჩევა, ვიდრე მაგალითად, არაბული; ამისი მიზეზი კი, უპირველეს ყოვლისა, ისაა, რომ ქართული წარმოქმნიდან დღემდე გავრცელებულია და უწყვეტად ვითარდება ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე, ერთსა და იმავე პირობებში, ერთსა და იმავე ეთნოსოციუმში, ერთი და იმავე პრესტიჟით. ასევე: ქართული (ქართველური) ქვესისტემები მუდამ საერთო-ქართული სამწიგნობრო ენის საფარქვეშ ვითარდებოდნენ — ამას ცხადჰყოფს ენობრივი, ისტორიული და კულტურული მონაცემები.

ფართო-საზოგადოებრივ ტენდენციებს ითვალისწინებდნენ; შესაბამისად, გამოხატავდნენ უშუალოდ თემის მხრიდან წამოსულ ინტერესებს. აქ დავძენთ იმასაც, რომ არც ოსმალეთის იმპერიაში და არც თურქეთის რესპუბლიკაში ოფიციალურად არასოდეს უარსებია (არც დღეს არსებობს) ქართულ (ანდა მით უმეტეს — ლაზურ) თემს — ყველა იქაური ქართველი (მათ შორის, ლაზებიც), რწმენიდან გამომდინარე, მუსლიმანური მილეთის წევრად აღიქმებოდა და დღესაც „თურქად“ მიიჩნევა; მემკვიდრეობითი მშობლიური ენის (რომელსაც შესაძლოა, კარგად ვერც ფლობდეს) გარდა, ის თითქმის აღარაფრით განირჩევა ეთნიკური თურქისგან. ამ და სხვა მსგავს მიზეზთა გამო, ლაზები მეტად არიან ასიმილირებულნი, ვიდრე დანარჩენი ქართული (ქართველური) ლოკალური ჯგუფები: აჭარლები, ლივანელები (ნიგალელები), ტაოელები და ა.შ. (უფრო ვრცლად იხ.: ფუტყარაძე და სხვები, 2022:24-44). ამდენად, თურქეთის მოქალაქე ლაზთა უმრავლესობა შესამჩნევად ინდიფერენტულადაა განწყობილი „ლაზური სამწიგნობრო ენის“ შემუშავებისადმი — პრესტიჟულ ენას მათთვის უკვე დიდი ხანია, თურქული წარმოადგენს. თავის მხრივ, „ლაზური სამწიგნობრო ენის“ შემუშავების მოსურნეთა ქმედებები რეალურად, ლაზთა საშინაო-სამეტყველო კილოების საბოლოოდ გაქრობას უწყობს ხელს (მსჯელობისათვის იხ. აქვე, ზემოთ, გვ. 47).

შდრ.: კლასიკური სამწიგნობრო არაბული ენის ჩამოყალიბება და გავრცელება თანხდებდა ისლამის წარმოქმნის პერიოდს (VIII ს.), რის შემდეგაც დაიწყო არაბთა დაპყრობები — არაბულმა ტომებმა დაიკავეს ვრცელი ტერიტორია ირანიდან პირენეის ნახევარკუნძულამდე, მასობრივად დამკვიდრდნენ დაპყრობილ ქვეყნებში, შეერივნენ რა ადგილობრივ მოსახლეობას. ამგვარ პირობებში, ერთი მხრივ, არაბულმა ვერ შეძლო, ყველგან შეევიწროვებინა ადგილობრივი ენები, მეორე მხრივ კი, გაცხოველებული ენობრივი კონტაქტების შედეგად, დაჩქარდა არაბულის კილოური დიფერენცირების პროცესიც. თანდათან, კლასიკური სამწიგნობრო არაბული იქცა ისეთ ენად, რომელიც თაობიდან თაობას ბუნებრივი გზით აღარ გადაეცემოდა — როგორც უკვე ზემოთაც აღინიშნა, მასზე ხელი მიუწვდებოდა მხოლოდ მოსახლეობის განათლებულ ფენას.

ენის, როგორც უმთავრესი ეთნოკულტურული მოცემულობის ბუნებრივი გზით გადაცემის შეწყვეტა აუცილებლად იწვევს ისეთ პროცესებს, როგორებიცაა: ეთნოსოციუმის დეგრადირება ან დაშლა, დეეთნიზაცია, ენობრივი ცვლა და მისთ. საყურადღებოა, რომ უკვე XIII-XIV საუკუნეთა მიჯნაზე ერთიანმა არაბულმა ეთნოსოციუმმა დაშლა იწყო სწორედ იმიტომ, რომ კლასიკური სამწიგნობრო არაბულის თაობიდან თაობაზე ბუნებრივი გადაცემის პროცესი შეწყდა; თუმცა, რადგან ხსენებულ ენას საკულტო დანიშნულებით აქტიურად იყენებდნენ მუსლიმანები, რომლებიც მთელ არაბულ სამყაროში უმრავლესობას შეადგენდნენ, ეთნოსოციუმის დაშლას დეეთნიზაცია აღარ მოჰყოლია — არაბულ ლოკალურ ჯგუფებს ჩამოუყალიბდათ ე.წ. „ორიარუსიანი თვითაღქმა“: ისლამური რწმენიდან გამომდინარე, კლასიკური სამწიგნობრო არაბული შეინარჩუნეს, როგორც დედაენა (ე.ი. ენობრივი ორიენტირი), თაობიდან თაობაზე ბუნებრივად გადასაცემ მეტყველებად კი აქციეს კილოები. ფაქტობრივად, ერთის ნაცვლად, ჩამოყალიბდა რამდენიმე არაბული ეთნოსოციუმი, რომელთაც ერთიმეორისაგან ოდენ საზოგადოებრიობა და კილო განასხვავებდა. ამგვარი ვითარება

არაბულ სამყაროში, როგორც ზემოთაც არაერთხელ ითქვა, რეალურად დღემდე უცვლელად დასტურდება.¹

არაბულისაგან განსხვავებით, ქართულ სამყაროში სამწიგნობრო ქართულის თაობიდან თაობაზე გადაცემის პროცესი არასოდეს შემწყდარა, რამდენადაც ჯერ ერთი, როგორც უკვე აღინიშნა, ენის განვითარება უწყვეტად, ტრადიციულ გარემოსა და პირობებში მიმდინარეობდა და მეორეც — განათლებული მოსახლეობა საქართველოს ყველა კუთხეში საგრძნობლად მეტი იყო. სწორედ ამის გამო, როდესაც ერთიანი საქართველო ცალკეულ „საქართველოებად“ დაიშალა (XV ს.) და ერთიმეორის მოწინააღმდეგე იმპერიათა შორის გადანაწილდა (1555 წ.), ქართული (ქართველური) ეთნოსოციუმიც, თვითაქმაცა და ენაც უწინდებურად ერთიანი დარჩა. იმავე მიზეზით, ტრანსპლანტირებულ ქართულ (ქართველურ) მიკროსოციუმებს — ფერეიდნელებს (ირანში) და ჩვენებურებს (ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლებს, თურქეთში), რეალურად, აღარ განუცდიათ უცხო გარემოში ტრანსფორმაცია — არ ქცეულან მეორეული ფორმაციის ქართულენოვან ეთნოსოციუმებად.

ყოველივე ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, ვგონებთ, ცხადი ხდება, რომ ნებისმიერმა სიმეტრიულმა ენობრივმა სისტემამ შესაძლოა, რღვევა დაიწყოს, თუკი მისი განვითარების ბუნებრივი პირობები შეიცვლება; თუმცა, სისტემა ბოლომდე

¹ ამასთან დაკავშირებით, ერთობ საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ზოგიერთი არაბული ქვეყნის ოფიციალური დასახელება შეიცავს ზედსართავს العربية [ალ-ჟარაბიჰა] „არაბული; არაბთა“ (მაგალითად: جمهورية مصر العربية „ეგვიპტის არაბთა რესპუბლიკა“, الجمهورية العربية اليمنية „იემენის არაბთა რესპუბლიკა“ და ა.შ.). ამგვარად ხაზგასმულია შესაბამისი ქვეყნის არაბულობა, არაბული სამყაროსადმი კუთვნილება; იმავდროულად, არაბეთი მხოლოდ ერთია და ცალკეა. შდრ.: დამოუკიდებელ ქართულ სამეფო-სამთავროთა არსებობის პერიოდშიც კი, ყველა ქართველს საქართველო ენობრივად, ისტორიულ-კულტურულად და სარწმუნოებრივად ერთიან ქვეყნად მიაჩნდა (და არა — ცალკეული ქვეყნების ერთობლიობად) — ეს აშკარად ჩანს თუნდაც 1790 წლის „ივერიელთა ერთობის ტრაქტატიდან“.

დაირღვევა (ანუ მისი შემადგენელი ცალკეული ქვესისტემები დამოუკიდებელ, ახლომონათესავე სისტემებად ჩამოყალიბდება) მხოლოდ და მხოლოდ მაშინ, როდესაც ორიენტირი და-კარგავს თავის ყველა ფუნქციას (სხვაგვარად თუ ვიტყვით, მთლიანად ამოწურავს საკუთარ შესაძლებლობებს): ასე მაგალითად, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის მიმოხილვა-გაანალიზების შედეგად ჩვენ დავინახეთ, რომ მისი ორიენტირი ამჟამადაც შეუფერხებლად ასრულებს ყველა იმ ფუნქციას, რასაც ასრულებდა ძველთაგან (და მეტიც: ენიჭება ახალ-ახალი ფუნქციები — ერგება თანამედროვე ტექნოლოგიებს); მაშასადამე, მიჰყვება განვითარების ჩვეულ კალაპოტს. სწორედ ამიტომ, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა ურღვევია. არაბული ენობრივი სისტემის მიმოხილვა-გაანალიზებით აშკარად ჩანს, რომ მის ორიენტირს დღესდღეობით დაუკარგავს ზოგი იმგვარი ფუნქცია, რაც წარსულში ახასიათებდა; თუმცაღა, იქიდან გამომდინარე, რომ კლასიკური სამწიგნობრო არაბული ერთ-ერთი მსოფლიო რელიგიის — **ისლამის** ანუ **მაჰმადიანობის** ერთადერთ საკულტო ენას წარმოადგენს, უცვლელადვე ინარჩუნებს უწინდებურ პრესტიჟს. ეს, თავის მხრივ, განაპირობებს იმას, რომ სამწიგნობრო არაბულის თანამედროვე ვარიანტი კილოთზედა ფორმადაა მიჩნეული და, როგორც უკვე ითქვა, მთელი ამჟამინდელი არაბული სამყაროს მასშტაბით, კვლავაც ერთგვარი კოინეს ფუნქცია აკისრია. სწორედ ამის გამო, არაბული ენობრივი სისტემა ინარჩუნებს სიმეტრიულობას და დღემდე ურღვევია (მიუხედავად იმისა, რომ ისეთი ქვესისტემები, როგორებიც იყო **მალტური** და **სენეგალის ჰასანია**, ჩვენს დროში დამოუკიდებელ სისტემებადაა კვალიფიცირებული).

ასევე: შუა საუკუნეებში (აღორძინების ხანაში) საბოლოოდ დაირღვა ლათინური სიმეტრიული ენობრივი სისტემა და ჩამოყალიბდა თანამედროვე რომანული ენები. **საყურადღებოა, რომ ამა თუ იმ რომანულ ენობრივ ერთეულზე (ლათინური ენის ამა თუ იმ კილოზე) წერილობითი ძეგლები იქმნებოდა აღორძინების ხანამდეც, მაგრამ თითოეული მათგანი დამოუკიდებელ ენობ-**

რივ სისტემად გაფორმდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ლათინური სიმეტრიული ენობრივი სისტემის ორიენტირმა — კლასიკურმა ლათინურმა ბოლომდე ამოწურა საკუთარი შესაძლებლობები: დაჰკარგა საერთო-ევროპული კოინეს ფუნქცია (ანუ კომუნიკაბელურობა), დარჩა რა მხოლოდ ლიტურგიკულ ენად კათოლიკურ ეკლესიაში, რომელიც, თავის მხრივ, ადრინდელ გავლენას რომანულ ქვეყნებშია ინარჩუნებდა. მაშასადამე, კათოლიკურ ეკლესიას ევროპის არარომანულ ქვეყნებში (უპირატესად — გერმანიკულ სამყაროში) პოზიციები რომ არ დაეთმო, დიდი ალბათობით, რომანულ ქვეყნებში კლასიკური ლათინური კომუნიკაბელურობას შეინარჩუნებდა; შესაბამისად, რომანულ ენათა ჩამოყალიბების პროცესიც მნიშვნელოვანწილად შეფერხდებოდა.

ამასთან, ერთობ ნიშანდობლივია, რომ ლათინური სიმეტრიული ენობრივი სისტემის დარღვევის შედეგად, ახალი სიმეტრიული ენობრივი სისტემა აღარ წარმოქმნილა — ყველა ის ენა, რაც კი შუა საუკუნეების ევროპაში ლათინურის გარკვეული კილოს საფუძველზე ჩამოყალიბდა, ასიმეტრიულ სისტემას წარმოადგენდა. მხოლოდ დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების ეპოქაში ჩაისახა სიმეტრიული თანასისტემები ისეთი რომანული ენობრივი სისტემებისა, როგორებიცაა მაგალითად ესპანური, პორტუგალიური და ფრანგული; დანარჩენი რომანული ენობრივი სისტემები (იტალიური, კატალანური, რუმინული...) კი დღესაც ასიმეტრიულნი არიან. ამგვარი ფაქტები, რა თქმა უნდა, ცხადყოფს ერთ, მეტად მნიშვნელოვან დებულებას: სიმეტრიული ენობრივი სისტემები, რომლებიც აქამდე ურღვევად არსებობენ და ვითარდებიან, ჩამოყალიბებულნი არიან გაცილებით უფრო ადრე, ვიდრე ასიმეტრიული ენობრივი სისტემები. იმავდროულად, როგორც სიმეტრიული, ისე — ასიმეტრიული ენობრივი სისტემის დარღვევის შედეგად, დღესდღეობით, შესაძლებელია მივიღოთ მხოლოდ და მხოლოდ ასიმეტრიული ენობრივი სისტემა. თანამედროვე ეპოქაში ახალი სიმეტრიული ენობრივი სისტემა მიიღება არა უწინდელი სისტემის დარღვევის, არამედ — ტრანსპლანტაციის შემდგომი

გავრცობის შედეგად (და მაშინაც — არა ყოველთვის). ამდენად, ენობრივი სისტემის სიმეტრიული სტრუქტურა რამდენადმე იშვიათი მოცემულობაა; გაცილებით უფრო ხშირია ასიმეტრიული სტრუქტურა.

აქვე ისმის კითხვა: როგორი მოცემულობა წარმოადგენს ენობრივი სისტემის განვითარების ყველაზე დაბალ საფეხურს? პასუხი ასეთი იქნება: **მყიფე ანუ უორიენტირო სისტემა**, სხვაგვარად თუკი ვიტყვით — **უსაფარო კილოური განგრძობითობა**. ზოგადად, **მყიფე ანუ უორიენტირო სისტემის საზღვრები ყოველთვის იოლად ვერ დგინდება**. მაგალითად, შდრ.: „ანდიურ ენა-კილოთა ქვეჯგუფში შედის: ანდიური, ბოთლიხური, ღოდობერიული, ჭამალალური, ტინდიური, ბაგვალალური, კარატაული, ახვანური. ყველა ეს ერთეული თანაბრად განსხვავებულ ოდენობას არ გულისხმობს... ჩანს, რომ ანდიურ ენა-კილოთა ქვეჯგუფში ყველაზე დიდი სხვაობა გვაქვს ანდიურსა და ახვანურს შორის; სხვა წევრები მეტ-ნაკლებად განსხვავებულ გარდამავალ საფეხურებს წარმოგვიდგენს. ასე, მაგალითად, მიაჩნს მეტყველება აკავშირებს, როგორც გარდამავალი საფეხური, საკუთრივ ბოთლიხურს ღოდობერიულთან... ბუნებრივი იქნებოდა, ღოდობერიულიც აქ (ე.ი. ბოთლიხური ენის შემადგენლობაში — მ.ლ.) შემოგვეტანა (ჩიქობავა, 1962:5; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). „ანდიური ენები ერთმანეთისაგან დიდად დაშორებულნი არ არიან. სხვაობის უკიდურესი წერტილებია ანდიური და ახვანური. მათ შორის (ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლები დაშორებით) ლაგდება ანდიური ქვეჯგუფის დანარჩენი ენები“ (გუდავა, 1971: 4; ხაზგასმა აქაც ჩემია — მ.ლ.).

არნ. ჩიქობავას და ტ. გუდავას ამ შეხედულებათა შორის შუალედი 9 წელია. როგორც ვხედავთ, ის ენობრივი ერთეულები, რომლებსაც 1962 წელს არნ. ჩიქობავამ „ენა-კილოები“ უწოდა, 1971 წელს ტ. გუდავამ უკვე ერთმნიშვნელოვნად „ენებად“ გამოაცხადა — მიუხედავად იმისა, რომ იმავე პერიოდში თავადაც შენიშნავდა: „ბაგვალური ენა ძალიან ახლოს დგას მეზობელ ენებთან — ჭამალურთან და განსაკუთრებით ტინდიურთან. ეს სამი ენა ან-

დიურ ენათა ქვეჯგუფში ქმნის გარკვეულ წრეს, რომელიც ლოდობერიულის მეშვეობით ბოთლიხურსა და ანდიურს უკავშირდება. არ არის გამოირიცხული შესაძლებლობა, ტინდიური და ბაგვალური ერთმანეთის მიმართ მივიჩნიოთ დიალექტებად“ (გუდავა, 1971:4; ხაზგასმა ამჯერადაც ჩემია — მ.ლ.). ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, მკვლევრის ამგვარი მერყევი პოზიცია გამოწვეულია, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ იმით, რომ დღემდე ანდიურიც, ბოთლიხურიც, ლოდობერიულიც, ჭამალალურიც, ტინდიურიც, ბაგვალალურიც, კარატაულიცა და ახვანურიც ახლომონათესავე მყიფე ანუ უორიენტირო სისტემებს წარმოადგენს.

უპირველესი, რაც ჩამოთვლილ ენობრივ ერთეულთა და მათზე მეტყველთა შესახებ აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, ისაა, რომ **თანამედროვე ენათმეცნიერებაში მიღებული და გავრცელებული ყველა ლინგვონიმი, რომელიც კი ე.წ. „ანდიური ქვეჯგუფის“ შემადგენელ ერთეულთა აღსანიშნავად გამოიყენება, პირობითია და თავის დროზე, რამდენადმე ხელოვნურადაა შექმნილი:** მაგალითად, უშუალოდ ტერმინი „ანდიური ქვეჯგუფის ენები“ (ზოგიერთი მკვლევრის თანახმად — „ანდიური წრის ენები“) შექმნილია იმის გათვალისწინებით, რომ ყველა ხსენებული ენობრივი ერთეული გავრცელებულია მდინარე **ანდის ყოისუს** (ხუნძურად — **ჰანდი შორ**) აუზში. იქვე, სოფელი **ანდი** (ადგილობრივ — **ე'ვანწუ**, ხუნძურად — **ჰანდი**) წარმოადგენდა მთიანი დაღესტნის ერთ-ერთი თემის (საზოგადოების) ცენტრს. ამ თემის სხვა სოფლები იყო: **რიკვანი** (რიკაუნა), **ღუნხო** (ღუნხა), **აშალი** (აშოლლუ), **ჩანხო** (ჩოგურ), **ზილო** (ზილურ), **მუნიბი** (ბენნურ), **ქვანხიდათლი** (ქოხაიდოლ'), **ღაღათლი** (ღაღულ').¹ მიიჩნევა, რომ თითოეული ამ სოფლის მეტყველება, სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, სოფ. **ანდის** მეტყველების ჰომოგენურია.

¹ ფრჩხილებში მოგვყავს სოფლების საკუთრივ ანდიური სახელწოდებები. ყველა სოფლის ოფიციალური დასახელება, როგორც წესი, ხუნძური ენიდან მომდინარეობს (ცერცვაძე, 1965:3).

სწორედ აქედან გამომდინარე, მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ უწინდელი ანდის თემის უკლებლივ ყველა სოფლის მეტყველება ქმნის ერთ ენობრივ ერთეულს, რომელსაც თემის ცენტრის სახელწოდების მიხედვით, **ანდიური ენა** (რუს. **Анди́йский язы́к**, ინგლ. **Andi Language**) ეწოდება. იმავდროულად, ეს **ანდიური ენა ყველაზე მსხვილი ერთეულია დანარჩენ ახლომონათესავე ენობრივ ერთეულებს შორის**. მთიანი დაღესტნის ხუნძურ თემთა მკვიდრნი ანდის თემის ყველა სოფლის მცხოვრებს ერთად ეძახიან „ანდიელებს“ (**ჭანდალ**), მათ მეტყველებასაც ერთობლივად — „ანდიურ ენას“ (**ჭანდადერილ მაწა**). მაშასადამე, თემონიმი **ანდიელები** და ლინგვონიმი **ანდიური ენა** ასახავს ხუნძურ ეთნოსოციალურ შეხედულებებს (ცერცვაძე, 1965:3-4), რომლებსაც ისტორიულად იზიარებდნენ (და ამჟამადაც იზიარებენ) თვით ანდის თემის მკვიდრნიც.

მიუხედავად ამისა, **თემის მკვიდრთ არ აქვთ ენობრივ-კულტურული სოციალური დამახასიათებელი ერთიანი თვითაღქმა**. შესაბამისად, არ არსებობს „ანდიური ენის“ აღმნიშვნელი ერთიანი ავტოლინგვონიმი: მშობლიურ მეტყველებას „ანდიურ ენას“ (**ყვანანაბ მიწაი**) უწოდებს მხოლოდ სოფ. **ანდის** მცხოვრები; სოფ. **დაღათლის** მცხოვრებს მშობლიური მეტყველება მიაჩნია „დაღათლურ ენად“ (**დაღუდირაღუბ მიწაი**), სოფ. **ზილოს** მცხოვრებს — „ზილოურ ენად“ (**ზილუდირაღუბ მიწაი**) და ა.შ. თითოეული სოფლის მკვიდრი, რაღა საკვირველია, მეზობელ სოფელში გავრცელებულ მეტყველებას, თუნდაც კარგად ესმოდეს, მაინც „სხვა ენად“ თვლის.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ყოფილი ანდის თემის ყველა სოფელი დღესდღეობით შედის დაღესტნის რესპუბლიკის (რუსეთის ფედერაცია) ბოთლიხის რაიონში, რომლის ცენტრიცაა სოფ. **ბოთლიხი** (ადგილობრივ — **ბუჟხე || ბუჟხა**, ხუნძურად — **ბოლ'იჯ**). იქ გავრცელებული მეტყველება ადგილობრივ სახელდებულია „ბოთლიხურ ენად“ (**ბუჟხადალ'ი მიწაი**). მკვლევართა შეხედულებით, **ბოთლიხური ენის** შემადგენელი ნაწილია, აგრეთვე, მეზობელი სოფლის — **მიაარსუს (ქილუ)** მეტყველებაც (იხ. არნ.

ჩიქობავას ციტატა ზემოთ); თუმცა, თავად მიარსუს მკვიდრნი მიიჩნევენ, რომ მათი სოფლის მეტყველება ცალკეა და უწოდებენ ასე: **ქილუდალ'ი მიწა** — „მიარსუელთა ენა“. წარსულში, ბოთლიხიცი და მიარსუც ქმნიდა ცალ-ცალკე თემებს, რომლებიც მეზობელ ანდის თემთან და ორიოდ სხვა ხუნძურ თემთან ერთად შედიოდა ტეხნუცალის სანაიბოში. ამ სანაიბოს ადმ. ცენტრი იყო სოფ. ბოთლიხი.

დღესდღეობით, ბოთლიხის რაიონშივე შედის ორი სოფელი — **ლოდობერი (ღიბდუ)** და **ზიბირხალი (შალუ)**. პირველის მეტყველება რამდენადმე უახლოვდება სოფ. **მიარსუს** მეტყველებას, მეორისა კი — შესამჩნევად შორდება. მკვლევართა აზრით, ხსენებული ორი სოფლის მეტყველება ერთიანად შეადგენს ცალკე **ლოდობერიულ ენას** (საიდოვა, 1973:6); თუმცაღა, აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას, რომ მშობლიურ მეტყველებას „ლოდობერიულ ენას“ (**ღიბდიდილ'ბი მიცაი**) უწოდებენ მხოლოდ და მხოლოდ სოფ. **ლოდობერის** მკვიდრნი; სოფ. **ზიბირხალის** მკვიდრნი კი მიიჩნევენ, რომ ლაპარაკობენ „ზიბირხალურ ენაზე“ (**შალადილ'ბი მიცაი**). ამასთან, მკვლევართა მიერ „ლოდობერიულ ენად“ **სახელდებული ენობრივი ერთეული წარმოადგენს ერთგვარ გარდამავალ საფეხურს ისეთ ენობრივ ერთეულებს შორის, როგორებიცაა ბოთლიხური და ჭამალალური** (გუდავა, 1967:307-321).

ძველთაგანვე, მთიან დაღესტანში „ჭამალალებს“ (ხუნდ. **ჭამალალ**) უწოდებენ მდ. ანდის ყოისუს მარცხენა სანაპიროზე მოსახლეთ, ხოლო მათი საშინაო-სამეტყველო ენობრივი ერთეული ცნობილია, შესაბამისად, „ჭამალალური ენის“ (ხუნდ. **ჭამალ მაწა**) სახელით. თავად ჭამალალებიც თავიანთ თავს და მშობლიურ ენას ზოგადად იმავე ტერმინებით იხსენიებენ: **ჭამალალი** „ჭამალალები“ და **ჭამალალდუბ მიწა** „ჭამალალური ენა“. ამკარად გამოკვეთილი ერთიანი თვითაღქმა მათ არ აქვთ (წარმოშობას ასახელებენ მშობლიური სოფლის მიხედვით და იქვე გავრცელებული მეტყველების ნაირსახეობა მიაჩნიათ „ენად“); აქედან გამომდინარე, აღნიშნული დასახელებები მეტად იშვიათად იხმარება. საერთოდ, **ჭა-**

მალ- ფუძე ჭამალალურში ხუნძური ენიდანაა შეთვისებული და მისი ეტიმოლოგია ბუნდოვანია (იხ. ასევე ჩიქობავა, ცერცვაძე, 1962: 176-177).

დღეს, ჭამალალური გავრცელებულია დაღესტნის რესპუბლიკის წუმადის რაიონის შემდეგ სოფლებში: **ზედა ჰაქვარი** (ახ აქვე), **ქვედა ჰაქვარი** (პიტ⁵ აქვე), **აღვალი** (აღვალი), **წუმადა** (წაუმაჰ), **წუმადა-ურუხი** (წაუმა-ლ'ესა), **რიგაჩანიხი** (პინ'ხე), **ჰადირი** (ჰადი), **ჰაჩიტლი** (მიხადი), **ჰიჰათლი** (ჰიჰალ'); ჭამალალების ერთი სოფელი — **ქვანხი** (ქვან'ხაი) შედის მეზობელი ჩეჩნეთის რესპუბლიკის შაროის რაიონის შემადგენლობაში.

დაღესტნის რესპუბლიკის წუმადის რაიონშივე შედის სოფლები: **კვანადა** (კვანჰ), **თლონდოდა** (ჰინდუჰ), **ხუშტადა** (ჰუნსაჰ || ჰუნსაბა), **ჰემერსო** (ჰემესი), რომლებიც მდებარეობს მდ. ანდის ყოისუს მარჯვენა მხარეს. მათ ემეზობლება ახვახის რაიონის ორი სოფელიც: **თლისი** (ლ'ისაი || ჰესაი) და **თლიბიშო** (ჰიბიშაი || სიბიშო). მკვლევართა აზრით, ჩამოთვლილ სოფლებში გავრცელებულია **ბაგვალალური ენა**, თუმცაღა „თვითონ ბაგვალელებში „ბაგვალეების“ აღსანიშნავად ზოგადი ტერმინი არა ჩანს (წარმომავლობას ასახელებენ ფუძე აულის მიხედვით)“ (გუდავა, 1971:3; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); ასევე: „ადგილობრივად (წუმადის რაიონში, მეზობელ ხუნძურ მოსახლეობაში) ტერმინს „ბაგვალური“ უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს: ასე აღნიშნავენ საკუთრივ ბაგვალეებსაცა და ტინდიელებსაც ერთად აღებული, ე.ი. მდ. ანდიის ყოისუს მარჯვენა ნაპირის მცხოვრებლებს საერთოდ. ამ გაგებით, „ბაგვალური“ უპირისპირდება „ჭამალურს“, რომელიც ამავე მდინარის მარცხენა ნაპირზე მცხოვრებ ხალხს აღნიშნავს“ (იქვე, გვ. 4; ხაზგასმა აქაც ჩემია — მ.ლ.). ჩვენი მხრივ, გვინდა დავძინოთ, რომ როგორც წესი, მეცნიერული ტერმინები ყოველთვის უნდა ასახავდეს ობიექტურ რეალობას (და არა კონიუნქტურას).

წუმადისავე რაიონის შემდეგ სოფლებში: **ტინდი** (იღარი || იდი), **ანლიდა** (ანლიდა), **აქნადა** (აჰინაჰი), **ეჩედა** (ეჩედი), **ტისი** (მილ'იჰი || ისაი), რომლებიც უწინ შეადგენდნენ ტინდის თემს,

მკვლევართა თვალსაზრისით გავრცელებულია **ტინდიური ენა**. თავად ამ სოფლების მცხოვრებთ კი მიაჩნიათ, რომ თითოეული სოფლის მეტყველება ცალკე „ენაა“. ზოგადად, ყოფილი **ტინდის თემის მკვიდრნი (ტინდიელები; ხუნძ. ტინდალ) ენობრივად ერთობ ახლოს დგანან „ბაგვალალურ ენაზე“ მეტყველი სოფლების მოსახლეობასთან**; ასევე: „ბაგვალელთა ერთმა ნაწილმა (ხუშტადელებმა, თლონდოდელებმა) იცის ტინდიური ენაც“ (გუდავა, 1971:3).

ბოთლიხის რაიონის სოფ. **ქვედა ენხელოში (ქეტ^{წი} ენხელო)**, ასევე — მომიჯნავე ახვახის რაიონის სოფლებში: **კარატა (კაირა), არჩო (არჩი), ანჩიხი (ანჩილ^ი), რაჩაბალდა (რაჩვალდი), მაშტადა (მაშატა), ჩაბაყორო || ზედა ენხელო (ჩაბაყარა || ქ^წ ენხელო), რაცითლი (რაცილ^ი), ტოქიტა || ტუქიტა (ტუქა^ა)**, მკვლევართა თვალთახედვით, ლაპარაკობენ **კარატაულ ენაზე**; ამავე სოფლების მკვიდრთ, ერთიანად, ხუნძურ ენაზე ეწოდება **კაარალალ „კარატაელები“**, რადგან უწინ სოფ. **კარატა (ხუნძ. კაარატა)** თემისა და სანაიბოს ცენტრი იყო; დღესაც, ახვახის რაიონის აღმ. ცენტრია. შესაბამისად, ჩამოთვლილი სოფლების მეტყველება (ერთიანად), ხუნძურად იწოდება „**კარატაულ ენად**“ (**კაარალ მაწა**) — მიუხედავად იმისა, რომ ამგვარი ტერმინით (**კაირლი მაწაი**) მშობლიურ მეტყველებას იხსენიებენ მხოლოდ და მხოლოდ სოფ. **კარატას** მკვიდრნი. დანარჩენი სოფლების მცხოვრებლებს, როგორც წესი, თავ-თავიანთი მეტყველების ნაირსახეობა მიაჩნიათ „ენად“. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სოფ. **ტოქიტას || ტუქიტას** მეტყველება ძალიან გამოირჩევა ყველა დანარჩენი სოფლის მეტყველებისაგან: ერთი მხრივ — **ტოქიტელები || ტუქიტელები** და მეორე მხრივ — დანარჩენი სოფლების (მათ შორის, რასაკვირველია, სოფ. **კარატას**) მცხოვრებლები ერთმანეთთან ყოფითი კომუნიკაციის დამყარებას უფრო მეტად ხუნძურ ენაზე ახერხებენ (მაჭომედბეკოვა, 1971:8). ზოგადად, სოფ. **ტოქიტას || ტუქიტას** უწინ მეზობელ ქვემო ახვახის თემთან უფრო მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა, ვიდრე ენობრივად ჰომოგენურ **კარატას** თემთან.

ახვანისავე რაიონის სოფლებში: **ტად-მადითლი** (ტ^ე-დილ^ი), **ლოლოლონითლი** (ყ^უგე), **ქვანყერო** (ქვან^ყი), **კუდიაბ-როსო** (ი^ეკა ჰანი), **იზანი** (იზანო) და მეზობელი შამილის რაიონის სოფლებში: **თლანუბი** (ლ^ანორა), **წეგობი** (წ^იეგოლ^ი || წ^იეკობ), **რათლუბი** (რიჰიდაბ), მკვლევართა თვალთახედვით, გავრცელებულია **ახვანური ენა**; ხუნძურადაც, ყველა ჩამოთვლილი სოფლის მეტყველება ერთიანად ცნობილია ამავე ტერმინით — **ახვალ მაწი**, მცხოვრებლებს კი ზოგადად უწოდებენ „ახვანელებს“ (**ახვალალ**), რაკილა ხუნძურადვე მთელი იმ მხარის დასახელებაა **ახვავ** „ახვანი“.

საყურადღებოა, რომ თავად ახვანელთაგან მხოლოდლა ზემოახვანელები (**ტად-მადითლის, ლოლოლონითლის, ქვანყეროს, კუდიაბ-როსოსა და იზანის** მცხოვრებნი) მიიჩნევენ თავიანთ თავს ერთიან ეთნოლოკალურ ჯგუფად. მათი ავტოეთნონიმია **აშვადო** „ახვანელები“; მშობლიურ მეტყველებასაც, შესაბამისად, უწოდებენ ასე: **აშვალ^ი მიწი** „ახვანელთა ენა“. ქვემოახვანელები (**თლანუბის, წეგობის, რათლუბის** მცხოვრებნი) კი აღნიშნულ ონიმებს არ იცნობენ — წარმოშობას ასახელებენ მშობლიური სოფლის მიხედვით და იქვე გავრცელებული მეტყველების ნაირსახეობა მიაჩნიათ „ენად“. ამის მიზეზი, უპირველეს ყოვლისა, ისაა, რომ ზემოახვანელები მეზობელ თემთაგან (კარატაელთა და ბაგვალალთაგან) იზოლირებულნი იყვნენ; ქვემოახვანელებს კი, იმთავითვე, გაცილებით მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ მომიჯნავე ხუნძურენოვან თემებთან (მაჰომედბეკოვა, 1967:6).

უმთავრესი, რაც ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივი ერთეულების შესახებ აუცილებლად უნდა ითქვას, ისაა, რომ სისტემურ-სტრუქტურული ერთობა მათ დღემდე კარგად აქვთ შენარჩუნებული — **საერთო ორიენტირის არსებობის შემთხვევაში, თავისუფლად შეიძლებაოდა, ანდიური ქვეჯგუფის თითოეული ენობრივი ერთეული მიგვეჩნია ჩვეულებრივ ქვესისტემად, რომელიც მეტად ან ნაკლებად შორდება (ან უახლოვდება) დანარჩენ ქვესისტემებს. ამჟამინდელი ვითარება სწორედაც რომ საერთო ორიენტირის არარსებობის (განუვითარებლობის)**

ლოგიკურ შედეგს წარმოადგენს: ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივ ერთეულზე მეტყველ ეთნოლოკალურ ჯგუფებს (თემებს) არ ახასიათებთ ეთნოკულტურული მოცემულობების იმგვარი ურთიერთდამოკიდებულება, როგორც ნიშანდობლივია ჩამოყალიბებული ეთნოსოციუმისათვის (ეთნოსისათვის). აქვე დავძენთ იმასაც, რომ გვიან შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული, ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივ ერთეულებზე მეტყველი ყოველი თემის წარმომადგენელი ეროვნებით ხუნძად აღირიცხება — მისთვისაც ისევე, როგორც მეზობელი ხუნძურენოვანი თემების მკვიდრთათვის, ეროვნული მნიშვნელობის, გამაერთიანებელი ეთნონიმი **მაჰარულავ** (მამაკაცისთვის), **მაჰარულაჲ** (ქალისთვის) „მთიელი“, ხოლო ენობრივად განსხვავებულ მეზობელ (თუ შორეულ) თემებთან საურთიერთობო საშუალებას კი წარმოადგენს **ბოლ მაწა** „ჯარის/თემის ენა“ — ხუნძური ენის ჩრდილოურ (ხუნძახურ) კილოს საფუძველზე წარმოქმნილი ერთგვარი ჟარგონი, რომელიც მთიან დაღესტანში იმთავითვე ფართოდ იყო და არის გავრცელებული (ჩიქობავა, ცერცვაძე, 1962:4-5). ცხადია, სწორედ ამით აიხსნება ის გარემოებაც, რომ ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივ ერთეულებზე მეტყველთა უკლებლივ ყველა სოფელს აქვს პარალელური ხუნძური დასახელებაც, რომელიც ორიგინალურ სახელწოდებას ფონეტიკურად ან შეესატყვისება, ან — არა.

ხუნძური ენა ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივ ერთეულთა ახლომონათესავეა. ამ შემთხვევაში, უკვე სავსებით გამჭრალა ის ფუძეენა, რომლის ერთი ქვესისტემისაგან მივიღეთ ჩვეულებრივი ასიმეტრიული ენობრივი სისტემა (ანუ **ხუნძური ენა**), ხოლო მეორე ქვესისტემისაგან კი — მყიფე (უორიენტირო) ენობრივი სისტემა (ანუ **ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივი ერთეულები**). ენობრივ-კულტურული და ისტორიული მონაცემების გაანალიზების შედეგად ვრწმუნდებით, რომ ხუნძურ-ანდიური ფუძეენის (რომელიც თავისთავად, მყიფე ენობრივ სისტემას წარმოადგენდა) დაშლის ძირითად მიზეზად იქცა მასზე მეტყველ ლოკალურ თემთა გეოგრაფიული იზოლირებულობა, რომელმაც თანდათან ჯერ კულტურული, მერე კი — ენობრივი განცალკევებაც გამოიწვია და გა-

აღრმავა სრულ გამოყოფამდე. აქ აღსანიშნავია ისიც, რომ XII საუკუნეში, ხუნძურენოვანი თემები გაერთიანდნენ და წარმოიქმნა **ხუნძეთის სანუცალო**; ამის შედეგად, იქამდე უორიენტირო ხუნძური ენის ორიენტირად იქცა ჩრდილოური (ხუნძახური) კილო; ჩაისახა მწიგნობრობაც, ქართული ანბანის (როგორც ასომთავრულისა და ნუსხურის, ისე — მხედრულის) საფუძველზე, რადგანაც ხუნძები ოდითგანვე საქართველოს დიდ გავლენას განიცდიდნენ (ჭაფიშვი, 2017:106-156); სარწმუნოებრივადაც, საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალურ ეკლესიას ექვემდებარებოდნენ.

ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივ ერთეულებზე მეტყველთა თემები ხუნძეთის სანუცალოსაგან პოლიტიკურ, გეოგრაფიულ და ენობრივ-კულტურულ იზოლირებულობას ინარჩუნებდნენ XVII-XVIII საუკუნეებამდე. აქედან გამომდინარე, მათთვის კარგა ხნის განმავლობაში ხუნძური ენა (და, მეტადრე — მისი ჩრდილოური [ხუნძახური] კილო, რომელზეც სამწიგნობრო ტრადიციები ისახებოდა) სავსებით უცხო იყო. ეს თემები ძირითადად თავისუფალ, მთის დემოკრატიულ საზოგადოებებს წარმოადგენდნენ; ამიტომ, ხუნძახის ნუცალთა ძალაუფლებას არათუ არ ცნობდნენ, არამედ — ეწინააღმდეგებოდნენ კიდევაც. შესაბამისად, ინარჩუნებდნენ ეთნიკურ განკერძოებულობასაც და მშობლიურ მეტყველებებსაც, რომლებიც სისტემურ-სტრუქტურულად ხუნძურისაგან უკვე დამოუკიდებელნი იყვნენ. ეს ვითარება კარდინალურად შეიცვალა მხოლოდ XVIII საუკუნის დასაწყისში — მაშინ, როდესაც დაღესტნის მიწებს რუსებმა დაადგეს თვალი; ამან, ერთი მხრივ, ქვეყანაში XVI საუკუნიდან გავრცელებული ისლამი გააძლიერა (დამპყრობლების — მართლმადიდებლური ქრისტიანობის აღმსარებელი რუსების საპირწონედ), მეორე მხრივ კი — წარმოშვა საჭიროებაც ცალკეული, წვრილ-წვრილი თემებისა თუ სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების პოლიტიკური გაერთიანებისა. დაღესტნის მაღალმთიან კუთხეებში „ჯარის/თემის ენად“ (**ბოლ მაწა**) სახელდებული ჟარგონიც სწორედ იმხანად გავრცელდა. ის იქცა ერთგვარ სახალხო Lingua Franca-დ დასავლეთ დაღესტნის ერთიან ლაშქარში (უსლარი, 1889:4).

იმავდროულად, **ბოლ მაწა**-ი დასავლეთ დაღესტანში ვერ ჩამოყალიბდა საერთო-ეროვნულ, ერთიანი ეთნიკური თვითაღქმის/ვინაობის ჩამომდგომად ენად — უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ სახელმწიფოებრიობის ტრადიცია სუსტი იყო. ისლამის გაძლიერებამ და უმრავლესობის რელიგიად გადაქცევამ კი, თავისთავად განაპირობა სამწიგნობრო ენის ფუნქციით არაბულის საყოველთაოდ გავრცელება (არაბისტთა დაღესტნური სკოლა არათუ ჩრდილო კავკასიაში, არამედ — მთელ იმჟამინდელ წინა აზიაშიც დიდი პოპულარობით სარგებლობდა; თვით ხუნძური ენისთვისაც, ქართულის ნაცვლად, არაბული დამწერლობის გამოყენება დაიწყო). მოგვიანებით, ამასვე დაემატა რუსთა ექსპანსიაც, რის შედეგადაც დაღესტანი მათ სამფლობელოდ გადაიქცა. **რუსთა გაბატონებამ საგრძნობლად შეაფერხა (და შემდგომში, რუსულ ინტერესებთან სრული თანხედრით წარმართა) დაღესტნის მკვიდრ ხალხთა და მათ მშობლიურ ენათა/მეტყველებათა განვითარება; ამიტომაც, ანდიური ქვეჯგუფის ენობრივი ერთეულები, რომლებიც XVIII საუკუნის დასაწყისიდან ხუნძურ ენას დაექვემდებარნენ, ამავე ეტაპზე დარჩნენ — ხუნძურ ენობრივ სისტემაში მათი ასოცირება (სხვაგვარად თუკი ვიტყვით — ინკორპორირება) შეწყდა.**

ყოველივე ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, ანდიური ქვეჯგუფი წარმოადგენს მყიფე დიასისტემას, რომელიც შეიცავს რამდენიმე მყიფე სისტემას. ზოგადად, **მყიფე ენობრივი სისტემა იგივეა, რაც უმწიგნობრო ენა ან/და თავისთავადი კილოური განგრძობითობა.** ამგვარი ენობრივი ერთეულის ნაწილები (ქვესისტემები/კილოები) ერთიმეორეს უკავშირდება მხოლოდ ჰომოგენურობით ანუ საერთო წარმოშობით; ორიენტირული კავშირი მათ შორის, ბუნებრივია, არ არსებობს, რადგან სისტემას ორიენტირი არ გააჩნია. თავის მხრივ, ორიენტირის უქონლობა აიხსნება იმით, რომ უმწიგნობრო ენაზე მეტყველ სოციალურ ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულება (და, შესაბამისად, მემკვიდრეობითი ჯაჭვიც) გაცილებით უფრო მყიფეა. ამიტომაცაა, რომ იმგვარ შემთხვე-

ვებში, როგორიც ჩვენ ზემოთ მიმოვიხილეთ, ყოველთვის ერთობ ძნელდება ენობრივი სისტემის ზუსტი საზღვრების დადგენა. მაგალითად, შეუძლებელია განისაზღვროს, სად მთავრდება **ბოთლი-ხური ენა** და იწყება **დოდობერიული ენა**, რადგან სოფ. **ბოთლი-ხის**, სოფ. **მიარსუს**, სოფ. **დოდობერისა** და სოფ. **ზიბირხალის** მცხოვრებთ, პრაქტიკულად, უთარჯიმნოდ ესმით ერთმანეთისა — თავისუფლად შეუძლიათ სემიკომუნიკაცია. ასეთივე სემიკომუნიკაციური ერთობა აქვთ იმავე სოფ. **ბოთლიხისა** და **ქვანხიდათლის** მცხოვრებთაც, სოფ. **ტინდისა** და სოფ. **ხუშტადას** მცხოვრებთაც და ა.შ. მაშასადამე, საზღვარი არ იგრძნობა არც **ბოთლიხურ** და **ანდიურ**, არც **ტინდიურ** და **ბაგვალალურ**... ენებს შორის. იმავედროულად, როგორც უკვე ზემოთაც აღინიშნა, თითოეული სოფლის მკვიდრი მშობლიურ ენად მიიჩნევს მხოლოდ საკუთარ მეტყველებას, ნებისმიერი სხვა სოფლის მეტყველებას კი „სხვა ენად“ თვლის.

ამდენად, ერთობ საყურადღებოა, რომ **ანდიური ქვეყნუფის ენობრივი ერთეულთა განდასების შემთხვევაში, თანამედროვე მეცნიერული თვალთახედვა რეალურ ვითარებას სრულად ვერ ასახავს. ამისი მიზეზი კი გახლავთ, უპირველეს ყოვლისა, საბჭოთა პერიოდის დროინდელი კონიუნქტურა და სსრკ ენობრივი პოლიტიკის რიგი თავისებურებები, რომლებიც ოფიციალურ დოგმებად იქცა ე.წ. „კორენიზაციის“ შემდეგ (XX საუკუნის 30-იანი და 40-იანი წწ. მიჯნიდან მოყოლებული), დღეს-დღეისობით კი ინერციითღა განაგრძობს არსებობას. შდრ. ასევე, ტ. გუდავას ამგვარი თვალსაზრისი: „ანდიური ენები ერთმანეთისგან დიდად დაშორებულნი არ არიან... მაინც აღწერის თვალსაზრისით უფრო მარჯვე ჩანს მათი ცალ-ცალკე შესწავლა“ (გუდავა, 1971:4). მანვე, სწორედ იმჟამინდელი კონიუნქტურის გამო უკუაგდო არნ. ჩიქობავასეული ტერმინი „ანდიური ენა-კილოები“ და დაამკვიდრა „ანდიური ენები“.**

ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ დღეს, რუსეთის ფედერაციაში გრძელდება ყველა ის ენობრივი მანიპულაცია, რაც საბჭოთა კავშირის (ან კიდევ უფრო ადრე — რუსეთის იმპერიის) მესვეურთა

წრეებში შემუშავდა, უპირატესად პოლიტიკური მიზნების შესაბამისად. ანდიური ქვეჯგუფის ყველა ენობრივი ერთეული, რომლებიც „ენებად“ საბოლოოდ საბჭოთა ენათმეცნიერთა მიერ იქნა მიჩნეული, რუსეთში ოფიციალურად ითვლება „მკვიდრ ენებად“ (Коренные языки), მათზე მეტყველნი კი — „მკვიდრ ხალხებად“ (Коренные народы ან Народности); თუმცა იმავდროულად, ეს უკანასკნელნი ეროვნებით კვლავინდებურად „ხუნძებად“ (რუს. Аварцы) აღირიცხებიან. **ამ ტიპის ორმაგი სტანდარტი მოქმედია იმიტომ, რომ ეთნიკურ პროცესებს მართავდეს ფედერალური ხელისუფლება — რასაკვირველია, საკუთარი ინტერესების, ამოცანებისა და მიზნების შესაბამისად.**¹

როგორ ხდება მსგავს უმწიგნობრო ენათა (ანუ მყიფე ენობრივ სისტემათა) რეესტრიზება (სტატუსის მინიჭება) სხვა ქვეყნებში? მაგალითად, მექსიკის პუებლასა და ოახაკას შტატებში მცხოვრები, ერთ-ერთი ინდიელი ეთნოსის — **პოპოლოკების** მეტყველება ერთიანი მყიფე სისტემაა, თუმცაღა იმის გამო, რომ მასზე მეტყველთ ერთიანი ეთნიკური თვითაღქმა არ აქვთ (იყოფიან თემებად), რეესტრიზებულია ცალკეული ქვესისტემები: **კოიოტეპეკის პოპოლოკური** (ესპ. Popoloca de Coyotepec), **მესონტლას პოპოლოკური** (Popoloca de Mezontla), **სანტა-ინეს აუატემპანის პოპოლოკური** (Popoloca de Santa Inés Ahuatempan), **სან-მარკოს ტლალკოიალკოს პოპოლოკური** (Popoloca de San Marcos Tlalcoyalco), **სან-ხუან აცინგოს პოპოლოკური** (Popoloca de San Juan Atzingo), **სან-ფელიპე ოტლალტეპეკის პოპოლოკური** (Popoloca de San Felipe Otlattepec), **სან-ლუის ტემალაიუკას პოპოლოკური** (Popoloca de San Luis Temalayuca). როგორც ვხედავთ, ყველა დასახელებაში ფიგურირებს ეთნონიმი „პოპოლოკა“, რომელიც აცტეკურ ანუ **ნაუ-**

¹ კანონი № 82-ФЗ „რუსეთის ფედერაციის მკვიდრი მცირერიცხოვანი ხალხების უფლებათა გარანტიების შესახებ“ («О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации») რუსეთში მიიღეს 1999 წლის 30 აპრილს. ტექსტი იხ. ბმულზე: <https://base.garant.ru/180406/> (დამოწმებულია 26.06.2024).

ატლის ენაზე ნიშნავს „გაუგებრად მოსაუბრეს“ (გომეს ესპინოსა, 2006:6-7); დასახელებებშივე, ამ ეთნონიმთან ერთად, წარმოდგენილია ამა თუ იმ თემის მთავარი დასახლებული პუნქტის აღმნიშვნელი ქორონიმიც. **ამ გზით ნაწარმოები ლინგვონიმი (ან მიკროლინგვონიმი) მაქსიმალურად ზედმიწევნით ასახავს იმგვარ ვითარებას, როცა ენობრივი ერთეულის შემადგენელი ქვესისტემები, რეალურად, მხოლოდ და მხოლოდ ჰომოგენურობით უკავშირდებიან ერთმანეთს.** მაშასადამე, მექსიკის პუებლასა და ოახაკას შტატებში მცხოვრები პოპოლოკები წარმოადგენენ ჰომოგენურ მიკროსოციუმთა ერთობას, რომელიც ისტორიულად ვერ ჩამოყალიბდა ერთიან ეთნოსოციუმად (მიუხედავად იმისა, რომ აქვთ ერთიანი ავტოეთნონიმი — Ngiwa [გომეს ესპინოსა, 2006:9]).

ამერიკის შეერთებულ შტატებში, სამხრეთ-დასავლეთის მკვიდრი ინდიელი ეთნოსის — აპაჩების მეტყველება ასევე მყიდვე ენობრივ სისტემას წარმოადგენს. ის რეესტრიზებულია ფედერალურ დონეზე აღიარებულ ტომთა (ინგლ. Federally Recognized Tribes) სახელწოდებების შესაბამისად: **დაბლობის აპაჩური (Plains Apache), ჩირიკაუა (Chiricahua), მესკალერო (Mescalero), დასავლურ-აპაჩური (Western Apache), ტონტო (Tonto), ჯიკარილია (Jicarilla), ლიპანი (Lipan)** — ამ ეგზოთემონიმებით არიან ცნობილნი აპაჩების ის თემები (ანუ ტომები), რომელთაც აშშ-ის ხელისუფლება, XIX საუკუნის დასასრულიდან მოყოლებული, ფედერალურ დონეზე აღიარებს, როგორც თითო ანდა რამდენიმე რეზერვაციის მფლობელთ. ზემოთ ხსენებული, მექსიკელი პოპოლოკებისგან განსხვავებით, ამერიკელ აპაჩებს არ აქვთ საერთო ავტოეთნონიმი (ამასთანავე, ეგზოეთნონიმი „აპაჩი“ მომდინარეობს ჯიკარილიას თემის ადგილობრივი დასახელებიდან **Abáachi**; ევროპელი კოლონისტები პირველად მის წარმომადგენლებს გაეცნენ), რადგან ძველთაგანვე მომთაბარეობდნენ და ერთმანეთთან თითქმის არ ჰქონდათ კავშირი. მათი სამეტყველო ენობრივი ერთეულებიც, ჰომოგენური წარმოშობის მიუხედავად, ვითარდებოდნენ იზოლირებულად (დურბინი, 1964:8; ბასო, 1990:12). აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ დასავლურ-აპაჩური მეტყველება უახლოვდება

ნავაჰო ანუ **დინე** ენას, რომელიც მშობლიურია იმავე სახელწოდების მატარებელი ეთნოსისათვის და დღესდღეობით, მეტყველთა რაოდენობის (200 000-ზე მეტი კაცი) მიხედვით, აშშ-ში გავრცელებულ ინდიელთა ენებს შორის პირველ ადგილზეა. ნავაჰოები წარმომავლობით აპაჩების ახლომონათესავენი არიან, თუმცა ეთნოკულტურულად დამოუკიდებელ სოციალურ წარმადგენენ. ისინი ფლობენ აშშ-ში ფართობით ყველაზე დიდ (71 000 კმ², რაც ზოგი შტატის ტერიტორიაზე მეტია) რეზერვაციას. დასავლურ-აპაჩურად მეტყველთ უწინ ნავაჰოებთან უფრო მჭიდრო კონტაქტი ჰქონდათ, ვიდრე უშუალოდ აპაჩურ თემებთან (პერი, 1980:279-280).

ამდენად, მკვლევრები ერთიან „აპაჩურ ენას“ ვერ გამოყოფენ, უპირველეს ყოვლისა, იმის გამო, რომ თავად აპაჩთა თემები თავიანთ თავს ერთ ეთნოსოციუმად ვერ აღიქვამენ — **ენდოგლოსურ** (სხვაგვარად თუ ვიტყვით, **შიდასოციუმაურ**) **დონეზე მათ აქვთ მხოლოდ და მხოლოდ თემობრივი (ანუ ტომობრივი) თვითაღქმა: სადაურობას ასახელებენ ავტოთემონიმით და მშობლიურ ენადაც მიაჩნიათ მხოლოდ თავიანთი თემის მეტყველება. იმავდროულად, აპაჩების საშუალო და ახალი თაობის წარმომადგენლები, რომლებიც ამჟამად უკვე მთლიანად ინგლისურენოვანნი არიან, თავიანთი თავის (და წინაპართა მეტყველების) აღსანიშნავად იყენებენ ინგლისურ ეგზოთნონიმს Apache — ჩვეულებისამებრ, რომელიმე თემონიმთან ერთად; მაგალითად, იტყვიან: I am from Mescalero Apaches „მე მესკალეროს [ტომის] აპაჩებიდან ვარ“, My grandparents spoke Lipan Apache „ჩემი ბებია და ბაბუა ლაპარაკობდნენ ლიპანის [ტომის] აპაჩურად“ (ბასო, 1990:34) და მისთ. ანუ, საშუალო და ახალი თაობის აპაჩების თვითაღქმაც ვერაა მთლად ერთიანი, მაგრამ მაინც რამდენადმე სხვაობს უფროსი თაობის თვითაღქმისგან. მკვლევართა მართებული შენიშვნით, ამ სხვაობას განაპირობებს ენობრივი ცვლა (Language Shifting).**

მაშასადამე, ნათელია, რომ მსოფლიოს იმ ქვეყნებში, სადაც გავრცელებულია მყიდვე ენობრივი სისტემები (უმწიგნობრო ენე-

ბი), რეალურად, მიღებულია მათი რეესტრიზების ორგვარი სტანდარტი: 1. რეესტრიზება თემონიმებით; 2. რეესტრიზება თემონიმით და საერთო [ეგზო]ეთნონიმით; ამასთან, საყურადღებოა ისიც, რომ ზოგადად, **მყიფე ენობრივ სისტემათა ტიპებიც განსხვავებულია და, რა თქმა უნდა, სწორედ ეს განსხვავებულობა განაპირობებს რეესტრიზების ორი სტანდარტის არსებობას.**

შესაბამისად, ანდიურ ქვეჯგუფში შემავალი ენობრივი ერთეულები (რომლებიც, როგორც უკვე აღინიშნა, XVIII საუკუნიდან მოყოლებული, ახლომონათესავე ხუნძურ ენას ექვემდებარება) წარმოადგენს **უცხო ორიენტირს დაქვემდებარებულ მყიფე სისტემებს.** მექსიკის პუებლას და ოახაკას შტატებში გავრცელებული პოპოლოკური წარმოადგენს **კლასიკურ უორიენტირო მყიფე სისტემას**, ხოლო აშშ-ის სამხრეთ-დასავლეთში გავრცელებული აპაჩური კი — **ფრაგმენტულ მყიფე სისტემას.** აქ დავძენთ იმასაც, რომ **ფაქტობრივად, აღნიშნული ტიპები მყიფე სისტემათა განვითარების სხვადასხვა საფეხურებია.** აქედან გამომდინარე, თუკი, ვთქვათ, კლასიკური უორიენტირო მყიფე სისტემა უცხო (თუმცა ახლომონათესავე) ორიენტირის საფარქვეშ მოექცა, ვიღებთ უცხო ორიენტირს დაქვემდებარებულ მყიფე სისტემას, რომელიც ინკოროპორირების გზით შეიძლება იქცეს ახლომონათესავე სისტემის შემადგენელ ნაწილად (ასოცირებულ ქვესისტემად). თუ უცხო ორიენტირისადმი დაქვემდებარება მოიშალა და საკუთარი ორიენტირი აღარ განვითარდა, ვიღებთ ფრაგმენტულ მყიფე სისტემას, რომელიც შემდგომში უთუოდ დაიშლება ცალკეულ მყიფე სისტემებად. ბუნებრივია, თუკი კლასიკურ უორიენტირო მყიფე სისტემას გაუჩნდება საკუთარი ორიენტირი, ჩვეულებრივ, მივიღებთ ასიმეტრიულ ენობრივ სისტემას; ხოლო თუ საკუთარი ორიენტირი ორი ანდა მეტი იქნა — დამოუკიდებელ ასიმეტრიულ ენობრივ სისტემებს ან გათიშულ სისტემას.

მაგალითად: XIX საუკუნის II ნახევრამდე, **ოსური ენა** წარმოადგენდა კლასიკურ უორიენტირო მყიფე სისტემას, რომლის სამწიგნობრო ტრადიციაც ის-ის იყო, იწყებდა ჩასახვას. აღნიშნუ-

ლი პერიოდიდან მოყოლებული, ოსურს გაუჩნდა ორი ორიენტირი (სამწიგნობრო ნორმა) — **ირონული კილოს** საფუძველზე და **დიგორული კილოს** საფუძველზე. დღესდღეობით, ოსური უკვე ჩამოყალიბებულია პლურიცენტრულ-გათიშულ სისტემად: საკუთრივ **ოსეთში** (რუსეთის ფედერაცია) ოფიციალურად მოქმედებს ორი სამწიგნობრო ნორმა — **ოსურ-ირონული** და **ოსურ-დიგორული**.¹ იმავდროულადვე, **საქართველოში** მცხოვრები ოსებიც **ოსურ-ირონულ** ნორმას იყენებენ, ოღონდ შესამჩნევად განსხვავებული ორთოეპიით.² ოსური ენისაგან განსხვავებით, XX საუკუნის 20-იან წლებამდე ფრაგმენტულ მყიდვე სისტემას წარმოადგენდა ჩრდილო კავკასიაშივე მცხოვრები **ჩეჩნებისა** და **ინგუშების** მეტყველება, რადგან „ინგუშეთის ცენტრად ქ. ორჯონიკიძე ითვლებოდა, ჩაჩნეთისა — გროზნო, და ამ გარემოებამ შეუწყო ხელი ინგუშურის სამწერლო ენად დამუშავებას“ (ჩიქობავა, 1965:8-9); ჩეჩნური სამწიგნობრო ენა კი ინგუშურზე რამდენიმე წლით გვიან შეიქმნა. ყოველივე ამან, ცხადია, უფრო გააღრმავა (ქვესისტემუ-

¹ იხ. სათანადო ჩანაწერი ჩრდილო ოსეთის რესპუბლიკა-ალანიის (რუსეთის ფედერაცია) მოქმედი კონსტიტუციის მე-15 მუხლში: „1. ჩრდილო ოსეთის რესპუბლიკა-ალანიის სახელმწიფო ენებია ოსური და რუსული. 2. ოსური ენა (ირონული და დიგორული კილოები) წარმოადგენს ოსი ხალხის ეროვნული თვითაღქმის საფუძველს“ (დედანში: «1. Государственными языками Республики Северная Осетия-Алания являются осетинский и русский. 2. Осетинский язык (иронский и дигорский диалекты) является основой национального самосознания осетинского народа.»). კონსტიტუცია სრულად იხ.: <http://legislature.ru/ruconst/northose.html> (დამოწმებულია 01.07.2024).

² პროფ. **ნაირა ბეპიევის** ცნობით. ოსური ორთოეპიის საქართველოში მოქმედი წესები დაწვრილებით განხილულია მისივე ავტორობით გამოცემულ სახელმძღვანელოში „ოსური ენის თვითმასწავლებელი“ (თბილისი, 2018), გვ. 12-14. შდრ. საკუთრივ ოსეთში მოქმედი ორთოეპიული წესები, რომელიც მოცემულია ფ. თაყაზოვის „ოსური ენის თვითმასწავლებელში“ (ვლადიკავკაზი, 2012; რუსულ ენაზე), გვ. 12-40. უმთავრესი სხვაობა ისაა, რომ სისინა ხმულებსა და ჩქამიერებს საკუთრივ ოსეთში შიშინებდად გამოთქვამენ, საქართველოში კი ინარჩუნებენ; მაგალითად: **Æвзаг** „ენა“ ოსეთში წარმოითქმის [ჰვჟაგ], ჩეჩნში — [ჰვზაგ] და ა.შ.

რიდან სისტემურ დონემდე აიყვანა) ენობრივი სხვაობანი და XX საუკუნის 90-იანი წლების ბოლოს ჩეჩნურ-ინგუშური ფრაგმენტული მკიფე სისტემისაგან მივიღეთ ორი სამწიგნობრო-ეროვნული ენა: **ჩეჩნური** და **ინგუშური**.

შდრ.: აშშ-ის ალასკის შტატსა და რუსეთის ფედერაციის ჩუკოტკის ავტონომიურ ოკრუგში გავრცელებული ენობრივი ერთეული — **იუპიკი** (ინგლ. Yup'ik, რუს. Юпик) შედგება შემდეგი ქვესისტემებისგან: **ნუვკანის იუპიკი** (нывукагмитун), **ჩაპლინის იუპიკი** (чуазигмитун), **სირენიკის იუპიკი** (Сигыныгмитун), **ცენტრალური ალასკის იუპიკი** (Yugtun) და **ალუტიიკი** (Alutiitun). ესენი თავისუფლად შეიძლება განვიხილოთ დამოუკიდებელ ახლომონათესავე სისტემებადაც, თუმცა ქვესისტემებად განიხილება, უპირატესად, ორი მიზეზის გამო: 1. აშკარაა მათი სისტემურ-სტრუქტურული ერთობა; 2. მათზე მეტყველი მიკროსოციუმები მეზობელ ეთნოსთაგან (რუსეთში — ციმბირის ხალხებისგან, აშშ-ში — ამერიკელი ინდიელებისგან) კარდინალურად განსხვავდებიან არამარტო ეთნოკულტურული ან/და ეკონომიკური, არამედ — ანთროპოლოგიური თვალსაზრისითაც. ამდენად, უკვე მნიშვნელობაც აღარ აქვს იმას, რომ იუპიკის შემადგენელ ქვესისტემებზე მეტყველი მიკროსოციუმები ერთმანეთისგან იზოლირებულად სახლობენ აზიის და ამერიკის ტერიტორიაზე, ერთიანი თვითაღქმაც დიდი ხნის წინ დაჰკარგეს და მათ მშობლიურ მეტყველებათა საფუძველზე ცალ-ცალკეა დამუშავებული პრაქტიკული სამწიგნობრო ნორმები კირილიცისა და ლათინური გრაფიკით (ჯეიკობსონი, 1984: I-V; ჯეიკობსონი, 2000: 14-16; ოსაპიტო, 2012: 12-13).

საქმე ისაა, რომ იუპიკზე მეტყველნი ტიპიურ აზიელებად მოჩანან ჩრდილო ამერიკაში და ტიპიურ ჩრდილოამერიკელებად — აზიაში. მათი შორეული წინაპრები ამერიკელ ინდიელთა წინაპრებზე გაცილებით უფრო გვიან — 5 000-10 000 წლის წინ — გადავიდნენ აზიიდან (კერძოდ — ამჟამინდელი ჩუკოტიდან) ჩრდილო ამერიკაში (რიჩი, პატერსონი, კემპბელი, 2012: 374), სადაც შემდგომში **იზოლირებულ ეთნიკურ ერთობად** ჩამოყალიბდნენ.

უკვე XVII-XVIII საუკუნეებში კი, იუბიკზე მეტყველი ზოგი ტომი ჩრდილო ამერიკიდან ისევ აზიაში — ჩუკოტკის სანაპიროებსა და მიმდებარე კუნძულებზე გადმოსახლდა (რიუზი, 1994:14-15).

დღესდღეობით, იუბიკის ცალკეულ კილოებზე მეტყველ ტომებს შორის უწინდებურად მყარია ეგზოსოციალური კავშირი: ერთიან ეთნიკურ ჯგუფად ისინი თავს მიიჩნევენ არა მხოლოდ საზოგადოებრივ-კულტურულ ან/და ანთროპოლოგიურ მონაცემთა იდენტურობის გამო, არამედ — იმიტომაც, რომ აცნობიერებენ, რამდენად კარდინალურად განასხვავებს ეს მონაცემები მათ მეზობელ ეთნოსთაგან. იმავდროულად, თითქმის აღარ დასტურდება ეგზოგლოსური კავშირი: იუბიკის კილოთა შორის გაგებინება უკიდურესად გაძნელებული ან საერთოდ შეუძლებელია, ერთიანი ორიენტირი კი არც არსებობს.

სხვა ამგვარ შემთხვევებშიც, რასაკვირველია, მყიდვე ენობრივი სისტემის ურღვევობას მის ქვესისტემებზე მეტყველ მიკროსოციუმებს შორის დაცული ეგზოსოციალური კავშირი და გარე სამყაროსგან კარდინალური სხვაობა განაპირობებს მაშინ, როცა ეგზოგლოსური კავშირი ძალიან სუსტია ანდა საგსებითაც გამჭრალია: მაგალითად, ევროპასა და ამერიკაში გავრცელებული **ბოშური ენა (რომანი)** მეტყველთა და მკვლევართა მიერ ერთიან ენობრივ სისტემად მიიჩნევა სწორედ იმიტომ, რომ ბოშათა ყოველი ლოკალური ჯგუფი (რომლისთვისაც მშობლიურია ბოშური ენის ესა თუ ის კილო) ხასიათდება იდენტური საზოგადოებრივ-კულტურული და ანთროპოლოგიური მონაცემებით, რომლებიც მათ კარდინალურად განასხვავებს არაბოშა ეთნოსებისგან (ბოშურად **გაჯა || გაჟა**). უშუალოდ ენობრივი თვალსაზრისით კი, ბოშურის ცალკეულ კილოთა შორის დასტურდება ასეთი განსხვავება: „ძირეული (ე.ი. ინდური) ლექსიკა ბოშათა სხვადასხვა ჯგუფში სხვადასხვა დონეზეა შენარჩუნებული; არაიშვიათად, ბოშურის სხვადასხვა კილოები რამდენიმე სინონიმიდან იცავენ მხოლოდ ერთს, ზოგ კილოში კი აღრეულია სიტყვათა თავდაპირველი მნიშვნელობები. ბოშურის ცალკეულ კილოთა წარმოქმნა განაპირობა იმანაც, რომ მათ ფონეტიკაზე განსაკუთრებით ძლიერი გავლენის

წყარო სულ სხვადასხვაგვარი იყო“ (ჩერენკოვი, დემეტერი, 1989:5).¹ ანუ, **ბოშურის კილოებიც, უმეტესად, ინარჩუნებენ სისტემურ-სტრუქტურულ ერთობას, მაგრამ აღარ აქვთ ეგზოგლოსური კავშირი**. მიუხედავად ამისა, **ბოშური ენა** (ისევე, როგორც **იუპიკი ან/და პოპოლოკური**) მაინც **კლასიკურ უორიენტირო მყიფე სისტემად** განიხილება.

ნიშანდობლივია, რომ ზოგადად, **მყიფე ენობრივი სისტემის შემადგენელ ქვესისტემებზე მეტყველ მიკროსოციუმთა შორის ეგზოსოციალური კავშირის უპირველესი მაჩვენებელია საერთო ავტოფონიზმის არსებობა**: მაგალითად, **პოპოლოკურში**, როგორც უკვე ზემოთაც ითქვა, ესაა Ngiwa ანუ „გლეხი“ (გომეს ესპინოსა, 2006:9); **იუპიკში** — Yuripaq || Йуриаг ანუ „ნამდვილი ადამიანი“ (მენოვსიკოვი, 1962:7; ჯეიკობსონი, 1984:15), **ხოლო ბოშურში — რრომ || რომ** (მდ. სქ. **რრომნრ || რომნრ**)² ანუ „მეუღლე“ (დემეტერი, დემეტერი, 1989:135; ცვეტკოვი, 2001:75). როგორც ვხედავთ, სამივე ავტოფონიზმის ამოსავალი (არაერთიკური) მნიშვნელობაც უშუალოდ სოციალურ სტატუსს ასახავს. ეს, რაღა თქმა უნდა, სრულებით არაა შემთხვევითი: **რაკი ეთნიკური ერთობა მნიშვნელოვანწილად სწორედ ეგზოსოციალურ კავშირს ემყარება, გარკვეული სოციალური სტატუსის აღმნიშვნელი ლექსიკური ერთეული თავისთავად ქცეულა საერთო ავტოფონიზმად**.

¹ „исконная (т.е. индийская) лексика сохранилась у различных цыганских групп в разной степени, из нескольких синонимов различные цыганские диалекты зачастую сохраняют только один, в некоторых диалектах смещается первоначальное значение слов. Образованию различных цыганских диалектов способствовал и совершенно различный источник влияния на их фонетику, которое было особенно сильным.“

² იქიდან გამომდინარე, რომ პოპოლოკურს და იუპიკს აქვთ სამწიგნობრო ფორმები (რომლებიც მასობრივობით არ გამოირჩევა, თუმცა მექსიკაშიც, აშშ-შიც და რუსეთშიც ოფიციალურადაა მიღებული), მათ ლექსიკურ ერთეულებს წარმოვადგენთ სათანადოდ — ლათინური გრაფიკით და კირილიცით. ბოშურისათვის კი, რომლის სამწიგნობრო ფორმა ოფიციალურად არ მიუღიათ, ვიყენებთ ქართულ ტრანსკრიფციას.

მაშასადამე, ეგზოსოციალური კავშირით შეკრული კლასიკური უორიენტირო მყიფე ენობრივი სისტემა ყველაზე მეტად უახლოვდება სიმეტრიულ ან/და ასიმეტრიულ ენობრივ სისტემებს, რომელთაგანაც ეგზოგლოსური კავშირის უქონლობაა განასხვავებს. აქვე აღვნიშნავთ კიდევ ერთ ნიშანდობლივ მოვლენას: **არცთუ იშვიათად, ეგზოსოციალური კავშირი იმდენად მყარი შეიძლება იყოს, რომ ენობრივ სისტემაში ორი (ან რამდენიმე) ორიენტირის წარმოქმნის შემდგომაც კი არ მოიშალოს;** კავკასიაში ამისი ნათელი მაგალითია **ოსური ენა** თავისი ორი ორიენტირით (სამწიგნობრო ნორმით) მაშინ, როცა **ოსი ეთნოსი** დღემდე ინარჩუნებს ერთიანობას მყარი ეგზოსოციალური კავშირის წყალობით. დავასახელებთ აგრეთვე, დასავლეთ ციმბირსა (რუსეთის ფედერაცია) თუ ჩრდილო სკანდინავიაში (უპირატესად — ფინეთის და ნორვეგიის ტერიტორიაზე) გავრცელებულ ფინურ-უნგრულ ენებს: **კომის** (რომელსაც დღესდღეობით აქვს სამი ორიენტირი [სამწიგნობრო ნორმა]: **კომი-ზირიანული, კომი-პერმული, კომი-იაჟვინური**) და **ლობარულს** (იგივე **ლაბლანდიურს** ანუ **საამების ენას**, რომელსაც აქვს რვა ორიენტირი [სამწიგნობრო ნორმა]: **ჩრდილოური, სამხრეთული, ლულე-საამი, პიტე-საამი, უმე-საამი, ინარი-საამი, სკოლტ-საამი, კილდინ-საამი**); მათზე მეტყველი ეთნოსები — **კომი** და **საამი** სწორედაც რომ ეგზოსოციალურად დაკავშირებულ მიკროსოციუმთა გაერთიანებებს წარმოადგენენ.

ფრაგმენტული მყიფე ენობრივი სისტემის შემადგენელ ქვე-სისტემებზე მეტყველ მიკროსოციუმთა შორის სრულფასოვანი ეგზოსოციალური კავშირი დასტურდება უპირატესად დიაქრონიულ დონეზე, სინქრონიულ დონეზე კი შეინიშნება მხოლოდღა გადმონაშთის სახით. მაშასადამე, **ნებისმიერი ფრაგმენტული მყიფე ენობრივი სისტემა თავისთავად დიასისტემის წინასახედ გვევლინება: როგორც კი მიკროსოციუმთა შორის ეგზოსოციალური კავშირი საბოლოოდ მოიშლება, ქვესისტემები დამოუკიდებელ ახლომონათესავე სისტემებად ჩამოყალიბდება, მიკროსოციუმები კი — შესაბამისად, სოციუმებად.** როგორც უკვე

ზემოთაც ითქვა, კავკასიაში ამისი ნათელი მაგალითია **ჩეჩნურის** და **ინგუშურის** გაყოფა. რეალურად, ეს პროცესი მთლად ჩვენს დროში განხორციელდა, თანაც — არცთუ ბუნებრივი გზით: XX საუკუნის 20-იან წლებში, როცა ცალ-ცალკე დამუშავდა სამწიგნობრო ნორმები ინგუშებისა და ჩეჩნებისათვის, ამ ორ ეთნიკურ ჯგუფს ეგზოსოციალური კავშირი გადმონაშთის სახით ჰქონდა შენარჩუნებული; ანუ, ერთიმეორისათვის დამახასიათებელი ეთნოკულტურული მოცემულობანი არ ეუცხოებოდათ (მიუხედავად იმისა, რომ ერთიან სოციუმად თავს ვეღარ აღიქვამდნენ). ენობრივთან ერთად, პოლიტიკურმა გაყოფამ (რსფსრ შემადგენლობაში შემავალ მთიელთა ასსრ-ში იმთავითვე ცალ-ცალკე იყო ჩეჩნეთის ნაციონალური ოკრუგი და ინგუშეთის ნაციონალური ოკრუგი. 1922 წელს, ხსენებულ ავტონომიურ რესპუბლიკას გამოეყო ჩეჩნეთი, რომელმაც ავტონომიური ოლქის სტატუსი მიიღო; 1924 წელს კი, ამგვარივე სტატუსით გამოიყო ინგუშეთიც) იმდენად გააღრმავა მათ შორის სხვაობა, რომ ჩეჩნეთის და ინგუშეთის გაერთიანების (1934 წ.) შემდეგაც, ვითარება უცვლელად შენარჩუნდა.

რასაკვირველია, ჩეჩნურ-ინგუშური რომ ფრაგმენტული მყიდვე ენობრივი სისტემა არ ყოფილიყო, გარკვეულ შედეგს გამოიღებდა ჯერ ანბანთა უნიფიკაცია (1938 წ.), მერე — ერთიანი სამწიგნობრო ენის შემუშავების მცდელობა (1940-1941 წწ.; დაწვრილებით იხ.: მაღსაგოვი, 1941:28-86). შდრ.: იმავე პერიოდში ჩრდილო ოსეთის ასსრ-შიც შეიმჩნეოდა ტენდენცია, რომ **დიგორულ კილოზე** შემუშავებული სამწიგნობრო ნორმა ჩათვლილიყო ცალკე „ენად“ (და, შესაბამისად, **დიგორელი ოსები** — ცალკე „ეთნოსად“), თუმცა ამას აქტიურად ეწინააღმდეგებოდა როგორც ოსური ინტელიგენცია, ისე — უბრალო ხალხიც (დაწვრილებით იხ.: მუგუევი, 1936:47-51; ბადოევი, 1937:81-89 და კამბოლოვი, 2007:114-122), რადგან ოსური ენის ორივე კილოზე მეტყველნი იმთავითვე ერთიან ეთნოსად მიიჩნევდნენ თავს, მიუხედავად რელიგიური სხვაობისა (დიგორელი ოსების მნიშვნელოვანი ნაწილი სუნიტი მუსლიმანია, ირონელები კი უპირატესად მართლმადიდე-

ბელი ქრისტიანები არიან). ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ინტელიგენცია და უბრალო მოსახლეობა კი, ერთეულების გამოკლებით, უკმაყოფილებას გამოთქვამდა სწორედ გაერთიანების გამო (ქოქოროხოვეა, 2002:17-18; ხარსიევი, 2012:303-305): ინგუშები ვერ ურიგდებოდნენ გლადიკავკაზის მთლიანად ოსებისადმი გადაცემას, ხოლო ჩეჩნები — არა-აზნის საზოგადოების სამკვიდრო მიწების მეზობელი დაღესტნის ასსრ-ის შემადგენლობაში დარჩენას. ყველას მიაჩნდა, რომ ჩეჩნეთისა და ინგუშეთის გაერთიანება არა ჩეჩნებისა და ინგუშებისათვის, არამედ — ოსებისა და დაღესტნელებისათვის უფრო იყო ხელსაყრელი.

1944 წლის დეკორტაციის შემდეგ, ჩეჩნურ-ინგუშურმა ენობრივმა ინტერფერენციამ და კონვერგენციამ ლამის პიკს მიაღწია, თუმცა დაშლილი სისტემა აღარ გაერთიანებულა. 1957 წლიდან, როდესაც რეპრესირებული ხალხები სამშობლოში დააბრუნეს და ავტონომიაც აღუდგინეს, ინგუშეთის ისტორიული ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი (უპირატესად — მდ. თერგის მარჯვენა სანაპირო [ინგუშურად **ღაღმიჲ შაჰაჲრ**], ქ. გლადიკავკაზითურთ) ოსთა ხელში დარჩა. მის საკომპენსაციოდ ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ-სადმი გადაცემულ მიწებზე (ამჟამინდელი ჩეჩნეთის რესპუბლიკის შელკოვსკაიას და ნაურის რაიონები) კი ინგუშებმა დასახლება არ ისურვეს. ამგვარად, ორი ახლომონათესავე ეთნიკური ჯგუფის ინტერესებმა სხვადასხვა მიმართულება მიიღო; შესაბამისად, XX საუკუნის 90-იანი წლების ბოლოსთვის, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, დასრულდა მათი გაყოფის პროცესი. უწინდელი ფრაგმენტული მყიფე ენობრივი სისტემის ქვესისტემებისაგან მივიღეთ ორი ახლომონათესავე სისტემა, რომელთა შორისაც სემიკომუნიკაცია დღემდე შესაძლებელია — გაგებინება არ გართულებულა.

ჩეჩნურის და ინგუშურის გაყოფის ისტორია გვარწმუნებს, რომ ზოგადად, **ფრაგმენტული მყიფე ენობრივი სისტემის დაშლა გარდაუვალი პროცესია; ხელოვნური ჩარევის შედეგად, ის შეიძლება მხოლოდ დაჩქარდეს ან შენეოდეს, შეწყვეტა კი შეუძლებელია.** შდრ.: როცა მყიფე სისტემა ექვემდებარება უცხო

ორიენტირს, ხელოვნური ჩარევის შედეგად შეიძლება დაჩქარდეს, შენელდეს ანდა საერთოდ შეწყდეს მისი ასოცირებული ქვესისტემა და დაქცევის პროცესი, რადგანაც დაქვემდებარების შედეგი, როგორც წესი, უფრო მეტადაა დამოკიდებული ექსტრალინგვისტურ (უპირველეს ყოვლისა — პოლიტიკურ) ფაქტორებზე. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ დაღესტნის რუსთაგან დაპყრობის (XIX საუკუნის 50-იანი წწ.) შემდგომი პერიოდიდან მოყოლებული, ვიდრე დღემდე, რეალურად, შენელებულია როგორც ანდიური, ისე — დიდოური ქვეჯგუფის ენობრივ ერთეულთა ხუნძურის ასოცირებულ ქვესისტემებად ქცევის პროცესი. ამის უპირველესი მიზეზია ხუნძური ენის მიზანმიმართული დაკნინება: **დაღესტნის რესპუბლიკაში, რომელიც რუსეთის ფედერაციის ერთ-ერთ მრავალენოვან სუბიექტს წარმოადგენს, ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში გაბატონებულია ფედერალური სახელმწიფო ენა — რუსული.** აქედან გამომდინარე, ანდიურ და დიდოურ ენობრივ ერთეულებზე მეტყველ ეთნოლოგალურ ჯგუფთათვის ხუნძური ენის ცოდნა უწინდებურივით აუცილებელი აღარ არის. ახალგაზრდობა, რომელსაც არამარტო უმაღლეს, არამედ — სავალდებულო საშუალო განათლებაზეც კი ხელი უპირატესად რუსულ ენაზე მიუწვდება, საფუძვლიანად ვეღარ ფლობს მემკვიდრეობით დედაენებს და არაიშვიათად, ყოფითი კომუნიკაციის ენადაც რუსულს ირჩევს. ენობრივი ცვლის პროცესი განსაკუთრებით შესამჩნევია დიდ ქალაქებში, სადაც მოსახლეობა იმთავითვე ეთნიკურად შერეული იყო და არის.

აქვე აუცილებლად უნდა შევეხოთ ერთ საყურადღებო საკითხს: როგორც უცხოელ, ისე — ქართველ ენათმეცნიერთა ნაწილს ჰგონია, თითქმის **მეგრულ-ლაზური** და **სვანური** მეტყველებანი წარმოადგენდეს უცხო ორიენტირს დაქვემდებარებულ მყიფე სისტემებს, ე.ი. იმგვარადვე მიემართებოდეს სამწიგნობრო ქართულ ენას, როგორც ანდიურ და დიდოურ ქვეჯგუფებში შემავალი ენობრივი ერთეულები — სამწიგნობრო ხუნძურ ენას (უკეთ რომ ვთქვათ, **ბოლ მაწა-ს**). რაღა საკვირველია, ასეთი შეხედულება უმართებულოა და აი, რატომ: **ერთი მხრივ — ანდიური და დი-**

დოური ქვეჯგუფის ენობრივი ერთეულები და მეორე მხრივ კი — ხუნძური ენა წარმოადგენს თანაბარ ენობრივ სისტემებს, რომლებიც მომდინარეობს საერთო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძეებიდან. მაშასადამე, ხუნძური არის არა ძველი ფუძეების უშუალო გაგრძელება, არამედ — ისეთივე განშტოება, როგორც ანდიური და დიდოური ქვეჯგუფის ენობრივი ერთეულები: ამ უკანასკნელთა სიტყვა-ფორმების ამოსავალი ვარიანტები ხუნძურში არაა უცვლელად დაცული. სამწიგნობრო ქართული კი, როგორც ზემოთაც არაერთხელ აღინიშნა, უშუალო გაგრძელებაა იმ ფუძეებისა, რომლის შემდგომმა დიფერენციაციამაც ამჟამინდელი ქართული (ქართველური) ქვესისტემები მოგვცა. სწორედ ამიტომაც, რომ მეგრულ-ლაზურისა და სვანურის სიტყვა-ფორმათა თუ ნიშანდობლივ მოვლენათა ამოსავალი ვარიანტები, უპირატესად, შემონახულია სხვადასხვა პერიოდის სამწიგნობრო ენაში, რომელიც იმთავითვე, საქართველოს ყველა კუთხისათვის ერთი იყო და არის. შდრ.: ხუნძურ ენას უწყვეტი და მასობრივი სამწიგნობრო ტრადიცია არასოდეს ჰქონია (მიუხედავად იმისა, რომ ხუნძურად ქართული ანბანით შესრულებული ცალკეული წერილობითი ძეგლები XI-XII საუკუნეებით თარიღდება [ჰაფიზოვი, 2017:106-156], ხოლო XVIII საუკუნის ბოლოს, ცნობილმა განმანათლებელმა **დიბირ-ყადი ხუნძახელმა** [1742-1817] არაბულ გრაფიკაზე დაყრდნობით შეიმუშავა ახალი ანბანი, რომელიც გამოიყენებოდა XX საუკუნის 20-იან წლებამდე). შესაბამისად, **ბოლ მაწა**-იც გავრცელებული იყო, როგორც ზეპირი საურთიერთობო ფორმა; პრესტიჟული სამწიგნობრო ენის ფუნქციით კი, რალა თქმა უნდა, მთელ დაღესტანში მეტილად **არაბულს** იყენებდნენ.

ზოგადად, ენობრივი ერთეული, რომელიც როგორც ეთნოკულტურული, ისე — სისტემურ-სტრუქტურული მოცემულობების მიხედვით წარმოადგენს სიმეტრიული ან ასიმეტრიული ენობრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილს, განიხილება ქვესისტემად და არა მყიფე სისტემად. ამასთანავე, ქვესისტემასა და უცხო ორიენტირს დაქვემდებარებულ მყიფე სისტემას

შორის უმთავრესი განსხვავება ისაა, რომ ორიენტირსა და ქვე-სისტემას შორის შესამჩნევია თვისობრივი მიმართება, რაც მუიფე სისტემასა და უცხო ორიენტირს შორის აღარ დასტურდება ხოლმე: მაგალითად, სამწიგნობრო ქართულისთვის ნიშანდობლივ **ხნავს** (< **ვნავს**) ზმნურ ფორმას მეგრულ კილოში შეესაბამება **ხონუნს** (< ***ვონუნს**), რომელიც იმავე ყალიბითაა ნაწარმოები, თუმცა სხვაობას ქმნის სრულხმოვნობა და ბგერათშესატყვისობა/ბგერათმონაცვლეობა; სვანურ კილოთა ფორმა **აჰნი** კი სამწიგნობრო ფორმისგან განსხვავდება მხოლოდღა ყალიბით (იხ. წარმოების მხრივ, სამწიგნობრო ენის **ახლის**, **აწვდის**, **აცდის...** ზმნური ფორმები). ამ შემთხვევაში აშკარაა, რომ თვისობრივი მიმართება შენარჩუნებულია — სინქრონიული სხვაობა არც ისე შორეულ წარსულში მიგვიღია. შდრ.: სამწიგნობრო ხუნძურის **ბუკუნა** „არის ხოლმე“ ზმნურ ფორმას ბოთლიხურში ეფარდება **ბუკე**. თავკიდური **ბ-** ორივეგან გრამატიკული კლასის ნიშანია, ძირია **-უკ-**; აქ საყურადღებოა ის, რომ ბოთლიხურის ფორმა ნაწარმოები ხუნძურისათვის უჩვეულო ყალიბით. მაშასადამე, ბოთლიხურსა და ხუნძურს შორის თვისობრივი მიმართება უკვე გამჭრალა.

ერთ-ერთ ანდიურ ენობრივ ერთეულში — კარატაულში, ბოთლიხურ და ხუნძურ ზმნურ ფორმებს შეესაბამება ფორმა **ბიკუდა**, რომელშიც **ბ-** გრამატიკული კლასის ნიშანია, **-იკ[ვ]-** — ძირი, **-უდა** კი სუფიქსად გამოიყოფა (მაჰომედბეკოვა, 1971:126-128). აქ ყალიბი თითქოსდა ხუნძურის მსგავსია, თუმცა, ჩვენი აზრით, აწმყო-ზოგადის ნაწარმოებელი **-იდა || > -უდა** სუფიქსი ეტიმოლოგიურად იგივე უნდა იყოს, რაც **იდა** „არის“ მეშველი ზმნა; ჩვენეული ვარაუდის მართებულობაში გვარწმუნებს ის ფაქტი, რომ ზმნათა თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა ზოგად ნამყო უწყვეტელს ანალიზურად — აწმყო-ზოგადის ფორმაზე **ბიკვა** „იყო“ ფორმის დართვით იწარმოებს: **ბ-ეწ-იდა** „ავსებს“ — **ბ-ეწ-იდა ბიკვა** „ავსებდა“, **ბ-იტ-უდა** (< ***ბიტვ-იდა**) „ხევს“ — **ბ-იტ-უდა ბიკვა** (< ***ბიტვ-იდა ბიკვა**) „ხევდა“... ვფიქრობთ, უწინ ზოგადი ნამყო უწყვეტლის წარმოებისას **-იდა || > -უდა** ელემენტი არ

უნდა გვექონოდა; ე.ი. უნდა ყოფილიყო: ***ბეწ ბიკვა, *ბიტვ ბიკვა** და ა.შ. მოგვიანებით, როცა აწმყო-ზოგადის ფორმაში **იდა** მეშველი ზმნა სუფიქსად გადააზრიანდა, წარმოიქმნა თანამედროვე ფორმები. ასევე: აწმყო-ზოგადის ფორმაზე განმეორებით **იდა** მეშველი ზმნის დართვით იწარმოა უკვე აწმყო-კონკრეტული ფორმა: **ბ-ეწ-იდა იდა** „ავსებს (თქმის მომენტში)“, **ბ-იტ-უდა იდა** „ხევს (თქმის მომენტში)“ და მისთ. აღსანიშნავია, რომ აწმყო-კონკრეტულის ფორმათა ასეთი ტიპის წარმოება (აწმყო-ზოგადის ფორმა + მეშველი ზმნის აწმყოს ფორმა; მაგალითად: **კანწულა ბუგო** „ხტის [თქმის მომენტში]“) დამახასიათებელია **ბოლ მაწო**-ისთვისაც (მდრ. აგრეთვე თანამედროვე სამწიგნობრო ხუნძურიც: **კანწულე ბუგო** „ხტის [თქმის მომენტში]“; ეტიმ.: „მხტომარე არის“); რაც, ჩვენეული ვარაუდით, ინტერფერენციის ან კონვერგენციის შედეგი უნდა იყოს.

კარატაულის შემთხვევაშიაც, ხუნძურ ენასთან თვისობრივი მიმართება გამჭრალა — ამჟამინდელი ზმნური ფორმები სხვადასხვაგვარი, თავისებური ყალიბებითაა ნაწარმოები. იმავდროულად, დაქვემდებარებით გამოწვეული ინტერფერენციის ან/და კონვერგენციის შედეგად მიღებული ფორმები საკმაოდ ბევრი დასტურდება; ამდენად, **დადესტანში რუსთა ექსპანსიას ადგილობრივ ენა-კილოთა განვითარების გზა** (და ურთიერთდამოკიდებულება) **კარდინალურად რომ არ შეეცვალა, შესაძლებელი იქნებოდა, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენობრივ ერთეულთაგან მეორეული ასიმეტრიული სისტემა მიგვეღო; ამჟამინდელ ეტაპზე კი ეს უკვე შეუძლებლად გვესახება. დდეს, ხუნძურ ენასა და ანდიურ-დიდოურ ენობრივ ერთეულებს შორის ინტერფერენციულ-კონვერგენციული მიმართებაღა რეალიზდება. ხუნძურად, ანდიურად და დიდოურად მეტყველ ეთნოლოკალურ ჯგუფებს შორისაც, რაღა საკვირველია, მსგავსება უპირატესად ინტერფერენციულ-კონვერგენციული უფროა, ვიდრე თვისობრივი.**

1.5.4. ეთნოკულტურული კრიტერიუმი და არჩეული თვითაღქმა. ინდივიდის ან/და სოციუმის თვითაღქმა, როგორც უკვე ზე-

მოთაც არაერთხელ აღვნიშნეთ, ეფუძნება **ეთნიკურობას**, რომელსაც ქმნის ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულება. ამ მხრივ, ზოგჯერ შესაძლოა, გამოვლინდეს ერთგვარი ანომალია — **არჩეული თვითაღქმა** (ინგლ. **Chosen Identity**); ესაა ინდივიდუალური ანდა ჯგუფური შეხედულება, რომლის საფუძველიცაა ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულების მცდარად გააზრება სხვადასხვა მიზეზით.

ყველაზე ხშირად, არჩეული თვითაღქმა ახასიათებს იმგვარ მიკროსოციუმს, რომელიც სოციუმში გამოირჩევა, უპირველეს ყოვლისა, კონფესიური თვალსაზრისით: მაგალითად, ამჟამინდელი **ქურთები** მეტწილად სუნიტურ ან შიიტურ ისლამს აღიარებენ; მამაპაპისეული რწმენა შენარჩუნებული აქვს მათ მცირე ნაწილს — **იეზიდებს**. სწორედ ამის გამო, ეს უკანასკნელნი მიიჩნევენ, რომ **ქურთი** და **იეზიდი** ეთნიკურადაც სხვადასხვაა. იეზიდების მშობლიური ენა ქურთულია (ჩრდილოური ანუ კურმანჯის კილო, რომელზეც დღეს, ზოგადად, ქურთთა უმრავლესობა მეტყველებს), მაგრამ ერაყში საკმაოდ ბევრია ენობრივად გაარაბებული. მკვლევრები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ **ყოველი იეზიდისათვის უპირატესად რწმენაა მნიშვნელოვანი; იეზიდად მიიჩნევა მხოლოდ ის, ვინც იეზიდურ ოჯახში იზადება**. ეს ორი ფაქტორი განაპირობებს, ერთი მხრივ, მშობლიურ მეტყველებასთან შედარებით სუსტ კავშირს (იეზიდმა ქურთული რომც არ იცოდეს, მაინც იეზიდად ითვლება), ხოლო მეორე მხრივ კი — გარე სამყაროსგან იზოლირებულობას (ბაზილენკო, 2007:53-65; ასატრიანი, არაქელოვა, 2014: 13-14). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ იეზიდებს თავიანთი არჩეული თვითაღქმა ამ ბოლო წლებში უფრო და უფრო გაუქმდებოდათ, რადგან სირიისა და ერაყის ტერიტორიაზე ბაზირებულმა ტერორისტულმა ორგანიზაციამ — „ისლამურმა სახელმწიფომ“ (არაბ. **الدولة الإسلامية**) მათ გენოციდი მოუწყო.

ქურთული სოციუმის ტრადიციული თვალთახედვით, იეზიდები არიან „ვეშმარიტი ქურთები“, რომლებიც მუდამ აქტიურად ეწინააღმდეგებოდნენ ისლამიზაციას და მოახერხეს კიდევ, შეენარჩუნებინათ მამაპაპისეული რწმენა; მაშასადამე, მათსა და

ქურთთა დანარჩენ ლოკალურ ჯგუფებს შორის მხოლოდღა რელიგიური სხვაობაა, რომელიც შესამჩნევად გაღრმავდა XII საუკუნიდან, ხოლო XIV საუკუნის შუახანებში კი თვალსაჩინო რეალობად იქცა (მაჯიდ ჰასან ალი, 2018:17-20). თავის მხრივ, გამუსლიმანებულმა ქურთულმა ტომებმა ეთნიკური თავისთავადობის შენარჩუნება შეძლეს ტრადიციული ყოფისა (მომთაბარეობა) და მშობლიური ენის დაცვით. იეზიდებთან შედარებით, მათ ყოველთვის უკეთეს პირობებში უწევდათ ცხოვრება: მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ ხელისუფლებასთან, მსახურობდნენ ჯარში (ქურთული კავალერიის ნაწილები როგორც ოსმალეთის იმპერიის, ისე — სპარსეთის შეიარაღებულ ძალებშიც, ტრადიციულად, საუკეთესო ქვედანაყოფებს წარმოადგენდნენ); აგრეთვე, დედაწულიანად სახლდებოდნენ ოსმალეთისა თუ სპარსეთის მიერ დაპყრობილ მიწებზე და ამგვარად უზრუნველყოფდნენ იქ სულთნის ანდა შაჰის პოლიტიკის შეუფერხებლად გატარებას.¹ გარდა ამისა, ქურთულ ენაზე (კერძოდ — კურმანჯისა და სორანის კილოებზე, არაბული გრაფიკით) მწიგნობრობის ტრადიციებიც, უპირატესად, მუსლიმან ქურთთა წრეებში უფრო ვითარდებოდა (ბლაუ, 2010:1-32).

ერთიანი სახელმწიფოს არქონამ და თითქმის მუდმივმა პოლიტიკურმა გამიჯნულობამ ქურთები დიდად დააზარალა: მათ ვერ შექმნეს საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ენა (დღემდე, თურქეთისა და სირიის ქურთები წერენ კურმანჯის კილოზე, თურქული ყაიდის ლათინური გრაფიკით, ხოლო ერაყისა და ირანის ქურთები — სორანის კილოზე, მოდერნიზებული არაბული გრაფიკით), ვერ დაძლიეს ტომობრივი დაქუცმაცებულობა, თუმცა მაინც მოახერხეს ის, რომ დღესდღეობით აქვთ ერთიანი თვითაღქმა;

¹ სწორედ ამ გზით მოხვდნენ მუსლიმან ქურთთა ცალკეული ტომები საქართველოს ისეთ კუთხეებში, როგორებიცაა აჭარა და სამცხე-ჯავახეთი (საიდანაც ისინი საბჭოთა ხელისუფლებამ ყაზახეთში გაასახლა XX საუკუნის 40-იან წლებში), ასევე — აზერბაიჯანში (ნახიჩევანსა და ყარაბაღში) ანდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში (ხორასანში, თურქმენეთის საზღვართან). უფრო ვრცლად იხ.: ალ. მენთეშაშვილის „ახლო აღმოსავლეთის ქურთების ისტორიის საკითხები“, თბილისი, 1978.

მისი უმთავრესი დებულება ასეთია: **ყოველი ინდივიდი, რომლისთვისაც მშობლიურია ქურთული ენის ესა თუ ის სახესხვაობა, ეთნიკურად ქურთია, განურჩევლად რწმენისა თუ მოქალაქეობისა** (დაწვრილებით იხ.: მაჰირი, 2010:27-34; ელინგი, 2013:56-67).

ჩვენი მხრივ, დავძენთ: **თანამედროვე იეზიდთა თვითაღქმა არჩეულია იმიტომ, რომ არ ეფუძნება ეთნოკულტურულ რეალობებს (უპირველეს ყოვლისა — ენას); არადა, იეზიდურ ოჯახში დაბადებული ადამიანი იეზიდად სწორედ მშობლიური ენის — ქურთულის მეშვეობით აღიზრდება და ყალიბდება. ოჯახში რომც არ იყენებდეს, იეზიდისთვის ქურთული მაინც უმნიშვნელოვანესია იმის გამო, რომ ყველა იეზიდური რიტუალი, ტრადიციულად, ამ ენაზე ტარდება ხოლმე.** მაშასადამე, ის იეზიდი, რომელიც თავს ეთნიკურ ქურთად არ მიიჩნევს, ცდება: ვერ იაზრებს, რომ მამაპაპისეული რწმენა შენარჩუნებული აქვს მშობლიური ენის წყალობით; თავის მხრივ, მშობლიური ენა აერთიანებს დანარჩენ ქურთებთან, რომლებიც უკვე ისლამს აღიარებენ, მაგრამ იეზიდებს კვლავინდებურად თავისიანებად მიიჩნევენ.

საყურადღებოა, რომ **იეზიდების არჩეულ თვითაღქმას ისტორიული საფუძველი აქვს: ერაყის ქურთისტანის ის ტერიტორია, სადაც იეზიდები დღემდე უმრავლესობას ქმნიან, ასწლეულების განმავლობაში ოსმალეთის იმპერიის სამფლობელო იყო; ოსმალეთის იმპერიაში კი მოქმედებდა ე.წ. „მილეთის სისტემა“ — ქვეშევრდომებს ჰყოფდნენ რელიგიური (და არა — ეთნიკური) კუთვნილების მიხედვით.** ამგვარად, იეზიდები (როგორც არამუსლიმანები) და დანარჩენი ქურთები (როგორც მუსლიმანები) ოფიციალურად სხვადასხვა მილეთის წევრებად ითვლებოდნენ. ეს ვითარება ინერციით შენარჩუნდა ოსმალეთის იმპერიის დამხობის (1921-1922 წწ.) შემდეგაც, როცა დღევანდელი ერაყი დიდი ბრიტანეთის პროტექტორატს დაექვემდებარა.

შდრ.: ამჟამინდელი ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის მკვიდრი **ბოსნიელები ანუ ბოშნიაკები** (ბოსნ.: **Bošnjaci**) წარმომავლობითა და ენით ერთობ ახლოს დგანან მეზობელ ხალხებთან — სერბებ-

თან, ხორვატებთან, ჩერნოგორიელებთან... თუმცაღა, რწმენით მუსლიმანები არიან, რაც მათ კულტურულ (და, აქედან გამომდინარე, ეთნიკურ) თავისთავადობას განაპირობებს. ამ ეთნოსის ჩამოყალიბების პროცესიც ასევე, გვიან შუა საუკუნეების ოსმალეთის იმპერიაში დაიწყო: უკვე ხსენებული **მიღეთის სისტემის** თანახმად, ყველა, ვინც კი ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში ისლამი მიიღო, ავტომატურად ჩაითვალა **თურქად** ანუ **არაოსმალური წარმოშობის მუსლიმანად** მაშინ, როცა **მართლმადიდებლები** (სერბები) და **კათოლიკეები** (ხორვატები) მიიჩნეოდნენ **რაიად** (არაბ. და ოსმ.-თურქ.: **كافر**) ანუ **არამუსლიმან დამორჩილებულებად**, რომელთაც ყოველწლიურად ხარკის გადახდა ეკისრებოდათ.

ოსმალეთის იმპერიის სხვა მხარეთაგან განსხვავებით, ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში ადგილობრივ **თურქებსა** და **რაიებს** შორის იმთავითვე შეინიშნებოდა ანტაგონიზმი, რაც თანდათან უფრო გაღრმავდა: **თურქები** მხარს უჭერდნენ სულთანს და ეთნიკურობაზე მეტ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ რწმენას; მიუხედავად იმისა, რომ მათი მშობლიური ენაც არსებითად იგივე იყო, რაც **რაიებისა** (სერბებისა და ხორვატებისა), პრესტიჟულ ენად მიიჩნევდნენ **ოსმალურ-თურქულს**. მაშასადამე, **ამჟამინდელი ბოშნიაკების წინაპრებსაც** იმხანად **ჰქონდათ არჩეული თვითაღქმა ნებაყოფლობითი სოციალურ-კულტურული ასიმილაციის გამო**. იმავედროულად, **რაიები ცდილობდნენ შეენარჩუნებინათ ტრადიციული ეთნიკური თვითაღქმა; ამიტომ, გააფთრებით ეწინააღმდეგებოდნენ სწორედ იმ მოცემულობებს, რომლებიც თურქებს ბუნებრივად და მისაღებად მიაჩნდათ.**

სწორედ აქედან გამომდინარე, XX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, როცა ამჟამინდელი ბოსნია და ჰერცეგოვინა ავსტრია-უნგრეთის სამფლობელოდ იქცა (და, შესაბამისად, ძველი — ოსმალური წესრიგი იქ მოიშალა), ბოსნიელ მუსლიმანთა არჩეულმა თვითაღქმამ გარკვეული ტრანსფორმაცია განიცადა, რადგან ახალმა ხელისუფლებამ ისინი ოფიციალურად გამოაცხადა ეთნოსად (სერბთა და ხორვატთა მსგავსად), **ბოშნიაკების (Bošnjaci)** სახელწოდებით. საყურადღებოა, რომ ეს უკანასკნელი

ოსმალების დროს ბოსნიელ მუსლიმანთა დამამცირებელ მეტსახელს წარმოადგენდა და, რა თქმა უნდა, თანამედროვე ტერმინი რომ გამოვიყენოთ, არაპოლიტიკორექტულად ითვლებოდა (ჰაჯიი-აჰიჩი, 1990:47-50; სმაიჩი, 2019:168); ამიტომ, ბოსნიელმა მუსლიმანებმა თავიანთი ვინაობის აღმნიშვნელ ტერმინებად აქციეს **Bosanski Turčin** „ბოსნიელი თურქი“ ან **Bosanski Muslimanin** „ბოსნიელი მუსლიმანი“. რაკი იმხანად უკვე თავადაც კარგად აცნობიერებდნენ, რომ ეთნიკურად თურქები სულაც არ იყვნენ, საყოველთაოდ მეორე ტერმინი უფრო გავრცელდა და დამკვიდრდა.

1918 წლისთვის, როცა ავსტრია-უნგრეთიც დაიშალა და შეიქმნა **სერბთა, ხორვატთა და სლოვენთა სამეფო** (1929 წლიდან ოფიციალურად ეწოდა **იუგოსლავიის სამეფო**), ბოსნიელი მუსლიმანების ეთნოკულტურული განკერძოებულობა აშკარა გახდა. მიუხედავად ამისა, მეფის ხელისუფლებამ მათი ერთი ნაწილი — **სერბების**, მეორე ნაწილი კი — **ხორვატების** ლოკალურ-კონფესიურ განშტოებად გამოაცხადა. საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ პერიოდიდან, **ბოშნიაკი** იქცა ზოგადად, სლავურენოვანი მუსლიმანის აღმნიშვნელ არაოფიციალურ ონიმად; გაჩნდა აგრეთვე ლინგვონიმიც — **ბოშნიაკური ენა (Bošnjački jezik)**, რომელიც არაოფიციალურად აღნიშნავდა არამარტო ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში, არამედ — სამხრეთ სერბიასა და ჩრდილო ჩერნოგორიაში მოსახლე, სლავური წარმოშობის მუსლიმანთა მშობლიურ მეტყველებას (კილოებს) ერთიანად. დავძენთ იმასაც, რომ ონიმა **ბოშნიაკი** დამაკნინებლად უკვე აღარ აღიქმებოდა; სამაგიეროდ, უაღრესად შეურაცხმყოფელი ელფერი ჰქონდა ეთნონიმ **თურქს (Turčin)** სლავურენოვან მუსლიმანთან მიმართებით (სმაიჩი, 2019:170-172).

რამდენადაც ბოსნიელი მუსლიმანებისადმი ტოლერანტული განწყობით ხორვატები უფრო გამოირჩეოდნენ, ვიდრე სერბები, XX საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისამდე ბევრი მუსლიმანი ინტელექტუალი თუ კალმოსანი პრესტიჟულ ენად იმჟამინდელი **სერბულ-ხორვატულის** ხორვატულ ვარიანტს მიიჩნევდა, თუმცა კი ეთნიკურად თავს ხორვატად არ თვლიდა (დემიროვიჩი, 1999:29-

30). 1941 წელს, როცა იუგოსლავიის სამეფო ნაცისტური გერმანიისა და ფაშისტური იტალიის ჯარებმა დაიკავეს, ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის მთელი ტერიტორია მარიონეტული **ხორვატიის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს** (ხორვ. *Nezavisna Država Hrvatska*) შემადგენლობაში შევიდა. იმხანადვე, ბოსნიელი მუსლიმანები ოფიციალურად იქნენ ცნობილი დამოუკიდებელ ერად, **ბოსნიელთა** (ბოსნ. და ხორვ. **Bosanci**) სახელწოდებით; შესაბამისად, მათ სამეტყველო ენობრივ ერთეულს ეწოდა **ბოსნიური ენა** (**Bosanski jezik**). ოკუპანტებმა და მათმა მომხრე ხორვატმა ნაციონალისტებმა (უსტაშებმა) ამით ხაზი გაუსვეს იმას, რომ ბოსნია და ჰერცეგოვინა უპირატესად მუსლიმანი ბოსნიელების სამკვიდრო მიწა იყო და არა — მართლმადიდებელი ქრისტიანი სერბებისა (რამეტი, 2006:77). **მუსლიმანთა მეტყველების დამოუკიდებელ ენად გამოცხადებაც მეტად მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენდა — არსებითად, შეიქმნა საყრდენი ცალკეული თვითაღქმისათვის.** ეს ყოველივე ზუსტად თანხვდებოდა იუგოსლავიის სამეფოს მუსლიმანი ინტელიგენციის ინტერესებს, რომელთაც მეფის ხელისუფლება არათუ ანგარიშს არ უწევდა, არამედ — ანტისახელმწიფოებრივადც კი მიიჩნევდა. გარდა ამისა, ქრისტიანული მოსახლეობა (ბოსნიელი სერბები და ხორვატები) მუსლიმანთა სამეტყველო კილოებს არ თვლიდა საკუთარი ენის ნაწილად (მიუხედავად იმისა, რომ კარგად ესმოდა). ამდენად, **ის ვითარება, რომელიც ოკუპანტებმა და უსტაშებმა გააოფიციალურეს, იუგოსლავიის სამეფოში სუფევდა XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან მოყოლებული** (დემიროვიჩი, 1999:57-58; ნეშკოვიჩი, 2013:19-20).

სწორედ აქედან გამომდინარე, მოგვიანებით, იუგოსლავიის ახალმა — სოციალისტურმა ხელისუფლებამაც, ოკუპაციის პირობებში ერად გამოცხადებულ ბოსნიელ მუსლიმანებს ფედერაციის ერთ-ერთი სატიტულო ეთნოსის სტატუსი მიანიჭა; ოღონდ არა **ბოსნიელების (Bosanci)** ანდა **ბოშნიაკების (Bošnjaci)**, არამედ — უშუალოდ **მუსლიმანების (Muslimani)** სახელწოდებით. მათი სამეტყველო ენობრივი ერთეულიც ცნობილ იქნა ერთიანი **სერბულ-ხორვატული ენის** ერთ-ერთ სამწიგნობრო ნორმად (ხორ-

ვატული ყაიდის ლათინური გრაფიკით) და ოფიციალურად ეწოდა **სერბულ-ხორვატული ენა იეკავური წარმოთქმით (Srpskohrvatski jezik ijekavskog izgovora)**. მაშასადამე, სოციალისტურ იუგოსლავიაში ბოსნიელ მუსლიმანებს საბოლოოდ ჩამოუყალიბდათ ის სრულფასოვანი ეთნოკულტურული თვითაღქმა, რაც აქვთ ამჟამადაც. გასული საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისში, როცა იუგოსლავია დაიშალა, ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში გაჩაღდა ომი ადგილობრივ სერბებსა, ხორვატებსა და მუსლიმანებს შორის. ამ ომის დასრულების (1995 წ.) შემდეგ მიღებული სტატუს-კვო არსებობს დღემდე: **ბოსნია და ჰერცეგოვინა იყოფა სამ ენტიტეტად: 1. ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის ფედერაციად (მუსლიმანთა და ხორვატთა ტერიტორია); 2. სერბულ რესპუბლიკად (ბოსნიელ სერბთა ტერიტორია); 3. ბრჩკოს ოკრუგად (ნეიტრალური ტერიტორია)**. სახელმწიფო ენებია: **ბოსნიური, სერბული და ხორვატული**. ანუ, არსებითად, დაკანონებულია ის ვითარება, რაც XV-XVI საუკუნეებიდან მოყოლებული, დე ფაქტო ყოველთვის სუფევდა ხსენებულ რეგიონში.

ამჟამინდელი **იეზიდებისა და ბოსნიელი მუსლიმანების** მდგომარეობა ერთმანეთს რომ შევადაროთ, ნათლად დავინახავთ, რომ იეზიდების არჩეული თვითაღქმა, რომელიც შუა საუკუნეებში ჩამოყალიბდა, ჩვენს დროშიც უცვლელად ნარჩუნდება; ბოსნიელ მუსლიმანთა თვითაღქმა კი, რომლის ჩამოყალიბებაც აგრეთვე შუა საუკუნეებში დაიწყო, კარდინალურად შეიცვალა: იყო არჩეული და იქცა ეთნოკულტურულად. კარდინალური ცვლილების უპირველესი განმაპირობებელია **მშობლიური ენის (დედაენის) ფაქტორი**: ის ბოსნიელთა შემთხვევაში, მნიშვნელოვანი გახდა მაშინ, როცა ოსმალურ-თურქულმა ენამ ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში ყოველგვარი პრესტიჟი დაჰკარგა. იმავდროულად, როგორც მართლმადიდებელმა ქრისტიანმა სერბებმა, ისე — კათოლიკე ქრისტიანმა ხორვატებმა ბოსნიელ მუსლიმანთა მეტყველება „სხვა ენად“ აღიქვეს რელიგიური ანტაგონიზმის გამო. შესაბამისად, რაკილა გარკვეულ ენობრივ ერთეულზე საუბარი ყველამ (მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა — თავად მუსლიმანურმა სოცი-

უმმა) მუსლიმანობასთან გააიგივა, მუსლიმანთა არჩეულმა თვითაღქმამ თანდათან იწყო ტრანსფორმირება. იეზიდთა შემთხვევაში, მშობლიური ენის (დედაენის) ფაქტორი დღემდე უმნიშვნელოა; ამიტომ, მათი თვითაღქმაც კვლავინდებურად არჩეულად კვალიფიცირდება.

მიკროსოციუმში არჩეული თვითაღქმის გაჩენას დიდად განაპირობებს აგრეთვე **ირედენტიზმი**: მაგალითად, II მსოფლიო ომის დასრულებამდე პოლონელთა ერთ-ერთ ლოკალურ ჯგუფს — **სილეზიელებს** (სამწიგნ. პოლ.: *Ślązacy*, სილეზ.: *Ślůnzoki*), რომელთა სამკვიდრო მიწები გერმანიის შემადგენლობაში შედიოდა, არაპოლონელ სლავისტთა მნიშვნელოვანი ნაწილი პოლონელების ახლომონათესავე დამოუკიდებელ ეთნოსად თვლიდა (შესაბამისად, **სილეზიურ კილოებსაც** დამოუკიდებელ დასავლურ-სლავურ ენად მიიჩნევდა). აღსანიშნავია, რომ ამგვარი შეხედულება, გასაგები მიზეზების გამო, გაბატონებული იყო განსაკუთრებით გერმანულ სლავისტიკაში (კრინიცი, 1997:23). თავად სილეზიელებში ჭარბობდა ხანგრძლივი ასიმილაციური პოლიტიკის შედეგად ჩამოყალიბებული, **დაზიანებული (ინდიფერენტული) თვითაღქმა**: ზოგადად, თავს მიიჩნევდნენ გერმანელებად, ჩაკითხვის შემთხვევაში კი, არცთუ დიდი ხალისით ადასტურებდნენ დასავლურ-სლავურ წარმომავლობასაც. ხშირი იყო აგრეთვე **არჩეული თვითაღქმა**: თავს მიიჩნევდნენ სილეზიელებად და, აქედან გამომდინარე, სილეზიურ კილოებსაც დამოუკიდებელ ენად თვლიდნენ. იმათ, ვისაც პოლონური თვითაღქმა ჰქონდა, როგორც წესი, გერმანიის იმპერიის მესვეურები დევნიდნენ და მათეული პოზიცია აღწერებისას ძალზე იშვიათად ან სულაც არ ფიქსირდებოდა (კრინიცი, 1997:34).

პოლონეთის სახელმწიფოებრიობის აღდგენამდე (1918 წ.), სამწიგნობრო პოლონური სილეზიის ტერიტორიაზე შეზღუდულად გამოიყენებოდა. პოლონელებს იქ დიდად აღემატებოდნენ გერმანელები, რომელთა სამეტყველო შუაგერმანული კილოები ასევე **სილეზიურად** (გერმ. *Schlesische Mundarten*) იწოდებოდა. დავძენთ იმასაც, რომ თვით პოლონელთა უმეტესობაც (განსა-

კუთრებით კი ისინი, ვინც რწმენით პროტესტანტი იყო) იმხანად გერმანულ სახელებსა და გვარებს ატარებდა; ამიტომაც, მათი არჩეული თვითაღქმა ემყარებოდა **იდეალური (სრული) ორენოვნების პრინციპს**: სილეზიელად (შლუნზოკად) ითვლებოდა ის, ვინც დასავლურ-სლავური/პოლონური წარმოშობისა იყო, პრესტიჟულ ენად მიიჩნევდა **სამწიგნობრო გერმანულს** (გერმ. **Hochdeutsch**), შინაურ წრეში კი ლაპარაკობდა **პოლონურის** რომელიმე ადგილობრივ კილოზე (სამწიგნ. პოლ.: **Gwara śląska**, სილეზ.: **Ślůnskŏ gŏdka**), რომელსაც, როგორც უკვე ითქვა, დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულად თვლიდა. ამგვარი შეხედულება მთელ სილეზიაში ფართოდ იყო გავრცელებული XX საუკუნის 10-იან წლებამდე და, მკვლევართა მართებული აღნიშვნით, დიდად უწყობდა ხელს პოლონელთა გაგერმანელებას (კრინიცი, 1997:56-57; კამუსელა, 2005:35-37).

1921-1922 წლებში, როცა სილეზიის ზემო ნაწილი გერმანიას ჩამოშორდა და გაიყო პოლონეთსა და ჩეხოსლოვაკიას შორის, რასაკვირველია, ენობრივი ვითარებაც კარდინალურად შეიცვალა: უპირველეს ყოვლისა, შეიზღუდა სამწიგნობრო გერმანული ენა; მეორე მხრივ, თუ პოლონეთის შემადგენლობაში მოქცეულ მიწებზე სილეზიელთა არჩეულ თვითაღქმას თანდათან ჩაენაცვლა საერთო-პოლონური ეთნიკური თვითაღქმა და სილეზიურმა კილოებმაც ბუნებრივ ვითარებაში განაგრძო არსებობა, ჩეხოსლოვაკიის შემადგენლობაში მოქცეულ მიწებზე გერმანულის მაგივრად გაბატონდა ჩეხური ენა, სილეზიელთა არჩეული თვითაღქმა კი თითქმის ოფიციალურად დაკანონდა (კამუსელა, 2005:77-78). ადგილობრივმა კალმოსნებმა და ინტელექტუალებმა გამოთქვეს სურვილი შემუშავებულიყო სილეზიური სამწიგნობრო ენა.

ერთ-ერთი პირველი კალმოსანი, რომელმაც საკუთარი ნაწარმოებებისთვის სილეზიური კილოები გამოიყენა, იყო **ერვინ გოი** (იგივე **უნდრა ლისოჰორსკი**, 1905-1989), განათლებით სლავისტი-ფილოლოგი. მან შეიმუშავა სამწიგნობრო ნორმები მშობლიური **ლიახური (ლესური) კილოს** საფუძველზე, შემოიკრიბა თანამოაზრეებიც და 1936 წელს შექმნა ლიტერატურულ-საგანმა-

ნათლებლო დაჯგუფება „ლიახური პერსპექტივა“ (*Laško perspektywa*). ერვინ გოის აზრით, ჩეხოსლოვაკიის შემადგენლობაში მოქცეულ სილეზიაში იმთავითვე ცხოვრობდა როგორც პოლონელთაგან, ისე — ჩეხთაგან და სლოვაკთაგან განსხვავებულ ენაზე მოლაპარაკე ხალხი — **ლიახები** (ლისოჰოროსკი, 1934:12); შესაბამისად, „ლიახური პერსპექტივის“ ძირითად მიზანს ლიახური ენისა და თვითაღქმის აღორძინება წარმოადგენდა ჩეხოსლოვაკიაშიცა და პოლონეთშიც.

ერვინ გოისა და მისი თანამოაზრეების ამ წამოწყებამ ფართო მხარდაჭერა ვერ ჰპოვა — საქმე ის იყო, რომ ისტორიულად, **ლიახები (Lachy)** პოლონელთა აღმნიშვნელი ეთნონიმი გახლდათ; ამიტომაც, ჩეხოსლოვაკიის იმჟამინდელმა ხელისუფლებამ „ლიახური პერსპექტივის“ გააქტიურება პოლონეთის ინტერესებს დაუკავშირა და დაბლოკა. გარდა ამისა, 1938 წელს, ჩეხოსლოვაკიის პირველმა რესპუბლიკამ საერთოდ შეწყვიტა არსებობა: ჩეხი-ასა და მორავიას გერმანიამ უყო ოკუპაცია, სილეზიას კი — პოლონეთმა. 1939 წლის სექტემბერში, როცა გერმანია თავს დაესხა პოლონეთს (და დაიწყო მეორე მსოფლიო ომი), გერმანულმა არმიამ დაიკავა პოლონური სილეზიაც. „ლიახური პერსპექტივა“ დაიშალა — ერვინ გოი საბჭოთა კავშირში გაიქცა, დანარჩენები კი ან დააპატიმრეს, ანდა გაანადგურეს. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ 40-იან წლებში, მოსკოვში დამკვიდრებული ერვინ გოი შეეცადა, საბჭოთა ენათმეცნიერთაგან მიეღო დასტური დამოუკიდებელი **ლიახური ენის** არსებობის თაობაზე, თუმცა ცნობილმა სლავისტმა, აკადემიკოსმა **ათანასე სელიშჩევმა** (1886-1942) არათუ გაიზიარა მისი მოსაზრება, არამედ მკაცრადაც გააკრიტიკა და მართებულად მიიჩნია არამეცნიერულად (ბელიჩი, 1972: 217-306; კამუსელა, 2005:67-68).¹

¹ ერვინ გოის ჩეხოსლოვაკიაში დაბრუნების (1946 წ.) შემდგომ დაძაბული ურთიერთობა ჰქონდა ხელისუფლებასთან: ადანაშაულებდნენ რა სეპარატიზმსა და ანტისახელმწიფოებრივ ქმედებებში, მას კარგა ხანს არ აძლევდნენ მუშაობის უფლებას, აღარ უზღუდავდნენ წიგნებს და ა.შ. როგორც აღნიშნავს ჩეხი მკვლევარი იგორ ჰაიეკი (1983:316-332), გოიმ

საყურადღებოა, რომ 1941 წელს, სილეზიის მთელ ტერიტორიაზე გერმანელებმა ჩაატარეს მოსახლეობის საყოველთაო აღწერა ორ ეტაპად: პირველ ეტაპზე, დარიგდა ანკეტები, რომელთა ეროვნების გრაფაშიაც ცალკე იყო ჩაწერილი „სილეზიელი“ (გერმ. **Schlonsake** ან **Oberschlesier**); მეორე ეტაპზე კი ანკეტებში ეროვნებებად მოცემული იყო მხოლოდ „გერმანელი“, „პოლონელი“ და „ადგილობრივი“. თანამედროვე პოლონელი მკვლევარი ა. მატუშჩიკი გერმანულ დოკუმენტურ წყაროებზე დაყრდნობით მიუთითებს, რომ იმათ, ვინც პირველ ეტაპზე თავი ჩათვალა „სილეზიელად“, მეორე ეტაპზე უმეტესად შემოხაზეს „ადგილობრივი“, თუმცა საკმაოდ აღმოჩნდნენ ისეთებიც, რომლებმაც შემოხაზეს „პოლონელი“. როგორც წესი, პირველნი რწმენით პროტესტანტები იყვნენ, მეორენი — კათოლიკეები (მატუშჩიკი, 1997:56-57).

ზოგადად, გერმანელი ოკუპანტები სილეზიაში შედარებით მეტი ღმობიერებით გამოირჩეოდნენ, ვიდრე პოლონეთის (ან ჩეხია-მორაგიის) სხვა კუთხეებში. ამისი მიზეზი უდავოდ იყო ის, რომ სილეზიელებს გერმანული ენა, კულტურა და ტრადიციები ნაკლებად ეუცხოებოდათ. პოლონეთის ოკუპაციის პირველივე წლებში, სილეზიელები გამოცხადდნენ ენობრივად გასლაგებულ გერმანელებად, ხოლო იმ ინტელექტუალებსა თუ კალმოსნებს, რომელთაც არა პოლონური, არამედ — არჩეული თვითაღქმა ჰქონდათ, სიტყვიერად მიეცათ „მშობლიური ენისა და კულტურის დაცვის და განვითარების გარანტიები“, თუმცაღა დაპირების იქით საქმე არ წასულა — ფაქტობრივად, აღდგა 1918 წლამდე არსებული ვითარება: ცხოვრების უკლებლივ ყველა სფეროში ისევ გაბატონდა გერმანული; არათუ შეიზღუდა, არამედ — საერთოდ აიკრძალა პოლონურის გამოყენება და ა.შ. უშუალოდ სილეზიურ კილოებზე

დახმარებისათვის საგანგებოდ მიმართა ი. სტალინს. ამ უკანასკნელის მეოხებით, შეძლო მუშაობა დაეწყო ბრატისლავის უნივერსიტეტში ჯერ მასწავლებლად, მერე — უმცროს მეცნიერ-მუშაკად; 1960 წელს იქვე დაცვა ხარისხიც გერმანულ ფილოლოგიაში და ამ განხრით განაგრძო სამეცნიერო კვლევა-ძიება.

მეტყველებასაც, მიუხედავად იმისა, რომ ოფიციალურად არ აუკრძალავთ, ოკუპანტები არ მიესალმებოდნენ (კამუსელა, 2005:78-79). ასევე: სილეზიის ყველა მკვიდრი მამაკაცი ვალდებული იყო, ემსახურა გერმანიის შეიარაღებულ ძალებში.

უფრო რთული ვითარება სუფევდა ჩეხოსლოვაკიის სილეზიაში, სადაც ადგილობრივ მოსახლეობას, რეალურად, ყველა უფლება წართმეული ჰქონდა. მათ მიწებზე, რომელიც ოფიციალურად განცალკევებული იყო **ბოჰემიის და მორავიის პროტექტორატი-საგან**,¹ გერმანელი კოლონისტები მკვიდრდებოდნენ. გერმანულის გარდა, ყველა სხვა ენობრივი ერთეულის გამოყენება იზღუდებოდა, ანდა მკაცრად იკრძალებოდა (ჟაჩეკი, 2004:58). ოფიციალურად, **სილეზიელები** (გერმ.: *Schläsingen*) ეწოდებოდა იქ მოსახლე ეთნიკურ გერმანელთა ლოკალურ ჯგუფებს და არა სლავებს.

1945 წლიდან, როდესაც ევროპაში საბრძოლო მოქმედებებიც შეწყდა და გერმანიის მიერ ოკუპირებული ქვეყნებიც გათავისუფლდა, პოლონეთს მიეკუთვნა არამარტო ზემო, არამედ — ქვემო სილეზიაც, რომელიც იქამდე გერმანიის შემადგენლობაში შედიოდა და თითქმის მთლიანად ეთნიკური გერმანელებით იყო დასახლებული. ამ უკანასკნელთა აბსოლუტურ უმრავლესობას გერმანიაში გადასახლებამ მოუწია, მათ ადგილას კი პოლონეთის ხელისუფლებამ დასავლეთ უკრაინასა და დასავლეთ ბელარუსში (ეს მხარეები, რომელთაც პოლონურად „აღმოსავლეთის განაპირა მიწებს“ [*Kresy Wschodnie*] უწოდებენ, ქ. ლვოვითურთ ჯერ კიდევ 1939 წელს დაიპყრო საბჭოთა კავშირმა) მცხოვრები ეთნიკური პოლონელები ჩაასახლა. ამრიგად, სილეზია პოლონეთის შემად-

¹ 1939-1945 წლებში ბოჰემიის და მორავიის პროტექტორატი (გერმ.: *Protektorat Böhmen und Mähren*, ჩეხ.: *Protektorát Čechy a Morava*) ეწოდებოდა გერმანელთაგან ოკუპირებული ჩეხია-მორავიის ტერიტორიას (სუდეტებისა და სილეზიის გამოკლებით, რომლებიც უშუალოდ გერმანიის ნაწილად ითვლებოდა). 1993 წლიდან ჩეხია-მორავიაც, სუდეტებიცა და ჩეხიის სილეზიაც შედის **ჩეხეთის რესპუბლიკის** (ჩეხ.: *Česká Republika* ან *Česko*) შემადგენლობაში.

გენლობაში იქცა მთლიანად პოლონურენოვან მხარედ, სადაც ადგილობრივ ანუ სილეზიურ კილოებზე მეტყველთა რაოდენობას დიდად გადააჭარბა დანარჩენ კილოებზე მეტყველთა რაოდენობამ. ამგვარ ფონზე, იქ დაიწყო კილოურ სამეტყველო კოდთა აღრევა, რაც დღემდე გრძელდება.

ანალოგიური პროცესები განვითარდა ჩეხოსლოვაკიის სილეზიაშიც, საიდანაც გერმანულენოვანი მოსახლეობა ერთიანად გაასახლეს გერმანიაში. მათ შორის ბევრი აღმოჩნდა ისეთი, ვინც წარმოშობით გერმანელი არ იყო, მაგრამ პრესტიჟულ ენად გერმანულს მიიჩნევდა. მკვიდრი, სილეზიურ კილოებზე მეტყველი მოსახლეობის დიდი ნაწილი ჩეხად დაეწერა, მცირე ნაწილი — პოლონელად. რეალურად, თითქმის ყოველი მათგანი დღემდე თანაბრად ფლობს სამწიგნობრო ჩეხურსაც და სამწიგნობრო პოლონურსაც (ჰანანი, 1996:27). სილეზიური მეტყველება შემორჩენილია მეტწილად სოფლად, 40 წელზე მეტი ხნის თაობაში.

სილეზიური არჩეული თვითაღქმა ამჟამად დასტურდება პოლონეთის მოქალაქე სილეზიელთა შორის: 2011 წლის საყოველთაო აღწერის დროს, ზემო სილეზიაში (ოპოლეს საგოვეოდოში) 948 583 გამოკითხულიდან 370 000-მა კაცმა ეთნიკურობის გრაფაში მიუთითა „სილეზიელი“, 430 000-მა — „პოლონელ-სილეზიელი“, დანარჩენებმა — „პოლონელი“, „გერმანელი“ ანდა „ჩეხი“.¹ ნიშანდობლივია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ვინც თავი ოდენ „სილეზიელად“ მიიჩნია, რწმენით ძირითადად პროტესტანტი-ლუთერანი იყო, „პოლონელ-სილეზიელები“ კი კათოლიკეები იყვნენ. იმავე ოპოლეს საგოვეოდოში, 2021 წლის საყოველთაო აღწერის დროს, „პოლონელ-სილეზიელად“ თავი მიიჩნია 236 588-მა კაცმა, ოდენ „სილეზიელად“ — 187 372-მა კაცმა; 467 145 კაცს არ დაუკონკრეტებია საკუთარი ეთნიკური წარმომავლობა, მაგრამ მიუთითა, რომ ოჯახში სილეზიურად მეტყველებდა; ამ უკანას-

¹ 2011 წლის საყოველთაო აღწერის მონაცემები იხ. ბიულეტენში: *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski (Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011)*, Warszawa, 2015; გვ. 37-40.

კნელთაგან კი, მხოლოდ 54 957-მა აღნიშნა, რომ ოჯახში სამწიგნობრო პოლონურს საერთოდ არ იყენებდა.¹

ამ მონაცემებიდან გამომდინარე, ვგონებთ, ნათელია, რომ სილეზიური არჩეული თვითაღქმა, რომელიც კარგა ხნის განმავლობაში იდეალური (სრული) ორენოვნების პრინციპს ემყარებოდა, დღესდღეობით ინერციით ნარჩუნდება მხოლოდ იმ მიკროსოციალურ გერმანელთაგან შეთვისებულ ლუთერანობას აღიარებს (და არა — პოლონელთათვის უფრო ტრადიციულ კათოლიკობას). ზოგადად, ლუთერანობა სილეზიაში ისეთსავე მოცემულობას წარმოადგენს, როგორიც 1945 წლამდე იყო გერმანული ენა; ამიტომ, გასაკვირიც არაა, რომ ამჟამად, არჩეული თვითაღქმის მთავარ საყრდენად გვევლინება, ოდესღაც ერთობ პრესტიჟული გერმანული ენის ნაცვლად.

ბალკანეთისა თუ მსოფლიოს სხვა რეგიონებისგან განსხვავებით, სილეზიაში რელიგიური ანტაგონიზმი არასოდეს გამოირჩეოდა სიმწვავეთ; ამიტომაც, ლუთერანობისა და კათოლიკობის აღმსარებელი სილეზიელები ერთიმეორისაგან კარდინალურად არ განსხვავდებოდნენ. როგორც უკვე აღინიშნა, ლუთერანები გერმანულ სახელებსა და გვარებს ატარებდნენ, მეტად იყვნენ ინტეგრირებულნი ადგილობრივ გერმანულენოვან საზოგადოებაში; ხელისუფლებაც, რა თქმა უნდა, მათ უფრო ენდობოდა, ვიდრე კათოლიკეებს. XX საუკუნის 20-იან წლებში (როდესაც ზემო სილეზია პოლონეთს შეუერთდა) ვითარება შეიცვალა: პრივილეგირებულ პოზიციაზე აღმოჩნდნენ კათოლიკეები, რომლებიც იმთავითვე კარგად ინარჩუნებდნენ პოლონურ თვითაღქმას. ამასთან, ლუთერანებმა რამდენადმე მტკივნეულად აღიქვეს გერმანული სახელებისა და გვარების შეცვლა მთავრობის მიერ 1937 წელს მიღებული დადგენილების საფუძველზე (კამუხელა, 2005:80-81).

მეტყველების მხრივაც, ლუთერან და კათოლიკე სილეზიელთა შორის არსებითი სხვაობა მხოლოდ ის იყო, რომ პირველნი სამწიგნობრო გერმანულს მეტ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ და უფრო

¹ 2021 წლის საყოველთაო აღწერის მონაცემები იხ. ვებ-გვერდზე: <https://spis.gov.pl/materialy-do-pobrania/> (დამოწმებულია 05.08.2024).

ხშირად იყენებდნენ, ვიდრე მეორენი, რომლებიც დედაენად მიიჩნევდნენ სამწიგნობრო პოლონურს, გერმანული კი იცოდნენ მხოლოდ როგორც სახელმწიფო ენა. ყოფა-ცხოვრებაში ორივე კონფესიის წარმომადგენლები საუბრობდნენ სილეზიურ კილოებზე, რომელთაც ხანგრძლივი ან/და უწყვეტი სამწიგნობრო ტრადიციები არასოდეს ჰქონია. ფოლკლორი, რომელიც იმთავითვე ხსენებულ კილოებზე იქმნებოდა, საერთო იყო და არის ლუთერანებისა და კათოლიკეებისათვის. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ XX საუკუნის 90-იან წლებამდე პოლონეთის სილეზიაში აშკარად შეინიშნებოდა ამგვარი ტენდენცია: კილოურ მეტყველებაში გერმანულიდან (ან/და გერმანულის მეშვეობით) ნასესხები ლექსემები იცვლებოდა სათანადო პოლონური (ან/და საკუთრივ სილეზიური) შესატყვისებით.

1990 წლის იანვარში სილეზიელმა აქტივისტმა **პაველ ანჯეი მუშიოლმა** (1944-2017) დააარსა **მოძრაობა სილეზიის ავტონომიისთვის** (პოლ.: **Ruch Autonomii Śląska**, სილეზ.: **Ruch Autōnōmije Ślōnska**, გერმ.: **Bewegung für die Autonomie Schlesiens**). 1991 წელს, პოლონეთის სეიმის არჩევნებში ამ ორგანიზაციამ ორი მანდატი მოიპოვა, თუმცა 1995 წელს პაველ ა. მუშიოლი მას საერთოდ გაემიჯნა და თავი უპარტიო დეპუტატად გამოაცხადა. ამის მიზეზი ის იყო, რომ თვით სილეზიაში ძალზე უარყოფითად აღიქვეს ავტონომისტთა იდეები, მათი ლიდერი კი გერმანელებთან კავშირში დაადანაშაულეს. მუშიოლმა მოახერხა თავისი უდანაშაულობის დამტკიცება¹ და ავტონომისტობას შეეშვა. მისი დაარსებული მოძრაობა, სახელწოდების შეუცვლელად, გაერთიანებად გადაკეთდა და ბინა ქ. კატოვიცეში (სილეზიის საგოვეოდოს ადმ. ცენტრი) დაიდო. გაერთიანების ახალმა მესვეურებმა განაცხადეს, რომ აპირებდნენ დაეცვათ სილეზიის უკლებლივ ყველა მცხოვრე-

¹ ვრცლად ამის თაობაზე იხ. პოლონურ გაზეთ „Dziennik Zachodni“-ს 1992 წლის 7 სექტემბრის ნომერში, არტურ სუხოვოლსკის ავტორობით გამოქვეყნებული სტატია „ავტონომია სეპარატიზმს არ გულისხმობს!..“ („Autonomia wcale nie jest separatyzmem!..“) რედაქციის საგანგებო შენიშვნითურთ.

ბის ინტერესები, განუზღვრავს ეთნიკური თუ რელიგიური, ან/და ენობრივი სხვაობისა.¹

სილეზიის ავტონომიის იდეა არამარტო მთელ პოლონეთში, არამედ — უშუალოდ სილეზიაშიც კი, შესამჩნევად არაპოპულარულია. სწორედ ამით აიხსნება ავტონომისტების უწინდელი პოზიციის ცვლილება: ისინი დღეს სილეზიური მეტყველების გადარჩენის აუცილებლობაზე საუბრობენ და მიაჩნიათ, რომ საამისოდ საჭიროა მისი ცნობა პოლონურისგან დამოუკიდებელ იმგვარ ენად, რომელიც გახდება სილეზიური ეთნიკური თვითშეგნების მყარი საფუძველი. აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი, მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება: **გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან მოყოლებული, პოლონეთის სამართლებრივ სივრცეში სილეზიური მეტყველების აღსანიშნავად გამოიყენება ტერმინი „სილეზიური ეთნოლექტი“ (Etnolekt śląski).** ამით ხაზი ესმება იმას, რომ ხანგრძლივი ირედენტის პირობებში ჩამოყალიბებული არჩევითი თვითაღქმა სილეზიელების ერთ ნაწილში დღესაც ცოცხალია და, თავის მხრივ, გარკვეული ეთნოლოკალური სხვაობის შენარჩუნებას განაპირობებს; თუმცა, სილეზიურს ოფიციალურად „ენა“ არ ეწოდება იმის გამო, რომ მას ყოფითი კომუნიკაციისას იყენებენ ტრადიციული პოლონური ეთნიკური თვითაღქმის მქონე სილეზიელებიც, რომლებიც რაოდენობით უფრო მეტნი არიან, ვიდრე არჩეული თვითაღქმის მქონენი (კრინიციკი, 1997:22).

პოლონელ ენათმეცნიერთა უმრავლესობა ტერმინს **Etnolekt śląski** სამართლიანად მიიჩნევს უმართებულოდ: ჯერ ერთი, არჩეული თვითაღქმა ან კონფესიური სხვაობა არ ქმნის არანაირ მყარ საფუძველს ეთნოსის გამოსაყოფად და, მეორეც — თუკი ესა თუ ის მეტყველება ეთნოსის თვითაღქმის საყრდენია, მაშინ ის უპირობოდ ენაა. გარდა ამისა, ტერმინი „ეთნოლექტი“ ზოგადად გამოიყენება რომელიმე პლურიცენტრული ენის (გავრცობილი

¹ გაერთიანების წესდება იხ. ბმულზე: <https://autonomia.pl/statut/> (დამოწმებულია 06.08.2024).

ენობრივი სისტემის) ირედენტული ეროვნული ვარიანტის აღსანიშნავად (მაგალითად: **გერმანული ენის ავსტრიული ეთნოლექტი, ფრანგული ენის ბელგიური ეთნოლექტი** და მისთ.); ამდენად, სილეზიურ მეტყველებასთან მიმართებით, მისი გამოყენება აშკარად არაა მართებული — თუნდაც მხოლოდ იმიტომ, რომ 1945 წლიდან მოყოლებული, თითქმის მთელი სილეზია პოლონეთის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს (კრინიციკი, 1997:23-24; კარმელიციკი, 2008:45-48; ლუბაში, 2018: 134-138). ნიშანდობლივია ისიც, რომ სილეზიური მეტყველება ერთგვაროვანი სულაც არ არის — პოლონეთის სილეზიის (ანუ ამჟამინდელი ოპოლესა და სილეზიის საგოეგოდოების) ტერიტორიაზე გავრცელებულია სამი კილო: ზემო-, ქვემო- და შუასილეზიური, რომლებიც იყოფა, ჩვეულებისამებრ, კილოკავებად, თქმებად და ქცევებად.

ზოგადად, სილეზიურ მეტყველებას საერთოდ არ გააჩნია იმგვარი ფორმა, რომელსაც „კუთხურ კოინეს“ უწოდებენ ხოლმე; ამიტომაცაა, რომ სილეზიელი აქტივისტები ვერაფრით ახერხებენ „სამწიგნობრო სილეზიური ენის“ შექმნას — მათ უჭირთ საყრდენი კილოს შერჩევა. როგორც წესი, ცდილობენ შეარჩიონ ისეთი ვარიაცია, რომელიც სამწიგნობრო პოლონურისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება, თუმცა მათი არჩევანი, არაიშვიათად, მიუღებელია ფართო მასებისათვის: ასე მაგალითად, როდესაც 2011 წლიდან ქ. კატოვიცეში გამოსვლა იწყო სილეზიელი აქტივისტების გაზეთმა „Ślůnski Cajtung“ („სილეზიური გაზეთი“), ადგილობრივი საზოგადოება აღაშფოთა იმან, რომ დასახელებაში გამოყენებული იყო გერმანულიდან ნასესხები სიტყვა **Cajtung** „გაზეთი“; სტატიათა ტექსტებშიაც ასევე ჭარბობდა გერმანიზმები ან ისეთი ტიპის ნეოლოგიზმები, რომლებიც გერმანულიდან კალკირებით იყო შექმნილი. განსაკუთრებით მწვავედ პროტესტი გამოთქვა ოპოლეს საგოეგოდოს მოსახლეობამ, რომელიც სილეზიურ მეტყველებას დღემდე ყველაზე უკეთ ინარჩუნებს. სხვათა შორის, პროტესტმა მალევე გამოიღო შედეგი: „Ślůnski Cajtung“-ს დასახელება და თემატიკა არ შეუცვლია, თუმცაღა სტატი-

ათა გამოქვეყნება სამწიგნობრო პოლონურ ენაზე დაიწყო.¹ ამასთან, აირჩია სლოგანი: „**გაზეთი არა მხოლოდ მათთვის, ვინც თავს ეროვნებით სილესიელად მიიჩნევს**“ („*Gazeta nie tylko dla tych którzy deklarują narodowość śląską*“ — წარმოდგენილია მხოლოდ და მხოლოდ სამწიგნობრო პოლონურ ენაზე).

ამისდა მიუხედავად, სილესიელმა ავტონომისტებმა საკანონმდებლო ორგანოებს რამდენჯერმე მიმართეს მოთხოვნით — ეცნოთ სილესიური რეგიონულ ენად „ევროპის რეგიონული ან უმცირესობათა ენების ქარტიის“ საფუძველზე. პოლონეთის სეიმს ამგვარი მოთხოვნა პირველად წარედგინა 2007 წელს, მეორედ კი — 2010 წელს; ორივე ჯერზე, სეიმმა კონსულტაციისთვის მოიწვია **პოლონური ენის საბჭოს (Rada Języka Polskiego)** წევრები, რომლებიც ერთხმად ცნობის წინააღმდეგ წავიდნენ (გრონიჩი, 2013:173-174). მთავარი არგუმენტი ასეთი იყო: „სილესიური კილოები გენეტიკუ-

¹ მეტად საგულისხმოა ერთი რამ: სწორედ ამ გაზეთის 7-8 (53) ნომერში (2016 წლის სექტემბერი), სამწიგნობრო პოლონურ ენაზე გამოქვეყნდა სტატია სათაურით: „ჩვენთან მათ სიხარულით ზვდებოდნენ“ („*U nas witali radośnie*“), რომელსაც ჰქონდა გამომწვევი სლოგანი: „აბა, ვილაყბოთ საპარაშუტო კომპიუტრის შესახებ?“ (სილეს.: „*Zaś bydom fanzolić o wieży spadochronowój?*“). სტატიაში საუბარი იყო იმაზე, რომ სილესიაში (და, სახელდობრ ქ. კატოვიცეში) 1939 წლის სექტემბერში შემოჭრილ გერმანელებს ადგილობრივი მკვიდრნი არ შეუვიწროვებიათ, რადგან ამ უკანასკნელთ პროტესტი არ გამოუთქვამთ; კატოვიცეს საპარაშუტო კომპიუტრისგმირული დაცვა კი, როცა 1939 წლის 4 სექტემბერს კბილებამდე შეიარაღებულ გერმანელ ჯარისკაცებს კატოვიცელი სკაუტები ანუ **ჰარცერები** დაუპირისპირდნენ, ცხადდებოდა „ზღაპრად“ და ა.შ. როგორც შემდგომში გამოირკვა, ეს აშკარად ანტიპოლონური სტატია ეკუთვნოდა თვით გაზეთის რედაქტორს — **დარიუშ დირდას** (1964-2021), რომელიც სილესიელ ავტონომისტთა ერთ-ერთი მესვეური იყო და იქამდე რუსეთის სასარგებლოდ ჯაშუშობაშიც ადანაშაულებდნენ. ვრცლად ამის შესახებ იხ. პოლონურ ვებ-პორტალ „*Niezależna*“-ზე 2016 წლის 1 სექტემბერს გამოქვეყნებულ მასალებში (<https://niezalezna.pl/polska/85438-skandal-tak-ucztili-rocznice-wybuchu-ii-wojny-swiatowej-u-nas-witali-radosnie-glosi-slunski-cajtung/85438>; დამოწმებულია 08.08.2024).

რად პოლონურ ენას ეკუთვნის. ეს საეჭვოდ სულაც არ მიაჩნიათ მათ, ვინც კარგად იცნობს ენათმეცნიერულ ლიტერატურას და ლინგვისტიკურ მეთოდოლოგიას. „მეცნიერი“ შარლატანები ყოველთვის [ნამდვილი] მეცნიერების საზღვრებს გარეთ არსებობენ, მათი შეხედულებები კი სხვადასხვა პოლიტიკურ კონცეფციათა საყრდენად იქცევა ხოლმე“¹ (ვრონიჩი, 2013:182; იხ. ასევე: ლუბაში, 2012:29-30). ავტონომისტები სეიმის მეორე უარმაც არ დააშოშმინა და 2012 წელს მესამედაც მოითხოვეს იგივე, ოღონდ მცირედ განსხვავებული ფორმულირებით: ოპოლესა და სილეზიის სავოევოდოებში, სილეზიურ კილოებზე მეტყველ მოსახლეობას „მკვიდრი ეთნოსის“ (პოლ. *Rdzenna grupa etniczna*) სტატუსი უნდა მინიჭებოდა და სათანადო უფლებებით ესარგებლა. სეიმმა არც ამჯერად დააკმაყოფილა მოთხოვნა, მიიჩნია რა საფუძველს მოკლებულად და პროვოკაციულად (ლუბაში, 2018:158). 2024 წლის აპრილში სეიმმა, უმწვავესი დებატების შედეგად, კი მიიღო მეოთხედ წარდგენილი კანონპროექტი სილეზიურის რეგიონულ ენად ცნობის შესახებ, მაგრამ იმავე წლის 29 მაისს, პოლონეთის პრეზიდენტმა **ანჟეი დუდამ** მას ვეტო დაადო, გაითვალისწინა რა ყველა ის ჰიბრიდული საფრთხე, რაც პოლონეთს შეიძლება დაემუქროს მეზობელ უკრაინაში მიმდინარე ომის ფონზე. პრეზიდენტის განცხადებით, საფრთხეების ასარიდებლად საჭიროა, პოლონელებმა კვლავინდებურად დიდი ყურადღება მიაქციონ პოლონური ენისა და ერთიანი ეთნიკური თვითაღქმის განუხრელად დაცვა-განვითარებას.²

¹ „Dialekty śląskie są genetycznie polskie, co nie ulega żadnej wątpliwości dla ludzi znających dobrze literaturę językoznawczą i badawcze metody lingwistyczne. Szarlatani „naukowi” jednak zawsze egzystują na marginesie każdej dyscypliny naukowej, a ich poglądy bywają pożywką dla przeróżnych koncepcji politycznych. Tak też się dzieje w przypadku polszczyzny śląskiej“.

² უფრო დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. მასალა პოლონეთის ინგლისურენოვან საინფორმაციო ვებ-პორტალზე „Poland Daily 24“: <https://polanddaily24.com/president-duda-vetoes-bill-to-recognize-silesian-dialect-as-regional-language/politics/42199> (დამოწმებულია 08.10.2024).

Śląski Cajtung

CZASOPISMO GÓRNOŚLĄSKIE

NR 7-8 (53) sierpień 2016c.

ISSN 2084-2384 NR INDEKSU 238595 CENA 2,00 ZŁ (5% VAT)

Bajkowa kraina

Ten numer Cajtunga jest prawdziwie bajkowy. Bo i przyszło nam żyć w ścisie bajkowej krainie. Bajkowej, bo niezwykłej, nieskiej. Niby to, co nas otacza, jest wciąż prawdziwe, ale to wyszło, co nam opowiadał, niewiele już z rzeczywistością ma wspólnego. Chodzi o historię Śląska i i ściśle z nią w ostatnim stuleciu związaną historię Polski.

Sierpień i wrzesień to szczególne nasycone tymi bajkami. Bo i wojna polsko-bolszewska, i powstanie warszawskie, i wojna 1939 roku. O ile wojna polsko-bolszewska dotyczy Śląska w stopniu niewielkim – o tyle pozostałe wydarzenia jak najbardziej.

W tym numerze natomiast o bajce powstania warszawskiego. O tym, że Polacy bezmyślnie zniszczyli swoją stolice a potem na nas, Śląsk, spali ogromny wysiłek jej odbudowy. Piszemy o tym na stronach 8-11. A my nawet nie możemy specjalnie protestować, bo przecież byłbyśmy elementem narodowościowo podjęzycznym o czym piszemy na stronach 14-18. Ilnyż tym, gdy w wrześniu 1939 roku witaliśmy wkroczącego Wehrmacht radośnie (o czym obok, na stronie 1). Według jednak polskie „polityki historycznej” Śląsk przywrócił Polsce przed Niemcami, jeśli trafili do niemieckiego węgła to tylko przymusowo wcielani, a o tym jak nas traktowano w latach 1915-16 najlepiej sięgajmy do mru mru. Bajki, które uduł historię.

Kolejną bajkę demaskujemy na stronie 12. Święty Jacek Odrowąg był bowiem Ślązakiem, nie Polakiem. Za to na stronie 14, dla odmiany o prawdziwych historiach, ale opowieściach jak bajki. Czyli o nowej bajce Waldemara Cichonia. No a obok felietny Miły lektur.

Sau-redaktor

Zaś bydom fanzolić o wieży spadochronowej?

U nas witali radośnie

Za kilka dni 1 września - kolejna rocznica niemieckiej napaści na Polskę w 1939 roku. I pewnie znowu zacząć karmić nas mitami o bohaterkiej obronie Katowic, o represjach na Śląsku, o wieży spadochronowej, gdzie rzekomo polscy harcerze walczyli z nadciągającym Wehrmachtem. Ale to bajki.

Owsem, dla reformy Polski to napisać, a tym bardziej następcę po niej Główna obsługa to czas bardzo mroczne. Ilo-temu dopuszczali się w Polsce licznych zbrodni, chyba tylko dalej na wschód, na terenach ZSRR były podobne. Ale Główna Śląska to nie dotyczyła. Dla naszego kraju to, co stało się we wrześniu było po prostu jego ponownym zjednoczeniem, po poddańcu na części polską i niemiecką w 1922 roku. Wcześniej 1939 roku zlikwidował granicę państwową, która dzieliła tysiące-om ludzi na Śląsku. Z prawnego punktu widzenia przynależność do Niemiec tych terenów w latach 1918-45 to była okupacja, ale mało kto na Śląsku czuł się pod okupacją. Nie przypadał im po prostu na myśl „pod-za okupacją”, ale po Śląsku, za „Niemca”.

ROZCZAROWANIA POLSKA

Śląsk nie traktowali Niemcy jako naj-jeńców. Po 17 latach polskich rządów na-tem wiele z tych, którzy w 1921 roku, w plebiscyie głosowali za Polską, teraz wita-łow wkroczący Wehrmacht kłopotami. Polska przedwojenna bardzo bowiem Ślą-ków traktowała. Nie tylko swoim bałaganem, jakie innym od pruskiego odbudowy, do którego przyswili. Nie tylko była – bo po 17 latach Polski, standard życia był to niżej niż w sąsiednich, wciąż niemieckich, Głównach czy Bytomiu. Wciąż wyspo-kał pogorzel, jakie przeżywa z Małopolski i Wielkopolski, na czele z województwa Karlo-ty, okazywały Śląskami. Uważaniem ich ze stanowiąci kłopoty.

Jeszcze bardziej nie dostrzeganiem umów. W 1939 roku Polska dawała Ślą-skowi autonomię. Nadadła ją, i nikt się o-woi, że zlikwidowała jej dopiero komuni-ty w 1945 roku – ale to nie do końca prawda. Od zamachu majowego, w 1935 roku, na-omonia była przez podległych (zawsze-za wspomnianych (zaryzykując) stale po-gradana. A przewódca pombolskich Ślą-ków, Władysław Karłowicz, gwałt w polskim na-czonym wzięciem. Nie więc dziwnie, że nawet wielu z tych propozycji w 1921 roku, w ciągu tych 17 lat bardzo w zapo-chać, tak to Niemcy zajęli Główny Śląsk. W

lach do Polski ochłodzi. Śląsk w wrze-śniu 1939 roku nie wyprzedził, jak mien-kały Warszawy, Krakowa czy Poznania. Witali nowych panów ze spokojem. Byli oczywiście i tacy, którzy chwyta-ły to bunt. Niektórzy ponawiali ściegi na przykład. Zwalczali ci ściegi z germa-nierstwa. Jak Walenty Fajka z Siemni-nowic, który z zinną kwią zastąpił kół-ko węgrych do niewoli bezkarnie. Cym

■ Minuskały Katowice i minuskały Bie-ka Śląskiej witały Wehrmacht. W innych miastach śląskich było podobnie.

wyniki pchliwcy z 1922 roku wskazyw, że więcej Ślązaków było prusami, niż propozycji.

Wracając jednak do samego wkrocza-nia Wehrmachtu – w większości śląskich miast witano go ożwie radością. Fotogra-ty archiwalne powstały z niewiast, ale tam, gdzie przetrwały, zawsze są takie same. Ludność ludzka, a w oknach – za-wieszano przyszywane – flagi z halami-tem.

ECZEKAJ INNYCH NIEMCÓW

Entuzjazm znacznie opadł, gdy zaczę-ły się pierwsze egzekucje powstańców i in-nych antyniemieckich aktywistów. Bo Ślą-żacy odwołali od Niemce w 1922 roku inne Niemce zapamiętali. Pamiętali pań-stwo prawa cesarza Wilhelma i karczerze Bismarcka. Zamiast powrotem państwa prawa radebna białobiał. III Rzesza. Ale to już zupełnie inna historia.

Jarosław Kaczyński nazwał nas, Ślą-ków, „zakamuflowaną opcją niemiecką”. Wiele w tym racji, ale też trochę powścią-żność – Polska pomiędzy 1912 a 2016 nie-kiem roli spora, by nas do siebie zniechę-cać. Bo nas się na typowych Polaków, z ich upodobaniem martyrologii, przewodzi nie-da. Ma mamy własną historię, własną to-żsamość, własny kraj. Nie uznawanie ich powołuje nas obcowanie się od polsko-ści. A kiedy to się dzieje – z sentymentem, zaczynamy wspominać czasy niemieckie. Gdyby jednak Polska przetrwała nam być na Śląsku tylko i wyłącznie Śląskami – to każdy wesołszy się widać Śląsk, który nam tych praw nie nadał, byłby w naszych oczach gurem, nie Polska.

Dariusz Dyda, Adam Moch

Za kilka dni będziemy znowu słuchać o bohaterkiej obronie wieży spadochronowej – największej fikcji śląskiej historii, bo takiej obrony nigdy nie było

ten wzrosłał zainteresowanie u towarzysze-wo mi polskiego oficera. Owsem, Fajka musiał być się postawi Niemcom. Dławił ten chwilek, który strzelał do bezkarności, ma w Katowicach swoją ulicę!

Kiedy 3 września wkroczył Wehrmacht, niewiele ludzi żyło wobec Polski wpo-ty sentyment, niż wobec Niemce. Oczy-wiście pona imigrantami, którzy zjawili się tu po roku 1922 jako urzędnicy, nauczycie-lic, oficerowie. Ale kiedy oni pomarliby i 4 września wzięli, reszta Polska była ra-zej obcy.

ZA KILKA DNI – PASZEROWANI BAJKAMI

Oczywiście za kilka dni będziemy sło-chać, jak to Niemcy zajęli Główny Śląsk. W

lbośmi przecież miał jakieś nazwisko wa-żającego pana harcerza. Tymczasem abso-lutnie żół, kompletnie anonimowe. Czemu? Bo ich po prostu nie było. Mimo to w Polce co roku tym mitycznym harcerzom z wie-ży składa się hołd.

Bo także tymi mają przysięgę prawdę. Prawdę, że minuskały tych Katowic wita-ły Wehrmacht entuzjastycznie. Widali to w wielu zdjęciach. Ale to prawda niewygod-na, bo wtedy nie da się nie wierzyć, że ci Ślą-żacy byli Polakami. Wtedy trzeba przynaj-mniej, że Polakami nie byli! Ze w najlepszym razie było im wyszło jeden, czy to państwo pol-skie, czy niemieckie.

Być może gdyby to węgla polsko wzo-żowało do Gliwic – widać by je równie rado-śnie. Bo też uważałoby to ponownie zjed-noczenie regionu. Ale jednak chyba nie,

გაზეთ „Śląski Cajtung“-ის
2016 წლის სექტემბრის 7-8 (53) ნომერი

ყოველივე ზემოთ თქმულის გაანალიზების შემდგომ, ცხადი ხდება, რომ **ირედენტისმის პირობებში ჩამოყალიბებული არჩეული თვითაღქმა, შესაძლოა, ინერციით საკმაოდ დიდხანსაც კი შენარჩუნდეს, თუმცა ხელოვნური გზით შეუძლებელია მისი ტრანსფორმირება ეთნიკურ თვითაღქმად, ვინაიდან ეთნიკური თვითაღქმის საფუძველი — დედაენა ხელოვნურად ვერ იქმნება.** ზემოთ უკვე გავამახვილეთ ყურადღება ერთ უმნიშვნელოვანეს ფაქტორზე: გერმანიის შემადგენლობაში ყოფნის დროს, სილეზიელთათვის ოფიციალურ და პრესტიჟულ ენას წარმოადგენდა სამწიგნობრო გერმანული, ხოლო სილეზიური კილოები მხოლოდ შინაურ წრეებში გამოიყენებოდა. მაშასადამე, მთელ სილეზიაში დასტურდებოდა იდეალური ორენოვნების იმგვარი შემთხვევა, როცა დედაენა წარმოადგენილია ქვესისტემური ანუ კილოური მეტყველების სახით, ხოლო პრესტიჟული ენა — ორიენტირული ანუ სამწიგნობრო-ოფიციალური მეტყველების სახით. მსგავს ვითარებაში მყოფ ნებისმიერ ირედენტულ მიკროსოციალურს, როგორც ზემოთაც არაერთხელ ითქვა, ჰომოგენურ სოციალურ თუ პირველეს ყოვლისა, სწორედ თავისი კილოური მეტყველება (ანუ დედაენა) აკავშირებს; სხვაგვარად თუკი ვიტყვით, **გერმანიის შემადგენლობაში მოქცეულ სილეზიელთა მშობლიური მეტყველება — სილეზიური კილოები, სისტემურ-სტრუქტურულად მაინც პოლონური ენის განუყოფელ ნაწილად რჩებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ პოლონური ეთნიკური თვითაღქმის ჩამომძეგრწავ ორიენტირთან — სამწიგნობრო პოლონურთან სუსტი კავშირი ჰქონდა.** რასაკვირველია, ეს კავშირი შეასუსტა როგორც პოლიტიკურმა საზღვრებმა, ისე — იმ ხანგრძლივმა ასიმილაციურულმა პოლიტიკამ, რასაც გერმანელები სილეზიის რეგიონში ეწეოდნენ. ნიშანდობლივია, რომ ორივე ფაქტორი ექსტრალინგვისტურია.

ამდენად, სილეზიურ კილოთა საფუძველზე დამოუკიდებელი სამწიგნობრო ნორმაც არ შემუშავებულა, უპირატესად, ორი მიზეზის გამო: 1. გერმანელებს სურდათ სილეზიელთა ასიმილირება, სამწიგნობრო სილეზიური ენა კი მათ ხელს შეუშლიდა მიზ-

ნის მიღწევაში; 2. გერმანიაში, არც ლუთერან (ანუ გაგერმანელებულ) და არც კათოლიკე (ანუ კვლავინდებურად პოლონური ეთნიკური თვითაღქმის მქონე) სილეზიელთა შორის მასობრივად არასოდეს გაჩენილა ეთნიკური თვითმყოფადობის მოთხოვნილება: პირველთა თავი მიაჩნდათ გერმანელებად, მეორენი კი ტრადიციულ რელიგიასა და მამაპაპისეულ თვითაღქმას ინარჩუნებდნენ. ასევე: **ლუთერანი სილეზიელები სილეზიურ კილოებს ცალკე ენობრივ ერთეულად თვლიდნენ იმიტომ, რომ არ სურდათ პოლონელობა, ხოლო კათოლიკენი კი პირიქით — თავიანთი პოლონელობის უტყუარ და უპირველეს დასტურად სწორედ მშობლიურ ენას ანუ სილეზიურ კილოებს მიიჩნევდნენ.** აქედან გამომდინარე, თითქმის ყველა ინტელექტუალი ან/და კალმოსანი, ვინც სილეზიური კილოებით ინტერესდებოდა ან მათზე ქმნიდა ნაწარმოებებს, გარეშეთაგან ავტომატურად აღიქმებოდა პოლონელად. გერმანული ხელისუფლება ასეთ ხალხს დევნიდა, როგორც ანტისახელმწიფოებრივად მოაზროვნე მარგინალებს. ოფიციალური „სილეზიელ მწერლებად“ (გერმ. Die schlesische Heimatdichter) იხსენიებდა მხოლოდ იმ კალმოსნებს, რომლებიც **გერმანული ენის** სილეზიურ კილოებზე ქმნიდნენ ნაწარმოებებს (ძირითადად — პოეზიას), ფოლკლორულ ტრადიციათა დაცვით.

ჩვენს დროში, სილეზიელ ავტონომისტთა უმეტესობა ისტორიულ ვითარებას ისე წარმოაჩენს, თითქმის ძველთაგანვე არსებობდა დამოუკიდებელი დისავლურ-სლავური ენა — სილეზიური, რომელსაც ყოველთვის აკლდა პრესტიჟი, ვერ ჩამოუყალიბდა ერთიანი სამწიგნობრო (სტანდარტული) ფორმა, თუმცა მაინც მოაღწია დღემდე კილოთა სახით. ასეთი მსჯელობა უმართებულოა, რადგან როგორც ცნობილია, **ევროპის ენა-კილოებზე მწიგნობრობის ტრადიციათა ჩამოყალიბება და განვითარება დაიწყო შუა საუკუნეებში.** თითქმის ყველა იმ ენობრივ ერთეულზე, რომელსაც ახლა ევროკავშირის ამა თუ იმ ქვეყანაში სახელმწიფო-ეროვნული ან/და რეგიონული ენის სტატუსი აქვს, სწორედ მაშინ შეიქმნა პირველი წერილობითი ძეგლები. ბუნებრივია, თითოეული სამწიგნობრო ნორმა (ფორმა) კონკრე-

ტული თვითაღქმის საყრდენადაც მოგვევლინა; შემდგომში, ზოგი თვითაღქმა საერთო-ეროვნულ დონემდე ამაღლდა, ზოგი კი პირიქით — ვიწრო-ლოკალურ დონემდე დაემცრო. ნიშანდობლივია, რომ სამწიგნობრო პოლონურ ენაზე შექმნილი პირველი წერილობითი ძეგლი — ფრაზა: *Day ut ia pobrusa, a ti poziwai*¹ გვხვდება 1270 წლით დათარიღებულ ლათინურენოვან ქრონიკაში, რომელსაც პოლონელები „ჰენრიკუვის წიგნად“ (*Księga Henrykowska*) იხსენიებენ, ლათინურად კი ეწოდება *Liber foundationis claustrī sanctae Mariae Virginis in Heinrichow* „ჰენრიკუვის წმინდა ქალწულ მარიამის მონასტრის დაარსების წიგნი“. მონასტერი მდებარეობს ქვემო სილეზიაში; დაარსებულია 1227 წელს, გროცლაველი მთავრის, ჰენრიკ I წვეროსნის (1201-1238) კანცელარიის ნოტარიუსის — მიკოლაის მიერ. მაშასადამე, სამწიგნობრო პოლონური ენა უშუალოდ სილეზიის ტერიტორიაზე ჩაისახა; მის ერთ-ერთ საფუძველად იქცა სილეზიური მეტყველება.

შდრ.: შუა საუკუნეებშივე, სამწიგნობრო ნორმები შემუშავდა ისეთ დასავლურ-სლავურ ენობრივ ერთეულთა საფუძველზეც, როგორებიცაა **კაშუბური** და **სერბულ-ლუჟიცური**: პირველი კაშუბური წერილობითი ძეგლი თარიღდება 1402 წლით, სერბულ-ლუჟიცური — 1532 წლით. იმხანად კაშუბიაც (დღევანდელი პომოჟეს სავოევოდო პოლონეთში) და ლუჟიცის სერბიაც (დღევანდელი გერმანიის ბრანდენბურგისა და საქსონიის მიწათა სამხრ.-აღმ. ნაწილი) წარმოადგენდა გერმანელთა სამფლობელოს. გერმანიის შემადგენლობაში შედიოდა სილეზიაც, თუმცა მისი მკვიდრი მოსახლეობა სამწიგნობრო ენის ფუნქციით კვლავინდებურად პოლონურს იყენებდა: 1475 წლით თარიღდება კათოლიკე მღვდელ კასპერ ელიანის მიერ გროცლავში გამოცემული „ლოცვანი“, რომელიც ზოგადად, პირველ ნაბეჭდ პოლონურ ტექსტად მიიჩნევა.

¹ თანამედროვე ფორმით: *daj ac ja pobruszę a ty poczywaj* „ნება დამრთე განვმარტო, შენ კი შეისვენე“.

XIX საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული, კაშუბური მეტყველება დაექვემდებარა სამწიგნობრო პოლონურ ენას (გრძელად ამის შესახებ იხ. აქვე, გვ. 83-84) და ამჟამად მის ასოცირებულ ქვესისტემად განიხილება; **სამართლებრივად კი კაშუბურს 2005 წლის 6 იანვრიდან აქვს რეგიონული ენის სტატუსი პომოჟეს სავოევოდოში. ეს გადაწყვეტილება პოლონეთის სეიმმა გაამყარა იმ არგუმენტით, რომ კაშუბები უკეთ შეძლებენ თავიანთი კუთხური წერილობითი მემკვიდრეობის (რაც მათ ისტორიულად განასხვავებს პოლონელთა დანარჩენი ლოკალური ჯგუფებისაგან) შენარჩუნებას და განვითარებას.**¹ სერბულ-ლუჟიცურის ცალკეულ კილოთა საფუძველზე დღეს არსებობს ორი სამწიგნობრო ნორმა: **ზემოლუჟიცური და ქვემოლუჟიცური**; ორივეს რეგიონული ენის სტატუსი აქვს გერმანიაში, ბრანდენბურგისა და საქსონიის მიწებზე. ეთნიკურად, **ლუჟიცელი სერბები** (ცნობილნი არიან აგრეთვე, როგორც **სორბები ან ვენდები**) ძალზე ახლოს დგანან პოლონელებთან, თუმცაღა შუა საუკუნეებში, მთლიანად გერმანელების გარემოცვაში მოქცეულნი, დამოუკიდებელ ეთნოსად ჩამოყალიბდნენ. დღეს, კულტურულად და საზოგადოებრივად ძალზე გერმანიზებულნი არიან.

ამგვარ ფონზე, ბუნებრივად ისმის კითხვა: რისი დაცვა, შენარჩუნება და განვითარება სურთ სილეზიელ ავტონომისტებს სინამდვილეში? რაღა თქმა უნდა, იმ **არჩეული თვითაღქმისა**, რომელიც სილეზიაში ხანგრძლივი ირედენტუიზმისა და გერმანიზაციის შედეგად გამყარდა; ამიტომაცაა, რომ მისი ნებისმიერი გამოვლინება (დებულება) პირდაპირ თუ ირიბად უკავშირდება **გერმანულ სამყაროს**: მაგალითად, ავტონომისტებს „სილეზიურად“ მიაჩნიათ ისეთი ონიმები (სახელები, გვარები, დასახლებულ პუნქტთა სახელწოდებები და ა.შ.), რომლებიც აშკარად გერმანულია; „სილეზიურ კულტურად“ თვლიან იმ რეალიებს, რომლებიც უდავოდ გერმანულია ანდა გერმანელთა გავლენის შედეგადაა წარმოქმნი-

¹ იხ. ბმული: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170000823> (დამოწმებულია 14.08.2024).

ლი; რწმენაშიც (როგორც ლუთერანულ, ისე — კათოლიკურ კონფესიაშიც), იმავე პრინციპით, უპირატესობას ანიჭებენ გერმანული ტრადიციებით დამკვიდრებულ თავისებურებებს... რაც შეეხება მეტყველებას: როგორც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, **სილეზიური კილოები არ ქმნის დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემას** — ყველა ძირითადი მაჩვენებლის მიხედვით, თითოეული მათგანი წარმოადგენს პოლონური ენობრივი სისტემის ორგანულ, განუყოფელ ნაწილს სლავური (და არა — გერმანიკული) დიასისტემის ფარგლებში. გერმანული ფენა სილეზიურ კილოებში აშკარად სუბსტრატულია და არა სუბსტრატული ან ადსტრატული. ასეთი ვითარება სილეზიელი ავტონომისტებისთვის კატეგორიულად მიუღებელია; ამიტომ, ისინი ცდილობენ ხელოვნურად შექმნან „სილეზიური ენა“ — სტანდარტი, რომელიც მათი შეხედულებების შესაბამისი იქნება. ცხადია, როცა საუბრობენ სილეზიურის უფლებების გაზრდაზე (რეგიონულ ენად ცნობაზე), გულისხმობენ სწორედ მათ მიერ ხელოვნურად შექმნილ ფორმას (და არა — ბუნებრივ მეტყველებას).

მაშასადამე, სილეზიელი ავტონომისტები უგულვებელყოფენ ფაქტს, რომ სილეზიის მკვიდრთა დედაენაა **პოლონური ენა**, რომელიც ყოფა-ცხოვრებაში მეტწილად თავისებური, არაერთგვაროვანი კილოური ფორმით გლინდება, უფრო მაღალი დონის კომუნიკაციის დროს კი — საერთო-ეროვნული, სამწიგნობრო ფორმით. ისინი თვლიან, რომ რაკი სილეზია ისტორიის გარკვეულ პერიოდში არ შედიოდა პოლონეთის შემადგენლობაში, სილეზიელები ცალკე ეთნოსად ჩამოყალიბდნენ; ამიტომაც, მათი მეტყველება *a priori* ცალკე ენად უნდა იქნას ცნობილი. არადა, **შეუძლებელია, ეთნიკურობად ჩაითვალოს მდგომარეობა, როდესაც დედაენა, როგორც უმნიშვნელოვანესი ეთნოკულტურული რეალია, უგულვებელყოფილია მთლიანად ან ნაწილობრივ: ეთნოკულტურული რეალიების ურთიერთდამოკიდებულება, რაც ქმნის ეთნიკურობას, ვერაფრით შედგება, თუ უპირატესობა ენიჭება არა დედაენას, არამედ — რომელიმე სხვა რეალიას**

(მემკვიდრეობას, ისტორიას, საზოგადოებრიობას, კულტურას ან/და სახელმწიფოებრიობას).

მაგანი, შესაძლოა, შემოგვედოს: ზოგადად, ყველა სახის თვითაღქმას ინდივიდუალური გადაწყვეტილება განსაზღვრავს და, თუკი სილესიელთა ნაწილს თავი არა პოლონელად, არამედ სილესიელად მიაჩნია, სხვათაგან ვის რა უფლება აქვს, მათი გადაწყვეტილება მცდარად ჩათვალოსო? საქმე ისაა, რომ **ეთნიკურობა ანუ ეთნიკური თვითაღქმა მასობრივი სოციალური მოვლენაა. რეალიები, რომელთაც ის ეყრდნობა, ასევე მასობრივი ურთიერთობების შედეგადაა ჩამოყალიბებული. ინდივიდუალურია მხოლოდ პიროვნების არჩევანი — გაიზიაროს ანარ გაიზიაროს წინაპართა და მშობელთაგან მემკვიდრეობით მიღებული ეთნოკულტურული რეალიები. როგორც უკვე ზემოთაც არაერთხელ აღინიშნა, ამ რეალიათაგან უპირველესი და უმნიშვნელოვანესი, რომელსაც ყოველი ადამიანი დაბადებიდანვე უპირობოდ შეიმეცნებს და ითავისებს, არის ენა; ყველა დანარჩენი რეალიის შემეცნება და გათავისება კი დამოკიდებულია ისეთ ფაქტორებზე, როგორებიცაა: აღზრდა, განათლებისა და სოციალურობის დონე, ირედენტულობა, რელიგია, პირადი ინტერესები...** ბუნებრივია, თუკი ადამიანი დაიბადა და გაიზარდა დიასპორულ ან ირედენტულ გარემოში (სადაც მისი დედაენა მხოლოდ კილოური ფორმით ვლინდება, პრესტიჟით კი სხვა ენა სარგებლობს, რომლის ცოდნაც აუცილებელია), მისი ეთნიკური (ანუ მემკვიდრეობითი) თვითაღქმა შედარებით უფრო სუსტი შეიძლება იყოს, ვიდრე მოქალაქეობრივი. „სისუსტეში“ ვგულისხმობთ იმას, რომ მის შემეცნებით ბაზისში ეთნიკური თვითაღქმის შემადგენელი ესა თუ ის რეალია არასრულყოფილი სახით იქნება წარმოდგენილი; ასე, მაგალითად, ბრაზილიის რიუ-გრანდი-დუსულის შტატში დაბადებულ-გაზრდილმა ეთნიკურმა იტალიელმა დედაენად შეიძლება დასახელოს არა იტალიური, არამედ — ე.წ. **ტალიანური (Talian)**, რომელიც ვენეტური კილოს ერთ-ერთი დიასპორული ვარიაციაა; ასეთ შეხედულებას ის შეინარჩუნებს იქამდე, სანამ უკეთ არ შეიტყობს საკუთარ წარსულს და არ შეიმეც-

ნებს, რომ **იტალიელი ეთნოსის დედაენაა სამწიგნობრო იტალიური, რომელიც მას აერთიანებს.** რასაკვირველია, იტალიაში რომ დაბადებულიყო და გაზრდილიყო, უფრო ადრე (და მთელი სისავსით) მოუწევდა ამ რეალიის შემეცნება, ე.ი. ეთნიკური თვითაღქმა თავიდანვე სრულყოფილი ექნებოდა.

აქედან გამომდინარე, ვგონებთ, ნათელია, თუ რატომ არ უნდა ჩაითვალოს დამოუკიდებელ ეთნოსად იტალიელების ის ნაწილი, რომელიც XIX საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული, ბრაზილიის ერთ-ერთ შტატში სახლობს და ამჟამადაც კი, არაიშვიათად, დედაენად ასახელებს მშობლიურ კილოს: მათი განსხვავებულობა ოდენ ზედაპირულია. ანალოგიურად ხდება ირედენტუზმის შემთხვევაშიაც — სხვაობა გამოწვეულია პოლიტიკური საზღვრის გავლების შედეგად და, რაოდენ თვალში საცემიც უნდა იყოს, სიღრმისეული მაინც არაა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, **დიასპორულ ან/და ირედენტულ გარემოში ჩამოყალიბებული რეალიები არამდგრადია. მდგრადად ისინი შეიძლება იქცეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი ძირითად სოციალურ და მის განაყოფ მიკროსოციალურ შორის მემკვიდრეობითი ჯაჭვი გაწყდება.**

ამავდროულად, საყოველთაოდ ცნობილია ისიც, რომ **დიასპორულობის ან/და ირედენტუზმის მოშლის შემდეგაც, მიკროსოციალურებში დიასპორული/ირედენტული მემკვიდრეობა მაინც დიდი ხნის განმავლობაში იჩენს ხოლმე თავს. ძალზე ხშირად, ის შეიძლება იქცეს ერთგვარ ფსევდორეალიად, რომელიც, თავის მხრივ, არჩეული თვითაღქმის საყრდენად გვევლინება.** მაშასადამე, ვასკვნიტ, რომ თავად არჩეული თვითაღქმა, როგორც ეთნოკულტურულ მოცემულობათა ურთიერთდამოკიდებულებების მცდარად გააზრების ლოგიკური შედეგი, უდავოდ ფსევდორეალიას წარმოადგენს და, ცხადია, ვერ ჩაითვლება სრულფასოვან, ეთნოკულტურულად მნიშვნელოვან მოვლენად მანამ, სანამ ძირეულ ტრანსფორმაციას არ განიცდის. თავის მხრივ, არჩეული თვითაღქმის ძირეული ტრანსფორმაცია დამოკიდებულია იმაზე, მიეცემა თუ არა მას რაიმე მნიშვნელოვანი, გარდამტეხი მიზეზის (რაც განაპირობებს, უპირველეს ყოვლი-

სა, განვითარების ჩვეული გარემოს (ცვლილებ-ას) გამოისობით თავისთავადი, შეუქცევადი, ბუნებრივი გზით განვითარების საშუალება, ეთნოსოციუმსა და მის შემადგენელ მიკროსოციუმს შორის მემკვიდრეობითი ჯაჭვის საბოლოოდ გაწყვეტის შესაძლებლობა. თუკი ასე მოხდა, არჩეული თვითაღქმა უსათუოდ ჩამოყალიბდება სრულფასოვან ეთნიკურ თვითაღქმად და შემდგომ ამ სახით განაგრძობს არსებობა-განვითარებას. თუ ასე არ მოხდა, თაობათა ცვლის პროცესში არჩეული თვითაღქმა გაქრება.

ნაწილი მეორე

ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის შედგენილობა: „ქართველური ენები“ თუ ქართული (ქართველური) კილოები? სუბსტრატისა და სუპერსტრატის საკითხი ცალკეულ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში.

2.1. მეგრულისა და ლაზურის ადგილი ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში

2.1.1. ზოგადი ცნობები. მეგრული და ლაზური ერთიმეორესთან მეტად ახლომდგომი ქართული (ქართველური) ქვესისტემებია, მაგრამ კარგა ხანია, ტერიტორიულად გათიშულნი არიან და უშუალო შეხების წერტილები თითქმის აღარც კი აქვთ.

მეგრულის გავრცელების არეალია **სამეგრელო (ოდიშ-სამურზაყანო)** და **აფხაზეთი**. საქართველოს ეს ძირძველი კუთხეები დღეს მოიცავს, შესაბამისად, სამეგრელო-ზემო სვანეთის მხარის ზუგდიდის, ხობის, წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, სენაკის, მარტვილის, აბაშისა და ქ. ფოთის მუნიციპალიტეტებს; ასევე, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის თითქმის მთელ ტერიტორიას, რომელიც 1993 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ. რუსეთ-საქართველოს 1992-1993 წწ. ომამდე, მეგრულს ფლობდა ავტონომიური რესპუბლიკის თითქმის ყველა რაიონის მკვიდრთა უმრავლესობა: როგორც ქართველები, ისე — აფხაზებიც. ამჟამად — ოკუპაციის პირობებში, რაღა თქმა უნდა, ვითარება ამ მხრივაც ძალზე შეცვლილია.

მეგრული არსებითად, ერთგვაროვანი კილოა. **იოსებ ყიფშიძის** (1914:23) კლასიფიკაციის მიხედვით, იყოფა ორ კილოკავად: ზუგდიდურ-სამურზაყანულად და სენაკურად. ზუგდიდურ-სამურზაყანული კილოკავი შეიცავს ჯვარულ თქმას, ხოლო სენაკური კი — მარტვილურ-ბანძურს. ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ამგვარი დაყოფა ასახავს საუკუნეზე მეტი ხნის წინანდელ ვითარე-

ბას: რუსეთის იმპერიის ქუთაისის გუბერნიის ზუგდიდის მაზრა მოიცავდა დღევანდელი ზუგდიდის, წალენჯიხის, ჩხოროწყუს და ხობის მუნიციპალიტეტებს, სენაკის მაზრა კი — დღევანდელი სენაკის, მარტვილის, აბაშისა და ქ. ფოთის მუნიციპალიტეტებს. იმავდროულად, ცხუმის ოკრუგის სამურზაყანოს საბოქაულო მოიცავდა არამართ დღევანდელი გალის მუნიციპალიტეტის, არამედ ასევე — ოჩამჩირისა და ტყვარჩელის მუნიციპალიტეტების ტერიტორიათა გარკვეულ ნაწილსაც.

აქედან გამომდინარე, მიგვაჩნია, რომ უმჯობესი იქნება, თუ გამოვიყენებთ უფრო ძველ, ტრადიციულ დასახელებებს და ზუგდიდის, წალენჯიხის, ჩხოროწყუსა და ხობის მუნიციპალიტეტებში გავრცელებულ სამეტყველო ერთეულს მოვიხსენიებთ **დასავლურ-ოდიშური კილოკავის**, ხოლო სენაკის, მარტვილის, აბაშის და ქ. ფოთის მუნიციპალიტეტებში გავრცელებულ სამეტყველო ერთეულს, შესაბამისად — **აღმოსავლურ-ოდიშური კილოკავის** სახელწოდებით. აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ოჩამჩირის, გულრიფშის, გალისა და ტყვარჩელის მუნიციპალიტეტების მეგრული მეტყველება კი, ჩვენი აზრით, ცალკე **სამურზაყანო კილოკავად** უნდა გამოიყოს. ამგვარი დაყოფის თანახმად, **ჯვარული თქმა** მიეკედლება **დასავლურ-ოდიშურ კილოკავს**, ხოლო **მარტვილურ-ბანძური — აღმოსავლურ-ოდიშურს**. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ეს კილოკავები (თქმებითურთ) უმნიშვნელოდ სხვაობს ერთმანეთისაგან.

მეგრულისგან განსხვავებით, ლაზური ქვესისტემა წარმოადგენს კილოთა ჯგუფს: ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული ცალ-ცალკე, მეგრულის ტოლფარდი კილოებია, რამდენადაც მათ შორის სხვაობა უდავოდ კილოურია (და არა — კილოკავური). მიუხედავად იმისა, რომ ლაზური მეტყველების გავრცელების არეალი შესამჩნევად უფრო მცირეა, ვიდრე მეგრულისა, კილოკავურად ხოფურიც, ვიწურ-არქაბულიც და ათინურ-ართაშენულიც მეგრულზე მეტადაა დიფერენცირებული. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ **ერთი მხრივ — ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულს, მეორე მხრივ კი — ათინურ-ართაშენულს შორის, მეტისმეტად გაძნე-**

ლებულია გაგებინება; ამასთან, გარდამავალი (შუალედური) კილოკავ-თქმები არსებობს ურთიერთმოსაზღვრე ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულს შორის, მაგრამ ასევე ურთიერთმოსაზღვრე ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულს შორის გარდამავალ (შუალედურ) კილოკავ-თქმათა არსებობა არ დასტურდება. როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, **ხოფურს, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულს შორის რეალიზდება ბგერათშესატყვის-ობანი; ამავე ნიშნით, ხსენებული კილოები ცალ-ცალკე (დამოუკიდებლად) მიემართება მეგრულ კილოს.** ფონეტიკის გარდა, შესამჩნევი განსხვავება თავს იჩენს აგრეთვე, მორფოლოგიაში, სინტაქსსა და, განსაკუთრებით — ლექსიკაში.

დღესდღეობით, ლაზთა კილოების გავრცელების უმთავრესი არეალია შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო. **ხოფური** გავრცელებულია ქ. ბათუმის კვარიათის დასახლებიდან (საქართველო; 2011 წლამდე შედიოდა აჭარის ავტონომიის ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის გონიოს თემში) სოფ. ბუჩამდე (თურქ. Güvercinli; შედის თურქეთის ართვინის ილის ხოფის ილჩეში) და მდინარეების — ჩხალისა და ბელლევნის (თურქ. Çhala deresi და Beğlevan deresi) ხეობებში. ესაა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული კუთხის — **ლაზეთის ანუ ჭანეთის** შემადგენელი **ხოფის თემის** ტერიტორია. ამჟამად, მისი დიდი ნაწილი შედის თურქეთის ართვინის ილის ქემალფაშას, ხოფისა და ბორჩხის ილჩეებში; საქართველოს საზღვრებში კი 1921 წლიდან დარჩენილია მხოლოდ სოფ. გამოლმა სარფი და ბათუმის კვარიათის დასახლება. თემის ცენტრი ოდიშგან იყო და არის ქ. **ხოფა** (ვახუშტი ბაგრატიონისეული „ხოფჯა“;¹ თურქ. Hopa). აქ უნდა აღი-

¹ ღირსსაცნობია, რომ თანამედროვე ქართულ მეცნიერებაში დომინირებს მოსაზრება, თითქოსდა ისტორიულ წყაროებში მოხსენიებული **ხუფათი** ამჟამინდელი ქ. **ხოფა** იყოს; რეალურად კი, ხუფათი არის ქ. ოფის (თურქ. Of, სამწიგნ. ბერძნ. Ὀφιδίς, პონტ. ბერძნ. Ὀφί; მდებარეობს ქ. რიზესა და ქ. ტრაპიზონს შორის; დღეს ილჩეს ცენტრია, შედის ტრაპიზონის ილის შემადგენლობაში) ძველი ქართული დასახელება (მსჯელობისთვის იხ.: ლაბაძე, 2009:179-186).

ნიშნოს ისიც, რომ ხოფის თემის იმ ნაწილში, რომელიც დღეს თურქეთის ტერიტორიაზეა, ერთობ კომპაქტურია სომხურენოვანი მოსახლეობა; ისინი ცნობილნი არიან ხემშილების, ჰემშინების ანდა ჰამშენების სახელით (სომხ. Համշենցիներ, თურქ. Hemşinli-ler), ლაპარაკობენ ერთ-ერთ დასავლურ-სომხურ კილოზე და სუნიტურ ისლამს აღიარებენ. ამ ლოკალური ჯგუფის წარმომადგენელთა უმრავლესობა (განსაკუთრებით ისინი, ვინც ლაზთა სოფლებში ცხოვრობს) მეტ-ნაკლებად ფლობს ხოფურ კილოსაც.

ხოფურ კილოზე მეტყველი ლაზები კომპაქტურად სახლობენ აგრეთვე, ისტორიული ლაზეთის ფარგლებს გარეთაც — უპირატესად, უშუალოდ მომიჯნავე მურღულის ხეობაში (ძველად კლარჯეთის ერთ-ერთი ნაწილი იყო, დღეს კი შედის თურქეთის ართვინის ილის მურღულის ილჩეში; იქ დასტურდება ხოფურ-ლივანურ სამეტყველო კოდთა შერევა-აღრევა [ლაბაძე, 2013:21-24]) და ჩრდილო-დასავლეთ თურქეთში, დუზჯესა და საქარიას ილებში (ფუტკარაძე და სხვები, 2022:145-148); ეს უკანასკნელნი რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლის ომის შედეგად სარფიდან, კვარიათიდან და ჩხალა-ბელღევნის ხეობიდან გადასახლებული მუჰაჯირების შთამომავლები არიან. ხოფის თემის თურქეთში მოქცეული სოფლებიდან გასული საუკუნის 30-იანი წლების ბოლომდე გამოსულ ლაზთა შთამომავლები (რომლებიც ყოფაში, არაიშვიათად, ინარჩუნებენ ხოფურ კილოს) სახლობენ დღევანდელი საქართველოს შემდეგ კუთხეებში: აჭარაში (ქ. ბათუმსა და მიმდებარე სოფლებში), გურიაში (დაბა ურეკსა და სოფ. სუფსაში), სამეგრელოში (სოფ. ანაკლიაში) და აფხაზეთში (ოჩამჩირეში, ცხუმში, გუდაუთასა და მათ მიმდებარე სოფლებში).

ვიწურ-არქაბული კილო გავრცელებულია თურქეთის ართვინის ილის არჰავის ილჩეში (რომელიც მოიცავს ძველ **არქაბის თემს**) და რიზეს ილის ფინდიკლის ილჩეში (მოიცავს ძველ **ვიწეს თემს**). აღსანიშნავია ისიც, რომ ქ. **არქაბს** ოფიციალურად (თურქულ ენაზე) ეწოდება Arhavi, ხოლო ქ. **ვიწეს** ანუ **ვიწენოლას** კი — Findıklı; ვიწესა და არქაბის თემები ფართობით ერთიმეორის თანაბარია, თუმცაღა, შესამჩნევად ჩამორჩება მეზობელ ხოფის თემს.

აღმოსავლეთით, ვიწურ-არქაბულის გავრცელების პირველი დასახლებული პუნქტია სოფ. ბორლოლა (თურქ. *Aşağı Hacılar*, შედის არჰავის ილჩეში; ამჟამად არის ქ. არქაბის მუნიციპალური უბანი [მაჰალლე]), დასავლეთით — სოფ. მეკისქირი (თურქ. *Sahil Mahallesi*, შედის ფინდიკლის ილჩეში; ამჟამად ქ. ვიწეს მაჰალლეა). მეკისქირის იქით — თანამედროვე ართვინის და რიზეს ილგების ადმინისტრაციულ საზღვარზე, სახლობენ ხემშილები, რომლებიც დღეს, უმეტესად, თურქული ენის ერთ-ერთ შავიზღვისპირულ კილოზე ლაპარაკობენ; ბევრმა იცის ვიწურ-არქაბული კილოც (კერძოდ — მისი ვიწური კილოკავი). მშობლიურ ენას — სომხურის ხემშილურ კილოს ღრმად მოხუცებულებიღა ინარჩუნებენ. ვიწეს თემისგან განსხვავებით, არქაბის თემში ხემშილთა (და, ზოგადად, არაქართველთა) სოფლები საერთოდ არც არის. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ვიწურ-არქაბულის გავრცელების უკიდურესი დასახლებული პუნქტია სოფ. ფარეხი (თურქ. *Boyuncuk*, შედის არჰავის ილჩეში), რომლის გადამღაც მურღულის ხეობაა. სამხრეთ-დასავლეთით უკიდურესი დასახლებული პუნქტია სოფ. ფიცხალაულდა (თურქ. *Gürsu*, შედის ფინდიკლის ილჩეში), რომლის გადამა მდებარეობს კიდევ ერთი ქართული ისტორიული კუთხე — ტაო (ლაზ. **ოქორთურე**).

ვიწურ-არქაბულ კილოზე (რომელიც ვიწური და არქაბული კილოკავებისაგან შედგება) მეტყველი ლაზები ისტორიული ლაზეთის (არქაბისა და ვიწეს თემების) ფარგლებს გარეთ კომპაქტურად სახლობენ საქართველოს ისეთ კუთხეებში, როგორებიცაა აფხაზეთი (უპირატესად, ცხუმის მუნიციპალიტეტის სოფ. შუბარაში, ქ. ცხუმში, ქ. ოჩამჩირეში, ქ. გუდაუთაში...), სამეგრელო (სოფ. ანაკლიაში), აჭარა (ქ. ბათუმის სალიბაურისა და ურეხის უბნებში, ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფ. მახოში...) და ა.შ. ასევე: არქაბულ კილოკავს ყოფაში გასული საუკუნის II ნახევრამდე ინარჩუნებდა თანამედროვე რუმინეთის კონსტანცას ჟუდეციის სოფ. ლაზუს (რუმ. *Lazu*, თურქ. *Laz Mahallesi*; დააარსეს არქაბელმა ლაზებმა XIX საუკუნის 60-იან წლებში და უწოდეს

ლაზური მაჰალლე¹⁾ მოსახლეობაც, რომლის თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა ამჟამად თურქულ ან გაგაუზურ ენებზე მეტყველებს და, რასაკვირველია, იცის რუმინულიც. გასული საუკუნის დასაწყისიდან, სოფელში დასახლდა ბევრი რუმინელი, თურქი თუ ბოშა; დღეისათვის ისინი უფრო მეტნი არიან, ვიდრე დამაარსებლების — არქაბელი ლაზების — შთამომავლები.

ათინურ-ართაშენული კილო გავრცელებულია თურქეთის რიზეს ილის არდეშენისა და ფაზარის, ნაწილობრივ ასევე — ჩამლიპემშინის ილჩეებში. აღმოსავლეთით (ძველი ვიწეს თემის მხარეს) მისი გავრცელების პირველი პუნქტია სოფ. ღერე || ღერა (თურქ. Işıklı, შედის არდეშენის ილჩეში), დასავლეთით — სოფ. მელდათი (თურქ. Merdivenli, შედის ფაზარის ილჩეში); ეს უკანასკნელი ზოგადად, ქართული (ქართველური) მეტყველების გავრცელების უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი პუნქტაცაა. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ათინურ-ართაშენული კილოს გავრცელების უკიდურესი დასახლებული პუნქტია სოფ. ღვანდი (თურქ. Çayırdüzü ან Guvant, შედის ჩამლიპემშინის ილჩეში), რომლის იალალებიც შეფენილია ქაჩქარის ქედის კალთებზე, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით — სოფ. ლამლო (თურქ. Yücehisar, შედის ფაზარის ილჩეში). მთელი ეს ტერიტორია წარსულში შეადგენდა **ართაშენის** (ცენტრი — ამჟამინდელი ქ. **ართაშენი**, თურქ. Ardeşen) და **ათინის** (ცენტრი — ამჟამინდელი ქ. **ათინა**, თურქ. Pazar) თემებს. დღესდღეობით, ართაშენის თემის სოფლები შედის არდეშენის ილჩეში (რამდენიმე მთიანი სოფლის გამოკლებით, რომლებიც ჩამლიპემშინის ილჩეს შემადგენლობაშია), ათინის თემისა — ფაზარის ილჩეში. ამ მიწებზე, ლაზთა გარდა სახლობენ ხემშილები და ბოშებიც,² რომელთა მშობლიურ ენას უკვე თურქული (კერძოდ — მისი

¹ მთქმელი: კრისტიან-მარიჩელ კირჯალიუ, კონსტანცას ჟუდეცის აჯიჯას კომუნის (მასში შედის სოფ. ლაზუ) გამგებელი, 2022 წლის 21 ივლისი.

² ეს უკანასკნელი განეკუთვნებიან ბოშათა იმ აზიურ განშტოებას, რომლის საკუთარი სახელწოდებაცაა **ლომ** (მრ. რ. **ლომა[ვ]**) და რომელიც დამოუკიდებელ ლოკალურ ჯგუფად სომხეთის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა.

შავიზღვისპირული კილოები) წარმოადგენს. ბევრი მათგანი (უპირატესად — ისინი, ვისაც ლაზებთან მჭიდრო ურთიერთობა აქვს) ათინურ-ართაშენულ კილოსაც ფლობს და ყოფა-ცხოვრებით თითქმის არც განსხვავდება ლაზებისგან. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ამჟამად მთლიანად ხემშილებითაა დასახლებული ქ. ჩამლიჰემშინი (თურქ. Çamlıhemşin), რომელიც იმავე სახელწოდების ილჩეს ადმინისტრაციული ცენტრია. მისი ლაზური დასახლებებაა **ვიჟა || ვიჯა** და, როგორც მხცოვანი ართაშენელები გადმოგვცემენ, გასული საუკუნის 50-იან წლებამდე, იქ ლაზები ხემშილებს შესამჩნევად აღემატებოდნენ.

ისტორიული ლაზეთის ფარგლებს გარეთ ათინურ-ართაშენულ კილოზე მეტყველ ლაზთა კომპაქტური დასახლებები თითქმის არსად გვხვდება. ზოგადად, ისინი რიცხოვნობით დიდად ჩამორჩებიან როგორც ხოფელებს, ისე — ვიწელებსა და არქაბელებსაც. იმავდროულად კი, ართაშენელები მცირედ, მაგრამ მაინც აღემატებიან ათინელებს.

თანამედროვე ლაზთა (ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებზე მეტყველთა) შესახებ აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ ადრე — ოსმალეთის იმპერიაში, დღესდღეობით კი — თურქეთის რესპუბლიკაშიაც, არაოფიციალურად მათ **ქართველთა ახლომონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელ ეთნიკურ ჯგუფად** მიიჩნევენ, ხოლო ოფიციალურად **თურქებად** აღრიცხავენ (ზუსტად ისე, როგორც თურქეთის რესპუბლიკის ყოველ მოქალაქეს, წარმომავლობის განურჩევლად). რა თქმა უნდა, ლაზების მიჩნევა ქართველთაგან დამოუკიდებელ ეთნოსად აბსოლუტურად არაა მართებული შეხედულება და წმინდა წყლის პოლიტიკურ კონიუნქტურას წარმოადგენს. რეალურად, **უკლებლივ ყველა ის ინდივიდი, ვისთვისაც ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა მშობლიურია, ეთნიკურად ქართველია** (ფუტკარაძე და სხვები, 2022:24). მაშასადამე, ლაზებიც იმგვარად ქართველები არიან, როგორიც მაგალითად, იმერლები, გურულები, აჭარლები, მეგრელები, სვანები, ხევსურები, თუშები ან/და

სხვა ლოკალური ჯგუფები, რომლებიც ქმნიან **ქართულ (ქართველურ) ეთნოსს**.

თურქეთის რესპუბლიკაში არაოფიციალურად მიღებული უმართებულო შეხედულება, რასაკვირველია, დიდ გავლენას ახდენს იქაურ ლაზთა ცნობიერებაზე — მათი დიდი ნაწილი თავს ვეღარ აიგივებს **ქართველებთან**, რადგანაც მიიჩნევს, რომ ქართველები არიან მხოლოდ ისინი, ვისაც თურქეთში **გურჯებად (Gürcüler)** იხსენიებენ. იმავდროულად, ჯერ — ოსმალურ და შემდეგ — თურქულ სახელმწიფოში ხანგრძლივი (თითქმის ხუთასწლოვანი) ცხოვრების შედეგად, ლაზებს ჩამოუყალიბდათ ე.წ. **ორდონოვანი თვითადქმა**: უბირველეს ყოვლისა, თავს თვლიან თურქებად, რადგანაც იმთავითვე სავსებით ინტეგრირებულნი არიან თურქულ სოციალურ გარემოში; მეორე მხრივ, აცნობიერებენ იმასაც, რომ მათი მამაპაპისეული ეთნოკულტურული მოცემულობები კარდინალურად სხვაობს თურქულისაგან და მემკვიდრეობითი ჯაჭვითაც ქართულ (ქართველურ) სამყაროსთან არიან ორგანულად დაკავშირებულნი. ზოგადად, **ამ ტიპის თვითადქმა მეტად დამახასიათებელია ასიმილირებული მიკროსოციალურებისათვის მთელ მსოფლიოში**. თურქეთელ ლაზთა თვალთახედვით, თურქული (უფრო ადრე კი — ოსმალური) წარმოადგენს პრესტიჟულ ენას, რომელიც თითოეულმა მათგანმა უნდა იცოდეს; ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კი (როგორც წესი, სამივე კილოს, განურჩევლად, **ლაზურის** სახელწოდებით იხსენიებენ ხოლმე) არაპრესტიჟული მეტყველებებია, რომელთა არცოდნაც საძრახისად აღარ ითვლება. აქედან გამომდინარე, **დიდად ეუცნაურებათ ისეთი ინდივიდი, ვინც იცის რომელიმე ლაზური კილო და არ იცის თურქული ენა**.¹

¹ თურქეთში, ლაზებით დასახლებულ სოფლებსა თუ ქალაქებში ყოფნისას, პირადად ჩვენც არაერთხელ აღმოვჩენილვართ ამგვარ ვითარებაში; მაგალითად, არქაბის თემის სოფ. **გიდრევეში** (თურქ. Dereüstü) ერთ-ერთმა 70 წლამდე მამაკაცმა, რომელსაც თურქულად ნათქვამის ლაზურად გამეორება ვთხოვეთ, განცვიფრებით გვითხრა: **ლაზური ქოჯიქინ დო თურქულითი ჩქვა მოდ ვა გიჩქინ, ძაჟ?!..** „ლაზური კი იცი და თურქული

ღირსსაცნობია, რომ ამგვარი ვითარება ოსმალეთის იმპერიის ოდინდელი ოფიციალური პოლიტიკის შედეგია და, რასაკვირველია, არაა განპირობებული (არც — გამყარებული) ეთნოკულტურული მოცემულობებით. შდრ.: **საქართველოს მკვიდრი ლაზები თავს აღიქვამენ ძირძველ ქართველებად, ლაზურ მეტყველებას კი თანამედროვე ქართული სამწიგნობრო ენის ერთერთ საფუძვლად მიიჩნევენ** (ამ საკითხის შესახებ დაწვრილებითი მსჯელობისთვის იხ.: პელკმანსი, 2006:19-70; თანდილავა, 2018:13-15). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ მათი თვითაღქმა (ისევე, როგორც საქართველოს დანარჩენ კუთხეთა მკვიდრი ქართველებისა) აშკარად და უდავოდ **ერთდონოვანია** — ეთნოკულტურული მონაცემები ავსებს და ამყარებს ერთმანეთს; აქ არ გვაქვს ქვეცნობიერი დაპირისპირება საერთო მემკვიდრეობასა და საზოგადოებრიობას შორის (რაც ჩვეულებრივ, ორდონოვანი თვითაღქმისას დასტურდება ხოლმე). მაშასადამე, **თურქეთის მოქალაქე ლაზების ცნობიერება და თვითაღქმა თურქული სამყაროს წამლეკავი გავლენის შედეგადაა დაზიანებული და შეცვლილი; ამიტომ, ცხადია, არაა მართებული მასზე დაყრდნობით ლაზთა გამოცხადება ქართველთაგან დამოუკიდებელ ეთნიკურ ჯგუფად (ეთნოსად).**¹

რატომღა არ იცი, ვაჰ?!...“; ვიწეს თემის სოფ. **გურუფიში** (თურქ. Yeniköy) კი, ერთ-ერთმა 60 წლამდე ქალბატონმა ჩვენ ვერ გაგვიბედა და ჩვენს მეგზურს — იმავე სოფლის მკვიდრს, **მუსტაქა ზეჰი ოზშაჰინს** დაეკითხა თურქულად: ამან თურქული რატომ არ იცისო? გარდა ამისა, ვიწეს თემის სოფ. **ანდრაგათში** (თურქ. Gökçetaş) გვითხრეს: ლაზები თურქებზე გაცილებით უფრო ადრე ვართ ჩამოსულნი შუა აზიიდან თუ ციმბირიდანო; ასეთია ზოგადი, სტერეოტიპული შეხედულება, რაც არა საყოველთაოდ, არამედ — შესამჩნევად ფართოდაა გავრცელებული.

¹ ოსმალეთის იმპერიაში მიღებული ეს მცდარი შეხედულება მოგვიანებით პირდაპირ გაიზიარეს ჯერ რუსეთის იმპერიაში, მერე კი — საბჭოთა კავშირშიც, სადაც ლაზები „ეროვნულ უმცირესობად“ (რუს. **нацменшинство**) გამოაცხადეს. მათგან თითქმის ყველას, ვინც კი საბჭოთა კავშირის მოქალაქე იყო, პასპორტში ეროვნებად ჩაუწერეს „ლაზი“. გასული საუკუნის 20-იანი წლების II ნახევრიდან კი, სოფ. სარფსა და აფხაზეთის იმ დასახლებულ პუნქტებში, სადაც ლაზები იმხანად კომპაქ-

ხოფურის, ვიწურ-არქაბულის და ათინურ-ართაშენულის კლასიფიცირებას რაც შეეხება: XVIII საუკუნის ბოლოს, რომში მოღვაწე ესპანელმა იეზუიტმა აბატმა და ენათმეცნიერმა, კომპარატივისტიკის ფუძემდებელმა **ლორენსო ერვას ი პანდურომ** (1735-1809) ლაზური მეტყველება ორ მსხვილ კილოდ დაჰყო: 1) გონიოსა (Goine) და ქემერს (Kiemer) შორის გაგრცელებული, რომელიც ქართულს ანუ იბერიულს ძლიერ წააგავს და 2) ქემერსა და „კრაინძას“ (Krainza), ანუ თურქულად ჰოფეს (Hope) შორის გაგრცელებული, რომელიც შედარებით უფრო ნაკლებად ჰგავს იბერიულს (ერვას ი პანდურო, 1787:69).

ესპანელი ენათმეცნიერის ცნობები მრავალმხრივ საყურადღებოა: უპირველეს ყოვლისა, ირკვევა, რომ XVIII საუკუნეში ლაზური მეტყველება გაგრცელებული იყო სოფ. მელდათის დასავლეთითაც, თანამედროვე ქ. ოფის ჩათვლით — ერვასისეული „კრაინძა“, ანუ „ჰოფე“ გულისხმობს სწორედ ამ უკანასკნელ დასახლებულ პუნქტს. აგრეთვე: ჩანს, რომ ქემერიდან (დაბა ქემერი მდებარეობს სოფ. მელდათიდან რამდენიმე კილომეტრის მოშორებით) ოფამდე გაგრცელებული ლაზური კილო ერთობ ახლოს იდგა დღე-

ტურად მოსახლეობდნენ, სკოლებში პირველდაწყებითი სწავლებაც გადაიყვანეს „ლაზურ ენაზე“ (რეალურად — ვიწურ-არქაბულ კილოზე, რადგან სახელმძღვანელოები, რომელთა ავტორადაც მითითებული იყო პარტიული ფუნქციონერი ი. ციტაში, ვიწურ-არქაბულად იყო შედგენილი; დამწერლობა ეფუძნებოდა ლათინურ გრაფიკას). სოფ. სარფშიცა და აფხაზეთშიც ამგვარმა მანიპულაციებმა მღელვარება გამოიწვია (იხ. ახმედ თანთოლის [ალექსანდრე თანდილავას] წერილი „ნაციონალური პოლიტიკის დამახინჯება“ — გაზეთი „კომუნისტი“, 1937 წლის 28 ივლისი, გვ. 3; ასევე: ლაბაძე, 2013:48-49; გვანცელაძე და სხვები, 2024:209-228). ამასთან, ლაზებს უფლებას არ აძლევდნენ, რომ დაებრუნებინათ ძველი, ტრადიციული გვარები, ცდილობდნენ დაეპირისპირებინათ ისინი დანარჩენ ქართველებთან და ა.შ. 1949-1950 წლებში, თურქეთთან დაგეგმილი ომის საბაბით, აფხაზეთიდანაც, აჭარიდანაც თითქმის ყველა ლაზი ციმბირსა და ყაზახეთში გადასახლეს; რეპრესიები შეეხოთ სოფ. სარფის იმ მკვიდრთაც, რომლებიც ქართულ-მამულში-ვილური განწყობით გამოირჩეოდნენ. გადასახლებულთ ბრალად სდებდნენ თურქეთის სასარგებლოდ ჯაშუშობას. მათგან, საქართველოში დაბრუნება ცოტააღმა მოახერხა, სტალინის სიკვდილის შემდგომ.

ვანდელ ათინურ-ართაშენულთან — ერვას ი პანდუროს მიერ მოყვანილი ლაზური ლექსიკური ერთეულები, რომელთაც თვითონ „ქემერ-კრაინძას კილოს“ კუთვნილებად მიიჩნევს, ამჟამადაც თითქმის იმგვარი სახით დასტურდება ათინურ-ართაშენულში (მაგალითად, შდრ. ერვასისეული **Ocurza** და ათინ.-ართ. **ოხორძა** „ქალი“, **Dzari** და **ჯარი** „პური“, **Laki** და **ლაჭი** „ძაღლი“ და ა.შ.). მეორე მხრივ, სავარაუდოა, რომ მაშინდელი ათინურ-ართაშენული კილოც შედარებით ნაკლებად განსხვავდებოდა ვიწურ-არქაბული და ხოფური კილოებისგან. ზოგადად, აბსოლუტურად ნათლად ისახება ერთი ძალზე მნიშვნელოვანი ფაქტი: **იმ ტერიტორიაზე, სადაც დღეს გავრცელებულია ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კილოები, კილოური თვალსაზრისით, XVIII საუკუნის დასასრულამდე მაინც, რამდენადმე განსხვავებული ვითარება უნდა ყოფილიყო**, რაც სავსებით ბუნებრივია.

XX საუკუნის დასაწყისში, ქართულ-მოტლანდიური წარმოშობის რუსმა ენათმეცნიერმა ნიკო მარმა ასეთი კლასიფიკაცია წარმოადგინა: ხოფური გამოყო „აღმოსავლურ კილოდ“, მას მიაკუთვნა ჩხალური კილოკავიც, ხოლო ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული ერთად მიიჩნია „დასავლურ კილოდ“, რომელშიც გამოყო კილოკავები: ათინური და ვიწურ-არქაბული; იმავედროულადვე, ათინურ კილოკავში გამოყო ბულეფური თქმა, ვიწურ-არქაბულში — ვიწური თქმა და არქაბული თქმა (მარი, 1910:XVII-XVIII). ამგვარი დაყოფა იმთავითვე არ შეესაბამებოდა სინამდვილეს.

ქართულ სამეცნიერო ველში ლაზთა კილოების სახელწოდებებად **ხოფური, ვიწურ-არქაბული** და **ათინური** დაამკვიდრა იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ფუძემდებელმა, აკად. არნოლდ ჩიქობავამ (1929:VII). მანვე, მოგვიანებით, უფრო დაზუსტებული კლასიფიკაცია მოგვცა: **„ჭანურის კილოკავებია: ათინური, ვიწურ-არქაბული და ხოფური; ათინურში გამოიყოფა ბულეფურ-ართაშენული, ხოფურის თქმას წარმოადგენს ჩხალური; ვიწურ-არქაბული კილოკავიც ვიწურისა და არქაბული თქმების შენაერთია“** (ჩიქობავა, 2008:30).

გასული საუკუნის 30-იან წლებში, როცა ციტატად მოყვანილი სტრიქონები დაიწერა, ქართველ მეცნიერთათვის არათუ თურქეთის ფარგლებში მოქცეულ ლაზთა სოფლებსა თუ ქალაქებში, არამედ — თვით სოფ. სარფშიც ჩასვლა და საველე მუშაობა საკმაოდ ძნელი იყო; ლაზური კილოების თავისებურებათა შესახებ ბევრი რამ სავსებით უცნობი რჩებოდა; ამიტომაც, არნ. ჩიქობავასეული კლასიფიკაცია ჩვენს დროში მცირედ, მაგრამ მაინც შეიცვალა. მაგალითად, ასეთი აზრი გამოთქვა გ. კარტოზიამ (2005:4): „მართებული იქნება, ვიწურ-არქაბულის მსგავსად, დანარჩენ ლაზურ დიალექტებსაც, შემადგენელ კილოკავთა სახელწოდებების მიხედვით, **ათინურ-ართაშენული** და **ხოფურ-ჩხალური** ვუწოდოთ“. ჩვენ მხოლოდ ნაწილობრივ გავიზიარებთ ამ შეხედულებას — იქიდან გამომდინარე, რომ ათინური და ართაშენული ცალკეულ თემთა კილოკავებია, ვფიქრობთ, მართებული ტერმინია „ათინურ-ართაშენული“, მაგრამ ხოფურში უფრო მეტი კილოკავი გამოიყოფა, ვიდრე ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში; ამიტომ, მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია მაინცდამაინც ჩხალურის წინ წა-მოწევა დასახელებაში.

მაშასადამე, **ლაზთა კილოები: ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული, მეგრულთან ერთად, ერთიანდება ქართულ (ქართველურ) განაპირა კილოთა ჯგუფის ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) ქვეჯგუფში**. იმავდროულად, ხოფურ კილოში გამოიყოფა კილოკავები: სარფული, ნოდედურ-აზლადური, ბუჯადური, ორთახოფული, ფხიგური, პირონითულ-ბუჩური, ჩხალური და ბედლევნურ-მურდულური. ვიწურ-არქაბულ კილოში გამოიყოფა ვიწური კილოკავი (ჭანაფეთურ-მზულური თქმით) და არქაბული კილოკავი (ორჭული თქმით). ათინურ-ართაშენულში გამოიყოფა ათინური კილოკავი (ბულეფური და ბომფონური თქმებით) და ართაშენული კილოკავი (ღვანდურ-ძღემური და დუთხური თქმებით). როგორც ვხედავთ (ამ ფაქტზე პირველად ყურადღება გაამახვილა არნ. ჩიქობავამ [2008:31], გასული საუკუნის 30-იან წლებში), ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული არ გამოირჩევა მეგრულისებური ერთგვაროვნებით

— თითოეულის კილოკავები, არაიშვიათად, ერთმანეთისგან განსხვავებულ ვითარებას წარმოგვიდგენს გრამატიკასა და ლექსიკაში.

აქვე, რამდენიმე სიტყვით უნდა შევეხოთ იმ საკითხსაც, აქვთ თუ არა ერთი მხრივ — მეგრულს და მეორე მხრივ — ხოფურს, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულს უშუალო შეხების წერტილები: ზოგადად, შეიძლება ითქვას, რომ არა; თუმცაღა, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ სხვადასხვა თემის წარმომადგენელი ლაზები ძველთაგან ხშირად მკვიდრდებოდნენ აფხაზეთში (სადაც ადგილობრივი მოსახლეობა მეგრულ კილოზე მეტყველებდა) და კომპაქტურ დასახლებებში ინარჩუნებდნენ საკუთარ კილოებს, უნდა ჩავთვალოთ, რომ დღეს მეგრულ და ლაზურ მეტყველებებს ტერიტორიული შეხების წერტილები აქვთ აფხაზეთშიაც (ცხუმში, ოჩამჩირეში, გუდაუთასა თუ სხვაგან) და სამეგრელოშიც (სოფ. ანაკლიაში XIX საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული, სახლობენ ხოფის, არქაბისა და ვიწეს თემებიდან გადმოსული ლაზები). საგულისხმოა ისიც, რომ ორივეგან, ლაზთა სამივე თაობის წარმომადგენლები მეტ-ნაკლებად თანაბრად მეტყველებენ რომელიმე ლაზურ კილოზეც და მეგრულადაც. ასე რო უფრო სწორი იქნება, თუკი ვიტყვი: ერთი მხრივ — მეგრულს და მეორე მხრივ — ხოფურს, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულს არ აქვთ მხოლოდ ბუნებრივი შეხების წერტილები.

მეგრულ კილოს ბუნებრივი შეხების წერტილები აქვს დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოებთან: იმერულთან, ლეჩხუმურთან, გურულთან (ცენტრალურ კილოთა ჯგუფი), ბალსქვემოურთან, კოდორულთან და ლენტეხურთან (განაპირა კილოთა ჯგუფის სვანური ქვეჯგუფი); ასევე — აფხაზურ ენასთან (როგორც აბჟუურ, ისე — ბზიფურ კილოსთანაც). არსებობს მეგრულ-იმერული (ხონისა და აბაშის მუნიციპალიტეტების ურთიერთმოსაზღვრე სოფლებში) და მეგრულ-გურული (ქ. ფოთსა და მიმდებარე სოფლებში) გარდამავალი მეტყველებები.

ლაზთა კილოთაგან, ხოფურს ბუნებრივი შეხების წერტილები აქვს აჭარულ და ლივანურ (ნიგალურ) კილოებთან (განაპი-

რა კილოთა ჯგუფის მესხური ქვეჯგუფი); ასევე — სომხურ ენასთანაც (ხემშილურ კილოსთან); არსებობს ხოფურ-ლივანური გარდამავალი მეტყველება (მურღულის ხეობაში); ვიწურ-არქაბულს ბუნებრივი შეხების წერტილები აქვს ლივანურ (ნიგალურ) და ტაოურ კილოებთან (განაპირა კილოთა ჯგუფის მესხური ქვეჯგუფი). ათინურ-ართაშენულს დანარჩენ (ე.ი. არალაზურ) ქართველურ კილოთაგან ბუნებრივი შეხების წერტილები აქვს მხოლოდ ტაოურთან. უპირატესად კი, ათინურ-ართაშენული კილო ესაზღვრება თურქულის შავიზღვისპირა კილოებსა და პონტოურ-ბერძნულს; აგრეთვე — აწ თითქმის გამქრალ ლომავრენს (დასავლეთ სომხეთისა და სპერ-ბასიანის ბოშათა ტომების მშობლიურ მეტყველებას).

ასევე, აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ **ერთი მხრივ — მეგრულსა და მეორე მხრივ — ხოფურს, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულს შორის სინქრონიულ თუ დიაქრონიულ დონეზე დადასტურებულ სხვაობებს მეტწილად სწორედ სხვადასხვაგვარი გარემოცვა, სხვადასხვა ტიპის ენობრივ ერთეულებთან შემხებლობა განაპირობებს.**

2.1.2. ძირითად თავისებურებათა მიმოხილვა. მეგრულ-ლაზური (ზანური) კილოები წარმოადგენს ერთიანი ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილს. ეს ფაქტი მტკიცდება, უპირატესად, საერთო ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსურ თავისებურებებზე დაყრდნობით. **მეგრულიც, ხოფურიც, ვიწურ-არქაბულიც და ათინურ-ართაშენულიც სისტემურ-სტრუქტურულად იგივეობს როგორც სამწიგნობრო ქართულ ენასთან, ისე — ყველა დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოსთანაც. ამავდროულად, იგივეობა ამოსავალია და არა მეორეული: სინქრონიულ დონეზე ნიშანდობლივი განსხვავებები დიაქრონიულ დონეზე არ რეალიზდება; განვიხილოთ კონკრეტული მაგალითები:**

ფონეტიკაში — ოთხივე მეგრულ-ლაზური კილოსათვის ძირითადია ხუთი სადა ხმოვანი: **ა, ე, ი, ო** და **უ**, რომლებიც ორთოეპიითაც და დისტრიბუციული თავისებურებებითაც სამწიგნობრო

ენის შესაბამის ხმოვანთა იდენტურნი არიან (ლაბაძე, 2008:166-168). მათ გარდა, მეგრულ კილოში (კერძოდ — დასავლურ-ოდიშურ და სამურზაყანულ კილოკავებში) გვაქვს სადა **გ** (ნეიტრალური ხმოვანი), რომელიც ეტიმოლოგიურად მომდინარეობს **ი**, **უ** ხმოვნებისგან (ერთი მხრივ — აღმოსავლურ-ოდიშურ, მეორე მხრივ კი — დასავლურ-ოდიშურ და სამურზაყანულ კილოკავებს შორის დასტურდება შესატყვისობა **ი : გ** და **უ : გ**; ასევე: დასავლურ-ოდიშურსა და სამურზაყანულშივე რეალიზდება **ი || გ** და **უ || გ** მონაცვლეობა); მაგალითად, შდრ.::

<u>აღმ.-ოდიშ.:</u>	<u>დას.-ოდიშ., სამურზ.:</u>	
კითი	კეთი კითი	„თითი“
რჩინუ	რჩინგ რჩინუ	„მოხუცი“
ჩქი	ჩქგ ჩქი	„ჩვენ“
ქომორთუ	ქემორთგ ქუმორთუ	„[ქე] მოვიდა“
ჩუანს	ჩგვანს ჩუანს	„[ი]ცავს“...

ათინურ-ართაშენულ კილოში სადა ნეიტრალური **გ** არის **ო** და **უ** სავრცობი (პარაგოგიალური) ხმოვნების ალოფონი (მაგალითად: **ჰინდოსო || ჰინდოსუ || ჰინდოსგ** „მაშინ; იმ დროს“ [ეტიმ.: „იმ დროსა“]; **მოქტიო || მოქტიუ || მოქტიოგ** „მოვედით“ [ეტიმ.: „მოვედითა“] და ა.შ.), სხვა შემთხვევებში კი ის არ გვხვდება; ამიტომ, ცხადია, ფონემის სტატუსიც არ აქვს. ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულისთვის **გ** სრულიად უცხოა — ნასესხობებშიც კი არ რეალიზდება.¹

როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, სამწიგნობრო ქართულ ენაშიც ასევე, ძირითადია ხუთი სადა ხმოვანი. დადგენილია ისიც, რომ **ხმოვანთა ხუთწევრიანი სისტემა ახასიათებდა წინარექარ-თვე-ლურ მეტყველებასაც** (ფუტკარაძე, დადიანი, 2018:55). ჩვე-

¹ არადა, ნეიტრალური ხმოვანი სრულფასოვანი ფონემაა თურქულში (იწერება, როგორც **ı**: **kız** „ასული“); ამდენად, თურქულის დიდი გავლენიდან გამომდინარე, მისი პოზიტივება მოსალოდნელი იყო ლაზთა კილოებში. ლაზები თურქულად მეტყველების დროსაც კი თავს არიდებენ ხოლმე ნეიტრალური ხმოვნის წარმოთქმას, ცვლიან რა მას **ი** ან **უ** ხმოვნებით.

ნი მხრივ დავძენთ, რომ რაღა თქმა უნდა, **მხოლოდ ამით უნდა აიხსნას სადა ნეიტრალური ზ ხმოვნის მერყევი ბუნება მეგრული კილოს დასავლურ-ოდიშურ და სამურზაყანულ კილოკავებში, ალოფონურობა — ათინურ-ართაშენულ კილოში**. მეგრული კილოს აღმოსავლურ-ოდიშურ კილოკავში, ისევე როგორც ხოფურ და ვიწურ-არქაბულ კილოებში, დღემდეა დაცული არქაული (ამოსავალი) ვითარება.

მეორეული წარმომავლობის სადა ნეიტრალური **გ** დასტურდება იმგვარ ქვესისტემებშიც, როგორიცაა სვანური კილოები (რომელთაგან, ბალსზემოურსა და ლაშხურში გვაქვს აგრეთვე, გრძელი ნეიტრალური **გ** კორელატიც), ჰერული (ინგილოური) კილოები, მესხური კილოები... მაგალითად, შდრ.: **მგქაფ** (ბზმ., ბქვ., ლენტ.), **მგქაფ** (ლაშხ.) „სამაგიერო; მუქაფა“, **მგკეთ** (ბზმ., ბქვ., ლენტ., ლაშხ.) „მოკეთე“, **ჩგმოგდევაჲ** (კაკ.) „ჩამოგდება“, **ტანსგმოსი** (ალიაბ.) „ტანისამოსი“, **ბგრმა** (მესხ.) „ბრმა“, **ფგსფგსი** (ჯავახ.) „ფუსფუსი“, **კგბილი** || **კიბილი** (აჭარ.) „კბილი“ ... — ყველა ლექსიკურ ერთეულში სადა ნეიტრალური **გ** ზუსტად ისეთი გზითაა მიღებული, როგორითაც, ჩვეულებისამებრ, მეგრული კილოს დასავლურ-ოდიშურ და სამურზაყანულ კილოკავებში მიიღება ხოლმე.

სავრცობ ხმოვანად **გ** რეალიზდება იმერულ, რაჭულ, ლეჩხუმურ, მოხეურ, ლენტეხურ... კილოებში; მაგალითად: **ხო უნა არჩინოსგ?** (იმერ.) „ხომ უნდა არჩინოს?“, **აქ მოდისგ, აქგ?..** (რაჭ.) „აქ მოდის, აქგ?..“, **რა ქუთია ამასგ?** (ლეჩხ.) „რა ჰქვია ამას?“, **აქ არიანგ?** (მოხ.) „აი, იქ არიან, [ხომ]გ?“, **ლწდი აჩადგ?!..** (ლენტ.) „[რაო,] დღეს წავიდაო?!..“ და ა.შ.¹ როგორც ვხედავთ, ყველგან გვაქვს სწორედ იმგვარი ვითარება, როგორიც მეგრული კილოს

¹ საილუსტრაციო ფრაზები ჩაწერილია ჩვენ მიერ: იმერული — ზესტაფონის მუნიციპალიტეტის სოფ. კლდეეთში, რაჭული — ონის მუნიციპალიტეტის სოფ. ღებში, ლეჩხუმური — ქ. ცაგერში, მოხეური — დაბა სტეფანწმინდაში და სტეფანწმინდისვე მუნიციპალიტეტის სოფ. კარკუჩხაში, ლენტეხური — ლენტეხის მუნიციპალიტეტის სოფ. ხოფურში, საველე მუშაობის დროს.

დასავლურ-ოდიშურ ან სამურზაყანულ კილოკავებში, ასევე — ათინურ-ართაშენულ კილოში დასტურდება.

მაშასადამე, **ზოგადად, ხუთზე მეტწევრიანი ხმოვანთა სისტემის არსებობა ყველა ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემაში (მათ შორის, რასაკვირველია, მეგრულ-ლაზურ კილოებშიც) აშკარად საერთო მეორეული მოვლენაა; სამწიგნობრო ენა კი, ნორმირებულობიდან გამომდინარე, იმთავითვე მკაცრად იცავს ამოსავალ — ხუთწევრიან სისტემას.**

აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა მკვლევარი მეგრულ-ლაზურ კილოებში გამოყოფდა ასევე, ე.წ. მოტიზებულ ანუ პალატალიზებულ (გამაგარ-სასისმიერებულ), ფშვინიერ-შემართვიან, მაგარ-შემართვიან (ფარინგალიზებულ) ხმოვნებსაც (მარი, 1910:1; ჟღენტი, 1953:16; ქუთელია, 2005:21). ჩვენი აზრით, ამგვარი ხმოვნების დამოუკიდებელ ფონემებად მიჩნევა შეცდომაა, რამდენადაც მოტიზებული ანუ პალატალიზებული ხმოვნები სინამდვილეში აღმავალ დიფთონგებს წარმოადგენს,¹ ხოლო ფშვინიერი ან მაგარი შემართვა კი, როგორც წესი, არ არის ხმოვნის ფონემატური ღირებულების მაჩვენებელი (დაწვრილებითი მსჯელობისათვის იხ.: ლაბაძე, 2008: 166-174). ამავდროულად, დიფთონგიზაცია და ხმოვანთა ფშვინიერი ან მაგარი შემართვა მეგრულს, ხოფურს, ვიწურ-არქაბულს და ათინურ-ართაშენულს შესამჩნევად არაერთგვაროვანი სიხშირით ახასიათებს.

პოზიციურად მიღებულ გრძელ ხმოვნებს რაც შეეხება: ღირ-სსაცნობია, რომ მეგრულ კილოშიც ისინი უპირატესად თავს იჩენს მორფემათა შეყრის ზღვარზე (ზუსტად ისევე, როგორც სამწიგნობრო ენაში); მაგალითად: **დნჰირუ** (< ***და-ა-სჰირ-უ** < ***დო-ო-სჰირ-უ**) „დააშრო“; **ქეჩუ** (< ***ქე-ე-ჩუ-უ** < ***ქო-ე-ჩივ-უ**) „[ქე] ესაუბრა“; **ქუმირულე** (< ***ქუ-მი-ი-რულ-ე** < ***ქუ-მო-ი-რულ-ე** < ***ქო-მო-ი-რულ-ე-ნ**) „[ქე] მორბის“; **დუძახუ** (< ***დუ-უ-**

¹ მით უმეტეს, რომ როგორც სამართლიანად მიუთითა გ. კარტოზიამ (2005:19), სამივე ლაზურ კილოში მოიპოვება **დი** დიფთონგიც, რომელსაც სხვა მკვლევრები არ გამოყოფენ.

ძახ-უ < *დო-უ-ძახ-უ) „დაუძახა“ და ა.შ. როგორც ცნობილია, ამ შემთხვევაში მოქმედებს გ. ახვლედიანის მიერ დადგენილი ბგერათშეერთების I წესი (ანუ, საზიარო არტიკულაციის წესი): **გვერდიგვერდ მოხვედრილი ორი იდენტური სადა ხმოვანი წარმოითქმის ისე, როგორც ერთი გრძელი ხმოვანი**. ამასთანავე, **„ორივე ელემენტის წარმოთქმისას სახმო სიმები უწყვეტად უდერს“** (ფუტყარაძე, მიქაულაძე, 2014:73; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.). ამგვარი ვითარება, ზოგადად, ამოსავალია ყველა ქართული (ქართველური) ქვესისტემისათვის.

ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში, მორფემათა შეყრის ზღვარზე **ორი იდენტური სადა ხმოვანი ერთ გრძელ ბგერად არასოდეს წარმოითქმის — ამგვარ შემთხვევებში, ყოველთვის მიიღება ცალმაგი სადა ბგერა: გაგნუ (ჩხალ.) „გავიგო; გაიგონა“ (ეტიმ. „გაგანო“; შდრ.: გავგანი „გავიგე; გავიგონე“); მოქკადაფუ (ხოფ., ვიწ.-არქ.) „მოაჭედინა“ (< *მო-ო-ჭკად-აფ-უ, შდრ.: მოვოჭკადაფი „მოვაჭედინე“); მზულური „ვიწეს თემის სოფ. მზულუს (თურქ. Sulak) მკვიდრი; ამავე სოფლის კუთვნილი რამ“ (< *მზულუ-ურ-ი) და ა.შ. ცალმაგი სადა ხმოვანი მიიღება იმ შემთხვევაშიც, როცა მორფემათა ზღვარზე მომხდარი ფონეტიკური პროცესის — სრული რეგრესული ასიმილაციის შედეგად, თითქოსდა მოსალოდნელია ერთი გრძელი ხმოვანი; მაგალითად: შიგნუ „გავიგო; შეიტყო“ (< *ში-ი-გნ-უ < *შე-ი-გნ-უ; ეტიმ. „შეიგნო“); დოლიბლუ „ჩაიყარა; ჩაცვივდა; ჩაძვრა შიგ“ (< *დოლი-ი-ბლ-უ < *დოლო-ი-ბლუ; შდრ.: დოლობლაფუ || დოლო-ბლაფუ || დოლობლუ „ჩაყრა; ჩაცვენა; ჩაძვრომა [შიგ]“); დუმხაჯუ (ხოფ., არქ.) „უბიძგა, ხელი წაჰკრა“ (< *დუ-უ-მხაჯ-უ < *დო-უ-მხაჯ-უ; შდრ.: დომხაჯინუ „ბიძგება, ხელის კვრა“) და მისთ.¹**

უეჭველია, რომ ორი იდენტური სადა ხმოვნის ადგილას

¹ ამგვარი ვითარება ლაზურ კილოებში პირველად შენიშნა და აღწერა არნ. ჩიქობავამ (1939: 51): „ორი ერთნაირი ხმოვნის ადგილას ერთილა გვრჩება, მაგალითად: **ო + ი = იი = ი; ეს ი არ არის გრძელი**“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ცალმაგი სადა ხმოვანი მიღებულია შესაბამისი გრძელი ხმოვნის-
გან — **სიგრძის მოშლის** შედეგად. შდრ.: მეგრულ კილოში ერთმა-
ნეთის პარალელურად გვხვდება გრძელ- და სადახმოვნიანი ვარი-
ანტები: **გაკეთუ || გაკეთუ** „გააკეთა“, **გმგონუ || გეგონუ** „გაიგონა“,
დირთუ || დირთუ „დაბრუნდა“, **დჷძახუ || დუძახუ** „დაუძახა“ ...
ანუ, იქსიგრძის მოშლის პროცესიარ დასრულებულა.

დღესდღეობით, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათი-
ნურ-ართაშენულშიც გრძელი ხმოვნები რამდენადმე იშვიათია —
შესაძლოა, დაჩნდეს ნაწილაკებსა და შორისდებულებში ან წარ-
მოიქმნას ემოციური ფონის შედეგად; მაგალითად: **მოხთას, დჷ!..**
(ხოფ., ვიწ.-არქ.) **მოხტაჲ, დჷ!..** (ათინ.-ართ.) „მოვიდეს, რაღა!..“,
ქბჩი! (ხოფ., ვიწ.-არქ.) „ბიჭოს!“ და მისთ. ხოფური კილოს ზოგ კი-
ლოკავში გრძელი ხმოვანი მიიღება ჩვენებითი **ა, ე** ნაწილაკების
ზმნისართთა თავკიდურ ხმოვნებთან შერწყმით: **აშო** (< **ა, აშო**)
„აგე, ასე“, **ეშო** (< **ე, ეშო**) „ეგე, ისე“, **აქოლე** (< **ა, აქოლე**) „აგე,
აქეთ“, **ექოლე** (< **ე, ექოლე**) „ეგე, იქით“ და ა.შ. ვიწურ-არქაბულ-
სა და ათინურ-ართაშენულში ასეთი რამ არ დასტურდება.

ლაზთა კილოების თანამედროვე მონაცემების გაანალიზე-
ბის შემდგომ, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ **დიაქრონიულად,**
ხოფურის, ვიწურ-არქაბულისა და ათინურ-ართაშენულის ხმო-
ვანთა სისტემაში სწორედ ისევე მოქმედებდა ბგერათშეერთე-
ბის I წესი, როგორც მეგრული კილოს, სამწიგნობრო ენისა და
დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემების ხმოვან-
თა სისტემაში მოქმედებს დღემდე. მაშასადამე, ერთი მხრივ —
ხოფურს, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულს, მეორე
მხრივ კი — სამწიგნობრო ენასა და ყველა დანარჩენ ქართულ
(ქართველურ) ქვესისტემას (მათ შორის — მეგრულ კილოს)
შორის შესამჩნევი სხვაობა დასტურდება მხოლოდ სინქრონი-
ულ დონეზე.

სონანტთა სისტემა მეგრულშიც, ხოფურშიც, ვიწურ-არქა-
ბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც ზოგადქართულია: გაირჩე-
ვა ორი სონანტი — **ჲ** და **ჟ**, რომლებიც წარმოადგენს **ი, უ** ხმოვნე-
ბის უმარცვლო ვარიანტებს და, უმეტეს შემთხვევაში, თავისუფ-

ლადაც მონაცვლეობს მათთან: **ქიმიაკათუ || ქიმდაკათუ** (მეგრ.) „მიეჭრა“, **გეილუ || გეაღლუ** (ხოფ., ვიწ.-არქ.) „ჩაიარა; ჩავიდა [ქვევით]“, **მოიკაჩუ || მოდაკაჩუ** (ათინ.-ართ.) „მოიმარჯვა; მოიშველია“; **მეუ! || მეჲ!** (მეგრ.) „წადი!“, **დაული || დაჲლი** (ხოფ., ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „დოლი“ და ა.შ. ზოგადქართულია აგრეთვე, სონანტთა სონორებად გარდაქმნის მიდრეკილებაც: მაგალითად, მეგრული კილოს აღმოსავლურ-ოდიშური კილოკავის მარტვილურ-ბანძურ თქმაში **ღ** თავისუფლად მონაცვლეობს გამაგარსასიმიერებულ (პალატალიზებულ) **ლ** სონორთან (**ხოლო** > **ხოლო** „კიდევ“, **მახოლო** > **მახოლო** „გამეხარდა“...) და ამ დროს, თვითონაც სონორის ბუნებას იძენს ანუ აღარ ძალუძს მარცვლოვან **ი**-დ გადაქცევა. ასევე: ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში **ღ** თავისუფლად ენაცვლება არავიბრანტი **რ** სონორს¹ (**გური** > **გუმი** „გული“, **კერა** > **კემა** „კერა“...) და ამ დროს იძენს სონორის ბუნებას — აღარ ძალუძს მარცვლოვან **ი**-დ გადაქცევა.²

მეორე — **ჟ** სონანტს რაც შეეხება: მეგრულშიც, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართაშენულშიც, სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემების მსგავსად, ფართოდაა გავრცელებული **ვ/ჟ** ბგერათმონაცვლეობა. ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში **ვ** წყვილბაგისმიერი სონორია (და არა — ნაპრალოვანი; მსჯელობა იხ. ქვემოთ); მასთან მონაცვლეობის შემდგომ, **ჟ** სონანტი სონორის ბუნებას იძენს (ანუ აღარ ძალუძს მარცვლოვან **უ**-დ გადაქცევა) მხოლოდ ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში: **თქვი** > **თქჲი** „თქვი“, **შვას** > **შჲას** „შვას; ქსოვოს“, **მეფხვი** > **მეფხჲი** „გადავყარე“ (*ეტიმ.* „მივახვავე“) და ა.შ. ღირსსაცნობია, რომ მეგრულ კილოში **ვ/ჟ** ბგერათმონაცვლეობის შემდგომაც, **ჟ** სონანტს

¹ აქვე დავძენთ, რომ **ღ** სონანტისა და ვიბრანტი **რ** სონორის მონაცვლეობის შემთხვევა დასტურდება მეგრული კილოს აღმოსავლურ-ოდიშურ კილოკავშიც: **მური**? > **მუმი**? „რა არის?“; **ღ** აქაც სონორის ბუნებისაა.

² ლაზთა კილოებში **ღ** სონორული ბუნებისაა მაშინაც, როცა ნასესხებ სიტყვაშია და **ა, ე, ი, ო, უ** ხმოვნებთან აღმავალ დიფთონგებს ქმნის.

ჩვეულებრივ ძალუძს მარცვლოვან უ-დ იქცეს; მაგალითად, შდრ.: **თქვი > თქუი** „თქვი“ და **თქუას (< თქუას < თქვას¹)** „თქვას“; **შვას > შუას** „სვას“, მაგრამ: **შუას (< შუას < შვას)** „ქსოვოს“... ამ უკანასკნელ შემთხვევაში მეტიც ჩანს: **ვ/უ** და **ჟ/უ** მონაცვლეობას მნიშვნელობის განმასხვავებელი ფუნქციაც კი ენიჭება.

აღსანიშნავია, რომ ამ მხრივ, მეგრულ კილოსთან განსაკუთრებით ახლოსაა ცენტრალურ კილოთა ჯგუფში შემავალი კილოები: იმერული (უფრორე — მისი ქვემოიმერული კილოკავი) და გურული; აგრეთვე — განაპირა კილოთა ჯგუფის მესხურ ქვეჯგუფში შემავალი აჭარული, მაჭახლური, ლივანური (ნიგალური)... კილოებიც. მაგალითად, შდრ.: მეგრ. **რუო || ბრუო**; ქვ.-იმერ., გურ., აჭარ., მაჭახლ., ლივან. **რუა**; ხოფ., ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ. **ოვრო || ორვო** „რვა“ — აქ ამოსავალია ***ვრა** ფორმა (ის დღემდეა შემონახული სამწიგნობრო ენის სიტყვაში **თვრამეტი < ათ-ვრა-მეტი**; შდრ. **რუამეტი** [გურ., აჭარ., მაჭახლ., ლივან.] „id.“); სამწიგნობრო ენასა და ლაზთა კილოებში განხორციელებულა მხოლოდ მეტათეზისი; იმავდროულად, წყვილბაგისმიერი **ვ** სონორი უცვლელი დარჩენილა. მეგრულ, [ქვემო]იმერულ, გურულ, აჭარულ, ლივანურ (ნიგალურ) კილოებში კი მეტათეზისის შემდგომ **ვ > უ** პროცესი მომხდარა და სონანტი **უ** ქცეულა მარცვლოვან უ-დ. შედარებით იშვიათად, **ვ > უ > უ** პროცესი სამწიგნობრო ენაშიც დასტურდება: **ჭკუა < ჭკვა** (შდრ. **ჭკვიანი**)...

მაშასადამე, **სონანტებისთვის დამახასიათებელი თავისებურებებით მეგრულიც, ხოფურიც, ვიწურ-არქაბულიც და ათინურ-ართაშენულიც** სრულ სისტემურ იგივეობას ავლენს როგორც სამწიგნობრო ენასთან, ისე — დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებთან მიმართებით. აქვე დავძენთ იმა-

¹ ამოსავალი (და სამწიგნობრო ენასთან საერთო) **თქუას || თქვას** ფორმა კვლავაც ცოცხალია ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში (ისევე, როგორც დანარჩენ ქართულ [ქართველურ] ქვესისტემებშიაც); სწორედ ამიტომ, რაღა საკვირველია, ვარსკვლავით აღარ საჭიროებს აღნიშვნას

საც, რომ ყველა სახის სხვაობა უმნიშვნელო და მეორეულია — რეალიზდება მხოლოდ სინქრონიულ დონეზე.

თანხმოვანთა სისტემაშიც, რაღა თქმა უნდა, ამგვარივე ვითარებაა: დასტურდება ყველა ის თანხმოვანი ბგერა, რაც სამწიგნობრო ენაში გამოიყოფა (ფონემურად ან ალოფონურად) — **ბ, ფ, პ, დ, თ, ტ, ძ, ც, წ; ჯ, ჩ, ჭ; გ, ქ, ყ; ჰ; ზ, ს; ჟ, შ; ღ, ხ; ვ, მ, ნ, რ, ლ.** დღესდღეობით, უპირატესად ხმოვანთა შემართვის ელემენტებსა წარმოადგენს **ჰ** და **ც** თანხმოვნები.

ორთოეპიული ან/და დისტრიბუციული თავისებურებებით, მეგრული, ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კილოების თანხმოვნები მეტწილად არ განსხვავდებიან სამწიგნობრო ენის თანხმოვანთაგან. სხვაობა თავს იჩენს მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში; მაგალითად:

ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში რბილსასისმიერი ხშულები წარმოდგენილია ორგვარი სახით: სადა **გ, ქ, კ** (**ა, ო, უ** ხმოვნების, **ჟ** სონანტისა და თანხმოვნების წინ) და პალატალიზებული (გამაგარსასისმიერებული) **გ̃, ქ̃, კ̃** (**ე, ი** ხმოვნებისა და **ა** სონანტის წინ). პალატალიზებული ალოფონური ბგერები სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოებში (მათ შორის — მეგრულ კილოში) არ დასტურდება, თუმცა შენიშნულია, რომ **ე, ი** ხმოვნების წინ, რბილსასისმიერი ხშულები იქაც რამდენადმე მაგარსასისმიერობისაკენ იხრებიან.

ზოგადად, პალატალიზებული **გ̃, ქ̃, კ̃** ოდნავ უფრო წინ იწარმოება, ვიდრე სადა **გ, ქ, კ** — დახშული არე წარმოიქმნება ენის ზურგის წინა ნაწილის მაგარი სასისაკენ წამოწევით და მიბჯენით. ამიტომ, მიუჩვევლმა ყურმა **გ̃, ქ̃, კ̃**, შესაძლოა, ძალზე შერბილებულ **ჯ, ჩ, ჭ** უკანაენისმიერებადაც კი აღიქვას. ამგვარი აკუსტიკური ეფექტი განსაკუთრებით საგრძნობია ვიწეს თემის სოფლების მეტყველებაში, ხოლო არქაბში, ხოფასა და ჩხალა-ბელღევან-მურღულში კი შედარებით ნაკლებად შეინიშნება. **გ̃** მჟღერია, **ქ̃** — ფშვინვიერი, ხოლო **კ̃** — მკვეთრი. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ლაზური მეტყველების ტრანსკრიბირებისას ეს ალოფონები სა-

განგებო აღნიშვნას არც კი საჭიროებენ, რადგანაც თითქმის ყოველთვის განსაზღვრულ პოზიციაში იჩენენ თავს — **ე, ი** ხმოვნების და **ჟ** სონანტის წინ; ამდენად, თავისთავად იგულისხმება, რომ მაგალითად, **გეჭკაფუ** („დაწყება“) = **გეჭკაფუ. ბერგი** („თოხი“) = **ბერგი, გმარი** („საჭმელი“) = **გმარი** და ა.შ.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ **ათინურ-ართაშენულ კილოში პალატალიზებული გ, ქ, კ ალოფონები იშვიათადაა მოიხმის — უმეტეს შემთხვევებში, ისინი გადასულია უკანანისმიერ ჯ, რ, ჳ-ში**; ამიტომაც, ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულის **გებთუ** „ჩავიდა“, **ქერეჭი** „ქერქი“ ან **თოკი** „თოკი“ ფორმათა შესატყვისად ხსენებულ კილოში გვაქვს **ჯებტუ, ჩერეჭი** და **თოჭი**; იქვე, **გ, ქ, კ** ალოფონები შემორჩენილია მხოლოდ სისინა და შიშინა ხშულთა, ან ნაპრალოვანთა მომდევნოდ: **ოჯგინუ || ოჟგინუ** „ჯობნა“, **ბლეძი || ბლეზი** „გულისრევა“, **სქირი || სკირი** „შვილი; ძე“, **ლეშქი || ლეშკი** „ტუჩი“ ... ასევე: როგორც წესი, პალატალიზებული **გ** მუდამ უცვლელად ნარჩუნდება ზმნურ ფორმებში, რამდენადაც პირის ნიშანია: **გილუნ || გილურენ** „გაქვს“, **გიხენამს** „გიკეთებს“ ... პალატალიზებული **კ** კი უცვლელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი ხახისმიერი და რბილსასისმიერი ყრუ-უფშვინვო ხშულების — არაბული **ق**-ს, ანდა შავიზღვისპირული თურქული **k**-ს ბგერანაცვალს წარმოადგენს: **კისმეტი** (< არაბ.) „ყისმათი; ბედი“, **კილიჭი** (< თურქ.) „ხანჯალი“ და მისთ.

ხახისმიერი მკვეთრი **ყ** დღესდღეობით მხოლოდ მეგრულსა და ხოფურშიღაა შემონახული, ხოლო ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში კი გამქრალია, ოღონდაც არა უკვალოდ — ხსენებულ კილოებში წარმოდგენილია მისი რეფლექსები.

მეგრული და ხოფური კილოების **ყ** სამწიგნობრო ენის შესაბამისი ბგერისაგან არც თვისობრივად, არც აკუსტიკურად არ განსხვავდება: წარმოითქმის ხახის უკანა კედელზე ენის ძირის მიბჯენით წარმოქმნილი დახშული არის განხშვით; ამავდროულად, ისიც მკვეთრი თანხმოვანია. განსხვავება თავს იჩენს მხოლოდ ღის-

ტრიბუციაში — ხოფურში **ჟ** გვხვდება ხმოვნების, **ჟ/ვ** სონანტის და **ლ** სონორის წინ: **ჟალი** „ყელი“, **ჟინი** „ცივი“, **ჟვალი** „ყველი“, **ოჟომინუ** „მოწყურება“, **ოჟლიპუ** „ყლაპვა“, **დოლოჟლანტერი** „ჩაღრმავებული“...

მეგრულ კილოში ეს თანხმოვანი მხოლოდ ჰარმონიულ კომპლექსებში შემორჩა, სხვაგან კი თითქმის ყველგან დაემთხვა ხორხისმიერ მჟღერ **ც** ნაპრალოვანს: **ქიმკოტყობე** „მიიმალა [რამის უკან]“, **წყარი** „წყალი“, **ჰყორი** „მწყერი“... მაგრამ: **ცუნს** „ჰყავს“, **უცორს** „უყვარს“, **ენცარე** „აიყარა; დაიძრა“, **ცვილუა** „კვლა“ და ა.შ.

არაერთ მკვლევარს აღუნიშნავს, რომ ლაზურ კილოებში (მათ შორის — ხოფურშიაც) ხახისმიერი მკვეთრი **ჟ** ხშულის შემცველი ჰარმონიული კომპლექსები არაბუნებრივია — ასეთ შემთხვევებში ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში ხსენებული თანხმოვანი რბილსასისმიერ, მკვეთრ **კ**-დ იქცევა, ათინურ-ართაშენულში კი საერთოდ იკარგება: **წყარი** || **წარი** (შდრ. მეგრ.: **წყარი**) „წყალი“, **გეჰკაფუ** || **ჰეჰკაფუ** (მეგრ.: **დოჰყაფა**) „დაწყება“, **ტკები** || **ტები** (მეგრ.: **ტყე-ბი**) „ტყავი“ და ა.შ.

ამავდროულად, ხოფურის ჩხალურ ან ბელღევნურ-მურღულურ კილოკავებში ხახისმიერი მკვეთრი **ჟ** ხშული ნასესხებ სიტყვებში ხშირად ენაცვლება აგრეთვე, ხახისმიერ ყრუ-უფშვინვო ხშულს (არაბული **ق**, თურქულ ენა-კილოთა **q**), რომელიც ხოფურის დანარჩენ კილოკავებში, ასევე — ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებშიც, როგორც წესი, გამონაკლისის გარეშე, რბილსასისმიერი **კ** ყრუ-მკვეთრი ხშულით გადმოიცემა ხოლმე: **ჟამეთი** (< არაბ.) „ყიამეთი, წარღვნა“, **ჟებილე** (< არაბ.) „შტოგვარი; მამიშვილობა“, **ჟავრანი** (< თურქ.) „სკა“, **ჟაინი** (< თურქ.) „მაზლი“... შდრ. ხოფურისავე დანარჩენ კილოკავთა, ანდა ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოთა **კამეთი**, **კე-ბილე**, **კავრანი**, **კაინი**... ფორმები.¹

¹ ყრუ-უფშვინვო ხახისმიერი ხშულის შესაბამისი ყრუ-მკვეთრით ჩანაცვლება გ. კარტოზიამ უმართებულოდ მიიჩნია „ქართულის გავლენად“;

ვიწურ-არქაბულ კილოში პროცესი უფრო შორს წავიდა: ხორხისმიერი მჟღერი **ც** ნაპრალოვანი მაგარ შემართვად (ზოგან — **ფოტად**) იქცა, ან საერთოდ გაქრა, ხოლო ჰარმონიულ კომპლექსებში კი ხახისმიერ ყრუ-მკვეთრ **ყ** ხშულს რბილსასისმიერი ყრუ-მკვეთრი **კ** ხშული ჩაენაცვლა: **ონა || ფონა || < ცონა** „ყანა“, **დივუ < *დიფუ** „იქნა“, **ოტკოჩუ** „სტყორცნა; ისროლა“, **მწკო** „წყავი“, **მჭკეში** „მწყემსი“ და ა.შ.

მეგრულისა და ვიწურ-არქაბულისაგან განსხვავებით, ათინურ-ართაშენულში ხახისმიერი ყრუ-მკვეთრი **ყ** ხშული **ყველა ბოზიციაში** მოიშალა: სიტყვის თავში, ხმოვნის წინ (ან ხმოვანთა შუა) ის რეფლექსის (მაგარი შემართვის) სახით შემორჩა, ხოლო ყველა დანარჩენ შემთხვევაში (მათ შორის — ჰარმონიულ კომპლექსებშიაც) სულაც უკვალოდ გაქრა: **ომბრი || < ცომბრი** „ტყე-

თანაც ჩათვალა, რომ ის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ზოგადად ხოფური კილოსათვის და არა ოდენ ჩხალური კილოკავისთვის (კარტოზია, 1993:376). ჩვენი აზრით, რაკილა ზემოთ ჩამოთვლილი სიტყვები ილენტური ფორმით გვგვდება როგორც ლაზურ კილოთა უშუალოდ მოსაზღვრე მესხურ კილოებში (აჭარულში, ლივანურში, ტაოურში...), ისე — სამწიგნობრო ენაშიც, ხსენებული ფონეტიკური მოვლენა საერთოქართველურად უნდა ჩავთვალოთ. მეორე მხრივ — ის ფაქტი, რომ ხოფურის დანარჩენ კილოკავებში, ან ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში არაბულ-თურქულ ნასესხობათათვის დამახასიათებელ ყრუ-უფშვინვო ხახისმიერ ხშულს რბილსასისმიერი **კ** მკვეთრი ხშული გადმოცემს, ასე უნდა აიხსნას: **თურქულის შავიზღვისპირულ კილოებში არ მოიპოვება ყრუ-უფშვინვო ხახისმიერი q ხშული (რომელიც დამახასიათებელი იყო ოსმალურ-თურქულისათვის და დღემდე შემორჩა ჭოროხის ხეობის თურქულ კილოებში)** — მის მაგივრად, იქ გვაქვს რბილსასისმიერი ყრუ-უფშვინვო **k**. აქედან გამომდინარე, ვგონებთ, ნათელია, რომ ჩხალურ კილოკავში (ისევე, როგორც მესხურ კილოებში და სამწიგნობრო ენაშიც) არაბულ-თურქული ლექსიკა უნდა შესულიყო უშუალოდ ოსმალურ-თურქულიდან, ან ჭოროხის ხეობის თურქული კილოებიდან, ხოლო ხოფურის დანარჩენ კილოკავებში, ან ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში — თურქულის შავიზღვისპირული კილოებიდან. ამიტომ გვაქვს ჩხალურშიც მესხურ კილოთაებრ ყამეთი, ყებილე, ყავრანი, ყაინი... ხოლო სხვაგან კი — კამეთი, კებილე, კავრანი და კაინი.

მალი“, **ალი** || < **ჯალი** „ყელი“, **ვალი** „ყველი“, **მწუ** „წყავი“, **მკეში** „მწყემსი“ და მისთ.

აღსანიშნავია, რომ ხახისმიერ ხშულთა სამეულის მოშლა ქართველურ ენობრივ სისტემაში ადრევე უნდა დაწყებულიყო — ხახისმიერი მჟღერი ხშული, როგორც ამას არაერთიმკვლევარი ვარაუდობს (იხ.: მარი, 1912:67; ახვლედიანი 1936:23, ჟღენტი, 1946:461-466; ქალდანი, 1955:142), თავიდანვე მოიშალა. ხახისმიერი ყრუ-ფშვინვიერი **ჯ** ხშულიც ასევე — სამწიგნობრო ენასა და კილოთა უმრავლესობაში ხახისმიერ **ხ** ყრუ ნაპრალოვანს დაემთხვა, თუმცა შემორჩა განაპირა კილოების სვანურ, ფხოვრ, ჰერულ ჯგუფებში, მესხური ჯგუფის ზოგიერთ კილოში (იმერხელში, ტაოურსა და ლივანურის აღმ. კილოკავებში) და კახური კილოს (ცენტრალურ კილოთა ჯგუფი) ქიზიყურ კილოკავშიც.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ვასკენით, რომ ერთი მხრივ, **მეგრულ-ლაზურ კილოთა ჯგუფში ხახისმიერი ყრუ-მკვეთრი ყ ხშულის პოზიციების შესუსტება საერთო-ქართველური მოვლენაა**, ხოლო მეორე მხრივ — **ხოფურ კილოში ხსენებული თანხმოვანი მეტ-ნაკლებად შენარჩუნდა უპირატესად მესხურ კილოებთან (აჭარული, ლივანური, ტაოური...) უფრო მჭიდრო კონტაქტის (და არა გავლენის) წყალობით**.

სამივე ლაზურ კილოში კბილბაგისმიერი ყრუ **ჟ** ნაპრალოვანი თანხმოვანი დღეს სრულფასოვან ფონემას წარმოადგენს, თუმცა უპირატესად, ნასესხებ ლექსიკურ ერთეულებში გვხვდება: **ძელუკა** (< იტალ.) „სათევზაო ნავი“, **ძილისპიტი** (< ფრანგ.; შდრ. სასაუბ.: **ველოსიპეტი**) „ველოსიპედი“, **ოძირიდი** || **ოძირი** (< ბერძნ.) „წარბი“, **კარძი** (< ბერძნ.) „ლურსმანი“ და ა.შ.

ძირეულ სიტყვა-ფორმებში ყრუ **ჟ** ნაპრალოვანი შედარებით იშვიათად ჩანს — ამგვარ შემთხვევებში, ის მეორეულია და თავისუფლადაც მონაცვლეობს **გ, ფ** თანხმოვნებთან: **მოძთი** || **მოძტი** (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.), **მოფთი** (ხოფ.) < ***მოვხთი** „მოვედი“ (შდრ. არქაული **მოვჲედ**); **ოძარძალუ** (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.), **ოვარვალუ** (ხოფ.) „ვარვარი, მხურვალეა“; **ოძირძილუ**

(ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.), **ოვირვილუ** (ხოფ.) < ***ოვირფილუ** „[ემ-მაკურად] თვალთვალი“ და მისთ.

კბილბაგისმიერი ყრუ **ფ** ერთადერთი ცალეული ნაპრალოვანია — ამავე რიგის მჟღერი თანხმოვანი ლაზურ კილოთათვის (ისევე, როგორც სამწიგნობრო ენისთვისაც) უცხოა: **გ** ბგერა **წყვილბაგისმიერი სონორია** (და არა კბილბაგისმიერი მჟღერი ნაპრალოვანი, როგორც მაგალითად, თურქული **ვ**).¹ **ფ** ნაპრალოვნის ფონემატურ ღირებულებას რაც შეეხება: „მართალია, ეს ბგერა დიდი სიხშირით არ რეალიზდება ლაზური წარმომავლობის სიტყვებში, მაგრამ იმდენად არის დამახასიათებელი მთელი ლაზური მეტყველებისთვის, რომ მას ლაზურის ბგერითი სისტემიდან ვერ გამოვაცალკევებთ“ (ქუთელია, 2005:112).

მაშასადამე, ნათელია, რომ კბილბაგისმიერი ყრუ **ფ** ნაპრალოვანი ლაზთა კილოებში გაჩენილა და მყარად დამკვიდრებულა უცხოენოვანი გავლენის შედეგად. სწორედ ამავე მიზეზით იხსნება აღნიშნული თანხმოვნის პოზიტივობა ისეთ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემაშიც, როგორიცაა ფერეიდნული (ჩიქობავა, 1927:184; მარი, 1936:58; ბერიძე, ბაკურაძე, 2020:304-307). შდრ.: აჭარელ და ლივანელ (ნიგალელ) მუჰაჯირთა დღევანდელი შთამომავლების მეტყველებაში **ფ** ნაპრალოვანი ნასესხებ სიტყვებშიც თავისუფლად მონაცვლეობს **ფ** ხშულთან: **ფიდან** || **ფიდან** (< თურქ.) „ნერგი“ და ა.შ.

არავიბრანტი **რ** ლაზურ კილოებში რამდენადმე განსხვავდება მეგრული კილოსა და სამწიგნობრო ენის უკანანუნისმიერი და ვიბრანტი (მთრთოლი) **რ** სონორისგან — მისი წარმოთქმის დროს, ენის წვერი თითქმის არც უახლოვდება უკანა ნუნას, მეტად დუნე მდგომარეობაშია და შესაბამისად, ნაპრალიც უფრო ფარ-

¹ თურქეთში მცხოვრებ ახალგაზრდა ლაზთა ის ნაწილი, რომელსაც ენა თურქულად აქვს ადგილი, ლაზურად მეტყველებისას წყვილბაგისმიერი **გ** სონორის ნაცვლად, არაიშვიათად, კბილბაგისმიერ მჟღერ **ვ** ნაპრალოვანს წარმოთქვამს; მათი მშობლები და ბებია-ბაბუები კი ამ უკანასკნელ თანხმოვანს თურქულად მეტყველებისასაც წყვილბაგისმიერი სონორით ცვლიან.

თოა. სახმო სიმების პერიოდულ ჟღერას კონკრეტულ ბგერად აყალიბებს ენის წვერის **ოდნავი ძვრა** და არა ვიბრაცია. აქედან გამომდინარე, ლაზურ კილოთა **რ** სონორი შუანუნისმიე-რია, **არა-ვიბრანტი**. დავძენთ იმასაც, რომ როგორც წესი, სამწიგნობრო ენაზე (და ასევე — თურქულად) მეტყველებისას, ლაზები ვიბრანტ **რ**-ს არავიბრანტი **რ**-თი ცვლიან; სწორედ ეს მოვლენა ქმნის ე.წ. „ლაზურ აქცენტს“.¹

მართალია, **რ** სონორი ლაზურ მეტყველებაში იკარგება, ან-და **ჟ** სონანტად იქცევა (მეტ-ნაკლები სიხშირით: ხოფურ კილოსა და არქაბულ კილოკავში — ძალზე ხშირად, ვიწურ კილოკავში — შედარებით იშვიათად, ათინურ-ართაშენულ კილოში — მეტისმეტად იშვიათად), მაგრამ მისი ფონემატური ღირებულება მაინც უდავოა: **მთქმელთა უმეტესობა ჩაკითხვისას აღადგენს დაკარგულ (ანდაცვლილ) რ**-ს. დისტრიბუციასა და სიხშირეს რაც შეეხება: ხსენებული ბგერა დასტურდება თითქმის ყველა პოზიციაში; თუმცა, როგორც წესი, სიტყვის აბსოლუტურ თავში (სადაც, სხვათა შორის, გამძლეობით გამოირჩევა) შედარებით იშვიათია.

ხოფურ და ვიწურ-არქაბულ კილოებში გვხვდება არავიბრანტი **რ** სონორის შესამჩნევად შესუსტებული ალოფონი, რომე-

¹ ლაზურ კილოთა **რ** სონორის ეს თავისებურება იმთავითვე კარგად შენიშნეს სხვა მკვლევრებმაც: „ქართული **რ** ნუნისმიერია ანუ ალვეოლარული; ამაზე გაცილებით სუსტია (**როგორც ჩანს, ვიბრაციათა რიცხვის სიმცირის გამო**) ჭანურის ენის **რ**. იგი ხშირად იკარგვის ან იცვლება **ჟ**-დ“ (ახვლედიანი 1949:41; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); „სარფული **რ**-ს წარმოთქმისას ენის წვერის ვიბრაცია არაა იმ სახის, როგორც ნორმალური **რ**-ს წარმოთქმის დროს. ენის წვერი უფრო დუნე მდგომარეობაშია. იგი არ არის მიმართული მაღლა ნუნებისაკენ, ისე როგორც ამას ადგილი აქვს ჩვეულებრივ **რ**-ს წარმოთქმისას“ (ჟღენტი, 1953:73; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); „თუ დავაკვირდებით ველო-დენტო-პალატოგრამას... ადგილად შევამჩნევთ ენის გვერდების შეხების კვალს სასის ორივე მხარეს, მცირე ძირითადი და ძირითადი კბილების გასწვრივ. შეხების ადგილებს შორის რჩება საკმაოდ დიდი სიცარიელე, რომელიც ყველაზე ვიწროა მცირე ძირითად კბილებს შორის... ენის წვერი აწეულია ზემოთ ნუნებისაკენ, მაგრამ ნუნებს არ ეხება... ჭანურის **რ** ალვეოლარული თანხმოვანია“ (კიზირია 1974: 29; ხაზგასმა აქაც ჩემია — მ.ლ.).

ლიც ამგვარად დაახასიათა აკად. არნ. ჩიქობავამ (1936:22): „არც **რ**-ა, მაგრამ სულ არაფერიაო, მაინც არ ითქმის“; ჩვენ მას კვადრატულ ფორჩხილებში ჩასმული **რ**-ს სახით გამოვსახავთ — **[რ]** ერთგვარად ყრუ ბგერაა: მისი წარმოთქმის დროს, სახმო სიმები ძალიან სუსტად ჟღერს, ენის წვერის ძვრა კი კიდევ უფრო შეუმჩნეველია, ვიდრე არავიბრანტი **რ**-ს წარმოთქმისას. ამ უკანასკნელს **[რ]** თავისუფლად შეიძლება ჩაენაცვლოს ყოველგვარ პოზიციაში: ერთი და იმავე პირის მეტყველებაშიც კი, ერთსა და იმავე სიტყვაში, შესაძლოა, ზოგჯერ **რ** იყოს წარმოდგენილი და ზოგჯერ — **[რ]**: **სერიი || სე[რი]** „ღამე“, **ჩაბრი || ჩაბ[რ]** „ტუჩი“ და ა.შ.

ზოგადად, არავიბრანტი **რ** დამახასიათებელია არა მხოლოდ ზანური (მეგრულ-ლაზური), არამედ მესხური ქვეჯგუფის კილოთათვისაც: აჭარულისთვის (უფრორე — ქვემოაჭარული კილოკავისთვის), მაჭახლურისთვის, ლივანურისთვის (ნიგალურისთვის), ტაოურისთვის... აგრეთვე — აჭარელ და ლივანელ (ნიგალელ) მუჭაჭირთა შთამომავლების მეტყველებისთვის (სურმავა, 2008:185-191; ლაბაძე, 2013:50-52; ჯანგავაძე, 2015:87; ფუტკარაძე და სხვები, 2022:187). ჩვენეული ვარაუდით, **წინარექართველური მეტყველებისთვის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ორი ტიპის რ — ვიბრანტი და არავიბრანტი. სამწიგნობრო ენის ჩამოყალიბებისას, როგორც ჩანს, გარკვეული უპირატესობა მოიპოვა ვიბრანტმა რ-მ; სამწიგნობრო ენის დარად, ქვესისტემათა უმეტესობაშიც (მათ შორის — მეგრულ კილოშიაც) ვიბრანტ რ-ს დაემთხვა არავიბრანტი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კუთხეებში გავრცელებულ ქვესისტემებში მოხდა პირუკუ — არავიბრანტ რ-ს დაემთხვა ვიბრანტი. ამდენად, უმართებულოა შეხედულება, თითქოს ზოფურის, ვიწურ-არქაბულის და ათინურ-ართაშენულის გარდა, დანარჩენ კილოებში არავიბრანტი **რ** სუბსტრატული ან/და სუპერსტრატული მოცემულობა იყოს (მდრ.: სურმავა 2008:185-191).**

მეგრულ კილოში შესამჩნევი პალატალიზაციით გამოირჩევა **ლ**, რომელიც მაგარი სასისაკენ გადახრილი, უკანანუნისმიერი სონორია. მისგან განსხვავებით, ლაზთა სამივე კილოში **ლ** წინანუ-

ნისმიერი სონორია და არც არაფრით განსხვავდება სამწიგნობრო ენის შესაბამისი ბგერისგან. იქვე, **ლ**-ს ე.წ. „რბილ“ (მეგრულისებურ) წარმოთქმას რაც შეეხება: ამის თაობაზე, პირველად მიუთითა აკად. არნ. ჩიქობავამ (1936:14): „**ლ** ჭანურში ისეთივე რბილია, როგორც მეგრულის სენაკურს გამოთქმაში, მაგრამ არა ისე, როგორც მარტვილ-ბანძაში“; ეს თვალსაზრისი გაიზიარა ასევე, ი. ასათიანმა (1974:9) „**ლ** დარბილებულია მეგრულისებურად: ნულუნ“, თუმცაღა შემდგომ, აბსოლუტურად მართებულად შენიშნა გ. კარტოზიამ (2005:46): „**ლ**-ს მეგრულისებური დარბილება მთელ ლაზურს კი არ ახასიათებს, არამედ ცალკეული ინდივიდების მეტყველების თავისებურებაა, რომელიც **მეტ-ნაკლები ინტენსივობითაა რეალიზებული**“ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ **ლ**-ს „რბილად“ წარმოთქმა **ა, ო, უ** ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ **მეტ-ნაკლები ინტენსივობით** შესამჩნევია ასევე, დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოებშიც (ქართლურში, კახურში, იმერულში...); არაიშვიათად, ეგევე მოვლენა თავს ცალკეულ ინდივიდთა სამწიგნობრო ენაზე მეტყველების დროსაც კი იჩენს ხოლმე თავს (მიუხედავად იმისა, რომ კლასიკური ქართული სამწიგნობრო ენის ორთოეპია **ლ**-ს „რბილად“ წარმოთქმას არ ცნობს). ამ შემთხვევაშიც, **დიდად სავარაუდოა, რომ წინარექართველურში, რ-ს მსგავსად, ლ სონორიც ორი სახის უნდა ყოფილიყო — წინანუნისმიერი და უკანანუნისმიერი (რამდენადმე მაგარი სასისკენ გადახრილი)**. სამწიგნობრო ენის ჩამოყალიბებისას, ორივე ერთ ფონემად შეირწყა: **ა, ო, უ** ხმოვნების და თანხმოვნების წინ (ასევე — სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოშიც) გაბატონდა წინანუნისმიერი ვარიანტი, ხოლო **ე და ი** ხმოვნების წინ — უკანანუნისმიერი. ამგვარადვე მოხდა ქვესისტემათა დიდ ნაწილშიც; მეგრულსა და ზოგ სხვა ქვესისტემაში კი საყოველთაოდ განზოგადდა უკანანუნისმიერი ვარიანტი, რომელიც შემდგომში კიდევ უფრო შესამჩნევად გადაიხარა მაგარი სასისკენ — დღესდღეობით, მეგრული კილოს **ლ** სონორი დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოთა (მათ შორის — ხოფურის, ვიწურ-არქაბულისა და ათინურ-ართაშენულის) შესაბა-

მისი თანხმობისაგან სწორედ იმით სხვაობს, რომ მეტად გადახრილია მაგარი სასისაყენ. როგორც წესი, მეგრულ კილოზე მეტყველნი სამწიგნობრო ენაზე საუბრისას, წინანუნისმიერ **ლ-ს** უკანანუნისმიერით ცვლიან; ეს მოვლენა ქმნის ე.წ. „მეგრულ აქცენტს“.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ვგონებთ, ნათელია, რომ **ზანური (მეგრულ-ლაზური) კილოების თანხმევანთა სისტემაშიც, ყველა სხვაობა რეალიზდება უპირატესად სინქრონიულ დონეზე; დიაქრონიულ დონეზე კი ფიქსირდება სრული იგივეობა თანამედროვე ან/და არქაულ სამწიგნობრო ენასთან მიმართებით. იმავდროულად, ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოთათვის ნიშანდობლივ სხვაობათა უმეტესობა უცხო არაა არც დანარჩენ ქვეჯგუფებში შემავალ კილოთათვის. მაშასადამე, ზოგადად, სხვაობა ქვესისტემურია და არა სისტემური.**

ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოების ფონეტიკურ თავისებურებებზე საუბრისას, აუცილებლად უნდა შევეხოთ ბგერათშესატყვისობის (ბგერათმონაცვლეობის) საკითხს: მკვლევართა ერთი ნაწილი ჯიუტად მიიჩნევს, რომ თუკი ორ ჰომოგენურ ენობრივ ერთეულს შორის ამა თუ იმ სახის ბგერათშესატყვისობა დასტურდება, საქმე გვაქვს დამოუკიდებელ, ახლომონათესავე ენებთან და არა — ერთი და იმავე ენის სახესხვაობებთან (უფრო დეტალური მსჯელობისთვის იხ.: ქურდიანი, 2007:6-9; ეზუგბაია, 2020:4-5). ასეთი შეხედულება კრიტიკას ვერ უძლებს, რადგან **იმთავითვე საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ ბგერათშესატყვისობები რეალიზდება როგორც ახლომონათესავე ენათა, ისე — ერთი ენის კილოთა შორისაც.** ზოგადად, „რეგულარული და კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობების დადგენის საჭიროება ჩნდება მაშინ, როცა რთულია მოცემულ ენათა ნათესაობის დანახვა; შესაბამისად, ბგერათშესატყვისობას არავითარი როლი არ აკისრია ახლომონათესავე სამეტყველო ერთეულების სტატუსის (ენის, კილოს, კილოკავის) დადგენის თვალსაზრისით“ (დადიანი, ფუტყარაძე, 2018:22). უნდა ითქვას ისიც, რომ **თუკი ფაქტობრივ მდგომარეობას გავითვალისწინებთ, მეგრულ-ლაზურ ანდა**

სვანურ კილოთა დანარჩენ ქართველურ ქვესისტემათაგან ან/და სამწიგნობრო ქართულისგან განმაცალკეებელ ნიშნად ბგერათშესატყვისობის მიჩნევა ყოვლად გაუმართლებელია.

უპირველეს ყოვლისა, ჩვენ აქ ვგულისხმობთ იმ ფაქტს, რომ ერთი მხრივ — სამწიგნობრო ენასა და მეორე მხრივ — მეგრულ, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებს შორის აქამდე დადასტურებულ ბგერათშესატყვისობათა თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა არარეგულარული და არასისტემურია, რაც იმთავითვე კარგად შენიშნა არნ. ჩიქობავამ (1938:4): „როგორღა უნდა აიხსნას ის შემთხვევები, როცა აფიქსები ერთი და იგივეა, ფუძეები კი კანონზომიერ შესატყვისობას წარმოგვიდგენენ? კაც-ს — ჭან. კოჩი-ს... ძმ-ა — ჭან. ჯუმ-ა, მეგრ. ჯიმ-ა... თუ დიფერენციაციამდის უკვე გვქონდა ეს აფიქსები, რატომ უნდა დარჩენილიყვნენ ისინი უცვლელად: ა-ს ზანურში -ო- უნდა მოეცა, ს-ს შესაბამისად -შ უნდა გვქონოდა. სამი შესაძლებლობა გვაქვს: ან ეს აფიქსები დიფერენციაციის შემდგომს ხანაშია წარმოშობილი, ანდა ეს აფიქსები ერთი ენის კუთვნილებას შეადგენდა და იქიდან არის გადასული მეორეში, ანდა კიდევ მესამე წყაროდან შემოსულა შესადაარებელ ერთეულებში...“

ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ამ სამი ვარაუდიდან სამივე მცდარია: უპირველეს ყოვლისა, ქართ-ულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში არც გვაქვს და არც ოდესმე გვქონია იმგვარი დიფერენციაცია, როგორსაც არნ. ჩიქობავა გულისხმობს — სამწიგნობრო ქართული ენა და მეგრულ-ლაზური კილოები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სისტემები არ არის და არც ყოფილა; ისინი ერთიანი ენობრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილებს წარმოადგენს ოდითგანვე. ერთიანი ენობრივი სისტემის ფარგლებში კი, უწყვეტი და მრავალმხრივი ინტერფერენციის გამო, სავსებით ნორმალური მოვლენაა როგორც რეგულარული, ისე — არარეგულარული ბგერათშესატყვისობის (ბგერათმონაცვლეობის) არსებობა. აფიქსების ერთი ენიდან მეორეში გადასვლას რაც შეეხება: ასეთი რამ სამეტყველო კოდთა შერევის (ინგლ. Code-Mixing) შემთხვევაში ხდება და, როგორც წესი, ამ დროს მათი უცვლელობა

ენობრივ დაქვემდებარებაზე (Linguistic Subordination) მიუთითებს. ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა ენობრივი დაქვემდებარების გზით არ წარმოქმნილა (მსჯელობისათვის იხ.: ჩუხუა, 2003:8; ფუტყარაძე, 2017:116; ლაბაძე, 2017:204-206); ამიტომაც, საერთო-ქართველური აფიქსები სამწიგნობრო ენაშიც და კილოებშიც (ქვესისტემებშიც) ძირეული ლექსემებია.

გარდა ამისა, უდავო ფაქტია ისიც, რომ ბგერათმესატყვისობები დასტურდება არათუ მეგრულ, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართამენულ კილოთა შორის (ე.ი. ზანური [მეგრულ-ლაზური] ქვეგვუფის შიგნით), არამედ — უშუალოდ ამ კილოების კილოკავთა შორისაც. მაგალითად, **ი:ო** მესატყვისობა გვაქვს მეგრულ კილოში; შდრ.: **ნისა** (აღმ.-ოდიშ.) და **ნოსა** (დას.-ოდიშ.; სამურზ.) „რძალი“; **ნიტე** (აღმ.-ოდიშ.) და **ნოტე** (სამურზ.) „ნეტავ“... რეგულარულობა და სისტემურობა ამ შემთხვევაში ისევე გვაკლია, როგორც ზემოთ უკვე ნახსენებ შემთხვევებში: **ი-ს ო** შეესატყვისება არა ყოველ სიტყვა-ფორმაში, არამედ — მხოლოდლა აქა-იქ, ცალკეულ სიტყვა-ფორმებში.

შდრ. რეგულარული და სისტემური ბგერათმესატყვისობის ნიმუშები ხუნძური ენის ანწუხური კილოს ტოხურ და ჭადაქოლოურ კილოკავთა შორის (ჩიქობავა, ცერცვაძე, 1962:69-73):

ს : უ

სამწიგნ. ხუნძური:	ტოხური:	ჭადაქოლოური:	
ვას	ვას	ვაშ	„ვაჟიშვილი“
ძას	ძას	ძაშ	„ქალიშვილი“
სონ	სონ	შონ	„წელიწადი“
ნუსგო	ნუსგუ	ნუშგუ	„ასი“
სორდო	სორდო	შორდო	„ღამე“
რას	რას	რაშ	„ბეწვი“
როსო	როსო	როშო	„აული“
სი	სი	ში	„კოშკი“
სინო	სინუ	შინუ	„წებო“

	<u>ნასესხები სიტყვებში:</u>		
ქისა	ქისა	ქიშა	„ქისა“
სალდათ	სალდათ	შალდათ	„ჭარისკაცი“

ც : ს : შ			
სამწიგნ. ხუნძუ-	ტონუ-	ჭადაქოლოლუ-	
რი:	რი:	რი:	
ცო	სო	შო	„ერთი“
ცი	სი	ში	„დათვი“
ცერ	სერ	შერ	„მელია“
ოც	ოს	ოშ	„ხარი“
ჭარაც	ჭარას	ჭარაშ	„ვერცხლი; ფუ-
			ლი“
დურც	დურს	დურშ	„სიძე“
ბერცინ-	ბერსინ-	ბერშინ-	„ლამაზი“
ბიცანა	ბისა	ბიშა	„უთხრა; უამბო“

წ : ჭ			
სამწიგნ. ხუნძუ-	ტონური:	ჭადაქოლოლუ-	
რი:		რი:	
წა	წა	ჭა	„ცეცხლი“
წულ	წულ	ჭულ	„შეშა“
ბაწ	ბაწ	ბაჭ	„მგელი“
ოც	ოს	ოშ	„ხარი“
ანწგო	ანწგუ	ანჭგუ	„ათი“
წიმაბ	წიმაბ	ჭიმაბ	„ახალი“
წაყ	წაყ	ჭაყ	„ძალიან; ძლი-
			ერ“
წოდორაბ	წოდო-	ჭოდორაბ	„ფრთხილი“
	რაბ		
წეზე	წეზი	ჭეჟი	„ავსება“
წინდი	წინდაკ	ჭინდაკ	„წინდა“

		ზ : ჟ	
სამწიგნ. ხუნ-	ტონუ-	ჭადაქოლო-	
ძური:	რი:	რი:	
ზაზ	ზაზ	ჟაჟ	„ეკალი“
ზორ	ზორ	ჟორ	„მუშტი“
ზობ	ზოდო	ჟოდო	„ცა“
-ზ	-ზ	-ჟ	(ერგატ. ბრ. ნიშა- ნი)
(ბაწაზ	ბაწაზ	ბაჭაჟ	„მგლებმა...“)
-ზე	-ზი	-ჟი	(ინფინიტივის და- ბოლოება)
(ჭაბიზე	ჭუბუზი	ჭუბუჟი	„კეთება“)

		ძ : ჭ
ტონური:	ჭადაქოლოური:	
წალძი	წალჭი	„სწავლა; წაკითხვა“
ტვენძი	ტვენჭი	„წასვლა“
ქვენძი	ქვენჭი	„ჭამა“

		შა : სა	
სამწიგნ. ხუნძუ- რი:	ტონური:	ჭადაქოლო- ური:	
შაუგო	შაუგუ	საუგუ	„ხუთი“
შაიბ	შაიბ	საიბ	„რა“
გამუშა	გამუშა	გამუსა	„კამეჩი“
ქილიშა	გილიშა	გილისა	„თითი“
შავეზე	შაველძი	საველჭი	„მოსვლა; მოღწე- ვა“
შაიდიბ	შაიდიბ	საიდიბ	(აულის სახელი)
-იშა	-იშა	-ისა	კითხვითი ნაწილა- კი

ჩა : ცა			
სამწიგნ. ხუნძური:	ტოხური:	ჭადაქოლოური:	
ჩაუჭა	ჩაუჭა	ცაუჭა	„თევზი“
ჩაუთ	ჩაუთ	ცაუთ	„ხვლიკი“
ჩაინ	ჩაამა	ცაამა	„თხა (1 წლისა)“
ჩაითირ	ჩაითირ	ცაითირ	„რიგი; მწკრივი“
რუჩაბი	რუჩაბილ	რუცაბილ	„ქალები“
ბიჩაზე	ბეჩაეზი	ბეცაეჟი	„გაშვება“

ჭა : წა			
სამწიგნ. ხუნძური:	ტოხური:	ჭადაქოლოური:	
მიჭა	მიჭა	მიწა	„ჭინჭა-რი“
ჭაინჭა	ჭაინჭა	ჭაინწა	„ჩიტი“
ჭაეზე	ჭაელძი	წაელჭი	„დგომა“
ჭაიკიზე	ჭაეკზი	წაეკჟი	„ლოკვა“
ბიჭაიზე	ბიჭაზი	ბიწაჟი	„გაგება“

მაშასადამე, რეგულარული და სისტემური ბგერათშესატყვისობის პრინციპი შემდეგია: ესა თუ ის ბგერა (ხმოვანი თუ თანხმოვანი) მეორე ბგერას უნდა შეესატყვისებოდეს ან ყოველგვარ, ან გარკვეულ პოზიციაში. სწორედ ამ პრინციპიდან გამომდინარე, ხუნძური ენის ანწუხური კილოს ჭადაქოლოურ კილოკავში ყველა სისინა ნაპრალოვანი მაგარი წარმოებისა; იმავედროულად შიშინა ნაპრალოვნებში აღარ არსებობს მაგარი წარმოების ბგერათა რიგი. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ რეგულარული და სისტემური ბგერათშესატყვისობებით ხუნძური ენის სხვა კილო-კილოკავ-თქმებიც გამოირჩევა, მაგრამ ამ თავისებურების გამო ისინი დამოუკიდებელ ენებად არავის გამოუცხადებია.

ღირსსაცნობია, რომ სამწიგნობრო ქართულ ენასა და მეგრულ-ლაზურ-სვანურს შორის სისინა და შიშინა თანხმოვნებში გამოვლენილ ბგერათშესატყვისობათა რეგულარულობის დამტკიცებას შეეცადა გ. მაჭავარიანი: მან ივარაუდა, რომ „ქართველურ ფუძენაში“ უნდა ყოფილიყო სპეციფიკური — სისინ-შიში-

ნა, შუანუნისმიერი **ძ', ც', წ'** ხშულები და **ზ', ს'** ნაპრალოვნები (ე.წ. „მესამე რიგის სიბილანტები“). სწორედ ამ ბგერებს უნდა მოეცათ რეფლექსებად სამწიგნობრო ქართულში წინანუნისმიერი **ძ, ც, წ** ხშულები და **ზ, ს** ნაპრალოვნები, ხოლო მეგრულ-ლაზურსა და სვანურში კი, შესაბამისად — უკანანუნისმიერი **ჯ, ჩ, ჳ** ხშულები და **ჟ, შ** ნაპრალოვნები (მაჭავარიანი, 1965:5-9; იხ. ასევე: მაჭავარიანი, 1965:73-74; გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965: 013-014). მოგვიანებით, ეგევე თვალსაზრისი გაიზიარეს პ. ფენრიხმა და ზ. სარჯველაძემაც (2000:15-16).

გ. მაჭავარიანის მიერ ნავარაუდევია პროცესი რამდენადმე მოგვაგონებს თანამედროვე პოლონური ენის კილოთათვის დამახასიათებელ სამ მოვლენას, რომლებსაც ეწოდება **Mazurzenie** („გამაზოვიურება“ — მაზოვიური ერთ-ერთი კილოა), **Kaszubienie** („გაკაშუბურება“ — კაშუბური კილოთა ჯგუფია; ზოგი მკვლევარი პოლონურისაგან დამოუკიდებელ ენადაც მიიჩნევს) და **Jablonkowanie** („გაიაბლონ-კოვურება“ — ჩეხეთის სილეზიის ქ. იაბლონკოვის კილოს სახელწოდებიდან). პირველი მოვლენის შედეგად, პოლონურ სამწიგნობრო ენაში წარმოდგენილი მაგარსასისმიერი **ჯა, ჩა** ხშულებიც და **ჟა, შა** ნაპრალოვნებიც (ოთხივე ბგერა ქართულ **ჯ, ჩ**-სა და **ჟ, შ**-ზე უფრო „მაგრად“ ისმის) რიგ კილოებში რეფლექსებად გვაძლევს წინანუნისმიერ **ძ, ც** ხშულებსა და **ზ, ს** ნაპრალოვნებს (პოლანსკი, 1999:358). მეორე მოვლენის შედეგად, პოლონურ სამწიგნობრო ენაში წარმოდგენილი შუანუნისმიერი **ძ', ც'** ხშულები და **ზ', ს'** ნაპრალოვნები კაშუბურ კილოებში რეფლექსებად გვაძლევს წინანუნისმიერ **ძ, ც, წ** ხშულებს და **ზ, ს** ნაპრალოვნებს (დუბიში, კარაში, კოლისი, 1995:66-67). მესამე მოვლენის შედეგად კი, პოლონურ სამწიგნობრო ენაში წარმოდგენილი მაგარსასისმიერი **ჯა, ჩა** ხშულები და **ჟა, შა** ნაპრალოვნები, ასევე — შუანუნისმიერი **ძ', ც'** ხშულები და **ზ', ს'** ნაპრალოვნები რიგ კილოებში რეფლექსებად გვაძლევს უკანანუნისმიერ **ჯ, ჩ** ხშულებს და **ჟ, შ** ნაპრალოვნებს (როსპონდი, 1995:72). მსგავსი ფონეტიკური პროცესები დასტურდება სხვა სლავურ ენებსა და კილოებშიც.

ჩვენი აზრით, გ. მაჭავარიანის თვალსაზრისი ძალზე სადავოა — უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ როგორც მართებულად მიუთითა მ. ჩუხუამ (2003:13), მისი შემოტანა სამეცნიერო მიმოქცევაში შეპირობებული იყო „არა ფაქტობრივი მდგომარეობით, არამედ საკითხისადმი სქემატური მიდგომით“. ფაქტობრივი მდგომარეობა სრულიად სხვა რამეს გვიჩვენებს, თუმცაღა გ. მაჭავარიანი, როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, ქართველურ (ქართულ) ენობრივ სისტემასა (რომლის ერთობასაც უარყოფდა) და ძველ ინდოევროპულ ენებს შორის პარალელებისა თუ უწინდელი მჭიდრო კავშირის კვალის დაძებნას ცდილობდა; საკითხისადმი სქემატური მიდგომა, უმეტესწილად, სწორედ ამით იყო ნაკარნახევი.

აღსანიშნავია ისიც, რომ სხვადასხვა მკვლევრის მიერ, ბერათმესატყვისობის ფრიად საყურადღებო ფაქტები გამოვლენილი: მაგალითად, სამწიგნობრო ქართულისა და ხევსურულ, თუშურ, რაჭულ... კილოთა ერთძირიანი ფორმები: **ღორი** „წყვილ-ჩლიქიანი, მოკლფეხებიანი და დინგიანი ცხოველი“ : **ღოჯი** „ეშვი; შდრ. არქაული ქართული ეშვ „ტახი“; **ცხვირი** „ადამიანისა და ცხოველის ყნოსვის ორგანო“ : **ცხვინჯა** „დიდი და უშნოცხვირიანი“; **ყური** „ადამიანისა და ცხოველის სმენის ორგანო“ : **ყუჯა** (ხევს.) „უყურო ან ყურებდაჭრილი ცხვარი“, **ყუჯური** (ქიზიყ.) „კუთხე, კუნჭული“, **ყუჟი** (რაჭ.) „პურის, მჭადის და მისთ. ყუა“, **ყუჩო** (თუშ.) „ყური ბავშვის ენაზე“; **პირი** „ნაპრალი ტუჩებს შორის, ბაგეთა ჭრილი“ : **პიჩო** (თუშ.) „პირი ბავშვის ენაზე“; **ფური** „მსხვილ-ფეხა დედალი ცხოველი“ : **ფუჩინა** „ხბო, ზაქი“, **ფიჯინა** (ჯავახ.) „უდროოდ ხბოს მომგები დეკეული“ და სხვ. მეგრულისა და ლაზურის (მისი ტერმინოლოგიით — ჭანურის) სათანადო ფორმებს შეადარა ფ. ერთელიშვილმა (1980:110-111), ოღონდაც ვრცლად არ უმსჯელია.

სამწიგნობრო ენასა და კილოებში „ქართულ-ზანურის შესატყვისობის ანალოგები“ : **ჭდე** : **ჭკდე** (ხევს., მთიულ., თუშ.); **ჭნავი** : **ჭკნავი** (აჭარ.); **მჭვარტლი** : **ჭკორტლ** (ინგილ.); **ჭრიალი** : **ჭკრიალი** (ლეჩხ.); **ჭპანი** : **ჭკპანი** (მოხ.); **ჯებირი** : **ჯაბირი** (ხევს.); **ქეიფი** : **ქაიფი** (ხევს.); **კიდე** : **კიდავ** (მოხ.) და მისთ. დაძებნა ბ. ჯორ-

ბენაძემ (1989:104), მათი ანალიზის საფუძველზე კი გამოთქვა ამგვარი მოსაზრება: „დიალექტებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ **ხშირად ის, რაც დიალექტების დონეზე სუბსტიტუციის (ანუ: აუხსნელი ბგერათცვლილების) ნიმუშებად განიმარტება, ზედმიწევნით ემსგავსება იმას, რასაც ქართველურ ენათა დონეზე ბგერათშესატყვისობად განიხილავენ**. იმ შემთხვევაში, როცა ამ რიგის მოვლენები დასავლეთ საქართველოს დიალექტებშია დაჩენული (გურულში, ქვემოიმერულში, აჭარულში), ისინი ზანთური ტენდენციის გამოვლენად განიმარტება, მაგრამ ანალოგიური ფაქტები, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებშიც იჩენენ თავს, საჭიროს ხდის, რომ მათ სხვაგვარი ინტერპრეტაცია მიეცეს“ (იქვე, გვ.105; ხაზგასმა ჩვენია — მ.ლ.).

სისინა და შიშინა თანხმოვნების მონაცვლეობის მაგალითები: **ზრზოლა** (ძვ. ქართ.): **ჟრჟოლა** (ახ. ქართ.); **კვნიწი** (ქართლ., ქიზიყ.): **კვნიჭი** (ლეჩხ.); **ძმერხლი** (გურ.) : **ჯმერხლი** (იმერ.); **წმახე** (მესხ.): **მჭახე** (გურ., აჭარ.); **წყურტი** (ლეჩხ.): **ჭყურტი** (ზ. აჭარ.)... მოჰყავს აგრეთვე, რ. აბაშიას (2010:21-22), რომელიც ასკვნის: „წარმოდგენილ ფუძეებში სისინა და შიშინა სიბილანტებს არა აქვს ფუნქციური დატვირთვა და, შესაბამისად, არ იწვევენ მორფოლოგიურ ან სემანტიკურ ცვლილებებს. **თუ გამოვრიცხავთ ამ ლექსემების შესაძლო ბგერწერით (ძმაბაძვით, ექსპრესიულ) ხასიათს, მაშინ საერთო ფუძეებში სიბილანტთა სისინა და შიშინა სახეობების არსებობის მიზეზი მათ დიალექტიკურ ვარიაციაში უნდა ვეძიოთ**“ (იქვე; ხაზგასმა აქაც ჩემია — მ.ლ.). ამ საკითხის თაობაზე რ. აბაშია რამდენადმე ვრცლად და საყურადღებოდ მსჯელობს.

ამრიგად, მართალია ფ. ერთელიშვილი, როცა მის მიერ მოყვანილ ლექსიკურ ერთეულებს მეგრულისა და ლაზურის სათანადო ფორმებს ადარებს — ცხადია, რომ ყველგან ერთი და იმავე ფონეტიკური პროცესის შედეგები გვაქვს. მართალია ბ. ჯორბენაძე, როდესაც წერს, რომ ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში ბგერათმონაცვლეობა ერთ შემთხვევაში სუბსტიტუციად განიხილება, მეორე შემთხვევაში კი — ბგერათშესატყვისობად. ასევე,

მართალია რ. აბაშია, როდესაც ლექსელების ექსპრესიულ ხასიათს ახსენებს. თუმცა, არცერთი არ ამახვილებს ყურადღებას იმაზე, რომ **მათ მიერ გაანალიზებული ფაქტობრივი მონაცემები ნათელს ხდის ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის განუყოფლობას; ასევე — სამწიგნობრო ქართული ენის პირდაპირ მომდინარეობას წინარექართველური მეტყველებიდან (და არა რომელიმე თანამედროვე ქვესისტემიდან).**¹

მორფოლოგიაში — მეგრულისთვისაც, ხოფურისთვისაც, ვიწურ-არქაზულისთვისაცა და ათინურ-ართაშენულისთვისაც ძირითადია სწორედ ის პრინციპები, რომლებიც ზოგადად დამახასიათებელია ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისთვის. მაგალითად, სახელთა სისტემაში, მარტივი და რთული ბრუნვები უდავოდ ზოგადქართული პრინციპით იწარმოება. მიმოვიხილოთ ჯერ მეგრული კილოს მონაცემები:

მარტივი ბრუნვები:

1. მხოლოდითი რიცხვი

სახელობითი:	კოჩ-ი	„კაცი“
მოთხრობითი:	კოჩ-ქ კოჩ-ქ-ი კოჩ-ქ-გ კოჩ-ი-ქ	„კაციმა“
მიცემითი:	კო-ს კო-ც-გ კოჩ-ი-ს	„კაცს“
ნათესაობითი:	კოჩ-იშ კოჩ-იშ-ი	„კაცის“
მოქმედებითი:	კოჩ-ით კოჩ-ით-ი კოჩ-ით-გ	„კაციით“
ვითარებითი:	კოჩ-ო კოჩ-ოთ	„კაცად“

სახელობითი:	ხუდე	„სახლი“
მოთხრობითი:	ხუდე-ქ ხუდე-ქ-ი ხუდე-ქ-გ	„სახ- ლმა“
მიცემითი:	ხუდე-ს ხუდე-ს-გ	„სახლს“
ნათესაობითი:	ხუდე-შ ხუდე-შ-ი	„სახ-

¹ ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებში დადასტურებულ ბგერათშესატყვისობათა რაობას უფრო დაწვრილებით მიმოვიხილავთ ჩვენევე მონოგრაფიაში „ლაზთა კილოები და მათი ადგილი ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა შორის“, რომელიც გადაცემულია დასაბეჭდად და მალევე გამოვა.

მოქმედებითი:	წუდე-თ წუდე-თ-ი წუდე-თ-გ	ლის“ „სახ- ლით“
ვითარებითი:	წუდე-თ	„სახ- ლად“

2. მრავლობითი რიცხვი

სახელობითი:	კოჩ-ეფ-ი	„კაცები“
მოთხრობითი:	კოჩ-ენ-ქ კოჩ-ემ-ქ-ი კოჩ-ეფ-ქ-გ	„კაცებმა“
მიცემითი:	კოჩ-ენ-ს კოჩ-ემ-ს კოჩ-ეფ-ც-გ	„კაცებს“
ნათესაობითი:	კოჩ-ეფ-იშ კოჩ-ეფ-იშ-ი	„კაცების“
მოქმედებითი:	კოჩ-ეფ-ით კოჩ-ეფ-ით-გ	„კაცებით“
ვითარებითი:	კოჩ-ეფ-ო კოჩ-ეფ-ოთ	„კაცებად“

სახელობითი:	წუდე-ეფ-ი	„სახლები“
მოთხრობითი:	წუდე-ენ-ქ წუდე-ემ-ქ წუდე-ეფ-ქ-გ	„სახლებმა“
მიცემითი:	წუდე-ენ-ს წუდე-ემ-ს წუდე-ეფ-ც-გ	„სახლებს“
ნათესაობითი:	წუდე-ეფ-იშ წუდე-ეფ-იშ-ი	„სახლების“
მოქმედებითი:	წუდე-ეფ-ით წუდე-ეფ-ით-გ	„სახლებით“
ვითარებითი:	წუდე-ეფ-ო წუდე-ეფ-ოთ	„სახლებად“

რთული ბრუნვები:

1. მხოლოდობითი რიცხვი

მიმართულებითი:	კოჩ-იშ-ა[-ხ]	„კაცისას; კაცისკენ“
დაშორებითი:	კოჩ-იშ-ე	„კაცისგან; კაციდან“
დანიშნულებითი I:	კოჩ-იშ-ე-ნ-ი	„კაცისთვის“
დანიშნულებითი II:	კოჩ-იშ-ო კოჩ-იშ- ოთ	„კაცისად“
თანაობითი:	კოჩ-იწ-კუ-მა კოჩ- იწ-კგ-მა	„კაცთან“
მსგავსებითი:	კოჩ-იჯ-გურ-ა კოჩ- იჯ-გუ-ა	„კაცივით“

ოდენობითი I	კოჩ-ი-ზუმა კოჩ-ი-ზგმა	„კაცის ოდენა[დ]“
ოდენობითი II	კოჩ-ის-ხე კოჩ-ის-ხნ	„კაცისხელა[დ]“
მიმართულებითი:	ცუდე-შ-ა[-ხ]	„სახლისას; სახლის-კენ“
დაშორებითი:	ცუდე-შ-ე	„სახლისგან; სახლი-დან“
დანიშნულებითი I:	ცუდე-შ-ენ-ი	„სახლისთვის“
დანიშნულებითი II:	ცუდე-შ-ო ცუდე-შ-ოთ	„სახლისად“
თანაობითი:	ცუდე-წ-კუ-მა ცუდე-წ-კგ-მა	„სახლთან“
მსგავსებითი:	ცუდე-ჯ-გურ-ა ცუდე-ჯ-გუ-ა	„სახლივით“
ოდენობითი I:	ცუდე-ზუმა ცუდე-ზგმა	„სახლის ოდენა[დ]“
ოდენობითი II:	ცუდე-ს-ხე ცუდე-ს-ხნ	„სახლისხელად“

2. მრავლობითი რიცხვი

მიმართულებითი:	კოჩ-ეფ-იშ-ა[-ხ]	„კაცებისას; კაცებისკენ“
დაშორებითი:	კოჩ-ეფ-იშ-ე	„კაცებისგან; კაცებიდან“
დანიშნულებითი I:	კოჩ-ეფ-იშ-ე-ნ-ი	„კაცებისთვის“
დანიშნულებითი II:	კოჩ-ეფ-იშ-ო კოჩ-ეფ-იშ-ოთ	„კაცებისად“
თანაობითი:	კოჩ-ეფ-იწ-კუ-მა კოჩ-ეფ-წ-კგ-მა	„კაცებთან“
მსგავსებითი:	კოჩ-ეფ-იჯ-გურ-ა კოჩ-ეფ-ჯ-გუ-ა	„კაცებივით“
ოდენობითი I:	კოჩ-ეფ-ი-ზუმა კოჩ-ეფ-ი-	„კაცებისოდენა“

	ზგმა	ნა[დ]“
ოდენობითი II:	კოჩ-ეფ-ის-ხე კოჩ-ეფ-ის-ხე	„კაცებისხელა[დ]“
მიმართულებითი:	ცუდე-ეფ-იშ-ა[-ხ]	„სახლისას; სახ-ლისკენ“
დაშორებითი:	ცუდე-ეფ-იშ-ე	„სახლისგან; სახ-ლიდან“
დანიშნულებითი I:	ცუდე-ეფ-იშ-ე-ნ-ი	„სახლისთვის“
დანიშნულებითი II:	ცუდე-ეფ-იშ-ო ცუდე-ეფ-იშ-ოთ	„სახლებისად“
თანაობითი:	ცუდე-ეფ-იწ-კუ-მა ცუდე-ეფ-წ-კგ-მა	„სახლებთან“
მსგავსებითი:	ცუდე-ეფ-იჯ-გურ-ა ცუდე-ეფ-ჯ-გუ-ა	„სახლებივით“
ოდენობითი I:	ცუდე-ეფ-ი-ზუმა ცუდე-ეფ-ი-ზგმა	„სახლებისოდენა[დ]“
ოდენობითი II:	ცუდე-ეფ-ის-ხე ცუდე-ეფ-ის-ხე	„სახლებისხელა[დ]“

როგორც ვხედავთ, ბრუნვათა ნიშნებიც კი, მეტწილად, ისეთივეა, როგორიც სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში — სინქრონიულ დონეზე შესამჩნევი განსხვავება ფონეტიკურია (მაგალითად, ნათესაობითი ბრუნვის **-ის** ნიშანი გვაქვს **-იშ** სახით, ხოლო ვითარებითის **-ად** — **-ო || -ოთ** სახით;¹ ამოსავალია სამწიგნობრო ენაში დაცული ფორმები)

¹ საყურადღებოა, რომ როგორც ზოგადქართულ ზეპირმეტყველებაში, ისე — დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებშიც, ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი, არაიშვიათად, თანხმოვნური ელემენტის გარეშე, ოდენ **-ა** ფორმითაც არის ხოლმე წარმოდგენილი (მაგალითად, ითქმის: **თავიანა** „თავიანად“, **ტანიანა** „ტანიანად“...). ამდენად, მეგრულშიც ვითარებითის **-ო** ალმორფის პოვნეირება ბუნებრივია (იმნაიშვილი, 1966:54-55).

და არა მორფოლოგიური. დიაქრონიულ დონეზე, რაღა თქმა უნდა, აწინდელი სხვაობაც არ გვექნებოდა. ბრუნვის ნიშნებს, როგორც წესი, **-ი**, **-გ** სავარცობი ხმოვნებიც შეიძლება ერთვოდეს.

ერთადერთი ბრუნვის ნიშანი, რომელიც სამწიგნობრო ენისას არ შეესატყვისება, არის მოთხრობითის **-ქ**. არნ. ჩიქობავას შეხედულებით, ის უნდა მომდინარეობდეს **ი-გ-ი**, **ე-გ-ე** ნაცვალსახელის თანხმოვნური ელემენტისგან (ჩიქობავა, 1936:173-174); თუმცაღა, უკეთაა დასაბუთებული ტ. ფუტყარაძის მოსაზრება: „**-ქ** მომდინარეობს მტკიცებითი **ქო** ნაწილაკისაგან: სახელის ბოლოკიდურ პოზიციაში **-ქო** გამარტივდა (გაცვდა): **-ქო>-ქ**; შედეგად **-ქ**-მ დაკარგა დადასტურებითობის ფუნქცია, რის გამოც ფრაზაში ხელახლა გაჩნდა **ქო** ნაწილაკი; შდრ., ფრაზის დინამიკა: კოჩ ქო მორთუ >კოჩქ ქო მორთუ >კოჩქ ქომორთუ “კაც მოვიდა” (ნაწილაკისგან აფიქსის წარმოქმნა სხვა ენებისთვისაც არ არის უცხო)” (ფუტყარაძე, დადიანი, შეროზია, 2010:81).

ჩვენი მხრივ აღვნიშნავთ, რომ **შესაძლოა, ზანური (მეგრულ-ლაზური) მოთხრობითის -ქ ნიშანი ეტიმოლოგიურად იგივე იყოს, რაც ა-ქ, ი-ქ (და კილოური მა-ქ) ზმნისართების თანხმოვნური ელემენტი; ამ ზმნისართებში -ქ აშკარად ადგილობრიობის (ლოკატიურობის) ფუნქციის მქონეა. იბერიულ-კავკასიური ოჯახის ენობრივ ერთეულებში საკმაოდ გვაქვს შემთხვევები, როცა მოთხრობითის ფუნქცია სხვა რომელიმე (მათ შორის — ლოკატიური) ბრუნვის ფორმას აკისრია.¹ უშუალოდ ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაშიც ცნობილია ანალოგიური ფაქტი: სვანურ კილოებში მოთხრობითი ბრუნვის ფუნქციით, როგორც წესი, ვითარებითი ბრუნვის ფორმა გამოიყენება ხოლმე (მაგალითად, ფორმა ჳან-დ კონტექსტურად ნიშ-**

¹ მაგალითად, დიდოურ ენაში (გავრცელებულია დაღესტნის რესპუბლიკის [რუსეთის ფედერაცია] წუნტის რაიონში — ისტორიული დიდოეთის ტერიტორიაზე) ერთ-ერთი ადგილობითი ბრუნვის ფორმით, პარალელურად, მოთხრობითიც შეიძლება გადმოიცეს: **ჟალ** „სოფელში; სოფელმა“, **რიქინ** „აკვანში; აკვანმა“... რაზეც მართებულად მიუთითა ე. ბოკარიოვმა (1959:187).

ნავს როგორც „ხარად“, ისე — „ხარმა“; დაწვრილებით იხ. აქვე, ქვემოთ). იმავდროულად, ვითარებითი ბრუნვის ფორმას ქართულ (ქართველურ) ენაში არაიშვიათად აღვილობითის ფუნქციაც აქვს — ითქმის: **სოფლად** „სოფელში“, **ქალაქად** „ქალაქში“ და მისთ. თუ გავითვალისწინებთ ამ ყოველივეს, უფრო ცხადი გახდება, რომ ჩვენეული ვარაუდი მართებულადაა მისაჩნვეი. მეტიც: **ვერც იმას გამოვრიცხავთ, რომ ა-ქ, ი-ქ, მა-ქ ზმნისართების ბოლოკიდური ქ თანხმოვანი და მტკიცებითი ქო (იგივე ქვე || ქე) ნაწილაკი ეტიმოლოგიურად და ფუნქციურად ერთიმეორესაც უკავშირდებოდეს.**

აქვე დაისმის კითხვა: შემონახულია თუ არა მეგრულში მოთხრობითის არქაული ქართველური ნიშანი **-ნ**, რომელიც დღემდეა წარმოდგენილი სამწიგნობრო ენის **მა-ნ** ნაცვალსახელში? ჩვენ მივიჩნევთ, რომ ამ კითხვას დადებითი პასუხი უნდა გავცეს, რადგან ერთ-ერთ რთულ ბრუნვაში — დანიშნულებით პირველში — შეიძლება გამოიყოს **-ნ**, როგორც ერთ-ერთი კომპონენტი. ზოგადად, ხსენებული ბრუნვის ფორმა ძირ-ფუძის გარდა, ერთდროულად შეიცავს რამდენიმე მარტივი ბრუნვის ნიშანს, რომელთა თავდაპირველი ფუნქციებიც დაჩრდილულია: **კოჩ-იშ-ე-ნ-ი** — აქ **-იშ** ნათესაობითის ნიშანია, რომელსაც მოსდევს დაშორებითის ნიშანი **-ე** (< **-დე**)¹; მას, თავის მხრივ, მოსდევს მოთხრობითის არქაული ნიშანი **-ნ**, ხოლო ბოლოკიდური **-ი** კი ვითარებითის ნიშანია, ოღონდ გაცვეთილი: **-ი** < **-ით**. ესე იგი, ძირ-ფუძეზე ერთიმეორის მიყოლებით დართულია ოთხი სხვადასხვა ბრუნვის ნიშანი, რომლებიც ერთიანად გამოხატავს დანიშნულებით ფუნქციას.

დანარჩენი რთული ბრუნვებიც, რაღა თქმა უნდა, ამავე პრინციპითაა ნაწარმოები: მაგალითად, მიმართულებითის ფორმაში ძირ-ფუძის შემდგომ წარმოდგენილია ნათესაობითის **-იშ** და

¹ ეს უკანასკნელი სრული (გაუცვეთავი) სახით რეალიზდება **ჩქიმ-დე** „ჩემგან; ჩემიდან“, **სქან-დე** „შენგან; შენიდან“ ტიპის ფორმებში (თოფურია, 1937:181); შდრ. სამწიგნობრო ენის **-მ-დე** (< **-დ-მ-დე**) რთული ფორმანტი.

მიმართებითის **-ა** (< **-და**)¹ ნიშნები; მაშასადამე, მეგრული **კოჩ-იშ-ა** ეტიმოლოგიურადაც და სტრუქტურულადაც ზუსტად იგივეა, რაც იმერული (უპირატესად — ქვემოიმერული), გურული ან/და აჭარული (უპირატესად — ქობულეთური) **კაც-იზ-და** || > **კაც-იზ-ა**; ამათი ამოსავალი ფორმა **კაც-ის-და** ამჟამადაც ცოცხალია სამწიგნობრო ენის საეკლესიო ნაირსახეობაში (იხ. აგრეთვე: თოფურია, 1937:181).

აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მეგრულ კილოშივე, მიმართულებითი ბრუნვის ფორმა არაიშვიათად, რთულდება **-ხ[გ]** ნიშნით, რომელიც **მიწვენითობას** გამოხატავს (**სოფელ-იშ-ა-ხ[გ]** „სოფლამდე“, **ძგა-შ-ა-ხ[გ]** „ნაპირამდე; ძგიდემდე“...). გარკვეულწილად, მართებულია ამგვარი შეხედულება: „**-იშ-ახ[გ]** მორფემის **-ხ** საკუთრივ ზანური მონაცემი ჩანს და არა აფხაზურ-ადიგურის ენებიდან ნასესხები; **-ხ** სუფიქსი ბუნებრივია მეგრულ ზმნისართებში: გოწო > გოწო-ხ, წუმო > წუმო-ხ, კინო > კინო-ხ...“ (ქირია და სხვები, 2015:83). ჩვენი აზრით, **-ხ[გ]** ნიშანი ზოგადად, იბერიულ-კავკასიური მონაცემია (დასტურდება ამ ოჯახის ყველა ჯგუფის ენაში); ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში კი, ზანურ კილოთა გარდა, რეალიზდება სვანურ კილოებშიც (**-ხი** და **-ხან** || **-ხენ**, **-ცახან** მორფემებში, ასევე — ლენტეხურის **-ხო** მორფემაში). ღირსსაცნობია, რომ სამწიგნობრო ენაში თავს უნდა იჩენდეს ფონეტიკურად ცვლილი სახით — **ალ-** (ზმნისწინი) < ***ა-ხ** (სათანადო მსჯელობა იხ. აქვე, ქვემოთ).

დანიშნულებითი პირველისგან განსხვავებით, დანიშნულებითი მეორე იწარმოება ორი ნიშნით — ზუსტად ისე, როგორც არქაულ სამწიგნობრო ენაში ან/და ფხოვური ქვეჯგუფის კილოებში: ძირ-ფუძეს დაერთვის ნათესაობითის **-იშ** ნიშანი, რომელსაც თავის მხრივ, დართული აქვს ვითარებითის **-ო** || **-ოთ** ნიშანი; ასეთი კომბინაცია, ზოგადქართული (ქართველური) კანონზომიერების

¹ ესეც ასევე, სრული (გაუცვეთავი) სახით რეალიზდება **ჩქიმ-და** „ჩემდა“, **სქან-და** „შენდა“... ტიპის ფორმებში. მიმართებითის ეგვე **-და** ნიშანი სამწიგნობრო ენაშიც ცოცხალია, თუმცაღა უკვე ნაკლებპროდუქტიული.

თანახმად, გამოხატავს დანიშნულებას: **კოჩ-იშ-ო || კოჩ-იშ-ო** „კაცისად“, **ოსურ-იშ-ო || ოსურ-იშ-ო-თ** „ქალისად“... აქ აღსანიშნავია ისიც, რომ დღევანდელ სამწიგნობრო ენაში **-ის-ად** კომბინირებულ ნიშანს ცვლის გვიან დამკვიდრებული **-ის-თვის** კომბინირებული ნიშანი.

მეგრული კილოსთვის მეტად სპეციფიკური — თანაობითი ბრუნვა სამი ნიშნის კომბინაციით იწარმოება: **-იწ-კუ-მა || -იწ-კგ-მა**; საყურადღებოა, რომ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი წარმოდგენილი გახლავთ **-იწ** სახით, რომლისთვისაც ამოსავალია უდავოდ **-ის** (და არა — **-იშ**). მაშასადამე, უწინ მეგრულშიაც ისევე, როგორც დღემდე ხოფურში, არსებობდა ნათესაობითი ბრუნვის ორი ალომორფი — **-ის** და **-იშ**. მომდევნო ნიშანია **-კუ || > -კგ**, რომელიც ჩვენი აზრით, ეტიმოლოგიურად **უკუ**-ზმნისწინს უნდა დავეკავშიროთ. ასევე, **მო**-ზმნისწინის ფარდია ეტიმოლოგიურად მომდევნო **-მა** ნიშანიც. ამდენად, დღევანდელი მეგრული კილოს **კოჩ-იწ-კუ-მა || კოჩ-იწ-კგ-მა** „კაცთან“, **ოსურ-იწ-კუ-მა || ოსურ-იწ-კგ-მა** „ქალთან“ ტიპის ფორმები უნდა მომდინარეობდეს, შესაბამისად, ***კოჩის უკუმა** და ***ოსურის უკუმა** ტიპის ფორმათაგან.

აღსანიშნავია ისიც, რომ მეგრულ კილოშივე, ოდონდ დღეს-დღეობით უკვე მეტისმეტად იშვიათად, დასტურდება ასევე, თანაობითი ბრუნვის **-იწ-კა-ლა || > -იწ-კე-ლა** რთული ფორმანტიც, რომელიც იგივეა, რაც ხოფურის და ვიწურ-არქაბულის **-ი-კა-ლა** ან ათინურ-ართაშენულის **-იშ-კა-ლა**; აქაც, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი **-იწ < -ის**, ხოლო მომდევნო **კა- < უკა-**; ბოლოკიდური **-ლა** კი, ჩვენეული ვარაუდით, იგივე უნდა იყოს, რაც სვანურ კილოებში დაცული **ლა**-ზმნისწინი (**ლა-ხ-ჰვედ-და** „შევეითხა“; **ლა-მ-ჰემ-ე** „[ცოტა] მოთიბა“...)¹. **-იწ-კა-ლა || > -იწ-კე-ლა** რთულ-

¹ სპეციალურ ლიტერატურაში კარგა ხანია, შენიშნულია, რომ ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში (და ზოგადად — იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც) ზმნისწინები, ზმნისართები და თანდებულები საერთო მასალას შეიცავენ (მარტიროსოვი, 1956:39-46; ვეშაპიძე, 1967:76; ჭუმბურიძე, 1968:49). ჩვენი მსჯელობა ამავე საკითხის შესახებ იხ. ქვემოთ.

ფორმანტიანი თანაობითი ამჟამად აღარაფრით განსხვავდება - **იწ-კუ-მა** || **-იწ-კგ-მა** ფორმანტიანისაგან, უწინ კი მათ შორის გარკვეული სემანტიკური სხვაობა უნდა ყოფილიყო.

კიდევ ერთ რთული ბრუნვის — მსგავსებითის — ფორმანტში ნათესაობითის **-იშ** ნიშანი წარმოდგენილია **-იჯ** სახით. ცვლილების მიზეზი აქაც ისევე, როგორც თანაობითის ფორმანტებში, ფონეტიკურია — მომდევნო ნიშანი **-გურ** იწყება მჟღერი ხშულით; სწორედ მისი გავლენით, გამჟღერდა და გახშულდა ნათესაობითის შიშინა ნაპრალოვანი: **-იჯ-გურ-ა < * -იშ-გურ-ა**. **-გურ** ნიშნის სემანტიკა კი, უდავოდ ზმნურ **-გურ-** „მსგავსება“ (**მა-გურ-ე** „მსგავსი“) ძირს უკავშირდება; ბოლოკიდური **-ა** ვითარებითის ნიშანია. მაშასადამე, ეტიმოლოგიურად, **კოჩ-იჯ-გურ-ა** || **კოჩ-იჯ-გუ-ა** ფორმის მნიშვნელობაა „კაცის მსგავსად“. დაძვენთ იმასაც, რომ **-გურ** ნიშნის **რ** ორხმოვანშუა პოზიციაში შეიძლება დაიკარგოს, რაც ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვევგუფის კილოთათვის ჩვეულებრივი მოვლენაა.

ოდენობითი პირველის ფორმაში ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი გაცვეთილია — მხოლოდ ხმოვნური **-ი-** ელემენტის სახით წარმოგვიდგება; მას მოსდევს სუფიქსოიდი **-ზუმა** || **-ზგმა**, რომელიც დამოუკიდებელი არსებითი სახელიცაა (ნიშნავს „ზომას“) და, რასაკვირველია, ზმნურ **-ზუმ-** || **-ზგმ-** „ზომვა“ ძირს უკავშირდება. მაშასადამე, ეტიმოლოგიურად, **კოჩ-ი-ზუმა** || **კოჩ-ი-ზგმა** ფორმის მნიშვნელობაა „კაცის ზომა[ზე]“.

ოდენობითი მეორის ფორმები დღესდღეობით მეტისმეტად იშვიათად გვხვდება. საყურადღებო ისაა, რომ მასშიც, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი ამოსავალი — **-ის** სახითაა წარმოდგენილი. ამ ნიშანს მოსდევს თანდებული **-ხე** || **-ხე**, რომლის ამოსავალი ფორმა, ჩვენი აზრით, უნდა ყოფილიყო **-ხელე**; ამ სახით ხსენებული თანდებული დღესაც რეალიზდება იმერულ, გურულ და ლეჩხუმურ კილოებში. **-ხე** ვარიანტი კი მოდის იმავე **-ხე** (**-ხეე**) ფორმისაგან: **-ხეე > -ხეი > -ხიი (-ხე)**. დაძვენთ იმასაც, რომ თავის მხრივ, **-ხეი** ვარიანტი შემონახულია დასავლურ-ოდიშური კილოკავის ჯვა-

რულ თქმაში: **თისხეი** „იმისხელა[დ]; იმხელა[დ]“, **თესხეი** „ამისხელა[დ]; ამხელა[დ]“...

ზოფურის, ვიწურ-არქაბულისა და ათინურ-ართაშენულის ბრუნვათა სისტემას რაც შეეხება: აქ მარტივ ბრუნვებში აღარ გვაქვს ვითარებითი (მისი ფორმები სამივე კილოში ოდენ გადმონაშთის სახითღა შემორჩენილი). გარდა ამისა, ისტორიულად თანხმოვანფუძიანი სახელების ბრუნებისას, განზოგადებულია სახელობითი ბრუნვის ფორმა — ზუსტად ისევე, როგორც დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში დასტურდება ზოლმე ანთროპონიმების ბრუნების დროს (მაგალითად: **ნოდარ-ი, ნოდარ-ი-მ, ნოდარ-ი-ს, ნოდარ-ი-ს-ი...**); ანუ, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, რეალიზდება **ორფუძიანობა: სახელობითი ბრუნვის მთლიანი ფორმა გვევლინება ფუძედ მოთხრობით, მიცემით, ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებში (როგორც მხოლოდობით, ისე — მრავლობით რიცხვში):**¹

მარტივი ბრუნვები:

1. მხოლოდობითი რიცხვი

სახელობითი:	კოჩ-ი	„კაცი“
მოთხრობითი:	კოჩ-ი-ქ	„კაციმა“
მიცემითი:	კოჩ-ი-ს	„კაცს“
ნათესაობითი:	კოჩ-ი-შ კოჩ-ი-შ-ი კოჩ-ი-ს	„კაცის“
მოქმედებითი:	კოჩ-ი-თე კოჩ-ი-თენ	„კაცით“

სახელობითი:	ბურბუ	„ღამურა“
მოთხრობითი:	ბურბუ-ქ	„ღამურამ“
მიცემითი:	ბურბუ-ს	„ღამურას“
ნათესაობითი:	ბურბუ-შ ბურბუ-შ-ი ბურ-ბუ-ს	„ღამურის“

¹ ამდენად, არაა მართებული ამგვარი მოსაზრება: „ლაზურში ყველა სახელი ზმოვანფუძიანია“ (კარტოზია, 2005: 60). ყველა სახელი რომ ზმოვანფუძიანი იყოს, **კოჩ-ი** „კაცი“ მრავლობით რიცხვში **კოჩ-ეფ-ე** ფორმის ნაცვლად, გვექნებოდა ***კოჩი-ფე** (მდრ.: **როკა** „სიმინდის ტარო“ — **როკა-ფე** „სიმინდის ტაროები“).

მოქმედებითი:	ბურბუ-თე ბურბუ-თენ	„ღამუ- რით“

2. მრავლობითი რიცხვი

სახელობითი:	კოჩ-ეფ-ე	„კაცები“
მოთხრობითი:	კოჩ-ეფ-ე-ქ	„კაცებმა“
მიცემითი:	კოჩ-ეფ-ე-ს	„კაცებს“
ნათესაობითი:	კოჩ-ეფ-ე-შ კოჩ-ეფ-ეშ-ი	„კაცების“
მოქმედებითი:	კოჩ-ეფ-ე-თე კოჩ-ეფ-ე-თენ	„კაცებით“

სახელობითი:	ბურბუ-ფ-ე	„ღამურები“
მოთხრობითი:	ბურბუ-ფ-ე-ქ	„ღამურებმა“
მიცემითი:	ბურბუ-ფ-ე-ს	„ღამურებს“
ნათესაობითი:	ბურბუ-ფ-ე-შ ბურბუ-ფ-ე- ში	„ღამურების“
მოქმედებითი:	ბურბუ-ფ-ე-თე ბურბუ-ფ- ე-თენ	„ღამურებით“

რთული ბრუნვები:

1. მხოლოდობითი რიცხვი

მიმართულებითი:	კოჩ-ი-შ-ა[-ლა] კოჩ-ი-შ-ა[-ქ- ი-ს]	„კაცისას; კა- ცისკენ“
მიწვევითი	კოჩ-ი-კე-ლ-ე კოჩი-შ-კა-ლ- ე	„კაცისკენ; კა- ცამდე“
დაშორებითი:	კოჩ-ი-შ-ე-ნ[-დო]	„კაცისგან; კა- ციდან“
მიწვევით-დაშო- რებითი:	კოჩ-ი-კე-ლ-ე-ნ კოჩი-შ-კა- ლ-ე-ნ	„კაცისგან“
დანიშნულებითი:	კოჩ-ი-შ-ე-ნ-ი	„კაცისთვის“
თანაობითი:	კოჩ-ი-კა-ლა კოჩ-ი-შ-კა-ლა	„კაცთან“
მსგავსებითი I:	კოჩ-ი-ს-თერი	„კაცივით“
მსგავსებითი II	კოჩ-ი-კათა	„კაცივით“
ოდენობითი:	კოჩ-ი-კონარი კოჩ-იშ-უ-კუ	„კაცის ოდე- ნა[დ]“

მიმართულები- თი:	ბურბუ-შ-ა[-ლა] ბურბუ- შა[ქ-ი-ს]	„ლამურისას; ღა- მურისკენ“
მიწვევითი	ბურბუ-კე-ლ-ე ბურბუ- შ-კა-ლ-ე	„ლამურისკენ; ღა- მურამდე“
დაშორებითი:	ბურბუ-შ-ე-ნ[-დო]	„ლამურისგან; ღა- მურიდან“
მიწვევით-დაშო- რებითი:	ბურბუ-კე-ლ-ე-ნ ბურ- ბუ-შ-კა-ლ-ე-ნ	„ლამურისგან“
დანიშნულებითი	ბურბუ-შ-ე-ნ-ი	„ლამურისთვის“
:		
თანაობითი:	ბურბუ-კა-ლა ბურბუ-შ- კა-ლა	„ლამურასთან“
მსგავსებითი I:	ბურბუ-ს-თერი	„ლამურასავით“
მსგავსებითი II	ბურბუ-კათა	„ლამურასავით“
ოდენობითი:	ბურბუ-კონარი ბურბუ- შ-უ-კუ	„ლამურას ოდე- ნა[დ]“

2. მრავლობითი რიცხვი

მიმართულები- თი:	კოჩ-ეფ-ე-შ-ა[-ლა] კოჩ-ეფ- ე-შ-ა[-ქ-ი-ს]	„კაცებისას; კაცებისკენ“
მიწვევითი	კოჩ-ეფ-ე-კე-ლ-ე კოჩ-ეფ-ე- შ-კა-ლ-ე	„კაცებისკენ; კაცებამდე“
დაშორებითი:	კოჩ-ეფ-ე-შ-ე-ნ[-დო]	„კაცებისგან; კაცებიდან“
მიწვევით-დაშო- რებითი:	კოჩ-ეფ-ე-კე-ლ-ე-ნ კოჩ-ეფ- ე-შ-კა-ლ-ე-ნ	„კაცებისგან“
დანიშნულები- თი:	კოჩ-ეფ-ე-შ-ე-ნ-ი	„კაცების- თვის“
თანაობითი:	კოჩ-ეფ-ე-კა-ლა კოჩ-ეფ-ე- შ-კა-ლა	„კაცებთან“
მსგავსებითი I:	კოჩ-ეფ-ე-ს-თერი	„კაცებივით“
მსგავსებითი II	კოჩ-ეფ-ე-კათა	„კაცებივით“
ოდენობითი:	კოჩ-ეფ-ე-კონარი კოჩ-ეფ-ე-	„კაცების“

მიმართულებითი:	ბურბუ-ფ-ე-შ-ა[-ლა] ბურბუ-ფ-ე-შ-ა[ქ-ი-ს]	„ლამურებისას; ღა- მურებისკენ“
მიწვევითი	ბურბუ-ფ-ე-კე-ლ-ე ბურბუ-ფ-ე-შ-კა-ლ-ე	„ლამურებისკენ; ღა- მურებამდე“
დაშორებითი:	ბურბუ-ფ-ე-შ-ე-ნ[-დო]	„ლამურებისგან; ღა- მურიდან“
მიწვევით-დაშო- რებითი:	ბურბუ-ფ-ე-კე-ლ-ე-ნ ბურბუ-ფ-ე-შ-კა-ლ-ე-ნ	„ლამურებისგან“
დანიშნულებითი :	ბურბუ-ფ-ე-შ-ენ-ი	„ლამურებისთვის“
თანაობითი:	ბურბუ-ფ-ე-კა-ლა ბურბუ-ფ-ე-შ-კა-ლა	„ლამურებთან“
მსგავსებითი I:	ბურბუ-ფ-ე-ს-თერი	„ლამურებივით“
მსგავსებითი II	ბურბუ-ფ-ე-კათა	„ლამურებივით“
ოდენობითი:	ბურბუ-ფ-ე-კონარი ბურბუ-ფ-ე-შ-უ-კუ	„ლამურების ოდე- ნა[დ]“

როგორც ვხედავთ, მარტივ ბრუნვათა ნიშნები ხოფურ, ვი-
წურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში ისეთივეა, რო-
გორც მეგრულ კილოში (და — მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნის
გარდა — როგორც სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ კილოებში).
მეგრულისაგან განსხვავებას ქმნის ორფუძიანობა, ხოფურში ნა-
თესაობითი ბრუნვის ნიშნის ამოსავალი — **-ის** ფორმით (დღეის-
თვის უფრო გავრცელებული **-იშ** ფორმის პარალელურად) შემო-
ნახვა... ასევე, რაღა საკვირველია — ვითარებითი ბრუნვის ფორმა-
თა გადმონაშთის სახითღა არსებობა (მაგალითად: **დიდ-ო** „დი-
დად; ძალიან“, **ლაზურ-ოთ** „ლაზურად“, **ალბონურ-ოთ** „დაწვრი-
ლებით; ანბანურად“ და მისთ. ბრუნვის ნიშანი იგივეა, რაც მეგ-
რულ კილოში: **-ო** || **-ოთ**; საყურადღებოა ისიც, რომ ბრუნვის
ფორმებში, როგორც წესი, ორფუძიანობა არ გვაქვს). აქვე დავ-
ძენთ იმასაც, რომ ლაზთა კილოებში მოქმედებითი ბრუნვის **-თე**
ნიშნის ხმოვნური ელემენტი ეტიმოლოგიურად სავრცობი ხმოვა-

ნია, რომლის მომდევნოდაც შემდგომ **ნ** თანხმოვანიც განვითარებულია (შლრ.: ჩიქობავა, 2008:72-73).

ეს განმასხვავებელი ნიშნები, რაღა თქმა უნდა, სისტემური არაა — ჩვენ მათზე ყურადღებას ვამახვილებთ სწორედ იმის საჩვენებლად, რომ მართალია, გარკვეულ შემთხვევებში ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კილოები შორდება მეგრულ კილოს, მაგრამ ზოგადად, მაინც ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ფარგლებში რჩება: როგორც საყოველთაოდაა ცნობილი, ბრუნებისას ორფუძიანობა თავს იჩენს სვანურ კილოებში (ამის შესახებ დაწვრილებითი მსჯელობა იხ. ქვემოთ, სათანადო ადგილას); ასევე — დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოთა ანთროპონიმებში. ნათესაობითი ბრუნვის **-ის** ნიშანი ახასიათებს სამწიგნობრო ენასაც და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოთა უმეტესობასაც. ვითარებითი ბრუნვა გამქრალია მესხური ქვეჯგუფის ზოგიერთ ქვესისტემაშიც (მაგალითად, ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულის უშუალოდ მოსაზღვრე ნიგალურში [ლივანურში] და ტაურში, აჭარული კილოს ქვემოაჭარულ კილოებში...). ღირსსაცნობია ისიც, რომ როგორც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, ყველა სახის განსხვავება **ოდენ სინქრონიულ დონეზე იჩენს თავს, დიაქრონიულ დონეზე კი აქაც იმგვარად, როგორც სხვაგან, გვაქვს სრული იგივეობა.**

რთულ ბრუნვათა ნიშნებს რაც შეეხება: ხოფურის, ვიწურ-არქაბულის და ათინურ-ართაშენულის მონაცემები თვალსაჩინოდ განსხვავდება მეგრულისაგან (ასევე — სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენი ქართული [ქართველური] ქვესისტემებისაგანაც); ამიტომ, უძობესი იქნება, თუკი მათ დაწვრილებით განვიხილავთ:

მიმართულებითის ნიშანი ლაზთა კილოებშიაც ისეთივეა, როგორიც მეგრულში — **-იშ-ა (*-იშ-და)**. ხოფურში მას დამატებით შეიძლება დაერთოს **-და (< *-ად)** ნიშანიც, რომელიც მეგრულის **-ხ[გ]** ნიშნის ამოსავალი ფორმაა და, ჩვენეული ვარაუდით, შესაძლოა, იგივე იყოს, რაც არქაული სამწიგნობრო ენის **ად-** ზმნისწინი ან/და **-ლა** ნაწილაკი. ხოფურ კილოში **-ლა** ნიშნის უპირველესი ფუნქციაა მიწვევითობის დაკონკრეტება: **ოხორიშადა** „სახ-

ლისკენ; სახლამდე“, **ღობერიშალა** „ღობისკენ; ღობემდე“ და ა.შ. სამწიგნობრო ენის ეკვივალენტებში აღნიშნული ფუნქციის ზედმიწევნით გადმოტანა რამდენადმე ჭირს. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ამჟამად, **-ლა** ნიშანი მიმართულებითი ბრუნვის ნიშანს შეკბორცვბია ხოფური კილოსთვის ნიშანდობლივ ამ ფორმებში: **ნაქჩალა?** „სადამდე?“, **აქჩალა** „აქამდე“ და **ექჩალა** „იქამდე“ და მისთ. ამათთვის, შესაბამისად, ამოსავალია ***ნა-ქ-იშ-ა-ლა**, ***ა-ქ-იშ-ა-ლა**, ***ე-ქ-იშ-ა-ლა**; ყველა დანარჩენ შემთხვევაში, **-ლა** ნიშანი მიმართულებითი ბრუნვის ნიშანს შეიძლება დაერთოს, შეიძლება — არა.

ვიწურ-არქაბულ კილოში მიწვევნილობის დასაკონკრეტებლად გვაქვს არა **-ლა**, არამედ — **-ქ-ი-ს**, რომელიც წარმოადგენს მოთხრობით, სახელობით და მიცემით ბრუნვათა ნიშნების მიმდევრობას. თავიდანვე უნდა ითქვას, რომ **სახელობითი ბრუნვის ნიშანი აქ უდავოდ გაჩენილია მორფოლოგიური ანალოგიის შედეგად; ფუნქციური კი არის მოთხრობითისა და მიცემითის ნიშნები. ზემოთ ვივარაუდეთ, რომ ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოთა მოთხრობითის -ქ ნიშანი დიაქრონიულად შეიძლება და ყოფილიყო იგივე ოდენობა, რაც აქ, იქ ზმნისართთა თანხმოვნური ელემენტი — ადგილობითი ბრუნვის არქაული ნიშანი. ვიწურ-არქაბული კილოსთვის ნიშანდობლივი -ქ-ი-ს რთული ნიშნის ანალიზი კიდევ უფრო ამყარებს ჩვენეულ ვარაუდს — ვგონებთ, ნათელია, რომ მასში მოთხრობითის -ქ ნიშანს სწორედ ადგილობითის ფუნქცია აქვს,¹ მიცემითის -ს ნიშანი კი, თავის მხრივ, მიმართულებას გამოხატავს. აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ხოფურისგან განსხვავებით, ვი-**

¹ ი. ყიფშიძის მიერ XX საუკუნის 10-იან წლებში, არქაბელი ნური თუთი-ოლისაგან ჩაწერილ ვრცელ ლექსში ფიქსირდება **-შ-ა-ქ** რთული ფორმანტი (რთული ბრუნვის ნიშანი, რომელსაც ზმნურ ფორმასთან საგარემოებო ნაწილაკის ფუნქციით იხმარება): **სეგდალულიქ ქოდღვაშ-ქულე ფესი, ღურუტაშა-ქ შარენი ა ნდლაშენი?** (ყიფშიძე, 1911:21²⁴) „მონატრება რომ გაიდგამს ფესეს, სიკვდილამდე („კვდებოდემდის“) ხომ არის-მცა ერთი დღე?“; ამჟამად, მხოლოდ და მხოლოდ **-იშ-ა-ქ-ის** რთული ნიშანი გვხვდება სახელებთანაც და ზმნებთანაც.

წურ-არქაბულში **-ქ-ი-ს** რთული ნიშნის **-იშ-ა** ნიშანთან შეხორცების ფაქტები არ დასტურდება: არის როგორც **ნაქშაქის?** ისე — **ნაქშა?** „სადამდის?“, **ჰაქშაქის || ჰაქშა** „აქამდის“, **ჰექშაქის || ჰექშა** „იქამდის“ და ა.შ.¹ იმავდროულად, ოდენ **-იშ-ა** ნიშნიანი ფორმები უფრო ხშირია. **ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულისგან განსხვავებით, ათინურ-ართაშენულში დღესდღეობით, მიწევნი-თობის დასაკონკრეტებლად არც რთული, არც მარტივი ნიშანი (მიმართულებითის -იშ-ა რთულ ნიშანზე დასართავად) არ გვაქვს.**

ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში მიწევნი-თობის გამოსახატად დამოუკიდებელი ბრუნვის ფორმაც არსებობს, რომელიც **-ი-კე-ლ-ე** (ხოფ., ვიწ.-არქ.) ან **-იშ-კა-ლ-ე** (ათინ.-ართ.) რთული ნიშნით იწარმოება. ამ ნიშნის ამოსავალი ვერსია დღემდე უცვლელადაა დაცული ათინურ-ართაშენულში; ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში კი დაკარგულია ნათესაობითის **-იშ** ნიშნის თანხმონური ელემენტი, ასევე — **-კა-** ნიშნის ხმონური ელემენტიც შეცვლილა (**ა > ე**) მომდევნო მარცვლის ხმონის გავლენით.

როგორც ვხედავთ, მიწევნი-თობის ბრუნვის რთული ნიშანი წყობით რამდენადმე წააგავს თანაობითი ბრუნვის რთულ ნიშანს (განხილვა იხ. ქვემოთ); ჩვენეული ვარაუდით, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის მომდევნო **კა-** < **უკა-**; მისი მომდევნო **ლ-** < **ლა-**, ხოლო **-ე** < **-დე**; პირველი ორი ნიშანი მდებარეობას უჩვენებს: **კა-** < **უკა-** ნიშნავს „უკან“, **ლ-** < **ლა-** იგივეა, რაც სვანურ კილოებში

¹ სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ აქა-იქ, მეგრულ კილოშიაც გვხვდება ანალოგიური სტრუქტურის მქონე ფორმები: **სო-ქ-ი-ნურე-შ-ე** „საიდან“, **სო-ქ-იშ-ა** „საით[კენ]“, **სო-ქ-იშ-ა-ხ** „სადამდე“... (ლომია, 2005:66-67; მორფემებად დაყოფა ჩვენია — მ.ლ.); სხვათა შორის, ჩვენც ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის მთიანი სოფლების ხანშიშესულ მკვიდრთა მეტყველებაში, ასევე — ქ. წალენჯიხაშიც არაერთხელ გაგვიგონია **სო-ქ-ი-ლე** „საით; სადამდე“, **სო-ქ-იშ-ა** „საით“, **სო-ქ-იშ-ა-ხ[გ]** „სადამდე“ და მისთ. ამათშიც, რაღა თქმა უნდა, მოთხრობითის **-ქ** ნიშანს არქაული — ადგილობითის ფუნქცია აქვს შემონახული.

დაცული **ლა-** ზმნისწინი; ბოლო ნიშანი — **-ე** < **-დე** უჩვენებს მიმართულებას. ზოგადად, ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულის **წკარ-ი-კე-ლ-ე**, ათინურ-ართაშენულის **წარ-ი-შ-კა-ლ-ე** სემანტიკურად იგივეა, რაც [ჩაღმა]თუშურის ან ხევსურულის **წყალ-თან-ის-კე** „წყლისკენ; წყლამდე; იმ ადგილამდე, საითაც წყალია“, ოღონდ მაწარმოებელი ნიშნები (აგრეთვე — მათი განლაგება) სხვაგვარია. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ათინურ-ართაშენულში დღემდეა შემონახული ზმნისართი **უკა-ლ-ე** „უკან“; გარდა ამისა, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც, ათინურ-ართაშენულშიცა და მეგრულშიც ოდენ **-ლ-ე** მიმდევრობა დასტურდება სხვა ისეთ ზმნისართებშიც, როგორებიცაა მაგალითად: **გა-ლ-ე** „გარეთ“, **ექ-ო-ლ-ე** || **ჰექ-ო-ლ-ე** || **ჰიქ-ე-ლ-ე** || **[ვ]იქ-ი-ლ-ე** „იქით“, **აქ-ო-ლ-ე** || **ჰაქ-ო-ლ-ე** || **ჰაქ-ე-ლ-ე** || **აქ-ი-ლ-ე** „აქეთ“, **წო-ხ-ლ-ე** || **წო-ხო-ლ-ე** „წინ“, **თუ-დე-ლ-ე** || **თუ-დო-ლ-ე** „ქვეშ; ქვევით“ და ა.შ.

აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ასევე ისიც, რომ ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც, **-ი-კე-ლ-ე** || **-იშ-კა-ლ-ე** რთულ ნიშნიან ფორმას კიდევ შეიძლება დაერთოს მიმართულებითი ბრუნვის **-იშ-ა** რთული ნიშანიც: **წკარ-ი-კე-ლ-ე-შ-ა** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **წარ-იშ-კა-ლ-ე-შ-ა** (ათინ.-ართ.) „წყლის მიმართულებით; იქით, საითკენაც წყალია“; აგრეთვე — დაშორებითი ბრუნვის **-იშ-ე-ნ** რთული ნიშანიც: **წკარ-ი-კე-ლ-ე-შ-ე-ნ** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **წარ-იშ-კა-ლ-ე-შ-ე-ნ** (ათინ.-ართ.) „წყლისკენა მხრიდან; იქიდან, საითკენაც წყალია“ და ა.შ. თუმცა, ამგვარი ზერთული ფორმები დღესდღეობით სამივე კილოში მეტისმეტად იშვიათია.

დაშორებითი ბრუნვის წარმოება ლაზთა კილოებში ორი არსებითი ნიშნით გამოირჩევა: 1) ნათესაობითის **-იშ** და დაშორებითის **-ე** < **-დე** ნიშნების მომდევნოდ წარმოდგენილია მოთხრობითის **-ნ** არქაული ნიშანი: **ოხორ-ი-შ-ე-ნ** „სახლიდან“; **ხე-შ-ე-ნ** „ხელიდან“... 2) უპირატესად ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში **იშ-ე-ნ** < ***იშ-დე-ნ** რთულ ნიშნიან ფორმას შეიძლება დაერთოს ასევე **-დო** ფორმანტიც, რაც იგივე **დო-** ზმნისწინი უნდა იყოს; მა-

შასადამე, ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულისთვის ნიშანდობლივი **ოხორ-ი-შ-ე-ნ-დო** „სახლიდან“; **ხე-შ-ე-ნ-დო** „ხელიდან“... სტრუქტურულად ისეთივე ტიპისაა, როგორიც ქართლურ, კახურ, რაჭულ, ფშაურ... ქვესისტემათა **ქვა-ზე-და, ხელ-ში-და**; სვანურ ქვესისტემათა **ლახვ-თე-ჟი** (ბჰმ., ბქვ., ლაშხ.) „მთისკენ [ზემოთ]“, **დეც-ხან-ჩუ** „ციდან [ქვემოთ]“ და მისთ. აღსანიშნავია, რომ მეგრულ კილოში **-დო** ფორმანტი თავს იჩენს ორადორ ზმნისართში: **ჟი-დო** „ზედ“, **თუ-დო** „ქვეშ“...

ათინურ-ართაშენულში **იშ-ე-ნ < *იშ-დე-ნ** რთულ ნიშნიან ფორმაზე **-დო** ფორმანტის დართვა იმდენად იშვიათი მოვლენაა, რომ ჩვენი აზრით, უდავოდ ვიწურ-არქაბულთან კონვერგენციით უნდა ავხსნათ. გარდა ამისა, ფრიად საყურადღებოა ერთი ფაქტიც: ათინურ-ართაშენულის ზოგ კილოკავში დაშორებითი ბრუნვის ფუნქციას ითავსებს მიმართულებითი (ამაზე მართებულად მიუთითეს არნ. ჩიქობავამ [1936:60-61; 1938:XVII-XVIII] და გ. კარტოზიამ [1993:380]), ანუ **ოხორ-ი-შ-ა** კონტექსტურად ნიშნავს როგორც „სახლისკენ; სახლისას“, ისე — „სახლიდან“; **ეს მოვლენა ჩვენს ყურადღებას წარმართავს არქაული სამწიგნობრო ენისათვის** (ასევე — **ფხოური ქვეჯგუფის კილოთათვის**) **ნიშანდობლივი მონაცემისკენ: აქა-დთ < აქა-ით ფორმით შეიძლება აღინიშნოს როგორც მიმართულება („აქეთ“), ისე — დაშორებაც („აქედან“), კონტექსტიდან გამომდინარე. მაშასადამე, ათინურ-ართაშენულის მოცემულობა არანაირ სისტემურ სხვაობას არ ქმნის.**

მეგრულ კილოსთან საერთო დაშორებითის გარდა, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში გამოიყოფა სპეციფიკური — მიწვევით-დაშორებითი ბრუნვაც. ის იწარმოება მიწვევითი ბრუნვის რთულ **-ი-კე-ლ-ე || -იშ-კა-ლ-ე** ნიშანზე მოთხრობითის არქაული **-ნ** ნიშნის დართვით: **წკარ-ი-კე-ლ-ე-ნ** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **წარ-იშ-კა-ლ-ე-ნ** (ათინ.-ართ.) „წყლისკენიდან; იქიდან, საითკენაც წყალია“... ამგვარ ზერთულ ნიშნიან ფორმას, ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში (მეტისმეტად იშვიათად — ათინურ-ართაშენულშიც) შეიძლება დაერთოს ასევე **-დო** ფორმან-

ტიც: **წკარ-ი-კე-ლ-ე-ნ-დო** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **წარ-იშ-კა-ლ-ე-ნ-დო** (ათინ.-ართ.) „წყლისკენიდან; იქიდან, საითკენაც წყალია“ და მისთ. ამჟამად, **-დო** ფორმანტიანი და უფორმანტო ფორმები არანაირ სემანტიკურ სხვაობას არ გვიჩვენებს, უწინ კი, საფიქრებელია, მათ შორის გარკვეული სახის სხვაობა იქნებოდა.

დანიშნულებითი (ანუ ის ფორმა, რომელიც მეგრულ პარადიგმებში დანიშნულებითი პირველის სახელით გვაქვს აღნიშნული) ლაზთა კილოებშიც ზუსტად ისევე იწარმოება, როგორც მეგრულ კილოში; დანიშნულებითი მეორე კი არც ხოფურში დასტურდება, არც ვიწურ-არქაბულში, არც ათინურ-ართაშენულში. ამისი მიზეზი, ჩვენი შეხედულებით, სწორედ ისაა, რომ ლაზთა კილოებში ვითარებითი ბრუნვა აღარ გვხვდება. უნდა ითქვას ისიც, რომ ვითარებითის ფორმათაგან განსხვავებით, ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში დანიშნულებითი მეორის ფორმები არც გადმონაშთის სახით შემორჩენილა. მაშასადამე, **მეგრული კილოს დანიშნულებითი მეორის ფორმებს ლაზთა კილოებში მეტწილად დანიშნულებითი პირველი შეესაბამება**; მაგალითად, შდრ.:

ათე ცუდე სქანო ვოშენებაფე
(მეგრ.)

ადა ოხორი სქანიშენი დოვოკიდაფი
(ხოფ.)

„ეს სახლი შენთვის ავაშენებინე“

ჰა ოხორი სქანიშენი დობოკოდაფი
(არქ.)

ჰადა ოხორი სქანიშენი დობოკოდაფი
(ვიწ.)

ჰამ ოხორი სქანიშენი დობოკოდაფი
(ათინ.-ართ.)

როგორც ვხედავთ, დანიშნულებითი პირველი ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში დანიშნულებითი მეორის (რომელიც მხოლოდ მეგრულში შემორჩა) ფუნქციებსაც ითვისებს; სწორედ ამის გამო, ლაზთა კილოების ბრუნვათა პარადიგ-

მების შედგენისას, დანომრვა საჭირო აღარაა — უნდა გამოიყოს მხოლოდ ერთი დანიშნულებითი.

თანაობითი ბრუნვა ლაზთა კილოებშიც ისევე იწარმოება, როგორც მეგრულ კილოში. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც განზოგადებულია **-კა-ლა** რთულნიშნიანი ვარიანტი, რომელიც მეგრულში ძალზე იშვიათად გვხვდება. იმავდროულად, ათინურ-ართაშენულ კილოში ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი წარმოდგენილია მეორეული — **-იშ** სახით, ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში კი ამავე ბრუნვის ნიშნის თანხმომგნური ელემენტი სრულიად გამქრალია.

მსგავსებითი ბრუნვა ლაზთა კილოებში ორია: პირველი იწარმოება ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაზე **-თერი** ნიშნის დართვით; ამასთან, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი წარმოდგენილია ამოსავალი — **-ის** სახით. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ხოფურში, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართაშენულშიც, ხშირად, **-თერი** ნიშანი ფონეტიკურად იცვლება — იღებს **-ტერი** სახეს.¹ ზოგადად, ეს ნიშანი პონტოურ-ბერძნული ταίρι[v] „თანატოლი; მეწყვილე“ სიტყვა-ფორმისაგან მომდინარეობს; აქედან გამომდინარე, ფორმა **ოხორისთერი || ოხორისტერი** „სახლივით“ უწინ ნიშნავდა „სახლის თანატოლად“ ან „სახლის მეწყვილედ“. მსგავსებითი პირველი ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართაშენულშიც ძალზე გავრცელებულია.

მსგავსებითი მეორე, რომელიც უპირატესად, ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში გვხვდება (ათინურ-ართაშენულში თითქოს არ იჩენს თავს), იწარმოება ნათესაობითი ბრუნვის გაცვეთილ (დაკარგულია თანხმომგნური ელემენტი) ფორმაზე **-კათა** ნიშნის დართვით. ეს ნიშანი ეტიმოლოგიურად უკავშირდება **-კათ-** „შერევა, გარევა; შერთვა; [თან] გაყოლ[ებ]ა“ ზმნურ ძირს; სემანტიკურად კი, ფორმა **კოჩი-ი-კათა** ეფარდება სამწიგნობრო ენის „კა-

¹ ასევე, შესაძლოა, ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში ორხმოვანშუა გაუქრეს **რ** და **ა.შ.**

ცის მაგვარი; კაცის მაგვარად“ ფორმებს. აღსანიშნავია ისიც, რომ მეგრულ კილოში ასეთი ბრუნვის ნიშანი სავსებით არ გვხვდება, თუმცა იმავე **-კათ-** „შერევა, გარევა; შერთვა“ ზმნური ძირისგან მომდინარე არსებითი სახელი **კათა** ნიშნავს „ხალხს“.

ოდენობითი ბრუნვა ლაზთა კილოებში, მეგრული კილოსგან განსხვავებით, ერთია. ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში ნათესაობითი ბრუნვის გაცვეთილ (დაკარგულია თანხმოვნური ელემენტი) ფორმაზე **-კონარი** ნიშნის დართვით იწარმოება. თავის მხრივ, ეს ნიშანი მომდინარეობს შესიტყვებისაგან **კონარენ** „ოდენა რომ არის“, ანუ თანამედროვე **კოჩი-ი-კონარი < *კოჩიშ კონარენ** „კაცის ოდენა რომ არის“; ამდენად, ამჟამინდელ ბრუნვის ნიშანში უმთავრეს (სხვაგვარად თუკი ვიტყვით — მნიშვნელობის განმსაზღვრელ) ელემენტად უნდა გამოიყოს **-კო-**; აღსანიშნავია ისიც, რომ უდავოდ ეგვევ ელემენტი გამოიყოფა ასევე, სიტყვა-ფორმებში: **მუ-კო || ნა-კო** „რამდენი“, **ა-კო** (ხოფ.), **ჰა-კო** (ვიწ.-არქ.), **ჰა-კუ** (ათინ.-ართ.) „ამდენი“; **ა-კო** (ხოფ.), **ჰა-კო** (ვიწ.-არქ.), **ჰი-კუ** (ათინ.-ართ.) „იმდენი“... ან კიდევ ზმნურ ძირ-ფუძეში **-კო-როცხ-** || **-კო-რეცხ-** „თვლა“; ჩვენი აზრით, გამორიცხული არაა არც სამწიგნობრო ენის **ოდენა < *კო-დე-ნა**. ეჭვგარეშეა, რომ **-კო-** ელემენტის სემანტიკა ოდენობას უკავშირდება: ასე მაგალითად, **კოროცხუფს** (ხოფ.), **კოროცხუმს || კორეცხუმს** (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ) „თვლის“ ეტიმოლოგიურად ნიშნავს „ოდენობას [აღ]რიცხავს“ და მისთ.¹

ათინურ-ართაშენულ კილოში, ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულისაგან განსხვავებით, ოდენობის აღმნიშვნელი **-კო** ელემენტი წარმოდგენილია მეორეული — **-კუ** სახით. როგორც წესი, **-კუ** დაერთვის ნათესაობითი ბრუნვის **-იშ** ნიშანს, ოღონდ ამ უკანას-

¹ აქვე უნდა მოვიხსენიოთ მეგრულ კილოში დღემდე დაცული ოდენობითი ფორმანტი **-კაა**: **ხუთი-კაა** „ხუთიოდე“, **ვითი-კაა** „ათიოდე“... ვფიქრობთ, მისი ამოსავალი ფორმა უნდა ყოფილიყო ***-კოო**; ორმაგი **ო** მეგრულში ხშირად იძლევა ორმაგ **ა**-ს; შდრ.: **დო-მ-ო-გურ-უ** „მასწავლა“ და **და-ა-გურ-უ** (< **დო-ო-გურ-უ**) „ასწავლა“...

კნელსა და მას შორის რეალიზდება სავრცობი უ ხმოვანი. შესაძლებელია, აქ გვქონდეს ან სრული რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია (*კოჩ-ი-შ-ი კო > *კოჩ-ი-შ-ი კუ > კოჩ-ი-შ-უ-კუ), ანდა — მორფოლოგიური ანალოგია, რომლის შედეგადაც -კუ ელემენტი გადააზრიანდა (მიჩნეულ იქნა) -უკუ- „უკან“ ზმნისართულ ელემენტად; დაძვინთ აგრეთვე იმასაც, რომ ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვევგუფის კილოთათვის ნიშანდობლივი რთულ ბრუნვებში ხსენებული ზმნისართული ელემენტიც არაიშვიათად იჩენს თავს (იხ. ზემოთ).

მაშასადამე, როგორც მეგრულში, ისე — ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც, მარტივ და რთულ ბრუნვათა წარმოების პრინციპიც, მაწარმოებელი ელემენტებიც უპირატესად, ზოგადქართულია: სამწიგნობრო ენაში ნორმატიულია, მაგალითად, **ქალაქ-ის-კენ, ქალაქიდან < ქალაქ-ით-გან, ქალაქამდე < ქალაქ-ად-მდე** ფორმები, რომლებიც ზუსტად ისეთივე პრინციპით (ფუძე+პირველი ფორმანტი+ მეორე ფორმანტი) იწარმოება, როგორც ჩვენ მიერ ზემოთ მიმოხილული ზანური (მეგრულ-ლაზური) რთული ბრუნვები. ამასთან, აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ **სამწიგნობრო ენაში რთული ბრუნვები შეიძლება, სხვადასხვა მარტივ ბრუნვათა ფორმებზე დაყრდნობით იწარმოებოდეს, ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვევგუფის ყველა კილოში კი უკლებლივ ყველა რთული ბრუნვა ოდენ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას ეყრდნობა. ნათელია, რომ სამწიგნობრო ენაში დაცულია უფრო ძველი მოცემულობა,¹ რომელიც მეგრულ, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ, ათინურ-**

¹ საყურადღებოა ასევე, რომ ამ ძველ მოცემულობას ინარჩუნებს ქართულ (ქართველურ) განაპირა კილოთა სვანურ და ფხოვრ ქვევგუფებში შემავალი ქვესისტემები (ე.ი. მთის მეტყველება); მაგალითად: **ქალაქ-თეჩუ** (ზზმ., ბქვ., ლაშხ.) „ქალაქისკენ ქვემოთ მიმართულებით“, **ქალაქ-ხანჯი** (ზზმ.) „ქალაქიდან ზემოთ მიმართულებით“, **ცხენ-ზე-ით** (ხევს., ფშავ., მოხ.) „ცხენზე და იქიდან“, **ქალაქ-ში-ით** (ხევს., ფშავ.) „ქალაქში და იქიდან“... აგრეთვე — ჰერულ (ინგილოურ) ქვევგუფში შემავალი ქვესისტემებიც: **ჩემ-ბე-ით** (კაკ., ალიაბ.) „ჩემთვის“, **დედ-იზ-გნ-ით** (კაკ., ალიაბ.) „დედისაგან“ და მისთ. სამწიგნობრო ენას რაც შეეხება: ჩვენ ვი-

ართაშენულ კილოებში მეორეული — გამარტივებული სახითაა წარმოდგენილი. ბრუნვათა მაწარმოებელ ელემენტებს (ფორმანტებს) რაც შეეხება: აშკარა და უდავოა, რომ თითქმის ყოველი მათგანი, ფონეტიკურად/სემანტიკურად ცვლილი ან უცვლელი სახით დასტურდება სამწიგნობრო ენასა ან/და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებშიც.

არსებითად, ასეთივე ვითარებაა ზმნათა სისტემაშიც: **უღვლილებისა და ზმნური ფორმათწარმოების ძირითადი ელემენტები მეგრულშიც, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართაშენულში უპირატესად იგივეა, რაც სამწიგნობრო ქართულ ენასა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებშიც; იმაგდროულად, ამოსავალ მოცემულობას ამჭერადაც სამწიგნობრო ქართული ენა წარმოგვიდგენს.** უპირველეს ყოვლისა, ეს ითქმის პირის ნიშნებზე, რომლებიც ზოგადქართული (ქართველური) პრინციპის თანახმად, ორად ჯგუფდება: **ვინის რიგის პირის ნიშნები და მანის რიგის პირის ნიშნები:**¹

ვინის რიგის ნიშნები:

	<u>მხოლოდითი რიცხვი:</u>	<u>მრავლობითი რიცხვი:</u>
1-ელი პირი:	ვ ბ ფ პ მ [ფ]----	ვ ბ ფ პ მ [ფ]-----თ
მე-2 პირი:	0-----	0-----თ
მე-3 პირი:	0-----ნ, -ს, -უ	0-----ან, -ნ, -ეს

ზიარებთ მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც „ქართული ენის... ბრუნვები სამ ჯგუფად შეიძლება დავეყოთ: მარტივი ბრუნვები (ფუძე+მარტივი ბრუნვის ნიშანი); რთული ბრუნვები (მარტივი ბრუნვის ნიშანს ერწყმის თანდებული ან მეორე ბრუნვის ნიშანი); ბრუნვები ცალკე მდგომი თანდებულებით“ (ვაშაკიძე, ფუტკარაძე, 2019:70).

¹ პირის ნიშნების სუბიექტურად და ობიექტურად დაყოფა, ჩვენეული შეხედულებით, უმართებულოა. მსჯელობისათვის იხ. ვაშაკიძე, ფუტკარაძე, 2019:189-197;

მანის რიგის ნიშნები:

	<u>მხოლოდობითი რიცხვი:</u>	<u>მრავლობითი რიცხვი:</u>
1-ელი პირი:	მ -----	მ ----- თ, -ან, -ეს
მე-2 პირი:	გ -----	გ ----- თ, -ან, -ეს
მე-3 პირი:	0 ----- ნ, -ს, -უ	0 ----- ან, -ნ, -ეს

პირის ნიშნებში ძირითადი სხვაობა, რაც თანამედროვე სამ-
წიგნობრო ენასთან მიმართებით დასტურდება, შემდეგია: სავე-
ბით არ გვხვდება არქაული **ხ**- ვინის რიგის მე-2 პირისა და მანის
რიგის მე-3 პირის ნიშნად (ალარც გადმონაშთის სახით — შდრ.:
[ო]რე [ხოფ., ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.], **ორ** [ათინ.-ართ.], **[ო]რე-ქ**
[მეგრ.] „ხარ“...); სავებით არ გვხვდება მანის რიგის 1-ელი პირის
მრ. რიცხვის ნიშნად **გვ**— მის ნაცვლად, როგორც წესი, რეალიზ-
დება **მ**-----**თ, -ან, -ეს** პრეფიქს-სუფიქსები (მაგალითად, შდრ.:
მ-ი-ღუ-ნ-ან [ხოფ., ვიწ.-არქ.], **მ-ი-ღუ-რ-ან** [ათინ.-ართ.], **მ-ი-ღუ-**
ნ-ა[ნ] [მეგრ.] „გვაქვს“...). აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ვინის
რიგის 1-ელი პირის ნიშანს რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტი მო-
ეპოვება (შდრ.: **ვ-ორე-თ** [მეგრ., ხოფ., ათინ.-ართ.] „ვართ“, მაგ-
რამ: **პ-ჭარ-ი-თ** [მეგრ., ხოფ., ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.] „[და]ვწე-
რეთ“, **ბ-გორ-უნ-თ** [მეგრ.], **ბ-გორ-უფ-თ** [ხოფ.], **ბ-გორ-უმ-თ**
[ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.] „ვეძებთ“ და მისთ.), რომელთაგან დღეს
ვიწურ-არქაულ (და, ნაწილობრივ, ასევე — ათინურ-ართაშე-
ნულ) კილოში განზოგადებულია **ბ**- (მაგალითად, შდრ.: **ვ-ორე**
[ხოფ.] — **ბ-ორე** [ვიწ.-არქ.] „ვარ“, **ვ-ი-ქ-იფ** [ხოფ.] — **ვ-ი-ქ-უმ** || **ბ-**
ი-ქ-უმ [ათინ.-ართ.] — **ბ-ი-ქ-ომ** [ვიწ.-არქ.] „ვიქმ; ვაკეთებ; ვშვრე-
ბი“...).

ყველა ეს მონაცემი, რასაკვირველია, სხვაობას გვიჩვე-
ნებს ოდენ სინქრონიულ დონეზე, დიაქრონიულად კი აქაც
სრული იგივეობა გვაქვს: არქაულ სამწიგნობრო ენაში, მანის რი-
გის 1-ელი პირის მრ. რიცხვის ნიშანი იყო როგორც **გვ**- პრეფიქსი
(ინკლუზივის გამოსახატად), ისე — **მ**----**თ, -ნენ, -ნ, -ეს** პრეფიქს-
სუფიქსები (ექსკლუზივის გამოსახატად); მაგალითად: **უფალმან**

შე-გვ-ი-წყალ-ო-ს = „უფალმა შეგვიწყალოს [მე და თქვენ, ჩვენ და თქვენ], **უფალო, შე-მ-ი-წყალ-ე-ნ** = „უფალო, შეგვიწყალე [მე და ისინი, ჩვენ და ისინი]“... შემდგომში კი ეს ნიუანსი მოიშალა: სამწიგნობრო ენასა და კილოთა უმეტესობაში განზოგადდა **გვ-** პრეფიქსი, ხოლო ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვევჯუფის კი-ლო-ებსა და მესხური ქვევჯუფის ზოგიერთ კილოში (კერძოდ — ლივანურში ანუ ნიგალურში) განზოგადდა **მ-----თ, -ნენ, -ნ, -ეს** პრეფიქს-სუფიქსები. ინკლუზივ-ექსკლუზივის გარჩევა, როგორც ცნობილია, აქამდე ნარჩუნდება მხოლოდ სვანური ქვევჯუფის კილოებში — ბალსხემოურში, ბალსქვემოურსა და კოდორულში; იმავე ქვევჯუფში შემავალ ლაშხურ, ლენტეხურ და ჩოლურულ კილოებში კი, სამწიგნობრო ენის დარად, განზოგადებულია **გვ-** პრეფიქსი (მსჯელობისთვის იხ.: მელიქიშვილი, 1974:1-11; ონიანი, 1978:223-236;).

სრულ იგივეობას გვიჩვენებს ასევე, ზმნური ყალიბების წარმოება: **ძირითად სხვაობას აქ ქმნის არარეგულარული ბგერათ-შესატყვისობა/ბგერათმონაცვლეობა, რაც, ცხადია, ფონეტიკური მოვლენაა და მორფოლოგიურ მოცემულობებზე არსებითად ვერ ზემოქმედებს;** მაგალითად, მეგრული კილოს ფორმებში **ა-დარ-ენ-ს** „ადარებს“ და **ო-დარ-ებ-ა-ფ-უ-ან-ს** „ადარებინებს“ სამწიგნობრო ენის **ა-** ხმოვანპრეფიქსის ფარდად გვაქვს როგორც იგივე **ა-**, ისე — **ო-**, რომელიც ბგერათშესატყვისობის/ბგერათმონაცვლეობის შედეგადაა მიღებული იმავე **ა-** ხმოვანპრეფიქსისგან ანუ მეორეულია. ასევე: ხოფური კილოს ჩხალური კილოკავის ფორმებში **ე-ზარ-ებ-უ-ნ** „ეზარება“ და **ა-დვ-ე-ნ** „ედება; ცეცხლი ეკიდება“ სამწიგნობრო ენის **ე-** ხმოვანპრეფიქსის ფარდად გვაქვს როგორც იგივე **ე-**, ისე — **ა-**, რომელიც მეორეულია. მაშასადამე, ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვევჯუფის კილოებში **ა- ||> ო-** და **ე- ||> ა-** ხმოვანპრეფიქსები, რომლებიც, როგორც წესი, ზმნური ყალიბების საწარმოებლად გამოიყენება (ზოგადქართული პრინციპით), უბრალოდ, ორგვარი — ამოსავალი და მეორეული სახით დასტურდება; მათგან განსხვავებით, **ი-** და **უ-** ხმოვანპრეფიქსები უკლებლივ ყველგან მხოლოდ ამოსავალი ფორმითაა

წარმოდგენილი (მაგალითად: **ი-კეთ-ენ-ს** [მეგრ.], **ი-ხვენ-უფ-ს** || **ი-ხონ-უფ-ს** [ხოფ.], **ი-ხენ-ამ-ს** [ვიწ.-არქ.; ათინ.-ართ.] „იკეთებს“, **უ-წ-ი** [მეგრ.], **უ-წვ-ი** [ხოფ.; ვიწ.-არქ.; ათინ.-ართ] „უთხარი“ და მისთ.). ამგვარივე ტიპის ფონეტიკური სხვაობები იჩენს თავს თემის ნიშნებშიც; მაგალითად: **ჭარ-უნ-ს** || > **ჭარ-გნ-ს** || > **ჭარ-გნ-ც** (მეგრ.), **ჭარ-უფ-ს** || > **ჭარ-უბ-ს** (ხოფ.), **ჭარ-უმ-ს** (ვიწ.-არქ.), **ჭარ-უმ-ს** || > **ჭარ-უ-ფ** (ათინ.-ართ.) „წერს“; იხ. ასევე, ზოგ სხვა კილოშიც: **წერ-ავ-ს** || > **წერ-ამ-ს** (ქართლ., კახ.), **წერ-ან-ს** (მესხ., ჯავახ.) „id.“ და ა.შ.

აქვე, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ერთი, მეტად მნიშვნელოვანი გარემოებაც: ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებში, როგორც ჩანს, განსაზღვრულ შემთხვევებში განზოგადებულია აწმყოს ხოლმეობითის ყალიბი აწმყოს მნიშვნელობით — ხოფურის, ვიწურ-არქაბულისა და ათინურართაშენულის **ი-მტ-ე-ნ** „გარბის“ სტრუქტურულადაც და ეტიმოლოგიურადაც ზუსტად იგივეა, რაც არქაული სამწიგნობრო ენის **ი-ვლტ-ი-ნ** „გარბის ხოლმე“; მეგრულ კილოში გვაქვს ზმნისწინიან-თემისნიშნისანი **მ-ი-რტ-ე-ბ-უ-ნ** ფორმა, რომლის ამოსავალია **მი-ი-ვლტ-ე-ბ-ი-ნ** — უდავოა, რომ ეს უკანასკნელი იმავე **ი-ვლტ-ი-ნ** „გარბის ხოლმე“ ფორმის სახესხვაობა უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, **სამწიგნობრო ენის აწმყო ხოლმეობითი ყალიბით გადმოცემულია ზოგადი აწმყო, ოღონდ მხოლოდღა ისეთ ზმნებში, რომელთათვისაც ერგატიული კონსტრუქცია იმთავითვე არ უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. ეს ზმნები ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში, სამწიგნობრო ენის დარად, დღემდე მხოლოდ ნომინატიური და დატიური კონსტრუქციისანი არიან (კოჩ-ი ი-მტ-ე-ნ „კაცი გარბის“ — კოჩ-ი ი-მტ-უ „კაცი გაიქცა“... კოჩ-ი-ს ა-თქვ-ე-ნ „კაცს ეთქმის/შეუძლია თქმა“ — კოჩ-ი-ს ა-თქ-უ „კაცს ეთქვა/შეძლო თქმა“ და მისთ.); მეგრულ კილოში კი, მათი ერგატიული (/მსხვრეულ-ერგატიული) კონსტრუქცია (შდრ.: კოჩ-ი მ-ი-რტ-ე-ბ-უ-ნ) „კაცი გარბის“ — კოჩ-ქ ი-რტ-უ „კაცი გაიქცა“... კო-ს ა-თქვ-ე-ნ) ზიტყვა „კაცს ეთ-**

ქმის/შეუძლია თქვას სიტყვა“ — **კო-ს ა-თქ-უ ზიტყვა-ქ** „კაცს ეთქვა/შეძლო ეთქვა სიტყვა“ და მისთ.) **აშკარად გვიანდელია.**

ერთობ საყურადღებოა აგრეთვე, ზმნისწინების საკითხი: წინამორბედ მკვლევართაგან უმეტესობა მიიჩნევდა, რომ ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოებში, ზოგიერთი რთული თუ მარტივი ზმნისწინი შეიძლებოდა ნასესხები ყოფილიყო (ჩიქობავა, 1942:149-168); თუმცა დადგინდა, რომ მეგრულ-ლაზურ კილოთა ზმნისწინების სიუხვე უმეტეს შემთხვევაში, მეორეულ მოვლენას წარმოადგენს და უკავშირდება **ტმესს**, რაც კარგადაა ცნობილი არქაული სამწიგნობრო ენიდან. შესაბამისად, მეგრულ-ლაზური ზმნური ფორმა **მიკილუ (მი-კ-ილუ)** ზუსტი სემანტიკურ-ფონეტიკური შესატყვისია არქაული, **ტმესირებული** ფორმისა **მი-უკუ-ილო**, რომელშიაც, თავის მხრივ, ზმნისართი **უკუ** ჩართულია უშუალოდ ზმნაში. პარალელური ვარიანტია **უკუ მიილო** — ცხადია, ეს უკანასკნელი ისეთივე ტიპის წარმოებაა, როგორც მაგ.: **ზე აღმართა, ქვეშ (<ქვეშე) შედო, გან-გან დადის...**¹ V-XI საუკუნეებში, სამწიგნობრო ენისთვის ბუნებრივი იყო სწორედ **მი-უკუ-ილო**, **აღ-ზე-მართა** ტიპის ფორმები, თუმცა **დრო-კილოთა ყველა ნაკვთში ტმესი ერთნაირად გავრცელებული არ ყოფილა** (დაწვრილებითი მსჯელობისთვის იხ.: ცქიტიშვილი, 1966:131-133; გვანცელაძე, 1983:210). უდავოა, რომ ასეთი ვითარება გვიანდელია.

არქაული სამწიგნობრო ენის დარად, **ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოებში ტმესი დრო-კილოთა ყველა ნაკვთს ახასიათებდა და, ზმნურ ფორმათა გავლენით, საწყისშიც კი ნარჩუნდებოდა. გაცვეთილი სახით შემონახული ზმნისართული ელემენტი დღეს, წინ მდგარ მარტივ ზმნისწინთან ერთად, უკვე ერთ ოდენობად — რთულ ზმნისწინად აღიქმება; მაგალითად:**

¹ ამ ტიპის წარმოება განსაკუთრებით ფართოდ გავრცელებულია სვანურ კილოებში: **ჟ'აჩნდ (< || ჟი აჩნდ)** „[ზე] ავიდა“, **ჩუაჩნდ (< || ჩუ აჩნდ)** „ქვე ჩავიდა“, **ქ'აჩნდ (< || ქა აჩნდ)** „[გან] გავიდა“, **სგ'აჩნდ (< || სგა აჩნდ)** „[შე] შევიდა“... ეს **ჟი, ჩუ, ქა** და **სგა** შეიძლება ზმნასაც დაერთოს (პრეფიქსად) და სახელსაც (წმინდა ფუძეზე ანდა ბრუნვის ფორმაზე, სუფიქსად); მკვლევარები მათ „ზმნისწინ-თანდებულებს“ უწოდებენ (დაწვრილებით იხ.: ქალდანი, 1955:122-145);

მი-კო-ღალა (მეგრ.), **მე-კო-ღმალუ** (ათინ.-ართ., ვიწ.-არქ.)
მე-კო-მალუ (ხოფ.; არქ.) „[უკანვე] გადაღება“ („მი-უკუ-ღე-
ბა“);

გი-წო-ღალა (მეგრ.), **გო-წო-ღმალუ** (ვიწ.-არქ.), **კო-წო-
ღმალუ** (ათინ.-ართ.), **გო-წო-მალუ** (ხოფ.; არქ.) „გამორ-
თმევა“ („გან-წინ-ღება“);

მე-ჟა-ხთიმუ (ხოფ.) > **მე-მა-ხთიმუ** (ვიწ.-არქ.; ათინ.-ართ.)
„[ზედ] გადასვლა, გადახდომა“ („მი-ზე-ხდომა“);

მი-შა-დგუმა (მეგრ.), **მე-შა-დგიმუ** (ხოფ.; ვიწ.-არქ.) > **მე-
შქა-გუთინუ** (ათინ.-ართ.) „[სიღრმეში] შედგმა“ („მი-შუა-
ღმა“)

გი-თო-ღალა (მეგრ.) [ქვეშიდან] გამოღება („გა-ქვეშე-ღე-
ბა“) და ა.შ.

როგორც უკვე ზემოთაც ითქვა, ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში, ჩვეულებისამებრ, ზმნისწინები, ზმნისართები ან რთულ ბრუნვათა სუფიქსებიც უპირატესად ერთი და იმავე მასალითაა ნაწარმოები; მაგალითად, შდრ.:

უკვე (< ***უკუ-ვე**), **პირ-უკუ**, **უკუ-ღ-მა** (ზმნისართები) და **უკუ-ღგ-ა** (ზმნისწინი);

წა-ღ-მა, ლაზ. **წა-ღე** „[წინ და] ქვემოთ[კენ]“, **წ-ინ** (< ***წა-
ი[ვ]-ნ**), მეგრ.-ლაზ. **წო-ხო-ღე** || **წო-ხ-ღე** (ზმნისართები) და **წა-ვიდ-ა** (ზმნისწინი);

ზე-და, მეგრ.-ლაზ.: **ჟი-[-ნ]-დო**, სვან.: **ჟი-ქა** (ზმნისართი) და **ამა-ზე**, სვან.: **ამე-ჟი** (რთული ბრუნვის ნიშნის კომპონენტი);

შ-უ-ა, მეგრ.: **შქა**, ხოფ., ვიწ.-არქ.: **ო-შქე-ნ-ა**, ათინ.-ართ.: **ო-
შქე-ნ-და**, სვან.: **ი-სგ-ქა** (ზმნისართი), **ამა-ში**, სვან. **ამე-მ-
სგა** (რთული ბრუნვის ნიშნის კომპონენტი) და **შე-ვიდ-ა** (ზმნისწინი);

ეჭვგარეშეა, რომ მეგრულ-ლაზურ კილოთა რთულ ზმნის-
წინებში **-კო-**, **-წო-**, **-ჟა-** || **-მა-**, **-შა-** || **-შქა-** ელემენტები ფონეტი-

კურად და ფუნქციურად იგივეა, რაც ზემოთ მოყვანილი **უკუ, წა-, ზე, შუა||შე-; -თო-** ელემენტი კი დასტურდება მხოლოდ მეგრულ-ლაზურში — ერთადერთ ზმნისართში: **თუ-დო** (მეგრ.), **თუ-დე** (ლაზ.) „[შიგ და] ქვეშ“. ¹ აქ დავძენთ იმასაც, რომ ეგვევ ელემენტი ჩანს **-თ[გ]მა- || < -თი[მა]-** ჩანართში, რომელიც მეგრულში ზმნის უსრულ ფორმას აწარმოებს (ყიფშიძე, 1911:0107): **გე-თმ-ე-ჭო-ფენს** „იღებს (თქმის მომენტში)“, **მუ-თი-ი-ბდვანქ** „[ფეხზე] ვიცვამ (თქმის მომენტში)“... ასეთ შემთხვევებში, სამწიგნობრო ენა, ჩვეულებრივ, აღწერით ფორმებს იყენებს ხოლმე: „აღებაშია“, „ჩაცმაში ვარ“ და ა.შ.; როგორც ვხედავთ, აქ სათანადო საწყისი მოცემულია საშინაო ბრუნვის **-ში** სუფიქსით, ეს უკანასკნელი კი სემანტიკურად სწორედ მეგრულის **თუ-დო** ზმნისართსა და ზმნისართულ **-თო-, -თგმა- || > -თი[მა]-** ელემენტებს² უდრის, რომ-

¹ მეგრულ და ლაზურ რთულ ზმნისწინთა სხვა კომპონენტებია: **-ლა-** (**გე-ლა-||გი-ლა-, ე-ლა-||ი-ლა-||ა-ლა-...** ტიპის ზმნისწინებში) და **-ხო-** (ლაზ. **ო-ხო-, ე-ხო-** ზმნისწინებში), რომლებიც ასევე ზმნისართულ ელემენტებს უკავშირდება: პირველი მარტივი ზმნისწინის სახით რეალიზდება სვანურ კილოებში (**ლა-ხ-ჰვედ-და** „შეეკითხა“, **ლა-ა-ჰვემ-ე** „[ცოტა] წათბია“...), ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოებში კი, ჩვენი აზრით, **წო-ხო-ლე || წო-ხ-ლე** „წინ“, **დი-ნა-ხა-ლე** (მეგრ.) „შიგნით“ ტიპის ზმნისართთა ბოლოკიდურ ელემენტს უნდა შეადგენდეს; მეორეც — მიმართულებითი ბრუნვის ნიშანია სვანურ კილოთაგან ლენტეხურში (**ვოფირ-ხო** „[სოფელ] ხოფურისაკენ“, **იმე-ხო** „საით“... შდრ. ლაშხურის, ბალსქვემოურის და ბალსზემოურის: **ვოფირ-თე, იმ-თე...**) და მიმართულებითი ფუნქციისვე ელემენტად გამოიყოფა ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოთა ზმნისართებსა და რთულ ბრუნვათა ფორმებში (**წო-ხო-ლე || წო-ხ-ლე** „წინ“, **თე-ქ-ი-შ-ა-ხგ** (მეგრ.) „იქამდე“...). ამ კომპონენტთა შესახებ უფრო დაწვრილებით საუბარი გვაქვს ჩვენივე ნაშრომში: „**ლაზთა კილოები და მათი ადგილი ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა შორის**“ (გადაცემულია დასაბეჭდად).

² საკვლევია ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოთა ხსენებული ელემენტების კავშირი სვანურ კილოთა (უპირატესად — ლაშხურის, ჩოლურულის, კოდორულის, ბალსზემოურისა და ბალსქვემოურის) მიმართულებითი ბრუნვის **-თე** ნიშანთან.

ლებიც წესისამებრ, უშუალოდ ზმნურ ფორმაშია ჩართული და, როგორც უკვე ითქვა, დღეს უკვე რთულ ზმნისწინად აღიქმება.

ამდენად, ჩვენ ვასკვნიტ, რომ **მეგრულ-ლაზურ კილოთა რთული ზმნისწინები წარმოადგენს ქართველური ენობრივი სისტემისთვის დამახასიათებელი მოვლენის — ტმესის — განვითარებისბოლოსაფხურს: ტმესი სამწიგნობრო ენაში გაქრა XI-XII სს. მიჯნაზე და, როგორც ჩანს, ამის გა-ვლენით, ტმესირებული ზმნისართული ელემენტები მეგრულში, ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში უფრო მჭიდროდ დაუკავშირდა მარტივ ზმნისწინებს. ასე რომ, ხსენებული კილოების რთული ზმნისწინები სხვა ენობრივ სისტემათაგან ნასესხებ ელემენტებს არ შეიცავს.**

სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემების მსგავსად, მეგრულ, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებშიც ნებისმიერი ზმნისწინის უბირველესი ფუნქციაა მოქმედების მიმართულების ან/და მდგომარეობის ჩვენება. ამ მხრივ, ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოები დანარჩენ ქვესისტემებზე უფრო მეტადაც კი ინარჩუნებს ერთობას არქაულ სამწიგნობრო ენასთან: **როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, ზმნისწინი არქაულ სამწიგნობრო ენაში ნაკლებად ითავსებდა იმ დამატებით ფუნქციას, რასაც ა. შანიძემ „მაპერფექტივებელი ძალა“ უწოდა (შანიძე, 1976:73); ანუ, ასპექტის სისრულე ზმნისწინის მეშვეობით რამდენადმე უფრო იშვიათად გადმოიცემოდა, ვიდრე დღევანდელ სამწიგნობრო ენაში. მეგრულ კილოში აქამდეც ზუსტად ასეთი ვითარება დასტურდება: ზმნისწინს, ძირითად ფუნქციასთან ერთად, ასპექტის სისრულის ჩვენების ფუნქციაც აქვს, ოღონდ, თანამედროვე სამწიგნობრო ენასთან შედარებით, რამდენადმე სუსტად გამოხატული; მაგალითად, შდრ.: აკეთენს „აკეთებს“ და გა-აკეთენს „გაკეთებს“; ოსქირუანს „აშრობს“ და და-ასქირუანს (< *დო-ოსქირუანს) „დააშრობს“... მაგრამ იმავდროულად: რაგადანს „ლაპარაკობს“ და მე-რაგადანს „მი-ლაპარაკობს“, გილა-რაგადანს „ზედ და-ლაპარაკობს“; გით-უნჯიცანს „გამობერილივით გამო-უჩანს**

[ქვემოდან]“ და მისთ. ანუ, როგორც ვხედავთ, **უსრული ასპექტის ზმნისწინიანი ფორმები მეგრულ კილოში უფრო მეტია, ვიდრე სამწიგნობრო ენაში.**

მეგრული კილოსგან განსხვავებით, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში ასპექტის სისრულე ზმნისწინით ძალზე იშვიათად გამოიხატება. ამისი მიზეზი ისაა, რომ მყოფადის ყალიბები განსხვავებულად იწარმოება; მაგალითად, ხოფურ კილოში: **პჰარუფ „ვწერ“ და პჰარამინონ „დავწერ; უნდა დავწერო“; ფთქუმერ „ვამბობ“ და ფთქვამინონ „ვიტყვი; უნდა ვთქვა“... ხოფურის ჩხალურსა და ბელღევნურ-მურღულურ კილოკავებში კი ითქმის: პჰარაუნონ „დავწერ; უნდა დავწერო“; ფთქვაუნონ „ვიტყვი; უნდა ვთქვა“ და ა.შ. ეტიმოლოგიურად, ეს ჩვეულებრივი მოდალური კონსტრუქციაა: ძირითად ზმნას, რომელიც II კავშირებითის ფორმაშია, დაერთვის მეშველი ზმნა უნონ „უნდა“; ეს უკანასკნელი პირთა მიხედვით არ იცვლება ხოფური კილოს ჩხალურსა და ბელღევნურ-მურღულურ კილოკავებში, დანარჩენ კილოკავებში კი, როგორც წესი, იცვლება.**

ზოგადად, II კავშირებითი როგორც მეგრულში, ისე — ლაზურ კილოებშიც, საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპით იწარმოება. მისი ერთადერთი ფორმანტია **-ა-**, რომელიც თავს იჩენს ასევე სამწიგნობრო ენაშიც (**ქნ-ა-ს, მო-კლ-ა-ს** და მისთ.), ხოლო ისეთ კილოებში კი, როგორებიცაა მაგალითად, მოხეური, ხევსურული, თუშური... მეგრულ-ლაზურ კილოთაებრ განზოგადებულია. ეგევე ფორმანტი **-დ-** (ლაზ. **-ტ-**) სავრცობთან ერთად აწარმოებს დანარჩენ კავშირებით ყალიბებსაც — მაგალითად, I კავშირებითს: **ტახ-უნ-დ-ა-ს** (მეგრ.), **ტახ-უბ-ტ-ა-ს** (ხოფ.), **ტახ-უმ-ტ-ა-ს** (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „ტეხ[ავ]დეს“ და ა.შ.

ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულშიც, ხოფურის მსგავსად, მყოფადის ყალიბი II კავშირებითის ფორმას ეყრდნობა, ოდონდ მეშველი ზმნის ნაცვლად, დაერთვის ფორმაუცვლელი ნაწილაკი **ერე**, რომელიც ეტიმოლოგიურადაც და სემანტიკურადაც აბსოლუტურად იგივეა, რაც სვანურ კილოთა **ერე** „რომ“ — ამაზე

მართებულად მიუთითა არნ. ჩიქობავამ (2008:149). ჩვენი მხრივ აღვნიშნავთ იმას, რომ **მყოფადის ყალიბის ამოსავალი ფორმა რამდენადმე უცვლელად ათინურ-ართაშენულ კილოშია დაცული** — შდრ.: **ფთქვათენ** (ვიწ.-არქ.) და **ფთქვათერე** (ათინ.-ართ.) „იტყვიტ, უნდა ვთქვატ“, **თქვასენ** (ვიწ.-არქ.) და **თქვასერე** (ათინ.-ართ.) „იტყვის; უნდა თქვას“ და ა.შ. **ვიწურ-არქაბულ კილოში ცვლილებებს განაპირობებს, უპირველეს ყოვლისა, მორფოლოგიური ანალოგია** — **სინქრონიულ დონეზე სემანტიკის გაბუნდოვნების გამო, ერე ნაწილაკი ორენ „არის“ ზმნად მიიჩნევა**. გასული საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს, არნ. ჩიქობავამე სამართლიანად მიუთითა, რომ ეს მცდარი ეტიმოლოგია სამეცნიერო ველში ნ. მარმა შემოიტანა (ჩიქობავა, 2008:157). ასეა თუ ისე, **ერე ნაწილაკით ნაწარმოები მყოფადიც, ცხადია, სრული ასპექტისაა, მიუხედავად იმისა, ერთვის თუ არა ზმნისწინი**.

ასევე: **ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში მყოფადის სემანტიკა შეიძლება ჰქონდეს II კავშირებითის სადა ფორმასაც, ოღონდაც ეს იქნება არააუცილებლობითი მყოფადი, ე.ი. ისეთი მოქმედება, რომელიც მომავალში ან შესრულდება, ან — არა. ასეთ შემთხვევაშიც, ასპექტის სისრულის საჩვენებლად, ზმნისწინი მაინცდამაინც საჭირო არ არის**.

მაშასადამე, **ლაზთა კილოებში დღემდე დაცულია ის ვითარება, რაც იმთავითვე ახასიათებდა არქაულ სამწიგნობრო ენას. ამ მხრივ, ხოფურიც, ვიწურ-არქაბულიც და ათინურ-ართაშენულიც გვიჩვენებს სრულ ქართულობას (ქართველურობას): როგორც ცნობილია, „მომავალი დროის თხრობითი კილოს გადმოსაცემად კავშირებითი პირველისა და მეორის გამოყენების მაგალითები ძველ ქართულ ტექსტებში ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება და საგანგებო ჩხრეკა არ ესაჭიროება“ (ჭუმბურიძე, 1968:55); მაგალითად, ნეტარ იყვენ წმიდანი გულითა, რამეთუ მათ ღმერთი იხილონ თანამედროვე (საერო) სამწიგნობრო ენაზე ასე გადმოიღება: „ნეტარნი იქნებიან წმინდა გულის მქონენი, რადგან ისი-**

ნი ღმერთს იხილავენ“. თუკი ამავე ამონარიდს ხოფურ, ვიწურ-არ-ქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებზეც გადავიღებთ, ზმნურ ფორმათა სტრუქტურა აბსოლუტურად არქაული სამწიგნობრო ენის იდენტური იქნება: **ხელებერი ტან გური წკონდა ნა უღუნანფე, ემუშენი-ქი ენთეფექ ღორმოთი ქოძირან (ხოფ.); ხელერი ტან გური ფალი ნა უღუნანფე, ჰემუშენი-ქი ჰემთეფეგ ღორმოთი ქოძირან (არქ.); ხელერი ტან გური ფალი ნა უღუნანფე, ჰეაშენი-ქი ჰენთეფექ ღორმოთი ქოძირან (ვიწ.); ხაზი აჟან გური ფალი ნა უღურანფე[ს], ჰიმუშენი-ჩი ჰინი[ქ] ღორმოთი ზირან (ათინ.-ართ.).**

აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ არქაული სამწიგნობრო ენისებური ვითარება შენარჩუნებულია მესხური ქვეგუფის ისეთ კილოებშიც, როგორებიცაა: ჯავახური (მარტიროსოვი, 1984: 87), სამცხური (ჯორბენაძე, 1989: 393) ლივანური ანუ ნიგალური (ლაბაძე, 2013: 79); ჰერული ქვეგუფის ორივე კილოში (კაკურშიცა და ალიაბადურშიც: იმნაიშვილი, 1966: 117-118) და ა.შ. ამდენად, **II კავშირებითის ყალიბს ქართულ სამწიგნობრო ენაში აღარ, მაგრამ კილოურ მეტყველებაში საკმაოდ კარგად შემორჩენია მყოფადის გადმოცემის ძველი ფუნქცია.** ლაზთა კილოებისაგან განსხვავებით, **მეგრულ კილოში თანამედროვე სამწიგნობრო ენისებური ვითარებაა: II კავშირებითის ყალიბი მყოფადის გადმოსაცემად აღარ გამოიყენება.**

ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში ერთობ თავისებურად იწარმოება ხოლმეობითის ყალიბი. საფუძვლად აღებულია **II კავშირებითი**, რომელსაც ხოფურ კილოში დაერთვის მოდალური ზმნა **უნტუ „უნდოდა“**; მაგალითად: **მოფთამინტუ „მოვიდოდი“, ყვაგინტუ „იზამდი“, თქვასუნტეს „იტყოდნენ“** და ა.შ. როგორც მყოფადის ყალიბში, ისე — აქაც, ხოფურის ჩხალურ და ბელღევნურ-მურღულურ კილოკავებში პირთა მიხედვით იცვლება მხოლოდ ძირითადი ზმნა, მოდალური ზმნა კი უცვლელი რჩება. ყველა დანარჩენ კილოკავებში პირთა მიხედვით იცვლება ორივე ზმნა — ძირითადიცა და მოდალურიც. ხოფურ კილოშივე დასტურდება სხვაგვარი ყალიბიც, რომელიც გაბატო-

ნებუღია ვიწურ-არქაბულ კილოში: II კავშირებითის ფორმას ერთვის **-ტ-** საერცობი, ამ უკანასკნელს კი 1-ელი დამე-2 პირის ფორმებში მოსდევს მწკრივის ნიშანი **-ი**, მე-3 პირის ფორმაში — სუფიქსი **-უ** (პირის ნიშანი); მაგალითად: **მო-ფ-თ-ა-ტ-ი** „მოვიდოდი“, **მო-ხთ-ა-ტ-ი** „მოხვიდოდი“, **მო-ხთ-ა-ტ-უ** „მოვიდოდა“, **ყვ-ა-ტ-ეს** (ხოფ.), **ვ-ა-ტ-ეს** (ვიწ.-არქ.) „იზამდნენ“... აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ვიწურ-არქაბული კილოს ვიწურ კილოკავში მე-3 პირის მხ. რიცხვში II კავშირებითის ფორმაში წარმოდგენილია **-ს** პირის ნიშანიც: **მოხთ-ა-ს-ტ-უ** „მოვიდოდა“, **ვ-ა-ს-ტ-უ** „იზამდა“ (მდრ. მრ. რიცხვში: **მოხთ-ა-ტ-ეს** „მოვიდოდნენ“, **ვ-ა-ტ-ეს** „იზამდნენ“) და ა.შ. ათინურ-ართამენულ კილოში დასტურდება ამგვარი ყალიბი: II კავშირებითის ფორმას (რომელიც პირთა მიხედვით იცვლება) ერთვის მეშველი ზმნა **[ო]რტუ** „იყო“, რომელიც მხოლოდ ფონეტიკურად იცვლება: **მო-ფ-თ-ა-რტუ** „მოვიდოდი“, **მო-ხთ-ა-რტუ** „მოხვიდოდი“, **მო-ხთ-ა-ს-ერტუ** (< ***მო-ხთ-ა-ს-ორტუ**) „მოვიდოდა“...

ლაზურ კილოთაგან განსხვავებით, მეგრულ კილოში ხოლმეობითი ისეთივე პრინციპით იწარმოება, როგორითაც სამწიგნობრო ენაში: **გა-ვ-ა-კეთ-ენ-დ-ი** „გავაკეთებდი“, **გ-ვ-კეთ-ენ-დ-ი** „გააკეთებდი“, **გ-ვ-კეთ-ენ-დ-უ** „გააკეთებდა“ და ა.შ. ანუ, საფუძვლად აღებულია მყოფადის ფორმა. დავძენთ იმასაც, რომ როგორც ჩანს, უწინ სამივე ლაზურ კილოში ხოლმეობითის ნორმატიული ყალიბი უნდა ყოფილიყო დღესდღეობით ვიწურ-არქაბულ კილოკავში გაბატონებული **მო-ხთ-ა-ტუ** || **მო-ხთ-ა-ს-ტ-უ** — საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპი აქაც დაცულია: ხოლმეობითის ყალიბს საფუძვლად უდევს სახელდობრ ის ყალიბი, რომელსაც მყოფადის მნიშვნელობა აქვს.

მეგრულ კილოშივე, სამწიგნობრო ენის ანალოგიური პრინციპით იწარმოება მყოფადის კავშირებითის ყალიბიც: **გა-ვ-ა-კეთ-ენ-დ-ა** „გავაკეთებდე“, **გ-ვ-კეთ-ენ-დ-ა** „გააკეთებდე“, **გ-ვ-კეთ-ენ-დ-ა-ს** „გააკეთებდეს“... ლაზური კილოებისთვისაც ამგვარი წარმოება უცხო არაა — ითქმის: **დო-პ-ჭარ-უპ-ტ-ა** „დავწერ-

დე“, **დო-ჭარ-უბ-ტ-ა** „დაწერდე“, **დო-ჭარ-უბ-ტ-ა-ს** „დაწერდეს“ და მისთ., თუმცაღა, მყოფადის კავშირებითის ფუნქცია უპირატესად სხვა ყალიბს აქვს მინიჭებული, რომელიც სპეციფიკურად იწარმოება (იხ. ქვემოთ). უფრო ადრინდელი, რასაკვირველია, ზემოთ მოყვანილი წარმოებაა, რომელიც სამწიგნობრო ენისა და მეგრული კილოს იდენტურია.

ნამყოს ყალიბებს რაც შეეხება: ნამყო უსრულიც და ნამყო სრულიც ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის ყველა კილოში ზუსტად ისევე იწარმოება, როგორც სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში — **ყველა სხვაობა, რაც კი სინქრონიულად თავს იჩენს, უპირატესად ფონეტიკურია; დიაქრონიული ანალიზით აშკარა ხდება, რომ მორფოლოგიური სტრუქტურაც და მაწარმოებელი ელემენტებიც იმთავითვე ერთი და იგივეა**. მაგალითად, **ტახუა** (მეგრ.), **ოტახუ** (ხოფ., ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „ტეხვა“ ზმნის ნამყო უსრულის ფორმები: **ტახ-უნ-დ-უ || ტახ-გნ-დ-გ** (მეგრ.), **ტახ-უბ-ტ-უ** (ხოფ.), **ტახ-უმ-ტ-უ** (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) სტრუქტურულად ზუსტად ისევეა ნაწარმოები, როგორც დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა (და სამწიგნობრო ენის ზეპირმეტყველებითი სახეობის) **ტეხ-ავ-დ-ა** ფორმა. დავძენთ აგრეთვე იმასაც, რომ აქ მოყვანილ ყველა ფორმას კლასიკურ სამწიგნობრო ენაში უთემისნიშნო **ტეხ-და** ფორმა შეესატყვისება. ამდენად, **თვალნათლივ ვრწმუნდებით, რომ როგორც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, სხვაობა დასტურდება მხოლოდ სინქრონიულ დონეზე, რამდენადაც გამოწვეულია ფონეტიკურ ცვლილებათა შეუზღუდავობით (ეს უკანასკნელი მოცემულობა კი, როგორც წესი, თავს იჩენს ნებისმიერი ენის ნებისმიერ კილოში). დიაქრონიულ დონეზე გვაქვს სრული იგივეობა, ვინაიდან უკლებლივ ყველა ქართული (ქართველური) ქვესისტემისთვის ნიშანდობლივი, ფონეტიკურად ცვლილი ფორმები დაიყვანება იმ ფორმამდე, რომელიც დღესაც ცოცხალია თანამედროვე სამწიგნობრო ენაში ანდა დასტურდება არქაულ (ე.წ. საეკლესიო) ენაში**.

ფრიად საყურადღებოა ისიც, რომ ნამყო უსრულის ფორ-

მეგზში შესამჩნევი ფონეტიკური სხვაობა რეალიზდება როგორც მეგრულ, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ ფორმათა შორის, ისე — სახელდობრ მეგრული კილოს ცალკეული კილოკავების ფორმათა შორისაც: **ტახ-უნ-დ-უ** უპირატესად აღმოსავლურ-ოდიშური კილოკავისთვისაა დამახასიათებელი, ხოლო დასავლურ-ოდიშურ და სამურზაყანულ კილოკავებში უფრო გავრცელებულია **ტახ-გნ-დ-გ** ვარიანტი. დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში რეალიზებულ ფორმათაგან, მეგრული კილოს ფორმებს განსაკუთრებით უახლოვდება სამცხურის, ჭავჭავაძის თუ ქართლურის ქვემოქართლური კილოკავის **ტენ-ან-დ-ა** ფორმა. **ეს ფაქტი, თავისთავად, ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში ფონეტიკურ ცვლილებათა ერთიან ტენდენციას კარგად წარმოაჩენს.**

ნამყო სრულის ყალიბის ფორმებშიაც, რაღა საკვირველია, ასპექტის სისრულის გადმოსაცემად ზმნისწინის დართვა-დაურთველობას არავითარი მნიშვნელობა არ აქვს: მდრ., ერთი მხრივ: **წა-რთ-უ || წა-რთ-გ** (მეგრ.), **წა-ხთ-უ || წა-ხტ-უ** (ხოფ., ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „წახდა; გაფუჰდა“; მეორე მხრივ: **იდ-უ || იდ-გ** (მეგრ.), **იდ-უ** (ხოფ., ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „წავიდა“ — **ორივე ზმნური ფორმის ასპექტი სრულია, მიუხედავად იმისა, რომ ერთს ერთვის ზმნისწინი, მეორეს კი არა; გხედავთ იმასაც, რომ როგორც დანარჩენ შემთხვევებში, ნამყო სრულის წარმოების დროსაც, ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებსა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებს (აგრეთვე — სამწიგნობრო ენას) შორის რეალიზებული სხვაობა უპირატესად ფონეტიკურია, ე.ი. მეორეული — ამოსავალი ვითარება დღემდე დაცულია სამწიგნობრო ენაში.**

აქვე შეგვხვებით არასპეციფიკური თურმეობითებისა და III კავშირებითის ყალიბებსაც: წარმოებით ისინიც მეტწილად მხოლოდ ფონეტიკურად განსხვავდებიან დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემებისა და სამწიგნობრო ენის შესაბამის ფორმათაგან. წარმოების პრინციპი, როგორც წესი, განსხვავებულია სხვადასხვა კონსტრუქციის მქონე ზმნებში: ერგატიული და

დატიური ზმნები ხსენებულ ყალიბებს სინთეზურად იწარმოებენ, ნომინატიური ზმნები კი — ანალიზურად (წარსულის მიმღეობით დამეშველი ზმნით); მოვიყვანოთ მაგალითები მეგრულიდან:

I თურმეობითი

უ-კეთ-ებ-უ-[ნ] || უ-კეთ-ებ-გ-[ნ] „უკეთებია“,
ცოფ-უ-[ნ] || ცოფ-გ-[ნ] „ჰქონია“,
ცოფე[-რე-ნ] „ყოფილა“;

II თურმეობითი:

უ-კეთ-ებ-უ-დ-უ || უ-კეთ-ებ-გ-დ-გ „ეკეთებინა“
ცოფ-უ-დ-უ || ცოფ-გ-დ-გ „ჰქონოდა“,
ცოფე[-რე]-დ-უ || ცოფე[-რე]-დ-უ „ყოფილიყო“

III კავშირებითი:

უ-კეთ-ებ-უ-დ-ა-ს || უ-კეთ-ებ-გ-დ-ა-ს „ეკეთებინოს“,
ცოფ-უ-დ-ა-ს || ცოფ-გ-დ-ა-ს „ჰქონოდეს“,
ცოფე[-რე]-დ-ა-ს „ყოფილიყოს“...

როგორც ვხედავთ, ერგატიული კონსტრუქციის ზმნებში თურმეობითი I ფორმის წარმოებისას მეგრულ კილოში საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპი განუზრელადაა დაცული. განსხვავებულია მხოლოდ მე-3 პირის სუფიქსი (მეგრ. **-ნ**, სამწიგნ. **-ა**) და ყალიბის ნიშანი, რომლის შესახებაც უნდა აღინიშნოს შემდეგი: **-უ-** ზუსტად იგივე უნდა იყოს, რაც სამწიგნობრო ენის **-ი-** (**ი** : **უ** ბგერათმონაცვლეობა, როგორც ცნობილია, ერთობ გავრცელებულია მეგრულ-ლაზურ კილოებში). აქვე დავძენთ იმასაც, რომ თურმეობითი I ფორმაში თემის ნიშანი ყოველთვის შეიძლება არ იყოს წარმოდგენილი: **უ-ჰკომ-უ-[ნ] || უ-ჰკომ-გ-[ნ]** „უჰამია“, **უ-ცვილ-უ-[ნ] || უ-ცვილ-გ-[ნ]** „მოუკლავს“ და ა.შ. ამასთან, მე-3 პირის **-ნ** სუფიქსი სისტემატურად იკარგება და ჩვეულებრივ ითქმის: **უ-ჰკომ-უ || უ-ჰკომ-გ, უ-ცვილ-უ || უ-ცვილ-გ...**

II თურმეობითის ფორმა, თავის მხრივ, საფუძვლად უდევს III კავშირებითს: მე-3 პირის **-ნ** ნიშნის ადგილას დაერთვის **-დ-** სავ-

რცობი, შემდეგ — **-უ || -გ** პირის ნიშანი. იმავე ფორმისაგან იწარმოება ასევე **III** კავშირებითიც: მე-3 პირის **-ნ** ნიშნის ადგილას დაერთვის **-დ-** სავრცობი, შემდეგ — კავშირებითის **-ა-** სუფიქსი და ბოლოს — სამწიგნობრო ენაში ასეთი წარმოება გვაქვს ოდენ დატიური კონსტრუქციის ზმნებში (**ჰ-ქონ-ი-ა — ჰ-ქონ-ო-დ-ა — ჰ-ქონ-ო-დ-ე-ს**); მაშასადამე, მეგრულში განზოგადებულია ის პრინციპი, რომელიც სამწიგნობრო ენაში მხოლოდ ერთი ჯგუფის ზმნებისთვისაა დამახასიათებელი.

დატიური კონსტრუქციის მქონე ზმნებში, თურმეობითი I ფორმის წარმოებისას ყალიბის ნიშანია იგივე **-უ-**, ხოლო პირისა — **-ნ**. II თურმეობითისა და **III** კავშირებითის ფორმები, ჩვეულებრივად, თურმეობითი I ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება: მე-3 პირის **-ნ** ნიშნის ჩამოცილებითა და პირველ შემთხვევაში **-დ-უ || -დ-გ**, მეორე შემთხვევაში კი — **-დ-ა-ს** ფორმანტების დართვით.

ნომინატიური კონსტრუქციის ზმნებში, როგორც უკვე ითქვა, თურმეობითი I იწარმოება ძირითადი ზმნის წარსულის მიმღეობით და მეშველი ზმნით; თუმცაღა, აღსანიშნავია ისიც, რომ ხსენებულ ორ კომპონენტს შორის ზღვარი უკვე წაშლილია: **ხოფე[ნ] (< || ხოფერე[ნ] < *ხოფერ რენ)** „ყოფილა“, **გაკეთებე[ნ] (< *გაკეთებერე[ნ] < *გაკეთებერ რენ)** „გაკეთებულა; გაძლიერებულა“, **მორკებე[ნ] (< *მორკებერე[ნ] < *მორკებერ რენ)** „მოკლებულა“ ... II თურმეობითისა და **III** კავშირებითის ფორმები აქაც თურმეობითი I ამაჟამინდელ ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება: მე-3 პირის **-ნ** ნიშნის ჩამოცილებითა და პირველ შემთხვევაში **-დ-უ || -დ-გ**, მეორე შემთხვევაში კი — **-დ-ა-ს** ფორმანტების დართვით.

მხოლოდ ერთ შემთხვევაში — **-რთ-** ძირიან ზმნებში — თურმეობითი I იწარმოება ისე, როგორც ერგატიული კონსტრუქციის ზმნებისთვისაა დამახასიათებელი: **მ-უ-რთ-უმ-უ-[ნ] || მ-უ-რთ-უმ-გ-[ნ]** „მოსულა“ (სიტყვასიტყვით: „მოუკდომია“), **მი-დ-უ-რთ-უმ-უ-[ნ] || მი-დ-უ-რთ-უმ-გ-[ნ]** „წასულა“ (სიტყვასიტყვით: „მიდა-უკდომია“) და მისთ. II თურმეობითისა და **III** კავშირებითის

ფორმები ჩვეულებრივ, მე-3 პირის -ნ ნიშნის ჩამოცილებით და -დ-უ || -დ-გ, -დ-ა-ს ფორმანტების დართვით იწარმოება: მ-უ-რთ-უმ-უ-დ-უ || მ-უ-რთ-უმ-გ-დ-გ „მოსულიყო“, მ-უ-რთ-უმ-უ-დ-ა-ს „მოსულიყოს“...

ზოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებშიაც, უწინ უდავოდ მეგრულისებური ვითარება უნდა ყოფილიყო. დღესდღეობით, I თურმეობითის, II თურმეობითისა და III კავშირებითის ფორმები შემორჩათ უპირატესად ერგატიული კონსტრუქციის ზმნებს. წარმოების პრინციპი საერთო-ქართულია, ფორმანტების განლაგება — მეგრულის ანალოგიური; განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ I თურმეობითში ბოლოკიდური -ნ (მე-3 პირის ნიშანი) მუდამ დაცულია: უ-ხვენ-უ-ნ || უ-ხვენ-აფ-უ-ნ (ზოფ.), უ-ხენ-უ-ნ || უ-ხენ-აფ-უ-ნ (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „უკეთებია“, დ-უ-ფაშ-აფ-უ-ნ „დაუშლია“ და მისთ. II თურმეობითსა და III კავშირებითში კი -დ- სავრცობი წარმოდგენილია ფონეტიკურად -ცვლილი (გამკვეთრებული) სახეობით: უ-ხვენ-უ-ტ-უ || უ-ხვენ-აფ-უ-ტ-უ (ზოფ.), უ-ხენ-უ-ტ-უ || უ-ხენ-აფ-უ-ტ-უ (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „ეკეთებინა“, დ-უ-ფაშ-აფ-უ-ტ-უ „დაეშალა“... უ-ხვენ-უ-ტ-ა-ს || უ-ხვენ-აფ-უ-ტ-ა-ს (ზოფ.), უ-ხენ-უ-ტ-ა-ს || უ-ხენ-აფ-უ-ტ-ა-ს (ვიწ.-არქ., ათინ.-ართ.) „ეკეთებინოს“, დ-უ-ფაშ-აფ-უ-ტ-ა-ს „დაეშალოს“ და ა.შ.

აქვე დავძენთ, რომ დღევანდელი მონაცემებით, აღარ მტკიცდება არნ. ჩიქობავას მიერ გამოთქმული შეხედულება ლაზურ კილოებში ერგატიული კონსტრუქციის ზმნათა არასპეციფიკური (ანუ, მისი ტერმინოლოგიით — ინვერსიული) თურმეობითების (და, ცხადია — III კავშირებითის) მხოლოდ გადმონაშთის სახით არსებობის თაობაზე (ჩიქობავა, 2008:161-62). როგორც სავსებით მართებულად მიუთითა გ. კარტოზიამ (1992:388-392), სამივე ლაზურ კილოში ერგატიული კონსტრუქციის ზმნათა არასპეციფიკური თურმეობითებიც და III კავშირებითიც შეუზღუდავად გამოიყენება.

იმავდროულად, არც ერთ ლაზურ კილოში აღარ მოიპოვება დატიური კონსტრუქციის ზმნათა არასპეციფიკური თურმეობი-

თები და III კავშირებითი — მათ ნაცვლად, ჩვეულებრივ, იყენებენ სპეციფიკური წარმოების თურმეობითებსა და კავშირებითს (იხ. ქვემოთ). ნომინატიური კონსტრუქციის ზმნათა არასპეციფიკური თურმეობითებსა და III კავშირებითს რაც შეეხება: ისინი ლაზურ კილოებში დღესდღეობით გამქრალია, გარდა ხოფური კილოს ჩხალური და ბელღევნურ-მურღულური კილოკავებისა; ამ მხრივ, გამონაკლისს წარმოადგენს ფორმები: **ყოფე-რე-ნ** „ყოფილა“ და **ყოფე-რე-ტ-უ** „ყოფილიყო“, **ყოფე-რე-ტ-ა-ს** „ყოფილიყოს“, რომლებიც დღემდე ცოცხალია ხოფური კილოს ყველა კილოკავში და გვიდასტურებს, რომ უწინ ლაზურ კილოებშიც ისევე, როგორც ამჟამად — სამწიგნობროენასა და მეგრულ კილოში, ნომინატიური კონსტრუქციის ზმნათა თურმეობითები და III კავშირებითი მეშველი ზმნით იწარმოებოდა.

ხოფური კილოს ჩხალურ და ბელღევნურ-მურღულურ კილოკავებში, **ყოფერენ** ფორმის ანალოგიურად, ნომინატიური კონსტრუქციის დანარჩენ ზმნათაგანაც შეიძლება იწარმოოს თურმეობითი I ამგვარი ფორმები: **დო-კეთ-აფ-ე-რე-ნ** „გაკეთებულა“, **დოფშაფე-რე-ნ** „ავსებულა“, **მი-კ-ი-ლ-აფ-ე-რე-ნ** „გასულა; გავლილა“... თურმეობითი II: **დო-კეთ-აფ-ე-რე-ტ-უ** „გაკეთებულყო“, **დოფშაფე-რე-ტ-უ** „ავსებულყო“, **მი-კ-ი-ლ-აფ-ე-რე-ტ-უ** „გასულიყო; გავლილიყო“... კავშირებითი III: **დო-კეთ-აფ-ე-რე-ტ-ა-ს** „გაკეთებულყო“, **დოფშაფე-რე-ტ-ა-ს** „ავსებულყო“, **მი-კ-ი-ლ-აფ-ე-რე-ტ-ა-ს** „გასულიყო; გავლილიყო“ და მისთ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხსენებულ კილოკავებშიაც, ეს ფორმები თანდათან ქრება: უბირატესად, მათ 70 წელზე მეტი ხნის თაობის მეტყველებაშიდა გავიგონებთ.

მეგრული კილოსებრ, მორფოლოგიური ანალოგიის მეშვეობით იწარმოებს ორივე არასპეციფიკურ თურმეობითსა და III კავშირებითს ნომინატიური კონსტრუქციის ისეთი ზმნა, როგორიცაა **ოხთიმუ || ოხტიმუ** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **ოლვა** (ათინ.-ართ.) „[წა]სვლა“ (და აგრეთვე — მისგანვე, სხვადასხვა ზმნისწინის დართვით ნაწარმოები ზმნებიც). მისი თურმეობითი I ფორმები შემდეგია: **უ-ხთ-იმ-უ-ნ || უ-ხტ-იმ-უ-ნ** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **უ-ლვ-აფ-**

უ-ნ (ათინ.-ართ.) „წასულა; უვლია“; თურმეობითი II: **უ-ხთ-იმ-უ-ტ-უ** || **უ-ხტ-იმ-უ-ტ-უ** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **უ-ლგ-აფ-უ-ტ-უ** (ათინ.-ართ.) „წასულიყო; ევლო“, კავშირებითი III: **უ-ხთ-იმ-უ-ტ-ა-ს** || **უ-ხტ-იმ-უ-ტ-ა-ს** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **უ-ლგ-აფ-უ-ტ-ა-ს** (ათინ.-ართ.) „წასულიყოს; ევლოს“¹ და ა.შ.

ამ ძირითადი ზმნური ყალიბების გარდა მეგრულშიც, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც გვაქვს ისეთი ყალიბები, რომლებიც ამ კილოთათვის სპეციფიკურია. ამავდროულად, **ნიშანდობლივია, რომ ყოველი სპეციფიკური ყალიბი განვითარებული ჩანს გარკვეული კონსტრუქციის საფუძველზე; სწორედ აქედან გამომდინარე, არც ერთი მათგანი დამოუკიდებელ დიაქრონიულ მონაცემს არ წარმოადგენს — მათი სპეციფიკურობა უდავოდ მეორეული, სინქრონიული მოვლენაა. როგორც წესი, ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოებში სპეციფიკურ ზმნურ ნაკვთებს ორად აჯგუფებენ: 1) თურმეობითის/კავშირებითების ნაკვთები და 2) პირობითის ნაკვთები.**

ვიდრე უშუალოდ მიმოხილვაზე გადავიდოდეთ, ხაზგასმით უნდა აღვნიშნოთ ერთი რამ: **სპეციფიკურ ზმნურ ყალიბთა წარმოებითა და გამოყენებით ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეგუფის ოთხივე კილო — მეგრულიც, ხოფურიც, ვიწურ-არქაბულიცა და ათინურ-ართაშენულიც — ერთმანეთს უპირისპირდება.**

თურმეობითის სპეციფიკური ნაკვთები მეგრულ კილოში იწარმოება იმგვარივე პრინციპით, როგორითაც იმერულ, გურულ, ლეჩხუმურ კილოებში ან/და რაჭული კილოს ქვემორაჭულ კილოკავში — ძირითადი ზმნის მიმღეობის ფორმითა და მეშველი ზმნით; ოღონდ, აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ დღესდღეობით, მეგრულში ხსენებული ნაკვთები ანალიზურად აღარ აღიქმება; მა-

¹ საყურადღებოა, რომ სამწიგნობრო ენაში გვაქვს **[გან]ვლო** ზმნა, რომელიც ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის და, შესაბამისად, არასპეციფიკურ თურმეობითებს და III კავშირებითსაც სათანადოდ იწარმოებს: **[გან]უვლია, [გან]ევლო, [გან]ევლოს**. მეგრულ-ლაზურ კილოებში მომხდარა ამ და **-რთ- || -ხთ- || -ხტ-** ძირის მქონე ზმნების პარადიგმათა აღრევა. ყალიბის ცვლილების მიზეზიც, უდავოდ, ეს არის.

გალითად, ფორმა **ნოშენებუე** „ნაშენება, აშენებს/აშენებდა თურმე“ შედგება ორი კომპონენტისაგან: **ნოშენებუ** „ნაშენები“ — ძირითადი ზმნის მიმღეობა და **-ე** (<*რე[ნ]) — მეშველი ზმნა; მაშასადამე, აქაც ზუსტად ისეთივე ანალიზური წყობაა, როგორიც იმერულ, გურულ, ლეჩხუმურ კილოებში, რაჭულის ქვემორაჭულ კილოკავში: **ნაშენებ-ა** < ***ნაშენებ არს**. ეს ნაკვთი ზოგადად ცნობილია, როგორც **III თურმეობითი** (როგავა, 1953:17-32) და აღნიშნავს აწმყოში ან ახლო წარსულში მიმდინარე ქმედებას, რომელიც მთქმელს არ უნახავს — მის შესახებ მხოლოდ სმენია. სამწიგნობრო ენაში **III თურმეობითის** ფორმები გადმოიცემა **თურმე** ნაწილაკიანი აწმყოს ან ნამყო უსრულის ფორმებით: **აშენებს თურმე, აშენებდა თურმე** და მისთ.

მეგრულ კილოში გვაქვს **IV თურმეობითი**, რომელიც დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოთაგან რამდენადმე განსხვავებულად იწარმოება: საყრდენია **III თურმეობითის** ფორმა, რომელსაც დაერთვის **-დ-** სავრცობი და მერე — თემის ან პირის ნიშანი. ამ მხრივ, **მეგრულის IV თურმეობითის წარმოება წააგავს ნამყო უსრულის წარმოებას**; მაგალითად: **ნოშენებუ-ე-დ-ი** „ნაშენებიყავი, გეშენებინა თურმე“, **ნოშენებუ-ე-დ-უ** „ნაშენებიყო, ეშენებინა თურმე“; **ნოჯოროფუ-ე-დ-ი** „ნაყვარებიყავი; გყვარებოდა თურმე“, **ნოჯოროფუ-ე-დ-უ** „ნაყვარებიყო; ჰყვარებოდა თურმე“... აქ აშკარად ჩანს, რომ, როგორც ითქვა, **III თურმეობითი** აღარ აღიქმება ანალიზურ ფორმად — რომ აღიქმებოდეს, გვექნებოდა: ***ნოშენებუ-რ-დ-უ**, ***ნოჯოროფუ-რ-დ-უ**... შდრ. იმერულ, გურულ, ლეჩხუმურ კილოებსა და რაჭული კილოს ქვემორაჭულ კილოკავში: **ნაშენებიყო** < ***ნაშენებ იყო**, **ნაყვარებიყო** < ***ნაყვარებ იყო** და ა.შ. ზოგადად, **IV თურმეობითი** აღნიშნავს შორეულ წარსულში მიმდინარე ქმედებას, რომელიც მთქმელს არ უნახავს — მის შესახებ მხოლოდ სმენია. სამწიგნობრო ენაში **IV თურმეობითის** ფორმები გადმოიცემა **თურმე** ნაწილაკიანი **II თურმეობითის** ფორმებით: **ეშენებინა თურმე, ჰყვარებოდა თურმე**...

მეგრულშივე გვაქვს **IV კავშირებითი**, რომლისთვისაც საყ-

რდენი ასევე III თურმეობითის ფორმაა. ამ უკანასკნელს დაერთვის **-დ-** სავრცობი, მერე — კავშირებითის **-ა-** სუფიქსი და ბოლოს — მე-3 პირის ნიშანი **-ს**: **ნოშენებუ-ე-დ-ა-ს** „ნაშენებიყოს, ეშენებინოს თურმე“, **ნოჯოროფუ-ე-დ-ა-ს** „ნაყვარებიყოს; ჰყვარებოდეს თურმე“ და ა.შ. შდრ. იმერულ, გურულ, ლეჩხუმურ კილოებსა და რაჭული კილოს ქვემოთაშუა კილოკავში: **ნაშენებიყოს < *ნაშენებ იყოს, ნაყვარებიყოს < *ნაყვარებ იყოს... IV** კავშირებითი აღნიშნავს შორეულ წარსულში მიმდინარე ქმედებას, რომელიც მთქმელს არ უნახავს — მის შესახებ მხოლოდ სმენია. სამწიგნობრო ენაში IV კავშირებითის ფორმები გადმოიცემა **თურმე** ნაწილაკიანი III კავშირებითის ფორმით: **ეშენებინოს თურმე, ჰყვარებოდეს თურმე** და ა.შ.

ლაზურ კილოებში **ნო-** პრეფიქსიანი მიმღეობითა და მეშველი ზმნით ნაწარმოები ნაკვთები არ გვხვდება, თუმცა გვაქვს ანალოგები, რომლებიც ასევე საერთო-ქართული პრინციპითაა წარმოებული. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში სპეციფიკური თურმეობითები ერთმანეთისაგან რამდენადმე განსხვავებულად იწარმოება: ხოფურში სინთეზურად, ხოლო ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში — ანალიზურად. ამოსავალი ვითარებაც ამ უკანასკნელ კილოებს დაუცავს.

ხოფურ კილოში მეგრულის, იმერულის, გურულის, ლეჩხუმურისა თუ ქვემოთაშუა III თურმეობითის ფარდად გვაქვს ორი ნაკვთი: **ნამყო უსრულის** ფორმაზე დამყარებული და **ნამყო სრულის** ფორმაზე დამყარებული. პირველის წარმოებისას, ნამყო უსრულის ფორმას სცილდება თემის ან პირის ნიშანი (**-ი** ან **-უ**), დაერთვის **-ერე-** ფორმანტი და ბოლოს — მე-3 პირის ნიშანი **-ნ**; მაგალითად: **ნჯახ-უბ-ტ-უ** „ჩეჩქავადა“ — **ნჯახ-უბ-ტ-ერე-ნ** „ჩეჩქავადა თურმე, ნაჩეჩქავა“; **მ-ულ-უ-ტ-უ** „მოდიოდა“ — **მ-ულ-უ-ტ-ერე-ნ** „მოდიოდა თურმე, მონავალა“... მეორის წარმოებისას, ნამყო სრულის ფორმას სცილდება ფორმას სცილდება თემის ან პირის ნიშანი (**-ი** ან **-უ**), დაერთვის იგივე **-ერე-** ფორმანტი და ბოლოს კი — მე-3 პირის ნიშანი **-ნ**; მაგალითად: **დო-ნჯახ-უ** „და-

ჩეჩქვა“ — **დო-ნჯახ-ერე-ნ** „დაჩეჩქვა თურმე, დანაჩეჩქავა“; **იდ-უ** „წავიდა“ — **იდ-ერე-ნ** „წავიდა თურმე“ და ა.შ. აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ თუ ნამყო სრულის ფორმაში ძირი შეიცავს **რ** თანხმოვანს, მაშინ ხოფურის სარფულ, ნოდედურ-აზლალურ ან/და ორთახოფურ-ბუჯალურ კილოკავებში ნაკვთის მაწარმოებელი ფორმანტი იღებს **-ელ-ერე-** სახეს: **დო-ჭარ-უ** „დაწერა“ — **დო-ჭარ-ელ-ერე-ნ** „დაწერა თურმე“; **დ-ი-ხარ-უ** „დაიხა“ — **დ-ი-ხარ-ელ-ერე-ნ** „დაიხა თურმე“... ფხიგურ კილოკავში ფორმანტს არაიშვიათად უქრება **რ** თანხმოვანი (და გვაქვს: **დო-ჭარ-ეე-ნ**, **დ-ი-ხარ-ეე-ნ...**),¹ ხოლო ჩხალურ და ბელღევნურ-მურღულურ კილოკავებში კი ფორმანტისეული **რ** იქცევა ხოლმე **ლ-დ** (და გვაქვს: **დო-ჭარ-ელე-ნ**, **დ-ი-ხარ-ელე-ნ...**). ვგონებთ, ნათელია, რომ ამ ორი სახის სპეციფიკურ თურმეობითს შორის განსხვავება ზუსტად ისეთივეა, როგორიც ნამყო უსრულსა და ნამყო სრულს შორის: პირველი გადმოცემს მოქმედების დაუსრულებლობას, მეორე — დასრულებულობას. ოღონდ, რა თქმა უნდა, მოქმედება უნახავია. ამიტომაც უმჯობესი იქნება, თუკი ამ ნაკვთებს ვუწოდებთ ასე: **ნამყო უსრულის თურმეობითი** და **ნამყო სრულის თურმეობითი I**.

მეგრულის IV თურმეობითის შესატყვისად, ხოფურ კილოშიც გვაქვს სათანადო ნაკვთი, რომელიც საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპით იწარმოება: საფუძვლად აღებულია ნამყო სრულის თურმეობითი I; მას მე-3 პირის **-ნ** ნიშანი ცილდება და ერთვის ჯერ **-ტ-** ფორმანტი, მერე — თემის **-ი** (1-ელ დამე-2 პირში) ან მე-3 პირის **-უ** ნიშანი: **ვ-იდ-ერე-ტი-ი** „წავსულიყავი თურმე“, **იდ-ერე-ტი-ი** „წასულიყავი თურმე“, **იდ-ერე-ტი-უ** „წასულიყო თურმე“... ამ ყალიბით გადმოცემულია ისეთი უნახავი მოქმედება, რო-

¹ ხოფური კილოსათვის ერთობ ნიშანდობლივი მოვლენის — ორხმოვან-შუა პოზიციაში **რ** თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად, ფორმანტისეული **რ** დანარჩენ კილოკავებშიც, პრაქტიკულად, ნებისმიერ შემთხვევაში შეიძლება დაიკარგოს (და გვქონდეს პარალელური ფორმები: **დო-ნჯახ-ეე-ნ**, **იდ-ეე-ნ...**). რაკი ეს ჩვეულებრივი ფონეტიკური პროცესია, პარადიგმათა ჩამოთვლისას ანგარიშს აღარ ვუწევთ.

მელიც მომხდარა შორეულ წარსულში; ამიტომაც, მას უნდა ვუწოდოთ **ნამყო სრულის თურმეობითი II**.

IV კავშირებითის შესატყვისად, ხოფურში გვაქვს **ნამყო სრულის კავშირებითი**, რომელსაც სა-ფუძვლად ასევე ნამყო სრულის თურმეობითი I უდევს; მას მე-3 პირის -ნ ნიშანი ცილდება და დაერთვის ჯერ -ტ- ფორმანტი, მერე — კავშირებითის ნიშანი -ა-, ბოლოს კი — მე-3 პირის -ს ნიშანი; მაგალითად: **იდ-ერე-ტ-ა-ს** „წასულიყოს თურმე“, **დო-ჰარ-ელ-ერე-ტ-ა-ს** „დაეწეროს თურმე“ და ა.შ. ამ ნაკვეთით გადმოცემულია იმგვარი უნახავი მოქმედება, რომელიც სავარაუდოდ უნდა მომხდარიყო წარსულში (ზოგჯერ — სასურველია მოხდებოდეს მომავალშიც).

ხოფურ კილოშივე, გვაქვს **მყოფადის ნამყოს კავშირებითის** ორი ნაკვეთი: 1. მოდალურზმნიანი ხოლმეობითის ფორმაზე დამყარებული: ძირითადი ზმნა II კავშირებითის ფორმაშია, მოდალური — ნამყო უსრულის თურმეობითის ფორმაში: **მო-ფ-თ-ა-მ-ი-ნ-ტ-ერე-ნ** „უნდა მოვსულიყავი თურმე“, **მო-ხთ-ა-გ-ი-ნ-ტ-ერე-ნ** „უნდა მოსულიყავი თურმე“, **მო-ხთ-ა-ს-უ-ნ-ტ-ერე-ნ** „უნდა მოსულიყო თურმე“ და ა.შ. 2. სინთეზური წარმოების ხოლმეობითზე დამყარებული: **მო-ფ-თ-ა-ტ-ერე** „უნდა მოვსულიყავი თურმე“, **მო-ხთ-ა-ტ-ერე** „უნდა მოსულიყავი თურმე“, **მო-ხთ-ა-ს-ტ-ერე-ნ** „უნდა მოსულიყო თურმე“... ორივე ნაკვეთი ფართოდაა გავრცელებული კილოკავებში¹ და თავისუფლად შეიძლება შეენაცვლონ ერთიმეორეს.

ამასთანავე, დაისმის კითხვა: **რას წარმოადგენს -ერე- ფორმანტი? გამოწვლილვითი ანალიზი ცხადჰყოფს, რომ ის ფონეტიკურად ცვლილი [ო]რე-ნ „არის“ მეშველი ზმნაა, რომელიც დროთა განმავლობაში იმდენად შეეზარდა ძირითად ზმნათა ნამ-**

¹ სინთეზური წარმოების ხოლმეობითზე დამყარებული მყოფადის ნამყოს კავშირებითი არ გვაქვს მხოლოდ და მხოლოდ ჩხალურ და ბელღვენურ-მურღულურ კილოკავებში. იქვე, მოდალურზმნიანი ხოლმეობითის ფორმაზე დამყარებული ყალიბიც მცირედ განსხვავებულია: **მო-ფ-თ-ა-უ-ნ-ტ-ერე-ნ** „უნდა მოვსულიყავი თურმე“, **მო-ხთ-ა-უ-ნ-ტ-ერე-ნ** „უნდა მოსულიყავი თურმე“, **მო-ხთ-ა-ს-უ-ნ-ტ-ერე-ნ** „უნდა მოსულიყო თურმე“... ანუ, მოდალური ზმნა სულ მე-3 პირშია.

ყო უსრულისა თუ ნამყო სრულის ფორმებს, რომ სუფიქსად გადააზრიანდა. ამ თვალსაზრისის მართებულობაში გვარწმუნებს ხოფური კილოსვე პირონითულ-ბუჩურ კილოკავში დაცული ამოსავალი ვითარება: ნამყო უსრულის თურმეობი-თისა და ნამყო სრულის თურმეობითი I ნაკვთა წარმოებისას იქ, ძირითად ზმნათა შესაბამის ფორმებს პირდაპირ ერთვის მეშველი ზმნის აწმყო დროის ფორმა **რენ** სახით, პირთა მიხედვით კი მხოლოდ და მხოლოდ ძირითადი ზმნა იცვლება; მაგალითად: **მო-გ-ულ-უ-ტ-ი-რენ** „მოვდიოდი თურმე“, **მ-ულ-უ-ტ-ი-რენ** „მოვდიოდი თურმე“, **მ-ულ-უ-ტ-უ-რენ** „მოდიოდა თურმე“ ... **მო-ფთ-ი-რენ** „მოვფდი თურმე“, **მო-ხთ-ი-რენ** „მოხვდი თურმე“, **მო-ხთ-უ-რენ** „მოვიდა თურმე“, **მო-ხთ-ეს-რენ** „მოვიდნენ თურმე“ და ა.შ. აღსანიშნავია ასევე ისიც, რომ პირონითულ-ბუჩურ კილოკავში ნამყო სრულის თურმეობითი II და ნამყო სრულის კავშირებითის ფორმები საერთოდ არ დასტურდება, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ სპეციფიკური თურმეობითები ლაზურ კილოებში ჩვეულებრივი კონსტრუქციებისაგან მომდინარეობს. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მეშველი ზმნის **რენ** ფორმა დაცლილია ჩვეულებრივი მნიშვნელობისაგან და ქცეულია ერთგვარ ნაწილაკად, რომლის დანიშნულებაცაა თურმეობითის სემანტიკის გადმოცემა. ანალოგიური მოვლენა დასტურდება აგრეთვე, განაპირა კილოთა ჰერული ქვეჯგუფის კილოებშიც — კაკურსა და ალიაბადურში: იქაც, თურმეობითის სემანტიკის გადმოსაცემად გამოყენებულია აშკარად ზმნური წარმომავლობის ნაწილაკი **ყოფილ**, რომელიც შეიძლება დაერთოს პრაქტიკულად ნებისმიერ ზმნურ ფორმას: **ერ ზმაჲ აქ ყოფილ** (კაკ.) „ერთი ძმა ჰყავს თურმე“; **რამაზანას უთქომ ყოფილ** (ალიაბ.) „რამაზანას უთქვამს თურმე“ და მისთ. ფხოური ქვეჯგუფის ხევსურულ კილოშიც (დღეს — უბირატესად, ხანდაზმულთა მეტყველებაში) გვხვდება ფორმა **ყოფილამ** „თურმე“: **ყოფილამ დაწვებოდ** „თურმე წვებოდა“, **ყოფილამ ქისტეთად მიდენილან** „თურმე ქისტეთში მიდიოდნენ“ და ა.შ. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, ლაზურისებრი ვითარება უფრო ჰერული ქვეჯგუფის კილოებშია დაცული, თუმცა ხევსურულის მონაცემიც არსებითად ანალოგიურია.

-ელ-ერე- ვარიანტს რაც შეეხება: მასზე ყურადღება გაამახვილა არნ. ჩიქობავამ (2008:154) XX საუკუნის 30-იან წლებში, თუმცა ეტიმოლოგიზება აღარ უცდია. ამ საუკუნის დასაწყისში, **-ელ-** ელემენტი მიმდებარეულად მიიჩნია გ. კარტოზიამ (2005:106-113). ჩვენი აზრით კი, **-ელ-ერე-** ვარიანტი ისეთივე ტიპისა და წარმომავლობისა ჩანს, როგორისაც — იმერულ ან/და ლეჩხუმურ კილოებში რეალიზებული **-ლ-არ-ი-ენ** რთული ფორმანტი. განსხვავება სინქრონიულია: იმერულსა და ლეჩხუმურში **-ლ-არ-ი-ენ** მხოლოდ მრ. რიცხვში რეალიზდება და განზოგადების ტენდენციასაც იჩენს (კუბლაშვილი, 1985:152-156), ხოფურის კილოკავებში კი **-ელ-ერე-** ორივე რიცხვში გვხვდება და სემანტიკა უკვე თურმეობითისა აქვს. ასეა თუ ისე, ვგონებთ, ნათელია, რომ ერთი მხრივ — იმერულისა და ლეჩხუმურის **-ლ-არ-ი-ენ**, ხოლო მეორე მხრივ — ხოფურის კილოკავების **-ელ-ერე-** მეორეული წარმომავლობის ერთი და იმავე რთული ფორმანტის კილოურ სახესხვაობებს წარმოადგენს.

ვიწურ-არქაბულ კილოში ნამყო უსრულის თურმეობითის და ნამყო სრულის თურმეობითი I ნაკვთების საწარმოებლად გამოიყენება ფორმაუცვლელ ნაწილაკად ქცეული **დორენ** (არქ.) და **დოონ** (ვიწ.), რაც ჩვენი აზრით, თავდაპირველად წარმოადგენდა შესიტყვებას: **დო რენ** (არქ.), **დო ონ** (ვიწ.) „და არის“; ამრიგად, ნამყო უსრულის თურმეობითის ფორმა **ბახუმტუდორენ** (არქ.), **ბახუმტუდოონ** (ვიწ.) „ბეგვავდა თურმე, ნაბეგვავა“, ჩვენი აზრით, უნდა მომდინარეობდეს თურმეობითის სემანტიკის მქონე კონსტრუქციისგან: ***ბახუმტუ დო რენ** (არქ.), ***ბახუმტუ დო ონ** (არქ.) „ბეგვავდა და არის“; აგრეთვე, ნამყო სრულის თურმეობითი I ფორმაც: **დობახუდორენ** (არქ.), **დობახუდოონ** (ვიწ.) „დაბეგვავდა თურმე“ უწინ უნდა ყოფილიყო ჩვეულებრივი კონსტრუქცია ***დობახუ დო რენ** (არქ.), ***დობახუ დო ონ** (არქ.) „დაბეგვავდა და არის“... მოგვიანებით, **დო რენ** და **დო ონ** გააზრიანდა ერთ ოდენობად¹ და ჩამოყალიბდა, როგორც უკვე ითქვა,

¹ ამისდა კვალად, შეიქმნა იმგვარი შთაბეჭდილებაც, თითქოს **დო** კავშირი ზმნისწინი ყოფილიყოს: „ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშე-

ნაკვთის მაწარმოებელ ფორმაუცვლელ, პოსტპოზიციურ ნაწილაკად (ჰერულ კილოთა **ყოფილ** ნაწილაკის მსგავსად). დავძენთ იმასაც, რომ შესაძლებელია, მან ნებისმიერ ზმნურ ფორმას მიანიჭოს თურმეობითის სემანტიკა — ამაზე მართებულად მიუთითა გ. კარტოზიამაც (1993:390-391, სქოლიო), ოღონდ შეცდა, როცა ეს მოვლენა ინოვაციად ჩათვალა.

მყოფადის ნამყოს კავშირებითის ნაკვთიც ვიწურ-არქაბულში ხოლმეობითის ფორმაზე **დორენ**, **დოონ** ნაწილაკის დართვით იწარმოება: **მო-ფ-თ-ა-ტ-ი-დორენ** (არქ.), **მო-ფ-თ-ა-ტ-ი-დოონ** (ვიწ.). „უნდა მოვსულიყავი თურმე“, **მო-ხ-თ-ა-ტ-ი-დორენ** (არქ.), **მო-ხ-თ-ა-ტ-ი-დოონ** (ვიწ.). „უნდა მოსულიყავი თურმე“, **მო-ხ-თ-ა-ტ-უ-დორენ** (არქ.), **მო-ხ-თ-ა-ს-ტ-უ-დოონ** (ვიწ.). „უნდა მოსულიყო თურმე“ და მისთ. პარალელურად სხვაგვარი წარმოება ამ კილოსთვის საერთოდ არაა ნიშანდობლივი.

ვიწურ-არქაბულშივე ნამყო სრულის თურმეობითი II ნაკვთის საწარმოებლად გამოყენებულია ფორმაუცვლელ ნაწილაკად ქცეული **დორტუნ** (< ***დო რტუ** „და იყო“; ბოლოკიდური -**ნ** უნდა გაჩენილიყო **დორენ** ნაწილაკის ანალოგიით), რომელიც ერთვის ძირითადი ზმნის ნამყო სრულის ფორმებს: **მოფთიდორტუნ** „მოვსულიყავი თურმე“, **მოხთიდორტუნ** „მოსულიყავი თურმე“, **მოხთუდორტუნ** „მოსულიყო თურმე“, **მოხთესდორტუნ** „მოსულიყვნენ თურმე“ და ა.შ. ნამყოს კავშირებითიც ასევე — ფორმაუცვლელ ნაწილაკად ქცეული **დორტას** (< ***დო რტას** „და იყოს“) კომპოზიტით იწარმოება ნამყო სრულის ფორმათაგან: **მოფთიდორტას** „მოვსულიყო თურმე“, **მოხთიდორტას** „მოსულიყო თურმე“, **მოხთუდორტას** „მოსულიყოს თურმე“, **მოხთესდორტას** „მოსულიყონ თურმე“...

ვიწურ-არქაბულისგან განსხვავებით, ათინურ-ართაშენულში გვაქვს მხოლოდ ნამყო უსრულის თურმეობითი და ნამყო სრულის თურმეობითი II. ორივე ნაკვთი ფორმაუცვლელ ნაწილაკად

ნულში ზმნის ნამყო დროთა ფორმებს ერთვის მეშველი ზმნები **დორე(ნ)** „არის“ და **დორტუ(ნ)** „იყო“ (კარტოზია, 2005:102).

ქცეული **დორტუ** (< ***დო რტუ** „და იყო“) კომპოზიციის მეშვეობით იწარმოება: **ოხენამტუდორტუ** „აკეთებდა თურმე“, **დოხენუ-დორტუ** „გააკეთა თურმე“... **დონ** (< ***დო ონ** „და არის“) კომპოზიციით ნაწარმოები ნამყო უსრულის თურმეობითისა და ნამყო სრულის თურმეობითი I ფორმები რეალიზდება მეტისმეტად იშვიათად, მხოლოდღა ვიწეს თემის მოსაზღვრე სოფლებში; მყოფადის ნამყოს კავშირებითის და ნამყოს კავშირებითის ნაკვთები კი საერთოდ არ დასტურდება.

სპეციფიკური პირობითის ფორმები მეგრულშიც, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართაშენულშიც, არსებითად, ერთი და იმავე პრინციპით იწარმოება: ძირითად ზმნას, რომელიც ჩვეულებრივ იცვლება პირთა მიხედვით, ერთვის ფორმა-უცვლელი ნაწილაკი **-კო || -კონ || -კონი || -კონაი**. მიღებული ზმნური ფორმით გადმოიცემა ქმედება, რომელზეც პირდაპირაა დამოკიდებული სხვა ქმედების აღსრულება. განვიხილოთ ჯერ მეგრული კილოს მონაცემები:

ნამყო უსრულის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი I** — საფუძვლად უდევს ნამყო უსრულის ფორმა, რომელსაც ერთვის **-კო** ნაწილაკი: **ვ-ორ-დ-ი-კო** „რომ ვიყო“, **ორ-დ-ი-კო** „რომ იყო“, **ორ-დ-უ-კო || ორ-დ-გ-კო** „რომ იყოს“, **ორ-დ-ეს-კო** „რომ იყონ“... **ვ-აკეთ-ენ-დ-ი-კო** „რომ ვაკეთებდე“, **აკეთ-ენ-დ-ი-კო** „რომ აკეთებდე“, **აკეთ-ენ-დ-უ-კო || აკეთ-ენ-დ-გ-კო** „რომ აკეთებდეს“, **აკეთ-ენ-დ-ეს-კო** „რომ აკეთებდნენ“ და მისთ.

ნამყო სრულის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი II** — საფუძვლად უდევს ნამყო სრულის ფორმა, რომელსაც ერთვის **-კო** ნაწილაკი: **პ-ჭოფ-ი-კო** „რომ დაეჭირო; რომ დამეჭირა“, **ჭოფ-ი-კო** „რომ დაეჭირო; რომ დაგეჭირა“, **ჭოფ-უ-კო || ჭოფ-გ-კო** „რომ დაეჭიროს; რომ დაეჭირა“, **ჭოფ-ეს-კო** „რომ დაეჭირონ; რომ დაეჭირათ“... **მ-ი-ბ-რდ-ი-კო** „რომ გავიზარდო; რომ გავზრდილიყო“, **მ-ი-რდ-ი-კო** „რომ გაიზარდო; რომ გაზრდილიყო“, **მ-ი-რდ-უ-კო || მ-ი-რდ-გ-კო** „რომ გაიზარდოს; რომ გაზრდილიყოს“, **მ-ი-რდ-ეს-კო** „რომ გაიზარდონ; რომ გაზრდილიყონ“ და ა.შ.

ხოლმეობითის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი III** — რამდენადმე იშვიათია; იწარმოება ხოლმეობითის ფორმაზე -კო ნაწილაკის დართვით: **ო-პ-ჭკომ-უნ-დ-ი-კო** „რომ შევჭამდე; რომ შემეჭამა“, **ო-ჭკომ-უნ-დ-ი-კო** „რომ შეჭამდე; რომ შეგეჭამა“, **ო-ჭკომ-უნ-დ-უ-კო** || **ო-ჭკომ-უნ-დ-გ-კო** „რომ შეჭამდეს; რომ შეეჭამა“, **ო-ჭკომ-უნ-დ-ეს-კო** „რომ შეჭამდნენ; რომ შეეჭამათ“ ... **გა-ფ-ჩენ-დ-უ-დ-ი-კო** || **გა-ფ-ჩენ-დ-გ-დ-ი-კო** „რომ გავჩერდებოდე; რომ გავჩერებულყავი“, **გა-ჩენ-დ-უ-დ-ი-კო** || **გა-ჩენ-დ-გ-დ-ი-კო** „რომ გაჩერდებოდე; რომ გაჩერებულყავი“, **გა-ჩენ-დ-უ-დ-უ-კო** || **გა-ჩენ-დ-გ-დ-გ-კო** „რომ გაჩერდებოდეს; რომ გაჩერებულიყო“, **გა-ჩენ-დ-უ-დ-ეს-კო** || **გა-ჩენ-დ-გ-დ-ეს-კო** „რომ გაჩერდებოდნენ; რომ გაჩერებულყვნენ“ და ა.შ.

თურმეობითი II პირობითი ანუ იგივე **პირობითი IV** — საფუძვლად უდევს თურმეობითი II ფორმა, რომელსაც ერთვის -კო ნაწილაკი: **მ-ი-კეთ-ებ-უ-დ-უ-კო** || **მ-ი-კეთ-ებ-გ-დ-გ-კო** „რომ მეკეთებინა [თურმე]“, **გ-ი-კეთ-ებ-უ-დ-უ-კო** || **მ-ი-კეთ-ებ-გ-დ-გ-კო** „რომ გეკეთებინა [თურმე]“, **უ-კეთ-ებ-უ-დ-უ-კო** || **უ-კეთ-ებ-გ-დ-გ-კო** „რომ ეკეთებინა [თურმე]“, **უ-კეთ-ებ-უ-დ-ეს-კო** || **უ-კეთ-ებ-გ-დ-ეს-კო** „რომ ეკეთებინათ [თურმე]“ ... **პ-ოფ-უ-დ-უ-კო** || **პ-ოფ-გ-დ-გ-კო** „რომ მქონოდა [თურმე]“, **რ-ცოფ-უ-დ-უ-კო** || **რ-ცოფ-გ-დ-გ-კო** „რომ გქონოდა [თურმე]“, **ცოფ-უ-დ-უ-კო** || **ცოფ-გ-დ-გ-კო** „რომ ჰქონოდა [თურმე]“, **ცოფ-უ-დ-ეს-კო** || **ცოფ-გ-დ-ეს-კო** „რომ ჰქონოდათ [თურმე]“ ... ამ ნაკვთს თურმეობითის სემანტიკაც აქვს.

IV თურმეობითის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი IV** — რამდენადმე იშვიათია; იწარმოება IV თურმეობითის ფორმაზე -კო ნაწილაკის დართვით: **ნო-პ-ოროფუ-ე-დ-ი-კო** „რომ ნავყვარებიყავი; რომ ყვარებოდი [თურმე]“, **ნოცოროფუ-ე-დ-ი-კო** „რომ ნაყვარებიყავი; რომ ყვარებოდი [თურმე]“, **ნოცოროფუ-ე-დ-უ-კო** || **ნოცოროფუ-ე-დ-გ-კო** „რომ ნაყვარებიყო; რომ ჰყვარებოდა [თურმე]“, **ნოცოროფუ-ე-დ-ეს-კო** „რომ ნაყვარებიყო; რომ ჰყვარებოდა [თურმე]“ და მისთ. ამ ნაკვთს თურმეობითის სემანტიკაც აქვს.

აქვე უნდა აღინიშნოს ასევე ისიც, რომ სპეციფიკური პირობითების ამ ფორმებს მეგრულ კილოში ხშირად შეიძლება დაერთოს პოსტპოზიციური კავშირი **-ნი: მოკოდგ, ტორონჯი პკოფიკონი** „მინდოდა, მტრედი რომ დამეჭირა“, **სააფხაზოს მობრდე[ლე]დიკონი, მა ხოლო მაჩქვენჴდგ აფხაზური** „აფხაზეთში რომ გავზრდილიყავი, მეც მეცოდინებოდა აფხაზური“ და ა.შ. ამასთან, პირობითის ოთხივე ფორმა მეტყველებაში თანაბრად გავრცელებული არ არის — ჩვენეული დაკვირვებით, უფრო მეტად გვხვდება ხოლმე ნამყო სრულის პირობითი და თურმეობითი II პირობითი.

ლაზურ კილოებს რაც შეეხება: **-კო** ნაწილაკი ამ სახით გვხვდება მხოლოდ ათინურ-ართაშენულში; ვიწურ-არქაბულის ვიწური კილოკავისთვის კი თანაბრად დამახასიათებელია როგორც **-კო**, ისე — **-კონ** და **-კონი**. არქაბულ კილოკავში **-კო** იშვიათია; ჩვეულებრივ, გვაქვს **-კონ**, **-კონი** და **-კონა[რ]ი**. ხოფურ კილოს ახასიათებს მხოლოდ **-კონ** და **-კონი**. აუცილებლად უნდა ითქვას, რომ **ზოგადად, ლაზურ მეტყველებაში სპეციფიკური პირობითების ოთხივე ფორმა დასტურდება, თუმცა რომელიმე კილოში ან კილოკავში, შესაძლოა, ოთხიდან ერთი ანდა ორი ფორმა სულაც არ იყოს წარმოდგენილი**.

ნამყო უსრულის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი I** — გვხვდება ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც; დამახასიათებელია უპირატესად, დრონაკლ ზმნათათვის: **ვ-ორ-ტ-ი-კონ[ი]** (ხოფ.), **ვ-ორ-ტ-ი-კო** (ათინ.-ართ.), **ბ-ორ-ტ-ი-კო** || **ბ-ორ-ტ-ი-კონ[ი]** || **ბ-ორ-ტ-ი-კონა[რ]ი** (ვიწ.-არქ.) „რომ ვიყო“...¹ **ვ-ი-ქ-იპ-ტ-ი-კონ[ი]** (ხოფ.), **ვ-ი-ქ-ომ-ტ-ი-კო** (ათინ.-ართ.), **ბ-ი-ქ-ომ-ტ-ი-კო** || **ბ-ი-ქ-ომ-ტ-ი-კონ[ი]** || **ბ-ი-ქ-ომ-ტ-ი-კონა[რ]ი** (ვიწ.-არქ.) „რომ ვაკეთებდე“ და მისთ. იმავდროულად, საკმაოდ ხშირად აქვს აგრეთვე მყოფადის კავშირებითი მნიშვნელობაც.

¹ კილოურ/კილოკავურ ფორმათა სიმრავლის გამო, ვუთითებთ მხოლოდ 1-ელი პირის ფორმებს.

ნამყო სრულის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი II** — გვხვდება უპირატესად ათინურ-ართაშენულ კილოში, ასევე — ხოფური კილოს ჩხალურ და ბელღევნურ-მურღულურ კილოკავებში; ხოფურის დანარჩენი კილოკავებისა და ვიწურ-არქაბული კილოსთვის კი დამახასიათებელი არაა: **პ-კითხ-ი-კონ** (ჩხალ., ბელღ.-მურღ.), **ვ-უ-ჭ-ითხ-ი-კო** (ათინ.-ართ.) „რომ ვკითხო; რომ შევეკითხო“... **ვ-იდ-ი-კონ** (ჩხალ., ბელღ.-მურღ.), **ვ-იდ-ი-კო** (ათინ.-ართ.) „რომ წავიდე“ და ა.შ.

ხოლმეობითის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი III** — არაა დამახასიათებელი ათინურ-ართაშენული კილოსათვის, ვიწურ-არქაბული კილოს ვიწური კილოკავისათვის, ხოფური კილოს ჩხალური და ბელღევნურ-მურღულური კილოკავებისათვის. დანარჩენ კილოებში/კილოკავებში საკმაოდ გავრცელებულია. განსაკუთრებით ხშირია ვიწურ-არქაბული კილოს არქაბულ კილოკავში: **მო-ფ-თ-ა-ტ-ი-კონ[ი]** (ხოფ., არქ.), **მო-ფ-თ-ა-ტ-ი-კონა[რი]** (არქ.) „რომ მოვიდოდე; რომ მოვსულიყო“, **ვ-ი-ყვ-ა-ტ-ი-კონ[ი]** (ხოფ.), **ბ-ი-ვ-ა-ტ-ი-კონ[ი]** || **ბ-ი-ვ-ა-ტ-ი-კონა[რი]** (არქ.) „რომ ვიქნებოდე; რომ ვყოფილიყო“ და მისთ. საკმაოდ ხშირად აქვს ხოლმე მყოფადის კავშირებითის მნიშვნელობაც.

თურმეობითი II პირობითი ანუ იგივე **პირობითი IV** — გავრცელებულია პრაქტიკულად ყველა ლაზურ კილოსა თუ კილოკავში. განსაკუთრებით ხშირია ვიწურ-არქაბულში, ხოფურში (ჩხალური და ბელღევნურ-მურღულური კილოკავის გამოკლებით, სადაც თითქმის არ გვხვდება), ასევე — ათინურ-ართაშენულის ათინურ კილოკავში, ართაშენული კილოკავის დუთხურ თქმაში: **მ-ი-ხვენ-უ-ტ-უ-კონ** || **მ-ი-ხონ-უ-ტ-უ-კონ[ი]** (ხოფ.), **მ-ი-ხენ[-აფ]-უ-ტ-უ-კონ[ი]** || **მ-ი-ხენ-აფ-უ-ტ-უ-კონა[რი]** (არქ.), **მ-ი-ხენ[-აფ]-უ-ტ-უ-კონ[ი]** (ვიწ.), **მ-ი-ხენ-აფ-უ-ტ-უ-კო** (ათინ., დუთხ.) „რომ გამეკეთებინა“; **პ-ყოფ-ერე-ტ-ი-კონ[ი]** (ხოფ.) „რომ ვყოფილიყავი“ და ა.შ.

IV თურმეობითის პირობითი ანუ იგივე **პირობითი IV** — ახასიათებს მხოლოდ და მხოლოდ ხოფურ კილოს: **მო-ფ-თ-ერე-ტ-ი-კონ[ი]** „რომ მოვსულიყავი [თურმე]“, **გ-ი-წვ-ერე-ტ-ი-**

კონ[ი] „რომ მეთქვა შენთვის [თურმე]“, **დო-ფ-თქვ-ერე-ტ-ი-კონ[ი]** „რომ მეთქვა; რომ მომეყოლა“... ხოფურისვე ჩხალურ და ბელღევურ-მურღულურ კილოკავებში გვხვდება, თუმცა რამდენადმე იშვიათად.

აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ათინურ-ართაშენულში პირობითების ყოველგვარი ფორმა მრავლობით რიცხვში შესამჩნევი თავისებურებით გამოირჩევა: პირთა **-თ** და **-ეს** სუფიქსები, არაიშვიათად, მოქცეულია **-კო** სუფიქსის მომდევნოდ (და არა — წინ); შდრ. მაგალითად: **ვ-იდ-ი-კო-თ** (< || **ვ-იდ-ი-თ-კო**) „რომ წავიდეთ“, **იდ-ი-კო-თ** (< || **იდ-ი-თ-კო**) „რომ წახვიდეთ“, **იდ-ე-კე-ს** || **იდე-კო-ს** (< || **იდ-ეს-კო**) „რომ წავიდნენ“ და მისთ. ასევე: ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართაშენულშიც, პირობითების ფორმებს დამატებით შეიძლება დაერთოს პოსტპოზიციური **-ნა** კავშირიც: **თურქული ქოგიჩიტუკონ-ნა**, **ლაზებურა ჩქამუ დოგილაღალტი** (ხოფ.) „თურქული რომ გცოდნოდა, ლაზურად („ლაზისებურად“) სულაც არ დაგელაპარაკებოდი“; **არქაბური ტუკონ-ნა**, **ოპაამითუ მუშის კაჟ ხეშა ქომებატატი** (არქ.) „არქაბელი რომ ყოფილიყო, მის ლაპარაკს კარგად ავუღებდი ალღოს“; **ჰუჟ ჰიქელე ვიდიკო-ნა**, **მითთი ვათო ვიჩინარ** (ათინ.-ართ.) „ახლა იქით რომ წავიდე, [სულ] ვერავის ვერ ვიცნობ“ და ა.შ.

პირობითის ნაკვთთა მაწარმოებელი **-კო** სუფიქსი უკავშირდება **კორინება** (მეგრ.) „ნდომა“ და **ოკორინუ** (ლაზ.) „საჭიროება“ ზმნათა ძირს (ყიფშიძე, 1914:066-069; დადიანი, 2005:39-46).¹ ზოგადად, ხსენებული ნაკვთები მომდინარეობს ზუსტად იმგვარი ტიპის კონსტრუქციისგან, როგორიც საერთოდ, დამახასიათებელია მთელი ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისთვის. მაგალითად, იხ. აჭარულსა და ლივანურში: **წევდეს-ნა** „უნდა წა-

¹ არქაბულ კილოკავში წარმოდგენილი **-კონა[რ]**ი ვარიანტი, ჩვენი აზრით, უნდა წარმოქმნილიყო მორფოლოგიური ანალოგიის შედეგად; შდრ.: **სი ნა გიჩიტუ-კონა[რ]** „[იმდენი], რამდენიც შენ იცოდი“ — **სი ნა გიჩიტუკონ[ი]** || **სი ნა გიჩიტუკონა[რ]** „შენ რომ გცოდნოდა“; **-კონა[რ]**ი პირველ შემთხვევაში რთული ბრუნვის ნიშანი და საგარემოებო ნაწილაკია, მეორე შემთხვევაში — სუფიქსი.

ვიდეს; წავა“; ჰერულ კილოებში: **ცხრავ** (< ***ცხრავა-ყე**) „ცხვება [ისინი]; ცხვება ხოლმე“; **უთქომ-ყე** „უთქვამთ“... მთიულურში: **ჩაიჭკნობს-კე** „ჩაიჭკნობს ხოლმე“; ფშაურში: **წახველ-სამ** „როგორც ჩანს, წასულხარ“ და მისთ. ყველა ამ შემთხვევაში, წყობა ერთგვარია: **ზმნურ ფორმას დაერთვის ნაწილაკ-მორფემოიდი, რომელსაც ძალუძს შეცვალოს ზმნის კილო, გადმოსცეს მოდალობა ან/და ხოლმეობითობა, მრავლობითობა... ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოთათვის სპეციფიკურ მოვლენას კი წარმოადგენს ის, რომ -კო ელემენტი შეიძლება დაერთოს არა ნებისმიერ, არამედ — მხოლოდ და მხოლოდ განსაზღვრულ ზმნურ ფორმას; ამიტომაც, ის უკვე ნაკვთის მაწარმოებელ სუფიქსადაა გადააზრიანებული და არა ნაწილაკ-მორფემოიდად. მაშასადამე, თანამედროვე მეგრულ, ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში პირობითის სპეციფიკური ნაკვთები სავსებით არ წარმოადგენს სისტემურად ან სტრუქტურულად განსხვავებულ მოცემულობას, რადგანაც ნაწარმოებია საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპით.**

ასეთივე საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპით იწარმოება მეგრულ კილოში **იჲნ** „იქნება“ მეშველი ზმნით ნაწარმოები კონსტრუქციაც, რომელსაც **ალბათობით-მიჩნევეთი** მნიშვნელობა აქვს: **ჭარუნდას იჲნ || ჭარუნდას იჲნ** „წერდეს იქნება“, **გიჩქუდუკონი იჲნდუ || გიჩქდგკონი იჲნდგ** „გცოდნოდა იქნებოდა“... ანალოგიური ვითარება დასტურდება სამწიგნობრო ენაშიაც: **იქნებ დაწეროს, იქნებ წერდეს, იქნებ გცოდნოდა...** ტიპის წარმოება მეტად ბუნებრივია, ოღონდ მეშველი ზმნის ფორმა პრეპოზიციურია და ნაწილაკადაა ქცეული. ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოებში მეშველი ზმნის ნაცვლად უკვე გვაქვს თურქულის მეშვეობით სპარსულიდან ნასესხები **ბეჟი < || ბელჟი** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **ბეჩი** (ათინ.-ართ.); ან კიდევ **ბეჟიმდა** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **ბეჩიმდა** (ათინ.-ართ.). ეს ელემენტი შეიძლება იყოს როგორც პრეპოზიციური (**ბეჟი[მდა] დოთქვას || ბელჟი დოთქვას** [ხოფ., ვიწ.-არქ.], „იქნებ თქვას/მოჰყვეს“; **ბეჩი[მდა] მოხტასერტუ** [ათინ.-ართ.] „იქნებ მოსულიყო“ და მისთ.), ისე — პოს-

ტპოზიციურიც (**მოხთასინტენ ბექი[მდა]** [ხოფ.], „მოსულიყო იქნებ“; **ქომექჩას ბექი[მდა] || ბელქი** [ხოფ., ვიწ.-არქ.] „ქე მოგცეს იქნებ“, **ოტასენ ბეჩი[მდა]** [ათინ.-ართ.] „იყოს იქნებ“ და ა.შ.). ვფიქრობთ, უწინ ლაზურ კილოთათვისაც დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო მეგრულისებურად მეშველზმნიანი კონსტრუქცია; იმავდროულად, მეშველი ზმნა (რომელიც შემდგომში ნასესხებმა ელემენტმა ჩაანაცვლა) პრეპოზიციურიც შეიძლებოდა ყოფილიყო (როგორც სამწიგნობრო ენაში) და პოსტპოზიციურიც (როგორც მეგრულ კილოში). დავძენთ იმასაც, რომ სვანურ კილოებში მოიპოვება ალბათობით-მიჩნევითი ნაკვთებიც, რომლებიც სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენი კილოების კონსტრუქციებს უთანაბრდება.

ამრიგად, ცხადად ვრწმუნდებით, რომ **ზანური ქვეჯგუფის ყველა კილოში მთლიანი მორფოლოგიური ინვენტარი (ბრუნვის ნიშნები, ზმნის პირის ნიშნები, ხმოვანპრეფიქსები და ა.შ.), ასევე — სახელური თუ ზმნური ფორმათწარმოებისა და სიტყვათწარმოების ძირითადი პრინციპები, რაც სამეტყველო კოდის მორფოლოგიურ სისტემას და სტრუქტურას ქმნის, უდავოდ ქართულია (ქართველურია). ამ მხრივ, ზანურ კილოებსა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებს შორის არანაირი არსებითი სისტემურ-სტრუქტურული სხვაობა არ დასტურდება, ხოლო არაარსებით განსხვავებათაგან კი უკლებლივ ყველა სინქრონიულია (და არა — დიაქრონიული).**

სინტაქსში — მეგრულშიც, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც თავს იჩენს ისეთი მოვლენები, რომელთა გამოისობითაც ეს კილოები უპირისპირდება როგორც სამწიგნობრო ენას, ისე — ერთმანეთსაც; თუმცადა, იმავდროულად, თითოეულ მოვლენას ანალოგები ეძებნება დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში.

ზანური ქვეჯგუფის ყველა კილოში, მსაზღვრელისა და საზღვრულის რიგი ისეთივეა, როგორიც თანამედროვე სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ კილოებში: მსაზღვრელი წინ უძღვის საზღვრულს. შებრუნებული რიგი, როგორიც არქაული სამწიგნობ-

რო ენისთვის იყო დამახასიათებელი, ერთობ იშვიათია — გვხვდება უპირატესად ტოპონიმებში (**ჭალადიდი**, **წარჩე** < **წყარჩე** და ა.შ.); აგრეთვე — მაშინ, როდესაც მსაზღვრელად გვაქვს კუთვნილებითი ნაცვალსახელი; მაგალითად, მეგრულში: **დიაჩქიმი** „დელაჩემი“, **მუაჩქიმი** „მამაჩემი“... ლაზურ კილოებში მსაზღვრელად გამოყენებული კუთვნილებითი ნაცვალსახელი მეტწილად პოსტპოზიციურია: **ოხოარი ჩქიმი** „ჩემი სახლი“, **ჯუმა სქანი** „შენი ძმა“, **ბერეფე მუში** „მისი ბავშვები“... ეს, როგორც ითქვას, არქაული სამწიგნობრო ენისთვის დამახასიათებელ წყობას წარმოადგენს; ხოფურში, ვიწურ-არქაბულში და ათინურ-ართაშენულში მისი გააქტიურება გამოწვეული უნდა იყოს არამართო განვითარების შინაგანი კომპეტენციებით ან/და ტენდენციებით, არამედ — იმგვარ ენებთან კონტაქტების შედეგადაც, როგორცაა ბერძნული ან თურქული: საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ამ ორივე ენაში, კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფუნქციით გამოყენებული ელემენტები პოსტპოზიციურია; მაგალითად, ბერძნ.: ο φίλος μου „ჩემი მეგობარი“; თურქ.: Kardeşleriniz „თქვენი ძმები“ და მისთ.

მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებას რაც შეეხება: მეგრულშიც, ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულშიც როგორც ატრიბუტული, ისე — სუბსტანტიური სინტაგმაც ერთიან ოდენობად აღიქმება; ამიტომაც, ბრუნებისას სრული შეთანხმება გვაქვს მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში (და ისიც — მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა სინტაგმის პირველი კომპონენტი თანხმოვანფუძიანია); დანარჩენ ბრუნვებში კი, სათანადო ნიშნები ერთვის მხოლოდ იმ კომპონენტს, რომელიც მეორე ადგილზე დგას, ხოლო პირველი კომპონენტი მეტწილად, ინარჩუნებს სახელობითი ბრუნვის ნიშანს.¹ განვიხილოთ ჯერ მეგრული მაგალითები:

¹ აღსანიშნავია, რომ სინტაგმის პირველმა თანხმოვანფუძიანმა კომპონენტმა შეიძლება დაკარგოს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, თუმცა ეს მოვლენა უდავოდ მეორეულია.

სახელობითი:	კოჩანიერ-ი კოჩ-ი	„კაცური კაცი“
მოთხრობითი:	კოჩანიერ-ი კოჩ-ქ	„კაცურმა კაცმა“
მიცემითი:	კოჩანიერ-ი კო-ს კო-ც[გ]	„კაცურ კაცს“
ნათესაობითი:	კოჩანიერ-ი კოჩ- იშ[ი]	„კაცური კაცის“
მოქმედებითი:	კოჩანიერ-ი კოჩ-ით	„კაცური კაცით“
ვითარებითი:	კოჩანიერ-ი კოჩ-ო	„კაცურ კაცად“

სახელობითი:	ჭითა უშქურ-ი	„წითელი ვაშლი“
მოთხრობითი:	ჭითა უშქურ-ქ	„წითელმა ვაშლმა“
მიცემითი:	ჭითა უშქურ-ს	„წითელ ვაშლს“
ნათესაობითი:	ჭითა უშქურ-იშ[ი]	„წითელი ვაშლის“
მოქმედებითი:	ჭითა უშქურ-ით	„წითელი ვაშლით“
ვითარებითი:	ჭითა უშქურ-ო	„წითელ ვაშლად“

სახელობითი:	ჯაშ[ი] ცუდე	„ხის სახლი“
მოთხრობითი:	ჯაშ[ი] ცუდე-ქ	„ხის სახლი“
მიცემითი:	ჯაშ[ი] ცუდე-ს	„ხის სახლს“
ნათესაობითი:	ჯაშ[ი] ცუდე-შ[ი]	„ხის სახლის“
მოქმედებითი:	ჯაშ[ი] ცუდე-თ-ი	„ხის სახლით“
ვითარებითი:	ჯაშ[ი] ცუდე-თ	„ხის სახლად“

ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიც და ათინურ-ართაშენულ-შიც, რასაკვირველია, ასეთივე ვითარებაა; ამასთან, სინტაგმის პირველმა თანხმომავანფუძიანმა კომპონენტმა სახელობითი ბრუნვის ნიშანი შეიძლება დაკარგოს მხოლოდ ვიწურ-არქაბული კილოს არქაბულ კილოკავში. აქ წარმოვადგენთ ისეთ მაგალითებს, რომლებიც სამივე ლაზური კილოსთვის გამოდგება:

სახელობითი:	დიდ-ი ბიჭ-ი	„დიდი ბიჭი“
მოთხრობითი:	დიდ-ი ბიჭ-ი-ქ	„დიდმა ბიჭმა“
მიცემითი:	დიდ-ი ბიჭ-ი-ს	„დიდ ბიჭს“
ნათესაობითი:	დიდ-ი ბიჭ-იშ[ი]	„დიდი ბიჭის“

მოქმედებითი:	დიდ-ი ბიჭ-ი-თე[ნ]	„დიდი ბიჭით“
სახელობითი:	მჭითა ღვინ-ი	„წითელი ღვინო“
მოთხრობითი:	მჭითა ღვინ-ი-ქ	„წითელმა ღვინომ“
მიცემითი:	მჭითა ღვინ-ი-ს	„წითელ ღვინოს“
ნათესაობითი:	მჭითა ღვინ-იშ[ი]	„წითელი ღვინის“
მოქმედებითი:	მჭითა ღვინ-ი-თე[ნ]	„წითელი ღვინით“

სახელობითი:	დიშქაშ[ი] ოხორ-ი	„ხის სახლი“
მოთხრობითი:	დიშქაშ[ი] ოხორ-ი-ქ	„ხის სახლმა“
მიცემითი:	დიშქაშ[ი] ოხორ-ი-ს	„ხის სახლს“
ნათესაობითი:	დიშქაშ[ი] ოხორ-იშ[ი]	„ხის სახლის“
მოქმედებითი:	დიშქაშ[ი] ოხორ-ი-თე[ნ]	„ხის სახლით“

ამრიგად, ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის ოთხივე კილოში, როგორც ვხედავთ, ატრიბუტული მსაზღვრელი საზღვრულთან სახელობით ბრუნვაში დგას, მიუხედავად იმისა, რომ უშუალოდ ბრუნვის ნიშანი შეიძლება არც ჰქონდეს შენარჩუნებული. **თანხმოვანფუძიან მსაზღვრელებთან განზოგადებულა იმ-გვარი ვითარება, როგორიც სამწიგნობრო ენაში თავს იჩენს ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში** (მაგალითად: წითელ-ი ვაშლ-ის, წითელ-ი ვაშლ-ით...);¹ ხმოვანფუძიან და სუბსტანტიურ მსაზღვრელებთან კი ვითარება ზუსტად ისეთივეა, როგორიც სამწიგნობრო ენაში.

კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი სინტაქსური თავისებურება, რაც მხოლოდ ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში იჩენს თავს, მეგრულისთვის კი სრულიად უცხოა, გახლავთ **ნა** კავშირდართული ზმნური ფორმის გამოყენება სუბსტანტიურ

¹ იმავე პირობებში ზანურისებური ვითარება დასტურდება ასევე ისეთ კილოებშიც, როგორებიცაა მაგალითად, **კაკური** და **ალიაბადური** (ჰერულ კილოთა ქვეჯგუფი) ან **ფერეიდნული**.

მსაზღვრელად. ამაზე პირველად მიუთითა გ. კარტოზიამ (2005:145) და აღნიშნა: „ლაზურში ზმნაც იბრუნვისო“; რეალურად, ვითარება ასეთია: **ნა** კავშირდართული ზმნური ფორმა უკვე გასუბსტანტივებულია, ამიტომაც ბრუნვის ნიშნებიც ისე შეიძლება დაერთოს, როგორც ნებისმიერ სახელს. ამრიგად, მისი სუბსტანტიურ მსაზღვრელად გამოყენებაც, უპირველეს ყოვლისა, ფუნქციურად სახელებთან გატოლებას უკავშირდება. მაგალითად: **ნა დიბადიში ნდლა** „შენი დაბადების („რომ დაიბადე-ს“) დღე“, **ე-ნა მოხთესფეში დიდი** „რომლებიც მოვიდნენ („რომ მოვიდეს-ებ-ის“), იმათი უფროსი“ და მისთ. ლაზურ კილოებში დადასტურებული ეს მოვლენა ერთბაშად მოგვავიწყებს სუბსტანტივიზაციის იმ ტიპს, რომელიც აქტიური იყო არქაულ სამწიგნობრო ენაში: **ხერთვის** „ერთვის“ > **ხერთვის-ი** „რაც/სადაც ერთვის“; **იკითხვის** „იკითხება“ > **იკითხვის-ი** „რაც იკითხება“ და მისთ. ზოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში სახელობითი ბრუნვის ნიშნის ნაცვლად, სუბსტანტივიზაციას ახდენს **ნა** კავშირი; იმავდროულად, სუბსტანტივიზებულ ზმნურ ფორმათა ბრუნება, როგორც ვნახეთ, საერთო-ქართული (ქართველური) მოვლენაა, რაც ლაზურ კილოებში დღემდე აქტიურია, მეგრულში კი მოშლილა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებში გვაქვს ის სამივე სინტაქსური კონსტრუქცია, რაც ზოგადად, ბუნებრივი და დამახასიათებელია მთელი ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისთვის: **ნომინატიური**, **ერგატიული** და **დატიური**. როგორც წესი, სამწიგნობრო ენაში ყველა ერთპირიანი ზმნა ნომინატიურ კონსტრუქციას ქმნის, ორპირიან და სამპირიან¹ ზმნებს კი ძალუძს, ვითარებიდან გამომდინარე, ქმნიდეს სამივე კონსტრუქციას. სწორედ აქედან გამომდინარე, აუცილებელია ითქვას ერთი მეტად მნიშვნელოვანი რამ: **მთის იბერიულ-კავკასიურ ენობრივ სისტემათაგან გან-**

¹ მეტისმეტად იშვიათად — ოთხპირიანსაც; მაგალითად: **მიჰმიე** (შენ მე მას ის).

სხვაგვებით, თანამედროვე ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისთვის ნიშანდობლივია **მსხვრეული ერგატიულობა** (ინგლ. Split Ergativity), რაც იმას ნიშნავს, რომ ესა თუ ის ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის მხოლოდ და მხოლოდ განსაზღვრული ყალიბის ნაკვთებში. ასე, მაგალითად, შევადაროთ ერთმანეთს სამწიგნობრო ენის **შენება** ზმნის სხვადასხვა ყალიბები შემდეგ წინადადებებში:

კაც-ი აშენებს სახლ-ს	სახლ-ი შენდება
კაც-ი აშენებდა სახლ-ს	სახლ-ი შენდებოდა
კაც-ი აშენებდეს სახლ-ს	სახლ-ი შენდებოდეს
კაც-ი ააშენებს სახლ-ს	სახლ-ი აშენდება
კაც-ი ააშენებდა სახლ-ს	სახლ-ი აშენდებოდა
კაც-ი ააშენებდეს სახლ-ს	სახლ-ი აშენდებოდეს
კაც-მა აშენა სახლ-ი	-----
კაც-მა აშენოს სახლ-ი	-----
კაც-მა ააშენა სახლ-ი	სახლ-ი აშენდა
კაც-მა ააშენოს სახლ-ი	სახლ-ი აშენდეს
კაც-ს უშენებია სახლ-ი	სახლ-ი შენებულა
კაც-ს ეშენებინა სახლ-ი	სახლ-ი შენებულიყო
კაც-ს ეშენებინოს სახლ-ი	სახლ-ი შენებულიყოს
კაც-ს აუშენებია სახლ-ი	სახლ-ი აშენებულა
კაც-ს აეშენებინა სახლ-ი	სახლ-ი აშენებულიყო
კაც-ს აეშენებინოს სახლ-ი	სახლ-ი აშენებულიყოს

როგორც ვხედავთ, **ერთი და იმავე ზმნის სხვადასხვა ყალიბები სხვადასხვა სინტაქსურ კონსტრუქციებს ქმნის** — ესაა საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპი, რომელიც დაცულია სამწიგნობრო ენაშიცა და უკლებლივ ყველა ქვესისტემაშიც. ამასთან, ამგვარი ვითარება დასტურდება როგორც სინქრონიულად, ისე — დიაქრონიულადაც.

მეორე მხრივ, დავუკვირდეთ მარცხნივ ჩამოწერილ წინადადებებს, რომლებშიაც წარმოდგენილია ორპირიანი ყალიბი: პირველ ექვს ნაკვთში გვაქვს ნომინატიური კონსტრუქცია — ქვემდე-

ბარე სახელობით ბრუნვაშია, დამატება — მიცემითში; მომდევნო ოთხ ნაკვეთში გვაქვს ერგატიული კონსტრუქცია: ქვემდებარე მოთხრობით ბრუნვაშია, დამატება — სახელობითში; ბოლო ექვს ნაკვეთში გვაქვს დატიური კონსტრუქცია: ქვემდებარე მიცემით ბრუნვაშია, დამატება — სახელობითში. **როგორც წესი, ამგვარი ვითარება უცვლელად წარმოდგენილია მხოლოდ სამწიგნობრო ენაში; ქვესისტემებში დასტურდება გარკვეული ტიპის სხვაობანი, რომლებიც შესაძლოა იყოს თავდაპირველიცა და მეორეულიც.**

მეგრულ კილოში, ჩვეულებისამებრ, ერგატიულ კონსტრუქციას ერთპირიანი ზმნაც კმნის ზუსტად იმ ნაკვეთებში, რომლებშიც ორპირიანი ან/და სამპირიანი. საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ ზემოთ მოყვანილ წინადადებათა მეგრულ ვერსიებს:

კოჩ-ი აშენენს ცუდე-ს	ცუდე იშენებუ
კოჩ-ი აშენენდუ ცუდე-ს	ცუდე იშენებუდუ
კოჩ-ი აშენენდას ცუდე-ს	ცუდე იშენებუდას
კოჩ-ი აშენენს ცუდე-ს	ცუდე ეშენებუ
კოჩ-ი აშენენდუ ცუდე-ს	ცუდე ეშენებუდუ
კოჩ-ი აშენენდას ცუდე-ს	ცუდე ეშენებუდას
კოჩ-ქ აშენუ ცუდე	ცუდე-ქ იშენუ
კოჩ-ქ აშენას ცუდე	ცუდე-ქ იშენას
კოჩ-ქ აშენუ ცუდე	ცუდე-ქ ეშენუ
კოჩ-ქ აშენას ცუდე	ცუდე-ქ ეშენას
კო-ს უშენებუ ცუდე	ცუდე შენებე
კო-ს უშენებუდუ ცუდე	ცუდე შენებედუ
კო-ს უშენებუდას ცუდე	ცუდე შენებედას
კო-ს უშენებუ ცუდე	ცუდე აშენებე
კო-ს უშენებუდუ ცუდე	ცუდე აშენებედუ
კო-ს უშენებუდას ცუდე	ცუდე აშენებედას

ამრიგად, ცხადად ჩანს, რომ მეგრულ კილოში განზოგადებულია ის უნარი, რაც სამწიგნობრო ენაში აქვს მხოლოდ ორ-ან/და სამპირიან ზმნებს, თუმცა სინტაქსურ კონსტრუქციათა

ქმნადობის საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპი მაინც უცვლელი დარჩენილა. მეგრულში ამჟამად დადასტურებული ვითარება მეორეულია და, არაიშვიათად, რეალიზდება ხოლმე დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებშიც (მაგალითად, აჭარულში: ნესრეთი ხოჯამ ევდა ხეზე... [გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე, 1961:400] „ნასრედინ ხოჯა ავიდა ხეზე...“), ოღონდ იქ ნორმად არაა ქცეული — პარალელურად (და უფრო მეტად) გვხვდება ნომინატიური კონსტრუქციაც სამწიგნობრო ენის ანალოგიურად.

ლაზთა კილოთაგან ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში დღესდღეობით რამდენადმე სხვაგვარი ვითარება დასტურდება, ვიდრე მეგრულ კილოში ან/და სამწიგნობრო ენაში: აქ ერგატიული კონსტრუქცია გვაქვს ასევე, ორ- ან/და სამპირიან ზმნათა აწმყოს, ნამყო წყვეტილის, I კავშირებითის, მყოფადის, ხოლმეობითის, მყოფადის კავშირებითის ნაკვთებშიც. საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ ზემოთ მოყვანილ წინადადებათა ხოფურ ვერსიებს:

კოჩ-ი-ქ კიდუფს ოხორ-ი	ოხორ-ი იკიდენ
კოჩ-ი-ქ კიდუბტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი იკიდეტუ
კოჩ-ი-ქ კიდუბტას ოხორ-ი	ოხორ-ი იკიდეტას
კოჩ-ი-ქ დოკიდუფს ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკიდენ
კოჩ-ი-ქ დოკიდუბტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკიდეტუ
კოჩ-ი-ქ დოკიდუბტას ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკიდეტას
კოჩ-ი-ქ კიდუ ოხორ-ი	ოხორ-ი იკიდუ
კოჩ-ი-ქ კიდას ოხორ-ი	ოხორ-ი იკიდას
კოჩ-ი-ქ დოკიდუ ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკიდუ
კოჩ-ი-ქ დოკიდას ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკიდას
კოჩ-ი-ქ [დო]კიდასუნონ ოხორ-ი	ოხორ-ი [დ]იკიდასინონ
კოჩ-ი-ქ დოკიდასუნტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი [დ]იკიდასუნტუ
კოჩ-ი-ქ დოკიდატუ ოხორ-ი	ოხორ-ი [დ]იკიდატუ

კოჩ-ი-ს უკიდუნ ოხორ-ი	ოხორ-ი კიდაფერენ ¹
კოჩ-ი-ს უკიდუტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი კიდაფერეტუ
კოჩ-ი-ს უკიდუტას ოხორ-ი	ოხორ-ი კიდაფერეტას
კოჩ-ი-ს დუკიდუნ ოხორ-ი	ოხორ-ი დოკიდაფერენ
კოჩ-ი-ს დუკიდუტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი დოკიდაფერეტუ
კოჩ-ი-ს დუკიდუტას ოხორ-ი	ოხორ-ი დოკიდაფერეტას

წარმოვადგენთ აგრეთვე, ვიწურ-არქაბულ ვერსიებსაც:

კოჩ-ი-ქ კოდუმს ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდენ
კოჩ-ი-ქ კოდუმტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდეტუ
კოჩ-ი-ქ კოდუმტას ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდეტას
კოჩ-ი-ქ დოკოდუმს ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდენ
კოჩ-ი-ქ დოკოდუმტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდეტუ
კოჩ-ი-ქ დოკიდუტას ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდეტას
კოჩ-ი-ქ კოდუ ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდუ
კოჩ-ი-ქ კოდას ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდას
კოჩ-ი-ქ დოკოდუ ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდუ
კოჩ-ი-ქ დოკოდას ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდას
კოჩ-ი-ქ [დო]კოდასენ ოხორ-ი	ოხორ-ი [დ]იკოდასენ
კოჩ-ი-ქ დოკოდა[ს]ტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი [დ]იკიდა[ს]ტუ
კოჩ-ი-ს უკოდუნ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს უკოდუტუ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს უკოდუტას ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს დუკოდუნ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს დუკოდუტუ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს დუკოდუტას ოხორ-ი	-----

როგორც ვხედავთ, ხოფურ და ვიწურ-არქაბულ კილოებში ორ- ან/და სამპირიან ზმნათა ისეთი ნაკვებები, რომელთაც ერგა-ტიული კონსტრუქცია აქვთ, მართლაც მეტია, ვიდრე მეგრულ-ში ან/და სამწიგნობრო ენაში; ერთპირიანი ზმნები კი ყველა ნაკ-

¹ გადახრილი შრიფტით მოცემული ნაკვებები ამჟამად გვაქვს მხოლოდ ხოფურის ჩხალურ და ბელღევნურ-მურლულურ კილოკავებში

ვთში ნომინატიური კონსტრუქციისანი არიან. მიუხედავად ამისა, **ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულშიაც, სინტაქსურ კონსტრუქციათა ქმნადობის საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპი, ფაქტობრივად, უცვლელია** ისევე, როგორც მეგრულ კილოში.

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ერთი ძალიან მნიშვნელოვანი ფაქტიც: **გამოთქმულია მოსაზრება, თითქოსდა ლაზურ კილოებში ყველა სამპირიანი ზმნა, ასევე — ორპირიანი ზმნათა უმრავლესობაც, ყველა ნაკვთში ერგატიული კონსტრუქციისა იყოს, როგორც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენობრივ ერთეულებში (როგავა, 1975:273-280).** ეს შეცდომა განაპირობა ორმა ძირითადმა ფაქტორმა: 1. უწინ მიიჩნეოდა, რომ არცერთი ლაზური კილოსათვის დატიური კონსტრუქციის I თურმეობითის, II თურმეობითის და IV კავშირებითის ნაკვთები დამახასიათებელი არ იყო; ამიტომაც, მათი მონაცემები არ ყოფილა გათვალისწინებული; 2. რაკილა სპეციფიკურ თურმეობითთა/ კავშირებითთა ნაკვთები ერგატიული კონსტრუქციისაა, ისე ჩაითვალა, ვითომც ლაზურ კილოებში, მთის იბერიულ-კავკასიურ ენობრივ ერთეულთა მსგავსად, **სრული ერგატიულობა (ინგლ. Full Ergativity) გვქონოდა.**

დღესდღეობით უკვე ცხადია, რომ **ხოფურშიც და ვიწურ-არქაბულშიც არსებითად ისეთივე მსხვრეული ერგატიულობა გვაქვს, როგორიც სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში (მათ შორის — მეგრულ კილოში).** სხვაობა ერთობ უმნიშვნელოა და სინქრონიული, დიაქრონიულად კი ყველგან **ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულის ანალოგიური ვითარება უნდა გვქონოდა:** ამას ამტკიცებს იმგვარი საყურადღებო გადმონაშთიც, როგორიცაა დრონაკლი **იცის** ზმნა — I თურმეობითის, II თურმეობითისა და IV კავშირებითის გარდა, მისი ყველა დანარჩენი ნაკვთი, რაც კი **-ც-** ძირისაგან იწარმოება, ერგატიული კონსტრუქციისაა: **კაცმა იცის, კაცმა იცოდა, კაცმა იცოდეს** (მსჯელობისთვის იხ. გ. როგავას ზემოთ დამოწმებული სტატია). დავძენთ იმასაც, რომ **ლივანურ (ნიგალურ) კილოში** დღემდე კარგადაა შემონახული აღნიშნული ვითარება: **ქალმან აკეთავს საჭმელი „ქალი აკეთებს საჭმელს“, დინეჩემმან ვერ აგ-**

ნავდა თურქული „ბებიჩემი ვერ გებულობდა („ვერ აგნებდა“) თურქულს“ და მისთ. მაგანმა, შესაძლოა, ეს „ლაზურის გავლენად“ ჩათვალოს, მაგრამ ჩვენც დარწმუნებით შეგვიძლია გავიმეოროთ, რომ დიაქრონიულ დონეზე, საერთო-ქართული (ქართველური) მოვლენაა, რომელიც აქამდე დაუცავს ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოთაგან — ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულს, მესხურ კილოთაგან — უპირველეს ყოვლისა, ლივანურს (ნიგალურს).

ათინურ-ართაშენულის რაც შეეხება: ამჟამად, იქ ერგატიული კონსტრუქცია შესამჩნევადაა შერყეული; ამისი მიზეზია როგორც უცხო ენობრივ ერთეულთა (თურქული, პონტოური ბერძნული...) წამლეკავი გავლენა, ისე — ფონეტიკური პროცესი (აბსოლუტურ ბოლოკიდურ პოზიციაში მოთხრობითი ბრუნვის -ქ ნიშნის დაკარგვა); თუმცადა, დიაქრონიულად ისეთივე ვითარება უნდა ყოფილიყო, როგორიც ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულშია. დავძენთ იმასაც, რომ მოთხრობითი ბრუნვის -ქ ნიშანი ათინურ-ართაშენულის კილოკავებში სპორადულად დღემდეა დაცული (ძირითადად — უფროსი თაობის მეტყველებებში; არაიშვიათად, ერთი და იგივე პიროვნებაც კი, შეიძლება, ზოგან იცავდეს მოთხრობითის ნიშანს, ზოგან — არა): ან ამოსავალი ფორმით, ან კიდევ — მეორეული სახით (-ფ). დავძენთ იმასაც, რომ **ერგატიული კონსტრუქციის შერყევის მიუხედავად, ათინურ-ართაშენულ კილოში არამც და არამც არ ჩამოყალიბებულა ნომინატიური კონსტრუქცია აკუზატივის (ან მისი ფარდი სხვა რომელიმე) ბრუნვით.** საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ ზემოთ მოყვანილ წინადადებათა **ათინურ-ართაშენულ** ვერსიებს:

კოჩ-ი-ქ კოდუმს ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდენ
კოჩ-ი-ქ კოდუმტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდეტუ
კოჩ-ი-ქ კოდუმტას ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდეტას

¹ **უკოდურენ და დუკოდურენ** ტიპის ფორმები (მათში -რენ დაბოლოება გაჩენილია მორფოლოგიური ანალოგიის შედეგად, ვინაიდან II და III თურმეობითში, შესაბამისად, გვაქვს: **უკოდურტუ** და **უკოდურტას**; ორივეგან -რ-ტ-უ და -რ-ტ-ას სემანტიკები აღიქმება მეშველ ზმნად) ახასიათებს ათინურ-ართაშენული კილოს ღვანდურ-ძღემურ კილოკავს (იხ. აგრეთვე: კარტოზია, 2005:143-144).

კოჩ-ი-ქ დოკოდუმს ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდენ
კოჩ-ი-ქ დოკოდუმტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდეტუ
კოჩ-ი-ქ დოკიდუბტას ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდეტას
კოჩ-ი-ქ კოდუ ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდუ
კოჩ-ი-ქ კოდას ოხორ-ი	ოხორ-ი იკოდას
კოჩ-ი-ქ დოკოდუ ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდუ
კოჩ-ი-ქ დოკიდას ოხორ-ი	ოხორ-ი დიკოდას
კოჩ-ი-ქ [დო]კოდასე[რე]ნ ოხორ-ი	ოხორ-ი [დ]იკოდასე[რე]ნ
კოჩ-ი-ქ დოკოდასერტუ ოხორ-ი	ოხორ-ი [დ]იკოდასერტუ
კოჩ-ი-ს უკოდუ[რე]ნ ¹ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს უკოდუ[რ]ტუ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს უკოდუ[რ]ტას ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს დუკოდუ[რე]ნ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს დუკოდუ[რ]ტუ ოხორ-ი	-----
კოჩ-ი-ს დუკოდუ[რ]ტას ოხორ-ი	-----

მაშასადამე, უწინ და დღესაც, ათინურ-ართაშენულშიც ისეთივე ტიპის მსხვრეული ერგატიულობა დასტურდება, როგორიც ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ათინურ-ართაშენულში ბრუნვის ნიშნები ფონეტიკურ ნიადაგზე დაკარგულა. ეს, როგორც უკვე აღინიშნა, ქმნის შთაბეჭდილებას, თითქოს ხსენებულ კილოკავში ერგატიული კონსტრუქცია, ერთგვარად, დარღვეული იყოს.

სხვა მნიშვნელოვანი სინტაქსური თავისებურება, რაც ხოფურში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ-ართაშენულში იჩენს თავს, შემდეგია: **ამა თუ იმ ზმნურ ფორმას ზოგიერთი ბრუნვის ნიშანი შეიძლება დაერთოს, როგორც ერთგვარი საგარემოებო ნაწილაკი.** ასე, მაგალითად, ხოფურ კილოსა და ვიწურ-არქაბული კილოს არქაბულ კილოკავში ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი (მხოლოდ **-ში** ფორმით) ზმნურ ფორმებთან გამოხატავს სამწიგნობრო ენის „რომ“ ან/და „როცა“ მაქვემდებარებელი კავშირების ფუნქციას: **მან დოვიბადიში, ენნი უმჩანე ჭუმა ჩქიმი ვიტოხუთ წანერი ტეეტუ** (ხოფ.) „მე რომ დავიბადე, ჩემი სულ უფროსი ძმა

თხუთმეტი წლისა ყოფილიყო [თურმე]“; **მუთოუ ვა გიჩქინში, მითიშე ღნოსი ვაშა მეგაჩენ** (არქ.) „როცა [საერთოდ] არაფერი იცი, [საერთოდ] ვერავის ჭკუას ვერ დაარიგებ („ვისდამე ჭკუა არ-მცა მიგეცემა“)“...

ხოფური კილოსა და არქაბული კილოკავისაგან განსხვავებით, ვიწურ-არქაბული კილოს ვიწურ კილოკავსა და ათინურ-ართაშენულ კილოში იმავე „რომ“ ან/და „როცა“ მაქვემდებარებელი კავშირების ფუნქციას გამოხატავს ზმნურ ფორმებზე დართული მიცემითი ბრუნვის ნიშანი (ვიწურ კილოკავში — **-ი-ს** ფორმით, ათინურ-ართაშენულ კილოში კი — **-ს ||-ს-ი || -ს-ო¹** ფორმით); მაშასადამე, ზემოთ მოყვანილი ხოფური და არქაბული წინადადებები ვიწურსა და ათინურ-ართაშენულში ამგვარ სახეს მიიღებს: **მა დობიბადის, ენნი უმჩანე ჭუმა ჩქიმი ვიტოხუთ წანერი ტუდორტუნ** (ვიწ.), **მა დოვიბადისო, ენი მორდერი ჭუმა შქიმი ვიტოხუ წანერი ტუდორტუ** (ათინ.-ართ.); **მუთოუ ვა გიჩქიტაის, მითიშა ღნოსი ვა მეგაჩენ** (ვიწ.), **მუთივათი გიშქურტასი, მითიშა ღნოსი ვაბა მეგაჩენ** (ათინ.-ართ.) და მისთ. ხსენებულ ქვესიტემებში ოდენ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი საგარემოებო ნაწილაკის ფუნქციით საერთოდ არ გვხვდება.

ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართაშენულშიც, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანს ერთვის ზმნისართი **ეკუღე || ოკუღე || უკუღე || უკაღე || უკაღე** „შემდეგ; კვალად“. მიღებული ფორმები: **-შკუღე || -შქუღე** (ხოფ., ვიწ.-არქ.), **-ჭკუღე** (სარფ.), **-შუკუღე** (ჩხალ., ბელლ.-მურდ.), **-ჩქუღე** (არქ.), **-შუკაღე || -შუკაღე || -შუკაღ** (ათინ.-ართ.) დაერთვის ზმნურ ფორმებს და აქვს საგარემოებო მნიშვნელობა „მას შემდეგ, რაც...“; მაგალითად: **მან დობიბადიკუღე, დადი ჩქიმი ხოფაშენდონ სარფიშა ქომოკანთუ** (სარფ.) „მას შემდეგ, რაც მე დავიბადე, დეიდაჩემი ხოფიდან სარფში გადმოვიდა“; **ადა ოგნუშქუღე, დიდო გუ[რ]ის ქონაჭუ** (ხოფ.) „მას შემდეგ, რაც ეს გაიგო[ნა], ძალიან დაწყდა გული“; **სი ილაშკუღე, მა ხოლო ბიდაა** (ვიწ.) „მას შემ-

¹ -ი და -ო ჩვეულებრივი სავრცობი ხმოვნებია.

დეგ, რაც შენ წახვალ, მეც წა[მო]ვალ“; **ე ბოზო ქობძირიშუკულე შური მითურთუნ** (ჩხალ.) „მას შემდეგ, რაც ის გოგო გნახე, ველარ ვისვენებ („სული მითრთის“)“; **ჰარბი დიჩოდუჩქულ’, ხასანი პოლიშე გოძეთუ** (არქ.) „მას შემდეგ, რაც ომი დასრულდა, ჰასანი სტამბოლში დაბრუნდა“; **ჰიშო მიწუშუკალე, ბაშქათულლი ვი-დუშუნი** (ათინ.-ართ.) „მას შემდეგ, რაც ეგრე მითხრა, სხვაგვარად ჩავფიქრდი“ და მისთ.

ასევე: ხოფურშიც, ვიწურ-არქაბულშიცა და ათინურ-ართა-შენულშიც, მიმართულებითი ბრუნვის ნიშანიც შეიძლება დაერთოს ზმნურ ფორმებს; ასეთ შემთხვევაში, მას აქვს საგარემოებო მნიშვნელობა „ვიდრე...; მანამ, სანამ...“; მაგალითად: **მან ვა მოფთაშა, ობერგუზ მო გოჭკაფ!** (ხოფ.) „ვიდრე მე არ მოვალ, თოხნას ნუ დაიწყებს!“; **ჰეშო ტუშაქის, ჩქარ მუთუ ვა ზოპონტუ** (ვიწ.-არქ.) „ვიდრე ისე იყო, სულაც არაფერს ამბობდა“; **ნანა შკიმიქო, ონწე-ლი მინკარტუშა, ა მუთხაფეთი შუმტუ** (ათინ.-ართ.) „დედაჩემი მანამ, სანამ აკვანს მირწევდა, [თან] რალაცვებსაც ქსოვდა“...

ვფიქრობთ, ლაზურ კილოთა ეს თავისებურება უთუოდ უნდა უკავშირდებოდეს ზმნურ ფორმათა იმგვარი ტიპის სუბსტანტივიზაციას, რისი მაგალითებიც საკმაოდ მოიპოვება არქაულ სამწიგნობრო ენაში. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს **ხერთვის > ხერთვის-ი, იკითხვის > იკითხვის-ი, არს > არს-ი, ღირს > ღირს-ი, მრწამს > მრწამს-ი** ტიპის წარმოება, რომლის პრინციპიც, როგორც ვხედავთ, შემდეგია: ზმნურ ფორმას პირდაპირ ერთვის სახელობითი ბრუნვის **-ი** ნიშანი; შედეგად, მიიღება ნაზმნარი სახელი, რომელიც უკვე სავსებით ჩვეულებრივად შეგვიძლია, ვაბრუნოთ.

რასაკვირველია, თუკი შესაძლებელია, რომ ზმნურ ფორმას დაერთოს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, მაშინ შესაძლებელი იქნება მასზე სხვა ბრუნვათა ნიშნების დართვაც. თუ ზმნურ ფორმაზე სახელობითი ბრუნვის ნიშნის დართვით მიიღება ნაზმნარი ფორმა, რომელიც ფუნქციით მიმღეობას ეფარდება, სხვა ბრუნვათა ნიშნების დართვით მივიღებთ იმგვარ ნაზმნარ ფორმებს, რომლებიც ფუნქციით მიმღეობათა სათანადო ბრუნვების ფორმებს შეეფარდება. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ლაზურ კილო-

თავის დამახასიათებელი ფორმა **მილუნ-შა** „ვიდრე მაქეს, სანამ მაქეს“ და სამწიგნობ-როენაში პოვნიერი **მრწამს-ი** „რაც მწამს“ ერთი და იმავე პრინციპითაა ნაწარმოები, ოღონდ ბრუნვის ნიშნებია სხვადასხვა და სწორედ აქედან გამომდინარე, ფორმათა ფუნქციებიც სხვადასხვაა. ჩვენთვის, უპირველეს ყოვლისა, საყურადღებო ისაა, რომ **არქაული სამწიგნობრო ენისათვის ნიშანდობლივი წარმოება კვლავინდებურადვე აქტიურია ირედენტულ ქვესისტემებში (კილოებში), რომლებიც დღეს თითქმის სრულიად არ განიცდიან თანამედროვე სამწიგნობრო ენის გავლენას.**

აქვე, ბუნებრივია, დაისმის კითხვა: ახასიათებდა თუ არა იგივე თავისებურება მეგრულსაც ან/და ზანურის გარდა, რომელიმე სხვა ქვეჯგუფში შემავალ ქვესისტემებსაც? ამაზე საკმაოდ დამაჯერებელი დადებითი პასუხი შეგვიძლია გავცეთ: თავის დროზე, ერთობ მართებულად აღნიშნა ა. შანიძემ (1981: 402-409), რომ **როგორც სამწიგნობრო ენაში, ისე — მეგრულ კილოსა და სვანურ კილოებში, ზედსართავი სახელების აღმატებითი ხარისხის ფორმები უწინ განარჩევდა პირებს: სამწიგნობრო ენაში „ფორმები ასეთი იქნებოდა: მ-ი-მჯობჴსი, გ-ი-მჯობჴსი, ხ-უ-მჯობჴსი, მ-ი-დიდჴსი, გ-ი-დიდჴსი, ხ-უ-დიდჴსი... [მეგრულში]: მ-ი-ჩაში (ჩემზე უფროსი), გ-ი-ჩაში (შენზე უფროსი) და ჴ-უ-ჩაში (მასზე უფროსი), მაგრამ მიჩაშ-გიჩაშის დაკარგვით (ჴ)უჩაშიც დაზიანდა: მან დაკარგა უნარი პირის გამოხატვისა და ოდესღაც პირიანი ფორმა ამჟამად უპირობ გვევლინება. სვანურში... ხარისხის ხო თავსართის ხ წარმოშობით მესამე პირის ნიშნად უნდა ვიცნათ და აღვადგინოთ დანარჩენი პირის ფორმებიც: მ-ი-ნცინა (ჩემზე უფრო წვრილი), გ-ი-ნცინა (შენზე უფრო წვრილი), ხ-ო-ნცინა (მასზე უფრო წვრილი). პირველი ორი ფორმის გადავარდნის შემდეგ მესამესაც (ამ მაგალითში ხონცინა'ს) დაუკარგავს პირიანობა და უპირობ ქცეულა“ (შანიძე, 1981:407-409).**

ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ **უკლებლივ ყველა ფორმა, რომელსაც ა. შანიძე ციტატაში განიხილავს, სუბსტანტივიზებულ ზმნას წარმოადგენს.** უწინ, არქაულ სამწიგნობრო ენაში უნდა გვექონოდა: ***მ-ი-მჯობ-ავ-ი-ს > *მ-ი-მჯობ-ა-ი-ს > *მ-ი-მჯობ-ჴ-ს**

„ის მე მჯობია“; *გ-ი-მჯობ-ავ-ი-ს > *გ-ი-მჯობ-ა-ი-ს > *გ-ი-მჯობ-
 ც-ს „ის შენ გჯობია“; *ხ-უ-მჯობ-ავ-ი-ს > *ხ-უ-მჯობ-ა-ი-ს > *ხ-უ-
 მჯობ-ც-ს „ის მას სჯობია“;¹ შესაბამისად, *მ-ი-მჯობ-ც-ს, *გ-ი-მ-
 ჯობ-ც-ს, *ხ-უ-მჯობ-ც-ს ზმნათაგან, სუბსტანტივიზების ზემოთ
 აღწერილი პრინციპით მიღებულია: *მ-ი-მჯობ-ც-ს-ი „ის, ვინც მე
 მჯობია“, *მ-ი-მჯობ-ც-ს-ი „ის, ვინც შენ გჯობია“, ხ-უ-მჯობ-ც-ს-ი
 „ის, ვინც/რაც მას სჯობია“ და ა.შ. ამ უკანასკნელ ფორმათა კანონ-
 ზომიერი შესატყვისი ზანური ქვეჯგუფის კილოთა წინაპარ მეტ-
 ყველეაში უსათუოდ იქნებოდა: *მ-ი-ჯგუ-შ-ი || *მ-ი-ჯგი-შ-ი, *გ-
 ი-ჯგუ-შ-ი || *გ-ი-ჯგი-შ-ი, *ჰ-უ-ჯგუ-შ-ი || *ჰ-უ-ჯგი-შ-ი; ვვარაუ-
 დობთ იმასაც, რომ ამ ფორმებში შ < ს უნდა მომხდარიყო სახელო-
 ბითი ბრუნვის -ი ნიშნის დართვის შემდგომ. მეგრულ კილოში
 დღემდე გვაქვს უჯგუში „უკეთესი“, ლაზურ კილოებში კი ითქმის
 უჯგიში; შესაბამისი ზმნური ფორმა — „სჯობია“ — მეგრულ კილო-
 ში ჟღერს, როგორც უ-ჯგ-უ-ნ, ლაზურ კილოთაგან კი ხოფურში,
 ათინურ-ართამენულსა და ვიწურ-არქაბულის არქაბულ კილო-
 კავში ითქმის უ-ჯგ-ი-ნ და მხოლოდ ვიწურ კილოკავშია შემორჩე-
 ნილი უძველესი ფორმა უ-ჯგ-ინ-ს, რომლისგანაც, სახელობითი
 ბრუნვის -ი ნიშნის დართვით და თემის ნიშნისეული ნ თანხმოვნის
 დაკარგვით, მიგვიღია უჯგიში.²

სვანურ კილოებშიც, რაღა თქმა უნდა, ზედსართავ სახელთა
 აღმატებითი ხარისხის ყველა ფორმა შესაბამისი სუბსტანტივიზე-
 ბული ზმნისაგან მომდინარეობს, ოღონდ სახელობითი ბრუნვის -
 ი ნიშანი აღარ არის წარმოდგენილი, მოკვეცილია. ასევე, აღარაა

¹ არქაული სამწიგნობრო ენისთვის დამახასიათებელი *ხ-უ-მჯობ-ავ-ის ტიპის წარმოება შემოინახა ფხოვრ კილოთა ქვეჯგუფში შემავალმა ხევ-
 სურულმა კილომ: უ-ცრემლ-ო-ი-ს (*უ-ცრემლ-ოვ-ის) „აცრემლებული
 აქვს“, უ-ჭრელ-ო-ი-ს (*უ-ჭრელ-ოვ-ის) „აჭრელებული აქვს“... (ჭინჭა-
 რაული, 1962:123; ჯორბენაძე, 1989:233).

² ამ ფორმის გარდა, მხოლოდ ხოფურ კილოში გვაქვს ანალოგიურად ნა-
 წარმოები ფორმა უმკილაშე „უმცროსი“; არც ერთ ლაზურ კილოსა თუ
 კილოკავში, ზედსართავ სახელთა აღმატებითი ხარისხის ორგანული
 წარმოების სხვა მაგალითები აღარ დასტურდება.

წარმოდგენილი მესამე პირის ნიშანი **-ს**. სვანურ ფორმათა ბოლო-კიდური **-ა** (**ხო-ნცინ-ა** „უწვრილესი“, **ხო-წრან-ა** „უწითლესი“ ...) კი არქაულ სამწიგნობრო ენაში წარმოდგენილი მ-ს ამოსავალი უნდა იყოს. ამასთან, სვანურ კილოებშივე მოიპოვება ზმნური ფორმა **ხაჯეშ** „ჰგავს“, რომელიც იშლება ასე: **ხ-ა-ჯ-ე-შ**; ამ ფორმაში, ბოლოკიდური **შ** მიღებული უნდა იყოს სწორედ იმ პროცესის შედეგად, რაც ზემოთ, მეგრული და ლაზური მასალის გაა-ნალიზებისას აღვწერეთ. ანუ, უწინ სვანურ კილოებში უნდა გვქონოდა ზმნური ფორმა ***ხ-ა-ჯ-ე-ს** (**< *ხ-ა-ჯ-ა-ი-ს < *ხ-ა-ჯ-ავ-ი-ს¹**) „ჰგავს“, რომლისგანაც სუბსტანტივიზებით მივიღებდით ამგვარ ნაზმნარ ფორმას: ***ხ-ა-ჯ-ე-ს-ი > *ხ-ა-ჯ-ე-შ-ი** „ის, ვინც/რაც მას ჰგავს“... მოგვიანებით კი, ***ხ-ა-ჯ-ე-შ-ი** ფორმას სახელობითი ბრუნვის ნიშანი მოეკვეცა: **ხ-ა-ჯ-ე-შ**; ამიტომაც, ხელახლა გადააზრიანდა ზმნად.

მაშასადამე, დავრწმუნდით, რომ **ზმნის პირიან ფორმათა სუბსტანტივიზება მათზე ბრუნვის ნიშნების დართვით ძველ-თაგანვე საერთო-ქართულ (ქართველურ) თავისებურებას წარმოადგენდა. თანამედროვე სამწიგნობრო ენასა და კილოების უმეტესობას ის გადმონაშთის სახით შემოუნახავს, აქტიურ პროცესად კი მხოლოდ ლაზურ კილოებში შენარჩუნებულია.** ამისი ერთ-ერთი მიზეზი, ვგონებთ, თურქულის ხანგრძლივი გავლენა უნდა იყოს: ხსენებული ენისათვის, როგორც ცნობილია, ერთობ დამახასიათებელია ზმნათა ისეთი საგარემოებო ფორმები და კონსტრუქციები, როგორებიცაა, მაგალითად: *Giderken* „წასვლის მომენტში“, *Gittikte* „წასვლისას“, *Gelmeden önce* „მოსვლამდე“, *Geldikten sonra* „მოსვლის შემდეგ“ და მისთ. თითოეული მათგანი, როგორც წესი, ეფარდება სხვა ენათა დამოკიდებულ წინადადებებს,² ე.ი. საკმაოდ მნიშვნელოვანი სინტაქსური დატვირთვა აქვს.

¹ შდრ. ხევს.: **ღგავის < *ხ-გ-ავ-ი-ს**. სვანურ კილოებში მომხდარა ძირისეული **გ** თანხმოვნის აფრიკატიზაცია.

² შდრ.: *ağabeyim evlendiğinde on dört yaşındaydım* „ჩემი უფროსი ძმა როცა დაქორწინდა, 14 წლისა ვიყავი“.

სწორედ ამიტომაც, სახელდობრ XVII საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული, როცა ლაზთათვის პრესტიჟულ ენად იქცა თურქული (და, აქედან გამომდინარე, ლაზურ მეტყველებაშიაც გახშირდა მორფოლოგიურ-სინტაქსური კალკირების შემთხვევები), სუბსტანტივიზაციის ძველი პრინციპი უკვე გამოიყენეს თურქული ზმნების საგარემოებო ფორმებისა და კონსტრუქციების რამდენადმე ზუსტ შესატყვისთა საწარმოებლად: **Giderken** კალკირებული იქნა, როგორც **ნულუტუ-შა**, **Gittikte** — როგორც **ნულუტუ-ში** || **ნულუტუ-ის** || **ნულუტუ-ს-ი**, **Gelmeden önce** — **მოხთა-შა** (< **მოხთას-შა**), **Geldikten sonra** — **მოხთუ-შ-კულე** || **მოხთუ-შ-ქულე** || **მოხთუ-შ-უკულე** || **მოხთუ-შ-უკალე** და ა.შ.¹

საბოლოოდ, ძირითადი ფონეტიკურ-ფონოლოგიური, მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურებების ანალიზის შედეგად გრძნობდებით, რომ **ზანთური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის ოთხივე კილო — მეგრულიც, ხოფურიც, ვიწურ-არქაბულიც და ათინურ-არათშენულიც ტიპიურ ქართულ (ქართველურ) მეტყველებას წარმოადგენს. სინქრონიულ დონეზე თითოეული მათგანი გამორჩეულია გარკვეული ნიშნებით, დიაქრონიულ დონეზე კი უფრო მკაფიოდ ჩანს, ერთი მხრივ, ქვესისტემური იგივეობა, მეორე მხრივ — უწყვეტი სისტემური ერთობა სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქვესისტემებთან. რაც მთავარია: დგინდება, რომ ყველა ტიპის სხვაობას განაპირობებს ქვესისტემური პრეფერენცია და, მის ფონზე, უპირატესად ფონეტი-**

¹ შდრ. ჰერული კილოები: **სახში მამის ავად გავდომაში ჩვენში ადათი: შუღლ თავზე ტრიალოვდეს** (იმნაიშვილი, 1966:170) „სახლში მამა როცა ავად გახდება, ჩვენში [ასეა] წესი: შვილი თავს უნდა დასტრიალებდეს“; **ჩემ მოსლუნჯეს არ წახუდე!** (დამბაშიძე, 1988:246) „სანამ არ მოვალ, არ წახვიდე!“ — ორივე მაგალითში იქ, სადაც ლაზურ კილოებში წარმოდგენილია იქნებოდა ზმნის პირიანი ფორმა + ბრუნვის ნიშანი, წარმოდგენილია საწყისი ადგილობით და მიწვევით ბრუნვებში; ე.ი. ჰერულ მეტყველებას უცხო (ამ შემთხვევაში — აზერბაიჯანული და ხუნძური ენებისათვის დამახასიათებელი) სინტაქსური კონსტრუქცია გადმოუღია იმ პრინციპით, რაც დღეისათვის არაიშვიათად გვხვდება სამწიგნობრო ენაშიც (ვრცლად იხ.: იმნაიშვილი, 1966:141-142).

კური (შედარებით ნაკლებად — მორფოლოგიური თუ სინტაქსური) პროცესების შეუზღუდავად (მაქსიმალურ დონემდე) განხორციელება.

2.1.3. მეგრული და ლაზური მეტყველებები სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით. დღესდღეობით, ერთი მხრივ — მეგრული კილოს, ხოლო მეორე მხრივ — ხოფურ, ვიწურ-არქაბულ და ათინურ-ართაშენულ კილოთა საარსებო სოციოლინგვისტური გარემო კარდინალურად განსხვავებულია: მეგრული (და აგრეთვე — ხოფური კილოს სარფული კილოკავი) არსებობს და ვითარდება კლასიკური დიგლოსიის პირობებში, მისსავე ჰომოგენურ სამწიგნობრო ნორმასთან ტრადიციულად მჭიდრო კავშირში; ხოფური (სარფული კილოკავის გამოკლებით), ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კი — ირედენტულ, სრულიად ორენოვან გარემოში, უორიენტიროდ,¹ უცხო ენის ყოვლისმომცველი აღმატებისა და წამლევავი გავლენის ფონზე. სხვაგვარად თუკი ვიტყვიტ, **ამჟამინდელი სოციალური გარემო მეგრული კილოსთვის (და ხოფურის სარფული კილოკავისთვის) ბუნებრივია, ხოლო ხოფური (სარფული კილოკავის გამოკლებით), ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კილოებისათვის — არაბუნებრივი და სასიფათოც კი.**

სწორედ აქედან გამომდინარე, შინაგანი კომპეტენციებით (რაც გულისხმობს, უპირველეს ყოვლისა, თაობათა ცვლის პროცესში ფუნქციის მეტ-ნაკლებად სრულად შენარჩუნების თავისთავადი უნარის ქონას) ყოველთვის გამოირჩეოდა (და დღესაც გამოირჩევა) მეგრული კილო; მასთან შედარებით, ლაზური კილოები თანდათანობით თმობენ პოზიციებს. არადა, XVII საუკუნის 40-იანი წლების II ნახევრიდან მოყოლებული (ანუ მას შემდეგ, რაც ლაზეთის მთელი ტერიტორია ოსმალეთის სამფლობელოდ იქცა და

¹ თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეულ ლაზურ კილოებს 1921 წლიდან თითქმის სავსებით აღარ აქვთ სპონტანური კავშირი საერთო-ქართულ სამწიგნობრო ნორმასთან. მიუხედავად ამისა, მაინც დღემდე ინარჩუნებენ მჭიდრო ურთიერთობას თურქეთის ტერიტორიაზევე გავრცელებულ სხვა ქართულ (ქართველურ) კილოებთან.

იქ ძალდატანებით გავრცელდა სუნიტური ისლამი, საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალურ მართლმადიდებელ ეკლესიას კი ყველა უფლება ჩამოერთვა [ვრცლად იხ.: ანდრიაძე, 2005: 73-97]), ვიდრე ჩვენს დრომდე, თურქეთის მოქალაქე ლაზთა ეთნიკური ქართველობის ძირითადი ნიშანი (რაც მათ განასხვავებს თანამოქალაქე და ერთმორწმუნე ეთნიკურ თურქთაგან) მხოლოდ ლაზური მეტყველებაა: **თუკი თურქეთის მოქალაქე ლაზი ლაზურად აღარ მეტყველებს, ე.ი. უკვე დეეთნიზებულია, რადგან ეთნიკური ვინაობის დანარჩენი მახასიათებლები (სახელი, გვარი, რელიგია, საზოგადოებრივი განწყობა...) მას, დიდი ხანია, თურქული აქვს ისედაც. ამასთან, თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეულ ლაზეთში უკვე თითქმის მთლიანადაა მოშლილი ის სოციალური ვითარებაც, რომელიც იქ ოსმალთა ექსპანსიის დროიდან დამყარდა და, მას შემდეგ, ბარე ოთხი ასწლეულის განმავლობაში, ლაზურ კილოთა თუნდაც შესამჩნევად შეზღუდული სახით არსებობასა და განვითარებას განაპირობებდა. ამის უმთავრესი მიზეზებია თანამედროვე თურქული საზოგადოების მზარდი ინტეგრულობა და ურბანიზაციის მაღალი დონე. აღსანიშნავია ასევე ისიც, რომ ლაზურ კილოთა დეფუნქციონალიზების პროცესი თურქეთში შეუქცევადი გახდა გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან.**

შდრ. მეგრული კილოს ვითარება: მისი გავრცელების არეალში დღემდე უცვლელად ნარჩუნდება ის სოციალური გარემო, რომელიც ოდითგან წარმოიქმნა და განსაზღვრა ხსენებული მეტყველების მიმართება ორიენტირისადმი. ამ შემთხვევაში, მთავარი ისაა, რომ **მეგრული კილო და საერთო-ქართული (ქართველური) სამწიგნობრო ენა, როგორც ერთი ენობრივი სისტემის შემადგენელი ნაწილები, დასაბამიდანვე მჭიდრო ურთიერთკავშირში ვითარდებიან; ამიტომ, ისინი სოციალურად არც არიან გამიჯნულნი იმდენად მკვეთრად, რამდენადაც თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეულ ლაზეთში — ლაზური კილოები (ანუ ადგილობრივ მკვიდრთა მეტყველება) და სამწიგნობრო თურქული (ანუ ოფიციალური ენა, რომელსაც ადგილობრივ მეტ-**

ყველასთან შორეული ნათესაობაც კი არ აკავშირებს): რაკი ყოველი მეგრელი ეთნიკურად ქართველია, მეგრული კილო და სამწიგნობრო ქართული ენა მუდამ იმიჯნებოდა და იმიჯნება, უპირატესად, ფუნქციურად. სხვაგვარად თუკი ვიტყვით, მეგრელთათვის მეგრული კუთხური მეტყველებაა, სამწიგნობრო ქართული — დედაენა. სწორედ ამგვარი მიმართების წყალობით, მეგრული კილო არათუ ინარჩუნებს თავის ფუნქციას, არამედ აგრეთვე, სამწიგნობრო ქართულის ერთ-ერთ მძლავრ საყრდენადაც გვევლინება (ამ საკითხის თაობაზე ვრცლად იხ.: გეჭუა, 2021:22-35).

ამასთან დაკავშირებით, ერთობ ღირსსაცნობია ეს ფაქტიც: ადრევე ლაზეთი (II ჭანეთი), ანუ ეგრისის (დასავლეთი საქართველოს) უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, მოიცავდა ტერიტორიას მდ. ჭოროხის შესართავიდან ვიდრე მდ. ჰალისის¹ შესართავამდე. ჩვეულებისამებრ, გამოიყოფოდა აღმოსავლეთი, შუა და დასავლეთი ლაზეთი (II ჭანეთი). საქართველოში ანდრია პირველწოდებულის, სვიმონ კანანელისა და მატათას მოსვლის პერიოდისთვის, ამ სამი მხარიდან ქართული (ქართველური) იყო მხოლოდ შუა და აღმოსავლეთი ლაზეთი (II ჭანეთი), თუმცაღა შემდგომში (III საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული), შუა ნაწილიც, დასავლეთის მსგავსად, ბერძნებმა დაიკავეს (ლაბაძე, 2009:182-183). საქართველოს ფარგლებში დარჩა ლაზეთის (II ჭანეთის) აღმოსავლეთი ნაწილი — ტერიტორია თანამედროვე **გონიოდან** (საქართველო, აჭარის არ) თანამედროვე ქ. **ოფამდე** (თურქ. **Of**, ბერძნ. **Օփ**, ქართ. **ხუფათი**; ამჟამად თურქეთის ტრაპიზონის ილის ოფის ილჩეს ადმ. ცენტრია). **რეალურად, ეს გახლავთ ლაზთა დღევანდელი კილოების — ხოფურის, ვიწურ-არ-**

¹ თანამედროვე სახელწოდებაა ყიზილირმაქი (თურქ. Kızılırmak „წითელი მდინარე“), ხოლო ოღუზ ბერძნულენოვან წყაროებში დასტურდება. დამაჯერებელია ვარაუდი, რომ ბერძნული დასახელებისათვის ამოსავალი შეიძლებოდა ყოფილიყო მეგრულ-ლაზური სიტყვა **ღალი** „მდინარე; დელე“. აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ ლაზეთის დასავლეთ საზღვარს მდ. ყიზილირმაქის იქითაც ავლებენ (ინგოროყვა, 1954:272).

ქაბულისა და ათინურ-ართაშენულის გავრცელების არეალიც.¹ ბუნებრივია, რომ აღნიშნულ ტერიტორიაზე ქართული (ქართველური) კუთხური მეტყველების (ქვესისტემების) დღემდე შემონახვა განაპირობა სწორედ იმან, რომ აღმოსავლეთი ლაზეთი (II ჭანეთი) ეთნოკულტურულად არასოდეს განცალკევებულა ქართული (ქართველური) სამყაროსაგან.² XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნიდან, ის მხოლოდ და მხოლოდ პოლიტიკურად დაექვემდებარა ოსმალეთის იმპერიას.

მაშასადამე, ის სოციოლინგვისტური ვითარება, რომელშიაც ამჟამად არსებობა და განვითარება უწევს ლაზეთა კილოებს: ხოფურს (სარფული კილოკავის გამოკლებით), ვიწურ-არქაბულისა და ათინურ-ართაშენულს, XVII-XVIII საუკუნეებიდან დაწყებულ პოლიტიკურ პროცესთა საფუძველზე თანდათანობით წარმოქმნილი მოცემულობაა. სახელდობრ, სოციალურ გარემოს რაც შეეხება: 1922 წლიდან (ანუ იმ დროიდან, როცა დაარსდა თურქეთის რესპუბლიკა) მოყოლებული, დღემდე ლაზეთი (ისევე, როგორც თურქეთის ქართველთა დანარჩენი ჯგუფებიც) გაცილებით უფრო მეტად და სწრაფად ინტეგრირდებიან თურქულენოვან საზოგადოებაში, ვიდრე ოსმალეთის დროს. სოფლებშიც კი, სადაც გასული საუკუნის 50-იან წლებამდე, თურქული მხო-

¹ დღეს ლაზურად აღარ ლაპარაკობენ თურქეთის რიზეს ილის ფაზარის ილჩეს სოფ. ქემერიდან ქ. ოფამდე გადაჭიმულ **ხუფათის თემში**; თუმცა-ღა, XVIII საუკუნემდე, იქ გავრცელებული იყო კილო, რომელიც ძალზე ახლოს იდგა თანამედროვე **ათინურ-ართაშენულთან**.

² აქვე დავძენთ იმასაც, რომ დასავლეთი და შუა ლაზეთის (II ჭანეთის) მიწები თამარ მეფემ გააერთიანა **ტრაპიზონის იმპერიის** (1204-1461) შემადგენლობაში (არ შემოუერთა საქართველოს), რადგან იქაური მოსახლეობა ეთნოკულტურულად (და, ცხადია, ენობრივადაც!) უკვე ათას წელზე მეტი ხნის გაბერძნებული იყო. საქართველოს სამეფოსა და ტრაპიზონის იმპერიას შორის საზღვარი გადიოდა ქ. **ხუფათთან** (თანამედროვე **ოფთან**); ანუ **დღევანდელი ლაზური კილოების გავრცელების მთელი არეალი პოლიტიკურადაც და ეკლესიურადაც ყოველთვის საქართველოს შემადგენლობაში შემოდიოდა, ვიდრე ოსმალეთა მომძლავრებამდე** (მსჯელობისათვის იხ.: ინგოროყვა, 1954:270-280; ლაბაძე, 2009:179-186).

ლოდ ჯარგამოვლილმა მამაკაცებმა იცოდნენ კარგად, ახალგაზრდა თაობა უკვე თითქმის მთლიანად თურქულენოვანია. თუკი უწინ ოჯახებში მხოლოდ ლაზურ კილოებზე ლაპარაკობდნენ ხოლმე, დღეს უფრო მეტად თურქულად ლაპარაკობენ, რათა სკოლამდელ ბავშვებს შემდგომში მისი შესწავლა არ გაუძნელდეთ.

ლაზური კილოების დეფუნქციონალიზების პროცესს განსაკუთრებით აჩქარებს ისიც, რომ დღეს უკვე რეპროდუქტიულ ასაკშია „პასიურად მეტყველთა“ თაობა, რომელსაც ლაზური ესმის, მაგრამ პრაქტიკულად, ყოველგვარი ტიპის კომუნიკაციისათვის თურქული უარჩევნია. ცხადია, ამგვარ ინდივიდებს აღარ ძალუძთ წინაპართა მემკვიდრეობის მომდევნო თაობისადმი გადაცემა, რადგანაც თავადვე დაკარგული აქვთ მემკვიდრეობითი თვითაღქმა.

აქვე, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ერთი რამ: ზოგადად, ამჟამინდელ თურქეთში ეთნიკურად არათურქი მოსახლეობის მშობლიური მეტყველებები მეტ-ნაკლებად ისეთსავე მდგომარეობაშია, როგორშიც ლაზური კილოები. ქურთებიც კი, რომლებიც რიცხოვნობით მხოლოდ და მხოლოდ ეთნიკურ თურქებს ჩამორჩებიან, დღეისთვის თითქმის მთლიანად ორენოვანნი არიან. ისეთ ეთნოსებში, როგორებიც არიან ალბანელები (6 მლნ.), ჩერქეზები (3 მლნ.), ბოსნიელები (2 მლნ.) ან/და არაბები (2 მლნ., სირიელ ლტოლვილთა ჩაუთვლელად), ყოველდღიური კომუნიკაციის დროს მშობლიური მეტყველების გამოყენების შემთხვევათა ხვედრითი წილი უფრო და უფრო მეტად მცირდება (ბაირი, 2013:174-180). ამის გამო, ახალ თაობაში დედაენის სრულყოფილად მცოდნენი, ფაქტობრივად, იშვიათნი არიან. დავასახელებთ ამგვარ მაგალითს: 3 მილიონამდე ჩერქეზიდან ჩერქეზულს ფლობს და ყოველდღიურად იყენებს მხოლოდ 200 ათასამდე კაცი (უნაროყვა, 2006:3). ასევე: 2 მილიონი ბოსნიელიდან ბოსნიური ენა იცის მხოლოდ 90 ათასმა, ძირითადად — 50 წელზე უფროსმა თაობამ (ჰაჯიბეგოვიჩი, 2011: 14-15). როგორც ზემოთაც ითქვა, ამგვარ ვითარებას განაპირობებს თანამედროვე თურქული საზოგადოების ინტეგრულობის მაღალი დონე: **საკმარისია, მოქალაქე თურქულს**

კარგად ფლობდეს, თანაც იზიარებდეს თურქეთში მიღებულ საზოგადოებრივ ღირებულებებს, რომ მას ყველანი a priori თურქად ჩათვლიან. გარდა ამისა, ანგარიშგასაწევია ურბანიზაციის შემდეგი თავისებურებაც: ნებისმიერ ისეთ დასახლებულ პუნქტში, რომლის მოსახლეობაც 100 ათას კაცს აღემატება, ყოველდღიური კომუნიკაციის ენა მხოლოდ თურქულია. ამიტომაც, ვინც ქალაქში სახლდება, ყველას უწევს, მოერგოს იქაურ ვითარებას. ზოგადად, ესაა **ურბანული გლოტოფაგიის** კლასიკური მაგალითი.

ისტორიულ ლაზეთში მდებარე ქალაქის ტიპის დასახლებულ პუნქტებში (**ნოღედი** || **მაკრიალი** ქემალფაშა, **ხოფა** ხოფა, **არქაბი** არჰავი, **ვიწე** ფინდიკლი, **ართაშენი** არღეშენი, **ათინა** ფაზარი), რაღა თქმა უნდა, საყოველთაოდ დომინირებს თურქული ენა; იმავედროულად, ლაზური მეტყველება ყველაზე უკეთ ნაჩვენებია მხოლოდ იქ, სადაც მოსახლეობის რაოდენობა შედარებით მცირეა: მაგალითად, ქ. არქაბში, 2022 წლის აღწერის მონაცემების თანახმად, ცხოვრობს 17 558 კაცი. არქაბელთა თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა კარგად ფლობს და ყოველდღიურად იყენებს ვიწურ-არქაბული კილოს არქაბულ კილოკავს. ასეთივე ვითარებაა ქ. ვიწეშიც, სადაც მოსახლეთა რაოდენობა 10 886 კაცია, ან ნოღედშიც, სადაც სულ 5 832 კაცი ცხოვრობს. სამაგიეროდ, ისეთ ქალაქებში, როგორებიცაა: ართაშენი (30 645 კაცი), ხოფა (23 846 კაცი) და ათინა (18 000 კაცი), ლაზურ კილოებს ყოველდღიური ყოფითი კომუნიკაციების დროს მხოლოდ და მხოლოდ 60 წელზე უფროსი თაობის წარმომადგენლებიღა იყენებენ.¹

¹ ათინაში, ართაშენსა და, განსაკუთრებით — ხოფაში (ისევე, როგორც ისტორიული ლაზეთის დანარჩენ დასახლებულ პუნქტებშიც) დღესდღეობით შეინიშნება ამგვარი ვითარებაც: საქართველოსთან მჭიდრო სავაჭრო თუ ყოფით ურთიერთობათა წყალობით, იქაურებმა მეტ-ნაკლებად იციან სამწიგნობრო ქართული. მათ შორის საკმაოდ მოიპოვებიან ისეთნიც, რომელთაც წინაპართა მეტყველება — შესაბამისი ლაზური კილო — მცირედ ანდა საერთოდ აღარ გაეგებათ. სამწიგნობრო ქართულის ამგვარ ფონზე ცოდნა ამ ბოლო ხანებში მეტად დამახასიათებელი ხდება თურქეთის ქართველობისათვის (ფუტკარაძე და სხვები, 2022:30-38).

ამასთანავე, ისტორიული ლაზეთის ტერიტორიაზე თურქული ენა გავრცელებულია როგორც სამწიგნობრო-ოფიციალური, ისე — კილოური სახითაც: ართაშენში, ხოფასა და ათინაში, ყოველდღიური ყოფითი კომუნიკაციების დროს, უმეტესწილად, სწორედ თურქულის შავიზღვისპირული კილო გამოიყენება. აქვე დავეძნოთ იმასაც, რომ ეს უკანასკნელი ისტორიული ლაზეთის ფარგლებს გარეთ (მაგალითად, სინოპში, სამსუნში, სტამბოლში...) ტრადიციულად აღიქმება, როგორც „ლაზური კილო“ (თურქ. Laz şivesi). მასში მართლაც აშკარადაა შესამჩნევი ლაზური სუბსტრატი. ამჟამად, თურქულის შავიზღვისპირულ კილოზე მეტყველებენ რიზეს ილში მოსახლე ხემშილებიც, რომლებმაც მთლიანად გადაივიწყეს დედაენა — სომხური. ზოგადად, ართაშენშიც, ხოფაშიცა და ათინაშიც ხემშილები მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენენ.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ისტორიული ლაზეთის ტერიტორიაზე დღესდღეობით გვაქვს **ქართველურ-თურქული ორენოვნება თურქულის სრული დომინირებით**. ამგვარი ვითარება წარმოქმნილია არამარტო იმიტომ, რომ თურქული ენა იქ ოფიციალური სტატუსითა და პრესტიჟით სარგებლობს, არამედ იმიტომაც, რომ თურქული წარმოდგენილია ორგვარი (სამწიგნობრო და კილოური) ფორმით, ქართველური (ქართული) — ოდენ კილოური (კუთხური) ფორმით. სხვაგვარად თუკი ვიტყვით, **ქართველურ-თურქული ორენოვნების პირობებში თურქული ფუნქციონირებს სრული სისტემური სახით, ხოლო ქართველური (ქართული) კი — ქვესისტემური სახით; სწორედ ესაა უპირველესი მიზეზი იმისა, რომ თურქეთის მოქალაქე ლაზებს სულ უფრო და უფრო მეტად უჭირთ წინაპართა მეტყველების (ლაზური კილოების) შენარჩუნება.**

ბუნებრივია, ნებისმიერი ენის შენარჩუნებისა და განვითარებისთვის ძალზე აუცილებელია, რომ გავრცელების არეალის ფარგლებში სრული სისტემური სახით (ე.ი. როგორც სამწიგნობრო, ისე — კილოური/ზეპირმეტყველებითი ფორმით) ფუნქციონირებდეს. სოფ. სარფის იმ ნაწილში, რომელიც 1921 წელს საქართველოს საზღვრებში დარჩა, ხოფური კილოს სარფუ-

ლი კილოკავის შინაგანი კომპეტენციებისა და სიცოცხლისუნარიანობის მაჩვენებელი გაცილებით თუ არა, საგრძნობლად მაღალია, ვიდრე სარფისავე თურქულ ნაწილში. რაღა თქმა უნდა, ამგვარი ვითარება გვაქვს იმიტომ, საქართველოს საზღვრებში დარჩენილ სარფში ხოფური კილოს სარფულ კილოკავთან ერთად გამოიყენება სამწიგნობრო ქართულიც; მაშასადამე, **ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა, რომლის განუყოფელი ნაწილიცაა ზანური (მეგრულ-ლაზური) კილოები, იქ სრული სახით ფუნქციონირებს.** 1921 წლიდან თურქეთის საზღვრებში მოქცეულ სარფში ენობრივი ვითარება და სოციალური გარემო ზუსტად ისეთია, როგორიც ისტორიული ლაზეთის დანარჩენ დასახლებულ პუნქტებში: **ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა წარმოდგენილია მხოლოდ და მხოლოდ ქვესისტემური სახით — ხოფური კილოს სარფული კილოკაური ფორმით.**

ანალოგიურად, სამეგრელოშიც (და, რუსეთ-საქართველოს 1992-1993 წწ. ომამდე — აფხაზეთშიც), ადგილობრივი მეგრული კილოს შინაგანი კომპეტენციებისა და სიცოცხლისუნარიანობის მაღალი მაჩვენებელი ნარჩუნდება სწორედ იმის წყალობით, რომ იქ ოდითგანვე სრულად ფუნქციონირებდა და დღესაც ფუნქციონირებს ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა: მისი ორიენტირი (სამწიგნობრო-ეროვნული ნორმა), როგორც უკვე ითქვა, ადგილობრივთათვის **დედაენაა**, ხოლო ქვესისტემა (მეგრული კილო) — **კუთხური მეტყველება**. ესაა დიგლოსიის ტიპური მაგალითი, როცა ერთი და იმავე ენობრივი სისტემის შემადგენელი ნაწილები (როგორც წესი — ორიენტირი და ერთი ან რამდენიმე ქვესისტემა) თანაარსებობს და მხოლოდ ფუნქციურად იმიჯნება. დავძენთ იმასაც, რომ **სამეგრელოში არც მეგრული კილო აღქმულა ოდესმე სამწიგნობრო-ეროვნულ ნორმად და არც სამწიგნობრო ქართული — სხვა კუთხის მეტყველებად ან სულაც, სხვა ენად:**¹ **ორივეს თავ-თავისი ფუნქცია ჰქონდა და აქვს.**

¹ როგორც უკვე ზემოთაც არაერთხელ ითქვა, XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოყოლებული, რუსეთში შემუშავებულ ანტიქართულ იდეოლოგიემათა უმთავრესი დანიშნულება სამეგრელოს და სვანეთის მკვიდ-

სწორედ მეგრული კილოს (ასევე — ხოფური კილოს სარფული კილოკავის) და სამწიგნობრო ქართული (ქართველური) ენის ოდენ ფუნქციური გამიჯვნიდან გამომდინარე, რასაკვირველია, სამეგრელოსთვის (ასევე — სოფ. გამოღმა სარფისთვის ან/და ქ. ბათუმის კვარიათის დასახლებისთვის, რუსეთ-საქართველოს 1992-1993 წწ. ომამდე — აფხაზეთისთვისაც) სრულებით უცხოა ისეთი ვითარება, როგორიც ლაზეთის თურქეთის საზღვრებში მოქცეულ ნაწილში დასტურდება. **მეგრულ კილოს (და ხოფური კილოს სარფულ კილოკავს) სამწიგნობრო ენის პარალელურად ფლობს და იყენებს ყველა თაობის წარმომადგენელი. უფროსებისა და უმცროსების მეტყველებაში სხვაობა გამოწვეულია მხოლოდ და მხოლოდ იმით, თუ რამდენად ხშირია დისკურსში ქვესისტემური ფორმები და ცალკეული ელემენტები — როგორც წესი, უფროსები მათ შედარებით უფრო ხშირად იყენებენ, ვიდრე უმცროსები; იმავდროულად, არც უფროსებს ეუცხოებათ ორიენტირის ფორმები თუ ელემენტები და არც უმცროსებს — ქვესისტემური ფორმები თუ ელემენტები.** შდრ. ლაზეთის თურქეთის საზღვრებში მოქცეულ ნაწილში არსებული ვი-

რთა ორენოვან ხალხებად წარმოჩენა. ამიტომაც, მავანი შესაძლოა, შემოგვედაოს: სამწიგნობრო ქართული ისტორიულად აღმოსავლურ-ქართულ მეტყველებას ემყარება და იყო დრო, როცა ის მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოში გამოიყენებოდაო. ამაზე ამგვარი პასუხი გვაქვს: **ქართველთა ენობრივი და ეთნოკულტურული ერთობის უძველესი დოკუმენტირებული მტკიცებულებაა მეფე ფარნავაზისა და ერისთავ ქუჯის ისტორია, რომელიც ძვ. წ. IV-III საუკუნეებით თარიღდება. მხოლოდ მასზე დაყრდნობითაც კი ცხადი ხდება, რომ ფარნავაზის მიერ შექმნილი მწიგნობრობაა ქართული მოიცავდა სრულიად საქართველოს ყველა საერისთავოს (მათ შორის, უბირველეს ყოვლისა — ეგრისს). ქართულ (ქართველურ) სამწიგნობრო ენას რაც შეეხება: ამჟერადაც კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ ის პირდაპირი გაგრძელებაა იმ ენობრივი ერთეულისა, რომლის შემდგომი დიფერენცირების შედეგად თანამედროვე ქართული (ქართველური) ქვესისტემები წარმოიქმნა** (მსჯელობისთვის იხ.: ფუტკარაძე, დადიანი, 2018:41-104). ანგარიშგასაწევია ერთი ფაქტიც: სამწიგნობრო ენის ჩამოყალიბებაში ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) და სვანურ კილოებს იმთავითვე მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის.

თარება: ლაზურ კილოებს სრულყოფილად ფლობს 60 წელზე უფროსი თაობა, რომლისთვისაც თურქული გვიან შეთვისებული ენაა. 60-იდან 40 წლამდე ასაკის საშუალო თაობას თურქული აღარ ეუცხოება — ლაზურად მეტყველების დროს, დავიწყებულ სიტყვას ან ფორმას თურქული ეკვივალენტით ცვლის და ლაზურად დაწყებულ ფრაზას თურქულად აბოლოებს; მიუხედავად ამისა, მათ მეტყველებაში ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის დომინაცია აშკარაა. საშუალო თაობის იმ ნაწილისათვის, რომლის ასაკიც 40-იდან 30 წლამდეა, ძირითადი ენა უკვე თურქულია. ლაზურ კილოთა ფორმები და ელემენტები მათ მეტყველებაში უმეტესად თავს იჩენს მხოლოდ ე.წ. „თეგების“ (ინგლ. Tag) ანუ ერთგვარი საცნობი ნიშნების სახით. ახალგაზრდა — 30 წელზე უმცროსი თაობის მეტყველებაში კი ეს თეგებიც აღარ გვხვდება; ფაქტობრივად, თურქული მათთვის დედაენადაა ქცეული. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, ორ ენობრივ სისტემას შორის იკვეთება არა ფუნქციური, არამედ — სოციალური სხვაობა: თურქული ენის ცოდნა პირდაპირაა დამოკიდებული განათლების დონეზე — თურქეთის ლაზთა უფროსი თაობა დაიბადა და გაიზარდა ერთენოვან გარემოში, თურქული კი ისწავლა სკოლაში შესვლის შემდგომ. საშუალო თაობა დაიბადა და გაიზარდა ისეთ გარემოში, რომელშიც ლაზური კილოები თანდათანობით თმობდა პოზიციებს თურქული ენის სასარგებლოდ; ასე რომ, მათ სკოლაში შესვლისას უკვე გააჩნდათ თუნდაც მცირედი კომპეტენცია თურქულში. ახალგაზრდა თაობა დაიბადა და გაიზარდა ისეთ გარემოში, რომელშიც ლაზურ კილოებს უკვე დათმობილი ჰქონდა პოზიციები ოჯახებშიც კი: სკოლამდელ ბავშვებს მხოლოდ თურქულად ესაუბრებოდნენ, სკოლაში სწავლა რომ არ გაძნელებოდათ. მაშასადამე, ყოველ მომდევნო თაობაში განათლების დონის ამაღლება იწვევს ლაზურ კილოთა დეფუნქციონალიზაციას, ხოლო **რომელიმე ლაზური კილოს ცოდნა და თურქული ენის არცოდნა a priori აღიქმება, როგორც გაუნათლებლობა.**

საქართველოს ტერიტორიაზე ანალოგიური ვითარება შეიძ-

ლება დადასტურდეს მხოლოდ ისეთ შემთხვევაში, თუკი მეგრულ კილოზე (ან, რაღა თქმა უნდა, რომელიმე ლაზურ კილოზე) მეტყველი ინდივიდისთვის პრესტიჟულია უცხო ენა. მაგალითად, აფხაზეთში ეთნიკურ ქართველთა (მეგრელთა და ლაზთა) ნაწილი პრესტიჟულ ენად რუსულს მიიჩნევდა; შესაბამისად, მათ პერცეფციულ ბაზისში დედაენა — ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა — წარმოდგენილი იყო ოდენ მეგრული, ხოფური, ვიწურ-არქაბული ან/და ათინურ-ართაშენული კილოების ფორმით, ე.ი. ქვესისტემური სახით; შეთვისებულ ენას კი, რომელსაც ყველაზე ხშირად იყენებდნენ, წარმოადგენდა სამწიგნობრო რუსული. ამგვარ ინდივიდებშიაც, განათლების დონის ამაღლება პირდაპირ იწვევდა დედაენის (სახელდობრ — მეგრული, ვიწურ-არქაბული ან/და ათინურ-ართაშენული კილოების) დეფუქციონალიზაციას და ძირითად ენად რუსულის ქცევას, ე.ი. **სრულ ენობრივ ასიმილაციას**. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ როგორც წესი, **ორენოვანი ინდივიდები ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებს არ მიიჩნევდნენ ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილად (ეს იყო საბჭოთა ენობრივი პოლიტიკის ლოგიკური შედეგი); ამიტომაც, ვერ აცნობიერებდნენ სამწიგნობრო ქართული ენის ცოდნის გარდაუვალ აუცილებლობას**. ამგვარმა ვითარებამ და ყოვლად მცდარმა შეხედულებამ განსაკუთრებით დააზარალა აფხაზეთში მცხოვრები ლაზები — ამჟამად მათი უმრავლესობა სრულებით რუსულენოვანია. ოკუპაციის პირობებში, თითოეული მათგანი უფრო და უფრო კარგავს წინაპართა კულტურულ მემკვიდრეობასთან ისედაც მყიფე კავშირს და მენტალურადაც რუსდება.¹

¹ ზუსტად ასეთსავე მდგომარეობაშია თანამედროვე აფხაზი (აფსუა) ეთნოსიც რუსთაგან ოკუპირებულ აფხაზეთში: ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასაწყისში, რუსებმა მოახერხეს მათი დაპირისპირება ქართველებთან, რამაც პიკს საბჭოთა კავშირის დაშლის წინა პერიოდში მიაღწია. პარალელურად, საბჭოთა სისტემამ დიდად შეუწყო ხელი ეთნიკურ აფხაზთა შორის აფხაზურ-რუსული ორენოვნების (რუსული ენის დომინაციით) დანერგვა-ფეხმოკიდებას. სხვათა შორის, სწორედ ამან განაპირობა 1992 წელს მათი კოლაბორაციონიზმი რუს ოკუპანტებთან. დღეს,

აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სამეგრელოს (და სოფ. სარფის) მკვიდრნი დეეთნიზაციის ამგვარ საფრთხეს გადაურჩნენ გასული საუკუნის 30-იანი წლების II ნახევარში. იმხანად, საბჭოთა ხელისუფლება იძულებული გახდა, ანგარიში გაეწია რეალური ვითარებისათვის, ქართველი ერის ეროვნული ინტერესებისათვის, პროგრესულად მოაზროვნე ქართველ მამულიშვილთა (უპირველეს ყოვლისა — არნოლდ ჩიქობავას, კონსტანტინე გამსახურდიას, პოლიკარპე ხაინდრავას, ალი, აჰმედ და იბრაჰიმ თანდილაგების...) მართებული, მეცნიერულად არგუმენტირებული ურყევი პოზიციისათვის და სკოლებში სწავლების ენად შეინარჩუნა **სამწიგნობრო ქართული** (ამ საკითხის თაობაზე ვრცლად იხ.: ლაბაძე, 2013:52-55; ფუტყარაძე, 2019:69-91; გვანცელაძე და სხვები, 2024:116-266). ასევე — შეწყვიტა გაზეთების გამოცემა მეგრულ და ვიწურ-არქაბულ კილოებზე.

მამულიშვილებს რომ არ ემარჯვათ, სამეგრელოსა და სოფ. სარფში ამჟამინდელისაგან კარდინალურად განსხვავებული, მეტად სავალალო მდგომარეობა გვექნებოდა. საბჭოთა ხელისუფლების მიერ რეესტრიზებული (დამოუკიდებელ სამწიგნობრო ნორმებად მიჩნეული) მეგრული და ვიწურ-არქაბული რეალურად ვერ იტვირთავდა ენის ისეთ ფუნქციას, როგორიცაა **პლურისფერულობა** — ცხოვრების ყველა სფეროში სხვა ენათათვის მყარი კონკურენციის გაწევის უნარი — და, რალა თქმა უნდა, დათმობდა პოზიციებს რუსული ენის სასარგებლოდ. ცნობისათვის, **სახელდობრ ეს პროცესი განხორციელდა აფხაზეთში: საბჭოთა ხელისუფლებამ არსებით თავისებურებათა გაუთვალისწინებლად მოახდინა აფხაზურის (აფსშ⁰ა ||აფსგჟა ბგჟშ⁰ა) რეესტრიზაცია; ამის გამო, ხსენებულ ენას არათუ ვერ განუვითარდა პლურისფერული თვისებები, არამედ — თანდათანობით დაეკარგა ენდოგლოსური სიმყარეც, ანუ აფხაზურ ეთნოსოციუმში მისი პოზიციები საგრძნობლად შეირყა. საბოლოოდ, ეთნიკურმა**

რუსული ოკუპაციის პირობებში, აფხაზური ენა არათუ სრულად ვერ ფუნქციონირებს, არამედ — უფრო და უფრო კარგავს მეტყველთ (ვრცლად იხ.: გვანცელაძე, ჭავჭავაძე, 2021:60-131).

აფხაზებმა ყოველ მომდევნო თაობაში მასობრივად შეითვისეს რუსული ენა.

ამგვარ ფონზე, ცხადია, დაისმის კითხვა: კერძოდ, რა და რა უნდა ჩაითვალოს არსებით (მნიშვნელოვან) თავისებურებებად ამა თუ იმ ენობრივი ერთეულის რეესტრიზების დროს? უპირატესად, ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, თუ როგორია მასზე მეტყველთა ეთნოკულტურული, ისტორიული და სოციალური მანანათებლები. ამ უკანასკნელთა დაწვრილებით გაანალიზების გარეშე, შესაძლებელია, აღმოჩნდეს ისე, რომ რეესტრიზებამ, ხელშეწყობის ნაცვლად, შეაფერხოს ენობრივი ერთეულის განვითარების პროცესი: მაგალითად, დასავლეთ ციმბირის მკვიდრთაგან ყველაზე მრავალრიცხოვანი ეთნოსის — ნენების დედაენა რუსეთში რეესტრიზებული იქნა გასული საუკუნის 30-იანი წლების დასაწყისში: შეიქმნა დამწერლობაც (ჯერ ლათინური, მერე კი — რუსული გრაფიკის საფუძველზე), დაიწყო გაზეთების გამოცემა და მთარგმნელობითი საქმიანობაც ნენურად; თუმცა, ამით ნენურ ენას არაფერი შეჰმატებია — პირიქით, დააკლდა კიდევაც: განათლების მიღების აუცილებლობის მომიზეზებით, დასაბამიდანვე ტუნდრაში მომთაბარეობას ჩვეული ნენები ხელისუფლებამ აიძულა, ბინადარ ცხოვრებაზე გადასულიყვნენ — დასახლებულიყვნენ დასახლებებში, სადაც საყოველთაოდ რუსული ენა იყო მიღებული, ირმების ჯოგები კი კოლმეურნეობებისთვის ჩაებარებინათ. ახალ, უცხო პირობებში აღმოჩენილმა ნენებმა დედაენას რუსული არჩიეს (მიუხედავად იმისა, რომ ნომინალურად მაინც, ჰქონდათ შესაძლებლობაც და უფლებაც, ნენურად მიეღოთ თუნდაც პირველდაწყებითი განათლება), რადგან მათი თვალთახედვით, ბინადარი ცხოვრება „რუსული წესი“ იყო. ნენურმა ენამ ფუნქციონირება და განვითარება განაგრძო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც დაიშალა საბჭოთა კავშირი, კოლმეურნეობებიც გაუქმდა, ნენებს კი უფლება მიეცათ, ჰყოლოდათ ირმების ჯოგები და ეცხოვრათ ტრადიციულად, მომთაბარე ცხოვრებით. დღესდღეობით, ნენური სამწიგნობრო ენის ფუნქციით, მართალია, თითქმის არც გამოიყენება, მაგრამ მომთაბარე ნენთა შორის შე-

სამჩნევი სიცოცხლისუნარიანობით გამოირჩევა (ნიკოლაევა, 2014:7; სალმინენი, 2024:2-4).

ზანთრი (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებზე მეტყველთა ეთნოკულტურული, ისტორიული და სოციალური მახასიათებლები არ განსხვავდება დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებზე მეტყველთა მახასიათებლებისგან. როგორც უკვე არაერთხელ ითქვა, სამწიგნობრო ქართული იმთავითვე მთელი ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ორიენტირია და წარმოადგენს ყოველთა ქართველთა დედაენას. მაშასადამე, **ზანთრი (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებიც ისევე, როგორც ყველა დანარჩენი ქვესისტემები, ფაქტობრივად, დასაბამიდანვე არსებობს და ვითარდება ერთიანი ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ორიენტირთან — სამწიგნობრო ქართულთან უწყვეტი ინტერფერენციისა და კონვერგენციის პირობებში; ამგვარი მდგომარეობა ზანთრი (მეგრულ-ლაზური) კილოებისათვის ბუნებრივია. ბუნებრივი მდგომარეობის ნებისმიერი ცვლილება შეაფერხებს მათი განვითარების პროცესს, რაც დაუშვებელია. ამიტომაც, აუცილებელია, მეგრულსაც, ხოფურსაც, ვიწურ-არქაბულსაც და ათინურ-ართაშენულსაც სათანადო მიკროსოციუმებში უცვლელად შეუნარჩუნდეს ის ფუნქცია, რაც საუკუნეთა განმავლობაში ჰქონდა და დღემდე აქვს. სხვაგვარად, ეს კილოები უსათუოდ დაჰკარგავს ენდოგლოსურ სიმყარეს, რასაც მოჰყვება მეგრელთა და ლაზთა სრული დეენიზაცია.**

აღსანიშნავია, რომ ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კილოები ენდოგლოსური სიმყარის დაკარგვის გზაზე უკვე დგას — თურქეთში (სადაც ლაზები ოფიციალურად არ ითვლებიან ეთნიკურ ქართველებად) გასული საუკუნის 90-იანი წლების ბოლოდან შექმნილია ე.წ. „ლაზური ანბანი“, თურქულ-ლათინური გრაფიკის საფუძველზე. მას, მართალია, მასობრივად არ იყენებენ (როგორც არაერთხელ ითქვა, პრესტიჟული სამწიგნობრო ენა თურქეთის მოქალაქე ლაზთათვის მხოლოდ და მხოლოდ თურქულია), მაგრამ წარმოდგენილია საცნობარო გამოცე-

მეგზში (ლექსიკონებში, გრამატიკებში... რომლებიც თურქეთში სწორედ გასული საუკუნის 90-იანი წლების ბოლოდან გამოჩნდა და კანტიკუნტად დღემდე გამოდის); ასევე — იმ სახელმძღვანელოებში, რომელთა მეშვეობითაც ლაზური მეტყველების არჩევით კურსს წარმართავენ სკოლებში „საყოფაცხოვრებო ენათა და კილოთა“ (თურქ.: Yaşayan diller ve lehçeler) საგანგებო სასწავლო პროგრამის ფარგლებში (2012 წლიდან).

ლაზური კილოებისთვის თურქულ-ლათინური გრაფიკის გამოყენება უაღრესად საფრთხის შემცველია სამი უმთავრესი მიზეზის გამო: 1) ერთი მხრივ — თურქული ენა, მეორე მხრივ — ლაზური კილოები გენეტიკურად სულ სხვადასხვაა, თანაც არათანაბარ პირობებში არსებობს და ვითარდება: თურქულის პრესტიჟი გაცილებით უფრო მაღალია, ვიდრე ლაზური კილოებისა. ასეთ ფონზე, მათთვის დამწერლობის ერთი და იმავე სისტემის მისადაგება აუცილებლად გამოიწვევს ლაზური კილოების ყველა ბგერის გადასხვაფერებას თურქულის უაღრესად თურქული ამჟობინოს, რაც საბოლოო დეენიზაციას ნიშნავს. 3) ქართული ანბანი ლაზებისთვისაც, რომლებიც ეთნიკურად ჭეშმარიტი ქართველები არიან, წინაპართა კულტურული მემკვიდრეობაა. ამდენად, მასზე ნებაყოფილობით უარის თქმა იგივეა, რაც მემკვიდრეობითი ჯაჭვის გაწყვეტა, საზღვარს გაღმა დარჩენილ თანამემამულეებთან ფსიქოემოციური ბმის გაქრობა, რის შედეგადაც ლაზური მეტყველება მარტოდ-მარტო აღმოჩნდება გლობალისტური გამოწვევების წინაშე. ამავდროულად, ზოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული კილოები საბოლოოდ გაწყვეტენ ისედაც უკვე შესამჩნევად შესუსტებულ კავშირს მეგრულ კილოსთანაც.

2.2. სვანური კილოები და მათი ადგილი ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა შორის

2.2.1. ზოგადი ცნობები. საქართველოს ერთ-ერთ ძირძველ კუთხეში — სვანეთში გავრცელებული სვანური კილოები წარმოადგენს ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილს. დღესდღეობით, თითოეული სვანური კილო შესამჩნევად დაშორებულია არათუ სამწიგნობრო ენას, არამედ — დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებსაც; ეს გამოწვეულია, უპირველეს ყოვლისა, სვანეთისთვის დამახასიათებელი რელიეფური თავისებურებებით. ამავე მიზეზით, სვანური კილოები (და მათი კილოკავ-თქმები) საკმაოდ სხვაობენ ერთიმეორისგანაც. დავძენთ იმასაც, რომ ზოგადად, **სვანეთის კუთხური მეტყველებაც ისევე, როგორც საქართველოს დანარჩენ კუთხეთა მეტყველებანი, მუდამ ვითარდებოდა და დღესაც ვითარდება სამწიგნობრო ქართულის საფარქვეშ.** ასევე: სვანურ კილოებში დღემდე კარგადაა დაცული ის არქაული მორფოლოგიურ-სინტაქსური ან/და ლექსიკური თავისებურებანი, რაც იმთავითვე ახასიათებდა სამწიგნობრო ქართულ ენას, ამჟამად კი მოძველებულია ან საერთოდ აღარ გვხვდება. მეორე მხრივ, **სვანურ კილოთათვის დამახასიათებელი გრამატიკული მოვლენების, ლექსიკური თუ ონომასტიკური ერთეულების ამოსავალი ვარიანტები დღემდე ცოცხალია სამწიგნობრო ენაში** (დაწვრილებით ამის თაობაზე იხ. ქვემოთ).

პირველად, სვანურ კილოთა განდასება სცადა ნ. მარმა, რომელმაც გამოჰყო ოთხი კილო: **ზემოენგურული, ქვემოენგურული, ლაშხური და ლენტეხური.** ზემოენგურული კილოს ძირითად ნიშნებად მან მიიჩნია გრძელი და პალატალიზებული („უძლალუტიზებული“) ხმოვნების არსებობა; ასევე — სადა ხმოვნების მიდრეკილება რედუქციისკენ. ქვემოენგურული კილოს ძირითად ნიშნებად: ხმოვანთა სიგრძის გაქრობა, პალატალიზებული ხმოვნების არსებობა, სადა ხმოვნების მიდრეკილება რედუქციისკენ; ლაშხური კილოს ძირითად ნიშნებად: გრძელ ხმოვანთა არსებობა,

პალატალიზებული ხმოვნების არარსებობა, სადა ხმოვნების მიდრეკილება რედუქციისკენ; ლენტეხური კილოს ძირითად ნიშნებად კი მიიჩნია გრძელ და პალატალიზებულ ხმოვანთა არსებობა და სადა ხმოვნების სიმყარე ანუ რედუქციის არარსებობა (მარი, 1913b:15-16). მაშასადამე, ქართულ-მოტლანდიური წარმომავლობის რუსმა მეცნიერმა გაითვალისწინა არა თემურ-ტერიტორიული, არამედ — უპირველეს ყოვლისა, ფონეტიკური პრინციპი.

მარისეული პრინციპი უკრიტიკოდ გაიზიარა მისმა ყოფილმა მოწაფემ — ა.შანიძემ (1925:171-172), რომელმაც შეცვალა მხოლოდ ზემოენგურულ და ქვემოენგურულ კილოთა დასახელებები; სხვა მხრივ, ყველაფერი უცვლელად დატოვა. მისი შეხედულებითაც, სვანთა კუთხურ მეტყველებას შეადგენდა ოთხი კილო:

ბალსზემოური, ბალსქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური.

ქართულ ენათმეცნიერებაში ეს თვალსაზრისი მყარად დამკვიდრდა; თანაც, იმავეითვე დაუკავშირდა არა ნ. მარის, არამედ — ა. შანიძის სახელს, რადგანაც მეცნიერულად სწორედ ამ უკანასკნელმა განავითარა ის.¹

აქვე უნდა ითქვას, რომ მარი-შანიძის განდასება თანამიმდევრულობით არ გამოირჩევა — ფონე-ტიკური პრინციპი ბოლომდე არცაა დაცული: „ჩოლური ცალკე კილოს არ წარმოადგენს. ენობრივად იგი ორ ნაწილად განიყოფება: ზემო ნაწილი ლაშხურის კილოკავია ხოლო ქვემო ნაწილი კი (სოფ. საყდარი, ბულეში, მუწდი) ლენტეხურისა. თუმცა უნდა აღვნიშნო ისიც, რომ ზემო ჩოლურულში უმლაუტებიც არის, რომელიც მას ლენტეხურთან აახლოვებს, ხოლო ქვემო² ჩოლურულში გრძელი ხმოვნებიც არის, რაიცა მას ლაშხურთან აკავშირებს“ (შანიძე, 1925:171, სქოლიო)

¹ მით უმეტეს, რომ გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან, სსრკ-ში მარიზმი საერთოდ უკუადგეს, როგორც არამეცნიერული დოქტრინა (იხ. აქვე შესავალი).

² ეს სიტყვა დამოწმებული ნაშრომის პირვანდელ (1925 წლის) ტექსტში გამორჩენილია, 1981 წლის პუბლიკაციაში (იხ. ა. შანიძის თხზულებათა თორმეტტომეულის II ტომი, გვ. 321, სქოლიო) — აღდგენილი; ამიტომაც აქ კვადრატულ ფრჩხილებში აღარ ვსვამთ.

— ამ შენიშვნიდან გამომდინარე, ა. შანიძეს ქვემო სვანეთის ერთ-ერთი ისტორიული თემის — ჩოლურის მეტყველების კლასიფიკაცია აღარ მოუხდენია იმ პრინციპით, რითაც ზემოთ ჩამოთვლილი ოთხი კილო გამოჰყო; არადა, შემდგომი პერიოდის ენათმეცნიერთა (ვ. თოფურია, ალ. ონიანი, მ. სალლიანი, ნ. შავრეშიანი...) გამოკვლევებმა ნათელჰყო, რომ **ჩოლურულიც**, **ლაშურისა** და **ლენტეხურის** მსგავსად, ცალკე სვანურ კილოს წარმოადგენს.

გარდა ამისა, ა. შანიძეს არ უკვლევია მდ. კოდორის ხეობის ზემოწელში (დალში) გავრცელებული სვანური მეტყველება, რომელიც გარდამავალია ბალსქვემოურიდან ბალსზემოურისკენ. დღემდე, **დალური** ანუ **კოდორული** მიიჩნეოდა ე.წ. „ნარევ“ კილოურ ერთეულად (ქალდანი, 1970:82-92), მაგრამ ამჟამად შეიძლება ითქვას, რომ ისიც ცალკე სვანური კილოა, რომელიც უკვე თვალსაჩინოდ განსხვავდება როგორც ბალსზემოურისგან, ისე — ბალსქვემოურისგანაც (მიუხედავად იმისა, რომ ამ უკანასკნელთან შედარებით უფრო ახლოსაა). ღირსსაცნობია, რომ **კოდორის ხეობის ზემოწელი, რომლის სვანური სახელწოდებაცაა „დალ“, ოდითგანვე სვანეთის ნაწილი იყო და არა აფხაზეთისა; ოღონდ შუა საუკუნეებში იქაური წარჩინებული გვარის — მარუშისძეების || მარუშიანების წარმომადგენლები მთავარ შერვაშიძეს დაექვემდებარნენ, მოგვიანებით კი შეითვისეს ჩრდილო კავკასიელი აფსუა-აბაზების (რომლებთანაც ადრევე ჰქონდათ ურთიერთობა) ენა. ზოგადად, დალში სულ იყო გავრცელებული სვანური მეტყველება და სვანეთის დანარჩენი თემებიდან იქ (და პირიქით) მოსახლეობის გადანაცვლება-გადმონაცვლებაც სულ ხდებოდა.**

მაშასადამე, უწინდელი ოთხის ნაცვლად უნდა გამოიყოს ექვსი სვანური კილო: **ბალსზემოური, ბალსქვემოური, დალური ანუ კოდორული, ლენტეხური, ჩოლურული** და **ლაშური**. ამათგან, პირველი ორი გავრცელებულია ისტორიულ ზემო სვანეთში (რომელიც, თავის მხრივ, ამჟამად შეადგენს სამეგრელო-ზემო სვანეთის მხარის მესტიის მუნიციპალიტეტს). დასახელებებს საფუძვლად უდევს ორონიმი **ბალი (ბალ)** — ასე ეწოდება

ქედს, რომელიც ერთიმეორისგან ყოფს **ლატალისა** და **ბეჩოს** ისტორიულ თემებს. ზემო სვანების გაგებით, ბალსზემო თემები (**ბალგენჟინს სოფლარ** [ბზმ.], **ბალგენჟინაშ სოფლარ** [ბქვ.]) იგივეა, რაც უბატონო (თავისუფალი) სვანეთი, ხოლო ბალსქვემო თემები (**ბალგენჩუნს სოფლარ** [ბზმ.], **ბალგენჩუნაშ სოფლარ** [ბქვ.]) კი — იგივეა, რაც სადადეშქელიანო სვანეთი. აქედან გამომდინარე, ბალსზემოური კილო გავრცელებულია მესტიის მუნიციპალიტეტის აღმოსავლეთ ნაწილში, ბალსქვემოური — დასავლეთ ნაწილში. ამ უკანასკნელის დასავლეთით (აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის გულრიფშის მუნიციპალიტეტის იმ ნაწილში, რომელიც 2008 წლიდან ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ) გავრცელებულია **დალური ანუ კოდორული**. დანარჩენი სამი კილო: **ლენტეხური**, **ჩოლური** და **ლაშხური** გავრცელებულია ისტორიულ ქვემო სვანეთში — დღევანდელი რაჭა-ლეჩხუმისა და ქვემო სვანეთის მხარის ლენტეხის მუნიციპალიტეტში. კილოთა დასახელებები მომდინარეობს ისტორიულ თემთა სახელწოდებებისაგან: **ლენტეხა** (> || **ლენტხა** || **ლეღტხა**) ლენტეხი, **ჩოლირ** (< || **ჩოლური**) ჩოლური და **ლაშხ** ლაშხეთი.

სხვაგვარად თუ ვიტყვით, ბალსზემოური და ბალსქვემოური გავრცელებულია მდ. ენგურის ზემოწელში, ლენტეხური, ჩოლური და ლაშხური — მდ. ცხენისწყლის ზემოწელში, ხოლო დალური ანუ კოდორული კი — როგორც უკვე ითქვა, მდ. კოდორის ზემოწელში. მთელი ეს ტერიტორია ისტორიულად შეადგენს **სვანეთს (შვან)**. აღსანიშნავია ისიც, რომ 1858 წლამდე, სადადეშქელიანო სვანეთის შემადგენლობაში შედიოდა იალბუჯის მთის მიმდებარე ტერიტორიაც, რომელსაც სვანები დღემდე **ქოლარ**‘ს უწოდებენ. 1858 წლიდან ეს მიწა რუსებმა თერგის ოლქს შეუერთეს და ბალყარელებს გადასცეს. ამჟამადც ყაბარდო-ბალყარეთის რესპუბლიკის (რუსეთის ფედერაცია) შემადგენლობაშია და ბალყარელთა საცხოვრისის ნაწილად მიიჩნევა. ზოგადად, თანამედროვე ბალყარელთა და ყარაჩაელებს შორის საკმაოდ ბევრი გვარია ქართული (სვანური) წარმომავლობისა.

სვანეთის სხვადასხვა ისტორიული თემების წარმომადგენლები ოდითგანვე მრავლად სახლდებოდნენ საქართველოს დანარჩენ კუთხეებში.¹ დღესდღეობით, სვანეთიდან XX საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს წამოსულ ეკომიგრანტთა დასახლებები არის, ძირითადად, ქვემო ქართლსა და ქვემო იმერეთში. 2008 წლის ოკუპაციის შემდგომ, კოდორის ხეობის მკვიდრთა ნაწილი დევნილად იქცა და თავი შეაფარა დიდ ქალაქებს. როგორც ეკომიგრანტთა შთამომავლების, ისე — დევნილების უმრავლესობა ყოფაში ინარჩუნებს სვანურ კილოებს. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ თუ დევნილთა სვანური მეტყველება დალური ანუ კოდორული კილოს ფარგლებში თითქმის არაფრით გამოირჩევა, ეკომიგრანტთა შთამომავლების სვანური მეტყველება უკვე ავლენს გარკვეულ თავისებურებებს, რაც მეტად და მეტად იქცევის თანამედროვე მკვლევართა ყურადღებას (შავრეშიანი, 2013:2-4).

ექვსივე სვანურ კილოში გამოიყოფა კილოკავები. მაგალითად, ბალსზემოურში გვაქვს: **უმგულური, კალური, წვირმული, იფარული, ლენჭერული, მესტიური, მულახური, ლატალური**; ბალსქვემოურში გვაქვს: **ბეჩოური, ცხუმარული, ეცერული, ლახამულურ-ხაიშური, ფარული, ჩუბენეური**; დალურში ანუ კოდორულში: **ზემოდალური (ზემოკოდორული), ქვემოდალური (ქვემოკოდორული)**; ლენტეხურში: **ლენტეხურ-გულიდური, ხოფურული, ხელედური და რცხმელურული**; ჩოლურულში: **ზემოჩოლურული და ქვემოჩოლურული**; ლაშხურში: **ჟახუნდერულ-სასაშური, ჩიხარეშული, ცენური**. კილოკავები მეტნაკლებად შესამჩნევ სხვაობას გვიჩვენებს ფონეტიკაში, მორფოლოგიასა და, განსაკუთრებით — ლექსიკაში; შედარებით იშვიათად — სინტაქსშიაც. განვიხილოთ თითოეული მათგანი უფრო დაწვრილებით:

¹ მაგალითად, XIX საუკუნის II ნახევარში, ზემო სვანეთის იფარის თემიდან გადმოსულთა მიერაა დაარსებული სოფელი **კახ-იფარი**, რომელიც შედის კახეთის მხარის თელავის მუნიციპალიტეტში. აღნიშნული პერიოდისგანვე დასახლებულან ბალსქვემო თემებიდან გადმოსული სვანები გუდაუთის მუნიციპალიტეტის სოფ. **ოთხარაში**.

უშგულური გავრცელებულია **უშგულის თემის** სოფლებში: **ჩაჟაშ** ჩაჟაში (თემის ცენტრია), **ლამჭურიშ** ლამჭურიში, **მურყვმელ** მურყვმელი, **ჟიბჟანი** ჟიბიანი, **ჩიბიბანი** ჩიბიბანი. უშგული სვანეთის ყველაზე მაღალმთიანი თემია; ამიტომაც, უშგულური აშკარად გამოირჩევა ბალსზემოური კილოს კილოკავებს შორის, რადგან ყველაზე მეტი თავისებურებით ხასიათდება. მას გარკვეული შეხების წერტილები აქვს ლაშხურ კილოსთან. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ უშგულის თემის მოსახლეთა ერთი ნაწილი გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან ეკომიგრანტებად იქცა და ქვემო ქართლში გადასახლება მოუწია. მათი შთამომავლები იქ დღემდე, ყოფაში ინარჩუნებენ უშგულურ კილოკავს.

კალური გავრცელებულია კალის თემის სოფლებში: **ლალხორ** ლალხორი, **დავბერ** დავბერი, **ვიჩნაშ** ვიჩნაში, **იფრალ** იფრალი, **გალდე** ხალდე, **ჰე** ზე. უწინ ამავე თემის სოფლები იყო **აგრად** აგრადი და **ლასკრალ** ლასკრალი, მაგრამ იქ დღესდღეობით აღარავინ სახლობს. ასევე: 1875 წლის ანტირუსული აჯანყების ჩახშობის შემდგომ, ვიდრე გასული საუკუნის 90-იან წლებამდე ხალდეში აკრძალული იყო დასახლება. ამჟამად იქ სახლობს ერთი ოჯახი. კალური კილოკავი ახლოა უშგულურთან.

წვირმულ-იფარული გავრცელებულია **წვირმისა** და **იფარის თემებში**. წვირმის თემის სოფლებია: **წვირმი** წვირმი, **დელ** იელი, **ასკარტ** ასკარტი, **ჩობან** ჩობანი, **აც** აცი; იფარის თემის სოფლებია: **ბოგრეშ** ბოგრეში, **ჰადიშ** ადიში, **ზეგან** ზეგანი, **ნაკიფარ** ნაკიფარი; ზოგადად, წვირმულ-იფარული კილოკავი წვირმული და იფარული თემების ნაერთია.

ლენჯერული გავრცელებულია **ლენჯერის თემის** სოფლებში: **ლემსია** ლემსია, **კაჟერ** კაერი, **ნესგუნ** ნესგუნი, **ლაშთხვერ** ლაშთხვერი, **ქაშვეთ** ქაშვეთი, **სოლ** სოლი, **ჰეშკილ II** **ხეშკილ** ჰეშკილი; ამ კილოკავის თემები ერთიმეორისაგან მინიმალურად სხვაობენ. განსხვავების A და Z წერტილებს ქმნის თემის ცენტრის — ლემსიას და მისგან ყველაზე დაშორებული სოფლის — ჰეშკილის მეტყველება. აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ გასული საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოდან მოყოლებული, თემის მოსახლეობა

მცირდება, რაც ბუნებრივია, გავლენას ახდენს ენობრივ ვითარებაზეც.

მესტიური გავრცელებულია დაბა მესტიაში, რომელიც მოიცავს ყოფილი **სეტის თემის** სოფლებს: **სეტ** სეტი, **ლაღშ** ლაღაში, **ლანჩვალ** ლანჩვალი, **ლესთაგ** ლესთაგი. იქიდან გამომდინარე, რომ დაბა მესტია უკანასკნელი 100 წლის განმავლობაში ზემო სვანეთის ადმინისტრაციული ცენტრია და იქ სახლობენ როგორც ბალსზემოურის, ისე — ბალსქვემოურის სხვადასხვა კილოკავებზე მეტყველნი, მესტიური კილოკავი ხასიათდება ნარევი მეტყველებისთვის ნიშანდობლივი თავისებურებებით, თუმცა ეს მას არ გამოჰყოფს ბალსზემოური კილოსაგან.

მულახური გავრცელებულია **მულახის თემის** სოფლებში: **ჭოლშ** ჭოლაში, **არცხელ** არცხელი, **ზარდლშ** ზარდლაში, **ლახირ** ლახირი, **მაჯვდმერ** მაჯვდიერი, **მერშკელ** მურშკელი, **ჟაბეშ** ჟაბეში, **ჟამგშ** ჟამუში, **ღებბრა** ღებბრა, **ჩვანძან** ჩვაბიანი, **ცაღლშ** ცაღლაში, **მეჟალ** მუჟალი. თითოეული სოფლის მეტყველება წარმოადგენს ცალკე თქმას, რომელთაგან მეტ-ნაკლებად გამოირჩეულია ლახირული; ზოგადად, თქმები ერთმანეთისგან მცირედ სხვაობენ.

ლატალური ბალსზემოურის დანარჩენ კილოკავებთან შედარებით, მეტად უახლოვდება მეზობელ ბეჩოურს (რომელიც ბალსქვემოური კილოს კილოკავია), თუმცაღა რამდენიმე არსებითი ნიშნით განსხვავდება მისგანაც (შარაძენიძე, 1970:45-81). ლატალური კილოკავი გავრცელებულია **ლატალის თემის** სოფლებში: **ძანშ** ენაში, **იფხ** იფხი, **კვანჭძანარ** კვანჭიანარი, **ლახუშდ** ლახუშდი, **ლჰილ** ლაჰილი, **ლელბაგ** ლელბაგი, **ლემუკვ** ლემუკვი, **მაცხვარიშ** მაცხვარიში, **ნანყვამ-ზაგრალ** ნანყვამ-ზაგრალი, **სიდძანარ** სიდიანარი, **შყალერ** შყალერი; თემის ცენტრია **ძანშ** ენაში. ზოგადად, თითოეული სოფლის მეტყველება ცალკეულ თქმას წარმოადგენს. ზოგადად, უნდა ითქვას ისიც, რომ ლატალის თემს უკავია ზემო სვანეთის ცენტრალური ნაწილი — ყველაზე ნაყოფიერი მიწები; იქ ოდითგანვე მეტი იყო მოსახლეობაც (დანარჩენ თემებთან შედარებით).

ბეჩოური ბალსქვემოური კილოს აღმოსავლეთ განაპირა კილოკავია. გავრცელებულია **ბეჩოს თემის** სოფლებში: **დოლასვიფ** დოლასვიფი (თემის ცენტრია), **ბაგვდანარ** ბაგვდანარი, **გალაშ** გალაში, **დოლ** დოლი, **მაზერ** მაზერი, **ლანხერი** ლანხერი, **ნაშდქოლ** ნაშდქოლი, **ტეებიშ** ტეებიში, **უშხვანარ** უშხვანარი, **ქართვანი** ქართვანი, **ცხეკვანი** ცხეკვანი, **ჭკიდანარ** ჭკიდანარი, **ჭოხულდ** ჭოხულდი. ბეჩოურ კილოკავზე მეტყველებენ ასევე **ეცერის თემის** სოფელ **ჭებუდ** ჭებუდის მოსახლენიც. ზოგადად, თითოეული სოფლის მეტყველება ცალკე თქმას წარმოადგენს. თქმები მინიმალურად განსხვავდება ერთიმეორისგან. აღსანიშნავია ისიც, რომ რიგი არსებითი ნიშნით, ბეჩოური კილოკავი გამოირჩევა ბალსქვემოური კილოს დანარჩენ კილოკავთაგან, უახლოვდება რა მეზობლად გავრცელებულ ლატალურს, რომელიც, თავის მხრივ, ბალსქვემოური კილოს ერთ-ერთი კილოკავია.

ცხუმარული გავრცელებულია **ცხუმარის თემის** სოფლებში: **სვიფ** სვიფი (თემის ცენტრი), **ლაბსყლდ** ლაბსყლდი, **ლეზგარა** ლეზგარა, **მაგარდელ** მაგარდელი, **ტვიბერ** ტვიბერი, **ღვებლდ** ღვებლდი. ეს კილოკავიც ისევე, როგორც ბეჩოური, აშკარად გამორჩეულია ბალსქვემოურის კილოკავთა შორის — იმდენად, რომ ზოგი მკვლევარი შერეულ მეტყველებადაც კი მიიჩნევდა. დღემდე, თითქმის ყველა სოფელში საგრძნობია განსხვავება უფროს, საშუალო და უმცროს თაობათა წარმომადგენლების მეტყველებაში. ცხუმარულის თქმები მინიმალურად სხვაობს ერთიმეორისაგან.

ეცერული გავრცელებულია **ეცერის თემის** სოფლებში: **ისკარ** ისკარი (თემის ცენტრია), **ბარში** ბარში, **გვალდერ** გვალდერი, **კალაშ** კალაში, **ლადრერ** ლადრერი, **ლანტელი** ლანტელი, **ლაშხრერ** ლაშხრერი, **უსგვირ** უსგვირი, **უღვალ** უღვალი, **ფხვტრერ** ფხვტრერი, **ქურაშ** ქურაში, **ცალანარ** ცალანარი, **ჭელირ** ჭელირი. თითოეული სოფლის მეტყველება წარმოადგენს ერთმანეთისგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებულ თქმას; გარდა ამისა, ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ ეცერული კილოკავი ადგილობრივ ბალსქვემოური სვანურის ერთგვარ ნიმუშადაც კი

მიიჩნევა. უფროს, საშუალო და უმცროს თაობათა წარმომადგენლების მეტყველებაში სხვაობა აქაც შესამჩნევია.

ლახამულურ-ხაიშური გავრცელებულია **ლახამულისა** და **ხაიშის თემებში**. **ლახამულის თემის** სოფლებია: **ლახმელ** ლახამულა, **გენწვიშ** გენწვიში, **დიზ** დიზი, **თოთელეშ** თოთელეში, **ნოდაშ** ნოდაში, **ნოდარ-კეცლან** ნოდარ-კეცლანი, **ჩვიბე იფარ** ქვედა იფარი, **შდგხირ** შდგხირი, **კელრა** ხელრა, **ჰამაშ** ჰამაში. **ხაიშის თემის** სოფლებია: **გაიშდ** ხაიში, **ეჩხენიშ** გაიშდ გაღმა ხაიში, **ჟაბე გაიშდ** ზედა ხაიში, **ბარჯაშ** ბარჯაში, **ჟაბე ვედ** ზედა ვედი, **ჩვაბე ვედ** ქვედა ვედი, **ჟიბე ვედ** ზემო ვედი, **თოთან** თოთანი, **იღლიან** იღლიანი, **ლალხორაშ** ლალხორალი, **ლაგან** ლახანი, **ლგხი** ლუხი, **მგხაშურა** მუხაშურა, **ნაკ** ნაკი, **ნალქორვან** ნალქორვალი, **ჟაბე წვირმინდ** ზედა წვირმინდი, **ჩვაბე წვირმინდ** ქვედა წვირმინდი, **ნანყბულ** ნანყბული, **სკორმეთ** სკორმეთი, **შგედი** შგედი, **ციცხვარ** ციცხვარი, **ჯორკვარ** ჯორკვარი. ლახამულურ-ხაიშურს ბალსქვემოურის კილოკავთა შორის ყველაზე მეტი თავისებურება ახასიათებს როგორც ფონეტიკასა და მორფოლოგიაში (ქალდანი, 1953:137-195; ქალდანი, 1956:161-177), ისე — ლექსიკაში. ნიშანდობლივია, რომ ლახამულის და ხაიშის თემებში დამკვიდრებული ზოგი გვარი (ჰკადუა, ქობალია...) წარმოშობით სამეგრელოდანაა. საერთოდ, ორივე თემის საკმაოდ ბევრი მცხოვრები ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშური კილოკავის პარალელურად ფლობს აგრეთვე **მეგრულ კილოსაც**, რამდენადაც მჭიდრო ეკონომიკური კავშირი აქვს უფრო ჯვართან, წალენჯიხასთან ან/და ზუგდიდთან, ვიდრე მესტიასთან. სვანურ-მეგრული დიგლოსია განსაკუთრებით შესამჩნევია სოფელ იღლიანში, სადაც პრაქტიკულად, ნებისმიერი მოსახლე თანაბრად ფლობს ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავს და მეგრული კილოს დასავლურ-ოდიშური კილოკავის ჯვარულ თქმას.

ფარული გავრცელებულია **ფარის თემის** სოფლებში: **ფარ** ფარი, **ზაგარ** ზაგარი, **ჟაბე ლგჰა** ზედა ლუჰა, **ჩვაბე ლგჰა** ქვედა ლუჰა, **კაცხ** კაცხი, **ლამხერ** ლამხერი, **ლწყერი** ლაყერი, **სვიფ** სვიფი, **ფაღედ** ფაღედი, **ყვანა** ყვანა, **ხოსარარ** ხოსრარი. ამ კილოკავ-

ში თქმები ნაკლებად გამოიყოფა, თუმცაღა საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების მეტყველებათა შორის.

ჩუბეხეური გავრცელებულია **ჭუბერის** და **ნაკრას თემებში**. **ჭუბერის თემის** სოფლებია: **ჟიბე მწარლი** ზემო მარლი, **ჩუბე მწარლი** ქვემო მარლი, **ლწარილწარ** ლარილარი, **დევერა** დევრა, **ლახწამ** ლახამი, **ლეკგლმწახი** ლეკალმახი, **ლეწვერ** ლეწვერი, **სგურიშ** სგურიში, **ტიტა** ტიტა, **ყარ** ყარი. **ნაკრას თემის** სოფლებია: **ნაკრა** ნაკრა, **წანილ** ანილი, **თავრწარ** თავრალი, **კვიცწანი** კვიცანი, **კიჩხგლდწამ** კიჩხულდამი, **ლწმწარწამ** ლაწმწარამი, **ლაწომბა** ლაწომბა, **ლენკვწამ** ლენკვამი, **ჩუბწარ** ჩუბარი, **ცალერ** ცალერი, **ხერხვწამ** ხერხვამი. კილოკავის ფარგლებში, თითოეული თემის მეტყველება ცალკე თქმას წარმოადგენს; მათ შორის განსხვავება მინიმალურია. აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩუბეხეური ბალსქვემოურის განაპირა კილოკავია, ესაზღვრება დაღურ ანუ კოდორულ კილოს და, ბუნებრივია, მრავალი საზიარო ფორმა აქვს მასთან.

ზემოდაღური (ზემოკოდორული) გავრცელებულია მდინარე კოდორის ზემოწელში (დაღის ხეობაში), აჟარის მუნიციპალიტეტის შემდეგ სოფლებში: **ომარიშწალ** ომარიშალი, **გვანდრა** გვანდრა, **ლერსგვენ გენწვიშ** მარჯვენა გენწვიში, **ლერთენ გენწვიშ** მარცხენა გენწვიში, **ტვიბრაშერ** ტვიბრაშერი, **ხუტია** ხუტია, **საკენ** საკენი; დაღურის ანუ კოდორულის ეს კილოკავი ესაზღვრება ბალსქვემოურის ჩუბეხეურ კილოკავს (კერძოდ — მის ჭუბერულ თქმას), რომელსაც გარკვეულწილად უახლოვდება კიდევაც. ზემოდაღურის თქმები მინიმალურად განსხვავდება ერთმანეთისგან. აქვე დავძენთ, რომ 2008 წლის 12 აგვისტოდან მოყოლებული, დაღის ხეობის მთელი ტერიტორია ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის მიერ და მკვიდრ მოსახლეთა დიდი ნაწილი ლტოლვილადაა ქცეული.

ქვემოდაღური (ქვემოკოდორული) გავრცელებულია იმავე აჟარის მუნიციპალიტეტის ქვედა სოფლებში: **ჟიბე აჟარა** ქვემო აჟარა, **ჩუბე აჟარა** ქვემო აჟარა, **ნენსგწამ** აჟარა შუა აჟარა, **ნაწწარ** ნაწარი, **მგრამბა** მგრამბა, **ხეწკვარა** ხეწკვარა, **ბეძგგერ** ბუ-

ძღუერი, **ჟიბე ზგმა** ზემო ზიმა, **ჩუბე ზგმა** ქვემო ზიმა, **ბგჩგვგრ** ბუჩუყური, **ლერსგვენ ტიშ** მარჯვენა პტიში, **ლერთენ ტიშ** მარცხენა პტიში, **შაფათკვარა** შაფათკვარა, **ქვაბჩარა** ქვაბჩარა, **ჩხალთა** ჩხალთა. რუსეთ-საქართველოს ომის 2008 წლის მონაკვეთამდე, ზოგ სოფელში ქართველებთან ერთად, მცირე რაოდენობით სახლობდნენ არაქართველებიც; 2008 წლის შემდგომ კი დემოგრაფიული ვითარება ყველგან ერთობ შეცვლილია. უნდა ითქვას ისიც, რომ ქვემოდალურ (ქვემოკოდორულ) კილოკავში მეტად შეიგრძნობა ბალსქვემოური და ბალსზემოური კილოების თავისებურებათა აღრევა.

ლენტეხურ-გულიდური გავრცელებულია დაბა **ლენტეხა** ლენტეხში, ასევე — მიმდებარე სოფლებში: **ბაბილ** ბაბილი, **გულიდ** გულიდა, **კახგრ** კახურა, **ლასკანდვირ** ლასკადურა, **ლექვსვირ** ლექსურა, **მაცხვარლამეზგრ** მაცხვარლამეზური, **მელილ** მელურა, **ყარიშ** ყარიში. ეს კილოკავი ადგილობრივ ლენტეხური კილოს ერთგვარ ნიმუშადაც კი მიიჩნევა. თითოეული სოფლის მეტყველება ცალკე თქმას წარმოადგენს, თუმცა მათ შორის სხვაობა მინიმალურია.

ხოფურული გავრცელებულია ლენტეხისვე მუნიციპალიტეტის შემდეგ სოფლებში: **ჯოფირ** ხოფური, **ლამანაშვირ** ლამანაშური, **მაზაშ** მაზაში, **ნანარ** ნანარი, **წიფლჰაკიარ** წიფლაკაკია. ამ კილოკავში თქმები ნაკლებად გამოიყოფა, თუმცაღა საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების მეტყველებათა შორის.

ხელედური გავრცელებულია ლენტეხისვე მუნიციპალიტეტის შემდეგ სოფლებში: **ველედ** ხელედი, **ბავარ** ბავარი, **ლესემა** ლესემა, **ფაყ** ფაყი, **მანანავირ** მანანაური, **ცხემალდ** ცხუმალდი, **წანაშ** წანაში, **გაჩეშ** ხაჩეში. ამ კილოკავშიც ასევეა — თქმები ნაკლებად გამოიყოფა, თუმცაღა საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების მეტყველებათა შორის.

რცხმელურული გავრცელებულია ლენტეხის მუნიციპალიტეტის შემდეგ სოფლებში: **ცხუმელილ** რცხმელური, **გვიმბარალ**

გვიმბრალა, **ლაღარვან** ლაღარვაში, **ყვედრეშ** ყვედრეში, **ნაშამუვარ** ნაშამუვარი (||ნაღომარი). ამ სოფლების მცხოვრებნი, ლენტეხურ კილოსთან ერთად ფლობენ აგრეთვე ლეჩხუმურ კილოსაც, რადგან მჭიდრო ეკონომიკური კავშირი აქვთ უფრო ცაგერთან, ვიდრე ლენტეხთან. რცხმელურულ კილოკავშიც საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების მეტყველებათა შორის. აღსანიშნავია ლეჩხუმური კილოს გავლენაც, რომელიც აქ უფრო შესამჩნევად იჩენს თავს, ვიდრე ლენტეხურისავე დანარჩენ კილოკავებში.

ზემოჩოლურული გავრცელებულია ჩოლურის თემის ზემო სოფლებში: **თეკალ** თეკალი, **ლეუშერ** ლეუშერი, **დურან** დურაში, **ტვიბ** ტვიბი, **ფანაგა** ფანაგა, **შტვილ** შტვილი, **ჭველინ** ჭველიერი, **ჭველფ** ჭველფი, **მამ** მამი. ჩოლურული კილოს ეს კილოკავი გარკვეულწილად ახლოსაა მეზობელ ლაშხურ კილოსთან (მისგან განსხვავდება მხოლოდ პალატალური ხმოვნების პოზიტივებით). აქაც მეტად საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების მეტყველებათა შორის: პირველთა მეტყველებაში უფრო მეტი თავისებურება დასტურდება, მეორენი და მესამენი კი ლენტეხური კილოს გავლენას განიცდიან, ვინაიდან უმრავლესობას სკოლა დაბა ლენტეხში აქვს დამთავრებული, ან იქ მუშაობს და ა.შ.

ქვემოჩოლურული გავრცელებულია ჩოლურის თემის ქვემო სოფლებში: **საყდარ** საყდარი, **ბულეშ** ბულეში, **მგწდი** მუწდი. ჩოლურული კილოს ეს კილოკავი ერთგვარად შუალედურ ადგილს იკავებს მეზობელ ლენტეხურ და ლაშხურ კილოებს შორის — უფრო მეტი საერთო ლენტეხურთან აქვს, ტერიტორიული სიახლოვის გამო, თუმცაღა გრძელი ხმოვნების პოზიტივებით ლაშხურს უახლოვდება. ტრადიციულად, აქაც საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების მეტყველებათა შორის.

ჟახუნდერულ-სასაშური გავრცელებულია ლაშხეთის თემის სოფლებში: **ჟახუნდერ** ჟახუნდერი, **სასან** სასაში, **ლამფალაშ** ლამფალაში, **ლეკოსანდ** ლეკოსანდი, **ლემზაგორ** ლემზაგორი,

ღჯი ლუჯი, მებეც მებეცი, ჩუკულ ჩუკული, ჰერია ხერია. ეს კილოკავი ადგილობრივ ლაშხური კილოს საუკეთესო ნიმუშად მიიჩნევა. ამასთან, თითოეული სოფლის მეტყველება ცალკე თქმას წარმოადგენს.

ჩიხარეშული გავრცელებულია ლაშხეთისავე თემის სოფლებში: **ჩიხარეშ** ჩიხარეში, **ახგლშენ** || **ახალშენ** ახალშენი, **ბენიერ** ბენიერი, **ლაშხარაშ** ლაშხარაში, **მარგვიშ** მარგვიში, **მახაშ** მახაში, **მელე** მელე, **ნაცულ** ნაცული, **ღობ** ღობი, **შგედი** შგედი. ეს კილოკავი მცირედლა სხვაობს ჟახუნდერულ-სასაშურისგან. საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების მეტყველებათა შორის.

ცენური დღესდღეობით, თითქმის გამქრალი კილოკავია. გავრცელებული იყო ლაშხეთის თემის სამ სოფელში: **ცენა** ცენა, **ყორულდაშ** ყორულდაში და **ზესხო** ზესხო; ამჟამად ცენასა და ყორულდაშში უკვე აღარავინ ცხოვრობს, ხოლო ზესხოში დარჩენილია მხოლოდ ერთი მოსახლე. 20 წლის წინათ, ცენაში ცხოვრობდა 60 კაცი, ზესხოში — 30. მათი მეტყველება ლაშხური იყო, თუმცა ძალუმაღ ეტყობოდა მეზობელი ბალსზემოური კილოს უშგულურ კილოკავთან კონტაქტის კვალიც.¹

როგორც ვხედავთ, ბალსზემოურიც, ბალსქვემოურიც, დალურიც ანუ კოდორულიც, ლენტეხურიც, ჩოლურულიცა და ლაშხურიც კილოკავურად საკმაოდ დიფერენცირებულია, მიუხედავად იმისა, რომ თითოეული მათგანი, დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) კილოთა უმრავლესობასთან შედარებით, მცირე ტერიტორიაზეა გავრცელებული. რასაკვირველია, **სვანურ კილოთა აშკარად გამოხატული კილოკავური დიფერენციაციის მთავარი განმაპირობებელი ფაქტორია სვანეთის მაღალმთიანი, ძნელად მისადგომი რელიეფი**, რომლის გამოისობითაც თვით ერთსა და იმავე კილოზე მეტყველ სოფლებს შორისაც კი ჭირდა მჭიდრო კონტაქტის დამყარება; სწორედ ამან გამოიწვია ერთმანეთისაგან

¹ სოფ. ზესხოში მოსახლეთა უმრავლესობა ისედაც უშგულელი იყო წარმომავლობით.

მეტ-ნაკლებად განსხვავებული კილოკავებისა თუ თქმების ჩამოყალიბება.

2.2.2. სვანურ კილოთა ძირითადი თავისებურებანი. სვანური კილოები სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს. მართალია, ბალსზემოურიც, ბალსქვემოურიც, დალურიც ანუ კოდორულიც, ლენტეხურიც, ჩოლურულიცა და ლაშხურიც სინქრონიულ დონეზე უფრო მეტად დაშორებულია თანამედროვე სამწიგნობრო ქართულ ენას, ვიდრე მეგრული, ხოფური, ვიჭურ-არქაბული და ათინურ-ართაშენული, რომლებიც წინა თავში მიმოვიხილეთ; დიაქრონიულ დონეზე კი, სვანურ კილოთა შემთხვევაშიაც, ცხადი ხდება, რომ სწორედ სამწიგნობრო ენაშია დღემდე დაცული ამოსავალი ვითარება. მაშასადამე, ექვსივე სვანური კილოსთვის ძირითადია იგივე სისტემურ-სტრუქტურული თავისებურებები, რაც ახასიათებს თანამედროვე სამწიგნობრო ქართულს, ან ახასიათებდა მის არქაულ ფორმას. ეს თავისებურებებია სახელდობრ:

ფონეტიკაში: ხმოვანთა სისტემა გართულებულია — ექვსივე სვანური კილოსათვის ძირითადია ექვსი სადა ხმოვანი: **ა, ე, ი, ო, უ** და **გ**. ამასთანავე, ბალსზემოურ, ლაშხურ და ჩოლურულ კილოებში მოიპოვება კიდევ ექვსი მარტივი გრძელი ხმოვანი: **ა, ე, ი, ო, უ** და **გ**. დალურში ანუ კოდორულში მარტივი გრძელი ხმოვნები თავს იჩენს მხოლოდ პოზიციურად, ხოლო ბალსქვემოურსა და ლენტეხურში კი საერთოდ არ არის. ბალსზემოურშიც, ბალსქვემოურშიც, დალურშიც ანუ კოდორულშიც, ლენტეხურშიც და ჩოლურულშიც არის პალატალიზებული მოკლე ხმოვნები: **ა, ო, უ**; ლაშხურს პალატალიზებული ხმოვნები საერთოდაც არ ახასიათებს, ხოლო ბალსქვემოურის ისეთ კილოკავში, როგორიცაა ლახამულურ-ხაიშური, პალატალურ ხმოვანთაგან სრულყოფილ ფონემას წარმოადგენს მხოლოდ **ა**. მხოლოდ ბალსზემოურს მოეპოვება სრულყოფილი ფონემის სტატუსის მქონე გრძელი პალატალიზებული ხმოვნები: **ა, ო, უ**; ეგვეე ხმოვნები მხოლოდ პოზიციურად გვხვდება დალურ ანუ კოდორულ და ჩოლურულ კილოებში. ამ

უკანასკნელ შემთხვევაში, არაა გამოსარიცხი ბალსზემოურ და ლაშხურ კილოთა პირდაპირი ან ირიბი გავლენაც.

სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყველაზე რთული ხმოვანთა სისტემა აქვს ბალსზემოურ კილოს: **ა, ე, ი, ო, უ, გ; ა, ე, ი, ო, უ, გ; ა, ო, უ; ა, ო, უ.** ყველა ამ ხმოვანს სრულყოფილი ფონემის სტატუსი აქვს. დალურ ანუ კოდორულ და ჩოლურულ კილოებშიც, არსებითად, ბალსზემოურის მსგავსი ხმოვანთა სისტემაა, ოღონდ როგორც მარტივი, ისე — პალატალური გრძელი ხმოვნები მხოლოდ და მხოლოდ პოზიციურადაა მიღებული, ე.ი. ფონემის სტატუსი არ აქვს.

დანარჩენ კილოთაგან, ლაშხურს აქვს მხოლოდ სადა და მარტივი გრძელი ხმოვნები: **ა, ე, ი, ო, უ, გ; ა, ე, ი, ო, უ, გ;** სხვა ტიპის ხმოვნები, როგორც უკვე აღინიშნა, ხსენებულ კილოს საერთოდ არ ახასიათებს. ბალსქვემოურსა და ლენტეხურს აქვთ მხოლოდ და მხოლოდ სადა და პალატალიზებული მოკლე ხმოვნები: **ა, ე, ი, ო, უ, გ და ა, ო, უ; ამათგან, ო, უ ხმოვნები ხშირად განიცდის ამგვარ ცვლილებებს: ო > ე (ბქვ.), ო > ვე (ლენტ.) და უ > ვი (ბქვ., ლენტ.).** ლაშხურ კილოში ხშირად იქ, სადაც დანარჩენ კილოებში წარმოდგენილია პალატალიზებული **ა (ა), გვაქვს ე (ე).** ეგვევ შესატყვისობა ბალსქვემოური კილოს კილოკავებშიაც იჩენს ხოლმე თავს, ბალსზემოური კილოს უშგულურ კილოკავში კი არაიშვიათია პირუკუ პროცესი: **ა (ა) < ე (ე).**

მაშასადამე, სვანურ კილოებში ხმოვან ბგერათა რაოდენობა მერყეობს 18-დან 9-მდე; რასაკვირველია, ესაა სინქრონიული ვითარება. დიაქრონიულად, ხმოვან ბგერათა (ფონემათა) რაოდენობა იმდენივე უნდა ყოფილიყო, რამდენიც დღემდე გვაქვს სამწიგნობრო ენაში. ეს მტკიცდება, უპირველეს ყოვლისა, იმიტ, რომ ბალსზემოურ, ლაშხურ, ჩოლურულ... კილოებზე შექმნილ ფოლკლორული პოეზიის ნიმუშებში, როგორც წესი, გრძელი ხმოვნები არ გვხვდება. ამავე თავისებურებაზე დაყრდნობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ **ცოცხალ სვანურ მეტყველებაში გრძელი ხმოვნების წარმოქმნა უნდა გამოეწვია ტონურ მახვილს.** პირველად ამაზე მიუთითა სერგი ჟღენტმა (1949:70-95); თუმცა, მცდარია მისეული დასკვნა: „სვანურს, ლატვიური ენის მსგავსად, გრძელ-

მახვილიანი ხმოვნები აქვს და არა გრძელი ხმოვნები“ (იქვე, გვ. 91) — საქმე ისაა, რომ ბალსჴემოურ, ლაშხურ, ჩოლურულ კილოებში (და არა — მთელ სვანურ მეტყველებაში) ხმოვნის სიგრძე დი-აქრონიულად ინტონაციით კია განპირობებული, მაგრამ სინქრონიულად უკვე ფონემის გამოსარჩევი ნიშანია; შდრ.: **მარე** „კაცი“ და **მარე** „მაგრამ“; **ქამ** „გარეთ“ და **ქამ** „ფერფლი“... (მსჯელობისათვის იხ.: ონიანი, 1998:27-28). ცნობისათვის: ტონური მახვილის გავლენით წარმოქმნილი, ოღონდ ფონემატური მნიშვნელობის არმქონე გრძელი ხმოვნები დაჩნდება ისეთ ქვესისტემებში, როგორებიცაა, მაგალითად: თუშური (უთურგაძე 1960:12), აჭარული (ნიჟარაძე 1975:20), ფერეიდნული (ჯორბენაძე 1989:543), მთიულური (ჩიქობავა 1937:34; ჯორბენაძე 1989:279; ჯორბენაძე 1998:28), ქართლური (ჯორბენაძე, 1989:293), კახური (ჯორბენაძე 1998:31-32), ტაოური (ჯანგავაძე, 2015:32-33) და ა.შ. სწორედ ამგვარი ვითარება უნდა ყოფილიყო ამოსავალი სვანურ კილოთათვისაც.

ჩვენეული ვარაუდის მართებულობას ცხადჴყოფს ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურებაც: ბალსჴემოურ კილოში, რომელსაც გრძელი ხმოვნები არ მოეპოვება, როგორც წესი, რედუქციას არ ექვემდებარება ის სადა ხმოვნები, რომელთა შესატყვისადაც ბალსჴემოურსა და ლაშხურში გრძელი ხმოვნები გვაქვს. პირველად ამაზე ყურადღება გაამახვილა ა. შანიძემ (1983:223 [სქოლიო]) და დაასკვნა: „ხმოვნების სიგრძე ლენტეხურსაც და ბალსჴემოურსაც ჰქონიათ, მაგრამ მათ იგი დაუკარგავთ დროთა განმავლობაში (ალბათ ქართულისა და მეგრულის გავლენით)“; ა. შანიძეზე დაყრდნობით კი, იგივე გაიმეორა ვ. თოფურიამაც (2002:240) „მამასადამე, **გრძელი ხმოვნები მთელი სვანურის დამახასიათებელი მოვლენა ჩანს**“. ჩვენი აზრით, ამგვარი ვარაუდი უმართებულოა. რეალურად, ბალსჴემოურსა და ლაშხურშიც სადა ხმოვნები უნდა გვქონოდა, რომლებიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ტონური მახვილის ჴემოქმედებით დაგრძელდნენ. ბალსჴემოურში (ან/და ლენტეხურში) მახვილი ტონური არ იყო, მაგრამ სიტყვებში იმავე მარცვლებს მოუდიოდა;

მახვილიანი ხმოვნები, ცხადია, არ ექვემდებარებოდა რედუქციას, არც გრძელდებოდა (დაგრძელდებოდა მხოლოდ მაშინ, თუკი მახვილი ტონური იქნებოდა); სწორედ ამიტომაც, ჩვენს დრომდე ამოსავალი — სადა სახით მოაღწია და ამგვარადვე ნარჩუნდება.

ამასთანავე, გასული საუკუნის 40-იანი წლების შუახანებში, ბალსზემოური კილოს ლატალურ კილოკავში ფრიად საყურადღებო მოვლენა დააფიქსირა თ. შარაძენიძემ (1970:47): „**მოკლეს-მოვნის სიტყვებში გაბმულ მეტყველებაში ზოგჯერ გრძელი ხმოვანი წარმოითქმის: სგწნიტვს ქწრთე ‘შემოირბინეს სახლში’; შდრ. ქორ ‘სახლი’. ლწწმომ კწჯწწწქა დწლ ‘დაუძახა კლდიდან დაღმა’ [შდრ. კოჯ ‘კლდე’]... ჯწწ ხაყა ‘ხარი ჰყავს’ შდრ. ჯწწ [‘ხარი’]... ყველა მოყვანილ მაგალითში ჩვეულებრივად მოკლე ხმოვანი იხმარება**“ (ხაზგასმები ჩემია — მ.ლ.); ხმოვნის პოზიციური დაგრძელება ლატალელების მეტყველებაში აქა-იქ ჩვენც შეგვინიშნავს. ვგონებთ, ნათელია, რომ **ლატალური კილოკავის ეს თავისებურება კიდევ ერთი მტკიცებულებაა ჩვენეული ვარაუდისთვის: პოზიციურად გრძელდება იმ მარცვლის სადა ხმოვანი, რომელსაც მოუდის ფრაზის მახვილი; ეს უკანასკნელიც, რაღა თქმა უნდა, ტონური იქნებოდა.** ფრაზის მახვილის გავლენით სადა ხმოვანთა პოზიციური დაგრძელება ზოგ სხვა ქვესისტემაშიც (მაგალითად: იმერულში, რაჭულში, კახურში...) აშკარად შესამჩნევია ხოლმე.

უდავოდ მეორეული წარმომავლობისაა, აგრეთვე, სვანურ კილოთა პალატალიზებული ხმოვნები. აღსანიშნავია, რომ ასეთი სახის ხმოვან ფონემათა არსებობა სვანურ კილოთა ქვეჯგუფს მკვეთრად განასხვავებს უშუალოდ მეზობელ კილოთაგან — ლეჩხუმურისგან, რაჭულისგან, მეგრულისგან... სამაგიეროდ, ხმოვანთა პალატალიზაციის მხრივ, სვანურ კილოებთან მეტად ახლოსაა აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული მოხეური ან/და სამცხურ-ჯავახური კილოები, თანამედროვე საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოქცეული ჰერული კილოები, ტაოური კილო ან/და ცენტრალურ ირანში გავრცელებული ფერეიდნული კილო. ამაში

იოლად დავრწმუნდებით, თუკი მათ მონაცემებს ერთმანეთს შევუდარებთ:

ა. შანიძის (1983:34) მართებული მოსაზრებით, სვანურში **ა**, **ო**, **უ** ხმოვნების პალატალიზაციას იწვევს მათი მომდევნო **ი** ან **ე**, რომლებიც შეიძლება მოკვეცილი ანდა რედუცირებულიც კი იყოს; მაგალითად: **დარ** „დარი“, **გოჭ** „გოჭი“, **ბუქ** || > **ბიქვ** „ქარი (ბუქი)“, **თოფარ** (< ***თოფარ-ე**) „თოფები“ ... ანალოგიური შემთხვევა მოხეურში დაადასტურა ი. ქავთარაძემ (1985:34): **ნუჟრი** > ***ნუჟრი** > **ნიჟერი**; ჩვენი აზრით, ტაოური კილოს ფორმებშიც **წოჟდა** „წავიდა“ და **შოჟდა** „შევიდა“ **ო**-ს პალატალიზაციას სწორედ აწ რედუცირებული **ი** უნდა იწვევდეს: **წავიდა** > **წოვიდა** > **წოჟდა**, **შავიდა** > **შოვიდა** > **შოჟდა**; შდრ. ასევე, ტაოურის სხვა ფორმებიც: **წოველ[ი]** „წავედი“, **შოველ[ი]** „შევედი“ — აქ პალატალიზაციის გამომწვევი **ე** რედუცირებული არ არის.

ბ. ქალდანი (1955:147) მიუთითებს, რომ ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავში წინამავალი ხმოვნის პალატალიზაციას იწვევს არა მხოლოდ პირველადი **ი** და **ე**, არამედ — თავად პალატალიზებული ხმოვანიც: **ნაჩჟან** (შდრ. ჩუბეხეურ კილოკავში: **ნაჩუნ**) „ძლიერ დანასველები“, **ლჟჟკჟუნა** (შდრ. ჩუბეხეურ კილოკავში: **ლჟჟკჟუნა**) „სახამხამებელი რამ“ ... ანალოგიური მოვლენა დასტურდება მოხეურშიც: **დაგვეხმარა** > **დაგოხმარა** > **დოგოხმარა** (ჯორბენაძე, 1989:264), ჰერულ კილოებში: **მოხველი** > **მოხოლი** > **მოხოლი** (კუზიბაბაშვილი, 2009:20-21) და ტაოურშიც: **შემოვიდა** > **შომოვიდა** > **შომოვიდა** (დადიანი, 2022:143) და ა.შ.

ამავდროულად, დადგენილია, რომ მოხეურსა და ჰერულ კილოებში (ისტორიულად — ფერეიდნულ კილოშიც) პალატალიზებული **ჲ** და **ჟ** ხმოვნები ძირითადად გვაქვს იქ, სადაც სამწიგნობრო ენაში წარმოდგენილია **ვე** (= **ჟე**) და **ვი** (= **ჟი**) კომპლექსები (ჯორბენაძე, 1989:264-265; 342-343; ფუტყარაძე, შეროზია, დადიანი, 2010:77-78). სვანურ კილოებში კი **ვე** (= **ჟე**) და **ვი** (= **ჟი**) კომპლექსები პალატალიზებული **ჲ** და **ჟ** ხმოვნების ცვლილების

პირველ საფეხურს წარმოადგენს (შანიძე, თოფურია, 1939:XX-XXI; ქალდანი, 1955:148-149); მაშასადამე, აშკარაა, რომ აქაც ერთსა და იმავე მოვლენასთან გვაქვს საქმე.

ყურადღებას იქცევს ასევე, პალატალიზებული **რ** და **ჟ** ხმოვნების **დელაბიალიზაციის** პროცესი, რაც განსაკუთრებით შესამჩნევია ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავში — **ღებ** (შდრ. ბეჩოურ კილოკავში: **ღობ**) „სკა“, **გეჭ** (შდრ. ბეჩოურში: **გოჭ**) „გოჭი“... (ვრცლად იხ.: ქალდანი, 1955:148-149); იდენტური მოვლენა დასტურდება მოხეურშიც: **ღაგვეძინა** > **ღგვეძინა** > **ღგვეძინა** || **ღოგვეძინა**, **ღაგვირჩა** > **ღაგურჩა** > **ღოგურჩა** > **ღოგვირჩა** (ჯორბენაძე, 1989:264-265) და ფერეიდულშიც: **ღვედი** > **ღედი**, **კვერცხი** > **კერცხი**, **წვიმა** > **წიმა**, **პირუტყვი** > **პირიტყვი**... (იმნაიშვილი, 1953:123; ჯორბენაძე, 1989:364-365). ამასთან, ფერეიდულში პალატალიზებული ხმოვნები ამჟამად უკვე აღარც კი მოგვეპოვება; სამცხურ-ჯავახურში კი დელაბიალიზებული და პალატალიზებული ხმოვნები პარალელურად შეიძლება შეგვხვდეს: **გორდი** || < **გორდი** „გვერდი“, **იმისთუნ** || < **იმისთუნ** „იმისთვის“ (მარტიროსოვი, 1984:13-14).

ამგვარად, აშკარად ჩანს, რომ **ხმოვანთა პალატალიზაცია** (ზოგიერთი მკვლევრის ტერმინოლოგიით — უმლაუტი) ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში საკმაოდ ფართოდ გავრცელებული მოვლენაა. იმავდროულად, ტერიტორიულად ერთმანეთისაგან გათიშულ ქართულ (ქარ-თველურ) ქვესისტემებში მისი გამომწვევი მიზეზებიცა და შემდგომი განვითარების ეტაპებიც იდენტურია. ხმოვანთა პალატალიზაცია მეზოსისტემურია სვანური, მესხური და ჰერული კილოები-სათვის, მიკროსისტემურია მოხეური კილოსათვის, ხოლო ფერეიდულ კილოში კი მხოლოდ დიაქრონიულ დონეზე დასტურდება. **ლაშხურის გარდა**, ყველა დანარჩენი სვანური კილოს თავისებურება მხოლოდ ისაა, რომ პალატალიზებულ ხმოვნებს ფონემატური მნიშვნელობა მისცემიათ; მაგალითად, შდრ.: **აქაჩ** „მოჭრა“ და **აქაჩ** „მოჭერი“; **ხატოტ** „ხელი შემოართყა“ და **ხატოტ** „ხელი შემოართყი“; **აშხუნ** „შეინახა“ და **აშხუნ** „შეინახე“... საყურადღე-

ბოა, რომ ლაშურ კილოში, რომელსაც ხმოვანთა პალატალიზება არ ახასიათებს, ამ ზმნურ ფორმათა შესატყვისად გვაქვს: **ანქაჩე** და **ანქაჩი, ხატოტე** და **ხატოტ, აღშხუნე** და **ათშხუნ...**

მაშასადამე, ფაქტია, რომ ლაშური დანარჩენ სვანურ კილოებს უპირისპირდება იმით, რომ საერთოდ არ მოეპოვება პალატალიზებული ხმოვნები. ისმის კითხვა: ამგვარი ვითარება ამოსავალია თუ მეორეული? ა. შანიძემ თავის დროზე აღნიშნა: „ლაშურმა არ იცის **ო**-ნისა და **უ**-ნის უმლაუტი, **ა**-ნის უმლაუტური სახე კი აქ **ე** არის და არა **ჲ**, როგორც სხვა კილოებში. **ლაშურში** ასეთი **ე** ზმნის ფორმებში გვხვდება, სახელებში კი უფრო იშვიათად; მაგალითად, [სხვა კილოთა] ბაჩ, ბაჩარ (ქვა, ქვები) ლაშურში ამ სახით არის: ბეჩ, ბეჩარ, ე.ი. ერთხელვე მხოლოდითში მიღებული უმლაუტური ფორმა გადატანილია მრავლობითშიც. სამაგიეროდ, თაშ, თაშარ (ყველი, ყველები) ლაშურში უმლაუტოდ არის წარმოდგენილი: თაშ, თაშარ და სხვა. საზოგადოდ, ლაშური კილო უმლაუტის საკითხში განკერძოებით დგას სხვა კილოებისაგან“ (შანიძე, 1981:366). აქედან ჩანს, რომ ძალზე ეძნელებოდა დადგენა, იყო თუ არა ხმოვანთა პალატალიზება განვითარების გარკვეულ ეტაპზე დამახასიათებელი ლაშურისთვისაც. ამასთანავე, **ა. შანიძეს არასოდეს უთქვამს და დაუწერია, რომ ლაშურ კილოში არსებული ვითარება შეიძლებოდა ამოსავალი ყოფილიყო დანარჩენ სვანურ კილოთათვისაც.**

რეალურად, სწორედაც ლაშურს დაუცავს ზოგადად სვანური ქვეჯგუფის კილოებისთვის უწინ დამახასიათებელი ვითარება: საქმე ისაა, რომ **ხმოვანთა პალატალიზაცია უდავოდ არასრული რეგრესული ასიმილაციის შედეგს წარმოადგენს. როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ კილოთა უმეტესობისთვის (მათ შორის — რაჭულისა და ლეჩხუმურისთვისაც, რომლებიც უშუალოდ ესაზღვრება სვანურ კილოებს) ხსენებული ფონეტიკური პროცესი ძალზე ნიშანდობლივია. ასევე ნიშანდობლივი ყოფილა ის სვანურ კილოთათვის, ოღონდ ბალსზემოურში, ბალსქვემოურში, დალურში ანუ კოდორულში, ლენტეხურსა და ჩოლურულში, ჩანს, უფრო**

მეტად გავრცელებულა (და თავისებური შედეგიც მოუცია), ვიდრე ლაშხურში, სადაც რაჭულისა და ლეჩხუმურის მსგავსად, უპირატესად ზმნურ ფორმებში უჩენია თავი და შედეგიც ისეთივე მოუცია, როგორიც ამ უკანასკნელ კილოებში.

მაგალითისათვის, განვიხილოთ **ჟი ლილაფარი** (ლენტ., ქვ. ჩოლ.), **ჟი ლილფარი** (ლაშხ.) > **ჟი ლილფარი** (ბზმ., ბქვ., დალ., ზ. ჩოლ.), „ზედ აფარება“ ზმნის ნამყო სრულის ფორმა: ლენტეხურ კილოში (და ჩოლურული კილოს ქვემოჩოლურულ კილოკავში) გვექნება **ჟი ლწალაფარე**, ლაშხურში (ასევე — ბალსქვემოურის ზოგ კილოკავში) გვექნება **ჟი ლეღლაფარე**, ხოლო სხვაგან (ბალსქვემოურის ზოგი კილოკავის გამოკლებით) — **ჟი ლწალაფარე** „ზედ აიფარა“; ამ ზმნური ფორმის ამოსავალია ***ჟი ლა-ი-ლაფარე**, რომელშიაც **ჟი** ცალკე მდგომი ზმნისწინ-თანდებულია, **ლა-** — ჩვეულებრივი ზმნისწინი, **-ი-** — სათავისო ქცევის გამომხატველი ხმოვანპრეფიქსი, **-ლაფარ-** — ფუძე და **-ე** — მე-3 პირის ნიშანი. საყურადღებოა, რომ დღესდღეობით, ექვსივე სვანურ კილოში წარმოდგენილია შესამჩნევად ცვლილი ვარიაციები. მათგან ამჯერად, როგორც ითქვა, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ლაშხური კილოს (ასევე — ბალსქვემოური კილოს ზოგი კილოკავის) ფორმა **ჟი ლეღლაფარე**.

ვგონებთ, ერთი შეხედვითაც ნათელია, რომ აღნიშნულ ფორმაში **ლა-** ზმნისწინის ხმოვანი მომდევნო **-ი-** ხმოვანპრეფიქსის გავლენით, **ე**-დ ქცეულა; ასეთი რამ ძალზე დამახასიათებელია იმერული, გურული, რაჭული და ლეჩხუმური კილოებისათვის — იმდენადაც, რომ ზოგადად, დასავლურქართული კილოური მეტყველების ერთგვარ მარკერადაც კი მიიჩნევა; შდრ.: სამწიგნ. (და აღმ.-ქართ.): **აიფარა** > დას.-ქართ.: **ეიფარა**; აქ დავძენთ იმასაც, რომ იმავე პოზიციაში **ა** > **ე** პროცესი დამახასიათებელია მესხური ქვეჯგუფის ისეთი კილოებისთვისაც, როგორებიცაა მაგალითად, აჭარული, მაჭახლური ანდა ნიგალური — მათთვის ნიშანდობლივი **ეფფარა** ფორმა უფრო მეტადაც კი უახლოვდება ზემოთ მოყვანილ სვანურ ფორმებს.

მაშასადამე, ვიდრე ხმოვანთა პალატალიზაცია, როგორც ფონეტიკური პროცესი, სვანურ მეტყველებაში ფართო გავრცელებას ჰპოვებდა, ბალსჴემოურში ბალსქვემოურში (ზოგი კილოკავის გამოკლებით) დალურში ანუ კოდორულში და ჩოლურულის ჴემოჩოლურულ კილოკავში უნდა გვექონოდა ***ჴი ლაილაფრე**, ლენტეხურსა და ჩოლურულის ქვემოჩოლურულ კილოკავში — ***ჴი ლაილაფარე**, ხოლო ლაშხურსა და ბალსქვემოურის ჴოგ კილოკავში (მაგალითად, ცხუმარულში) კი — ***ჴი ლეილაფრე**. აქედან ჩანს, რომ **ხმოვანთა დასავლურქართული ყაიდის არასრული რეგრესული ასიმილაცია** სვანეთის კუთხურ მეტყველებაში თავიდანვე შედარებით ნაკლებად იყო გავრცელებული; ჩვენი აზრით, ამისი მიზეზი შეიძლებაოდა ყოფილიყო თუნდაც ის, რომ ძველთაგან, სვანეთი, მთის რაჭა და დვალეთი, ენობრივი თვალსაზრისით, აღმოსავლეთი საქართველოს მთის კუთხეებთან უფრო უნდა ყოფილიყო ახლოს. შემდგომში, როცა სვანეთიცა და მთის რაჭაც მეტად და მეტად დაუკავშირდა იმერეთს, ოდიშს და აფხაზეთს (დვალეთის დიდ ნაწილში ოვსთა მოძალეების გამო, ხევთან, ხევსურეთთან, თუშეთთან... უწინდებური გზით დაკავშირება უკვე ძალზე ძნელი იყო), კუთხურ მეტყველებაშიაც, რასაკვირველია, შესაბამისმა თავისებურებებმა იჩინა თავი. ვფიქრობთ, პირველად სწორედ ლაშხურში უნდა გაძლიერებულიყო ხმოვანთა არასრული რეგრესული ასიმილაცია, თანაც — უპირატესად ჴმნურ ფორმებში; იმ დროისათვის, როგორც ვთქვით, სვანეთის კუთხური მეტყველებისთვის ხმოვანთა პალატალიზაცია დამახასიათებელი არ იყო; ამიტომ, ჩვეულებისამებრ, ჴმნისწინისეული **ა-სვან მივიღეთ ე.** ანუ, ჩვენეული ვარაუდით, ლაშხურში დღემდე დაცული **ლეილაფრე** უფრო ძველია, ვიდრე ბალსჴემოურისეული **ლჴაილაფრე**, ანდა სულაც — ლენტეხურისეული **ლჴაილაფარე**: ბოლო ორი ფორმა წარმოქმნილია მხოლოდ და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ლაშხურის გარდა, ყველა დანარჩენ სვანურ კილოში გავრცელდა ხმოვანთა პალატალიზაცია.

საყურადღებოა, რომ **ხმოვანთა პალატალიზაცია ბალსზე-მოურის, ბალსქვემოურის, დალურის ანუ კოდორულის, ლენტეხურისა და ჩოლურულის კილოკავ-თქმებში სხვადასხვაგვარი დის-ტრიბუციით ხასიათდება**: მაგალითად, ბალსზემოურის უშ-გულურ კილოკავში **ი** ხმოვანი, თუ რედუცირებული არაა, წინამავალი ხმოვნის პალატალიზაციას არ იწვევს: **აშხი** „წვავს“ — **აშხდა** „წვავდა“ (შდრ. ლენჯ.: **აშხი**, **აშხდა**); ასევე, მომდევნო **ე**-ს ან **ა**-ს გავლენით, **ე (ე)** იქცევა **ა (ა)**-დ: **დადე** „დედა“, **კანარ** „კეისარი“ (შდრ. ლენჯ.: **დედე**, **კანარ**) და მისთ. ბალსქვემოურის ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავში, როგორც უკვე აღინიშნა, **ე** ხმოვანი ყოველთვის იწვევს წინამავალი ხმოვნის პალატალიზაციას: **მარე** „კაცი“, **მანე** „ახალი“ (შდრ. ჩუბეხ.: **მარე**, **მანე**...); ეგვევ თავისებურება ლენტეხურ კილოსაც ახასიათებს: **ხანე** „ახვევია“, **ამარე** „ამზადებს“... ბალსქვემოურის ბეჩოურ კილოკავში (ასევე — დალურ ანუ კოდორულ კილოშიაც) სადა ხმოვანი შეიძლება გვქონდეს იქ, სადაც სხვაგან პალატალიზებულია წარმოდგენილი: **აჩად** „წავიდა“, **იხელალ** „დადის“ (შდრ. ეცერ.: **აჩად**, **იხელალ**...) და ა.შ.

ამგვარი მაგალითები თავისთავად ცხადჰყოფს ხმოვანთა პალატალიზაციის, როგორც ფონეტიკური პროცესის შედარებით სიახლეს ანუ გვიანდებლობას სვანურ კილოებში. აქედან გამომდინარე, ნათელია, რომ **პალატალიზებულ ხმოვნებს ფონემატური მნიშვნელობა მოგვიანებით უნდა მისცემოდათ — მხოლოდღა მას შემდეგ, რაც ხმოვანთა პალატალიზაცია დიაქრონიულ პროცესად იქცა**. ამდენად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ **რაკი ლაშხურ კილოს ხმოვანთა პალატალიზაცია თავიდანვე არ ახასიათებდა, დღეს სწორედ მისეული ხმოვანთა სისტემა ყველაზე ახლოს ამოსავალთან**.¹

¹ აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სვანური კილოების მკვლევართა შორის იმთავითვე განუზომელ ინტერესს იწვევს ხმოვანთა პალატალიზაციის განმაპირობებელი მიზეზების დადგენის საკითხი. ზოგადად, ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში ხმოვანთა პალატალიზაცია ახასიათებს მხოლოდ იმ ქვესისტემებს, რომლებიც სხვა ენობრივ სისტემებს ესაზღვრება ან/და სხვადასხვა დონეზე განიცდის (განიცდიდა) მათ გავ-

გარდა ამისა, უნდა მიმოვიხილოთ ნეიტრალური ხმოვნების — სადა **გ**-სა და გრძელი **გ̄**-ს გენეზისიც: ამჟამად, ორივეს ფონემატური მნიშვნელობა აქვს, რაც აშკარად გვიანდელი ფაქტია. მონაცემების გაანალიზებით აშკარა ხდება, რომ გრძელი **გ̄**-სთვის ამოსავალია მოკლე **გ**, ეს უკანასკნელი კი წარმოადგენს ან **ა, ე, ი, ო, უ** ხმოვნების რედუცირების შედეგად მიღებულ ბგერას, ანდა — უბრალოდ, თანხმოვანთგამყარს; მაგალითად, **მგქაფ** „მაგიერი“ — ეს სიტყვა XVII-XVIII სს. სამწიგნობრო ენაში დადასტურებულია „მუქაფა“ ფორმით; ე.ი. სვანურ კილოებში **გ < უ. კგრკ** „რკო“ — ამ სიტყვისთვის ამოსავალია არქაული სამწიგნობრო ენისთვის დამახასიათებელი ფორმა „კრკო“; მაშასადამე, **გ** ამ შემთხვევაში თანხმოვანთგამყარია. ასევე: **მგხარ** (ლაშხ. **მგხარ**) „ხვალ“ — ამ სიტყვის ფუძე შემონახულია სამწიგნობრო ენის სიტყვაში „სამხარი“ (სა-**მხარ**-ი, ეტიმ. „სახვალიო“); **გ** სვანურ ფორმაში შეიძლება იყოს როგორც თანხმოვანთგამყარი, ისე — ფუძისეული ***ა, *ე, *ი, *ო, *უ** ხმოვნების რედუცირების შედეგად მიღებული (მეორეული) ბგერაც. სხვაგვარად თუკი ვიტყვით, ნეიტრალური **გ** შეიძლება იყოს ხუთივე სადა ხმოვნის რედუქციისმიერი ბგერანაცვალი.

ასეა თუ ისე, ფაქტია, რომ **ექვსივე სვანურ კილოში ნეიტრალური სადა გ (და მისგან მიღებული გრძელი გ̄ ლაშხურში, ბალსზემოურსა და ჩოლურულში) წარმოადგენს მეორეული წარმომავლობის ბგერას, რომელსაც, დანარჩენი ქართული**

ლენას — ასეთია ჰერული კილოები, მესხური კილოები, ფხოვური ქვევგუფის მოხეური კილო და, რაღა თქმა უნდა, სვანური ქვევგუფის კილოები. სწორედ ამიტომაც, არაერთხელ გამოითქვა მოსაზრება, რომ ხმოვანთა პალატალიზაცია შეიძლება გაჩენილიყო (ან გააქტიურებულიყო) სხვა ენობრივ სისტემებთან კონტაქტის შედეგად. ჩვენი აზრით, ეს ფაქტორიც არაა გამოსარიცხი, თუმცაღა მიგვაჩნია, რომ ხსენებული პროცესი უპირატესად ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისათვის ეგზომ დამახასიათებელი არასრული რეგრესული ასიმილაციის ერთ-ერთ სახეობადაც შეიძლება ჩაითვალოს (განსაკუთრებით — სვანურ კილოებში); მით უმეტეს, რომ ქართულ ანბანშიაც გვაქვს პალატალიზებული **ჟ** ხმოვნის (ან მისი რეფლექსის) აღმნიშვნელი **ჯ** ასო. ხმოვანთა პალატალიზაციის საკითხები აუცილებლად გამოწველილვითაა გამოსაკვლევი, რაც უახლოესი მომავლის საქმედ გვესახება.

(ქართველური) ქვესისტემებისაგან განსხვავებით, უკვე ფონემატური მნიშვნელობა აქვს. მაშასადამე, დიაქრონიულად სვანური კილოებისთვისაც ამოსავალი ყოფილა ხუთი სადა ხმოვანი; მათგან, სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესების შედეგად, მიგვიღია მეორეული ბგერები, რომლებიც სინქრონიულ დონეზე ფონემებია. ამასთანავე, ხსენებული ფონეტიკური პროცესები სხვადასხვაგვარად და სხვადასხვა სიხშირით მიმდინარეობდა; ამიტომაცაა, რომ, როგორც აღინიშნა, სინქრონიულად ბალსქემოურ კილოში გამოიყოფა 18 ხმოვანი ფონემა, ბალსქვემოურსა და ლენტეხურში — 9, ლაშხურში — 12; დალურს ანუ კოდორულს და ჩოლურულს რაც შეეხება: საყურადღებოა, რომ პალატალიზებულ არაგრძელ და გრძელ ხმოვნებს იქვე კიდევ არ აქვთ სრულფასოვან ფონემათა სტატუსი. წარსულში დანარჩენ სვანურ კილოებშიც ამგვარი ვითარება უნდა ყოფილიყო.

ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავში დადსტურებულია აგრეთვე ცხვირისმიერი ხმოვნები: ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ, გ^ნ; ამ ტიპის ბგერები პირველად შენიშნა და სრულფასოვან ფონემებად მიიჩნია მ. ქალდანმა (1955:140). ჩვენი აზრით, ისინი წარმოადგენს ალოფონებს, რომლებიც წარმოქმნილია შესაბამისი სადა ხმოვნისა და მისი მომდევნო ნარნარა ნ სონორის შერწყმის შედეგად. ჩაკითხვისას, ყოველთვის აღდგება ხოლმე ამოსავალი ვითარება; მაგალითად: ა^ნღრი (<|| ანღრი) „მოდის“, ნე^ნცელ (<|| ნენცელ) „ხემსი“, კვი^ნჩ (<|| კვინჩ) „სკვინჩა“, ო^ნღვრი (<|| ონღვრი) „მოგდივარ“, გუ^ნკვაშარ (<|| გუნკვაშარ) „გულდაწყვეტილი“, ხავტგ^ნდა (<|| ხავტგნდა <|| ხალტგნდა) „უყვარდა“ და მისთ. ცხვირისმიერი ხმოვნები განსაკუთრებით ხშირია ახალგაზრდა თაობის მეტყველებაში.

სონანტთაგან სვანურ კილოებში გვხვდება მაგარსასისმიერი **ჲ**, რომელიც ხმოვნებთან, როგორც წესი, დიფთონგებს ქმნის: **ჲალო** (ბზმ.) „აბა“, **ჲარ** „ვინ“, **ჲგრუი** (ბზმ.) „მწვანე“; **ჲალაჲ** „ჭალა; მდინარე“, **ჲეჲე** „ავე“ და ა.შ. ზოგადად, **ჲ** ხშირად იკარგება; იშვიათად — გადადის სონორ თანხმოვნებში (დაწვრილებით იხ. ქვე-

მოთ). დიაქრონიულად, ყველაზე მეტ შემთხვევაში, მისთვის ამო-
სავალია **ი** ხმოვანი: **ლწჟგმრე** (< ***ლწ-ი-გმრ-ე**) „მოიხმარა“,
გვანწა (< ***გვანწ-ი**) „ტირია“ და მისთ. ბაგისმიერი **ჟ** სონანტი უკვე
მთლიანად დამთხვევია ბაგისმიერსავე **ვ** სონორს.

თანხმოვანთა სისტემა ექვსივე სვანურ კილოში ზოგადქარ-
თულია: დასტურდება ყველა ის თანხმოვანი ბგერა, რაც სამწიგ-
ნობრო ენაში გამოიყოფა (ფონემურად ან ალოფონურად, დიაქ-
რონიულად ან სინქრონიულად) — **ბ, ფ, პ; დ, თ, ტ; ძ, ც, წ; ჯ, ჩ, ჭ;**
გ, ქ, კ; ყ, ჳ; ზ, ს; ჟ, შ; ღ, ხ, ჰ; ვ, მ, ნ, რ, ლ. მხოლოდ ლენტეხურსა და
დალურში ანუ კოდორულში გვხვდება **ც**, რომელიც **ყ**-ს ალოფონს
წარმოადგენს, ფონემატური მნიშვნელობა კი არ აქვს. სამწიგნო-
ბრო ენისგან კარდინალურად განსხვავებული თანხმოვანი ბგერები
არც ერთ სვანურ კილოს არ ახასიათებს.

სადა რბილსასისმიერი **გ, ქ, კ** ხშულების გარდა, იმ სვანურ
კილოებში, რომელთაც პალატალიზებული ხმოვნები მოეპოვე-
ბათ, დასტურდება ასევე პალატალიზებული (გამაგარსასისმიერე-
ბული) **გ̣, ქ̣, კ̣** ალოფონები; თითოეული მათგანი თავს იჩენს,
უპირველეს ყოვლისა, პალატალიზებული **წ** (და **წ̣**) ხმოვნის წინ:
გ̣წან „განი“, **კ̣წან** „კანი“, **ქ̣წმ** „გარეთ“... ასეთ შემთხვევაში რბილსა-
სისმიერი ხშულები ყოველთვის პალატალიზდება; ამიტომაც,
ტრანსკრიბირებისას დამატებითი ნიშანი აღარ ესაჭიროებათ (შა-
ნიძე, 1981:324). დანარჩენი პალატალიზებული ხმოვნების წინ კი,
რბილსასისმიერი **გ, ქ, კ** ხშულები ჩვეულებრივ, სადა სახითაა წარ-
მოდგენილი.

ხანისმიერი ყრუ-მკვეთრი **ყ** ხშულის ალოფონად ლენტე-
ხურსა და დალურში ანუ კოდორულში თავს იჩენს **ც**; მაგალითე-
ბი ლენტეხურიდან: **ცია** (< || **ყია**) „ყელი“, **აბაცა** (< || **აბაყა**) „ლო-
ყა“, **მაძალ** (< || **მაყალ**) „შიში“, **ლაცვრა** (< || **ლაყვრა**) „საწოლი“,
ქათოცვიჩა (< || **ქათოყვიჩა**) „გა[და]უტეხია“, **შიც** (< || **შიყ**) „ფერ-
დი“, **რიც** (< || **რიყ**) „რიყე“, **ბაცჴ** (< || **ბაყჴ**) „ბაყაყი“... (დადიანი,
ფუტკარაძე, 2018:233); ეს პროცესი შეიმჩნევა, ძირითადად, ხო-
ფურულ, ხელედურ და რცხმელურულ კილოკავებში. ამასთან,

ყრუ-მკვეთრი **ჟ** უცვლელადაა დარჩენილი ჰარმონიულ კომპლექსებში: **მპტყ** „მატყლი“, **ჰყინტ** „ვაჟი“, **ლახოჰყვღლე** „[და]უჰყივლა“... (ქალდანი, 1961:168); როგორც ვხედავთ, **ხ** ისეთივე დისტრიბუციით ხასიათდება, როგორითაც მეგრულ კილოში; განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ლენტეხურ კილოში ხსენებული თანხმოვანი, როგორც ითქვა, ალოფონური ბგერაა, მეგრულ კილოში — სრულფასოვანი ფონემა. დღესდღეობით, **ჟ > ხ** პროცესი გაბატონებულია განსაკუთრებით ხოფურულ და რცხმელურულ თქმებში, როგორც უმცროსი, ისე — საშუალო თაობის მეტყველებაში.

დალურ ანუ კოდორულ კილოში **ხ** ალოფონი დასტურდება უმეტესად სოფლების — მარჯვენა და მარცხენა გენწვიშის მოსახლეთა მეტყველებაში: **ლახვრა** (< || **ლახვრა**) „საწოლი“, **მახალ** (< || **მაყალ**) „შიში“, **ლიხერ** (< || **ლიყერ**) „ცემა“, **ლიხმე** (< || **ლიყმე**) „დახრჩობა“... (ქალდანი, 1970:91); სხვა სოფლების მეტყველებაში ასეთი რამ არ შეინიშნება.

აქვე დავძენთ იმასაც, რომ დანარჩენ სვანურ კილოებში, კილოკავებსა თუ თქმებში **ხ** ძალზე იშვიათია — გვხვდება მხოლოდ როგორც ხმოვანთა მაგარი შემართვის ან დამართვის ელემენტი შორისდებულებში. მაგალითად: **ხოხ! ხაჰ! ხჰ! ეჰ!** და მისთ.

ხახისმიერი ყრუ-ფშვინვიერი **ჭ** ხშული დღემდე კარგადაა დაცული ექვსივე სვანურ კილოში. იგი თავს იჩენს იმავე ძირ-ფუძეებში, რომლებშიც წარმოდგენილი იყო არქაულ სამწიგნობრო ენაშიც; მაგალითად: **იჭმარს** „იხმარს; იყენებს“, **ჭან** „ხარი“, **ლიჭნი** „ხვნა“, **მეჭედ** „მომსვლელი; მომხდური“... ასევე იხ. ფხოურ კილოებში: **იჭმარს**, **ჭარი**, **ჭვნა**, **მომჭდური** და მისთ. მამასადამე, ფხოური ანდა ჰერული კილოების დარად, სვანურ კილოებშიც შენარჩუნებულია ისეთი ვითარება, როგორიც უწინ სამწიგნობრო ენისთვისაც იყო ნიშანდობლივი.

გარდა ამისა, გასული საუკუნის 40-იან წლებში, რამდენიმე სვანურ კილოსა თუ კილოკავში თითქოს დადასტურდა აგრეთვე ხახისმიერი მჟღერი ხშულის არსებობაც: „ს. ჟღენტმა ეს ფარინგალური ხშული მჟღერი დაადასტურა სვანურ ენაში (წერაში **ღ**

ნიშნით გადმოსცა). **ღ'** ფარინგალის არსებობა მას დამოწმებული აქვს სვანური ენის სხვადასხვა დიალექტში — ლაშხურში — არსენ ონიანის, ბალსზემოურში — სეზი გულედანის, ლენტეხურში — სპირიდონ ტვილდიანისა და ლახამულურში — ალი დავითიანის წარმოთქმით. [ს. ჟღენტის მიერ] მოყვანილი საბუთების უმრავლესობა ბალსზემოური და ლაშხური დიალექტებიდანაა. ლახამულურში კი მხოლოდ ორ სიტყვაში (**ღ'ეჰი** „დუცი“, **ღ'უწარი** „ქლიავის ახალგაზრდა ნაყოფი“) და ერთ ხმაბაძვით გამოთქმაში (**ღ'ა-ღ'ა-ღ'ა**) არის იგი დაჭერილი... მაგრამ **არც ღრმა მოხუცი, არც საშუალო ასაკისა და, მით უფრო, არც ახალგაზრდა ლახამულელი ამჟამად ამ ბგერას არც ერთ სიტყვაში არ ხმარობს**“ (ქალდანი, 1955:143; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.); ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ხახისმიერი მჟღერი ხშული დანარჩენი დღეს დანარჩენი სვანური კილოებისთვის, კილოკავებისთვის, თქმებისა თუ ქცევებისთვისაც უცხოა.

ამდენად, როგორც უკვე აღინიშნა, სვანური კილოების თანხმოვანთა სისტემაში არც არსებობს ისეთი ბგერა, რომელიც დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემებისთვის არაა დამახასიათებელი. თითქმის ყველა თანხმოვანი ისევე წარმოითქმის, როგორც სამწიგნობრო ენაში ან/და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში. დამატებით კი, ბალსზემოურში, ბალსქვემოურში, დალურში ანუ კოდორულში, ლენტეხურში, ჩოლურულსა და ლაშხურში მჟღერი თანხმოვნები მეტისმეტად იშვიათად ყრუვდება ხოლმე — აკუსტიკურად ისინი საგრძნობლად მეტი მკაფიოობით გამოირჩევა. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ხსენებული აკუსტიკური ნიშნით ერთიმეორისგან განირჩევიან სვანურ კილოთა კილოკავები, თქმები თუ ქცევები: მჟღერ თანხმოვანთა მკაფიოობა ზოგან მეტად შესამჩნევია, ზოგან — უფრო ნაკლებად და ა.შ. ლენტეხურ კილოში, ზოგადად, მჟღერი თანხმოვნები მეტისმეტად იშვიათად კი ყრუვდება, მაგრამ დანარჩენ სვანურ კილოთა **სდ, შდ, სგ, შგ** კომპლექსები იქ წარმოდგენილია ყოველთვის **სტ, შტ, სკ, შკ** კომპლექსთა სახით; მაგალითად, შდრ.:

ლენტეხური:

ფუსტ
ლიპრისტე
სკიმ
ლაჭვამისკა
მიშკვი
იშკენ

**დანარჩენი სვანუ-
რი კილოები:**

ფუსდ
ლიპრისდე
სკიმ
ლაჭვამისგა
მიშგვი
იშგენ

„ბატონი; უფალი“
„[მო]ნათვლა“
„ვეძა, მჟავე წყალი“
„ეკლესიაში“
„ჩემი“
„სხვა“

და ა.შ.

სვანურ კილოებსა და სამწიგნობრო ენას შორის არსებულ ბევრათმესატყვისობებს რაც შეეხება: უნდა აღინიშნოს, რომ ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოთაგან განსხვავებით, ხმოვნებში ეს პროცესი არ დასტურდება; მაგალითად: სამწიგნ.: **კაც-ი** — ზან.: **კოჩ-ი** — ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ.: **ჭაშ**, ლაშხ.: **ჭაშ** „ქმარი“; სამწიგნ.: **ქმარ-ი** : მეგრ. **ქომონჯ-ი**; ლაზ.: **-ქიმოჯ- || -ქომოჯ-** „დაქორწინება (ქალისა)“ : ბქვ., ლენტ., ქვ. დალ., ქვ. ჩოლ.: **მარე** [**|| > მარე**] , ბზმ., ლაშხ., ზ. ჩოლ., ზ. დალ.: **მარე** „კაცი“ და მისთ. ამ მხრივ, გამონაკლისია: სამწიგნ.: **სამ-ი** : მეგრ.: **სუმ-ი**, ლაზ.: **სუმ** : სვან. **სემ-ი**¹ ან/და სამწიგნ.: **ძაღლ-ი** : ზან.: **ჯოდორ-ი** : სვან.: **ჟედ** [**< *ჟაღლ-ი**]; ამ ტიპის სვანურ ფორმებში სამწიგნობრო ენის **ა** ხმოვნის შესატყვისად **ე** ხმოვანი მეორეულია — მიღებულია ამოსავალი **ა**-სგან სახელობითის **-ი** ნიშნის გავლენით (რომელიც სინქრონიულ დონეზე, შესაძლოა, მოკვეცილიც იყოს), უსრული რეგრესული დისტანციური ასიმილაციის შედეგად.

სამაგიეროდ, ხმოვანთა შესატყვისობები დასტურდება უშუალოდ სვანურ კილოთა, კილოკავთა, თქმათა და ქცევათა შორის. ასე, მაგალითად, ლაშხურ კილოს, როგორც უკვე ითქვა, საერთოდ არ ახასიათებს პალატალიზებული ხმოვნები; ამიტომ ყველა იმ სიტყვა-ფორმაში, რომელშიც დანარჩენ სვანურ კილოებში წარ-

¹ ჩვენი აზრით, ამ სიტყვა-ფორმაში აუცილებლად უნდა გამოიყოს სახელობითი ბრუნვის **-ი** ნიშანი, რადგან ირიბ ბრუნვებში გვაქვს: **სამ-ემ** „სამ-მა“, **სამ** „სამ-ს“, **სამ-მი-შ** „სამ-ის“, **სამ-დ** „სამ-ად; სამ-მა“ და ა.შ. ანუ აშკარაა, რომ **-ი** ნიშანი ძირ-ფუძეს არ შეზრდია.

მოდგენილია ესა თუ ის პალატალიზებული ხმოვანი, ლაშხურში ყოველთვის შესატყვისად გვაქვს სადა ხმოვანი; მაგალითად, მდრ.:

ლაშხური:	დანარჩენი სვანური კილოები:	
ჟ'ენკიდ	ჟ'ანკიდ	„აილო“
ჭაშ	ჭაშ	„ქმარი“
ხემარი	ხემარი, ხემარი	„ემზადება“
გოჭ	გოჭ	„გოჭი“
ხეჩონი	ხეჩონი, ხეჩონი	„ემჯობინება“
ოთბურ	ოთბურ	„დავაბნეღე“
იდუწი	იდუწი, იდუწი	„იწელება“
		და ა.შ.

იდენტური შესატყვისობა თავს იჩენს ასევე ბალსქვემოთური კილოს ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავსა და დანარჩენ კილოკავთქმებს შორის: ლახამულურ-ხაიშურში სისტემური სახე აქვს პალატალიზებული ო-ს დელაბიალიზაციას, რის შედეგადაც მიიღება სადა ე.¹ სწორედ ეს ფაქტი ქმნის ხმოვანთა შესატყვისობასაც:

ლახამულურ-ხაიშური:	დანარჩენი კილოკავები:	
ჭილეფ	ჭილოფ	„ჭილოფი“
თეფ	თოფ	„თოფი“
ღებ	ღობ	„სკა“
დიაკენ	დიაკონ	„დიაკონი“
ხემჯენი	ხემჯონი	„ემსგავსება“
ქერწილ	ქორწილ	„ქორწილი“
ტებტ	ტობტ	„ხელი, ტოტი“
		და მისთ.

აქვე დავძენთ იმასაც, რომ პალატალიზებული ო-ს დელაბიალიზაცია (სადა ე-დ ქცევა) ახასიათებს ბალსქვემოთურისავე ეცერულ, ჩუბენურ და ფარულ კილოკავებსაც, თუმცადა იქ ამ პრო-

¹ აღსანიშნავია, რომ ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავში პალატალიზებული ო, როგორც ფონემა, საერთოდ აღარ არსებობს — აღდგება მხოლოდ დიაქრონიულ დონეზე (დაწვრილებით იხ.: ქალდანი, 1955:148-150).

ცესს რამდენადმე ფაკულტატიური სახე აქვს და ხმოვანთა შესატყვისობას ვერ ქმნის. ლახამულურ-ხაიშურისგან განსხვავებით, ეცერულ, ჩუბეხეურ და ფარულ კილოკავებში **ჲ** და **ე** ხმოვნიათ ვარიანტები ერთიმეორის პარალელურად დასტურდება.

ხმოვანთა შესატყვისობა გვაქვს ერთი მხრივ — ბალსზემოურ და ლაშხურ (ასევე, ნაწილობრივ — ჩოლურულ და დალურ), მეორე მხრივ კი — ბალსქვემოურ და ლენტეხურ კილოთა შორის: გრძელ ხმოვნებს შეესატყვისება სადა ხმოვნები. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ ხმოვანთა სიგრძე ტონური მახვილის გავლენითაა წარმოქმნილი, ხოლო ბალსქვემოურისა და ლენტეხურისათვის კი იმთავითვე სხვა ტიპის მახვილი უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი, ამიტომაც იქ ხმოვნები აღარ დაგრძელებულა. ამრიგად, სინქრონიულ დონეზე ჩამოყალიბებულია ამგვარი შესატყვისობა:

<u>ბალსზემოური,</u> <u>ლაშხური</u>	<u>ბალსქვემოური,</u> <u>ლენტეხური:</u>	
ამარე	ამარე [> ამარე]	„ამზადებს“
ილჷში ¹	ილჷში	„ითესება“
ფედიას	ფედიას	„ახლოს“
ხოტინა	ხოტინა	„[და]უბრუნება“
ხათონე	ხათონე	„ასწავლის“
ხეჩონი	ხეჩონი [> ხეჩენი]	„ემჯობინება“
ადუწე	ადუწე	„წელავს“
ხედუწი	ხედუწი	„ეწელება“
მგჷნჷნი	მგჷნჷნი	„მომგლეღი“

და ა.შ.

საყურადღებოა, რომ ანალოგიური პროცესი — როცა ერთსა და იმავე სიტყვა-ფორმაში ხმოვანი, შესაძლებელია, ზოგჯერ გრძლად წარმოითქმოდეს, ზოგჯერ კი სადად, — შეინიშნება ბალ-

¹ ყველა ფორმა, რომელშიაც პალატალიზებული გრძელი ხმოვანია წარმოდგენილი, ცხადია, ბალსზემოური კილოდანაა; ამიტომ განკერძოებით აღარ ვუთითებთ.

სწემოურსა და ლაშხურში: უარყოფით ნაწილაკებში ხმოვნურ ელემენტებად ხშირად წარმოგვიდგება გრძელი და სადა ხმოვნები; მაგალითად: **მამა** || **მამა** „არა“, **მად** || **მად** „არ; ვერ“, **დესა** || **დესა** „ა[ლა]რ; ვე[ლა]რ“; **დეშ** || **დეშ** „ვერ“ და მისთ. ეს მოვლენა პოზიციურია.¹

თანხმოვანთა სისტემაში გამოვლენილ ბგერათშესატყვისობებს რაც შეეხება: სამწიგნობრო ენასა და სვანურ კილოთა შორის დასტურდება ისეთივე ტიპის **არარეგულარული** ბგერათშესატყვისობები, როგორიც — სამწიგნობრო ენასა და ზანურ კილოთა შორის. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია სამწიგნ. **ს**: სვან. **შ**; მაგალითად: **აშირ** „ასი“, **ლიშე** „გასიება“, **ამიშ** || **ამშა** „ამისი“, **შვან** (ლაშხ.: **შვან**) „სვანეთი“, **იშვმინე** „ისვენებს“ და მისთ. შედარებით იშვიათია სამწიგნ. **ზ** : სვან. **ჟ**; მაგალითად: **ამეჟი** „ამაზე“, **ლემჟელვი** (ბზმ.), **ლემჟელი** (ბქვ.) „დასაზღვევი, უზრუნველსაყოფი“... სამწიგნ. **შ** : სვან. **სგ**; მაგალითად: **სგა ანჯანდ** (ბზმ., ლაშხ.: **სგ'ანჯანდ**) „შემოვიდა“, **ისგვი** „შენი“... სამწიგნ. **ც** : სვან. **ჩ**; მაგალითად: სამწიგნ. **ცოლ-ი** : სვან. **-ჩოშ-** „Coitus“; სამწიგნ. **ძ** : სვან. **ჯ**; მაგალითად: სამწიგნ. **ძარღვ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. **ჯარღვ**, ლაშხ. **ჯარღვ**; სამწიგნ. **წ** : სვან. **ჭ**; მაგალითად: სამწიგნ. **ანწლ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. **განჭვ**, ლაშხ. **განჭვ** და ა.შ.

არაიშვიათად, სვანურ კილოებში გამოვლენილი ბგერათშესატყვისობებისთვის ამოსავალია ის ვითარება, რაც წარმოდგენილია ზანურ კილოებში; ასე, მაგალითად, გვაქვს: სამწიგნ. **ც** : ზან. **ჩ** : სვან. **შ**; სვანურის შესატყვისობა მეორეულია — მიღებულია იმავე **ჩ**-საგან, რომელიც ზანურ კილოებს დღემდე დაუცავს; შდრ.: სამ-

¹ აღსანიშნავია, რომ ნაწილაკთა ხმოვნური ელემენტების სიგრძე-სიმოკლე მეტწილად დამოკიდებულია **ლოგიკურ გამოყოფაზე**; მაგალითად: **ციოყრე მანოლ ჭითრა მა?** — **მამა, მად მითრა!** (ბზმ.) „ციოყიანთ (= ჯაფარიძე) მანოლს თუ იცნობ? — არა, არ ვიცნობ!“; **ათხე ბეჟა ქორს ორი მო?** — **ქა დეშ ჭეჭენე** (ლაშხ.) „ახლა ბეჟა სახლში იქნება, თუ? — ვერ გეტყვი“ — პირველ მაგალითში უარყოფა ლოგიკურად გამოიყოფა, მეორეში კი არა, რადგან უარყოფითი ნაწილაკი დაეჭვებას უფრო გამოხატავს, ვიდრე სრულ უარყოფას.

წიგნ. **კაც-ი** : ზან. **კოჩი** : სვან. **ჭაშ** (ლაშხ. **ჭაშ**) „ქმარი“; სამწიგნ. **აღმოცენდა** : ზან. **იჩანუ** „მოისხა“ : სვან. **წაშენე** (ლაშხ. **ენშენე**) „მოისხა“... ასევე, გვაქვს: სამწიგნ. **ძ** : ზან. **ჯ** : სვან. **ჟ**; სვანურის შესატყვისობა მიღებულია ზანურ კილოებში წარმოდგენილი **ჯ**-საგან; მაგალითად: სამწიგნ. **მძლოლ-ი** : ზან. **მემჯლონ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. **მუჟღღ** || > **მუჟედვ**, ლაშხ.: **მუჟოდვ**; სამწიგნ. **ძაღლ-ი** : ზან. **ჯოდორ-ი** : სვან. **ჟედ** [< ***ჟედვ-ი**]; სამწიგნ. **წ** : ზან. **ჭ** : სვან. **შ**; სვანურის შესატყვისობა მიღებულია ზანურ კილოებში წარმოდგენილი **ჭ**-საგან; მაგალითად: სამწიგნ. **წჟვეტა** : მეგრ. **ჭჟვა-დუა**, ხოფ. **ოჭკვადუ** : სვან. **ლიშყედ**; სამწიგნ. **მწყერი** : მეგრ. **ჭყო-რი** : სვან. **შყაჟვ** (ლაშხ. **შყაჟვ**) და ა.შ.¹

გარდა ამისა, დასტურდება საკუთრივ სვანური შესატყვისობებიც: სამწიგნ. **თ** : ბზმ., ბქვ., დალ., ზ. ჩოლ., ლაშხ. **შდ** : ლენტ. **შტ**; მაგალითად: სამწიგნ. **დათვ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ზ. ჩოლ. **დაშდვ**, ლაშხ. **დაშდვ** : ლენტ., ქვ. ჩოლ. **დაშტვ**; სამწიგნ. **თავვ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ზ. ჩოლ., ლაშხ. **შდუგვ** : ლენტ., ქვ. ჩოლ. **შტუგვ**; სამწიგნ. **თავთავ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ზ. ჩოლ. **შდაფ**, ლაშხ. **შდაფ** : ლენტ., ქვ. ჩოლ. **შტაფ** და ა.შ. სამწიგნ. **ლ** : სვან. **შ**; მაგალითად: სამწიგნ. **ასულ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. **ჰასუშ**, ლაშხ. **ჰასუშ**; სამწიგნ. **ცოლ-ი** : სვან. **-ჩომ** - „Coitus“; სამწიგნ. **წულ-ი** : ლაშხ. **ჭუშ-ე** „ყმაწვილო; შვილო“²... სამწიგნ. **ღ** : სვან. **ვ**; მაგალითად: სამწიგნ. **ძარღვ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. **ჯარღვ**, ლაშხ. **ჯარღვ**; სამწიგნ. **ანწლ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. **განჭვ**, ლაშხ. **განჭვ**; სამწიგნ. **მძლოლ-ი** : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. **მუჟღღ** || > **მუჟედვ**, ლაშხ. **მუ-**

¹ ანალოგიური შესატყვისობა თავს იჩენს ზანური ქვეჯგუფის შემადგენელ ლაზურ კილოთა (ერთი მხრივ — ხოფურსა დავიწურ-არქაბულს, მეორე მხრივ კი — ათინურ-ართაშენულს) შორისაც: ხოფ., ვიწ.-არქ. **ოჭკომუ** : ათინ-ართ. **ოშკომუ** „ჭამა“; ხოფ. **ოჭკირუ** : ვიწ.-არქ. **ოჭკორუ** : ათინ-ართ. **ოშკორუ** „ჭრა“ და მისთ.

² ერთგვარი საალერსო ან ირონიული მიმართვის ფორმაა: **ამჟი ლია, ჭუშე?** „ასეა, შვილო?“; **ს' იმდა დემ ანგედ, ჭუშე?** „შენ რატომ არ მოხველ, ყმაწვილო?“ და ა.შ. დასტურდება, უპირატესად, ხანდაზმულთა მეტყველებაში.

ჟოდვ; სამწიგნ. ვაშლ-ი : ბზმ., ბქვ., დალ., ჩოლ. ვისგვ, ლაშხ. უსგვ; სამწიგნ. ძაღლ-ი : სვან. ჟედ [$\leq$ *ჟედვ-ი] და ა.შ. როგორც უკვე ზემოთაც აღინიშნა, სამწიგნობრო ენასა და სვანურ კილოთა შორის თანხმოვანთა ბგერათშესატყვისობები რეგულარულობით არ გამოირჩევა.

სამაგიეროდ, რეგულარული ბგერათშესატყვისობები დასტურდება უშუალოდ სვანურ კილოებსა, კილოკავებსა და, ასე გასინჯეთ — თქმებს შორისაც. ზემოთ უკვე განვიხილეთ თანხმოვანთკომპლექსებში გამოვლენილი შესატყვისობანი, ერთი მხრივ — ლენტეხურ კილოსა და მეორე მხრივ კი — დანარჩენ სვანურ კილოთა შორის; გარდა ამისა, შესამჩნევად რეგულარულია შესატყვისობა **ზ : ძ**, რომელიც ჩამოყალიბებულია დეზაფრიკატიზაციის შედეგად და დასტურდება ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავსა და დანარჩენ კილოკავებს შორის:

**ლახამულურ-
ხაიშური:**

განზ
კარზ
ღერზ
ზულვა
ზეწარ
ზღვიღ
ლიზხწლი
ლიზჰენი
ლიმზღვე
ანზ
ქინზ
ვარზიღ

**დანარჩენი
კილოკავები:**

განძ
კარძ
ღერძ
ძულვა
ძეწარ
ძღვიღ
ლიძხწლი
ლიძჰენი
ლიმძღვე
ანძ
ქინძ
ვარძიღ

„განძი“
„ძველმანი“
„ღერძი“
„ზღვა“
„ზეწარი“
„ზღუღე“
„გარეკვა“
„დაკვლა“
„დამუწუკება“
„ანძა“
„ქინძი“
„ხარისძირა“

და მისთ.

ასევე, ერთობ საყურადღებოა ლახამულურ-ხაიშური კილოკავის შემადგენელ თქმებს შორის გამოვლენილი აბსოლუტურად რეგულარული შესატყვისობა — ლახამულური თქმის უკანანუნისმიერ **ლ** სონორს, თუ ის დგას სიტყვა-ფორმის აბსოლუტურ ბო-

ლოში ან/და თანხმობის წინ, ხაიშურ თქმაში მუდამ, გამონაკლისის გარეშე, შეესატყვისება წყვილბაგისმიერი **ვ** სონორი. შდრ.:

ლახამულური:	ხაიშური:	
ლახმელ	ლახმევ	„ლახამულა“
დინილ	დინივ	„გოგონა“
მწლ	მწვ	„მელია“
ზურალ	ზურავ	„ქალი“
ხპროლნა	ხპროვნა	„ახტებოდა [თურმე]“
ხწელოლნა	ხწელოვნა	„ხვდებოდა [თურმე]“
ხალტგ ^ნ და	ხავტგ ^ნ და	„უყვარდა“
კერილდ	კერივდ	„ტახი“
ჟინღლდ	ჟინღვდ	„კრავი“

და ა.შ.

მაშასადამე, კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ **სვანურ კილოთა ჩვენ მიერ მოხმობილი მონაცემების ანალიზიც ცხად-ჰყოფს, თუ რამდენად ცდებიან ის მკვლევრები, რომლებიც ენისა და კილოს გამიჯვნისას გადამწყვეტ ფაქტორად ბგერათშესატყვისობათა არსებობას ასახელებენ. რეალურად, ბგერათშესატყვისობა ანუ ბგერათმონაცვლეობა თავს იჩენს როგორც სისტემურ, ისე — შიდასისტემურ დონეზეც, დიაქრონიულადაც და სინქრონიულადაც. ის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი, უდავოდ ანგარიშგასაწევი ფონეტიკური პროცესია, თუმცა ენისა და კილოს გასამიჯნად, რა თქმა უნდა, სავსებით არ გამოდგება.**

მეორე მნიშვნელოვანი ფონეტიკური პროცესი, რომელსაც სვანურ კილოთა კვლევისას აუცილებლად უნდა გავუწიოთ ანგარიში, არის **ხმოვანთა რედუქცია** ანუ **კუმშვა**. როგორც უკვე ითქვა, ამჟამად ის დამახასიათებელია ექვსიდან ხუთი სვანური კილოსთვის; მხოლოდ ლენტეხურ კილოშია საგრძნობლად ნაკლებად გავრცელებული. სწორედ ამიტომ, ლენტეხურის მონაცემთა გათვალისწინებით, შესაძლებელი ხდება დანარჩენ კილოთა თუ კილოკავთა ამოსავალი ფორმების აღდგენაც; მაგალითად, შევა-

დართო ერთიმეორეს ლენტეხური და ბალსზემოური კილოკავების სიტყვა-ფორმები:

ლენტეხური:	ბალსზემოური:	
ლენტეხა	ლენტხა	„ლენტეხი“
მუშეკვარი	მუშეგარი	„სტუმარი“
ჟანამარე	ჟანმარე	„მოამზადა“
ადადე	ადდე	„წაიღო“
ზბედავი	ზბდავი	„ბედავს“
ლიმუშაჲ	ლიმშაჲ	„მუშაობა“
ხაშტაბა	ხაშდბა	„შვრება“
ხადაკლება	ხატკლება	„ენანება“
ლითვერი	ლითვერი	„სწავლა“
აჟომე	აჟვმე	„შლის“
ახოტიხა	ოხტიხა	„მოუბრუნებია“

და ა.შ.

როგორც ვხედავთ, ლენტეხურ სიტყვა-ფორმებში დაცულია სრულხმოვანება — ძირ-ფუძისეული თუ აფიქსებისეული ხმოვნები კვლავინდებურად წარმოდგენილია. ბალსზემოურში კი ასეთი ვითარება მხოლოდ დიაქრონიულ დონეზეა შეიძლება აღვადგინოთ — სინქრონიულად, ძირ-ფუძისეული და აფიქსებისეული ხმოვნები რედუცირებულია ანუ სიტყვა-ფორმები შეკუმშულია. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ **ლენტეხურში სრულხმოვანობა ყოველთვის დაცული არ არის — საკმაოდ გვაქვს შემთხვევები, როდესაც რედუქცია იქაც მძლავრობს:** მაგალითად, „მოიმზადა“ იქნება **ჟანმარე** (და არა — ***ჟანმარე**), „მიუბრუნდა“ იქნება **ლწხტწხ** (და არა — ***ლწხეტწხ**), „წაუვიდა“ იქნება **ოთწწ** (და არა — ***ათოწწ**) და ა.შ., თუმცა მეტწილად, რაღა საკვირველია, **სწორედ ლენტეხურს შემოუნახავს ამოსავალთან მაქსიმალურად ახლოს მდგომი ფორმები.**

ზოგადად, ხმოვანთა რედუქცია, როგორც ფონეტიკური პროცესი, სვანურ კილოებში შედარებით ახლო წარსულში უნდა გააქტიურებულიყო. ამის თქმისა და მტკიცების საფუძველს გვაძლევს ის წერილობითი ძეგლები, რომლებშიაც სვანურ კი-

ლოთა საკმაოდ მრავალფეროვანი მასალა (უპირატესად — ონიმები, ასევე — სხვა სახის ლექსიკური ერთეულებიც) არაიშვიათად, ლენტეხურისებრ სრულხმოვანი სახითაა მოცემული; ასეთივე სრულხმოვანი ამოსავალი ფორმები შემონახულია ხალხურ ლექსებსა თუ სიმღერებშიც.

ასე, მაგალითად, წერილობით ძეგლებში, რომელთა უმეტესობა სვანეთშივე, ადგილობრივ მოსახლეთა (სვანთა) მიერაა შექმნილი საერთო-ქართულ (ქართველურ) სამწიგნობრო ენაზე, ონიმათა დიდი ნაწილი დასტურდება არა იმ სახით, როგორითაც დღესაა წარმოდგენილი ამა თუ იმ სვანურ კილოში, არამედ — ამოსავალი ფორმით, სრულხმოვნად. მეტი თვალსაჩინოებისთვის, მოგვყავს ონიმები ოთხი ფორმით: როგორც წერილობით ძეგლებშია მოცემული, როგორც იმხანად ითქმოდა სვანურად, როგორც ამჟამინდელ სვანურ კილოებში ითქმის და როგორც ოფიციალურად (ნორმატიულად) არის დღეს მიღებული სამწიგნობრო ენაში:

პატრონიმები:

<u>ძვ. დაწერილობა:</u>	<u>უწინ ითქმოდა:</u>	<u>ახლა ითქმის:</u>	
უშუხვიანი	უშუხვიან	უშხვან	უშხვანი
გურეჩიანი	გურაჩიან	გურჩიან	გურჩიანი
უბილიანი	უბილიან	ვიბლიან	ვიბლიანი
გულუბიანი	გულუბიან	გულბან	გულბანი
ონუფრიანი	ონუფრიან	უმფრიან	უმფრიანი
როჩეგანი	როჩეგან	რჩჩგან	როჩგანი
დემეტრელიანი	დემეტრელიან	დემტრიან	დემტრიანი
ქანცხელიანი	ქანცხელიან	ქანცლან	ქანცლანი
ჩარეკვანი	ჩარეკვიან	ჩარკვიან	ჩარკვიანი
ბაბილოვანი	ბაბილოვან	ბაბლუვან	ბაბლუანი
ჟორჟოლიანი	ჟორჟოლიან	ჟორჟლან	ჟორჟოლიანი
ხერეგანი	ხერეგან	ხერგან	ხერგანი
გვარამიანი	გვარემიან	გვარმიან	გვარმიანი
ფარეჩიანი	ფარეჩიან	ფარჩიან	ფარჩიანი
მარეგანი	მარეგან	მარგან	მარგანი
ნავარელიანი	ნავარელიან	ნავერიან	ნავერიანი

და ა. შ.

ტოპონიმები:

ძვ. დაწერილობა: უწინ ითქმოდა: ახლა ითქმის:

ლახამულა	ლახამელა	ლახმელ	ლახამულა
ლატალი	ლატალი	ლატლი	ლატალი
ფხოტრერი	ფხოტრერ	ფხოტრერ	ფხოტრერი
წურემი	წურემი	წვირმი	წვირმი
მოხერი	მოხნერ	მეხნერ	მხერი
თანაღილი	თანაღილ	თანღილ	თანღილი
ლაღავერი	ლაღავერ	ლაღვერ	ლაღვერი
ლაშხერაში	ლაშხერაშ	ლაშხრაშ	ლაშხრაში
მაცხოვარიში	მაცხოვარიშ	მაცხვარიშ	მაცხვარიში
ჩიხარეში	ჩიხარეშ	ჩიხრეშ	ჩიხარეში
ლაყელა	ლაყელა	ლაყელა	ლაყელა
ლაშთოხორი	ლაშთოხორ	ლაშთხვერ	ლაშთხვერი
მესეტია	მესეტია	მესტია	მესტია

და ა.შ.

ეს ონიმები გვხვდება XIII-XIV საუკუნეებით დათარიღებულ წერილობით ძეგლებში. ჩვენი დაკვირვებით, სრულხმოვანი (ურედუქციო) ფორმები ჭარბობს XIII საუკუნიდან XIV საუკუნის II ნახევრამდე დაწერილ დოკუმენტებში; XIV საუკუნის II ნახევრიდან უკვე წარმოდგენილია რედუცირებული ფორმები: XIII საუკუნით თარიღდება „მატიანე სუანეთისა კრებისაჲ“, რომელშიც ტოპონიმი ლალვერი მოცემულია სრულხმოვანი **ლაღავერი** ფორმით: „ვინცა **ლაღავერს** ამა კრებასა მოეგება და სული შეჰვედრა, ყ[ოველ]თა შ[ე]უნდევ[ინ] ღ[მერთმა]ნ“ (ინგოროყვა, 1941:117). იქვე, სულის შემეღვრებელთა სიაში, მოხსენიებულია მიქ[აელ] **გურეჩიანი** (201-ე ნომრით, გვ. 137). XIV საუკუნით დათარიღებულ ერთ-ერთ საბუთში ხსენებული ტოპონიმი მოყვანილია რედუცირებული „ლაღუვერ“¹ ფორმით: „დაუდევით ნიშანი ესე ჩვენ, **ლა-**

¹ ამ ფორმაში **უგ** დაწერილობით აშკარად სვანური კილოების წყვილობა-გისმიერი **გ** სონორიაა გადმოცემული. დავძენთ იმასაც, რომ ტოპონიმი **ლაღვერ** ზემო სვანეთის ოთხ თემში დასტურდება. აქ უნდა იგულისხმე-

ლუ[ვერ]ს ზემოთ ერთობილ[თ]ა ებუდელოთ“ (სილოგავა, 1986:126; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.), ხოლო XV საუკუნის მოსახსენიებლებში იხსენიებიან გუტუ **გურჩიანი**, ქაუზად **გურჩიანი** თავთავიანთ სახლულებთან ერთად (იქვე, გვ. 275-276).

მაშასადამე, **სვანეთის (და სვანთა) ონიმების ამოსავალი ფორმები დოკუმენტურადაა დადასტურებული**; მეტიც: **ზოგი ონიმის ამოსავალი, სრულხმოვანი ფორმა დღემდე მიიჩნევა ოფიციალურ (ნორმატიულ) ვარიანტად, რაც ენობრივად, ისტორიულად და კულტურულად ყოვლად კანონზომიერია და, ცხადია, გამართლებულიცაა**. სწორედ დოკუმენტებზე დაყრდნობით, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ხმოვანთა რედუქცია სვანურ კილოებში (ლენტეხური კილოს გარდა) გააქტიურდა სახელდობრ XIV საუკუნის II ნახევრიდან.

ზმნურ ფორმებსა და სხვა ლექსიკურ ერთეულებს რაც შეეხება: სრულხმოვანი სახით ისინი, როგორც უკვე ითქვა, შემორჩენილია ხალხურ ლექსებსა და სიმღერებში. ეს თავისებურება მკვლევრებმა იმთავითვე კარგად შენიშნეს (შანიძე, თოფურია, გუჯეჯიანი, 1939:XIII). საილუსტრაციოდ, მოგვყავს ნაწყვეტი ლენტეხურში ჩაწერილი ლექსიდან „**ბეჩვი ლაშგარ**“ („ბეჩოს ლაშქარი“; იხ. იქვე, გვ. 42-44):

„ აღმარს ალბეგ სგავ ხავესგა,	„ამათ ალბეგი მიჰპარვია[მცა],
ალბეგს ღვაშა ჩუ ხათხენა,	ალბეგს ჯიხვი [ქვე] ჰშოგებია,
ამის ნაი ჟივ ლასედად.	ამას ჩვენ[ც] შევრჩენივართ[მცა],
ეჩქად ქაშგარ გვეყარულეს,	მანამდე ჩერქეზები გვიდარაჯებენ,
ლისედ ღვქდუს მად ხოშგედახ. “	დარჩენა ამაყებს არ უკადრებიათ.“

ამ ნაწყვეტში ყურადღებას იქცევს ურედუქციო ზმნური ფორმები: **სგავ ხავესგა** (დღეს ითქმის: **სგავ ხავესგა**) „მიჰპარვია[მცა]“, **ჟივ ლასედად** (დღეს ითქმის: **ჟივ ლასდად**) „შევრჩენივართ[მცა]“ (მე და შენ/თქვენ)“, **გვეყარულეს** (დღეს ითქმის: **გვეყარულეს**) „გვიდარაჯებენ, გვეყარაულობენ (მე და შენ/ თქვენ)“, **ხოშ-**

ბოდეს ნასოფლარი ეცერისა და ბეჩოს თემთა მიჯნაზე, ამჟამინდელ სოფ. ჰებუდის ახლოს.

გელახ (დღეს ითქმის: **ხოშგელახ**) „უკადრებიან“; რასაკვირველია, ისინი ლექსში დღემდე უცვლელად შემორჩა იმიტომ, რომ არ დარღვეულიყო ტექსტის რიტმულობა. ამოსავალთან მაქსიმალურად ახლო მდგომი ფორმები ცოცხლად დაუცავს მხოლოდ ლენტეხურ კილოს: **სკავ ხაწვესკა, ჟიგ ხვასედა[ხი]დ,¹ გვეყარვილხ, ხოშკე-დან** და მისთ.

აღსანიშნავია, რომ **ზემოსვანური ლექსები და სიმღერები, რომლებშიც სრულხმოვანი (ურედუქციო) ფორმებია დაცული, XIV საუკუნის II ნახევრამდე უნდა იყოს შექმნილი.** საყურადღებოა კიდევ ერთი ფაქტი: **სწორედ ხმოვანთა რედუქციის შედეგად წარმოიქმნა ბალსზემოურ, ბალსქვემოურ, დალურ ანუ კოდორულ, ლაშხურ და ჩოლურულ კილოებში იმგვარი თანხმოვანთკომპლექსები, როგორებიც დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემებისთვის რამდენადმე უჩვეულოდაც კი შეიძლება მოჩანდეს;** მაგალითად: **ადაყიმი** (ლენტ., ქვ. ჩოლ.), **ადყიმი** (ბზმ., ბქვ., დალ., ლაშხ., ზ. ჩოლ.) „დაახჩო“; **ადაჟორე** (ლენტ., ქვ. ჩოლ.), **ადჟორე** (ბქვ., ქვ. დალ.), **ადჟორე** (ბზმ., ზ. დალ., ლაშხ., ზ. ჩოლ.) „გააბრუა“; **ჩვადჰალმან** (ლენტ., ბქვ., დალ.), **ჩვადჰალმან** (ჩოლ.), **ჩვედჰალმან** (ლაშხ.), **ჩვადჰალმან** (ბზმ.) „გული შეუწუხდა“ და მისთ. მართლაც, ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში ამჟამად მოქმედი ფონეტიკური კანონების თანახმად, თითქოსდა უჩვეულოა (თუნდაც მორფემათა შეყარის ზღვარზე, როგორც მაგალითებად მოყვანილ ფორმებშია) **დჟ, დჟ, დჰ...** თანხმოვანთკომპლექსები, მაგრამ **ძალზე ადვილად შესამჩნევია, რომ სვანურ კილოებში დადასტურებული ვითარება მეორეულია.**

ამასთან დაკავშირებით, ფრიად საყურადღებოდ გვესახება ერთი მოვლენაც, რომლის თაობაზეც აბსოლუტურად მართებულია შენიშნა თ. შარაძენიძემ (1972:73): **„ერთსა და იმავე საზო-**

¹ ზმნათა უღლებისას, პირველი პირის მრ. რიცხვში ინკლუზივ-ექსკლუზივი ლენტეხურ კილოში უკვე აღარ გაირჩევა; იქვე, თურმეობითის ფორმები პირველ და მეორე პირში დამატებით მეშველ ზმნებსაც ირთავენ ხოლმე.

გადოებაში გარკვეული ბგერათცვლილებები (ასიმილაცია, ბგერათა ამოვარდნა და ა.შ.) საკმაოდაა გავრცელებული წერა-კითხვის უცოდინარი უფროსი თაობისა და სკოლამდელი ასაკის ბავშვების მეტყველებაში, სკოლაში მოსწავლე ახალგაზრდებთან და სკოლადამთავრებულებთან კი ეს პროცესები არ იჩენს თავს ან შენელებულია. მაგ., სვანური ენის ლატალურ კილოკავში მოხუცთა და უწიგნურთა მეტყველებაში სისტემობრივ დასტურდება $r, l + n > nn$ (წგრნი > წგნნი „წითელი“, ადგრნე > ადგნნე „წავა“), ხოლო სკოლაში მოსწავლეებთან და სკოლადამთავრებულებთან ეს პროცესი ბევრად უფრო სუსტადაა გამოხატული. მაშასადამე, პროცესი კი არ ვითარდება, არამედ ნელდება“ (ხაზგასმები ჩემია — მ.ლ.). ამის უმთავრეს მიზეზს მკვლევარი იქვე (გვ. 74) განმარტავს ენობრივ ფაქტთა ერთმანეთთან დაკავშირების ჩვევიდან გამომდინარე, რომელიც ჩვეულებრივ, განათლების მიღებისას გამომჟღავნდება ხოლმე და სწორადვე მიუთითებს სქოლიოში: „ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ენობრივი მოვლენების ერთმანეთთან დაკავშირება მოლაპარაკეთა მიერ მეტწილად ასეთი საგანგებო მსჯელობის გარეშე ხდება“ (ხაზგასმა აქაც ჩემია — მ.ლ.).

ყოველივე ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, ვგონებთ, უკვე ნათელია, თუ რატომ შენარჩუნდა და ნარჩუნდება სვანურ კილოებში ხმოვანთა რედუქციის შედეგად მიღებული თანხმოვანთკომპლექსები უცვლელად: საქმე ისაა, რომ საქართველოს სხვა კუთხეთა მსგავსად, სვანეთშიც იმთავითვე ჯეროვანი ყურადღება ექცეოდა ენობრივ განათლებას — წერა-კითხვისა და სამწიგნობრო ნორმათა ცოდნა-გამოყენებას. სვანები ოდითგან კარგად ფლობდნენ დედაენას — სამწიგნობრო ქართულს, ძირისძირობამდე ერკვეოდნენ მის ნორმატიულ ორთოეპიულ თუ გრამატიკულ ფორმებში: მაგალითად, იცოდნენ, რომ „ს-ცადა“ ზმნის საწყისის მართებული ფორმაა „ცდა“ და არა „ცთა“, რადგანაც ძირ-ფუძისეული თანხმოვანია არა თ, არამედ — დ. სწორედ ამის გამო, კილოურ ფორმათა წარმოთქმის დროსაც, იმავე პრინციპით ხელმძღვანელობდნენ: ამოსავალი ადაჟიმე

„დაახრჩო“ ფორმის ტრანსფორმირებით მიღებულ ადჟიმი ფორმაში უცვლელად იცავდნენ ზმნისწინისეულ მჟღერ თანხმოვანს. თ. შარაძენიძის დაკვირვებები ცხადჰყოფს, რომ სვანურ კუთხურ მეტყველებას განვითარების ყველა ეტაპზე უწყვეტი და მჭიდრო კავშირი ჰქონდა უცვლელ ორიენტირთან — საერთო-ქართულ (ქართველურ) სამწიგნობრო ენასთან.

მეორე მხრივ, აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ თანამედროვე ლენტეხური კილოს (და ჩოლურული კილოს ქვემოჩოლურული კილოკავის) დამახასიათებელი თავისებურებაც — ხმოვანთა რედუქციის შესამჩნევი სისუსტე — გარკვეულწილად, შესაძლოა, ასევე ენობრივ ფაქტთა ერთმანეთთან დაკავშირების ჩვევიდან გამომდინარე აიხსნას: ლენტეხისა და ქვემო ჩოლურის მკვიდრთაც იმთავითვე კარგად მოეხსენებოდათ, რომ სამწიგნობრო ენის ნორმათა თანახმად, ზმნურ ფორმებში ზმნისწინის მომდევნო ხმოვანპრეფიქსი უცვლელად უნდა შენარჩუნებულიყო (მაგალითად, უნდა დაეწერათ და წარმოეთქვათ: წარავლინა და არა — *წარვლინა, განაკეთა და არა — *განკეთა, განამზადა და არა — *განმზადა და მისთ.), რადგან, როგორც წესი, მას მოუდიოდა მახვილიც. ამიტომ, კილოურ ფორმათა წარმოთქმის დროსაც, მეტწილად იმავე პრინციპის დაცვას მიიჩნევდნენ მართებულად; ე.ი. ამბობდნენ: ადაუზე „გააგზავნა“, ჟანამარე „გაამზადა“, ანასყე „გააკეთა“ და ა.შ. სხვაგვარად თუკი ვიტყვი, ლენტეხური კილოც (და ჩოლურული კილოს ქვემოჩოლურული კილოკავიც) ამ სახით ინარჩუნებდა მჭიდრო კავშირს უცვლელ ორიენტირთან — საერთო-ქართულ (ქართველურ) სამწიგნობრო ენასთან.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ორიენტირის ნორმები, გარკვეულწილად, მოქმედია ქვესისტემებშიც, ვინაიდან ქვესისტემებზე მეტყველი მიკროსოციუმები ერთიანი სოციუმის განუყოფელ ნაწილებად აღიქვამენ თავს. მათ შეგნებაში ორიენტირი (დედაენა) და ქვესისტემა (საშინაო-სამეტყველო კოდი: კილო, კილოკავი, თქმა, ქცევა...) ასევე წარმოადგენს განუყოფელ მთლიანობას. ნიშანდობლივია ისიც, რომ რაც უფრო მაღალია ინდივიდის ცნობიერების (ან/და მშობლიურ ენაზე მიღე-

ბული განათლების) დონე, მით უფრო გამოკვეთილი აქვს მას ენობრივ მოვლენათა ერთმანეთთან დაკავშირების გზით ორიენტირისა და ქვესისტემის ერთობის/განუყოფლობის აღქმის უნარი.¹ აქედან გამომდინარე, რაოდენ შეუზღუდველადაც უნდა წარმართოს ქვესისტემებში ესა თუ ის ფონეტიკური პროცესი, მისი საბოლოო შედეგი, შესაძლოა, ყოველთვის არც დაკანონდეს: მაგალითად, ფორმა ჩვადჰალმზნ „გული შეუწუხდა“ ბალსზემოური კილოს თითქმის ყველა კილოკავში, გაბმული მეტყველების დროს ისმის, როგორც ჩვთალმზნ, თუმცა ცალკე გამე-

¹ თ. შარაძენიძე აღწერს ასეთ საყურადღებო შემთხვევას: „ლატალურში მთქმელისაგან გაბმულ მეტყველებაში ჩავიწერეთ ფორმები: ჭანს (< ჭან-ს), ღუასს (ღუა-ს). ორივე შემთხვევაში ფუძისეული შ (ჭან „ქმარი“, ღუა „ჯიხვი“) ემსგავსება მიცემითი ბრუნვის ს ფორმანტს. ტექსტის ჩაწერას თვალს ადევნებდა სკოლაში ნასწავლი ახალგაზრდა, რომელმაც დასახელებულ სიტყვათა დანახვაზე თავისთვის, მაგრამ საკმაოდ ხმამაღლა დაიწყო მსჯელობა: ქმარი არის ჭანშ, მაშასადამე უნდა ითქვას ჭანშ-ს და არა ჭანს-ს-ო, მან კატეგორიულად მოითხოვა გადაგვეწორებინა ჭანს-ს და მის ნაცვლად დაგვეწერა ჭანშ-ს. ...უნდა გავხაზოთ, რომ დასახელებულმა პირმა სრულიად არ იცოდა სვანური ენის სტრუქტურა, ის ქართულად სწავლობდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, მას სკოლაში გამოუშუშავდა ენობრივი ფაქტების ერთმანეთთან დაკავშირების ჩვევა“ (შარაძენიძე, 1972:74). ციტატიდან აშკარად ჩანს ერთი მეტად მნიშვნელოვანი რამ, რასაც მკვლევარი აღარ (თუ ვეღარ) აკონკრეტებს: სვანური მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფაქტების ერთმანეთთან დაკავშირების ჩვევა ხსენებულ პიროვნებას გამოუშუშავდა იმიტომ, რომ სწავლობდა მშობლიურ ენაზე და, ფლობდა რა მის ნორმატიულ ორთოეპიულ თუ გრამატიკულ ფორმებს, მთელი სისავსით აცნობიერებდა თავისი საშინაო-სამეტყველო კოდის — ბალსზემოური კილოს ლატალური კილოკავის — თავისებურებებსაც. ამ პიროვნებას რომ უცხო ენაზე ესწავლა, სვანური მეტყველებისთვის დამახასიათებელ ფაქტებს ვეღარ დაუკავშირებდა ერთმანეთს, ე.ი. ექნებოდა დაზიანებული პარადიგმატიული რეფლექსია. სწორედ პარადიგმატიკული რეფლექსიაა ის უმნიშვნელოვანესი მოცემულობა, რომლის განვითარება იწვება ენის ადგმისას (ან/და უცხო ენის შესწავლის დაწყებისას), ხოლო დაზიანება და სრული გაქრობა კი, როგორც წესი, ენობრივი ასიმილაციის (ან/და ნასწავლი უცხო ენის გადავიწყების) ყველაზე უფრო მკაფიო მაჩვენებელია.

ორებისას, მთქმელთა თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა ერთხმად ასახელებს სწორ ფორმას.¹

იმავედროულად, ძალზე ნიშანდობლივია ერთი ფაქტიც: ცალკეულ ქვესისტემებში, არაიშვიათად, ორიენტირის სხვადასხვა ნორმაა წარმოდგენილი: ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ თუ ბალსზემოურში, ბალსქვემოურში ან/და დალურში ანუ კოდორულში ხმოვანთა რედუქციის შედეგად მიღებული თანხმევანთკომპლექსების ყველა ბგერა მკაფიოდ უნდა ითქვას, ლენტეხურში პირიქითაა — ხმოვანთა რედუქცია იზღუდება. ორივე თავისებურება ნორმატიულია სამწიგნობრო ენისათვის; შდრ.: **ღმერთი, განღმერთობა, განაღმერთო** — ამ სიტყვა-ფორმებში საერთო ძირი წარმოგვიდგება ურედუქციო (უკუმშველი) და რედუქცირებული (შეკუმშული) სახით. **განღმერთობა** სიტყვა-ფორმაში გვაქვს რთული — ხუთკომპონენტიანი თანხმევანთკომპლექსი. **ხუთივე თანხმევანი არამართო უნდა დაეწერათ, არამედ მკაფიოდაც უნდა წარმოეთქვათ, როდესაც სამწიგნობრო ენის ნორმათა დაცვით მეტყველებდნენ.** ხუთი თანხმოვნის მიჯრით წარმოთქმა ფონეტიკური თვალსაზრისით შეუძლებელია; ამიტომ, **ნ** და **მ** სონანტთა მომდევნოდ კეთდება აკუსტიკურად შეუმჩნეველი, წამიერზე მცირედი პაუზა (რომელსაც წერტილით აღვნიშნავთ). ასევე: პირველი მარცვლის ხმოვანს მოუდის მთავარი მახვილი, მეორე მარცვლის ხმოვანს — თანამახვილი: **გან.ღმ.რთობა.** სპონტანურ, გაბმულ მეტყველებაში ამგვარი წარმოთქმაც არაა ადვილი, რადგან მოკლებულია მყისიერებას; თუმცა, **დიქციის ტემპი (და, აქედან გამომდინარე — ბგერათა აკუსტიკური ეფექტი) ყოველთვის დამოკიდებულია მახვილის რაგვარობაზე.**

¹ გამონაკლისი იყო მხოლოდ ჭოლაშელი გუჯეჯიანების უკრაინელი რძალი, რომელიც თავისუფლად მეტყველებდა სამწიგნობრო ენაზეც და ბალსზემოურ კილოზეც, თუმცა პარადიგმატული რეფლექსია დანარჩენებთან შედარებით სუსტად ჰქონდა განვითარებული. მან, ქართული ასოებით, თვითონვე ჩამიწერა რვეულში: **ჩუთათალმან** — ზუსტად ისე, როგორც სხვებისგანაც ესმოდა და, ცხადია, თვითონაც წარმოთქვამდა.

ტონური მახვილის გარდა (რომელმაც ზოგ ქვესისტემაში შემდგომ გრძელი ხმოვნები წარმოქმნა — იხ. ზემოთ), ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისათვის დღემდე დამახასიათებელია დინამიკური მახვილი. მასვე, უწინ უნდა ჰქონოდა ექსპირატორული თვისებებიც; ამდენად, **ხმოვანთა რედუქცია, როგორც ფონეტიკური პროცესი, უნდა გამოეწვია დინამიკურ-ექსპირატორული მახვილის გადანაცვლებას ერთი მარცვლიდან მეორეზე**: მაგალითად, ზემოთ მოყვანილ **განღმრთობა** ფორმაში ძირ-ფუძისეული **ე** ხმოვანი რედუცირდა (შეიკუმშა) იმიტომ, რომ მთავარი — დინამიკურ-ექსპირატორული — მახვილი მოუდიოდა პირველი მარცვლის (ანუ ზმნისწინისეულ) ხმოვანს, ხოლო ტონური თანამახვილი კი — როგორც წესი, ბოლოსწინა (ანუ სუფიქსის პირველ) ხმოვანს.

ანალოგიურად, ბალსზემოურ, ბალსქვემოურ, დალურ ანუ კოდორულ, ჩოლურულ და ლაშხურ კილოებშიც, დინამიკურ-ექსპირატორული მახვილის ერთი მარცვლიდან მეორეზე გადანაცვლებამ გამოიწვია ხმოვანთა რედუქცია. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ჩამოთვლილ კილოებში მახვილის ექსპირატორული თვისება, უდავოდ, უფრო მეტად გამოკვეთილიც კი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე სამწიგნობრო ენაში; ამიტომაც, ამოსავალი **ადჟიმე** „დაახ-რჩო“ ფორმისაგან მივიღეთ **ადჟიმე** — დინამიკურ-ექსპირატორულმა მახვილმა, რომელიც, ჩვენეული ვარაუდით, უწინ **ა** ხმოვანპრეფიქსს მოუდიოდა, პირველი მარცვლის (ანუ **ად-** ზმნისწინის) ხმოვანზე გადაინაცვლა. სწორედ ამან გამოიწვია ხმოვანპრეფიქსის რედუცირება (შეკუმშვა); თუმცა, როგორც უკვე ზემოთაც აღინიშნა, მორფემათა ზღვარზე წარმოქმნილი **დე** თანხმოვანთკომპლექსი უცვლელად შენარჩუნდა — ისევე, როგორც **განღმრთობა** ფორმაში რთულ **ნღმრთ** თანხმოვანთკომპლექსს არ განუცდია ცვლილება.

მეორე მხრივ, სამწიგნობრო ენის **განღმრთო** ფორმაში, როგორც ვხედავთ, ძირ-ფუძე შეკუმშული სახითაა წარმოდგენილი, **ა** ხმოვანპრეფიქსი კი უკუმშველია. ბალსზემოურ, ბალსქვემოურ და დალურ ანუ კოდორულ კილოებში ხმოვანპრეფიქსის შეკუმშვის

და მესამე პირის **-ე** ნიშნის მოკვეცის საპირწონედ, ძირ-ფუძე სრულხმოვანი სახით წარმოგვიდგება; შდრ.: **აქჩე** (ლენტ.: **აქწჩე**) „ჭრის“ — **აქწჩ** (< *ა-ა-ქაჩ-ე; ლენტ.: **ანქწჩე** < *ან-ა-ქაჩ-ე) „მოჭრა“; პირველ და მეორე პირში კი, როცა ხმოვანპრეფიქსი წარმოდგენილია, ძირ-ფუძე აუცილებლად შეკუმშულია: **ოხვაქჩ** (ლენტ.: **ონქწჩ**) „მოჭჭერი“, **ახაქჩ** (ლენტ.: **ანქწჩ**) „მოჭჭერი“... — ასეთ შემთხვევათა გაანალიზებით ცხადი ხდება ერთი რამ: მესამე პირში დინამიკურ-ექსპირატორულმა მახვილმა გადაინაცვლა პირველი მარცვლის ხმოვანზე, პირველ და მეორე პირში კი დარჩა ხმოვანპრეფიქსზე.

საყურადღებოა, რომ ქვემოსვანურ (ლენტეხურ, ჩოლურულ და ლაშხურ) კილოებში სხვაგვარი პროცესი დასტურდება: ლენტეხურში გვაქვს არა ***ანაქაჩე**, არამედ — **ანქწჩე**, ჩოლურულშიც და ლაშხურშიც შესაბამისად — **ანქაჩე**; ამ შემთხვევაში, მოქმედებს სვანური მეტყველებისთვის ნიშანდობლივი წესი, რომლის თანახმად, **ნამყო სრულის ფორმაში ზმნისწინის მომდევნო ხმოვანპრეფიქსი რედუცირდება, ერთმარცვლიანი ძირ-ფუძე კი სრულხმოვნადაა (უკუმშველადაა) წარმოდგენილი, თუკი მესამე პირის სუფიქსი მოკვეცილი არ არის**. ცხადია, ეს წესი მოქმედია ლენტეხურ კილოშიც, ოღონდ იქ ზმნისწინის მომდევნო ხმოვანპრეფიქსებიდან რედუცირდება მხოლოდ **ი**, დანარჩენი ხმოვანპრეფიქსები კი, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (სწორედ გამონაკლისს წარმოადგენს **ანქწჩე** ფორმაც), არ რედუცირდება ხოლმე. შდრ. სამწიგნობრო ენაში: მე-3 პ. **გა-ა-ცნ-ო**, 1-ელი პ. **გა-ვ-ა-ცან-ი**, მე-2 პ. **გა-ა-ცან-ი**... — როგორც ვხედავთ, აქ პირიქითაა: ძირ-ფუძე (მიუხედავად იმისა, თუ რამდენი მარცვლისგან შედგება) უპირატესად მესამე პირის ფორმაშია შეკუმშული; საკმაოდაა ისეთი მაგალითებიც, რომლებშიაც ძირ-ფუძე სამივე პირში შეკუმშულია ხოლმე: **გან-ა-ღმერთ-ო**, **გან-ვ-ა-ღმერთ-ე**, **გან-ა-ღმერთ-ე**; თუმცა, მსგავსი ვითარება უდავოდ მეორეულია — არქაულ სამწიგნობრო ენაში ბოლო ორ ფორმას ასეთი სახე უნდა ჰქონოდა: **გან-ვ-ა-ღმერთ**, **გან-ა-ღმერთ**...

მაშასადამე, სამწიგნობრო ენაში მოქმედებდა ასეთი წესი:

ნამყო სრულის მესამე პირის ფორმაში ძირ-ფუძე თუკი შეკუმშული იყო, პირველი და მეორე პირის ფორმებში სრულხმოვანი სახით წარმოგვიდგებოდა. ენის განვითარების კვალდაკვალ ეს წესი თანდათანობით მოიშალა, რადგან, როგორც აღინიშნა, ხმოვანთა რედუქცია აქცენტუაციას და ინტონაციას უკავშირდება; ამიტომაც, რაღა საკვირველია, მასზე თითქმის ყოველი აქცენტუაციურ-ინტონაციური ცვლილება ზემოქმედებს გარკვეულწილად.

სამწიგნობრო ენისგან განსხვავებით, ბალსზემოურმა, ბალსქვემოურმა, დალურმა ანუ კოდორულმა, ჩოლურულმა და ლაშხურმა კილოებმა არქაული აქცენტუაციურ-ინტონაციური თავისებურებანი კარგა დიდხანს შეინარჩუნეს; სწორედ ამიტომ, მათში ამოქმედდა ამგვარი წესი: **ნამყო სრულის მესამე პირის ფორმაში ერთზე მეტმარცვლიანი ძირ-ფუძე ყოველთვის იკუმშება, ხოლო პირველი და მეორე პირის ფორმებში კი სრულხმოვანი სახითაა; ამავედროულად, რედუცირებული ხმოვანპრეფიქსი არც ერთი პირის ფორმაში აღარ აღდგება;** მაგალითად, შდრ.: **ასხწთი**¹ „აგვარებს“ და **ანსახთე** „მოაგვარა“ — **ონსახწთ** „მოვაგვარე“, **ანსახწთ** „მოავგარე“; **ლისხწთი** „მოგვარება“ ზმნის ძირ-ფუძეა ორმარცვლიანი **-სახათ-**; აწმყოს ფორმაში, მას ყველა პირში შეკუმშული აქვს პირველი მარცვალი (**ხგ-ა-სხწთ-ი**, **ხ-ა-სხწთ-ი**, **ა-სხწთ-ი**), ხოლო ნამყო სრულისაში მხოლოდ მესამე პირში ეკუმშება მეორე მარცვალი — **ან-სახათ-ე**. როგორც ვხედავთ, ამ ზმნის ნამყო სრულის ფორმებს ფონეტიკურ-ფონოლოგიურად ზუსტად ისეთივე მახასიათებლები აქვს, როგორიც სამწიგნობრო ენისეულ **განდმერთო**, **განდმერთ**, **განვადმერთ** ფორმებს — სხვაობა მხოლოდ ისდაა, რომ სამწიგნობრო ენისეულ ფორმებში **ა** ხმოვანპრეფიქსი რედუცირებული არ არის.

როგორც უკვე ითქვა, **ა** ხმოვანპრეფიქსის რედუცირება მეტწილად ლენტეხურ კილოსაც არ ახასიათებს; ამასთან, იქვე რამდენადმე იშვიათად იჩენს თავს ერთზე მეტმარცვლიანი ზმნური ძირ-

¹ ლაშხურ კილოში ითქმის: **ასახვათი** „აგვარებს“, **ანსახვათე** „მოავგარა“, **ონსახვათ** „მოვაგვარე“, **ახსახვათ** „მოავგარე“ და მისთ.

ფუძის კუმშვის ისეთი თავისებურება, რომელიც ბალსზემოურ, ბალსქვემოურ, დალურ ანუ კოდორულ, ჩოლურულ და ლაშხურ კილოებში გვაქვს და ზემოთ გავაანალიზეთ. საყურადღებოა, რომ ზემოსვანურ კილოთა **წჭბიდე** „ამწყვდევს“ ზმნა ლენტეხურ კილოში ითქმის, როგორც **წჭებდე** (ძირ-ფუძეა **-ჭებიდ-**); ნამყო სრულის მესამე პირის ფორმა ბალსზემოურ, ბალსქვემოურ, დალურში ანუ კოდორულ კილოებში არის **ადჭებდე**, ლენტეხურში — **ადაჭებდე** „დაამწყვდია“. ნამყო სრულისავე პირველი და მეორე პირის ფორმებს, როგორც წესი, მხოლოდ **ა** ხმოვანპირეფიქსის რედუცირება და შენარჩუნება განასხვავებს; შდრ.: **ოთჭებიდ** (ბზ., ბქვ., დალ.) და **ათვაჭებიდ** (ლენტ.) „დავამწყვდიე“; **ათჭებიდ** (ბზ., ბქვ., დალ.) და **ათაჭებიდ** (ლენტ.) „დაამწყვდიე“; თუმცაღა, იმავდროულად, ლენტეხურშივე დღესდღეობით პარალელურად ძალზე ხშირად შეიძლება გავიგონოთ **ათვაჭებდ** და **ათაჭებდ** ვარიანტებიც. ვვარაუდობთ, რომ ამ უკანასკნელთ მოკვეცილი უნდა ჰქონდეს ბოლოკიდური **-ი** თემის ნიშანი; ე.ი. უწინ უნდა გვქონოდა: ***ათვაჭებდი** „დავამწყვდიე“ და ***ათაჭებდი** „დავამწყვდიე“. ამდენად, ძირ-ფუძის მეორე მარცვლისეული ხმოვნის რედუქციის გამომწვევი სწორედ აწ გამქრალი თემის ნიშანი ყოფილა.¹

ამჟამინდელ სვანურ კილოთა ძირითადი ფონეტიკური თავისებურებების გაანალიზებით ცხადი ხდება, რომ თითოეული მათგანი განვითარების ადრეულ ეტაპებზე უფრო ახლოს იდგა სამწიგნობრო ენასთან, ვიდრე დღეს დგას. ისევე, როგორც **ზანური** (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებშიც, სვანურ კილოებში **აშკარაა დიაქრონიულ დონეზე სამწიგნობრო ენასთან აბსოლუტური ერთობა, სინქრონიულ დონეზე კი — ფონეტიკური პროცესებისა და კილოური პრეფერენციის შეუზღუდავობით გამოწვეული მეორეული (გვიანდელი) განსხვავება**. არსები-

¹ აქვე ერთობ საყურადღებოა ისიც, რომ ჩვენ მიერ აღდგენილი ***ათვაჭებდი**, ***ათაჭებდი** ფორმები როგორც მორფოლოგიური, ისე — ფონეტიკური წყობითაც, სავსებით ემთხვევა **განვალმრთე**, **განალმრთე** ფორმებს.

თად, ამავე მიზეზთა გამო, სინქრონიულ დონეზე აშკარად შესამჩნევი მეორეული განსხვავება დასტურდება არათუ ცალკეულ სვანურ კილოთა შორის, არამედ ასევე — ერთი და იმავე კილოს შემადგენელ კილოკავთა, თქმათა და ქცევათა შორისაც. ზემოთ უკვე შევეხეთ ამ საკითხს და ამჯერადაც საჭიროდ მიგვაჩნია, ყურადღება გავამახვილოთ იმ მნიშვნელოვან მახასიათებლებზე, რომლებიც განაპირა კილოთა სვანური ქვეჯგუფის ფორმირების შემდგომად ჩამოყალიბებული ანუ მეორეულია.

კერძოდ: ზემოთ აღვნიშნეთ ისიც, რომ ცალკეულ სვანურ ქვესისტემებში ტრადიციულად იზღუდება იმგვარი ფონეტიკური პროცესი, როგორიცაა, მაგალითად, თანხმოვანთა უსრული რეგრესული ასიმილაცია. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 50-იან წლებში, ბალსქვემოური კილოს ეცერულ კილოკავში ხსენებული პროცესი სპორადულად დადასტურდა იმჟამინდელი საშუალო და ახალგაზრდა თაობის მეტყველებაში: „შეინიშნება მიმსგავსება მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით, თანაც მეტწილად რეგრესული ხასიათისა“ — აღნიშნავს მ. ქალდანი (1958:207). მასვე მოჰყავს სინოტიკური ტაბულები, რომელთაც ჩვენც აქვე წარმოვადგენთ:

მიმსგავსება სიყრუის მიხედვით:

ეცერულში თ: ფარულში, ჩუბენეურში დ:

ათ-ქვიჰე	ად-ქვიჰე	„ჩაყო“
ათ-შგურანე	ად-შგურანე	„დაარიგა“
ისგათ-ხინ	ისგად-ხინ	„შეუშვა“
ჩვათ-ჰუნე	ჩვად-ჰუნე	„დახუჭა“;

მიმსგავსება მჟღერობის მიხედვით:

ეცერულში დ: ჩუბენეურში თ:

ად-ღვაჰ	ათ-ღვაჰ	„გაეკიდა; უკან გამოუდგა“
ოდ-ღორვე	ოთ-ღორვე	„მოატყუა“
ოდ-ნიშნე	ოთ-ნიშნე	„დაუნიშნა“
ად-გნბაჟენ	ათ-გნბაჟენ	„გაუკვირდა“
ჩვ-ად-ბურენა	ჩვ-ათ-ბურენა	„დაღამებია“

ოდ-ზიჰა	ოთ-ზიჰა	„დაუკლავს“
ოდ-ლაშა	ოთ-ლაშა	„დაუთესავს“
ოდ-გა	ოთ-გა	„დაუდგამს“
ად-ჟანხხ	ათ-ჟანხხ	„დაარქვეს“;

ასეთივე მიმსგავსება მუდერობის მიხედვით:

<u>ეცერულში:</u>	<u>ჩუბენეურში:</u>	
ოდ-ბარენ	ოთ-ბარენ	„დავიბანე“
ად-ბარენ	ათ-ბარენ	„დაიბანე“
ოდ-გგ, ოდ-იგ	ოთ-გგ, ოთ-იგ	„ავაშენე, ავიშენე“
ად-გგ, ად-იგ	ათ-გგ, ათ-იგ	„ააშენე, აიშენე“
ოდ-რანდინ	ოთ-რანდინ	„ველაპარაკე, დავარიგე“
ად-რანდინ	ათ-რანდინ	„ველაპარაკე, დავარიგე“;

მიმსგავსება ფშვინვიერობის მიხედვით:

<u>ეცერულში:</u>	<u>ჩუბენე- ურში:</u>	
ოშჰონახ	ოსჰონახ	„დაბრუნებულან“
ხაშჩქვარი	ხასჩქვარი	„აჩუქებს“
ასტრანფი	აშტრანფი	„აჯარიმებს“ (< რუს. Штраф)
ასვწამ	აშხვ წამს	„ერთ წამს“

და სხვ.

ამ ტაბულების კომენტირებისას, მ. ქალდანი მიუთითებს: „ეს მოვლენა უმთავრესად ახალგაზრდობის მეტყველებაში შეინიშნება“¹ (იქვე, გვ. 208). მაშინდელი ახალგაზრდობა დღეს უკვე უფროსი თაობაა. ის თავისებურებანი, რომლებიც გასული საუკუნის 50-იან წლებში ინოვაციას წარმოადგენდა, ჩვენს დროში ერთგვარ კილოკავურ ნორმადაა ფორმირებული: დღევანდელი ახალგაზრდა ეცერლებიც, მეტ-ნაკლებად, ისე მეტყველებენ, როგორც მათი მშობლები და ბებია-ბაბუები. მაშასადა-

¹ აქვე გვინდა დავძინოთ, რომ მ. ქალდანისეულ სინოპტიკურ ტაბულებში უცვლელად ვტოვებთ მოყვანილი მაგალითების დაწერილობას, დაცოფასა და შესატყვისებს.

მე, თანხმომავნათა რეგრესული ასიმილაციის გააქტიურება ბალსქვემოური კილოს ეცერულ კილოკავში უკვე თვალსაჩინო ფაქტია. ამავდროულად, ძალზე საყურადღებოდ გვესახება ისიც, რომ ჩვენეული დაკვირვებით, უფრო მეტად გავრცელებულია მიმსგავსება სიყრუის მიხედვით, ვიდრე მჟღერობის მიხედვით.¹

თანხმომავნათა რეგრესული ასიმილაცია ზოგადად დამახასიათებელია ქართველური ქვესისტემებისათვის. ზემოთ უკვე ითქვა, რომ სვანური ქვეჯგუფის კილოებში ნარჩუნდება ორთოების ის ნორმა, რაც დღემდე უცვლელად მოქმედებს სამწიგნობრო ენაში. ბალსქვემოური კილოს ეცერული კილოკავის მაგალითზე² აშკარაა, რომ ფაქტობრივად, ჩვენს თვალწინ მიმდინარეობს არქაული ორთოების შესუსტების პროცესი და იქმნება ზუსტად ისეთი ვითარება, როგორიც დანარჩენი ქართველური ქვესისტემებისა თუ თვით სამწიგნობრო ენის ზეპირი სახესხვაობისთვისაცაა დამახასიათებელი. ვგონებთ, აბსოლუტურად უდავოა, რომ თანამედროვე სვანური კილოები რჩება ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ორგანულ, განუყოფელ ნაწილად, ანუ ისეთსავე ზოგადქართულ (ქართველურ) ყალიბში ვითარდება, როგორშიაც ოდითან ვითარდებოდა. ამით მტკიცდება ისიც, რომ სავსებით უმართებულოა საუბარი სვანურ კილოთა სისტემურ განცალკევებულობაზე.

მორფოლოგიაში — ექვსივე სვანური კილოსთვის ძირითადია სწორედ ის პრინციპები, რომლებიც ზოგადად დამახასიათებელია

¹ მაგალითად, ხშირად ითქმის: ათქვიჰე (და არა: ადქვიჰე) „ჩაყო“, ათ-შგურანე (და არა: ადშგურანე) „დაარიგა; დაანამუსა“, ქა ათსწორავე (და არა: ქა ადსწორავე) „გაასწორა“ და მისთ. თუმცალა, ვერსად დავადასტურეთ მ. ქალდანის მიერ დაფიქსირებული ოდგგ „ავაშენე; ავაგე“, ოდრზღინ „დაველაპარაკე“... ფორმები — დავგისახელეს მხოლოდ ოთუგ (sic!), ოთრზღინ ვარიანტები, როგორც ერთადერთი (და მთელ ეცერის თემში მიღებულნი); ასევე: ადღვაჰ „გაეკიდა; უკან გამოუდგა“ ფორმაც უმაღლესი შეგვისწორეს — ათღვაჰ უნდა ითქვასო.

² მ. ქალდანის მიერ ბალსქვემოური კილოს ეცერულ კილოკავში დაფიქსირებული ფონეტიკური პროცესები ამჟამად, მეტ-ნაკლები სიზშირით, თავს იჩენს თითქმის ყველა სვანურ კილოში, კილოკავსა თუ თქმაში.

ლია ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისათვის. სინქრონიულ დონეზე, სახელთა სისტემაში შესამჩნევ სხვაობას ქმნის მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი ფორმანტების სიხშირე, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ **სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოების მხრივ, სხვაობა დასტურდება არათუ სვანურ კილოებსა და სამწიგნობრო ენას შორის, არამედ — უშუალოდ სვანურ კილოთა შორისაც.** სახელთა მრავლობითი რიცხვის საწარმოებლად ყველაზე მეტი ფორმანტი გვხვდება ბალსხემოურ კილოში, დანარჩენ კილოებში კი მათი რაოდენობა შედარებით უფრო ნაკლებია.

ყველაზე უფრო გავრცელებული ფორმანტი, რომელიც ექვსივე სვანურ კილოშია წარმოდგენილი, არის **-არ** (ლაშხ.: **-არ**) სუფიქსი. ის დაერთვის თანხმოვანფუძიან არსებით სახელთა უმეტესობას, თავს იჩენს თითო-ოროლა ხმოვანფუძიან არსებით სახელთანაც; მაგალითად: **ფაჟე** „[სვანური] ქული“ — **ფაჟვარ** „[სვანური] ქულები“, **თოფ** „თოფი“ — **თოფარ** „თოფები“, **ბეფშ[ვ]** „ბავშვი — ბოფშარ“ „ბავშვები“, **შდუგვ** (ლენტ.: **შტუგვ**) „თავი“ — **შდუგვარ** (ლენტ.: **შტუგვარ**) „თავები“, **უღვნა** „იდაყვი; კონდახი“ — **უღვნარ** „იდაყვები; კონდახები“ და მისთ. მრავალმარცვლიან ძირ-ფუძეებზე ამ სუფიქსის დართვა, ჩვეულებრივ, იწვევს ძირ-ფუძისეული ხმოვნის შეკუმშვას: **მეგამ** (ბქვ., ლენტ., ლაშხ.: **მეგემ**) „ხე“ — **მეგმარ** (ლაშხ.: **მეგმარ**, ლენტ.: **მეგემარ**) „ხეები“, **ქორაშ** „შინაური; ოჯახის წევრი“ — **ქორშარ** (ლენტ. **ქორაშარ** || **ქორაშარ**) „შინაურები; ოჯახის წევრები“... ლენტეხურ კილოში, როგორც წესი, კუმშვის პროცესი მეტწილად შეზღუდულია. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ თუკი ძირ-ფუძეში გვხვდება **რ** თანხმოვანი, **-არ** (ლაშხ.: **-არ**) სუფიქსის თანხმოვნური ელემენტი იქცევა **ლ**-დ; ეს წესი მოქმედებს ყველა კილოში, გარდა ბალსქვემოურისა (და, ნაწილობრივ — დალურისა ანუ კოდორულისა); მაგალითად: **მეგარ** „მხარი“ — **მეგარალ** (ბქვ., დალ.: **მეგარარ**, ლენტ.: **მეგარალ**) „მხრები“, **ვარგ** „აზნაური; თავადი“ — **ვარგალ** (ბქვ., დალ.: **ვარგარ**) „აზნაურები; თავადები“ და მისთ. აღსანიშნავია ისიც, რომ უწინ, **-არ** სუფიქსის მომდევნოდ წარმოდგენილი იყო სახე-

ლობითი ბრუნვის -ე ფორმანტი, რომელიც შემდგომში მოიკვეცა, მაგრამ ლაშხურის გარდა, ყველა კილოში კვალი დატოვა -**წრ** სუფიქსის ხმოვნის პალატალიზებით. არქაული/ამოსავალი ფორმები დღემდე შემორჩა ხალხურ ლექსებსა და სიმღერებში.

ხმოვანფუძიან არსებით სახელთა მრავლობითი რიცხვი ბალსზემოურ კილოში იწარმოება -**წლ** სუფიქსით, რომელიც დაერთვის ხმოვანმოკვეცილ ძირ-ფუძეს: **დინა** „გოგონა“ — **დინწლ** „გოგონები“, **მარე** „კაცი“ — **მარწლ** „კაცები“, **თხერე** „მგელი“ — **თხერწლ** „მგლები“... ბალსქვემოურში (და, ნაწილობრივ — დალურში ანუ კოდორულში) იმავე შემთხვევაში გვექნება -**ოლ** სუფიქსი: **დინა** — **დინოლ**, **მარე** — **მაროლ**, **თხერე** — **თხეროლ**... ლაშხურში — მეტწილად, -**ელ** სუფიქსი: **დენა** — **დენელ**, **მარე** — **მარელ**, **თხერე** — **თხერელ**... ლენტეხურში — ძირითადად -**წლ** სუფიქსი: **დენა** — **დენწლ**, **მარე** — **მარწლ** || **მარწლ**, **თხერე** — **თხერწლ** და მისთ.; ლენტეხურშივე, -**წრ** სუფიქსიც იჩენს თავს: **ჟახე** „სახელი“ — **ჟახეწარ** „სახელები“ (შდრ.: ბზ. **ჟახწლ**, ბქვ. **ჟახოლ**, ლაშხ. **ჟახელ**...), ასევე: **დენწარ** „გოგონები“ (პარალელურად ითქმის **დენწლ**¹ [იხ. აქვე]) და ა.შ.; აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ ბალსზემოურში -**წლ** სუფიქსს დაირთავს ზოგი თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელიც (მაგალითად, იგივე **მეწარ** „მხარი“ — **მეწარწლ** „მხრები“²) და პირიქით — ზოგი ხმოვანფუძიანი არსებითი სახელიც ირთავს -**წრ** სუფიქსს: **ღალე** „ფრთა“ —

¹ დაბა ლენტეხში მსცოვანმა მთქმელებმა განგვიცხადეს: **დენწლ** და **დენწარ** არასწორი ფორმებია, მრავლობით რიცხვში მხოლოდ **ნწდენწარ** ან/და **ნწდინეწარ** უნდა ითქვასო, თუმცა ამ უკანასკნელ ფორმებს მათი შვილები და შვილიშვილები არ იცნობდნენ. **ნწდინეწარ** ფორმა „გოგონების“ მნიშვნელობით ბალსზემო თემებშიც (ლატალსა და ლენჯერში) დაგვისახელეს მსცოვანმა მთქმელებმა; მათი ახსნით, ის გამოიყენება მხოლოდ და მხოლოდ მიმართვისას: **სგწა ნწდინეწარ!** „თქვე გოგონებო!“, დანარჩენ შემთხვევებში კი ყოველთვის **დინწლ** ითქმის.

² ჩვენეული ვარაუდით, ამისი მიზეზი უნდა იყოს ის, რომ ბალსზემოურში ალბათ გვექონდა პარალელური ფორმები: ***მეწარი** და ***მეწარა**. შდრ.: შარაძენიძე, 1954:189-190;

ღალწარ „ფრთები“, **ფხულე** „თითი“ — **ფხულწარ** „თითები“ (შარაძენიძე, 1954:190). ამასთან, ბალსზემოურის **-წლ**, ბალსქვემოურის **-ოლ**, ლაშხურის **-ელ** და ლენტეხურის **-წლ** სუფიქსათათვის ამოსავალი უთუოდ უნდა ყოფილიყო ***-ალ**, რომლის მომდევნოდაც, როგორც წესი, წარმოდგენილი იყო სახელობითი ბრუნვის აწ უკვე მოკვეცილი **-ე** ფორმანტი.

ეტიმოლოგიურად, მრავლობითი რიცხვის ორივე სუფიქსი საერთო-ქართული (ქართველური) ჩანს: **-წრ**, ჩვენეული ვარაუდით, იგივე ოდენობა უნდა იყოს, რაც **-ნ-არ** რთული ფორმანტის **-არ** ნაწილი; როგორც ცნობილია, თანამედროვე სამწიგნობრო ენაში **-ნ-არ** მიუთითებს ხე-მცენარეთა სიმრავლეზე: **მუხ-ნ-არ-ი** „მუხებიანი ადგილი“, **ძეძვ-ნ-არ-ი** „ძეძვებიანი ადგილი“, **რცხილ-ნ-არ-ი** „რცხილებიანი ადგილი“... ხსენებულ ფორმანტში **-ნ-** ნართანიანი მრავლობითის ნიშანია, **-არ** ელემენტიც ასევე, მრავლობითობის აღმნიშვნელია. განაპირა კილოთა მესხურ ქვეჯგუფში შემავალ ტაოურ კილოში **-ნ-არ** (> **-ნ-ალ**) რთული ფორმანტი გამოიყენება სწორედ მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებლად ზოგ სახელურ სემანტიკურ ჯგუფთან: **გზევნარი** „გზები“, **ხევნარი** „ხეები“, **ჰევნარი** „ხეები“, **კაპნარი** „კაპნები“, **კარნალი** „კარები“ (დადიანი, 2009:56; ბარამიძე, ფაღავა, 2020:151-152); ტაოური კილოს ამ თავისებურებას დღესდღეობით ანალოგი ეძებნება მხოლოდ და მხოლოდ სვანურ კილოებში.

სვანურ კილოთა მორიგი — ***-ალ** ფორმანტი, რომელიც ცალკეულ კილოებსა თუ კილოკავებში ამჟამად სხვადასხვაგვარადაა წარმოდგენილი, ჩვენი აზრით, ეტიმოლოგიურად უნდა დავუკავშიროთ ნართანიანი მრავლობითის **-ნ** ფორმანტს (**ნ** და **ლ** სონორების ურთიერთმონაცვლეობა საყოველთაოდ გავრცელებულია ქართულ [ქართველურ] ენობრივ სისტემაში, მათ შორის — უშუალოდ სვანურ კილოებსა, კილოკავებსა თუ თქმებშიც: **ლანგჰვ** [ჩბხ.] > **ნანგჰვ** [ლხმ.] „ცოცხი“, **ნამპარ** [ლხმ.] „ლამპარი“, **ლენცელ** [ბჰმ., ლშხ.] > **ნენცელ** [ლხმ.] „ხემსი“ [ქალდანი, 1955:165] და მისთ.); მაშასადამე, ბალსზემოური **მარწლ**, **ჟანწლ**,

ბალსქვემოური **მაროლ**, **ჟახოლ**... სავსებით კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისია სამწიგნობრო ენის **ქმარნი**, **სახელნი** ფორმებისა. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ თანამედროვე გურულ კილოში დასტურდება მრავლობითის **-ენ** ფორმანტი (ითქმის: **მეზობლენი** „მეზობლები“, **ბადიშენი** „ბადიშები“...); ეგვევ ფორმანტი რაჭული კილოს ზემორაჭულ კილოკავშიც იჩენს თავს — უპირატესად, პატრონიმებში (ითქმის: **გოცირენი** „გოცირიძეები“, **ბიჭენი** „ბიჭაშვილები“...); სწორედ მის უშუალო ვარიაციად გვესახება სვანურ კილოთა ***-ალ** ფორმანტი.

ხმოვანფუძიან სახელებთან პოვნიერი მრავლობითობის ხსენებული ფორმანტი ზმნებში ობიექტის მრავლობითობის მაჩვენებელ **-ალ || -ელ** ფორმანტს სავსებით მართებულად დაუკავშირა თ. შარაძენიძემ (1954:192-196). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ეს ფაქტი ჩვენი ზემოთ მოყვანილი შეხედულების მტკიცებულებას წარმოადგენს: **როგორც ცნობილია, ნართანანი მრავლობითის -ნ ფორმანტი სამწიგნობრო ენის ზმნებშიც სწორედ იგივე ფუნქციით გამოიყენებოდა**; მაგალითად: **გარდალაჯა მან იგი და გარდალაჯ-ნ-ა მან იგინი**. ანალოგიურად, სვანურ კილოებშიც გვექნება: **ანტვარე** (ლენტ. **ანატვარე**) „აანთო [მან ის]“ და **ანტვარ-ალ-ე** (ბზმ., ლაშხ., ზ. ჩოლ., ზ. დალ.), **ანტვარ-ალ-ე** (ბქვ., ქვ. დალ., ქვ. ჩოლ.), **ანატვარ-ალ-ე** (ლენტ.) „აანთო [მან ისინი]“; ასევე: **ადშხე-ბე** (ლენტ. **ადაშხებე**) „შეკერა [მან ის]“ და **ადშხებ-მელ-ე** (ბზმ., ლაშხ., ზ. ჩოლ., ზ. დალ.), **ადშხებ-მელ-ე** (ბქვ., ქვ. დალ., ქვ. ჩოლ.), **ადაშხებ-მელ-ე** (ლენტ.) „შეკერა [მან ის]“...

ამრიგად, მტკიცდება, რომ **სვანურ კილოებში მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი -არ > -წრ და -წლ || -ოლ || -მელ || -წლ < *-ალ ფორმანტები საერთო-ქართული (ქართველური) ოდენობებია**. ჩვენი აზრით, მრავლობითი რიცხვის დანარჩენი ფორმანტებიც ასევე, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ორგანული კუთვნილება უნდა იყოს. უპირველეს ყოვლისა, საყურადღებოა **-უ**. ეს ფორმანტი გვხვდება, ძირითადად, ბალსზემოურში — ცალკეც (მაგალითად: **მაყლუჟწარ** „მშიშარა“ —

მაყლუფჯარ-უ „მშიშრები“, **მაიდჯარ** „მშიერი“ — **მაიდჯარ-უ** „მშიერები“, **ლგდგარ** „მკვდარი“ — **ლგდგარ-უ** „მკვდრები“, **ლგქაღ** „ამპარტავანი“ — **ლუქაღ-უ** (< ***ლგქაღ-უ**) „ამპარტავნები“...) და სხვა ფორმანტებთან ერთადაც (მაგალითად: **დი** „დედა“ — **დი-ლ-ნარ-უ** „დედები“, **მუ** „მამა“ — **მუ-ლ-ნარ-უ** „მამები“, **ლგზიზ** „გაგზავნილი“ — **ლგზზ-ნალ-უ** „გაგზავნილები“, **მუცვრე** „დამტოვებელი“ — **მუცვრი-ნელ-უ** „დამტოვებლები“ და ა.შ.). უმეტესად, სხვა ფორმანტებთან ერთად გვხვდება აგრეთვე, დანარჩენ კილოებში (მაგალითად, ბალსქვემოურში: **ხოშა** „დიდი; უფროსი“ — **ხოშ-ოლ-უ** „დიდები; უფროსები“, ლაშხურში: **დი** „დედა“ — **დი-ლ-ნარ-უ** „დედები“...); ცალკე კი, დღესდღეობით ძალზე იშვიათია (მაგალითად, გვხვდება ბალსქვემოურში: **ლგფკელ** „ქალბატონი“ — **ლგფკელ-უ** „ქალბატონები“).

ამჟამინდელი **-უ** ფორმანტის ამოსავალი, ჩვენი აზრით, უნდა ყოფილიყო **-ჴ** ანუ იგივე **-გ**. ღირსსაცნობია, რომ ასეთი სახითაც, ოლონდ **-ნარ** (ლაშხ. **-არ**) ფორმანტთან ერთად, ის დღემდე იჩენს თავს ექვსივე სვანურ კილოში; მაგალითად: ბზმ., ბქვ.: **ლუნ** „ხბო“ — **ლუნ-გ-ნარ** „ხბოები“; ლაშხ.: **ამჴუმ** „ამხელა“ — **ამჴუმ-გ-ნარ** „ამხელები“, ლენტ.: **ცჴზ** „თევზი“ — **ცჴზ-გ-ნარ** „თევზები“... ამ და სხვა ამგვარ მაგალითებში **-გ**- ზოგ მკვლევარს ძირ-ფუძისეულად მიაჩნია, თუმცაღა ჩვენეული ვარაუდით, ის ეტიმოლოგიურად მრავლობითობის **-ებ** ფორმანტს უნდა უკავშირდებოდეს — საყოველთაოდ ცნობილია, რომ დღესდღეისობით, ეს უკანასკნელი ფორმანტი გაბატონებულია სამწიგნობრო ენაშიც და ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებშიც, განაპირა კილოთა სვანური ქვეჯგუფის კილოების გარდა. ნიშანდობლივია ერთი ფაქტი: **განაპირა კილოთა ჰერული (ინგილოური) ქვეჯგუფის კაკურ კილოში** ის **გვხვდება მხოლოდ და მხოლოდ -ევ სახით** (იმნაიშვილი, 1966:32); მაგალითად: **თოლ-ევ** „თვლები“, **ზმ-ევ** „ძმები“, **ჰენ-გილაგ-ევ** „ჰერები (ინგილოები)“, **სახლ-ევ** „სახლები“... წარსულში, დასავლეთ საქართველოშიც (კერძოდ — იმერეთსა და რაჭაში) უნდა ყოფილიყო გავრცელებული იმგვარი კილოური მეტყველე-

ბა, რომლისთვისაც მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებლად დამახასიათებელი იყო ეგვევ **-ევ** ვარიანტი საერთო-ქართული (ქართველური) **-ებ** ფორმანტისა (დაწვრილებით იხ.: შანიძე, 1981: 438-445). ჩვენი მხრივ დავეძნეთ, რომ **-ევ** უნდა გამოვყოთ თანამედროვე ტაოური კილოს იმ ფორმებშიც, რომელიც აქვე, ზემოთ უკვე განვიხილეთ: **გზ-ევ-ნ-არ-ი** „გზები“, **ხ-ევ-ნ-არ-ი** „ხეები“...

ამგვარ ფონზე, ვგონებთ, უკვე ნათელია, რომ **დღევანდელ სვანურ კილოებში პოვნიერი -უ || -ვ სწორედაც რომ -ევ ანუ -ებ ფორმანტის ფონეტიკურად ცვლილი სახესხვაობაა**. მაშასადამე, უწინ ის ისეთივე აქტიური უნდა ყოფილიყო განაპირა კილოთა სვანურ ქვეჯგუფშიაც, როგორიც დანარჩენ ქვესისტემებშია დღემდე (შდრ. შარაძენიძე, 1954:201). სვანური კილოების განვითარების უფრო გვიანდელ ეტაპზე, როგორც ჩანს, **-უ || -ვ** ფორმანტის ფუნქცია თანდათან რამდენადმე დაიჩრდილა; ამიტომაც, მას დამატებით, ქვესისტემურ დონეზე გააქტიურებული **-არ || > -არ (-ალ || > -აღ)** ფორმანტი დაერთო¹ — ისევე, როგორ ტაოური კილოს ზემოთ მოყვანილ ფორმებში.

ზოგადად, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისათვის ძირ-ფუძეზე მრავლობითი რიცხვის ორი (ან მეტი) ფორმანტის ერთდროულად დართვა უცხო სულაც არ არის: მაგალითად, ლეჩხუმურ კილოში დასტურდება **ჩაკვეტაძე-ნ-ებ-ი** „ჩაკვეტაძეები“, **ბენიძე-ნ-ებ-ი** „ბენიძეები“, **ფაღავ-ენ-ებ-ი** „ფაღავები“... ტიპის წარმოება (ჯორბენაძე, 1989:504); გურულ კილოშიაც ერთობ გავრცელებულია **სახლიკაც-ნ-ებ-ი** „სახლიკაცები“, **ანგე-**

¹ ამდენად, საგვებით უმარტებულოა ასეთი შეხედულება: „არაა შეუძლებელი, რომ ჳ ვ ე დ ვ ა რ ში ვ ქართული **-ელ**“ის მორფოლოგიური შესატყვისი იყოს (კედ-ელ). მაგრამ **ვ უჩნდება ნასესხებ სიტყვებსაც, რომლებთანაც დეტერმინანტია გამოვლენა არ იყო მოსალოდნელი:** თურქვარ, შუბვარ“ (შარაძენიძე, 1954:199; გამუქებით ხაზგასმია ჩემია — მ.ლ.); ვგონებთ, ნათელია, რომ **-ვ-** მრავლობით რიცხვში ნასესხებ სიტყვებსაც სწორედ იმ მიზეზით უჩნდება, რომ მრავლობითობის აღმნიშვნელი ძველი ფორმანტია და არა — დეტერმინანტი ანდა ძირ-ფუძისეული ელემენტი.

ლოზ-ნ-ებ-ი „ანგელოზები“... ფორმები (იქვე, გვ. 528). ეს კონკრეტული მიმდევრობა ფორმანტებისა გვაქვს სვანურ კილოებშიც: **ხოშ-ნლ-უ** (ბზმ.), **ხოშ-ოლ-უ** (ბქვ.), **ხოშ-ელ-უ** (ლაშხ.) „დიდები; უფროსები“ (ეტიმ.: „ხუც-ენ-ებ“), **ლგზ-ნლ-უ** (ბზმ.) „გაგზავნილები“ (ეტიმ.: „გზავნილ-ენ-ებ“) და ა.შ.

ნართანიათი მრავლობითის მეორე — **-თ-** კომპონენტის კანონზომიერი შესატყვისია **-დ-** უპირატესად ბალსზემოურ კილოში პოვნიერ **-ი-წ-დ-უ** ან/და **-ე-დ-უ** ზერთულ ფორმანტებში (შარაძენიძე, 1954:202), რომლებიც ამჟამად ძალზე იშვიათად გვხვდება. აღსანიშნავია, რომ **-ი-წ-დ-უ** ოთხი, ხოლო **-ე-დ-უ** სამი მარტივი ფორმანტისაგან შედგება. მათგან **-უ** ფორმანტის ეტიმოლოგია ზემოთ უკვე დავადგინეთ; **-ი-წ-** ფორმანტები კი, სავარაუდოდ, იმავე ოდენობას უნდა წარმოადგენდეს, რასაც სამწიგნობრო ენაში **-ი-ან-** რთული სუფიქსი. ამრიგად, **ჰოკერ** „ძირი“ სიტყვის მრავლობითი რიცხვის ბალსზემოური ფორმა **ჰოკრ-ი-წ-დ-უ** ეტიმოლოგიურად ეფარდება „ძირ-ი-ან-თ-ებ“ მიმდევრობას. ამ ტიპის წარმოება გადმონაშთის სახით შემორჩენილა განაპირა კილოთა მესხური ქვეჯგუფის ლივანურ ანუ ნიგალურ კილოში (**ამენთები** < ***ამ-ი-ან-თ-ებ-ი** „ესენი“, **იმენთები** < ***იმ-ი-ან-თ-ებ-ი** „ისინი“).¹ რა თქმა უნდა, **-ე-დ-უ** ფორმანტის **-ე-** იმავე **-ი-წ-** ფორმანტების შერწყმითაა მიღებული. ბალსზემოური კილოს გარდა, **-ე-დ-უ** მეტისმეტად იშვიათად ჩოლურულ კილოშიაც დასტურდება ხოლმე.

¹ შდრ. გარკვეულწილად ანალოგიური წარმოება მესხური ქვეჯგუფისავე აჭარულ კილოშიც: **ამათები** „ეს ადგილები“, **იმითები** „ის ადგილები“ — აქ **-ი-ან-** კომპონენტი არ გვხვდება, თან სემანტიკური გადახრაც აშკარაა. ასევე: ზანური ქვეჯგუფის ხოფურ და ვიწურ-არქაბულ კილოებშია: **ანთეფე** (ხოფ.), **ჰანთეფე** (არქ.), **ჰამთეფე** (ვიწ.) „ესენი“, **ენთეფე** (ხოფ.), **ჰენთეფე** (არქ.), **ჰემთეფე** (ვიწ.) „ისინი“, **ნანთეფე** (ხოფ., არქ.), **ნამთეფე** (ვიწ.) „რომლები“ — აქაც, **-თ-** კომპონენტი სწორედ ნართანიათი მრავლობითისაა; იმავდროულად, ხოფურ და არქაბულ ფორმებში წარმოდგენილი **-ნ-**, თუკი ფუძისეული არაა და **მ-** ბგერანაცვალს არ წარმოადგენს, შესაძლებელია იმავე **-ი-ან-** კომპონენტის ნაშთად ჩავთვალოთ (იხ. აგრეთვე: ჩიქობავა, 2008:94).

მრავლობითი რიცხვის კიდევ ერთი ფორმანტი, რომელიც თავს მეტ-ნაკლებად ექვსივე სვანურ კილოში იჩენს, არის **-ა**. ის გვხვდება როგორც ცალკე (მაგალითად: **მემარე** [ბზმ., ლაშხ.] „მომმზადებელი“ — **მემარ-ა** „მომმზადებლები“, **მეკდე** „მომტანი“ — **მეკდ-ა** „მომტანები“ და მისთ.), ისე — უპირატესად, **-ალ** (**-ალ**) ფორმანტთან ერთადაც (მაგალითად: **მემარ-ალ-ა** [ბზმ., ლაშხ.], **მემარ-ალ-ა** [ბქვ., ლენტ., დალ.] „ბევრის მომმზადებლები“, **მეკდ-ალ-ა** [ბზმ., ლაშხ.], **მეკდ-ალ-ა** [ბქვ., ლენტ.] „ბევრის მომტანები“...). ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, ზოგჯერ, **-ა** წარმოგვიდგება აგრეთვე **-ე** სახით: **ლგდიანე** (ბზმ., ლაშხ., ჩოლ.), **ლგდიანე** (ბქვ., დალ., ლენტ.) „ნათხოვარი, განათხოვრებული“ — **ლგდიან-ალ-ე** (ბზმ., ლაშხ., ჩოლ.), **ლგდიან-ალ-ე** (ბქვ., დალ., ლენტ.) „ნათხოვარნი, განათხოვრებულები“ და ა.შ. **-ა** და **-ალ-ა** (**-ალ-ა**) ვარიანტები, ერთსა და იმავე ფორმაშიც კი, ხშირად თავისუფლად ენაცვლება ხოლმე ერთიმეორეს: **მოშდაბ** (ლაშხ.: **მოშდაბ**) „მომუშავე, საქმოსანი“ — **მოშდბ-ა** და **მოშდბ-ალ-ა** (ბზმ., ლაშხ.), **მოშდბ-ალ-ა** (ბქვ., დალ.) „მომუშავეები, საქმოსნები“...

აღსანიშნავია, რომ ხსენებული **-ა** ფორმანტი ჩერქეზულიდან (ადილურიდან) ნასესხებად მიიჩნია თ. შარაძენიძემ (1954:201): „სვანურ **-ა**ს, როგორც მრავლობითის მაწარმოებელს, სხვა ქართველურ ენებში შესატყვისი არ მოეპოვება. ის ნასესხები ჩანს. ამ დებულებას მხარს უჭერს ადილურ ენებში მრავლობითისათვის გამოყენებული **ა** პრეფიქსი“. ასეთი თვალსაზრისი არათუ უმართებულო, არამედ გაუმართავიცაა, რადგან არაა ახსნილი, რა გზით (ან/და რა მიზეზით) შეიძლებოდა მოგვევლენოდა ჩერქეზული (ადილური) ზმნური პრეფიქსი ქართულ (ქართველურ) მეტყველებაში სახელურ სუფიქსად. ჩვენი მხრივ დადებით, რომ **-ა** ფორმანტის ქართულობის (ქართველურობის) დასამტკიცებლად გაცილებით უფრო მეტი მყარი არგუმენტის გამოჩენა შესაძლებელი.

უპირველეს ყოვლისა, ყურადღება უნდა გავამახვილოთ მრავლობითობის **-ებ** || > **-ევ** ფორმანტის **-ავ** სახესხვაობაზე, რო-

მელსაც არაიშვიათად გამოყოფენ ტოპონიმებში: **თელ-ავ-ი, მან-ავ-ი, ბოდ-ავ-ი, ვარგ-ავ-ი, სწროფ-ავ-ი** და მისთ. ამასთანავე, რაჭული კილოს ზემორაჭული კილოკავის გლოლურ თქმაში, ა ხმოვნით დაბოლოებულ სახელებთან **-ებ** ფორმანტი **-აბ** სახეს იღებს: **რაღაცა** „**რაღაც**“ — **რაღაცა-აბ-ი** „**რაღაცები**“ (ლანდია, 1989:43). ამგვარ მონაცემთა გათვალისწინებით, სავარაუდოა, რომ სვანურ კილოთათვის დამახასიათებელი **-ა** სუფიქსიც **-ებ** || **-ევ** ფორმანტის **-ავ** სახესხვაობისაგან მომდინარეობდეს: ***-ავ** > **-ა**; ამდენად, უწინ უნდა გვქონოდა: ***მემარ-ავ**, ***მეგლ-ავ** და ა.შ. ვგონებთ, ნათელი ხდება ისიც, თუ რატომ წარმოგვიდგება **-ალ** (**-ალ**) ფორმანტთან ერთად **-ა** ზოგჯერ **-ე** სახით — მრავლობითობის **-ავ** და **-ევ** ფორმანტები, როგორც ჩანს, არცთუ იშვიათად ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს. მაშასადამე, თუკი ერთ შემთხვევაში გვქონდა ***მეგლ-ალ-ავ** (ბზმ., ლაშხ.), ***მეგლ-ალ-ავ** (ბქვ., ლენტ.) „ბევრის მომტანები“, მეორე შემთხვევაში უთუოდ გვექნებოდა ***ლგდიან-ალ-ევ** (ბზმ., ლაშხ., ჩოლ.), ***ლგდიან-ალ-ევ** (ბქვ., დალ., ლენტ.) „ნათხოვარნი, განათხოვრებულები“ და ა.შ.

მაგანი, შეიძლება, დაინტერესდეს: რატომაა, რომ ამოსავალი **-ევ** || **-ავ** ფორმანტი სვანურ კილოებში ზოგჯერ **-უ** || **-ვ** რეფლექსს იძლევა, ზოგჯერ კი — **-ა** ან **-ე** რეფლექსებს? საქმე ისაა, რომ ნებისმიერი კილოური მეტყველება არანორმირებული ერთეულია. ამიტომაც, ერთსა და იმავე ლექსემას, ვითარებისდა გვარად, სხვადასხვაგვარი სახის მიღება ძალუძს და შემდგომაც, რაღა საკვირველია, სხვადასხვა მიმართულებით იცვლება. ნორმირებულ ენობრივ ერთეულში, როგორც წესი, თითოეული ლექსემა მხოლოდ ნორმატიული სახითაა წარმოდგენილი და მისი განვითარების პროცესიც არასოდეს სცილდება ნორმის დადგენილ ფარგლებს. ის, რასაც ზოგიერთი მკვლევარი „კილოურ ნორმას“ უწოდებს, რეალურად კილოური პრეფერენციაა და გაცილებით უფრო მეტი მრავალფეროვნებით და ნაკლები მდგრადობით გამოირჩევა, ვიდრე ნორმა.

სწორედ აქედან გამომდინარე, თვით ერთსა და იმავე კილოშიც კი, ერთი და იმავე ამოსავალი ლექსემის სხვადასხვაგ-

გარი რეფლექსის სახით არსებობა არათუ სავსებით ბუნებრივი, არამედ — აუცილებელი მოვლენაც კია. თავის მხრივ, სხვადასხვაგვარი რეფლექსების შენარჩუნება-განვითარებას განაპირობებს კილოური (ან კილოკავური, თქმისმიერი, ქცევისმიერი...) პრეფერენცია, რაც ნორმად შეიძლება ჩამოყალიბდეს მხოლოდ და მხოლოდ მაშინ, თუკი კილო (ანდა კილოკავი, თქმა, ქცევა...) შეიძენს და თანდათან განივითარებს მწიგნობრობის ტრადიციას. ასე, რომ „კილოურ ნორმაზე“ საუბარი ზედმეტიცაა და ერთმნიშვნელოვნად უმართებულოც.

აქვე დავეძნოთ იმასაც, რომ ექვსივე სვანურ კილოში გვხვდება სახელთა მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი ისეთი ფორმანტებიც, რომლებიც მისალობრივად ამჟამად ყველაზე გავრცელებულ **-არ** || **> -წრ** ფორმანტთანაა ახლოს. ესენია, უპირველეს ყოვლისა, **-წრ** ან **-ირ**, **-ილ** (რომლის წინარესახეცაა **-იწრ** ან **-იერ**) და **-წრ** ან **-ერ**; მაგალითად: **გეზალ** „შვილი“ — **გეზლწრ** || **< გეზლიწრ** (ბზმ., ლაშხ., ჩოლ.), **გეზლირ** (ბქვ., დალ.), **გეზელილ** (ლენტ.) „შვილები“; **ყანსავშა** „ყანსავის ჩამომავალი“ — **ყანსავშწრ** (ბზმ., ლაშხ., ჩოლ.), **ყანსავშერ** (ბქვ., დალ., ლენტ.) „ყანსავის ჩამომავალნი, ყანსავიანნი“ და მისთ. უპირატესად, ბალსზემოურ და ლაშხურ კილოებში დაჩნდება აგრეთვე **-წრ**; ჩვეულებრივ, ის შედის რთული **-წრ-უ** ფორმანტის შემადგენლობაში; მაგალითად: **დი** „დედა“ — **დი-ლ-წრ-უ** „დედები“, **მუ** „მამა“ — **მუ-ლ-წრ-უ** „მამები“, **ქვინ** „სული“ — **ქუნ-წრ-უ** „სულები“... ცალკე კი შედარებით უფრო იშვიათია; მაგალითად, ბალსზემოურში: **ჰვენეჟ** „უბე“ — **ჰვენეჟწრ** „უბეები“; ლაშხურში: **ნიქჰა** „წარბი“ — **ნიქჰწრ** „წარბები“ და ა.შ. ვგონებთ, უდავო ჩანს, რომ როგორც **-არ** || **> -წრ**, ისე — **რ** თანხმოვნური ელემენტის შემცველი დანარჩენი მარტივი ან/და რთული ფორმანტებიც ერთი და იმავე ამოსავალი ლექსემის სხვადასხვა რეფლექსებს წარმოადგენენ.

სვანურ კილოებშივე, მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას, დასტურდება მეგრულ-ლაზურისებურად **-ლ-** ჩანართის გაჩენაც ძირ-ფუძესა და ფორმანტს შორის: **დედე** „დედა“ — **დედე-ლ-წრ** „დედები“, **მამა** „მამა“ — **მამა-ლ-წრ** „მამები“, **გიგა** „დედა; მამი-

და; ბიცოლა“ — **გიგა-ლ-წრ** „დედეები, მამიდეები, ბიცოლები“... აქ მოგვყავს ბალსზემოური ფორმები; მათში, ჩვეულებისამებრ, ჩანართის წინ მოქცეული ფუძისეული ხმოვანი გრძელდება. ასევე ხდება ლაშხურსა და ჩოლურულშიც; ბალსქვემოურსა და დალურში ანუ კოდორულში კი გრძელი ხმოვნები ისედაც არ გვაქვს; ამიტომაც ითქმის **დედე-ლ-წრ**, **მამა-ლ-წრ**, **გიგა-ლ-წრ** და მისთ. ამ შემთხვევაში, ამოსავალი ვითარება შენარჩუნებულია სწორედ ბალსქვემოურ და დალურ ანუ კოდორულ კილოებში. ლენტეხურ კილოს რაც შეეხება: ნიშანდობლივია, რომ იქ ჩანართად გვაქვს არა **-ლ-**, არამედ — ამ უკანასკნელისგან მომდინარე **-მ-**, ამიტომაც ითქმის: **დედე-მ-წრ**, **მამა-მ-წრ**, **გიგა-მ-წრ** და ა.შ.¹ ზოგადად, ლენტეხურში მრავლობითი რიცხვის ამგვარ წარმოებას თანდათანობით უპირატესობაც ენიჭება და გვაქვს: **ჟახე** „სახელი“ — **ჟახე-მ-წრ** „სახელები“, **დენა** „გოგონა“ — **დენა-მ-წრ** „გოგონები“ და ა.შ. აღვნიშნავთ, რომ ლენტეხურისა და დანარჩენი სვანური კილოების მონაცემთა შეპირისპირება გვაძლევს ზუსტად ისეთ სურათს, როგორიც გვაქვს მეგრული კილოს აღმოსავლურ-ოდიშური კილოკავის მარტივლურ-ბანძურ თქმასა და დანარჩენ კილოკავ-თქმებს შორის: **დიდა-მ-ეფ-ი** (მარტვ.-ბანძ.) < **დიდა-ლ-ეფ-ი** „დედეები“, **მუმა-მ-ეფ-ი** (მარტვ.-ბანძ.) < **მუმა-ლ-ეფ-ი** „მამები“ და მისთ.

მრავლობითი რიცხვი სვანურ კილოებში იწარმოება აგრეთვე **ლა-** და **-ა** პრეფიქს-სუფიქსით; მაგალითად: **ჭაშ** (ლაშხ.: **ჭაშ**) „ქმარი“ — **ლაჭაშ** „ქმრები“, **ჩიჟე** (ბქვ., დალ., ლენტხ.: **ჩიჟე**) „სიძე“ — **ლაჩჟა** (ლაშხ.: **ლაჩჟა**) „სიძეები“, **მუხვბე** „ძმა (ძმისთვის)“ — **ლახვბა** „ძმები (ძმისთვის)“... ამასთან, ლენტეხურსა და ჩოლურულში ითქმის ასევე **ლადია** „დედეები“, **ლამუა** „მამები“ და ა.შ. ზოგადად, ამგვარი წარმოება დამახასიათებელია, უპირატესად, ნათესაობის აღმნიშვნელი სახელებისათვის — ამაზე ერთობ მართებულად მი-

¹ ლენტეხური კილოს მონაცემებით მტკიცდება ის, რომ სავსებით უმართებულოა **დედელწრ**, **მამალწრ**... ტიპის ფორმებში **-ლ-** ჩანართის ნაცვლად **-ალ-** ფორმანტის გამოყოფა (შდრ.: შარაძენიძე, 1954:199).

უთითა ა. შანიძემაც (1981:350). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ **ლა-** და **-ა** პრეფიქს-სუფიქსით ნაწარმოები მრავლობითის ფორმას, როგორც წესი, კრებითობის გაგებაც აქვს; ამიტომაც არაა გასაკვირი, რომ პირველ კომპონენტად თავს იჩენს სამწიგნობრო ენის **სა-** პრეფიქსის კანონზომიერი შესატყვისი **ლა-**; იხ. სამწიგნობრო ენის ზეპირმეტყველებითი სახეობისათვისაც ნიშანდობლივი **სა-მეგობრო** „მეგობრები; მეგობართა ერთობლიობა“, **საძმო** „ძმათა/მოძმეთა ერთობლიობა“, **საძმაცაცო** „ძმაცაცები; ძმაცაცების ერთობლიობა“, **სადაქალო** „დაქალები; დაქალების ერთობლიობა“ და ა.შ. რაღა თქმა უნდა, სვანურ კილოებში წარმოდგენილი მეორე — **-ა** კომპონენტიც, სამწიგნობრო ენისეული **-ო** კომპონენტის კანონზომიერი შესატყვისია (როგორც მორფოლოგიურად, ისე — ფონეტიკურადაც); ე.ი. **სხვაობა არც ამ კონკრეტულ შემთხვევაში დასტურდება.**

მრავლობითი რიცხვის ფორმანტთა ამგვარი მრავალფეროვნების პარალელურად, ექვსივე სვანურ კილოში თავს იჩენს უნიფიცირების პროცესიც (განსაკუთრებით — ახალგაზრდების მეტყველებაში); ვგულისხმობთ იმას, რომ **-არ (-ალ) || > -ჰრ (-ჰლ)** ფორმანტი, თანდათანობით, გამოყენების დიპაზონს იფართოვებს; ანუ, მაგალითად, ბალსზემოურად **მუთვრიჰლუ** „მასწავლებლები“ ფორმის ნაცვლად ახალგაზრდები ამბობენ **მუთვრიჰლ**, ასევე: **მალტუვჰრუ** „მოყვარულები“ ფორმის ნაცვლად ამბობენ **მალტუვჰრჰლ**; **ჰვენჰჰრ** „უბეები“ ფორმის ნაცვლად — **ჰვენჰჰრ** და ა.შ. ეს პროცესი განსაკუთრებით შესამჩნევია დალურ ანუ კოდორულ კილოში: დალის (კოდორის) ხეობაში ერთ-ერთი სოფლის სახელწოდებაა **ოჰარიშჰლ || ოჰარიშჰრ**; არადა, უფრო მოსალოდნელი იყო **ოჰარიშჰრ** ანდა **ოჰარიშჰერ** „ოჰარისანი, ოჰარაანი; ოჰარის ჩამომავლები“. იქვე, ყველა თაობაში იტყვიან: **ლუთვერჰრ** „სწავლულნი“, **გეჰლჰრ** „შვილები“... ამის თაობაზე, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში, მართებულად აღნიშნა მ. ქალდანმა (1970:90): „კოდორის ხეობის სვანური ცდილობს მრ. რიცხვის წარმოებაში არსებული მრავალფეროვნების გამარტივებას, მისი ერთ (**-ჰრ**) ყალიბზე დაყვანას“. ამჟამად, და-

ლურ ანუ კოდორულ კილოში **-წრ (-წლ)** ფორმანტი უკვე თითქმის ყველა ფორმას დაერთვის და გაბატონებულიცაა. დანარჩენ კილოებშიც, როგორც ითქვა, მეტად და მეტად შეინიშნება იგივე ტენდენცია — მრავლობითი რიცხვის წარმოება ერთ კონკრეტულ ყალიბზე დაიყვანება.

სახელთა ბრუნებას რაც შეეხება: წინამორბედი მკვლევრები სვანურ კილოებში ბრუნების რამდენიმე ტიპს თუ სისტემას გამოყოფდნენ. მაგალითად, ვარლამ თოფურიას შეხედულებით, გამოყოფოდა ქართველური, ადიღური (იგივე „ჩერქეზულ-დაღესტნური“), საკუთრივ სვანური (იგივე „ძველქართულ-კავკასიური“) და ნარევი სისტემები (დაწვრილებით იხ. თოფურია, 2008:24-28). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ ყველა ამგვარი თვალსაზრისი მეტ-ნაკლებად ემყარება ნ. მარის ნააზრევს, რომელიც ძალიან შორს იდგა არათუ ობიექტურობისგან, არამედ ასევე — ზოგადად, მეცნიერებისგანაც. **რეალურად, უკლებლივ ყველა სვანურ კილოში სახელთა ბრუნება ემყარება მხოლოდ და მხოლოდ საერთო-ქართულ (ქართველურ) პრინციპს. როგორც მარტივ, ისე — რთულ ბრუნვათა ყველა ფორმანტი, ცხადია, ქართულია (ქართველურია). ამრიგად, არავითარი „ჩერქეზულ-დაღესტნური“ თუ „ნარევი“ ბრუნების სისტემები სვანურ კილოებში არ გვაქვს და არც როდისმე გვქონია.** ბრუნების თავისებურებები სინქრონიულ დონეზე ყოველ კილოში განსხვავებულია, დიაქრონიულ დონეზე კი — როგორც წესი, ერთი კონკრეტული ყალიბიდან მომდინარეობს.

საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპის თანახმად, სვანურ კილოებშიაც უნდა გამოვყოთ მარტივი და რთული ბრუნვები. განვიხილოთ ჭერ მარტივი ბრუნვები **ბალსწემოური კილოს** მონაცემთა მიხედვით:

I ტიპი:

1. მხოლობითი რიცხვი:

სახელობითი:	ქორ	„სახლი“
მოთხრობითი:	ქორ-დ	„სახლმა“
მიცემითი:	ქორ-ს	„სახლს“

ნათესაობითი:	ქორ-პ-შ	„სახლის“
მოქმედებითი:	ქორ-შვ	„სახლით“
ვითარებითი:	ქორ-დ	„სახლად“
მიმართულებითი:	ქორ-თე	„სახლისკენ“
გამოისობითი:	ქორ-ლა	„სახლის გამო“
მსგავსებითი:	ქორ-შნლ	„სახლივით“
ოდენობითი:	ქორ-ზუმ	„სახლისხელა“
ტოლობითი:	ქორ-ცნლ	„[ზუსტად] სახლისხელა“

სახელობითი:	დინა	„გოგონა“
მოთხრობითი:	დინა-დ	„გოგონამ“
მიცემითი:	დინა-ს	„გოგონას“
ნათესაობითი:	დინა-შ	„გოგონასი“
მოქმედებითი:	დინო-ვშ	„გოგონათი“
ვითარებითი:	დინა-დ	„გოგონად“
მიმართულებითი:	დინა-თე	„გოგონისკენ“
გამოისობითი:	დინა-ლა	„გოგონის გამო“
მსგავსებითი:	დინა-შნლ	„გოგონასავით“
ოდენობითი:	დინა-ზუმ	„გოგონასხელა“
ტოლობითი:	დინა-ცნლ	„[ზუსტად] გოგონასხელა“

2. მრავლობითი რიცხვი

სახელობითი:	ქორ-წლ	„სახლები“
მოთხრობითი:	ქორ-წლ-დ	„სახლებმა“
მიცემითი:	ქორ-წლ-ს	„სახლებს“
ნათესაობითი:	ქორ-რ-ე-შ	„სახლების“
მოქმედებითი:	ქორ-წლ-შვ	„სახლებით“
ვითარებითი:	ქორ-წლ-დ	„სახლებად“
მიმართულებითი:	ქორ-წლ-თე	„სახლებისკენ“
გამოისობითი:	ქორ-წლ-ლა	„სახლების გამო“
მსგავსებითი:	ქორ-წლ-შნლ	„სახლებივით“
ოდენობითი:	ქორ-წლ-ზუმ	„სახლებისხელა“
ტოლობითი:	ქორ-წლ-ცწლ	„[ზუსტად] სახლებისხელა“

სახელობითი:	დინ-წლ	„გოგონები“
მოთხრობითი:	დინ-წლ-დ	„გოგონებმა“
მიცემითი:	დინ-წლ-ს	„გოგონებს“
ნათესაობითი:	დინ-წლ-ე-შ	„გოგონების“
მოქმედებითი:	დინ-წლ-შვ	„გოგონებით“
ვითარებითი:	დინ-წლ-დ	„გოგონებად“
მიმართულებითი:	დინ-წლ-თე	„გოგონებისკენ“
გამოისობითი:	დინ-წლ-ლა	„გოგონების გამო“
მსგავსებითი:	დინ-წლ-შწლ	„გოგონებივით“
ოდენობითი:	დინ-წლ-ზუმ	„გოგონებისხელა“
ტოლობითი:	დინ-წლ-ცწლ	„[ზუსტად] გოგონებისხელა“

II ტიპი:

1. მხოლოდობითი რიცხვი:

სახელობითი:	ღალე	„ფრთა“
მოთხრობითი:	ღალ-ემ ღალ-ემ-დ	„ფრთამ“
	 ღალე-დ	
მიცემითი:	ღალე-ს ღალა-[ს]	„ფრთას“
ნათესაობითი:	ღალ-ემ-იშ	„ფრთის“
მოქმედებითი:	ღალო-ვშ	„ფრთით“
ვითარებითი:	ღალა-დ	„ფრთად“
მიმართულებითი:	ღალა-თე	„ფრთისკენ“
გამოისობითი:	ღალა-ლა	„ფრთის გამო“
მსგავსებითი:	ღალა-შწლ	„ფრთასავით“
ოდენობითი:	ღალა-ზუმ	„ფრთისხელა“
ტოლობითი:	ღალა-ცწლ	„[ზუსტად] ფრთისხელა“

2. მრავლობითი რიცხვი:

სახელობითი:	ღალ-პრ	„ფრთები“
მოთხრობითი:	ღალ-პრ-დ	„ფრთებმა“
მიცემითი:	ღალ-პრ-ს	„ფრთებს“
ნათესაობითი:	ღალ-რ-ე-შ	„ფრთების“
მოქმედებითი:	ღალ-პრ-შვ	„ფრთებით“
ვითარებითი:	ღალ-პრ-დ	„ფრთებად“

მიმართულებითი:	ღალ-პრ-თე	„ფრთებისკენ“
გამოისობითი:	ღალ-პრ-ღა	„ფრთების გამო“
მსგავსებითი:	ღალ-პრ-შნლ	„ფრთებივით“
ოღენობითი:	ღალ-პრ-ზუმ	„ფრთებისხელა“
ტოლობითი:	ღალ-პრ-ცნლ	„[ზუსტად] ფრთებისხელა“

1. მხოლოდობითი რიცხვი:

სახელობითი:	ხოჩა	„კარგი“
მოთხრობითი:	ხოჩ-ნმ ხოჩ-ნმ-დ 	„კარგმა“
	ხოჩა-დ	
მიცემითი:	ხოჩა-ს ხოჩ-ნმ	„კარგს“
ნათესაობითი:	ხოჩ-ნმ-იშ	„კარგის“
მოქმედებითი:	ხოჩო-ვშ ხოჩ-ნმ- შვ	„კარგით“
ვითარებითი:	ხოჩ-ნმ-დ	„კარგად“
მიმართულებითი:	ხოჩ-ნმ-თე	„კარგისკენ“
გამოისობითი:	ხოჩ-ნმ-ღა ხოჩა-ღა	„კარგის გამო“
მსგავსებითი:	ხოჩ-ნმ-შნლ ხოჩა- შნლ	„კარგივით“
ოღენობითი:	ხოჩ-ნმ-ზუმ ხოჩა- ზუმ	„კარგისხელა“
ტოლობითი:	ხოჩ-ნმ-ცნლ ხოჩა- ცნლ	„[ზუსტად] კარგისხელა“

2. მრავლობითი რიცხვი:

სახელობითი:	ხოჩ-ნლ-უ	„კარგები“
მოთხრობითი:	ხოჩ-ნლ-უ-დ	„კარგებმა“
მიცემითი:	ხოჩ-ნლ-უ-ს	„კარგებს“
ნათესაობითი:	ხოჩ-ნლ-უ-ეშ	„კარგების“
მოქმედებითი:	ხოჩ-ნლ-უ-ვშ	„კარგებით“
ვითარებითი:	ხოჩ-ნლ-უ-დ	„კარგებად“
მიმართულებითი:	ხოჩ-ნლ-უ-თე	„კარგებისკენ“
გამოისობითი:	ხოჩ-ნლ-უ-ღა	„კარგების გამო“
მსგავსებითი:	ხოჩ-ნლ-უ-შნლ	„კარგებივით“

ოდენობითი:	ხოჩ-წლ-უ-ზუმ	„კარგებისხელა“
ტოლობითი:	ხოჩ-წლ-უ-ცწლ	„[ზუსტად] კარგებისხელა“

III ტიპი:

1. მხოლოდობითი რიცხვი:

სახელობითი:	ჟელ	„ძალლი“
მოთხრობითი:	ჟალ-ვ-ემ ჟალ-ვ-ემ-დ	„ძალღმა“
	 ჟელ-დ	
მიცემითი:	ჟალ-ვ ჟალ-ვ-ს ჟელ-ს	„ძალღს“
ნათესაობითი:	ჟალ-ვ-მ-იშ ჟელ-მ-იშ	„ძალღის“
	 ჟელ-იშ	
მოქმედებითი:	ჟალ-ვ-შვ ჟელ-შვ	„ძალლით“
ვითარებითი:	ჟალ-ვ-დ ჟელ-დ	„ძალღად“
მიმართულებითი:	ჟალ-ვ-თე ჟელ-თე	„ძალღისკენ“
გამოისობითი:	ჟალ-ვ-ღა ჟელ-ღა	„ძალღის გამო“
მსგავსებითი:	ჟალ-ვ-შწლ ჟელ-შწლ	„ძალღივით“
ოდენობითი:	ჟალ-ვ-ზუმ ჟელ-ზუმ	„ძალღისხელა“
ტოლობითი:	ჟალ-ვ-ცწლ ჟელ-ცწლ	„[ზუსტად] ძალღის-ხელა“

2. მრავლობითი რიცხვი:

სახელობითი:	ჟელ-წრ	„ძალღები“
მოთხრობითი:	ჟელ-წრ-დ	„ძალღებმა“
მიცემითი:	ჟელ-წრ-ს	„ძალღებს“
ნათესაობითი:	ჟელ-რ-ე-შ	„ძალღების“
მოქმედებითი:	ჟელ-წრ-შვ	„ძალღებით“
ვითარებითი:	ჟელ-წრ-დ	„ძალღებად“
მიმართულებითი:	ჟელ-წრ-თე	„ძალღებისკენ“
გამოისობითი:	ჟელ-წრ-ღა	„ძალღების გამო“
მსგავსებითი:	ჟელ-წრ-შწლ	„ძალღებივით“
ოდენობითი:	ჟელ-წრ-ზუმ	„ძალღებისხელა“
ტოლობითი:	ჟელ-წრ-ცწლ	„[ზუსტად] ძალღებისხელა“

მაშასადამე, **ამჟამინდელ ეტაპზე, ყველა სვანურ კილოში ბრუნების ტიპები უნდა გამოიყოს მხოლოდ და მხოლოდ ფონეტიკური ნიშნით.** ბალსწემოურ კილოში, ბრუნების I ტიპს განეკუთვნება თანხმოვანფუძიან და ხმოვანფუძიან სახელთა უმეტესობა, ყოველგვარი საკუთარი სახელი თუ გვარი; II ტიპს — მეტწილად, **-ე** ხმოვნით დაბოლოებული ყველა სახელი და ზოგი **-ა** ხმოვნით დაბოლოებული სახელიც, ხოლო III ტიპს — სახელები, რომელთაც მიცემით ბრუნვაში უჩნდებათ არქაული **-გ** ნიშანი. ამასთან, **ტიპებად დაყოფა ყველაზე მეტად შესაძინევია მხოლოდღა მხოლოდით რიცხვში, მრავ-ლობით რიცხვში კი უკვე ნივთიერებული ვითარება გვაქვს.** მეტ-ნაკლებად ამგვარადვეა დანარჩენ სვანურ კილოებშიც, განსაკუთრებით — ბალსქვემოურსა და დალურში ანუ კოდორულში.

მარტივ ბრუნვათა ნიშნებს რაც შეეხება: ყოველი მათგანი საერთო-ქართულია (ქართველურია) და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში წარმოდგენილი ნიშნებისაგან მხოლოდ ფონეტიკურად ან/და სემანტიკურად სხვაობს. ეს სხვაობა სინქრონიულია და არა დიაქრონიული — მაგალითად, სინქრონიულად, სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გამქრალია, თუმცაღა დიაქრონიულად აღდგება მხოლოდითში **-ი** (რომელსაც ძირ-ფუძისეული ხმოვნის პალატალიზაცია გამოუწვევია), მრავლობითში კი — **-ე** (რომელსაც, თავის მხრივ, **-არ** სუფიქსის **ა** ხმოვნური ელემენტი გაუპალატალებია). ასე, რომ უწინ, სვანურ კილოებშიც ისეთივე ვითარება გვქონია, როგორიც დღემდე დასტურდება ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეგვუფის შემადგენელ ლაზურ კილოებში (**კოჩი** „კაცი“ — **კოჩი-ეფ-ე** „კაცები“). ზოგ შემთხვევაში სახელობითის **-ი** ნიშანი **ი**-დ ქცეულა და ფუძეს შეზრდია: **ჭალმა** „ჭალა“; მდრ. დანარჩენ ბრუნვებში: **ჭალმა-დ** „ჭალამ; ჭალად“, **ჭალმა-ს** „ჭალას“, **ჭალმა-იშ** „ჭალის“ და ა.შ.

საკუთრივ სვანური თავისებურებაა ის, რომ მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად გამოიყენება ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი; ანუ, მაგალითად, ფორმა **ქორ-დ**, კონტექსტიდან გამომდინარე, ნიშნავს როგორც „სახლად“, ისე — „სახლმა“, **დავით-დ** ნიშნავს „დავი-

თად“ და „დავითმა“, **ზუმაძე-დ** ნიშნავს „ზუმაძედ“ და „ზუმაძემ“... აღსანიშნავია, რომ **დღესდღეობით, ექვსივე სვანურ კილოში მოთხრობითის საწარმოებლად ვითარებითის -დ ფორმანტის გამოყენება ყველაზე მეტადაა გავრცელებული**. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ უწინ, სვანურ კილოებშიც, მოთხრობითის მაწარმოებლად იგივე **-ნ** ფორმანტი უნდა გვქონოდა, რაც დღემდეა შემორჩენილი სამწიგნობრო ენის **ამა-ნ, მაგა-ნ** ფორმებში. მესამე პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების მოთხრობითი ბრუნვის ფორმები სვანურ კილოებში კვლავაც შეიცავენ ამ არქაულ ფორმანტს: **მიჩ-ნ-ემ** (<*მი-ჩ-ნ-ემ < *მი-ჩ-ნ-ა-ემ < *მი-ჩა-ნ-ემ) „მან თვითონ“, **ეჩ-ნ-ემ** (<|| ეჯ-ნ-ემ < *ეჯ-ნ-ა-ემ < *ეჯა-ნ-ემ) „იმან“, **ამ-ნ-ემ** (< *ამ-ნ-ა-ემ < *ამა-ნ-ემ) „ამან“; მეტიც: სამწიგნობრო ენასთან საზიარო **-ნ** ნიშნიანი მოთხრობითის ფორმა სვანურ კილოებში ჩვეულებრივად გამოიყენებოდა ვითარებითი ბრუნვის საყრდენ ფუძედაც: ბალსზემოურში, მაგალითად, დღემდე ითქმის: **ამა-ნ-დ ხოჩა** „ამაზე (ეტიმ.: „ამად“) კარგი“, **ეჯა-ნ-დ ხოხვრა** „იმაზე (ეტიმ.: „იმად“) პატარა“, **მიჩა-ნ-დ ლგვმწეშ** „თავისზე (ეტიმ.: „მისად“) ღონიერი“ და მისთ. **ამან**, თავის მხრივ, შემდგომში გამოიწვია ორფუძიანი და ერთფუძიანი ფორმების აღრევა სახელებში: **შგ-ნ** (< *შგ-ნ-დ) **ხუღვე** და **ში-დ ხუღვე** „ხელთ აქვს“; შესაბამისად, **-ნ** და **-დ** მნიშვნელობით ერთიმეორეს დაემთხვა (მით უმეტეს, რომ **ნ : დ** ბგერათმონაცვლეობა ქართულ [ქართველურ] ენობრივ სისტემაში ისედაც ერთობ გავრცელებულ ფონეტიკურ პროცესს წარმოადგენს). სწორედ ამიტომ, საბოლოოდ ისე გამოვიდა, რომ როგორც ვითარებით ბრუნვაში (თავისთავად), ისე — მოთხრობით ბრუნვაშიც (უწინდელი **-ნ** ფორმანტის ბგერაანაცვლად) თანდათან გაბატონდა ერთი — **-დ** ფორმანტი.

გარდა ამისა, სვანურ კილოებში მოთხრობითი იწარმოებოდა ისეთი ყალიბითაც, როგორიც სამწიგნობრო ენას ახასიათებს — ვგულისხმობთ ბრუნვის ფორმანტად მესამე პირის ნაცვალსახელის **-ნ** სუფიქსიანი ფორმის გამოყენებას: დღემდე, ბალსზემოურ კილოში **-ე** ხმოვნით დაბოლოებული ბევრი სახელი მოთხრობით ბრუნვას ხსენებული პრინციპით იწარმოებს; ასე, მაგალითად,

მარე „კაცი“ სიტყვის მოთხრობითი ბრუნვის ფორმებია: **მარემ**, **მარემდ** ან (ძალზე იშვიათად) **მარემნემ** || **მარემნემდ**. ამ ფორმათაგან საყურადღებოა **მარემდ**, რომელიც, ჩვენეული ვარაუდით, უნდა მომდინარეობდეს არქაული ***მარემზ** < ***მარემან** ფორმისგან. სწორედ ამ უკანასკნელ ფორმაში ჩანს ნათლად სამწიგნობრო ენის იდენტური წარმოება: **მარე** „კაცი“ + ***[ე]მზ-ნ** < ***[ე]მან-ნ** „მან“; შემდგომში, როდესაც მოთხრობითის და ვითარებითის **-ნ** და **-დ** მნიშვნელობით ერთიმეორეს დაემთხვა, თავდაპირველ ***მარემზ** ფორმას გაუჩნდა ჯერ ***მარემზდ**, ხოლო მერე — **მარემდ** ვარიანტიც, რომელიც დღემდე შემორჩა. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ამჟამად უფრო გავრცელებული **მარემ** მომდინარეობს იმავე **მარემდ** ვარიანტისგან, დღეისათვის მეტისმეტად იშვიათი **მარემნემ** || **მარემნემდ** კი — ***მარემზ ემნემ** „კაცმან მან“ სახესხვაობისაგან, რაც, არქაული სამწიგნობრო ენისამებრ, უწინ სახელის განსაზღვრულობაზე მიუთითებდა; დროთა განმავლობაში, როცა ეს ნიუანსი გაქრა, კომპონენტები ერთიმეორეს შეერწყა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ აქ მოყვანილი პრინციპი დღემდე ერთადერთია მესამე პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელთა მხ. რიცხვის მოთხრობითის ფორმებში: **მიჩნემ** (<***მი-ჯ-ნ-ნემ** < ***მი-ჯ-ნ-ა-ემ** < ***მი-ჯან-ნემ** < ***მი-ჯან-ემზ-ნ** < ***მი-ჯან-ემა-ნ**) „მან თვითონ“, **ეჯნემ** (<***ე-ჯ-ნ-ნემ** < ***ე-ჯ-ნ-ა-ემ** < ***ე-ჯან-ნემ** < ***ე-ჯან-ემზ-ნ** < ***ე-ჯან-ემა-ნ**) „იმან“, **ამნემ** (<***ა-მ-ნ-ნემ** < ***ა-მ-ნ-ა-ემ** < ***ა-მა-ნ-ნემ** < ***ა-მა-ნ-ემზ-ნ** < ***ა-მა-ნ-ემა-ნ**) „ამან“... და ზოგი სხვა ჯგუფის ნაცვალსახელთა მოთხრობითის ფორმებშიაც.

ასევე: უწინ, როგორც ჩანს, დამახასიათებელი იყო მოთხრობითის წარმოება აწ გამქრალ მიმართებით ბრუნვაზე დაყრდნობითაც: მესამე პირის ნაცვალსახელის **-ნ** სუფიქსიანი ფორმა ერთვოდა მი-მართებითი ბრუნვის **-ვ** სუფიქსიან¹ სახელს: **ჟაღ-ვ** „ძაღლს, ძაღლისადმი“ + ***[ე]მზ-ნ** < ***[ე]მან-ნ** „მან“ = „ძაღლმა“. ამ კომპონენ-

¹ სვანური **-ვ** ფორმანტი კანონზომიერი შესატყვისია სამწიგნობრო ენაში შემორჩენილი **-ივ** (**მარჯვნ-ივ**, **მარცხნ-ივ**, **ირგვლ-ივ**...) ფორმანტისა.

ტთა შერწყმის შედეგადაა მიღებული **ჟაღვემ** ან/და **ჟაღვემდ** ფორმები, რომლებიც დღესდღეობით მხოლოდ ღრმად მოხუცთა მეტყველებაში დასტურდება. საშუალო და ახალგაზრდა თაობის წარმომადგენლები ამბობენ: **ჟედდ**.

როგორც დავინახეთ, **სვანურ მეტყველებაში მოთხრობითის წარმოების პრინციპი დასაბამიდანვე ზოგადქართული (ქართველური) ან მისგან მომდინარე იყო და არის ახლაც**. კიდევ ერთხელ ვიმეორებთ, რომ „ჩერქეზულ-დაღესტნური ტიპის ბრუნებაზე“ საუბარი, რბილად რომ ვთქვათ, არათუ არამეცნიერულია, არამედ — არასერიოზულიცაა. ამ საკითხის შესახებ ჩვენ ქვემოთ კვლავაც ვიმსჯელებთ უფრო დაწვრილებით.

მარტივ ბრუნვათაგან მნიშვნელოვანია მიცემითი, რომლის ძირითადი მაწარმოებელი ფორმანტიცაა **-ს**. ნიშანდობლივია, რომ I ტიპის ბრუნებაში ის მუდამ წარმოდგენილია ხოლმე, II და III ტიპის ბრუნებაში კი, მხოლოდით რიცხვში შეიძლება იყოს წარმოდგენილი, შეიძლება — არა; შდრ.: **თანწლ-ს** „ქედს“, **ბოფშწარ-ს** „ბავშვებს“ ... და **მწრა <|| მწრა-ს** „კაცს“, **ჟად-ვ-ს <|| ჟად-ვ** „ძალს“, მაგრამ: **მწრწლ-ს** „კაცებს“, **ჟედწარ-ს** „ძალებს“ და მისთ. აღსანიშნავია ისიც, რომ ახალგაზრდების მეტყველებაში **-ს** არაიშვიათად, პირდაპირაც ერთვის ყოველგვარ სახელს; მაგალითად, იტყვიან: **მწრე-ს** „კაცს“, **ჟედ-ს** „ძალს“ და ა.შ. თუმცაღა, იმავდროულად, არც **ჟად-ვ-ს <|| ჟად-ვ** ფორმა ეუცხოებათ.

უწინ, მიცემითის წარმოებისას თავს იჩენდა **ორფუძიანობა: -ს** ფორმანტი ერთვოდა არა უშუალოდ სახელის წმინდა ფუძეს, არამედ — აწ გამქრალი მიმართებითი ბრუნვის **-ვ** ფორმანტიან ფორმას. ვიტყვით იმასაც, რომ ამგვარი ორფუძიანობა უნდა გაბატონებულიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მიმართებითი ბრუნვა სვანურ კილოებშიაც ისევე, როგორც სამწიგნობრო ენაში, საბოლოოდ მოიშალა და მისი **-ვ** ფორმანტი ოდენ გადმონაშთის სახით შემორჩა (მაგალითად: **იმა-ვ?** „საით?“, **ჟიბა-ვ** „ზემოთ“, **ჩუბა-ვ** „ქვემოთ“, **სგვებნა-ვ** „წინ“, **ღვეშგმა-ვ** „უკან“ ... — ამ და სხვა ამგვარ ფორმებში **-ვ** ფონეტიკურადაც და მორფოლოგიურადაც აბსოლუტურად იგივეა, რაც სამწიგნობრო ენის **-ივ** და, ამ უკანასკნ-

ელის მსგავსად, დღესდღეობით ბრუნვის ნიშნად აღარ აღიქმება). სწორედ მაშინ, საჭირო გახდა, რომ სახელთა მიმართებითი ბრუნვის ფორმებს მეტი სიცხადისთვის მიცემითის **-ს** ფორმანტიც დართვოდა თან. ამის შედეგად, მოგვიანებით, მიმართებითი ბრუნვის ძველი ფორმებიც მნიშვნელობით სრულიად გაუტოლდა მიცემითის ფორმებს. სხვაგვარად თუ ვიტყვით, **ჟად-ვ** ფორმა აღქმული იქნა **ჟედ-ს** ფორმის სინონიმად იმიტომ, რომ ფართოდ გავრცელდა ორფუძიანი (კონტამინირებული) ფორმა **ჟად-ვ-ს** არსებითად იმავე მნიშვნელობით, რაც უწინ ჰქონდა მიმართებით ბრუნვას, ხოლო შემდგომში კი უკვე მიცემითმა ბრუნვამ შეითავსა.

ორფუძიანობა ახასიათებს ასევე ბევრ ისეთ სახელს, რომელიც სახელობითში ამჟამად **-ე** ხმოვნით ბოლოვდება. ეს ხმოვანი მეორეულია — მიღებულია ძირ-ფუძისეული **-ა** ბოლოკიდური ხმოვნის და სახელობითი ბრუნვის **-ი** ფორმანტის შერწყმით (თოფურია, 2002:165). ამგვარ სახელებს, როგორც წესი, მიცემით ბრუნვაში აქვთ თავდაპირველი — **-ა** ბოლოკიდურხმოვიანი ფუძე; თუმცა, ამასთანავე, ბრუნვის **-ს** ფორმანტი დაჰკარგვიათ; მაგალითად: **მწარე** < ***მწრა-ი** „კაცი“ — **მწრა** < || **მწრა-ს** „კაცს“. აქ დავძენთ იმასაც, რომ მიცემითი ბრუნვის ამოსავალი ვარიანტი ამჟამადაც შეიძლება დავადასტუროთ ღრმად მოხუცთა მეტყველებაში.¹

-ე ხმოვნით დაბოლოებულ სახელებშივე, ადრე (დაახლოებით, ამ ასიოდე წლის წინ) მიცემითის კიდევ ერთი ვარიაცია მოიპოვებოდა: **მწარამ** „კაცს“; ამგვარი წარმოება დღეს ახასიათებს მხოლოდ და მხოლოდ **-ა** ხმოვნით დაბოლოებულ ზედსართავ სახელებს. **მწარამ** ტიპის ნებისმიერ ფორმაში უნდა გამოიყოს **-ამ** ელე-

¹ სწორედ ამიტომაც, აბსოლუტურად უმართებულოა ამგვარი შეხედულება: „სინქრონულ დონეზე **ა** მიცემითის ნიშანია, შემდეგ კი მიცემითის ფორმა არის აღებული მეორე ფუძედ დანარჩენი ბრუნვებისათვის“ (ჭუმბურიძე, ნიჟარაძე, ქურდაძე, 2007:90-91) — სინქრონულ დონეზე, მიცემითის ნიშანი მეტისმეტად იშვიათ შემთხვევებშიღაა შემონახული, დანარჩენი ბრუნვებისათვის კი (მოთხრობითისა და ნათესაობითის გამოკლებით) კვლავინდებურად ამოსავალი ფუძე გამოიყენება.

მენტი, რომელიც აშკარად ნაცვალსახელური წარმომავლობისაა და დღემდე გამოიყენება უპირატესად მსაზღვრელის სახით (**ამ მწრა** „ამ კაცს“). მაშასადამე, **მწრაწ** ფორმა მომდინარეობს თავდაპირველი ***მწრა ამ-ი-ს < მწრა-ს ამ-ი-ს** „კაცსა ამას“ შესიტყვებისაგან; რაღა საკვირველია, უმართებულოა **-მ** ფორმანტის გამოყოფა და მისი „ჩერქეზულიდან ნასესხებ სუფიქსად“ მიჩნევა — ჩერქეზულ (ადილურ) ენაში ბრუნება სრულებით სხვაგვარია, ვიდრე ქართულში (ქართველურში).

აქვე შევხვებით ერთ სპეციფიკურ შემთხვევასაც: **მწგ** „ყველა; ყველაფერი“ ნაცვალსახელის მიცემითი ბრუნვის ფორმა ბალსზემოურ კილოში ჟღერს, როგორც **ჩწ**, რომლის ამოსავალიც უდავოდ უნდა ყოფილიყო ***ჩი-ღ < ჩი-ს**. ამ უკანასკნელ ფორმას ვარსკვლავით აღარ აღვნიშნავთ რადგან ის ახლაც ცოცხალია უპირატესად ქვემოსვანურ — ლენტეხურ, ჩოლურულ და ლაშხურ — კილოებში. მაშასადამე, მიცემითის **-ს** ფორმანტის **ღ**-ში გადასვლა (რაც ზოგადქართული [ქართველური] მოვლენაა) განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, სვანური კუთხური მეტყველებისთვისაც უთუოდ უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. დავძენთ ასევე იმასაც, რომ **ჩი-** ფუძე, რომელიც არათუ მიცემითში, არამედ — სახელობითის გარდა, ყველა დანარჩენ ბრუნვაშიც დასტურდება, წარმოშობით სხვა, დამოუკიდებელი ლექსემაა. მას, უდავოდ, **მწგ** „ყველა; ყველაფერი“ ლექსემის სინონიმური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, თუმცაღა, სახელობითი ბრუნვის ფორმა დაჰკარგა; სამაგიეროდ კი, დანარჩენ ბრუნვათა ფორმებით იმავე **მწგ** ლექსემის ბრუნვათა ფორმებს ჩაენაცვლა.¹

აღსანიშნავია ისიც, რომ არქაული სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემების დარად, სვანურ კილოებშიც მიცემითი ბრუნვა ხშირად ითავსებს ადგილობითი ბრუნვის ფუნქციას; მაგალითად: **ნიკა ქორს წრი მო?** „ნიკა სახ-

¹ ასევე მომხდარა აღნიშნული ლექსემისგან ნაწარმოებ **მწგთან** „ყველაფერი“ სიტყვა-ფორმაშიც, რომელსაც სახელობითის გარდა, ყველა სხვა ბრუნვაში აქვს **ჩი-გვეშ- || ჩი-გვაშ-** რთული ფუძე. ეს უკანასკნელი შეიცავს იმავე **ჩი-** „ყველა“ და **გვეშ-** „საქმე“ ლექსემებს.

ლშია?"; **ეჯაზ მესტიას იზგეხ** „ისინი მესტიაში ცხოვრობენ“; **ყაბარდის ხარდენახ ეშხუ მაჩენე თვალ დინა** „ყაბარდოში ჰყოლიათ ერთი ულამაზესი გოგო“... ყველა მაგალითი ბალსზემოურია, მაგრამ სხვა სვანურ კილოებშიაც ზუსტად ასეთივე ვითარებაა.

მიცემით ბრუნვაში მდგომ სახელს შეიძლება დაერთოს **ჟი** „ზე“, **ჩუ** „ქვე“, **ქა** „გა-; გარეთ“ და **სგა || ისგა || ლისგა** „ში“ ზმნის-წინ-თანდებულები. ასეთ შემთხვევაში, **-ს** ფორმანტი ყოველთვის გაუჩინარებულია ხოლმე; იმ სახელებში, რომლებიც I ტიპის მიხედვით იბრუნვიან, მიცემითის ფორმანტის გაუჩინარება აღარ იგრძნობა: **ვარკ** „ხახა“ — **ვარკ-ჩუ (*ვარკ-ს ჩუ)** „ხახაში“, **შვან** „სვანეთი“ — **შვან-ისგა (*შვან-ს ისგა)** „სვანეთში“... იმ სახელებში კი, რომლებიც II და III ტიპთა მიხედვით იბრუნვიან, ბრუნვის ფორმანტის გაუჩინარება აშკარად საგრძნობია: **ღალე** „ფრთა“ — **ღა-ღა-ჟი (*ღაღა-ს ჟი)** „ფრთაზე“, **ღაბ** „ყანა“ — **ღაბგ-ისგა (*ღაბგ-ს ისგა)** „ყანაში“ და ა.შ. მაშასადამე, დიაქრონიულ დონეზე, სვანურ კილოებშიც ზუსტად ისეთივე ვითარება გვქონია, როგორიც არქაულ სამწიგნობრო ენაში, რომლისთვის ნიშანდობლივი **სახლსა შინა, ხესა ზედა** შესიტყვებათაგან მოგვიანებით მივიღეთ შერწყმული ფორმები: **სახლ-ში, ხე-ზე**...

ნათესაობითი ბრუნვის თავდაპირველი ფორმანტია **-იშ**, რომელიც დღესდღეობით ყოველთვის ამ სახით არ გვხვდება: მაგალითად, **ქორ** „სახლი“ სიტყვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა **ქორა-შ**; აქ, ჩვეულებისამებრ, აღდგება ფუძის ბოლოკიდური **-ა** ხმოვანი, რომელიც სინქრონიულ დონეზე სახელობითში მოკვეცილია. ამ ხმოვნის გაპალატალება კი **-იშ** ფორმანტის მოგვიანებით გამქრალმა **ი** ხმოვნურმა ელემენტმა განაპირობა; ე.ი. თავდაპირველად უნდა გვქონოდა **ქორაიშ**, რომლისგანაც შემდეგ მივიღეთ **ქორაჟშ** და საბოლოოდ — **ქორაშ**. ამასთან, იმ სახელებს, რომლებსაც ბოლოკიდური **-ა** შენარჩუნებული აქვს, ნათესაობითში ასევე **-შ** ალომორფი ერთვის; ოღონდაც, ბალსზემოურ კილოში, ბოლოკიდური **-ა** უგრძელდება და უპალატალდება: **დინა** „გოგონა“ — **დინა-შ** „გოგონასი“; ამ შემთხვევაში, ფუძის ბოლოკიდური ხმოვ-

ნის გაპალატალება -იშ ფორმანტის გამქრალმა ი სმოვნურმა ელემენტმა განაპირობა, ხოლო დაგრძელება იმან, რომ ხსენებული ბოლოკიდური ხმოვანი სახელობითში სინქრონიულადაც წარმოდგენილია; ე.ი. უნდა გვქონოდ **დინაიშ**, რომლისგანაც მივიღეთ ჯერ **დინაჲშ** და ბოლოს — **დინაშ**; ამრიგად, ფორმანტის ი სმოვნური ელემენტის დაკარგვამ, საკომპენსაციოდ, ფუძის ბოლოკიდური, მოუკვეცელი ა ხმოვანი დააგრძელა.¹

სწორედ ამგვარი შემთხვევებიდან გამომდინარე, ამჟამად, ბალსხემოურში გვაქვს პარალელური ფორმები: მაგალითად, **დაშდვ** „დათვი“ სიტყვა ნათესაობით ბრუნვაში იქნება ერთი მხრივ, **დაშდვ-იშ** (რაც ეტიმოლოგიურად მართებულია), მეორე მხრივ კი — **დაშდვ-აშ** (ეტიმოლოგიურად უმართებულოა, წარმოქმნილია ანალოგიით). დღესდღეისობით, ორივე მოყვანილი ფორმა ფართოდაა გავრცელებული და მათი აღრევა ხშირად ერთი და იმავე მთქმელის მეტყველებაშიც კი დასტურდება.

იმ სახელებში, რომლებიც II და III ტიპთა მიხედვით იბრუნვიან, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტი იგივეა, მაგრამ წარმოების პრინციპია განსხვავებული — სახელის ფუძეს დაერთვის მესამე პირის არქაული ნაცვალსახელი ნათესაობით ბრუნვაში; მაგალითად: **მარე** „კაცი“ — **მარემიშ** < ***მარე-ემ-იშ** „კაცისა“; **ჟელ** „ძალი“ — **ჟელმიშ** < ***ჟელ-ემ-იშ** „ძალისა“... აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქ არამც და არამც არ გვაქვს „მოთხრობითზე დამყარებული ნათესაობითი“ — ჩვენი აზრით, ***ემ-იშ**, ისევე როგორც ***ემგ-ნ** < ***ემა-ნ**, რთულ ფორმანტად ქცეული ნაცვალსახელია. მაშასადამე, სვანურ კილოებში ***ემ-იშ** სახელთა ფუძეებს ნათესაობითის საწარმოებლად ზუსტად იმავე პრინციპით დაერთვოდა, რა პრინციპითაც — სამწიგნობრო ენაში მოთხრობითის საწარმოებლად **-მან**. რაღა თქმა უნდა, **ეს პრინციპი არქაული და ზოგადქართულია (ქართველურია) და არა — რომელიმე უცხო ენიდან მომდინარე**.

¹ აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ ამგვარადვე გრძელდება და პალატალდება ფუძეთა ბოლოკიდური **ო** და **უ** ხმოვნებიც, განსაკუთრებით საკუთარ სახელებში: **გიო** — **გიოჲშ** „გიოსი“, **დურუ** — **დურუჲშ** „დურუსი“ და მისთ.

ამავდროულად, **მან?** „რა?“ და **მარ?** „ვინ?“ ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებში, ასევე — გვაროვნულ განშტობათა დასახელებებშიაც, ნათესაობითის **-შ** ალომორფთან, წესისამებრ, წარმოდგენილია **-ა** სავრცობი ხმოვანიც: **იმ-შ-ა?** „რისი?“, **ი-შ-ა?** „ვისი?“, **მგრზაყან-შ-ა** „მურზაყანის ჩამომავალი“ და მისთ. პარალელური ფორმები ასეთ შემთხვევებში ან არ დასტურდება, ან კიდევ — მეტისმეტად იშვიათია; მაგალითად: **იმ-შ-ა** ფორმის პარალელურად გვხვდება **იმანშ** ფორმაც, უპირატესად — სინტაგმაში, მსაზღვრელის სახით.¹ მესამე პირის და საიქეთო ჩვენებითი ნაცვალსახელის ნათესაობითის ფორმაში სავრცობხმოვნიათი ფორმანტი ძირთანაა შერწყმული: **მიჩა** < ***მიჯ-შ-ა** „მისი“, **ეჩა** < ***ეჯ-შ-ა** „იმისი“ და მისთ.

მრავლობითი რიცხვის ფორმებში, ნათესაობითში წარმოდგენილია, უპირატესად, **-შ** ალომორფი, ვინაიდან ამ დროს აღდგება სახელობითი ბრუნვის მრ. რიცხვის არქაული ალომორფი **-ე**; ასე, მაგალითად: **გგგბარ** „ფიჭვები“ — **გგგბარ-ე-შ** „ფიჭვებისა“, **სიმქარ** „ქალიშვილები“, **სიმქარ-ე-შ** „ქალიშვილებისა“, **მარალ** „კაცები“ — **მარალ-ე-შ** „კაცებისა“, **ზურალარ** „ქალები“ — **ზურალარ-ე-შ** „ქალებისა“ და მისთ. ამ მოვლენის ანალოგიით, მრ. რიცხვის ზოგ ფორმანტთან, ხშირად იჩენს ხოლმე თავს მეორეული **-ეშ** ალომორფი: **ხოშალუ** „დიდები, უფროსები“ — **ხოშალუ-ეშ** „დიდებისა, უფროსებისა“; **ლგდიანალე** „ნათხოვარნი, განათხოვრებულები“ — **ლგდიანალეშ** < ***ლგდიანალე-ეშ** „ნათხოვართა, განათხოვრებულებისა“... არაიშვიათად, შეინიშნება აგრეთვე, მრ. რიცხვის ფორმანტთა მონაცვლეობა: **მაყლუევარუ** „მშიშრები“ — **მაყლუევარ-რ-ე-შ** < ***მაყლუევარ-არ-ე-შ** „მშიშრებისა“... ანდა

¹ მაგალითად, „რის გამო?“ ითქმის როგორც **იმშა ბედუი?** ისე — **იმან ბედუი?** ასევე: ფრაზა „ეს რისია?“ უმეტესწილად ითქმის, როგორც **ალა იმშა ლი?** თუმცაღა, იტყვიან ამგვარადაც: **ალა იმანშ ლი?** და ა.შ. ბალსზემოთური კილოს ლატალურ კილოკავში (რომელიც, როგორც ცნობილია, ბალსქვემოთური კილოს მოსაზღვრედაა გავრცელებული), ხშირად გავიგია **იმემ || იმემი ბედუი?** და **ალი იმემიშ ლი?**

კონტამინაცია: **მუთვრიწდუ** „მასწავლებლები“ — **მუთვრიწდვ-რ-ე-შ** < ***მუთვრიწდვ-არ-ე-შ** „მასწავლებლებისა“ და ა.შ.

ნიშანდობლივია ისიც, რომ ბალსზემოურ კილოში, როგორც წესი, ქრება ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონური ელემენტი სინტაგმის ფარგლებში: **დწშდვწ ნწზვ** „დათვის კვალი“, **ჯწრი მათხვმი** „ჯარის მეთაური“, **დწწწ ნატყწბვ კუბდწრ** „გოგონას გამონაცხობი კუბდარი“, **მწრწმი ნამგწდუნდო** „კაცის მოსვლის შემდეგ“, **ქორრე ლაგვრწლ** „სახლების ფანჯრები“, **გგგბარე ქვინ** „ფიჭვების სურნელი“, **ხოშოლუე ლარდა** „დიდების/უფროსების ოთახი“ და მისთ. მაგრამ: **იშა გეწალ ხი?** „ვისი შვილი ხარ?“, **იმშა ტწრ ლი ალე?** „რისი ბრალია ეს?“, **ჯანყვწთშა თენგიზ** „ჯანყვათაანთ თენგიზი“... რაღა საკვირველია, ბოლო სამ მაგალითში ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონური ელემენტი იმის გამოა შენარჩუნებული, რომ **ა** სავრცობი ხმოვანი მოსდევს.

მოქმედებითი ბრუნვის ფორმანტი ექვსივე სვანურ კილოში არის **-შვ** (თანხმონფუძიან სახელებთან) ანდა **-ვშ** (ხმოვანფუძიან სახელებთან). სწორედ ეს უკანასკნელი, ჩვენეული ვარაუდით, უნდა იყოს ამოსავალიც; აღსანიშნავია, რომ **-ვშ** რთული ფორმანტია: **-ვ** მასში აწ გამქრალი მიმართებითი ბრუნვის ნიშანია (სამწიგნობრო ენის **-ივ** ნიშნის ზუსტი შესატყვისი), ხოლო **-შ** კი მომდინარეობს ადრინდელი ***-შდ** ნიშნისგან, რომელიც სამწიგნობრო ენის **-ით** || **-თ** ნიშნის კანონზომიერი შესატყვისია. როგორც ჩანს, **სვანური კუთხური მეტყველების განვითარების უწინდელ ეტაპზე**, **-ვშ** რთულფორმანტიანი ბრუნვა რამდენადმე სხვაგვარი ფუნქციით გამოიყენებოდა, მოქმედებითის ფუნქცია კი მას შემდეგლა მიეცა, რაც ოდენ **-შდ** ფორმანტიანი ბრუნვა გაქრა. დღესდღეობით, **-შვ** || **-ვშ** ფორმანტი ერთ, განუყოფელ ოდენობად აღიქმება და, როგორც სემანტიკურად, ისე — მორფოლოგიურად სავსებით შეესატყვისება სამწიგნობრო ენის **-ით** || **-თ** ფორმანტს. ერთმნიშვნელოვნად არაა მართებული მოსაზრება, თითქოს მოქმედებითი ბრუნვის **-შვ** || **-ვშ** ფორმანტი ნაწარმოები იყოს მიცემითის და ნათესაობითის ბრუნვათა ნიშნების შერწყმით (შდრ.: ჭუმბურიძე, ნიჟარაძე, ქურდაძე, 2007:94-95). აქ დავძენთ იმასაც, რომ რიგ ნაც-

ვალსახელებში, მოქმედებითი ბრუნვა იმავე ფორმანტით, ოღონდაც რამდენადმე სპეციფიკურად იწარმოება; მაგალითად: **იმნოვშ** „რიტი“, **ხედნოვშ** „რომლით“, **ეჯნოვშ** „იმით“, **ამნოვშ** „ამით“... ყველა ამ ფორმას საფუძვლად უდევს არქაული საერთო-ქართული (ქართველური) **-ნ** ფორმანტი ნაწარმოები მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა. ნაცვალსახელთა გარდა, ორფუძიანია ზედსართავ და რიცხვით სახელთა მოქმედებითიც: **ხოჩ-ნმ-შვ** „კარგით“, **ვოშთხვ-ნმ-შვ** „ოთხით“... ასევე, მსცოვანი თაობის წარმომადგენლებისგან შეიძლება გავიგონოთ: **მწარ-ნმ-შვ** „კაცით“ და მისთ.

ვითარებითი ბრუნვა, როგორც უკვე აღინიშნა, ექვსივე სვანურ კილოში **-დ** ფორმანტით იწარმოება; ეგვევ ფორმანტი მოთხრობითი ბრუნვისთვისაც გამოიყენება, განსხვავება კი მხოლოდ კონტექსტითაა ხდება შესაძლებელი: **დედბერდ დინა ქაჯდ ადსიპე** „დედაბერმა გოგონა ქაჯად გადააქცია“ — აქ **დედბერ-დ** არის „დედაბერ-მა“, ხოლო **ქაჯ-დ** — „ქაჯ-ად“; საყურადღებოა, რომ იმავდროულად, ეგვევ წინადადება ამგვარი სახითაც თავისუფლად შეიძლება გადმოვიღოთ: „დედაბრად გოგონა ქაჯმა გადააქცია“; მაშასადამე, მნიშვნელობის ამოცნობა უკონტექსტოდ, როგორც ვხედავთ, მსგავს შემთხვევებში აშკარად ძნელდება ხოლმე.

გარდა ამისა, ვითარებით ბრუნვას სვანურ კილოებში დამატებით შეიძლება ჰქონდეს დანიშნულებითის, მიმართებითის ანდა მიწვევითის ფუნქციებიც; მაგალითად: **მამას ბოფშარდ თხილ-მარწლ ოხვეიდა** „მამას ბავშვებისთვის თხილამურები უყიდა“, **მანოლს მიჩა ლაჯმილად მწგთან ქა ხომბაგწნ** „მანოლს თავისი ძმებისთვის ყველაფერი ეამბნა“, **მიშგვა ლიგდწლდ ეჩეჩჲ ხარდად** „ჩემს მოსვლამდე იქ იყავით“ — ამ სამი წინადადებიდან¹ პირველში ვითარებითი ბრუნვის ფორმა დანიშნულებითის ფუნქციითაა გამოყენებული, მეორეში — მიმართებითის ფუნქციით, ხოლო მესამეში — მიწვევითის ფუნქციით. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ

¹ სამივე წინადადება ბალსზემოურიდანაა, მაგრამ სხვა სვანურ კილოებშიც ზუსტად ასეთივე ვითარებაა (უფრო დაწვრილებით, იხ. აქვე, ქვემოთ).

ფოლკლორულ ტექსტებში, ვითარებითისავე ფორმამ შესაძლოა, მოქმედებითის ფუნქციაც შეითვისოს: **ტომარაჲ ვოქვრილდდ ჟი გვეში ლი** „ტომარა ოქროთი („ოქროდ“) პირთამდე სავსეა“; დღესდღეობით — ცოცხალ მეტყველებაში, ეს მოვლენა თავს უკვე აღარ იჩენს. ჩვეულებისამებრ, იტყვიან: **ტომარაჲ ვოქვრილდშე ჟი გვეში ლი** და მისთ.

ზოგ ნაცვალსახელს ვითარებითი ბრუნვა ერთობ თავისებურად ეწარმოება: **იმნარდ** „რად“, **ამნარდ** „ამად“, **ეჯნარდ** „იმად“... ამ ფორმებში, არაიშვიათად, **-დ** ფორმანტი შეიძლება აღარ იყოს წარმოდგენილი. ამ ეტაპზე, ჩვენთვის გაუგებარია **-არ-** ჩანართი ელემენტის რაობა; დავძენთ იმასაც, რომ აღნიშნულ ნაცვალსახელთა ვითარებითის თავდაპირველი ფორმები დღემდე დაჩნდება ხოლმე იმგვარ შესიტყვებებში, როგორებიცაა, მაგალითად: **ამანდ მაჩენე** „ამაზე [მეტად] უკეთესი“, **ეჯანდ ხონსგლა** „იმაზე სქელი“ და მისთ.¹

მიმართულებითი ბრუნვა, ლენტეხური კილოს გარდა, ყველა დანარჩენ სვანურ კილოში (მაშასადამე, ბალსზემოურშიც) იწარმოება **-თე** ფორმანტით. მის ნაცვლად, ლენტეხურში გვაქვს მხოლოდ და მხოლოდ **-ხო** ფორმანტი, რომელიც ეტიმოლოგიურად რთული შედგენილობისაა.² აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩოლურულ კილოში ორივე ფორმანტი დასტურდება, თუმცა უფრო ხშირია **-თე**, ვიდრე — **-ხო**; ამ უკანასკნელს ძირძველი ჩოლურელები, ჩვეულებისამებრ, „ლენტეხურად“ მიიჩნევენ ხოლმე.

მიმართულებითი ბრუნვის ძირითადი ფუნქცია, სახელწოდებიდან გამომდინარე, მიმართულების ჩვენებაა: **სემი მნარე ჟან-ღრიხ ლაღი მესტიათე** „სამი კაცი აღის („ადიან“) დღეს მესტიაში („მესტიისკენ“)“; **ღინას ლაწვილწლთე გვი ხარ** „გოგონას გათხო-

¹ პარალელური ფორმებია: **ამენ მაჩენე, ეჩენ ხონსგლა**... საყურადღებოა, რომ მათში ნაცვალსახელებს ერთვის არქაული საერთო-ქართული (ქართველური), მრავალფუნქციური **-ნ** ფორმანტი.

² ლენტეხურის აღნიშნული ფორმანტის წინასახე — ორკომპონენტიანი **-ხან-ვ** ბალსზემოურში გვხვდება მხოლოდ ზმნისართებში: **ამხანვ** „აქეთკენ“ და **ეჩხანვ** „იქითკენ“.

ვებისაკენ აქვს გული (= გათხოვება უნდა)“; **მამა ქორთე გვიანდ ანტან** „მამა სახლში („სახლისკენ“) გვიან დაბრუნდა“ და ა.შ. ეტიმოლოგიურად, **-თე** ფორმანტი შესაძლოა დავუკავშიროთ ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებში პოვნიერ დაშორებითის **-დე** კომპონენტს (მეგრ.: **სქან-დე**, ლაზ.: **სქან-დე-ნ** „შენგან“) ან კიდევ — სამწიგნობრო ენასა და სხვა ქვეჯგუფთა კილოებში დადასტურებულ **-თან** ფორმანტს. საყურადღებოა, რომ ფერეიდნულ კილოშიც გამოყოფენ ფონეტიკურად და სემანტიკურად მსგავს **-თი** ფორმანტს, რომელიც, არნ. ჩიქობავაზე დაყრდნობით, სწორედ სვანურ კილოთა მონაცემს დაუკავშირა ბ. ჯორბენაძემ (1989: 368). ჩვენი მხრივ დავძენთ, რომ **ზოგადად, ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში მოქმედებითი ბრუნვის ფორმას გამოსვლითის ფუნქციაც აქვს** (იხ., მაგალითად, განაპირა კილოთა ფხოური ქვეჯგუფის კილოებში: **ქალაქ-ით** „ქალაქიდან“, **სოფელ-ში-ით** „სოფელში და იქიდან“... აგრეთვე, არქაულ სამწიგნობრო ენაშიაც: **მუნ-ით** „იქიდან“, **სახლ-ით-გან** „სახლიდან“ და ა.შ.); შესაძლოა, ვივარაუდოთ ისიც, რომ სვანურ კილოთა **-თე** ფორმანტი ეტიმოლოგიურად იმავე მოქმედებითის **-ით** || **-თ** ფორმანტის ერთ-ერთ რეფლექსს წარმოადგენს, რამდენადმე **გადახრილი სემანტიკით**. ამ საკითხის დეტალურად გამოკვლევა მომავლის საქმედ გვესახება.

მიმართულებითი ბრუნვის **-თე** ფორმანტს დამატებით ერთვის ხოლმე **ჟი** „ზე“, **ჩუ** „ქვე“, **ქა** „გა-; გარეთ“ ანდა **სგა** || **ისგა** || **ლისგა** „ში“ ზმნისწინ-თანდებულები, რომლებიც ერთგვარად აკონკრეტებენ მიმართულებას — ზევით, ქვევით, გარეთ და შიგნით: **ონჯვადდ ლენჯწარხან მესტიათეჟი** „[ა]მოვედით ლენჯერიდან მესტიისკენ [ზემოთ]“; **ზანთეჩუ შომვანა ჰტხენიდ...** „სამეგრელოში [ქვემოთ] როცა გაბრუნდებით...“; **გონგიშდ თვიმენ ქა ლამდიან მგხართექა** „ხუთი თუმანი მასესხე („მათხოვე“) ზვალამდე [და იქით]“, **ლწლთთჟსგა ლიჯდნლდ, შუეკვს აშხვ მეჩი მარა ქა ხვეწადდ** „ლატალში შემოსვლამდე, გზაში ერთი მოხუცი კაცი ვნახეთ“ და ა.შ.

ფრიად საყურადღებოა, აგრეთვე, ერთი ფაქტიც: **ხმოვნით დაბოლოებულ საკუთარ სახელებში მიმართულებითი ბრუნვა, როგორც წესი, ეყრდნობა ნათესაობითის ფორმას**; მაგალითად: **ნაჲი ხეკვეს ოჩვედდ დათჷ-შ-თე** „ჩვენც უნდა წავიდეთ დათოსას“; **ეჩას ნანა-შ-თე როქვე თჷრალ ზოპყივ** „იმას ნანასკენ უჭირავს თვალიო (= ნანა მოსწონსო)“... თუკი საკუთარი სახელი თანხმოვნით (ანდა **ჲ** სონანტით) ბოლოვდება, მაშინ გვექნება სხვაობა უფროს და უმცროს თაობათა წარმომადგენლების მეტყველებაში — უფროსები იტყვიან: **სოზარ-თე** „სოზარისას; სოზარისკენ“, **მანხა-თე** „მანხაისას; მანხაისკენ“... მაშინ, როცა უმცროსები, უმეტესად, ამბობენ: **სოზარ-იშ-თე, მანხა[ჲ]-იშ-თე** და მისთ. უფროსები მხოლოდ თავიანთ ვერსიას მიიჩნევენ „სწორ სვანურად“.

ამგვარადვე, ზოგი ნაცვალსახელიც, მიმართულებითი ბრუნვის ფორმას ყოველთვის ნათესაობითის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოებს: **იშაშ-თე? || იშეშ-თე?** „ვისკენ?; ვისას?“, **მიჩაშ-თე || მიჩეშ-თე** „მისკენ; თავისკენ“, **ეჩაშ-თე || ეჩაშ-თე** „იმისკენ“ და მისთ.

ექვსივე სვანურ კილოში არსებობს გამოისობითი ბრუნვა, რომლის მაწარმოებელიცაა **-ლა** ფორმანტი. სახელწოდებიდან გამომდინარე, ბრუნვის ძირითადი ფუნქციაა გარკვეული გამოისობის, მიზნობრიობის, მიზეზობრიობის აღნიშვნა: **ალ მანქანაღა ეშხუ მეგმლჷხ მიჩა ქორს მიცაღდა** „ამ მანქანაში ერთი მულახელი თავის სახლს მიცვლიდა“; **გივერგილ ეჯ დინაღა გუნ ფეშენღა** „გივერგილი იმ გოგონას გამო ძალიან წუხდებოდა“; **ალ გვაშვღა ოჩვადდ ქუთაშთეჩუ** „ამ საქმეზე წავედით ქუთაისში“; **ისგვაღა ბოფშარსი სეუდ ხარხ** „შენ ბავშვებსაც ენატრები („შენს გამო ბავშვებსაც სევდა აქვთ“)“...

ეტიმოლოგიურად გამოისობითი ბრუნვის **-ლა** ფორმანტი იგივე ოდენობა უნდა იყოს, რაც მიწვევითობის გამომხატველი **-ლა** სუფიქსი ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვევგუფის ზოფურ კილოში (იხ. აქვე, ზემოთ). სემანტიკური გადახრა აშკარაა, თუმცა ადვი-

ლად აიხსნება: ხოფურში -**ლა** სუფიქსი დაერთვის მიმართულებითი ბრუნვის ფორმანტს და, მასთან ერთად, ეფარდება სამწიგნობრო ენის -**კენ** ან/და -**მდე** ელემენტებს. ფხოური ქვეჯგუფის ხევსურულ კილოში გამოთქმა **შენკე სწუხდება** (ეტიმოლოგიურად იგივეა, რაც „შენკენ წუხდება“) ნიშნავს „შენს გამო წუხდება“; მასასადამე, მისი სვანური ეკვივალენტი **ისგვალა ფეშნი** სიტყვასიტყვით იქნება სწორედ „შენკენ წუხდება“.

ბალსზემოურში მსგავსებითი ბრუნვის მაწარმოებელი ფორმანტია -**შწლ**. როგორც სახელწოდება გვიჩვენებს, მისი უპირველესი ფუნქციაა მსგავსების აღნიშვნა: **უშგვლწარ მესტი-ალწარშწლ ჩუ მწდ გწარგლის** „უშგულელები მესტიელებივით ქვე არ ლაპარაკობენ“; **დწნაშწლ მაყლუწწარ ლწსვ** „გოგოსავით მშიშარა იყო“; **ბოფშწარშწლ ხეშდრწლხ უშხვწარს** „ბავშვებივით ეთამაშებიან ერთმანეთს“; **ეჯიწ მიჩა დიშწლ ხოჩა თვწლწშ ლი** „ისიც დედამისივით სანდომიანია („კარგი შნოსია“)“; **ოჰწ, იმჟინ მეჩი მწარაშწლ ათბინ ათხე ლიგვრწალი?! „ოჰო, რა მოხუცი კაცივით დაიწყე ახლა ლაპარაკი?!“** და ა.შ.

ეტიმოლოგიურად, მსგავსებითი ბრუნვის მაწარმოებელი -**შწლ** ფორმანტი უნდა შეიცავდეს ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტის -**შ**- ელემენტს. ამასთან, სამწიგნობრო ენაში ცნობილია ფრაზეოლოგიზმი **მავანის ალი-კვალა**; ვვარაუდობთ, რომ სწორედ ამ უკანასკნელის **ალი** კომპონენტიდანაა მიღებული -**შწლ** ფორმანტის -**წლ** ელემენტიც. დიდი ალბათობით, აღნიშნული ფორმანტის წინასახე უნდა ყოფილიყო ვითარებითის ნიშნიანი კონსტრუქცია ***-შა ალ-დ: *ქორაშა ალ-დ** „სახლისა ალ[ი-კვალ]ად“ — ამ შესიტყვების შერწყმის შედეგად საკვებით კანონზომიერად უნდა მიგვეღო ჯერ ***ქორაშწლ-დ**, მერე — ***ქორაშწლ** და ბოლოს კი — **ქორაშწლ** ფორმა. დღესდღეობით, -**შწლ** ფორმანტი ერთიან ოდენობად აღიქმება; ამიტომ, მსგავსებითიც ჩვეულებრივ მარტივ ბრუნვად უნდა დაკვალიფიციკრდეს. არსებობს -**შწლ** ფორმანტის სხვაგვარი ეტიმოლოგიებიც, რომლებიც ჩვენთვის ნაკლებად დამაჯერებელია.

ოდენობითი ბრუნვა ექვსივე სვანურ კილოში იწარმოება -

ზუმ ფორმანტი. როგორც ფონეტიკურად, ისე — მორფოლოგიურად და სემანტიკურადაც ის იგივეა, რაც მეგრულში ოდენობითი I ბრუნვის მაწარმოებელი **-ზუმა || -ზგმა** ფორმანტი; შესაბამისად, ეტიმოლოგიურად წარმოადგენს სამწიგნობრო ენის **ზომა** ლექსემის ვარიაციას. საყურადღებოა, რომ ეგვევ ლექსემა სვანურ კილოებში გვაძლევს **-ზგმ-** ანდა **-ზიმ-** რეფლექსებსაც (მაგალითად, შდრ.: **ჟი ლახზგმე** „[ზედ] მიაზომა“, **აღზგმე** „გაზომა“... მაგრამ: **ნაზიმჟი** „ასწვრივ“, **ნაზიმქა** „გა[და]სწვრივ“ და ა.შ.).

-ზუმ ფორმანტით ნაწარმოებ ბრუნვას ერთადერთი ფუნქცია აქვს: მიუთითებს განზომილებით მსგავსებაზე: **მალულდ ჟადვზუმ ჩუ დეშ იცხი** „მელია ძალღისხელა ქვე ვერ იზრდება“, **მამაზუმ გვეშ ხარ ლგსყე ისგაშდ** „მამისოდენი საქმე აქვს გაკეთებული შენთვის (= მამობა გაგიწია)“, **ეჟ მარაზუმ ამეჩუ ლითხგაჟრიშ აშ დანს ხოხალ** „იმ კაცისოდენი აქ ნადირობისა არავინ იცის [რამე]“ და მისთ.

ტოლობითი ბრუნვაც ექვსივე სვანურ კილოში ერთი — **-ცალ** ფორმანტით იწარმოება. ოდენობითისგან ის იმით განსხვავდება, რომ მიუთითებს როგორც განზომილებით, ისე — ზოგად და უზუსტეს მსგავსებაზე: **ალ ლაგვამცალ მერამე ლაგვამ ინგუშეთისგა ი ხოგხ იმეჩუ** „ზუსტად ამ ეკლესიისხელა მეორე ეკლესია ინგუშეთშიც კი უდგათ სადღაც“, **ტყვიბ ჯგმილ-დაჩვირცალ ჩუ ლიხ ათხე** „ზუსტად ტყუბი და-ძმასავით ქვე არიან ახლა“... ეტიმოლოგიურად, **-ცალ** ფორმანტი იგივეა, რაც სამწიგნობრო ენასთან საზიარო **ცალ** „ტოლი; თანატოლი; ცალი“ არსებითი სახელი.

საკუთარი სახელები და ზოგი ნაცვალსახელი ტოლობითის ფორმას ყოველთვის ნათესაობითის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოებს: **დათჴ-შ-ცალ** „[ზუსტად] დათოსხელა“, **ლიან-შ-ცალ** „[ზუსტად] ლიასხელა“, **იშან-შ-ცალ? || იშეშ-ცალ?** „[ზუსტად] ვისხელა?“, **ეჩან-შ-ცალ** „[ზუსტად] იმისხელა“, **მიჩან-შ-ცალ || მიჩეშ-ცალ** „[ზუსტად] თავისხელა; მისხელა“... თუმცაღა, შესაძლოა, გავიგონოთ აგრეთვე, პირდაპირ **ეჯაცალ || ეჯიცალ** „[ზუსტად] იმისხელა“, თუკი იგულისხმება რაიმე უსულო საგანი.

ზოგადად, მარტივ ბრუნვათა ფორმანტები, თითო-ორიოლა გამონაკლისის გარდა, ექვსივე სვანურ კილოში ერთი და იგივეა. ამდენად, **ბრუნვათა წარმოებისას, კილოთა შორის თავს იჩენს, უპირატესად, ფონეტიკური ხასიათის სხვაობანი**: მაგალითად, ბალსქვემოურის ბრუნვათა სისტემაში განსხვავება ისაა, რომ ძირფუძისა და ფორმანტის შეყრის ზღვარზე არამც და არ წარმოიქმნება გრძელი ხმოვანი (რადგან, აღნიშნულ კილოს გრძელი ხმოვნები საერთოდ არ ახასიათებს) — მაგალითად, ითქმის **დინაშ || დინაშ** (შდრ. ბალსზემოურში: **დინაშ**) „გოგონასი“; I ტიპის მიხედვით ბრუნვად სახელთა მხ. რიცხვში ნათესაობითის **-შ** ელემენტი სინტაგმის ფარგლებში ნარჩუნდება — **ჯარიშ მათხვმი** „ჯარის მეთაური“, **დინაშ ნატყაზ კუბდარ** „გოგონას გამონაცხობი კუბდარი“... მრავლობით რიცხვში კი, ეგვევ თანხმოვნური ელემენტი ისევე იკარგება, როგორც ბალსზემოურში: **ქორარე ლაგვროლ** „სახლის ფანჯრები“... ბალსქვემოურის კილოკავთა უმეტესობაში, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტის საკმაოდ გავრცელებული ალომორფია **-აშ** (მაგალითად: **მახვშიაშ მერჩილ** [ლხმ.-ხშ.], **მახვშიაშ მერჩილ** [ბჟი.] „უფროსის ცელი“, **ქათლაშ ბუშბილ** [ფარ.], **ქათლიაშ ბუშბილ** [ეცერ.] „ქათმის ბუშბული“...); გარდა ამისა, ბალსქვემოურშივე II და III ტიპთა მიხედვით ბრუნვად სახელთა მხ. რიცხვში ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ხშირად ემთხვევა მოთხრობითი ბრუნვის ფორმას, რადგან სცილდება **-იშ** სუფიქსი მთლიანად; მაგალითად, შდრ.: **მარაშ ქორ ადგე** (ბზმ.), **მარაშ ქორ ადგე** (ბჟვ.) „კაცმა სახლი აიშენა“ მაგრამ: **მარაშმი ნაგამ ქორ** (ბზმ.), **მარაშ ნაგამ ქორ** (ბჟვ.) „კაცის ნაშენები სახლი“; **ეჯაშრე ლაშხვაშრთე ლირდემიშ მად მიხალდა** (ბზმ.), **ეჯაშრე ლაშხვაშრთე ლირდემ დემეგ მიხალდა** (ბჟვ.) „იმათი სანადიროდ ყოფნის [ამბავი] არ ვიცოდი“ და ა.შ.

ვფიქრობთ, ბალსქვემოურში ბრუნვათა ფორმების დამთხვევა ფონეტიკური მიზეზითაა გამოწვეული (და არა — მორფოლოგიური): II და III ტიპთა მიხედვით ბრუნვად სახელთა მხ. რიცხვში, სინტაგმის ფარგლებში ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტის **-შ** ელემენტის შემდგომ დაიკარგა ასევე, **-ი** ელემენტი

მენტიც; დარჩა მხოლოდ ნაცვალსახელური წარმომავლობის -მ (< -ემ). ამრიგად, უწინ ბალსქვემოურშიც უნდა გვქონოდა ***მარემი ნაგემ ქორ** „კაცის ნაშენები სახლი“ — ისე, როგორც ბალსზემოურში გვაქვს **მარემი ნაგემ ქორ** — და მისგან, მოგვიანებით უნდა მიგველო აწინდელი ვარიაცია: **მარემ ნაგემ ქორ**; ასევე: ბალსქვემოური შესიტყვება **ჟალვემ ჰჰკ[ც]ედ** „ძაღლის კუდი“ თავდაპირველად ჟღერდა, როგორც ***ჟალვემი ჰჰკ[ც]ედ < *ჟალვემიჰ ჰჰკ[ც]ედ**. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ჩვენეულ შეხედულებას ამტკიცებს ბალსქვემოური კილოს ბეჩოური კილოკავის თანამედროვე მონაცემები: იქ ერთმანეთის პარალელურად რეალიზდება, ერთი მხრივ — **მარემ ნაგემ ქორ** და **მარემიჰ ნაგემ ქორ**, ხოლო მეორე მხრივ — **ჟალვემ ჰაკვედ** და **ჟალვემიჰ ჰაკვედ**. დანარჩენ კილოკავებში უკვე გაბატონებულია მეორეული, ფორმანტმოკვეცილი ფორმები.

დალურ ანუ კოდორულ კილოში, ბრუნებისას დასტურდება ისეთი მოვლენებიც, რომლებიც საზიაროა ბალსქვემოურთან ან/და ბალსზემოურთან და ისეთი მოვლენებიც, რომლებიც სხვაგან არსად იჩენს თავს; მაგალითად, ნაცვალსახელებში მეტად ნიშანდობლივია სახელობითი ბრუნვის ფუძის განზოგადება: **მანს მარგაღიდ?** „რას მელაპარაკებით?“ — აქ, **მან?** „რა?“ კითხვითი ნაცვალსახელი მიცემით ბრუნვაშია და, როგორც ვხედავთ, პირდაპირ ერთვის შესაბამისი **-ს** ფორმანტი. შდრ.: ბალსზემოურში, ბალსქვემოურსა და ლაშხურში ხსენებული ნაცვალსახელის მიცემითი ბრუნვის ფორმაა უფორმანტო **იმ**, ხოლო ლენტეხურსა და ჩოლურულში კი გვაქვს ფორმანტიანი **იმ-ს**. საყურადღებოა, რომ ზუსტად იმგვარი ფორმა, როგორიც დღეს მეტობს დალურ ანუ კოდორულ კილოში, გასული საუკუნის 50-იან წლებში, ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშურ კილოკავშიაც დააფიქსირა მ. ქალდანმა (1956:164). დალურში ანუ კოდორულში ამავე რიგისა: **მანდ ხეკვდენი?** „რად ენდომება?“, **მანშ ლისყი ხოპირა?** „რისი გაკეთება დაუპირებია?“, **ამ მარეს აშ ხოქვა** „ამ კაცს ასე უთქვამს“ დამისთ.

იმავე დალურში ანუ კოდორულში, ზოგადად, სახელთა ბრუნება უკვე უნიფიცირებულია; მაგალითად, ითქმის: **ბაღე-დ** „ფოთოლმა; ფოთლად“, **ჟედ-დ** „ძაღლმა; ძაღლად“, **ჟედ-იშ** „ძაღლის“... მაგრამ: **ბაღე-მ-იშ** „ფოთლის“ — ე ხმოვნით დაბოლოებული სახელებთან შენარჩუნებულია ნათესაობითის რთული ფორმანტი **-ემ-იშ**, რომელსაც დაღელები დღეს მხოლოდ **-მიშ** ფორმით აღიქვამენ. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მიცემითში, უფრო ფართოდ გავრცელებული **მარე-ს** „კაცს“ ფორმის პარალელურად გვხვდება ასევე **მარა-ს**, ოღონდ უფროსი თაობის მეტყველებაში; **სხვა ბრუნებში, როგორც უკვე ითქვა, თანდათან ზოგადდება სახელობითის ფუძე** (იხ. აგრეთვე: ქალდანი, 1970:90-91).

ლაშხურ კილოშიაც, სახელთა ბრუნება უნიფიცირებისაკენ მიდრეკილებას იჩენს: ერთი მხრივ, იქაც ბრუნების სამი ტიპი გამოიყოფა, მაგრამ მეორე მხრივ, საგრძნობია სხვაობა უფროსი, საშუალო და უმცროსი თაობების წარმომადგენელთა მეტყველებაში; ამიტომ, ბევრი პარალელური ფორმა მოიპოვება. მაგალითად, ბრუნების II და III ტიპთაგან გაცილებით უფრო უკეთ შემორჩენილია II ტიპი, III ტიპი მხოლოდ ღრმად მოხუცთა მეტყველებაშია დარჩენილი. II ტიპის მიხედვით ბრუნებად სახელებში მოთხრობითს უმცროსი თაობა ასე აწარმოებს: **მარე-დ** || **მარა-დ**,¹ საშუალო — ასე: **მარ-ემ-დ**,² ხოლო უფროსები იტყვიან **მარ-ემ** „კაცმა“;³ ამავე ლექსემის მიცემითი ბრუნვის ფორმა საშუალო და უმცროსი თაობის წარმომადგენელთა მეტყველებაში ჟღერს, როგორც **მარე-ს**, უფროსები კი იტყვიან: **მარა-ს** ანდა (უკვე ძალზე იშვიათად) **მარა**;

¹ 1998 წელს დაბადებული, ჩიხარეშელი თათია ჯანხოთელის თქმით; ეს ფორმა ემთხვევა ვითარებითს. საყურადღებოა, რომ თათიამ ამგვარად განგვიმარტა: „ვამბოზ როგორც **მარე-დ**, ისე — **მარა-დ**, მაგრამ რაკი სვანურად „კაცი“ არის **მარე**, დარწმუნებული ვარ, რომ უფრო სწორი ფორმა **მარე-დ** იქნება“.

² 1977 წელს დაბადებული, სასაშელი ბექა ონიანის თქმით. ეს ფორმა არ ემთხვევა ვითარებითს.

³ 1942 წელს დაბადებული, ჟახუნდერელი ვერიკო ონიანის თქმით. ეს ფორმა მთლად ბალსზემოურისებურია.

მხოლოდ ღრმად მოხუცთა მეტყველებისთვისაა დამახასიათებელი **ხოჩ-ნჲ** „კარგს“ ტიპის მიცემითი და ა.შ. სამაგიეროდ, **ხოჩ-ნჲ-იშ** ტიპის ნათესაობითი საყოველთაოდ გავრცელებულია სამივე თაობის მეტყველებაში.

ლაშხურშივე, ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო თავისებურება ისიცაა, რომ ნათესაობითი ბრუნვის **-იშ** ფორმანტის ალომორფად I ტიპის მიხედვით ბრუნებად ხმოვანფუძიან სახელებში **-ი** რეალიზდება. მისი დართვის დროს, როგორც წესი, ფუძისეული ხმოვანი გრძელდება: **თავრობჲი შიძსა არი** „მთავრობის ხელშია“; **ლობიშ ნაყუნ** „ლობიოს შეჭამანდი“... არაიშვიათად (უპირატესად მაინც — **ი** ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებთან), **-ი** ალომორფი სულაც შეიძლება დაიკარგოს და, შესაბამისად, ბრუნვის მიმართებლად დაგრძელებული ფუძისეული ხმოვანიღა გვრჩება: **გეგი ძეხვ** „გეგის ცოლი“, **ბაზი ლეთ** „ამალამის ღამე“, **ათხე დროი** „ახლანდელი დრო“, **ფაჟ კეცხ** „ჯოხის წვერი“ და ა.შ. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ზოგადად, სინტაგმის ფარგლებში, ლაშხურშიაც ზუსტად ბალსემოჟურისამებრ იკარგება ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტის თანხმოვნური ელემენტი: **მარემი ნალზიგ** „კაცის ნაცხოვრები“, **სოფლი ხალხ** „სოფლის ხალხი“ და მისთ.

ჩოლურულ კილოში, არსებითად, ლაშხურისებური ვითარებაა. თვალსაჩინო განსხვავებად შეიძლება მივიჩნიოთ ის, რომ ბრუნების ტიპები უფრო მეტადაცაა აღრეული: ასე, მაგალითად, **მარემი-იშ** ტიპის ნათესაობითის პარალელურ ფორმად, არცთუ იშვიათად დაჩნდება ხოლმე **მარე-იშ**; სინტაგმის ფარგლებში, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტის თანხმოვნური ელემენტი მხოლოდ უფროსი თაობის წარმომადგენელთა მეტყველებაში თუ დაიკარგება და ისიც — არცთუ ხშირად; საშუალო და უმცროსი თაობის წარმომადგენლები აღნიშნულ ელემენტს ყოველთვის იცავენ. ამასთან, ფუძისეული **ა, ო** და **უ** ზოგჯერ, შესაძლოა, დაგრძელდეს და პალატალიზდეს კიდევ: **თავრობჲი შიძსა არდა** „მთავრობის ხელში იყო“, **ლობიშ ნაყუნს ხვასყედ** „ლობიოს შეჭამანდს ვაკეთებთ“ და ა.შ. დანარჩენ ბრუნვებში ლაშხურისგან რითიმე განსხვავებული ვითარება არ დასტურდება.

ლენტეხურის ვითარება, ჩვენეული დაკვირვებით, ჩოლუ-რულთანაც ახლოსაა და ლაშხურთანაც (მეტ-ნაკლებად). ბრუნე-ბის ტიპთა აღრევა საყოველთაოდ გავრცელებულია და ნელ-ნელა ბატონდება ახალგაზრდების მეტყველებაში; უფროსების მეტყვე-ლებაში ტიპთა შორის სხვაობა ჯერ კიდევ თვალსაჩინოდაა დაცუ-ლი, თუმცა მაინცდამაინც დიდი სიმყარით არ გამოირჩევა. II და III ტიპებიდან გაცილებით უფრო უკეთაა შემორჩენილი II ტიპი, III ტიპი კი თითქმის მთლად გამქრალია. ზოგადად, სახელობითი ბრუნვის ფუძის განზოგადება უკვე ფაქტია: **მწრე-დ** „კაცმა; კა-ცად“, **მწრე-ს** „კაცს“, **მწრე-ფშ** „კაცის“, **მწრე-ფშ** „კაცით“, **მწრე-ხო** „კაცისკენ“, **მწრე-ლა** „კაცის გამო“, **მწრე-ზუმ** „კაცისხელა“; **მწრე-ცაღ** „[ზუსტად] კაცისხელა“; ასეთი ფორმები ამჟამად ყველაზე მეტადაა გავრცელებული. ღრმად მოხუცებულთა მეტყველებაში გვხვდება **მწრ-ემ-დ** „კაცმა“, **მარას** „კაცს“, **მარა-დ** „კაცად“, ოღონ-დაც მეტისმეტად იშვიათად. შედარებით უფრო ხშირად რეალიზ-დება **მწრ-ემ-იშ** „კაცის“ ფორმა.

მაშასადამე, **სვანურ კილოთა მარტივი ბრუნვების მიმო-ხილვით ცხადი ხდება, რომ თითოეული მათგანი წმინდად ზო-გადქართული (ქართველური) პრინციპით იწარმოება. ბრუნე-ბის სამივე ტიპს პარალელები ეძებნება სამწიგნობრო ენაში (განსაკუთრებით — მის არქაულ ვარიანტში) ან დანარჩენ ქვეჯ-გუფთა ქვესისტემებში. მეტიც: ბრუნების, როგორც სახელთა კატეგორიის განვითარებისა და ევოლუციის პროცესებიც, რა-ღა საკვირველია, ქართული (ქართველური) ენობრივი სის-ტემისთვის დამახასიათებელი გზით მიმდინარეობს, უცხო ენე-ბის გავლენის მცირედი კვალიც კი არსად შეინიშნება — უკ-ლებლივ ყველა ფორმანტი ქართულია (ქართველურია) და, შესაბამისად, მათი ეტიმოლოგიზებაც რთული არ არის.**

სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა მსგავსად, ექვსივე სვანურ კილოში მოიპოვება რთუ-ლი ბრუნვებიც. აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მათთვის საყრდენს წარმოადგენს არა მარტო ნათესაობითის ფორმა (რო-გორც მაგალითად, ზანური [მეგრულ-ლაზური] ქვეჯგუფის კილო-

ებში გვაქვს), არამედ ასევე — ისეთი ბრუნვების ფორმებიც, რომლებიც მარტივი სახით დღეს საერთოდ აღარ გვხვდება. იმავდროულად, ზოგი რთული ბრუნვა მხოლოდ რომელიმე ცალკეულ კილოს ახასიათებს, სხვა კილოებში კი არსად ჩანს. განვიხილოთ რთული ბრუნვები ჯერ **ბალსზემოური კილოს** მონაცემთა მიხედვით:

I ტიპი:

1. მხოლოდითი რიცხვი:

დანიშნულებითი:	ქორ-წ-შ-დ	„სახლისთვის“
საზედაო:	ქორ-გნ-ჟი ქორ-გნ-ჟი-ნ	„სახლს ზემოთ“
საქვედაო:	ქორ-გნ-ჩუ ქორ-გნ-ჩუ-ნ	„სახლს ქვემოთ“
გარდაობითი:	ქორ-გნ-ქა	„სახლს გარდა“
შემდეგობითი:	ქორ-გნ-ლო ქორ-გნ-ღვე	„სახლის შემდეგ“
გამოსვლითი:	ქორ-ხწ-ნ	„სახლიდან; სახლისგან“
თანაობითი I:	ქორ-ცა-ხწ-ნ	„სახლთან [ერთად]“
[მიმართებითი II:	*ქორ-ხწ-ვ	„სახლისაკენ“ ¹
თანაობითი II:	ქორ-მგ-ყ	„სახლთან“

დანიშნულებითი:	დინწ-შ-დ	„გოგონასთვის“
საზედაო:	დინწ-ნ-ჟი დინწ-ნ-ჟი-ნ	„გოგონას ზემოთ“
საქვედაო:	დინწ-ნ-ჩუ დინწ-ნ-ჩუ-ნ	„გოგონას ქვემოთ“
გარდაობითი:	დინწ-ნ-ქა	„გოგონას გარდა“
შემდეგობითი:	დინწ-ნ-ლო დინწ-ნ-ღვე	„გოგონას შემდეგ“
გამოსვლითი:	დინწ-ხწ-ნ	„გოგონასაგან“
თანაობითი I:	დინწ-ცა-ხწ-ნ	„გოგონასთან [ერთად]“
[მიმართებითი II:	*დინწ-ხწ-ვ	„გოგონასაკენ“ ¹
თანაობითი II	დინწ-მგ-ყ	„გოგონასთან“

2. მრავლობითი რიცხვი

დანიშნულებითი:	ქორ-რ-ე-შ-დ	„სახლებისთვის“
საზედაო:	ქორ-წლ-გნ-ჟი ქორ-წლ-	„სახლებს ზემოთ“

¹ კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული ფორმები თეორიულად აღდგენილია ჩვენ მიერ. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, რთული **-ხწ-ვ** ფორმანტი დღესდღეობით მხოლოდ ორიოდ ზმნისართშიღაა შემორჩენილი.

	გნ-ჟნ-ნ	
საქვედაო:	ქორ-წლ-გნ-ჩუ ქორ-წლ-გნ-ჩუ-ნ	„სახლებს ქვემოთ“
გარდაობითი:	ქორ-წლ-გნ-ქა	„სახლებს გარდა“
შემდეგობითი:	ქორ-წლ-გნ-ლო ქორ-წლ-გნ-ღვე	„სახლების შემდეგ“
გამოსვლითი:	ქორ-წლ-ხწ-ნ	„სახლებიდან; სახლებისგან“
თანაობითი I:	ქორ-წლ-ცა-ხწ-ნ	„სახლებთან [ერ-თად]“
[მიმართებითი II:	*ქორ-წლ-ხწ-გ	„სახლებისკენ“
თანაობითი II:	ქორ-წლ-ძგ-ყ	„სახლებთან“
დანიშნულებითი:	დნ-წლ-ე-შ-დ	„გოგონებისთვის“
საზედაო:	დნ-წლ-გნ-ჟი დნ-წლ-გნ-ჟნ-ნ	„გოგონებს ზემოთ“
საქვედაო:	დნ-წლ-გნ-ჩუ დნ-წლ-გნ-ჩუ-ნ	„გოგონებს ქვემოთ“
გარდაობითი:	დნ-წლ-გნ-ქა	„გოგონებს გარდა“
შემდეგობითი:	დნ-წლ-გნ-ლო დნ-წლ-გნ-ღვე	„გოგონების შემდეგ“
გამოსვლითი:	დნ-წლ-ხწ-ნ	„გოგონებისაგან; გოგონებიდან“
თანაობითი I	დნ-წლ-ცა-ხწ-ნ	„გოგონებთან [ერ-თად]“
[მიმართებითი II:	*დნ-წლ-ხწ-გ	„გოგონებისხელა“]
თანაობითი II:	დნ-წლ-ძგ-ყ	„გოგონებთან“

II ტიპი:

1. მხოლოდობითი რიცხვი:

დანიშნულებითი:	ღალ-ემ-იშ-დ	„ფრთისთვის“
საზედაო:	ღალწ-ნ-ჟი ღალწ-ნ-ჟნ-ნ	„ფრთას ზემოთ“
საქვედაო:	ღალწ-ნ-ჩუ ღალწ-ნ-ჩუ-ნ	„ფრთას ქვემოთ“
გარდაობითი:	ღალწ-ნ-ქა	„ფრთის გარდა“

შემდეგობითი:	ღალ-ნ-ლო ღალ-ნ-ღვე	„ფრთის შემდეგ“
გამოსვლითი:	ღალა-ხჰ-ნ	„ფრთიდან; ფრთის-გან“
თანაობითი I:	ღალა-ცა-ხჰ-ნ	„ფრთასთან [ერთად]“
[მიმართებითი II:	*ღალა-ხჰ-ვ	„ფრთისკენ“]
თანაობითი II	ღალა-მგ-ყ	„ფრთასთან“

2. მრავლობითი რიცხვი:

დანიშნულებითი:	ღალ-რ-ე-შ-დ	„ფრთებისთვის“
საზედაო:	ღალ-პრ-გნ-ჟი ღალ-პრ-გნ-ჟი-ნ	„ფრთებს ზემოთ“
საქვედაო:	ღალ-პრ-გნ-ჩუ ღალ-პრ-გნ-ჩუ-ნ	„ფრთებს ქვემოთ“
გარდაობითი:	ღალ-პრ-გნ-ქა	„ფრთების გარდა“
შემდეგობითი:	ღალ-პრ-გნ-ლო ღალ-პრ-გნ-ღვე	„ფრთების გამო“
გამოსვლითი:	ღალ-პრ-ხჰ-ნ	„ფრთებიდან; ფრთებისგან“
თანაობითი I:	ღალ-პრ-ცა-ხჰ-ნ	„ფრთებთან [ერთად]“
[მიმართებითი II:	*ღალ-პრ-ხჰ-ვ	„ფრთებისკენ“]
თანაობითი II	ღალ-პრ-მგ-ყ	„ფრთებთან“

1. მხოლოდობითი რიცხვი:

დანიშნულებითი:	ხოჩ-ემ-იშ-დ	„კარგის“
საზედაო:	ხოჩნმ-გნ-ჟი ხოჩ-ნმ-გნ-ჟი-ნ	„კარგს ზემოთ“
საქვედაო:	ხოჩნმ-გნ-ჩუ ხოჩ-ნმ-გნ-ჩუ-ნ	„კარგს ქვემოთ“
გარდაობითი:	ხოჩნმ-გნ-ქა ხოჩ-ნნ-ქა	„კარგის გარდა“
შემდეგობითი:	ხოჩ-ნმ-გნ-ლო ხოჩა-უნ-ლო ხოჩა-უნ-ღვე	„კარგის შემდეგ“
გამოსვლითი:	ხოჩ-ნმ-ხჰ-ნ ხოჩა-ხჰ-ნ	„კარგიდან; კარგისგან“
თანაობითი I:	ხოჩ-ნმ-ცა-ხჰ-ნ ხოჩა-ცა-ხჰ-ნ	„კარგთან [ერთად]“
[მიმართებითი II:	*ხოჩ-ნმ-ხჰ-ვ	„კარგისკენ“]

თანაობითი II: ხოჩ-ჲმ-ძგ-ყ || ხოჩ-ჴმ-ძგ-ყ || „კარგთან“
 ხოჩა-ძგ-ყ

2. მრავლობითი რიცხვი:

დანიშნულებითი: **ხოჩ-ნლ-უ-ეშ-დ** „კარგებისთვის“
 საზედაო: **ხოჩ-ნლ-ჟ-ნ-ჟი || ხოჩ-** „კარგებს ზემოთ“

საქვედაო: **ნლ-შ-ნ-ჟი-ნ**
ხოჩ-ნლ-შ-ნ-ჩი || ხოჩ- „კარგებს ქვემოთ“

გარდაობითი: **ნლ-ჟ-ნ-ჩჟ-ნ** „კარგების გარდა“
შემდეგობითი: **ხოჩ-ნლ-ჟ-ნ-ქა** „კარგების შემდეგ“
ხოჩ-ნლ-ჟ-ნ-ლო || ხოჩ-

გამოსვლითი: **ალ-შენ-ღვე**
ხოჩ-ალ-უ-ხან „კარგებიდან; კარგების-
გან“

თანაობითი I:	ხოჩ-წლ-უ-ცა-ხწ-წ	„კარგებთან ერთად“
[მიმართებითი II:	*ხოჩ-წლ-უ-ხწ-ვ	„კარგებისკენ“]
თანაობითი II	ხოჩ-წლ-უ-მგ-ყ	„კარგებთან“

III കൃതി:

1. მხოლოდობითი რიცხვი:

დანიშნულებითი: **ქალ-გ-მ-იშ-დ || ქედ-მ-იშ-დ ||** „ბაღისთავის“
ქედ-იშ-დ

საზედაო: **ქალ-გ-გნ-ჟი || ქალგ-გნ-ჟი-ნ** „ძალის ზემოთ“

საქვედაო: **ჯალ-ვ-გნ-ჩუ || ჟალვ-გნ-ჩუ-ნ** „ძაღლს ქვემოთ“

გარდაობითი: ჟღ-ვ-გნ-ქა || ჟედ-გნ-ქა „ძალის გარდა“
შემდეგობითი: ჟღ-ვ-გნ-ღო || ჟედ-უნ-ღო || „ძალის შემდეგ“

გამოსვლითი: **ქალ-ვ-გნ-ღვე || შელ-უნ-ღვე**
ქალ-ვ-ჩან-ნ || შელ-ჩან-ნ „ძაღლისაგან“

თანაობითი I:	ჟალ-ვ-ცა-ხან-ნ ჟელ-ცა-ხან-ნ	„ძალთან [ერთად]“
მიმართებითი II:	*ჟალ-ვ-ხან-ვ	„ძალლისკენ“
თანაობითი II	ჟალ-ვ-მგ-ყ ჟელ-მგ-ყ	„ძალთან“

2. მრავლობითი რიცხვი:

დანიშნულებითი: **ჟელ-ბ-ე-შ-დ** „ძაღლებისთვის“

საზედაო:	ჟელ-პრ-გნ-ჟი ჟელ-პრ-გნ-ჟი-ნ	„ძალეებს ზემოთ“
საქვედაო:	ჟელ-პრ-გნ-ჩუ ჟელ-პრ-გნ-ჩუ-ნ	„ძალეებს ქვემოთ“
გარდაობითი:	ჟელ-პრ-გნ-ქა	„ძალეების გარდა“
შემდეგობითი:	ჟელ-პრ-გნ-ლო ჟელ-პრ-გნ-ღვე	„ძალეების შემდეგ“
გამოსვლითი:	ჟელ-პრ-ხწ-ნ	„ძალეებიდან; ძალე-ბისგან“
თანაობითი II:	ჟელ-პრ-ცა-ხწ-ნ	„ძალეებთან [ერთად]“
[მიმართებითი II:	*ჟელ-პრ-ხწ-ვ	„ძალეებისკენ“]
თანაობითი II:	ჟელ-პრ-მგ-ყ	„ძალეებთან“

მაშასადამე, გამოიყოფა ცხრა რთული ბრუნვა. მათგან ორი — საზედაო და საქვედაო — ამჟამად მეტისმეტად იშვიათად გვხვდება, ერთი — მიმართებითი II — გადმონაშთის სახითლა შემორჩა; დანარჩენები კი მეტ-ნაკლებად აქტიურად გამოიყენება:

დანიშნულებითი ბრუნვა, როგორც წესი, იწარმოება ნათესაობითისა და ვითარებითის ფორმანტებით (ზუსტად ისევე, როგორც არქაულ სამწიგნობრო ენაში, მეგრულ კილოში, ფხოვრულ კილოებში და ა.შ.): ძირ-ფუძეს ერთვის ნათესაობითის ფორმანტი, რომელსაც, თავის მხრივ, დართული აქვს ვითარებითის ფორმანტი; მაგალითად: **ჭყინტელღა-შ-ღ** „ბიჭუნასათვის“ (ზედმიწვევით: „ბიჭუნა-ს-ად“), **თოფ-იშ-ღ** „თოფისათვის“ („თოფ-ის-ად“), **სნმქარ-ე-შ-ღ** „ქალიშვილებისათვის“ („ქალიშვილებ-ის-ად“), **მპრ-ემ-იშ-ღ** „კაცისათვის“ („კაც იმ-ის-ად“)... ნაცვალსახელებში ამგვარად იწარმოება: **იმშა-შ-ღ || იმა-შ-ღ || იმ-ნემ-იშ-ღ || იმ-ემ-იშ-ღ** „რისთვის“, **იშა-შ-ღ || იშე-შ-ღ** „ვისთვის“, **ჩნ-მ-იშ-ღ** „ყველასათვის“... — ზოგადად, **დანიშნულებითი ბრუნვის ფორმასაც ექნება უკლებლივ იმდენივე ვარიანტი, რამდენიც მოეპოვება ნათესაობით ბრუნვას**. დაეძნოთ იმასაც, რომ „ვინ?“ და „რა?“ კითხვითი ნაცვალსახელების დანიშნულებითი ბრუნვის ფორმებში ნათესაობითის ფორმანტი წარმოდგენილია ორჯერ — ფაქტობრი-

ვად, **ი-შ-ა** „ვისი?“ და **იმ-შ-ა** „რისი?“ ფორმებს (რომლებიც ნათესაობითის ფორმანტს ისედაც შეიცავს) ხელახლა დაერთვის ნათესაობითის ფორმანტი + ვითარებითის ფორმანტი.

დანიშნულებითი ბრუნვა ბალსზემოურისებურად იწარმოება დანარჩენ სვანურ კილოებსა და კილოკავებშიც, გარდა ბალსქვემოური კილოს ლახამულურ-ხაიშური კილოკავისა, რომელშიც მის საწარმოებლად ერთდროულად სამი ფორმანტი გვევლინება: ნათესაობითისა, მიმართებითისა და ვითარებითისა: **ქორა-შ-ვ-დ** „სახლისათვის“, **მარ-ემ-იშ-ვ-დ** „კაცისათვის“... ასევე, შესაძლოა, ვითარებითის ფორმანტი დაკარგულიც იყოს და, შესაბამისად, გვქონდეს: **ქორა-შ-გ**, **მარ-ემ-იშ-გ** და მისთ.

რთული ბრუნვა, რომელსაც ჩვენ „საზედაო“ ვუწოდეთ, იწარმოება არქაული, მრავალფუნქციური **-ნ** ფორმანტისა და მასზე დართული **ჟი** „ზედ“ ზმნისწინ-თანდებულის მეშვეობით: **თანაღ-გნ-ჟი** || **თანღ-გნ-ჟი** „ქედს ზემოთ“, **გგგბარ-გნ-ჟი** „ფიჭვებს ზემოთ“, **სოფელ-გნ-ჟი** „სოფელს ზემოთ“... ამ (და სხვა ამგვარ) ფორმებში **გ** ჩვეულებრივი თანხმოვანთგამყარია. აღსანიშნავია ისიც, რომ **-გნ-ჟი** მიმდევრობას, შესაძლოა, ბოლოში ხელახლაც დაერთოს იგივე არქაული, მრავალფუნქციური **-ნ** ფორმანტი; საყურადღებოა, რომ ასეთ შემთხვევაში, **ჟი** ზმნისწინ-თანდებულის ხმოვანი ბალსზემოურში გრძელდება: **ალა ნიშგვე სოფელგნჟინა, გუნ ხოჩა დნბვარძაქ ადგვარ ქა ზგ** „ამ ჩვენს სოფელს ზემოთ, აგერ ა, ძალიან კარგი საყანე ადგილები მდებარეობს („ძევს“)“; რთული ბრუნვის უმთავრესი ფუნქციაა მდებარეობის აღნიშვნა ზემოთა მიმართულებით. ამასთან, ჩვენს დროში, საზედაო რთული ბრუნვა უპირატესად მხცოვანთა მეტყველებაში რეალიზდება.

მდებარეობასვე (ოღონდ — ქვემოთა მიმართულებით) აღნიშნავს „საქვედაო“ რთული ბრუნვაც, რომელიც ანალოგიური პრინციპით იწარმოება; სხვაობას ქმნის მხოლოდ ის, რომ **ჟი** „ზედ“ ზმნისწინ-თანდებულის ნაცვლად, არქაულ, მრავალფუნქციურ **-ნ** ფორმანტს ერთვის **ჩუ** „ქვე“ ზმნისწინ-თანდებულის: **თანაღ-გნ-ჩუ** || **თანღ-გნ-ჩუ** „ქედს ქვემოთ“, **ბინულ-გნ-ჩუ** „ცივ წყაროს ქვემოთ“, **კვარემ-გნ-ჩუ** „ყინულს ქვემოთ“ და ა.შ. **-გნ-ჩუ**

მიმდევრობას, შესაძლოა, ბოლოში ხელახლაც დაერთოს იგივე არქაული, მრავალფუნქციური **-ნ** ფორმანტი; როგორც წესი, ასეთ შემთხვევაში, **ჩუ** ზმნისწინ-თანდებულის ხმოვანი ბალსზემოურ კილოში გრძელდება ხოლმე: **ეჭ ქორწინებენ ე, მანქანაძე შუკვ ერ' ესღერი, ჯვარგლდს ქა ხოსგდი მა?** „იმ სახლებს ქვემოთ, ეგერე, სამანქანო გზა რომ მიდის, პატარა ჯვარს ხედავ?“; საქვედართული ბრუნვაც, უპირატესად, მხცოვანთა მეტყველებაში უფრო რეალიზდება.

ანალოგიური პრინციპით იწარმოება ასევე გარდაობითი ბრუნვა: არქაულ, მრავალფუნქციურ **-ნ** ფორმანტს ერთვის **ქა** „გა-; -გან“ ზმნისწინ-თანდებული: **დინნ-ნ-ქა** „გოგონას გარდა“, **შვანარ-გნ-ქა** „სვანების გარდა“, **მიშგვან-ნ-ქა** „ჩემ გარდა“... ზოგი მთქმელის მეტყველებაში **-გნ-ქა** ვარიაცია გვხვდება ხმოვანფუძიანი სახელების მომდევნოდაც: **დინა-გნ-ქა, მიშგვა-გნ-ქა** და მისთ. ამ რთული ბრუნვის უმთავრესი ფუნქციაა საიდანმემამორიცხვის, რაიმეთაგან/ვინმეთაგან გამოყოფის აღნიშვნა: **ავღანი ხოშაღუ ნიშგვე ქართველწარგნქა დწს ხწჩომდახ პატივის** „ავღანელი („ავღანის“) ბელადები („უფროსები“) ჩვენი ქართველების გარდა არავის სცემდნენ პატივს“;

კიდევ ერთი რთული ბრუნვა, რომელსაც ჩვენ „შემდეგობითი“ ვუწოდეთ, ანალოგიური პრინციპით იწარმოება: არქაულ, მრავალფუნქციურ **-ნ** ფორმანტს დაერთვის **-ღო || -ღვე** „შემდეგ, კვალადვე“ ფორმანტი. მეტად საყურადღებოა ამ უკანასკნელის ეტიმოლოგია: ჩვენეული ვარაუდით, ამოსავალი უნდა ყოფილიყო ***-ღა-გ-ე** მიმდევრობა. აქ **-ღა** ამჟამინდელი გამოისობითი ბრუნვის ფორმანტია, **-გ** კი — არქაული მიმართებითისა; ბოლოკიდური **-ე**, თავის მხრივ, საიქითო დეიქტური ნაწილაკია. მაშასადამე, ***-ღა-გ-ე** მიმდევრობას ექნებოდა დაახლოებით ასეთი სემანტიკა: „-გან იქითკენ“; ვგონებთ, ნათელია, რომ აწინდელი სემანტიკა — „-ის შემდეგ“ არცთუ დიდადაა გადახრილი. აქვე დავძენთ აგრეთვე იმასაც, რომ **ღო || ღვე** სვანურ კილოებში ცალკე ლექსემაცაა (ნიშნავს: „შემდეგ; მერე“) და, ამასთან, შედის **[ა]ა-ღო || [ა]ა-**

ღვე „აბა“ მოწოდებით-დამადატურებელი ნაწილაკის შემადგენლობაშიც.

შემდეგობითი ბრუნვის ფორმები სვანურ კუთხურ მეტყველებაში დღემდე უაღრესად აქტიური და გავრცელებულია: **თამარ დედფალი დიდაზ შვანს ჯვინალგნლო ლაჰრჰკდ წარი** „თამარ დედოფლის დიდება სვანეთში ძველთაგანვე („ძველის შემდეგ“) საარაკოდაა“; **ხოლმენღვე ხოჩამუ ქ'ოხღელღას** „ცულის შემდეგ კარგსამც მოელოდე (= იმედი არასოდეს უნდა დაკარგო)“ და ა.შ. აღსანიშნავია ისიც, რომ მეორეული **-ლო** სახეობა დამახასიათებელია ბალსზემოური კილოს უმეტეს კილოკავთათვის, ლაშხური კილოსათვის, ნაწილობრივ — ბალსქვემოური კილოს ბეჩოური კილოკავისათვისაც; ამოსავალთან უფრო ახლოს მდგომი **-ღვე** სახეობა კი დაჩნდება, უპირატესად, ბალსქვემოურის უმეტეს კილოკავებში, დალურში ანუ კოდორულში, ლენტეხურსა და ჩოლურულში; ნაწილობრივ — ბალსზემოურის ლატალურ კილოკავშიც.

გამოსვლითი ბრუნვა იწარმოება რთული **-ხწ-ნ** ფორმანტით, რომელიც ორი მორფემისგან შედგება: **-ხწ** < **-ხა** მორფემა¹ იგივე ოდენობაა, რაც მეგრულ კილოში წარმოდგენილი, მიწვენილობის მაჩვენებელი **-ხ[გ]**, ხოლო **-ნ** — არქაული, მრავალფუნქციური ფორმანტია. ვვარაუდობთ, რომ აღნიშნულ ორ მორფემას უწინ ერთვოდა მესამეც — დიდი ალბათობით, დეიქტური ნაწილაკი **-ე**, რომელიც შემდეგში მოიკვეცა, თუმცაღა გააბაღატალურა **-ხა** მორფემის ხმოვნური ელემენტი. დღეს, ბალსზემოურის გარდა, ყველა დანარჩენ სვანურ კილოში გამოსვლითი ბრუნვის რთული ფორმანტი წარმოდგენილია **-ხე-ნ** სახით. რასაკვირველია, ამ ვარიანტში **ე** მიღებულია პალატალიზებული **ჟ**-საგან.

გამოსვლითი ბრუნვის ფუნქციას რაც შეეხება: სახელწოდებიდან გამომდინარე, მიუთითებს რაიმესგან/ვინმესგან გამოშორე-

¹ აღსანიშნავია ისიც, რომ სვანურ კილოებში ეგევე მორფემა **-ხი** სახით დაჩნდება შემდეგ ზმნისართებში: **ჟი-ხი** „[უფრო] ზემოთ“, **ჩუ-ხი** „[უფრო] ქვემოთ“, **ქწ-ხი** „მოშორებით“, **[ი]სგწ-ხი** „მიახლოებით; უფრო ახლოს“.

ბაზე, გამოსვლაზე: **ქოლარხან ნამკანდ მარახანქა ვოშთხვ მეზგე ქ'დფიშრან ამეჩო** „ქოლარიდან (=ჩრდილო კავკასიიდან) მონასვლელი კაცისაგან ოთხი ოჯახი გამრავლდა აქ“; **სემი მარე ტვე-ხენდად სანხან** „სამი კაცი ვბრუნდებოდით ბალყარეთიდან“ და ა.შ. დავძენთ აგრეთვე იმასაც, რომ როგორც წესი, გამოსვლითი ბრუნვის ფორმას დამატებით ხშირად ერთვის ხოლმე **ჟი** „ზედ“, **ჩუ** „ქვე“ და **ქა** „გა-, -გან“ ზმნისწინ-თანდებულები მიმართულების დასაკონკრეტებლად; მაგალითად: **მესტიანხანჟი უშგჷლოთე მეც-ქვილარ ჟ'ადზგზეხ** „მესტიიდან[ზე] უშგულისკენ მოციქულები ააგზავნეს“; **უშგჷლხანჩო პასიხვ ხვანხანს მად ამევედელი** „უშგულიდან[ქვე] პასუხი დიდხანს არ მოსულა“; **ზანხანქ' აფხზნეთ' ესლურდან** „სამეგრელოდან[გა-] აფხაზეთში გადავდიოდი“ და მისთ.

საკუთარი სახელები და ზოგი ნაცვალსახელი გამოსვლითის ფორმას ყოველთვის ნათესაობითის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოებს: **დათჷ-შ-ხან** „დათოსგან“, **ი-შ-ან-შ-ხან-ნ?** „ვისგან?“, **იმ-შ-ან-შ-ხან-ნ || იმ-ან-შ-ხან-ნ?** „რისგან?“, **ეჩ-ან-შ-ხან-ნ** „იმისაგან“ და ა.შ.

თანაობითი I ბრუნვაც, არსებითად, ანალოგიური პრინციპით იწარმოება — მისი რთული **-ცა-ხან** ფორმანტი შეიცავს სამ მორფემას: **-ცა** იგივე ოდენობაა, რაც სამწიგნობრო ენაში წარმოდგენილი სათანაო ნაწილაკი, ხოლო **-ხან** < **-ხა** და **-ნ** — იგივე ოდენობებია, რასაც ჩვენ მიერ უკვე გაანალიზებული გამოსვლითი ბრუნვის ფორმანტი აერთიანებს. სხვაგვარად თუკი ვიტყვით, თანაობითი I ბრუნვის საწარმოებლად, სათანაო **-ცა** მორფემას დართვია გამოსვლითი ბრუნვის **-ხან** ფორმანტი. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ქვემოსვანურ — ლაშხურ, ლენტეხურ და ჩოლურულ — კილოებში, თანაობითი I ბრუნვის ფორმანტი დაჩნდება **-ცა-ხე-ნ** სახით. როგორც ბალსხემოურში, ისე — ბალსქვემოურში და დალურში ანუ კოდორულში დაცულია ფორმანტის ამოსავალთან უფრო ახლოს მდგომი ფორმა.

თანაობითი I ბრუნვის ფორმის ფუნქციაა რაიმესთან/ვინმესთან ერთად ყოფნის აღნიშვნა; მაგალითად: **მიშგვა**

სოფლარცაზან ყარაჩათჳჲ ლიჩედდ გვი მარ „ჩემს სოფლელებთან ერთად ყარაჩაიში წასვლა მწადია“; მიჩა სამხუბცაზან, ჳან ქადდე ლადჳნჳიდ „თავის სამოსთან ერთად, ხარი წამოიყვანა დასაკლავად“ და მისთ.

საკუთარი სახელები და ზოგი ნაცვალსახელი თანაობითი I ფორმას ყოველთვის ნათესაობითის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოებს: ნანჳ-შ-ცა-ხჳ-ნ „ნანასთან [ერთად]“, იმ-შ-ჳ-შ-ცა-ხჳ-ნ? || იმ-ჳ-შ-ცა-ხჳ-ნ? „რასთან [ერთად]?“ , ი-შ-ჳ-შ-ცა-ხჳ-ნ „ვისთან [ერთად]?“ , ეჩ-ჳ-შ-ცა-ხჳ-ნ „იმასთან [ერთად]“, ამ-იშ-ცა-ხჳ-ნ „ამასთან ერთად“... ეს, როგორც წესი, ასეა ექვსივე სვანურ კილოში, უკლებლივ ყველა თაობის მეტყველებაში, ყოველგვარი გამონაკლისის გარეშე.

მიმართებითი II ბრუნვა ჩვენს დროში ცოცხალი და აქტიურია მხოლოდღა ლენტეხურ კილოში (სადაც ფუნქციურად დამთხვევია -თე ფორმანტიან მიმართულებითს და მთლად განუდევნია ეს უკანასკნელი); იქ მისი ფორმანტია -ხო, რომელიც დღესდღეობით, მარტივ მორფემად აღიქმება, თუმცაღა, მისი ამოსავალია ორი მორფემისაგან შემდგარი *-ხა-გ ფორმანტი. ის, თავის მხრივ, ამოსავალთან უფრო ახლოს მდგომი -ხჳ-გ ფორმით შემორჩენილია ბალსზემოურის ეჩხჳ „იქითკენ“ ანღა ამხჳ „აქეთკენ“ ჳმნისართებში (ბალსქვემოურსა და დაღურში ანუ კოდორულში, შესაბამისად, გვაქვს ეჩხაჳ და ამხაჳ, ოღონდ მეტისმეტად იშვიათად). უწინ, უდავოდ, ბალსზემოურში მაინც, მიმართებითი II აქტიური ბრუნვა უნდა ყოფილიყო.

რთულ *-ხა-გ ფორმანტში -ხა მორფემა იგივე ოდენობაა, რაც ჳემოთ შეგვხვდა გამოსვლით და თანაობით II ბრუნვებში, ხოლო -გ კი, რაღა თქმა უნდა, არქაული მიმართებითი ბრუნვის ფორმანტია — სამწიგნობრო ენის -იგ მორფემის ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სემანტიკური შესატყვისი. ჩვენეული ვარაუდით, მიმართებითი II ბრუნვის სემანტიკა უფრო მეტ კონკრეტიკას გულისხმობდა, ვიდრე არქაული, ოდენ -გ ფორმანტიანი მიმართებითი. დღეს, ეჩხჳ „იქითკენ“ და ამხჳ „აქეთკენ“ ჳმნისართებს

ეს კონკრეტული რამდენადმე დაუკარგავს — მნიშვნელობით, ისინი აღარაფრით განსხვავდება **ეჩთე** და **ამთე** ზმნისართებისაგან.

ლენტეხურ კილოში, როგორც აღვნიშნეთ, მიმართებითი II უკვე სავსებით ემთხვევა მიმართულებითს: **ლენტეხახო ონღუ-რიდ** „ლენტეხში მივიღვართ“, **მი ეშხუ თვეუნღვე ჩუ ლაჩანდ მარ ცაგერხო** „მე ერთი თვის შემდეგ ჩასასვლელი ვარ („მაქვს“) ცაგერში“... მიმართულების დასაკონკრეტებლად კი, როგორც წესი, ბრუნვის ფორმას დამატებით შეიძლება დაერთოს **ჟი „ზე“, ჩუ „ქვე“, ქა „გა-; გარეთ“** და **სკა || ისკა „ში“** ზმნისწინ-თანდებულები: **ლენტეხახენ ვოხვიშტ მარე ოჩვედდ ლაშხხოჟი** „ლენტეხიდან ხუთი კაცი წავედით ლაშხეთში[ზე]“, **ველედხოჩუ ძერბი შუკვ ჩვასხერი** „ხელედისკენ[ქვე] ორი გზა ჩადის“, **ლატფარხოქა შუკვ ლეჭებდე ლოქ ლი** „ლატფარისკენ[გა] გზა ჩაკეტილი არისო“, **ველედხოჟსკა ონჯვედდ სერ** „ხელედისკენ[ში] შემოვედით უკვე/აწი“ და ა.შ.

ლენტეხურშივე, საკუთარი სახელები და ზოგი ნაცვალსახელი მიმართებითი II ფორმას ყოველთვის ნათესაობითის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოებს: **ნათიან-ძუ-ხო** „ნათიასკენ; ნათიასას“, **ი-შ-ე-შ-ხო?** „ვისკენ?“ და მისთ. უწინ, რაღა საკვირველია, დანარჩენ სვანურ კილოებშიც ასე უნდა ყოფილიყო.

თანაობითი II ბალსზემოურში იწარმოება რთული (ორმორ-ფემიანი) **-მგ-ყ** ფორმანტით, რომელიც ბალსქვემოურის რიგ კილოკავებში და დალურში ანუ კოდორულში მეტწილად ჟღერს, როგორც **-მი-ყ**, ხოლო ლენტეხურში, ლაშხურსა და ჩოლურულში კი — როგორც **-მო-ყ**. ამ ფორმანტის ეტიმოლოგიის თაობაზე ჩვენ გვაქვს ასეთი მოსაზრება: როგორც ჩანს, ფორმანტის პირველი მორფემა იგივე ოდენობაა, რაც სამწიგნობრო ენაში (და დანარჩენ ქართულ [ქართველურ] ქვესისტემებში) წარმოდგენილი ზმნისწინები: სააქეთო **მო-** ან/და საიქითო **მი-**; მეორე მორფემა კი იგივეა, რაც ფერეიდნულიდან, ჰერული კილოებიდან, რაჭული კილოებიდან... ცნობილი **-ყე** ნაწილაკ-მორფემოიდი. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად, დიდი ალბათობით, უნდა არსებულიყო საა-

ქეთო სემანტიკის **-მო-ყ** (რომელიც შემდგომში განზოგადდა ქვემოსვანურ კილოებში) და საიქითო სემანტიკის **-მი-ყ** (რომელიც შემდგომში განზოგადდა ბალსქვემოურის რიგ კილოკავებში და დალურში ანუ კოდორულში) ფორმანტები. ბალსზემოურში დღეს პოვნიერი, ერთადერთი **-მგ-ყ** ვარიანტი (ის გავრცელებულია ბალსქვემოურშიც და, ნაწილობრივ — დალურში ანუ კოდორულში) თავისუფლად შეიძლება წარმოქმნილიყო როგორც სააქეთო, ისე — საიქითო მიმართულების ფორმანტისაგან.

თანაობითი II ბრუნვის ძირითადი ფუნქციაა რაიმესთან/ვინმესთან ახლოს ყოფნის აღნიშვნა; მაგალითად: **გვინალ დრჷგჷნ, ნიშგვე ხოშემი ქორმეყ დორი კვლთხი მურყვამ ჟი ლგანდა** „ძველად („ძველ დროზე“), ჩვენი [გვარის] უფროსის სახლთან ორი მაღალი კოშკი იდგა“; **ნ, მიშგვამეყ ჩ'ათსგუ, ხინდ!** „აი, ჩემთან [ახლოს] დაჯექი, სიხარულო!“; **ზექრამეყ ქვიშიე ჩუ ხეჰრან ფიშირდ** „ჯარგვალთან [ახლოს] ქვიშაც ქვე ეყარა ბლომად“ და ა.შ. თანაობითი II ბრუნვის ფორმას ასევე დაერთვის ხოლმე **ქა** ზმნისწინთანდებული, რომელიც რამდენადმე ცვლის სემანტიკას: **შვანთე მაჩინე შუკვ ლენგერამეყქა ჟ'ესდგრი ჟი** „სვანეთისკენ საუკეთესო გზა ლენგერას გავლით აღის“; **ეჯმარმეყქა ჩოხსახთედ ჩუ ეგვეში** „იმათი მეშვეობით მოვაგვარეთ ქვე ეგ საქმეც“ და ა.შ.

საკუთარი სახელები და ზოგი ნაცვალსახელი თანაობითი II ფორმას ყოველთვის ნათესაობითის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოებს: **ნიკუშან-შ-მგ-ყ** „ნიკუშასთან“, **თათან-შ-მგ-ყ** „თათასთან“, **ი-შ-ან-შ-მგ-ყ** „ვისთან?“, **ერ-ან-შ-მგ-ყ** „იმასთან“, **მიჩ-ან-შ-მგ-ყ** „თავისთან“, **ხედან-შ-მგ-ყ?** „რომელთან?“ და ა.შ. აქაც, როგორც ვხედავთ, ზოგიერთ ფორმაში ნათესაობითის ფორმანტი ორჯერაა წარმოდგენილი.

აღსანიშნავია, რომ **სვანურ კილოებში, სამწიგნობრო ენის დარად, დაცულია უძველესი ქართული (ქართველური) პრინციპი: რთულ ბრუნვათა ფორმანტები იწარმოება სხვადასხვა მარტივი ბრუნვის ფორმანტთა კომბინაციით, სხვადასხვა მარტივი ბრუნვის ფორმაზე დაყრდნობით. ამასთან, ყველა ის მორფემა, რაც კი სვანურ კილოებში მარტივი და რთული ბრუნვე-**

ბის ფორმანტთა შემადგენლობაში შედის, ცნობილია და სხვადასხვა ფუნქციით გამოიყენება სამწიგნობრო ენაშიც და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებშიც. ამდენად, სახელთა ბრუნების მხრივ, სვანური კილოები ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ფარგლებს არ სცილდება. აქვე, შეიძლება მეტიც კი ითქვას: სახელთა ბრუნების თავისებურებათა მიხედვით, ექვსივე სვანური კილო განსაკუთრებით უახლოვდება როგორც არქაულ სამწიგნობრო ენას, ისე — აღმოსავლეთი საქართველოს მთის მეტყველებას ანუ განაპირა კილოთა ჯგუფის ფხოვური ქვეჯგუფის შემადგენელ კილოებს, რაც საგსებით ბუნებრივი მოცემულობაა.

არსებითად, ასეთივე ვითარება დასტურდება ზმნათა სისტემაშიც: უღვლილებისა და ზმნური ფორმათწარმოების ძირითადი ელემენტები სვანურ კილოებში ზუსტად იგივეა, რაც სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში; იმავდროულად, ამოსავალ მოცემულობებს ამჯერადაც სამწიგნობრო ქართული ენა წარმოგვიდგენს. უპირველეს ყოვლისა, ეს ითქმის პირის ნიშნებზე, რომლებიც ზოგადქართული (ქართველური) პრინციპის თანახმად, ორად ჯგუფდება: ვინის რიგის პირის ნიშნები და მანის რიგის პირის ნიშნები:

ვინის რიგის ნიშნები:

	<u>მხოლოებითი რიცხვი:</u>	<u>მრავლობითი რიცხვი:</u>
1-ელი პირი:	ხვ [ვ]-----	ხვ- [ვ]----- ლ----- ლ-----
მე-2 პირი:	ხ-----	ხ- [0-]----- -დ
მე-3 პირი:	0- [ლ-] [ნ-]----- -ა, -ს, -ე	0- [ღ-] [ლ-] [ნ-]----- -ხ

მანის რიგის ნიშნები:

	<u>მხოლოებითი რიცხვი:</u>	<u>მრავლობითი რიცხვი:</u>
1-ელი პირი:	მ-----	გვ----- ნ----- -დ, -ხ; -დ, -ხ;
მე-2 პირი:	ჯ- ღ-----	ჯ- ღ----- -დ, -ხ;
მე-3 პირი:	ხ----- -ა, -ს, -ე	ხ----- -ხ;

პირის ნიშნებთან დაკავშირებით, სინქრონიულ დონეზე სვანურ კილოებს ახასიათებს რამდენიმე საყურადღებო თავისებურება: უპირველეს ყოვლისა, დღემდე მყარადაა დაცული **ხანმეტობა** ზუსტად იმგვარივე პრინციპით, როგორითაც გვქონდა არქაულ სამწიგნობრო ენაში და გვაქვს თანამედროვე ფხოვური ქვეგვუფის კილოებში; შესაბამისად, მეორე პირში ვინის რიგის პირის ნიშნად **ხ-** წარმოდგენილია თითქმის მუდამ (გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ უხმოვანპრეფიქსო ზმნები); აგრეთვე: მესამე პირში მანის რიგის პირის ნიშნად **ხ-** გვაქვს უგამონაკლისოდ; მაგალითად: **ხ-პარი** „ხარ; იმყოფები“, **ხ-ი** „ხარ; არსებობ“ (მაგრამ: **ტიხე** 1. „აბრუნებს“; 2. „აბრუნებ“); **ხ-ე-კუთენი** „ეკუთენის“, **ხ-ო-ცხა** „ურჩევნია“ და მისთ. „მეტი“ **ხ** წარმოდგენილია პირველი პირის ვინის რიგის ნიშნის ძირითად ვარიანტშიც: **ხვ-პარი** „ვარ; ვიმყოფები“, **ხვ-ი** „ვარ; ვარსებობ“, **ხვ-ე-კუთენი** „ვეკუთენი“ და ა.შ.

ბალსზემოურსა და ბალსქვემოურში, პირველი პირის მრავლობით რიცხვში კვლავინდებურადვე გაირჩევა ინკლუზიურობა-ექსკლუზიურობა; მაგალითად, შდრ.: **ხვ-ა-მარ-ე-დ** (ბზმ.), **ხვ-ა-მარ-ე-დ** (ბქვ.) „ვამზადებთ (მე და ის/ისინი)“ — **ლ-ა-მარ-ე-დ** (ბზმ.), **ლ-ა-მარ-ე-დ** (ბქვ.) „ვამზადებთ (მე და შენ /თქვენ)“; **ნ-ი-მარ-ე** (ბზმ.), **ნ-ი-მარ-ე** (ბქვ.) „გვიმზადებს (მე და მას/მათ)“ — **გვ-ი-მარ-ე** (ბზმ.), **გვ-ი-მარ-ე** (ბქვ.) „გვიმზადებს (მე და შენ/თქვენ)“... დალურში ანუ კოდორულში ინკლუზიურობა-ექსკლუზიურობა შესამჩნევადაა შერყეული, ხოლო ლენტეხურში, ჩოლურულსა და ლაშხურში კი უკვე აღარ გაირჩევა — განზოგადებულია ინკლუზიური ფორმები. ზოგადად, ინკლუზიურობა-ექსკლუზიურობა ახასიათებდა სამწიგნობრო ენასაც; ასე, მაგალითად, **შე-მ-იწყალ-ე-ნ** იყო ექსკლუზიური ფორმა, **შეგვ-ი-წყალ-ო-ს** — ინკლუზიური. შემდგომში, ასეთი გარჩევა მოიშალა.

მეორე პირში, მანის რიგის ნიშანია **ჯ-||მ-**, რომლის პირველსახეა **გ-**; ამ ფორმით ეს ნიშანი აღარც ერთ სვანურ კილოში აღარაა წარმოდგენილი. ბალსზემოურში ერთადერთი ნიშანია **ჯ-**: **ჯ-ი-სყ-ი** „გიკეთებს“, **ა-ჯ-ზგზ-ე** „გაგზავნა“, **ჩვ-ა-ჯ-მეზრ-ა-ს** „დაგლოცოს“...

ბალსქვემოურში და დალურში ანუ კოდორულში ძირითადია **ჯ-**, ხოლო **ღ-** თავს იჩენს მხოლოდ თანხმოვანთა წინ: **ჯ-ჰ-მზგრ-ი** „გლოცავს“, მაგრამ: **ა-ღ-მეზრ-ე** „დაგლოცა“, **ჯ-ა-მჯენ-ი** „გამგვანებს“, მაგრამ: **ლა-ღ-მაჯონ-ე** „დაგამგვანა“... ასევეა ლენტეხურშიც, ოღონდ **ღ-** ალომორფი უფრო იშვიათად რეალიზდება: **ჯ-ა-ჟახ-ა** „გქვია“, **ა-ღ-ს-ა-ყა** (< ***ა-ჯ-ს-ა-ყა**) „მიგყვება“... ჩოლურულსა და ლაშხურში კი ძირითადი მორფემაა **ჯ-**, თუმცაღა თანხმოვნების წინ მის პარალელურად რეალიზდება **ღ-** ალომორფიც; მაგალითად: **ჯ-ა-ტჟლ-ი** „გეძახის“, **ლე-ჯ-ჭოდ-და** || **ლე-ღ-ჭოდ-და** „შეგეკითხა“ და.ა.შ.

მესამე პირში, გინის რიგის ნიშნად თითო-ოროლა ზმნაში გვაქვს **ლ-** პრეფიქსი: **ლ-ი** „არის, არსებობს“, **ლა-ლ-ემ** „შეჭამა“, **ლა-ლ-გშ** (ლაშხ.) „შესვა; დალია“; ბალსქვემოური კილოს ეცერული კილოკავის კალაშურ თქმაში რეალიზდება **ნ-** ალომორფი, თანაც — იმ ზმნებშიც, რომლებშიც სხვა სვანურ კილოებსა თუ კილოკავებში მესამე პირის ნიშნად უმეტესად **ღ-** პრეფიქსი დასტურდება (ქალდანი, 1959:97-98); მაგალითად, იტყვიან: **ლა-ნ-ემ** „შეჭამა“, **ლა-ნ-იშ** „შესვა; დალია“, **ლა-ნ-ჩხვარე** „გამოფშვნა [სიმინდი]“, **ლა-ნ-ყვინ-ე** „წააწვინა“... — ბოლო ორი ზმნა ეცერული კილოკავისვე სხვა თქმებში (და, ზოგადად, ბალსქვემოურ ან/და ბალსზემოურ კილოებში) ჟღერს, როგორც **ლა-ღ-ჩხვარ-ე**, **ლა-ღ-ყვინ-ე**: აქ **ღ-**, როგორც წესი, მესამე პირის უწინდელი პრეფიქსის რეფლექსია.¹ იმავედროულად, **ლ-ი** „არის, არსებობს“ ზმნა კალაშურ თქმაშიაც ისევე **ლ-** პრეფიქსიანია, როგორც სხვა კილოებში, კილოკავებში, თქმებსა თუ ქცევებში. თავის მხრივ, **ლ-** პრეფიქსი იმავე **ღ-**ს რეფლექსად გვესახება.

პირველი და მეორე პირის მრავლობით რიცხვში, როგორც გინის, ისე — მანის რიგის ნიშნად **-დ** სუფიქსი რეალიზდება. მისი პირველსახე **-შდ**, რაც სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემათა **-თ** სუფიქსის კანონზომიერი შესატ-

¹ ჩვენეული ვარაუდით ეს უწინდელი პრეფიქსი, დიდი ალბათობით, უნდა ყოფილიყო ***ჰ-**, რომელიც ყველა დანარჩენ შემთხვევაში უკვალოდ გაქრა (მდრ.: ქალდანი, 1959:98)

ყვისია, ამჟამად დასტურდება მხოლოდ ბალსზემოურ კილოში (ლატალური კილოკავის გამოკლებით), მხოლოდ „არის, არსებობს“ ზმნის ამ ფორმებში: **ხვ-ი-შდ** „ვართ (მე და ის/ისინი)“, **ლ-ი-შდ** „ვართ (მე და შენ/თქვენ)“, **ხ-ი-შდ** „ხართ“; დანარჩენ კილოებსა თუ კილოკავებში (მათ შორის — ლატალურშიც) კი, ჩვეულებისამებრ, გვაქვს: **ხვ-ი-დ, ლ-ი-დ, ხ-ი-დ**.

მესამე პირის მრავლობით რიცხვში, როგორც ვინის, ისე — მანის რიგის ნიშნად, **-ხ** სუფიქსი გამოიყენება. აქვე აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე ჩერქეზული (ადილური) ენის ორივე სამწიგნობრო ნორმას (დასავლურს ანუ ადილეურს და აღმოსავლურს ანუ ყაბარდოულ-ჩერქეზულს) მოეპოვება ამავე ფუნქციის მქონე, აკუსტიკურადაც რამდენადმე მსგავსი **-ხ'** სუფიქსი (მაგალითად: **მაკოჲ** „მიდის“ — **მაკოჲ-ხ'** „მიდიან“...); ამ ფაქტზე დაყრდნობით, გასულ საუკუნეში გამოითქვა მოსაზრება, რომ სვანურ კილოებში მრავლობითობის **-ხ** სუფიქსი სწორედ ჩერქეზული ენიდანაა ნასესხები: „უეჭველია, რომ ეს არის მრავლობითობის აფიქსი **-ხ'** (|| - ხ'ჲ), რომელიც ყველა ჩერქეზული ენა-კილოსათვის ამჟამად სათანადო ძირითადი ფორმანტია როგორც სახელებში, ისე ზმნაში“ — ამგვარად მიიჩნია სიმონ ჯანაშიამ (1959:101), თუმცაღა მისი შეხედულება უეჭველი ნამდვილად არ არის: იმავე სტატიაში, რომლიდანაც ციტატა მოგვყავს, მკვლევარი იმოწმებს ვარლამ თოფურიას მიერ უფრო ადრე გამოთქმულ მოსაზრებასაც იმის თაობაზე, რომ **სვანურ კილოებში მრავლობითობის -ხ სუფიქსი იგივე ოდენობა უნდა იყოს, რაც -ყე ნაწილაკ-მორფემოიდი** (მსჯელობისათვის იხ.: თოფურია, 1931:9); იმავდროულად კი **სტატიაში არ ჩანს, რატომ არ ეთანხმება ვ. თოფურიას ს. ჯანაშია; არადა, უდავო ფაქტია, რომ სიტყვა-ფორმის აბსოლუტურ ბოლოში აღმოჩენილი და ხმოვანმოკვეცილი -ყ, დაყრუების შედეგად, მოგვცემდა სწორედ -ხ რეფლექსს**. მაშასადამე, თანამედროვე სვანურ კილოებში წარმოდგენილი მრავლობითობის **-ხ** სუფიქსიც წმინდად ქართულია (ქართველურია) და არა ჩერქეზული.¹

¹ არაა გამორიცხული, რომ პირიქით — ჩერქეზულში აღმოჩნდეს **-ხ'** (|| - ხ'ჲ) სუფიქსი ქართულიდან ნასესხები.

ერთობ საყურადღებოა ისიც, რომ თანამედროვე სვანურ კილოებში თითქმის საერთოდ არ ჩანს სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქვესისტემებში დაცული მესამე პირის **-ს** სუფიქსი (ან მისი რეფლექსი). ამასთან, **სათანადო ზმნურ ფორმათა ზერელე გადახედვითაც ცხადი ხდება, რომ აღნიშნული სუფიქსი, უბრალოდ, მოკვეცილია;** მაგალითად, შდრ.: **პრი** (ლაშხ.: **არი**) „არ-ის“, **ხეკუთენი** „ეკუთენ-ის“, **აგემ** „აგ-ებ-ს“, **ამარე** (ბქვ. და დალ.: **ამარე**, ლენტ.: **ამარე**)¹ „ამზად-ებ-ს“ და ა.შ. სწორედ სუფიქსის მოკვეცის გამო, დღესდღეობით **ხ-ა-გვრგვალ-ი** (ბქვ. და დალ.: **ხ-არგვალ-ი**, ლენტ.: **ხ-ა-რავალ-ი**) ან/და **გვარგლ-ი** (ბქვ. და დალ.: **რვალ-ი**, ლენტ.: **რავალ-ი**) ტიპის ფორმები საზიაროა მეორე და მესამე პირთათვის; დიაქრონიულად კი გვქონდა: **ხ-ა-გვრგვალ-ი** || **ხ-ა-რვალ-ი** || **ხ-ა-რავალ-ი** „ელაპარაკები“, **გვარგლ-ი** || **რვალ-ი** || **რავალ-ი** „ლაპარაკობ“, მაგრამ: ***ხ-ა-გვრგვალ-ი-ს** || ***ხ-ა-რვალ-ი-ს** || ***ხ-ა-რავალ-ი-ს** „ელაპარაკება“, ***გვარგლ-ი-ს** || ***რვალ-ი-ს** || ***რავალ-ი-ს** „ლაპარაკობს“ და მისთ. მაშასადამე, უკვე სავსებით ნათელია, რომ სამწიგნობრო ენისაგან (და დანარჩენ ქვესისტემებისაგან) განსხვავებული ვითარება ფონეტიკური პროცესის შეუზღუდავობის სავსებით ლოგიკური შედეგია.

პირის ნიშნების მსგავსად, სამწიგნობრო ენასთან (და დანარჩენ ქვესისტემებთან) საერთოა ასევე, ზმნური ხმოვანპრეფიქსებიც: **ა-, ე-, ი-, ო-** (< **უ-**²), რომლებიც, როგორც წესი, აქტიურად გამოიყენება ზმნური ყალიბების საწარმოებლად. ფრიად ნიშანდობლივია, რომ აწმყო დროის ფორმათა საწარმოებლად, სვანურ კილოებში შესამჩნევად განზოგადებულია სამწიგნობრო ენისათვის დამახასიათებელი **ა-ცლ-ი-ს**, **ა-ხლ-ი-ს**, **ი-ხდ-ი-ს**, **ე-წვ-ი-ს...**

¹ ამგვარი ტიპის ზმნებში მესამე პირის სუფიქსთან ერთად, თემის ნიშნის თანხმონური ელემენტიც მოკვეცილა.

² სასხვისო ხმოვანპრეფიქსის პირველსახეს ვარსკვლავით არ აღვნიშნავთ, რადგანაც ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 20-იან და 30-იან წლებში ის შენიშნეს ბალსზემოური კილოს მულახური კილოკავის ლახირულ თქმაში (შანიძე, თოფურია, 1939:XIV-XV) და, ჩვენეული დაკვირვებით, დღემდე დასტურდება იქვე, სპორადულად.

სტრუქტურის მქონე ყალიბი; მოვიყვანოთ მაგალითები ბალსზე-
მოური კილოდან:¹ **წ-შხ-ი** „წვავს“, **წ-ფთ-ი** „ჩეჩავს“, **წ-თშ-ი** „არ-
ჩევს“, **ა-ზზ-ი** „აგზავნის“, **ა-ლწშ-ი** „თესავს“... **ი-მჩ-ი** „ბერდება“,
წ-ქვ-ი „ითქმის“... **ხ-ე-შხ-ი** „ეწვის“, **ხ-ე-ცხვლ-ი** „ერუჯება“ და
მისთ. როგორც ვხედავთ, ამ ზმნურ ფორმათა სტრუქტურაში შე-
სამჩნევი სხვაობა მხოლოდ ისაა, რომ აღარაა წარმოდგენილი
(მოკვეცილია) მესამე პირის სუფიქსი **-ს**, რომელიც, ნორმისამებრ,
დაცულია სამწიგნობრო ენაში (შდრ.: **წ-ქვ-ი — ი-თქმ-ი-ს**).

საკმაოდ გვხვდება ასევე **ა-გდ-ებ-ს**, **ა-ჩად-ებ-ს**... სტრუქტუ-
რის მქონე ყალიბიც: **ა-ვლ-ე** „ასობს; ახლის“, **ა-ცხვლ-ე** „რუჯავს“,
ა-სგვრ-ე „სვამს; აჭენს“, **ა-მწრ-ე** „ამზადებს“, **ა-ბწბ-ე** „ანიავებს“, **ა-
ტყბ-ე** „წვავს [ხორცს]“ და მისთ. ვგონებთ, ერთი შეხედვითაც ნა-
თელია, რომ ამ ზმნურ ფორმებში, მესამე პირის **-ს** სუფიქსთან ერ-
თად, მოკვეცილია თემის ნიშნის თანხმოვნური ელემენტიც; ე.ი.
უწინ, როგორც წესი, უნდა გვქონოდა: ***ა-მწრ-ევ-ს**, **ა-ბწბ-ევ-ს**,
***ა-ტყბ-ევ-ს**... ამგვარი ვარაუდის მართებულობას ამტკიცებს ეს
იშვიათი ფაქტიც: **ი-ჩ-ო** „ი-ქ[ა]მ-ს; შვრება“ — **ი-ჩ-ომ-დ-ა** „ი-
ქ[ა]მ-დ-ა; შვრებოდა“.

სამწიგნობრო ენის **ა-ბ-ამ-ს**, **ა-ცვ-ამ-ს**, **ი-დგ-ამ-ს**... ყალიბს
სტრუქტურულად ზუსტად შეესაბამება: **ა-ბ-ემ** „აბამს“, **ხ-ა-ცვ-ემ**
„[ა]-ჰკიდებს“, **ი-გ-ემ** „იდგამს; იშენებს, იხურავს [ქუდს]“ ტიპის
ზმნური ფორმები, რომელთა რაოდენობა შედარებით უფრო ნაკ-
ლებია. აქ, როგორც ვხედავთ, მოკვეცილია მხოლოდ მესამე პი-
რის **-ს** სუფიქსი, თემის ნიშანი კი სრული (უკვეცელი) სახით არის
დაცული.

ასევე: **ჰ-კიდ-ე-ბ-ს**, **კარკაც-ებ-ს**, **ჩად-ი-ს**, **ცლ-ი-ს**... ყალი-
ბით ნაწარმოებია უხმოვანპრეფიქსო ზმნური ფორმები: **გიდ-ე**
„მოაქვს“, **ტიხ-ე** „აბრუნებს“, **კარკც-ე** „კარკაცებს“, **ქმლ-ი** „ქმენს;
ხვნეშის“, **გწრგლ-ი** „ლაპარაკობს“... ამგვარ ზმნებში, როგორც უკ-
ვე აღინიშნა, მხ. რიცხვში საზიაროა მეორე და მესამე პირის ფორ-

¹ ამ მხრივ, მეტწილად, იდენტური ვითარებაა ბალსქვემოურ და დალურ
ანუ კოდორულ კილოებშიც.

მები, ხოლო პირველი პირის ნიშნის **ვ-** ალომორფი ინფიქსად გვევლინება: **ვ-ვ-იდ-ე** „მომაქვს“, **ტ-ვ-იხ-ე** „ვაბრუნებ“, **კარკ-ვ-ც-ე** „ვკარკაცებ“, **ქულ-ი** (<***ქ-ვ-გლ-ი**) „ვქმენ; ვხვნი“¹, **გარგ-ვ-ლ-ი** „ვლაპარაკობ“ და ა.შ. რაღა საკვირველია, ამ ზმნურ ფორმებშიც, მესამე პირის **-ს** სუფიქსთან ერთად, მოკვეცილია თემის ნიშნის თანხმონური ელემენტი.

მეტისმეტად იშვიათია **ცვეთ-ს**, **კვეთ-ს** ყალიბით ნაწარმოები უხმოვანპრეფიქსო ზმნური ფორმები: **კვეც** „კვნესის“ — ამგვარ ზმნებში, ბალსზემოურ და ბალსქვემოურ კილოთა მონაცემების თანახმად, მხ. რიცხვში საზიაროა არათუ მეორე და მესამე, არამედ — თვით პირველი პირის ფორმაც; ე.ი. ითქმის: **მი კვეც** „მე ვკვნი“, **სი კვეც** „შენ კვნესი“, **ეჯა || ეჯი კვეც** „იგი კვნესის“ და მისთ.

ძალზე გავრცელებულია სამწიგნობრო ენისათვის აწ უკვე არქაული ტიპის **დგ-ებ-ის**, **ხვდ-ებ-ის**... ყალიბი, ოღონდაც თემის ნიშნად გვაქვს არა **-ებ**, არამედ — **-ენ** და ფუძეც შეუკუმშავია; სამაგიეროდ, ლენტეხურის გარდა, ყველა სხვა კილოში იკუმშება სახელდობრ თემის ნიშნის ხმონური ელემენტი: **ვედ-ნ-ი** (ლენტ. **ვედ-ენ-ი**) „მოღის“, **დეგ-ნ-ი** (ლენტ. **დეგ-ენ-ი**) „ქრება“, **პერ-ნი** (ლენტ. **პერ-ენ-ი**) „ხტება; ფრინდება“, **ბეჭკვ-ნ-ი** (ლენტ. **ბეჭკვ-ენ-ი**) „სკდება“ და მისთ. ამგვარ ზმნებშიც, მხ. რიცხვში საზიაროა მეორე და მესამე პირის ფორმები, ხოლო პირველი პირის ნიშნის **ვ-** ალომორფი კი ინფიქსად გვევლინება: **ვ-ვ-ედ-ნ-ი** (ლენტ. **ვ-ვ-ედ-ენ-ი**) „მოვდივარ“, **დ-ვ-ეგ-ნ-ი** (ლენტ. **დ-ვ-ეგ-ენ-ი**) „ვქრები“, **პ-ვ-ერ-ნი** (ლენტ. **პ-ვ-ერ-ენ-ი**) „ვხტები; ვფრინდები“, **ბ-ვ-ეჭკვ-ნ-ი** (ლენტ. **ბ-ვ-ეჭკვ-ენ-ი**) „ვსკდები“ და ა.შ.

რეალიზდება ასევე **ე-წ-ევ-ინ-ება**, **ე-თქმ-ევ-ინ-ება-ა**... სტრუქტურის მქონე ყალიბი: **ხ-ა-წვილ-წლ-ვნ-ი** „გათხოვება უნდა“, **ხ-ა-ზელ-წლ-ვნ-ი** „სიარული უნდა“, **ხ-ა-ჩვმ-უნ-ი** „ქმნა უნდა“ და მისთ. როგორც ვხედავთ, აქ **ე-** ხმოვანპრეფიქსის ნაცვლად, წამოდგენილია **ა-** ხმოვანპრეფიქსი, **-ევ-ინ** სუფიქსთა მიმდევრობა **-ვნ || -უნ** სუფიქსად შერწყმულა, ხოლო **-ებ** თემის ნიშნის ფარდი

ნიშანი კი არ მოიპოვება. წარმოების სტრუქტურა სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენი ქვესისტემების იდენტურია.

ამგვარივეა **ა-წ-ევ-ინ-ებ-ს, ა-თქმ-ევ-ინ-ებ-ს...** სტრუქტურის მქონე კაუზატივის ყალიბიც: **ხ-ჰ-შხ-უნ-ე** „აწვევინებს“, **ხ-აჰრ-უნ-ე** „აყრევინებს“, **ხ-ა-ნწგრ-ვნ-ე** „[ბოლომდე] აცლევინებს“, **ხ-ა-ტპზ-ვნე** „ათლევინებს“ და ა.შ. საყურადღებოა, რომ თუკი ძირ-ფუძე შეკუმშულია, მაშინ ამოსავალი **-ევ-ინ** სუფიქსთა მიმდევრობა **-უნ** სახითაა წარმოდგენილი, ხოლო თუ ძირ-ფუძეში გრძელი ხმოვანია (ე.ი. წარსულში ტონური მახვილი მოუდიოდა), მაშინ სუფიქსთა ხსენებული მიმდევრობა **-ვნ** სახით წარმოგვიდგება. მაშასადამე, კაუზატივის წარმოების მხრივ სვანური კილოები უფრო ახლოსაა სამწიგნობრო ენასთან, ვიდრე მეგრულ-ლაზური კილოები.

ამასთანავე, დასტურდება ზოგი ისეთი ყალიბიც, რომელიც სამწიგნობრო ენაში შედარებით იშვიათად გვხვდება; თუმცაღა, სამაგიეროდ, გავრცელებულია ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში; ამგვარი ყალიბითაა ნაწარმოები, მაგალითად, **ხ-ჰ-ბკ-ინ-ე** „აბჟენს; ახებს“, **ხ-ა-ბჟ-ინ-ე** „ატყობინებს“, **ჰ-სგვკ-ინ-ე** „[და]აბრძანებს“, **ი-ნვრ-ინ-ე** „იახლებს“ და ა.შ. ვგონებთ, ნათელია, რომ აქ იგივე ყალიბი გვაქვს, რაც ლაზურ კილოთა **ო-სთიბ-ინ-აფ-ს** (ხოფ.), **ო-სთიბ-ინ-ამ-ს** (ვიწ.-არქ.; ათინ.-ართ.) „ამშვიდებს“ ტიპის ზმნებში; სვანურ კილოებში, როგორც წესი, ხშირად იკუმშება ძირ-ფუძისეული ხმოვანი და, ზემოთ მოყვანილი მაგალითების დარად, მესამე პირის სუფიქსთან ერთად იკვეცება თემის ნიშნის თანხმოვნური ელემენტიც. ამდენად, სხვაობა უპირატესად ფონეტიკურია.

საკმაოდ გვხვდება **ჩან-ს, ჰ-ყ-ავ-ს, ძ-ევ-ს...** სტრუქტურის მქონე ყალიბით წარმოებული სტატიკური ზმნებიც: **წვა** „ჩანს“, **ხ-ა-ყ-ა** „ჰყავს; ვარგა“, **ზ-ი || ზ-გ** „ძევს“; ამავე ყალიბისა და სტრუქტურისაა, ასევე **ხ-ა-ჯ-ე-შ** „ჰგავს“, რომლის ამოსავალი ფორმაა ***ხ-ა-ჯ-ე-ს < *ხ-ა-ჯ-ა-ი-ს < *ხ-ა-ჯ-ავ-ი-ს < *ხ-ა-გ-ავ-ი-ს** (შდრ.: ხევს. და თუშ.: **ღ-გ-ავ-ის < *ხ-გ-ავ-ის**); ეს ერთადერთი ფორმაა, რო-

მელშიც მესამე პირის **-ს** ნიშანი შემორჩენილია **-შ** რეფლექსის სახით. აქ უნდა მოვიხსენიოთ **ს-ჯერ-ა** სტრუქტურის მქონე ყალიბით წარმოებული **თერ-ა** „ჩანს; აშკარაა“ ზმნაც.

მოიპოვება აგრეთვე, **მო-დ-ი-ს**, **მი-რბ-ი-ს**, **მო-ჰ-ყ-ავ-ს...** სტრუქტურის მქონე ყალიბით ნაწარმოები — აწმყო დროის ზმნისწინიანი ფორმები: **ან-ღგრ-ი** „მოდის“, **ეს-ღგრ-ი** (ბქვ. და დალ.: **ეს-ხრ-ი**, ლენტ. და ჩოლ.: **ას-ხრ-ი**) „მიდის“, **ა-ხ-ყ-ა** „მოჰყავს“, **ეს-ღვ-ა** „მიაქვს“, **ო-ხ-მ-ზ-ი** (< ***ო-ხ-მ-დ-ი** < ***ა-ხ-ო-დ-ი** < ***ან-ხ-ო-დ-ი-ს**) „მოუდის; ასდის“ და მისთ.

აწმყო დროის დანარჩენი ყალიბები იწარმოება ან ისეთი თემის ნიშნებით, რომელთა ფონეტიკური შესატყვისებიც არც არქაულ, არც თანამედროვე სამწიგნობრო ენაში (და არც ქვესისტემებში) არ ჩანს, ან კიდევ — ამჟამად სახელდობრ სვანურ კილოთათვის დამახასიათებელი მეთოდით. ასე, მაგალითად, **ხ-ო-ღ-ეშგ-ი** (ბზმ.), **ხ-ო-ღ-ეშგ** (ბქვ.; დალ.), **ხ-ო-ღ-ეშ** (ლაშხ.; ჩოლ.), **ხ-ო-ღ-ეშ[კ]** (ლენტ.) „ართმევს“ ზმნურ ფორმაში გამოიყოფა **-ეშგ-||-ეშგ-||-ეშკ-||-ეშ**-თემის ნიშანი. ამავე ზმნას, ექვსივე სვანურ კილოში მოეპოვება აგრეთვე პარალელური, უთემისნიშნო ვარიანტიც: **ხ-ო-ღ-ი**. ანალოგიურად, **ჰ-ე-ეხგ-ი** (ბზმ.), **ჰ-ე-ესგ** (ბქვ.; დალ.), **ა-ე-ეხ** (ლაშხ.), **ჰ-ე-ეხ** (ჩოლ.), **ჰ-ე-ეს[კ]** (ლენტ.) „მიაქვს“ ფორმაში გამოიყოფა **-ეხგ-||-ესგ-||-ესკ-||-ეხ**-თემის ნიშანი; ამ ზმნასაც აქვს პარალელური, უთემისნიშნო ვარიანტი **ჰ-ი**, რომელიც უფრო იშვიათად გვხვდება. აღსანიშნავია, რომ თემისნიშნის ვარიანტების ამოსავალი ფორმები უნდა ყოფილიყო, შესაბამისად, ***ხ-ო-ღ-ეშგ-ი-ს** და ***ა-ე-ესგ-ი-ს**.

სვანურ კილოთათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური მეთოდია ზმნურ ფორმათა წარმოებისას **-წლ ||-წლ ||-წლ** და **-იწლ ||-წლ ||-წლ** სუფიქსების გამოყენება. ეს სუფიქსები ეტიმოლოგიურად მრავლობითობას ან/და მოქმედების ინტენსიურობას უკავშირდება (იხ. აქვე, ზემოთ) და გამოიყოფა ისეთ ზმნურ ფორმებში, როგორებიცაა, მაგალითად: **ბ-ცვნ-წლ** (ბზმ.), **ბ-ცვნ-წლ** (ლაშხ.), **ი-ცვნ-წლ** (ბქვ.; დალ.), **ი-ნცვნ-წლ** (ლენტ.), **ი-ნცვნ-წლ** (ჩოლ.)

„იცინის“; **ხ-ე-ღ-ეშგ-წლ** (ბზმ.), **ხე-ღ-ეშ-წლ** (ლაშხ.), **ხ-ე-ღ-ეშგ-წლ** (ბქვ., დალ.), **ხ-ე-ღ-ეშკ-წლ** (ლენტ.), **ხ-ე-ღ-ეშ[კ]-წლ** (ჩოლ.) „ეცილება“; **ი-ტჟლ-იელ** (ბზმ.), **ი-ტჟლ-იელ** (ლაშხ.), **ი-ტჟლ-იელ** (ბქვ., დალ., ლენტ.), **ი-ტჟლ-იელ** (ჩოლ.) „[გა]იძახის; [გა]ჰყვირის“ და მისთ. ნიშანდობლივია, რომ არქაულ ფოლკლორულ ტექსტებში ყველა ამგვარი ზმნა, როგორც წესი, **-ე** ხმოვნით ბოლოვდება (თოფურია, 1939:XIII). ჩვენი მხრივ, დავძენთ, რომ ეს უკანასკნელი თემის ნიშნის ხმოვნური ელემენტი უნდა ყოფილიყო. მის მოკვეცამდე მოიკვეცა ჯერ მესამე პირის **-ხ** ნიშანი, მერე კი — მწკრივის ნიშანიც და თემის ნიშნის თანხმოვნური ელემენტიც. მაშასადამე, დიდი ალბათობით, თავდაპირველად უნდა გვქონოდა ***ი-ცვნ-ალ-ევ-ი-ხ**, ***ხ-ე-ღ-ეშგ-ალ-ევ-ი-ხ**, ***ი-ტჟლ-იელ-ევ-ი-ხ** ფორმები, ხოლო ამჟამინდელი ვარიანტები ფონეტიკურ პროცესთა შეუზღუდავობის შედეგადაა მიღებული.

ზოგადად, როგორც დავინახეთ, **სვანურ კილოებში აწმყო დროის ქალიბები მრავალგვარად კი იწარმოება**, მაგრამ ეს მრავალგვარობა ოდნავაც არ ქმნის იმის საფუძველს, რომ აღნიშნულ კილოებსა და სამწიგნობრო ქართულს შორის სისტემურ სხვაობაზე ვისაუბროთ — დაწვრილებითი ანალიზის შედეგად ცხადი ხდება, რომ განსხვავება დასტურდება ოდენ სინქრონიულ დონეზე და მისი ძირითადი გამომწვევი მიზეზი, როგორც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, უპირატესად, ფონეტიკური პროცესების შეუზღუდავობაა. ეს, პრაქტიკულად, ყოველი ქვესისტემისათვის ბუნებრივ და გარდაუვალ მოვლენას წარმოადგენს. ფონეტიკურ პროცესთა შეუზღუდავობითვე აიხსნება, რაღა საკვირველია, ზმნურ ფორმათა მრავალრიცხოვანი პარალელური ვარიანტების არსებობაც ყოველგვარ (კილოს, კილოკავის, თქმის, ქცევის...) დონეზე — არაიშვიათად, ერთი და იმავე ინდივიდის მეტყველებაშიც კი.

ფრიად საყურადღებო ვითარება იჩენს თავს ნამყო უსრულის წარმოების დროს: საერთო-ქართული (ქართველური) პრინციპისამებრ, ამ დროის ფორმებს საფუძვლად უდევს აწმყო დროის ფორმები, თუმცაღა სვანურ კილოთათვის დამახასიათებელია

გარკვეული თავისებურებანიც — მაგალითად, **-ი** მწკრივისნიშნის ზმნებს აქვს დამატებითოთხი ქვეპრინციპი:

პირველი ქვეპრინციპის თანახმად, აწმყო დროის ფორმას სცილდება მწკრივის ნიშანი **-ი**, მის ნაცვლად კი დაერთვის **-დ-** სავრცობი და მესამე პირის **-ა** ნიშანი; იმავდროულად, აღდგება აწმყოს დროის ფორმაში შეკუმშული ძირ-ფუძისეული ხმოვანი (თუკი ძირ-ფუძე ერთმარცვლიანია); მაგალითად: **წ-შხ-ი** „წვავს“ — **წ-შიხ-დ-ა** „წვავდა“; **წ-ფთ-ი** „ჩეჩავს“ — **წ-ფეთ-დ-ა** „ჩეჩავდა“, **წ-თშ-ი** „არჩევს“ — **წ-თიშ-დ-ა** „არჩევდა“; **ა-ზზ-ი** „აგზავნის“ — **ა-ზეზ-დ-ა** „აგზავნიდა“... თუკი ძირ-ფუძე კუმშვად ხმოვანს არ შეიცავს, მაშინ თავს იჩენს ჩანართი ელემენტი: **წ-სყ-ი** (ლამზ.: **ასყი**) „აკეთებს“ — **ა-სყ-ენ-და** (ბზმ.), **ა-სყ-ეფ-დ-ა** (ლამზ.), **წ-სყ-ეფ-დ-ა** (ლენტ., ჩოლ.) „აკეთებდა“... პირველსა და მეორე პირში იქ, სადაც სამწიგნობროენასა და დანარჩენ ქვესისტემებში ჩნდება მწკრივის ნიშანი **-ი**, ბალსზემოურსა და ლენტეხურში გვაქვს **-წს** ნიშანი (**ხვ-ა-ფეთ-დ-წს** „ვჩეჩავდი“, **ხ-ა-ფეთ-დ-წს** „ჩეჩავდი“...), ხოლო ლამზურსა და ჩოლურულში — **-ის** ნიშანი (**ხვ-ა-შიხ-დ-ის** „ვწვავდი“, **ხ-ა-შიხ-დ-ის** „ჩეჩავდი“...); აქვე ვიტყვი, რომ ასეთი წარმოება დამახასიათებელია ბალსზემოურისათვის, ლამზურისათვის, ლენტეხურისა და ჩოლურულისთვის.

მეორე ქვეპრინციპის თანახმად, აწმყო დროის ფორმას არ სცილდება მწკრივის ნიშანი **-ი** და არც ძირ-ფუძისეული შეკუმშული ხმოვანი აღდგება — პირდაპირერთვის **-დ-** სავრცობი და მესამე პირის **-ა** ნიშანი; მაგალითად: **წ-შხ-ი-დ-ა** „წვავდა“, **წ-ფთ-ი-დ-ა** „ჩეჩავდა“, **წ-თშ-ი-დ-ა** „არჩევდა“, **ი-გმწრ-ი-დ-ა** „ხმარობდა“, **წ-სყ-ი-დ-ა** „აკეთებდა“... პირველსა და მეორე პირში გვაქვს **-წსვ** ნიშანი (**ხვ-წ-სყ-ი-დ-წსვ** „ვაკეთებდი“, **ხ-წ-სყ-ი-დ-წსვ** „აკეთებდი“...). ზოგჯერ, **-ი** მწკრივის ნიშნის აღგილას თავს იჩენს **-უ** ელემენტიც: **ი-ზბ-ი** „ჭამს“ — **ი-ზბ-უ-დ-ა** „ჭამდა“, **ხ-წ-ჩ-ო** „უშვრება“ — **ხ-ე-ჩმ-უ-დ-ა** „უშვრებოდა“ და მისთ. ასეთი წარმოება დამახასიათებელია უპირატესად ბალსქვემოური კილოს ბეჩოური და (ნაწილობრივ) ცხუმარული კილოკავებისთვის; იშვიათად, ასევე —

დალურისა ანუ კოდორულისთვისაც და თითო-ოროლა შემთხვევაში — ლენტეხურისთვისაც კი.

მესამე ქვეპრინციპის თანახმად, აწმყო დროის ფორმას არ სცილდება მწკრივის ნიშანი **-ი**; მესამე პირში არც ძირ-ფუძისეული შეკუმშული ხმოვანი აღდგება, **-დ-** სავრცობის ნაცვლად კი დაჩნდება სუფიქსი **-გ**. პირველსა და მეორე პირში არც ეს სუფიქსია წარმოდგენილი და აღარც მწკრივის ნიშანი **-ი** — მხოლოდ და მხოლოდ ძირ-ფუძისეული შეკუმშული ხმოვანია აღდგენილი; მაგალითად: **წ-ფთ-ი** „ჩეჩავს“ — **წ-ფთ-ი-ვ** „ჩეჩავდა“, **ხვ-ა-ფეთ** „ჩეჩავდი“, **ხ-ა-ფეთ** „ჩეჩავდი“... თუ ძირ-ფუძე კუმშვად ხმოვანს არ შეიცავს, მაშინ პირველსა და მეორე პირში ჩანართიც იჩენს თავს და **-ვ** სუფიქსიც; მაგალითად, შდრ.: **წ-სყ-ი-ვ** „აკეთებდა“ — **ხვ-წ-სყ-ე-ვ** „ვაკეთებდი“, ¹ **ხ-წ-სყ-ე-ვ** „აკეთებდი“... ასეთი წარმოება დამახასიათებელია უპირატესად ბალსქვემოური კილოს კილოკავთათვის (ბეროურისა და, ნაწილობრივ, ცხუმარულის გამოკლებით), ასევე — დალურისა ანუ კოდორულისთვისაც.²

მეოთხე ქვეპრინციპი მოქმედებს მაშინ, როდესაც აწმყო დროის ფორმა **ი-** ან/და **ე-** ხმოვანპრეფიქსიანია. ამ შემთხვევაშიც მას სცილდება ბოლოკიდური მწკრივის ნიშანი **-ი** და დაერთვის **-ოლ** (ბზმ.; ლაშხ.; ჩოლ.), **-ოლ** (ბქვ.; დალ.; ლენტ.) სუფიქსი, რომლის მომდევნოდაც **-დ-** სავრცობი და მესამე პირის **-ა** ნიშანიც წარმოდგენილი შეიძლება იყოს, შეიძლება — არა; მაგალითად: **ი-შხ-ი** „იწვის“ — **ი-შხ-ოლ[-დ-ა]** „იწვოდა“; **ი-ფთ-ი** „იჩეჩება“ — **ი-ფთ-ოლ[-დ-ა]** „იჩეჩებოდა“; **ხ-ე-მწრ-ი** „ემზადება“ — **ხ-ე-მწრ-ოლ[-დ-ა]** „ემზადებოდა“; **ხ-ე-ცხვლ-ი** „ერუჭება“ — **ხ-ე-ცხვლ-ოლ[-დ-ა]** „ერუჭებოდა“ და ა.შ. აქ საყურადღებოა ასევე ისიც, რომ იმგვარი ფორმები, რომელთა განსხვავებაც აწმყო დროში ვერ

¹ ეცერის სკოლის დირექტორის, ფილ. დოქტ. ქეთევან გურჩიანის თქმით. მანვე, პარალელურ ფორმად დაგვისახელა **ხვ-წ-სყ-ი-დ-წს**, თუმცა სხვა — ასაკით უფრო უფროსმა ეცერლებმა ეს უკანასკნელი არ დაადასტურეს: ასე უმეტესად ჩვენს მეზობელ ბეროსა და ცხუმარში იტყვიან ხოლმეო.

² საკენელი ნათია პაქელიანის თქმით.

ხერხდება, ნამყო უსრულის ფორმებს სხვადასხვაგვარად იწარმოებს; შდრ.: **ი-ფთ-ი** 1. „იჩეჩავს“; 2. „იჩეჩება“; მაგრამ: **ი-ფეთ-დ-ა** (**ი-ფთ-ი-დ-ა**, **ი-ფთ-ი-ვ**) „იჩეჩავდა“ და **ი-ფთ-ოლ[-დ-ა]**, **ი-ფთ-ოლ[-დ-ა]** „იჩეჩებოდა“.

ლაშხურ კილოში **-ოლ** სუფიქსი ცალკე უფრო ხშირად გვხვდება: **ჰედ-ნ-ოლ** „მოდიოდა“; შდრ.: **ჰედ-ენ-დ-ა** (ბზმ.), **ჰედ-ნ-ი-დ-ა** (ბეჩ.), **ჰედ-ნ-ი-ვ** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.; ფარ.; ჩხხ.) „id.“; ნიშანდობლივია, რომ **ჰედ-ნ-ოლ** ფორმას ბალსქვემოურის ეცერულ კილოკავში უფრო უსრული მყოფადის სემანტიკა აქვს (ნიშნავს: „მოვიდეს/მოვიდოდეს იქნება“¹).

აწმყოს ისეთი ფორმებისაგან, რომელთა ბოლოკიდური ხმოვანიცაა **-ე** (როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს უკანასკნელი თემის ნიშნის ხმოვნურ ელემენტად მიგვაჩნია), ნამყო უსრულის ფორმები სხვაგვარი გზით იწარმოება: **-ე** იკვეცება და მის ადგილას პირდაპირ — ყოველგვარი სავრცობის გარეშე — დაერთვის მესამე პირის ნიშანი **-ა**; მაგალითად: **ა-მწარ-ე** „ამზადებს“ — **ა-მწარ-ა** „ამზადებდა“; **ა-ჭლ-ე** „ასობს“ — **ა-ჭლ-ა** „ასობს“, **ჭიდ-ე** „მოაქვს“ — **ჭიდ-ა** „მოჰქონდა“ და მისთ. პირველ და მეორე პირში კი, როგორც წესი, ბალსწემოურ და ლენტეხურ კილოებში გვაქვს **-ჰს** ნიშანი (**ხვ-ა-მწარ-ჰს** „ვამზადებდი“, **ხ-ა-მწარ-ჰს** „ამზადებდი“...), ბალსქვემოურ და დალურ ანუ კოდორულ კილოებში — **-ჰსვ** ნიშანი (**ხვ-ა-მწარ-ჰსვ**, **ხ-ა-მწარ-ჰსვ**...) ხოლო ლაშხურ და ჩოლურულ კილოებში კი — **-ის** ნიშანი (**ხვ-ა-მწარ-ის**, **ხ-ა-მწარ-ის**...); **-ე** ხმოვნით დაბოლოებულ ზმნურ ფორმათაგან ნამყო უსრულის ამგვარად წარმოება დამახასიათებელია ექვსივე სვანური კილოსთვის.

აწმყოს ისეთი ფორმებისაგან, რომლებიც თანხმოვნით ბოლოვდება ნამყო უსრულის ფორმები უმეტესწილად წესისამებრ — **-დ-** სავრცობის დართვით იწარმოება: **ი-ცვნ-წლ** „იციინის“ — **ი-ცვნ-წლ-ა** „იციინოდა“; **ხ-ე-ღ-ეშგ-წლ** „ეცილება“ — **ხ-ე-ღ-ეშგ-წლ-დ-ა** „ეცილებოდა“ და მისთ. ამავდროულად, **-დ-** სავრცობის

¹ ეცერის სკოლის დირექტორის, ფილ. დოქტ. ქეთევან გურჩიანის თქმით.

წინა მარცვალში ხმოვანი ხშირად იცვლება (განსაკუთრებით — ბალსზემოურში) ხოლმე; მაგალითად: **ი-რბ-იწლ** „პურებს აცხოვს; ხაბაზობს“ — **ი-რბ-იწლ-დ-ა** „პურებს აცხოვდა; ხაბაზობდა“, **ა-გ-ემ** „აგებს; დგამს“ — **ა-გ-წმ-და** „აგებდა; დგამდა“, **ი-ქვთ-ერ** „იპარავს“ — **ი-ქვთ-წრ-დ-ა** „იპარავდა“; **ხ-ო-ჟრღვ** „უძღვის“ — **ხ-ო-ჟოდვ-დ-ა** „უძღოდა“ და ა.შ. ზოგჯერ, დანარჩენ კილოებშიაც ხდება ხოლმე ასე. ბალსქვემოურში ნამყო უსრულის მაჩვენებელი ხშირად მხოლოდ ხმოვნის ცვლილებათა — **-დ-** სავრცობი, მესამე პირის **-ა** ნიშანთან/მწკრივის ნიშანთან ერთად, სულაც მოკვეცილია. აქ დაძვინთ იმასაც, რომ **-დ-** სავრცობისა და მესამე პირის **-ა** ნიშნის მოკვეცა ახასიათებს უპირატესად იმ კილოკავებს, რომელთათვისაც **წ-ფთ-ი-ვ** ტიპის ფორმებია დამახასიათებელი. ასე, მაგალითად, შდრ.: **ა-გ-ემ** „აგებს; დგამს“ — **ა-გ-წმ** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.; ფარ.; ჩხბ.), **ა-გ-ემ-დ-ა** (ბეჩ.) „აგებდა; დგამდა“; **წ-ფ-ესგ** || **წ-ესგ** „მიაქვს“ — **წ-ფ-წსგ[ვ]** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.; ფარ.; ჩხბ.), **წ-ფ-ესგ-დ-ა** || **წ-ესგ-დ-ა** (ბეჩ.) „მიჰქონდა“; **ი-ღურჯან-ელ** „იბრიქება; ამაყად დადის“ — **ი-ღურჯან-ალ** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.; ფარ.; ჩხბ.), **ი-ღურჯან-ალ-დ-ა** (ბეჩ.) „იბრიქებოდა; ამაყად დადიოდა“ და ა.შ.

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ნამყო უსრული ზოგ ზმნას რამდენადმე განსხვავებული გზით ეწარმოება (მაგალითად: **ლ-ი** „არის; არსებობს“ — **ლ-წს-ვ** „იყო; არსებობდა“); თუმცაღა, წარმოების ძირითადი პრინციპიც და აფიქსებიც უდავოდ ზოგადქართულია (ქართველურია); ამიტომაც სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. ნიშანდობლივი და საყურადღებოა მხოლოდ ერთი ფაქტი: **მრავლობით რიცხვში, ნამყო უსრულის დროის პირველი და მეორე პირის ფორმებისთვის საყრდენს მხოლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმა წარმოადგენს**; მაგალითად: **არ-დ-ა** „იყო; იმყოფებოდა“ — **ხვ-არ-დ-ა-დ** „ვიყავით; ვიმყოფებოდით (მე და ის/ისინი)“, **ლ-არ-დ-ა-დ** „ვიყავით; ვიმყოფებოდით (მე და შენ/თქვენ)“, **ხ-არ-დ-ა-დ** „იყავით; იმყოფებოდით“; **ა-ლწმ-დ-ა** (ბზმ.), **ა-ლწმ-ი-დ-ა** (ბეჩ.), **ა-ლწმ-ი-ვ** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.);

ფარ.; ჩბხ.) „თესავდა“ — **ხვ-ა-ლწშ-დ-ა-დ** (ბზმ.), **ხვ-ა-ლწშ-ი-დ-ა-დ** (ბერ.), **ხვ-ა-ლწშ-ი-ვ-დ** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.; ფარ.; ჩბხ.) „ვთესავდით (მე და ის/ისინი)“; **ლ-ა-ლწშ-დ-ა-დ** (ბზმ.), **ლ-ა-ლწშ-ი-დ-ა-დ** (ბერ.), **ლ-ა-ლწშ-ი-ვ-დ** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.; ფარ.; ჩბხ.) „ვთესავდით (მე და შენ/თქვენი)“; **ხ-ა-ლწშ-დ-ა-დ** (ბზმ.), **ხ-ა-ლწშ-ი-დ-ა-დ** (ბერ.), **ხ-ა-ლწშ-ი-ვ-დ** (ეცრ.; ცხუმ.; ლხმ.-ხაიშ.; ფარ.; ჩბხ.) „თესავდით“... აღნიშნული წესი მოქმედებს ექვსივე სვანურ კილოში, გამონაკლისის გარეშე.

აწმყოს კავშირებითი ეყრდნობა ნამყო უსრულს და შედარებით უფრო სტანდარტულადაც იწარმოება; ბალსზემოურ კილოში მწკრივის ნიშანია **-ქე[ე]-**, დანარჩენ კილოებში — **-ე-** (ისევე, როგორც სამწიგნობრო ქართულში). საყურადღებოა, რომ ნამყო უსრულისეული **-დ-** სავრცობი აწმყოს კავშირებითში წარმოდგენილია ყოველთვის, თუკი აწმყო დროის ფორმაში ზმნის მწკრივის ნიშანია **-ი**, ან ბოლოკიდური ბგერა თანხმოვანია; მაგალითად: **ა-ფეთ-დ-ქე-ს** (ბზმ.),¹ **ა-ფთ-გ-დ-ე-ს** (ლაშხ.; ლენტ., ჩოლ.), **ა-ფთ-ი-დ-ე-ს** (ბქვ.; დალ.) „ჩეჩავდეს“; **ი-ზელ-ალ-დ-ქე-ს** (ბზმ.), **ი-ზელ-ალ-დ-ე-ს** (ლაშხ.), **ი-ზელ-ალ-დ-ე-ს** (ბქვ.; დალ., ლენტ.) „დადიოდეს“ და მისთ. ამ ფორმებში **-ს**, რაღა საკვირველია, მესამე პირის ნიშანია. დაძვნთ იმასაც, რომ **ა-ფთ-ი-დ-ე-ს** ტიპის ფორმები ერთადერთია არამარტო ბეროურში, არამედ — ზოგადად, ბალსზემოურის დანარჩენ კილოკავებშიც და დალურში ანუ კოდორულშიც; ზოგჯერ გვხვდება ასევე ლენტეხურშიც.

თუკი ზმნის აწმყო დროის ფორმა **-ე** ხმოვნით ბოლოვდება, **-დ-** სავრცობი აწმყოს კავშირებითში შეიძლება იყოს წარმოდგენილი და შეიძლება — არა; ბალსზემოურის კილოკავთა უმეტესობაში გვაქვს პარალელური ფორმები: **ა-მარ-ა-დ-ქე-ს** || **ა-მარ-ქე-ს** „ამზადდეს“, **ა-სგვრ-ა-დ-ქე-ს** || **ა-სგვრ-ქე-ს** „სვამდეს; აჯენდეს“, **ტიხ-ა-დ-ქე-ს** || **ტიხ-ქე-ს** „აბრუნდეს“ და მისთ. ბალსზემოური კილოსავე ლატალურ კილოკავში გვაქვს უპირატე-

¹ ბალსზემოური კილოს ლატალურ კილოკავში ითქმის: **ა-ფეთ-დ-ქე-დ-ს** ან/და **ა-ფეთ-დ-ე-ს**.

სად **ა-მარ-ა-დ-ე-ს**, **ა-სგვრ-ა-დ-ე-ს**, **ტიხ-ა-დ-ე-ს**... ამგვარივე ფორმები ახასიათებს ბალსქვემოური და დალური ანუ კოდორული კილოების კილოკავებსაც; ლაშხური კილოსთვის დამახასიათებელია **ამარ-დ-ე-ს**, **ა-სგვრ-გ-დ-ე-ს**, **ტგხ-დ-ე-ს** ვარიანტები, ხოლო ლენტეხურისა და ჩოლურთლისთვის კი — უპირატესად, **ამარ-ე-დ-ე-ს**, **ა-სგვრ-ე-დ-ე-ს**, **ტგხ-ე-დ-ე-ს**.

აწმყოს კავშირებითის არასტანდარტული წარმოების მაგალითები მეტისმეტად იშვიათია; მაგალითად: **ლ-წს-ვ** „იყო; არსებობდა“ — **ლ-ე-ს-ვ** „იყოს; არსებობდეს“; ეს უკანასკნელი ფორმარეალიზდება ბალსზემოური კილოს ყველა კილოკავში, გარდა ლატალურისა (ლატალურ კილოკავში — ისევე როგორც ლაშხურშიც და ჩოლურულშიც — გვაქვს **ლ-ე-ს-ე-ს**, ხოლო ბალსქვემოურსა და ლენტეხურში — **ლ-ე-ს-ე-ს**). ბალსზემოურისვე კილოკავებში გვხვდება **ხ-წ-დ-ს** „ჰქონდეს“; ლატალურ კილოკავში, ლაშხურ და ჩოლურულ კილოებში გვაქვს **ხ-წ-დ-ე-ს**, ბალსქვემოურ და ლენტეხურ კილოებში კი — როგორც წესი, **ხ-ა-დ-ე-ს**.

აწმყო დროის ფორმა საფუძვლად უდევს აგრეთვე სვანურ კილოთათვის სპეციფიკურ უსრული მყოფადის, უსრული ხოლმეობითის და უსრული მყოფადის კავშირებითის მწკრივებს. პირველი მათგანი იწარმოება **-უნ-ი** || **-ვნ-ი** || **-ნ-ი** მიმდევრობით: **წ-თშ-ი** „არჩევს“ — **წ-თშ-უნ-ი** „არჩევდეს იქნება“; **ა-მარ-ე** „ამზადებს“ — **ა-მარ-ვნ-ი** „ამზადებდეს იქნება“; **ხ-ე-ცვნ-წლ** „დასცინის“ — **ხ-ე-ცვნ-წლ-ნ-ი** „დასცინებდეს იქნება“... მეორე მათგანი იწარმოება **-რლ** (**-ოლ**) სუფიქსით: **წ-თშ-უნ-რლ** „არჩევდა იქნება“, **ა-მარ-ვნ-რლ** „მოამზადებდა იქნება“, **ხ-ე-ცვნ-წლ-ნ-რლ** „დასცინებდა იქნება“; მესამე მათგანი იწარმოება **-რლ-ნ-ი** (**-ოლ-ნ-ი**) მიმდევრობით: **წ-თშ-უნ-რლ-ნ-ი** „არჩევდეს იქნება“; **ა-მარ-ვნ-რლ-ნ-ი** „მოამზადებდეს იქნება“; **ხ-ე-ცვნ-წლ-ნ-რლ-ნ-ი** „დასცინებდეს იქნება“... მწკრივთა სემანტიკა იგივეა, რაც მეგრულში **იჟი** მეშველზმნიანი კონსტრუქციისა: **მერმალუდ ერ' წწერნახ ალე, იმ გარგლუნიხ?! „სხვებმა რომ გაიგონ ეს, რას იტყვიან?!“ („რას ამბობდნენ იქნება?!“); ეჟ დინა სი ჯეცვნწლნრლ ჩუ** „ის გოგონა შენ

ალბათ ქვე დაგცინებდა („დაგცინებდა იქნება“); **აშხ ლუშნუ ფჷყეს მიჲ ჟი ჯისყჷწვწოლნი** „ერთი სვანურ ქუდს ალბათ მეც გა- გიკეთებდი“... აქ მაგალითები მოგვყავს ბალსზემოურიდან, თუმცა დანარჩენ კილოებშიაც იდენტური ვითარებაა.

სვანურ კილოებში ნამყო და მყოფადი სრულის ფორმების წარმოებისას, ჩვეულებისამებრ, მთავარი კომპონენტი **ზმნისწი- ნი**. გამოიყოფა სულ ხუთი სტანდარტული ზმნისწინი: **ა-**, **ად-**, **ან-**, **ლა-** და **ეს-** (ლენტ. და ჩოლ.: **ას-**); ასევე — ოთხი ზმნისწინ-თან- დებული: **ჟი** „ზე“, **ჩუ** „ქვე“, **ქა** „გა-; გარეთ“ და **სგა || ისგა || ლისგა** (ლენტ. და ჩოლ.: **სკა**) „-ში; შიგნით“. ზოგადად, მდებარეობისა და მიმართულების დასაზუსტებლად, ზმნისწინ-თანდებული ერ- თვიან სტანდარტულ ზმნისწინებს, თუმცა ყოველთვის ცალკე მდგომ მორფემებს წარმოადგენენ. **სტანდარტული ზმნისწინები, როგორც წესი, ზმნურ ფორმათა განუყოფელი ნაწილებია; მათ არანაირი სხვა, დამატებითი ფუნქციები არ გააჩნიათ, მაშინ როდესაც ზმნისწინ-თანდებულები დამატებით შესაძლოა მოგ- ვევლინონ მტკიცებით ან/და მნიშვნელობის გამაძლიერებელ ნაწილაკებადაც კი** (მსჯელობისათვის იხ.: დავითიანი, 1954:457-459).

ჩვენეული ვარაუდით, სვანურ კილოთა სტანდარტული ზმნისწინები ეტიმოლოგიურად უნდა წარმოადგენდეს ზუსტად იმავე ოდენობას, რასაც სამწიგნობრო ენისა და დანარჩენი ქარ- თული (ქართველური) ქვესისტემების ზმნისწინები. საფიქრებე- ლია, რომ **ა- < ად-, ად- < ლა-, ან- < *ამ- < მა-, ეს- < *სე- < *სგე- < შე-**; მაშასადამე, სვანურ კილოთა თანამედროვე სტანდარტული ზმნისწინები მიღებულია თანხმოვნური ელემენტის მოკვეცის ან გადასმის (მეტათეზისის) შედეგად. დღემდე, თავდაპირველი სა- ხით შემორჩენილა მხოლოდ **ლა-**, რომელიც განაპირა კილოთა ზა- ნურ (მეგრულ-ლაზურ) ქვეჯგუფში შემავალ კილოებში ზმნისარ- თთა დეტერმინანტი სუფიქსის სახით რეალიზდება.

დავძენთ ასევე იმასაც, რომ სამწიგნობრო ენისა და დანარჩე- ნი ქართული (ქართველური) ქვესისტემებისაგან განსხვავებით, სვანურ კილოებში სტანდარტული ზმნისწინები სახელზმნურ

ფორმებში (საწყისებში, მიმდევრებში...) წარმოდგენილი არ არის — ამ ფუნქციით მხოლოდ ზმნისწინ-თანდებულები გამოიყენება; მაგალითად, შდრ.: **ჟი ლისყი** „გა-კეთება“, **ქა ლგბაზე** „გა-ნიავე-ბული“, **სგა მეპედ** „შე-მომსვლელი“, **ჩუ ნამსაძვ** „და-ნარჩენი“ და მისთ.

ნამყო სრულის ფორმებში მორფემათა მიმდევრობა იმგვარივეა, როგორიც სამწიგნობრო ენასა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში: სტანდ. ზმნისწინი + პირის ნიშანი + ხმოვანპრეფიქსი + ზმნის ძირ-ფუძე + მესამე პირის (ან მწკრივის) ნიშანი; მაგალითად: **ად-ჟორ-ე** (ბქვ., დალ.: **ად-ჟორ-ე**, ლენტ.: **ად-ა-ჟორ-ე**) „გააბრუა“, **ათ-ჟორ** (ლაშხ.: **ათ-ჟორ**, ბქვ., დალ.: **ათ-ჟორ**, ლენტ.: **ათ-ა-ჟორ**) „გააბრუე“, **ოთ-ჟორ** (ლაშხ.: **ოთ-ჟორ**, ბქვ., დალ.: **ოთ-ჟორ**, ლენტ.: **ოთ-ვა-ჟორ**) „გაგაბრუე“ — როგორც ვხედავთ, ხმოვანპრეფიქსი **ა-**, რომელიც აწმყოს, ნამყო უსრულისა და აწმყოს კავშირებითი ფორმებში, როგორც წესი, წარმოდგენილია (**ა-ჟორ-ე** „აბრუებს“, **ა-ჟორ-ა** „აბრუებდა“, **ა-ჟორ-ა-დ-ედ-ს** || **ა-ჟორ-ედ-ს** „აბრუებდეს“...¹), ნამყო სრულის ფორმაში რედუცირდება ყველა კილოში, გარდა ლენტეხურისა. ამასთან, მეორე და პირველ პირში ზმნისწინისეულ თანხმოვანს აყრუებს პირის ნიშნის თანხმოვნური ელემენტი, რომელიც თავად გამქრალია; პირველ პირში კი, პირის ნიშნის **ვ** ელემენტის გავლენით, ზმნისწინისეული **ა** ხმოვანი იქცევა **ო-**დ. მეორე და პირველ პირშივე, უწინ წარმოდგენილი იყო მწკრივის ნიშანი **-ი**, რომელმაც გააპალატალურა ძირ-ფუძისეული ხმოვანი, შემდეგ კი მოიკვეცა.

აღსანიშნავია, რომ **ა-** ხმოვანპრეფიქსის გარდა, არც ერთი დანარჩენი ხმოვანპრეფიქსი ბალსზემოთურში, ბალსქვემოთურში, დალურში ანუ კოდორულში, ლაშხურსა და ჩოლურულში უკვალოდ სულაც არ ქრება: **ი-** და **ე-** ხმოვანპრეფიქსები ზმნისწინებისეულ ხმოვნებს აპალატალურებს, ხოლო **ო-** ხმოვანპრეფიქსი კი

¹ აქ მოგვყავს მაგალითები მხოლოდ ბალსზემოთურიდან. დანარჩენ კილოებშიც იდენტური ვითარებაა.

მთლად იმსგავსებს: **ქან-მარ-ე** < ***ქან-ი-მარ-ე** „მოიმზადა“, **ქო-ხ-მარ-ე** < ***ქა-ხ-ო-მარ-ე** < ***ქან-ხ-ო-მარ-ე** „მოუმზადა“ (შდრ.: ლენტ. **ქა-ხ-ო-მარ-ე** || > **ქა-ხ-ო-მარ-ე** „id.“).

ნამყო სრულის ფორმას, შესაძლოა, არ ერთვოდეს მესამე პირის ნიშანი: **ქან-კიდ** „აიღო“; **ქეს-წ-დ** „დაადო“... ასეთ შემთხვევაში, მეორე და პირველ პირში აღდგება რედუცირებული ხმოვანპრეფიქსი, ზმნის ძირ-ფუძის ხმოვანი კი შეიკუმშება: ¹ **ქან-ხ-ი-კდ** „აიღე“, **ქან-ხვ-ი-კდ** „ავიღე“... ² ანდა გრძელ და პალატალიზებულ ხმოვანს შეენაცვლება სადა ხმოვანი: **ქეს-ა-დ** „დაადე“, **ქეს-ვ-ა-დ** „დავადე“³ და მისთ. როგორც წესი, მესამე პირის ნიშანი არაა წარმოდგენილი ფუძედრეკადი ზმნების ნამყო სრულის ფორმებში: **ან-განდ** „მოვიდა“, **ა-ჩანდ** „წავიდა“, **ქან-პარ** „წამოხტა; წამოფრინდა“... ასეთ შემთხვევაში, მეორე და პირველ პირში ძირ-ფუძისეული ხმოვანი იკუმშება ანდა იცვლება, პირველი პირის ნიშანი კი ინფიქსად იქცევა (შდრ.: ბალსზემოურში: **ან-ვდ** „მოხვედი“, **ან-ვ-ვ-დ** „მოვედი“; დანარჩენ კილოებში: **ან-ვედ** „მოხვედი“, **ონ-ვ-ვ-ედ** „მოვედი“...).

ასევე: შესაძლოა, არც სტანდარტული ზმნისწინი დაერთვოდეს, არც მესამე პირის ნიშანი: **ხ-ა-ვიდ** „დაარტყა; ჰკრა“, **ხ-ა-ძგერ** „აძგერა“, **ხ-ა-ჰერ** „სთხოვა“ და ა.შ. ამ შემთხვევაში, მეორე და პირველ პირში ძირ-ფუძისეული ხმოვანი შეიკუმშება; ხმოვანპრეფიქსი კი, ლაშხურის გარდა, ყველა დანარჩენ კილოში გაპალატალურდება: **ხ-ან-ვდ** „დაარტყი; ჰკარი“, **ხვ-ან-ვდ** „დავარტყი; ვკარი“ და ა.შ. შედარებით უფრო იშვიათია შემთხვევები, როდესაც მესამე პირის ნიშანი წარმოდგენილია, სტანდარტული ზმნისწინი კი

¹ ასეთი რამ ზოგჯერ (თუკი ზმნის ძირ-ფუძე ხმოვანს არ შეიცავს) მაშინაც ხდება, როცა ზმნურ ფორმაში მესამე პირის ნიშანი წარმოდგენილია: **ქან-სყ-ე** „გააკეთა“, **ქა-ხ-ან-სყ** „გააკეთე“, **ქო-ხვ-ან-სყ** „გავაკეთე“...

² ლენტეხურში, ლაშხურსა და ჩოლურულში გვექნება: **ქან-ხ-ი-კ**, **ქო-ხვ-ი-კ** — ფუძისეული **დ** თანხმოვნის დაკარგვით.

³ ლენტეხურსა და ჩოლურულში გვექნება: **ქა-ს-ა-დ**, **ქო-ს-ვ-ა-დ**; პირველ პირში **ქო-ს-ვ-ა-დ** არის ბალსქვემოურის ფარულ და ჩუბეხურ კილოკავებშიც.

— არა: **ხ-ა-სჩუქვრ-ე** „აჩუქა“; ამ (და სხვა ამგვარი) ზმნის მეორე და პირველი პირის ფორმებში აღდგება ძირ-ფუძისეული რედუცირებული ხმოვანი, რომელიც პალატალურდება აწ გამქრალი ***-ი** თემის ნიშნის გავლენით: **ხ-ა-სჩუქვარ** „აჩუქე“, **ხვ-ა-სჩუქვარ** „ვაჩუქე“...

ნამყო სრულის ისეთი ფორმები, რომლებიც სემანტიკურად ინდოევროპულ ენათა ვნებითი გვარის ზმნებს შეესატყვისება, ლაზურ კილოთა ანალოგიური ყალიბით — **ი- ან -ე** ხმოვანპრეფიქსით და **-ან (-ან)** სუფიქსით იწარმოება; სუფიქსის გრძელხმოვნია-ნი ვარიანტი ბალსზემოურს, ლაშხურსა და ჩოლურულს ახასიათებს, მოკლესმოვნია-ნი ვარიანტი — ბალსქვემოურს, დალურს ანუ კოდორულსა და ლენტეხურს: **ად-მეჩ-ან** (ბზმ., ჩოლ.), **ად-მეჩ-ან** (ბქვ., დალ.), **ად-მეჩ-ან** (ლენტ.), **ედ-მეჩ-ან** || **ჩევედ-მეჩ-ან** (ლაშხ.) „დაბერდა“; **ჟან-მარ-ან** (ბზმ., ჩოლ.), **ჟან-მარ-ან** (ბქვ., დალ.), **ჟან-მარ-ან** (ლენტ.), **ჟან-მარ-ან** (ლაშხ.) „მომზადდა“; **ჟილან-ხ-ცხულ-ან** (ბზმ., ჩოლ.), **ჟილან-ხ-ცხულ-ან** (ბქვ., დალ.), **ჟილან-ხ-ცხულ-ან** (ლენტ.), **ჟილან-ხ-ცხულ-ან** (ლაშხ.) „შეერუჯა“; **ან-თ-ჟორ-ან** (ბზმ., ჩოლ.), **ან-თ-ჟორ-ან** (ბქვ., დალ.), **ან-თ-ჟორ-ან** (ლენტ.), **ან-თ-ჟორ-ან** (ლაშხ.) „გაუბრუდა“ და ა.შ. შდრ. ლაზურ კილოებში: **დ-ი-დიდ-ან-უ** „გადიდდა“, **დვ-ა-დიდ-ან-უ** „გაუდიდა“... ასევე, არქაულ სამწიგნობრო ენაში: **გან-კაც-ან-ა** „განკაცდა“, **ად-ე-ყუავ-ან-ა** „აუყავდა“ და მისთ.

მრავლობით რიცხვში, ნამყო სრულის დროის პირველი და მეორე პირის ფორმებისთვისაც, საყრდენს მხოლოდითი რიცხვის მესამე პირის ფორმა წარმოადგენს.

ნამყო სრულის ფორმა სვანურ კილოებში, როგორც წესი, საფუძვლად უდევს მყოფადი სრულის, ხოლმეობითისა და II კავშირებითის ფორმებსაც. მყოფადი სრულის წარმოებისას, ნამყო სრულის ფორმას ჩამოსცილდება მესამე პირის **-ე** ნიშანი (ანდა — **-ან [-ან]** სუფიქსი) და დაერთვის მწკრივის ნიშანი **-ი** (ბქვ.: **-ისგ**). ეს უკანასკნელი წარმოდგენილია მეორე და პირველ პირშიაც; მაგალითად: **ადვალე** „დაასო“ — **ადვალ-ი** (ბქვ.: **ადვალ-ისგ**) „დაასობს“; **ათვალ-ი** (ბქვ.: **ათვალ-ისგ**) „დაასობს“; **ოთვალ-ი** (ბქვ.: **ოთვალ-ისგ**) „დაასობს“.

ოთვალ-ისგ) „დავასობ“... **ჟ'ახმარან** (ბქვ.: **ჟ'ახმარან**) „მოემზადა“ — **ჟ'ახმარ-ი** (ბქვ.: **ჟ'ახმარ-ისგ**) „მოემზადება“, **ჟ'ახმარ-ი** (ბქვ.: **ჟ'ახმარ-ისგ**) „მოემზადები“, **ჟ'ახმარ-ი** (ბქვ.: **ჟ'ახმარ-ისგ**) „მოემზადები“... როგორც ვხედავთ, მყოფადი სრულის მწკრივის -ი ნიშანი ფუძისეულ ხმოვანს მხოლოდ მესამე პირში აბალატალებს. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ მყოფადი სრულის მწკრივის საწარმოებლად სვანურ კილოებში განზოგადებულა **და-ჭრ-ი-ს**, **გა-ი-ვლ-ი-ს** ყალიბი.

თუ ზმნურ ფორმაში მესამე პირის ნიშანი არაა წარმოდგენილი, მაშინ მყოფადი სრულის მაწარმოებლის როლს კისრულობს რომელიმე თემის ნიშანი, რომლის მომდევნოდაც ზოგჯერ თავს იჩენს -ი მწკრივის ნიშანი; მაგალითად: **აქაჩ** „მოჭრა“ — **აქი-ნ-ნე** „მოჭრის“, **ანვდ** „მოვიდა“ — **ანვდ-ენ-ი** „მოვა“ და ა.შ. ამასთან, თუკი აწმყოში ზმნას აქვს -**ნეშ**, -**ნესგ**... თემის ნიშნები, მყოფად სრულშიაც ექნება: **ხ-ო-დ-ნეშ-ი** „ართმევს“ — **ქ'ო-თ-ლ-ე** „წაართვა“ — **ქ'ო-თ-ლ-ნეშ-ი** „წაართმევს“; **ან-დ-ნესგ-ი** „მიამქვს“ — **ქ'ან-დ-ე** „წაიღო“ — **ქ'ან-დ-ნესგ-ი** „წაიღებს“ და ა.შ. აქ მაგალითები მხოლოდ ბალსზემოურადან მოგვყავს, თუმცაღა დანარჩენ კილოებშიც ამგვარივე ვითარებაა.

ხოლმეობითის წარმოება ორი ყალიბისაა: ერგატიული კონსტრუქციის ზმნებში მწკრივის ნიშანია -**ნის** (ბქვ.: -**ასგ-ვ**): **ადვალ-ი** (ბქვ.: **ადვალ-ისგ**) „დაასობს“ — **ადვალ-ნის** (ბქვ.: **ადვალ-ასგ-ვ**) „დაასობდა“, **ათვალ-ნის** (ბქვ.: **ათვალ-ასგ-ვ**) „დაასობდი“, **ოთვალ-ნის** (ბქვ.: **ოთვალ-ასგ-ვ**) „დავასობდი“; **აქი-ნ-ნე** „მოჭრის“ — **აქი-ნ-ნ-ნის** (ბქვ.: **აქი-ი-ნ-ასგ-ვ**) „მოჭრიდა“, **აქი-ნ-ნ-ნის** (ბქვ.: **აქი-ი-ნ-ასგ-ვ**) „მოჭრიდი“, **ოქი-ნ-ნ-ნის** (ბქვ.: **ოქი-ი-ნ-ასგ-ვ**) „მოვჭრიდი“ და ა.შ. ნომინატიური და დატიური კონსტრუქციების ზმნებში კი თავს იჩენს -**ოლ** (-**ოლ**) სუფიქსი: **ანვდ-ენ-ი** „მოვა“ — **ანვდ-ენ-ოლ** „მოვიდოდა“, **ჟ'ახმარ-ი** „მოემზადები“ — **ჟ'ახმარ-ოლ** „მოემზადებოდი“, **ლამლანტ-ი** „შემიყვარდება“ — **ლამლანტ-ოლ** „შემიყვარდებოდა“ და მისთ. ბალსქვემოურში გვხვდება -**ვ**: **ჟ'ახმარ-ი-ვ**, **ლამლანტ-ი-ვ**...

II კავშირებითის მწკრივის ნიშნებია -ა-, -ე-, -ი-; მაგალითად: **ჟანმეგრ-ა-ს** „გაიგოს“, **ადგალ-ა-ს** „დაასოს“, **რწქე-ე-ს** (ბზმ.), **რწქე-ე-ს** || **რწქე-ა-ს** (ბქვ.; დალ.), **ლწქე-ე-ს** (ლენტ.; ჩოლ.), **ლწქე-ე-ს** || **ლწქე-ი-ს** (ლაშხ.) „თქვას“, **ხაძგრ-ი-ს** „აძგეროს“, **ხაგდ-ი-ს** „დაარტყას; ჰკრას“, **აქჩ-ი-ს** „მოჭრას“ და ა.შ. ბალსზემოურში -ე- ნიშანი, არაიშვიათად, უჩინარდება (თუმცა, ასეთ დროს, მის წინა მარცვლის ხმოვანი იცვლება): **ანგედ-ს** „მოვიდეს“, **აჩედ-ს** „წავიდეს“, **ჟწხმარენ-ს** „მოემზადოს“... დანარჩენ კილოებში (ასევე — ბალსზემოურისავე ლატალურ კილოკავშიაც), უმეტესად, გვაქვს: **ანგედ-ე-ს**, **აჩედ-ე-ს**, **ჟწხმარენ-ე-ს** (**ჟწხმარენ-ე-ს**)... აქ -ს, როგორც წესი, მესამე პირის ნიშანია მხ. რიცხვში.

ჩვეულებრივ თურმეობითებს რაც შეეხება: სვანურ კილოებში I თურმეობითი ზოგადქართული (ქართველური) წესით იწარმოება, სამი ყალიბით: ერგატიული კონსტრუქციის ზმნებში — **ო-** და **ი-** ხმოვანპრეფიქსებით და -ა სუფიქსით, ზმნისწინით ან უზმნისწინოდ: **ხ-ო-მარ-ა** „უმზადებია“, **ჯ-ი-მარ-ა** „გიმზადებია“, **მ-ი-მარ-ა** „მიმზადებია“; **ო-ხ-მარ-ა** „მოუმზადებია“, **ჰ-მ-მარ-ა** „მოგიმზადებია“, **ჰ-ჯ-მარ-ა** „მომიგზადებია“; დატიური კონსტრუქციის ზმნებში — **ა-** ხმოვანპრეფიქსითა და -ა სუფიქსით, ზმნისწინით ან უზმნისწინოდ: **ხ-ა-ვდ-ა** „[მო]სვლია“, **ჯ-ა-ვდ-ა** „[მო]გსვლია“, **მ-ა-ვდ-ა** „[მო]მსვლია“; **ათ-ვედ-ა** „მოსვლია“, **ა-ჯ-ვედ-ა** „მოგსვლია“, **ამ-ვედ-ა** „მომსვლია“;¹ ნომინატიური კონსტრუქციის ზმნებშიაც ზოგადქართული (ქართველური) წესია დაცული: ყალიბი იწარმოება ზმნისწინით, მიმღეობით და მეშველი ზმნით: **ა-მვედღ-ლი** (ბზმ.; ჩოლ.), **ე-მვედღ-ლი** (ლაშხ.), **ო-მვედღ-ლი** (ბქვ.; დალ.), **ა-მვედღ-ლი** (ლენტ.) „მოსულა“; **ა-მვედღ-ლ-ხი** (ბზმ.; ჩოლ.), **ე-მვედღ-ლ-ხი** (ლაშხ.), **ო-მვედღ-ხი** (ბქვ.; დალ.), **ა-**

¹ აქვე დავძენთ, რომ -ა სუფიქსი სავარაუდოდ უნდა წარმოადგენდეს -ავ თემის ნიშნის ნაშთს. მისი მომდევნო მწკრივის -ი ნიშანი და მესამე პირის -ს ნიშანი ჩამოცლილად გვესახება; მაშასადამე, უწინ, დიდი ალბათობით, უნდა გვქონოდა: ***ხ-ო-მარ-ავ-ი-ს**, ***ჯ-ი-მარ-ავ-ი-ს**, ***მ-ი-მარ-ავ-ი-ს** — ისე, როგორც ფხოურ კილოებშია.

მეჭედე-ხი (ლენტ.) „მოსულობარ“; **ჰ-მეჭედე-ლ-ხვი** (ბზმ.; ჩოლ.), **ე-მეჭედე-ლ-ხვი** (ლაშხ.), **ო-მეჭედე-ხვი** (ბქვ.; დალ.), **ჰ-მეჭედე-ხვი** (ლენტ.) „მოვსულვარ“ და მისთ.

II თურმეობითის საწარმოებლად, ერგატიული და დატიური კონსტრუქციის ზმნებში I თურმეობითის უზმნისწინო/ზმნისწინიან ფორმას ერთვის **-ან (-ან)** სუფიქსი: **ხ-ო-მარ-ან** „[მო]ემზადებინა“, **ჯ-ი-მარ-ან** „[მო]გემზადებინა“, **მი-მარ-ან** „[მო]მემზადებინა“, **ო-ხ-მარ-ან** „მოემზადებინა“, **ჰ-მ-მარ-ან** „მოგემზადებინა“, **ჰ-მ-მარ-ან** „მომემზადებინა“; ასევე: **ხ-ჰ-ვად-ან** „[მო]სვლოდა“, **ჯ-ჰ-ვად-ან** „[მო]გსვლოდა“, **მი-ჰ-ვად-ან** „[მო]მსვლოდა“, **ათ-ვედ-ან** „მოსვლოდა“, **ა-ჯ-ვედ-ან** „მოგსვლოდა“, **ამ-ვედ-ან** „მომსვლოდა“... ნომინატიური კონსტრუქციის ზმნებში კი შეიცვლება მხოლოდ მეშველი ზმნა: **ჰ-მეჭედე-ლანსვ** (ბზმ.; ჩოლ.), **ე-მეჭედე-ლას** (ლაშხ.), **ო-მეჭედე-ლანსვ** (ბქვ.; დალ.), **ჰ-მეჭედე-ლანს** (ლენტ.) „მოსულიყო“; **ჰ-მეჭედე-ხანსვ** (ბზმ.; ჩოლ.), **ე-მეჭედე-ხას** (ლაშხ.), **ო-მეჭედე-ხანსვ** (ბქვ.; დალ.), **ჰ-მეჭედე-ხანსვ** (ლენტ.) „მოსულიყავ“; **ჰ-მეჭედე-ხვანსვ** (ბზმ.; ჩოლ.), **ე-მეჭედე-ხვას** (ლაშხ.), **ო-მეჭედე-ხვანსვ** (ბქვ.; დალ.), **ჰ-მეჭედე-ხვანს** (ლენტ.) „მოვსულვიყავ“...

III კავშირებითის საწარმოებლად, ერგატიული და დატიური კონსტრუქციის ზმნებში I თურმეობითის უზმნისწინო/ზმნისწინიან ფორმას დაერთვის **-ან (-ან)** სუფიქსი, კავშირებითის **-ენი** და — მესამე პირში — **-ხ** ნიშანი. ამასთან, ბალსზემოურში **-ე-** ნიშანი, არაიშვიათად, უჩინარდება ხოლმე: **ხ-ო-მარ-ენ-ს** „[მო]ემზადებინოს“, **ჯ-ი-მარ-ენ-ს** „[მო]გემზადებინოს“, **მი-მარ-ენ-ს** „[მო]მემზადებინოს“, **ო-ხ-მარ-ენ-ს** „მოემზადებინოს“, **ჰ-მ-მარ-ენ-ს** „მოგემზადებინოს“, **ჰ-მ-მარ-ენ-ს** „მომემზადებინოს“; ასევე: **ხ-ჰ-ვად-ენ-ს** „[მო]სვლოდეს“, **ჯ-ჰ-ვად-ენ-ს** „[მო]გსვლოდეს“, **მი-ჰ-ვად-ენ-ს** „[მო]მსვლოდეს“, **ათ-ვედ-ენ-ს** „მოსვლოდეს“, **ა-ჯ-ვედ-ენ-ს** „მოგსვლოდეს“, **ამ-ვედ-ენ-ს** „მომსვლოდა“... დანარჩენ კილოებში (და ბალსზემოურის ლატალურ კილოკავშიც) გვაქვს: **ხ-ო-მარ-ენ-ე-ს**, **ჯ-ი-მარ-ენ-ე-ს**, **მი-მარ-ენ-ე-ს**; **ო-ხ-მარ-ენ-ე-ს**,

წ-მ-მარ-ენ-ე-ს, წ-ჯ-მარ-ენ-ე-ს; ასევე: ხ-წ-ვდ-ენ-ე-ს, ჯ-წ-ვდ-ენ-ე-ს, მ-წ-ვდ-ენ-ე-ს; ათ-ვედ-ენ-ე-ს, ა-ჯ-ვედ-ენ-ე-ს, ამ-ვედ-ენ-ე-ს და ა.შ. ნომინატიური კონსტრუქციის ზმნებში კი იცვლება მხოლოდ მეშველი ზმნა: წ-მვედ-ენ-ე-ს (ბზმ.; ჩოლ.), ე-მვედ-ენ-ე-ს (ლაშხ.), ო-მვედ-ენ-ე-ს (ბქვ.; დალ.), წ-მვედ-ენ-ე-ს (ლენტ.) „მოსულიყო“; წ-მვედ-ენ-ე-ს (ბზმ.; ჩოლ.), ე-მვედ-ენ-ე-ს (ლაშხ.), ო-მვედ-ენ-ე-ს (ბქვ.; დალ.), წ-მვედ-ენ-ე-ს (ლენტ.) „მოსულიყო“; წ-მვედ-ენ-ე-ს (ბზმ.; ჩოლ.), ე-მვედ-ენ-ე-ს (ლაშხ.), ო-მვედ-ენ-ე-ს (ბქვ.; დალ.), წ-მვედ-ენ-ე-ს (ლენტ.) „მოვსულიყო“... (მსჯელობისთვის იხ.: გურჩიანი, 2018:1-18).

იმერული, გურული, ლეჩხუმური, მეგრული კილოებისთვის ან/და რაჭული კილოს ქვემორაჭული კილოკავისთვის დამახასიათებელი ნაშენებ-ა, ნაკეთებ-ა... ტიპის სპეციფიკური თურმეობითები სვანურ კილოებშიც დასტურდება. გამოვყოფთ ორი ტიპის ზოგად ყალბს: საარვისო ქცევის თურმეობითები, რომლებიც მიმღეობითა და მეშველი ზმნით იწარმოება და სასხვისო ქცევის თურმეობითი, რომელიც სინთეზურად იწარმოება. ორივე ტიპის თურმეობითთა სემანტიკა, როგორც წესი, უნახავობას უკავშირდება.

III თურმეობითი საარვისო ქცევისაა. იწარმოება ლგ-მ- პრეფიქსთა მიმდევრობით, რომელსაც მოსდევს ზმნის ძირი, შემდგომ კი — მეშველი ზმნა, რომელიც მესამე პირში ყოველთვის არცაა ხოლმე წარმოდგენილი: ლგ-მ-წრ[-ლი] (ბზმ.; ჩოლ.), ლგ-მ-წრ[-ლი] (ლაშხ.), ლგ-მ-წრ (ბქვ.; დალ.), ლგ-მ-წრ[-ლი] (ლენტ.) „ყოფილა; ნაარსება“; ლგ-მ-წრდ[-ლი] (ბზმ.; ჩოლ.), ლგ-მ-წრდ[-ლი] (ლაშხ.), ლგ-მ-წრდ (ბქვ.; დალ.), ლგ-მ-წრდ[-ე-ლი] (ლენტ.) „ყოფილა; ნამყოფა“, ლგ-მ-გამ-[-ლი] (ბზმ.), ლგ-მ-გემ-გნ[-ლი] || ლგ-მ-გემ-ნ-ე-ლი (ლაშხ.; ჩოლ.), ლგ-მ-გემ-[-ლი] (ლენტ.), ლგ-მ-გემ-[-ინ-ლი] || ლგ-მ-გემ-ოვ-ნ-ე-ლი (ბქვ.; დალ.) „ნაშენება; ნაგება“ და მისთ.

IV თურმეობითიც საარვისო ქცევისაა. იწარმოება ლგ-მ-პრეფიქსთა მიმდევრობით, რომელსაც მოსდევს ზმნის ძირი, შემ-

დგომ კი — მეშველი ზმნა ნამყო უსრულის ფორმით, რომელიც მესამე პირში ყოველთვის არცაა ხოლმე წარმოდგენილი; ამასთანავე, ეს მწკრივი მეტისმეტად იშვიათია: **ლგმ-წარ[-ლწსვ]** (ბზმ.; ჩოლ.), **ლგმ-წარ[-ლას]** (ლაშხ.), **ლგ-მ-წარ[-ლწსვ]** (ბქვ.; დალ.; ლენტ.), „ყოფილიყო; ნაარსებიყო“; **ლგმ-წარდ[-ლწსვ]** (ბზმ.; ჩოლ.), **ლგმ-წარდ[-ლას]** (ლაშხ.), **ლგ-მ-წარდ[-ლწსვ]** (ბქვ.; დალ.; ლენტ.) „ყოფილიყო; ნამყოფიყო“, **ლგმ-გვმ-[-ჟნ-ლწსვ]** (ბზმ.), **ლგმ-გემ-გნ[-ლას]** (ლაშხ.), **ლგმ-გემ-[-ჟნ-ლწსვ]** (ლენტ.; ჩოლ.), **ლგმ-გემ-[-ინ-ლწსვ]** (ბქვ.; დალ.) „ნაშენებიყო; ნაგებიყო“ და ა.შ. მესამე პირში IV და III თურმეობითების ფორმები, შესაძლოა, ერთმანეთსაც დაემთხვეს და კონტექსტითლა გაირჩეს ხოლმე. საყურადღებოა ისიც, რომ უმცროსი და საშუალო თაობის ზოგ წარმომადგენელს IV თურმეობითის ფორმები, არაიშვიათად, ეუცხობოდა კიდევაც.

ზოგადად, საყურადღებოა, რომ **ლგ-** და **მ[გ]-** მიმღეობათა მაწარმოებელი პრეფიქსებია (**ლგ-მწარ-ე** [ბზმ.; ლაშხ.; ჩოლ.] **ლგ-მარ-ე** || **ლგ-მწარ-ე** [ბქვ.; დალ.; ლენტ.] „მომზადებული“, **მგ-მწარ-ე** [ბზმ.; ლაშხ.; ჩოლ.] **მგ-მარ-ე** || **მგ-მწარ-ე** [ბქვ.; დალ.; ლენტ.] „მომზადებული“...). ვგონებთ, ნათელია, რომ მათი კომბინაციით იწარმოებოდა რაიმე ისეთი მიმღეობა, რომელსაც თურმეობითის სემანტიკა უნდა ჰქონოდა. თუნდაც ზმნურ, თუნდაც სახელურ ფორმათა წარმოებისას, აფიქსების კომბინაცია ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემაში საკმაოდ გავრცელებული მოვლენაა. მაშასადამე, მართლაც, **ლგ-მ-** პრეფიქსთა მიმღევრობით შედგენილი არქაული მიმღეობებით ნაწარმოები ფორმები იმერული, გურული, ლეჩხუმური, მეგრული კილოებისთვის ან/და რაჭული კილოს ქვემორაჭული კილოკავისთვის დამახასიათებელი **ნა-** პრეფიქსიანი მიმღეობებით ნაწარმოებ ფორმათა იდენტურია (მსჯელობისთვის იხ.: თოფურია, 1954:453).

V თურმეობითი სასხვისო ქცევისაა. იწარმოება **ა-** ხმოვან-პრეფიქსით და **-ჟნ-ა**, **-ინ-ა**, **-გნ-ა**... სუფიქსებით; მაგალითად: **ხ-წ-გმ-ჟნ-ა** (ბზმ.), **ხ-წ-გმ-ინ-ა** (ბქვ.; დალ.), **ხ-წ-გემ-ნ-ა** (ლენტ.), **ხ-ა-გმ-გნ-ა** (ლაშხ.), **ხ-წ-გმ-გნ-ა** (ჩოლ.) „1.უშენებდა თურმე; 2. უშე-

ნებდი თურმე“; **ხვ-წ-გმ-უნ-ა** (ბზმ.), **ხვ-წ-გმ-ინ-ა** (ბქვ.; დალ.), **ხვ-წ-გემ-ნ-ა** (ლენტ.), **ხვ-ა-გმ-გნ-ა** (ლაშხ.), **ხვ-წ-გმ-გნ-ა** (ჩოლ.) „ვუ-შენებდი თურმე“; **ხ-წ-ფთ-უნ-ა** (ბზმ.), **ხ-წ-ფთ-ინ-ა** (ბქვ.; დალ.), **ხ-წ-ფეთ-ნ-ა** (ლენტ.), **ხ-ა-ფთ-გნ-ა** (ლაშხ.), **ხ-წ-ფთ-გნ-ა** (ჩოლ.) „1. უჩეჩავდა თურმე; 2. უჩეჩავდი თურმე“; **ხვ-წ-ფთ-უნ-ა** (ბზმ.), **ხვ-წ-ფთ-ინ-ა** (ბქვ.; დალ.), **ხვ-წ-ფეთ-ნ-ა** (ლენტ.), **ხვ-ა-ფთ-გნ-ა** (ლაშხ.), **ხვ-წ-ფთ-გნ-ა** (ჩოლ.) „ვუჩეჩავდი თურმე“...

მასასადამე, ძირითადი მორფოლოგიური თავისებურებების მიმოხილვა-გაანალიზების შემდეგ, სვანურ კილოთა შესახებაც იგივე უნდა ვთქვათ, რაც ზემოთ ზანური (მეგრულ-ლაზური) კილოების შესახებ ვთქვით: **სვანური ქვეჯგუფის ექვსივე კილო-შიაც, მთლიანი მორფოლოგიური ინვენტარი (ბრუნვის ნიშნები, ზმნის პირის ნიშნები, ხმოვანპრეფიქსები...), ასევე — სახელური თუ ზმნური ფორმათწარმოების და სიტყვათწარმოების ძირითადი პრინციპები, რაც სამეტყველო კოდის მორფოლოგიურ სისტემას და სტრუქტურას ქმნის, უდავოდ ქართულია (ქართველურია). ამ მხრივ, სვანურ კილოებსა და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებს შორის არანაირი არსებითი სისტემურ-სტრუქტურული სხვაობა არ დასტურდება, ხოლო არაარსებით განსხვავებათაგან კი უკლებლივ ყველა სინქრონიულია (და არა — დიაქრონიული). ამასთან, დიაქრონიულ დონეზე, სვანური ქვეჯგუფის კილოები უახლოვდება აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მეტყველებას — ფხოვური ქვეჯგუფის კილოებს.**

სინტაქსში — სვანური კილოები, ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) კილოთაგან განსხვავებით, ნაკლებად უპირისპირდება სამწიგნობრო ენას. ზმნათა ნომინატიური, ერგატიული და დატიური კონსტრუქციები ბალსზემოურშიც, ბალსქვემოურშიც, დალურშიც ანუ კოდორულშიც, ლენტეხურშიც, ჩოლურულშიც და ლაშხურშიც, ზოგადად, ზუსტად ისეთივეა, როგორიც სამწიგნობრო ენაში და, რაც მთავარია, ურღვევია — ყველგან შესამჩნევი სიმყარით გამოირჩევა.

დანარჩენ სინტაქსურ მოვლენათაგან, ნიშანდობლივი თავისებურება ახასიათებს მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებას — ამ მხრივ, დღესდღეობით, საკმაო სხვაობა დასტურდება უშუალოდ კილოთა შორისაც და სხვადასხვა თაობის წარმომადგენელთა მეტყველებებს შორისაც. მაგალითად, ბალსზემოურ და ბალსქვემოურ კილოებზე მეტყველი, 60 წელზე უფროსი თაობის წარმომადგენლები ჯერ კიდევ იცავენ ძველ პრინციპს — **მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებისას, სახელობითის გარდა, ყველა დანარჩენ ბრუნვაში მსაზღვრელი წარმოდგენილია ამოსავალი ფუძით, თუმცადა ბრუნვის ნიშნებს მხოლოდ საზღვრული დაირთავს.**

60 წელზე უმცროს თაობათა წარმომადგენლების მეტყველებაში უკვე დამკვიდრებულია ახლებური პრინციპი — **მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებისას, მსაზღვრელს ყველა ბრუნვაში აქვს ის ფუძე, რაც სახელობითში და, როგორც წესი, არც ერთი ბრუნვის ნიშანს არ დაირთავს; ფაქტობრივად, იბრუნვის მხოლოდ საზღვრული.** მეტი თვალსაჩინოებისთვის, შევადაროთ ორივე პრინციპით ნაბრუნები კონკრეტული სინტაგმის ვარიანტები ერთიმეორეს:

ძველი პრინციპი:			
	<u>ბალსზემოურ-</u>	<u>ბალსქვემოურ-</u>	
	<u>რი კილო:</u>	<u>რი კილო:</u>	
სახელობითი:	სემი მწარე	სემი მარე	„სამი კაცი“
მოთხრობითი:	სამ მწარ-ემ	სამ მარ-ემ	„სამმა კაცმა“
მიცემითი:	სამ მწრა მწრა-ს	სამ მარა მა- რა-ს	„სამ კაცს“
ნათესაობითი:	სამ მწარ-ემ-იშ	სამ მარ-ემ მარ-ემ-იშ	„სამი კაცის“
მოქმედებითი:	სამ მწრო-ვშ	სამ მარო-ვშ	„სამი კაციტ“
ვითარებითი:	სამ მწრა-დ	სამ მარა-დ	„სამ კაცად“
მიმართულებითი:	სამ მწრა-თე	სამ მარა-თე	„სამი კაცისკენ“
თი:			
გამოისობითი:	სამ მწრა-ლა	სამ მარა-ლა	„სამი კაცის გამო“

მსგავსებითი:	სამ მწარა-შალ	სამ მარა-შალ	„სამი კაცივით“
ოდენობითი:	სამ მწარა-ზუმ	სამ მარა-ზუმ	„სამი კაცისხელა“
ტოლობითი:	სამ მწარა-ცაღ	სამ მარა-ცაღ	„[ზუსტად] სამი კაცისხელა“

ახლებური პრინციპი:
ბალსზემოური ბალსქვემოური

	კილო:	კილო:	
სახელობითი:	სემი მწარე	სემი მარე	„სამი კაცი“
მოთხრობითი:	სემი მწარ-ემ	სემი მარ-ემ	„სამმა კაცმა“
მიცემითი:	სემი მწარე-ს	სემი მარე-ს	„სამ კაცს“
ნათესაობითი:	სემი მწარ-ემ-იშ	სემი მარ-ემ მარ-ემ-იშ	„სამი კაცის“
მოქმედებითი:	სემი მწარო-ვშ	სემი მარო-ვშ	„სამი კაცით“
ვითარებითი:	სემი მწარე-დ	სემი მარე-დ	„სამ კაცად“
მიმართულებითი:	სემი მწარა-თე	სემი მარა-თე	„სამი კაცისკენ“
თი:			
გამოისობითი:	სემი მწარე-ლა	სემი მარე-ლა	„სამი კაცის გამო“
მსგავსებითი:	სემი მწარე-შალ	სემი მარე-შალ	„სამი კაცივით“
ოდენობითი:	სემი მწარე-ზუმ	სემი მარე-ზუმ	„სამი კაცისხელა“
ტოლობითი:	სემი მწარე-ცაღ	სემი მარე-ცაღ	„[ზუსტად] სამი კაცისხელა“

როგორც ვხედავთ, მსაზღვრელ-საზღვრულის ძველი და ახლებური პრინციპით ბრუნება მართლაც შესამჩნევად განსხვავდება ერთიმეორისაგან. დანარჩენ კილოებს რაც შეეხება: მსაზღვრელ-საზღვრულის ახლებური პრინციპით ბრუნება ამჟამად გაბატონებულია ყველგან (განსაკუთრებით — დაღურში ანუ კოდორულში, ჩოლუტულში...) და, უახლოეს მომავალში, მთლად გააქრობს ძველ პრინციპს. მაშასადამე, **მსაზღვრელ-საზღვრელის ბრუნების მხრივ, სვანური კილოებში თანდათან ფეხს იკიდებს ისეთი ვითარება, როგორიც გვაქვს ზანური (მეგრულ-ლაზური) ქვეჯგუფის კილოებში; განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ სვანურ კილოებში მსაზღვრელს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი მხოლოდ გადმონაშთის სახითაა ხოლმე წარმოდგენილი.**

მეორე მნიშვნელოვანი სინტაქსური თავისებურება, რაც სვანურ კილოებში იჩენს თავს და შესამჩნევი სპეციფიკურობით გამოირჩევა, სხვათა სიტყვის ნაწილაკებს უკავშირდება. ამგვარი ნაწილაკებია: **-იჟ || -გჟ** „მეთქი; -თქო“, **ესერ** (უშგ.: **ჰსერ**) „-ო“, **როქ || როქჟ** „-ო“, **ლოქ || ლოქჟ** „-ო“; პირველი ნაწილაკი საზიაროა პირველი და მეორე პირისთვის და წინადადების წევრებს პირდაპირ ერთვის. ზმნას ვერ მართავს; მაგალითად: **მიშგვათეიჟ აღე, სი მწარე!** (ბზმ.) „ჩემთან მოდი-მეთქი, შე კაცო!“; **დინოლგჟ პრის ამე-გიჟ** (ბქვ.) „გოგონები-მეთქი არიან აქ-მეთქი“; **ქავ ხექა: იმეხოიჟ აჩედ, სი ხოლაიჟ დენა?!** (ლენტ.) „უთხარი: სად წახვედი-თქო, შე გლახა-თქო გოგო?“ და ა.შ.

ესერ, როქ || როქჟ, ლოქ || ლოქჟ ნაწილაკები სხვათა სიტყვის **-ო** ნაწილაკს შეესაბამება, თუმცა მისგან განსხვავებით, თითოეული მათგანი წინადადებაში ყოველთვის ცალკე დგას და ზმნასაც მართავს: თუ ნათქვამი, რომელსაც დაერთვის სხვათა სიტყვის ნაწილაკი, გულისხმობს პირველ ანდა მეორე პირს, ზმნა და შესაბამისი ნაცვალსახელები მაინც მესამე პირისა იქნება; მაგალითად: **აღ' ესერ მიჩი აშ ხოხალ** (ბზმ.) „ესო მეც კი ვიცო“ (სიტყვასიტყვით: „ეს-ო მასაც ასე იცის“); **ჯ' ესერ ნინა მოდე ლია, გაბულდან?** (ბქვ.) „შენო ნინა არ ხარო, გაბულდანიო?“ (სიტყვასიტყვით: „თვითონ-ო ნინა არ არის-ა, გაბულდანიო?“); **კუბდწარ ხაკუ როქ მწ?** (ბზმ.) „1.კუბდარი უნდაო?; 2.კუბდარი გინდაო?“; **მიჩა ჯუმელ ლოქ იზგე ამეჩუ** (ლენტ.) „ჩემი ძმა ცხოვრობს აქაო“ (სიტყვასიტყვით: „მისი ძმა-ო ცხოვრობს აქ“); **ჯინმდ ლოქჟ ადდე ჩაჟ ლახვთედსა** (ლაშხ.) „მე წავიყვანეო ცხენი მთაში“ (სიტყვასიტყვით: „თვით მან-ო წაიყვანა ცხენი მთისკენში“) და მისთ.

ესერ ნაწილაკი უპირატესად დამახასიათებელია ბალსზე-მოურისთვის, ბალსქვემოურისთვის, დალურის ანუ კოდორულისთვის; ლენტეხურში, ჩოლურულსა და ლაშხურში მეტისმეტად იშვიათად თუ შეგვხვდება. ის წარმოადგენს **ესა || ჰესა** (ბზმ.; ლაშხ.; ჩოლ.) **ესა** (ბქვ.; დალ.; ლენტ.) „თუ; თუკი“ და **ერე** „რომ“ კავშირების კომბინაციას. ამიტომ, არაა გასაკვირი, რომ წინადადებაში

ზმნასაც მესამე პირში მოითხოვს და ნაცვალსახელებსაც — **ესერ** ნაწილაკიანი კონსტრუქცია ეტიმოლოგიურად იგივეა, რაც ირიბი ნათქვამი; საამისოდ გამოყენებულ კავშირთა კომბინაცია მოგვიანებით ერთიან ოდენობად — სხვათა სიტყვის ნაწილაკად იქნა აღქმული და შემდგომში ასეც დამკვიდრდა.

როქ || როქვ ან/და ლოქ || ლოქვ ნაწილაკების ეტიმოლოგიაც გამჭვირვალეა — მათი პირველსახე გახლავთ ზმნური ფორმები: **რწქვ[ე]** (ბზმ.), **რწქვ[ე]** (ბქვ.; დალ.) და **ლწქვ[ე]** (ლაშხ.), **ლწქვ[ე]** (ჩოლ.), **ლწქვ[ე]** (ლენტ.) „თქვა“; შესაბამისად, **როქ || როქვ** გვხვდება ბალსზემოურში, ბალსქვემოურში, დალურში ანუ კოდორულში, ხოლო **ლოქ || ლოქვ** — ლენტეხურში, ჩოლურულსა და ლაშხურში (შედარებით იშვიათად — ბალსზემოურშიაც დასტურდება). რასაკვირველია, **როქ || როქვ ან/და ლოქ || ლოქვ** ნაწილაკებიანი კონსტრუქციაც ეტიმოლოგიურად ჩვეულებრივ ირიბ ნათქვამს წარმოადგენს, ოღონდ — კავშირის გარეშე, ოდენ სათანადო ზმნური ფორმით გადმოცემულს. სწორედ ამიტომ, არც მისი გამოყენების დროსაა მოულოდნელი წინადადებაში ზმნებისა და ნაცვალსახელების გადაყვანა მესამე პირში.

მაშასადამე, სვანურ კილოებში თვით იმგვარი სინტაქსური თავისებურებებიც კი, რომლებიც სინქრონიულ დონეზე აშკარად განსხვავებული (ან/და სხვა ენათაგან კალკირებული) შეიძლება გვეგონოს, დიაქრონიულ დონეზე ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისათვის საზოგადოდ ნიშანდობლივ მახასიათებლად გვევლინება.

საბოლოოდ, ძირითად ფონეტიკურ-ფონოლოგიურ, მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებათა ანალიზის შედეგად ვრწმუნდებით, რომ სვანური ქვეჯგუფის ექვსივე კილო — ბალსზემოურიც, ბალსქვემოურიც, დალურიც ანუ კოდორულიც, ლენტეხურიც, ჩოლურულიც და ლაშხურიც ტიპიურ ქართულ (ქართველურ) მეტყველებას წარმოადგენს. თითოეული მათგანი იმთავითვე სამწიგნობრო ენასთან და დანარჩენ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებთან მჭიდრო კავშირში ვითარდე-

ბა, ე.ი. ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ორგანული და განუყოფელი ნაწილია.

2.2.3. სვანური მეტყველება სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით. უმთავრესი, რაც სვანურ კილოთა თაობაზე სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით აუცილებლად უნდა ითქვას, ესაა: სვანეთის ბუნებრივ და სოციალურ პირობათა (მაღალმთიანი რელიეფი, ძნელად სავალი გზები, ადგილობრივ ფეოდალთა თუ თემ-საზოგადოებათა ხანგრძლივი ურთიერთქიშპი და ა.შ.) გამო, მის შემადგენელ ნაწილებს შორის ყოფითი კონტაქტის უწყვეტად შენარჩუნება წარსულში ძალზე ჭირდა ხოლმე. სწორედ ამან გამოიწვია ეგზომ პატარა კუთხეში¹ ექვსი, ერთიმეორისაგან საგრძნობლად განსხვავებული კილოური ერთეულის ჩამოყალიბება; ამავე მიზეზით, ნიშანდობლივი სხვაობანი რელიოზდება თითოეული კილოს ფარგლებშიაც — კილოკავთა, თქმათა, ქცევათა დონეზე, რაც, პრაქტიკულად, დიდად ართულებს (და, არაიშვიათად — შეუძლებელსაც კი ხდის) სემიკომუნიკაციას. იმავდროულად, სვანეთი ყოველთვის (მაშინაც კი, როცა პოლიტიკურად ერთიანი საქართველოს სახელმწიფო აღარ არსებობდა) მყარად ინარჩუნებდა მჭიდრო ურთიერთმავასხებლობით კავშირსა და უწყვეტ ენობრივ-ეთნიკურ ბმას საქართველოს დანარჩენ კუთხეებთან. სვანების დედაენა მუდამ იყო სამწიგნობრო ქართული, რომელიც დასაბამიდანვე ერთადერთ და უცვლელ ორიენტირს წარმოადგენდა კუთხური მეტყველებისათვის — სამწიგნობრო ენასა და ექვსივე სვანურ კილოს შორის ინტერფერენცია-კონვერგენციის პროცესი ბუნებრივი და უწყვეტი იყო; ამიტომაც, სვანეთში არ მიგვიღია იმგვარი ვითარება, როგორიც დღემდე დასტურდება, მაგალითად, დასავლეთ დაღესტანში, სადაც ჰომოგენური წარმომადგენლობის ანდიურ და დიდოურ თემებს, ერთიმეორისაგან იზოლირებულად არსებობის გამო, ვერ ჩამოუყალიბდათ საერთო-ეთნიკური ენა და ერთიანი თვითაღქმა.

¹ სვანეთის ფართობი დაახლოებით 6000 კვ. კმ-ს უდრის. მას ოდნავ აღემატება პალესტინის ავტონომია, ღაზას სექტორიანად (6020 კვ. კმ.).

მაშასადამე, სვანურ კილოთა, კილოკავთა, თქმათა და ქცევათა სიცოცხლისუნარიანობას ამჟამადაც ისე, როგორც ოდით-გან, განაპირობებს, უპირატესად, სამწიგნობრო ენასთან მჭიდრო და ბუნებრივი კავშირი, რაც გამოიხატება ინტერფერენცია-კონვერგენციის პროცესის უწყვეტობით. ისევე, როგორც სამეგრელოში და ლაზეთის იმ ნაწილში, რომელიც 1921 წლის შემდეგ კვლავინდებურად საქართველოს ფარგლებში დარჩა, სვანეთშიც, ადგილობრივი კილოები და ზოგადქართული სამწიგნობრო-ეროვნული ენა მხოლოდ ფუნქციურად იმიჯნება. აქვე დავეძნოთ იმასაც, რომ სწორედამც სამწიგნობრო-ეროვნული ენაა სვანურ ქვესისტემათა უმთავრესი შემაკავშირებელი — მის გარეშე, უდავოდ დიდად გაჭირდებოდა სვანურის, როგორც კუთხური მეტყველების მთლიანობის შენარჩუნება. სხვაგვარად თუ ვიტყვით, ზოგადქართულ სამწიგნობრო-ეროვნულ ენას სვანეთში დამატებით იმთავითვე ჰქონდა ერთგვარი კუთხური კოინეს ფუნქცია, რადგანაც თითოეული სვანური კილო, კილოკავი, თქმა თუ ქცევა ერთიმეორის მიმართ იმდენად შესამჩნევ სხვაობას ავლენს, რომ, კვლავაც გავიმეორებთ, დღესაც კი ძალზე ძნელდება რაიმე შუალედური ფორმის გამოძებნა.¹

¹ სხვათა შორის ამის ნათელი მაგალითია ეს ფაქტი: 2013 წელს, ნორვეგიელი ავანტიურისტის — ვინმე იან რიქარდ ბერუგის (ნორვ.: Jan Richard Bærug) რედაქტორობით გამოიცა წიგნი „ლუშნუ ბოფშრე ლიტერატურა“, სამწიგნობრო ქართულ, „სვანურ“, ინგლისურ და ნორვეგიულ ენებზე. თავი რომ დავანებოთ იმას, რომ წიგნის დასახელება სრული უაზრობაა („ლუშნუ ბოფშრე ლიტერატურა“ სიტყვასიტყვით ნიშნავს „სვანური ბავშვების ლიტერატურას“ და არა — „სვანურ საბავშვო ლიტერატურას“, როგორც რედაქტორს მიუჩნევია. „სვანური საბავშვო ლიტერატურა“ ბალსჰემოურ კილოზე იქნება ასე: ლუშნუ ბოფშრე ლიტერატურა, ბალსჰემოურ და დალურ ანუ კოდორულ კილოებზეც — ლუშნუ ბოფშრე ლიტერატურა; ლენტეხურად და ჩოლურულად იტყვიან: ლუშნუ ლებეფშე ლიტერატურა, ხოლო ლაშხურად კი — ლუშნუ ლე-ბოშუ ლიტერატურა), მისი მეტაენაც ძალზე უჩვეულო, ხელოვნური და შეცდომებით სავსეა; მაგალითად, წერია: „ლიტერატურულ ტექსტრე ავტორიშ სამგერთალ © ხეკუთენი მინსგა ავტორაშას“ (გვ.4), უფრო სწორი იქნებოდა: ლიტერატურულ ტექსტრე ავტორობაშ უფლება ხეკუთ-

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, **არათუ უზუსტობაა, არამედ — ფრიად არასერიოზულიცაა მტკიცება, თითქოსდა სვანური მეტყველება ქართველურ ფუძეენას გამოეყო ჩვენი წელთაღრიცხვის I საუკუნეში — არც ისტორიული და არც თანამედროვე სოციოლინგვისტური მონაცემები ამას არ ადასტურებს; ამასთან, როგორც უკვე აღინიშნა, სწორედ მათზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას ისიც, რომ უფრო გვიან გამოყოფის შემთხვევაშიც კი, თითოეული სვანური კილო, დიდი ალბათობით, განცალკევებულ ენობრივ სისტემად ჩამოყალიბდებოდა.** I საუკუნეს ჩვენს დღეებამდე 2000 წელზე მეტი აშორებს. ზოგადად, ამ ოდენობის დროის მონაკვეთში ჰომოგენური ენობრივი ერთეულები (თუ, რასაკვირველია, გაუძლებენ ისტორიის ქარტეხილებს და არ გაქრებიან) იმ დონემდე შეიძლება შეიცვალონ (**შეცვლით კი, აუცილებლად შეიცვლებიან!**), რომ მათი ჰომოგენურობა და, თუნდაც, შორეული ნათესაობა მკვლევართათვის სათუოდ იქცეს, რადგან უაღრესად გაძნელებს საერთო-საზიარო ელემენტებისა თუ მოვლენების ეტიმოლოგიზება და წარმოჩენა (მით უმეტეს — ისეთ შემთხვევაში, როცა დოკუმენტური წყაროე-

ვნის თხუმშვ ავტორწარს „ლიტერატურულ ტექსტთა ავტორობის უფლება ეკუთვნის თავად ავტორებს“ (თუკი ფრაზას გავმართავთ სახელდობრ ბალსქვემოური კილოს ბეჩოურ კილოკავზე — ბეჩოში 12 წლის განმავლობაში ცხოვრობდა ი.რ. ბერუგი). წიგნის შესავლის („სგაზალ“, გვ. 9) ენა არ ემთხვევა არცერთ სვანურ კილოს, ასევე სავსეა ფაქტობრივი უზუსტობებით: ნინწარ (ბეჩოურად მართებული იქნება: **ნენწარ „ენები“**), ქვეყნწარ (მართებული იქნება: **ქვეყანოლ „ქვეყნები“**), პოლიტიკოსწარ (მართებული იქნება: **პოლიტიკოსწარ „პოლიტიკოსები“**), ბოფშწარ ცახწარ (მართებული იქნება: **ბოფშწარცახწარ „ბავშვებთან ერთად“**) და მისთ. **ამ ტიპის უზუსტობები და შეცდომები წიგნის მეტაენაში გამოწვეულია იმით, რომ ჯერ ერთი, სვანეთში კუთხური მეტყველება სხვადასხვაგვარი და მრავალფეროვანია; მეორეც — შეუძლებელია (და საზიანოცაა, ნებისმიერი ენობრივი ერთეულისთვის!) წერითი ნორმების ისე სახელდასხლოდ დადგენა, როგორც ეს უცდია ი. რ. ბერუგს.** საყურადღებოა, რომ წიგნის გამოცემა დაუფინანსებია ნორვეგიის საელჩოს; არადა, ნებისმიერი ქვეყნის დიპლომატი მართებთ დაფიქრება, ვიდრე თავიანთი მოქალაქეების აკვიატებულ, ყოვლად უსარგებლო იდეებს აღტყინებით მხარს დაუჭერენ და ხორცს შეასხამენ.

ბიც არ მოგვეპოვება, წერილობითი ძეგლების სახით).¹ ნაკლებად შეიცვლება მხოლოდ ის ენობრივი ერთეული, რომელსაც გაყოფის პერიოდიდან მოყოლებული, უწყვეტი სამწიგნობრო ტრადიცია ექნება — როგორც ცნობილია, ნორმირებულობა და ნორმათა ხანგრძლივი ფუნქციონირება ენობრივ ცვლილებებს მნიშვნელოვნად ანელებს.

სვანურ კილოთა შემთხვევაში, აშკარაა არა მარტო ის, რომ მათ საერთო-ეროვნულ სამწიგნობრო ენასთან ბუნებრივი კავშირი არ დაუკარგავთ, არამედ, აგრეთვე — ისიც, რომ ის ფორმები, რომლებიც სვანურისათვის ამოსავალია, დღემდე უცვლელადაა დაცული სწორედ საერთო-ეროვნულ სამწიგნობრო ენაში. მაგალითად, ზემო სვანეთში — ბალს ქვემოთ, ერთ-ერთი თემის ადგილობრივი სახელწოდებაა **ბეჩვი**. ამ ტოპონიმში **ვი** ბგერათმიმდევრობა მომდინარეობს პალატალიზებული **ჟ** ხმოვნისგან; ლაშხურ კილოში, რომლისთვისაც პალატალიზებული ხმოვნები უცხოა, შემორჩენილა შუალედური — **უ** ხმოვნის პალატალიზებამდელი — ფორმა **ბეჩუ**, სამწიგნობრო ენაში კი ძველთაგან დღემდე დაცულია ამოსავალი — **ბეჩო**. ამ სახით ხსენებული ტოპონიმი პირველად XII საუკუნის წერილობით ძეგლებში დასტურდება. ნათელია, რომ სვანურ კუთხურ მეტყველებაში ბოლოკიდური **ო** ხმოვანი დროთა განმავლობაში დაევიწროებულა და **უ**-დ ქცეულა, შემდეგ — პალატალიზებულა, ბოლოს კი — დაშლი-

¹ ასევე, დავძენთ, რომ სავსებით შესაძლებელია, ჰომოგენური ენობრივი ერთეულები უფრო ნაკლებ დროშიაც გადასხვაფერდნენ უკიდურეს დონეზე; მაგალითად, თანამედროვე ბოშათა წინაპრებმა ისტორიული სამშობლო — ინდოეთი — დატოვეს IX-X საუკუნეებში. მათი უმეტესობა, ირანის და სომხეთის გავლით, ბიზანტიაში მოხვდა, ნაწილმა კი ახლო აღმოსავლეთის ანდა შუა აზიის ქვეყნებს მიაშურა. უკვე XV-XVI საუკუნეებიდან, ამ ხალხის ინდოარიული მეტყველება ტრანსფორმირდა სამ ძირითად ენად, რომელთაც ეწოდება **რომანი შიბ || რომანი ჩიბ, დომარონ და ყურბათი (ლული)**; პირველი ევროპელი ბოშების ენაა, მეორე — ახლოაღმოსავლელი ბოშებისა, მესამე კი (რომელიც ამჟამად თითქმის მთლად გაქრალა) — შუააზიელი და ავღანელი ბოშებისა. ამ ენებს საერთო-საზიარო მოცემულობები დღეისთვის მეტისმეტად მცირე აქვთ (ჰენკოკი, 1995:10-11).

ლა ვი მიმდევრობად. ეს ფონეტიკური პროცესები, მკაცრი ნორმატიულობის მიზეზით, სამწიგნობრო ენაში არ ასახულა; შესაბამისად, დღემდე შემორჩა თავდაპირველი ბეჩო ფორმა.¹

ამგვარად, თანამედროვე სვანური კილოები თვისობრივად ზუსტად იმგვარად მიემართება საერთო-ეროვნულ სამწიგნობრო ენას, როგორც სხვა დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემები — კუთხური მეტყველებები. სწორედ თვისობრივი მიმართების გამოა, რომ სვანურის დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემად კლასიფიცირება ერთმნიშვნელოვნად უმართებულოა: სოციოლინგვისტიკის ძირითად დებულებათა თანახმად, ორ ახლომონათესავე ენობრივ ერთეულს შორის შეიძლება არსებობდეს ჰომოგენურობის მაჩვენებელი ცვლილებრივი მიმართება, რომელიც გამოიხატება სენტენციით „*Mutatis mutandis*“ — აქ, ცხადია, იგულისხმება ის, რომ ცვლილი (*mutatis*) აღარ უნდა ჩაითვალოს ცვლადის (*mutandis*) განუყოფელ ნაწილად. თვისობრივი მიმართება, რომელიც ყოველთვის არსებობს ერთსა და იმავე ენობრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილებს შორის (და, ამდენად, ასევე ჰომოგენურობის მაჩვენებელია), გამოიხატება სენტენციით „*Pars totius*“ — აქ კი იგულისხმება სწორედ ის, რომ რაოდენ საგრძნობლადაც უნდა შეიცვალოს მთელის ნაწილი, მთლიანობა არ დაირღვევა იქამდე, სანამ მასა და დანარჩენ ნაწილებს შორის თვისებრივი მიმართება ცვლილებრივად არ იქცევა, ე.ი. მთელის ცვლილი ნაწილი ცალკე მთელად არ მოგვევლინება. უდავო ფაქტი, რომ სვანურ კილოებს იმთავითვე ჰქონდათ და აქვთ ერთადერთი ორიენტირი — საერთო-ეროვნული სამწიგნობრო ენა (ნორმა), სავსებით საკმარისი მტკიცებულებაა მათი ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისაგან განუყოფლობისა. იმავე ფაქტით მტკიცდება ისიც, რომ სვანური მეტყველება ვერაფრით ჩაითვლება მყიფე ანუ უორიენტირო სისტემად (თავისთავად კილოურ განგრძობილობად) — არც სინქრონიულად და არც

¹ ეტიმოლოგიურად, ბეჩო ნიშნავს „ღრუ ადგილს, ბუნავს“ (<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php>).

დიაქრონიულად, ვინაიდან ის ორიენტირი, რაც აქვს და აღრეც ჰქონდა, მისთვის ერთმნიშვნელოვნად ორგანულია.

2.3. წოვათუშური მეტყველება ქართულ (ქართველურ) და სხვა ენობრივ სისტემებთან მიმართებით. სუბსტრატისა და სუპერსტრატის საკითხი ცალკეულ ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში

2.3.1. წოვათუშური მეტყველების უმთავრესი მახასიათებლები. ერთ-ერთი ძირძველი ქართული ლოკალური თემის — თუშების ის ნაწილი, რომელსაც XIX საუკუნის II ნახევრამდე ეკავა მდ. ალაზნის სათავეში მდებარე წოვათის საზოგადოების სოფლები: წარო, ინდურთა, მოზართა, ეთელტა, ნაზართა, საგირთა, შავწყალა და ნადირთა, ტრადიციულად, წოვათუშებად იწოდება. XIX საუკუნის II ნახევრიდან, წოვათუშებმა თავიანთი საზოგადოების მიწები თანდათანობით დატოვეს¹ და კახეთში გადმოინაცვლეს: ჯერ — პანკისის ხეობაში, მერე კი — ალვანის ველზე. მათი უმეტესობა დღეს თავმოყრილია ახმეტის მუნიციპალიტეტის სოფ. ზემო ალვანში.² წოვათაში მხოლოდ ზაფხულობით ადიან. წოვათუშებიც ისევე, როგორც ჩადმის, პირიქითის, ფარსმისა და გომეწრის საზოგადოებების თუშები, ძველთაგანვე მეცხვარეობას მისდევენ. ზოგადად, ყოფა-ცხოვრებითა და ზნე-ჩვეულებებით, თუშთა სხვადასხვა საზოგადოებების წარმომადგენლები დიდად

¹ გადმოცემით, წოვათიდან აყრის მთავარი მიზეზები იყო ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა თავდასხმები, სტიქიური უბედურებები (წოვათის სოფ. საგირთა, რომლის მოსახლეობაც უფრო მრავალრიცხოვანი იყო, ვიდრე სხვა სოფლებისა, XIX საუკუნის 30-იან წლებში რამდენჯერმე დააზარალა წყალდიდობამ და ღვარცოფმა), აგრეთვე — მცირემიწიანობა (ცხვრისთვის საძოვრების უქონლობა) თუ, ზოგადად, ცხოვრების მკაცრი პირობები.

² პანკისის ხეობაში დარჩენილია წოვათუშთა თითო-ოროლა ოჯახი, რომელთა წარმომადგენლებს უკვე ქისტური (ე.ი. ჩეჩნური) თვითაღქმა აქვთ, დედაენადაც ჩეჩნურს მიიჩნევენ (ლაპარაკობენ ქისტურ კილოზე) და რწმენითაც, გასული საუკუნის დასასრულიდან მოყოლებული, მუსლიმანები არიან.

არ განსხვავდებიან არც ერთმანეთისგან და არც — დანარჩენ ქართველ მთიელთაგან.

წოვათუშების საშინაო სამეტყველო კოდს წარმოადგენს **წოვათუშური**, რომელიც, ერთი მხრივ, მჭიდროდ უკავშირდება ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემას, მეორე მხრივ კი — მრავალი საერთო და საზიარო აქვს ჩრდილო კავკასიის მკვიდრი, ურთიერთმონათესავე ეთნოსების — **ჩეჩნებისა** და **ინგუშების** მეტყველებებთან. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ ჩეჩნებიც და ინგუშებიც იბერიულ-კავკასიური წარმომავლობისანი არიან. როგორც ენით, ისე — ყოფა-ცხოვრებითა და ზნე-ჩვეულებებით ძალზე ახლოს დგანან ქართველებთან; თუმცაღა, წოვათუშებისგან განსხვავებით, დამოუკიდებელ ეთნოსებს წარმოადგენენ: არათუ ქართველთაგან, არამედ — ერთიმეორისგანაც განცალკევებულნი არიან თვითაღქმით (განსაკუთრებით — უკანასკნელი 100 წლის განმავლობაში). მათი სამწიგნობრო-ეროვნული ენები — ჩეჩნური და ინგუშური — როგორც ზემოთაც არაერთხელ აღინიშნა, ძალიან ახლოა ერთმანეთთან, მაგრამ ამჟამად თითოეული ცალკე, დამოუკიდებელი ეთნიკური თვითაღქმის საყრდენია.¹

წოვათუშების ეთნიკური თვითაღქმა მუდამ ქართული იყო და არის დღესაც. სწორედ აქედან გამომდინარე, წოვათუშთა საშინაო სამეტყველო კოდი იმთავითვე საერთო-ქართული (ქართველური) სამწიგნობრო-ეროვნული ენის საფარქვეშ, მასთან უმჭიდროეს კავშირში ვითარდებოდა და ვითარდება ჩვენს დროშიაც — ზუსტად ისე, როგორც ქართველთა დანარჩენი კუთხური მეტყველებები. ეს წოვათუშურისთვის იმდენად მნიშვნელოვანი მახასიათებელია, რომ დაუშვებელია მისი უგულვებელყოფა როგორც მეცნიერულ, ისე — არამეცნიერულ დონეზეც.

არადა, იმ პერიოდიდანვე, როცა წოვათუშური მეტყველების მეცნიერულად შესწავლა დაიწყო, ყურადღება გამახვილდა მის დამოკიდებულებაზე სახელდობრ ჩეჩნურის და ინგუშურის მი-

¹ დაახლოებით ისე, როგორც ესპანური და პორტუგალიური ან დანიური და ნორვეგიული („ბუკმოლი“).

მართ, ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან მჭიდრო კავშირი კი შედარებით გვიანდელ მოვლენად ჩაითვალა — რუსეთის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის ექსტრაორდინალურმა აკადემიკოსმა, **ფრანც ანტონ შიფნერმა** (გერმ.: **Franz Anton Schiefner**, რუს.: **Антон Антонович Шифнер**, 1817-1879) სანქტ-პეტერბურგში 1855 წელს გერმანულ ენაზე ჯერ წოვათუშურის მოკლე მიმოხილვა გამოაქვეყნა, ხოლო შემდეგ — 1859 წელს, გრამატიკული ანალიზი. პირველი წიგნის სათაური იყო „Kurze Charakteristik der Thusch-Sprache“ („თუშური ენის მოკლე დახასიათება“), მეორისა — „Versuch über die Thusch-Sprache oder die Khistische Mundart in Thuschetien“ („ცდა თუშური ენის ანუ თუშეთის ქისტური კილოს [გრამატიკული მიმოხილვისა]“). გერმანული წარმოშობის რუსი მკვლევარი სპეციალობით აღმოსავლეთმცოდნე-ფილოლოგი იყო, თუმცა არც ერთი იბერიულ-კავკასიური ენობრივი ერთეული არ იცოდა. ის არათუ საქართველოში, არამედ — ზოგადად, კავკასიაშიც კი არასოდეს ყოფილა: წოვათუშურის შესახებ მან იმსჯელა **იოზ** და **გიორგი ცისკარიშვილების** მიერ მომზადებული მასალების საფუძველზე, საკმაოდ ზედაპირულად.

დღევანდელი გადასახედიდან აშკარაა, რომ **რეალურად, შიფნერის, როგორც რუსი ჩინოვნიკის, მთავარი მიზანი იყო წოვათუშური მეტყველების უმთავრესი მახასიათებლების დამახინჯებული სახით წარმოჩენა (რუსეთის იმპერიის პოლიტიკური ინტერესების შესაბამისად) და სათანადო იდეოლოგიების შექმნა**. ეს მტკიცდება უპირველეს ყოვლისა იმით, რომ ორივე წიგნის სათაურში ფიგურირებს „თუშური“ და არა — „წოვათუშური“; გარდა ამისა, მეორე წიგნის სათაური ერთობ პროვოკაციულად ჟღერს: წოვათუშური a priori გამოცხადებულია „თუშეთის ქისტურ კილოდ“ — **მკვლევართათვის აუცილებელი ობიექტურობა რომ გამოეჩინა, შიფნერს უნდა დაეწერა, რომ წოვათუშებს არასოდეს ჩაუთვლიათ თავი ქისტებად (ამას უთუოდ შეიტყობდა თუნდაც იმავე ი. და გ. ცისკარიშვილებისაგან) და, ამდენად, მათი მეტყველებაც ვერაფრით იქნებოდა „ქისტური**

კილო“.¹ ამის მაგივრად, მან დაამკვიდრა ასეთი იდეოლოგემა: „[წოვა]თუშები გენეტიკურად ჩეჩნების და ინგუშების განაყოფი ტომია, რომელმაც ისტორიულად და კულტურულად ქართველთა გავლენა განიცადა და შეითვისა ქართული ენა“, რაც, სხვათა შორის, ჩვენს დროშიც ფართოდაა მიღებული რუსეთში.

გასული საუკუნის 40-იან წლებში, წოვათუშური მეტყველება უშუალოდ ადგილზე (სოფ. ზემო ალვანსა და თუშეთში — ტბათანაში) იკვლია და კვლევის შედეგები 1953 წელს, რუსულ ენაზე საკმაოდ სოლიდური მონოგრაფიის სახით გამოაქვეყნა მომავალში საყოველთაოდ ცნობილმა ჩეჩენმა ენათმეცნიერმა **იუნუს დე-შერიევმა** (1918-2005). სწორედ მან დაამკვიდრა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში ტერმინებად „Бацбийский язык“ (ქართულად: „ბაცბური ენა“) და „Бацбийцы“ („ბაცბები“), წოვათუშური მეტყველებისა და წოვათუშების მნიშვნელობით.²

ხაზგასმით გვსურს აღვნიშნოთ, რომ **ი. დეშერიევს ანტი-ქართულ განწყობასა და ფ. ა. შიფნერივით არაობიექტურობას**

¹ ფ. ა. შიფნერი წიგნში „Versuch über die Thusch-Sprache oder die Khistische Mundart in Thuschetien“ წერს: „თუშური ენის სახელით ჩვენ ვიხსენიებთ იმ ქისტური ტომის კილოს, რომელიც სახლობს უპირატესად თუშეთში, წოვათას საზოგადოებაში და რომელმაც, ჩამოსახლებიდან მოყოლებული, განიცადა ამ მხარის ქართული მოსახლეობის გავლენა. დღეს ეს ენა ჟღერს ისევე, როგორც ქართული, ოღონდ აქვს რამდენიმე განსხვავებული ბგერაც და შეიცავს უცხო სიტყვებს“ („Mit dem Namen Thusch-Sprache bezeichnen wir die Mundart des hauptsächlich in der Gemeinde Tzowa in Thuschetien sesshaften khistischen Stammes, der seit seiner Einwanderung nach und nach einem starken Einfluss der georgischen Bevölkerung dieser Gegend unterworfen gewesen ist. In ihrer jetzigen Gestalt bietet diese Sprache ungefähr dieselben Laute dar, als das Georgische und hat nur wenige der letztem Sprache fremde“, გვ. 7).

² აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ ამ ტერმინებს საფუძვლად უდევს საკუთარივე წოვათუშური თემონიმი **ბაცბი** „წოვათუშები“, რომლის მხ. რიცხვის ფორმაა **ბაცა-ვ** „წოვათუში მამაკაცი“ ან/და **ბაცა-მ** „წოვათუში ქალი“. კუთხური თემონიმის ოფიციალურად გააქტიურება პოლიტიკური მიზნებით იყო ნაკარანხევი — ხაზი უნდა გასმოდა წოვათუშთა განცალკევებულიობას/განსხვავებულობას დანარჩენ ქართველთაგან.

ნამდვილად ვერ დავწამებთ¹ — ის დიდად ერუდირებული და მრავალმხრივი კომპეტენციების მქონე ენათმეცნიერი იყო; თუმცა, საბჭოთა ენათმეცნიერებაში იმხანად გაბატონებულ სტერეოტიპებს ვერც მან დააღწია თავი. თანაც, როგორც ეთნიკურმა ჩეჩენმა, პირველ რიგში შენიშნა და გაითვალისწინა წოვათუშური მეტყველების ის თავისებურებანი, რაც საერთო და საზიაროა ჩეჩნურთან ან/და ინგუშურთან, ხოლო ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან საერთო-საზიარო მოვლენები კი, უმთავრესად, შეუმჩნეველი დარჩა (მით უმეტეს, რომ ქართულ ენასაც ვერ ფლობდა კვლევა-ძიებისათვის საჭირო დონეზე).

ნიშანდობლივია, რომ ი. დეშერიევმა ქართულთან საერთო ლექსიკა უბრალო ნასესხობებად მიიჩნია, რადგანაც ეჭვი არ ეპარებოდა წოვათუშური მეტყველების არაქართულ (არაქართველურ) წარმომავლობაში. სწორედ აქედან გამომდინარე, მან ველარ შენიშნა წოვათუშურის მეორე მნიშვნელოვანი მახასიათებელი: **ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისა და ჩეჩნურ-ინგუშური დი-ასისტემის ელემენტები დიაქრონიულ დონეზე დაახლოებით 60/40 ეფარდებოდა ერთიმეორეს, სინქრონიულ დონეზე კი ქართულის (ქართველურის) ხვედრითი წილი გაზრდილია და უფრო და უფრო იზრდება.** მაშასადამე, ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან საერთო-საზიარო ფონეტიკური და მორფოლოგიური მოვლენები, მორფემები თუ

¹ ჩეჩენთა და ინგუშთა 1944 წლის დეპორტაციის დროს, ი. დეშერიევს — მაშინ მოსკოვის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ასპირანტს — სამოქალაქო უფლებების ჩამორთმევისა და შუა აზიაში გასახლების საფრთხე დაემუქრა. ნაცნობებმა ურჩიეს, სასწრაფოდ წასულიყო თბილისში და საშველად აკად. არნ. ჩიქობავასათვის მიემართა. მართლაც ასე მოიქცა. არნ. ჩიქობავამ გულთან ახლოს მიიტანა ახალგაზრდა ჩეჩენი მეცნიერის გასაჭირი — მისი დახმარებით, ი. დეშერიევს შეუცვალეს პასპორტი, თბილისში გააფორმეს ასპირანტად და მივლინებით (სინამდვილეში — თავის შესაფარებლად) გაგზავნეს ტბათანაში, მეცხვარეებთან. მადლიერ ი. დეშერიევს არასოდეს დავიწყნია დიდი ქართველი მეცნიერის გაწეული სიკეთე. მან ეს ამბავი გასული საუკუნის 80-იანი წწ. შუახანებში — აკად. არნ. ჩიქობავას გარდაცვალების შემდეგ — თავადვე უამბო პროფ. თ. გვანცელაძეს.

ლექსემები არ შეიძლება ჩავთვალოთ უბრალოდ გავლენის შედეგად ან/და ნასესხობებად — თითოეული მათგანი წოვათუშური მეტყველების ორგანულ თავისებურებასა და კუთვნილებას წარმოადგენს.

მაგალითად: საყურადღებოა, რომ წოვათუშურში ზოგჯერ დასტურდება ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისთვის დამახასიათებელი ბგერათშესატყვისობები: **ჭად** „ჭდე“ — ამ ფორმაში აშკარად ჩანს **ე : ა** შესატყვისობა (**ჭად** < ***ჭდა**, ხმოვნის მეტათეზისით), **გოჩნა-დ-დ-არ** „აღერსი“ — ამ ფორმაში კი ადვილად ამოსაცნობია **კოცნა** ლექსემა (ვითარებით ბრუნვაში), ოღონდაც **ც : ჩ** შესატყვისობით (და თავკიდური თანხმოვნის გამჟღერებით) და ა.შ. ასევე: სემანტიკურად ერთი და იგივე, ინტენსიურობის გამომხატველი ნაწილაკი ფხოური ქვეჯგუფის ჩადმათუშურ კილოში რეალიზდება **-წ** სახით (**იცი-წ-ავ, შე დასალეველოვ?!..** „ხომ [მაინც] იციო, შე ოხეროო?!..“), ხოლო წოვათუშურში — **-ჭ** სახით (**ბედცბრათ ამბუჲ ძარ ხეცე-ჭ ჰაონ?!** „წოვათუშურად საუბარი ხომ [მაინც] იცი შენ?!“); მაშასადამე, გვაქვს **წ : ჭ** ბგერათშესატყვისობაც.

ამავდროულად, ღირსსაცნობია ისიც, რომ წოვათუშურ მეტყველებაში, ტრადიციულად, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის მსგავსად, იბერიულ-კავკასიური ტიპის ყრუმკვეთრი ხშულების დისტრიბუცია უფრო ფართოა: აღნიშნული თანხმოვნები გვხვდება სიტყვის თავშიც, შუაშიცა და ბოლოშიც; მაგალითად: **წეგე^ნ** „წითელი“, **დეწარ** „ნდომა“, **ჰააჭარ** „ყურება“, **ჭოჭ** „პირი“, **დოკდაწი^ნ** „გულზვიადი“, **ცარკ** „კბილი“ და ა.შ. ასეთი ვითარება ამოსავალია; ჩეჩნურსა და ინგუშურში რეალიზდება **მეორეული ვითარება**: ყრუმკვეთრი ხშულები გვხვდება მხოლოდ სიტყვის თავში (მაგალითად: **წმე^ნ** „წითელი“, **ჰაბა^ნ** „ნაწნავი“...), სიტყვის შუაში — მეტისმეტად იშვიათია (თუ არის, გაორმაგებული ანუ გემინატი ვარიანტისგან მომდინარეობს: **დატა^ნ** (ჩეჩნ.), **დატა^ნ** (ინგუშ.) „გახლეჩვა; გასკდომა“...), ხოლო სიტყვის ბოლოს საერთოდ აღარ იჩენს თავს. წოვათუშურის მონაცემებთან შედარება ცხადჰყოფს, რომ ჩეჩნურსა და ინგუშურში ყრუმკვეთ-

რი ხშულები სიტყვის შუაში და ბოლოში გამჟღერებულან: **დეწარ** — **დექძარ** „ნდომა“, **ჰააჭარ** — **ჰააჭარ** || > **ჰააჭარ** „ყურება“, **დოკ** — **დჟოკ** „გული“ და ა.შ. ამგვარი მიმართება ბევრ მკვლევარს შეუნიშნავს, თუმცაღა აქამდე არავის გაუმახვილებია ყურადღება შემდეგ ნიუანსზე: **წოვათუშურ მეტყველებაში ამოსავალი ვითარების პრაქტიკულად უცვლელად შემონახვა განაპირობა სწორედ ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან მჭიდრო კავშირმა (და არა — ოდენ კონტაქტმა).**

მორფოლოგიაშიც ასევე, ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან მჭიდრო კავშირმა (და არა — ოდენ კონტაქტმა) განაპირობა წოვათუშური მეტყველებისთვის განსაკუთრებით დამახასიათებელი ერთი ფაქტი: **ასპექტის გამოხატვა ზმნისწინით.** ამასთან, საყურადღებოა, რომ ზმნისწინი შეიძლება იყოს ქართულთან (ქართველურთან) ანდა ჩეჩნურ-ინგუშურთან საერთო; მაგალითად: **ხატოდ-დ-არ** „ხატვა“ — **და-ხატოდ-დ-არ** „დახატვა“, **ლანძლოდ-დ-არ** „ლანძღვა“ — **გა-ლანძლოდ-დ-არ** „გალანძღვა“ ... აგრეთვე: **თეფზ-ა-რ** „რტყმა, კვრა“ — **დაჰა თოხ-ა-რ** „დარტყმა; დაკვრა“, **ვ-ან-ა-რ** „[წა]სვლა“ — **ჰაალო ვ-ან-ა-რ** „ასვლა“ ... საილუსტრაციოდ მოვიხმობთ ფრაზებსაც: **ას თხა ხაჯნასჲ დენცჰაა ხატოდ-დ-ინ-ა-ს, ჰაა ჯე^ნ ვუხ დ-ო-რ-ას?! „მე დღეს დავჯექი და მთელი დღე ვხატე, აბა სხვა რა მექნა?!“** და: **განა, ვუხ და-ხატოდ-დ-ინ-აჰა? „აბა, რა დახატე [ეგეთი]?“; ესე მე ბუზკანტ თეფზორო ფსტუჲნო მიჩე მა?.. — ის ბუზკანტ დაჰა-გე თოხინე, ჩუჲჰა მახენო „აქ რომ გარმონს უკრავდა, ის ქალი სად არის?.. — ეგ გარმონი კი დაუკრავს უკვე და შინ[აც] წასულა“...**

ჩეჩნურ და ინგუშურ ენათაგან განსხვავებით, წოვათუშურ მეტყველებას მყოფადი ღროის გადმოსაცემად საგანგებო ზმნური ფორმა არ გააჩნია (იმნაიშვილი, 1954:330-332); შესაბამისად, ამ ფუნქციითაც, ზოგადქართული (ქართველური) წესის თანახმად, აწმყოს ფორმას ზმნისწინს ურთავს: **ას ჟაგნო და-წერად-დ-ო-ს** „მე წიგნს დავწერ“, **ოჯუს პიანინო დაჰა ცო თოხ-ო** „ის პიანინოს არ დაუკრავს“ და ა.შ. შდრ.: **ას ჟაგნო წერად-დ-ო-ს** „მე წიგნს ვწერ“, **ოჯუს პიანინო ცო თეფზ-ო** „ის პიანინოს არ უკრავს“ ... აღ-

სანიშნავია, რომ **თეფხ-ა-რ** „რტყმა, კვრა“ ფორმა თავისთავად უსრული ასპექტისაა, **თოხ-ა-რ** „[და]რტყმა; [და]კვრა“ კი — სრულისა, მაგრამ ამ უკანასკნელს მაინც უნდა დაერთოს ზმნისწინი — განსაკუთრებით მაშინ, როცა მყოფადი დრო იგულისხმება.

ნიშანდობლივია კიდევ ერთი რამ: ხოლმეობითი მწკრივის საწარმოებლად, როგორც წესი, სრული ასპექტის ზმნათა ნამყო უსრულის ფორმებს ზმნისწინი ერთვის ხოლმე: **დაროს ტირინე გა-ლანძლოდ-მ-ო-რ** „დარო ტირინეს გალანძლავდა“, **ელისოს პიანიწ დაჰა თოხ-ო-რ** „ელისო პიანიწს დაუკრავდა“ და მისთ. იმ შემთხვევაში, თუ თავისთავად უსრული ასპექტის ზმნის ნამყო უსრულის ფორმას დაერთო ზმნისწინი, მიიღება სემანტიკურად ოდნავ განსხვავებული ყალიბი: **ელისოს პიანიწ დაჰა თეფხ-ო-რ** „ელისო პიანიწს [ხშირად] დაუკრავდა ხოლმე [ადრე]“ — წოვა-თუშების ცნობით, ასე მეტად იშვიათად იტყვიან.

ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან მჭიდრო კავშირით განპირობებული მოვლენები განსაკუთრებით თავს იჩენს სინტაქსში. უპირველეს ყოვლისა, მხედველობაში გვაქვს წმინდა ქართულ (ქართველურ) ყაიდაზე განვითარებული ჰიპოტაქსი: **თედოს ალ'ი მე, თხა ლამუფა სოე ვაღოსეწ** „თედომ თქვა, რომ დღეს მთაში მეც მოვდივარო“; **გარი, ესეჰა ლიბ, ის ჰაოგო მე ღოჯ და!..** „აბა, მომეცი აქ, ეგ ჯოხი რომ გაქვს!..“; **ო მემცხორე, მენხუფოვანე იშტიჰ ალ'ი თხოგო, ჩაღმართოვ-გე-ლ ვარ** „ის მემცხვარე, რომელმაც ეგრე გვითხრა ჩვენ, თითქოს ჩაღმათუში უნდა ყოფილიყო“; **მიჩანე ო ლელე, ოსილდა ლობათ ვად** „საითაც იგი დადის, იქითგან წავიდეთ ჩვენ[ც] (მე და შენ)“ და მისთ. ჩეჩნურსა და ინგუშურში, როგორც საყოველთაოდაა ცნობილი, ჰიპოტაქსი არაა განვითარებული და დამოკიდებულ წინადადებათა მაგივრობას საგანგებო, საგარემოებო ნაწილაკებდართული ზმნური ფორმები ეწევა; ამ მხრივ, ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენს ჩეჩნური ენის ქისტური კილო, რომელშიც, **ქართულთან კონტაქტის (და არა — მჭიდრო კავშირის) შედეგად**, ჰიპოტაქსის განვითარების ჩანასახები შეიმჩნევა (იმნაიშვილი, 1948:73-84): **ჰან-ჰე ლულუჰ დინჰ, ჰჰ დიქ სჰ ვუ** „ვინც ეს საქმე გააკეთა, ის კარგი

კაცია“, **სჷონ ხდე, მე ცჷო ქედღათ ხოთთო** „მე ვიცი, რომ ის წიგნს კითხულობს“; **ჯუძე 'იშთულ მეთთიგ აჷ, მე სჷგ გონჷლურგვანც** „აქ ისეთი ადგილია, რომ კაცს არ ეცხოვრება“ — ეს ფრაზები ჩაწერილია დ. იმნაიშვილის მიერ პანკისის ხეობაში, გასული საუკუნის 30-იან და 40-იან წლებში; მათზე დაყრდნობით, მკვლევარი ასკვნის: „რთული დამოკიდებული წინადადების გადმოცემის ძველი საშუალებანი (აბსოლუტივები, მიმღეობები და სხვა) პანკისის ქისტურში უფროა გამოყენებული, ვიდრე ბაცბურში; **როგორც ჩანს, რთული დამოკიდებული წინადადება პანკისის ქისტურში უფრო გვიანაა ჩამოყალიბებული, ბაცბურში — უფრო ადრე**“ (იმნაიშვილი, 1948:81; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

ამ დასკვნის მართებულობა მტკიცდება შემდეგი ფაქტით: როდესაც ზემოთ მოყვანილ ფრაზებს პანკისის ხეობაში ქისტ მთქმელებთან ვამოწმებდით, მათ დარწმუნებით განგვიცხადეს, რომ ქისტურ კილოზე იმავე ფრაზებს სხვაგვარად უფრო ხშირად იტყოდნენ; მაგალითად, სოფ. ომალოს მკვიდრმა მაკა წინწალაშვილმა (პროფესიით — პედაგოგმა) ისინი ამგვარად შეასწორა: **დე ღულუჷ დინარგ დიქ სჷგ ვუ** — სიტყვასიტყვით: „ეს საქმე გამკეთებელი კარგი კაცია“; **სჷონ ხდე, ცჷო ქედღათ ხოთთჷედღ** — სიტყვასიტყვით: „მე ვიცი, მან წიგნი რომ-კითხულობს“; **ჯუძე სჷგ გონჷლურგვანცუ მეთთიგ აჷ** სიტყვასიტყვით: „აქ კაცი ვერ-საცხოვრებელი ადგილია“. ამასთანავე, აღნიშნა, რომ დ. იმნაიშვილის მიერ ჩაწერილი ფორმებიც სავსებით დასაშვები და არანაკლებ ხშირია ამჟამადაც; წოვათუშ მთქმელებს კი რთული დამოკიდებული წინადადების ასაგებად აბსოლუტივები, მიმღეობები ან/და საგარემოებო ნაწილაკებდართული ზმნური ფორმები არც ერთხელ არ გამოუყენებიათ — მათთვის, ერთადერთი და ბუნებრივი იყო მხოლოდ და მხოლოდ წმინდა ქართულ (ქართველურ) ყაიდაზე გამართული ფრაზები, სათანადო კავშირებითურთ.

რალა თქმა უნდა, ამგვარი მოვლენები, ზოგადად, ადასტურებს იმას, რაც ზემოთ უკვე ითქვა, ამჯერად კი რამდენადმე სხვაგვარად გავიმეორებთ: **ერთიმეორისგან უნდა გაირჩეს ენობრივი კავშირი და ენობრივი კონტაქტი: წოვათუშური მეტყველებისა და**

ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის მჭიდრო, უწყვეტი კავშირის ფონზე აშკარაა ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებათა სრული იგივეობა, ხოლო ჩეჩნურის ქისტური კილოსა და ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის მჭიდრო, უწყვეტი კონტაქტის ფონზე — ასევე აშკარად შესამჩნევია ქართულის (ქართველურის) გავლენა უბირატესად სინტაქსში. ამასთან დაგვიჩნთ იმასაც, რომ რთული დამოკიდებული წინადადების წმინდა ქართული (ქართველური) წყობა ან/და წარმოება წოვათუშური მეტყველებისათვის როდისმე მაინც უცხო რომ ყოფილიყო, საკუთარი კავშირები არ ექნებოდა; არადა, ფაქტია: წოვათუშურისთვის ბუნებრივია დამოკიდებულ წინადადებაში კავშირები: მე „რომ“, დახმე „რადგან“... (იმნაიშვილი, 1948:71-72), ჩეჩნური ენის ქისტურ კილოში კი ამავე ლექსემების შესატყვისი და ანალოგიური ფუნქციების მქონე მე და დეზ ფორმები გვხვდება მხოლოდ ომალოურ კილოკავში (იქვე, გვ. 80-81). არც ერთ სხვა ჩეჩნურ (ან/და ინგუშურ) ქვესისტემაში ეს ან/და ამგვარი ფუნქციის მქონე სხვა კავშირები საერთოდ არ დასტურდება. საფიქრებელია, რომ სოფ. ომალოს კილოკავში ისინი სწორედაც წოვათუშური მეტყველებიდან უნდა იყოს შესული.¹

ამდენად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ საკმაოდ შორი წარსულიდან მოყოლებული, დღემდე წოვათუშურ მეტყველებას წამითაც კი არ უარსებია ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისგან განცალკევებით. ამიტომაც, საერთო-ეროვნულ სამწიგნობრო ქართულ ენას ზუსტად ისევე მიემართება, როგორც ყველა დანარჩენი ქართული (ქართველური) ქვესისტემა-

¹ წოვათუშ მთქმელთა გადმოცემით, პანკისის ხეობის სოფლებში — ბირკიანსა და ომალოში ჩეჩნეთის მთიანი თემებიდან გადმოსულ ქისტებზე აღრე, თუმეთის წოვათის საზოგადოებიდან ჩამოსული წოვათუშები დასახლდნენ. მათმა უმეტესობამ მოგვიანებით — ქისტების გადმოსვლის შემდგომ — თანდათან, სოფ. ზემო ალვანში გადაინაცვლა, რადგან იქ უფრო კარგი საძოვრები იყო, მაგრამ ნაწილი (ვინც ქისტზე იყო დაქორწინებული ან/და სხვა მხრივ ენათესავებოდა ქისტებს) პანკისშივე დარჩა და, დროთა განმავლობაში, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სავსებით გაქისტდა. დღეს, მათ ქართულ (წოვათუშურ) წარმომავლობაზე გვარსახელიდა მიუთითებს.

ბი. იმავდროულად, უდავოდ ანგარიშგასაწევი მოცემულობაა ისიც, რომ წოვათუშური მეტყველება ქართულ (ქართველურ) ელემენტებთან ერთად მრავლად შეიცავს ჩეჩნურთან ანდა ინგუშურთან საერთო-საზიარო ელემენტებსაც, თუმცაღა მიმართებით არანაირად არ მიემართება არც ერთსა და არც მეორეს. მაგანი, შესაძლოა, შემოგვედაოს: ერთი მხრივ — ჩეჩნურსა და ინგუშურს, მეორე მხრივ კი — წოვათუშურს შორის არსებობს „*Mutatis mutandis*“ ცვლილებრივი მიმართებაო, მაგრამ მისი შეხედულება მცდარი იქნება: ერთი მხრივ — ჩეჩნურისა და ინგუშურის, მეორე მხრივ — წოვათუშურის ჰომოგენურობა *a priori* არ მიუთითებს იმაზე, რომ მათ შორის რაიმე მიმართება უნდა არსებობდეს. გამოწვლილვითი კვლევა-ძიების შედეგად მტკიცდება საპირისპირო: მაშინ, როცა ჩეჩნური და ინგუშური თავ-თავიანთი გზით განვითარდნენ და ცალკეულ ეთნოსთა ენებად ჩამოყალიბდნენ, წოვათუშურმა უფრო და უფრო გააღრმავა კავშირი ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან და ეთნიკურ ქართველთა ერთ-ერთი ლოკალური თემის საშინაო სამეტყველო კოდად დარჩა. ამასთან დაკავშირებით, ღირსსაცნობია, რომ ბოლოდროინდელი ეთნოლოგიური და ისტორიული კვლევებიც ნათლად წარმოაჩენს ჭეშმარიტებას: წოვათუშთა სოციუმი დასაბამიდანვე ქართული სამყაროს განუყოფელი ნაწილი იყო და ზუსტად ასევეა დღესაც (თოფჩიშვილი, 2010:154-162; შაფხელიშვილი, 2022:11-51).

მაშასადამე, წოვათუშური მეტყველების ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისგან განცალკევება ფრიად უმართებულო და არამეცნიერულია. ვფიქრობთ, უდავოდ გასაზიარებელია პროფ. თ. გვანცელაძის შეხედულება იმის თაობაზე, რომ წოვათუშური უნდა ჩაითვალოს ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ასოცირებულ ქვესისტემად (გვანცელაძე, 2005:609). ჩვენი მხრივ, დავძენთ: იმავდროულად, წოვათუშური წარმოადგენს ერთგვარ მაკავშირებელ რგოლს ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასა და ნახურ (ჩეჩნურ-ინგუშურ) ენობრივ დიასისტემას შორის, ანუ სიმბოლურად განასახიერებს ოდინდელ იბერიულ-კავკასიურ ერთობას.

2.3.2. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ტოპონიმის თავისებურებათა შესახებ. კავკასიონის მთავარ ქედს გადაღმა

მდებარე ძირძველი ქართული კუთხეების — **თუშეთის, პირიქითა ხევსურეთისა** და **ხევის** ტოპონიმია, ზოგადად, ქართულია (ქართველურია); იმავედროულად, თავს იჩენს ისეთი ელემენტებიც (ძირ-ფუძეები თუ ფორმანტები), რომელთაც ზოგი მკვლევარი სხვა ენობრივ სისტემებს (კერძოდ — ჩეჩნურსა და ინგუშურს) უკავშირებს. ეს დაკავშირება, როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, აბსოლუტურად უარგუმენტოა.

იდეოლოგემა, რომლის მიხედვითაც ქართველები საქართველოს ტერიტორიაზე თითქოს არაავ-ტოქთონი ანუ სხვა მხრიდან მოსული ეთნოსი ვართ, ხოლო ჩვენ მოსვლამდე კი აქ მკვიდრობდნენ აფხაზურ-ადიღეური და ნახური (ჩეჩნურ-ინგუშური) ტომები, ჯერ კიდევ XIX საუკუნის II ნახევარში შეიმუშავეს სანქტ-პეტერბურგში, XX საუკუნის 10-იანი წლებიდან კი „ობიექტურ რეალობად“ შემოგვასაღა ნ. მარმა: ასე, მაგალითად, მან 1913 წელს გამოაქვეყნა სტატია „ენათმეცნიერული მოგზაურობიდან აფხაზეთში (ეთნოლოგიური საკითხების თაობაზე)“ (რუს.: Из лингвистической поездки в Абхазию. [К этнологическим вопросам]), რომელშიც მთელი დასავლეთი საქართველო აფხაზეთა (აფსუათა) ოდინდელ სამკვიდროდ გამოაცხადა და ქ. **ქუთაისის** ძირ-ფუძეც აფხაზური ენის (აფსგუა ბგზშა) მეშვეობით „ახსნა“: „თანამედროვე ქართული დასახელება **ქუთ-ა-ი-ს-ი** წარმოადგენს **გაქართულებულ სახეობას** არამარტო ნათესაობითი ბრუნვის **-ის** დაბოლოებით, არამედ ასევე — **-ათ** სუფიქსითაც, რამდენადაც ძველი ქართული ფორმაა **ქუთ-ათ-ის-ი**; აქედანაა პროკოფისეული Κουτατίσιον; რაც შეეხება ფუძეს — **ქუთ- ან ქუთ-ა ქართულად არაფერს ნიშნავს... აფხაზურად კი, მართლაც, ქვთა (ა-ქვთა) ნიშნავს „დასახლებას“**¹ (მარი, 1913:323; ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).

¹ „Наличное грузинское название Quθ-a-is-i представляет огрузинившийся вид не только окончанием род. падежа -is, но и суффиксом -aθ, так как древне-грузинский вид названия - Quθ-aθ-is-i, отсюда еще у Прокопия - Κουτατίσιον; что касается основы Quθ или Quθa, по-грузински она ничего не означает... действительно, на абхазском qəθa (a-qəθa) означает «селение»“ — ციტატა მოგვყავს ამჟამინდელი რუსული ორთოგრაფიით.

1916 წელს გამოქვეყნდა ნ. მარის მორიგი სტატია: „იაფეტურ ხალხთა კავკასიის სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ გადაადგილების ისტორიისათვის“ (К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа), რომლის 1394-ე და 1395-ე გვერდებზეც, შავით თეთრზე წერია შემდეგი: „ქართველებმა (ე.ი. ფშაველებმა, უღელტეხილს იქით და მის ჩრდილოეთით კი — მოხევეებმა და ხევსურებმაც) აქ [აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში] წინ წაიწიეს უფრო მეტად, ვიდრე კავკასიონის მთიანეთის სხვა რომელიმე ნაწილში. **ნათელია, რომ ქართველებმა შეავიწროვეს წინამორბედი ტომები... მე უკვე აღარც ვსაუბრობ იმის შესახებ, თუ რაოდენ დიდ გავლენას ახდენს ქართული ენა თუშურ ენაზე, რომელიც ჩეჩნურის სახესხვაობას წარმოადგენს. თუშური ძლიერ დაუზიანებია ქართული ენის გავლენას. ის, თუკი შეიძლება ასე ითქვას, მოშოობილია: სიტყვათა არანაკლებ ერთი მესამედი მაინც ქართულიდან აქვს ნახესხები. თუში ხალხის ერთი ნაწილი ორენოვანია — ლაპარაკობს მშობლიურ თუშურ ენაზე და შეთვისებულ ქართულ ენაზე, მეორე ნაწილი კი, რომელმაც მთლად დაივიწყა მშობლიური მეტყველება, ლაპარაკობს ქართული ენის განსაკუთრებულ — თუშურ კილოზე. არ ვმაღავ, რომ თვით ქართველი მთიელები, მათ შორის — ხევსურები და ფშაველები, ასევე ჩეჩენი ხალხის გაქართველებულ განშტოებებად მესახება“¹ (ხაზგასმა ჩემია — მ.ლ.).**

¹ „Грузины в лице пшавов, а выше на перевале и за перевалом на севере в лице хевцев и хевсуров здесь, по этому именно пути, продвинулись далее, чем в какой либо части Кавказского хребта. Ясное дело, что грузинидами были оттеснены их предшественники... Я уже не говорю о влиянии грузинского на тушинский язык, также представляющий собою чеченский. Тушинский сильно разрушен влиянием грузинского языка; лексически он, если можно так выразиться, задушен: не менее двух третей его слов - грузинские; одна половина тушинского народа двуязычна, говорить на родном тушинском и на усвоенном грузинском, другая половина совершенно утратила родную тушинскую речь, говорит на особом тушинском говоре грузинского языка. Не скрою, что и грузинские горцы, в числе их хевсуры и пшавы мне сейчас представляются такими же грузинизованными племенами чеченского народа“ — ციტატა მოგვყავს ამჟამინდელი რუსული ორთოგრაფიით.

ნ. მარის მოსაზრებები ერთმნიშვნელოვნად პროვოკაციული იყო და მეცნიერებასთან საერთო არაფერი ჰქონდა; ამიტომ, დამამტკიცებელი არგუმენტების მოყვანით მას თავი არ შეუწყუხებია. რალა თქმა უნდა, ქუთაისის ეტიმოლოგია აფხაზური ენის მეშვეობით ვერანაირად აიხსნება, ვინაიდან XVII საუკუნის II ნახევრამდე საქართველოს ტერიტორიაზე კომპაქტურად არსად (მათ შორის — არც დღევანდელ აფხაზეთში) ცხოვრობდა ის ხალხი, რომელსაც ამჟამად „აფხაზების“ სახელით ვიცნობთ (გვანცელაძე, 2010:368-380); თვით ისეთ კუთხეშიც კი, როგორიცაა აფხაზეთი, ისტორიული ონომასტიკა მთლიანად ქართულია (კეკუა, 2022:9-15). **გასული საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოდან მოყოლებული, უკვე ნათლად გამოჩნდა, რეალურად რისთვის იყო გამიზნული ნ. მარის „ეტიმოლოგიური წიაღსვლები“.** დავძენთ იმასაც, რომ რუსთაგან ოკუპირებული აფხაზეთის კოლაბორაციონისტული ხელისუფლება ნ. მარს კვლავინდებურად დიდ პატივს მიაგებს. უშუალოდ რუსეთშიაც ასევეა: ნ. მარის ნაშრომები მაღალი მეცნიერული ღირებულების მქონედ მიიჩნევა.

1978 წელს, იმჟამინდელი ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ-ის დედაქალაქ გროზნოში გამოიცა ცნობილი ჩეჩენი მხარეთმცოდნის, ფოლკლორისტის, მხატვრისა და აშუღის — **აჰმად სულეიმანოვის** (1922-1995) ნაშრომი: „ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტოპონიმია, II ნაწილი: მთიანი ინგუშეთი (სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი), მთიანი ჩეჩნეთი (ცენტრალური და სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილები“ (რუს.: Топонимия Чечено-Ингушетии, част II: Горная Ингушетия [юго-западная часть], Горная Чечня [центральная и юго-восточная части]). ის შეიცავს ასევე ცალკე თავს, სათაურით: „ნახურენოვანი ტოპონიმები მთიანი საქართველოს ტერიტორიაზე“ (Нахоязычные топонимы на территории горной Грузии, გვ. 272-288), რომელშიაც მიმოხილულია პირიქითა ხევესურეთის ერთი ნაწილის ტოპონიმია.

ა. სულეიმანოვი წერს: **„ყველა ეთნონიმი, რომლებიც ხევსურების აღსანიშნავად გამოიყენება, თავისუფლად აიხსნება გაინახურ ენაზე. მაისტელები, მითხოელები და ტერელოელები, რომლებიც ესაზღვრებოდნენ ხევსურებს, ამ უკანასკნელთ**

თვლიან ქართველთაგან განცალკევებულ ეთნიკურ ერთობად, რომელსაც ბევრი საერთო აქვს ვაინახებთანაც და ქართველებთანაც. არცთუ დიდი ხნის წინ, აღნიშნულ ჩეჩნურ თემებსა და ხევსურებს საერთო ღვთაებებიც ჰყავდათ და მათ ერთსა და იმავე სალოცავებში სცემდნენ თაყვანს¹ (დასახ. ნაშრ., გვ. 272-273; ხაზგასმა ამჯერადაც ჩემია — მ.ლ.). ასეთი მსჯელობა, გარდა იმისა, რომ აბსოლუტურად უმართებულოა, მქუხარედ პრეტენზიულიცაა. მომდევნო გვერდებზეც, ი. სულეიმანოვი ისე წარმოაჩენს ვითარებას, თითქოსდა პირიქითა ხევსურეთი არა ქართველებით, არამედ — ჩეჩნებით იყოს დასახლებული; არ მოჰყავს არც ერთი ქართული წერილობითი წყარო, არ იმოწმებს ქართველ მეცნიერთა ნაშრომებს და მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ ეყრდნობა ხევსურეთში მცხოვრები ჩეჩნებისაგან — ლომურო, ლომი, საგი და გისი ბორჩაშვილებისგან² მიღებულ ინფორმაციებს (გვ. 288, სქოლიო).

ვგონებთ, საგსებით ნათელია ერთი რამ: **ა. სულეიმანოვის მსჯელობა თავიდან ბოლომდე ნ. მარის ზემოთ ციტირებული შეხედულებიდან გამომდინარეობს (მიუხედავად იმისა, რომ ქართულ-შოტლანდიური წარმოშობის რუსი მკვლევრის სახელი ნაშრომში არ იხსენიება) — მართალია, საბჭოთა კავშირში**

¹ „Все этнонимы, обозначающие хевсуров, без труда объясняются вайнахским языком. Майстинцы, мелхистинцы, терлойцы, которые граничили с хевсурами, представляют их отдельным от грузин этническим обществом, имеющим много общего и от вайнахов и от грузин. До недавнего времени названные выше чеченские общества и хевсуры имели одних и тех же божеств и поклонялись им в одних и тех же святилищах“

² მთიანი ჩეჩნეთის **ნაშხას** თემიდან საქართველოში — პირიქითა ხევსურეთის მუცოს საზოგადოების სოფ. **კონეში** ბორჩაშვილების გვარი XIX საუკუნის 40-იანი წლების შუახანებიდან გადმოსულა. XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან მოყოლებული, ისინი, ძირითადად, კახეთში — პანკისის ხეობის სოფლებში (კხოვრობენ, სადაც ცნობილი არიან „მუცოელთა“ (ქისტ.: **მასქარხუა**) ზედწოდებით. ზოგადად, ძალიან ძნელი დასაჯერებელია, საქართველოში (ხევსურეთში) დაბადებულ-გაზრდილ და ხევსურებთან დანათესავებულ ბორჩაშვილებს აჰმად სულეიმანოვისთვის დარწმუნებით ეთქვათ: ქართველები და ხევსურები სხვადასხვანი არიანო.

მარიზმი, როგორც მოძღვრება, გასული საუკუნის 50-იან წლებში (ე.ი. სულეიმანოვის ნაშრომის გამოსვლამდე 20 წელზე მეტი ხნით ადრე) უკუაგდეს, მაგრამ ის მარისტული ტენდენციები, რაც საბჭოთა ენობრივ-ეთნიკურ პოლიტიკას ედო საფუძვლად, რაღა თქმა უნდა, უცვლელი დარჩა. აქვე აუცილებლად უნდა ითქვას ისიც, რომ იმ შემთხვევაში, თუ ა. სულეიმანოვი არ გაიზიარებდა ოფიციალურ თვალსაზრისს, მისი ნაშრომი საერთოდ არ დაიბეჭდებოდა და მასაც ცუდი დღე დაადგებოდა; ამიტომაც, დიდი ალბათობით, ჩათრევას ჩაყოლა ამჯობინა.

რეალურად, ა. სულეიმანოვის ნაშრომში მოყვანილი ნახურენოვანი ტოპონიმები წარმოადგენს არა ავტოქთონურ, არამედ — ავტოქთონურის პარალელურ ონიმებს. მაგალითად, ტოპონიმი **შატილი** ჩეჩნურად ჟღერს, როგორც **შენდალ**; ორივე — ქართული და ჩეჩნური — ფორმისთვის ამოსავალია პირველსახე **შადილი**, რომელიც დასტურდება XVIII საუკუნემდე ქართულ წერილობით ძეგლებში; ეტიმოლოგიურადაც წმინდა ქართულია: **[მო-]შად-ვა** ტაოურ და ლივანურ (ნიგალურ) კილოებში ნიშნავს „ქვით ლამაზად მოყორვას; ყორის ლამაზად ამოყვანას“; ამდენად, **შად-ილ-ი** მიმღებობაა, მნიშვნელობით „ლამაზად ნაშენი“ — ჩანს, უწინ **შად-** ძირი სხვა კილოებშიც იყო ცნობილი.

ა. სულეიმანოვის ახსნით კი, ჩეჩნური **შენდალ** ამოსავალია ქართული ფორმისთვის და ნიშნავს „მყინვართა ქვეყანას“ (Страна ледников). დაწვრილებით ეტიმოლოგიას არ მიუთითებს, ამიტომ ძალზე ძნელია ვივარაუდოთ, რას გულისხმობს. ჩეჩნური ენის მთის კილოებში სოფ. შატილის დასახელება (პარალელური ტოპონიმი) ჟღერს, როგორც **შენდილ**. ამ ფორმაში გრძელი **ე** მიღებულია გრძელი **ა**-საგან; ე.ი. თავდაპირველად უნდა გვქონოდა ***შადილ**, რომელსაც, თავის მხრივ, ქართული **შადილი** ფორმისგან მივიღებდით — ჩეჩნურში გრძელი ხმოვანი გვაქვს იმიტომ, რომ ქართული აქცენტუაციის ნორმათა თანახმად, სიტყვათა პირველ მარცვალს სუსტი, მაგრამ შესამჩნევი დინამიკური მახვილი მოუდის; მას ჩეჩნები, როგორც წესი, სიგრძით გადმოცემენ ხოლმე: იხ.,

მაგალითად, პანკისის ქისტურში ქართულიდან შეთვისებული ფორმები: **კმედლ** „კედელი“, **საღდარ** „საყდარი“ და მისთ.

მაშასადამე, **სოფ. შატილის სახელწოდება ჩეჩნურში ქართულიდანაა შეთვისებული და არა პირიქით**; აქვე დავეძნოთ იმასაც, რომ ჩეჩნურშივე ითქმის **შა დილლან** „გამყინვარება“, თუმცა მისგან გამორიცხულია ***შადილ** ფორმის მიღება — საქმე ისაა, რომ ჩეჩნური ენის ზოგადი ფონეტიკური კანონებით, დაუშვებელია ორმაგი **ლლ** თანხმოვნის გაცალმაგება;¹ ესეც რომ არ იყოს, სემანტიკურად შატილს „ლამაზად ნაშენი“ უფრო შეეფერება, ვიდრე „გამყინვარებული“. სამწუხაროდ, ი. სულეიმანოვი განათლებით კლასიკური ფილოლოგი იყო და არა ენათმეცნიერი; ამიტომაც, შეკრებილი ცნობები არც ენობრივად გაუანალიზებია და არც კრიტიკულად გაუაზრებია.

ასევე: შეიმჩნევა მონაცემთა განძრახ იმგვარი სახით წარმოჩენა, რომ ნახურად ეტიმოლოგიზება გაადვილდეს; მაგალითად, შატილელ **ჭინჭარაულთა** ერთ-ერთი განშტოების დასახელება — **თიაყანი** მოყვანილია ორნაირად: „ქართულად“ — **თეყოფანი** (Текъояни) და „ვაინახურად“ — **თმეყუოფ გორ** (Текъой гор); ამოსავლად კი მიჩნეულია ეს უკანასკნელი, რადგან ჩეჩნურში არსებობს **თმეყან** „ლოცვა; მახვეწრობა“ სიტყვა-ფორმა (გვ.273) სამწუხაროდ, ი. სულეიმანოვი არაფერს ამბობს იმაზე, რომ ჯერ ერთი, ქართულ ანთროპონიმიკაში მოგვეპოვება მამაკაცის სახელი **თაყა**, რომლის კილოური ვარიანტიცაა **თიაყა** და მეორეც: გაქისტურებულ პარალელურ პატრონიმში **თმეყუოფ გორ** მეორე კომპონენტი ეტიმოლოგიურად იგივეა, რაც ქართული **გვარი**; რაც შეეხება **თმეყან** სიტყვა-ფორმას: მისი ამოსავალია ქართული **თაყვა-**

¹ ინგუშები შატილს ეძახიან ასე: **შაღელ** (ჯარიახელი მადინა მამილოვას ცნობით). ეს ფორმა მთიან ჩეჩნეთში გავრცელებული **შედილ** ფორმის შესატყვისია და უფრო ადრინდელიცაა. აშკარაა, რომ **შაღელ** და **შაღილლან** (ინგუშ.: **შა დგლლან**) სხვადასხვა ოდენობებია; ზოგადად, ინგუშ. **შაღელ** < ***შაღილ** < ***შადილ** < **შადილ-ი**;

ნი (თაყვანის ცემა < თავ ყანის ცემა) რაც ჩეჩნურში საწყისად (მასდარად) გადააზრიანებულია. მაშასადამე, ენობრივ-შედარებითი ანალიზის შედეგად, დგინდება ისეთი რამ, რასაც ი. სულეიმანოვი ვერც კი წარმოიდგენდა: მის მიერ არგუმენტირებული მოცემულობაც ქართული ძირისაა — თმეჟან⁵ < *თმეჟან⁵ < *თმეჟან⁵ < *თნიჟან⁵ < *თნვიჟან⁵ < *თავ-ი ყან-;

სწორედ ენობრივ-შედარებითი ანალიზი აკლია იმგვარ საყურადღებო პარალელურ ონიმებსაც, როგორებიცაა **ძორდმეხი** „გიორგიწმინდის ხევი“, **ძორდმეშტი** „გიორგიწმინდა“: ამკარაა, რომ ფუძე **ძორდი-** მიღებულია ქართული **გიორგი** ფორმისაგან. ამის ნაცვლად, ი. სულეიმანოვი წერს: „მრავალჯერადი შეპირისპირების და შედარების გზით დადგენილია, რომ ვაინახები [წმიდა] გიორგის უწოდებენ ასე: **ძორდნ (ძორთმე), ჟორდმე, გორგა**“¹ (გვ. 274). არადა, გამორიცხულია, ეს ჩეჩნური ონიმები ხევსურეთში ოდესმე გვქონოდა ქართულ **გიორგიწმინდის ხევსა** და **გიორგიწმინდაზე** ადრე.

ამასთან, ი. სულეიმანოვმა არ იცოდა ქართული ენა. დიდი ალბათობით, უპირატესად ესაა მიზეზი იმისა, რომ ნაშრომში გაჰპარვია უამრავი ფაქტობრივი შეცდომა; მაგალითად: ვერ დაუდგენია კომპონენტთა საზღვრები — **ლებაჲსკ ნარ** „ლებაისკარი“ (გვ. 274); **ლებაჲსკ** კომპონენტის ეტიმოლოგია ბუნდოვნად მიუჩნევიან, **ნარ** კი ჩეჩნურ ლექსემად ჩაუთვლია (მნიშვნელობით: „არე; ველობი“). ვერ აღუქვამს უდავოდ გამჭვირვალე ეტიმოლოგიის მქონე ძირ-ფუძეების სემანტიკა; მაგალითად: **ჭანჭახ-** ძირ-ფუძე ერთგან მიუჩნევიან ჩეჩნური **ჭანჩ** „შიშველი; მოშიშველებული; განადგურებული“ ლექსემიდან წარმოებულ ფორმად, მეორეგან კი ეტიმოლოგია ბუნდოვნად მოსჩვენებია (იხ. გვ. 277, ტოპონიმები: **ЧанчIах дукъ** და **ЧанчIах лам**); აგრეთვე: სოფ მუცოს პარალელური მიკროპონიმი **თიშჟოლ წივ** დაუკავშირებია „ქალღმერთ

¹ „Путем многочисленных сопоставлений и сравнений установлено, что вайнахи Георгия называли йоьрда (йоьртие) Жоьрдие, Гьоьрга.“

თუშოლისთვის“¹ და არა — ღვთისმშობლისთვის, მიუხედავად იმისა, რომ ჩაუწერია თვით ავტოქთონური მიკროტოპონიმიც **თიშობელი** ფორმით (იხ. გვ. 279-280; მართებულია: **ლთიშობელი**) და მისთ.

ერთი სიტყვით, ი. სულეიმანოვი ვერაფრით ამტკიცებს, რომ პირიქითა ხევესურეთში ნახურენოვანი ტოპონიმიკა ავტოქთონურია. მისი ნაშრომის იმ ნაწილში, რომელიც საქართველოს ხსენებულ კუთხეს შეეხება, მეცნიერული ღირებულება აქვს მხოლოდ სიტყვარს — იმ პარალელურ ტოპონიმებს, რომლებიც ავტორს მუცოს საზოგადოების სოფ. **ვონეში** დასახლებული ქისტებისგან ჩაუწერია. მათი გამოწვლილვითი ანალიზით დგინდება, რომ ჩეჩნეთის მთიანი თემების მცხოვრებთ (რომელთაც უწინ ქართველები, ტრადიციულად, ქისტებს ვუწოდებდით ისევე, როგორც ინგუშეთის მთიანი თემების მცხოვრებთაც) ძალზე მჭიდრო კავშირი ჰქონიათ საქართველოსთან, სცოდნიათ ქართული ენა და, გარკვეულ პერიოდში, ქრისტიანი-მართლმადიდებლებიც ყოფილან. აღსანიშნავია, რომ ურთიერთმოსაზღვრე რეგიონებში პარალელური ტოპონიმების არსებობა მიუთითებს არა იმდენად მოსახლეობის ორენოვნებაზე, რამდენადაც უპირატესად — მათ მჭიდრო ურთიერთობაზე. არამარტო მთიან ჩეჩნეთში, არამედ — მთიან ინგუშეთშიც დღემდე შესაძლებელია ქართულ (ქართველურ) ტოპონიმთა პარალელური დუბლეტების გამოვლენა; მაგალითად: **გაქლათჲ** „სოფ. გველეთი“, **ცვადჲ** „სოფ. ცდო“, **ჰაწხდეღ** „სოფ. ახიელი“, **ქახთჲ** „თელავი; კახეთი“, **ქაღაქჲ** „თბილისი“ და მისთ. გველეთი, ცდო და ახიელი ინგუშეთის მოსაზღვრე ქართული დასახლებული პუნქტებია, თელავი და თბილისი კი — საქართველოს ის ქალაქები, სადაც ინგუშები ყველაზე ხშირად დაიარებოდნენ ხოლმე სავაჭროდ.

¹ აღსანიშნავია, რომ ხსენებული ქალღმერთის სახელწოდებაც (ჩეჩნ.: **თუშუოლ**) სწორედ ქართული **ღვთისმშობელი** სიტყვა-ფორმისაგან მომდინარეობს.

რაღა თქმა უნდა, ყოვლად უმართებულოა მოსაზრება, თითქოსდა ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, ინგუშეთის მოსაზღვრე ქართულ დასახლებული პუნქტთა ინგუშური დასახელებები თავდაპირველია — საქმე ისაა, რომ ინგუშური ენის მეშვეობით ვერც ერთი ტოპონიმის სემანტიკა ვერ ირკვევა, ქართულად კი, შეუიარაღებელი თვალითაც სრულიად გასაგებია ყველაფერი: **გველ-ეთ-ი** „გველების სამყოფელი“, **ცდ-ო** „ფეხის დასაცდენი ადგილი“, **ახ-ი-ელ-ი** (< ***ეხ-ი-ელ-ი**) „მცირე ეხი, მცირე ქვაბული“... ამ უკანასკნელი ტოპონიმის ნახურ ენათა მეშვეობით ეტიმოლოგიზებას, სხვათა შორის, შეეცადა თედო უთურგაიძე (1966:100): „ინგუშები ამ ტოპონიმს ასე გამოთქვამდნენ: **ჰაახიელ**. ამ ტოპონიმიდან უნდა გამოვყოთ **ჰაახ** > **ახ**... **ჰაახ** ნახურ ენებში ნიშნავს ჯ ი ხ ვ ს. სოფელი საჯიხვებთან ახლოსაა“ — ეს აშკარად უმართებულო მსჯელობაა: ჯერ ერთი, „ჯიხვი“ ჩეჩნურად არის **ჰიეხ**, ინგუშურად კი — **ჰიანდ**; მეორეც: ჩეჩნურსა და ინგუშურშიც არსებობს სიტყვა **ჰაან** „ეხი; გამოქვაბული“. ცხადია, ეს ქართულთან საერთო-საზიარო, იბერიულ-კავკასიური ძირ-ფუძეა. სოფ. ახიელის აღმნიშვნელი ინგუშური პარალელური ტოპონიმის ფუძეც ისაა, ოღონდ **-დელან** სეგმენტი ინგუშურში არაფერს ნიშნავს (მავანი, შეიძლება, შემოგვედაოს: **-ლან** შემცველობითი ბრუნვის ფორმანტიაო, მაგრამ ამ ფორმანტით ნაწარმოები ფორმები სულ სხვაგვარად ჟღერს: **ჰაან-ან-ლან** „ეხში“, **ჰაან-ან-ლან** „ეხებში“) — ის პირდაპირაა გადმოტანილი ქართულიდან (სადაც კინობით-ალერსობითი სემანტიკა აქვს: **ბიჭ-უკ-ელ-ა** „პატარა ბიჭი“, **ბები-ელ-ა** [აჭარ.] „საყვარელი ბებო“...). აქვე დავძენთ: **ქართული (ქართველური) ახ-ი-ელ-ი** (< ***ეხ-ი-ელ-ი**) ტოპონიმის პარალელურ დუბლეტად ინგუშურში **ჰაანდელან** ფორმის პოვნიერება ცხად-ჰყოფს იმას, რომ ქართველურ-ნახური სამეტყველო კოდების აღრევა (კოდ-სვიჩინგი) უწინ დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო უფრო ინგუშთათვის, ვიდრე — ქართველთათვის, ვინაიდან ინგუშები უფრო ხშირად იყენებდნენ ურთიერთობებისას ქართულს, ვიდრე ქართველები — ინგუშურს.

თავის მხრივ, ფხოურ კილოებში ჩეჩნური და ინგუშური ტოპონიმების პარალელური დუბლეტებიც უხვად მოიპოვება; მაგალითად, ჩეჩნეთშია: **მიოხო** „მელხისტის საზოგადოება“, **აგვათა** „ლამ-ახის საზოგადოება“, **ტერელო** „ტერლოს საზოგადოება“, **წყალსიქითი** „ხილდეპაროს საზოგადოება“, **დიჩინეთი** „დიშნის საზოგადოება“, **ქვის ვორჯი** „ნაშახას საზოგადოება“, **ჯარეგო** || **ჯარეგა** „ჯშარდჷ — მელხისტის სოფელი, შატილიდან მე-9 კმ-ზე“; **ბაზდეთი** „ბჰანსთდჷ — მელხისტის სოფელი, ჩეჩენი მახაურების ერთი ნაწილის სამკვიდრო“, **ფხაჰეხა** „სოფ. ლენინაული (ჩეჩნ.: **ფჰანარხნოშქან**), არა-ახის საზოგადოებაში (დღეს — დაღესტნის ტერიტ.)“ „... ინგუშეთშია: **ნეთხი** „ნიდლხან — ნასოფლარი ჯარიახის ხეობაში, საქართველოს საზღვართან ახლოს“, **კოშტიკაურთა** „ქედქქედ — ნასოფლარი ჯარიახის ხეობაში, ნიდლხანს ახლოს, ქოქორხოვეთა გვარის სამკვიდრო“, **არწია** „წარზი — ფეფფის (ინგუშ.: **ძაფფჷ**) საზოგადოების მთავარი სოფელი, დღეს უკვე ნასოფლარი“ და ა.შ. აქ საყურადღებოა ის, რომ ამ დუბლეტთა ნაწილი, ჟღერადობის მიხედვით, წოვათუშურიდან მომდინარე ჩანს — **მიოხო** < **მაფოხო** || **მეფოხო** (წ.-თუშ.) „სამზეო“ (ჩეჩნ.: **მელხიდხო** „id.“); **ჯარეგო** < **ჯშარეგო** (წ.-თუშ.) „ჯვართანა“ ... ნაწილი იმავე ნახურ ფუძეს (და ქართულ სუფიქსებს) შეიცავს: **ტერელო** < **ტიდრლან** (ჩეჩნ.) „ზემოთა მხარე“ ... ნაწილიც — მთლიანად ქართულია (ქართველურია), ნათარგმნი ან თავისთავადი: **წყალსიქითი** < ჩეჩნ. **ხილდეჟჰანარან** „წყალს გაღმა“, **ქვის ვორჯი** „ვიწრო, კლდოვანი ხეობა“, **კოშტიკაურთა** „კოშტიკაურების გვარის სამკვიდრო“ და მისთ.

2.3.3. სუბსტრატისა და სუპერსტრატის საკითხი ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში. ვგონებთ, ნათელია, რომ ქართული (ქართველური) და ნახური (ჩეჩნურ-ინგუშური) ენობრივი სამყაროები, საერთო — იბერიულ-კავკასიური — წარმომავლობის გამო, ძალზე ახლოს არიან ერთიმეორესთან. სიახლოვე ამკარად შეიგრძნობა ფონეტიკაშიც, მორფოლოგიაშიც, სინტაქსშიც და ლექსიკაშიც; აქედან გამომდინარე, ვერ მივიჩნევთ მართე-

ბულად იმ მკვლევართა შეხედულებებს, რომლებიც ფხოურ კილოებში ან/და წოვათუშურ მეტყველებაში ნახურ სუბსტრატს ან სუპერსტრატს ხედავენ.

ყოველივე ზემოთ თქმულის საფუძველზე შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ **იბერიულ-კავკასიურ ენობრივ ერთეულთა დიფერენცირებისას, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის და ნახური ენობრივი დიასისტემის წინაპარი — წინარე-ქართველურ-ნახური მეტყველება — კილოურად უნდა დაქუცმაცებულიყო ჯერ კიდევ იქამდე, ვიდრე გამოიკვეთებოდა ერთი მხრივ — წინარე-ქართველურ და მეორე მხრივ — წინარე-ნახურ განშტოებათა კონტურები.** ეს კილოები საკმაოდ ახლოს უნდა ყოფილიყვნენ ერთმანეთთან და კარგა ხანს უნდა ეარსებათ მყიფე სისტემის სახით; განვითარების მორიგი ეტაპი კი, ჩვენეული ვარაუდით, უნდა დაწყებულიყო მაშინ, როდესაც კავკასიის ტერიტორიაზე ნელ-ნელა დაიწყო უძველეს ცივილიზაციათა და სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა წარმოქმნის პროცესი. სწორედ იმხანად გამოიკვეთა ეთნიკური თვითაღქმის რიგი თავისებურებანი, რამაც შემდგომში ეთნოსების ჩამოყალიბება განაპირობა.

იქიდან გამომდინარე, რომ სახელდობრ ამჟამინდელ ქართველთა წინაპრებმა უფრო მეტად და უკეთესად მოახერხეს კონსოლიდირება (რაც დაგვირგვინდა მათ მიერ კოლხური ცივილიზაციის შექმნით), ქართულმა (ქართველურმა) ეთნოსმა გაცილებით უფრო ადრე დაიწყო ჩამოყალიბება და უფრო სწრაფად აღმოჩნდა მზად სახელმწიფოებრიობის ტრადიციის განსავითარებლად. ამჟამინდელი ჩეჩნებისა და ინგუშების წინაპრები კი კვლავინდებურად რამდენადმე იზოლირებულნი დარჩნენ ერთიმეორისგანაც და გარე სამყაროსგანაც. ამან შეუძლებელი გახადა მათი კონსოლიდირება იმ დროს, როცა ქართული (ქართველური) ეთნოსი ყალიბდებოდა. შესაბამისად, წინარე-ნახური მეტყველებაც მყიფე სისტემის სახით დიდხანს ვეღარ შენარჩუნდა და დაიშალა — უწინდელი სისტემის მაგივრად, მივიღეთ დიასისტემა. სხვათა შორის, ამ პერიოდს ემთხვევა ამჟამინდელი ჩეჩნების და ინგუშე-

ბის განფენა ჩრდილო კავკასიის იმ ტერიტორიაზე, რაც დღემდე მათი სამკვიდროა.

ფაქტია, რომ ჩეჩნური და ინგუშური მეტყველებები, რომლებიც, აშკარა სიახლოვის მიუხედავად, შემდგომში ორ, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ეთნიკურ თვითაღქმას დაედო საფუძვლად, ჩამოყალიბდა გაცილებით უფრო გვიან, ვიდრე ის მეტყველება, რომელიც იმთავითვე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან და შემდგომში მის ასოცირებულ ქვესისტემად ტრანსფორმირდა, „წოვათუშურის“ სახელწოდებით. სწორედ ამის გამო, წოვათუშები ეთნიკურად არასოდეს განცალკევებულან დანარჩენი ქართველებისაგან.

ამრიგად, ირკვევა, რომ ფხოური ქვეჯგუფის შემადგენელი კილოებისა და წოვათუშურისათვის დამახასიათებელი, ზოგი მკვლევრის მიერ ნახურ სუბსტრატად თუ სუბერსტრატად შერაცხული ყველა ელემენტი, რეალურად, წინარექართველურ-ნახურიდან მომდინარეობს და ისევე ორგანულია ქართულისთვისაც (ქართველურისთვისაც), როგორც — ჩეჩნურისთვის ან/და ინგუშურისთვის.

დასკვნითი დებულებები

ენისა და კილოს გამიჯვნის საკითხის გასარკვევად ჩვენი ხანგრძლივი და მრავალმხრივი კვლევა-ძიების შედეგები, რომელიც წინამდებარე ნაშრომში წარმოვადგინეთ, საშუალებას იძლევა, საბოლოო დასკვნის სახით ჩამოვაყალიბოთ შემდეგი დებულებები:

თანამედროვე მსოფლიოში ენად იწოდება მხოლოდ ისეთი ენობრივი ერთეული, რომელიც მასზე მეტყველთათვის დამოუკიდებელი ენობრივ-ეთნიკური თვითაღქმის ძირითადი საყრდენია და, აქედან გამომდინარე, ვითარდება აბსოლუტურად დამოუკიდებლად, თავისთავადი გზით. ამავე დროს, ფაქტობრივად, არ აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა, სახელდობრ როდიდან დაიწყო დამოუკიდებლად, თავისთავადი გზით განვითარება ამა თუ იმ ენობრივმა ერთეულმა, ან/და წააგავს თუ არა ის სისტემურ-სტრუქტურულად/ლექსიკურად სხვა რომელიმე ენობრივ ერთეულს: მთავარია მხოლოდ და მხოლოდ დამოუკიდებლად, თავისთავადი გზით განვითარება. როგორც წესი, ეს პროცესი იწყება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ენობრივი ერთეული მასზე მეტყველი სოციუმისთვის იქცევა სხვათაგან დამოუკიდებელი, განცალკევებული ენობრივ-ეთნიკური თვითაღქმის საფუძვლად. აღსანიშნავია ისიც, რომ ყოველი ამგვარი ენობრივი ერთეული განიხილება ცალკე **სისტემად**, თანაც მიიჩნევა, უპირველეს ყოვლისა, **ეთნიკურ მოცემულობად** (და, თუკი მასზე მეტყველ ეთნოსოციუმს გააჩნია საკუთარი სახელმწიფოც — ასევე, **ეროვნულ მოცემულობადაც**).

არაიშვიათად, რომელიმე ენობრივი ერთეულის ცალკეული სახესხვაობა (ვარიანტი), რომელიც შესაძლოა ჩამოყალიბდეს ტრანსპლანტაციის ან/და ირედენტისმის შედეგად, მეტყველთათვის ასევე იქცევა ხოლმე დამოუკიდებელი ენობრივ-ეთნიკური თვითაღქმის ძირითად საყრდენად, თუმცა გარკვეულ (უპირატესად — ინდივიდუალურ/უნიკალურ) მიზეზთა გამო, ვერ ვითარდება აბსოლუტურად დამოუკიდებლად, თავისთავადი გზით. ასეთ შემთხვევაში, მიიღება ენობრივი ვარი-

ანტი ანუ იგივე **თანასისტემა**, რომელიც რჩება **სისტემის** ნაწილად — მიუხედავად იმისა, რომ ფუნქციებით ყოველმხრივ უტოლდება ეთნიკურ/ეროვნულ ენას (ე.ი. ცალკე სისტემას). დავძენთ იმასაც, რომ **თანასისტემების შემცველი სისტემის აღმნიშვნელი ტერმინია „პლურიცენტრული ენა“**. ყოველი ამგვარი ენობრივი ერთეული განიხილება, როგორც **ზეეთნიკური მოცემულობა და ქმნის ცალკეულ „ენობრივ საზოგადოებას“**. თანამედროვე მსოფლიოში არსებობს ინგლისურენოვან, ესპანურენოვან, ფრანგულენოვან, პორტუგალიურენოვან, გერმანულენოვან... ერთა/ეთნოსთა ენობრივი საზოგადოებები, რომელთაც, ჩვეულებრივ, მოიხსენიებენ ანგლოფონიის, ჰისპანოფონიის, ლუზოფონიის, გერმანოფონიის... სახელით. სტრუქტურული თვალსაზრისით, ყოველი პლურიცენტრული ენა წარმოადგენს **გავრცობილ, გათიშულ ან/და გავრცობილ-გათიშულ სისტემას**.

ყოველ ენობრივ ერთეულს, როგორც წესი, აქვს გამოვლენის სხვადასხვა ფორმა, რომლებიც, უპირატესად, მხოლოდ ფუნქციურად განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან. „ფუნქციურ სხვაობაში“ იგულისხმება ისეთი ვითარება, როცა ენობრივი სისტემის ორიენტირს, როგორც ერთიანი ეთნიკური იდენტობის ჩამომქმნელობა, უფრო მეტი და მნიშვნელოვანი ფუნქცია ენიჭება, ვიდრე რომელიმე ქვესისტემას. ზოგადად, ესა თუ ის კილო, კილოკავი, თქმა, ქცევა... ენის გამოვლენის ერთ-ერთი ფორმაა ანუ თავისთავად ენაა (სხვაგვარად თუკი ვიტყვით, ენობრივი სისტემის შემადგენელი ყოველი ქვესისტემა სტრუქტურულად სისტემის მიკრომოდელს წარმოადგენს); ორიენტირისადმი მისი მიმართება მუდამ თვისობრივია. ამასთანავე, კილოს, კილოკავის, თქმის, ქცევის... გამოყენება ბუნებრივია ნებისმიერ ვითარებაში, ნებისმიერ სოციალურ სფეროში, ნებისმიერი სოციალური ფენის წარმომადგენლის მიერ. არსებობს ენის გამოვლენის დანარჩენი ფორმებიც (ჯარგონი, არგო და მისთ.), რომლებსაც გამოკვეთილად ახასიათებს სოციალური ნიუანსები და მხოლოდ ამიტომა სხვაობენ კილოსგან, კილოკავისგან, თქმისგან, ქცევისგან... მათთვის ერთობ დამახასიათებელია აგრეთვე ცვალებადო-

ბის მაღალი სიხშირე და არამდგრადობაც. ჟარგონებისგან, არგონებისგან... განსხვავებით, კილოები, კილოკავები, თქმები, ქცევები... გამოირჩევა ცვალებადობის შედარებით დაბალი (შეუმჩნეველი) სიხშირით და მეტი მდგრადობით. კილოთა, კილოკავთა, თქმათა, ქცევათა... მდგრადობის განმსაზღვრელია **ქვესისტემური პრეფერენცია**, რაც მათზე მეტყველ მიკროსოციუმთა განწყობას უკავშირდება. ამრიგად, აბსოლუტურად მართებულია ეს დებულება: **ენა აქვს ეთნოსს/ერს, კილო — ეთნოსის/ერის ნაწილს**. ამ დებულებას ეხმიანება მეორე დებულება: **ქვესისტემათა სიცოცხლისუნარიანობასა და უწყვეტ განვითარებას განაპირობებს მათი მჭიდრო კავშირი სისტემის ორიენტირთან, ანუ ორმხრივი ინტერფერენცია-კონვერგენციის პროცესი**.

ნებისმიერი ქვესისტემა დამოუკიდებელ სისტემად შეიძლება ჩამოყალიბდეს მხოლოდ და მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ორიენტირის უმთავრესი — ეთნიკური იდენტობის ჩამოქვეყნების ფუნქცია მიენიჭება. საყურადღებოა, რომ რაოდენ შესამჩნევი და ღრმაც უნდა იყოს ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური ან/და ლექსიკური სხვაობა, ქვესისტემა ვერასგზით ჩამოყალიბდება დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემად — საამისოდ საჭიროა, შეიცვალოს მასზე მეტყველი მიკროსოციუმის განვითარების გზა, გარე სამყაროს აღქმა და ინტერესები, რასაც მოჰყვება ახალი ეთნიკური იდენტობის ჩამოყალიბებაც; მხოლოდ და მხოლოდ ამის შემდეგ, მიკროსოციუმში ჩაითვლება დამოუკიდებელ ეთნოსოციუმად ანუ ეთნოსად, ხოლო მისი მეტყველება (ყოფილი ქვესისტემა) — დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემად ანუ ეთნიკურ/ეროვნულ ენად. ამდენად, წარმოუდგენელია, ესა თუ ის ენობრივი ერთეული „წმინდა ენათმეცნიერული თვალსაზრისით“ მიიჩნეოდეს ენად, ხოლო „სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით“ (ე.ი. ფუნქციით) — კილოდ; რბილად რომ ვთქვათ, ასეთი შეხედულება იმდენად დიდი სისულელეა, რომ ყურადღების გასამახვილებლადაც კი არ ღირს, განხილვაზე რომ არაფერი ვთქვათ. **ენობრივი ერთეულის რაობას ყოველთვის მისი ფუნქცია განსაზღვრავს**.

ირედენტულობის ან/და დიასპორულობის შემთხვევაში, არაიშვიათად, კილოს ენიჭება ეთნიკური იდენტობის შემნარჩუნებელი მარკერის ფუნქცია, რაც უდავოდ ძალზე მნიშვნელოვანია. ცხადია, ეს არამც და არამც არ ნიშნავს არც იმას, რომ აღნიშნული კილო დამოუკიდებელ ენადაც შეიძლება განვიხილოთ და არც იმას, რომ ზოგადად, ენისა და კილოს გამიჯვნისას ეთნიკური იდენტობის ჩამოძვრის ფუნქცია გადამწყვეტი არ შეიძლება იყოს — ირედენტულობის ან/და დიასპორულობის შემთხვევაში, ინდივიდის დედაენა/მშობლიური ენა წარმოდგენილია არა ენობრივი სისტემის ორიენტირის და რომელიმე ქვესისტემის სახით (როგორც დანარჩენ შემთხვევებში), არამედ — ოდენ ქვესისტემის სახით, ე.ი. ეთნიკური ენის (ენობრივი სისტემის) გარკვეულ ფუნქციებს კისრულობს მხოლოდ კილო. სწორედ ამიტომ, ეთნოსის სამკვიდრო არეალის პოლიტიკური საზღვრებით გამიჯვნა ან/და ეთნოსის წარმომადგენელთა ნაწილის კომპაქტურად დამკვიდრება სხვა არეალში უკიდურეს ენობრივ ცვლილებას — დამოუკიდებელი ენობრივი ერთეულის ჩამოყალიბებას — არამც და არამც არ იწვევს; კონკრეტული კილოს სახით წარმოდგენილი დედაენის შენარჩუნებით, უწყვეტად ნარჩუნდება მემკვიდრეობითი ჯაჭვიც — იქამდე, სანამ ირედენტული/დიასპორული მიკროსოციუმის განვითარების გზა, გარე სამყაროს აღქმა ანდა ინტერესები კარდინალურად არ შეიცვლება. საყურადღებოა, რომ ამგვარ შემთხვევაში, ხსენებულ მოცემულობათა კარდინალური ცვლილება განაპირობებს არა იმდენად დამოუკიდებელი ენის/ეთნოსის წარმოქმნას, რამდენადაც — ირედენტული/დიასპორული მიკროსოციუმის ენობრივ ასიმილაციასა და საბოლოო დეეთნიზაციას, უცხო ენობრივ-ეთნიკურ გარემოცვაში გათქვეფას.

ხელოვნურად — მხოლოდ ენობრივი პოლიტიკის მეშვეობით — პრაქტიკულად, შეუძლებელია დამოუკიდებელი ენისა და ეთნოსის წარმოქმნა, თუმცაღა ენობრივი პოლიტიკის გარკვეულმა ნიუანსებმა, შესაძლებელია, გავლენა მაინც მოახდინოს მიკროსოციუმის წარმომადგენლების რაღაც ნაწილზე. ამ უკანასკნელთ ასეთ შემთხვევაში ხშირად უძალიბდებათ არჩეული

თვითაღქმა, რომელიც, როგორც წესი, ეფუძნება არა რეალურ და მდგრად, არამედ — წარმოსახვით, ყალბ ან გაყალბებულ ეთნოკულტურულ მოცემულობებს. ჩვეულებისამებრ, არჩეული თვითაღქმა არაა მუდმივი — ზოგადად, ის ქრება, როცა წყდება უმართებულო ენობრივი პოლიტიკა. მხოლოდ ერთეულ შემთხვევებში შეიძლება შენარჩუნდეს და რეალურ ეთნიკურ იდენტობადაც კი ჩამოყალიბდეს, თუმცა ამისი მაგალითები თითზე ჩამოსათვლე-ლია. აქვე, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ყოველთვის, ეთნიკური იდენტობის სიმკვეთრე პირდაპირ დამოკიდებული ეთნოსოციუმის წარმომადგენელთა ზოგადი განათლების დონე-სა და ეთნოკულტურული მოცემულობების მართებულად აღ-ქმის უნარზე: რაც უფრო მაღალია მათი მაჩვენებელი, მით უფრო მყარია მემკვიდრეობითი ჯაჭვი და, შესაბამისად, ეთნოსის ენო-ბრივ-კულტურული ერთობაც ურღვევია.

ყოველივე ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, ნათელია, რომ ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემა იმთავითვე ერთიანი და განუყოფელია — აბსოლუტურად უმართებულოა მისგან ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) და სვანურ ქვესისტემათა გა-მოცალკევება და მათი სახელდება ენებად, რადგან არც მეგ-რულ-ლაზები და არც სვანები არ წარმომადგენენ (არც ოდესმე წარმომადგენდნენ) დამოუკიდებელ ეთნოსებს, არამედ მუდამ იყვნენ, არიან და იქნებიან ძირძველი ეთნიკური ქართველები. ოდითგან, მათთვის დედაენა იყო, არის და იქნება სამწიგნობრო ქართული, ხოლო კუთხური (||საშინაო) სამეტყველო კოდი კი — შესაბამისად, ზანური (მეგრულ-ლაზური) და სვანური კილოე-ბი (ქვესისტემები). ასეთია ობიექტური ფაქტობრივი მოცემულო-ბა, რაც წარმოიქმნა უხსოვარ წარსულში და ნარჩუნდება დღემდე; ამიტომაც, ყოველმა ქართველოლოგმა აუცილებლად უნდა გაუწი-ოს მას ანგარიში როგორც სამეცნიერო კვლევა-ძიებისას, ისე — მო-საზრებათა გამოთქმის დროსაც. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მეცნიე-რებისაგან გვარიანად შორს აღმოჩნდება. აქვე დავძენთ იმასაც, რომ გერჰარდ დეეტერსისა და მისთანათა გლოტოქრონოლოგი-ური თეორიები არსით პოლიტიკურია და არა მეცნიერული.

ყოვლად უმართებულოა მეგრულ-ლაზებისა და სვანების დედაენად არა სამწიგნობრო ქართულის, არამედ — მეგრული, ლაზური ან სვანური „ენების“ მიჩნევა: კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ უკლებლივ ყველა ზანური (მეგრულ-ლაზური) და სვანური ქვესისტემა დასაბამიდანვე მჭიდროდ უკავშირდებოდა (და, რალა საკვირველია, თვისობრივად მიემართებოდა) საკუთარსავე ორიენტირს — სამწიგნობრო ქართულს; ამიტომ, უხეში შეცდომაა მათი წარმოჩინება „უმწიგნობრო ენებად“: ობიექტურ ფაქტობრივ მოცემულობათა მიხედვით, დიაქრონიულადაც და სინქრონიულადაც, ზანური (მეგრულ-ლაზური) და სვანური ქვესისტემები წარმოადგენდა და წარმოადგენს ორგანულ, განუყოფელ ნაწილს იმ ენობრივი სისტემისა, რომლის ერთადერთ ორიენტირსაც მწიგნობრობის უწყვეტი, თხუთმეტსაუკუნოვანი ტრადიცია აქვს. აღსანიშნავია, რომ სამწიგნობრო ენასთან სვანური კილოების მჭიდრო კავშირმა დიდად შეუწყო ხელი სვანეთში ბუნებრივ თუ სოციალურ წინაღობათა გამო ერთიმეორისაგან იზოლირებულ თემ-საზოგადოებათა შორის ენობრივ-კულტურული ერთობის უცვლელად შენარჩუნებას. სვანეთში რომ ზოგადქართული (ქართველური) სამწიგნობრო ენა ადგილობრივ მკვიდრთა დედაენა არ ყოფილიყო, სვანური კილოები, დიდი ალბათობით, ისეთივე დამოუკიდებელ მყიფე სისტემებად ტრანსფორმირდებოდა, როგორებიც დღემდეა წარმოდგენილი დასავლეთი დაღესტნის მაღალმთიან სოფლებში.

არამართო ზანური (მეგრულ-ლაზური) ან/და სვანური ქვესისტემები, არამედ — წოვათუშური მეტყველებაც, რომელიც სისტემურ-სტრუქტურული თვალსაზრისით, ერთგვარ მაკავშირებელ რგოლს წარმოადგენს ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასა და ნახურ (ჩეჩნურ-ინგუშურ) ენობრივ დიასისტემას შორის, არ შეიძლება განვიხილოთ თავისთავად, დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულად, ვინაიდან წოვათუშებიც არ წარმოადგენენ (და არც ოდესმე წარმოადგენდნენ) დამოუკიდებელ ეთნოსს, არამედ მუდამ იყვნენ, არიან და იქნებიან ძირძველი ეთნიკური ქართველები. ოდითგან, მათთვის დედაენა იყო, არის და იქნება სამწიგნობრო ქართული, ხოლო

კუთხური (||საშინაო) სამეტყველო კოდი კი — წოვათუშური, რომელმაც, დასაბამიდან მოყოლებული, უფრო და უფრო მეტად გააღრმავა კავშირი ქართულ (ქართველურ) ენობრივ სისტემასთან და, აქედან გამომდინარე, შესამჩნევად დაშორდა ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებულ ნახურ ენობრივ ერთეულებს, რომელთა ბაზაზეც შემდგომ, კარგა მოგვიანებით, თანამედროვე ჩეჩნური და ინგუშური ენები ჩამოყალიბდა. წოვათუშურ მეტყველებას გენეტიკური ერთობა მათთანაც აქვს და ქართულთანაც (ქართველურთანაც), მიმართებით კი მხოლოდ ქართულს (ქართველურს) მიემართება — თუ თვისებრივად არა, თვისობრივის იდენტურად მაინც. ამის გამო, წოვათუშურიც ლინგვისტური ქართველოლოგიის შესწავლის ობიექტად უნდა იქცეს და განიხილებოდეს, როგორც ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემის ასოცირებული ქვესისტემა.

ლინგვისტურ ქართველოლოგიაში იმთავითვე დიდ ინტერესს იწვევდა ქართულ (ქართველურ) ქვესისტემებში ენობრივი სუბსტრატისა და სუპერსტრატის არსებობის საკითხი. ეს თემა პირდაპირ უკავშირდება ენისა და კილოს გამიჯვნის პრობლემას. კვლევა-ძიების შედეგად გამოირკვა, რომ ისეთ კილოებში, როგორიცაა ფხოურ კილოთა ქვეჯგუფის შემადგენელი ჩადმათუშური, ნახურ სუბსტრატად თუ სუპერსტრატად მიჩნეული ელემენტები რეალურად საერთო-ქართულია (ქართველურია). მხოლოდ ქართველ ებრაელთა მეტყველებაში (რომელიც უწინ უფრო ცნობილი იყო „ყივრულის“ სახელით) შეინიშნება ებრაულ-არამეული სუბსტრატი, ოღონდ არა ფონეტიკაში, მორფოლოგიასა და სინტაქსში, არამედ — უპირატესად, ლექსიკაში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ქართველ ებრაელთა მეტყველება არქაიზმებითაც გამოირჩევა. ის ენობრივ ვარიანტად უნდა განიხილებოდეს, ვინაიდან ქართველი ებრაელები ეთნიკურად ქართველები არ არიან, მაგრამ მათ ქართულ მეტყველებას ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისგან განცალკევებით, დამოუკიდებლად არასოდეს უარსებია — ყოველთვის ქართულ (ქართველური) ენობრივ სისტემასთან მჭიდრო კავშირში ვითარდებოდა და ვითარდება.

დამოწმებული ლიტერატურა და ბიბლიოგრაფია:

აბალენი, 2007: Jean François Abalaigne, *L'Alsacien, deuxième langue régionale de France*, Paris, 2007;

აბაშია 2010: რევაზ აბაშია, სიბილანტურ ფონემათა სისტემა ქართველურ და დაღესტნურ ენებში (ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი), სადოქტორო დისერტაცია, თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი, 2010;

აბდ ელ-ჯავადი, 1992: Hassan R. Abd el-Jawad, *Is Arabic a pluricentric language?* In M. Clyne (Ed.), *Pluricentric languages*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1992; pp. 261-304;

აბეი, 1900: Luciano Abeille, *El idioma nacional de los Argentinos*, Buenos Aires, 1900;

ავოლიო 1882: Corrado Avolio. *Introduzione allo studio del dialetto siciliano. Tentativo d'applicazione del metodo storico-comparativo*, Palermo, 1882;

ათეში, 2016: Erhan Ateş, Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları, TAD, C.35/S.60, 2016, s. 73-96;

აკერლინდი, ჯოუნზ-კელოგი, 2011: Sheila R. Ackerlind, Rebecca Jones-Kellogg, *Portuguese: A Reference Manual*, University of Texas Press, 2001;

ალვარეს კასტრო, 1998: Alejandro Miguel Álvarez Castro, *La identidad nacional Española: Historia de Formación*, Madrid - México, 1998;

ალვარი, 1961: Manuel Alvar *Hacia los conceptos de lengua, dialecto y hablas*, Nueva Revista de Filología Hispánica, Año 15 (1961), pp. 51-60

ალვარი, 2007: *Manual de dialectología hispánica: el español de España*. Barcelona, Ariel, 2007

ალმენარი, 2014: Salvador Almenar, La meitat dels valencians creu que el català i el valencià són llengües diferents, en “País Valencià”, 16.05.2014; (https://www.ara.cat/paisvalencia/valencians-catala-valencia-llengues-diferents_0_1139286353.html) დამოწმებულია 26.11.2017;

ამადო ალონსო, 1951: Amado Alonso García, Estudios lingüísticos. Temas españoles, Madrid, 1951;

ამენტა, 2011: Luisa Amenta. Italiano di Palermo, Enciclopedia dell'Italiano, Roma, 2011;

ამონი 2004: Ulrich Ammon. Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten, Berlin, 1995;

ანაკიძე, მილოვიდოვი, 2009: Анакидзе Г. А., Миловидов Б. П. Предисловие, в кн.: Авалов Зураб Давидович, Присоединение Грузии к России, СПб., 2009;

ანგელოვი 2003: Ангелов Веселин. Македонската кървава Коледа, София, 2003;

ანდერსონი, 1983: Benedict Anderson, Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, Verso, London 1983;

ანდრიაშევიჩი, 2019: Živko M. Andrijašević, Crnogorska crkva 1852-1918; Podgorica, 2019;

ანონი, 2013: Adrian Anon, Folket verdset nynorsken sin far, Oslo, 2013

ანტიკოსკი, 1998: Esa Anttikoski, Neuvostoliiton kansallisuusja kielipolitiikka, Helsinki, 1998;

არენდტი, 2010: Birte Arendt, Niederdeutschdiskurse: Sprachheinstellungen im Kontext von Laien, Printmedien und Politik, Berlin, 2010;

არიგი 1999: Ghjuvan Maria Arighi, L'usu di u corsu, Bunnifazzu, 1999;

არდოტელი, 2014: ნოდარ არდოტელი, ბეჟიტური ენა, თბილისი, 2014;

ასათიანი, 1974: ასათიანი ირინე, ლაზური (ჭანური) ტექსტები, თბილისი 1974;

ასატრიანი, არაქელოვა, 2014: Гарник Асатрян, Виктория Аракелова. *Религия Ангела-Павлина: езибы и их мир трансцендентного*. Acumen Publishers, Durham, Great Britain, 2014.

ატიენსა, 1994: Ela L. Atienza, Drafting 1987 Constitution the Politics of Language, Phillipine Politic Science Journal, volume 18; 1994; issue 37-38;

აუბურგერი, 2009: Leopold Auburger, Hrvatski Jezik i Serbokroatizam, Rijeka, 2009;

აცოვიჩი, 2012: Dragomir M. Acović, *Slava i čast: odlikovanje među Srbima, Beograd, 2012;*

ბაბიჩი, 2001: Stjepan Babić, Hrvatska jezikoslovna prenja, Zagreb, 2001;

ბაბიჩი 2004: Stjepan Babić, Hrvanja hrvatskoga: hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim, Zagreb 2004;

ბადოევი, 1937: Казбек Бадоев, Против буржуазно-националног. клеветы. [По поводу ;т. Х. М .' М угуева «Социалистическая Северная Осетия» в ж. Революция и национальности. 1937, 111— См. № 24653;

ბაზილენკო, 2007: Игорь Базиленко, Езидизм, Труды кафедры богословия Санкт-Петербургской Духовной Академии. №1. 2007;

ბაირი 2013: Derya Bayır, Minorities and Nationalism in Turkish Law, Farnham-Burlington, 2013;

ბაოტიჩი, 2012: Josip Baotić, Približavanje jeziku ili približavanje jezikâ, Sarajevo, 2012;

ბარუშო, 2006: Vitor Fernando Barros, Dicionário do falar de Tras-os-Montes e Alto Douro, Lisboa, 2006;

ბასო, 1990: Keith H. Basso, Western Apache language and culture: Essays in linguistic anthropology. Tucson: University of Arizona Press, 1990;

ბატლერი 1972: Maria Edgeworth Butler: a literary biography. Oxford: Clarendon Press, 1972;

ბატოვიჩი, 2017: Ante Batović, The Croatian Spring: Nationalism, Repression and Foreign Policy Under Tito, Bloomsbury Publishing, 2017;

ბაუზინგერი, 1984: Hermann Bausinger: *Deutsch für Deutsche. Dialekte, Sprachbarrieren und Sondersprachen*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1984;

ბაღდასაროვი, 2018: Artur Bagdasarov, O etnojezičnoj politici u socijalističkoj Jugoslaviji, Filologia, # 71; Zagreb, 2018;

ბაცევიჩიუტე, ივანაუსკიენე და სხვ. 2004: Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa. Leidėjas; Lietuvių kalbos institutas, Vilnius, 2004;

ბელიჩი, 1972: Aleksandar Belić, O različitim pitanjima suvremenih jezika, Zagreb, 1972;

ბერიტი, სტრანსკოგენი 1998: Åse Berit, Rolf Strandskogen. Norwegian: an essential grammar. London: Routledge, 1998;

ბერიძე, ბაკურაძე, 2020: ბერიძე მარინე, ბაკურაძე ლია, ქართული ენის ფერეიდნული დიალექტი, თბილისი, 2020;

ბერნშტეინი, 2011: Самуил Бернштейн, Труды по истории славистики (К 100-летию со дня рождения ученого). Москва, 2011;

ბერტონი, 1986: Giulio Bertoni, Italia dialettale, Roma, 1986;

ბეჩევი, 2009: Dimitar Bechev, istorical Dictionary of the Republic of Macedonia, 2009;

ბიზუიქი, 2007: Charles A. Beesweack, Portuguese Language: A Sociolinguistic sketch, London, Cambridge University press, 2007;

ბიკერტონი, 1975: Derek Bickerton, *Dynamics of a creole system*. London, 1975;

ბიორესტამი, 1987: Ule Börestam, *Dansk-svensk språkgemenskap påundantag*, Uppsala, 1987;

ბიჩანიჩი, ფრანჩიჩი და სხვ., 2013: Ivo Bičanić, Stjepan Frančić, Domagoj Vidović, *Dijalekti i govori novoštokavskog narječja*, Zagreb, 2013;

ბლუმფილდი, 1956: Leonard Bloomfield, *Language*, 3rd edition, New York, 1956;

ბოდუენ დე კურტენე, 1897: Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay (Иван Александрович Бодуэн де Куртене), *Кашубский "язык", кашубский народ и "кашубский вопрос"*, СПб, 1897;

ბოდუენ დე კურტენე 1901: Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay, Tom I: *Szkice językoznawcze*, warszawa 1901;

ბოდჰანკარი, 2002: Anantrao Bodhankar. Bhillori (Bhilli) – English Dictionary. Pune: Tribal Research & Training Institute, 2002.

ბოედერი 2004: Winfried Boeder, *The South Caucasian Languages*, *Lingua* 115 (2005) 5–89;

ბოედერი 2005: ვინფრიდ ბოედერი, „ენა და კილო ქართვოლოლოგიაში“, *ენათმეცნიერების საკითხები*, 1-2; თბილისი, 2005;

ბოი, 1995: John Baughey, *Linguistics, Language and the politics*. Washington, DC: University Press, 1995;

ბოკარიოვი 1959: Евгений Бокарев, Цезские (дидойские) языки Дагестана, Москва, 1959;

ბოლანო, 1982: Sara Bolaño, *Introducción a la teoría y práctica de la sociolingüística*, Madrid, 1982;

ბოლკე, ტერნერი 1993: Chritina Bolke, Barian Turner, *The role of mestizaje of surnames in Paraguay in the creation of a distinct New World ethnicity*, *Ethnohistory*, Volume 41; 1993. pg. 139-165;

ბოლქვაძე, 2007: ბოლქვაძე თინათინ, ქართველური დიგ-
ლოსია, ქართული სალიტერატურო ენის საკითხები. ისტორია
და თანამედროვე მდგომარეობა 1; თბილისი, 2007; 215-237;

ბორგი, აცობარდი, 1997: Albert J. Borg, Marie Azzopardi-
Alexander. Maltese. Routledge, 1997.

ბრაუნი, ოჯილვი, 2010: Keith Brown, Sarah Ogilvie, Con-
cise encyclopedia of *languages* of the world, Oxford, 2010;

ბრაუნმიულერი, ზეევარტი, 2001: K. Braunmüller, L. Zee-
vart, Semikommunikation, rezeptive Mehrsprachigkeit und verwan-
dte Phaenomene. Eine bibliographische Bestandsaufnahme /Arbeiten
zur Mehrsprachigkeit - Folge B, nr. 19. Universitaet Hamburg, 2001;

ბროზოვიჩი, 1988: Dalibor Brozović, Jezik, srpskohrvat-
ski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, Zagreb, 1988;

ბრუნი, 1992: Francesco Bruni. *Lingua* nazionale e identità re-
gionali, Torino 1992;

ბუნიისი, 1999: David Bunis (dir.) *Le yiddish, langue, cultu-
re, société*. Mélanges du CRFJ, vol. 2, CNRS Éditions, Paris, 1999;

ბუნჩიჩი, 2008: Daniel Bunčić. Die (Re-)Nationalisierung der
serbokroatischen Standards, Deutsche Beiträge zum 14. Internationa-
len Slavistenkongress, Ohrid, 2008.

გაბუნია, ეზუგბაია, ქირია, 2010: გაბუნია კახა, ეზუგბაია
ლალი, ქირია ჭაბუკი, ენობრივი სიტუაცია თანამედროვე სა-
ქართველოში: ქართველური ენები, თბილისი, 2010;

გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965: გამყრელიძე თამაზ, მაჭა-
ვარიანი გივი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ
ენებში, თბილისი, 1965;

გამყრელიძე, 2008: გამყრელიძე თამაზ, თეორიული ენათ-
მეცნიერების კურსი, თბილისი 2008;

გამსახურდია, 1989: გამსახურდია ზვიად, „სამეგრელოს
საკითხი“, ლიტერატურული საქართველო, № 44 (1395), 1989
წლის 3 ნომბერი;

გარდინერი, 1964: Алан Хендерсон Гардинер, Различие между "речью" и "языком", в кн.: Звегинцев В. А., История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2, М., 1965

გაჯოლი, 2010: Ghjaseppiu Gaggioli, *La langue corse en 23 lettres*. Précis alphabétique de grammaire, d'usage et de vocabulaire du corse, Albiana, 2010;

გერნენცი, 1980: Hans Joachim Gernentz: Niederdeutsch - gestern und heute. Beiträge zur Sprachsituation in den Nordbezirken der DDR in Geschichte und Gegenwart. Hinstorff-Verlag, Rostock 1980.

გეჭუა, 2021: გეჭუა კესო, მეგრული სიტყვა-ფორმები და ქართველთა სამწიგნობრო ენის ლექსიკური ფონდი, თბილისი, 2021;

გვანცელაძე და სხვები, 2024: გვანცელაძე გვანცა, გვანცელაძე თეიმურაზ, ჭაავა სოფიკო, ხობელია მონიკა, ენათა შერწყმის ბოლშევიკური კონცეფცია და ენობრივი პოლიტიკა 30-იანი წლების აფხაზეთში, თბილისი, 2024;

გვანცელაძე 1983: გვანცელაძე თეიმურაზ, უარყოფის გამოხატვის საერთო პრინციპებისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. საენათმეცნიერო ძიებანი, თბილისი, 1983, გვ. 210-218;

გვანცელაძე 2005: გვანცელაძე თეიმურაზ, ქართველური ენები თუ ქართველური დიალექტები?; წიგნში: ფუტკარაძე ტარიელ, ქართველები I; თბილისი, 2005; გვ. 581-612.

გვანცელაძე, 2006: გვანცელაძე თეიმურაზ, ენისა და დიალექტის საკითხი ქართველოლოგიაში, თბილისი, 2006;

გვანცელაძე, 2010: გვანცელაძე თეიმურაზ, აფხაზური ენა: სტრუქტურა, ისტორია, ფუნქციონირება, თბილისი, 2010;

გვანცელაძე, ჭაავა, 2021: გვანცელაძე თეიმურაზ, ჭაავა სოფიკო, აფხაზური ენა: წარსული, აწმყო და...; თბილისი, 2021;

გვარამია, ციციშვილი, 2009: გვარამია ვახტანგ, ციციშვილი გიორგი, მეგრული საკითხი, თბილისი, 2009;

გიორგიევი, 2003: Ванчо Ѓорѓиев, Слобода или смрт, Македонското националноослободително движење во Солунскиот вилает 1893 - 1903 година, Табернакул, Институт за историја - Филозофски факултет, Скопје, 2003;

გიოცინგერი, 2000: Ernst Götzinger, Reallexikon der Deutschen Altertüme, Berlin, 2000;

გლუშიცა, 2019: Rajka Glušica, Crnogorski jezički nacionalizam, Njegoševi dani 7: zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa, Nikšić: Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, 2019; pp. 167–181.

გობელიო 1990: Gobello, José: Lunfardía. Buenos Aires, 1953;

გომეს ესპინოსა, 2006: Alejandra Gómez Espinosa, pueblos indígenas del México contemporáneo. comisión nacional para el desarrollo de los pueblos indígenas, México, 2006;

გოსენსი, 1977: Jan Goossens, *Deutsche Dialektologie*, Walter de Gruyter, 1977;

გრეგორი, 1967: Michael Gregory, "Aspects of Varieties Differentiation", *Journal of Linguistics* 3: 1967; pg. 177–197;

გრეშელი 2001: Bernhard Gröschel, Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik: mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit, Lincom Europa, München 2009;

გრირსონი, 1927: George Abraham Grierson, *Linguistic Survey of India*, I, Calcutta, 1927;

გუდავა, 1953: გუდავა ტოგო, ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, გვ. 327-393;

გუდავა, 1963: გუდავა ტოგო, ბოთლიხური ენა, თბილისი, 1963;

გუდავა, 1967: Того Гудава, Годоберинский язык, Иберийско-кавказские языки, Языки народов СССР, т. IV, ст. 303-321.

გუდავა, 1971: გუდავა ტოგო, ბაგვალური ენა, თბილისი, 1971;

გურჩიანი, 2018: გურჩიანი ქეთევან, თურმეობითის მწკრივთა წარმოება სვანურ კილოებში (დიალექტურ მონაცემთა ანალიზი); სადოქტორო დისერტაცია, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი, 2018;

გუტიერეს აროსა, 2007: Jesús Gutiérrez Arosa, La Guerra Civil en Eibar y Elgeta, Eibar-Elgeta, 2007;

დადიანი, 2005: დადიანი ეკა, კო (< ოკო) ფორმანტით ნაწარმოები ნამყო კავშირებითის ნაკვები მეგრულში, ქუთაისი, 2005;

დადიანი, ფუტკარაძე, 2016: დადიანი ეკა, ფუტკარაძე ტარიელ, სილოვან ხუნდაძის „ქართულ გრამატიკაში“ შეტანილი მეგრულ-სვანური მასალის შესახებ; ქართველური მეგკვიდრეობა, XX; ქუთაისი, 2016; გვ. 86-92;

დადიანი, 2022: დადიანი ეკა, ართვინელ ქართველთა მეტყველება (იმერხეული და ტაოური დიალექტები), ართვინი და ართვინის რეგიონი — წარსული და თანამედროვეობა (ისტორიულ-ფილოლოგიური ნარკვევები), ქუთაისი, 2022, გვ. 141-159;

დავითიანი, 1954: დავითიანი ალი, ჟი, ჩუ, ქა და სვა წინდებულთათვის სვანურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI; თბილისი, 1954. გვ. 457-459;

დარდანო, 2005: Maurizio Dardano, Nuovo manuale di linguistica italiana, Bologna 2005

დე გრაფი, 2005: Albert De Graaf, The origin of Afrikaans pronunciation: a comparison to west Germanic languages and Dutch dialect

დეინა, 1968: Karol Dejna, Ile mamy dialektów polskich, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, Warszawa 1968

დელ ვალიე, 2013: José del Valle, A Political History of Spanish: The Making of a Language, Cambridge University Press, 2013;

დელ ვალიე, 2000: Enrique Del Valle, Lunfardología, Buenos Aires, 2000;

დე მაურო, 2008: Tullio De Mauro, Storia linguistica dell'Italia unita, Laterza, 2008.

დემეტერი, დემეტერი, 1989: Роман Деметер, Павел Деметер, Цыганско-русский и русско-цыганский словарь (кэлдэрарский диалект), Москва, 1989;

დემერტი, 2004: Ana Deumert, Language Standardization and Language Change: The Dynamics of Cape Dutch. (John Benjamins Publishing Company). 2004.

დემიროვიჩი, 1999: Mujo Demirović, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*, Ekonomski Fakultet Publisher, Bihać;

დენდალეჩი, 2005: Claude Dendaletche, *L'Archipel basque*, Éditions Privat, Cahors 2005;

დენფორთი, 1995: Loring M. Danforth, *The Macedonian conflict*, Princeton University Press, New Jersey, 1995;

დესიატოვა 2008: М.Ю. Десятова. Сицилийский диалект в современной лингвистической ситуации Италии (<http://pstgu.ru/download/1223920137.desyatova2.pdf>);

დეტრეზი, 2009: Раймон Детрез, По отношение на Македония българите още са махмурлии. Култура, бр. 10 (2802), 13 март 2009.

დიას პარდო, 2007: Isaac Diaz Pardo, O problema da língua visto por um que nom é filologo, A coruña, 2007;

დიმესკი, 1982: Димитар Димески, Македонското национално движење во Битолскиот вилает (1893-1903), II издание, Скопје, 1982;

დი სავოია, 2008: Grigorio Di Savoia (ed.), Dialectology of the Montenegrin Dialects, London, 2008;

დობოშოვა, 2009: Jela Dobošová, Calvinism in the Context of the Afrikaner Nationalist Ideology, Asian and African studies, Volume 18, 2009; pg. 305-323;

დონალდსონი, 2000: Bruce Donaldson, Colloquial Afrikaans, Routledge, London - New York 2000;

დუბიში, კარაში, კოლისი, 1995: Stanisław Dubisz, Halina Karaś, Nijola Kolis, Dialekty i gwary polskie, Wiedza Powszechna, 1995;

დუჩიჩი, 1942: Jovan Dučić, Jugoslovenska ideologija: istina o "jugoslavizmu", Centralni odbor Srpske narodne odbrane u Americi, Chicago, 1942;

დურბინი, 1964: Marshall Durbin, A componential analysis of the San Carlos dialect of Western Apache: A study based on the analysis of the phonology, morphophonics, and morphemics. Doctoral Dissertation, State University of New York, Buffalo, 1964;

ედვარდსი, 1989: Walter Edwards "Suurin, koocharin, and grannin in Guyana: Masked intentions and communication theory", American Speech, 64 (3): 1989, pg. 225–232;

ეზუგბაია, 2020: ეზუგბაია ლია, ქართველური ენები (ხელნაწერის უფლებით), 2020; ელვერსია: <https://www.scribd.com/document/480184100/ლ-ეზუგბაია-ქართველური-ენები-2020>;

ელინგი, 2013: Rasmus Christian Elling, Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini; New York: Palgrave Macmillan, 2013;

ენრიკეს ურენია, 1993: Pedro Henríquez Ureña, Sobre el problema del andalucismo dialectal de América, 3ª edición Buenos Aires, 1993;

ენოხი, 2012: რეუვენ ენოხი (ენუქაშვილი რუბენ), ფესახის აგადა („პასექის ლეგენდა“) და მისი მნიშვნელობა ქართველოლოგიისათვის, ქართველოლოგი, № 17, 2012, თბილისი.

ერვას ი პანდურო, 1787: Lorenzo Hervás y Panduro, Vocabulario poligloto con prolegomeni sopra più CL. lingue: Dove sono delle scoperte nuove ed utili all'antica storia dell'uman genere, ed alla cognizione del meccanismo delle parole, Roma, 1787;

ერთელიშვილი, 1980: ერთელიშვილი ფარნაოზ, სახელურ ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში, თბილისი, 1980;

ესქიური, 1999: Geneviève Escure, "The pragmaticization of past in creoles", *American Speech*, 74 (2): 1999; 165–202;

ვაინრაიხი, 1999: Uriel Weinreich, *College Yiddish: An Introduction to the Yiddish Language and to Jewish Life and Culture*, YIVO Institute for Jewish Research, 1999;

ვაინჰოლდი, 1853: Karl Weinhold, *Weihnacht-Spiele und Lieder auß Süddeutschland und Schlesien. Mit Einleitung und Erläuterungen*. Damian & Sorge, Graz 1853;

ვალინია რეგერა, 2013: José Luís Valiña Reguera, *Os falares fronteiriços de Olivença e Campo Maior: Falar alentejano e diversa castelhanização. Além Guadiana*, 2013;

ვალტერი 1988: Henriette Walter, *Le Français dans tous les sens*. Paris: Laffont. 1988;

ვან მოლი, 2003: Mark van Mol, *Variation in Modern Standard Arabic in Radio News Broadcasts: A Synchronic Descriptive Investigation Into the Use of Complementary Particles*, Peeters Publishers, 2003;

ვანდეკერკჰოვე, ბრიტენი, 2009: Reinhild Vandekerckhove, David Britain. *Dialects in Western Europe: A Balanced picture of language death, innovation, and Change*, *International Journal of the sociology of language*, # 196/197, 2009;

ვანოე, 1862: Louis-François Vasnier. *Petit dictionnaire du patois normand en usage dans l'arrondissement de pont-audemer*, Rouen, 1862;

ვაშაკიძე, ფუტყარაძე, 2019: ვაშაკიძე იამზე, ფუტყარაძე ტარიელ, ქართული ენის პრაქტიკული კურსი, თბილისი, 2019;

ვაშკუნსელუში 1897: José Leite de Vasconcelos, Mapa dialectológico do continente português, Paris, 1897;

ვეზენკოვი, 2014: Александър Везенков, 9 септември 1944 г., София, 2014;

ვერსტეგი, 2014: Kees Versteegh, The Arabic Language, Edinburgh University Press, 2014;

ვეკიო 1988: Sebastiano Vecchio, "Una nazione senza lingua. Il sicilianismo nel primo ottocento; Palermo, 1988;

ვეშაბიძე, 1967: ვეშაბიძე ირაკლი, ზმნისწინი ძველ ქართულ ენაში, თბილისი, 1967;

ვიგო, 1896: Vita intima; Lettere inedite di Lionardo Vigo e di alcuni illustri suoi contemporanei, Catania, 1896;

ვიზინგერი, 1990: Peter Wiesinger, Die Flexionsmorphologie des Verbums im Bairischen. Verlag der österr. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990;

ვილემეინსი, 2003: Ronald Wilemyns, Dutch/Germanic Standartizations: Past to Present, Amsterdam - Filadelfia, 2003;

ვისენტი, 1971: António Pedro Vicente, Manuscritos do Arquivo Histórico de Vincennes referentes a Portugal. Vol. I Paris: Fundação Calouste Gulbenkian, 1971.

ვიუდას კამარასა, 1976: Antonio Viudas Camarasa, «El dialecto extremeño» Boletín de la Asociación Europea de Profesores de Español VII, número 15; Madrid, 1976. págs.123-131.

ვიუდას კამარასა, 1980: Antonio Viudas Camarasa, *Diccionario extremeño*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura, Cáceres, 1980;

ვოლფი 1988: Елена Вольф, История португальского языка, «высшая школа», Москва, 1988;

ვოლფი, ჰიმენესი, 1979: Clara Wolf, Elena Jiménez, «El ensordecimiento de yeísmo porteño, un cambio fonológico en mar-

cha». *Estudios lingüísticos y dialectológicos: Temas hispánicos* (Ana María Barrenechea, ed). París: Hachette, 1979; pp. 115-135.

ვრონიჩი, 2013: Jadwiga Wronicz, Mowa Ślązaków – gwara, dialekt czy język regionalny (w związku z próbą zmiany statusu prawnego) *LingVaria* 8(15) January 2013; pg.173-184

ვულფი 2003: Oesterreicher Wulf, El Pluricentrismo del Español, Actas del VI congreso internacional de la Lengua Española, Madrid, 2003. pg. 3079-3088.

ჰამიტი, 2000: Jackeline Żammit, recognizable Arabic-Maltese: The innovative Maltese element in the Maltese language, La valeta, 2000;

ზეინი, 2020: Subhan Zein, Language Policy in Superdiverse Indonesia, Routledge Press, 2020;

ზინკაივიჩიუსი, 1994: Zigmas Zinkevičius, Lietuvių kalbos dialektologija, Vilnius, 1994;

თაბულოვა, 1976: Нурья Табулова, *Грамматика абазинского языка. Фонетика и морфология*, Черкесск, 1976;

თანდაშვილი, 2009: Manana Tandaschwili, Georgien – multiethnisch, multilingual, multireligiös. In: PRO GEORGIA Journal of Kartvelological Studies“ N. 18, Warsaw, 2009; 51-65;

თაჰერი, 1954: Mohammad Taher Vahid Qazvini, Abbas-nama, Tehran, 1954;

თედორაძე, 2018: თედორაძე მარიკა, ენობრივი ერთეულის სტატუსის განმსაზღვრელი კრიტერიუმები (საუკუნოვანი დისკუსია ქართველური ენობრივი სამყაროს სეგმენტაციის შესახებ), სადოქტორო დისერტაცია, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისი, 2018;

თოფურია, 1931: თოფურია ვარლამ, სვანური ენა, I: ზმნა; თბილისი, 1931;

თოფურია, 1937: თოფურია ვარლამ, ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის მეგრულ-ჭანურში, ენიმკის მოამბე, I; თბილისი, 1937; გვ.

თოფურია, 1954: თოფურია ვარლამ, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954; გვ. 445-456;

თოფურია 2002: თოფურია ვარლამ, სვანური ენის სახელმძღვანელო, თბილისი, 2002;

თოფჩიშვილი, 2010: თოფჩიშვილი როლანდ, საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია, თბილისი, 2010;

თრაჯილი, 1998: Peter Trudgill. A case of the Macedonian language, London – New York, 1998;

იაშინსკიენე, 2005: Janina Jašinskienė (ed.), Tradicijos. Iliustruota Lietuvos enciklopedija. Kaunas, 2005;

იმნაიშვილი, 1948: იმნაიშვილი დავით, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ჩაჩნური ჯგუფის ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, თბილისი, 1948; გვ. 55-86;

იმნაიშვილი, 1953: იმნაიშვილი გრიგოლ, უმლაუტი ინგილოურში; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953; გვ. 165-182;

იმნაიშვილი, 1954: იმნაიშვილი დავით, თურმეობითები ქისტური ჯგუფის ენებში; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954; გვ. 327-342;

იმნაიშვილი, 1966: იმნაიშვილი გრიგოლ, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბილისი, 1966;

იმჰოფი, 2008: Isabelle Imhoff. Schwiizertüütsch: Das Deutsch der Eidgenossen, Berlin, 1995;

ინგოროყვა, 1941: ინგოროყვა პავლე, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი მეორე: ტექსტები; თბილისი, 1941;

ინგოროყვა, 1954: ინგოროყვა პავლე, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954;

კაბატეკი, 2003: Johannes Kabatek. ¿En que consiste o *ausbau dunha lingua*? In: Álvarez de la Granja, María; González Seoane, Ernesto. A planificación do léxico galego. Santiago de Compostela, 2003;

კამბოლოვი, 2007: Таймураз Камболов. Языковая ситуация и языковая политика в Северной Осетии: история, современность, перспективы. Владикавказ, 2007;

კამუსელა, 2005: Tomasz Kamusella, *Schlonska mowa - Język, Górny Śląsk i nacjonalizm*, 1. Zabrze: Narodowa Oficyna Śląska, 2005.

კარასკო გონსალესი, 2006: Juan M. Carrasco González, Evolución de las hablas fronterizas luso-extremeñas desde mediados del siglo XX: uso y pervivencia del dialecto. *Revista de estudios extremeños*, 2006, vol. 62, no 2, pg. 623-633.

კარიჩი, დემიროვიჩი, 2002: Enes Karić, Mujo Demirović, Reis Džemaludin Čaušević - Prosvjetitelj i reformator, NIP “Ljiljan”, Sarajevo 2002;

კარმელიცკი, 2008: Michał Karmelicki, *Eseje o historii Śląska*, Warszawa, 2008;

კარტოზია, 1993: კარტოზია გურამ, ლაზური ტექსტები II. თბილისი, 1993;

კარტოზია, 2005: კარტოზია გურამ, ლაზური ენა და მისი ადგილი ქართველურ ენათა სისტემაში. თბილისი, 2005;

კატიჩიჩი, 2018: Radoslav Katičić, O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine. *Filologija*, 8; 2018. pg. 165–300;

კეკუა, 2021: კეკუა სოფიო, ოდიშ-აფხაზეთის ონომასტიკა ისტორიული საეკლესიო საბუთების მიხედვით. თბილისი, 2021;

კელერი, 1961: Rudolf Ernst Keller, *German dialects: phonology and morphology, with selected texts*, Manchester University Press, 1961;

კეპესკი, 1946: Круме Кепески, Македонската граматика, Скопје 1946;

კერი, 2009: Ward Kerry, *Networks of Empire: Forced Migration in the Dutch East India Company*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. pp. 322–342.

კეცმანოვიჩი, 1956: Илија Кеџмановић (приредио) *Изабрани списи Грге Мартића*, Београд, 1956;

კიზირია 1974: კიზირია ნანა, ჭანჭურის ბგერითი შედგენილობა, თბილისი, 1974;

კინგი, 2000: Charles King, *The Moldovans: Romania, Russia, and the politics of culture*, Hoover Institution Press, Stanford University, 2000.

კივიტი, 2014: Jacob Kiewit, *the spoken languages of the Jewish People*, Cambridge University Press, 2014;

კიონიგი, პაული, 2001: Walter König, Hans Joachim Paul, *dtv-Atlas deutsche Sprache*. 13. Auflage. Deutscher Taschenbuch-Verlag, München 2001;

კიონიგი, 2019: Christoph König, *Geschichte der Germanistik*, Wallstein Verlag, 2019;

კლოსი, 1978: Heinz Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*. In: *Sprache der Gegenwart : Schriften des Instituts für Deutsche Sprache in Mannheim*. 2., erweiterte Auflage. Band 37. Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf 1978;

კონდე, 2006: Conde, Oscar: *Diccionario etimológico del lunfardo*, Taurus, Buenos Aires 2003;

კონდე, 2011: Conde, Oscar. *Lunfardo: Un estudio sobre el habla popular de los argentinos*. Taurus, Buenos Aires, 2011;

კონესკი, 1966: Блаже Конески, *История Македонског језика*, Београд, 1966;

კონესკი, 1986: Блаже Конески, *Историја на македонскиот јазик*, Скопје 1986;

კორდიჩი, 2008: Snježana Kordić, *Crnogorska standardna varijanta policentričnog standardnog jezika, Jezicka situacija u Crnoj Gori - norma i standardizacija: radovi sa medunarodnog naucnog skupa, Podgorica, 2008; pg. 35-47;*

კორდიჩი, 2010: Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb, 2010;

კორნელისენი, 1995: Georg Cornelissen, "De dialecten in de Duits-Nederlandse Roerstreek - grensdialectologisch bekeken"/Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, Nr. 83. Hasselt 1995;

კოროლოვი, 2020: Ангел Королов, *Архаични особености на Солунския говор*, София, 2020;

კოსტოვი, 2010: Петър Костов, *Македонска книжовна норма и македонизация*, София, 2014;

კოშერიუ, 1977: Eugenio Coșeriu, *Tradición y novedad en la ciencia del lenguaje*, Madrid, 1977;

კოშერიუ, 1986: Eugenio Coșeriu, *Introducción a la lingüística*, Madrid, 1986;

კოჩევი და სხვები, 1993: Иван Кочев, Иван Александров, *Ото Кронщайнер, Съчиняването на так нареченият македонски книжовен език*, София, 1993;

კრინიცკი, 1997: Krzysztof Krynicki, *Dialekt śląski*, Warszawa, 1997;

კრისტალი 2010: David Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge University Press

კუზიბაბაშვილი, 2009: კუზიბაბაშვილი ვასილ, *ქართული ენის ინგილოური დიალექტი, ტექსტები; თბილისი, 2009;*

კუბლაშვილი, 1985: კუბლაშვილი კლარა, *ქართული ენის ქვემოიმერული დიალექტი, თბილისი, 1985*

ლაბაძე, 2008: ლაბაძე მიხეილ, *ლაზური კილოების ხმოვანთა სისტემა, „ქართველური მემკვიდრეობა“, XII, ქუთაისი, 2008; გვ. 166-174;*

ლაბაძე, 2009: ლაბაძე მიხეილ, ადრექრისტიანული ეპარქიების საკითხი ლაზეთში (ძველ ჭანეთში), „ქართველური მემკვიდრეობა“, XIII, ქუთაისი, 2009; გვ. 179-186;

ლაბაძე, 2013: ლაბაძე მიხეილ, მურღულის ხეობაში მცხოვრებ ავტოქთონ ქართველთა — ლაზთა და ლივანელთა — მეტყველების თავისებურებანი (სამეტყველო კოდთა შერევის საკითხები), სადოქტორო დისერტაცია, ქუთაისი, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2013;

ლაბაძე, 2013a: ლაბაძე მიხეილ, როგორ ჩაიშალა სტალინის „ავტონომიზაციის“ გეგმა, ჟურნალი „გზა“, № 22 (30.05.2013), გვ. 52-55 და № 22 (06.06.2013), გვ. 47-49;

ლაბაძე, 2016: ლაბაძე მიხეილ, ენისა და კილოს გამიჯვნის პრობლემა: სისტემურ-სტრუქტურული კრიტერიუმის კრიტიკული ანალიზი, „ქართველური მემკვიდრეობა“ XX, ქუთაისი, 2016; გვ. 140-152;

ლაბაძე, 2017: ლაბაძე მიხეილ, აუსბაუ-პარადიგმა და დაქვემდებარებითი კრიტერიუმი (კრიტიკული ანალიზი), „ქართველური მემკვიდრეობა“, XXI, ქუთაისი, 2017; გვ. 187-207;

ლავროვსკი, 1859: Павел Лавровский, Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями.—ЖМНП, 1859, ч. СII, июнь, отд. II, с. 225–266.

ლაზაროვა, 2007: Наташа Лазарова, Мечта за Македония, София, 2007

ლათროპი, 1996: Thomas A. Lathrop, The Evolution of Spanish, Newark, 1996;

ლანგი, 2012: Jürgen Lang, Gramática abrangente do crioulo da ilha de Santiago (Cape Verde). Erlangen-Nürnberg: Universität Erlangen-Nürnberg: OPUS, 2012;

ლაპესა, 1984: Rafael Lapesa, Estudios Historia Lingüística Española, Madrid, 1984;

ლაში, 1914: Agathe Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik. Verlag Max Niemeyer. Halle an der Saale, 1914;

ლესლე, 2001: Thomas Lesle, Niederdeutsche Literaturwissenschaft, Niederdeutsch an den Universitäten. Lehre und Forschung; Berlin, 2001;

ლიორენსი, ორტეგა, როჩი 1993: Montserrat Llorens Serrano, Rosa Ortega Canadell, Juan Roig Obiol, Història de Catalunya, Vicens Vives, 1993;

ლისოპოროსკი, 1934: Óndra Łysohorsky, Spiwajuco piaść, Praha: Družstevní práce, 1934;

ლოზანოვსკი, 2009: Милош Лозановски, Стига сме спали, Скопје, 2009;

ლომთათიძე, 1944: ლომთათიძე ქეთევან, აფხაზური ენის ტაბანთური დიალექტი (ტექსტებითურთ), თბილისი, 1944;

ლომთათიძე, 1954: ლომთათიძე ქეთევან, აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის (ტექსტებითურთ), თბილისი, 1954;

ლომთათიძე 1976: ლომთათიძე ქეთევან, აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I: ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები, თბილისი, 1976;

ლომია, 2005: ლომია მაია, ჰიპოტაქსის საკითხები მეგრულში, თბილისი, 2005;

ლოპეს კარეირა 1998: Anselmo López Carreira, O reino de Galiza - Nosa terra, A coruña, 1998;

ლოპორკარო 2009: Michele Loporcaro, Profilo linguistico dei dialetti italiani. Roma–Bari: Laterza, 2009;

ლუბაში, 2012: Władysław Lubaś, Język w mediach : antologia / Kita Małgorzata Zofia, Loewe Iwona (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2012; pg.283-294

ლუბაში, 2018: Władysław Lubaś, The Identifying Function of Language, Routledge, 2018;

მათაიერი, 1980: Klaus J. Mattheier: *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Quelle und Maier, Heidelberg 1980

მანოლესკუ, 1964: Rado Manolescu, *Cultura orășenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea/ "Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare"*, București, 1964;

მარი, 1910: Николай Марр, Грамматика лазского (чанского) языка, СПб, 1910;

მარი, 1913: Николай Марр, Из лингвистической поездки в Абхазию. (К этнологическим вопросам) — 23 [Известия Императорской Академии Наук, СПб, 1913; ст. 303—884;

მარი, 1913a: Николай Марр, Где сохранилось сванское склонение? «Известия имперской Академии наук», № 16. СПб., 1911, стр. 1199—1206;

მარი, 1913b: Николай Марр, Из поездок в Сванию, "Христианский Восток". Т. II, вып. 1-й, 1913;

მარი, 1916: Николай Марр, К истории передвижения яфетических народов с юга на север кавказа, Известия Академии Наук, № 154; 1916. ст. 1379-1408;

მარი, 1918: Николай Мარр, О Кавказском Университете в Тифлисе; Азиатский сборник. Из Известий Российской Академии Наук. Новая серия, Петроград, 1918; ст. 1496-1516;

მარი, 1933: Николай Мარრ, Избранные работы в пятих томах, том I, Москва, 1933;

მარი, 1936: Юрий Мარр, Статьи, Сообщения и резюме докладов, том I, Москва, 1936;

მარიანა, 2007: Sirkka Marjaana, Tällviisii Myö Haastetaa Etelä-Karjalan Murteen Kansandialektologista Tarkastelua Sarjaku-vakäännösten Pohjalta. Joensuu University, 2007;

მარკოს მარინი, 2001: Francisco A. Marcos-Marín, *De Len-guas y Fronteras: el Español y el Portugués* (<http://pendientedemig-racion.ucm.es/info/circulo/no17/marcos.htm>) (დამოწმებულია 21.05. 2017);

მარტიროსოვი, 1956: მარტიროსოვი არამ, ზმნისწინების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, თბილისი, 1953, ტ. V, გვ. 73-94;

მარტიროსოვი, 1984: მარტიროსოვი არამ, ქართული ენის ჯავახური დიალექტი, თბილისი, 1984;

მარუზო 1943: Jules Marouzeau, Lexique de la terminologie linguistique: français, allemand, anglais, italien, Paris, 1943

მარტინეს დე ლუნა, 2017: Iñaki Martínez de Luna Pérez de Arriba, Euskera: David Versus Goliath; Hermes: Pentsamendu eta Historia Aldiskaria, # 57; pg. 108-111;

მატკოვიჩი, 1998: Hrvoje Matković, Povijest Jugoslavije – Hrvatski pogled, Zagreb, 1998;

მატრასი, 2002: Yaron Matras, Romani: A Linguistic Introduction Cambridge University Press, 2002;

მაჭავარიანი, 1965: მაჭავარიანი გივი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965;

მაჯიდ ჰასან ალი, 2018: Majid Hassan Ali, Religious Minorities in Republican Iraq Between Granting Rights and Discrimination: a socio-political and historical study, Bamberg: Otto-Friedrich-Universität, 2018;

მაჰირი, 2010: Aziz A. Mahir, *The Kurds of Iraq: Nationalism and Identity in Iraqi Kurdistan*, Leiden - Boston, 2010;

მაჰომედბეკოვა, 1967: Загидат Магомедбекова, Ахвахский язык, Тбилиси, 1967;

მაჰომედბეკოვა, 1971: Загидат Магомедбекова, Каратинский язык, Тбилиси, 1971;

მეიე, 1938: Антуан Мейе, *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*, Москва 1938.

მელიქიშვილი, 1974: მელიქიშვილი დამანა, ინკლუზივ-ექსკლუზივის გამოხატვის ისტორიისათვის ქართულ ზმნაში, ელგერსია:
<https://www.scribd.com/document/185669953/დ->

მელიქიშვილი-ინკლუზივ-ექსკლუზივის-გამოხატვის-
ისტორიისათვის-ქართულ-ზმნაში; წაკითხულია მოხსენებად
1974 წლის მაისში თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის XVIII
სხდომაზე;

მენენდეს პიდალი, 1906: Ramón Menéndez Pidal, El dialecto Leonés / Cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos. Madrid, 1906;

მენენდეს პიდალი, 1920: Ramón Menéndez Pidal, Sobre Geografía Folklórica, ensayo de un metodo, Revista de Filología española, vol. 7, 1920;

მენენდეს პიდალი, 1931: Ramón Menéndez Pidal, Más Sobre la nación española, Madrid, 1931;

მენკენი, 1919: Henry Louis Mencken, The American Language; An Inquiry into the Development of English in the United States, New York, 1919;

მერი, 2001: Victor H. Mair. The Columbia History of Chinese Literature, Columbia University Press, 2001;

მერლო 1937: Clemente Merlo, Lingue e dialetti d'Italia, Milano 1937;

მილარი, 2005: Robert McColl Millar. Language, nation and power: an introduction. Palgrave Macmillan, 2005;

მილერი, 2005: Nicholas Miller, Serbia and Montenegro, Eastern Europe: An Introduction to the People, Lands, and Culture. Vol. 3. Santa Barbara, California: ABC-CLIO; 2005; pp. 529–581.

მილეთიჩი, 1932: Любомир Милетич, Единството на българския език в неговите наречия, София 1932;

მილიორინი 1960: Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1960;

მიმი, 1992: Arend Mihm, Sprache und Geschichte am unteren Niederrhein, in: Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung; 1992, pg. 88–122;

მიმი, 2000: Andreas Mihm, Die Rolle der Umgangssprachen seit des 20. Jahrhunderts, Berlin, 2000;

მირონი, 1969: Миронов С. А., Язык африкаанс, М., 1969

მისირკოვი, 1903: Крсте Мисирков, За македонските работи, София 1903

მისირკოვი, 1905: Крсте Мисирков, Изникнувайн'ето и разбор на бугарската и српска теорији за народноста на македонците. сп. „Вардар“, №1, 1-и септемвриа 1905 г., с. 15

მინდეკი, 2003: Dubravka Mindek, *Mixtecos: Pueblos Indígenas del México Contemporáneo*. Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas; 2003

მიხოვი, 2022: Милен Михов, Присъединяването на република Северна македония към европейския съюз: исторически преглед на взаимоотношенията на република северна македония с република България и причините за българското вето, Брюксел, 2022;

მორენო დე ალბა, 2003: José Moreno de Alba, Español de México, México, 2003;

მორენო ფერნანდესი, 2003: Francisco Moreno Fernández, Historia social de las lenguas de España, Barcelona 2003;

მოგუში, 1995: Milan Moguš, A History of the Croatian Language: Toward a common Standard, Nakladni Zavod Globus, Zagreb, 1995;

მოქშინი, 1978: Мокшин Николай Федорович, Этническая история мордвы, Саранск, 1977;

მუგუევო, 1936: Хаджи-Мурат Мугуев, Социалистическая Северная Осетия. «Революция и национальности» 11 (81 – ноябрь 1936): 47–51.

მულაჯიჩი, 1981: Žarko Muljačić. Il termine *lingue distanziate* apparentemente *dialettizzati* e la sua rilevanza per la sociolin-

gvistica romanza, *Studia Romanica et Anglica Zagrebiensia*, XXVI (1-2), Zagreb, 1981; pg. 85-102;

ნავარუ, 2013: Eduardo de Almeida Navarro, *Dicionário de Tupi Antigo: Língua Clássica do Brasil*, Global Editora, 2013;

ნარბონა ხიმენესი, კანო აგილარი, ველარდე-პერესი, 2011: Antonio Narbona Jiménez, Rafael Cano Aguillar, Ramón Morillo Velarde-Pérez, *El Español Hablado en Andalucía*, Universidad de Sevilla, Sevilla 2011;

ნეშკოვიჩი, 2013: Radomir Nešković, *Nedovršena država – politički sistem Bosne i Hercegovine*, Fondacija Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2013;

ნიკოლაევა, 2014: Irina Nikolaeva, *A Grammar of Tundra Nenets*, De Gruyter Mouton, 2014;

ნიკოლოვი, 1999: Борис Ё. Николов, *ВМОРО: Псевдоними и шифри 1893-1934*. София, 1999;

ნიქჩევიჩი, 2006: Vojislav Nikčević. *Književnost Duklje i Prevalitane: III–XIV vijek*; Podgorica, 2006;

ნინიოლეს-ი-მონლიორი 1969: Rafael Lluís Ninyoles i Monllor, *Conflicte lingüístic valencià: substitució lingüística i ideologies diglòssiques*, Valencia, 1969;

ნიჟარაძე 1975: ნიჟარაძე შოთა, აჭარული დიალექტი: ფონეტიკა, გრამატიკა, ლექსიკა; თბილისი, 1975;

ნისლერი, ლაუვი, რუ, 2005: Niesler, Thomas; Louw, Philippa; Roux, Justus. *Phonetic analysis of Afrikaans, English, Xhosa and Zulu using South African speech databases*. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies* **23** (4); 2005; pp. 459–474.

ო'დონელი 1992: Niall Ó Donaill, *Foclóir Gaeilge-Bearla. An Gúm, An Roinn Oideachais*, 1992;

ოკუკა 2008: Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*, SKD prosvjeta, Zagreb, 2008;

ონიანი, 1978: ონიანი ალექსანდრე, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბილისი, 1978;

ორიანი, 2000: Alfredo Oriani, *La rivolta ideale*, reprint from 1908 edition, Roma, 2000;

ოჟეგოვი, შვედოვა, 1992: С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова Толковый словарь русского языка, Москва, 1992

ოსაჰიტო, 2012: Miyaoka Osahito, *A Grammar of Central Alaskan Yup'ik (CAY)*, De Gruyter Mouton, 2012;

პავლიჩევიჩი, 2007: Dragutin Pavličević, *Hrvati i istočno pitanje*; Zagreb, 2007;

პავლოვიჩი, 2008: Srdja Pavlovic, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*. Purdue University Press, 2008;

პალეშუტსკი, 1983: Костадин Палешутски, Македонският въпрос в буржоазна Югославия: 1918-1941, София 1983;

პარედოში, 2006: Xoán Paredes, *A língua portuguesa na Galiza*, A Coruña, 2006;

პატენი, 2001: Alan Patten, *Political Theory and Language Policy / Political Theory*, Vol. 29, No. 5 (Oct., 2001), pp. 691-715;

პელეგრინი 1950: Contributo allo studio della romanizzazione della provincia di Belluno, Padova, Cedam, Casa Ed. Dott. A. Milani, 1950;

პენიაროხა ტორესონი, 2008: Leopoldo Peñaroja Torrejón, *Mozárabe y lenguas de España*, Almuzara, 2008;

პერი, 1980: Richard J. Perry, *The Apachean Transition from the Subarctic to the Southwest*. *Plains Anthropologist*. **25** (90), 1980; pg. 279–296.

პერი, 1996: John R. Perry, *From Persian to Tajik to Persian: culture, politics and law reshape a Central Asian language*, in: *Non-Slavic Languages 8. Linguistic Studies in the Non-Slavic Languages*

of the Commonwealth of Independent States and the Baltic Republics, ed. H. I. Aronson, Chicago, 1996, pp. 279-305.

პირიუ გონსალვიში, 2014: Miguel da Silva Pires Gonçalves, Reintegracionismo Galego e a política lingüística da Espanha, Porto, 2014;

პირონი, 1978: Maurice Piron, Anthologie de la littérature wallonne, Mardaga, Liège, 1978;

პიტარკ-ი-ალმელა 1978: Vicent Pitarch i Almela, «Un cas singular de conflicte lingüístic: la situació actual del País València». Treballs De sociolingüística Catalana, Barcelona, 2009, pp. 41-51;

პოლანსკი, 1999: Kazimierz Polański (red.), Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, Wrocław, 1999

პოპოვა, 1986: Татьяна Петровна Попова, Сербско-хорватский язык, Москва, 1986;

ჟაჩეკი, 2004: Rudolf Žáček, *Dějiny Slezska v datech*, Praha, 2004;

ჟივკოვიჩი, 2013: Tibor Živković, "The Urban Landcape of Early Medieval Slavic Principalities in the Territories of the Former Praefectura Illyricum and in the Province of Dalmatia (ca. 610-950)". *The World of the Slavs: Studies of the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*. Belgrade: The Institute for History, 2013; pp. 15–36.

ჟიტეცკი, 1876: Павел Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, Киев, 1876;

ჟოზუე, 2003: Miguel Jozué da Silva, As questões identitárias e as especificidades culturais da Bahia expressas na língua falada, Bahia, 2003;

ჟღენტა, 1953: ჟღენტა სერგი, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953;

რაითი, 1982: *Roger Wright, Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France, Liverpool, 1982;*

რამასვამი, 1997: *Sumathi Ramaswamy, Passions of the tongue: Language devotion in Tamil India, 1891–1970. Berkeley: University of California Press, 1997;*

რამეტი, 2006: *Sabrina Ramet, The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005; Woodrow Wilson Center Press with Indiana University Press, 2006;*

რეჰდერი 1998: *Peter Rehder, Einführung in die slavischen Sprachen (Mit einer Einführung in die Balkanphilologie), Darmstadt, 1998*

რენცი, 1982: *Lorenzo Renzi, Introducción a la filología románica, Ed. Gredos, Madrid, 1982*

რეჰმანი, 2014: *K.M.A Rehman, Globalization and Cultural Transformation The Case of Bangladesh. Asian Culture and History, 6, 2014;*

რისტესკი, 1995: *Ристески, Стојан. Судени за Македонија (1945 - 1985), Охрид, 1995;*

რისტოვსკი, 1983: *Ristovski, Blaže. „Periodizacija na makedonskiot literaturno-kulturen razvoj“. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1983;*

რიუზი, 1994: *Willem J. Reuse, Siberian Yupik Eskimo: The Language and Its Contacts with Chukchi. Studies in indigenous languages of the Americas. University of Utah Press, Salt Lake City, 1994;*

რობერჯი, 2002: *Paul T. Roberge, Afrikaans: Considering origins, in: Language is South Africa, Cambridge University Press, 2002, p. 79-103;*

როგავა, 1975: *როგავა გიორგი, ნომინატიური კონსტრუქციის მქონე გარდამავალი ზმნის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადული, ტომი II; თბილისი, 1975. გვ. 270-279;*

რომანელო 2010: Emily Romanello, The Use of Italian and Dialect as a Politeness Strategy, Stony Brook University, The doctor thesis, 2010;

როსი 1999: Robert Ross, Status and Respectability in the Cape Colony, 1750–1870: A Tragedy of Manners. Philadelphia: Cambridge University Press, 1999. pp. 47–58.

როსპონდი, 1995: Stanisław Rospond: Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej. Wrocław, 1995;

რუიზი 2001: David Ruiz, Movimientos sociales y Estado en la España contemporánea. Vol. 59. Univ de Castilla La Mancha, 2001.

საიდოვა, 1973: Патимат Саидова, Годоберинский язык, Махачкала, 1973;

სალმინენი, 2024: Tapani Salminen, the Samoyed Languages, in: The languages and linguistics of Northern Asia, Helsinki, 2024; p. 167–251;

სანჩეს ლობატო, 1994: Jesús Sánchez Lobato, *Español de América, Actas de la ASELE, IV, 1994; 553-570;*

სანჩეს მენდესი, 2017: Alfredo Sánchez Méndez, Sobre la lengua de los hispanoamericanos / Congreso Lingüístico del AESLA, 01.03.2017-05.03.2017, Universidad Católica de Madrid, 2017;

სანჩეს ფერნანდესი, 1997: Manuel Jesús Sánchez Fernández, Apuntes para la descripción del español hablado en Olivenza. Revista de Extremadura. 23. Cáceres, 1997; pg. 109–125.

სარვი, 1994: Pekka Sarvi, Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri. Helsinki 1994;

სარჰიმაა, 1998: Anneli Sarhimaa, ”Tuhkamukil pid'äy kal-mižikkoh”. Karjalan kielen nesessiivirakenteiden syntaktinen kuvaus, Helsinki, 1998;

სარჰიმაა, 1999: Anneli Sarhimaa, Syntactic transfer, contact-induced change, and the evolution of bilingual mixed codes:

Focus on Karelian-Russian language alternation. *Studia Fennica Linguistica* 9, Helsinki, 1999;

სასექსი, კაბერლი, 2006: Roland Sussex, Paul Cubberley, *The slavic languages*, Cambridge University Press, 2006;

სევიმი, 1988: Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar* Ankara 1988;

სერრონ-პალომინო, 2003: Rodolfo Serrón-Palomino, *El Español andino*, Lima, 2003;

სეჩენბაათარი, 2003: Borjigin Sechenbaatar, *The Chakhar dialect of Mongol - A morphological description*. Helsinki, 2003;

სიგნი 2010: Richard C. Signey, *Historical review of Tagalog*, Manila, 2010;

სილოგავა, 1986: სილოგავა ვალერი (რედ.), *სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I; თბილისი*, 1986;

სმაიჩი, 2019: Ramiza Smajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683-1699)*; Zagreb, 2019;

სნედონი 2003: James N. Sneddon, *The Indonesian Language: Its History and Role in Modern Society*, UNSW Press, 2003

სოლოვოვი, 1957: Александр Соловьев, *Византийское имя России, «Византийский Временник», том XII*, Москва, 1957

სპიკერმანი, 2004: Hans Spiekermann, *Regionale Standardisierung, nationale Destandardisierung/ L. M. Eichinger and W. Kalmeier, Standardvariation – Wie viel Variation verträgt die deutsche Sprache?* Berlin - New York, 2004;

სოსიური 1933: Фердинанд де Соссюр, *Курс общей лингвистики*, Москва, 1933;

სტალინი, 1953: Иосиф Сталин, *Марксизм и вопросы языкознания*, Москва, 1953;

სტანკევიჩი, 2016: Edward Stankiewicz, *The Patterns of the Kashubian Language and Culture*, Cambridge University Press, 2016;

სტედე, 2001: Astrid Stedje: *Deutsche Sprache gestern und heute*. Wilhelm Fink Verlag, München 2001;

სტიუარტი, 1965: Stewart, William, "Urban Negro speech: Sociolinguistic factors affecting English teaching", in R. Shuy; A. Davis; R. Hogan (eds.), *Social dialects and language learning*, National Council of Teachers of English, 1965, pp. 10–18

სტოიანოვი, 2008: Румен Стоянов, *Борба за език*. София, 2008;

სტოიანოვი, 2018: Георги Стоянов, *Политиката на македонизация*, София, 2018;

სუარესი, 1983: Jorge A. Suárez, *The Mesoamerican Indian Languages*, Cambridge University Press, 1983;

სურმაგა, 2008: სურმაგა ნარგიზა, *ბგერის რეფლექსი ქვემოაჭარულსა და ლაზურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება*, XXXVI, თბილისი, 2008; გვ. 185-191;

ტენ-შეიხი, 2007: Catherine Taine-Cheikh. Ḥassāniya Arabic. In: Kees Versteegh (ed.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, 2007, 240–250.

ტიაპკო, 2006: Галина Тяпко. Хорватское "триязычье" в начале ХХI в. / Г.Г. Тяпко // Глобализация – этнизация : этнокультурные и этноязыковые процессы : в 2 кн. Кн. 2 / [отв. ред. Г.П.Нещименко] ; Ин-т славяноведения РАН. – М.: Наука, 2006. – С. 153-173.

ტილკოვი, 1993: Тилков, Д. *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1*. София: Българската академия на науките, 1993;

ტოსევა, 2018: Катерина Тосева, *Когато България създаваше македонци...*, София, 2018;

ტრაიკოვი 2000: Трайков, Веселин. Кръсте Мисирков и за българските работи в Македония или другия Кръсте Мисирков. Опит за обективна оценка. Стара Загора, 2000;

უთურგაიძე 1960: უთურგაიძე თედო, თუშური კილო, თბილისი, 1960;

უთურგაიძე, 1966: უთურგაიძე თედო, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბილისი, 1966;

უიზერსი, 1984: Charles W. J. Withers, Gaelic Scotland: The Transformation of a Culture Region, *Geographical Review* Vol. 80, No. 3 (Jul. 1984), pp. 327-329;

უინომი, 1956: Keith Whinnom, *The Spanish Contact Vernaculars in the Philippine Islands*, Hong Kong University Press, 1956;

უნაროვეა, 2006: Унэрэжыо Мир. Хэхэс адыгэхэм ядунай «Псаль» 3 (6). – Мыекъуапэ, 2006. н. 187–191.

ურსინი, 1987: Francesco Alessio Ursini, *Sedimentazioni culturali sulle coste orientali dell'Adriatico. Il lessico veneto-dalmata del Novecento*. Vol. XV degli Atti e Memorie della Società Dalmata. Venezia 1987.

ურუშაძე, 2014: ურუშაძე ლევან, სილოვან ხუნდაძე — უდიდესი პედაგოგი და მამულიწვილი, თბილისი, 2014;

უსლარი, 1889: Петр Услар, *Аварский язык*, тифлис, 1889;

ფაუსტუ, 2015: Boris Fausto, *História do Brasil*, São-paulo, 2015;

ფეიტორ პინტუ, 2012: Paulo Feytor Pinto, *Occitejano: sobre a origem accitana do subdialecto do Alto Tejo Português*, *Vila Velha de Ródão*, 2012;

ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990: ფენრიხი ჰაინც, სარჯველაძე ზურაბ, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, პირველი გამოცემა, თბილისი, 1990;

ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000: ფენრიხი ჰაინც, სარჯველაძე ზურაბ, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, მეორე გამოცემა, თბილისი, 2000;

ფერერი, 2017: Alá Baylac Ferrer, Le catalan en Catalogne Nord et dans les Pays Catalans, Perpignan, 2017;

ფერნანდეს გარსია, 2006: Jesús Fernández García, Portuñol y literatura (http://www.dip-badajoz.es/cultura/ceex/reex_digital/re-ex_LXII/2006/T.LXIIIn.0220220mayo-ag/RV000818.pdf) დამოწმებულია 21.05.2017;

ფერნანდეს ლიესა, 2004: Carlos Ramón Fernández Liesa, La cuestión de Olivenza, Editorial Tirant lo Blanch, 2004;

ფრიას კონდე, 1999: Francisco Xavier Frías Conde, El idioma Asturleonés, Oviedo 1999;

ფრიდმანი, 2001: Victor Friedman, Languages and Ethnicity in Balkan Politics: Macedonian, Bulgarian, and Albanian (Meeting Report #215). *East European Studies (EES) News*, Woodrow Wilson International Center for Scholars Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars. January-February 2001. 4 & 11.

ფულონ-ჰრისტოვა, 1998: Jordanka Foulon-Hristova, Grammaire pratique du macedonienne, Paris 1998

ფუტკარაძე, 1996: ტარიელ ფუტკარაძე, „მოტივაცია, როგორც ენათა ნათესაობის ერთ-ერთი ასპექტი (საკითხის დასმის წესით)“/ქართველური მემკვიდრეობა I, ქუთაისი, 1996; გვ. 246-452;

ფულტონი, 2000: Foulton John, Grammar of the literary Macedonian, Skopje 2000;

ფუტკარაძე 2005: ფუტკარაძე ტარიელ, ქართველები I, თბილისი, 2005;

ფუტკარაძე, 2008: ფუტკარაძე ტარიელ, ქართველთა დედანა და დიალექტები, თბილისი, 2008;

ფუტკარაძე, დადიანი, შეროზია, 2010: ფუტკარაძე ტარიელ, დადიანი ეკა, შეროზია რევაზ, „ევროპული ქართია რეგიონული ან უმცირესობის ენის შესახებ“ და საქართველო, ქუთაისი, 2010;

ფუტკარაძე, ვაშაკიძე 2011: ფუტკარაძე ტარიელ, ვაშაკიძე იამზე, ქართველოლოგიის ორგვარი დაგეგმვა 1917-1935 წლებში, თბილისი, 2011;

ფუტკარაძე, თანდილავა, ლაბაძე, 2013: ფუტკარაძე ტარიელ, თანდილავა იაშა, ლაბაძე მიხეილ, ლაზეთის მკვიდრ ქართველთა (ლაზთა) ენობრივ-ენიკური იდენტობის საკითხები, „ქართველოლოგიის აქტუალური პრობლემები“, I, თბილისი, 2013, გვ. 207-223;

ფუტკარაძე, 2014: ფუტკარაძე ტარიელ, ქართველოლოგიის შესავალი, თბილისი, 2014;

ფუტკარაძე, მიქაუტაძე, 2014: ფუტკარაძე ტარიელ, მიქაუტაძე მაია, ქართული სამწიგნობრო ენის ფონეტიკა, თბილისი, 2014;

ფუტკარაძე, 2017: ფუტკარაძე ტარიელ, ენისა და კილოს გასამიჯნი კრიტერიუმები და ქართველურ იდიომთა კვალიფიკაციის პოლიტიზების რეტროსპექტივა/საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტის შრომები VI, თბილისი, 2017;

ფუტკარაძე, დადიანი, 2018: ფუტკარაძე ტარიელ, დადიანი ეკა, ქართველური დიალექტოლოგია I, ქუთაისი — თბილისი, 2018;

ფუტკარაძე, 2019: ფუტკარაძე ტარიელ, ქართველოლოგიის თანამედროვე გამოწვევები, თბილისი, 2019;

ფუტკარაძე და სხვები, 2022: ფუტკარაძე ტარიელ, ტაბიძე მანანა, ლაბაძე მიხეილ, კეკუა სოფიო, გეგუა კესო, ჩელები ფევეზი, სალია-ბეშიროდლუ მაკა, ქართველურ-თურქულ სამეტყველო კოდთა შერევის კანონზომიერებები ქართველურენოვანი მუჰაჯირების შთამომავალთა მეტყველების მიხედვით; თბილისი, 2022;

ქალდანი, 1955: ქალდანი მაქსიმე, სვანური ენის ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII; თბილისი, 1955;

ქალდანი, 1956: ქალდანი მაქსიმე, სვანური ენის ლახამულური კილოკავის გრამატიკული თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII; თბილისი, 1956; გვ. 161-178;

ქალდანი, 1958: ქალდანი მაქსიმე, სვანური ენის ბალსქვემო-ური კილოს ეცერული თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX-X, თბილისი, 1958; გვ. 201-219;

ქალდანი, 1959: ქალდანი მაქსიმე, **ღ**-ს გენეზისისათვის სვანურში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I; თბილისი, 1959; გვ. 91-100;

ქალდანი, 1961: ქალდანი მაქსიმე, სვანური ენის ლენტეხური კილოს ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება; ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II; თბილისი, 1961; გვ. 65-76;

ქალდანი, 1970: ქალდანი მაქსიმე, დიალექტთა შერევა კოდორის ხეობის სვანურში; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVII, თბილისი, 1970; გვ. 82-92;

ქოქორხოვეა, 2002: Дугурхан Кокорхоева. Становление и развитие Советской национальной государственности ингушского народа (1917–1944 гг.). Элиста, 2002.

ქუთელია, 2005: ქუთელია ნათელა, ლაზურის ფონემატური სტრუქტურა, თბილისი, 2005;

ქურდიანი, 2007: ქურდიანი მიხეილ, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები, თბილისი, 2007;

ლამბაშიძე, 1988: ლამბაშიძე როგნედა, ქართული ენის ინგილოური კილოს ლექსიკონი, თბილისი, 1988;

ყიფშიძე, 1911: Кипшидзе Иосиф, Дополнительные сведения о чанском языке (из лингвистической экскурсии в Русский Лазистан). СПб., 1911;

ყიფშიძე, 1914: Кипшидзе Иосиф, Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, СПб., 1914;

ყიფშიძე, 1994: ყიფშიძე იოსებ, რჩეული თხზულებანი, თბილისი, 1994;

შაბალინი, 1959: Шабалин, М. Н. О происхождении некоторых черт русского кубанского диалекта. / Вопросы истории русского языка. -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. С. 302—312;

შავრეშიანი, 2013: შავრეშიანი ნატო, ეკომიგრანტ სვანთა მეტყველების სინტაქსური თავისებურებანი, სადოქტორო დისერტაცია, თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი, 2013;

შავხელიშვილი, 2022: შავხელიშვილი ბელა, თუშების მეტყველება: წარსული აწმყოში, თბილისი, 2022;

შანიძე, 1925: შანიძე აკაკი, უმლაუტი სვანურში, არილი, თბილისი, 1925; გვ. 171-231;

შანიძე, თოფურია, 1939: შანიძე აკაკი, თოფურია ვარლამ (რედაქტორები), სვანური პროზაული ტექსტები I: ბალსზემოური კილო; თბილისი, 1939;

შანიძე, თოფურია, გუჯეჯიანი, 1939: შანიძე აკაკი, თოფურია ვარლამ, გუჯეჯიანი მერი (რედაქტორები), სვანური პოეზია, თბილისი, 1939;

შანიძე, 1981: შანიძე აკაკი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981;

შაპირო, 2003: Michael C. Shapiro, Hindi; The Indo-Aryan Languages, 2003; Routledge, London-New York; pg. 250-285;

შარაძენიძე, 1954: შარაძენიძე თინათინ, სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება სვანურში ბალსზემოური კილოს მიხედვით, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954; გვ. 189-215;

შარაძენიძე, 1958: შარაძენიძე თინათინ, ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბილისი, 1958;

შარაძენიძე, 1958a: შარაძენიძე თინათინ, სვანური ენის ცხუმარული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX-X, თბილისი, 1958; გვ. 221-250;

შარაძენიძე, 1970: შარაძენიძე თინათინ, სვანური ენის ლატალური კილოკავის ზოგიერთი თავისებურება, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVII, თბილისი, 1970; გვ. 45-81;

შარაძენიძე, 1972: შარაძენიძე თინათინ, თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბილისი, 1972;

შიპკა, 2019: Danko Šipka, *Lexical Layers of Identity: Words, Meaning, and Culture in the Slavic Languages*, Cambridge University Press, 2019;

შმელერი, 1821: Johan Andreas Schmeller, *Die Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt*. Beygegeben ist eine Sammlung von Mundart-Proben in den verschiedenen Dialekten des Königreichs, nebst einem Kärtchen. München 1821;

შტამბუკი, 2019: Drago Štambuk, *Zlatna formula hrvatskoga jezika ča-kaj-što*, Zagreb, 2019;

შტელმახერი, 1990: Dieter Stellmacher, *Standardsprache und Mundarten im Norden der Bundesrepublik Deutschland* / G. Stickel (ed.): *Deutsche Gegenwartssprache. Tendenzen und Perspektiven*. de Gruyter, Berlin - New York, 1990, pag. 198–207;

შტოკლი, სვენსტრუპი, 2006: Philipp Stokle, Christoph Hare Svenstrup, *Language variation and (de-)standartization processes in Germany*, Berlin - New York, 2006;

შული, 2009: Szul, Roman. *Language, Nation, and State: Past and Present*. *Econ. soc. territ*, Dec 2009, vol.9, no.31, p.561-579.

ჩემბერსი, თრაჯილი 2004: Jack Chambers, Pieter Trudgill, *Dialectology*, Second edition, Cambridge, 2004;

ჩემბერსი, სალვადორი, 2003: John Chambers, Wee Salvador, *English-Chabacano Dictionary*. Ateneo de Zamboanga University Press, 2003;

ჩერენკოვი, დემეტერი, 1989: Лев Черенков, Роман Деметер, Предисловие к Деметер Р.С., Деметер П.С. *Цыганско-русский и русско-цыганский словарь (кэлдэрарский диалект)*, Москва, 1989;

ჩერუტი, 2016: Massimo Cerruti, *L'italianizzazione dei dialetti: una rassegna*, *Quaderns d'Italia* 21, 2016; pg. 63-74;

ჩიქობავა, 1927: ჩიქობავა არნოლდ, ფერეიდნულის თავისებურებანი, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VIII; თბილისი, 1927; გვ. 196-247;

ჩიქობავა, 1936: ჩიქობავა არნოლდ, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936;

ჩიქობავა 1937: ჩიქობავა არნოლდ, ჩიქობავა არნოლდ, მთიულურის თავისებურებანი. ენიმკის მოამბე, ტომი II, ნაკვეთი I; თბილისი, 1937;

ჩიქობავა, 1942: ჩიქობავა არნოლდ, Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками, ენიმკის მოამბე, ტომი XII, თბილისი, 1942; გვ. 149-168;

ჩიქობავა, 1938: ჩიქობავა არნოლდ, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1939;

ჩიქობავა, 1952: ჩიქობავა არნოლდ, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952;

ჩიქობავა, 1952a: ჩიქობავა არნოლდ, საბჭოთა ენათმეცნიერების ამოცანები და ძირითადი პრობლემები, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, III; თბილისი, 1952; გვ. 75-105;

ჩიქობავა, 1965: ჩიქობავა არნოლდ, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბილისი, 1965;

ჩიქობავა, ცერცვაძე, 1962: ჩიქობავა არნოლდ, ცერცვაძე ილია, ზუნძური ენა, თბილისი, 1962;

ჩიქობავა, 1985: ჩიქობავა არნოლდ, განვითარების ზოგი ტენდენცია უცხოურსა და საბჭოთა ენათმეცნიერებაში; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXIII, თბილისი, 1985; გვ. 5-13;

ჩიქობავა, 2008: ჩიქობავა არნოლდ, შრომები, III, თბილისი, 2008;

ჩუხუა, 2003: ჩუხუა მერაბ, ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 2003;

ცერცვაძე, 1965: ცერცვაძე ილია, ანდიური ენა, თბილისი, 1965;

ცვეტკოვი, 2001: Георгий Цветков, Цыганско-русский словарь (Ловарьский диалект), Москва, 2001;

ცქიტიშვილი, 1966: ცქიტიშვილი თინათინ, ტმესი ძველ ქართულში, მაცნე, № 5, თბილისი, 1966;

წერეთელი, 1968: წერეთელი კონსტანტინე, თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა, თბილისი, 1968;

ჭუმბურიძე, 1968: ჭუმბურიძე ზურაბ, მყოფადის წარმოქმნის ისტორიისათვის ქართულში: ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11, თბილისი, 1968. გვ. 55-76;

ჭუმბურიძე, ნიჟარაძე, ქურდაძე, 2007: ჭუმბურიძე ზურაბ, ნიჟარაძე ლელა, ქურდაძე რამაზ, სვანური ენა, თბილისი, 2007;

ხარსიევი, 2012: Борис Харсиев, Причины возникновения и ликвидации ингушской государственности советского периода, Теория и практика общественного развития, № 8; 2012. ст. 303-305;

ხაურგი, მაგრინია, 2002: Jáuregui, Jesús y Laura Magriñá, “Estudio etnohistórico acerca del origen de los mexicaneros (hablantes del náhuatl) de la sierra Madre Occidental”, en *Dimensión Antropológica*, vol. 26, septiembre-diciembre, 2002, pp. 27- 81;

ხოლსკენსი, 2007: Charlotte Gooskens, The Contribution of Linguistic factors to the Intelligibility of Closely Related Languages / Journal of Multilingual and Multicultural development, vol. 28, No. 6, 2007;

ხოლსკენსი, კიურშნერი, ბეზოიენი, 2011: Charlotte Gooskens, Sebastian Kürschner, Renée Van Bezooijen, Intelligibility of Standard German and Low German to Speakers of dutch/Dialectology: Sociolinguistic forum, 2011;

ხუნდაძე, 1921: ხუნდაძე სილოვან, ქართული ენის გრამატიკა, ქუთაისი, 1921;

ჯავახიშვილი, 1992: ჯავახიშვილი ივანე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი X; თბილისი, 1992;

ჯანაშია, 1959: ჯანაშია სიმონ, შრომები, ტომი III. თბილისი, 1959;

ჯანაშია, 1968: ჯანაშია სიმონ, შრომები, ტომი IV. თბილისი, 1968;

ჯანგავაძე, 2015: ჯანგავაძე ხატია, ქართული ენის ტაოური და იმერხეული დიალექტების ფონემათა სინტაგმატური ანალიზი; სადოქტორო დისერტაცია, საქართველოს საპატრიარქოს წმ. ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი, თბილისი, 2015;

ჯაკომელი, 1975: *Gabriella Giacomelli, Dialettologia toscana*, in «Archivio Glottologico Italiano», LX; Roma, 1975; pp. 179-191

ჯარიცო, 1989: Salvatore Giarrizzo, *Dizionario etimologico siciliano*, Herbita, Roma 1989;

ჯინო, 2010: Matjaž Djino, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*, Belgrade, 2010;

ჯეიკობსონი, 1984: Steven A. Jacobson, *Yup'ik Eskimo Dictionary*, Alaska Native Language Center Press, 1984;

ჯეიკობსონი, 2000: Steven A. Jacobson, *A practical grammar of the Central Alaskan Yup'ik Eskimo language*, Alaska Native Language Center Press, 2000;

ჯეიმსი, 1996: Paul James, *Nation formation: Towards a theory of abstract community*, Sage, London, 1996;

ჯოკიჩი, 2003: Dejan Djokić, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea*, C. Hurst & co. Publishers, 2003;

ჯორბენაძე, 1989: ჯორბენაძე ბესარიონ, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი 1989

ჰალშტაინი, 2006: Reinhard Hallstein, *Das Grosse Buch der Dialekte. Von Platt bis Bayerisch*, Berlin 2006;

ჰაუგენი, 1966: Erick Haugen, *Semicommunication: The language gap in Scandinavia* /Sociological Inquiry 36, New York, 1966; pag. 280-297.

ჰინრიქსი, ზერდემანი, ნერბონი, 2004: Erhard Hinrichs, Dale Gerdeman, John Nerbonne, Measuring Linguistic unity and diversity in Europe, Strasbourg, 2004;

ჰაიეკი, 1983: Igor Hájek, Eseje o české literatuře, Praha 1983;

ჰანანი, 1996: Kevin Hannan, Borders of Language and Identity in Teschen Silesia. Peter Lang Publishers, 1996;

ჰარბრეხტი, 1912: Hugo Harbrecht: *Philipp von Zesen als Sprachreiner*. M. Gillardon, Karlsruhe in Baden 1912;

ჰაფიზოვი, 2017: შაჰბან ჰაფიზოვი, ქართული, ქართულ-ხუნძური და ხუნძური წარწერები მთიან ხუნძეთში (დაღესტანი), ქართული უნივერსიტეტის შრომები, III; თბილისი, 2017; გვ. 106-156;

ჰაჯარი, 1985: Michel Hajjar, The Lebanese dialect of Arabic: Beirut, 1985;

ჰაჯიბეგოვიჩი, 2011: Alija Hadžibegović, Bošnjaci u Turskoj, Istanbul, 2011;

ჰაჯიაჰიჩი, 1990: Muhamed Hadžijahić, Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana, Zagreb 1990;

ჰენკოკი, 1995: Ian Hancock, A Handbook of Vlax-romani, Bloomington, 1995;

ჰესელინგი, 1897: Dirk Christiaan Hesseling, Het Hollandsch in Zuid Afrika, 's-gravenhage, 1897

ჰიკი, 2007: Raymond Hickey, Irish English: History and Present-day forms; Cambridge University Press, 2007;

ჰისკენსი, აუერი, კერსვილი 2007: Frans Hiskens, Peter Auer; Paul Kerswill, The Study of Dialect Convergence and Divergence: Conceptual and Methodological Considerations, Lancaster University Press, 2007;

ჰოლიდეი, ჰასანი, 1978: Michael Halliday, Ruqaiya Hasan, Cohesion in English. Longman, 1978;

ჰოლმი, 1989: Holm, John A. Pidgins and Creoles: References survey. Cambridge University Press, 1989.

ჰოპენბრაუვერსი, 2001: Christian Hoppenbrouwers, Christina Hoppenbrouwers,. The classification of Dutch dialects. Dialects of 156 towns and villages classified according the FFM. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2021;

ჰოულზი, 2004: Clive Holes, Modern Arabic: Structures, Functions, and Varieties, Georgetown University Press, 2004;

ჰუმბოლდტი 1984: Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию, Москва , 1984

ჰუნდტი 2000: Markus Hundt: „Spracharbeit“ im 17. Jahrhundert. Studien zu Georg Philipp Harsdörffer, Justus Georg Schottelius und Christian Gueintz. Habilitationsschrift TU Dresden. De Gruyter, Berlin 2000;

THE ISSUE OF DISTINCTION BETWEEN LANGUAGE AND DIALECT IN LINGUISTIC KARTVELOLOGY

Taking into Account International Experience

Summary

0.1. The essence of the issue. In contemporary Kartvelian Linguistics, a persistently erroneous view has long prevailed which posits that the Georgian language is divided into several closely related languages: either *Georgian*, *Zan* (*Megrelian-Chan* || *Megrelian-Laz*) and *Svan*, or alternatively, *Georgian*, *Megrelian*, *Laz* and *Svan*. Moreover, some researchers assert that these three or four “Kartvelian languages” constitute an independent language family (Fähnrich, Sarjeladze, 1990:5); in the past two decades, it has been brazenly suggested that the “Kartvelian language family” would be more appropriately termed the “South Caucasian language family,” since — according to proponents of this view — the ethnonym *Kartveli* [*Georgian*], from which the term “Kartvelian” is derived, ostensibly cannot be applied to Megrelians, Laz and Svans (for further details on this issue see: Boeder, 2005:5–89). Although the majority of Georgian linguists do not endorse such disparaging perspectives, they nonetheless regard the local language varieties of *indigenous Georgians* — namely, *Megrelian*, *Laz* and *Svan* — as independent languages, thereby contrasting each with *Georgian* from a “purely linguistic point of view” (for discussion see: Bolkvadze, 2007:223–224; Gabunia, Ezugbaia, Kiria, 2010:93–94).

In our view, the linguistic–ethnic and historical–cultural reality is accurately captured solely by this perspective: *The Georgians possess one mother tongue — Georgian (which historically and contemporarily functions as their national, ecclesiastical, state, and literary language) — and more than twenty local dialects. Collectively, these linguistic varieties constitute the Georgian, or Kartvelian, linguistic system, with literary Georgian serving as the reference point and the local dialects as subsystems. The Georgian (Kartvelian) linguistic system is unified and indivisible* (for

discussion see: Putkaradze, Dadiani, 2007:341–368; Putkaradze, 2014:122–150; Putkaradze, Dadiani, 2017:41–104). Consequently, it follows that *every individual for whom the Georgian (Kartvelian) linguistic system is native is ethnically Georgian* (Putkaradze et al., 2022:24). Moreover, it is noteworthy that this accurate perspective was universally predominant in Georgia prior to Russian expansion (1801) — for instance, in the *Treaty of Unity of Iberians* signed in 1790 among the then Georgian kingdoms and principalities, which explicitly states: “Since all Iberian inhabitants of the kingdoms of Kartli, Kakheti, Imereti, Odishi and Guria have one faith, are children born of one Catholic Church and *possess one language* (emphasis mine – M.L.), they have mutual love, as blood relatives and those bound by kinship among each other.”¹

In contrast to the accurate perspective, the aforementioned erroneous view — which, as noted, continues to prevail in Kartvelian Linguistics for inexplicable reasons — was promulgated in Georgia and beyond by scientific circles under the auspices of officials of the Russian Empire during the latter half of the 19th century, when the Russians conquered and annexed much of the homeland of the ethnic Georgians. From that point forward, throughout the existence of the Russian Empire, the *Georgians* (Rus. **Грузины**) was officially used

¹ Cf.: At the end of the 18th century, only 2.5% of Italians regarded literary Italian — the language of Dante Alighieri — as their native language (for discussion, see Oriani, 2000: 183; De Mauro, 2008: 60-61). Furthermore, twenty years prior to the Treaty of Unity of Iberians, between 1770 and 1772, *Johann Anton Guldenstädt* (1741-1781), a German naturalist in the service of the Russian Empire, travelled to Georgia. His travel notes were published in two volumes in St. Petersburg in 1787 and 1791, edited by Academician P. Pallas. Pages 496-504 of Volume II contain a parallel vocabulary (comprising 290 lexical units) of *Georgian dialects*, titled “**Georgianische Mundarten**,” covering literary Georgian, Megrelian, and Svan. Guldenstädt observed: In the regions of Georgia — Kakheti, Upper, Middle, and Lower Kartli, Imereti, and Guria — there is a single language with minor dialectal differences; in Samegrelo and Svaneti, however, there exist significantly different dialects (*Mundarten*)—Megrelian to a lesser extent, Svan — to a greater extent, but in such a way that the base language remains comprehensible (*die Grundsprache nicht verkennen kann*) (Chikobava, 1965: 112).

as the name (demonym) of the local Kartlian group (rather than as the ethnonym of a unified ethnos/nation, as they have continuously been for the past 15–20 centuries); in general, all local groups (microsocieties) of the Georgians were classified as *small tribes* (Rus. **Народность**).

Thus, *from the perspective of leaders of the Russian Empire, the indigenous population of Georgia did not form a unified ethnos/nation but rather constituted a conglomerate of linguistically related, yet ethnically, historically, and culturally disparate tribes*. Evidently, this view starkly contradicted reality; nevertheless, for the Russians it was imperative to depict Georgia and the Georgian nation as an ephemeral union — an initial stage in the requisite de-ethnization of Georgians. Consequently, from the **1860s** (a period regarded as the inception of Kartvelian Linguistics), scientific circles under the control of leaders of the empire endeavoured to construct an argumentative foundation for the aforementioned ideogeme;¹

¹ It is also noteworthy that by the mid-1860s, the Russian Empire had nearly completed the conquest and assimilation of the North Caucasus. Until that point, an alliance with Georgia had been of strategic importance in Russia's struggle against the North Caucasian peoples. Consequently, although Russia promptly abolished the Bagrationi royal dynasty in Kartl-Kakheti and Imereti and unlawfully revoked the autocephaly of the Georgian Church, it maintained the formal autonomy of several Georgian principalities for an extended period. These included Guria (abolished in 1829), Svaneti (abolished in 1858), Abkhazia (abolished in 1864), and Samegrelo or Odishi (abolished in 1867). *After the full conquest and assimilation of the North Caucasus, the continued existence of even nominal Georgian statehood became irrelevant to Russian authorities. This led to direct, multi-faceted efforts aimed at the complete de-ethnization of the Georgian nation. Measures included the abolition of principalities, the eventual dissolution of the Caucasian Viceroyalty, the division of the Georgians into separate "tribes," the prohibition of the Georgian language, and the development of pseudo-scientific ideologies designed to serve this purpose. The assimilation of Georgia and the transformation of the Georgian nation was of strategic importance for Russia's broader geopolitical objectives, a strategy that persists to this day.* Notably, similar linguistic and ethnic manipulations were carried out in other territories under the control of Russia, including the Baltic states, Finland, Poland, and Ukraine. For example, from the 1860s onwards, the Russian authorities

the subsequent measure was introduced in 1881, when the Georgian language was declared an optional subject (effectively tantamount to its prohibition) in educational institutions. In 1883, it was further mandated that education in Samegrelo and Svaneti be primarily conducted in Russian, while the local linguistic varieties — Megrelian and Svan — were designated as auxiliary “languages.”

The Georgian nation, having been conquered and deprived of its rights, vehemently opposed this intrigue orchestrated by the Russian Empire from the outset. Bellow we cite the assessments of prominent Georgian public figures of that period:

*Bishop Gregory (Dadiani) of Guria-Samegrelo, 1895: “The curator of the Caucasian educational district differentiates between the Megrelians and the Georgians, asserting that their languages bear a relationship akin to that between Polish and Czech vis-à-vis Russian. However, he neglects the fact that the Polish, Czech, and Russian languages — descendants of a single ancestral Slavic tongue — have evolved independently for centuries, and now each exhibit distinct external and spiritual characteristics, which are profoundly manifested in the powerful vehicle of national self-consciousness — namely, vocabulary and literature. In contrast, the Megrelian language does not exhibit a comparable relationship to Georgian. The Megrelian language is, in fact, a dialect of Georgian, having been subordinate to the Georgian language since time immemorial. Therefore, it is erroneous to compare the relationship between these two languages with that among Russian, Polish, and Czech. In the latter case, there exists clearly independent parallelism, whereas the former exhibits an unequivocal subordination;”*¹

declared the Samogitian (Zhmd) dialect of Lithuanian, the Ingrian dialect of Finnish, and the Mishar dialect of Tatar to be independent languages.

¹ The quoted passage is taken from the publication: “*Resolution of the Commission Established by Order of Bishop Gregory of Guria-Samegrelo Regarding the Appropriateness of Translating Prayers into the Megrelian Dialect*” (1895), which is a Georgian translation of the corresponding Russian-language document (translated by T. Gvantseladze and M. Tabidze). The original Russian text was published in 1895 in the official organ of the Georgian Exarchate, “*Духовный вестник Грузинского*

Yakob Gogebashvili, founder of scientific pedagogy in Georgia, 1903: “Documents issued by metropolitans, bishops, and even ruling princes of Samegrelo were composed in Georgian, and all administrative and judicial proceedings were conducted in that same language. Even domestic deeds, private correspondence, and commercial records have historically been rendered exclusively in Georgian. In short, the Megrelians have always regarded Georgian as their primary native language (mother tongue), considering their local dialect merely as a native dialect. Thus, to assert that Megrelians are not Georgians — that they possess neither an alphabet, nor a writing system, nor a literary tradition, and that all such elements must henceforth be created — amounts to an attempt to strip them of their entire illustrious past, all their historical achievements, effectively branding them as intellectually deficient and equating them with barbaric tribes devoid of any history whatsoever.”¹

Archpriest Ioane Margiani, 1904: “The linguistic variety [used by the Svans] is unequivocally Georgian, albeit with minor modifications in certain respects. Nevertheless, some persist in asserting that the Svans constitute an entirely distinct people. It is both lamentable and astonishing that such claims are made by those who possess only a cursory acquaintance with the Svans and their language. What is the purpose of this insistence on differentiating the Svans from the Georgians? If they could substantiate their opinion with evidence — Yet what evidence is there? There is an underlying motive that the reader may readily discern. The Svans had their own

Экзархата.” Its Georgian translation was published 115 years later, in Volume XIV of the journal “Georgian Heritage” (Kutaisi, 2010; pp. 204-235). (The emphasis in the cited text is mine — M.L.) The Curator of the Caucasian Educational District referenced in the passage was *Kiril Yanovsky* (1822-1902).

¹ Iakob Gogebashvili’s letter, “On the Issue of Megrelian Primary School,” was written in 1903. The Russian version (autograph, 10 pages) is housed at the Institute of Manuscripts (Description, 2012: 11), while the Georgian version (from which the cited passage is taken) is available on the website: <https://scroll.ge/13386/iakob-gogebashvili-megru/> (accessed 03.10.2024). (The emphasis in this citation is mine — M.L.)

local priests (bap, pap), and their churches were adorned with precious icons bearing Georgian inscriptions, among other things. Church services were conducted in Georgian, and priests employed Georgian manuscripts written on parchment, which continue to be preserved in churches and private homes. *What then necessitated the existence of Georgian books, art, or ecclesiastical services if the Svans were of different origin and spoke a different language? What has preserved Christianity, unsullied in Svaneti until the present, if not the divine glory manifested through their language? Which foreign language could have safeguarded Christianity in this remote region, if not Georgian, which the Svans recognize as their mother tongue? How can one account for the fact that almost everyone in Svaneti is fluent in Georgian?!”*¹

As can be observed, at the turn of the 19th and 20th centuries, Georgian society was overwhelmingly characterized by the accurate perspective, which aptly reflected the linguistic–ethnic and historical–cultural realities that had long been recognized and accepted by all segments of Georgian society, both among the nobility and the common populace. In contrast, *the erroneous view — which the occupying force, the Russian Empire, actively sought to propagate — was rightly perceived by the Georgian nation as a pseudo-scientific ideologeme, a manipulative construct designed to effect de-ethnicization and assimilation, and was, naturally, met with strong opposition.*

Against such background, naturally, a question arises: *What and how did it occur that now — in already independent Georgia — Kartvelian Linguistics has not extricated itself from the imposed incorrect view based on a pseudo-scientific ideologeme?* Especially when the absolute majority of Georgian linguist-Kartvelologists

¹ Archpriest *Ioane Margiani* (1872-1933) was born in Upper Svaneti, in the Mulakhi community. He was educated at the Kutaisi Gymnasium, the Kutaisi Theological School, and the Tbilisi Seminary. After his ordination, he served in Lower Svaneti and Lechkhumi (Tsageri). He contributed letters to the Georgian press of his time. The citation provided is an excerpt from his letter, “In Which Language Do and Did Svans Praise God?” which was first published in the newspaper “Iveria,” No. 28, February 4, 1904, p. 2. (The emphasis in the citation is mine — M.L.)

and/or Caucasiologists are well acquainted with and share the basic principle of modern linguistics: *any linguistic variety should be studied using academic methodology, objectively considering the peculiarities of the real social environment. Modern linguists should not only refrain from sharing views based on pseudo-scientific ideologemes but should categorically reject and dispel them with solid arguments.*

In turn, according to the majority of Georgian linguists, the world's leading scientific circles and publications largely provide an incorrect assessment when describing Georgia's linguistic-ethnic situation: they consider Megrelians, Laz people, and Svans as independent ethnic groups; accordingly, they declare the linguistic varieties spoken by them as independent *preliterate languages, without any written traditions*. In other words, *the completely erroneous view dominant in Kartvelian Linguistics is unquestioningly shared abroad, as there is no doubt about the level of education and competencies of both old school linguists and contemporary Georgian linguists*. For our part, we add that it is indeed very difficult to find in any country of the world another such authority in Kartvelian Linguistics and Caucasiology as Acad. *Arnold Chikobava* (1899–1985), who, quite justifiably, is still regarded as such today. No researcher interested in Georgian (Kartvelian) and/or mountain Iberian-Caucasian languages can neglect his works.

The term “Kartvelian languages” was established in linguistics by A. Chikobava. In 1952, his “*Introduction to Linguistics*” was published, where page 363 reads as follows: “Kartvelian languages are: Georgian, Zan and Svan. Among these, Georgian is both a literary language and is represented in the form of dialects. Zan and Svan are the languages without writing systems”; whereas the following paragraph, which we quote in full, states: “The Georgian literary language was and currently is the language of literacy for all Georgian tribes. Kartlian and Adjarian, Kakhetian and Imeretian, Tush and Megrelian, Khevsur and Abkhazian, Pshav and Svan, Ingilo and Laz... study in this language at school, use this language as a tool for cultural advancement. This is how it is during Soviet rule; this is how it was for many centuries: *neither the Abkhazians,*

nor Svans, nor Megrelians, nor Chans (Laz) had any other written language. The attempt of the tsarist government (in the 1840s) to introduce Megrelian language teaching in and thereby expel the Georgian language from Samegrelo schools ended in failure: Georgian children were taught their mother tongue in school, and this language has been Georgian for all Georgian tribes” (emphasis mine – M.L.).

From these words of A. Chikobava, it becomes clear that he does not at all deny the truth: *literary Georgian has always been the mother tongue of all Georgians from the beginning, that is, the foundation of unified ethnic self-perception.* At the same time, the part of his reasoning that refers to *Zan* and *Svan* as the languages without writing systems and to Georgian local groups as “tribes” is controversial: *an ethnos that possesses its own state and a mother tongue with at least fifteen centuries of continuous literary tradition represents a unified nation and can no longer be considered as a conglomerate of separate and closely related tribes. Accordingly, the speech variety of a part of such an ethnos (ethno-society) — a local group (micro-society) — cannot be regarded as an unwritten language, as it unconditionally represents a dialect, or an inseparable part of that linguistic unity whose reference point is the mother tongue of the ethnos.* In other words, *the local language codes of local groups comprising an ethnos always develop in close interaction with the mother tongue (within the frames of the mother tongue); therefore, it is not correct to consider them as separate, independent linguistic systems — in relation to the mother tongue, each of them undeniably represents a subsystem (dialect).*

This fundamental principle of modern sociolinguistics belongs to the famous American linguist *Leonard Bloomfield* (1887–1949). His major work “*The Language*” was published in New York in 1933. At that time, Soviet linguistics was dominated by *Marrism* — the doctrine of *Nikolai (Niko) Marr* (1865–1934), a Russian linguist of Georgian-Scottish origin. Generally, N. Marr was a talented researcher, but he always expressed views and opinions that corresponded to the official linguistic-ethnic policy of first the Russian Empire and then the Soviet Union; consequently, his doctrine had almost nothing in common with true, objective

linguistics. Soviet linguists had no access to the works of their foreign counterparts: foreign linguistics was declared a “bourgeois phenomenon,” while Marr’s doctrine (which was officially called “*New Teaching about Language*” [Russian: “**Новое учение о языке**”] from 1923) was deemed “Marxism in linguistics” (Chikobava, 1985:8–9; Bernstein, 2011:50–51).

It is also noteworthy that *from the final years of the Russian Empire until the post–World War II period, so-called Marrism was actively supported by Joseph Stalin himself*: the views presented in his book “*Marxism and the National Question*” (“Марксизм и национальный вопрос”), published in Geneva in 1913 in Russian, are almost entirely based on N. Marr’s pseudo-scientific and clearly politicized opinions: *Megrelians, Adjarians, and Svans* are mentioned by Stalin as “peoples of primitive culture... who speak different languages but have no literature of their own.”¹ A year before the publication of Stalin’s book, N. Marr, who was elected as an ordinary member of the Academy of Sciences of the Russian Empire, accused Georgian researchers of neglecting Megrelian, Laz, and Svan “languages,” broadly charging them with nationalist sentiments. This step by the scientist of Georgian-Scottish origin was justly perceived in Georgia as support for the language policy of the empire.²

In accordance with Stalin’s views, on July 1–2, 1923, the second session of the Central Committee of the Communist Party of

¹ The citation is taken from the Georgian translation of the book published in Tbilisi in 1951 (pp. 138-139).

² This aligns with Ivane Javakhishvili’s observation (1992: 53-54): “When he first published the fundamental principles of his theory, N. Marr considered Megrelian, Chan, and Svan to be merely ‘fraternally connected living dialects’ of the Georgian language. However, in his 1912 speech, ‘Caucasus and Monuments of Spiritual Culture,’ he contradicts his earlier stance, stating that ‘Kartvelologists, influenced by Georgian national views, have disregarded an entire series of languages related to but independent from Georgian, such as Svan, Megrelian, and Chan, dismissing them as merely ‘distorted’ forms or dialects of Georgian.’ This reversal is striking, given that in 1905 and 1908, Marr himself had classified *Megrelian, Svan, and Chan as dialects of Georgian*” (emphasis mine — M.L.). For further discussion, see Putkaradze and Vashakidze (2011: 17-32).

Georgia was held, which adopted a “*Declaration on Language*.” On July 3, the full text of the declaration was published in the newspaper “The Communist”: “It is our unwavering principle that everything, including administration, education, and other matters, should be conducted in a language understandable and native to the people” – at first glance, there seemed to be nothing unacceptable in this decision; however, the declaration also contained this noteworthy passage: “*The living spoken languages of Transcaucasia must become powerful tools for their cultural development and for the assimilation of the achievements of the worker-peasant revolution*” (emphasis mine – M.L.); which linguistic varieties were meant here became finally clear three years later: in 1926, during the first general census of the Soviet Union, the *Megrelians*, *Laz people*, *Svans*, and *Tsova-Tush* (under the name *Batsbi*) were recorded as independent ethnicities (Народность), as their local language codes had been considered independent unwritten languages since the period of the Russian Empire; also *Adjarians*, since at that time the majority of them were Muslim by faith.¹

Thus, the Soviet government in Georgia effectively continued the linguistic-ethnic manipulations originally launched by the Russian Empire in the 1860s. Only the ideology was different — *they were fragmenting the linguistically, ethnically, historically, and culturally unified Georgian nation (ethnos) into tiny units for “better assimilation of working-class revolutionary gains” or for the “cultural development of the oppressed class”*: “Through the Megrelian writing, we help young people who are left out of school, peasant youth who do not know Georgian. Our organizations should not for a moment reduce attention to Georgian and other languages, to their study”² – such was, for example, the official position of the

¹ For a list of the 189 ethnic groups officially recorded in the Soviet Union during the 1926 general census, refer to: <https://www.demoscope.ru/weekly/2006/0267/arxiv05.php> (accessed 22.09.2024).

² The cited excerpt, translated into literary Georgian, originates from an article published in the Megrelian dialect in the March 2, 1932, issue of “Yazakishi Gazeti.” It is referenced from the book “The Megrelian Issue” authored by Vakhtang Gvaramia and Giorgi Tsitsishvili (Tbilisi, 2009; p.

leaders of the “Peasant’s Newspaper” (Megr. “Yazakishi Gazeti”) published in Megrelian dialect in 1932, which was explicitly and implicitly supported and encouraged by most representatives of Soviet government bodies at that time. The quoted passage shows that they equated literary Georgian with other languages and did not consider it the mother tongue of Megrelian peasants.¹

It should also be noted that groups espousing this view expressed not the interests of the people, but those of the foreign occupying force: *only the Kremlin sought to fragment the unified Georgian nation (ethnos) and consequently weaken the position of literary Georgian (the official state language of Georgia) in various regions of Georgia, thereby precluding the possibility for Georgians*

264). Notably, publication of the aforementioned newspaper in the Megrelian dialect commenced on March 1, 1930, by decree of the Central Committee of the Communist Party of Georgia (December 21, 1929), approved by the Transcaucasian Regional Committee (January 12, 1930).

¹ The book “Chita Chkhorია” (“Red Ray”), compiled in Megrelian dialect by the same group and published in Tbilisi in 1931, contains a letter titled “February 25 is the Day of Georgia’s Sovietization” (pp. 64-65). The text directly asserts that “*The Mensheviks provoked hostility among neighbouring nations, persecuted non-Georgians in Georgia, and burned and destroyed the homes of working peasants in Ossetia, Abkhazia, and Samegrelo*” (p. 65; emphasis mine—M.L.). This suggests that, within the framework of Soviet ideology, Megrelians were categorized as a non-Georgian ethnic group, akin to Abkhazians and Ossetians. It should be noted that the party functionary *Isak Zhvania* (1891–1946), editor of the newspaper “Kazakishi Gazeti” published in the Megrelian dialect, was among the founders and chairman of the Sokhumi Revkom in 1921. Following the Soviet occupation of Georgia, he held several prominent positions, including People’s Commissar of Agriculture of the Abkhaz ASSR, Deputy People’s Commissar of Agriculture of the Georgian SSR, Secretary of both the Zugdidi County Committee of the Communist Party of Georgia and the South Ossetian Regional Committee, as well as Deputy Chairman of the Council of People’s Commissars of the Adjara ASSR. Consequently, he was a high-ranking collaborationist who consistently acted against the interests of Georgia and the Georgian nation. Therefore, any attempt to portray him merely as an ordinary local communist (cf. Gvaramia, Tsitsishvili, 2009: 260–265) represents a deliberate distortion of historical and social reality.

*to unite in the struggle against the Soviet regime and to restore the independence of Georgia.*¹ Moreover, the government presented the situation as though its approach to the “national issue” was radically different from that of the Russian Empire; consequently, renegade activists strongly condemned and distanced themselves from the views and activities of the former “Tsarist emissaries.” However, at that time, most of them, openly or secretly, shared the basic principles of the official linguistic-ethnic policy of the empire — just as N. Marr did in linguistics.

According to main principles of Marrism, all languages were “class phenomena” and were created through the “crossbreeding” of linguistic varieties from higher and lower classes (Marr, 1933:67–78). Thus, Marrists completely disregarded the classical theory of language origin and, consequently, language kinship. A. Chikobava was among the few linguists who opposed Marrism from the outset. With his views, he was aligned with L. Bloomfield, was well acquainted with the works of other contemporary luminaries in linguistics (whatever he could access), and was distinguished by his progressive thinking; it should be added that in 1932–1933, it was largely through his efforts that literary Georgian was maintained as the language of primary education in the schools of Samegrelo and Abkhazia, thereby thwarting another insidious plan against the unity of Georgia and the Georgian nation (Putkaradze, 2019:283–285).

Unlike in Russia, N. Mari did not enjoy unwavering authority in Georgian scientific circles. Consequently, he did not garner many followers, though under the Soviet regime, as already mentioned,

¹ Similarly, political manoeuvres such as the declaration of Abkhazia as a Soviet Socialist Republic (March 4, 1921), the designation of Adjara as “Adjaristan” and its establishment as a religious autonomous unit (June 16, 1921—despite the Bolsheviks being atheists and their staunch opposition to any religion) and the creation of the “South Ossetian” autonomous region within the territory of Shida Kartli (April 20, 1922. It is noteworthy that in the North Caucasus — on ancestral lands of the Ossetians — the Ossetian autonomous unit was established only on July 7, 1924; prior to that, Ossetia was incorporated into the Mountain ASSR, created on January 20, 1921, as a mere district) served the same purpose. More broadly, throughout its seventy-year-long existence, the Soviet government, as a system, never acted in the interests of the Georgian nation.

only a few dared to oppose him openly. Others criticized him for anti-Georgian outbursts,¹ yet almost uncritically shared and developed his pseudo-scientific propositions. Such a position was held, for example, by *Akaki Shanidze* (1887–1987), who from the outset sharply opposed *Silovan Khundadze* (1860–1928) — a well-known linguist, educator, and public figure — regarding the qualification of Georgian (Kartvelian) linguistic facts. N. Mari's former student A. Shanidze incorrectly regarded the objective view reflecting the unity and indivisibility of the Georgian (Kartvelian) linguistic world — which, as mentioned before, had prevailed in Georgia from ancient times until the period of Russian expansion —

¹ From the outset, N. Marr strongly opposed the establishment of a Georgian-language university in Tbilisi, despite persistent demands from Georgian society to the Russian imperial authorities since the early 20th century. *N. Marr contended that Tbilisi was not a Georgian city and, therefore, only a Russian-language university could be founded there, serving the entire Caucasus region.* This perspective is central to his report “On the Caucasian University in Tiflis” (*О Кавказском Университете в Тифлисе*), which was presented to the Russian Academy of Sciences and published in its official journal on October 15, 1918. In this report, Marr characterized the patriotic aspirations of Georgian society as manifestations of chauvinism. He argued: “The issue is not that national universities in the Caucasus, accessible only to Georgian- or Armenian-speaking students, would effectively render other linguistic populations second- or even third-tier citizens by depriving them of state-supported higher education. Rather, the problem is that such *national universities would fail to provide a truly high-level education even to their own students; on the contrary, they would lower academic standards, exacerbate tensions, hinder mutual understanding, and foster hostility.*” (Дело по существу вовсе не в том, что национальные университеты на Кавказе, доступные лишь говорящим или по-грузински, или по-армянски, оставят остальное население обойденным в заботах государства о высшем образовании, поставят его в положение граждан второго и даже третьего ранга. А дело в том, что они никому, и обладателям таких национальных университетов не обеспечивают действительно высшего университетского образования, наоборот, обеспечивают понижение его уровня и вообще сгущение атмосферы ядовитым чадом взаимного непонимания и взаимной вражды [Marr, 1918: 1507]. Emphasis mine – M.L.).

as flawed; S. Khundadze defended, developed, and reinforced it with new arguments (see: Khundadze, 1921:166–176). The polemic between A. Shanidze and S. Khundadze continued for more than a decade — from the end of the 1910s to the late 1920s (Urushadze, 2014:42–43; Dadiani, Putkaradze, 2016:85–92). Therefore, *Marrism and its offshoots failed to acquire a solid foundation in Georgia*.

After N. Mari's death (1934), his students and followers emerged as the followers of Marrism: *Ivan Meshchaninov* (1883–1967), *Georgy Serdyuchenko* (1904–1965), *Fedot Filin* (1908–1982), and others. They steadfastly continued their teacher's path but failed to secure Stalin's favour. This latter factor was not immediately evident — it gradually emerged and became apparent after the conclusion of World War II: in the Soviet Union, which had become a superpower following its victory in the war, pseudo-science that served solely the purpose of political–ideological manipulations was no longer necessary; every field of science had to advance to such a level that the country would occupy one of the leading positions worldwide in this regard.

Against this background, *A. Chikobava emerged as the figure who facilitated a fundamental reform of linguistics in the Soviet Union: his name is associated with the revival of fields such as historical-comparative linguistics (comparativism) and descriptive grammar, as well as with the introduction and development of new disciplines for that period (structural and applied linguistics, areal linguistics, linguistic universals...), the translation of works by progressive foreign linguists (G. Paul, É. Benveniste, A. Martinet, L. Bloomfield, F. Saussure, E. Coseriu, N. Chomsky, V. Pisani...), and, naturally, the establishment of a highly competent linguistic school in Tbilisi; however, A. Chikobava was afforded the opportunity to implement these reforms only after Stalin finally renounced the Marrists*. In May–June 1950, a heated discussion took place in the Soviet Communist Party Central Committee's principal publication — the newspaper *Pravda* — between supporters of N. Mari's "new doctrine" and progressive-thinking linguists,¹ a debate that

¹ A. Chikobava's evaluation of this process is particularly noteworthy: "A significant gap in the processing the theory of language development remains unaddressed to this day. Moreover, not only has this gap persisted,

culminated in I. Stalin's treatise "Marxism and Problems of Linguistics", published therein. By the verdict of the Kremlin's highest leader, the foundations of N. Mari's doctrine were to be no longer regarded as scientifically credible. Nevertheless, the same work noted: "N.I. Mari has some individual, good, brilliantly written works where, neglecting his theoretical claims, he conscientiously and, it must be said, skilfully researches individual languages. In such works, one can find quite a lot of valuable and noteworthy material. *It is understandable that this valuable and noteworthy material authored by N.I. Mari should be considered and applied*" (Stalin, 1951:39; emphasis mine – M.L.). Therefore, *Stalin had no intention of repudiating his views which, as mentioned above, were almost entirely predicated upon N. Mari's ideas.*

In general, the characteristic political-ideological pressure and, consequently, certain limitations imposed throughout the Soviet period greatly impaired Georgian linguistics: *although the nominal rejection of N. Marr's doctrine and the recognition of structuralism constituted a step forward, Georgian linguists remained unfamiliar with the trends that emerged in world linguistics since the 1950s; hence, sociolinguistics — a branch of linguistics that studies linguistic varieties as a social phenomenon and determines their status accordingly — failed to develop in Georgia. Even after Stalin's death (1953), determining the status of any language or*

but the very principle of historicism has recently been questioned. *There has been a departure from this principle, which constitutes one of the most defining characteristics of modern linguistics.* While this departure is justified and articulated in various ways, its essence remains consistent: an *underestimation* or outright *denial* of the role of historicism" (Chikobava, 1955:92). Chikobava similarly critiques N. Mari's "new doctrine": "Such a theory would have received no attention were it not for one particular circumstance. Its author, N. Mari, had attained prominence by establishing Armenian-Georgian philology at the beginning of the twentieth century and later through his research on Japhetic languages — including Georgian, Chan, and Abkhaz. Mari's authority as a distinguished *philologist* and *Caucasiologist* facilitated the propagation of this „four-element“ fantasy" (Chikobava, 1985:8). It should be noted that during the 1950 linguistic debates, A. Chikobava emerged as the leading figure among progressively minded Soviet linguists.

dialect in the Soviet Union was regarded as a political rather than a linguistic issue; consequently, linguists (especially non-Russians) were not afforded the opportunity for full-fledged sociolinguistic research — they were compelled to articulate and publish only what was officially sanctioned.

It should also be noted that in the countries of the socialist camp of that time, as in the Soviet Union, the development of linguistics was entirely intertwined with politics — for example, in Yugoslavia the standardization of Macedonian speech variety was intended to weaken the connection between Vardar Macedonia and Bulgaria: the Macedonian Slavs were initially one of the local groups of the Bulgarians, although in the final two decades of the 19th century (when Bulgaria restored independence) they remained part of the Ottoman Empire. In 1913, the Kingdom of Serbia conquered most of their territory. Bulgaria managed to occupy this area only during World War II — in April 1941 — and in November 1944 Bulgaria was compelled to cede it again to socialist Yugoslavia. Prior to that, on August 2, 1944, Yugoslav leftists, who opposed Bulgarian authority in Vardar Macedonia, adopted a special resolution declaring the Macedonian linguistic variety the official language of the Macedonian state. It is noteworthy that this linguistic variety did not possess a strictly standardized literary form at all; it existed and developed only in dialectal form, as an integral part of the Bulgarian language (Vezenkov, 2014:154).

As Serbian interests most sharply and irreconcilably opposed Bulgarian interests in Vardar Macedonia, the development of the newly standardized Macedonian language unequivocally commenced under Serbian influence: the writing system was based on Serbian Cyrillic (the so-called “Vukovica”), and in orthoepy, morphology, syntax, and vocabulary, preference was given to variants that were closer to Serbian than to Bulgarian — or that diverged from both. The new literary “language” thus obtained (whose artificiality was evident) was juxtaposed by the leadership of the People’s Republic of Macedonia (from 1963 the Socialist Republic of Macedonia and a constituent republic of Yugoslavia from 1946 to 1991) with the Bulgarian literary language, which until then had served as the principal reference point (and, accordingly, the sole mother tongue of

Macedonians) for the subsystems (dialects, subdialects, local tongues...) prevalent throughout Macedonia.

Therefore, after World War II, the formation of the Macedonian literary language was not governed by the interests of Macedonians; it was, primarily, the project of the Serbs (and, evidently, of the federal authorities of socialist Yugoslavia). *By directive of the authorities, first in Serbian, and subsequently in Yugoslav linguistics, the separation of the Macedonian linguistic variety from the Bulgarian language system became a dogma. It is noteworthy that while in the Kingdom of Serbia (and Yugoslavia) Vardar Macedonia was officially designated "Southern Serbia" (Јужна Србија) and its linguistic variety was considered a part of not Bulgarian but a subsystem of Serbian, in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia the same territory was declared a union republic, and its linguistic variety — an independent South Slavic language (which, in turn, was closely connected to Serbian). Neither the former nor the latter reality fully corresponded to the truth, yet, in the respective periods, linguists were compelled to accept them, solely on account of the prevailing political conjuncture.*

At the same time, in Vardar Macedonia severe repressions were imposed on anyone who maintained a Bulgarian self-identification (and, naturally, regarded literary Bulgarian as their mother tongue). Later, in the Socialist Republic of Macedonia, criminal liability was imposed on any citizen found in possession of Bulgarian documents issued in 1941–1944 (Stoyanov, 2018:67–68), etc. Ultimately, such policy produced a result that persists to this day in the Republic of North Macedonia (now an independent state): *the literary norm artificially created in the 1940s now serves as the basis for a national self-identification distinct from Bulgarian, since for almost 80 years it has functioned and developed practically without restrictions as a fully-fledged state language; however, some residents of North Macedonia continue to maintain a Bulgarian self-identification.* The rights of the latter remain subject to violation, which is why the relationship between North Macedonia and Bulgaria remains less than neighbourly.

In the north-eastern part of Macedonia — Pirin Macedonia, which became part of Bulgaria in 1912 — the local linguistic variety

naturally developed under the auspices of the Bulgarian literary language until the post-World War II period. It differed only in several insignificant features from the linguistic variety of Vardar Macedonia and, unsurprisingly, was not influenced by the Serbian language at all. The inhabitants of Pirin Macedonia, whose Bulgarian self-identification was no longer jeopardized after joining Bulgaria, were well integrated into the broader society of the then Kingdom of Bulgaria from the outset. The majority strictly condemned and opposed “Macedonianism” (the linguistic–ethnic separation of Macedonians from other Bulgarians, which was the official ideology of the Serbian authorities in Vardar Macedonia) as an outdated, anti-Bulgarian phenomenon (Detrez, 2009:2–5).

Nevertheless, from 1946, when a leftist regime was established in Bulgaria under Soviet pressure, the population of Pirin Macedonia was officially considered a separate ethnos. During the census they were segregated and their passports recorded their nationality as “Macedonian.” The new government of Bulgaria justified this measure (which engendered serious public unrest) primarily by citing a 1934 resolution of the International Communist International (Comintern) adopted in Moscow “On the Macedonian Issue,” according to which Macedonians were declared a separate ethnos and their linguistic variety — a South Slavic language — independent of Bulgarian; such a decision of the Comintern possessed supreme legal authority for leftists worldwide (Palesutski, 1983:196).

In reality, the 1934 Comintern resolution functioned as a sort of Soviet demarche against the monarchist countries of the Slavic world — Yugoslavia and Bulgaria¹ — while in 1946 the linguistic–ethnic policy of Bulgarian leftists was directly related to the notion of the “Balkan Federation,” whose principal architect was *Josip Broz Tito* (1892–1980), then regarded as the charismatic leader of socialist Yugoslavia. According to his plan, Yugoslavia, Albania, and Bulgaria were to unite initially, with Romania and Greece subsequently joining this trio; ultimately, a socialist federal state was

¹ At that time, both Yugoslavia and Bulgaria provided refuge to numerous Russian White Guard émigrés, which led to their perception as primary platforms for anti-communist activities directed against the Soviet Union.

to be created on the Balkan Peninsula, analogous to the Soviet Union, as a union of allied republics. One of the allied republics in this federation was to be Macedonia, formed by uniting Yugoslavia's Vardar and Bulgaria's Pirin regions, which would likely later be joined by the Greek province of Aegean Macedonia (where the majority of the population was ethnically Greek, but Slavs were also quite numerous and continue to be so today; some still maintain Bulgarian/Macedonian self-identification).¹

The Soviet Union initially appeared to support the ephemeral project of Balkan unification; however, in 1948 relations between the Soviet Union and Yugoslavia deteriorated — Stalin accused Josip Broz Tito of rejecting communist ideals and aligning more closely with the West. Moreover, he ceased assisting his allied Greek leftists, who were engaged in armed struggles to seize power. Instead, he deepened ties with the leaders of Albania, Bulgaria, and Romania. Consequently, *the process of recognizing the inhabitants of Pirin Macedonia as an independent South Slavic ethnos ceased in Bulgaria, a measure that encountered considerable opposition within the country and eventually led to a significant number of dissenting voices within the government. Despite the termination of this process, the Central Committee of the Bulgarian Communist Party remained ambivalent for an extended period, and only in 1963 did it finally condemn “Macedonianization” as a policy incongruent with reality* (Toseva, 2018:3–4).

As for Bulgarian linguistics, *the pro-Soviet regime repeatedly attempted to implant conjunctural ideologemes in the academic*

¹ The Bulgarian historian Milen Mihov (2022:24) offers a particularly salient assessment of Yugoslavia's linguistic and ethnic policy during this period: “Communist Yugoslavia adhered to the state model of the Soviet federation, replicating Bolshevik examples of artificially constructed nations. National identity was shaped there after the war, under a communist dictatorship, in a manner that closely followed the Stalinist model of governance” (“комунистическа Югославия следва държавния модел на Съветската федерация и възпроизвежда болшевишките примери на изкуствено създадени нации. Моделирането на национално съзнание се осъществява в условията на комунистическа диктатура, която след войната следва неотклонно сталинския модел на управление”).

sphere but failed to secure success. In practice, no Bulgarian linguist has endorsed the “Macedonist” viewpoint — neither asserted nor written that Macedonian linguistic variety was not an integral component of the Bulgarian language system.¹ It should also be noted that during “Macedonization” in Pirin Macedonia, the literary norm created in socialist Yugoslavia (in the Federal Republic of Macedonia) became the language of education and administration — *the standardization of the dialect spread in the Pirin region was not implemented in Bulgaria*; consequently, the policy of “Macedonization” exerted no significant impact on Bulgarian linguistics.²

¹ Even *Krste Misirkov* (1874–1926), an early proponent of “Macedonianism” and the author of the book “About Macedonian Affairs” (За македонските работи), published in Sofia in 1903 (at a time when Macedonia was entirely under Ottoman rule), did not deny the fact of the Macedonian linguistic variety being a dialect of the Bulgarian language. He stated: “The Macedonian and Bulgarian linguistic varieties form a single linguistic territory, a unified group that differs not only from Serbian but from all other Slavic languages. This group is called *the Bulgarian language*” (“македонските и бугарските наречја образуваат една јазична територија, една општа група, одлична не само от српцкију, но и от свите друзи словенцки јазици. Та група беше крстена — **бугарски јазик**” [Misirkov, 1905:15], original orthography). While Misirkov is regarded in North Macedonia as the founding figure of the Macedonian nation, in Bulgaria, he is considered a renegade (Koneski, 1966:4–8; Nikolov, 1999:86–87)

² For instance, the distinguished Bulgarian linguist and founder of Bulgarian dialectology, *Stoyko Stoykov* (1912–1969), published the monograph “Bulgarian Dialectology” (“Българска диалектология”) in Sofia in 1962. In this work, the speech variety of the population of the Socialist Republic of Macedonia, then a constituent part of Yugoslavia, is classified as an integral part of the Bulgarian language: “Macedonian dialects also fall within the boundaries of the Bulgarian language, sharing all the characteristic features of the Bulgarian linguistic system. Bulgarian and Macedonian dialects have common grammatical and lexical features, forming a linguistic entity distinct from the Serbo-Croatian system. The resemblance between Bulgarian and Macedonian dialects is not coincidental; it is the result of their shared origin and historical development since the twelfth century within a common Bulgarian ethnos and nation” (“в

Since the 1990s, when the former Yugoslav Republic of Macedonia became an independent state, a “linguistic disagreement” has emerged between it and Bulgaria — *despite the fact that Bulgaria was the first country to recognize Macedonia’s independence, it categorically denied the existence of the Macedonian language from the outset: it protested against Article 7 of Chapter 1 of the Constitution of Macedonia, according to which “Macedonian” is designated as the official language of the country and declared that recognition of independence by no means entailed acceptance of the principles of “Macedonism.”* Such a position in Bulgaria was substantiated by citing relevant sources and robust arguments that objectively reflect linguistic–ethnic and historical–cultural realities (Kocheva et al., 2020:7–8).

Thus, the “linguistic disagreement” between Bulgaria and North Macedonia remains unresolved to this day: Bulgaria continues to assert that Macedonian dialects constitute an integral part of the Bulgarian language system and that the literary norm, which enjoys official language status in North Macedonia, is merely a variant of *the Bulgarian language*; whereas in North Macedonia, Macedonian and Bulgarian are regarded as independent yet closely related South Slavic languages.

Surprisingly, *this “linguistic disagreement” creates minimal issues in the political–diplomatic sphere, as the parties are nonetheless compelled to respect each other’s sovereignty and employ mutually acceptable formulations when addressing disputed matters.* For instance, on February 22, 1999, in Sofia, Bulgarian Prime Minister Ivan Kostov and his Macedonian counterpart Ljubco

границите на българския език влизат и македонските говори, които споделят всички характерни черти на българската езикова система. Българските и македонските говори са еднакви по главните особености на граматичния си строеж и на основния си речников фонд. Те образуват една езикова цялост, която съществено се отличава от сърбохърватската езикова система. Близостта на българските и македонските говори не е случайна. Тя е последица от общия им произход и от еднакия им развой в продължение на повече от 12 века на Балканския полуостров в рамките на българската народност и българската нация”, р.49).

Georgievski signed a joint declaration of prime ministers, stating that the text was composed jointly by the parties and on an equal basis *“in the official languages of both states – in Bulgarian, according to the Constitution of Bulgaria, and in Macedonian, according to the Constitution of the Republic of Macedonia”*¹ (Mikhov, 2022:31; emphasis mine – M.L.).

On the other hand, *owing to the “linguistic disagreement” with Bulgaria, an unresolved socio-cultural problem persists in North Macedonia: what is “Macedonianism”? Where should the history of modern Macedonia be considered to begin? Answering these questions would be straightforward if Macedonians acknowledged their Bulgarian origin; however, it becomes considerably more difficult as they attempt to justify a distinct origin based on pseudo-scientific ideologemes.* It is long established and undisputed that the population of ancient Macedonia was not Slavic; that is, modern Macedonians (whose ancestors settled in this territory from the 7th century onward) have no direct connection with them. From the early Middle Ages until the latter half of the 19th century, the Slavic population of the Macedonian region possessed a Bulgarian self-identification. It was only from 1878, when the Berlin Congress ensured that Macedonia remained within the borders of the Ottoman Empire, that “Macedonianism” emerged due to the interests of foreign states (primarily Serbia and Greece). This ideology took root in the territory of modern North Macedonia during the first two decades of the 20th century and ultimately prevailed after World War II.

Therefore, *in order to substantiate a linguistic–ethnic identity, North Macedonia is compelled either to repudiate or to subject everything that existed prior to the rise of “Macedonianism” and that which it shares with modern Bulgarians to an improper, subjective interpretation.* This tendency often appears rather ridiculous: for example, in both North Macedonia and Bulgaria, *Goce Delchev* (1872–1903), born in Kukush (today – Kilkis, Central Macedonia, Greece), is revered as a universally esteemed patriot –

¹ “на официалните езици на двете държави - на български език, съгласно българската конституция и на македонски, съгласно конституцията на Република Македония”.

the renowned leader of the Bulgarian Macedonian–Adrianople Revolutionary Committees (Българските Македоно-Одрински Револуционни Комитети, БМОПК) during 1900–1903, who fought against the Ottoman Empire. Ordinarily, he possessed a Bulgarian self-identification, and in Bulgaria he is rightly honoured as a Bulgarian patriot. Simultaneously, in North Macedonia he is considered an ethnic Macedonian who utilized Bulgarian as a literary language (given that the charter of the Bulgarian Macedonian–Adrianople Revolutionary Committees was composed by him in Bulgarian) because, at that time, a Macedonian literary language had not yet been established (Dimeski, 1982:7; Georgiev, 2003:14–15).¹ Some Macedonian researchers contend that since Goce Delchev was a member of *the Bulgarian Exarchate*² congregation, he consequently identified as Bulgarian,³ etc. *In general, among Macedonian figures and patriots of the Ottoman period, very few*

¹ It is also significant that in 2019, the then-President of North Macedonia, *Stevo Pendarovski*, acknowledged that Goce Delchev never identified as Macedonian, instead he self-identified as Bulgarian. According to Pendarovski, “it is an undisputed historical fact that he considered himself Bulgarian, though it is also a fact that he fought not for Bulgaria, but for Macedonia's independence” (see video: <https://youtu.be/O1pLvILW-eM?si=YT3fvLnZu938Hyk9>, accessed 22.11.2024). His statement, which was swiftly disseminated by Bulgarian news agencies, provoked protests from radical factions in North Macedonia.

² The Bulgarian Exarchate, which existed from 1870 to 1953 under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople, regained its autocephalous status on May 10, 1953, and was officially designated *the Bulgarian Orthodox Church – Bulgarian Patriarchate* (Българската православна църква – Българска патриаршия). Between 1870 and 1944, its jurisdiction encompassed the territory of present-day North Macedonia.

³ For further insight, see the perspective of Prof. Katerina Todorska of the Macedonian National History Institute, as articulated in her article “How was the term ‘Bulgarian’ used during Goce Delchev's time?” Macedonian: “Како се користел терминот „Бугарин“ во времето на Гоце Делчев?” published on the information web portal Fokus (<https://fokus.mk/kako-sekoristel-terminot-bugarin-vo-vremeto-na-gotse-delchev/>, accessed 23.11.2024).

exhibited a Macedonian ethnic self-identification distinct from Bulgarian.

In modern Macedonian linguistics, the *issue of subjective interpretation* also arises: some researchers maintain that *Old (Church) Slavonic*, which remains the liturgical language for Orthodox Slavic nations to this day, was the native tongue of the ancestors of present-day Macedonians, whereas for Bulgarian ancestors it was merely an official language acquired after Christianization, which subsequently became naturalized. They assert that the Macedonian dialect continuum (i.e., the speech variety upon which the Macedonian literary norm was developed in the early 20th century) was established in the 10th century and emerged as an independent language from the 13th century (Koneski, 1986:12–18). Such a view is untenable, since during this period Macedonia was the principal centre of Bulgarian literature, and the language of all local written monuments is unequivocally Bulgarian; furthermore, the dialect continuum on which the modern Macedonian literary norm is based is essentially an integral part of the Bulgarian language system (Western Bulgarian dialect group), while *the divergence between Macedonian and Bulgarian literary norms is attributable solely to the deliberate reorientation of Macedonian toward Serbian at that time* (for discussion see: Danforth, 1995:9–14; Stoyanov, 2008:34–37; Kostov, 2010:41–42). Until the dissolution of Yugoslavia, Serbian was the prestigious language in the Socialist Republic of Macedonia.

It is also noteworthy that *the modern Macedonian literary norm diverges significantly not only from the dialects spoken in the adjacent territories of Bulgaria and Greece but also from those prevalent within North Macedonia itself. In general, all Macedonian dialects are homogeneous with those Bulgarian dialects that are widespread in Bulgaria,*¹ *although Macedonian linguists do not*

¹ This phenomenon is particularly evident in the dialects spoken in Aegean Macedonia (part of Greece since 1913), which exhibit greater affinity with the Bulgarian literary standard than with Macedonian (Miletich, 1932:51–72; Korolov, 2020:145–148). Speakers of these dialects in Greece are referred to as “Macedonian Slavs” (Σλαβομακεδόνες), and as previously

acknowledge this fact – for them, the starting point is the ideologeme concerning the absolute independence and independent development of Macedonian and Bulgarian linguistic systems (and not merely their literary norms). The predominance of ideology-based views a priori precludes an accurate perception and representation of objective reality, which is of utmost importance in modern linguistics. In other words, despite the long-standing and unimpeded development of the Macedonian literary norm (language), Macedonian dialects still maintain a qualitative relationship (a certain cumulative unity) with the Bulgarian language system. In this context, modern Bulgarian linguists propose that *the Bulgarian language system comprises three reference points (literary norms): Bulgarian as used in Bulgaria, Macedonian, and Banat Bulgarian;*¹ *of these, the first and second are national variants, while the third is regional.* Accordingly, the Bulgarians and the [North] Macedonians are regarded as independent but Bulgarian-speaking nations within their respective states.

Based on the aforementioned, it follows that today in Bulgaria the population that speaks Macedonian dialects — who traditionally and predominantly possess a Bulgarian ethnic self-identification — is no longer classified as an independent ethnos. The number of those who consciously identify as *ethnic Macedonians* and consider the standardized language norm in the neighbouring state as their mother tongue is very small; however, in leading scientific circles and publications worldwide, the Macedonians are still frequently cited *as a linguistic-ethnic minority* in Bulgaria. This is attributable to two principal reasons: 1) From the mid-1940s until nearly the early 1950s, the Bulgarian government recorded the population of Pirin Macedonia² as an independent ethnos, thereby recognizing

noted, many continue to maintain a Bulgarian/Macedonian ethnic self-identification.

¹ The Banat Bulgarian language, used by Catholic Bulgarians in the Banat region of Romania, emerged as a literary language in the 1860s, during the period of Ottoman rule in Bulgaria. The writing system is based not on Cyrillic, but on the Czech, Slovak and Croatian style Latin alphabet.

² Cf.: *In independent Georgia, no government has ever declared ancient Georgian subgroups — such as Megrelians, Laz people, Svans, and*

Macedonian as a language; 2) Bulgaria shares a border with the UN member state *North Macedonia*, where *Macedonians* constitute a nation, *Macedonian* is their mother tongue, and it is one of the country's official languages (along with Albanian); in turn, Bulgaria also recognizes North Macedonia.

Therefore, within modern Slavic studies, the status of Macedonian linguistic variety is exceedingly problematic: *it appears evident that, since there exists a state called "[North] Macedonia" and a nation that self-identifies as "Macedonians" with a native language designated as "Macedonian," resolving the issue should not be arduous; however, as delineated above, the current reality is shaped primarily by political manipulations and pseudo-scientific ideologemes, rendering the situation both contentious and unacceptable to those for whom these political manipulations or ideologemes were originally intended.*

On the other hand, the "linguistic disagreement" between Bulgaria and North Macedonia clearly illustrates the consequences that may ensue from the unrestrained application of pseudo-scientific ideologemes. It is incontrovertible that ideologemes are wholly inappropriate in science: every view should be supported by comprehensive arguments rather than conjunctural assertions. *Any ideologeme is merely a conjunctural assertion, as it reflects not the true situation but a pseudo-reality.* The actual situation is as follows: modern Bulgarians and Macedonians stand in a relationship analogous to that of Germans and Austrians, Dutch and Flemish, Portuguese and Galicians... Therefore, it is a pseudo-reality to consider Bulgarian and Macedonian as independent yet closely related language systems — objective, scientific discussion is

Adjarians — to be non-Georgian. As has been noted multiple times above, even during periods of political division, the Georgian ethnos consistently preserved its linguistic, ethnic, and cultural unity. It was only after Georgia experienced prolonged loss of independence (first from 1800 to 1917, and later from 1921 to 1990) that efforts to linguistically and ethnically fragment the unified Georgian ethnos emerged. These efforts, directly initiated by the occupying powers — the Russian Empire and the Soviet Union — constituted and continue to constitute a component of hybrid warfare.

possible only regarding two reference points (literary-national norms) of a single language system. As is well known, Germans and Austrians, Dutch and Flemish, Portuguese and Galicians share a language while maintaining distinct literary-national norms.

Based on the actual situation, the Georgian (Kartvelian) language system should be regarded as a single, unified, and indivisible structure, since in no part of Georgia has a local speech variety developed, nor is it presently developing, independently of the unified national-literary norm; this implies that there have never been so-called regional literary norms (as the ones that existed in Italy, France, or Germany prior to their unification). Neither has the Georgian (Kartvelian) diaspora ever developed a literary norm that would replace or oppose the fifteen-century-old continuous tradition of the national-literary norm. In other words, the Georgian (Kartvelian) national-literary language has always served, and continues to serve, as the sole reference point for all Georgian (Kartvelian) subsystems (regional speech varieties); it is based directly on the language from which the gradual differentiation of these subsystems emerged. Consequently, the actual situation clearly demonstrates the integrity and original unity of the Georgian (Kartvelian) language system.

It should also be noted that *in contemporary Kartvelian Linguistics the issue is not the status of any particular linguistic variety (as, for example, in modern Slavic studies concerning Macedonian), but rather the distinction between language and dialect: researchers who classify Megrelian–Laz (or Megrelian and Laz) and Svan as independent language systems claim to be guided solely by “purely linguistic criteria”; at the same time, they unanimously acknowledge that from social and ethno-cultural perspectives, these speech varieties do not differ in any substantive manner from other Georgian (Kartvelian) subsystems (for discussion see: Chikobava, 1953:363; Jorbenadze, 1989:35–36; Kurdiani, 2007:6; Tandashvili, 2010:2). They err in their attempt to distinguish between **the essence** and **function** of a linguistic variety: generally, it is the function of a speech variety that determines its essence — whether it should be classified as a language or a dialect; and this*

function is determined by those social and ethno-cultural factors that arise and persist in concrete situations.

Therefore, it is entirely inappropriate to invoke any “purely linguistic” criterion for differentiating between language and dialect: firstly, *any linguistic variety is a social phenomenon, and its existence necessarily depends on an appropriate social environment, along with the society; secondly, any language system consists of subsystems (dialects, subdialects, speech varieties...).* The independent development of each subsystem becomes possible only when a fundamental transformation in the social environment occurs. There exists no precedent in nature for a language system to fragment without such a fundamental change. Tinatin Sharadzenidze (1958:31) aptly observed: “Language differentiation will occur only when a previously unified society with one language is fragmented into several parts and each part, being separated from the others, embarks on an independent existence. Different conditions for language development are thus created in these separated parts, and consequently, it is natural that over time, as a result of prolonged and gradual development, the initially uniform language will assume different forms and evolve into distinct languages” (emphasis mine – M.L.).

Hence, one thing is notable: *often, subsystems of a language system that have fragmented due to the dissolution of society can evolve into separate language systems in such a manner that, from a systemic-structural perspective, they may not even differ markedly from one another; whereas in cases where society remains intact, subsystems, regardless of how divergent they may be, can never develop into separate language systems.* Since this is the case, naturally, *only the speech variety that forms the basis for a society’s ethnic self-perception can be considered a language.*

In addition, in certain social environments, society may not fragment but rather become divided (by political borders) or expand (when a portion of its members compactly resettles in a distant area). Accordingly, the language system will not fragment either: *in the event of division, it will acquire a co-reference point (a parallel literary-national norm), whereas in the event of expansion, a co-system will form (a parallel system with its own reference point),*

resulting in a pluricentric language system in both cases. It should be added that during division and/or expansion, parts of the originally unified society maintain some degree of connection; they do not completely separate from one another, and that is precisely why the language system does not fragment.

Thus, in Kartvelian Linguistics, some researchers still consider it debatable that, *in general, any component of the linguistic system — whether a reference point/co-reference point (i.e., literary norm) or a subsystem (dialects, subdialects, colloquialisms, speech etiquettes...) — constitutes a form of language manifestation.* In other words, *the same language can manifest itself differently in various social situations or environments, and this is an absolutely natural phenomenon:* both the literary norm and any dialect, subdialect, colloquialisms, and/or speech etiquette are language. From a systemic-structural perspective, no difference is confirmed between them; for example, any text composed following the literary norm can be freely transferred to any dialect, subdialect, speech, or speech etiquettes using precisely the same principles that are typically employed when translating from one literary norm (language) to another literary norm (language).

In such cases, of course, one thing is particularly noteworthy: *a text transferred from a literary norm to a dialect, subdialect, colloquialisms, or speech etiquette cannot universally possess the same level of social value as a translation performed from one independent literary norm to another independent literary norm.* This demonstrates that *what matters is not the essence but the function of a linguistic variety; from this follows the general principle upon which, as will be discussed below, modern linguistics (specifically sociolinguistics) is based: **language belongs to an ethnos/nation, while dialect (and/or subdialect, colloquialisms, speech etiquette...) pertains to an integral part of the ethnos/nation.*** According to the same principle, *the speech variety and/or literary norm of ethnicities/nations that have formed as a result of the division and/or expansion of a given ethnos/nation is primarily classified as a national variant (and not as a dialect).* Thus, we arrive at the following axiom: *since a linguistic unit that performs a national function cannot be considered a dialect, neither*

can a linguistic unit lacking this function be regarded as an independent language.

Moreover, it is incorrect to separate sociolinguistics from linguistics: as has already been demonstrated, a linguistic variety cannot exist without an appropriate social environment; consequently, all criteria employed in sociolinguistics to distinguish between language and dialect are a priori “purely linguistic”. Accordingly, any perspective that declares a linguistic variety to be a dialect from the sociolinguistic perspective, while asserting that it is a language from the purely linguistic perspective, is not grounded in objective science. In modern Kartvelian Linguistics, the problem arises from an incorrect conception of sociolinguistics as a notion; this, in turn, is a deleterious legacy of the Soviet-era conjuncture.

0.2. The problem of distinguishing between language and dialect in general linguistics. Linguistics defines *language* as a historically formed and ordered system of signs or as a structural unity of phonological, phonetic, morphological, syntactic, and lexical-semantic features (Humboldt 1883:308; Baudouin de Courtenay 1901:76–77; Saussure 1933:38; Meillet 1938:52; Gardiner 1964:16; Gamkrelidze 2003:23–24), which mean essentially the same.

It should be noted that the term *dialect* was first defined as a *regional variety* of a language by the German poet Philipp von Zesen (1619–1689; see Harbrecht 1912:12); such a definition is not uncommon in specialized literature: “a form of language spoken in a certain territory” (Marouzeau 1943:12);¹ “a system of signs, that forms part of some living or dead common language and usually used as a form of communication within defined geographical boundaries, but less different from other systems of common origin” (Alvari 1961:54);² “a speech variety of a given language, spread in a certain territory, or in ethnic, social, professional, age groups” (Jorbenadze 1989:8); “territorial or social variety of language”

¹ “Forme particulière prise par une langue dans un domaine donné”.

² “un sistema de signos desgajado de una lengua común, viva o desaparecida; normalmente, con una concreta limitación geográfica, pero sin una fuerte diferenciación frente a otros de origen común”.

(Ozhegov & Shvedova 1992:234);¹ “a system of signs that [to some extent] deviates from the common language; as a rule, it occupies a well-defined geographical space and qualitatively does not differ very much from other dialects of the same origin” (Barros 2006:9)² and so forth.

In modern linguistics, the view is increasingly becoming established that *the aforementioned definition of dialect can no longer be considered universal*: today, in many countries of the world, alongside the common national language, there exist many speech varieties which are primarily regarded as dialects due to historical–political reasons, despite the fact that they may even have longstanding literary traditions in the common national language — for example, the speech varieties considered dialects in Italy (Romanesque, Sicilian, Venetian, Neapolitan, Lucanian...) and the literary language (which is based on the Florentine dialect of the Tuscan group) are historically linguistic varieties of *equivalent level*:³ each originated as a result of the differentiation of Vulgar Latin (Sermō Vulgaris) and began to develop as a literary norm of a particular region, although the widespread popularity of the works of prominent Renaissance figures — Dante Alighieri (1265–1321), Francesco Petrararch (1304–1374), Giovanni Boccaccio (1313–1375), etc. — ensured that only the Florentine literary norm evolved into a common national language. Literary norms developed on the basis of other dialects gradually declined from the second half of the 19th century or vanished entirely in some regions.

Thus, current Italian dialects do not represent regional speech varieties (or variations) of literary Italian, but their status is

¹ “Местная или социальная разновидность языка”.

² “Um sistema de sinais que se afasta de uma lingua comum; regra geral, confinado a um espaço geográfico bem delimitado, sem se distinguir profundamente de outros dialectos da mesma origem”.

³ Cf.: “*In relation to the archaic literary language, which was formed on the basis of the common Georgian language, all contemporary spoken varieties of Georgian are secondary phenomena (this is particularly evident in vowel complex transformations)*” (Putkaradze, 2008: 63, footnote; emphasis mine – M.L.). For further discussion, see *ibid.*, pp. 90–92; also: Putkaradze 2014: 122–126).

determined by *the speakers' self-perception*: today, Italians from all regions consider themselves members of one ethnos/nation, descendants and creators of a unified culture, and believe that they share one mother tongue and homeland. Hence, for Italians, every local speech variety of a regional community is unconditionally a *dialect*.¹

The same situation prevails in Germany, Poland, Hungary, Croatia, Greece, China, Japan, Mongolia, etc., and partly in France and Spain as well: *speech varieties that historically are not varieties of the national language are also regarded as dialects, even though they are not considered minority languages*. Moreover, linguists have almost never contested their status (for discussion see: Mataier 1980:3; Bausinger 1984:5; Jarico 1989:2; Stedie 2001:5; De Mauro 2008:7; Romanelo 2010:2; Feitor Pinto 2012:325–342).

On the other hand, it is also noteworthy that speech varieties such as Afrikaans, Maltese, literary Norwegian (Bokmål), Indonesian, Haitian, or Cape Verdean Creole represent distinct forms of Dutch, Arabic, Danish, Malay, French, and Portuguese, respectively, that developed in specific territories among certain ethno-social groups (see: Boy 1995:2; Borg & Azzopardi 1997:4–5; Berity & Stranskogen 1998:3; Sneddon 2003:70; De Graff 2005:534; Lang 2012:12); yet no linguist considers them dialects — each is regarded as *an independent language* because Afrikaners, Maltese, Norwegians, Indonesians, Haitians, and Cape Verdeans are now *independent ethnic groups/nations*. Additionally, one extremely important factor should be considered: *Afrikaans, Maltese, literary*

¹ Italian linguists employ a distinct definition of “dialect.” For instance, Michele Loporcaro (2009:3) states: “*The term “dialect” is used to denote a non-standard linguistic variant spoken by a certain regional community and which is not used in official domains (school, administration, etc.)*” (Il termine dialetto è utilizzato per designare una varietà linguistica non standardizzata, tendenzialmente ristretta all'uso orale entro una comunità locale ed esclusa dagli impieghi formali ed istituzionali [scuola, amministrazione ecc.]). Notably, this definition does not explicitly require that a dialect constitute a historical-geographical branch of the national language, although it does acknowledge a *local community*, which typically forms part of a *unified ethnos or nation*.

Norwegian (Bokmål), Indonesian, Haitian, and Cape Verdean Creole, owing to the peculiarities of their formation and development, differ significantly from Dutch, Arabic, Danish, Malay, French, and Portuguese in terms of system and structure. Therefore, while Flemish is a national variant of Dutch, Afrikaans (which was based on southern Dutch dialects, i.e., Flemish-type dialects [Roberge 2002:12]) is an independent language. Consequently, modern Flemish people are considerably closer to the Dutch than Afrikaners are (despite the fact that 90% of Afrikaners are of Dutch origin).

Generally, the formation of Afrikaans as a language (and Afrikaners as an ethnicity) commenced in the second half of the 18th century, although until the 1870s it was traditionally considered an African variety of Dutch. Due to interference with African languages and creolization, the predecessor of Afrikaans underwent crucial systematic–structural changes: it lost grammatical gender and verb person categories (with masculine gender and third-person singular forms becoming generalized), the infinitive, and certain participial verb forms (Demert 2004:20; Niesler, Louw, & Roux 2005:459–474), along other features. The conditions for the aforementioned changes arose when Dutch colonists in South Africa adopted nomadic cattle breeding¹, which was entirely unusual for their ancestors. It should be added that *the colonists, in their new social environment, could no longer develop a literary tradition in Dutch; consequently, their native language gradually evolved into the mixed speech variety that was later termed **Afrikaanse taal** or “African language.”* Thus, in the aforementioned ethno-social group, Afrikaans somewhat supplanted Dutch.

It is also noteworthy that the same situation prevails in Cape Verde, where Portuguese is the official language. In orthoepy, vocabulary, phonetics, and to some extent morphology, it differs markedly from the Portuguese variants accepted in Portugal, Brazil, and other Portuguese-speaking countries. Consequently, *Cape Verdean Portuguese* (**O português do Cabo Verde**) represents a separate national variant, which has always coexisted in the country with *Cape Verdean Creole* (Portuguese: **O crioulo do Cabo Verde**,

¹ For a more detailed discussion on this issue, see pp. 150–151.

Creole: **Kriol**) and, naturally, has an advantage over the latter. At the same time, *despite the fact that Cape Verdean Creole originated from Portuguese and continues to exist practically under its influence (most Cape Verdeans, in addition to their native Cape Verdean Creole, have a relatively high proficiency in Portuguese and use it for official communications), it is entirely incorrect to conclude that Cape Verdean Creole either currently represents or has ever represented a dialect of Cape Verdean Portuguese.* The primary reason for this is that *the ancestors of modern Cape Verdeans were never part of the Portuguese ethno-social group — they formed as an independent ethno-social group from the outset and continued to develop as such; for them, knowledge of Portuguese is merely a legacy of the colonial period (and not a fundamental ethnocultural reality).*

Examining such cases convinces us that the definitions of language and dialect cited above require clarification and augmentation in light of modern developments in linguistics. First of all, it should be emphasized that both terms are used in both *general* and *scientific* senses: for instance, in a general sense, *language* is synonymous with *speech*, whereas *dialect* is synonymous with *a manner or variety of speech*; in a scientific sense, the meaning of these notions are derived from their general meanings: *language is the speech that forms the primary basis of the ethnic self-perception of a society, that exists and develops within a certain social environment and may manifest in various forms. Therefore, dialect is merely one of the forms in which language is manifested.*

According to the abovementioned definition, *any form of linguistic variety may become an independent language if it forms the basis for independent ethnic self-perception*; indeed, today Afrikaner ethnic self-perception is entirely independent of Dutch, Maltese of Arabic, Norwegian of Danish, Indonesian of Malay, Haitian of French, and Cape Verdean Creole of Portuguese. Compare: modern American ethnic self-perception is based on English, Brazilian on Portuguese, Flemish on Dutch; hence, there exists an American variant of the English language, a Brazilian variant of the Portuguese language, a Flemish variant of the Dutch

language — and not an “American language,” “Brazilian language,” or “Flemish language.”¹

Since dialect is one of the forms of linguistic variety, the definition of language naturally and fully applies to it as well: a dialect is also, certainly, a historically formed, ordered system of signs or a structural unity of phonological-phonetic, morphological, syntactic, and lexical-semantic features. Considering the fact that a dialect is a subsystem (a component of a language or system), its distinctive features are likewise designated as sub-systemic; each of these features is either a diachronically altered systemic feature or one that has arisen as a result of dialectal innovation. It is noteworthy that the distinction between systemic and sub-systemic features is determined solely by social factors: the former is accepted by the entire society, while the latter is accepted by one or several microsocieties that comprise the larger society.

Generally, a sub-systemic feature may easily become systemic (or vice versa, a systemic feature may become sub-systemic), although this does not *a priori* lead to a division of the system. For example, plural forms with the –**ჟბ** [eb] suffix were extremely rare in Old literary Georgian, but dominant in dialectal varieties; currently, the situation in literary Georgian is reversed: plural forms with –**ჟბ** [eb] suffix are dominant, while those used with –**ბ** [n] suffix in Old literary Georgian are rare — i.e., the dominance of plural forms with –**ჟბ** [eb] suffix has become a systemic feature. Similarly, the verb in literary Georgian formerly exhibited an organic formation of the permansive aspect, which has now disappeared from the literary norm; however, it has been preserved in dialects such as

¹ It is important to distinguish between scientific perspectives and popular terminology. In non-scientific contexts, speakers of various linguistic varieties may commonly refer to their speech as “*American Language*,” “*Língua Brasileira*,” or “*Vlaamse taal*.” However, in these cases, the term “language” functions as a general lexical unit rather than a scientific classification. Such usage does not imply that Americans, Brazilians, or Flemish people consider their speech varieties to be independent languages distinct from English, Portuguese, or Dutch; rather, it serves to emphasize ethnic and national distinctions, highlighting the fact that they do not identify as English, Portuguese, or Dutch.

Khevsur, Tush, and Mokhebian — in other words, the permansive aspect is today a sub-systemic feature. It is also evident that changes in the status of features have not induced cardinal or irreversible alterations within the system or subsystems.

In closely related languages, it is not uncommon for the same feature to be systemic in one context and sub-systemic in another. For instance, in Spanish the strong vibrant “**rr**” is pronounced as a doubled simple “**r**,” whereas in Portuguese it is realized as a uvular (grasseye or French-style) “**r**,” which acoustically approximates the Georgian “**ღ**” [gh]. In Portuguese itself, the pronunciation of the strong vibrant “**rr**” as a doubled simple “**r**” is now characteristic only of certain dialects — i.e., it is a dialectal norm rather than a literary one. Conversely, in some dialects (subsystems) of the Cuban and Puerto Rican national variants (co-systems) of Spanish, the uvular (grasseye) pronunciation of the same strong vibrant is normative.

This situation is due to the fact that both Spanish and Portuguese were formed on the basis of the same linguistic variety — Vulgar Latin of the Iberian Peninsula. This variety of Vulgar Latin represented a dialect continuum that developed under the aegis of Classical Latin until the 6th–7th centuries. Most of the linguistic features present in the extant or extinct languages of the Iberian Peninsula (Spanish, Portuguese, Mozarabic — which today form the Iberian-Romance subgroup of Romance languages) were characteristic of Vulgar Latin or one of its dialects. From the 9th–10th centuries, when the national liberation struggle of the indigenous peoples against Arab conquerors intensified on the Iberian Peninsula, the dialects of Vulgar Latin gradually emerged as closely related independent languages. However, from a systemic-structural perspective, they have not diverged significantly — *the differences that exist between modern Spanish and Portuguese literary languages manifest at the dialectal level in many other languages.*

Regarding this issue, in the mid-80s of the last century, the notable Romanian linguist Eugenio Coseriu expressed an interesting opinion (1986:38–39): “How do we usually distinguish between languages and dialects? *Rarely is this done based on linguistic*

criteria: for example, we consider speech varieties as Portuguese (and not Spanish) where the Latin initial “f” always remains unchanged (Feito, Falar, Fogo, etc., cf. [Sp.]: Hecho, Hablar, Fuego); while the Latin “ct” complex is represented as “it” and not as “ch” (Oito, Direito, etc., cf. [Sp.]: Ocho, Derecho); Latin “pl”, “cl” complexes yield “sh” — written as “ch” — and not a [palatalized] “l” (written as “ll”) (Chave, Chover, etc., cf. [Sp.]: Llave, Llover); and nasal consonant complexes accordingly produce nasal vowel phonemes (Irmão, Manhã, etc., cf. [Sp.]: Hermano, Mañana); the Latin “li” complex gives a [palatalized] “l” — written as “lh” — and not “kh” (written as “j”) (Filho, cf. [Sp.]: Hijo), etc. However, *sometimes such criteria are not decisive* — for example, the South Slavic dialects spread in the territories from Trieste to the Black Sea cannot be sharply distinguished by linguistic criteria: Slovenian and Bulgarian dialects may be perceived as distant, yet between neighbouring dialects there is virtually no boundary — they gradually transition into one another. *In such cases, linguists will necessarily have to consider non-linguistic — e.g., political or cultural — realities*” (emphasis mine – M.L.).¹

¹ `Pero ¿cómo establecemos los límites de un sistema de dialectos? A menudo son suficientes los criterios lingüísticos. Así, por ejemplo, consideramos como portuguesas, y no españolas, las hablas en que la f inicial del latín se conserva siempre (Feito, falar, fogo, frente a hecho, hablar, fuego), lat. ct se presenta comúnmente como it y no como ċ (escrito ch: oito, direito, frente a ocho, derecho), el, pllatinos se presentan como š -escrito ch- y no como l' -escrito ll- (chave, chover, frente a llave, llover), en que los grupos que contienen consonantes nasales presentan una nasalización vocálica (irmão, manhã, frente a hermano, mañana), en que lat. li se presenta como l' -escrito lh- y no como kh -escrito j- (filho frente a hijo), etc... Pero a veces estos criterios no son suficientes. Así, por ejemplo, no hay ningún límite lingüístico neto entre los dialectos eslavos meridionales, desde Trieste hasta el Mar Negro. Se pueden oponer los dialectos eslovenos a dialectos lejanos, como los búlgaros, pero entre los dialectos cercanos la delimitación es prácticamente imposible, ya que se pasa gradualmente de uno a otro. En casos como éste, el lingüista tiene que aceptar criterios extraglotológicos, por ejemplo, criterios políticos o culturales”.

E. Coseriu was not mistaken in rejecting the systemic-structural criterion (by which the differentiation between language and dialect is attempted through systemic-structural similarities and differences) as universal; his error lay in considering only systemic-structural factors as “purely linguistic,” while equating ethnocultural factors directly with political conditions, on which linguists should not rely, since *politics often bears no relation to science and, moreover, political conditions generally disregard or contradict scientific principles*.

From today's perspective, it is evident that Spanish, on the one hand, and Portuguese and its dialects, on the other, are distinguished precisely by ethnocultural criteria: most of the systemic features cited by E. Coseriu are also characteristic of Extremaduran speech variety (a group of dialects) which, although bordering the Portuguese language (specifically its Alentejo dialect), has always been and remains an integral part of the Spanish language (Viudas Camarasa, 1976:123–131; Viudas Camarasa, 1980:X–XI). Additionally, one or two features are found in the Spanish Argentine and Uruguayan national variants (Wolf & Jiménez, 1979:120–121). Therefore, *the features cited by E. Coseriu are not systemic but diasystemic: they generally appear in the systems/co-systems (languages/variants) and subsystems (dialects, subdialects, or speech varieties) that constitute the Iberian-Romance diasystem (language subgroup)*. It should also be noted *that the activation or passivation of any diasystemic feature in a linguistic variety is a logical consequence of a phenomenon that might be termed **linguistic preference**; this phenomenon, in turn, is directly related to the ethnocultural factors characteristic of a society (or micro-society)*. For example, both Extremadura in Spain and Alentejo in Portugal were historically part of the Peninsular-Arabic state — the *Taifa of Badajoz* (1009–1151). The ruler of the Taifa was a vassal of the Caliph of Córdoba, while the population (especially Christians) was linguistically and culturally closer to that of the neighbouring *Christian Kingdom of León* (910–1230; the northern parts of modern Portugal were also an integral part of it until 1143). From 1151, the Taifa of Badajoz became part of the Almohad Caliphate. Simultaneously, the kingdoms of Portugal and León commenced

their struggle to liberate this territory. In the 1230s, Portugal obtained the western part of the Taifa, while the eastern part was annexed by the newly established Kingdom of León-Castile, where the official language was Castilian (Spanish); hence, the population underwent Castilianization.¹ It should also be noted that, from an ethnocultural perspective, Portuguese and Spanish societies ultimately diverged at the beginning of the 14th century: the Portuguese recognized *Portuguese* as their mother tongue, whereas the Spanish recognized *Castilian*.

If E. Coseriu's aforementioned opinion were correct, it would imply that modern Extremaduran speech variety is not part of Spanish, but rather of the Portuguese language; in reality, Extremadurans have never identified themselves as Portuguese: since their liberation from Arab rule, they have always been and remain Spanish; hence, their linguistic preference has consistently been Spanish. Conversely, one might similarly argue that Alentejo speech variety could be considered part of the Spanish language, despite the fact that the people of Alentejo have always been and remain Portuguese (accordingly, their linguistic preference has always been exclusively Portuguese). It would be entirely feasible to unite Extremaduran and Alentejo speech varieties and regard them as a linguistic variety independent of both Spanish and Portuguese. In such a case, *the issue of the absence of a unified social environment would be more pronounced than in the two previous cases: Extremaduran and Alentejo-speaking microsocieties are components of two closely related but distinct ethno-societies; they do not possess*

¹ The Arabic-derived name of the administrative centre of the Taifa of Badajoz, originally *batalaûs* (بطلانوس). It evolved into **Badalhouce** in Portuguese; a form still preserved today. In the Extremaduran dialect, the name currently sounds as **Badahó**, though historical variants include **Badayó** (Viudas Camarasa, 1980:123). Since the 13th century, the official name has been Badajoz, following Castilian phonetic norms. Among the attested Extremaduran variants, the newer form aligns with Castilian influences, whereas the older form retains a characteristic feature of Leonese phonology (known as *Yeísmo histórico*). A similar phonetic shift occurs in the Alentejo dialect of Portuguese, where Badajoz is pronounced as **Badaiôce**.

(and never possessed) a single ethnic self-identification. This indicates that these speech varieties exist and develop in different social environments. Against this background, it would undoubtedly be incorrect to claim that the existence of an Extremaduran-Alentejo language constitutes an undisputed factual reality.

Therefore, *when distinguishing between language and dialect, a linguist must invariably take into account ethnocultural realities. In the absence of such consideration, research findings will inevitably remain hypothetical.* In the 1980s, E. Coseriu (like many linguists of that period) did not reach this conclusion because he did not consider language, as a social phenomenon, to be an ethnocultural reality. In our view, this may have been due to the fact that the world's most widely spoken languages — such as English, Spanish, French, Arabic, and Portuguese — are still perceived as supra-ethnic. However, their pluricentricity, as noted above, derives directly from ethnocultural peculiarities. This was correctly noted by the renowned American publicist Henry Louis Mencken (1919:78) at the beginning of the 20th century; however, linguists did not share his viewpoint at that time. Only after a century was it confirmed that Mencken was indeed not mistaken.

It is noteworthy that even until the beginning of the 21st century, the following view prevailed in the English-speaking world: “The dialects or varieties of a particular language are closely related and, despite their differences, are most often largely mutually intelligible, especially if geographically close to one another and forming a dialect continuum” — this is the definition of **dialect** in the 1998 edition of the Oxford English Dictionary. We would add that this view precisely reflects the situation that remains virtually unchanged today both in England and in countries such as the USA, Canada, and Australia: there is intelligibility between geographically adjacent dialects, even though intelligibility may gradually decrease from point A to point Z; consequently, even if intelligibility cannot be achieved between geographically distant dialects, there will still be other, so called intermediary or bridge, dialects with no intelligibility issue with regard to these distant dialects. This interdependence between dialects is referred to as “Internal Unity.”

Thus, linguists in English-speaking countries maintained the belief that if the aforementioned type of interdependence was not observed between certain homogeneous linguistic varieties (i.e., if intelligibility between geographically adjacent linguistic varieties was practically absent), then one was dealing with closely related but independent languages. This perspective was shared by David Crystal (2010:25), although he also noted that interdependencies identical to “internal unity” are observed between many closely related but independent languages: “But decisions are made on other grounds. As one crosses a well-established national boundary, the variety of speech will change its name: ‘Dutch’ will become ‘German’, ‘Spanish’ will become ‘Portuguese’, ‘Swedish’ will become ‘Norwegian’. *It is important to appreciate that the reasons are political and historical, not linguistic*” (emphasis mine – M.L.). That is, he presented the situation as though the presence or absence of intelligibility were a “purely linguistic” criterion for distinguishing between language and dialect, while he arbitrarily associated ethnocultural realities exclusively with political and historical factors.

In reality, *we cannot consider the presence or absence of mutual intelligibility between homogeneous linguistic varieties as a purely linguistic criterion: linguistics views language as a unified system composed of subsystems. Therefore, if a system possesses one or more reference points, then regardless of how divergent its subsystems (dialects) may appear synchronically, there will be no issue of intelligibility, since for its speakers, the use of the system’s reference point (the mother tongue) is the preferred mode of inter-microsocial communication. Conversely, if the system is fragile (lacking a reference point), then it is evident that the microsocieties using its constituent subsystems do not maintain particularly close relations with one another; accordingly, the problem of intelligibility typically does not manifest itself so acutely in such cases.* We shall also add that *the complication or absence of intelligibility among parts of a single linguistic system is, as a rule, always a synchronic phenomenon rather than a diachronic one. Consequently, the characteristic that English-speaking countries term “internal unity” may not be confirmed at the synchronic level between components of*

a linguistic system; however, it is undoubtedly confirmed at the diachronic level. None of the researchers who consider “internal unity” as a decisive characteristic has emphasized the distinction between synchronicity and diachronicity.

On the other hand, it is absolutely incorrect to think that ethnocultural realities are shaped solely by politics and history; it has now been demonstrated that, in reality, it is vice versa, the attitude of any society towards politics and history is primarily determined by its ethnocultural reality (Putkaradze, 2012:11–12). Thus, if closely related yet independent languages (between which intelligibility is more or less maintained) were differentiated solely by political and/or historical factors, issues such as the *Olivença* issue between Portugal and Spain would not exist. The essence of the problem is that, at the beginning of the 19th century, as a result of the “War of the Oranges” (Spanish: *Guerra de las naranjas*; Portuguese: *Guerra das Laranjas*, which took place from May 20 to June 6, 1801), Spain conquered the Portuguese settlement of Olivença (Portuguese: *Olivença*; Spanish: *Olivenza*), which it annexed in 1805. By the decision of the 1815 Vienna Congress, the settlement remained within Spain’s borders (it currently has the status of a town and is part of Badajoz Province in the Autonomous Community of Extremadura), although Portugal has not recognized the annexation to this day — Lisbon contends that the *Olivença* municipality (**Concelho de Olivença**), which in 1801 comprised five parishes, de jure remains an integral part of Portugal. Although today Portugal and Spain are both EU member states and their border has been open along its entire length since 1986, the Olivença issue has not diminished in relevance or urgency (see also: Vicente, 1971:45–47; Fernández Liesa, 2004:12–13).

Certainly, Portugal’s main argument for claiming the city of Olivença and its municipal territory is that ethnic Portuguese still reside there, having maintained their native speech variety — the *Oliventine subdialect of the Alentejo dialect of the Portuguese language* — for more than 200 years. Despite the fact that this speech variety has long been subject to the overwhelming influence of the Spanish language (particularly Extremaduran dialects), the residents of Olivença have not lost their Portuguese ethnic

self-identity, which is why European Council leaders repeatedly urged Spanish authorities between 2010 and 2020 to conduct instructional processes in standard Portuguese in the educational institutions of the city and its subordinate settlements. Spain did not accede to these calls, explaining to the European Council that standard Portuguese has been taught as a mandatory subject in educational institutions of Olivença since the 1980s.

Thus, we reiterate: if D. Crystal's aforementioned statement were correct, the Olivença subdialect would be considered a subsystem of Spanish rather than Portuguese, since Olivença has been part of the Spanish state for more than two centuries. Spain has never denied that the residents' mother tongue was and remains Portuguese (Sánchez Fernández, 1997:110; Carrasco González, 2006:625). Therefore, *political–historical changes have transformed the people of Olivença into a Portuguese irredentist micro-society (and not into a component of Spanish ethno-society or an independent ethno-society). If the standard Portuguese and Spanish languages were merely political–historical phenomena, then post-1815 generations of Olivença residents would consider standard Spanish their mother tongue (as Spanish subjects); this did not occur because the standard Portuguese language originally defined (and reinforced) their ethnic self-identity.* It is undeniable that the mother tongue, as the principal support and determinant of a society's ethnic self-identity, represents not a political but a most significant ethnocultural phenomenon. This is precisely what should be taken into account when distinguishing between language and dialect.

In European countries such as France, Italy, and Germany, the term “dialect” (French: *Patois or Dialecte*; Italian: *Dialetto*; German: *Mundart or Dialekt*) was previously used somewhat differently and continues to be used in that manner today. The reason is that in all three countries there have long existed linguistic varieties that historically enjoy linguistic value equivalent to that of the standard–national languages, although they lack prestige and develop under the aegis of the standard–national languages. This type of relationship is termed *subordination*. It is noteworthy that a subordinate linguistic variety may also possess a literary tradition.

Accordingly, for French, Italian, and German linguists, when distinguishing between language and dialect, the principal criterion was as follows: *a linguistic variety that is capable of subordinating homogeneous varieties is considered a language, whereas a linguistic variety that exists and develops in a subordinate mode is classified as a dialect*. It is noteworthy that systemic–structural data and/or the presence or absence of mutual intelligibility are not even mentioned here. We would also add that the French linguist Henriette Walter (1988:11) correctly stated: “We need to understand well that no dialect is distorted French, but *that French is a linguistic variety that was favoured by fate*.”¹ Naturally, by “being favoured by fate” (*réussir*) she meant the conditions that helped the linguistic variety - Île-de-France of the so-called “Le langue d’oïl”, that derived from Gallic Vulgar Latin, emerge as the dominant variety. Other dialects (e.g., Picard, Norman, etc.) had to exist and develop under markedly different circumstances; hence, the Île-de-France dialect became the national literary language, while the other dialects assumed subordinate roles.

It should also be noted that H. Walter considered only political, economic, and administrative factors as the primary causes of subordination: according to her, the dialect of Île-de-France, a variety of Vulgar Latin, was able to subordinate other homogeneous dialectal varieties primarily because among the French regions, Île-de-France advanced rapidly in political and economic terms; having become the centre of French statehood, it gradually incorporated other regions. Later, when the unified Kingdom of France was established, Île-de-France retained its initial privileges, as its principal settlement — Paris — became the capital of France (Walter, 1988:12–13).

The arguments advanced by H. Walter are correct, though incomplete — *the formation of French statehood was undoubtedly determined by the emergence of the French as an independent ethnos (and not vice versa); this process began in northern France (i.e., in the area where “langue d’oïl” was spoken) and subsequently*

¹ ‘Il faut donc bien comprendre que non seulement les patois ne sont pas du français déformé, mais que **le français n’est qu’un patois qui a réussi**.” (Emphasis mine — M.L.).

extended to southern France (the area where “*langue d’oc*” prevailed). Naturally, if the French had not emerged as an independent ethnos, there would have been no impetus for French statehood. Hence, it is evident that the prestige of the Île-de-France dialect primarily stems from ethnocultural factors: since this region became the centre for the formation of the French ethnos, the linguistic variety spoken throughout the region assumed the role of the main foundation of French ethnic self-perception. Microsocieties in other regions participated in the process of ethnic formation from the outset but remained as microsocieties; accordingly, the functions of their dialects did not undergo significant change. Thus, subordination, as a phenomenon, is fundamentally linked to ethnogenesis.

Similarly, in Italy each region possessed its own variety of Vulgar Latin. As noted above, in the 14th century one of the Tuscan dialects — Florentine — advanced and subsequently became the basis for the Italian national literary language. It is noteworthy that Italy was unified only 400 years later; therefore, from the 15th century until the 1870s, the Italian national literary language existed outside Tuscany primarily in written form, although it remained the main foundation of unified Italian ethnic self-perception throughout the Apennine Peninsula and adjacent islands¹ (Avolio, 1882:2–3).

At the same time, in various regions of Italy (which remained independent states until the last two decades of the 19th century), local dialects also possessed literary traditions. Literature produced in the dialects (ital. *La letteratura campanilista*) was closely connected to folk culture; hence, it was of narrow, local significance. Classical Latin held a higher, official status, which was eventually supplanted by the Italian national literary language from the second half of the 17th century (Loporcaro, 2009:11–12).

¹ In Corsica, among others, which today belongs to France and was under the jurisdiction of the *Most Serene Republic of Genoa* (Italian: **Serenissima Repubblica di Genova**), which existed from 1099 to 1798, until the 1750s. In 1755, following the expulsion of the Genoese from the island, government leader *Pasquale Paoli* (1725–1807) drafted the constitution of an independent Corsica in literary Italian. Although France assumed control of Corsica in 1769, Italian remained the official language until 1859.

To demonstrate the current relationship between literary Italian and regional dialects, the Italian researcher Massimo Cerruti introduced the term “subcontinuum”, meaning that within the linguistic system of Vulgar Latin on the Apennine Peninsula, one subsystem became the reference point — i.e., from the original continuum emerged a form of secondary continuum: the unity of literary Italian and Italian regional dialects. According to Cerruti, “the Italianization of dialects is primarily the result of the social and cultural pressure exerted by literary Italian on them. It should be considered that the influence of the subordinating language can pose a double threat to the subordinated language: it can jeopardize not only its sociolinguistic vitality (as expressed in its social use and transmission across generations) but also its linguistic independence, thereby compromising its structural and semantic-lexical characteristics as well as its word-formation rules”¹ (Cerruti, 2016:66).

Regarding homogeneous linguistic varieties — literary Italian and regional dialects — M. Cerruti's view is entirely flawed: not only does it conflate the scientific terms “language” and “dialect,” and/or oppose sociolinguistics to linguistics, but it also essentially ignores the properties of the reference point of the system that render language a crucial ethnocultural phenomenon. Thus, *in any linguistic system — whether original or secondary — the process of interference and convergence between the reference point and its subsystems is continuous. This process is driven by the ethnocultural unity based on selfless love between the members of the society that uses the linguistic system.* Moreover, internal system interference and convergence determine the viability of the subsystems (and not vice

¹ “L’italianizzazione dei dialetti è frutto in primo luogo della pressione sociale e culturale che l’italiano esercita su di essi. Occorre infatti ricordare che la pressione sociale e culturale di una lingua sovraordinata può minacciare una lingua subordinata, pregiudicandone non soltanto la vitalità sociolinguistica, che si fonda sugli usi di quella lingua nella società e particolarmente sulla continuità della sua trasmissione da una generazione all’altra, ma anche la vitalità linguistica; ovvero, può comprometterne il mantenimento delle caratteristiche strutturali e semantico-lessicali e la produttività delle regole”.

versa), as they evolve in a familiar environment free from external influences, while the reference point functions as a protective framework. Therefore, *it is precisely a result of subordination to literary Italian that regional dialects in Italy continue to exist and develop as viable linguistic codes to this day.*¹

On the other hand, in cases, where the native language of one independent ethnos is subordinated to the native language of another independent ethnos, M. Ceruti's view is completely correct and agreeable: for example, from the 17th century until the end of the first two decades of the 20th century, the Ukrainian language was subordinated to the Russian language, which indeed posed a significant threat to both the viability and the systemic–structural independence of Ukrainian, as *the subordination of Ukrainian to Russian was a violent process from the outset: despite close kinship, both Ukrainians and Russians were already fully independent ethnicities in the 17th century, with their national interests, goals, and objectives differing radically.* This is precisely why Ukrainians never regarded Russian as their native language.

As for modern German linguists, from the post–World War II period until today, many of them believe that, from a systemic–structural perspective, there exists only one linguistic system — the Continental West Germanic dialect continuum (*Das Kontinentalwestgermanisches Dialektkontinuum*) — which includes the Upper German, Middle German, Low German, West Frisian, and Low Franconian subsystems. This linguistic system has four reference points (the so-called “roof language” or *Dachsprache*): literary German, literary Dutch, literary West Frisian, and literary

¹ Cf.: The Istriot language (Italian: Dialecto Istrioto, Croatian: Istriotski jezik), spoken on the Istrian Peninsula — formerly part of Italy until 1945 and now belonging to Croatia — was traditionally subordinate to literary Italian. This subordination was abolished after World War II when the peninsula was integrated into Yugoslavia. In the absence of institutional support, Istriot was unable to develop further, leading to its decline. Today, it is spoken by approximately 1,000 individuals, nearly all of whom are elderly, in Rovinj (Croatian: Rovinj, Italian: *Rovigno*) and Vodnjan (Croatian: *Vodnjan*, Italian: *Dignano*). For an extensive discussion, see Ursini (1987: 23–27).

Luxembourgish. All four reference points, in turn, are considered languages because they subordinate the above-listed subsystems for political and social reasons (Goossens, 1977:48; Hoppenbrouwers & Hoppenbrouwers, 2001:56–60; König, 2019:230).

Therefore, in this case too subordination is associated solely with political and/or social reasons rather than with ethnocultural circumstances. In reality, *in the 16th century the literary German norm (language) formed on the basis of Middle German dialects could not have subordinated any Low German, Upper German, or Low Franconian dialect if their speakers were not ethnically and culturally German.* For example, despite linguistic and cultural proximity, the Dutch (and Flemish), West Frisians, and Luxembourgers did not perceive themselves as Germans; consequently, they did not adopt literary German as their native language but instead independently established and developed their own native languages (national literary languages). Thus, *the Continental West Germanic dialect continuum should be considered not as a single system, but as a diasystem that comprises the following systems: German, Dutch–Flemish, Afrikaans,¹ West Frisian, and Luxembourgish. Among these systems, the most recent are Afrikaans (which received the status of a language in 1925) and Luxembourgish (which received the status of a language in 1948).*

Finally, regarding subordination as a process and as a subordinative criterion for distinguishing between language and dialect, one thing must be stated: *it is possible for a linguistic variety to subordinate one or several linguistic varieties that represent the native language of an independent ethno-social group; in such cases, systemic unity cannot be established between the subordinator and the subordinated. A linguistic system, through the process of subordination, is formed only when speakers of the subordinating and subordinated linguistic varieties have common ethnocultural conditions. This is precisely why subordination cannot be considered the sole basis for any criterion distinguishing between language and dialect.*

¹ It is noteworthy that scholars who advocate for the concept of West Germanic continental dialect continuum as a unified system make no mention of Afrikaans.

Another criterion currently used quite frequently in linguistics to distinguish between language and dialect relates to *the registration* of linguistic varieties. The term implies a purely political process — namely, determining the status of a linguistic variety (whether it should be considered a language or a dialect) directly by state structures. According to the registry criterion, it is sufficient for the status of a linguistic variety to be determined by legislation (for example, designating what is actually a dialect as a language or vice versa — designating what is actually a language as a dialect) for linguists to be compelled to accept this condition in their research. *Naturally, framing the issue in this manner greatly undermines scientific research — it creates the conditions for political decisions to serve as the basis for pseudo-scientific ideologemes.* Nonetheless, the registry criterion still finds a number of supporters among linguists.

In today's world, it is not uncommon for the same linguistic variety to be registered as a dialect (or national variant) in one state and as an independent language in another. We have already discussed *the Bulgarian–Macedonian linguistic disagreement* above; now let us consider another example: *Dari* in Afghanistan has always been registered as a local national variant of the Persian language, whereas in Tajikistan, *Tajik* is registered as an independent language of the Iranian group. In reality, the only difference between *Dari* and *Tajik* is that the former traditionally uses the Persian–Arabic script (and has not experienced Russian language influence), while the latter uses a modified Cyrillic script (since 1939 and has been subject to Russian language influence). Native Farsiwan people of Afghanistan and native Tajiks of Tajikistan essentially form one ethnos; their dialect varieties represent a continuum. Generally, until the 1920s the same *Dari* served as the literary norm for the inhabitants of present-day Tajikistan as well. The term *Tajik language* (Забони Тоҷикӣ) was officially adopted in the Soviet Union in 1924, when *Dari* was transferred to the Latin script and declared the state language of the Tajik ASSR, which was then part of the Uzbek SSR. From 1929, Tajikistan became a Soviet Socialist Republic, and ten years later the *Tajik language* was also transferred to Cyrillic. Thus, *the variety of Dari spoken and used as a written*

language by Tajiks living in Central Asia was artificially separated from the variety spoken in neighbouring Afghanistan through registration (Perry, 1996:279–305).

According to the registry criterion, the situation seems evident: since there exists the state of *Tajikistan*, whose official/national language is called *Tajik* and where *the Tajiks* reside, Tajik can no longer be considered merely a variety or subsystem (a group of dialects) of Persian (|| Dari) — it is already an independent language: it develops independently from Persian (|| Dari), employs an entirely different script, and its status is firmly established by the legislation of Tajikistan.

At first glance, such arguments seem correct; however, if we consider that registration is the principal factor in determining the status of a linguistic variety, we cannot answer the following questions: Why do Tajiks living in Tajikistan consider Farsiwan people living in Afghanistan as Tajiks, while Farsiwan population living in Afghanistan believes that Tajiks living in Tajikistan are also Farsiwan? Why do people on both sides of the Tajik–Afghan border, along the middle of the Panj River, still speak the same dialect variety? Why is literature and culture created in the Persian language traditionally common to modern Persians (Iranians), Afghans, and Tajiks? Clearly, reliance on registry criteria is no longer tenable in this case.

The actual ethnocultural and historical situation is as follows: *there is one language system — the Persian language — whose constituent subsystems (dialects and/or dialect groups) are divided into western (Iranian) and eastern (Afghan–Tajik) varieties. Historically, Persian has been a divided system: until the first two decades of the 20th century, it had two reference points (literary norms) — western (in Iran) and eastern (in Afghanistan and Central Asia).*¹ *From the 1920s, a third reference point was added — Tajik (in Soviet Tajikistan; from 1992 to the present in the Republic of Tajikistan).* Therefore, in this case we have a situation similar to that

¹ Furthermore, the division of a previously unified linguistic system into two distinct varieties was not solely driven by political factors but was also influenced by religious differences. As is well known, Iranians adhere to Shia Islam, whereas Afghans and Tajiks primarily follow Sunni Islam.

existing among modern European (and American) nations: Persians, Afghan Farsiwan, and Tajiks share the language (as a system) but possess different national literary norms. This is why, since the late 1990s, the term *Tajik Persian* (**Фарси Тоҷикӣ**) has been gaining ground in Tajikistan. In English-language linguistics, terms composed in a similar manner have become established: *Irani Persian*, *Afghan Persian*, or *Tajik Persian*, with the base lexeme being *Persian* (Perry, 1996:280–281).

Similarly, in Russia *Karelian* is registered as an independent language because the Republic of Karelia is a federal subject, with Karelians regarded as the titular nation. In neighbouring Finland, Karelian linguistic variety (Finnish: *Karjalasmurteet*, “Karelian dialects”) is traditionally considered a subsystem (dialect group) of the Finnish language, since Karelians are a local-confessional group within the Finnish ethnos — they differ from other Finns (who are Lutheran) only in their Orthodox faith (Mariaana, 2007:14). In Russia, the classification of Karelian as an independent language has always served political objectives: Karelia has always been a strategic platform for Russia to subdue Finland.¹ It should also be noted that in the territories of present-day Russia, not only Karelia is Finnish, but the entire Leningrad region, including St. Petersburg, which Russian state leaders traditionally assign great strategic importance. Hence, the complete de-ethnization of the local Finnish

¹ This was most clearly demonstrated following the USSR-Finnish War (1939–1940). After the war, the majority of the territories annexed from Finland were incorporated into the Karelian ASSR, then part of the RSFSR. On March 31, 1940, the Karelian ASSR was elevated to the status of the sixteenth union republic of the USSR and officially designated as the *Karelo-Finnish SSR* (Russian: **Карело-финская ССР**), with *Karelian*, *Finnish*, and *Russian* as its official languages. However, this status was revoked on July 16, 1956 — coinciding with the improvement of Soviet-Finnish relations — when the Karelo-Finnish SSR was reintegrated into the RSFSR as the Karelian ASSR. Throughout both periods and in the contemporary Republic of Karelia, the Karelians have remained a minority, with more than half having undergone complete linguistic Russification. Moreover, Karelian does not hold official language status in Karelia.

population¹ has always been their primary objective; the registration of Finnish dialects as independent languages is unequivocally driven by the abovementioned goal.

Those non-Russian linguists who consider Karelian to be an independent but closely related language to Finnish primarily adhere to the registry criterion. Consequently, they no longer adequately acknowledge the fact that Karelian was, in its time, registered as a language only in Russia, while in Finland it continues to exist and develop as one of the subsystems of the Finnish language. Generally, *Karelian speech is much more viable in Finland than in Russia, where since the 1930s its function has been artificially altered and its connection with literary Finnish severed* (Mariaana, 2007:35–40). One particularly noteworthy fact is that in Finland Karelian is considered an independent language only by pro-Russian (Russophile) individuals, who have consistently employed only Russian-origin pseudo-scientific ideologemes as supporting arguments (Antikoski, 1998:89–90). Thus, considering the actual ethnocultural and historical circumstances, any objective linguist would conclude that Karelian is a Finnish subsystem and cannot assume the function of a national language, as there exists no natural environment for such a classification.

Finally, after examining the above mentioned as well as many other similar examples, it becomes evident that *only the ethnocultural criterion is suitable for determining the status of a linguistic variety; the fundamental principle is as follows: language belongs to an ethnos, while dialect belongs to a part of an ethnos. All other existing criteria are unsuitable because none take into account the ethnocultural realities that are necessary for the existence and development of any linguistic variety (whether it be a language,*

¹ In the region referred to in Finnish as *Inkerinmaa*, smaller local confessional groups of Finns, numerically inferior to the Karelians, continue to reside. These include the Veps and Izhorians, both of whom have undergone complete linguistic Russification. Their respective languages, *Veps* and *Izhorian* — originally dialects of Finnish — have been classified as independent languages within Russian linguistic tradition.

dialect, subdialect, colloquialisms, speech etiquette, or jargon). At the same time, in modern linguistics *the problem of distinguishing between language and dialect arises from the fact that the variety of distinguishing criteria often permits radically different conclusions even regarding the same linguistic variety*. Nevertheless, it is a fact that *the determination of the status of a linguistic variety has never been, nor is it now, considered an easily resolvable matter*.

დამჯავადონებელი

ნანა დუმბაძე

ყდის დიზაინერი

ირაქლი უშვერიძე

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0186, ა. ჰოლიტაოვსკაიას №4. ☎: 5(99) 17 22 30; 5(99) 33 52 02

E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversal@gmail.com